तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

१-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटक्के इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८६८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyalaya's Samartha Bharat Press,
POONA 2.

Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SAMS'ODHANA MANDALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀCĀRYA

VOL. IV

Mandalas IX-X

Edited by

N. S. SONTAKKE, B.A. (Tilak)

AND

C. G. KASHIKAR, M.A. (Tilak)

1946

Price Rs. 25

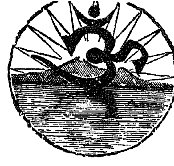
सादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां यः श्रेयसां भूयसां
हेतुं संजनयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः ।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकल्यत-
स्तस्माद्रक्षणमस्य भूसुरवरैः कार्यं महायत्नतः ॥ १ ॥

कामं श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तन्मिथ्यैव हि सा क्षणैकसुखदा विद्युद्विलासोपमा ।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तैत्तिरीयश्रुति-
र्व्याहार्षीत्तु तदेव तथ्यवचनं 'सा' नाम वेदत्रयी ॥ २ ॥

आर्हन्तीं श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरे
पुण्येऽस्मिन्नगरे सुखं निवसता केनापि षट्कर्मणा ।
दत्तेन द्रविणेन भाष्यसहितो मुद्रापितः संहिता-
भागो भक्तिभरेण वेदपुरुषस्याङ्घ्रिद्वयेऽद्यार्प्यते ॥ ३ ॥

संपन्ना नहि सन्ति नेति जगति प्रत्यङ्मुखाः सत्कृतौ
दातारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः ।
दत्त्वा भूर्यपि वित्तमात्मयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ सुकृती च कोऽपि जयताद् दातृत्वशाली पुमान् ॥ ४ ॥



अहं दधामि द्रविणं हविष्मते
सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥

ऋ. सं. १०·१२५·२.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharaṣṭra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX–X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.[1]

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI–VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V_2. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi–viii.

(4) [ग 4] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the भ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

घ

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script[2] in Saṁvat 1785. Aṣṭakas III–VII. In Aṣṭaka VII it is identical with त ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V–VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I–III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Anukramaṇī quotation and the part prescribing Viniyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Saṁvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins भ group and agrees with भ५.

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Saṁvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Saṁvat 1877 from the Archæological Department, Jodhpur. The Bhārat Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B.I.S.M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old त ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V—VIII witten in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with भ group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with भ (६ and ७).

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Saṁvat 1903 (Śake 1768).

(14) [त ८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886-92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with भ in later portion.

भ

(15) [भ १] MS. From Krishṇacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in भ class.

(16) [भ १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1-3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of भ class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with भ १ and occasionally with भ २. In the cases of important differences with भ१ its readings have been recorded by the designation भ १ (२). That this MS. actually falls into भ class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of भ class. The MS. ग ४ which sometimes agrees with ग १, २ and sometimes with भ, is a connecting link between भ १ (२) and ग १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of भ to ग can be shown thus :—(i) भ, (ii) भ १ (२), (iii) ग ४, (iv) ग १, २.

(17) [भ २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877 ; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII ; No. 12207 Adhyāyas 3-8 of Aṣṭaka VII ; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affiinity with भ ८.

(18) [भ ३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886-92. Aṣṭaka VI.

(19) [भ ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of त class in Aṣṭakas I-IV. In the previous volumes it was called न. It generally agrees with भ class in Aṣṭakas V - VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with त.

(20) [भ ५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [भ ६] A MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I-II and IV-VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1779. In Aṣṭaka IV it joined भ class ; in Aṣṭakas V & VI it agreed with त ; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with घ. In Aṣṭaka VII it is identical with भ ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dīkṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with त २. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in भ class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dīkṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [भ ७] A MS. from Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I–II, V–VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to भ class; Aṣṭaka VI belongs to घ.

(24) [भ ८] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A–45[5]. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Saṃvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS. except ग ३, ग ४ and त ८ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :—Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1–19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I. The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I).

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुराभिधे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives identical text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly indentical with the MS. म (the Badli. MS., Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS. म which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated[1] and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign ॥ before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, बह्वय: for बह्वः; p. 2, l. 26 अप्प्रणयनादि° for प्रणयनादि°; ṚV. I. 84. 12 सश्चिरे सेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थ: ॥ The MS. gives सश्चिरे सिषेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः; I. 122. 11 ज्ञप् for ज्ञः; I. 123. 8; 124. 8; 13 उक्तरीत्या; I. 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्टोदयोऽनुमीयते ; I. 125. 7 प्राप्तं दु:खमेनस्तत्साधन° ॥ I. 127. 1 बहु मन्यन्ते ॥; I. 133. 6 व्युदस्यन्नुदपद्यत ॥; I. 141. 3 श्वसिति ॥; I. 144. 1 निंसते चुम्बन्ति प्राप्ताः ॥; I. 149. 2 एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः ॥; I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ॥; I. 157. 2 शूरसाता etc. ॥; I. 158. 4 दशतयो दशवारः ॥; I. 162. 19 भवत: ॥; I. 164. 1 संरब्धानीति ॥; I. 164. 19 चक्रथुः कृतवंतौ स्थ। तानि for चक्रथुः कृतवन्तौ तानि ॥ supplied by conjecture; I. 164. 23 सवनान्तेऽपि ॥; I. 164. 29 बालकस्योद्गानस्तनपाना° for बालकस्यादनस्तनपाना° ॥; I. 164. 39 °भूता: संत: अपर° for °भूता: सांगापर° ॥; I. 167. 1 इष: एषणीया: ॥; I. 170. 4 शिष्टमविशिष्टं ॥; I. 174. 3 पालिता ॥; I. 175. 2 भवेति for भवासि ॥; I. 183. 3 यजमानदत्तहविषा तद्वान् for यजमानाय दत्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; **यद्वा is actually found in this MS.; I. 191. 11 बालेत्यर्थ: ॥**

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions:—

Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
,, VI Complete.
,, VII Complete except the 6th Adhyāya.
,, VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with त ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with त २. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to ṚV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śastri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with त ४; that in the large size MS. is identical with त २. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with त ६. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīkṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Saṁvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with त५.

(6) Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Krisṇaśastri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with त १.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886-92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with त ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in त ५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in त २.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pṛṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of Ṛgveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with श which in its turn is

related to the त group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with भ २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins भ group.[1]

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins भ class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins भ will be evident from the variants of भ class recorded in the foot-notes. Similarly भ in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of भ class except भ ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : ग, घ, त, भ. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and भ. ग and घ can more strictly be called branches of the भ class. The main feature of ग is that it gives plently of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with भ. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alwar MS. of Ṛgvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the Ṛgveda with our MSS. shows that the Alwar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

भ class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of घ to भ; they give the text of भ in Aṣṭaka V, then fall into घ in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of भ.

So, there remain only two classes, namely त and भ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes भ and त is that the text of भ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that भ represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that भ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the भ class of the Deccan which lies on its borders. As for घ it is difficult to say anything peculiarly, since the घ MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from भ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of Ṛgvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work:—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of भ as far as possible. Complete dependence on भ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग,[1] घ and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from ग:–RV. IX. 22. 4 श्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्यज्ञं, X. I. 3 अस्य इमं, 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 अस्येन्द्रस्यार्थं, 40. 7 पराजीयमानं, 64. 10 शंसमानस्य स्तोतुः; 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 कार्श्नीं, 76. 2 वल्गति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किंशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति शीघ्र°, 95. 11 वदेर्लेटयाडागमः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतु; 110. 10 स्वादूकुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानायापि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 यं कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्तः सर्गात्मका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अन्नानि धनानि वा, 134. 5 वियुत्य, 135. 2 दोषानाविष्कुर्वन्, 146. 4 पक्षिमृगादिशब्दं, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition[1] as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture[2] as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I–III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes— e. g. वाल्नेन for बाल्नेन IX. 1. 6; सर्वस्य द्रष्टा for सर्वद्रष्टा IX. 66. 20; युष्मदपेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5; एषां for एतेषां X. 128. 6; बन्धात् for बन्धनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.[3] Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded[4] the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from मु:–RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिप्लुते, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अश्मनयं, 53. 1. नि षत्सद्धि, 59. 2. अत्रापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायागच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽत्रत्यैः, 85. 30 स्याच्चेदिति, 90. 12 यद्यावूरू.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture :–RV. X. 2. 4 तदेतत्, 13. 3 पदितृणि होतृत्वेन, 14. 9 प्रमृज्यमानदहनस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थ-मुपादत्तः, 26. 4 शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अस्त्रावयद्वा, 73. 7 सुघ्नं, 82. 7 नात्यन्तं सन्......°योग्यत्वात्, 85. 3 वर्धनकामार्थं, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 शोभना, 104. 9 वृत्रहत्यायां मेघहनने, 114. 4 समुद्द्रवणं, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम°, 142. 2 प्रादुर्भवनं, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müllers' *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarṇa* etc. The practice has since then been changed, the *Anusvāra* being used instead. The MSS. always use *Anusvāra* and not *Parasavarṇa*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the Sandhi-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller :— Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyaṇa, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Punah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our त coincides with Max Müller's ACa, ष agrees with part of B, and भ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our त[1] and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B_1, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Saṁvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.[2] He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.[3] The Ca MS. is exactly identical with our त ४ which was written at Benares in Saṁvat 1643 (=A.D. 1586). त ४ is apparently a MS. of त class. This त class agrees with A of Max Müller and त ४ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the भ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyaṇa's original work.

---

1. A few places bearing the identity of A with त may be cited here :—ṚV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50. ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to त some are noted below :—ṚV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30.; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class[1] in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our घ which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of भ.[2] On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our भ.[3] Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.[4] Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.[5] We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our त or भ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by भ and त respectively. ग and घ cannot be called independent traditions, but branches of भ as already stated. The relation of our classes भ and त and also घ to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

भ = B + C
त = A + Ca
घ = B

The same can be shown in a reverse way :—

A = त
B = घ + भ
C = भ + त.

For the second edition of his Ṛgvedabhāṣya Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of घ to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8 ; 9.6 ; V. 46. 3 ; 49. 3 ; 86. 3 ; VI. 62. 1 ; 75. 18 ; VII. 2 ; VIII. 13. 4 ; 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21. 18 ; 23. 7 ; 34. 15 ; 60. 20 ; 90. 5 ; IX. 8. 5.

2. e.g. see ṚV. III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our भ ७.

3. A few places where Ca agrees with भ are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that त ४ which is identical with Ca, also agrees with ग १, २ and भ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.[1] So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Saṁvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements:—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Ṛgvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Ṛgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN		Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M. and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I	125	30	38	10	5	0	0	0
II	34	8	32	5	4	1	6	4
III	26	19	73	12	3	1	5	2
IV	2	11	47	7	6	2	7	2
V	44	29	32	7	0	0	5	2
VI	47	16	43	7	3	1	5	0
VII	100	3	12	2	3	2	4	1
VIII	91	24	37	24	12	4	2	1
IX	96	9	33	7	2	1	2	0
X	106	24	36	11	7	3	14	8
10		173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyaṇa's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratīkas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses: IX. 65, 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मषीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुष्ठु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुष्ठु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुष्ठु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुष्ठु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 स्रुघ्नं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः कांत्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of स्रुघ्न and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्द्धुमयोग्यत्वात् for नात्यंतं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यया हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यया च शक्त्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्त्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रादिशः प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशानांता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमा: प्रदिशः प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भाँ as essential, but the conjecture of ईशानांता वा for ईशितव्याः is uncalled for; ईशितव्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our त MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the Ṛgveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya:—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of त group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with त १ and त २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. त ७ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 66. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the Ṛgveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the Ṛgveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyaṇa. The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyaṇa's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14; 27. 9; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyaṇa might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12; 65. 1; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Ṛgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is referred to by Sāyaṇa at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादींल्लोकाञ्जयन्तमिति व्याचकार. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs:—भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महां महान्तं विपोधां etc. The explanation of जयन्तं is not available. However, the correctness of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of भूः given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sayaṇa to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyaṇabhāṣya is that it has thrown its weight in fovour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the भ class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,[1] Udgītha's readings agree with those of भ, disagreeing with those of त.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Saṁhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: सश्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सश्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥. This last verse is explained by him,[2] while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1: भद्रं नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas:—The Ṛgveda Saṁhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Saṁhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Saṁhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Saṁhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramaṇī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of भ are supported by Udgītha at the following places, while त gives different readings :—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणेन, 23. 2 ऋजीषलक्षणं, 24. 1 शस्त्रलक्षणैः, 24. 4 निर्मथितवन्तौ, 24. 5 स्थित्वावहतं, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः, 30. 3 वृष्टिकर्मण्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अन्नानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्क्रूरशूरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्क्रूरमृगमित्यर्थः is found in भ as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्क्रूर, which justifies the reading in भ and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Ṛgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters,we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyaṇa, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the Ṛgvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapaṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the Ṛgvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the Ṛgveda text and Sāyaṇabhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Bṛhanmaharaṣṭra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona,
Varṣa-pratipadā, Śake 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते। यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽद्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं मन्यामहे।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्ध्यर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखीयत्वेन निर्मितम्। सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्लभत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत्। तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः १८५५ शाके प्रकाशितः। द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके षष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः। अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मकः सखिलः १८६८ शाके प्रकाश्यते। मॅक्समुलरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ वर्षेषु मुद्रापितम्। तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता। तथा च मुम्बापुरीमुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितय एव संपूर्णं प्रकाशितम्। एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान् विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत्। तत्रेदं वक्तव्यं यन्मॅक्समुल्लरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रणसमयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत्। अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च। तेनेयान् कालो यातः। एतद्रीत्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्धानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः। आस्तां तावत्। अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते।

ग-वर्गः—

(१) [ग१] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४ अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः। अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं विद्यते)। मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं च। यत्रतत्र कियांश्चिदंशो लुप्तः।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुक्तं तालपत्रपुस्तकं ग१-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम्। सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम्।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम्। षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४ वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं क्वचिदशुद्धम्।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि। 'ग' इति तेषां समूहस्य संज्ञा। यत्र तेषां पाठो भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः।

(४) [ग ४] तञ्जौरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्रन्थालयस्थं ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीयवर्गान्तम्। प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च। तेलुगुलिपिवशात्तालपत्रलिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम्।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १) क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां[1] संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम्। सप्तमाष्टकपाठः त५-पुस्तकपाठमनुसरति।

---

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि।

(६) मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थं ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वांईक्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबळेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शाके लिखितं १-२; ४-८ अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः सूक्तादौ अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थं ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शाके लिखितं संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठो भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे १ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं शके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४ अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेष्विदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमाष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चेदं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गव्हर्मेंटसंस्कृतकॉलेजग्रन्थालयस्थं रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमळगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके केनचिदंशेन सह तृतीयाद्यष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-पुस्तकम् ।

(१६) [भ१(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६ संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च कियांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसरतीत्ययमस्य विशेषः । भ१-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ-वर्ग एवेदं समावेशितम् । अनेन दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशाखीयत्वमपि सिध्यति । भ१-पुस्तकपाठात् भ१(२)-पुस्तकपाठः, तस्मात् ग४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तकपाठ उत्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [भ २] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तकमित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः। अष्टमाष्टकं भ८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं २२६(विश्राम २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम्।

(१९) [भ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किबे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम्। १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम्। षष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं त-पुस्तकपाठानुसारि। प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य 'न' इति संज्ञासीत्।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्णं पुस्तकम्।

(२१) [भ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४-८ अष्टकात्मकं (अस्याष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामप्रान्ते बडलीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम्। सप्तमाष्टकपाठः भ६-पुस्तकसमानोऽस्ति।

(२३) [भ ७] साताराप्रान्तीय-विराट(वांई)नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५,७,८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि षष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि।

(२४) [भ ८] मद्रासनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थ-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थं (34 J 45 क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १,२,४,५,८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयित्वान्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि।

यान्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं $\frac{३}{१}$° संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम्। अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-फ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं $\frac{३१}{१}$, $\frac{१०१}{१}$ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम्। प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन।

(३) ग्वालियरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम्। इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत्। प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबाळाचार्यखुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम्। ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति।

(५) पुण्यपत्तनप्रान्ते भोरग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिंग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलांशस्य (१-६७ सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १६ (१८८६-९२)संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाबविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं २९६२क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मक भाष्यपुस्तकम्। एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकृतैर्लेखयित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त५-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त२-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थं १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः त्रुटितं भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि। सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते। एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत्। यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम्। सप्तमाष्टके त३-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति। तथापि सप्तमाष्टके त३ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता। अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम्। एवं च भ३-पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकात्मकमेव। अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशाखीयत्वेन वर्तते। ग-पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि। घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्वं प्रदर्शित एव। घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव। सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति। घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति। वांईक्षेत्रस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः। अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम्। अनयोः भ-वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदाल्पीयस्त्वं च। त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते। त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता। अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायणपाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं सुशकम्। सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव। तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तालपत्रपुस्तकानि भ-पाठशाखारूपमेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम्। तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम्। सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत्। अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गाणां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन्। एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म। एतादृशेषु स्थलेषु मॅक्सम्युलरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः। केषुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः। एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि क्वचन अभ्यूहाः कृताः। पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः। लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः। प्रथमद्वितीयतृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम्।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्वे एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः। तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्त्यक्ताः। मॅक्सम्युलरमहोदयैरप्येवं कृतं

दृश्यते। पाठभेदादिविषयकविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि। पादटिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि। इयं रीतिः प्रथमभागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता। न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे।

मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि समवलोकितानि तैः सहास्माकं पुस्तकानां कीदृशः संबन्ध इति प्रश्ने किंचिदुच्यते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि। ए-वर्गपाठः सायणपाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम्। 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः। तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तेऽमन्यन्त। एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम्। अस्माकं त-वर्गः मॅक्समुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः। एतदेव व्यत्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः घ-भ-वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम्। मॅक्समुल्लरपुस्तकानामस्मत्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम्। कस्मादिति चेत्, मॅक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि। तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम्। दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि बहूनि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि। मॅक्समुलरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य कियांश्चिदंश उपलब्ध आसीत्। मॅक्समुलरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः। केचन पाठभेदास्तत्पुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव। प्रतिसूक्तं मॅक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः शुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः। एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः केवलं द्वित्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयायामावृत्त्यां समीचीनतराः पाठाः स्वीकृताः। एवं सति बहूनि पुस्तकान्युपयुज्यास्माभिर्भाष्यपाठो बहुत्र संशोधित इति नाश्चर्यावहम्।

मॅक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च कियान् भेद इत्युक्ते न महान् भेद इति ब्रूमः। किंतु अस्मन्मुद्रितपाठः शुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं भवेत्। विशेषतः ऋ. सं. ९. ६५. ४; ९७. २६; १०९. २२; ११२. १०; १०. ३०. ८; ६५. १;२ एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च। केषुचित् स्थलेषु मॅक्समुल्लरपुस्तके त्रुटयो दर्शिताः। तेषु काश्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः। ऋ. सं. १०. १६. १; २२. १३; २७. २०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३०. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः। ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहु प्रयतितम्। तेषां व्याख्यानरीतेः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम्। किंत्विदं तावत्सत्यं यत्सत्स्वप्यर्वाचीनसंशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं भवितुमर्हति। अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति। अमुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमयमल्पो यत्नः।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव। मुम्बापुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव। तेषां निर्देशस्तैः प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते। अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यत्तैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यवलोकितानि। विशेषतः त १, २ पुस्तकपाठानुसारि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते। केषुचित् स्थलेषु मु-पाठः त७-पाठसमानो दृश्यते। त७-पुस्तकमर्वाचीनमेव। त७-मु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं तैरुपयुक्तं प्रतिभाति।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कस्मिंश्चिदंशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं)। तत्पाठोऽतीवाशुद्धोऽपि सायणभाष्यपाठेन बहु साम्यमावहति। अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम्। अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम्। यत्र मॅक्समुल्लरपाठापेक्षया भिन्नः पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः ,तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽवश्यमवलोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च। केषुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते। तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं टिप्पण्यां दत्तम्। लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवद्दत्तमहोदयानां सकाश उद्गीथभाष्यस्याधिकोंऽशो (ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते। अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः। सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः। उद्गीथभाष्यस्य लिखितोंऽशः मुद्रितोंऽशश्च उभावप्यशुद्धौ। अयं संपूर्णो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापितश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय भवेत्। ऋ. सं. १०.४६.५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति। 'उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादींल्लोकाञ्जयन्तमिति व्याचकार' इति भाष्ये लिखितम्। उद्गीथभाष्ये 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महां महान्तं विपोधाम्' इत्यादि लिखितमस्ति। जयन्तम् इति पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम्। तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते। एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारचितम्। केषुचित् स्थलेषु पाठा लिखितपुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन्। एतादृशाः केचनाभ्यूहिताः पाठा उद्गीथभाष्य उपलभ्यन्ते। अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते। भ-पाठस्य सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते। उद्गीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् क्वचिद्भिन्नो दृश्यते। उद्गीथमते ऋ. सं. १०.९ सूक्तं दशर्चं, न नवर्चम्। 'सखुषीस्तदपसो' इत्यादिकः खैलिको मन्त्रस्तैर्दशमत्वेन स्वीकृतो व्याख्यातश्च। तथा च वस्तुतः सप्तमाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये ऋ. सं. १०. १८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः। 'भद्रं नो' इति तेषां मत एकर्चं सूक्तम्। ऋ. सं. १०. २० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते। एतावता उद्गीथभाष्यं शाकलशाखाभिन्नायाः कस्याश्चिदृग्वेदशाखाया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम्। अस्माभिस्तावदिदमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यत एवं काश्मीरऋग्वेदपुस्तके जुनागडशाङ्खायनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (खिलप्रास्ताविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्)।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशाखापाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः। शाखान्तरेषु किंचिन्न्यूनाधिक्यं वर्तते। केषुचिल्लिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि लिखितानि दृश्यन्ते किंत्वस्मिन् विषये तेष्वैकमत्यं नोपलभ्यते। बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति। काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं बुल्हरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कनकॉलेज-ग्रन्थालयार्थं संपादितम्। एतदधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति। भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति। १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि। तानि खिलानि पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तानि प्रत्यध्यायं चादौ तस्य तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता। एतानि खिलानि शेफ्टेलोवित्झमहाशयैः १९०६ खिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि। एवं काश्मीरखिलपाठमनुसृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि। खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थाश्चावलोकिताः। श्रीमद्भिः चिं. ग. काशीकरमहोदयैरयं

खिलभागः संपादितः टिप्पणीभिश्च संयोजितः। खिलसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः खिल-प्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः।

अस्माकं वैदिकसंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः श्रि. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे–महोदयाः १८६६ शाके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोकं याता इत्यावेदयितुं खिद्यते नश्चेतः। यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेते आत्मीयत्वेन निरवर्तयन्। वेदनिरुक्तादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार आसीदिति विश्रुतमेव। सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपद्येव समादधति स्म। तेषां व्रतस्थं जीवनं विद्याव्यासङ्गः सूक्ष्मान्वेषणबुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः इति पदेनैव तान् संबोद्धुमुचितम्। सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया मुद्रापिता तैर्द्रष्टव्या इत्यस्माकं मनीषासीत् किंतु ‘मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्’ इति न्यायेन सा विफला संजाता। तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति–गोविन्दभट्ट फाटक–महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं दुर्दैववशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः। पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-शुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमारचितम्। अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला एव दृश्यन्ते।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मॅक्समुलरमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव। भाष्यस्य शुद्धान्यशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समवलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः सुनिश्चितः यश्च पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः। समीचीनतया मुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानार-म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादार्हाः। यस्सत्यं तेषां शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम्। अतः अस्मिंश्चतुर्थभागप्रकाशनावसरे तेषां नाम सानन्दं सोपकारं चोल्लेखनीयं मन्यामहे।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्ययावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः। तृतीयो भागः १९४१ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते प्रकाशितः। तस्मिन् काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारब्धचरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं समजनि। चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत्। किंत्व-खिलवस्तुजातस्यातिमहार्घत्वान्मुद्रणविचारोऽप्यशक्यः संवृत्तः। एवं किंकर्तव्यतामूढेष्वस्मासु करुणा-करेण श्रीवेदपुरुषेण प्रेरिताः श्रीमच्चन्द्रशेखर गोविंद आगाशे–महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मत्साहा-य्यार्थं प्रधाविताः। चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पत्राणां क्रयणे मुद्रणव्यये च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदान-मङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरूढः। तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम्। यस्सत्यं तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुशकमभूत्। प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन् कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाभ्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहा-भागानामियं वदान्यता। तेषामभिलषितमनुसृत्यायमृग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुषचरण-कमलयोः समर्प्यते।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-विषयकोऽन्यः प्रश्नोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः। मुद्रणपत्राण्यतीव महार्घाण्यासन् तान्यपि न सुलभानि। राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत्। अस्माभिः प्रार्थिता एतत्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकीं संमतिं दत्त्वोपकृत-वन्तः। पुण्यपत्तनस्थ–‘डेक्कन पेपर मिल्स’–संचालकैरप्यात्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादार्हाः। एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत्। युद्धसंबन्धिकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रस्था बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः। १९४५ खिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमाच्चायं प्रत्यूहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्वर्तितम्। अतः अस्य भागस्य शीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहु प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादार्हाः। मुद्रणशुद्ध्यर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनाशुद्धयः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः। अस्मिन् भागे संहितापदपाठयोर्मुद्रणशुद्ध्यर्थं वेदमूर्ति-करंबेळकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः वैकुण्ठवासि-गोविंदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः। पुण्यपत्तनवासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैर्व्याकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्यवादार्हाः। अस्मदृग्वेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधिकृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवश्यं स्मरामः। तेषां साहाय्येन विना इदं कार्यमेव नारप्स्यत। लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारचितमतस्तेभ्यो धन्यवादान् वितरामः। यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं तेऽपि धन्यवादार्हाः। यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादार्हाः।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम्
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि

ना. श्री. सोनटक्के
चिं. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके। एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मॅक्समुल्लर-महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके।

उद्गीथ = लवपुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीथाचार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके। अस्मिन् पुस्तके दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरभ्य १०.३४.३ पर्यंतं)। लवपुरस्थपण्डितभगवद्दत्तमहोदयानां सकाशे कियांश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.३४.५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तः)। अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोपयुक्तः। अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते। × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि–ग (१, २, ३), घ, त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] **हिरण्यपाणिरभिषुणोति**—एतद्वचनं क्वत्यमिति न ज्ञायते। ऋ. सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] **धानाद्यन्नेन**—*मॅ-मु। रसात्मकेनान्नेन–ग-भ१.२.३.५; धात्मकेनान्नेन–घ; धानाद्यात्मकेनान्नेन–त; रसात्मकोनान्नेन–भ ४ ॥ ९. [५] **त्वत्परिचरणमेव**—भ१। तत्परिचरणमेव–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. २] ३. १७ [२] **प्सरः पानीयमन्धः**—ग-त१.२.६-भ२.३-मॅ। प्सरः पानीयमंध अन्नं–घ; प्सरः पनीयमंध–त४.५-भ४; प्सरः पानीय अंध–त७; प्सरः प्सानीयमंध–भ१; प्सरः पानीयं मधु–मु ॥ २५ [४] **तदा महान्तं**—ग-घ-भ। तत्तदा महांतं–त-मॅ-मु। ऋचि 'तत्' नास्ति ॥ ४.२ [५] **ममृजे मृज्यते**—*मॅ-मु। ममृजे ममृज्यते–घ; ममृजे मर्मृज्यते–त-भ१.२.३; ममृज्यते–भ४ ॥ १० [७] **कर्मेच्छा°**—*मॅ-मु। कर्मेच्छोः–ग-घ-त-भ४; कर्मैः–भ१; कर्मणः–भ२; कर्म–भ३ ॥ २५ [१०] **भवसि**—मॅ-मु। भवा–त; भव–भ ॥

[९. ३]. ५. ३ [१] **द्रोणकलशानि**—नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ९. ७ [२] **अथर्यो विपः**—*मॅ। अध्वर्यवः–§। विपः कक्ष्याः–मु ॥

[९. ४] ७. २३ [९] **आत्मनो विधा°**—ग-त१.२.६.७-भ३-मु। आत्मनि धा°–घ; आत्मने विधा°–त४.५-भ२; आ आत्मने विधा°–भ१; आ आ अते विधा°–भ४। आत्मविधा–मॅ ॥

[९. ५] ८. १५ [२] **तनूनपादत्र**–मॅ-मु। तनूनां पौत्रः–ग; तनूपात्रः–त१.२.६; तनूनपात्रः–त४.५.७-भ२.४; तनूनप्रात्रः–भ१; तनूनपः–भ३ ॥ **अद्भ्योऽशवो**—*मॅ-मु। अद्भ्योशंवो–ग; अभ्यः संवो–त१.२.६; अद्भ्यः संवो–त४.५-भ१.२.४; अद्भ्यः सवो–त७; अक्ष्य संत्रा–भ३ ॥ इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] **द्वाभ्यां धाराभ्यामाप्रयणं**

गृह्णाति। कुत उद्धृतेयं श्रुतिः ?॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः 'वेरां ददातीति वेरां दधातीति' इत्यंशं त्यक्तवान्, 'धारयत इति' अस्य स्थाने 'धारयतीति' पठितवान्, पुनरपि 'वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति' इत्यंशं नोद्धृतवान्। ९. २८. [९] अह्माह्वयामि—ग-त-भ१.२.४.५-मु। आह्वयामि–घ-भ३-मॅ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—घ-भ४। प्रत्यागच्छत–मॅ-मु इतरेषु च॥

[९. ६] ११. १३ [६] तं—मॅ-मु-×॥ १८. [७] आप्यायितवत्—मॅ-मु। आप्यायितवान्–§॥

[९. ७] १. २ गायत्रं छन्दः। अबद्धमेतत्। 'गायत्री छन्दः' अथवा 'सूक्तं गायत्रम्' इति भाव्यम्॥ ६. [१] सृज्यन्ते—*मॅ। हविर्धानं सृज्यंते–ग१; हविर्धानात् सृज्यंते–ग२; युक्तान् ज्यते–घ; हविर्धाना सृज्यंते–त-भ॥ १०. [२] 'धारा' इति पदपाठः। 'धाराः' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम्॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति। अस्य प्रयोजनं नावगम्यते॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ१.२.४-*मॅ-मु। संजयितं–घ-त-भ४॥

[९. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ१.२.४-*मॅ-मु। अभिलषितं–ग; अभिलषितः–त॥

[९. ९] १५. १५ [१] वयांसि श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम्॥ ५. [१] आगच्छन्—मॅ-मु। अगच्छन्–ग-त४.५-भ; अगच्छत–घ-त१.२.७॥

[९. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः। 'प्र' इत्युपसर्गस्य क्रिययान्वयोऽपेक्ष्यते॥ २६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च-*मॅ। हरसः अहर्तारश्च–ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च–घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च–त१.२.६.७-मु; हरमः आहातारश्च आहर्तारश्च–त४.५-भ४; हरसः आहर्तारश्च–भ१.२.३। 'हरसे' इति पदस्य स्थाने 'हरसः' इति भाष्यकारैः पठितम्॥ १८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः॥

[९. १२] २०. ११ [३] निवसति–भ१.२.३। अधिवसति–ग; मिश्रयति–घ-मॅ-मु; मिगसति–त; निगसति–भ४॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु। पदानि–ग-घ-त-मॅ॥

[९. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया द्ळह्च्युतात्—त१.२.६-भ१-मॅ-मु॥ विद्यादनुलोके घवापादळच्युतात्–ग; विद्यादनुलोक्तेघवाया द्ळह्च्युतात्; विद्यादनुलोक्ते घवाया द्ळह्च्युनात्–त५; विद्यादनुक्तोपि लाघवाया द्ळह्च्युतात्–त७। अयमानुष्टुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम्। अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम्। ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्येऽप्येकः श्लोकार्धो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति। षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते। ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः कारिका आराचितवान्। २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ१.२.३.५। वाजलाभ इति–ग-घ-त-भ४-मॅ-मु॥

[९. १४] २३. २५ [२] 'यदी' इति संहितापाठः। 'यदीम्' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः। अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि 'यदी' इति संहितापाठः। तत्र तावत् भाष्यकाराः 'यदि' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्नते—घ-भ४-मॅ। जिघ्रते–मु इतरेषु च। 'जिघ्नते' इति संहितापदपाठयोः। मॅ-पुस्तके 'जिघ्नते' इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम्। भाष्यकाराः 'जिघ्नते' इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः। ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम्॥ १६. [६] यं विदे— इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम्॥

[९. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु। तं-मॅ इतरेषु च॥

[९. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मॅ-मु। पिप्युषी आप्यायती– घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति॥ ८ [८] अथवा—ग-*मॅ-मु। अथ–त१.२.६.७-भ; अथा–त३. ४.५॥

[९. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम्॥

[९. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१.२.३.४.५.७-भ-मु। पुनानः त६-मॅ॥

[९. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—§-मॅ-मु। 'प्रापयन्ति' इति भाव्यम्। 'रथम्' इति पदम् 'अर्थम्' इत्यर्थे गृहीत्वा 'अभिमतं देशम्' इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं तदनावश्यकं प्रतिभाति॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कमूधातोरात्मनेपदत्वात् 'कामयमानम्' इति भाव्यम्॥ १५ [५] अरावा......प्रयच्छति—त३.४. ५-भ-मॅ। अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति–घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृशब्दरहितः सन् प्रयच्छति–त६। 'अरावा अदाता न किंचित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संसूचयन्ति॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मॅ-मु। प्रेरयन्–घ-त-भ।

[९. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग। शाम्यंति–घ-त-भ-मॅ-मु॥ ३६.१ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु। पृथिव्यां चांतरिक्षेण-त-भ१.२.४। पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मॅ॥

[९. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण–भ३-*मॅ-मु। रूपकद्वारेण–ग; रूपकव्यद्वारेण– त-भ२.४; सूपकव्याहारेण–भ१॥ २७ [४] तत्राभिश्रितो—*मॅ-मु। भिश्रितो–घ; तथाभिश्रितो–त; तदाश्रितो–भ२॥ तमभि पवन्त—*मॅ-मु। त अभि पचंत–घ; तमभि षचंत– त१.२.६; तं अभि षचंत–त३॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२.३। रक्षसि–भ१; क्षरसे– मॅ-मु इतरेषु च॥

[९. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मॅ-मु। उदाराय-त-भ२.४; उदकाराय– भ१॥ ११. [६] हन्तरिन्दो। हंतरिंद्र–§-मॅ-मु। "हन्तरिन्दो इति भाव्यम् किंतु लिखितपुस्तकेष्वेतादृश्याश्च्युतेः साधारणत्वान्नात्र अभ्यूह उचितः" इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम्। परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम्[1]। एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः। अत्र 'इन्दो' इत्यावश्यकं। 'इन्द्रो' मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) 'हे सोम' इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम्। ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

1. Preface to the fifth volume of the first edition, p. xcviii, second edition Vol. IV.

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कल्पितम् ॥ १५ [७] वल्ल्यात्मकः सोमो—*मॅ। मंश्वात्मक सोमो–ग; वल्यात्मकः सोमो–घ-मु; बल्यात्मक सोमो–त; वल्ल्यात्मकं सोमो–भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु। भूरिजोः–घ-त६-भ४-मॅ ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ। सोम–त१.२.३.६.७। सोम उक्तगुणविशिष्टं तं त्वा त्वां–मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३। वननीयेषु पात्रेषु–त१.२.४-भ१.२.४-मॅ-मु ॥ १७ [५] सोमस्रावणे......सोमस्याप्यायनात्—ग-*मॅ-मु। समस्तावणे (समस्रावणे–भ२.४; समश्रावणे–भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं। तं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् (°प्यायमानात्–त ७)–त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ। विशेषण–ग-त-मॅ-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सामः। एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमन्वेषणीयम् ॥ १० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-भ२.३.४-*मॅ-मु। साम. भा.२.९.१.१.३। शोभनानि–घ; शोभनानि भावुकानि–त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—*मॅ-मु। मुंचतीत्यर्थः–ग; अमुंचनित्यर्थः–त१.२.३.६.७; अमुचंनित्यर्थः–त४.५–भ१.२.४; अमुंचेनित्यर्थः–भ३ ॥ २१ [५] रक्षेति—ग। रक्षयेति–घ-त-भ-मॅ-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि करं—त-भ१.२.४-मॅ। इंद्रियं प्रियकरं–ग; इंद्रियमपि गभस्त्योः करयोः–भ३। इंद्रियमपि कर–मु। 'इन्द्रियमपि वा बलकरम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति। ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-*मॅ-मु। ब्रूयान् तेजस स्वीयात्–ग; ब्रूते यजमान स्वीयान्-त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्–त३-भ४; ब्रूयं तेजमा स्वीयान्–त५; ब्रूते यजमानः स्वायान्–भ३ ॥

[९. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मॅ-मु। स्वानाः–घ-त; स्वाध्यानाः–भ ॥ ११ [२] अस्मभ्यमित्यर्थः—*मॅ-मु। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः–ग; अस्मदित्यर्थः–त; अस्मदित्यमित्यर्थः–भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं। जगदाप्यायनं स्वामित्वं–ग; जगदाप्यायिनं–स्वामित्वं–त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन–स्वामित्वं–भ१.२.३। जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं–मॅ। जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं–मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-*मॅ-मु। मह्यमभ्यमित्यर्थः–त; मभ्यमित्यर्थः–भ१; मस्मभ्यमित्यर्थः–भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः–भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-*मॅ-मु। किंव–ग-घ-भ; किव–त४.५ ॥ १७ न। ते—मु। ते–ग; तं–त-भ४; न–भ१.२.३-मॅ ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—*मॅ-मु। दृष्टांतः दर्पतो–त१.२.६; दृष्टांत दर्पतो–त३; दृष्टांतः दर्थितो–भ१; दृष्टांत तदर्पतो भ४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ। प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (!)-मॅ-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—*मॅ-मु । इतराणि पात्राणि—ग; इतारपि (=इतरेपि) पात्रा—त१. २. ७-भ४; इतारीपि पात्रा—त३.५; इतरोपि पात्रा—त४; तारपि पात्रा—भ१; इतरपि पात्रा—भ२; इतराण्यपि पात्राणि—भ३ ॥ २६ अथवैकमेव—*मॅ-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव—ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव—त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] °समुद्रमुद्रित°—भ१.२.३-*मॅ-मु । °समुद्रभूत-मुद्रित°—ग-त१.३.४.५.७-भ४; °समुद्रमूदित°—त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्रिमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टुर्ऋषेः सोऽयं—*मॅ-मु । सूक्तद्रष्टुर्ऋषेरयं—ग; ऋषेः योयं—घ; सूक्तद्रष्टुऋषयेयं—त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टुर्ऋषयेयं—भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु......चकार । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवभट्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वेंकटार्यसुत इति कुन्हन् राजा-महोदयैः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम्[1]। स एव माधव-भट्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेषणीयम् ।

[९. ३६] ५०. २८ [१] अधिषवण°—ग-घ-मु । अभिषवण°—त-भ-मॅ ॥ ३० युद्धमितरेतरकर्षणात्—ग-*मॅ । यद्धमितरेतरघर्षणात्—त-भ२.४; यवमितरेतरथर्षणात्—भ१; युद्धमितरेतरघर्षणात्—मु ॥ क्रामति—भ१.२ । क्रामयति—मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२ [४] महर्षेः अधि—*मॅ-मु । त्रितमहर्षेधि—ग; महार्षेः यत् अधि—घ; महर्षे यद्यधि—त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-*मॅ-मु-साम. भा.२.३.१.४.२ । अनिष्कृतं संस्कृतं—मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] द्युपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । द्यपृथिव्याख्ययोः—त३.५-भ४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः—ग-मॅ ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] एवं वोपमीयन्ते—*मॅ । ये चोपनीयंते—ग; एव चोपमीयंते—त-भ४; एवं चोपमीयंते—भ२-मु ॥ १५ [२] बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—*मॅ । दुष्टमतिं च—ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षससंबंधिनं दुराव्यं—घ; बंधनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च—त२.६.७-भ१-४ । बंधं दुष्टमतिं च—मु ॥ १६ अव्रतमकर्माणं—*मॅ । अव्रतं कर्मणां—ग-घ; अव्रतकर्मणां—त-भ३; अव्रतकर्माणं—भ२.४; अव्रतं दुराव्यं तद्वयं कर्माणं—मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहरुच्यते—*मॅ-मु । तदुपलक्षितमज्वते—ग; तदुपलक्षमज्यते—त१; तदुपलक्ष्यतमज्वते त२.७; तदुपल ... ... तमज्वते—त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्षतमज्वते—त६; तदुपल... तमज्यते—त३; तदुपलक्षण ... तमज्यते—भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीदृशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः—भ५ । सोमाः—त३.४.५.भ३.४-मॅ ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

1. Ṛgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa, son of Veṅkaṭārya, Part I, Preface p. 15, Madras 1932. See also "Indices and Appendices to the Nirukta" by Dr. L. Sarup, p. 31 and Max Müller's Preface to the sixth Vol. of the 1st edition Vol. IV, pp. cxxviii ff. 2nd edition.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मॅ-मु। दधावः दुहानः-ग; दुहानः-घ; दधानः-त-भ ॥

[९. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाज°—*मॅ। इंदुर्वाज°-ग; यमिंदवाज°-त १.३.४.५-भ१.३; यमिदवाज°-त६; यदिंदुः यमिंदवाजः°-त७; यमिंदुः वाज°-भ२; यमिवाज° -भ४। य इंदुर्वाज°-घ-मु ॥ ७ इडभावे च—*मॅ। इडभावश्च-ग-त-भ-मु ॥

॥ षष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते।

[९. ४४] ६२.३ [६] गातुवित्तमः पुण्य°—ग३-*मॅ। गातुवित्तमहः पुण्य°-ग१. २; गातुवित्पुण्य°-त-भ-मु ॥

[९. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त१.२.७-भ४*-मॅ-मु। अभिगच्छति-त४.५; अभिगच्छतु-त६-भ१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-भ१। देवानां पवस्वेत्यर्थः-ग; देवाना यावस्वेत्यर्थः-त१.२; देवानी याचस्येत्यर्थः-त६-भ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः-भ४। देवाना पवस्वेत्यर्थः-त५-मॅ-मु ॥ ६३.२ [५] अनूषत अस्तुवन्—त१.२-भ१-*मॅ-मु। अनूषत स्तुवते-ग; अनूषत स्तुवन्-त३.४.५.७-भ२.४; अनूषतास्तुवत्-त६; अनूषतास्तावन्-भ६ ॥

[९. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ। वा जाता वा-त१.२.३.७; जाताः-त५। वा जाताः-मॅ-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ। प्रवर्धयंति-त-मॅ-मु ॥ ६४. ६ [६] त्रिशः—*मॅ-मु। विशः-ग-त३.४.५-भ२.४; विशेषः-त२.७; अण्व्यः-त६-भ६ ॥

[९. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—§। कृतान्यस्य-मॅ ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७। असुराणां हिंसकाव-ग; असुराणां हिंसकानि-भ१ (२)। असुराणां-त३.५.६-भ२-६-मॅ। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते-' अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा नाशकानि कर्त्वा कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोयं ' इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—भ१(२)। शत्रूं-भ४। शत्रुं-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ। हे सुक्रतो शोभनकर्मन् (°कर्मवन्-त४-भ४) पवमान सोम-त-मु। हे पवमान सोम-*मॅ। 'सुक्रतो' इति पदं 'सुक्रतुः' इति पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम्। 'सुक्रतुः सुप्रज्ञः' इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्। एतदप्रामाणिकम्। 'पवमान' इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदृशे—*मॅ-मु। स्वर्दशे-ग-त३.६-भ; सर्वदशे-त१.२.५.७; सर्वदशे त४। 'स्वः। दृशे' इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ१.२.४-*मॅ-मु। साधारणमिछमानमेव-त१.२.४.५.७; साधारणमित्यमानमेव-भ६ ॥

[९. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ१.२.४। यज्ञमिच्छघृतो-त६-भ६.७। यज्ञमिच्छंवो-त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं–त१.२.४.५.७-म२.४-मॅ-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (९.२५.६)। तत्र 'योनिं स्थानम्' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[९. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवंति–त१.२.६-म१.६.७; व्याप्नुवते व्याप्नुवंति–त३.४.५.७-म२-मॅ-मु ॥ २१ [५] अर्ष गच्छ—*मॅ-मु । अभ्यर्ष अभिगच्छ–ग; अर्ष गच्छसि–त१.२.३.४.५.७-म२.४; गच्छसि–त६-म६; र्थं गच्छसि–म१ ॥

[९. ५२] ६८. २३ द्युक्षः इत्यनु°—ग-त२-*मॅ-अनु । द्युक्षेत्यनु°–मु इतरेषु च ॥

[९. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । 'परिस्पृधः' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-म१-*मॅ-मु । धननिमित्ते–ग; च निमिते–त१.२.७; च निमित्त–त४. ५-म२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त३.७-म१.२.४*मॅ-मु । त्वां धुयो दुर्बुद्धिः–त१. २.५; दुर्धियो दुर्बुद्धिः–त४; त्वा यो दुर्बुद्धि–त६; त्वां यो दुर्णधि–म७ ॥

[९. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... ... द्रष्टारं—त३.६-म१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमतींद्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं–ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं–त१.२.५.७-म४ मॅ-मु ॥

[९. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा सौभगानि—ग-त३-म४-मु । सौभगा सौभगा–म२ । सौभगानि–त२.४.५-म१.७-मॅ ॥

[९. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-म२. ४ । दशसंख्याका–मॅ-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-म१.२.४.७-मु । इंद्रार्थं–त२.४.५.७-मॅ ॥

[९. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-म२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं–त१.५ । नोऽस्मदर्थं–मॅ ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः–ग-त३-म२.५ । अभिष्टुतः पुनानः–म१.६.७ । पुनानः–त२.४.५.७-म४-मॅ-मु ॥

[९. ५८] ७३. १ [१] 'धारा सुतस्यान्धसो' इत्यस्यानन्तरं 'धारयाभिषुतस्यान्धसः इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८ [३] ऋग्वेदभाष्ये शाट्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुत्र (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ९१. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वेंकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनकवचनानि बहुश उद्धृतानि । शाट्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीयब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य कियांश्चिदंशः कॅलण्डमहोदयैः[1] मुद्रापितः । ऋग्वेदभाष्यलिखितपुस्तकेषु शाट्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाट्यायनकपाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः[2] बहु प्रयतितम् । बटकृष्णघोषमहोदयैरपि लुप्तब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः[3] । तद्गताः शाट्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—*मॅ । प्रतिम्राते–ग; प्रतिमृशाते–त-म१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते–म४ ॥ नाविवेद । नाविद–शाट्या. ब्रा.; जै.ब्रा.। ७४. ५ [४] त्रिंशतं त्रिंशतानि—त३-म१.२.४ । त्रिंशतं–ग; त्रिंशतं शतानि–त; त्रिंशतं त्रिंशतानि–म७ । त्रिंशतं त्रीणि शतानि–*मॅ । 'त्रिंशतम्' इति पदं 'त्रिशतम्' इति पठित्वा

1. Amsterdam, 1919. 2. JAOS XVIII. p. 15., ff. 1897. 3. Lost Brāhmaṇas, Calcutta.

भाष्यकारैः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानितू—भ१.४.७ । विश्वान्–ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव–त४.५-मॅ ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका—*मॅ । पुरष्णिमगाद्यथद्वादशकाष्टका–ग; पुरउष्णिगाद्योद्वादशकोद्व्यष्टकौ–त-भ४; पुरउष्णिगाद्योद्वादशको द्व्यष्टकाः–भ१.७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ–मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं–ग; तुर्वशं नामकं–त१.२.६; तुर्वशनामक–भ७ । तुर्वशनामकं–त४.५.७-मॅ ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ । संगच्छेति–त । संगच्छति–*मॅ सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । अन्नस्य–त-मॅ-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं–त२.४.५.६.७-भ७-मॅ-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'हे मीढ्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मॅ-मु । प्रबुद्धो–ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यंते–त१.२.५.६.७; मृज्यंते–भ१; असृज्यंत–मॅ-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग१-त३-भ१.२.७ । स चेतति–त-भ४-मॅ-मु ॥ ज्ञायते—ग-भ१(२); संज्ञायते–त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायते–त१.५-मॅ-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च–त२.४.५.६-भ४-मॅ-मु ॥ ८४.१ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्नि जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना–त१.२७-भ१.७-मॅ-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परिस्तोतव्यानि–त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि–त२.४.५-मॅ-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं–त२.७-भ४.७-मॅ ॥

[९. ६३] ८५. १६ [४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'अभि' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य–त-भ२.४-मॅ-मु ॥ एतग्वः—ग-त३.७-भ-निघण्टु । एतग्वा–त२.४.५-मॅ-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि ...... दध्याशिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः–त-मॅ-मु । स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्रीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ पवमानसौम्यम् । पवमानसोम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्ष्याणि—ग-त३.४-भ४ । आंतरिक्षाणि–त२.५-भ२.७-मॅ । अंतरिक्षाणि–मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवंतां–ग-त-भ२. ४-मॅ-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना–त-मॅ-मु ॥ १३ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रासृज्यत–त३; प्रसृज्यंत–त७-भ२; प्रासृज्यंत–मॅ-मु ।

'असृग्रम्' इति पदस्य लडर्थे व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा रूपाणि–त३-भ१.४-मु। रूपाणि–त-भ२.७-मॅ ॥ ३० [११] देवकामः—मु। देवः–§-मॅ। 'देवकामः' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1]। ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र 'देवावीः' इति पदमेवमेव व्याख्यातम्। ऋ. सं. ९.६४.१२;१०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] आपवस्व —त-भ-मु। पवस्व–ग-मॅ ॥ ९२. ४ [१९] च तदा स—त३-भ२। च स तदा–ग-त-मु। तदा स-मॅ ॥ ९३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-भ१.४.७-*मॅ-मु। आहर आभर–त-भ२ ॥ १० [२७] आहूत—ग-त-भ२-मु। आहुत-भ४.७-मॅ ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] हे सोम ...... आह्वयामहे–ग-त१.२.३.६.७-भ। पवमान पूयमान वृषा अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु। तस्मात् हे पवमान पुनान वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अतिशयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यज्ञेषु आह्वयामहे-मु। हे पवमान पूयमान सोम स्वाध्यः सुकर्माणो वयं भानुना रश्मिना द्युमंतं द्युतिमंतं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः। हि यस्मात्त्वं वृषा कामानां वर्षयितासि–त५-मॅ ॥ स्वीकृतपाठे 'अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः' इत्यंशोऽनावश्यकः। किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] बभसति—*मॅ। गतमेनं–ग; गभसंति–त-भ७-मु; गभसति–त३-भ२.४; गभेसति–भ१ ॥ १५ पात्रेण—ग-त३-भ। परिप्लवेन पात्रेण–त१.२.६.७-मु। पारिप्लवेन पात्रेण–त४.५-मॅ ॥ २६ [८] भाष्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] डसि—ग-भ। जसि–त१.२.६.७-मु; डसि–त४.५। उसि–त३-मॅ। ९६.१८ [११] सर्वस्य—ग-त३-भ१.२। स्वर्गस्य सर्वस्य–भ७; सर्गस्य–त४; स्वर्गस्य–त२.५.६.७-मॅ-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्त°—ग-भ१.४। पूर्वोक्त°–त-भ२.६.७-मॅ-मु ॥ ९७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ। भाष्यकारैः 'आ पवस्व' इति स्वीकृत्य 'सर्वतो गच्छ' इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च वृद्धिं—§-मॅ-मु। 'गवादींश्च तेषां वृद्धिं च' इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—भ१। गमनशीलं बलं किंच–त३-भ२.४.५; गमनशीलं च–भ७; गमनशीलं किंच–ग-त१.२.५.६.७-मॅ-मु ॥ २४ [२१] दिक्ष्वस्मभ्यं—ग-*मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ आ प्रापय—ग-भ१.४.७। आ प्रापथ–त३; आ प्रापथ–भ२। आ प्रयच्छ–त१.२.४.५-मॅ-मु ऋ. सं.९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-भ१.२.४ ॥ प्रत्येकं विशे°–भ७-मॅ-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-भ१.२.४। शोभनयज्ञ–त-मॅ-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्य°—ग-त३.४.५-भ। स्तुत्यस्तोतृयष्टव्य°–त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयशब्दयष्टव्य°–त३। स्तुत्यः स्तोतृयष्टृत्व°–मु। स्तुत्यस्तोतृयष्टव्ययष्टृ°–मॅ ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३। नामनी–त-भ-मॅ-मु ॥ १३ [३] त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... ..परि वर्तन्ते। त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवंति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठंति। यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि-भ१.४.७) त्वद्वधीना अहो ('त्वद्वधीना अहो' नास्ति-भ१) तेजसां परि वर्तते-ग-भ१.४.५.७;

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

त्वदीयानि धामानि त्वद्गत्यधीना......। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त३-भ२। त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त-मॅ-मु। ‘धामानि’ इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते। स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति। ‘यानि’ इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम्। ‘अहोरात्रौ यत्र यत्र’ इत्यादिवाक्यस्य सुष्ठ्ववगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिराव-श्यकी। मॅक्समुल्लरमहाशयैरपि सदृश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः॥ २० [४] अस्म-त्कृतानि—ग-त३-भ१.२.४। अस्मत्त्वतानि–भ७। अस्मद्गतानि–त-मॅ-मु॥ १०३. ८ [११] ज्ञो रमादेशः–त३-भ१.२.४। ‘ज्ञस्यामादेशः’ इति भाष्यम्॥ १३ [१२] अच्छ अभि-गच्छन्ति—ग-भ। अभिगच्छंति–त-मॅ-मु॥ २३ [१३] तदार्षन्ति प्रगच्छन्ति। यद्यदा—भ४-*मॅ। अर्षंति प्रगच्छंति यद्यदा–मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥ १०४. ४ [१५] इन्द्राय—ग-त३-भ१.२.४। रंद्राय–भ७। चंद्राय–त-मॅ॥ तत इन्द्रस्य। तत इंद्रजाते–ग; तव इंद्रस्य–त-भ। इंद्रस्य–मॅ-मु॥ ९. [१६] प्रीणयितासि—ग-त३-भ२.४.५-मु। प्रीणयितासु–त; प्रीणयिता स–भ१। प्रीणयिता–भ७-मॅ॥ २८. [१८] °साहाय्याय—ग-भ१.२.४-*मॅ। °सहोज्याय–त; °सहाय्याय–त३-भ७। °सहायाय–मु॥ १०६. २०. [२५] पवित्रान्निर्ग-च्छन्तीत्यर्थः—ग-त३.७-भ१.४-*मॅ-मु। पवित्रानिर्गच्छंतीत्यर्थः--त१.२.४.५.६; पवित्राणि गच्छंतीत्यर्थः--भ२; पवित्रतागार्गच्छति--भ७॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण—ग-त३-भ१.४.५। प्रतिकर्षेण--त-भ२.७-मॅ। प्रकर्षेण--मु। ‘प्रति प्रकर्षेण’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम्[1]॥ १० तिलोपः—मॅ। तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-ई-मु। ‘सिच इ आ’ इत्यस्य स्थाने इट् न-ग; सच इंद्रा-भ४; सिच इत तः--भ७। मॅक्स-मुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ १९. [२९] संक्रीडते। किं कुर्वन्......भृशमाह्वयन्। संक्रीडते। किं कुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रीडति--ग-त३-भ१.२.४। संक्रीडते--त-मॅ। संक्रीडते इंद्रं परमेश्वरं मदाय मदार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्--मु। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः॥

[९. ६७] १०७. २६ अलाय्यस्येत्येषा......शिष्टा गायत्र्यः—ग-त३-भ। त-मॅ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्लब्धोऽपि नाङ्गीकृतः॥ १०८. १० [१] मादयितृतमः—ग-त-३-भ१.४.५.७; मोदयितृतमः–त-भ२-मॅ-मु॥ ११०. ५ [१०] आभजतु—ग-त३-भ५। आभजत--त१.२.४.५; आभजत्--भ२.४। आभजतां--मॅ-मु॥ ६. भजः—*मॅ। भज--ग-त१.२.४-भ४.७; यज--त५; भजे--त७; भजतेः--भ१(२)। भजेः--मु॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य—ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु। वक्तस्य--त३; वक्तृयस्य--भ४। अस्य--भ७-मॅ। ऋ. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या॥ २७ विगाहत इति द्वे इति—ग-त३.७-*मॅ। विगाहत इति--त४.५-भ१.२.४.७-मु॥ १११. ४ प्रथमं गच्छति। ततः पश्चात्—ग। पश्चात्प्रथमं गच्छति ततः--त-भ-मॅ-मु॥ ११ [१५] आगच्छतु—ग-त३-भ१.२.७। आगच्छत–त१.५.६; आगच्छति–त४; आगच्छत्--मॅ-मु॥ सिपि वा—*मॅ। सिपि ता-ग; सिपि ना--त-भ१.२.४; सिपि कचा--भ७। सिपि-मु॥ १९ [१७] देवानां पानाय—त१.२.३.६ ७-मु। देवानाय--भ१.७; देवानां गमनाय--भ२। देवयजनाय--मॅ॥ २६.

1. Preface to the Sixth volume of the First edition, Vol. IV. p. clxxviii (2nd Edn.).

[१८] **आगच्छति खलु**—ग-त३-भ। आगच्छति--त-मॅ-मु॥ ११२. १ [१९] **ग्राव्णा**—ग-त७। त्वं ग्राव्णा--मॅ-मु इतरेषु च॥ ७ [२०] **रक्षसां**—ग-त-भ२.४-मु। रक्षसानां--भ१। राक्षसानां--भ७-मॅ॥ १८. [२२] 'तेजसा' इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके 'पोता स्वयं पवित्रः सन्' इति; मु-पुस्तके च 'यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिकं विद्यते। त७-मु-पुस्तकपाठयोः साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते। ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी द्रष्टव्या। मु-पुस्तकपाठोऽस्माल्लिखित-पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्[1]॥ ११३. १९ [२७] **अथ**—ग। अथवा--त-भ-मॅ-मु॥ ११४. ८. [३०] **नास्मानपापान्**—ग। अस्मानपापान्--त-भ-मॅ-मु॥ २७ [३२] **यागादिपरं वेदशास्त्रविदं**—*मॅ-मु। यागादिपरवेदशास्त्रविदं--ग-भ२.४; यागादिपरवेद-शाखाविदं--त१.२.७; यागादिपरवेदशाखविदं--त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं--भ१; योगादिपरं वेदशास्त्रं--भ७॥

[९. ६८] ११४. ३१ **वत्सप्रिभो**°। 'वत्सप्रीर्भा°' इत्यनुक्रमणीपाठः॥ ११५. ७. [१] **पयांसि प्रस्रवन्ति**—ग-त३-भ२.४.५। यांति प्रस्रवंति—त१.२.६.७-मु; यांसि प्रस्रवंति--त५। प्रस्रवंति--मॅ॥ ८ [१] **बर्हिषदः......वचनावन्तः......उस्त्रियाः**। लिङ्गभेदात् दुष्टं व्याख्यानम्॥ २३. [२] **सोमदातृभ्यो**—त१.२.३.४.५-भ२.६.७। सोमं दातृभ्यो-त६-मॅ-मु॥ ११६. ४. [३] **स सोमो**—ग-त३-भ१.४.५.७। सोमो--त-भ७-मॅ-मु॥ ११ [४] **स सोमो**—ग-त-भ२.४.५.६-मु। सोमो--भ१.७-मॅ॥ १६ **भूतजातं**—त३-भ१.२.७-मु। भूतजातं च-त२.५.७-भ४.६-मॅ॥ २४. [५] **सः सूर्याद्धि**—ग-त३.७-भ१.२.४-*मॅ-मु। स सूर्याद्धि--त१.२.६; स सूर्याद्धि--त४.५; स सूर्यादि--भ६; स सूर्यः--भ७॥ ११७. ३. [६] **तस्य**--त३-भ१.२.५। रसस्य--त१.२.५.६-भ४.६-मॅ-मु॥ ११८ ३. [९] **उदकनामैतत् सर्वमुदकं**--ग-त-भ२.५.६-मु। उदकं-भ१.४.७-मॅ॥

[९. ६९] ११८. ३० [१] **सोम**—*मॅ। यज्ञेष्वपि सोम--ग; यद्द्वोपव सोम--त१; यद्वोपव सोम--त२.४.५.६-भ६; यद्वोपच सोम--त३-भ२.४. द्वोपव सोम--भ१.७; यद्वा सोम--त७। च सोम-मु॥ ११९. १८. [३] **पूतो भवति वा**—ग-त-भ२.४-मु। पूतो भवति-भ१.६.७-मॅ॥ २६ **सोमः**—मु। सोमं--§। सोम--मॅ॥ १२०. १७. [५] **मृजी शौचा**°—त२.३.६.७-भ-*मॅ-मु। मृज्ञी शौचा°-ग; मृजी शोबा°-त४; मृजी शौबा°-त५। 'मृजू शौचा°' इति धातुपाठः॥ २०. **निर्नेजनाय**—ग-त२-भ१.४-*मॅ। निर्निजनाय-त१.३.६.७-भ२.७-मु; निर्नेजनाय-त४; निर्भेजनाय-त५; निर्णेजनाय-भ६॥ १२१. १३. [७] **परिस्रुताः**—त-भ-मु। परिष्कृताः-ग। परिस्तुताः-मॅ (मुद्रणदोषः?)॥ १७. **प्रजाश्च**—ग-त२.३-भ२.४.६-मु। प्रजाः-भ१। प्रज्ञाश्च-त७-मॅ॥ १२२. २०. [१०] **बाधकानामसिता**—ग-भ४-*मॅ-मु। बाधकानां आसिता-त-भ६; बाधकां असिता-भ१.२.७॥ २१. **पवमानेन परिप्लुते**—मु। पवमानेन परिते-ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिते-भ१.७। पवमाने-*मॅ। मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम्[2]॥

---

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxii. 2. Ibid p. clxxi.

[९. ७०] १२३. १६ [२] **वरणार्थं**—*मॅ । वर्षणार्थ–ग; वर्णार्थं–त-भ-मु ॥ १२४. १९. [५] **रुन्धन्ति**—त३-भ१.२-मु । रुभंति–ग; रुधंति–त-भ४.६ ॥ २८. [६] **स्वभूतो**—ग-त३ । स्वरूपतो–त-भ-मॅ-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] **स्थाल्याग्रयणं**—त-भ-मु । स्थाल्या ग्रहणं–मॅ ॥ १२६. १८. [१०] **बाधां**—त-भ१.२. ६.७-मु । बाधा–भ४; बाधां न्विनाश्य–ग; बाधान्–मॅ ॥ १९. **तिपि......तिपो लोपः**—त-भ १.४-मॅ । सिपि...सिपे रूपं–ग; तिपि तिलोपः–त३-भ२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्यातत्वात् 'सिपि......सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] **पय उदकं**—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु । उदकं–त१.२.५.६.७-भ४.६-मॅ ॥ १२७. १. **किंचायं सोमः**—*मॅ-मु । किंच यं सोमं–ग-त ५.६.७-भ७; किंचायं सोमं–त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः–भ२ ॥ १०. [२] **बाधकमस्य**—त-भ२.६-मु । बाधकस्य–भ१.७-मॅ ॥ १२८. २५ [६] **आ रिणन्ति**—ग-भ ६-*मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] **विशेषेणात्तः**—त४ । विशेषेणत्तः–त५.७; विशेषेण–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] **सर्वेषु** । सवनेष्वित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] **सोमस्य स्वभूतो वर्णः**—ग-*मॅ-मु । सोमस्वभूतो वर्णः–त१.२.६; सोमस्य स्वभुतो वर्णः–त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभु - - नो वर्णः–त५; सोमस्वभूतो वर्णः–त७; सोमस्य स्वभुवो वर्णः–भ१; सोमस्य स्वभुवनो वर्णः–भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] **कलशे द्रोणाभिधाने**—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणाभिधानः–त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः–भ६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः–मॅ-मु ॥ २६. [२] **दशभिः दशसंख्याकाभिः**–ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः–त५-भ१.४.६. ७-मॅ ॥ **अङ्गुलीभिः**—त३-भ१(२).२-मु । मॅ इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] **अभिमन्यमानान्**—ग । अभिगम्यमानान्–भ२ । अभिमानान्–त-भ१.४.७-मॅ-मु ॥ ३१. **दृश्यन्ते**—*मॅ । दृश्यते–ई-मु ॥ १३२. १ **विः**—भ१.७ । वेः–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ११.[६] **संगच्छन्ति**—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छंति–त१.२.५-भ६-मॅ ॥ १७. [७] **उच्छ्रिते पदे**—त-भ२.६ । उछिते प्रादेशे–भ७ । उच्छ्रिते प्रदेशे–मु । उच्छ्रितप्रदेशे–मॅ ॥ २८. [८] **अदाभ्यग्रहे त्रिभि°**—भ१(२). २.४-*मॅ । अदाभ्यग्रहहोतृभि°–ग; अदाभ्यग्रहो त्रिभि°–त-भ१.६.७ । अदाभ्यग्रहात्रिभि°–मु ॥ १३३. १ **मा वियोक्षीः**—भ१(२) । मा वियणक्षीः–ग; मा नियोक्षीः–त३-भ २.५; स्वानियोक्षीः–भ.१.७; मा नियोक्षाः–भ४ । त-मॅ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] **तेरेनं ......सप्तकृत्वो वा** । आपस्तम्बश्रौत°त्र एतदन्वेषणीयम् । इदं सूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्येऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आप्नोति' इति ५[illegible] ॥ १५. [९] **स्वभूतस्य**—भ१ (२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य–त-भ । एवंभूतस्य–मॅ-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] '**हनुरधिषवणफलकः**' **इत्याम्नानात् हनुस्थानीये**—भ१ (२) । हनु अधिषवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने-(हनुस्थानीयाभि°–ग)–ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषण इत्याम्नानास्त्वनुस्थाने–भ१.७; हनु–त । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. **स्मशब्दयन् वा**—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा–त१; तदस्य शब्दयेन वा–त२.६.७; तदस्य शब्द-

यन्वा--त३.भ४.६; तदस्य शब्दयन वा--त५; तदस्य शब्दयन्--भ१; तदस्य शब्दस्य यत्--भ२; तदस्य शब्दयमानस्य वा—त४। तदास्य शब्दयन्वा—मु। तदास्यशब्दयन्वा--मॅ॥ १३४. १ **पूजयन्ति वा**—त-भ-मॅ-मु। वा इति पदात् 'पूरयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाष्यम्॥ १३५. १. [४] **सहस्रधारे**। **बहूदकधारा**—त२.३.७-भ१.२.४-मु। सहस्रधारे बहूदकधारे—भ६। सहस्रधारेऽब उदकधारा—मॅ। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ **स्थिताः समस्वरन्**—भ१(२)। स्थिता—भ१। स्थितां—मॅ इतरेषु च। पृथिवीं समस्वरन् वृष्टया--मु॥ ६ **राजभृत्या यथा**—भ१(२)। राजा—भ१.७। राजानो--मॅ-मु इतरेषु च। **विचारयितुं**—ग-त१.२.३. ६.७-भ। विवारयितुं (१)—त४. ५-मॅ-मु। विचारयितुं नाम अन्वेषितुम्॥ **एते**—भ१(२)। एव ते—भ१; एत एव ते—भ४। एवं ते—त-मॅ-मु॥ २८. [६] **नरश्चापाहासत**—*मॅ। नरश्च तानहासत—ग; नरश्च त्वमहासत—त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास—भ७। नरश्च अपहासत—मु॥ १३६. ५ **गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते**—भ१(२)। °गंधर्वाश्वेतंतरिक्षेविष्ठन—भ१; °गंधर्वाश्वेतंत-रिक्षेविष्ठना—त२-भ४; °गंधर्वाश्वेतंतरिक्षे तिष्ठंति-भ६; °गंधर्वेद्वयंतरिक्षेष्ट्न्—भ७। °गंधर्वाश्वांतरिक्षेऽ-तिष्ठन्—मॅ-मु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] **गोरूपया**—ग-भ६। याः गोपाया—भ१. ७। गोपया—त-भ४-मॅ-मु॥ ८. **मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा**—भ१(२)। मध्यमवाचा प्रभव मरुतः स्पशः वाचा—ग; मध्यमवाचा प्रप्र मरुतो (मरुते--त) शसः वाचा—त-भ१.२.४.७; मध्यमवाचा प्रथममयारुतो शसः वाचा—भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा—मु। मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा—*मॅ॥ १३७. ४ [९] **लेख्याडागमः**—भ१·२.४—*मॅ। द्विले सर्वाडागमः—ग; लेख्यडागमः—त-भ७-मु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] **गतेर्निघातः**—त३-भ१.२.४-*मॅ-मु। गतेनघातः--ग; गच्छतेर्निघातः—त-भ६; गतेविघातः—भ७॥ १३८. ६. [३] **अस्मद्यज्ञं**—ग। तस्माद्यज्ञं--त-भ-मॅ-मु॥ ७. **इन्द्रस्य**—ग-भ१(२)। इंद्रः—त-भ-मॅ-मु। ८. **मार्गो**—ग-त-भ१. २.४.६। मार्गे—भ७-मॅ-मु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इंद्रः गंतुं मार्गे विस्तीर्णोऽभवादेति मॅक्समुल्लरपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] **मापोरित्वे रुन्निति**—*मॅ-मु। लिखित-पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [३] **हिरण्यपाणिरभिषुणोति**। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १ भाष्येऽभ्युद्धृतमेतद्वचनं कुत्रत्यमित्यन्वेषणीयम्॥ १८ [३] '**नियम्यमानः सोमः**' इत्येतावत्पर्यन्तो भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अत्र भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य......दोग्धृ-त्वमभिहितम्' इत्ययं भाष्यभागः 'अवक्रन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः' इति शब्दस्य च द्विरुक्तिर्यदि त्यज्येत, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३. [५] **वचनवन्तः**। 'वञ्जनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] **मनुष्यवाच्यनृतशब्द°**। अनृतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र वर्तते?॥ **ऋतशब्दस्य देवार्थः**। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥७ **किं। रजः**—*मॅ। रजः--ग। किंच रजः--त-भ-मु॥

[९. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः-भ१ (२)-*मॅ-मु। उपरता वा अत्रेत्युपराः--ग; उपरता च अत्रेत्युपरोः-त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः-त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः-भ१.७; उपरतावत्रेत्युपराः-भ६ ॥ [५] वरुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-मु। वृजिनेषु-मॅ इतरेषु च। 'वृजनेषु' इति संहितायाम्। स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1] ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आपः ईमेनं—भ१(२)। ता ईमेनं--ग। ता ईमेना एवेमेनं--त-भ-मॅ। ईमेनं पवमानं--मु ॥ ८. ता एव—त४-भ६। ता पत्र-त१.२.५.६; ता एताः-भ१(२)। त एते--भ१.७-मॅ-मु ॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य। विकल्पेन व्याख्यातत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि--त३-भ। द्रविणानि--ग-त-मॅ-मु ॥

[९. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वन्तु-ग-त-भ४. ६। धन्वंतु-मु। प्र णो धन्वंतु प्रधन्वंतु--मॅ ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-*मॅ-मु। समरीत्-त४.५; समरीन्-भ६ ॥ १४९. ८. [४] द्युलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मु। कस्थसोमांशभूतं-त१.२.५.६.७। सोमांशभूतं-भ७-मॅ ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मु। स क्रीडमानो-भ१. ७-मॅ ॥

[९. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु। यथा-त-भ६-मॅ ॥ २२. सोमसजुषां—*मॅ। सोमसजोषां-त-भ१.२.६-मु; सोममजोषां-भ४ ॥

[९. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भत्वं—ग-त३-भ२. ६। गर्भत्वं-त-भ१.४.७-मॅ-मु॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७। सोम-त१.२.५.६.७-भ६-मॅ-मु ॥

[९. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ। प्रज्ञावंतो-त-मॅ-मु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४। पालका-त१.२.५.६-भ६-मॅ-मु ॥ २३. [४] पाशसमूहस्वामी—ग-भ४। पशुसमूहस्वामी (?)-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)-*मॅ। वायुरेव-मु इतरेषु च ॥

[९. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—§-मॅ-मु। 'संग्रामान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६। उत्पततं पतयंतं-मॅ-इतरेषु च। वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चादुपपप्तिवांसं उपपतयंतं सोमं-मु ॥ भाष्यकारैः 'उपपप्तिवांसम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥

[९. ८६] १६१. ११ नीवावरी—§-मॅ। निवावरी-मु-अनु.। आक्रुष्टा-इति भाष्यकाराः पठितवन्तः। 'अक्रुष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्भाष्ये च ॥ १५. पृश्नयो—ग-त३.७-भ१.२.४-*मॅ-मु। प्रश्नयो-त१.२.४.५.६-भ६; पृश्नये-भ७ ॥ तृतीये त्रयः। 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणीपाठः। 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम्। 'तृतीये त्रय'

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्रो ६-मॅ-मु । पंचांत्या–अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तनस्तदर्थं—मु । ततो तदर्थं--(?) त-मॅ । तदर्थं--भ ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । क्लिष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अत्रैतदनावश्यकम् । 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः–मु ॥ १६५. ७. [१३] शोध्यमानश्च—भ-मु । सूयमानः शोध्यमानश्च–मॅ इतरेषु च । 'सूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्प्रष्टारं—ग-भ६ । दिवस्पष्टारं–त१.२.५.६; दिवस्प्रष्टारं–त३.४-भ४; दिवि स्प्रष्टारं--त७ । देवस्प्रष्टारं–भ१.२.७-मॅ । दिवः स्प्रष्टारं–मु । ऋ. सं. १०. ३६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे–मु । तदुत्कृष्टे–त-भ१.२.६ । महत्युत्कृष्टे–भ७-मॅ । महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-भ१.२.४ । व्योमनि–भ६-मॅ । व्योमन् व्योमनि–मु । ऋ. सं. १.१६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्रीत्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—६-मु । अतो–मॅ । 'विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामशक्यम् । नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति पदयोरग्रे विद्यमानत्वात् । मॅक्समुल्लरटिप्पण्यामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९. ५ [२५] नवते क्षोदते । 'नवते क्षोदति' इति निघण्टुः ॥ १६. [२६] रसमयान् । एतत्केनान्वितम् ? ॥ २४ [२७] दीप्तयः—त३-भ१.२.४.७ । रश्मयो दीप्तयः–ग । रश्मयः–त-भ६-मॅ-मु । रश्मिशब्दः पुंलिंगः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती 'दीप्तिरक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृतपाठस्य युक्तत्वं द्रढयति ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्—त३.७-भ२-*मॅ । अवक्रंदति--ग; अवक्रंदत्-त१.२.४.५.६-भ-मु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नेतृभिः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । भ१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२. २ [३४] 'धनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'धन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्कयति । एकस्मिँल्लिखितपुस्तके [भ१(२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुपलब्धः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । °च्छादयन्तीत्यर्थः इति साधु ॥ २६. [३७] वीयसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे' इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] अभिषवादिकर्मणा ... दशापवित्रात् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवनीय°—त२.३.७-भ१.२. ७ । द्रोणकलशावनीय°–ग; द्रोणकलशधवनीय°--भ४ । द्रोणकलशाधावनीय°–त१.४.५.६-भ६-मॅ-मु ॥

[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिव—त-भ२. ४. ६ । किमिश्र--भ१ । किमिच्छवः–भ७-मॅ-मु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं–*मॅ । पात्रं स्वया प्राप्तव्यं–ग-त३-६-भ; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं–त४.५ । पात्रं तया प्राप्तव्यं-मु ॥

[९. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु। अस्मद्विरोधाधीनि–त१. २. ५; अस्मद्विरोधादीनि–भ६; अस्मद्विरोधारत्–त६-भ७; अस्मद्विरोधाचित्–भ४। अस्मद्विरोधात्–भ१-*मॅ। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात्–मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमतम्[1]। २८. [३] ह्वमाह्वानं—§-मॅ। 'ह्वे' इति पदपाठः। ह्वे ह्वं–मु॥

[९. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ। पवमानः–त-मॅ-मु॥ २०. निषीदति—भ१ (२)-*मॅ। लिखितपुस्तकेऽन्त्यपादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते। निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे–ग; निसीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा--त१.२; निषीदति वा–त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा–त५; निसीद निषीदति वा--त६; नि सीद मातुः......उत्संगे......सोम आ निषीदति वा–त७; नि षीदन् निषीदति वा–भ६। नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति–मु॥ १७. [४] मार्जयन्ति। मर्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—मॅ। उक्तलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं--भ७। उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं–मु। 'व्याप्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'वा' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्यादिति मॅक्समुल्लरमतम्[2]॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्[3]॥ अस्माभिस्तावत् केषुचिल्लिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अधष्टिप्पण्यां दत्तम्॥ वस्तुतः मॅक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाव्यम्॥

[९. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम्॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-भ४। प्रयच्छति (?)--त-भ१.२.६.७-मॅ-मु॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—*मॅ-मु। निष्कृष्य--ग; निकृष्य–त-भ॥

[९. ९१] १८५. २० षष्ठं—*मॅ। अष्टमं–§-मु॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१। पवमानः (?)--त-भ४.६.७-मॅ-मु॥ ३२ ऊर्णुहि। 'वि' इति पदं न व्याख्यातम्। विविधं ऊर्णुहि–मु॥ १८७. २ तेषां—भ४-*मॅ। अषां--ग; येषां–त-भ१.६.७-मु॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—*मॅ। तोकान् पुत्रान्–ग-त३-भ४. ६; तोकान्–त-भ२; लोकान्–भ१.७। तोका तोकान्–मु॥

[९. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—§-मॅ। सीदन् उपविशन्–मु॥ सप्तसंख्याका—§-मॅ। सप्त सप्तसंख्याका–मु॥ १८९. १ [४] स्वभूताः--भ७-*मॅ-मु। स्यभूताः–ग; प्रभूताः--त-भ१.२.४.५.६॥ ४ उदकैः—मॅ। बलैरुदकैर्वा–ग; उदकैर्वा–त-भ१.२-मु; उदकैर्बलैर्वा–भ४; उदकै–भ७॥ ५ सप्त—ग-भ। त-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति॥ १२ [५] प्रसिद्धं—ग-भ। प्रसिद्धस्य–त-मॅ-मु॥

[९. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२। सांग्रामिकानि–मु। संग्रामिकाणि--त-भ१-४-६-मॅ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—§-मॅ। तानि विश्वानि–मु॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.
2. Ibid. p. clxxi. 3. Ibid. p. clxxiii.

[९. ९५.] १९४. १४ [३] अवर्णश्च—*मॅ-मु। उवर्णश्च–त-भ१.२.४.६; उव-र्णस्व--भ७; अभ्यासस्य उकारस्यांत्यकारादेशश्छांदसः--ग ॥ १९५. ७ [५] धनप्रदानाभिमुखीं कुरु--त३.४-भ१.२.४-*मॅ-मु। धनप्रदानाभिमुखी कुरु–ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखीं–त१. २.५.६.७-भ६ ॥ त्वं च–ग-त३-भ४। त्वं--त-भ१.२.६-मॅ-मु ॥

[९. ९६] १९५. २० [१] कृतानीन्द्रस्य–*मॅ। कृतान् इंद्रस्य--§-मु ॥ १९६. ११ [४] देवैस्तायमानाय–त-भ२.६। देवैः स्तूयमानाय--भ१.७-मॅ-मु ॥ १९७. १५ [६] छेदकोऽसि। 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यक्षकृतं व्याख्यानं शिष्टमन्त्रभागस्य परोक्ष-व्याख्यानेन न संगच्छते ॥ २१ [७] ईशिताः—त-भ-मॅ-मु। 'ईशित्रीः' इति भाव्यम्। ऋ. सं. ९. ६८. ८; ९५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १९८. २ [८] सः सोमः......अभि अर्ष अभिगच्छ। पुरुषव्यत्ययेन व्याख्यानं दुष्टम्। 'हे सोम' इति भाष्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृतं चेत् शुद्धं भवेत् ॥ १९९.४ [११] अभिगतस्त्वं—§-मॅ। चतुर्थपादो न व्याख्यातः। पादटिप्पणी द्रष्टव्या। अभिगतस्त्वं वीरेभिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः–मु। अवातः इति पदं भाष्यकारैः प्रायः नञ्पूर्वकं व्याख्या-तम् ॥ ५. अस्माकं—§-मॅ। अस्माकं मघवा इंद्रो भव भूयाः–मु ॥ १३ [१२] एवं–§-मॅ। एव एवं-मु ॥ २३ [१३] उदकवतो–भ४-*मॅ। उदकवभो–ग; उदकवंति–त-भ२-मु; उदकवतो–त३-भ१.७; उदवंतो–भ६ ॥ २००. १६ [१५] वोळ्हा वोढाश्वः—§-मॅ। वोळ्हा न वोढा अश्व इव-मु ॥ २५ [१६] आजादेशः—त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मॅ-मु। सूत्रे आजादेशाभावात् 'आदेशः' इति भाव्यम् ॥ २०२.९ [२०] यूथानि—§-मॅ। यूथा यूथानि–मु ॥ २८ [२२] कुर्वन्—ग-त-भ४.६। कुर्वन् सोमस्य–भ१.२। कुर्वन् सोमः–भ७-मॅ-मु। 'सोमः' इति पदमग्रे विद्यते खलु ॥ २०३. १५ [२४] सुष्टु—§-मॅ। सुदुघाः सुष्टु–मु ॥

[९. ९७] २०३. ३१ [१] हिरण्यपाणिरभिषुणोति। इयं श्रुतिः कुत उद्धृता? ऋ. सं. ९.१.२; ७५.३ भाष्येऽपीयं दृश्यते ॥ २०४. १९ [३] अविभवे—त३.४.५-भ। अविमये–त१.२.६.७-मॅ-मु ॥ २८ [४] प्रभूतं धनाय—ग-त३-भ१.२.४.७-*मॅ। प्रभूत-धनाय–त-भ६-मु ॥ २०५. २ लेट्याडागमः—ग-त४-भ१.२.४। लेट्यडागमः-त१.२.३.५.६. ७-भ६-मॅ-मु ॥ ७ [५] बहुविधधारोपेतः—ग-त३.७-भ१.२.४। बहुधारोपेतः–भ७। बहुविध-धारः–त१.२.४.५.६-भ६-मॅ-मु। ऋ. सं. ९.९७.११ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] उच्चारयन्—*मॅ-मु। उद्धरन्–त१.२.६; उद्धरयन्–त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] हंसा इवाचरन्तो वा—त३-भ१. २.४.७। हंसान् रूपा वा–ग। हंसा इव चरंतो वा–त-भ६-मॅ मु ॥ १२. घोशब्दस्य पृषोदरादि-त्वाद्गू इत्यादेशः—*मॅ। घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वादांगूष इत्यादेशः–मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः। ऋ. सं. १.६१.२; ६२.१; मॅक्समुलरटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ १४ [८] आङोऽनु°— आङ अनु°–§-मॅ। आङ् अनु°–मु ॥ २०७. १२ [११] पवते—ग-त१.३.६.७-भ। पवते क्षरति–त२-मॅ-मु। 'पवते' इति पदं व्याख्यातचरम् ॥ १७ [१२] प्रियाणि प्रीणयितॄणि धर्माणि धारकाणि तेजांस्यृतुथा। अयं पाठः मॅक्समुलरमहाशयैः मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः। परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः। प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले–भ१.७ ॥ कालेकाले। अयं पाठः मु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भा-

मॅक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः[1]। परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलभ्यते। काले-भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ। मु-पुस्तकमनुसृत्य मॅ-पुस्तके स्वीकृतः[2]। इव-§॥ २०८. २६ [१६] सुपथानि—§-मॅ। सुपथा सुपथानि-मु॥ सुगा—§-मॅ। सुगानि-मु। 'सुगानि' इति प्रतीकम्॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः—ग-त३-भ। बहुधारोपेतः-त-मॅ-मु। ऋ. सं. ९. १७. ५ द्रष्टव्यम्॥ २१०. ४ [२०] अबद्धा इत्यर्थः—भ१(२)-*मॅ-मु। अश्वा इवेत्यर्थः-ग; अवधीत्यर्थः-त-भ१.२.४.६; अवधा इत्यर्थः-भ७॥ २११. ६ [२३] क्षारयिता—*मॅ। क्षारयि-ग; रक्षयिता-त-भ-मु; क्षरयिता-त३॥ ७ [२३] प्र पवते—ग-त ३-भ१.२.५। पवते-त-भ६.७-मॅ-मु॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं—ग-त३-भ२.४। सुष्ठु तं भृतं-भ१; सुष्ठु संभूतं-भ५; सुष्ठु भृतं-भ७। संभृतं-त-भ६-मॅ-मु। 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्ठु' इति॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... ... च प्रेरयन्तु—ग-त३.४-भ१(२).२.५.६। एतन्नास्ति त१.२.५.६-भ१.४.७-मॅ-पुस्तकेषु। कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ.-मु। तृतीयपादस्य व्याख्यानं मॅक्समुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्[3]। मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीचीनतर इति विश्वसिमः। प्रथमं तावत् मु-पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः। सुमतिशब्दो यजमानार्थे क्वचिदिव प्रयुक्तः। 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः। 'विश्ववाराः' इतिपदस्थो विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः। तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्वनः' इति पदेनान्वयो न सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी। स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः। तत्तत्पदानां व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते। 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्याने ऋ. सं. १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्थं प्रयज्युशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम्। 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं—*मॅ। भजनसाधनं-§-मु॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—§-मॅ। पंथां पंथानं-मु॥ मार्गमभि—§-मॅ। मार्गमनु-मु॥ 'अनु' इति संहिता॥ २१५. ११ [३६] बहुधि—*मॅ। बहुधियं-§-मु॥ २१६ २ [३८] प्रिया प्रियाणि—ग-त३.४-भ४.५.६। प्रियाणि-भ१.७-मॅ-मु॥ ४. कारिणे न—ग-*मॅ-मु। यथा कारिणे च-त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न-त३; यथा कारिणे-भ५.७॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति—*मॅ। भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति-ग; कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति-त-भ६; भृतकाय (कृतकाय-भ२; ऋत्वतकाय-त३) भृतिं यथा प्रयच्छति-त३-भ१.२.४.७। यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छंति-मु॥ २० [४०] समुद्द्रवन्ति—मु। समुद्रवंत्यस्मादाप इति-ग; संद्रवंति-त-भ-मॅ। मु-पुस्तकपाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम्[4]। २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—*मॅ। आपवस्व वस्वो वसुनो-त१.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुना-त३.४-भ१.२.४.७; वा पवस्व स्वो वसुनो-त५; चापवस्व स्वो वसुनो-भ६; आपवस्व वस्वो वसु-मु॥ २१८. १० [४५] स्थानं—भ१.६.७।

---

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid.p. clxxiii. 4. Ibid. p. clxxviii.

योनिस्थानं—त-भ२-मॅ-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-भ । कामद्-त-मॅ-मु ॥ [५४] स्नेहयत् इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. १३ अक्षति°— §। अचति°-मॅ-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो—ग-त३-भ१.५.६.७ । मघवद्भ्यो-त-भ४-मॅ-मु॥ २२२.१ [५६] लभन्त इति—*मॅ । लभंते-ग-त-भ-मु ॥ १९. [५८] एतन्नामिका—ग-त३-भ१.२.४.७ । एतन्नामका-त-भ६-मु । एतन्नामकाः-*मॅ ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—§-मॅ । मर्ताय-मु॥ २५ धनं—मॅ । धनं प्रयच्छति तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं-ग। एतन्मन्त्रभाष्यं त्रुटितं वर्तते केषांचित् पदानां व्याख्यानाभावात्। धनं विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं-मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७-*मॅ-मु । स्वयशसं प्रभूत°-ग; स्वयशसं भूत°-त३.४.५-भ ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अश्नीयाम—*मॅ । सोममश्याम अश्नवाम-ग; तत्रभवा सोममश्याम अश्नीम-त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्नाम —त३; सोममश्याम अश्नीम-त४-भ४; सोममश्याम अश्नाम-भ१; सोमं तत्रभवा अश्याम अश्नीम-भ२; तत्रभवं सोममश्याम अश्नीम-भ६; सोममश्याम अश्नवाम-भ७ । तत्रभवं सोममश्याम अश्नीयाम पिबेम-मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं-त-मॅ-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-भ । क्रांतदर्शन्-त४.५ । क्रांतदर्शन-ग-त१.२.६.७-मॅ-मु ॥ अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं-त-मॅ-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. षोळश श्यावाश्विरंधीगुर्ययाति°—§-मॅ । षोळशांधीगुः श्यावाश्विर्ययाति°-मु-अनु ॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मॅ । पुरःस्थितस्य—§-मु ॥ २३३. २९ [१०] स्वर्गप्रापका—त६-भ । सर्वप्रापका-त१.२.४.५.७-मॅ-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥ २३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं—भ१.४-*मॅ । मखमपराद्धं-ग; पुरा अपराद्धमखं एतन्नामानं-त१.२.७-मु; पुरा अपराधं मखं एतन्नामानं-त५; पुरा अपराद्धं मखं (मुखं-भ२) एतन्नामानं-त३-भ२; पुरापराद्धमखमेतशनामानं-भ६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-भ । अनुशासंति (?)-मॅ-मु ॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—§-मॅ । अहिंस्यः-मु ॥ २४ [६] किप्रत्ययः—भ । कित्प्रत्ययः-त-मॅ-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [१] शोभार्थं—त३.६-भ५ । शोभनार्थं-त१.२.४.५.७-भ १.२.४.६.७-मॅ-मु ॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-भ१.२.४ । हे न अस्मदीनां-त१.४.५; हे न अस्मदादीनां-त७ । नोऽस्मदादीनां-त२-भ६-मॅ-मु ॥ ऋ. सं. ९. १०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेनं ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वेषणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ॥ १९. [७] सोमः—*मॅ । सोमो भवान्-ग-त३.४.६-भ७; सोमो भवन्-त१.२.५.७-भ४.६-मु; सोमो

भवान्-भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—*मॅ-मु। अत्यंत कामो-ग-त१.२.३.५.६.७-भ१.४.६.७; अत्यंतकामो-त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंक्रियते-त१.२.४.५.७-मॅ-मु॥ २४८. ७ [१२] मधुररसस्य—ग-त२.६-भ। रसस्य-त१.२.४.५.७-मॅ-मु॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः-त१.२.४.५.७-भ४.६-मॅ॥

[९. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य-त४.५.६-मॅ-मु॥ १७ स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-*मॅ। ईदृशः सर्वस्य दर्शकस्य-त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य-त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य-भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य-मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दृशः' इति पठितं दृश्यते॥ २४ [३] घुशिर् विशब्दते—*मॅ। घुशिरवशब्दने-ग; घुषिरविशते-त१.२.५.७; घुषिरविशब्दने-त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुषिरनिशब्दने-भ४; घुषिरविशब्दे-भ६॥ २९ [४] एतन्नामकोऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-*मॅ-मु। एतन्नामकोगिद्वा-त५; एतन्नामकोंगिरा-त६-भ१.७; एतन्नामकोगिरः यद्वा-भ६॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-ग-भ१.५; आनशुः आनख्योप्नुवन्-त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त३ ६-भ२.४ ६.७; आनशुः आनशिरे आप्नुवन्-त४; आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्-त७-मु। आनशुः आप्नुवन्-*मॅ॥ १७ [६] निरच्छिनत् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिनत् निरवासयत्-ग; निरच्छिनत् निरवामयत्-त३। निरच्छिनत्-त१.२.४.५-भ६-मॅ-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम्॥ २६[७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-*मॅ। तव्यं-त१.२.५.७; स्तोष्यं-त६; स्तोतव्य-भ४। स्तव्यं-मु॥ २७ वनक्रक्षं—त१.२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु। नवक्रक्षं-ग; वनशक्षं-त५। वनऋक्षं-भ१.४-मॅ। 'वनक्रक्षम्' इत्येव संहितापाठः॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां वर्षकं-ग-त६ भ७-मु। उदकानामर्षकं—त१.२.५-मॅ॥ २५४. १८ [१०] अभिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिषुतस्त्वं-त१.२.४.५.७-भ४.६-मॅ-मु॥ २५५. २१ [१४] लेटयाडागमः—ग-त४-मॅ४। लेट्यडागमः-त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मॅ-मु॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। यतेभ्यो-त१.४.५। तेभ्यो-मु। च तेभ्यो-मॅ। ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम्॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३ ४.६-भ१.६। जुष्टः-त१.२.५.७-भ२.४-मॅ-मु॥

[९. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इंदुः-त४.५.७-भ६-मॅ-मु॥ २५९. १८ [२२] गव्यैः क्षीरादिभिः......रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('श्रीयमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः-त४; श्रयमाणः-भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रइत्या-भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः-ग)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मॅ-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणभाष्यरीत्यनुसरणादयं सायणकृत एवेति मन्तुमुचितम्। 'श्रीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उदूर्णः सोमो-मु। 'सोमोऽभिषूयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम्॥

[९. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-म। यापयिता—त१.२.४.५-मॅ-मु ॥ २६२. ७ [९] निःष्ठाः—§-मॅ। निःष्ठा—मु। ऋ. सं. ३.३१.१० द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-*मॅ-मु। यजमानः—त-म ॥

[९. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थं—*मॅ। आदरार्था—ग-त३.६-म१.४.७; आदरार्थे—त-म६-मु; आदरार्थः—म२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थं—त४-*मॅ। आदरार्था—त१.२.३.५.६.७-म। आदरार्थे—मु ॥ १३ आदरार्थं—म१.७-*मॅ। आदरार्थः—ग; आदरार्था—त-म-मु ॥

[९. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—§-मॅ। सोमस्य जामित्वाय—मु। निरु. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्यया भिषज्यति। किंमूलेयं श्रुतिः ? ॥ प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-म१.२.४.६-*मॅ-मु। प्रदाक्षिणोति—ग; प्रक्षिणेति—त६-म७; प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—*मॅ-मु; वस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त; जस्याकारादेशः—म ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-म४-*मॅ-मु। नर्मशविवा—त१.२.३.५-म१.२.६; नर्मश्राविवा—त४; नर्मशायिव—त६-म७ ॥

[९. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-त३.४.६-म। दुहिता—त१.२.५-मॅ-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा......प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-म। (त४-म६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति। 'निकामा' नास्ति—म४; अभिलाषनिकामाश्च—म१ २.४; यत्र च विद्यते—त७-म४.६; यत्र च लोके—म२; तत्र लोके—ग)। त१.२.५.६.७-मॅ-मु-पुस्तकेष्वयं पाठो नास्ति। त्रुटितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम्। 'यद्वा' इति पदस्य द्विरागमेन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—*मॅ। महत्स्थानं—ग-त३-म१.४.५.६; महस्थानं—त१-म२; महे स्थाने—त७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—×-मॅ ॥ —हर्षणं हर्षश्च—§-मॅ।मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[९. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—*मॅ। तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-म-मु ॥ २७ [२] वर्धयन्—ग-*मॅ। वर्धन्—त-म-मु ॥ २९ पालकः—*मॅ। पालकः सन्—ग; पालकः स—त-म४.६-मु; पालकः सं—त३-म१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-म। सोता नानासूर्या—त५। ता नानासूर्या—मॅ-मु ॥ ९ आदित्याः—त३-म१.२.४। सप्तादित्याः—त-म६-मॅ-मु ॥ —मार्ताण्ड°—ग-त३-म१.५। मार्तंड°—त-म२.४.६-मॅ-मु ॥ २७०. २० [४] यद्धविरस्ति—*मॅ-मु। हविरस्ति—§ ॥ २२ अरातित्ववान्—ग-त-म४.६.७-मु। अरातित्वान्—म१.२। अरातिवान्—म७-मॅ ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

[१०. १] २७२. ४ [२] मथितो यद्वा विभृतः—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मॅ-मु ॥ 'विविधं ह्रियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । मु-पुस्तके तत्यक्तं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-भ-मु । अस्य मे-मॅ ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽआर्धिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामाग्नेयस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मॅ-मु । त-पुस्तकेषु किंचिद्गलितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त३-भ-मु । युष्माकं-त-मॅ ॥ २० तदेतत् । तत एव-ग । तदेनं-त-भ । तत्-मॅ । अग्निस्तत्स्विष्टकृतं विश्वं-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिजितेन°—त१.२.३.५-भ१.२.५; सततगान-जनितेन°—त६-भ७; संततयानिजितेन°—त४; सततयाविदितेन°—त७; सततयानिर्जिलेन°—भ६ । दीनबलाः—मॅ-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६-भ१.२.४.५.७ । नानारूपं—त१. २.४.५.७-भ६-मॅ-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—§-मु । लक्ष्यते-मॅ ॥ २७८. ६ [४] किंच—त२.३-भ४.६-मु । किंतु—भ७-मॅ ॥ वग्नून्—त१.२.६.७-भ-मु । वसून्—त३; यवग्नून्—त४. ५ । न वग्नून्—मॅ ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्यत्व°—*मॅ । स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टृयष्टव्य—ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वशब्दयष्टव्य°—त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्य°—त३.६-भ१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृयष्टृयष्टव्य°—मु ॥ अञ्जन्तः । 'अजन्तः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १० यान्ति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । यांति—त-भ६-मॅ-मु ॥ २८ [६] 'किंच' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सन्नस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्—त-भ६-मॅ-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति' इति कुत्रोक्तम् ? ॥ २८३. ३ [३] अग्निसूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निं सूर्यात्मना—त३.७-भ२-मॅ । अग्निधा सूर्यात्मना—भ१.४; अग्निवा सूर्यात्मना—भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-भ२-५-६ । व्याप्तः—भ१.४.७ । प्राप्तः -मॅ-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२ । प्रायच्छति-त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रयच्छदिति—भ६ । प्रयच्छति—भ७-मॅ ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः क्वचिद्भिन्नः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः—त-भ६-मॅ-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं—त-भ१.२.४.७-मॅ-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपार्हः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेणार्हः—भ७ । आहुतिप्रक्षेपणार्हः—मॅ ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मर्यादया—§। मर्यादतया–मॅ-मु ॥ २४ मां त्रायसे—त२-भ१.४.६-उद्गीथ। मात्रायसे–त१.३.७; मंत्रायसे–त४.५-भ७; मां त्रयसे–त६-भ२। त्रायसे–मॅ-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—§-मु-उद्गीथ। अध्वरस्य–मॅ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आङीषदर्थे। आरब्ध ईषद्विनस्ति—*मॅ-मु। लिखित-पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः। आरब्ध आङीषदर्थे रश्मिर्हिंसार्थः ईषद्विनस्ति–उद्गीथ। २९१. १३ [५] सोमरसलक्षणस्य। भौमरसलक्षणस्य–उद्गीथ। पुनरपि ऋ. सं. १०.२७.१३;२४ भाष्ये उद्गीथः "भौम०" इत्येवालिखत्। देवराजनिघंटुर्द्रष्टव्यः॥ २८ [६] हविषां—ग-त-भ१.२.४.५.६। हविषो–भ७-मॅ-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-भ६-*मॅ। इंममर्थ ब्रवीति–त१.२.४; इंद्रममर्थं ब्रवीति–त५; इंद्र इमर्थं ब्रवीति–त३-भ१.४.७। इन्द्र इममर्थं ब्रवीति–मु॥

[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना......प्रतिष्ठा—*मॅ-मु-×॥ ४ पञ्चमी ......प्रतिष्ठेति—त७-भ२-*मॅ-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-भ। तनये यथा रसं–ग। स्तन्यं रसं–मॅ-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] 'उर्विया परि ख्यन्' इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो दृश्यते। उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे 'वीरा उर्विया परि ख्यन्' इत्येतदेव व्याख्यातम्। सायण-भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते–'(वीराः) उरु विस्तीर्णे विजनं चावान्तरद्वीपं गूढसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽव्यवधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम्।' उक्तं च मनुना–'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः। तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' (मनु. ८. ८६) इति '॥ २९५. २७ [३] देवा अपि—ग-भ। देवा–त-मु। अपि देवा–मॅ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—§-उद्गीथ। प्रजापतेः–मॅ-मु ॥ कृतवान्—भ६-उद्गीथ। कृ–भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु 'कृतवान्' नास्ति। कृतं–भ७-मॅ-मु ॥ १० ऋता ऋतानि—ग-भ-मु। ऋतानि–त-मॅ॥ २९८. १० [१०] उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ। उत्तराणि–मॅ-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—भ७-*मॅ-मु-उद्गीथ। गच्छन्–ग; गछन्–त-भ१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वङ्क्तुं। परिष्वक्तुं–§-मु-उद्गीथ। भाष्यकारैः प्रायः 'परिष्वक्तुम्' इति लिखितं दृश्यते॥

[१०. ११] ३००. २ [१] वृङ्गः। 'वृष्णे' इति प्रतीकम्। वृष्णे इति केवलं त४-पुस्तके। इतरत्र 'वृष्णः' इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽग्निः—ग-त-भ२.६-मु। यज्ञार्हः–भ१.४.७-मॅ॥ ३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं व्रजन्तो—*मॅ-मु। अभिगमाय त्वां व्रजंतो–ग; अभिगमनीय तां व्रतंतो–त-भ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—§-मु-उद्गीथ। च पुष्टिं–मॅ॥ २० [६] उदीरय उद्गमय—ग-त१.२ ३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ। उद्गमय–त५-मॅ॥ २२ स्वीयं ज्योतिः—त३-भ५। स्वयं ज्योतिः–ग-त-भ२.६-मु। स्वज्योतिः–उद्गीथ। ज्योतिः–भ१.४.७-मॅ॥ २५ इच्छति च—त-भ१.२.४.६-मु। इच्छति–भ७-मॅ॥ ३०२. ३ [७] ते त्वदीयां—त-भ५.६-मु। ते तव स्वभूतां–उद्गीथ। त्वदीयां–ग-भ१.२.४.७-मॅ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—*मॅ। अस्मद्यज्ञांगं–ग; अस्मद्यज्ञामपगंता–त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगंता–भ६.७-मु। अस्मद्यज्ञन-पगंता–उद्गीथ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—§-मु-उद्गीथ। अस्मद्यजनकाले-मॅ॥ २३ [२] संदीपनेन—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ। दीपनेन-भ७-मॅ॥ ३०४. २३ [५] स्निग्धेनाहूयमानः—ग-त३। स्निग्धेमा°-त१.२.५.६; स्निग्धिना°-भ१.४; स्निग्धाना°-भ५; स्निग्धेजिह्वामा°-भ६; स्निग्धोना°-भ७। स्निग्धमाहूयमानः-त४.७-मॅ-मु॥ को वि वेद। एतन्न व्याख्यातम्। २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम्। ग-त७-पुस्तकयोरुपलभ्यमानमधष्टिप्पण्यामुद्धृतम्। त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव। अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-पुस्तकपाठसमानो वर्तते। मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता। उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं त्रुटितम्।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मु। गच्छत-त१; गच्छति-भ६; गछता-भ७। गच्छतां-मॅ॥ २५ [२] प्रतिगच्छथः—त.१.२.५-म१.४। प्रतिगच्छतः-भ६.७-मॅ-मु। ऐतं गतवती स्थः-उद्गीथ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.६.७-म२.६-*मॅ-मु। प्रहरंति-ग; प्रतरन् प्रभरंति-त४.५-भ४; प्रातरन् प्रभरंति-त३-म१; प्र भरन् प्ररुरंति-भ७। प्र भरन् प्रभवंत (?)-उद्गीथ॥ ३०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन। होतृत्वेन-त१.२; पदितृणि हेतृत्वेन-त३-म२; पदित्रीणि हेतृत्वेन-त४.५; हातृत्वेन-त६.७; तृणि हेतृत्वेन-भ१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन-भ६। वृष्टिहेतुत्वेन-भ७-मॅ। वृत्तिहेतुत्वेन-मु। पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन-उद्गीथ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु। आरोहामि शकटे युवयोः स्वासनहवनानंतरं-त१.२.३.६.७-भ१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वामनहवनानंतरं-त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनहवनानंतरं-भ५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानंतरं-भ७। अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानंतरं-*मॅ। अनु अरोहं युवयोः स्वासनभवनानंतरं-उद्गीथ। हे शकटे इति संबुद्धिः॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-*मॅ-मु-उद्गीथ। पितृभूताः-त-भ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्रौ......स्थितौ—*मॅ-मु। पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोकमार्गमभितस्थौ-§॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणामवकाशो दत्तः। 'महापितृयज्ञे परेयिवांसमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः। एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम्॥ ३० [२] सर्वे स्वाः......गतीरनुगच्छन्ति—*मॅ-मु। सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गी प्रतिगताः अनुगच्छति-ग; सर्वस्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः (°प्रतागताः-त३.४.५-भ) अनुगच्छंति-त-भ॥ ३०९. ८ [३] भवति - - - । तत्र—मॅ। भवति तत्र-§। द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम्। 'भवति तथा बृहस्पतिः ऋक्वभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति तत्र'-मु। 'बृहस्पतिर्ऋक्वभिः। ऋक्वनो देवविशेषाः। ऋक्वभिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा वव्रधानो वर्धमान आस्ते'-उद्गीथ। सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुमातुं शक्यः॥ ३१०. ९ [७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—भ६। सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे-ग; तत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरयो (रथो-त४)-त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरणे (माज्यरणे-त३; मय्येमरणे-भ१; माज्यराणो-भ५)-त३-भ१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे-*मॅ-मु॥ १७ सत्रा मदन्ता मदन्तौ—

§-मु । मदंतौ–मॅ ॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ त्रियमाणाख्यं–त-भ६ । भ१.२.४.७-पुस्तकेषु कियांश्चिदंशो लुप्तः । 'नू' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽशुद्धः । 'श्मशानाख्यं' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥ ३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानात् । प्रमृज्यमानदाहन°–त१; प्रमृजमानदाहन°–त.२.६; मृत्यक्षमानदहन°–त३-भ२.४; प्रमृजमानदहन°–त४.७-भ६; प्रमृजमानदेहन°–त५; प्रत्यक्षमानदहन°–भ१ । मृतयजमानदहन°–मॅ-मु ॥ २७ [११] ताभ्यां श्वभ्यां–ग-त-मु । ताभ्यां श्व–भ१.४.७; ताभ्यां–भ६-मॅ ॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च–ग-त-भ१.२.४-मु । प्रतिष्ठत–भ६ । प्र च तिष्ठत–मॅ ॥ ३१३. ९ [१६] बृहन्महज्जगदश्मश्च–*मॅ-मु । बृहज्जंगमश्च–ग-भ६; बृहत् महज्जंगमश्च–त-भ१.२.४; बृहत् अंगमाश्च–भ७ ॥ षण्मोर्वीरंहस°... । ऋ. सं. ६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श. ब्रा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम् ॥ १० सर्वा ता सर्वाणि–ग-त३.४-भ१.२.४.६-मु । सर्वा ता सर्वाणि–त१.२.५.६.७ । सर्वाणि–भ७-मॅ ॥ आहिता आहितानि–त-भ१.४.६-मु । आहितानि–ग-भ७-मॅ ॥ ११ अवस्थितानि–§-मॅ-मु । 'अवस्थापितानि' इति भाष्यम् ॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमारुते इदं पितृभ्यः–त१.२.७-भ२.७-मु । भ७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुप्तः । त१.२.३.७-भ१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः । भ७-मॅ-पुस्तकयोः 'आग्निमारुते' इति पदं नास्ति ॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि–त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ । शुनि–त५; उक्तानि–ग; शब्दानि–त३-भ१.२.४; शुचि–भ६ । शुचि–*मॅ । मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः । 'शुचीनि' इति 'हवींषि' इत्यस्य विशेषणम् । बहुषु पुस्तकेष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम् । अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति ॥ ३१८. १३ [१४] तृप्यन्ति–उद्गीथ-मॅ-मु ॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मषीभूतं–त३-भ१.४ । मषीभस्मीभूतं–भ२; मेषीभूतं भ७ । भस्मीभूतं–त-मॅ-मु । मन्त्रस्य पूर्वार्धे दहनस्यावस्थात्रयं कथितम् । मषीभवनं संतपनं त्वग्विक्षेपणमिति क्रमेणावस्थाः । भस्मीभवनं न प्रथमावस्था । तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ३१९. ५ [२] गच्छाति–उद्गीथ । १० [३] त्वदीयं–§ । ते त्वदीयं–मॅ-मु । 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥ १३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मॅक्समुल्लरमतम् । 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम् । मु-पुस्तके 'तत्रान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम् । प्रति तिष्ठ–भ७-मॅ । प्रति तिष्ठति–त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति–त५-भ६; प्रतिष्ठितः–त३-भ१.२.४ । प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति–मु । तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः । तत्र अन्तिमभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते–यत्र यस्मिँल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ ३२०. १२ [६] श्वापदः श्वशृगालादिः–त३.४-भ५-मु । श्वापदः सृगालादिः–ग; श्वापदः श्वश्रृगादिः

त१.२.५.६.७-भ६; श्वापदश्चमृगालादिः-भ१.७। श्वापदश्च शृगालादिः-भ४-मॅ ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र 'विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम् ॥ २२ [७] च सं—ग-त३-भ१.२.४.५। व सं-त; च-भ६.७। मासेन च सं-मु। मांसेन-मॅ। 'मेदसा' इत्यस्य 'मांसेन' इति व्याख्यानमबद्धम् ॥ २५ लेह्याडागमः—ग-त-भ१.२.४। लेट्यडागमः-भ६.७-मॅ-मु ॥ ३२१. ६ [८] हव्यैः कव्यैश्च—ग-त३.४-भ२.६-मु। दवैः कव्यैश्च-भ५। हव्यैश्च-भ१.४.७-मॅ ॥ १५ [९] अयं—भ१.२.४.७-उद्गीथ। अथ-मॅ-मु-त-भ६ ॥ शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः। शान्तिकर्मार्थमुपात्तः-उद्गीथ। शांतिकर्मार्थमुपासतः-त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपासनः-त१.२.५.६.७-मॅ-मु। 'उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपर्युक्तम्। तदनुकूलोऽयं पाठोऽभ्यूहितः। उद्गीथोऽपि तमुपोद्बलयति ॥ ३२२. ३ [११] 'कव्यवाहनः' इति संहितापाठः। बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् 'कव्यवाहनः' इत्येव सायणपाठः। आश्व. श्रौ. पाठोऽपि तथैव ॥ ५. वोचतु। 'वोचति' इति संहितापाठः ॥ १५ [१२] किमर्थं—ग-त३.४-भ६-उद्गीथ। एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मॅ-मु-पुस्तकेषु ॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु—*मॅ-मु-उद्गीथ। परि पासतु परिपासि-त; परिपासति-त३; परिपासि-त७-भ१.२.४; परिपासतु परि पाति-भ६ ॥ ३२७. २१ [११] यद्वा। द्रप्सः-त-भ१.२.४.६-मु। यद्वा-भ७-मॅ ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वंपूर्वं—*मॅ। पूर्वं-§-मु ॥ ३३१. २३ [८] अनुमरण°—*मॅ। असुसरण°-त-भ१.२.४-मु; अनुसरण°-भ६.७ ॥ ३३२. ४ [९] संघर्षयितॄन्—भ१.४। संघर्षयितॄन्-भ७। संघर्षयित्रीन्-त-मॅ-मु ॥ १३ [१०] अत्र भाष्यादौ संबोधनं न दृश्यते। उद्गीथभाष्ये 'हे अस्थिकुंभ' इति प्रारम्भः ॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य—§-मु-उद्गीथ। तं संपरिवार्य-मॅ ॥ ८. ते पांसवः—भ४-*मॅ-मु उद्गीथ। तेषांसवा-त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा-त४ ॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमधष्टिप्पण्यां दत्तमेव। अन्येष्वेतद्भाष्यं लुप्तम्। अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदधो दीयते—

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ते अहनि अस्थिसंचयनदिवसे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः। किमिहाभिहितवन्तः। इष्वाः पर्णमिव। यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं सुश्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वं रशनया रज्ज्वा यथा कश्चित् गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः। अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण श्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्त ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा। किमिवा दधुः। इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुश्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवी प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकां जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वं रशनया यथा कश्चित् गृह्णात्येवम् ॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सेचयत। अवगाहनगोदोहन°—त३। सेवत अवगाहनगोदोहन°–ग; मेवयत अवगाहत गोदोहन°–त५। सेचयत अवगाहन°–भ१.२.४। सेवयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहन°–त१.२.६.७। एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा। सेवयत अवगाहन°–भ६; सचयत अवमाहन°–भ७। सेचयत अवगाहत गोदोहन°–त४-*मॅ-मु। 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम्। तथा च गाहूधातुरात्मनेपदी। 'अवगाह्ध्वम्' इति भाव्यम्। बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः। वाहनदोहन°–उद्गीथ॥ १७ **आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ**—त३-४-भ६-मु। आच्छादयितारौ–त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मॅ॥ ३३५. ४ [३] **सास्नादिमतीनां**—ग-त३-भ२-*मॅ-मु-उद्गीथ। सास्वादिमतीनां–त१.२.४.५.६; सास्वाद्यादिमतीनां–त७; सास्न्यादिमतीनां–भ१.४; सस्त्यादिप्रतीनो–भ७॥ **वृष्टिलक्षणानामपां**। 'अपां वा वृष्टिलक्षणानाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान्॥ १९ [४] 'संज्ञानं यत्परायणं आवर्तनम्' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम्। उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं। सम्यग्ज्ञायतेऽनेनेति संज्ञानम्। शबलादिचिह्नं नाम वा। तदपि प्रार्थये। यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये। यदपि गवामावर्तनं वने चरितुमितश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारब्धः॥ १४ [२] **स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः**। अशुद्धः प्रयोगः॥ ३३९. २० [१०] **किंचिद्देयमस्ति**—ग-त३-भ१.२.४.६-*मॅ-मु। किंचिद्देवं यमस्ति–त१.२.४.५.६; किंचिद्देयं यमस्ति–त७; किंचिदेयमस्ति–भ७॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] **आसते उपासते**—भ। आसते–त-मॅ-मु॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] **आङ् मर्यादायाम्। आ समाप्तेः**—*मॅ-मु। आमर्यादया (अमर्यादया–त६) असमाप्तः–ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः–त१.२; अमर्यादया असुजमासः–त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः–भ१.२.४; आङ् मर्यादायां असमाप्तः–भ५; आ मर्यादायां आ समाप्तेः–भ७॥ ३४५. २३ [११] **क्षिप्रकरण°**—ग-त४। क्षिप्रकारण°—त१.२.५.६-मॅ-मु। क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः–उद्गीथ॥ ३४६. २ [१२] **कुध्न्यक्**—त-मॅ-मु। अकुध्न्यक्–भ७-उद्गीथ। अंकुध्न्यक्–भ१.४। 'अकुध्न्यक्' इति संहिता॥ ११ [१३] **सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्**—ग। सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्–त; सति निर्देशविशेषणत्वात्–त३-भ१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्–भ६। सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्–मॅ। सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्–मु। स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात्–उद्गीथ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] **मघवा**—ग-त३-भ१.२.४-मु। अथवा–त-भ६। मघवान्–मॅ॥ ३४८. ९ [३] वहतः—§-मॅ। वि वहतः–मु॥ ३४९. १ [५] **वर्धयति**–§-उद्गीथ। ववृधे वर्धयति–मॅ-मु। 'ववृधे' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम्॥ २० [७] **केचिदपि**—§-मु-उद्गीथ। काचिदपि–मॅ। पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मॅक्समुलर-

महाशयैः कुतो गृहीतः ? मुद्रणदोषो वा ? केचित्–उद्गीथ ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२.६. ७-मु-उद्गीथ। प्रकृष्टमतिं-ग-त३.४-भ५-६; प्रकृष्टामतिं–भ१.२.४। प्रमतिं–भ७-मॅ ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळितौ—ग-भ-मु। ईळितौ–त-मॅ ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्रार्थयसे—त-मु-उद्गीथ। प्रार्थयते–भ-मॅ ॥ २५ [९] तस्मिन्। अतिमहतीत्यर्थः—*मॅ-मु। तस्मिन् सतीत्यर्थः–ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः–त-भ६; तस्मिन् सर्वंति महतीत्यर्थः–त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः–भ७ ॥ ३५५. ६ [१०] वर्धयेदित्यर्थः—भ। अवर्धयदित्यर्थः–त-मॅ-मु। वर्धयत्विति शेषः–उद्गीथ ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु। परिचर्यादावादरेण–ग; परिचर्यादा–त१.२.६.७; परिचर्यादारणं–त४.५-भ२; परिचर्याद्वारण–त३-भ१.४; परिचर्याचरणं–भ६। परिचर्यादरेण–भ७-मॅ। परिचर्यायादरेण–उद्गीथ ॥ २६ [५] रथानामश्वहयः। हयतिर्गतिकर्मा। रथानां संबन्धिभिः—मॅ। रथानां संबंधिभिः अश्वहयः हयतिर्गतिकर्मा–§-मु। उद्गीथभाष्यपाठः मॅ-पाठं द्रढयति॥ ३५७.१६. [७] वि अदूधोत्—§–मॅ। वि दूधोत्–मु संहितायां च॥

[१०. २७] ३५८. २३. [२] यत् यदा अहमित् अहमेव—त३.४-भ६-मु। अहमिदहमेव–ग; यद्यदाहमित्य अहमेव–त१.२.५.६.७; यद्यदा अहमेव–भ१.२.४। यदीयदाहमेव–मॅ। 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९.१६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः। शरीरशस्त्राबलादिभिः–भ१; शरीराशस्त्राबलादिभिः–भ४; शरीरशस्त्रबालादिभिः–भ७; शरीरशस्त्रास्त्रेषुबलादिभिः–भ६; शारीरशस्त्रास्त्रबलतः–उद्गीथ; शरीरवस्त्रास्त्रबलादिभिः–त-मॅ-मु॥२६ [५] वै उ इत्येवैव–भ१.४-*मॅ। वै उ इत्येतैव–मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेनेन्द्रस्यो°—भ७-मु। मध्यमपुरुषेंद्रस्यो°–त-भ१.२.४; मध्यमपुरुषस्येंद्रस्यो°–भ६। मध्यमपुरुषत्वेनेंद्रस्यो°–मॅ। मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च–उद्गीथ ॥ ३६०. २९. [७] गच्छंत्यौ—*मॅ। गंत्यौ (गंत्र्यौ–ग-त-४.६-भ५; गच्छंत्यौ–भ६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयित्र्यौ रेफश्छांदसः (रेफलोपश्छांदसः–भ६-मु)–ग-त-भ मु॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—*मॅ। दुदुहु–ग; दुहृदि–त१.२.५.६; दुहृ–त३.४-भ१.२.४.६; दुह–भ७। दुहे–मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोरुपलभ्यमानं नवममन्त्रभाष्यमधष्टिप्पण्यामुद्धृतमेव। इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं लुप्तम्। उद्गीथभाष्य उपलभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमधो दीयते—

'पुरुष एवेदं सर्वं' (ऋ. सं. १०. ९०. २) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां. उ. ३.१४.१) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण स्थित्वा स्थावरजंगमलक्षणं यद्यत् द्विपाच्चतुष्पादादिकं च सर्वमुत्पादयामीति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति। जनानां सर्वप्राणिनां यदत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयमेव सम्यगत्तारो द्विपदचतुष्पदादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकान्नस्यात्ता। क्व स्थितः सन्नत्ता त्वमुच्यते–उरुअज्रे अन्तः। उरु विस्तरेण। अज गतिक्षेपणयोः। अन्तरिति समिध्यवचनः। विस्तीर्णस्य जनस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सन्नत्तास्मीत्यर्थः। 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात्। अत्रास्मिन्नेव जन्मनि

अवसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् । युनज्म्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । ववन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०] उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-भ५। उत्पादयानीति–त-भ१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि–त३-भ६; उत्पादयामीति–त४-मॅ-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्वं–उद्गीथ । यत्स्थावरजंगमात्मकं जगत् तदहं संसृजानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ ३६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । 'अवस्थितमपि' इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशदनवर्जितः—त२-मॅ-मु-उद्गीथ । मॅ-पुस्तकेऽयं पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरन्ति—ग-भ६-*मॅ-मु । तरं–त; तरंति–भ ॥ ४. तिरन्ति—*मॅ-मु । तरंति–त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—*मॅ । गति°–त-भ; गर्भं°–भ१(२) । गर्भवासं–उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वन्तो—§-मॅ-मु । ऋ. सं. ६.२०.१३ भाष्ये 'पक्वान्' इति पाठोऽस्माभिरभ्यूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति–त-भ१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते–भ६ । वनुते-मॅ ॥ १३. [१९] भूतसंघं–त-भ-मु । ग्राम-भूतं संघं–मॅ । भूतसंघातं–उद्गीथ ॥ १७. युगा युगानि–ग-त३-भ६-*मॅ-उद्गीथ । युगा युग्मानि–त-भ१.२.४.७–मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारात्—भ१(२) । उपचारात्–त-भ-मॅ-मु । एकत्वोपचारात्–उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ —ग-त३-भ५.६ । युक्तौ–त-भ१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सु सुष्ठु—भ६ । सुष्ठु–त-भ१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ-उद्गीथ । 'सुष्ठु पूजितौ' इत्यस्य स्थाने 'सुष्ठु योजितौ' इति पाठो 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मॅक्समुल्लरमहाशयैः सूचितः । परं 'सुष्ठु पूजितौ' इति 'सु' इति पदस्य व्याख्यानम् । 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यान-मुपर्यागतमेव । 'युक्तौ' इत्यस्य 'सुष्ठु योजितौ' इति व्याख्यानाभ्युपगमे 'सुष्ठु' इति पदं 'योजितौ' इति णिजन्तं रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितृ पूरयितृ वा—ग-त३-भ५.६-उद्गीथ । प्रीणयितृ–त-भ१.४-मॅ । पालयितृ प्रीणयितृ वा–मु ।

[१०.२८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा–अनु ॥ ३६८.२६. [४] अत्सारीन्—*मॅ । अत्सान्–ग; अत्सात्–त१.२.४.५.७-भ-मु;सत्यात्–त६॥ २७ अतिगहनदेशात्—*मॅ-मु । निम-र्जनदेशात्–ग; अभिहनदेशात्–त-भ६; निर्गहनदेशात्–भ१.२.४.७। गहनं देशात्-उद्गीथ॥ ३६९. २८. [७] मेघमसुरं वा–भ६-मु । मेघासुरं वा–त-भ१.२.४.७ । मेघासुरं–मॅ । वृत्रमसुरं मेघं-उद्गीथ ॥ ३७०.१६. [९] बलवत्क्रूरशूरमृग°—भ१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्क्रूरस्यमृग°–त । बलवत्क्रूरमृग°–ग-भ६-*मॅ-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—§-मॅ-मु । पञ्जरस्य परि–उद्गीथ ॥

[१०. २९.] ३७२.९. [१] एवं तावत्—भ६-मु । एव तावत्–त१.२.५.६.७–भ२; एता एतावत्–त४ । एतावत्–मॅ ॥ ३७३.२. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—*मॅ । स रथः कुत्सेर–ग; स रथः कुत्सो–त१.२.४.५.६-भ६; रथः कुत्सो–त७; स रथः कुत्सेन–भ१.२.४.७ । तं रथं कुत्सो–मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—भ१.४.७ । सर्वार्थदर्शनीय–त४ (प्रान्ते) । त–पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शना–मॅ-मु । सर्वार्थदर्शनी–उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्यां... संगमयेयम् (?)–§-मॅ-मु । उद्गीथभाष्ये 'वयं' नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वादन्—

त२.६.७–भ४.७–मॅ। स्वाद्मन् स्वादु–त४; स्वाद्मन् स्वादुयुक्ता–भ६। त५–भ१.१–पुस्तकेषु 'स्वाद्मन्' इत्यस्यानन्तरमवकाशो दत्तः। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते॥ १८. **अस्माभिर्दत्ताः**—त–भ२.६। अस्माभिर्दत्तः–ग; अस्मादताः–भ१.४.७। स्वाद्मन् स्वाद्मानः स्वादिष्ठाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु–मु। आस्वादिताः–*मॅ। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानं लुप्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात्। बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति। 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति। उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम्॥ २४. [७] **अस्येन्द्रस्यार्थं**—ग–उद्गीथ। अस्येंद्रार्थं–त–भ१.२.४.६.मु; इंद्रायार्थं–भ७। इंद्रार्थं–मॅ॥ ३७५.३. [८] **इन्द्रः**—§–मु। स इंद्रः–मॅ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. **अप इष्य**—§–मु। अपयिष्य (?)–मॅ॥ ३७६. ११. [३] **आर्थिकोऽयं**—ग–भ६–मु। अर्थिकोयं–त। स्वार्थिकोऽयं–भ१.२.४–मॅ। अर्थोऽयं–उद्गीथ॥ ३७७. २१. [७] **॰वेष्टनाभिर्हिंसनात्**—*मॅ–मु। मु–पुस्तकपाठ एव मॅ–पुस्तके स्वीकृतः। ॰वेष्टिताभिः हिंसनात्–त–भ६; ॰वेष्टिताभिः हिंसात्–भ१; ॰विष्टिताभिः हिंसात्–भ४। ॰वेष्टनाभिः हिंसातः–उद्गीथ॥ ३७८. १. [८] **प्रगमयत......शृणुत**—ग–त१.२.४.६.७–भ१.२.४.६–मु। भ६–पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च 'तद्वत्यः'। त१.२.७–भ२–पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति। उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५–मॅ–पुस्तकयोर्नास्ति। न वायं मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः। अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-भाष्यमत्रोद्ध्रियते–'यच्छब्दसंबन्धाद्द्वितीये पादे ? गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्सिपिता। यच्छब्दसंबन्धात् गर्भ ? मधुमन्तं मधुरस्वादोपेतं ऊर्मिमप्संघातम्। घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीड्यं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु। ईदृशं सारं युष्म-त्संबन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्मद्यज्ञं प्रत्यंगभावाय। हे आपः अस्म-भ्यं युष्माभिः दातव्न ? दृष्टादृष्टफललक्षणेन तद्वत्यं शृणुत इवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः। मे मम स्वभू-तम्'। अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम्। ईषद्वचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-णयति॥ ११. [९] **नभोजां**—ग–त७–भ६–*मॅ–मु–उद्गीथ। नभोजं–त१.२.४.५.६–भ२; नभोज–भ१.४॥ ३८०. ११. [१४] **आगमन्**—*मॅ–मु–उद्गीथ। अग्मन्–§॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] **वाग्भिः स्तुतः**—भ२.५.६। वाग्भिः स्तुत–त३–भ१.४। वाग्भिः–त–मॅ–मु॥ २८. [६] **सुष्टुतिः**—त६। सुष्ठुस्तुतिः–मॅ–मु इतरेषु च। सुस्तुतिः–उद्गीथ॥ ३८३. १४. [८] **एतावद्देवजातं...अपि तु एना**—*मॅ–मु। तावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तं–ग; एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता–त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं भ१.४.७; एतावद्देवजातं सामर्थ्याद्युक्तं एता–त३; एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता–भ२। न एतावत्। नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं। किं तर्हि एता–उद्गीथ॥ ३८४. १३. [१०] **ड्यादेशः**—त–भ१.२.४.६–मु। ड्याडागमः–त३; ड्याडागमः–भ५। ड्यादेशः–ग–भ७–मॅ। ड्यादेशे 'शम्या' इति रूपं भवेत्। अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः। परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः। 'ड्यादेशः' इति मॅ–पाठोऽवद्ध एव। 'आ–आदेशः' इति युक्तम्॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] रजःशब्दाच्छस आकारः—भ६-*मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ ३८६.४. [४] यद्यत्र—त-भ२.६-मु। यद्य—त३-भ१.४; यदा—भ७। यद्यशा—मॅ॥ ६. यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशसेत्यत्र-भ६) कारणमाह (तारणमाह—त३-भ१.२)—ग-त-भ-मु। यत आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह—*मॅ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरुपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूहश्चाश्रित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थमावहति न मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्वां—ग-त३-भ। अंतर्हित्वं—त४.५। अंतर्हितं—त१.२.६.७—मॅ-मु॥ ३८८.५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु। हे कलश कलावान्—त१.२.६.७; हे कलश कलाशन्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—भ१.२.४। हे कलश—भ७-मॅ। हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपरिपूर्ण—उद्गीथ॥ १३. [९] बहुवचनम्। एवं—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं—त१.२.५.६—मु; बहुवचनं पदा—त७; बहुवचनं—ग-भ१.४.६। बहुवचनपदं-मॅ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वास्थीनि—ग-भ१.२.४-*मॅ-मु। पार्श्वस्थानि—त; पार्श्वस्थीनि—भ६; पार्श्वास्थानि—भ७॥ १६. कम्पयते (२)। 'कम्पते' इति साधु॥ ३९०.८. [५] प्रष्टिवाहिनं रथं—*मॅ। तिष्टिवाहिनं रथं—ग; प्रतिष्ठवाहिनं (प्रतिष्ठ°—त५) रथं च—त१.४.५.६.७; प्रतिष्ठवाहिनं रथं—भ१.२.४.७; प्रतिष्ठावाहिनं तं रथं च—भ६। प्रष्टिवाहिनं रथं च—मु॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति—भ१.२.४.७-मॅ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति......सा देवता—*मॅ। अयं पाठो मॅक्मुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखितपुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—'अत्र द्वादश्याक्षान्स्तौति नवम्याद्यावातस्तास्तद्देवस्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहद्देवतापाठस्त्वेवं वर्तते—'अत्राक्षान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति......'। बृहद्देवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अक्षान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयोः' इति पदमप्यबद्धमिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः॥ १०. विभीतकस्य—ग-*मॅ-मु। विभीतकस्य—त१.२.४.५; विभीदकस्य—त७; विभीतस्य—भ१.४.७॥ १३. [१] अचच्छदत्—ग-*मॅ-मु। अवछत्—त१.२.६; अचछत्—त४.५; अचछदत्—त७-भ॥ ३९२. १७. [५] न दूषये—त७-*मॅ-मु। न दूये—ग; दूषये—त-भ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—*मॅ। नितोदितवंतश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१.२.६; नितोदितवंतश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने—त४-मु; नितोदितवंतश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवंतश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान—त७; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृष्टौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—भ१.२.४; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये योऽभ्यूहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्यूह आवश्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतित्वं यदा प्रस्तावनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः॥ १६. [८] आस्फारे—भ१.२.४-*मॅ। आस्थाल्य—ग; अस्फारे—त-भ६-मु। आस्कोरा—भ७॥ ३९५. ४. [१३] रतिं—उद्गीथ-मु-आउफ्रेष्ट। मतिं—ई-मॅ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] द्यावापृथिवी द्यावापृथिऽयौ—ग-त३-म१.२.४.५.७। द्यावापृथिव्यौ–त-भ६-मॅ-मु ॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-भ-मु। अश्विनौ–मॅ ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-भ१.२.४.७। अप्रार्थितः (?)–त-भ६-मॅ। प्रार्थितः–मु ॥ ३९८. २७. [१२] पश्वे पशवे—मु। पश्वे–भ। पश्वे पश्चात्मकाय–त१.२.७-भ६-मॅ; पश्चात्मकाय–त४.५। ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्वं—ग-त३-भ१.२.४.७-*मॅ। स्वर्ग–त१.२.६. ७-मु; सर्वे–त४; सर्ग–त५; सर्गे–भ६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-भ५.६। पिन्वतां प्रीणयतु किंतु–त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किंतु–त४.५-भ१.४.७-मॅ। पिन्वतां वृष्ट्या सिंचतु–उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-भ। नोऽस्माकं–त-मॅ-मु। प्रथमायां पङ्क्तावपि 'नोऽस्माकम्' इत्यनावश्यकम्। 'अस्माकम्' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य–भ-मु। येन सूर्यो–त-मॅ ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-भ। देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय–त२.७-मॅ-मु। देवार्थमुत्पन्नाय–त५.६-भ६। देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय-उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] निधत्त—ग-त३-भ५.६-मु-उद्गीथ। विधत्त–त-भ१.२.४.७–मॅ ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाट्यायनकाः—भ६-मु। तांडकं छाट्यायनकाः–ग; तांडवा शाट्यायनका–त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका–त३-भ१.२.४; तांडवाः शाट्यायनकाः–त७-*मॅ। पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्। 'तांडवशाट्यायनका' इति मॅ-संसूचितम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो—भ१.४.६.७। त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो–त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो–त५। त्रैवर्णिको वादेवश्चान्यो–मु। त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो–भ२-मॅ। यो दासः अकुलीन इत्यर्थः। आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः। अदेवः देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिकः–उद्गीथ ॥ २७. [५] कुत्सस्याहवं। कुत्सस्य हवं–शा. ब्रा; जै. ब्रा.। २८. अभ्यवदत्—*मॅ-मु। न्यवदत्--ग-त-भ ॥ ३०. प्रादुद्रुवदिति—ग-*मॅ। प्रादुद्रवदिमपि--त; प्रादुवदिति--त३ ॥ ३२. वाध्रींशतेत—*मॅ। ध्रिशतेन--ग; वाध्रियतेन--त; वाध्रिशतेन--भ-मु। प्रादुद्रवद्रिति--भ-मु। प्राद्रवत्--शाट्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. आहूतवन्तौ—भ६-*मॅ-मु। आहूयतांतं--ग; आहूतवती--त१.२.६.७; आहूतवंती--त४.५; आहूतवंतं--त३-भ। ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य। 'रुतस्य' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] से मम संबन्धिधनमिममाह्वानम् (?) —§-मॅ-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-भ२.६। पुनरपि--त४-भ१.४.७-मॅ-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-भ६-मु। ततो वां--त३-भ१.२.४.७-मॅ ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनो वाणी कापा—त३-भ२.५-मु। बंदीनो वरणी कापा--त१.४.६; बंदीनो वरणी कापा--त२.५; बंदिनो वाणी सापा--भ१.४। बंदिनो वाणी कापा--ग-*मॅ ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-*मॅ-मु। युवं युवां--त-भ ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ। पराजयमानं--त-भ-मॅ-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] **स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं**—ग-मु। स्यंद्रं स्यंदनशीलं-त-भ-मॅ। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्यन्द्रम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये॥ २५. **पूर्वाह्णे**—ग-*मॅ। पूर्वाह्णः-त१.२.४.७; पूर्वाह्णः-त३.५-भ-मु॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. **इति याज्ये**—§-मॅ-मु। इति याज्या-आश्व. श्रौ.॥ ४२४. ११. [५] **पूर्वोऽपि**—ग-*मॅ। पुत्रोपि-त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि-भ६। पुरातनोपि-मु॥ ४२५. ६. [८] **पतयति**—*मॅ। पतयत् पतति-ग; पतयद्भि-त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि-त७; पतति-त३-मु; पति-भ१.२.४; पतयत् अपातयत्-भ६; तपति-भ७॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] **अस्मदभिमुखं**—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः-मॅ॥ २३. [३] **नृणां**—ग-त४.५-भ६। नृणां-त७-मु; नेतृणां-त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां-मॅ॥ ४२७. १७. [५] **अनाधृष्याणि**—ग-भ२.६-*मॅ। अनाधृष्यानि-त-भ१.४.७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि-मु॥ ४२८. ८. [७] **ये उपरे**—*मॅ-उद्गीथ। ये अपरे-§-मु॥ २०. [८] **किंचेन्द्रो वृष्णः......मदे सति**—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। किंचेंद्रो वृष्णः स्वोदरस्यासकृत् वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति-मु। वृष्णः वर्षितॄन् स्वोदकस्य सेक्तॄ सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः-उद्गीथ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. **वत्सप्रिराग्नेयं**—§-मॅ-मु। वत्सप्रीराग्नेयं-अनु.॥ ४३०. ४. [२] **धामानि**—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सद्मानि-त३.४.५-भ-मॅ॥ १३. [३] **त्वा त्वां**—§-मु। त्वां-मॅ॥ ४३१. ३. [४] **द्यावापृथिव्यौ**—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ-भ१.४-मॅ॥ ५. **क्षामां वै रेरिह्यमाणो**—*मॅ-मु। क्षाम वै रोरिह्यमानणं-ग; क्षामामा वै रेरिह्यमाणं-त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं-त६-भ॥ ४३२. २१. [९] **सुम्नं**—भ२(प्रान्ते).७-*मॅ-उद्गीथ। द्युम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु॥ ४३३. २. [१०] **जनिष्यमाणैः**—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः-भ१.२.४-मॅ। जैनिष्यमाणैः-भ७॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमत्रो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्वरदृष्टादृष्टफलदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्मांगदेवाः अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिं धनं दृष्टादृष्टफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि-ग (१,२,४), त (१,२,३,४,५,६,७,८), भ (१,२,४,५,६,७,८)॥

[१०. ४६] ४३५. ८. **अनुवर्तनात्**—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्-ग४-भ-मॅ॥ १६. [१] **वेत्ता**—त१.२.३.४.५.७-*मॅ-मु। ज्ञाता-ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

शानं–भ२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—*मॅ। अपसामित्यर्थः–ग१.२-त१.२.३.७.८-भ; यद्वा अप इति ('इति' नास्ति–त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः–ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः यद्वा ('यद्वा' नास्ति–त५)–त५.६ ॥ ४३६. १. [२] चतति°—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। चरति°–त४; चसति°–त५। चति°–ग१.२-मॅ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः—*मॅ-मु। स्तोत्रैर्वा इच्छंतैः अनमिषंतो–त१; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः–त२.६-भ६; स्तोत्रैर्वा इच्छंत: अंनमिषंतो–त३.७; र्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः–त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा अग्निमिच्छंतः अनिमिषंता–त४; स्तोत्रैर्वा ह्वंतः अनिमिषंता–त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयितारमरतिं गन्तारं–त४-*मॅ-मु। नेतारमरतिं गंतारं–ग-त८-भ; नेतारं प्रापयितारं–त१.२.३.५.७; नेतारं–त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं–*मॅ। जेतव्यं–ग-त८; जेतव्यान्–त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-*मॅ-मु। भूर्जयंतमित्येकपदमिति मत्वा–ग४-त६.८-भ; भूर्जयंतमित्येकं पदमिति कृत्वा–त१.२.३.४.५; भूर्जयंतमित्येकपदं कत्वा–त७। उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये। 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च मह्यं मह्यंतं विपोधां...' इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके। 'जयन्तम्' इति पदस्य व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं त्रुटितं दृश्यते। तथापि 'भूः' इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु। 'अयन्त्रैः' इत्यस्य स्थाने 'यन्त्रैः' इति भाष्यकारैः पठितम्। कर्मणायंत्रैः–मॅ। अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः–उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वैतिमानमञ्चन्तः—ग४-भ६.८-*मॅ-मु। श्वेतिमानमन्वमंचतः–ग१.२; श्वितिमानमवंत–त१.२.३; श्वितिमाननांचंत–त४; श्वितिमानवसंत–त५; श्वितिमानमर्चतः–त७; श्वेतिमानमंवतः–त८; श्वेतिमानमवंतः–भ१.४.७; श्वेतिमानमंवंतः–भ२। ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये 'श्वितीचे' इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं–ई-मु। श्वेतः-मॅ ॥ ४३८. १५. [९] किंच ईळेन्यं—ई-मु। ईळेन्यं-मॅ ॥ यमग्निं—ई-मु। अग्निं-मॅ ॥

[१०.४७] ४३८. २९. बुद्ध्येन्द्र—ग-त६-भ। बुध्यद्र–त८। बुध्द्वेंद्र–त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु ॥ ४३९. २६. [३] धनं च—ग-त-भ१.४-मु। धनं–भ२.६.७.८-मॅ ॥ ४४०. १९. [६] जिगाति अभिगच्छति—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। जिगाति–भ७-मॅ ॥ ४४१. ४. [७] हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-भ१.२.४.६.८-मु। ङेरुपसंख्यानमिति सतम्या अलुक्–ग; हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानमिति–भ५। हृद्द्युभ्यामित्युपसंख्यानात् ङेरलुक्–मॅ। १२. [८] दद दाने—ई-मु। ददातेः–मॅ ॥

[१०.४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-मु। हविर्दात्रे–त७। दात्रे–भ१.७-मॅ ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते—ग-मु। तत्रोच्यते–त-भ-मॅ ॥ २४ [३] सेनासमूहं। समूहशब्दस्य नपुंसकलिंगप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.६.८-भ। कुर्वते–त४-मॅ। मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्–मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान्। अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं। किंच कृतेन निष्पादितेन कत्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्यंति गच्छंति ॥ अर्यमीश्वरं—त-भ। आर्यमीश्वरं–मॅ ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

धनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। धनस्य-भ१.७। धनस्य सर्वस्य-मॅ॥ ४४४. १० [७] **यथा**—ग-*मॅ-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति॥ **जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्**—त३-*मॅ। जीर्णकक्ष्यादिस्तंभान्-ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तंभान्-त; जीर्णव्रीह्यादिस्तंभनात्-भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तंबान्-मु॥ २१ [८] **उत वा अपि च**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च-भ७। उतापि च-मॅ॥ २८ [९] **आश्रयणीयः सन्**—त-भ१.२.४.६.८-मु। आश्रयणीयः-ग-भ७-मॅ॥ ४४५. १४ [१०] **अस्था अस्थना**—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न-त६; अस्था अस्था-भ४.७.८। अस्था-ग-त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] **सुखवासाय**—§-मु। सुखार्थे-मॅ॥ ४४७. १७ [५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि-उद्गीथ॥ १८ **अरन्धयं वशमनयम्**—त-मु। अरंधयं वशं गमयः-ग१.२; अरंधयं वशमगमयं-ग४। अरंधयं-भ-मॅ॥ २५ [६] **अनुषक्तः**—ग-त६.८-भ६.८-मु। आनुषक्तः-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मॅ॥ ४४८. ७ [७] **ऋधगित्ययं**—त५.६.८-भ। ऋधगित्यव्ययं-ग-त१.२.३.४.७-मॅ-मु॥ १२ [८] **सप्तहा सप्त°**—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। सत°-त६.८-भ-मॅ॥ **शत्रुपुरां**—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा-त१-भ२; शत्रूणां पुरां-भ१; शत्रूणां पुरां वा-भ७। पुरां शत्रूणां वा-मॅ॥ १६ **अडभावः**—त-भ-मु। अडभावश्छांदसः-ग। अडभाव आर्षः-मॅ॥ २३ [९] **स्रवतीः**—§। स्रवंतीः (?)-मॅ-मु। स्रवतः नदान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्-उद्गीथ॥ २६ **अलम्भयम्**—मु। लेभेयं-ग१.२; लंभयं-त-भ१.२.४.५.६.८; लभेय-ग४; लभयं-त३-भ७। अलभं-मॅ। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः। 'अलभे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि--उद्गीथ॥ २७ **पुषादि° इत्यादिना**—भ१.२.४.६.८-मु। पुष्टादीत्यादिना-भ७; पुषादित्यादिना-त। पुषादित्वात्-मॅ। दिवादौ लाभार्थे विद्धातुर्नास्ति॥ ४४९. ६ [१०] **आगामिवर्षासमय°**—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु। आवर्षसमय°-भ७। आगामिवर्षसमय°-त५-मॅ॥

[१०. ५०] ४४९. १९ **सप्रर्चे**—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टर्चे-भ१.४.७.८-मॅ॥ ३० [१] **सांहितिको दीर्घः**—§-मु। दीर्घः-मॅ॥ ४५१. ५ [४] **विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्**—ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्-भ१.७-मॅ॥ ६ **भुवः**—§-मु। अभवः-मॅ॥ १६ [५] **अम गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः**—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः अत्रन्प्रत्ययः छांदस ऊमादेशः-मु॥ १८. **एता एतानि**—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि-भ१.२.४.७-मॅ॥ २४ [६] **सर्वाणि सवना**—त-मु। सवना सर्वाणि-मॅ॥ ४५२. ५ [७] **स्तोत्रकर्तारो**—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो-मॅ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] **तत् प्रावरणं**—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं-ग४। प्रावरणं-मॅ॥ **तत्तत्**—त-भ-मु। तत्-मॅ॥ ४५३. १ **जातप्रज्ञ ते**—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। जातप्रज्ञान-भ७-मॅ। 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'ज्ञात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम्॥ १८ [३] **अप्रविष्टं**—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं-ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मॅ-मु॥ २७ [४] **देवा**—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा-भ७-मॅ॥ २९ **हविर्वहने**—ग४-त२.७-

भ१.४.६.७। हविर्वहनप्रयोजने–त४.५-मॅ-मु॥ नैव योजयन्तु—त६-मु। नैव योजयंत–ग-त २.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयंत–त१; नैव योजयतो–त४; नैष योजयंतो–त५; नैव योजयत–त८-भ६; नैव योजयंत्–भ७। मैव योजयंत (?)-*मॅ॥ ४५४. ९ [५] त्वं तु—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु। त्वं–त८-मॅ॥ १२ संमत्या। समित्य–मु। 'तव संमत्या' इति समीचीनमिति मॅ-मतम्॥ १३ वह च—ग-त१ २.३.६.७.८-भ१.५.६.८-मु। वह–त४.५-भ२.४.७-मॅ॥ २१ [६] वृणोति—§-मु। वृणुते–म॥ २३ गौरो न गौरमृग—ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु। गौपा न गौरमृग–भ८; गोरो न गौरश्रृंग–त१.२; गोरो न गौरमृग–त७; गौरमृग–भ१; गौरो मृग–भ७। गौगे न मृग–मॅ॥ ३० [७] युक्तः—§। युंगमः–मु। तथा–मॅ॥ संयुक्तः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। युक्तः–ग-त४.५-मॅ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति। प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी धातुः॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः......। 'तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमाज्यमिति' इति शाङ्खायनब्राह्मणम् (१.२)। 'शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति' 'पुरुषाहुतिर्यस्य प्रियतमा' इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम्। 'प्रियतमा' अस्य स्थाने 'प्रयतमेति' इति मु-पाठः॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवाते भवत्वित्यर्थः—त४.५.७-भ४-मु। आहुतिर्भवति भवतुमित्यर्थः–ग। आहुतिर्भवतित्यर्थः–त६.८-भ१.२.७.८-मॅ। प्रादुर्भवति भवत्वित्यर्थः–त१.२.३॥ १५ तदेवोभयं भवतीति—*मॅ। तदेव भवयंतीति–ग; तदेवाभंयंतीति–त१.२.३ ८; तदेवाभयं भवतीति–त४.५; ते देवा भयंनीति–त६-भ२.८; तदेवा नयंतीति–त७; तदेवा भवंताति–भ४। तदेवोभयंनीति–मु। एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेषणीयम्॥ २९ [३] स्वात्मानं—ग-त१.२.३.४.६.७.८-भ-मु। आत्मानं–त५-मॅ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति—भ४.६-मु। कल्पयाति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयाति कल्पयति–त१.२.३.७। कल्पयाति–भ१.२.८-मॅ॥ २५ [६] मह्यं—§। मह्यं च-मॅ-मु॥

[१०. ५३] ४५७. २८ द्वृचस्य—ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु। तृचस्य–त४-भ७-मॅ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा—त-भ४-मु। जानन्–ग। तथा–भ१.२.६.७.८-मॅ॥ ८ नि षत्सद्धि—मु। नि षद्धि–त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षत्संधि–भ७; नि षद्धि–भ८। नि हि षत्सत्–भ४-मॅ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य—*मॅ। जीवति सति मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः–त४.५)–ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते–त६-भ६) तस्याः–त१.२.३.६.७.८-भ६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः–भ४; जीवति प्रजाया जायते तस्या–भ१.२.७.८। जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य–मु। ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६ भाष्यं च द्रष्टव्यम्॥ २९ [३] गुह्यां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। जिह्वां गुह्यां–भ७-मॅ॥ ४५९. २७ [६] अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणे—*मॅ-मु। अग्नितराले ख्यातिक्रमणे–त१.२.३.७; अग्न्यंतराले श्वातिक्रमणे--त५; अग्निनराले ख्यातिक्रमेण--त६.८-भ१.६.८; अग्निनरोले ख्याभिक्रमेण--भ२; अग्न्यंतराले ख्यानःक्रमेण--भ४; अग्निनरोवेश्वभिक्रमेण--भ७॥ २८ मध्यं—त१.२.३.६.८-भ-मु। मध्ये--त४.५.७-मॅ॥ च पूरयेत्—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। वापूरयेत्--त४.५। चापूरयेत्--मॅ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्—इति न व्याख्यातम्॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो। 'ते ऋभवो' इति मु-पाठो युक्तः। 'चर्माणि' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इति मु-पुस्तकेऽधिकम्॥

[१०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त६-८-भ-मु। कोऽपीत्यर्थः (?)--त१. २.४.५.७-मॅ ॥ १० मातरं च—§-मु। मातरं--मॅ ॥ १८ ४] उत्तरसूक्त उपान्त्यवर्जिते—*मॅ-मु। उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु--त४.१; उत्तरसूक्ते उपेत्येवर्जितेषु--त१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु उपांत्यवर्जितेषु--त६.८-भ; उत्तरसूक्त उपांत्यवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिचतसृषु मंत्रुषु--ग॥ १९ वेत्सि--ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। अदाभ्यान्यहिंस्यानि वेत्सि--भ७-मॅ॥ ४६४. १० [६] °मधुरद्रव्याणि—ग-त६.८-भ८-मु। °मधुद्रव्याणि--त३.४.५-भ१.२.४.७-मॅ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सतौ—§-मॅ। सत्यौ--मु॥ अवेत्यब्रूतां—*मॅ। आह्वातवत्यौ--ग; अहेत्यब्रूतां--त-भ। मु-पुस्तक एतन्नास्ति॥ ४६५. १५ [३] आपृणान्—त-भ-मु। अपृणात्--ग-मॅ॥ १६ °रक्षःसंज्ञकान्—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.७-मु। रक्षसःसंज्ञकान्--त६-भ४.६.८; रक्षससंज्ञकान्--त८। राक्षससंज्ञकान्--मॅ॥ २१ [४] यच्च—ग-त१.२.३.४.७-भ१.२.४.७.८-मु। या--त५.६.८; यद्वा--भ६। यद्वा--मॅ॥ ४६६. १० [५] अननमनः प्राणनं—*मॅ-मु। अनतिः प्राणनं--ग१.२; अनने अनः प्राणनं--ग४; अनेनमनः प्राणनं--त१.२.३.४.५.७-भ२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त६; अननः प्राणनं--त८; अनेनमनः प्रीणनं--भ१.७॥ १३ अद्य—ग-त३.४.५.७-भ-मु। अयं--त१.२.८-मॅ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-भ-मु। सुपर्णरूपेण--ग-मॅ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ वाय्वादि°—त१.२.३.७-भ७-मु। वाय्यादि°--त४.५.६.८-भ१.२.४.६.८-मॅ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-*मॅ-मु। ये सूर्यं--त-भ१.२.४.६.८; यः सूर्य--भ७। अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम्॥ ४६९. २४ [६] संबन्धिनं—§-मॅ-मु। 'संबन्धि' इति भाव्यम्॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्रात्पूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वत्रिमण्डले' इतीयानंशः भाष्यकारैर्नादृत इति दृश्यते॥ २३ [१] लिखितपुस्तकेषु वर्तमानाः शाट्यायनकब्राह्मणपाठभेदा मॅक्समुल्लरमहाशयैः सोद्धारं विचारितास्ते तदीयायां टिप्पण्यां द्रष्टव्याः॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते। अभ्यदासंस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा.। २४ तं ह स्मानग्नौ निधाय। तौ ह स्मानग्नावधिधाय-शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा.॥ पचतोऽग्नौ। पचतोऽनग्नौ-शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा.। पचंतेनग्नौ--ग॥ २५ असुरान्नं दग्ध्वा। असुराशनं जग्ध्वा--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा.॥ २६ आवां। आवं--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा.॥ २७ [६] 'अयं ह्याततन्तुर्येऽप्रजाः' इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूलं नोपलब्धम्॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति। त्वैता नाभितप्स्यन्तीति--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा.॥ २८ आहुत्य। आहृत्य--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा.। समाहृत्य--ग। २९ मा प्र गाम—§। प्र गाम--मॅ-मु॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वाततः—ग-त-मु। साधयिता--भ-मॅ॥ ३ प्राप्नुयाम—*मॅ। प्राप्नोमि--ग-त१.२.३.७; प्राप्नुमः--त५; प्राप्नोति–त६.८-भ। व्याप्नुयाम–मु॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. श्रौ। चतसृभिः--§-मॅ॥ ८. आ हुवामहे आह्वयामहे—ग४-त१.२.३.४.५.७-मु। आ हुवामहे–ग१.२-त६.८-भ-मॅ॥ ११. मन्मभिश्च—§-मु। मन्माभिः–मॅ॥ १५. [४] क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—*मॅ। क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपानाय (अपाननाय–ग४) च–ग-भ८; क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय–त४.५-भ४; क्रत्वे प्राणनाय अपाननाय–त१.२.३.७-मु; क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपानाय–त६-भ६; क्रत्वे–त८;

क्रत्वे प्राणाय अपाननाय-भ१; क्रत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय-भ२; क्रत्वे प्राणाय अपानाय-भ७ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं—ग-त-भ-मु। ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं-मॅ ॥ २०. [५] 'पितरः' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च 'मनः' इत्यस्य स्थाने 'जनः' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ . २७. [६] युक्ताः सन्तः—ग-त-भ५.८-मु। युक्ताः-भ१.२. ४.७-मॅ ॥

[१०.५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय—§-मु। °जीवनायेत्यर्थः-मॅ ॥ ४७३.१. [५] तदिति गतम्—त-भ-मु। तदावर्तयामः-मॅ ॥

[१०.५९]. ४७५.६. [२] अत्रापि न्विति—मु। अत्रान्विति-§। अत्र न्विति-मॅ ॥ जीर्णा स्तुता वा—ग-त३-भ२.८-*मॅ। जीर्णा स्तुति- त१.२.७; जीर्णा स्तुतिर्वा-त३.६.८-भ; जीर्णा स्तोता वा-त४.५। जीर्णा स्तुता-मु ॥ ९. गच्छतु—ग-त३.४.५-मु। गच्छतां-त१.२. ६.७.८-भ-मॅ ॥ २३. [४] मा कार्षीः—त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्मान् मा कार्षीः-ग-त७-मॅ ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्-त४.५; सूर्यदर्शनात्-भ७। सूर्यादर्शनात्-मॅ ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने—त१.२.३.७-*मॅ-मु। चिरसंदर्शन-ग-त४.५.६-भ ॥ वर्धयस्व वर्धय—ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्धयस्व वर्धयस्व-त१.२.३; वर्धय वर्धय-त६-भ४.८। वर्धय वर्धयस्व-मॅ ॥ ९. [६] प्राणं पुनः—त-भ-मु। पुनः प्राणं-मॅ ॥ ४७७. ५. [८] रपः—त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः-भ१.२.४; परं-भ७। परं रपः-मॅ ॥ ६. हिनस्तु—त१.२.३.७-भ४.६-८-*मॅ-मु। हिनस्ति-ग-त४.५; हिनस्सु-त६.८; मा आगच्छतु-भ१.७ ॥ १५. [९] परिरक्षन्तु—§-मु। रक्षंतु-मॅ ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय—भ६-मु। संप्रेरय समीरय-त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय-ग-मॅ ॥

[१०.६०] ४७७. २८. स्पर्शनहेतुभूतो देवता। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मॅक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाद्या—मु-अनु। पञ्चम्याद्या-त-मॅ ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थं—*मॅ। अनयेंद्रमाशते समत्यर्थ-ग; अनयेंद्रमासते असमात्यर्थ-त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इंद्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थे-त४.५; अनया इमासते असमात्यर्थ-भ१.२.४; अनया समासिषु असमात्यर्थ-भ७; अनया इंमासते-भ८। अनयेंद्रमाशासते असमात्यर्थ-मु ॥ ३०. दर्शनाय—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय-भ७-मॅ ॥ ४७९. १३. [७] एषान्तः°। एषोऽतः°-शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ सुप्रीतस्तस्थौ—§-मॅ-मु। सव्रीळस्तस्थौ-बृहद्दे ॥ १४. गौपायनानभि—त६.८-*मॅ-बृहद्दे। गोपायनाविभि-ग; गोपायनानिति-त१.२.३. ७; गोपायननभि-त४.५; गोपायनानभि-भ२.४.६.७.८। गौपायनानिति-मु ॥ १५. सूक्तेन ते—§-मॅ-मु। सूक्तेनाप्य-बृहद्दे ॥ १५. द्वैपदेन यथात्रिषु—*मॅ-मु-बृहद्दे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येद्वदत्रिषु-ग; द्वैपदं यद्वदत्रिषु-त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यद्वमत्रिषु-त४.५ ॥ अथाग्निरब्रवी°-§-मॅ-मु। अग्निरप्यब्रवी°-बृहद्दे ॥ १६. चेक्ष्वाको°-§-मॅ-मु। चैक्ष्वाको°-बृहद्दे ॥

[१०.६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय ते—ग२-त६-भ६-*मॅ। सूक्ते संयते-ग१-त१. २.३.७; सूक्तं संयते-त४.५; सूक्ते संस्तूयते-भ१.२.७; सूक्ते संयंते-भ८। सूक्ते संयच्छते-मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय्य-*मॅ। यज्ञपरं पारं प्रापय्य-ग-त-भ८; यज्ञपारं प्राप्य-भ१.२.७; यज्ञपारं प्रापय्य-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य-भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य-मु ॥ ९. तं च-भ६-*मॅ-मु। ते च-ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्ठः—*मॅ-मु। तेनाथं नाभानेदिष्ठः-ग; तेन यन्नाभानेदिष्ठः-त-भ ॥ २५. यज्ञं पारं। यज्ञपारं-§-मॅ-मु। सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः--*मॅ-मु। यथा धनं-§ ॥ १६. [३] आदिशम् आदिश्य-ग-त४.५-भ६-मु। आदिशे आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-भ। आदिशं-त६.८-मॅ ॥ ४८३. ९ [५] अस्तेः सिपि - - - -मॅ। अस्तेः तिपि लोपः-ग; अस्तेः सिपि रूपं-त४-मु। अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम्। ऋ. सं. १०. ११९. ३ भाष्ये 'आः' इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा—मु। रोहितां भूतां म्रश्यो भुवा-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता भूतां-त६.८; रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८। रोहितो भूत्वा-भ२-मॅ ॥ ४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं—मु। गोनिकरायागच्छतं-ग; गोनिरोपागच्छंतं-त१.२.३.७; गोभिरोच्चागच्छंतं-त४.५; गोनिरोपगच्छंतं-त६.८; गोनिरोयछंतं-भ१.४; गोनिरोधायागच्छतं-भ२। गा निरोधयंतं-मॅ॥ ८. यः कश्चित्-ग१.२-*मॅ; किंच-ग४-त४.५; यं किंचि-त१.२.३.७.८-भ८; यं किंचित्-भ१.४.६; यं कंचि-भ२; यं किंच -त६। मु-पुस्तके 'यः कश्चित्' इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्तिं-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। ऋतयुक्तिमग्मन्-ग१.२-भ७-मॅ ॥ ४८५. २. 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वाक्यद्वयं कुत उद्धृतम्? ॥ १०. [११] हे इन्द्र—§-मॅ-मु। 'हे रुद्र' इति भाष्यमिति-मॅ-मतम् ॥ २०. [१२] स्तोता इति—त४। स्तोत्रकर्ता-ग१.२; तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८; तेते-त७; ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४; इति-ग४-भ७-मॅ-मु ॥ ४८७. १. [१६] रेजयत् अकम्पयत्—त१.२.३.७-भ६-मु। रेजयत् कंपयत्-त४.५। रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.७.८-मॅ ॥ स एवाग्निं—*मॅ-मु। स एवाग्निः-त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः-त४.५.७ ॥ अशक्तं सन्तं—*मॅ-मु। अशक्तः सन्--§ ॥ २. रेजयत्—त१.२.३.७-भ४.६.८-मु। रेजयेत् अकंपयत्-ग४-भ१.२.७-मॅ ॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति—मु। सूर्यापत्यमपि मित्येवं पर्यवसाम्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति-भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति-भ६। सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-मॅ ॥ ४८८. ५. [१९] द्विजा......प्रथमजाः—*मॅ। द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः-ग; द्विजा ऋतस्य--त१.३.७; द्विजाः प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त६; द्विजा--ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.४.७; द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः--भ८। द्विजा ब्रह्मांडजा ऋतस्य-मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव--*मॅ। शिशुः सेनेव-ग; शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सोनेन-भ१.२.७। श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहिं शिशुः शंसनीयः-मु ॥ ४९०. १०. [२६] अद्भिर्देवताभिर्देववान्—ग१.२-मु। देवताभिर्देववान्-त१; देवतातिर्देववान्-त७; देवताभिदंबचने-त४.५; देवताभिर्देवान्-भ७। देवताभिर्देववान्-त२,

३.६.८-भ१.२.४.८-मॅ। 'अद्भिरब्देवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितम् ॥ २०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.५.७.८-भ-मु। प्रापय–त४; प्रापय ये च–ग४। प्रापयत–मॅ ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। अमूढाः–त६.८-भ। अमूराः–मॅ ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु। तत्पुण्यानि च कर्माणि–ग१.२। तत्पुण्याय च कर्मणि–ग४-त४.५.६-भ७-मॅ। अयं श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते। एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥ ४९४. १३ [१०] गोपरिणसौ—*मॅ। 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः। परिणद्धपक्ष्म–§। गोपरीणसौ परिणद्धपक्ष्म–मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-*मॅ-मु। चरया–ग१.२; सोत्तरया–त१.२.३.४.५-भ२.४; वात्तरया–त६; उत्तरया–त७; वोत्तरया–त८; तोत्तरया–भ१; वा सा सहोत्तरया–भ६ ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—त१.२.३.४.५.७-मु। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं–ग१.२; पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं–त६-भ४; पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं (वैश्वदेवनिविद्धानं–त८-भ६.८)–ग४-त८-भ१.२.६.७.८-मॅ। ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च......भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु। इदं नास्ति भ७-मॅ-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—§। अतिबलान् (?) -मॅ-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः। 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम्। भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु। उदनीयायां–ग४-त२.३; उदयनीया–त६.८-भ४.६; उदनीयां–त७; उदयनी–भ८। उदयनीयाया–मॅ ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्ज्ञानं–§। दुर्विज्ञानं–मॅ-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु। हे श्व देवाः–भ१.७। हे विश्वे देवाः–भ२.८-मॅ ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८ मु। सन्मार्गेण प्रापयथ–ग; सन्मार्गेण नयथ–त४। सन्मार्गे नयथ–त८-भ७-मॅ ॥ २५ [१४] विनाश्यन्ते–ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु। विनश्यंते–त४-भ१.२.४.७-मॅ ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—§-मॅ-मु। 'गूहितुमशक्यम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः। अगोह्यमगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः–उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८] सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-भ। सोमाभिषानार्थं–त२.३; सोमाभिधानार्थं–त७। सोमाभिषवार्थं–त१.४.५-मॅ-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-भ२.८-मु। यज्ञपरिशिष्टे स्वामिनं–त१.२.३.७। परिशिष्टस्वामिनं–त६.८-भ६-मॅ ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.३.४.६.८-भ। प्रयच्छतु–त५.७-भ७। प्रयच्छत–मॅ-मु। हे देवीः देव्यः आप......दत्तेत्यर्थः–उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-*मॅ-मु। सौधन्वः–त१.२.३.७; सोधन्वः–त४.५; सौधन्व–त६.८-भ ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग। शंसमानं स्तोतुं–त१.२.३.६.७.८-भ-मु; तत्समानं स्तोतुं–त४.५। शंसमानं स्तोतॄन्–*मॅ। 'शंसमानान् स्तोतॄन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [१२] हे मरुतः......दत्तवन्तः स्थ—मॅ-मु। हे इंद्रादयो देवाः यां धियं यत्कर्म मे मह्यं

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो–त४.५) देवा (हे देवा–ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूय-मददात दत्तवंतः स्थ–§ । पूर्वं भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने प्रविष्टः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्ताः स्थ—मॅ-मु । 'प्राप्नुथ' इति भाष्य-मिति प्रतिभाति । 'वहाथ लोडर्थे लङ् वहथ प्रापयथ यूयं'–उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि—ग-त४.५ । लिटि–त२.३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु । भूते लट्–उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः—त१.२.७-मु । सजोषसः संहत्या--ग-त३.४.५-भ१.२.४.६; सजोषसः--भ७ । सजोषसः संहत्य--*मॅ । अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते—ऋज्वर्थे यादृग्देवता-नामानिर्देशार्थत्वात् । सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्बृहत् । द्यौर्महतीत्यर्थः । सोमोऽत्र चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि—त१.२.७-मु । युद्धानि--ग-त३.४.५.६.८-भ । वृत्रहत्या युद्धानि--मॅ । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ । द्वितीयमन्त्रस्यो-द्गीथभाष्यं–इन्द्राग्नी सत्पती सतां पातारौ वृत्रहत्येषु वृत्रहनने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोकसा संगतनिवासौ अनन्त-रितपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकन्नेव नोपा उदकाश्रया वा । महिमानं महत्त्व-मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेथे । एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपप्रुः आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा--ग-त१.२. ३.६.७.८-भ; देवा वा--त४.५-मॅ । देवा--मु । ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्ध-यितारः--उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः— ग-त१.२.३.४.५.७-भ६-मु । अकार-लोपः--त६.८-भ१.२.४.७.८-मॅ ॥ २० व्रता व्रतानि—ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । व्रतानि--त४.५. ६.८-भ-मॅ-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्थे—ग । भावार्थ--त४.५ । भावार्थे--त१.२.३.६. ७.८-भ-मॅ । भावर्थे (?)-मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु—ग-त-भ२.८-मु । नतत्कार्येषु--भ१.४ । तत्कार्येषु--भ७-मॅ ॥ ३० [३] गयं गृहं—ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गयं--त६.८-भ-मॅ-मु ॥ ५१३. २ लेट्याडागमः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.५.७.८-मु । लेटयडागमः--त४.५-भ४-मॅ ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमौ--त६.८-भ-मॅ॥

[१०. ६७] ५१७.२३ [२] प्रज्ञावतः—ग१.२-त-भ-मु । प्रज्ञानवतः--ग४-मॅ । प्राणवतः प्रज्ञावतो वा--उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८ । अडागमः--त४.५-भ७-मॅ-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः—§-मु । उषःकालतः (?)-मॅ ॥ २८ मन्त्रं सूर्यं—§-मॅ-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मॅक्समुल्लर-महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पर्णि—ग१.४-त-भ-मु । पर्णि--त२-मॅ ॥ २५ [८] कप्रत्ययः—ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः--ग४-त३.४.५.६.८-भ-मॅ ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय—ग१.२ । धानाय--ग४-मु । ध्यानाय--त-भ-मॅ । ऋ. सं. १०.५५.१ द्रष्टव्यम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४। अतः--त-भ-मॅ-मु॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्रावयत् वा। प्रत्यगमयत् अस्रावत् (अस्रवयत्--ग१; असावत्--ग४; अस्रवत्--भ२; अस्रावयत्--भ४) यद्वा--ग१.४-त-भ२.४.५.६.८; प्रत्यगमयत् यद्वा--ग२। प्रत्यगमयत् अस्रावयत्- मु। प्रत्यगमयत्--भ७-मॅ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—*मॅ। न-ग२; मु-इतरेषु च 'यथा' नास्ति॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु। नयति--मॅ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२। स्वसामर्थ्य -मॅ-मु इतरेषु च॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। आ समंतात्--त४.५-मॅ-मु॥ ५२३. २३ [८] निर्जभार पर्वतान्निर्जहार—ग-त१.२.३.७-मु। निर्जभार--त४.५.६.८-भ-मॅ॥ ५२४. ३ [९] °वलस्य पर्वणः......निर्जहार—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—§-मु। सूर्यचंद्रमसौ--मॅ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वां त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। त्वां--त६.८-भ१.४.६.७.८-मॅ॥ ५२८. ९ [१०] प्रस्नान्—ग-*मॅ-मु। सत्वान्--त५.६.८-भ; सश्वान्--त४; इतरेषु नास्ति॥ १८ [११] °दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु। °द्दीप्तिमन्--त३.४.५.६.८-भ-मॅ। विकल्पार्थत्वात् 'वा' आवश्यकः॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] °शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-*मॅ-मु। °शब्दस्यमनिचि--ग४-भ६; °शब्दस्येमनिनि--त४.५; °शब्दस्येमनिवि—भ१.४; °शब्दान्मनिनि---भ७॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-*मॅ-मु। इकारस्य अकारो वर्णव्यापत्त्या--ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या--त४.५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या--भ८॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम्। 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः। पृथिव्या वा मात्रया वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया--उद्गीथ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि—§-मु-उद्गीथ। प्राप्तवान्--मॅ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८। वप्रत्ययस्य--भ१.२.७.८; तुप्रत्ययस्य--भ४। प्रत्ययस्य--त४. ५-मॅ-मु। ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम्॥ सहायः—ग२। सखायो--ग४-त१.२.६.७.८-भ; रूखायो--त३; स्तदायो--त४; स्तदाया--त५। सखा--मॅ-मु॥

[१०. ७१] ५३२. ११ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—§-मॅ। यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म--मु। यज्ज्योतिरमृतं ब्रह्म--बृहद्दे॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान्—ग-त-भ४.६-मु। शुश्रुवान् श्रुतवान्--भ१.७-मॅ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.३.४.५.७-मु। तित्याज--त२.६.८-भ-मॅ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्ततरे इव। अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम्॥ २१ ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम्। अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम्॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४। प्रतिभूतेन—त-भ-मॅ-मु। 'प्रतिभूभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। विद्वत्सखिभूतेन—उद्गीथ॥ २९ एषां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। येषां—भ७-मॅ॥ जायते—§-मु। संजायते—मॅ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—*मॅ-मु। प्रयोगे—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु—त४.५.६; प्रयोगः—भ६॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६-*मॅ-मु। निघातः—त१.२.३.७.८-भ२.४.७; प्रतिघातः—त४.५; अनिघातः—भ८॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानस°—ग-त४.५-*मॅ-मु। अधिष्ठानाः स°—त१.३.७-भ२; अधिष्ठानात्स°—त२; अष्ठानाः स°—त६.८-भ८; अदितेः स्थानाः स°—भ६; अष्ठानां

तत्स°–भ८ ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्च–तै. आ. ॥ २१ [९] मृताद्व्यृद्धादण्डात्—ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-*मॅ-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये—§-मॅ-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.१६५;६.१७;१०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्धानम्—§-मॅ-मु । मरुत्वतीयम्–ऐ. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति—ग-त-भ२.८-*मॅ-मु । सहितं च निषणेति–भ१.४; सहितमिंद्रं निषणेति–भ६; सहितं च निषणोति–भ७ ॥ १६ [२] अवर्धयन्—ग१.२-त४ । अवर्धंत–ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मॅ-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ—ग१.२-भ२ । पादादौ–त१.३.७; पदो पदौ–त४.५; पादौ दौ–त२; पादौ–ग४-त६.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ५४२. २५ [५] तमांसि......मॅ । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्–ग१.२; इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः–मु ॥ २१ [६] अथेन्द्रस्त्वं—ग-*मॅ । अथेंद्रस्त्वं–त१.२.३.४.५.७-मु; अथेंद्रः त्वं–त६.८-भ८; अथेंद्र त्वं–भ१.४.७; अथेंद्रः–भ६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं—ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच–त६.८-भ८-मॅ ॥ ५ स्रुघ्नं । सृघ्न-ग१.२; सृघं–ग४-त४.५.६.८; सृघ्र–त१.२.७; सृघ्न–त३; सृघ्नं–भ१.२; सुम्नं–भ४; मृघ्रं–भ६; सघ्नं–भ८ । शीघ्रं–भ७-मॅ-मु । 'स्तुघ्नं' इति ग्वालियरलिखितपुस्तके । 'स्रुघ्न' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सुग' इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काश्चीं—ग४ । काशीति–ग१.२; कांती–त-भ१.२.४.८; कांति–भ६ । कांत्या–मॅ । 'काञ्चीं गतो मार्गे' इति मु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गीथभाष्यम्—अस्य तवेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्रायुधमित्यर्थः। अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्तमुतो मर्यादया मेघैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्रायायुधमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं मेघोदरगतमित् चच्छद्यात् । इदित्येवार्थे । चच्छद्यादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः। तवायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुधमित्यर्थः । दत्तं च सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अतिसितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊधः प्रतीति शेषः । ऊधःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं—§-मु । इंद्रं–मॅ ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] त्रिप्रकारं—मु । त्रिःप्रकारं–§-मॅ ॥ ५४७. २० [३] व्याप्नोति—ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । प्राप्नोति–त३.४.५.७-भ७.८-मॅ ॥ ५४८. १ [४] मातरः पुत्रमिव—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव–त४.५.६.७.८-भ-मॅ ॥ ३ तरौ—*मॅ । भरौ–ग-त-भ१.२.६.८-मु; भाये–भ४; भये–भ७; तदौ–ग्वालियरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत च—§-मु । शृणुत–मॅ ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्यादिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्योद्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा–' इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरकुलावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतिः स्वोद्धृतमंत्रकाशीखंडमंत्ररहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६-मु । शोभनसाना–भ८ । शोभनवस्त्रोपेता–त४.५-मॅ ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥ ५५०. ६. [२] धूतोऽश्व—*मॅ-मु। धूर्तं अश्व-ग-त१.२.३.६.७.८-भ; धूताश्व-त४.५ ॥ ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-भ२-मु। दृढगृहीतो-त४.५-मॅ। गृहीतो-त६.८-भ ॥ वल्गति—ग४। चलति-ग१.२; बलानि-त१.२.३.७-भ६; बलाति-त४.५-भ२.८; ब॰ाति-त६.८-भ१.४.७। बलवान्-*मॅ-मु। वल्ग इति गत्यर्थो धातुः। बल इत्यश्वगतिवाचको धातुः स्यात् अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥ ९. 'मह्वो' इति संहिता। 'मह्वे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हव्या न—त३.७-भ२.४.६.८। हव्या न्-ग४-त१.२; ह न-भ१। हव्या मॅ-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभनानां—ग-त-भ२.६.८-मु। शोभमानां-भ१.४; शोभमाना-भ७। शोभमानानां-मॅ ॥ १९. स्तुतवानस्मि-*मॅ-मु। स्तुतोस्मि-ग-त-भ ॥ ५५३. ६. [३] रिरिक्रे रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु। रिरिच्चिरे-त१। रिरिक्रे-भ-मॅ ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—*मॅ-मु। परिवेष्टारः-ग; परिष्टारः-त१.२.३.६.७.८-भ; परिष्टा-त४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु। तेजोवंतः-त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टॄन्। कीदृशान्—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। द्वेष्टॄन्-भ७-मॅ ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अयुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्भ्योऽध्वर्य्वादिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युप्रभृतिभ्य ऋत्विभ्यः' इति भाव्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—ग-त३.६-भ२.६-*मॅ। यामन् यागगमन-त१.२.३.७; यागे यागगमने-त४.५; यामन् यागमने-भ१.४; यामन् यामनि गमने-भ७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु। ये यजमाना-त४.५.६.८-भ८-मॅ ॥ ७. व्याप्ता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। व्याप्ता भवंति-त६.८-भ२.४.६.८-मॅ ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१.२.३.७-मु। ज्येष्ठाः-ग-त६.८-भ-मॅ ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मॅ-मु। दूराध्वनिनो-ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो-त१.२.३.६.८-भ४.६.८; अदूराध्वानिनो-त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ। गुहायां-त३.६.८-भ-मॅ ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-*मॅ-मु। भवामीत्यर्थः-त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—§-मॅ-मु। 'चकर्त' इति संहिता। वि चकर्त विकृतवानहं--उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६.७.८-भ। विभृतानि-त३-मॅ-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—§-मु-उद्गीथ। गोनां-मॅ ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभु—श. ब्रा। ब्रह्मा नै स्वयंभूः-त-मॅ-मु। ब्रह्म वै स्वयंभू-भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू-भ४ ॥ ३०. [१] बहुः—*मॅ-मु। बहु-§ ॥ ५६३. ५. [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६ मु। अत्रैतस्य-त४.५; तत्रास्यां-भ१.४.७। तत्र तस्य-मॅ ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६। मध्यमो बध्यमानि-त३। मध्यमानि-त८-भ८-मॅ-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८। धामानि

शरीराणि—मॅ-मु ॥ ५६५. ११. [७] °गमनं देवं—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.६ मु। °गमनं—त८-भ४.७.८-मॅ ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविचप्रकाश°—ग-त भ१.२.४.६.८-मु। बहुविव-प्रकार°—भ७-मॅ ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग१.२-भ२.४.७.८। तत्पदेषु—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ६ मु। तत्रत्यदेवेषु—त४.५-मॅ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः। मॅ-पाठादयमेव साधीयान्। तत्रत्य इति पदं साकाङ्क्षम् ५६७. २६ [६] 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः। वाजसनेयिसंहिता-यामपि (१७. ३०) 'तमिद्गर्भम्' इति मन्त्र आगतः। तस्य व्याख्याने 'बीजमवासृजत्' 'सूर्यकोटि°' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४ [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—§-मॅ-मु। तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्येऽप्येवमेव। वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये सर्वविदानं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः। पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वावि' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग१.२। असत्—ग४-त-भ-मॅ-मु। नीहारशब्दस्य पुंलिंगत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः। वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-रूपान्तरेण संबन्द्धुमयोग्यत्वात्। काष्ठपाषाणादिचांतरेण संबद्धुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-चांतरेण (वंतरेण-त२; व्यंतरेण—भ१.४) संबुद्धमयोग्यत्वात्—त१.२.३.७-भ१.२.४.६.८; काष्ठ-पाषाणादितरेण संबंधुमयोग्यत्वात्—त४.५; एतन्नास्ति भ७-पुस्तके। नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-वत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्—*मॅ-मु। अस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या। अयं मन्त्रः तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः। काठकमैत्रायणीसंहित-योरप्ययमागतः। तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवाति' इति वर्तते। तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महीधरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति। उभय-भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानन्ति। यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाणादिरूपान्तरेण संबद्धुमयोग्य-त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्भाव(? द्बोध)मात्रनिवर्त्यत्वात्। ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव। सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः। 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा। यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम्। अत एतन्मन्त्रस्य महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

न ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम्। एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्यूहितः। नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वादभ्यूहितः। 'नात्यन्तं सत्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्यूहः। तथा च तै. सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति। लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते। अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः। मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्यूहितः। किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहोदयैर्निर्दिष्टमेव। तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैर्लिखितम्। 'संबद्धुमयोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः। लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः। संबन्द्धुमयोग्यत्वात्' इति व्याकरणशुद्धः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः। 'संबोध्दु०' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वैति। 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबन्द्धुम्' (अथवा संबद्धुं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं न 'संबोद्धुं' इति मॅ-पाठस्य॥ ८. **भवन्तः सर्वे जीवाः**—§-मु। सर्वे जीवाः–मॅ। वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः। अतोऽत्रापि तथैव लिखितमिति व्यक्तम्। मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाव्यमेव। वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः युष्मच्छब्दसमानार्थकभवच्छब्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरुपयुक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति युष्मच्छब्दप्रयोग एव पूर्वमागतः॥ **न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च।** न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा। उपर्युद्धृतं महीधरभाष्यमवलोकनीयम्॥ ९. **उदरंभरा।** व्याकरणदुष्टः प्रयोगः॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] **मन्युदेवत्यं**—ग-त१.२.३.७-भ२.६। मन्युदेवतं–त८-भ१.४.७.८। मन्युदैवत्यं–मु। मन्युदैवतं–मॅ॥ ५६९. १०. [३] **उपक्षपणकारी**—ग२-भ१.२.४.७। उपलक्षण०–ग४-भ३; उपक्षण०-त१.२.३.६.७.८; उपक्षणंपण०-भ८। उपक्षय०-त-४.५-मॅ-मु॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः। तत्रस्थं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः॥ ५७२. २१. [७] **हृदयेषु**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। हृदये–त४.५-मॅ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ **पृच्छमानावित्येका**—ग-त-भ२.४.८-मु। ०वित्येषा–भ१.६.७-मॅ॥ ५७३. १२ [१] **यज्ञे**—§। यज्ञेन (?)-मॅ-मु॥ २० [२] **सोमो नक्षत्राणामेषाम्। न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः**—त४.५.६-*मॅ-मु। सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमासादयः–भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचयसादयः–ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः–त७; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायांत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ६। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ २१ **प्रसिद्धानां**—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। सिद्धानां–भ१.७-मॅ॥ २४ [२] **प्रथमां पित्रते......।** कस्याः स्मृतेर्वचनमिदम्?॥ ५७४. १ [३] **तं सोमं**—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु। सोमं–भ६-मॅ॥ **वर्धनकामार्थं।** नवैधनकामार्थ–ग१.

२-भ२; न वैवेनकामार्थ-ग४-त३.६.८; वैवेनुंकामार्थे-त१.२.७; नद्योघनकामार्थे-त४.५; नवैवेनंकामार्थ-भ१.४.६.८। वैवेनकामार्थ-मु। मैथुनकामार्थ-*मॅ॥ ३ [३] यद्ब्रह्मशब्दो —§-मॅ-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम्॥ ११ अपशवो वा—ग। अपशवो वो-त१.२.३.६.७। अपशवो-त४.५.८-भ-मॅ-मु॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु। पौर्णमास्याममावास्यायां-त४; पौर्णमास्यायां-त१.२-भ-मॅ॥ °रूपः सोमोऽत्रत्यैः—मु। °रूपः सोमोन्यैः-ग१.२; °रूपात्सोमात्-ग४; °रूपासोमासत्रैः-त१.२.३; °रूपसोमासुत्रैः-त४.५; °रूपात्रत्रैः-त६-भ१.४.६.८; °रूपाः सोमा अस्वप्रैः-त७; °रूपास्वप्रैः-त८; °रूपासोमात्रत्रैः-भ२; °रूपैस्तस्तैः-भ७। °रूपोऽत्रत्यैः-मॅ॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते--ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते--ग४; मांस परिमाणे मस्यते परिमीयते--त१.२.३; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते--त४.५.७-भ२; मासः परिमीयते--त६-भ१.४.६.७.८; मस्यंत परिसाद्यत--त८। मस्यते परिमीयते--मु। परिमीयते--मॅ॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम्॥ ८ चासि एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां —ग-त३.४.५-भ२-मु। चास्यै केवलाह्रासवृद्धिभ्यां--त१.२.६; चास्यै केवला ह्रासवृद्धिभ्यां हि--त७; वास्यै कैकला ‾ सवृद्धिभ्यां--भ१.६; त्वास्यै केवलसवृद्धिभ्यां--भ७। चासि एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां --मॅ॥ २६ [७] त्रिककुन्नामपर्वते......आञ्जते—*मॅ। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनांजनेन (त्रैककुदेवानांजननेन--त६) सजातीयेन चक्षुष्यांजते (चक्षुषांजते--ग१.२; चक्षुष्यंते--ग४; चक्षुष्यांजने--भ)--ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनांजनेन सजातीयेन चक्षुष्यांजात--त१.२.३.७। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत--मु। तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम्॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—*मॅ-मु। येनोक्तनुभवंति-ग१.२; येनोत्तभवंति-ग४; येनानोवति-त१.२; येनोबंति-त३-भ८; योनेः तुवंति-त४.५; येनोक्तभवंति-त६; येनावति-त७; येवानोवति-त८; येनोभय्वंति-भ१; येनोभवंति-भ२.४; येनो‾वंति-भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६ द्रष्टव्यम्॥ ५७८. १८. [१६] विनिर्दिष्टे—*मॅ-मु। निविष्टे-ग-त६; निविचष्टे-त१.२. ३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनचष्टे-भ७॥ ५७९. ४. [१८] भुवना भुवनानि—त१.२.३.७-भ२-मु। भुवनानि-ग-भ१.४.६.७.८-मॅ॥ ५. यद्यपि—ग-त-भ१.२.४.५.६.७-मु। यग्वपि-भ८। यदि-मॅ॥ पुनर्जनिरस्ति—§-मु। पुनर्जातिरस्ति-मॅ॥ ५८०. ३. [२१] यतः एषा—त४। त एषा-ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मात्पूर्वं कियांश्चिदवकाशोऽस्ति। एषा-त६.८-भ४.७-मॅ-मु॥ १४. [२२] लभामि तेन—त-भ१.२.४.६.८-*मॅ-मु। लाभामि तेन-ग; लभामि ते-भ७। अयं मन्त्रः क्वत्यः?॥ १५. तादृश देव—त-भ२.६.८-मु। तादृशं देवं-ग। स तादृश देव-भ७-मॅ॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं विचृतेत्—ग४-भ२-*मॅ-मु। अथास्यो योक्त्रं विवृतेत्-ग१.२; अथास्या योक्त्रं विवृते-त१.२.३.७-भ८; अथ योक्त्रं विवृते-त६; अथास्या योक्त्रं विसृजेत्-त४.५; अथा योक्त्रं विवृते-भ६॥ ५८१. ४. येन पाशेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन-त६.८-भ१.४.६.७.८-मॅ॥ सुसुखो—ग-त१.३.४.५.६.७-भ। सुखा-त८। सुखो-त२-मॅ॥ ५. यज्ञविनियोगपक्षे—ग।

यज्ञयोगपक्षे–त१.२.३; यज्ञवियोगपक्षे–त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे–त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे–त७; यज्ञाविगपक्षे–भ८। यज्ञांगरक्षे–मॅ-मु ॥ २६. [२७] गृहप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-*मॅ। ०प्रवेशनं–त४.५; ०प्रवेशिनी–त६.८-भ ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ। पतिः–त१.२.३.७.८-मॅ-मु ॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४. ५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया–त६; पापया–भ४। पापरूपया–मॅ ॥ २. स्याच्चेदिति— मु। चदिति–ग४; स्योच्चेदिति–त१.२-भ२.८; स्याच्चेति–त३; स्यच्चेदिति–त७; कथं स्मच्चेदिति–भ१; कथं स्माच्चेदिति–भ४; कथ स्माचेदिति–भ६; कस्माच्चेदिति–भ७। स्यादिति–मॅ ॥ १२. [३२] जप्या—§-मु। याज्या (?)–मॅ ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—*मॅ-मु। विकर्तनं–§ ॥ यत्त्रिधा वासो त्रिकृन्तन्ति—*मॅ-मु। यत्रिधा वासो विकृंतंति–ग४; यत्त्विधात्रिधायसो विकृंतंति–ग१.२; यत्त्विधा वास्ये विकृंतंति–त४.६; यच्चिधा वास्ये विकृंतंति–त८; यन्विधा वास्ये विकृंतंति (विकृंतनि–भ१.२; विकृंततिभ–भ८)-त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यद्विधा वास्ये विकृंतति–भ६; यन्विधा वसे विकृतंभि–भ७। एतद्दुर्बोधमिति मॅक्समुल्लरमतम् ॥ ५८५. ५. [३७] यस्यामूरौ। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—*मॅ-मु। प्रपौत्रैः–§ ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु......। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधवभट्टो वेंकटार्यसुतोऽत्राभिप्रेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जन् राजा--महोदयैः दर्शितम्। ऋ. सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन--त१.२.३.६.७; जनपदेषु--ग-त४-भ५.७। देशे--मॅ-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथेत्र इति संहिता। 'यथैव' इति भाष्यकाराः ॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं--ग४-त४.५. ८-भ-मॅ ॥ एकः किंशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किंशब्दः--ग४-त-भ-मॅ-मु ॥ ५९१. १४ [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामनामसु--ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु--त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु--त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु--भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु--भ७। संग्रामं समनमिति संग्रामनामसु--मॅ। ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संसृतं--त४। सुसंस्कृतं-मॅ ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे--ग४-मॅ ॥ २७ [१८] सूनामुद्धानं—*मॅ-मु। सूनामुद्धनं--ग१.२-त८; सूनामन्नं--ग४; सूनामुद्रहनं--त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धनं--भ ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोद्वास०--*मॅ-मु। मृगावास०--ग१; मृगोवास०--ग४-त१.२.३.४. ५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोवाः स--त८; मृगोवामरणं--भ७ ॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्रविसृज्यमानमनेन मन्त्रेण—मॅ-मु। इन्द्रेण विसृज्यमानं शरमुद्दिश्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम् ॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिविहरणे—*मॅ-मु। अंगाराभिहरणे--ग; आहाराभिहारणे--त१.६; आहाराभिहरणे--त२.७; आहाराभिहारण--त३; अहाराभिहरेण--त४.५; संहाराभिहरणे--त८-भ ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यापारान्—*मॅ-मु। मारकव्यवहारान्--ग-त४; मारकाद्यावाहन--त१.२.७; मारकावाहन्--त३; मारकव्यवाहन्--त८-भ६; मारकाद्यवाहन्--भ२.८। 'मारव्यवहारान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.६.८-मु। शरीरसंबंधिषु--त४.५-भ७-मॅ॥ ५९८ २७ [११] **यो यातुधानः**—*मॅ। यं यातु°--ग; यातु°--त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु° --त४; त्वं यातु°--त५॥ ५९९. २३ [१४] **मारकव्यापारान्**—ग२। मारयितव्यान्--त-मु। मारव्यापारान्--भ-मॅ। २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ॥ ६००. २० [१७] **अस्मदीयाया गोः**—ग-त१. २.३.४.५.७-मु। गोः--त६.८-भ-मॅ॥ २९ [१८] **हिंस्रेभ्यः**—ग-त१.२.३.६.७-मु। किभ्यः –त४; हिंसेभ्यः–त५.८-भ२.४.६; हिसेभ्यः–भ८। सिंहेभ्यः–भ१.७-मॅ॥ ६०२. २५. [२५] **त्वं हरसा**—ग त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु। हरसा–त७-मॅ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] **चौषधीः**—ग१.२; ओषधीः–ग४; चोषधीः–त१. २.३.६.७-मु; वोषधीः–भ। वौषधीः–त४.५.८-मॅ॥ ६०४. ६. [४] **समञ्जन्ति**—ग-त-भ१. २.६.७-मु। समंजति–भ४-मॅ॥ ७. [४] **स वैश्वानरोऽग्निः**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। वैश्वानरोऽग्निः–भ७-मॅ॥ ८ **जगदित्यर्थः**—§-मु। यज्जगदित्यर्थः–मॅ॥ ६०५. ६ [७] **आभिमुख्येन जुहुवुः**—त७-*मॅ। आभिमुख्येन आ जुहुवुः–ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभिमुख्येनाभिजुहुवुः–ग४। आभिमुख्येन जुहवुः–मु॥ १२ [८] **अजनयन्त जनयन्ति**—ग-त१. २.३.६.७-मु। अजनयंत–त४.५.८-भ-मॅ॥ ६०७. ३ [१३] **प्रयक्षम् इत्यादौ**—*मॅ-मु। प्रयक्षतममित्यादौ–ग१.२; तद्रु प्रयक्षतमित्यादौ–ग४; प्रयतमिहादौ–त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमिहादौ–त६; प्रयतमित्यादौ–त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ–भ१; प्रत्ययमित्यादौ–भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ–भ७। ऋ. सं.२.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्वदत्रापि॥ २० [१५] **द्यावापृथिव्योर्मध्ये**—ग-त-मु। द्यावापृथिवीमध्ये–भ-मॅ॥ ६०८. २ [१६] **उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि**—ग४-त४.५.६-भ६-*मॅ-मु। उत मन्येहमेनयोर्हि–ग२; उत मन्येदमेनमनयोर्हि–त१.२; उत मन्येहमेनसमयोर्गि–भ१; उत मन्येहमेनमसयोर्गि–भ४; उत मे हन्यमेनसमायोगे–भ७। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते॥ ५ **विश्वा विश्वानि**—ग-त-मु। विश्वानि–भ-मॅ॥ ६ **मन्यन्ते**—§-मॅ-मु; मन्यते–तै. सं.॥ [१७] **वेत्ति**। अस्यानन्तरं 'इति' आवश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] **वारकैः**—ग-त-मु। बरेकैः (= वारकैः)–भ। वरकैः–मॅ॥ २८ [२] **सर्गोऽश्वः। तम्। कृष्णा कृष्णानि**—ग-त-मु। सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि–भ। सर्गोऽश्वः। कृष्णानि–मॅ॥ ६१०. ७ [३] **य इन्द्रः**—*मॅ। इंद्रो–§-मु॥ **यज्ञेषु**—ग-भ२। यज्ञ यज्ञेषु–त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु–भ१.४.६.८-मु। यज्ञे यज्ञे–भ७-मॅ॥ १५ [४] **य इन्द्रः**—ग४-*मॅ॥ ६१०. २१ [५] **ग्रावभिः**—ग-भ। ग्रावादिभिः–त-मॅ-मु॥ २५ **गुरूणि**—§-मु। पुरूणि–मॅ (मुद्रणदोषः?)॥ ६११. २५ [८] **उपद्रवाणि**—§-मॅ-मु। नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः॥ ६१२. १३ [१०] **प्राज्ञानां**—*मॅ। प्रज्ञानां–ग४-त१.६-भ२.८-मु; प्रज्ञानानां–त२.३.४.५.७; प्रजानां–भ१.७॥ २९ [१२] **पताकास्थानीयो**—ग१। पातकास्थानीयो–ग२-त४.५। पताकात्स्थानीयो–भ७। पताकस्थानीयो–ग४-त१.२.३.६.७.८-म१.२. ४.८-मॅ। ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम्॥ ६१३. १८-१९ [१४] **यत् यया हेत्या......यत् यया च शक्त्या**। यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे आहननभूतमेषद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

भिनः यद्यदा ल शक्त्या–ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषद्युधार्थमागच्छ-द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या–ग४; यद्यदा च शक्त्या–त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८। भ-१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः। यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषद्युद्धार्थ-मागच्छद्रक्षोभिनद्दो भिनदः यद्यदा च शक्त्या–त४.५। त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हरितालेन विलिप्य 'दा' इति लिखितम्। यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहृतमेषद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-नत् यद्यदा च शक्त्या–*मॅ-मु। ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-भ्यते। अतः केवलं ग-त-४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्यूहितव्यः। 'यद्यया हेत्या' इति पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः। 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः स्वीकृतः। त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव। यया हेत्या त्वं शत्रून् हतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम्। 'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथाबद्धः। 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-त्वेनास्माभिः स्वीकृतः। ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव। 'अभिनत्' इति मॅक्समुलर-पाठः अभ्यूहितोऽपि पुरुषव्यत्ययेनाबद्धः। 'अभूतमेषत्' अस्य स्थाने 'अहृतमेषत्' इति पाठो मॅक्समुलरमहाशयैरभ्यूहितः। यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः। 'अघ' इत्यस्य 'आहन्तृ' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति। तदेवात्रापि युक्तं स्यादिति प्रतिभाति॥ ६१४. ७. [१६] **शोभना**। शोभिता–ग१.२; शोचना–ग४-त-भ२.४.८। शब्दवती–भ७-मॅ-मु॥ १४. [१७] **सुमतीनां सुमतीः**—ग-त४.५। सुमतीः–त१.२.३.६.७.८-भ। सुमतीनां–मॅ-मु॥ १६. **लभेमहि**—ग४-त४.५। लभेम–त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मॅ-मु। लभंत–भ७॥

[१०.९०.] ६१६. २२. [५] **माययैव इति**—*मॅ। ययेवेति-त; ययेति-भ। माय-येति-मु॥ ६१८. १. [९] **सामानि च**—त-मु। सामानि–भ-मॅ॥ २५. [१२] **यत् यावूरू तद्रूपो**—मु। यद्यावुरू तद्रूपो–भ२.८; यद्यदोरू तद्रूपो–त२.४; यद्यदास्तद्रूपो–त१.६.७; यद्यदोस्तद्रूपो–त३; यद्यारू तद्रूपो–भ४; यातद्रूपो–भ७। यदूरू तद्रूपो–मॅ॥ २६ [१२] **ऊरुभ्यां**—ग१.२-मु। उरुभ्यां–त१.२-भ७। ऊरूभ्यां–मॅ॥ ६१८. २७ **ब्राह्मणादीनां**—§-मु। ब्राह्मणानां–मॅ॥ ६१९. २३ [१५] **दधात्यादित्यो**—त४। दध्यात्यादित्यो–त२। दध्यादित्यादित्यो–भ-मॅ-मु॥ ६१९. २६ **°युक्तेध्मत्वेन**—ग-त४.५-मु। °युक्तेनधात्वेन–त१.२.३.६; °युक्तेनेध्मत्वेन–त७; °युक्तेधात्वेन–त८-भ२.४.८; °युक्तः धात्वेन–भ७। °युक्तैधनत्वेन–मॅ॥

[१०.९१] ६२०. १३ **अग्निदेवत्यम्**—ग-त८-भ४। अग्निदैवत्यं–त१.२.३.४.५.६.७-भ२.७.८-मॅ-मु॥ ६२१. २ [२] **आ क्षेति : अभिगच्छति**—ग-त-मु। आ क्षेति–भ-मॅ॥ २०-२१ [४] **सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते**। सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गत्वा–त१.२.६) रश्मयो (रामयो–त१.२.६.७) दृश्यंते तद्वदाचिकित्रे (तद्वदारिकित्रे–त१.६) प्रज्ञायंते (आजा-

यंते-त१.६; आज्ञायंते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यंते तद्वदादिचिकित्र – – – ज्ञायते-ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमंतात् प्रज्ञायंते-ग१.२। सूर्यस्येव – – – – मॅ इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-त६) विच्चित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्-त१; चिकित्रा-त२; 'विचित्रा' नास्ति-मु) श्चिकित्रे प्रजायंते। तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य ('तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्याय' नास्ति-त६)-त१.२.६.७-मु। तव विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायंते वि वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य-ग१.२। – – – यथा वर्षितुर्मेघस्य-मॅ इतरपुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संजातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकेऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रढयति। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम्॥ ६२२. १६ [७] अन्ना—त-मु। अन्नानि-भ-मॅ ॥ १७ काष्ठानि—ग-त-मु। काव्यानि-भ२.४.८। काननानि-भ७-मॅ ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके—ग२-त७-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-भ मॅ ॥ ६२३. १५ [१०] अग्नित् नान्यः—ग२-*मॅ। अग्निः नान्यः-ग१-त१.२.३. ४.६.७-भ१.६-मु; अग्निः नन्यः-त८-भ४.८; अग्निः नन्मिः-त५; अग्नि नान्यः-भ२; अग्नित् वान्यः-भ७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'सुरां पिबते' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन—ग४-*मॅ-मु। चातुर्विंशकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि-भ६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या॥ ६२६. ५ [३] विपणेः। 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिनमेनमग्निं—ग-त-मु। संबंधिनमग्निं-भ-मॅ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य—ग-त-मु। अंतरिक्ष°-भ-मॅ॥ १३ [७] पौंस्यं। 'पौंस्ये' इति पदम्॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा—ग२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गांनर्वा-त१.२.८; कर्ममार्गानर्षान-त६; कर्मयागानर्वा-त७; कर्मयागान् वा-भ १.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा-भ७। कर्मयोग्यान्-मॅ-मु॥ २३ [११] पत्नी—*मॅ। पत्नी पत्न्यौ-§। पत्न्यौ-मु॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य—*मॅ। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुध्न्या-त२.३.४.५.६.७.८-भ२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु॥ ६२९. ७ द्यौर्नहुषीयं...एष गर्भः इति वाजसनेयकब्रचनमन्वेषणीयम्॥ १६ [१३] यागगमने—ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। मागमने-ग४-भ; गमगने-त४; यागमने-त६.८। गमने-भ७-मॅ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम्॥ २२ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति—ग१.२-भ२.७। सं स्वशस्यमुपा°-ग४; स्वयशमुपा°-त-भ१.४.६; स्वयशामुपा°-भ८। उपार्जितकीर्ति-मॅ-मु॥ २३ पत्युरपत्यान्तत्वेन—*मॅ। पत्युरपत्रागंतृत्वेन-ग१.२; पत्युररतंप्रत्यन-ग४; पत्युरपत्यंतंत्रेन-त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पत्यंतंतन्वेन–त७; पत्युरपतंतन्वेन–त८-भ६; पत्युरयतंतत्वेन–भ१.२.४.८; यत्पुरयतत्वेन–भ७। पत्युरप्रत्यृतत्वेन–मु ॥ २४ सहितां स्तुमः–भ७-मु। सह संस्तुमः–ग४-त४.५-भ६.८; सहस्रंस्तुमः– त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहस्रस्तुमः–त८। सह स्तुमः–मॅ ॥ ६३०. १ [१५] सन्— त-भ-मु। सन् अनेन–ग। स-मॅ ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थ्यः अस्य सूक्तस्यर्षिः। तथैवानुक्रमण्या-मनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्। अनुक्रमण्याः केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः। तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्ता-वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि॰—ग-भ७-मु। द्योतमानां द्योतमा-नादि॰–त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि॰–त७। द्योतमानादि॰–त४.५.८-भ१.२.४. ६.८-मॅ ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—§-मॅ। देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुष्यतां रक्षताम्–त१.८-भ। रक्षतां–ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुष्यतां रक्षेतां–मॅ ॥ २७. गच्छति प्राप्नोति—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति-भ-मॅ ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र॰—ग१.२। प्रतिशीघ्र॰–ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। अतिशीघ्र॰-भ७-मॅ। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या। 'यज्ञं प्रति शीघ्र॰' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मिं न यथा रश्मिं चक्रादिकं— ग१। रश्मिं न यथा रश्मिः चक्रादिकं–ग२.४-त; रश्मिं चक्रादिकं–भ१.४.६; रश्मिं न रश्मिमिव चक्रादिकं--भ७। रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं--मु। रश्मिं न यथा चक्रादिकं--मॅ ॥ ६३३. २१. [१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—*मॅ--मु। विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव--ग१.२; विस्तृतान् रश्मीन् (विस्तुताद्रश्मीन्--त१; विस्तृताद्रश्मीन्--त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्--भ१.२.४) वर्धयंत-- त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिरावववर्त—*मॅ। स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते--ग१.२; स्तुतिः साराया ववर्तते--ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते--त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते--त४.५; स्तुतिः साराववर्त --त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते--भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त--भ२; स्तुतिरावववर्तते--भ७। स्तुतिरावववर्त वर्तते--मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८--मु। ना विशेषेण--भ१.२। नानाविशेषेण--भ७-मॅ ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८। शब्दायंति–त; शब्दयंते –भ१.२; शब्दयंति–भ७-मु। शब्दं कुर्वंति–मॅ ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ २-७। बंधकसाधनभूता–ग४; बंधसाधनभूता–ग१.२-भ६.८; बंधसाधसाधनभूता–भ१.४। बंधने साधनभूता–मॅ-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः–ग४-त१.२.६.७.८-भ-मॅ-मु। 'ते' इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ 'गवि अधि अधिषवण॰' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। गवि गव्ये अधिषवण॰-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु। न युंजते सदांस्यात्मना–मॅ ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-*मॅ-मु। शप्तवंतौ मनुजो-भोग्यां–त१; शप्तवंतौ मनुजौभोग्यां–त७; शप्तवंतौ मनुजभोग्यां–त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ मनुजभोग्यां–त४.५; शप्तवंतौ मनुजम्योग्या–भ४; शप्तवंतौ मनुजोभाग्यं–भ७ ॥ ६४०.१ सोमपुत्रा-

ज्ञातो—§-मु। सोमसुताज्जातो-मॅ॥ तमुर्वशी तु—ग-भ४-*मॅ-मु। तमुर्वशीति-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.७.८; तमुर्वशी क-त४.५ ॥ २ तत्पादन्यत्र—त२.३.६.८-*मॅ-मु। तदान्यत्र-ग-त४.५-भ१.२.७.८; तत्पादन्यंत्र-त१; रतादन्यत्र-भ४; यदान्यत्र च-भ६ ॥ ३ °रुरुणकद्वयं—भ२-*मॅ-मु। °रुणकद्वयं-ग१.२; °रुरुणकद्वयं-ग४-त२.३.६.७.८-भ१.६.७.८; °दरुणकद्वतं-त४.५; °ररुणकद्वयं-त१-भ४ ॥ ८ साश्रं सापश्यदुक्ता—*मॅ। साश्वं सापश्यदुक्ता-त१.२.३-भ२; ससापश्य उक्ता-त४.५; साश्वं सापश्यदुक्त्वा-त६.७; साश्वां सापश्यदुक्ता-त८; साश्वः सापश्यदुक्ता-भ१.४.६.७.८। साश्रं सापश्यदुक्त्वा-मु॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१.२-त४.५-भ२। अहमपीति-ग४-त१.२.३.६.७.८-भ८-मॅ-मु॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४-भ१.२.६.८। मय्यभि°-त१.२.६; मय्यभिलाषं मा-त३.७-मु; मामप्यभि°-त४.५; मा माभि°-त८। मा ममाभि°-मॅ॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-भ४-मु। तस्या-त८-भ१.६-मॅ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-भ१.२.४.६.८-मु। नत्सामर्थ्यं-ग४; न तत्सामर्थ्यं-त७; तत्सामर्थ्यं-भ७। न मत्सामर्थ्यं-त१.२.६.८-मॅ॥ २० भटा—ग.त५.७.८-भ२.४.५.८। भवन-त१.२.३.६; भ-त४। नरा-भ१.७-मॅ-मु॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—*मॅ-मु। यस्य श्वशुरस्य-ग-त-भ२; यरय श्वरस्य-भ१.६; यश्व्यसुरस्य-भ४; यस्येश्वरस्य-भ७॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा। कर्मसु-मॅ-मु। ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम्॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु। सूरेक्षणाय-भ१; सूरे रक्षगाय-भ२.४; मे क्षणाय-भ६; सूरक्षणाय-भ७; भूरे रक्षणाय-भ८। भूरक्षणाय-मॅ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-भ५.६। पुत्रदेवाह-ग४-भ७; पुत्र एवाह--त; पुत्रवदेवाह--भ१.२.४.८। पुनर्देव्याह--मॅ-मु॥ १६ शिक्षितवत्यस्मि—*मॅ-मु। शिक्षितवानस्मि--§॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः--ग१.२। वदेतेद्यागमः--ग४; °र्लट्या°--त३.७; °र्लिटया°--भ८; °र्लेटय°--त१.२.४.५.६.८-भ१.२.४.६.७-मॅ-मु॥ [११] एडकद्वय°-ग-त८-भ२.५.८-मु। एकद्वय°--त१.२.३.४.५.६.७; एडकबालकद्वय°--भ१;एकलकद्वय°-भ४; पलकद्वय°-भ६। एडकबालक°--मॅ॥ ६४५.१८ [१३]अमादेशः—ग२। अणादेशः-ग४। आमादेशः--त-भ-मॅ-मु॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-भ। समर्थः सन्--त-मु। समर्थः--मॅ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त। एतानि--ग४-भ-मॅ-मु॥ १३ तेषां हृदयानि यथा—ग-त१.२.३.६.७-मु। तेषां यथा--त४.५। यथा--त८-भ-मॅ॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-भ१.२.४.६.८। परमयित्री--भ७। पूरयित्रीः (!)--मॅ-मु॥ ६४७. ७ [१८] यजासि। 'यजाति' इति संहिता॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-भ-मु। प्रसूता-त१.२.३.६.७। नवप्रसूतिका-ग-त४.५-मॅ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-भ८। °दुपचारो-भ१.२.६.७-मॅ-मु॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि-§-मु। रूपाणि-मॅ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्यतः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। हर्यतः-त४.५-मॅ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु-§-मु। प्रापयंतु प्रवहंति-मॅ॥

[१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु। ओषधयः भ-मॅ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-*मॅ-मु। इतरपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥ ६५३. २६. [५] शप्चेति द्विविकरणता-*मॅ। शप्चेति बिकरणता-मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

६५४. ३. [६] **ब्राह्मणः सः**—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। ब्राह्मणः अ--त४.५। ब्राह्मणः-मॅ॥ ६५५. १२. [११] **शकुन्यादीनां**—ग१.२-त३.७.८-भ५-मु। कुशन्यादीनां-भ१.२.४.८; कुशलादीनां-भ६; शकुन्यानां-भ७। शकुनादीनां-ग४-त४.५-*मॅ॥ **ग्राहकादव्याधात्**--ग-*मॅ-मु। ग्राहकाव्याधात्-त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याध्यात्-भ६; ग्राहकाव्योधात्-भ१; ग्राहकाव्यात्-भ४; ग्रहकोबाधात्-भ७॥ १९. [१२] **समनन्तरशत्रून्**—ग४-त-भ१.४.७.८; सामन्त°-ग२। समनंतर°-भ२.६-मॅ-मु॥ २६. [१३] **गत्या वेगेन**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु। गत्यनेन-ग४; गत्वा वेगेन-भ६। गतिवेगेन-त४.५-मॅ॥ ६५६. १३ [१५] भ६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम्॥ ६५८. १४. [२३] **अभिहिनस्ति**—ग-त-मु। भिहिनस्ति-भ१.४.७.८। हिनस्ति-भ२-मॅ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] **तां वाचमिति**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। वाचमिति--त४.५-मॅ॥ ६६१. १२ [१०] **सति आहुतानि**—मॅ-मु। सति आहूतानि ?॥ २१ [११] **कुरुकुलजातमपि**—*मॅ-मु। एतत्कुलजातमपि शंतनुमपि भूताकुलं वाजमपि--ग१.२; भूतकुलजालमपि--ग४; भूताकुलाजालमपि--त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि--त२.३-भ; भूताकुलजातमपि--त४.५। 'उलकुलजातमपि' इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संभावितम्॥ २६ [१२] 'मृधः' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम्॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] **युक्तः सन्**—ग-त-मु। युक्तः--भ-मॅ॥ २४ **माया आसुरी ऋते**—*मॅ। माया आसुरीः ऋते--ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसर्यः ऋते--ग४; माया आसुर कृतेन-त४.५। भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं पठितम्॥ ६६३. ३ [३] **संग्रामे**—ग४-*मॅ-मु॥ ४ **शतदुरस्य शतद्वारस्य**—ग-त१.२.३.६.७-मु। शतदुरस्य-त४.५-मॅ॥ ६६४. ७ [६] **व्यहन्**। 'हन्' इति संहिता॥ २७ [८] **लम्भयन्। न इति**—ग४-*मॅ। लंभयतु न इति-ग१.२; लभयन् न इति-त१.२.३.६.७; अविदत् अलभत-त४.५-मु; लभयत इति-त८; लंबयन् इति-भ७॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्' इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते॥

[१०. १००] ६६६. २० **त्वन्त्या त्रिष्टुप्**। तु त्रिष्टुबन्तं-अनु.॥ ६६८. २८. [८] **सवितृदेवोऽस्माकं**—ग-त१.२.३.६.७। सवितृदेवो नोस्माकं-त४.५.८-भ-मु। सवितृदेवतास्माकं-मॅ॥ ६६९. १५. [१०] **अङ्ध्वे**—त१.२.३.६.७-*मॅ-मु। अङ्ध्वे-ग१.२; अङ्वे-ग४-भ१.४.८; अङ्गध्वे-त४; अगध्व-त५; अङ्घ-त८॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बवचनमन्वेषणीयम्॥ २९ [५] **°कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपान°**—*मॅ। °कर्षणार्थं गोपानसाधनं द्रुममयपान°-ग-त१.२.३.६.७.८-भ। °कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपयमाने°-त४.५। °कर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपान°-मु॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम्। ग४-पुस्तकस्थं द्वितीयपादव्याख्यानं पादटिप्पण्यां दत्तम्॥ ६७२. १ **पित्त्वेनाङित्त्वात्**—ग-त। त्वेनाङित्त्वात्-भ८; पत्वेनाङित्त्वात्-भ१.४। तेनाङित्वात्-मॅ-मु॥ ३ **कदाचिदपि**—ग४-त१.२.३.७-मु। कदाचित्-भ-मॅ॥ ६ [६] **कीदृशमवतं**—ग-त-भ८-मु। कीदृशमवटं-भ१.२.४.७-मॅ॥ २२ [७] **अश्वं रथं**—§-मु।

अश्वरथं-मॅ ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४ । कूपव्याजेन-भ७ । कूपरूप-व्याजेन-त४.५-म२.८-मॅ-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु । अपि वो-त-भ१.२.४ । अपि च-मॅ ॥ अपि चा-भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं—ग-त४.५.८-भ । एनं-त१.२.३.६.७-मॅ-मु ॥ १० प्रति—ग४-*मॅ । प्र-त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वह्निम्' इत्यस्य स्थाने 'वह्नी' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु । °हलाविषयतया-त८-मॅ ॥ १६ [११] धुरौ आपिब्दमानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहको—*मॅ । धुरो वा आपिब्दमानो वह्निः वाहको-ग१.२; धुरौ वा आपिब्दमानो वह्निर्वाहको (°र्वाहका-त१.७)-ग४-त१.२.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो वह्निर्वाहको-त४.५; धुरौ वा आपिब्दमानः हविर्वाहको-भ१.२.४.८; धुरौ चा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको-भ७ । धुरौ आपिब्दमानः आश-ब्दमानो वह्निर्वाहको-मु ॥ १९ स्थापयतासन्द्याम्—ग१.२-*मॅ-मु । °त सत्यां-ग४; °तासद्यां-त१.२; °त संद्यां-भ१; °त संद्यां-भ४; °तसद्यां-भ७ ॥ २१ धुरावापिब्दमानोऽपिशब्द-मानो—*मॅ । धुरावापिब्दमानो-ग१.२-त७; धुरावापब्दमानो-ग४; धुरावपिशब्दमानो-त१.२.३.६.८; धुरावपि पिशब्दमनो-त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो-भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दौ-भ७ । धुरौ अपिब्दमानः शब्दमानो-मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. भर्म्यश्वपुत्रो—त२-*मॅ । भर्म्याश्वपुत्रो-ग१.२-त३-मु । भाम्य-न्श्वपुत्रो-ग४; भार्म्याश्वपुत्रो-त१; भार्म्यश्वपुत्रो-त७-भ४.७.८; भ्रार्म्यश्वपुत्रो-भ१.२ ॥ ऋषभेण द्रुघणेन । द्रुघणेन ऋषभेण-अनु. ॥ १२. चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-*मॅ । चोरमार्गोनुसारकः-त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गोनुवारकः-भ४ । चौर°-मु ॥ ६७७. १. [५] °चणकादिभक्षकम्—ग४-त१.२.३.६.७-मु । °चरणकादि°-त८-भ१.२.४.८;°चरणादिक°-भ७ । °चर्वणादि°-त४.५-मॅ ॥ २४. [७] उत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु । उत्कृष्टं-ग४-भ । उदावन् उत्कृष्टं-मॅ ॥ ३१. [८] वध्रौ—त१.२.३.७-भ८-मु । वाघौ-भ१; वघौ-भ२.४; शर्घौ-भ७ । वध्र्यां-मॅ ॥ ६७९. ६. [११] °प्याडागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु । °प्यडागमः-ग४-त४.५.६-भ७-मॅ ॥ अश्नोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-भ२.८ । अश्नोतेर्वा लिटि नलोपः-त२.३.७-मु; अश्नोतेर्लिटि वा तलोपः-त८-भ१; अश्नोतेर्लिटि वा लोपः-भ४; अश्नोतेर्लैटि वा तलोपः-भ७ । अश्नोतेर्लिटि वा णल्लोपः-मॅ । ऋ. सं. १०. १०४. ६. द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्टया—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । त्वया दृष्टा-ग१.२ । त्वया-त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि—ग१.२-त१.२.६.७-भ१.२.४.८-मु । हंतः पचाद्यचि-त३.८-भ७ । हंता पचाद्यचि-त४.५-मॅ ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—ग४-त४.५-मु । तत्शत्रुं बलं-ग१.२; त्शत्रुबलं-त१.२.३.६.७-भ; तशत्रुबलं-त८ । शत्रुबलं-मॅ ॥ ६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-भ-मु । भवती°-त४.५.८-मॅ । इषवः वृथा न भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु । गच्छतिकर्मा-भ-मॅ ॥ २८. [६] जयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जयंतं शत्रूनभिभवंतं-त४.५-मॅ ॥ ६८२. १६. [८] अस्मत्सहायार्थं—§-मॅ-मु । '°त्साहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां च्यावयितॄणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। च्यावयितॄणां–त४.५-भ७.८-मॅ ॥ 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-८-मु। प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां-भ७। सेवकानां-ग४-त४.५-मॅ ॥ ६८३. १७. [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु। विमोहयंती-भ-मॅ ॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—§-मॅ-मु। 'शक्तिमन्निन्द्र' इति शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—*मॅ-मु। महूजाज्ञानंतो–ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तो–ग४; यज्ञं महर्जानंतो–त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्यातं यातगितांगिरसः–त४.५; यज्ञमहर्जानंस्तांगिरसः–त८ ॥ ६८६. ५. [६] तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। सुप्रत्यस्य–त४.५। तत्प्रत्ययस्य-भ२-मॅ-मु। ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने। वृत्रहत्याय मेघहनने–ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन–ग४; वृत्रहत्याय मेहवमे–त१.२.३.६.७-भ२.८; वृत्रहत्यायां मे ह्वं–त४.५; वृत्रहत्याय मेहेवमे–त८; वृत्रहत्याय मे–भ१.४; वृत्रहत्याय–भ७। वृत्र-हत्यायां–*मॅ-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु। शक्रः–त८-मॅ ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु। ऐंद्र-कुत्सपुत्रो–त२.६.८-भ४.७.८-मॅ ॥ २२ स ऋषिः—§-मु। ऋषिः–मॅ ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः–त-भ-मॅ-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.६.७-मु। केशा केशिनौ–ग४। केशिनौ–त४.५-भ-मॅ ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—ग४-त-भ२.४.५.८-मु। प्रास्तौति–भ१.७। प्रास्तौत्–मॅ ॥ ६९०. २३ तद्वती—*मॅ। यद्वती–त१.२.३.६.७; द्विती–त४.५; यद्वदती–त८-भ१.२.४.८; यद्वा–भ७-मु ॥ 'विश्वायुस्तन्वम्' इत्यस्य स्थाने 'विश्वाभिस्तनुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ१.२.४.८-मु। प्रीयमाणो वा–भ७-मॅ ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-भ२.७। दर्विरप्यपरेपाः–भ१.४.८। दर्विररणिररेपाः–मॅ-मु ॥

[१०. १०६] ६९२.६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अश्विदेवत्यम्—ग४-त-भ१.४.७.८-मु। °दैवत्यं-भ२-मॅ ॥ ८ तिरिक्तोक्थ—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु। °तिरिक्तोक्त्य–ग४; °तिरिक्तोत्थ–त१.२.३.६; °तिरिक्तोक्य–भ७। °तिरिक्तोक्थ्य–मॅ ॥ १८ [१] अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु। बाह्यसा अपस्विनौ–त४; अपबाह्यसा अपस्विनौ–त५। अपस्विनौ–त८-मॅ ॥ २३ लङि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। लटि–त४.५। लुङि–मॅ-मु ॥ ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-भ१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो–त१.२.३.६.७.८; प्रायोगेन प्रयोगो–त४.५-भ४। प्रायोगेव–भ७-मॅ ॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु। आगच्छतः–भ७। अपगच्छतः–भ१.२.४.८-मॅ ॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु। तवार्थे–ग४। भावार्थे–भ-मॅ ॥ २२ [५] भवे—त५.८। भावे–ग४-त३.४.६.७-भ२.८-मॅ-मु ॥ शिम्बाता शिम्बातौ—त७-भ१.२.८-*मॅ-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—भ७। हेतुनातितं व्याप्तमिति–मु। हेतुनातितं प्राप्तमिति–*मॅ। हेतुना आतं व्याप्तव्यमिति–त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८; हेतुना आतं प्राप्तव्यमिति–त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४। सहावस्थानान्–त५; सहवेख्या-

तान्–त४; सह्यवस्थितान्–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८। सहावस्थित°–भ७-मॅ-मु॥ ३१ **सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन**—*मॅ-मु। सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे–ग४-त१.२.३.६.७.८; सुखस्य विवक्षितत्वेन–त४.५; सुखकरन्वक् विवक्षितन्वे–भ४॥ ६९५. ७ [५] **पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वा**। 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः॥ २२ [६] **तुर्फरी**—त६. ७-भ१.२-*मॅ-मु। तूर्फरी–त१.२.३.८-भ१.४.८; 'तुफरी–त४.५॥ २५ **अस्मादीकनि**—*मॅ-मु। अस्माकन्–ग४; अस्मादिति–त१.२.३.७.८; अस्मादिति–त४.५; अस्मादितीष्–त६॥ २७ **उदन्नादेशः**—ग४-*मॅ। उदन्यादेशः–त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः–त४॥ **रत्ने इव**—भ१.२-*मॅ। रत्नेर्वश इव–ग४; रत्ते इच–त१; तन्ते इच–त२.३.७; रत्ने इव–त४.५; रन्ते इव–त६; रत्ने इच–त८; रत्ते इव–भ४.८; रत्नेव–भ७। जाताविव–मु॥ ६९६. ११ [७] **वायुर्न वायुरिव**—त४.५-भ२.५.८। वायुरिव–त१.२.३.६.७.८-मॅ-मु॥ २८ [८] **आह्लादकं**—त४.५-भ२-मु। आह्लादिकं–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ॥ ६९७. ८ [९] **स्मरतेर्लेट्याडागमः**—त३.७.८-भ२.८-मु। स्मरतेर्त्यैण्याडागमः–त२-भ१.४; स्मरतेर्याडागमः–भ७; स्मरतेर्लेट्यडागमः–त४.५.८-मॅ॥ ६९८. ५ [११] **गोरूधस्य°**—*मॅ। गोरूप्यस्य°–ग४; गोरूपस्य°–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; °रथं धनं बोचतः स्व–त४.५; गोरूपस्यांतस्थितं–भ७। गोरूधस्यन्तःस्थितं–मु॥ ८ **आ अप्राः**—त४.५। विलिप्राः–ग४। अप्राः–त१.२.३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] **चैत्रमासे तयोरिन्द्रः**। किमस्य मूलम्? ऋ. सं. ३. ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धृता॥ ६९९. १५ [३] **पालिनी**। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ १९ [३] **हविर्भिश्च**—त-भ१.४.७.८-मु। हविर्भिर्वा–भ२-मॅ॥ ३० [४] **एतौ**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। तौ–त४.५-मॅ॥ ७००. २७ [६] **लित्स्वरः**—त१. २.३-भ-मु। लिट्स्वरः–मॅ॥ ७०१. २६ [९] **अनाहूयमानाः**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। आहूयमानाः–त४.५-मॅ॥ ७०२. ३ [१०] **शरीरावयवविशेषशोभया**—त१.२.३.७-मु। शरीरावसंनिवेविशेषशोभया–भ। शरीरावयवशोभया–मॅ॥ ८ **देवमानमिव देवयानमिव**—त४.५-भ१.४.५.७। देवमानेव देवयानेव–त१.२.३.६.७.८-भ८; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव–भ२। देवमानमिव–मॅ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] **°र्निगूळ्हा गा**—त७-*मॅ। °र्निर्दूढा गा–त१.३. ८-भ१.४.८; °र्निरूढा गा–त२-भ२; °र्निगच्छते–त४; °र्निर्गूढा गो–त६; °र्निगूढा गा–भ७-मु। °र्निरूळ्हा गा–अनु.॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि॥ ७०४. ६ [४] **हिनस्त्येव**—ई-मु। हिनस्त्वेव–मॅ॥ ७०४. २३ [५] **को वा**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। को नाम–त४.५-मॅ॥ ७०५. ३ [६] **जसः सुः**—ग१.२। जसः–त२-भ१.४; जसः स–त४. ५। जसः शः–मॅ-मु॥ ६ **सुखयेत्**—ग१.२-त४.५-भ७। सुखयत्–त२.६.८-भ१.४। सुखयतु–मॅ-मु॥ ७ **लेटयाडागमः**—ग-त१.२.३.६.७-भ-मु। लेटयडागमः–त४.५-मॅ॥ १६ [७] **अतोलोप°**—ग२-मु। अतो लोपौ°–त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अनो लोपौ°–भ१.७। आतो लोप°–त४.५-मॅ॥ २६ [८] **उदतिष्ठन्**—ग२। दतिष्ठन्–त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दतिष्ठन्

–त४.५; अतिष्ठन्–त२; द्धतिष्ठुन्–भ७; दितिष्ठुन–भ८। अध्यतिष्ठन्–मॅ-मु। ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम्॥ ७०६. ९ [९] **समूहापेक्षयैकवचनम्**—ग-त-भ२.८-मु। समूहापिक्षेरेक°–भ४; समहापेक्षएक°–भ७। समूहापेक्षैक°–मॅ॥ २० [१०] **छद अपवारणे**—त१.२.३.६.७.८-*मॅ-मु। छद आवरणे–ग-त४.५; छद अपवारेण–भ१; छंद अपवारणे–भ४; छद आपवारणे–भ७॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] **ग्रहीतव्यमेव**—त४.५। गृहीतव्यमेव–त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥ ७०९. २१ [६] **अव्यवहार्यत्व°**—भ४-मु। अव्यवहार्यत्व°–त१.२.३.६.७.८-भ२.८। अव्यवहार्य°–त४.५-भ१.७-मॅ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] **स्वादय**—त-भ८। स्वादयस्व–मॅ-मु॥ **स्वादूकुरु**—*मॅ। स्वादुकुरु–ग-त-भ-मु। ७११. १० [३] **स त्वं**—ग२-त४.५-भ-मु। स त्वं देत्वं–त१.२.३; स त्वं देव त्वं–त६.८; स त्वं त्वं–त७। स त्वं देव–मॅ॥ ७१२. १४ [६] **उषासानक्ता उषाश्च**—ग१.२-त४.७। उषसानक्तोषश्च–त३.५.६.८-भ२.८-मॅ-मु॥ १६ **कीदृश्यौ**—ग१.२-त४.५-भ१.२.५.८। किदृश्यो–त१.३.७.८; कीदृश्यो–त२.६; किदृश्यौ–भ१.४। कीदृश्ये–मॅ-मु॥ ७१३. ६ [८] **आ एतु**—ग१.२। एतु–त-भ-मॅ-मु॥ ७ **जानाना**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८-मु। जाना–भ१.४; जनानां–भ७। जानती–त४.५-मॅ॥ २२ [९] **जानानस्त्वं**—त-भ-मु। जानंस्त्वं–मॅ॥ ७१४. ४ [१०] **स्वादूकुर्वन्तु**—ग२। स्वादू°–त५। स्वादं°–त३.४.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥

[१०. १११] ७१४. १६ **दशाष्ट्रादंष्ट्रः**। 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः॥ २२ [१] **बुद्ध्यनु°**—ग१-*मॅ-मु। बुद्ध्यानु°–ग२-त-भ॥ ७१५. १६ [३] **भौवादिकः** – – —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः। किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति॥ २४ [४] **मीङ् हिंसायाम्**—§-मॅ-मु। 'मीञ् हिंसायाम्' इति भाव्यम्॥ ७१६. २४ [७] **तदानीं**—ग१.२-*मॅ-मु। इदानीं–त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु–त४.५॥ ७१७. १५ [९] **अनुदात्तेत्**—ग१.२-त४.५.८-भ। उदात्तेत्–त१.२.३.६.७-मॅ-मु॥ २१ **क्रीडन्ति**—त४.५। क्रीडंते–त१.६.८-मॅ-मु॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] **त्वां**--त४.५.८। त्वा त्वां--त१.२.३.६.७-भ-मॅ-मु॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] **विश्वेभिः**—§-मु। विश्वेभिः सर्वेभिः (?)--मॅ॥ ७२३. २८ [७] **या यानि**—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। यानि--मॅ॥ ७२५. १ [१०] **मन्यतेर्लोटि**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। मन्यतेर्लेटि--ग१.२-त४.५-मॅ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ **सूक्तं वैश्वदेवम्**—ग१.२-त४.५। सूक्तं--त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ-मु॥ ७२८. १ [६] **स्तुतशस्त्रादिरूपेण**—ग१.२-त१.४.५.७-भ५। स्तुत्शस्त्रादि°--त२.३.६.८-भ२.४.८। सनुशस्त्रादि°--भ७। संतः शस्त्रादि°--मॅ-मु॥ ७२८. २२ [८] **उक्था उक्थानि**—ग१.२-भ५.८-मु। उक्थानि--त१.३.६.७.८-भ२-मॅ॥ २७ **प्रतिक्षणं**—त-भ४.७.८। प्रतिक्षीणं--ग१.२। प्रतिलक्षणं--भ१.२-मॅ-मु॥ ७२९. ११ [१०] **सप्ताश्वाः**—ग१.२-त-भ२.५.८-मु। ताश्वाः--भ१.४; संख्याः--भ७। अश्वाः--मॅ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सून्यानायापि--त१.२.६.८; स्तुवपानीयापि--त४.५; सूनांयानायापि--त३; सूनपानायापि--त७-भ१.४; नपानायापि--भ७; सूनपामीयापि–भ८ । पानायापि–मॅ-मु ॥ ७. समासान्तस्यानङः ... ... °नङभावः—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—*मॅ-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छंतीति–ग१.२-भ२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति–त१.२.३.८-भ१.४; तर्हि स्तनपानायेति–त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति–त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति–त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति–भ७ ॥ १०. न याति-*मॅ । नायाति–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ; नु याति–त४.५; न पाति--मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । इनो न समर्थः–त४.५-मॅ-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—*मॅ । प्रकर्षेण सिषासंतः–ग१.२; प्रकर्षेण सिषंतः सिषासंतः–त१.२.३.६.७.८-भ२.८; प्रकर्षेणासिषंतः–त४; प्रकर्षेणासिषंतः संत–त५; प्रकर्षेण सिषंतः–भ१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः–मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिग्रुषी°—*मॅ-मु । शब्दार्थादशूषिप्रषी°–ग१.२; शब्दार्थादन् (°वन्–त७) पृथ्वी°–त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृथ्वी°–भ ॥ कन्प्रत्ययः—*मॅ । त्रन्°–त४.५; वन्°–मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२.-त४.५-भ७-मु । च प्रकृष्टस्य–त१.२.३.६.७.८-भ । च प्रकृष्टस्य च–मॅ ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वर्तमानस्य–त४.५-मॅ ॥ २८. [७] वसु धनम् । 'वसु ष्ट्वे' इति संहिता । 'वसुः स्तवे' इति पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥ १०. [८] 'अन्नं वा आज्यम्' इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—ग१.२-त१.३.७.८-भ१.२.७.८ । लस्यागमः–भ४ । लेट्यडागमः–त२. ४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.५.८-मु । सोमस्य--मॅ ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु । नुडागमः--त४.५; दुडभावः–भ७ । नुडागमाभावः--मॅ ॥ ७३६. २१ [७] ङयि च इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-*मॅ-मु । दुयिवेद्यत्वाद्यु°--त१.२.३.६.७.८-भ८; सुवेत्याद्यु°--त४.५; दुःयिवेद्यत्वाद्यु°--भ१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० °प्रशंसाद्ये—*मॅ-मु । °प्रशशंसाख्ये--ग१.२; °प्रशंसावाद्ये--त१.२.३.६.७.८; °प्रशंसाद्वे--त४.५; °प्रशंसाचाद्ये--त७-भ१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चकमानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय--त३.५.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ ११ अतिथये—ग१.२ । अतिशयेन--त-भ-मॅ-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—*मॅ-मु । व्यतिरेकेन°--त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह--ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ ॥ २० [५] एव खलु—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ । एते खलु--त८ । खलु--त४.५-मॅ-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-त४.५ । चक्राणि--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ २९ 'अप्रचेताः' इति पदस्य उभयथा व्याख्यातत्वात् 'यस्य न भवति स वा' इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नामुष्मिकमिति—ग१.२-त-भ२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु°--भ१; नैहिन्वामु°--भ७ । ऐहिकमामुष्मिकमिति--मॅ ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमब्रुवानाज्जनात्--मॅ । अक्षस्य जनस्य--भ; अज्ञस्य जनस्य--ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। °तेजस्क--त४.५-मॅ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्क्षम्—*मॅ-मु। अकार्षं--ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकाषी--त७; आकार्षं--भ४। 'अकर्षम्' इति पाठः पीटर्सन्महाशयैः स्वीकृतः॥ १७ [१२] नाभौ—*मॅ। लभौ--त१.२.३.६.७.८; नभो-त४; नतो--त५; लाभौ--भ७। नभौ--मु॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम्॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-भ१.२.४-मु। अव्ययीभाव°--त३.४.५.६.८-भ७.८-मॅ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त-भ। स्त्रीपुंरूपेण--मॅ-मु। ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम्॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-भ। बहुलानि (?)--मॅ-मु। षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्॥ ७४९. १३ [६] ढत्वकत्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-मु। ठत्व°--त६; डत्वकत्व°--भ१.२.४। टत्वकत्व°--त८-भ७-मॅ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। परमात्मनः सकाशात्--ग१.२-त४.५-मॅ॥ ९ वियदादीनां—भ४.७। वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां–त-मॅ-मु॥ —°स्तदुपहितो—त-भ-मु। °स्तदुपाहितो–मॅ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—§-मु। इत्येकादेश°–मॅ (मुद्रणदोषः ?)॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२। पूर्वपदं–भ२.८-मॅ। पूर्वपदं...... आद्युदात्तं–मु॥ ३१ [४] प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः–ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः–त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सन्। ईशितव्याः–त४.५। प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः–मुँ। प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा–मॅ। मॅक्समुल्लरटिप्पणी[1] पीटर्सन्टिप्पणी[2] च द्रष्टव्या। उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ। लिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूह्यो मास्त्विति पीटर्सनमहाशयानां मतम्। अस्मन्मते 'प्राच्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्तो वा' इति। 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राच्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति। प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान्। मॅक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः। 'भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत्। 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्वथानावश्यकः प्रतिभाति। यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवहम्। वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः......भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः' इति पाठः समीचीनः स्यात्। किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यभ्यूह्य पाठनिर्धारणमावश्यकम्। 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम्॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा—भ७-मु। उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता–ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता–त१.२.३.६.७.८-भ४.५.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii. f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Ṛgveda (Bombay, 1888).

उद्गूर्णाविशेषागहनरूपा–त४.५; उद्गूर्णाविशेषागहनसंपा तता–भर२। उद्गूर्णे विशेषागहनरूपं वा–*मॅ। २०. [६] अत एव अभ्यस्ता°—ग१.२-त४.५। अभ्यस्ता°–त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ-मु॥ ७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च—ग१.२-त४.५-भर२। यश्च–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेट्यडागमः—ग१.२-त४.५-भ७-मु। लेट्याडागमः–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८। लेट् लेट्यडागमः–मॅ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्—§-मु। विश्वशब्दोपधात्–मॅ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं—ग२। यजमानं तं–त१.२.३.७.८-भ। यजमानं–मॅ-मु॥ २२. [५] नोऽस्माभिः। 'नः' इति मन्त्रे नास्ति॥ ७५८. २. [६] सुशकां—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भर२.४.५.८-मु। सुशक्तां–त४.५; सुशक–भ१; सुशकं–भ७। सुशक्यां–मॅ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे – – –—भ७-मॅ। नभस्यकाथ जात तस्यास्य हर्यतस्य पृष्ठं दर्शि दृश्यते। ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टब्धे भ्राट् दीप्यमानं तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं–ग१.२। आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८। नभस्याकाशस्य–त४.५-मु॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य—उपगत्य–§-मॅ-मु। अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम्॥ २५. जरयितारं—ग२। रजयितारं–त१.२.३.६.७.८; रजतारं–भ; जारयितारं–त४.५-मॅ-मु॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् घृत्वो वः—ग२-मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ १६. गन्भावश्च—त४-*मॅ। गन्नावश्च–त५। गंभावश्च–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी—§। आग्नेय्याद्या–अनु.॥ ७६३. २१. [४] बहून् संवत्सरान्—§-मु। संवत्सरान्–मॅ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि—त१। दधामि प्रयच्छामि–ग१.२-त४.५-भर२; दधामि–त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि–त७। धारयामि–त३.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वास°—भ७। श्वासोच्छ्वासादि°–त-भर२.८-मॅ-मु॥ ११. श्नुप्रत्ययः। धातोः—त२-भ४.७। श्नप्रत्ययः धातोः–त१.३.६.७.८-भर२.५.८; श्नप्रत्ययः–त४.५; श्नप्रत्ययः धातोः–भ७। श्नुधातोः–मॅ-मु॥ २४. [५] यं कामये—ग१.२। कामये–त-भ-मॅ-मु॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मात्—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। सर्वात् (?)–त४.५-मॅ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु—ग१.२-भर२। विवादपरेषु–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८; विवादेपरेषु-भ५। विवादेषु–त४.५-मॅ-मु॥ ११. अङ्—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८। आङ्-भ७। अट्–त४.५-मॅ। आट्–मु॥ षण्मोर्वीरंहसः...... । श. ब्रा. १.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम्॥ २२. [५] यथा—भर२.७। तथा–ग१.२-त-मॅ-मु॥ २३. प्रयतध्वम्—ग२-त-भर२.८। प्रयध्वं–भ१; प्रयत्वध्वं–भ४। प्रयच्छध्वं–भ७-मॅ-मु॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र—*मॅ-मु। सृष्टिस्थित्यादिप्रलया°-§॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन—ग१.२-भर२-*मॅ-मु। चापेक्षामुखेन–त१.२.७-

म७; चापेक्षामुखेन–त३.८; चाक्षेपमुखेन–त४.५; चाक्षामुखेन–त६; चाणाक्षामुखेन–भ८; चापे-क्ष्यसुखेन भ४ ॥ ११. आव्रियमाण°—ग१.२-त-भ२.४.८। आवार्यांभावादाव्रियमाण°–भ७-मॅ-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८। भा-त२.६.८; मा-त३; भोग–त४-भ४; भोगि–त५; न-त७। वा-भ७-मॅ-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु। दुःखस्थानं–भ४.७.८-मॅ ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८। ओदना–त२.६.८; उदना–त३.७; ओदन–त१; उदनः–भ२। ओदनं–त४-मॅ-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८। आह न रात्र्या अह्नश्च–त४.५-भ४.७। न रात्र्या-मॅ ॥ नासीत्—§-मु। आसीत्-मॅ ॥ १२. शुद्ध—*मॅ-मु। शुभ्र–त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुभ्र–त८। 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध' इति कुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—*मॅ-मु। तद्रूपतां तदात्मतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां–त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपतां तदात्मनां–त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः। आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—भ४-मु। इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेथो--त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितथा–(°गतितथा-त७)–त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थ-मवगमितेथा–त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्थमवगमतेर्थे–भ७। इति श्रुत्यात्मनेत्थमवगमितेर्थे–मॅ। 'श्रुतिः' इति पदमनावश्यकम्। मॅ-पाठे 'तथा चाम्नायते' 'इत्थम्' इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—§-मु। निर्गमयति (?)-मॅ ॥ ७८३. ५. [७] द्रढयति—भ४-मु। दढयति–त-भ२.८-मॅ ॥ ६. न कदाचिद्°—ग१.२-त४-भ२.४.७। कदाचिद्°–त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥ १४. °बोधा न तर्हि—§। °बोधना तर्हि (?)-मॅ-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग२। ईश्वरः वेद–त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद-त४.५। ईश्वरो वेदं–त१-मॅ-मु ॥ २०. गते व्याप्ते–ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५। व्याप्ते–त४.५। गंतव्ये–मॅ-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२। यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको–त१; सर्गालोव्हो–त७; सर्गालको–भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः–त१.२.६.७-भ५। – –। पितरः–मॅ। पितरः–मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२। सर्वजनेन–त-भ। स्ववयनेन–*मॅ-मु। 'स्वसर्जनेन' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः—§-मु। सर्वतो विश्वतः (?)–मॅ ॥ १७ एवमायामविस्तारवान्। एवमायावि°–ग१.२-भ२; एकमायावि°–त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८। एवमायतो विस्तारवान्–मॅ-मु। ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकरणाः—ग१.२-भ-मु। यागोपकारणाः–त। यागोपकाराः–मॅ ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च। एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुष्ठु त्राता—§-मु। सुत्राता–मॅ ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं......°देवतान्त्या। 'मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गो-क्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-भ। हे मित्रावरुणौ–त-मॅ-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः–त-भ-मु। इत्यकार°–मॅ ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-*मॅ-मु। मित्रावरुणौ वा–ग१.२-त४; मित्रा-वरुणो वा–त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो–भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५। हे इंद्र–त३.६.७.८-

मर.८-मॅ-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५। तादृशं-त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ त्वा त्वां—त४.५। त्वां-त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ १९ °लोपः। गतमन्यत्—ग१.२-त४.५। °लोपः-त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ ७३६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५। कर्मण्यण्-त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-भ। आप्रथयसि-त४.५-मॅ-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ। जनित्री जनयित्री-मु। जनित्री-त४.५-मॅ ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२। अन्नानि वा-त-भ-मॅ-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२। वियता-त-भ-मॅ-मु। 'वियता' इति व्याख्यानं न समीचीनं, किंत्वभ्यूहोऽनावश्यक इति मॅक्समुलरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषानावि°—ग१.२। दोषान्यावि°-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; दोषाण्यावि°-भ७। दूषणान्यावि°-मॅ-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२-त१.३.६.७.८-भ-मु। पुण्यं पुण्यकामात्मकं-त४.५। पुण्यापुण्यात्मकं-मॅ ॥ ८०१. १५ [५] सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु। सर्वात्म°-त१.२.३.६.७.८। सर्वात्म्य°-त४.५-भ२.४.८-मॅ ॥ १८ निर्वर्तयति—*मॅ-मु। निर्वर्तयते-ग१.२। निवर्तयति-त-भ ॥ --निर्वर्तयितु°—*मॅ-मु। निर्वर्तयतु°-ग१.२; निवर्तयितु°-त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-*मॅ-मु। निवर्त्यस्या°-त-भ२.४.८; विवर्त्यस्या°-भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु। सर्वात्म्या°-मॅ ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोडयति—*मॅ-मु। श्वालोकयति-त१.३.७; श्वोलोकयति-त२; आलोकंयति-त४; आलोकंयति--त५; श्वलोकयति-त६; आलोकयति-भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-भ२-मु। विश्वानि-त३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्वञ्चयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भ२। श्वंचयः-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-*मॅ-मु। प्रकृतसेनः-त१.२.३.६.७.८-भ१; अहृतसेनः-त४.५; प्रहृतसेनः-भ१.२.४.८ ॥ २३. [६] स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु। आम्नातव्यानीत्यर्थः-त५-मॅ ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-भ७। इत्यःकारलोपे-ग१; इत्यर्थः कारलोपे-ग२। इत्याकारलोपे-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मॅ-मु ॥ ८११. २. [६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भ२.८-मु। निमित्तभूते-भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते-मॅ ॥ ७. [६] लेख्याडागमः—त१.२.३.६.७। लेख्यडागमः-त४.५.८-भ-मॅ-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—§-मु। वसुर्धनं (!)-मॅ ॥ ८१३. ७. [३] हितः—त२.३.७-भ। कर्मभिर्हितः-मॅ-मु ॥ १०. इत्यस्य—§-मॅ-मु। 'इत्यत्र' इति समीचीनमिति मॅक्समुलरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवनं। प्रादुर्भावं-मॅ-मु ॥ ८१८. ८. [६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। अक्रम्य-त८। अभिक्रम्य-मॅ ॥ १२. अब्वा कर्तव्यः—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊहू—त४-मु । ऊद्-त८-भ२.७.८-मॅ । त्यूह्-त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] **पुनर्युवामकुरुतम्**—त२-भ१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं-त४.५-भ७-मॅ-मु ॥ १७. **अडभावश्च** । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक्—भ२ । अडभावश्च लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८. । अडभावश्च-मॅ-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] **यजमानं च**—त-भ-मु । यजमानं-मॅ ॥ ८२३. १९. [५] **जागार जजागार**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जजागार-त४ । जागार--त५-मॅ ॥ ८२४. १. [६] **यद्वा अस्मदस्मत्तः......॰त्यन्वयः**—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. **अत एतत्सूक्त॰**—त१.२.३.७-भ२.७.८-मु । एत एव सूक्त॰-भ१ । अत एव सूक्त॰--भ४-मॅ ॥ १०. **॰रभिमन्त्रणम्**—*मॅ-मु । ॰रभिमंत्रणे--त-भ१.२.८; ॰भिमंत्रेण--भ४ ॥ ८२५. ५. [४] **नो न खलु**—भ२.८ । नो खलु--त-भ१.४.७-मॅ-मु ॥ ७. **गमयामसि गमयामः**—त१.४-भ२ । गमसि गयामः--त२.३.६.७.८-भ१.४.७; गमयामसि गमयाम--त५; गमयामसि गयामः--त७ । गमयामसि--मॅ-मु ॥ १४. [५] **अभिभवाव**—त४.५-भ२ । अभिभवेम--भ७ । अभिभवाम--त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] **वृषारवोक्तस्य शब्दस्य**—भ१.२.४ । वृषारवेकेस्य शब्दस्य--त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य--त४; वृषारकेस्य शब्दस्य--त७; वृषारवे स्वशब्दस्य--भ७ । वृषारवाय स्वशब्दस्य--मॅ-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः संभावितः ॥ **चीचीशब्दकरणेन**—भ२ । ॰करणे--त१.२.३.७-भ१.४.७.८-मु । ॰कारेण--*मॅ । स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. **आघाटिभिरिव** । **आघाटयो घाटलिकाः**—*मॅ-मु । आघाटिभिरिव आघाटया धाटलिकाः--त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघाटभिकाः--त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकाः--त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाटलिकाः--ग१.२-भ२ ॥ २८. [३] **अपेक्षितं**—ग१.२-त४.५-भ१.२.४.८ । अर्ण्या क्षतं--त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं--भ५ । अरण्ये क्षत्रं--मु । अरण्ये क्षतं--मॅ ॥ ८२७. ५. [४] **पक्षिमृगादिशब्दं**—ग२ । पक्षिमृगादि--त४.५ । पक्षिमृगादिकं शब्दं--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु । तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] **पुरुहूत बहुभिराहूत**—ग१.२-त४.५ । पुरुहूत-त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ **सूरिषु स्तोतृषु**—ग१.२-त४.५-भ२ । सूरिषु-त१.२.३.६.७.८-भ२-मॅ-मु ॥ २६. **अभिकामयस्व वा**—त-भ । अभिकामयस्व-मॅ-मु ॥

[१०. १४८] ८२९.२४. [१] **बहुबल बहुधन वा**—ग१.२ । बहुबलधन वा-त३.६-भ२.५; बहुलधन वा-त४.५; बहुलं धन पा-भ१.४.८; बहुलंधन-भ७ । बहुलधन-मॅ-मु ॥ २६. **यस्य**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८.भ२.८ । यद्वा यस्य-त४.५-मॅ-मु ॥ ८३०. ६. [२] **विशः प्रजाः**—ग१.२-भ२-*मॅ । विशः जातः-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-मु । विशः प्रभाः-त४.५; विवश जातः-भ७ ॥ १६. [३] **सर्वदा भवेम** । भवेम-मॅ-मु ॥

[१०.१४९] ८३१. १३. **अर्चत आर्षं**—*मॅ-मु । अर्चतस्यार्षं-ग१.२-त७-भ१.२.८; अर्षतस्यार्षं-त१.२.३.८-भ४; अर्चतस्यार्षं-त४.५ ॥ २६. [१] **शिक्षकः सादी**—ग१.२-

भर। शिक्षकः साक्षी–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८। शिक्षकः–मॅ-मु॥ ८३२. ८. [२] **ऊर्ध्वमवस्थितं**—ग१.२-त-भ१.२.४। ऊर्ध्वमिव स्थितं-भ८। ऊर्ध्वमेव स्थितं–भ७-मॅ-मु॥ ९. **अस्तेर्लङि**—त-भ। अस्तेर्लुङि–मॅ-मु॥ २९. [४] **योद्धा**—ग१.२। वा–त१.२.३.६.७.८-भ। च–त४.५-मॅ-मु॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] **विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य**—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम्॥ २२. **धनसातये**—त-भ। धनस्य सातये–मॅ-मु॥

[१०. १५२] ८३६. १३. **भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न**—ग१.२-त४.५। शासनाम्न–त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥ २१. [१] **एतत्संज्ञोऽहं**—ग१.२-त४.५-भ२। तत्संज्ञोऽहं–त३.६.७.८-भ२.८-मॅ.मु॥ २२. **भवासि**—ग१.२-त४.५-भ२। भवसीति–त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] **आवरकापनोदनेन**—ग१.२-त४-भ२। आकारका°–त१.२.३.६.७.८-भ। आवारका°–मॅ-मु॥ ८३९. १. [५] **अभिभूरसि**—ग२-त४-भ२। असि–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८। अभिभूः–मॅ-मु॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] **यदाथर्वणाङ्गिरसो**—*मॅ-मु। यदथर्वांगिरसो--ग१२;. यदथर्वणांगिरसो--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४; यदथर्वाणंगिरसो--भ७; यद⁻र्वणांगिरसो--भ८॥ **यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या, यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या।** तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति दीर्घम्॥ **१८. अपि**—ग२-त४-भ२। प्रत्यपि--त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] **विकृताङ्गि**—§-मु। विकृतांगे (?)-मॅ॥ ८४१. १०. [२] **अराय्यम् अदात्रीं दान°**—भ। अराय्यं अदान°--त१.२.३.६.८; अराज्यं अदात्रीं राज्य°--त४.५। अराय्यं दान°--त७-मॅ-मु॥ ८४२. २. [४] **तन्वादेशः**—ग१.२-भ२। तन्वादेशः--त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८; तनादेशः--त४.५; दयादेशः--भ४। तनबादेशः--मॅ-मु॥ ९. [५] **पर्यनेषत पर्यनयन्**—ग१.२-*मॅ। पर्यनेषत् पर्यनयत्--त१.२.३.६; पर्यनेषत् पर्यनयत--त४.५-भ१.४.७-मु; पर्यनेषत पर्यनयत्--त८-भ८; पर्यनेषत् पर्यनयन्--त७-भ२॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] **अश्वैरश्वोपेतं**—§-मु। अश्वोपेतं-मॅ॥ ४. **अङ्घि**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-*मॅ-मु। अद्धि--त४.५-भ७; अड्वि--भ१.८; अंड्वि--भ४॥ ११. [४] **उपर्यवस्थापितवानसि**—ग१.२। उपर्यवस्थितवानसि--त-भ-मॅ-मु। ऋ. सं. ८. ८९. ७ द्रष्टव्यम्॥

[१०. १५७] ८४३. २१ **इमा नु कं**—त१.२.३.६.७-भ२-अनु। इमा नु–त८-भ१.४-मॅ-मु॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] **विदधातु**—ग१.२-त७। विधातु–त१.२.३.४.५-भ। दधातु–मॅ-मु॥ १६ [४]**प्रकाशकं तदनुग्राहकं**—ग१.२-त४.५-भ२.८-मु। प्रकाशकं–त१.२.६.८; प्रकाशं तदनुग्राहकं–भ१.४; प्रकाशे तदनुग्राहकं–भ७। प्रकाशकं तदानुग्राहकं–मॅ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] **अश्वानात्मन इच्छन्तः**—त४.५-भ२। अश्वान इच्छंतः--त१.२.३.६.७.८-भ८। अश्वानिच्छंतः--भ१.४-मॅ-मु॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण। सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु। सहस्रमिति--भ७-मॅ ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मॅ। उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ-मु। उद्गरयामि--त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—भ२.८-*मॅ-मु। छुबुकात् चुचुकात्--त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्--त६; छुवुकात्--भ१; छुकात्--भ४; छवुकात्--भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मॅ। उद्धारयामि—त४.५; उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७। जंघनाभ्यां--भ८-मॅ-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७। अभिद्रोहकं--त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं--त३। अभितो द्रोहं--मॅ-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-*मॅ। प्रायश्चित्त--त४.५; प्रायश्चित्तं मद--भ१.४; प्रायश्चित्तं महद--भ५। प्रायश्चित्तमिदं--मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२। इषितः--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२। सर्वाणि विश्वानि--त१.३.६.७.८-भ८। सर्वाणि--मॅ-मु ॥

[१०.१६६] ८५८.१३. प्रयाणसमये - - - जपेत्—मॅ। प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्--त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्—त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्—भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्धवं जपेत्—भ५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्—भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्—ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्—त४.५। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्--मु। 'प्रयाणसमये गृहमभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति मॅक्समुलरमहाशयाः संभावयन्ति। 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्भाष्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनिशुक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आर्त्नीइव—ग१.२-त४.५-भ२। आर्त्नी इव—त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-भ। वृषाज्जलात्—त८; निष्क्रुष्टांजसात्—त४.५। वृष्टिजलात्—मॅ-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवल०—त-भ-मु। नः केवल० (?)—मॅ ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्त०—त-भ-मु। उक्त०—मॅ ॥ २२ देशे—त-भ-मु। यज्ञे—मॅ ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—§-मॅ। सयुक्—मु। 'सयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवान्वा—भ२। सत्यवान्वा—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८। सत्यवान्—मॅ-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। शनैर्गतिः—त४.५-मॅ ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणायित्रीः—त६-भ२.७। प्राणयित्रीः—त३.४.५.७.८-भ८-मॅ-मु। ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु। द्वाभ्यां—मॅ ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२। रोचमास्थानं—त१; रोचनमास्थानं—त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं—भ१.४.८। रोचनं स्थानं—त४.५-भ७-मॅ। रोचनं—मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये-त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये-भ७ । अस्तसमये-मॅ-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले-त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले-भ७-मॅ-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन-त१; नंव-त७) समाम्नाता (समाम्ना-त२.६-मु) (इति-त७)-त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति-ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सूत्रितं-त४.५-मॅ ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन-त-भ-मॅ-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-भ । त्वा--त१.२.५.६.७ । त्वां--त३.८-मॅ-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७–२१ [२] हे राजन् ...... °वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्--त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने यात्र्य--त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति--त७; पृतना--त७; आत्मानमिच्छंतं--त१.२.३.६.७; ईषेति--त१.२.३.६; 'ईर्ष्यति' नास्ति--त७; 'तिरस्' नास्ति--त७-मु; ईर्ष्यान्यां--त१.३.६; ईर्षायां--त७) । इतरपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मॅक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीयटिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षितम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोलकल्पितमिति व्यक्तमेव । मॅ-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] असासि—त१.२.३.७-भ२-मु । इति ससि--भ८ । असि--भ१-४.७-मॅ ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—*मॅ-मु । प्रस्वतु--ग१.२; प्रभुवतु--त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु--त४.५; प्रसुवतु--भ ॥

[१०. १७६.] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°-त४.५; देवबादेव°--भ४; अमरणदेवतादेव°--भ७ । देव°--भ८-मॅ ॥ मनुष्यात् मनुष्य°—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°--भ७-मॅ-मु ॥

[१०. १७७.] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्—*मॅ-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः । मॅक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव[1] ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] तार्क्ष्यं...गर्गादिः—*मॅ-मु । अत्रापि लिखितपुस्तकपाठानामबद्धत्वान्मॅ-अभ्यूहो युक्तः[2] ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. डप्रत्ययः—*मॅ-मु । इट्प्रत्ययः--त१.२.३.६.७.८-भ; इडप्रत्ययः--त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिबिर्नाम—त४.५.६.७-भ-मु । शिवि°--त१.२.३.८-मॅ ॥ २. रोहिदश्वपुत्रो । रुशदश्वपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिबि°—त१.२.३.५.६--भ-मु-अनु । शिबि°--त४-७.८-मॅ ॥ ४. दधिघर्मे—त४.५.७-भ२-*मॅ । दधिघर्म्ये--त१.३.६.८-भ८-मु॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol. IV, p. cxli, 2nd edn.
2. Ibid. p. cxl.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषुं। हविषु--त४.५। हविषि--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥ २५ [१] रेशब्दाच्च—त१.२.३.६.७.८-भ। रैशब्दाच्च--त४.५-मॅ-मु। ऋ.सं. १.१८.२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम्॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु—त४.५-भ१.२.४। क्षिपतु--त१.२.३.८-भ८-मु; क्षिपंतु--त६। क्षिपत्--त७-भ७-मॅ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः—*मॅ-मु। अंत्याः ऋचः--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; इत्याचरु--त४.५; अनृचः—भ७॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः—भ७। सर्वजन-हेतुः--त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता—त४.५-भ७। गर्भाणां--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु। २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः—त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु। सृजत्वि०--त४-५-मॅ॥ २४. स्रावपातापप्रसवा—त३-भ१.४.८-*मॅ। म्नावपाताप०--त१.२.६.८; स्रावपाताप्रसवा--त४.५.७; स्रावपाताय०--भ२; स्रावपातप्रसवा--भ७। गर्भपातापप्रसवा--मु॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते। '०छन्दसीष्यते' इति काशिकावचनम्॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम्। धन्वन्यन्तरिक्षे—भ२। धन्वांत-रिक्ष धन्वंतरिक्षे--त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे--त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे--त७; धन्वन्यंतरिक्षे--भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे--भ४; धन्वांतरिक्षे--भ८। धन्वान्तरिक्षं--मु। धन्वांतरिक्षं धन्वांतरिक्षं--मॅ॥ २७. प्रकाशते—भ७। प्रकाशयते--मॅ-मु इतरेषु च॥ ८८४. १ [४] अभि अभिमुखं—भ। अभिमुखं--त-मॅ-मु॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा—त-भ। श्रुतिरूपा (?)--मॅ-मु॥ ३२ [३] सूर्यं सेवत इत्यर्थः—भ२.४.८। स्तूयते सूर्यं सवते इत्यर्थः--त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः--त४.५; स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः--त७। स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः--*मॅ-मु। सर्वत इत्यनर्थकोऽभ्यूहः॥

[१०. १९०] ८८६. ४ ०त्वात्तादृग्रूप—*मॅ-मु। ०त्वादृग्रूप--त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; ०त्वादृप०--त४; ०त्वाकन्यादरूप०--त५॥ १४ [१] ०रूपादुपादानभूतात्—मु। ०रूपा-दानभूतात्--त१.२.३.६.७.८-भ४.८; ०भूतात्--त४; ०नूनात्--त५। ०रूपापादानभूतात्--*मॅ॥ २४ [२] भूतजातानि—त१.३.६.७-मु। भूतानि--त४.५.८-भ-मॅ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे —भ२। काले--भ७-मॅ-मु॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि—त१.२.३.७-भ२। समानानि --भ१.४.७.८-मॅ-मु॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Mss.	Ms.
३३	११	महोदयैः।	महोदयैः
५०	९	०द्गलिखितं	०द्गलितं
६०	२३	वार्ध्रीशतेत	वार्ध्रीशतेन
६८	३२	स्तोतॄन्	स्तोतॄन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य
परिशिष्टम्
प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४) ॥

२. २. तदेतदृचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९) ॥

२. ३. बह्व। 'बह्वय' इति पठनीयम्। हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३९/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते ॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते। शां. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम्।

२. २६. प्रणयनादि°। 'अप्प्रणयनादि°' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः। 'तनप्रत्ययः' इति भाव्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः[1] ॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम्। सहस्रेषु इत्यशुद्धम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाट्यायनब्राह्मणसमानः पाठः[2] ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाट्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके[3] द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] 'अन्नादिनीं ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽलभतेति' एतावत्पर्यन्तं शाट्यायनकवचनम्। जैमिनीयब्राह्मणे 'अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति' इयानेवांशः। शाट्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान्। सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमां गवामन्वेषणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्[4] ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतबिन्दुङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (?) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया। 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। प्राग्वत् 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाट्यायनपाठो वेङ्कटमाधवभाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्[5]। वेङ्कटमाधवभाष्यगतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

1. *Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas*, Batakrishna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1
2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7–12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13–18.

'दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिबाढ उवाच क नु स दध्यङ्ङभवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किंचित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्धान्वैषिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति' ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. ९)॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः–सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते–मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाट्यायनकं–सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धृतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाट्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

'आप्त्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते धन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोढुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदापिबतामतृप्यतामथ हैनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देयेति' । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव[1] ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाट्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽधो दीयते[2]—'अथो हैषामेतान्येव पञ्च ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु' ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाट्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाट्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्भिन्नः । वेङ्कटमाधवभाष्यं[3] (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दाच्च । 'रेशब्दाच्च' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] 'मणिग्रीवम्' इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम्[4] ॥

---

1. Ibid. pp. 19-21. 2. Ibid. pp. 22-24. 3. Ṛgveda Saṁhitā with Veṅkaṭa Mādhava's *Ṛgarthadīpikā*, edited by Dr. L. Sarup, Lahore. 4. Cf. Ṛgvedānukramaṇī by Mādhava Bhaṭṭa, edited by Dr. C. Kunhan Raja, Madras 1932, preface p. xxv.

८१८. २६ [१. १२९. ४] पृत्सु। 'पृत्सुषु' इति संहिता॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता। 'पुष्यम्' इति भाष्यकारः॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति......आङ्गिरस उच्यते। इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम्॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम्॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्रुन्नः। 'द्रुन्नः' इति शुद्धम्। एवमेव भाष्येऽपि॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः। अस्य मूलं नोपलब्धम्॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम्। 'मीञ्' इति भाव्यम्॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम्। पूर्ववत् 'मीञ्' इति शुद्धम्॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशर्चं......चेति शुश्रुम। अस्य मूलमन्वेषणीयम्॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै ग्राः (तै. सं. ५.१.७.२)॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी। ऋ. सं. १.३८.८ भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै ग्राः (तै. सं. ५.१.७.२)॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९)॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम्॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः। ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम्॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपेदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं क्वत्यम्? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः। शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितारि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः। क्वत्यमिदम्?॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १.२.२)॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९)॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्। क्वत्येयं श्रुतिः?॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो। 'जानत्यो' इति भाव्यम्॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्गिरिमात्रं वर्धते। इयं श्रुतिरन्वेषणीया॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥

६०८. २० [४. २४. १] अल्पं यः परिगृह्णाति......वस्नमित्ययम्' एते श्लोकाः संप्रदायविद्भिः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] श्येनभावं......गर्भे नु सन्निति। अस्य श्लोकस्य मूलस्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६.१४ [४.३८.२] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाम्नातम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम्? ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६.५.६.३)॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु......(पा. म. १.१.१) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतस्त्रैवृष्णकथाभागोऽधो दीयते—

'वृशो वै जानस्त्र्यरुणस्य त्रैवृष्णस्यैक्ष्वाकस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा राजभ्यः पुरोहिता एव रथान् संगृह्णन्त्यौपद्रष्ट्र्याय नेदयं पापं करवदिति। तौ हाधावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाधावयन्नभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाधि न शशाकापयन्तुम्। तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति......नेति हेतर उवाचाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायौषीस्त्वमेव हन्तासीति। तौ वै पृच्छावहा इति। तौ हैक्ष्वाकूनेव प्रश्नमेयतुस्ते हैक्ष्वाकव ऊचुर्यो वाव रथं संगृह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव पराब्रुवन्। सोऽकामयतोदितं इयां गातुं नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति। स एतत्सामापश्यत्तेनैनं समैरयत् ......स क्रुद्धो जनमगच्छदनृतं मा व्यवोचन्निति। तेषां हैक्ष्वाकूणामग्नेर्हरोऽपाक्रामद्यं सायमोदनमध्यदधुः प्रातः सोऽपच्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्हरोऽपाक्रमीदेतैनमनुमन्त्रयामहा इति। तमन्वमन्त्रयन्त। स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम्। स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हर इति। स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत। तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिव्याहरत्'।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्बद्ध्वोद्धृतः स द्रष्टव्यः। सायणभाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति। वेङ्कटमाधवभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणभागोऽशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

'स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम्। स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति'[1] ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्......प्रायच्छम्। ताण्ड्यमहाब्राह्मणे 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इतीयानंशो बहुवारमागतः (८.१.४.; १३.४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः......°दपाकृन्तन् इति श्रुतिः हारिद्रविकब्राह्मणादुद्धृता। हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते। 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्' इति निरु. १०. ५। तै. सं. १.५.१.१; श. ब्रा. ९.१.१.६ अपि द्रष्टव्यम्। पातञ्जलमहाभाष्ये (पा. सू. ४.२.१०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः। 'हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः' इति च काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४)। चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा[2] ॥

---

1. Batakrishna Ghosh, Lost Brāhmaṇas, pp. 41-6. 2. Ibid. p. 114.

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्धः कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिगर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ... ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी (८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] °तिरिक्तोक्थ्ये । '°तिरिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्णो वै देवानाम् इति श्रुतिः क्वत्या ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २]वनेषु हीदमेषु...व्यन्तरिक्षं ततान इति वाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्भिरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ...... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगव्यूती......स्तुतः । बृहद्देवतापाठस्तु 'अगव्यूति स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' (बृहद्दे. ५. १११) । अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भरत्ऽवाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम् । 'पशौ वसिष्ठानामिदम्' इति युक्तमिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम्' इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति–शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः–शाट्या ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्) ज्योतिः–जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे...°पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५) '°जिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्व॒र्ये॑° इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्यूहितः पाठः ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (!) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते। जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते। वाजसनेयकस्थोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति। भाष्यकाराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते[1] ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम्। 'छान्दसं वत्वम्' इति युक्तः पाठः। त३-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] 'अग्नये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३.१७] प्रायोगिश्चासङ्गो......दानं दत्त्वा। अस्य मूलं नोपलब्धम्॥

७७९. १४-८०५.११ [८. ४९-५८] वालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती। अभ्यवयती[2]—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार। साभिव्याहरत्[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं। अस्यै वा इदं[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य। सोमपीथो ह वा अस्य स[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति। किं कामासीति[2]—शाट्या.ब्रा.,जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स। 'पितास' (= पिता + आस) इति पठनीयम्। जैमिनीयब्राह्मणेऽप्येवमेव पाठः[2] ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्। तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा कृकलास्यभवत्तां खे युगस्यात्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान्। वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः। त एत ऋषयः—वेंकटमाधवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

1. Ibid. p. 19. 2. Ibid. pp. 57-60.

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९–१० मण्डले

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे[1] मण्डले[1] सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र ‘स्वादिष्ठया’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘स्वादिष्ठया दश मधुच्छन्दाः’ इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । ‘नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्’ (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता । ग्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम् । सूत्रितं च—‘प्रैते वदन्त्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया[2] आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा[3] वा ग्रहग्रहणात्[3]’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वादि॑ष्ठया॒ मदि॑ष्ठया॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या । इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तः ॥ १ ॥

स्वादि॑ष्ठया । मदि॑ष्ठया । पव॑स्व । सो॒म॒ । धार॑या । इन्द्रा॑य । पात॑वे । सु॒तः ॥ १ ॥

हे सोम इन्द्राय पातवे पातुं सुतः अभिषुतः त्वं स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया अतिशयेन मादयित्र्या धारया पवस्व क्षर ॥

र॒क्षो॒हा वि॒श्वच॑र्षणिर॒भि योनि॒मयो॑हतम् । द्रुणा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ २ ॥

र॒क्षः॒ऽहा । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भि । योनि॑म् । अयः॑ऽहतम् ।
द्रुणा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ २ ॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः अयोहतं हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणं–‘हिरण्यपाणिरभिषुणोति’ इति । द्रुणा द्रोणकलशेनाधिषवणफलकाभ्यां[4] वा सधस्थं सहस्थानं योनिम् अभिषवस्थानम् अभि आसदत् अभ्यासीदति ॥

व॒रि॒वो॒धात॑मो भव॒ मंहि॑ष्ठो वृत्र॒हन्त॑मः । पर्षि॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

व॒रि॒वः॒ऽधात॑मः । भ॒व॒ । मंहि॑ष्ठः । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मः । पर्षि॑ । राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता भव । ‘वेदो वरिवः’ इति धननामसु पाठात् । मंहिष्ठः दातृतमश्च भव । सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः । वृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच मघोनां धनवतां शत्रूणां राधः धनं च पर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

---

१. ग-त-भ–तत्र । २. ग–प्रागुपेततमाया । ३. ग–यथार्थमावग्रहणात्; त१–यथार्थमावाग्रहणात्; त५.६-भ१–यथार्थमावापग्रहणात्; भ४–यथार्थमतापग्रहणात् । ४. भ१–°कलशेविषवण°; भ४–°कलशेधिषवण° ।

अभ्य॑र्ष म॒हानां॑ दे॒वानां॑ वी॒तिमन्ध॑सा । अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । म॒हाना॑म् । दे॒वाना॑म् । वी॒तिम् । अन्ध॑सा । अ॒भि । वाज॑म् । उ॒त । श्रवः॑ ॥४॥

हे सोम त्वं ^महानां महतां ^देवानां ^वीतिं यज्ञम् ^अन्धसा धानाद्यन्नेन सह ^अभ्यर्ष अभिगच्छ । ^उत अपि चाभिगच्छेस्त्वं[1] ^वाजं बलं ^श्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा॑ चराम॒सि॒ तदिदर्थं॑ दि॒वेदि॑वे । इन्दो॒ त्वे न॑ आ॒शसः॑ ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ॑ । च॒रा॒म॒सि॒ । तत् । इत् । अर्थ॑म् । दि॒वेऽदि॑वे ।

इन्दो॒ इति॑ । त्वे इति॑ । नः॒ । आ॒ऽशसः॑ ॥ ५ ॥

हे ^इन्दो यागेषु क्रियमाण सोम ^त्वामच्छ त्वां प्रति ^चरामसि वयं चरामः । ^दिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं ^तदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव ^अर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । ^नः अस्माकम् ^आशसः आशंसनान्यपि ^त्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ ॥ १६ ॥

पु॒नाति॑ ते परि॒स्रुतं॒ सोमं॒ सूर्य॑स्य दुहि॒ता । वारे॑ण॒ शश्व॑ता॒ तना॑ ॥ ६ ॥

पु॒नाति॑ । ते॒ । प॒रि॒ऽस्रुत॑म् । सोम॑म् । सूर्य॑स्य । दु॒हि॒ता । वारे॑ण । शश्व॑ता । तना॑ ॥ ६ ॥

हे सोम ^ते तव ^परिस्रुतं क्षरन्तं ^सोमं सोमरसं ^सूर्यस्य ^दुहिता श्रद्धा देवी ^वारेण[2] वालेन ^शश्वता शाश्वतेन ^तना विस्तृतेन ^पुनाति[3] । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति–'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति[3]' इति[3] ॥

तमी॒मण्वीः॑ सम॒र्य आ गृ॒भ्णन्ति॒ योष॑णो॒ दश॑ । स्वसा॑रः॒ पार्ये॑ दि॒वि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः॑ । स॒ऽम॒र्ये । आ । गृ॒भ्णन्ति॑ । योष॑णः । दश॑ । स्वसा॑रः । पार्ये॑ । दि॒वि ॥७॥

^समर्ये समनुष्ये यज्ञे ^पार्ये ^दिवि सौत्येऽहनि ^योषणः स्त्रियः ^स्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः ^अण्वीः[4] अण्व्योऽङ्गुलयः । 'अग्रुवः अण्व्यः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । ^तमीं तमेनं सोमम् ^आ ^गृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं॑ हिन्वन्त्य॒ग्रुवो॒ धम॑न्ति बाकु॒रं दृति॑म् । त्रि॒धातु॑ वार॒णं मधु॑ ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हि॒न्वन्ति॑ । अ॒ग्रुवः॑ । धम॑न्ति । बा॒कु॒रम् । दृति॑म् । त्रि॒ऽधातु॑ । वा॒र॒णम् । मधु॑ ॥८॥

^तमीम् एनं सोमम् ^अग्रुवः अङ्गुलयः ^हिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च ^बाकुरं भासमानं ^दृतिं दृतिसदृशांशुमेनं[5] सोमं ^धमन्ति अभिषुण्वन्ति[6] । यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं ^मधु वस्तु ^त्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । ^वारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अ॒भीई॒ममघ्न्या॑ उ॒त श्री॒णन्ति॑ धे॒नवः॒ शिशु॑म् । सोम॒मिन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ९ ॥

अ॒भि । इ॒मम् । अघ्न्याः॑ । उ॒त । श्री॒णन्ति॑ । धे॒नवः॑ । शिशु॑म् । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥९॥

---

१. त१.५.६-भ१-वाभि° । २. ग-भ-'वारेण''''''पुनाति' नास्ति । ३. ग-पुनंतीति । सा वारेण वालमयेन शश्वता दृढेन वस्त्रेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-भ१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५-अण्वीरेता । ५. ग-°सदृशुमंशुमेनं; घ-°सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६.७-भ-अभिषुण्वंति च ।

^vउत अपि च ^vइमम् एनं ^vशिशुं बालं ^vसोमम् ^vअघ्न्याः अहन्तव्याः ^vधेनवः गावः ^vइन्द्राय ^vपातवे पातुम् ^vअभि ^vश्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

^vशूरः वीरः ^vइन्द्रः ^vअस्येत् अस्य सोमस्यैव ^vमदेषु ^vविश्वा विश्वानि ^vवृत्राणि शत्रून् ^vआ ^vजिघ्नते आहन्ति । ^vमघा मघानि धनानि ^vच ^vमंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ १७ ॥

'पवस्व' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षं[1] गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं–'पवस्व मेधातिथिः[2]' इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे ^vसोम ^vदेववीः देवकामस्त्वं ^vरंह्या वेगेन ^vपवित्रं यथा भवति तथा ^vअति ^vपवस्व अतिक्षर । किंच हे ^vइन्दो ^vवृषा सेचकस्त्वम् ^vइन्द्रम् ^vआ ^vविश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति । द्युम्नवत्ऽतमः ।
आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे ^vइन्दो सोम ^vमहि महान् ^vवृषा कामानां वर्षकः ^vद्युम्नवत्तमः यशस्वितमः ^vधर्णसिः धर्ता त्वं ^vप्सरः पानीयमन्धः ^vआ ^vवच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । ^vयोनिं स्वकीयं स्थानम् ^vआ ^vसदः आसीद च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

^vसुतस्य अभिषुतस्य ^vवेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य ^vधारा ^vप्रियं प्रीतिकरं ^vमधु अमृतम् ^vअधुक्षत दुग्धे सः ^vसुक्रतुः सुकर्मा[3] सोमः ^vअपः वसतीवरीः ^vवसिष्ट आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ^vयत् यदा यज्ञे ^vगोभिः गोविकारैः पयोभिः ^vवासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा ^vमहान्तं त्वाम् ^vअनु प्रति ^vसिन्धवः स्यन्दमानाः ^vमहीः महत्यः ^vआपः ^vअर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्ऽसु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. ग-त१.२.६–मेध्यातिथे° । २. ग-त१.२.६-मु–मेध्यातिथि° । ३. ग-त४.५-मु–शोभनकर्मा; घ-त६–भीमकर्मा; त१.२.७–भासकर्मा; भ४–सोकर्मा ।

ᵛसमुद्रः। समुद्द्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः। ᵛविष्टम्भः ᵛदिवः स्वर्गस्य ᵛधरुणः धारकश्च ᵛअस्मयुः अस्मत्कामः ᵛसोमः ᵛअप्सु उदकेषु ᵛमम्रृजे मृज्यते ᵛपवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ ॥१८॥

अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः। सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत्। वृषा। हरिः। महान्। मित्रः। न। दर्शतः। सम्। सूर्येण। रोचते ॥ ६ ॥

ᵛवृषा कामानां वर्षकः ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛमहान् सर्वोत्तमः ᵛमित्रो ᵛन यथा सखा तद्वत् ᵛदर्शतः[1] दर्शनीयो योऽयं सोमः ᵛअचिक्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः ᵛसूर्येण सह ᵛरोचते[2] दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः। याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः। ते। इन्दो इति। ओजसा। मर्मृज्यन्ते। अपस्युवः। याभिः। मदाय। शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्दो ᵛते तव ᵛओजसा बलेन ᵛअपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः ᵛगिरः स्तुतयः ᵛमर्मृज्यन्ते शोध्यन्ते ᵛयाभिः गीर्भिस्त्वं ᵛमदाय क्षरन् ᵛशुम्भसे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे। तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम्। त्वा। मदाय। घृष्वये। ऊँ इति। लोकऽकृत्नुम्। ईमहे। तव। प्रऽशस्तयः। महीः ॥८॥

हे सोम यस्य ᵛतव ᵛप्रशस्तयः प्रशंसाः ᵛमहीः महत्यः ᵛघृष्वय ᵛउ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षणशीलाय यजमानायैव ᵛलोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं ᵛतं त्वां सोमं ᵛमदाय ᵛईमहे वयं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया। पर्जन्यो वृष्टिमाँइव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम्। इन्दो इति। इन्द्रऽयुः। मध्वः। पवस्व। धारया। पर्जन्यः। वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं ᵛमध्वः मदकरस्यामृतस्य[3] ᵛधारया ᵛपर्जन्यो ᵛवृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा[4] ᵛअस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः ᵛपवस्व क्षर ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत। आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः। इन्दो इति। नृऽसाः। असि। अश्वऽसाः। वाजऽसाः। उत।
आत्मा। यज्ञस्य। पूर्व्यः ॥ १० ॥

हे ᵛइन्दो ᵛयज्ञस्य ᵛपूर्व्यः प्रत्नः ᵛआत्मा आत्मभूतस्त्वं ᵛगोषाः अस्मभ्यं गवां दाता ᵛअसि भवसि। ᵛनृषाः पुत्राणां दाता चासि। ᵛअश्वसाः अश्वानां दाता चासि। ᵛउत अपि च ᵛवाजसाः अन्नानां दाता चासि ॥ ॥ १९ ॥

'एष देवः' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। अनुक्रान्तं च–'एषः शुनःशेपः' इति। उक्तो विनियोगः ॥

---

१. त–दर्शतो कं; भ१.४–दर्शतो क। २. घ-मु– सं रोचते। ३. ग–मदकरस्य रसस्य; घ-त७–मदकरस्य सोमस्य; त४–मदकरस्योत्तमस्य; त५–मदकरस्यामत्तस्य। ४. ग–मेघः क्षरति तथा।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

देवः द्योतमानः अमर्त्यः मरणरहितः एषः सोमः द्रोणानि द्रोणकलशानि अभि अभिलक्ष्य आसदम् आसदनार्थं पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन दीयति गच्छति ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति । पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

विपा अङ्गुल्या । 'अथर्यो विपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । कृतः अभिषुतः[1] एषः सोमः देवः पवमानः क्षरन् अदाभ्यः केनाप्यहिंसितश्च सन् ह्वरांसि शत्रून् अति धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

पवमानः क्षरन् एषः सोमः देवः विपन्युभिः स्तोतृभिः ऋतायुभिः यज्ञकामैः[2] हरिः अश्व इव वाजाय संग्रामार्थं मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः । पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः । पवमानः । सिसासति ॥ ४ ॥

पवमानः क्षरन् शूरः वीरः एषः सोमो देवः विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयाणि धनानि सत्वभिः बलैः यन्निव गच्छन्निव सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

पवमानः[3] क्षरन् एषः सोमः देवः रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति[4] । वग्वनुं शब्दम् आविष्कृणोति । अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

विप्रैः मेधाविभिः स्तोतृभिः अभिष्टुतः परितः स्तुतः एषः सोमः देवः दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् धारयन् प्रयच्छन् अपः वसतीवरीः वि गाहते प्रविशति ॥

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

---

१. ग-सुतोभिषुतः । २. ग-त-भ-मु-यज्ञकामैर्वा । ३. घ-पवमानः पूयमानः । ४. ग-घ-त-भ-प्रयच्छति च ।

ᵛधारया ᵛपवमानः क्षरन् ᵛएषः सोमः ᵛकनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् ᵛरजांसि लोकान् ᵛतिरः तिरस्कुर्वन् यागात् ᵛदिवं स्वर्गं ᵛवि ᵛधावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥८॥

ᵛपवमानः क्षरन् ᵛएषः सोमः ᵛस्वध्वरः सुयज्ञः ᵛअस्पृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् ᵛरजांसि लोकान् ᵛतिरः[1] तिरस्कुर्वन् यज्ञात् ᵛदिवं प्रति ᵛव्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛदेवः द्योतमानः ᵛएषः सोमः ᵛप्रत्नेन पुराणेन ᵛजन्मना जननेन ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛसुतः अभिषुतः सन् ᵛपवित्रे स्थातुम् ᵛअर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

ᵛस्यः ᵛएष ᵛउ[2] सोम एव ᵛपुरुव्रतः बहुकर्मा ᵛजज्ञानः जायमान एव ᵛइषः अन्नानि ᵛजनयन् उत्पादयन् ᵛसुतः अभिषुतः सन् ᵛधारया ᵛपवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

'सना च' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च–'सन हिरण्यस्तूपः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे ᵛमहि ᵛश्रवः महदन्न ᵛपवमान ᵛसोम ᵛसन[3] । अस्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज । ᵛजेषि ᵛच । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । ᵛअथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं ᵛनः अस्मान् ᵛवस्यसः श्रेयसः[4] ᵛकृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥२॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥२॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛज्योतिः तेजः ᵛसन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च ᵛस्वः[5] स्वर्गं ᵛसन अस्मभ्यं देहि । ᵛविश्वा विश्वानि ᵛसौभगा सौभाग्यानि ᵛच सन । सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛदक्षं बलं ᵛसन अस्मभ्यं देहि । ᵛउत अपि च ᵛक्रतुं प्रज्ञानं सन । ᵛमृधः हिंसकान् शत्रूंश्च ᵛअप ᵛजहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

---

१. ग-त-भ–'तिरः' नास्ति । २. ग-घ-त-भ–'उ' नास्ति । ३. ग–सना । ४. त-भ२.४–श्रेयः । ५. ग-त-भ–'स्वः' नास्ति ।

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पवितारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे पवीतारः[1] सोमाभिषवकर्तारः यूयम् इन्द्राय पातवे पातुं सोमं पुनीतन अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥५॥

हे सोम त्वं तव क्रत्वा तव ऊतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभी रक्षाभिश्च नः अस्मान् सूर्ये आ भज प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक्पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥६॥

हे सोम तव क्रत्वा प्रज्ञानेन तव ऊतिभिः रक्षाभिश्च ज्योक् चिरं पश्येम सूर्यम् । पश्याम[2] द्रक्ष्यामः[3] । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥७॥

हे स्वायुध शोभनायुध सोम त्वं द्विबर्हसं द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्य१र्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्ष । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्ऽसु । ससहिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥८॥

हे सोम समत्सु संग्रामेषु अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः[4] सासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विऽधर्मणि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं त्वां यज्ञैः विधर्मणि आत्मनो विधारणार्थम् अवीवृधन् यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर ।
अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

---

१. ग-भ१.३-पवितारः । २. ग-त२-अश्यामः; त६-पश्येम । ३. त२-'द्रक्ष्यामः' नास्ति ।
४. ग-'रनभिभूतः; भ१.३-'रनाभिहतः; भ२-'रनभिहतः; भ४-'रनभिहितः ।

हे ᵛइन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वं[1] ᵛचित्रं नानाविधम् ᵛअश्विनम् अश्ववन्तं च ᵛविश्वायुं सर्वगामिनं ᵛरयिं ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर। सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य[2] देवलस्य वार्षम्। अष्टम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः। नराशंसवर्जिताः[3] समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रान्तं–'समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याद्यमाप्रियश्चतुरनुष्टुबन्तम्' इति। काश्यपस्य[4] पावमानमिदमाप्रीसूक्तम्[4]। सूत्रितं च–'समिद्धो अग्नेति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति। प्रीणन्वृषा कनिक्रदत् ॥ १ ॥

समऽइद्धः। विश्वतः। पतिः। पवमानः। वि। राजति। प्रीणन्। वृषा। कनिक्रदत् ॥ १ ॥

आप्रीवत्सोमस्तुतिरत्र[5]। ᵛसमिद्धः सम्यग्दीप्तः ᵛविश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी ᵛवृषा कामानां वर्षिता ᵛपवमानः सोमः ᵛकनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् ᵛप्रीणन् देवान् प्रीणयन् ᵛवि ᵛराजति यागेषु प्रकाशते॥

तनूनपात्पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति। अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनूऽनपात्। पवमानः। शृङ्गे इति। शिशानः। अर्षति। अन्तरिक्षेण। रारजत् ॥ २ ॥

ᵛतनूनपात्[6] ᵛपवमानः सोमः। तनूनपादत्र सोमो भवति। तथा च श्रूयते—'अद्भ्योंऽशवो जायन्ते ततः सोमो जायते' इति। ᵛशृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे[7]। 'हृणिः शृङ्गाणि' इति ज्वलन्नामसु पाठात्। ᵛशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ᵛअन्तरिक्षेण ᵛरारजत् ᵛअर्षति। द्रोणकलशं प्रति गच्छति। तथा चाम्नायते—'द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं[8] गृह्णाति[9]' इति[9] ॥

ईळेन्यः पवमानो रयिर्वि राजति द्युमान्। मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः। पवमानः। रयिः। वि। राजति। द्युऽमान्। मधोः। धाराभिः। ओजसा ॥ ३ ॥

ᵛईळेन्यः स्तुत्यः ᵛपवमानः सोमः ᵛरयिः अभीष्टस्य दाता ᵛद्युमान् दीप्तिमांश्च सन् ᵛमधोः उदकस्य ᵛधाराभिः सह क्षरन् ᵛओजसा बलेन ᵛवि ᵛराजति प्रकाशते॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तृणन्हरिः। देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः। प्राचीनम्। ओजसा। पवमानः। स्तृणन्। हरिः। देवेषु। देवः। ईयते ॥ ४ ॥

ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛदेवः द्योतमानः सोमः ᵛपवमानः ᵛदेवेषु[10] यज्ञेषु ᵛबर्हिः ᵛप्राचीनं प्राचीनाग्रं ᵛस्तृणन् स्तारयन् ᵛओजसा बलेन ᵛईयते गच्छति॥

---

१. ग-त५-भ२-स त्वं; भ १.४- " स त्वं। २. ग-त-भ४-मु-काश्यपासितस्य। ३. घ-भ१.२.३-नाराशंस°। ४. ग-शौनकस्य पवमानसोममिद°; त-भ४-शौनकस्य पावमानमिद°। ५. त-भ४-आप्रीतन्सोम°; मु-आप्रीयसोम°। ६. घ-तनूनपाद्देवः। ७. त-°प्रवेशे। ८. ग-पराभ्यामाग्रयणं; त६-आसभ्यामाग्रयणं; भ२.३-आग्रयणं। ९. ग-त१.२.६.७-गृण्हामीति; त४.५-गृह्णामिति; भ३-गृह्णतीति। १०. ग-त-भ४-'देवेषु' नास्ति।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

Vहिरण्ययीः हिरण्मय्यः Vद्वारो Vदेवीः द्वारो देव्यः Vपवमानेन सोमेन सह Vसुष्टुताः स्तोतृभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः Vबृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः Vआतैः आताभ्यो दिग्भ्यः। 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात्। Vउत् Vजिहते उद्गच्छन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पवमानः । वृषण्यति ।
नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

Vसुशिल्पे सुरूपे Vबृहती परिवृढे Vमही महत्यौ Vन संप्रति Vदर्शते दर्शनीये Vनक्तोषासा नक्तोषासौ[1] Vपवमानः सोमः Vवृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

Vनृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ Vदैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ Vहोतारा होतारौ Vउभा उभौ Vदेवा देवौ Vहुवे आह्वयामि यज्ञे। Vपवमानः सोमः Vइन्द्रः दीप्तः। तथा च यास्कः–'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत[2] तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति। Vवृषा कामानां वर्षिता च भवतीति ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।
इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

Vभारती भारत्याख्या Vसरस्वती सरस्वत्याख्या च Vमही महती इळाख्या[3] च Vतिस्रः Vसुपेशसः सुरूपाः Vदेवीः देव्यः Vनः अस्माकं Vपवमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् Vइमं[4] Vयज्ञं प्रति Vआ Vगमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।
इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पवमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

Vअग्रजाम् अग्रे जातं Vगोपां प्रजानां पालयितारं Vपुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्गन्तारं Vत्वष्टारं देवम् Vआ Vहुवे अहमाह्वयामि यज्ञे। Vहरिः[5] हरितवर्णः Vपवमानः Vइन्दुः सोमः[6] Vइन्द्रः देवानामीश्वरः Vवृषा कामानां वर्षिता च Vप्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-मु–नक्तोषसौ। २. त१.२.६.७-मु–समैधन्; त४.५-भ३–समैधन; भ४–समैवंत। ३. भ१.२.३–इळा इळाख्या। ४. त-भ–'इमं' नास्ति। ५. ग-त-भ२.३.४–'हरिः' नास्ति। ६. त-भ–'सोमः' नास्ति।

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥
वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम् । अङ्ग्धि । धारया ।
सहस्रऽवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम हरितं हरितवर्णं हिरण्ययं कदाचिद्धिरण्मयवर्णं च भ्राजमानं दीप्यमानं सहस्रवल्शं सहस्रशाखं वनस्पतिं देवं धारया धारामयेण मध्वा मधुना समङ्ग्धि अङ्क्ष्व । संस्कुर्वित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥
विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।
वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सऽजोषसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः वायुः बृहस्पतिः च सूर्यः च अग्निः च इन्द्रः च सर्वे यूयं सजोषसः संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति[1] आ गत[1] आगच्छत ॥ ॥२५॥

'मन्द्रया' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवलस्य वार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्[2] ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥
मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्षिता देवयुः देवकामः अस्मयुः अस्मत्कामश्च अव्यः अवेः वारेषु वालेषु दशापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥
अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥२॥

हे इन्दो सोम त्वम् इन्द्रः ईश्वरः इति कृत्वा त्यं[3] तं[3] मद्यं मदकरं[4] मदं रसम् अभि[5] क्षर वर्ष । वाजिनः बलवतः अर्वतः अश्वांश्च अस्मदर्थम् अभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥
अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥३॥

हे सोम सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पूर्व्यं प्रत्नं त्यं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे आ समन्तात् अभि अर्ष अभिगमय । वाजं बलमस्मान् अभि अर्ष । उत अपि च श्रवः अन्नमभ्यर्ष ॥

१. ग-त४.५-'प्रति आ गत' नास्ति; त१.२.३.७-मु-आगत । २. ग-'देवताकं अनुक्रांतं मंद्रया नवेति; घ-'देवताकं मंद्रया नवेति अनुक्रांतं च । ३. ग-त-भ-'त्यं तं' नास्ति । ४. त-भ-मदकरमत्यंतं । ५. त-भ-'अभि' नास्ति ।

अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः । न । प्रऽवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥४॥

^v^द्रप्सासः द्रुतगतयः[1] ^v^पुनानाः क्षरन्तः ^v^इन्दवः सोमाः ^v^प्रवता प्रवणेन मार्गेण ^v^आपो ^v^न आप इव ^v^इन्द्रम् ^v^अनु ^v^असरन् अनुगच्छन्ति । ^v^आशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम्ऽइव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

^v^अत्यविं दशापवित्रमतिक्रम्य ^v^वने अरण्ये ^v^क्रीळन्तं वर्तमानं ^v^यं सोमं ^v^दश[2] दशसंख्याकाः ^v^योषणः स्त्रियः । अङ्गुलय इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं– 'तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश' (ऋ. सं. ९.१.७) इति । ^v^वाजिनं बलिनम् ^v^अत्यमिव[3] अश्वमिव ^v^मृजन्ति परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देवऽवीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

^v^वृषणं कामानां वर्षितारं ^v^देववीतये देवानां पानाय ^v^मदाय ^v^सुतम् अभिषुतं ^v^तं ^v^रसं ^v^भराय संग्रामाय ^v^गोभिः[4] पयोभिः[4] ^v^सं ^v^सृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

^v^देवाय द्योतमानाय ^v^इन्द्राय ^v^सुतः अभिषुतः ^v^देवः द्योतमानः सोमः ^v^धारया ^v^पवते क्षरति । ^v^यत् यस्मात् ^v^अस्य सोमस्य ^v^पयः ^v^पीपयत् इन्द्रमाप्यायितवत् । तस्माद्धारया पवत इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंह्या सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंह्या । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥८॥

^v^यज्ञस्य ^v^आत्मा आत्मभूतः ^v^सुतः अभिषुतः सोमः ^v^सुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन् ^v^रंह्या वेगेन ^v^पवते क्षरति । ^v^प्रत्नं पुरातनं ^v^काव्यम् आत्मनः कवित्वं च ^v^नि ^v^पाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिद्दधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥९॥

हे ^v^मदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम ^v^इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं ^v^वीतये इन्द्रस्य पानाय ^v^एव एवं ^v^मदं ^v^पुनानः क्षरन् ^v^गुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । ^v^गिरः ^v^चित् शब्दानपि ^v^दधिषे । अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

---

१. त–द्रुगतयः । २. त-भ४–'दश' नास्ति । ३. ग-भ–अत्यं न । ४. ग-त४.५-भ–'गोभिः पयोभिः' नास्ति; भ–गोभिः ।

'असृग्रम्' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम्। 'असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम्। असितो देवलो वर्षिः। तौ च कश्यपगोत्रजौ[1]। गायत्रं[2] छन्दः[2]। सोमः पवमानो देवता। उक्तो विनियोगः॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः। विदाना अस्य योजनम्॥ १॥

असृग्रम्। इन्दवः। पथा। धर्मन्। ऋतस्य। सुऽश्रियः। विदानाः। अस्य। योजनम्॥१॥

सुश्रियः शोभनश्रयणाः[3] अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं विदानाः जानन्तः इन्दवः सोमाः धर्मन् कर्मणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं सृज्यन्ते॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते। हविर्हविष्षु वन्द्यः॥ २॥

प्र। धारा। मध्वः। अग्रियः। महीः। अपः। वि। गाहते। हविः। हविष्षु। वन्द्यः॥२॥

हविष्षु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र पतन्तीत्यर्थः॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने। सद्माभि सत्यो अध्वरः॥ ३॥

प्र। युजः। वाचः। अग्रियः। वृषा। अव। चक्रदत्। वने। सद्म। अभि। सत्यः। अध्वरः॥३॥

एतदेव दर्शयति। वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः मुख्यः सोमः सद्म यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत् अवक्रन्दति। शब्दान् करोतीत्यर्थः॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति। स्वर्वाजी सिषासति॥ ४॥

परि। यत्। काव्या। कविः। नृम्णा। वसानः। अर्षति। स्वः। वाजी। सिसासति॥ ४॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि[4] धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतॄणां काव्या[5] काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे[6] वाजी बलवानन्नवान् वा इन्द्रः सिषासति। यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति। यदीमृण्वन्ति वेधसः॥ ५॥

पवमानः। अभि। स्पृधः। विशः। राजाऽइव। सीदति। यत्। ईम्। ऋण्वन्ति। वेधसः॥५॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः[7] ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः क्षरन्नेष सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव[8] यथा राजा[9] तद्वत् अभि षीदति[10] नाशयितुमभिगच्छति॥ ॥ २८॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति। रेभो वनुष्यते मती॥ ६॥

अव्यः। वारे। परि। प्रियः। हरिः। वनेषु। सीदति। रेभः। वनुष्यते। मती॥ ६॥

---

१. ग-त७-काश्यपगोत्रजौ; भ१.३-कश्यपगोत्रौ। २. भ१.२.३-गायत्रछंदसं। ३. त-भ-°श्रवणा। ४. ग-त-भ-'नृम्णानि' नास्ति। ५. ग-त-भ-'काव्या' नास्ति। ६. ग-स्वर्गात्। ७. त-भ-कर्तारं। ८. त-भ४-राजसेव। ९. भ१.२.३.४-राजाभिषीदति। १०. त-भ१.२.४-निषीदति।

vहरिः हरितवर्णः vप्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः vवनेषु उदकेषु संपृक्तः vअव्यः अवेः vवारे वालोपेते vपरि vषीदति। किंच vरेभः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् vमती मत्या स्तुत्या vवनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति। रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः। वायुम्। इन्द्रम्। अश्विना। साकम्। मदेन। गच्छति। रण। यः। अस्य। धर्मऽभिः ॥७॥

vयः यजमानः vअस्य सोमस्य vधर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः vरण रमते vसः यजमानः vवायुमिन्द्रं च vअश्विना अश्विनौ[1] च vमदेन vसाकं सह vगच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः। विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ। मित्रावरुणा। भगम्। मध्वः। पवन्ते। ऊर्मयः। विदानाः। अस्य। शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां vमध्वः सोमस्य vऊर्मयः तरङ्गाः vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ vभगं भगाख्यं देवं च प्रति vपवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः vअस्य सोमस्येमं सोमं vविदानाः जानन्तः vशक्मभिः सुखैः संगच्छन्त[2] इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये। श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम्। रोदसी इति। रयिम्। मध्वः। वाजस्य। सातये। श्रवः। वसूनि। सम्। जितम् ॥९॥

हे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां vमध्वः देवानां मोदयितुः[3] vवाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य vसातये लाभाय vअस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः काश्यपदेवलेभ्यो वा vरयिं धनं vश्रवः अन्नं च vवसूनि वासकान्यन्यान्यपि पश्वादीनि धनानि vसं vजितं संजयतम्। प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

'एते सोमाः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। अनुक्रान्तं च–'एते सोमाः' इति। उक्तः सूक्तविनियोगः। ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने 'मृजन्ति त्वा' इत्येषा। सूत्रितं च–'अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः' (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन्। वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते। सोमाः। अभि। प्रियम्। इन्द्रस्य। कामम्। अक्षरन्। वर्धन्तः। अस्य। वीर्यम् ॥१॥

vएते अभिषुता इमे vसोमाः vअस्य इन्द्रस्य vवीर्यं शक्तिं vवर्धन्तः वर्धयन्तः vइन्द्रस्य vकामं काम्यं vप्रियं प्रीतिकरं रसम् vअभि vअक्षरन् अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना। ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः। चमूऽसदः। गच्छन्तः। वायुम्। अश्विना। ते। नः। धान्तु। सुऽवीर्यम् ॥२॥

vते प्रसिद्धाः सोमाः vपुनानासः पुनाना अभिपूयमाणाः vचमूषदः चमसेषु सीदन्तः vवायुम् vअश्विना अश्विनौ च vगच्छन्तः प्राप्नुवन्तः vनः अस्मभ्यं vसुवीर्यं शोभनवीर्यं vधान्तु धारयन्तु। प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

---

१. ग-त-भ–'अश्विनौ' नास्ति। २. घ–आसंगच्छंत। ३. ग–मादयितुः।

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिषूयमाणः हार्दि अभिलषितस्त्वम् इन्द्रस्य राधसे संराधनाय ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिशः[1] क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः धीतयः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेष्यः अवेर्लोमानि कम्[2] उदकं च अति अभि[2] सृजानं त्वा त्वां देवेभ्यः देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि संवासयामः " ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिः हरितवर्णः सोमः गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।
इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।
सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥ ८ ॥

---

१. ग-त१.२.४.७-भ४-त्रिशः; त६-भ१.३-'त्रिशः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-कमुदकं चात्यभि; त१-कं उदकं चादन्यभि; त२.६-कं उदकं न्यभि; त४.५- - - - द अभि; त७-कमुदकं त्वदन्यभि; भ१.२-द अति; भ३-दशापवित्रमति; भ४-अभि; मु-कमुदकं चाति ।

हे ᵛसोम त्वं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛवृष्टिं वर्ष ᵛपरि ᵛस्रव वर्ष। ᵛपृथिव्या ᵛअधि पृथिव्याम्। अधिः सप्तम्यर्थानुवादः। ᵛद्युम्नम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः। ᵛनः अस्माकं ᵛसहः बलं च ᵛपृत्सु संग्रामेषु ᵛधाः धेहि ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम्। भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम्। त्वा। वयम्। इन्द्रऽपीतम्। स्वःऽविदम्। भक्षीमहि। प्रऽजाम्। इषम् ॥९॥

हे सोम ᵛनृचक्षसं नृणां द्रष्टारं ᵛस्वर्विदं सर्वज्ञम् ᵛइन्द्रपीतम् इन्द्रेण[1] पीतं ᵛत्वा[1] त्वां पिबन्तः ᵛवयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला[2] वा ᵛप्रजां पुत्रादिकाम् ᵛइषम् अन्नं च ᵛभक्षीमहि भजेमहि ॥ ॥ ३१ ॥

'परि प्रिया' इति नवर्चं नवमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि प्रिया' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः। सुवानो याति कविक्रतुः ॥ १ ॥

परि। प्रिया। दिवः। कविः। वयांसि। नप्त्योः। हितः। सुवानः। याति। कविऽक्रतुः ॥१॥

ᵛकविः मेधावी ᵛकविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः ᵛनप्त्योः अधिषवणफलकयोः ᵛहितः निहितः ᵛसुवानः अभिषूयमाणः ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपरि ᵛप्रिया अतिप्रियाणि ᵛवयांसि ग्राव्णः। तथा च मन्त्रवर्णः—'वयांसि[3] श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभः' इति। ᵛयाति गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे। वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र। क्षयाय। पन्यसे। जनाय। जुष्टः। अद्रुहे। वीती। अर्ष। चनिष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम ᵛप्रप्र अत्यन्तं ᵛक्षयाय तव निवासभूताय ᵛअद्रुहे अद्रोग्ध्रे च ᵛपन्यसे स्तोत्रे ᵛजनाय मनुष्याय ᵛवीती वीत्यै भक्षणाय ᵛजुष्टः पर्याप्तस्त्वं ᵛचनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया ᵛअर्ष यागं प्रति गच्छ ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत्। महान्मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

सः। सूनुः। मातरा। शुचिः। जातः। जाते इति। अरोचयत्।
महान्। मही इति। ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

ᵛजातः उत्पन्नः ᵛशुचिः विशुद्धः ᵛमहान् हविरुत्तमः ᵛसः सोमाख्यः ᵛसूनुः पुत्रः ᵛमही महत्यौ ᵛऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ ᵛजाते विश्वस्य जनयित्र्यौ ᵛमातरा आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ ᵛअरोचयत् रोचयति दीपयति ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः। या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

सः। सप्त। धीतिऽभिः। हितः। नद्यः। अजिन्वत्। अद्रुहः। याः। एकम्। अक्षि। ववृधुः ॥४॥

---

१. ग-त-भ-'इंद्रेण पीतं त्वा' नास्ति। २. त-कश्यप°। ३. ग-भ-'वयांसि' नास्ति।

ᵛयाः नद्यः यम् ᵛएकं मुख्यं सोमम् ᵛअक्षि अक्षीणं ᵛववृधुः वर्धयन्ति ᵛसः सोमः ᵛधीतिभिः[1] अङ्गुलिभिः। 'रशना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात्। ᵛहितः निहितः सन् ᵛअद्रुहः द्रोहवर्जिताः ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛनद्यः नदीः[2] ᵛअजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः। इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः। अभि। सन्तम्। अस्तृतम्। महे। युवानम्। आ। दधुः। इन्दुम्। इन्द्र। तव। व्रते ॥५॥

हे ᵛइन्द्र ᵛतव त्वदीये ᵛव्रते कर्मणि ᵛताः अङ्गुल्यः। पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलीनामुपात्तत्वात् तच्छब्देन परामर्शः। ᵛसन्तं विद्यमानम् ᵛअस्तृतम् अहिंसितं ᵛयुवानं नित्यतरुणम् ᵛइन्दुं सोमं ᵛमहे महतेऽभिषवादिलक्षणाय कर्मणे ᵛअभि ᵛआ ᵛदधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः। क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि। वह्निः। अमर्त्यः। सप्त। पश्यति। वावहिः। क्रिविः। देवीः। अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः ᵛवह्निः यज्ञस्य धुरो वोढा ᵛअमर्त्यः मरणरहितः ᵛवावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च सोमः ᵛसप्त नदीः ᵛपश्यति सोऽयं ᵛक्रिविः कूपरूपेण[3] पूर्णोऽवस्थितः सन् ᵛदेवीः नदीःᵛ अतर्पयत् तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या। तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव। कल्पेषु। नः। पुमः। तमांसि। सोम। योध्या। तानि। पुनान। जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे ᵛपुमः पुमन् सोम ᵛकल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु ᵛनः अस्मान् ᵛअव रक्ष। अपि च ᵛपुनान हे पवमान ᵛसोम त्वं ᵛयोध्या योधनीयानि ᵛतमांसि रक्षांसि यानि ᵛतानि ᵛजङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः। प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु। नव्यसे। नवीयसे। सुऽउक्ताय। साधय। पथः। प्रत्नऽवत्। रोचय। रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम ᵛनव्यसे नव्याय नूतनाय ᵛनवीयसे स्तुत्यायास्माकं ᵛसूक्ताय ᵛपथः मार्गान् ᵛनु क्षिप्रं ᵛसाधय अभिगच्छ। अपि च ᵛप्रत्नवत् यथापूर्वं ᵛरुचः त्वदीप्तीः ᵛरोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्वं रासि वीरवत्। सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान। महि। श्रवः। गाम्। अश्वम्। रासि। वीरऽवत्।

सन। मेधाम्। सन। स्व१रिति स्वः ॥ ९ ॥

हे ᵛपवमान सोम यस्त्वं ᵛवीरवत् पुत्रवत् ᵛमहि महत् ᵛश्रवः अन्नं ᵛगां च ᵛअश्वं च ᵛरासि अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं ᵛमेधां ᵛसन अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपि च ᵛस्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं ᵛसन देहि ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ४-धीतयः। २. त१.४.५.६.७-भ४-नदीभिः; त२-नदीव। ३. ग-कूपवत्।

प्र स्वानासो रथाइवार्वन्तो न श्रवस्यवः । सोमासो राये अक्रमुः ॥ १ ॥
प्र । स्वानासः । रथाःऽइव । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः । सोमासः । राये । अक्रमुः ॥ १ ॥

Vप्र Vस्वानासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः Vसोमासः सोमाः Vरथाइव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः Vअर्वन्तो Vन यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा Vश्रवस्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः Vराये यजमानानां धनाय Vअक्रमुः आगच्छन् ॥

हिन्वानासो रथाइव दधन्विरे गभस्त्योः । भरासः कारिणामिव ॥ २ ॥
हिन्वानासः । रथाःऽइव । दधन्विरे । गभस्त्योः । भरासः । कारिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

सोमाः Vरथाइव यथा रथास्तथा Vहिन्वानासः हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तः Vभरासः भराः Vकारिणामिव यथा भारवाहिनां[1] बाह्वोर्धीयन्ते तथा Vगभस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । Vदधन्विरे धीयन्ते ॥

राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते । यज्ञो न सप्त धातृभिः ॥ ३ ॥
राजानः । न । प्रशस्तिऽभिः । सोमासः । गोभिः । अञ्जते । यज्ञः । न । सप्त । धातृऽभिः ॥३॥

Vसोमासः सोमाः Vप्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः[2] स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः Vराजानो Vन यथा राजानः Vसप्त Vधातृभिः सप्त होत्राभिः Vयज्ञो Vन यथा च यज्ञस्तथा Vगोभिः गोविकारैः पयोभिः Vअञ्जते अज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि सुवानास इन्दवो मदाय बर्हणा गिरा । सुता अर्षन्ति धारया ॥ ४ ॥
परि । सुवानासः । इन्दवः । मदाय । बर्हणा । गिरा । सुताः । अर्षन्ति । धारया ॥ ४ ॥

Vसुवानासः सुवाना अभिषूयमाणाः Vइन्दवः सोमाः Vबर्हणा महत्या Vगिरा स्तुतिरूपया वाचा Vसुताः अभिषुताः सन्तः Vमदाय मदार्थं Vधारया Vपरि Vअर्षन्ति परितो गच्छन्ति ॥

आपानासो विवस्वतो जनन्त उषसो भगम् । सूरा अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥
आपानासः । विवस्वतः । जनन्तः । उषसः । भगम् । सूराः । अण्वम् । वि । तन्वते ॥५॥

Vविवस्वतः इन्द्रस्य Vआपानासः आपानभूताः Vउषसः Vभगं Vजनन्तः जनयन्तः Vसूराः सरन्तः सोमाः Vअण्वं Vवि Vतन्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ॥ ३४ ॥

अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥
अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

Vमतीनां स्तुतीनां Vकारवः कर्तार ऋत्विजः Vप्रत्नाः पुराणाः Vवृष्णः सेचकस्य सोमस्य[3] Vहरस आहरस आहर्तारश्च Vआयवः मनुष्याः Vद्वारा यज्ञस्य द्वाराणि Vअप Vऋण्वन्ति ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥
सम्ऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तऽजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

---

१. त-भ-मु–भारवाहानां । २. ग-भ–'प्रशस्ताभिः' नास्ति; घ–शस्ताभिः । ३. ग-च-त–'सोमस्य' नास्ति ।

ᵛसमीचीनासः समीचीनाः ᵛजामयः जामिसदृशाः ᵛएकस्य सोमस्य ᵛपदं स्थानं ᵛपिप्रतः पूरयन्तः ᵛसप्त ᵛहोतारः सप्त होत्रकाः ᵛआसते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा। कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा। नाभिम्। नः। आ। ददे। चक्षुः। चित्। सूर्ये। सचा। कवेः। अपत्यम्। आ। दुहे ॥८॥

ᵛनाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं ᵛनः अस्माकं ᵛनाभा नाभौ अहम् ᵛआ ᵛददे। पिबामीत्यर्थः। पीतसोमानामस्माकं ᵛचक्षुश्चित् चक्षुरपि ᵛसूर्ये ᵛसचा संगतं भवति। किंच ᵛकवेः क्रान्तकर्मणः सोमस्य ᵛअपत्यम्[1] अंशुम् ᵛआ ᵛदुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम्। सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि। प्रिया। दिवः। पदम्। अध्वर्युऽभिः। गुहा। हितम्। सूरः। पश्यति। चक्षसा ॥९॥

ᵛसूरः सुवीर्य इन्द्रः ᵛचक्षसा चक्षुषा ᵛदिवः दीप्तस्यात्मनः[2] ᵛप्रिया प्रियं ᵛपदम् ᵛअध्वर्युभिः ᵛगुहा गुहायां हृदये ᵛहितं निहितं[3] पीतं सोममपि ᵛअभि[4] ᵛपश्यति ॥ ॥ ३५ ॥

'उपास्मै' इति नवर्चमेकादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'उपास्मै' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तः सूक्तविनियोगः। अभिष्टवे घर्मदुघावत्सेऽपनीयमाने[5] 'नमसेदुप' इत्येषा। सूत्रितं च–'नमसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु' (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे। अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

उप। अस्मै। गायत। नरः। पवमानाय। इन्दवे। अभि। देवान्। इयक्षते ॥ १ ॥

हे ᵛनरः नेतार ऋत्विजः[6] यज्ञस्य ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛअभि ᵛइयक्षते आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते[7] ᵛपवमानाय क्षरते ᵛअस्मै अभिषूयमाणाय ᵛइन्दवे सोमाय ᵛउप ᵛगायत उपगानं कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः। देवं देवाय देवयु ॥ २ ॥

अभि। ते। मधुना। पयः। अथर्वाणः। अशिश्रयुः। देवम्। देवाय। देवऽयु ॥ २ ॥

हे सोम ᵛते तव ᵛदेवं देवनशीलं ᵛदेवयु देवयुं देवकामं रसं ᵛदेवाय देवनशीलायेन्द्राय ᵛमधुना ᵛपयः गव्येन पयसा ᵛअथर्वाणः ऋषयः ᵛअभि ᵛअशिश्रयुः अभ्यश्रीणन्। समस्कुर्वन्नित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते। शं राजन्नोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः। नः। पवस्व। शम्। गवे। शम्। जनाय। शम्। अर्वते। शम्। राजन्। ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे ᵛराजन् दीप्यमान सोम ᵛसः प्रसिद्धस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛगवे ᵛशं सुखं ᵛपवस्व क्षर। ᵛजनाय पुत्रादये च ᵛशं पवस्व। ᵛअर्वते अश्वाय च ᵛशं पवस्व। ᵛओषधीभ्यः च ᵛशं पवस्व ॥

१. ग–अपत्यमपत्यभूतं। २. घ-त७– दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः। ३. ग-घ-त–'निहितं' नास्ति। ४. त-भ४–'अभि' नास्ति। ५. ग–घर्मदुघावत्से उपनीयमाने; त-मु–घर्मदुघोवत्सो पवनीयमाने; भ१.२.३–घर्मदुघोवत्से पनीयमाने; भ४–घर्मदुघोवत्से पवनीयमाने। ६. ग-त-भ–'ऋत्विजः' नास्ति। ७. त-भ–°मिच्छति।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वऽतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः ᵛबभ्रवे बभ्रुवर्णाय ᵛस्वतवसे स्वबलाय ᵛअरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय ᵛदिविस्पृशे दिवं स्पृशते ᵛसोमाय ᵛनु[1] क्षिप्रं[1] ᵛगाथं स्तुतिरूपां वाचम् ᵛअर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तऽच्युतेभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥५॥

हे ऋत्विजः ᵛहस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः ᵛअद्रिभिः अभिषवग्रावभिःᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛपुनीतन पवित्रे पावयत । अपि च ᵛमधौ मदकरे सोमे ᵛमधु गव्यं पयः ᵛआ ᵛधावत प्रक्षिपत ॥ ॥३६॥

नमसेदुप सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः ᵛनमसेत् नमस्कारेणैव ᵛउप ᵛसीदत सोममुपगच्छत । ᵛदध्नेत् दध्नैव ᵛअभि ᵛश्रीणीतन अभिश्रीणीत च । ᵛइन्द्रे ᵛइन्दुं सोमं ᵛदधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रऽहा । विऽचर्षणिः । पवस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामऽकृत् ॥७॥

हे ᵛसोम ᵛअमित्रहा अमित्राणां हन्ता ᵛविचर्षणिः विद्रष्टा ᵛदेवेभ्यः ᵛअनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता त्वं ᵛगवे अस्माकं गवे ᵛशं सुखं ᵛपवस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे ᵛसोम ᵛमनश्चित् मनसो ᵛज्ञाता ᵛमनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् ᵛइन्द्राय इन्द्रस्य ᵛपातवे पानाय ᵛमदाय च ᵛपरि ᵛषिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा॥९॥

हे ᵛइन्दो क्लिद्यमान ᵛपवमान ᵛसोम त्वं ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ᵛरयिं धनं ᵛनः अस्माकं संबन्धिना ᵛइन्द्रेण ᵛयुजा सहायेन ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरिरीहि देहि ॥ ॥ ३७ ॥

'सोमा असृग्रम्' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'सोमा असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सदने । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

---

1. ग-त-भ-'नु क्षिप्रं' नास्ति ।

ᵛसुताः अभिषुताः ᵛमधुमत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः[1] ᵛइन्दवः ᵛसोमाः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛसादने गृहे[2] ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थम् ᵛअसृग्रं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥२॥

ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ᵛइन्द्रं ᵛमातरः जनयित्र्यः ᵛगावः ᵛवत्सं ᵛन यथा वत्सं प्रति तद्वत् ᵛअभि ᵛअनूषत अभिशब्दयन्ति ॥

मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदऽच्युत् । क्षेति । सदने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपःऽचित् ।
सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥ ३ ॥

ᵛमदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः ᵛसादने[3]। संहितायां दीर्घश्छान्दसः। स्थाने ᵛक्षेति निवसति। एतदेव विवृणोति। ᵛसिन्धोः नद्याः ᵛऊर्मा ऊर्मौ तरङ्गे। वसतीवरीष्वित्यर्थः। ᵛविपश्चित् विद्वान् ᵛसोमः ᵛगौरी ᵛअधि गौर्यामधि। अधीति सप्तम्यर्थानुवादः। माध्यमिकायां वाचि। 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात्। ᵛश्रितः निवसति ॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारे महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

दिवः । नाभा । विऽचक्षणः । अव्यः । वारे । महीयते । सोमः । यः । सुऽक्रतुः । कविः ॥४॥

ᵛयः ᵛसुक्रतुः सुप्रज्ञः ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛविचक्षणः विद्रष्टा सः ᵛसोमः ᵛदिवः अन्तरिक्षस्य ᵛनाभा नाभौ नाभिभूते ᵛअव्यः अवेः ᵛवारे वाले ᵛमहीयते पूज्यते। पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः कलशेष्वाँ अन्तः पवित्र आहितः । तमिन्दुः परि षस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आऽहितः । तम् । इन्दुः । परि । सस्वजे ॥५॥

ᵛयः ᵛसोमः ᵛकलशेषु कुम्भेषु ᵛआ आस्ते यश्च ᵛपवित्र पवित्रस्य ᵛअन्तः मध्ये ᵛआहितः निहितः ᵛतं स्वांशभूतं सोमम् ᵛइन्दुः[4] सोमो देवः ᵛपरि ᵛषस्वजे प्रविशति ॥ ॥ ३८ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्चुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥६॥

ᵛइन्दुः सोमः ᵛमधुश्चुतं मधुनश्च्यावकं ᵛकोशं मेघम्। 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु पाठात्। ᵛजिन्वन् प्रीणयन् ᵛसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य ᵛअधि ᵛविष्टपि विष्टब्धे स्थाने ᵛवाचं ᵛप्र ᵛइष्यति प्रेरयति। पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सबर्दुघः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यऽस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सबःऽदुघः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥७॥

---

१. ग–मधुराः । २. ग-त-भ४–सदने; भ१.२.३–' गृहे ' नास्ति । ३. ग-त-भ–सदने; घ–मदन । ४. त-भ–इंदुं ।

ᵛनित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः ᵛसबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा ᵛवनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः ᵛमानुषा मानुषाणि ᵛयुगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि ᵛहिन्वानः प्रीणयन् ᵛधीनां कर्मणाम् ᵛअन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛसोमः ᵛदिवः[1] अन्तरिक्षात् ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणः ᵛविप्रस्य मेधाविनः स्वस्य ᵛधारया ᵛप्रिया प्रियाणि ᵛपदा पदानि स्थानानि ᵛअभि ᵛअर्षति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रऽवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे ᵛपवमान ᵛइन्दो सोम त्वं ᵛसहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं ᵛस्वाभुवं शोभनभवनं ᵛरयिं धनम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛधारय[2] । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।
अथाष्टमः सुमतिना संगमेन[3] प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता । 'पवमानगुणः सोमो विज्ञेयः काश्यपावृषी । इति विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दळहच्युतात्' ॥ 'सोमः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रऽधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं ᵛपुनानः पावकः ᵛसोमः ᵛअर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । ᵛसहस्रधारः अपरिमितधारः ᵛअत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः । तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । ᵛवायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । ᵛनिष्कृतम् । निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

---

१. त-भ४-देवः । २. घ-आधारय । ३. ग-संग्रहेण ।

पर्वमानमवस्यवो [illegible] **न गायत। सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥**

पर्वमानम्। अवस्यवः। विप्रम्। अभि। प्र। गायत। सुस्वानम्। देवऽवीतये ॥ २ ॥

हे अवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं पवमानं शोधकं विप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा। अथवा विप्र इति मेधाविनाम। मेधाविनम्। देववीतये देवपानाय सुष्वाणं सूयमानम् अभि प्र गायत आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वार्जसातये सोमाः सहस्रपाजसः। गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते। वार्जऽसातये। सोमाः। सहस्रऽपाजसः। गृणानाः। देवऽवीतये ॥ ३ ॥

पवन्ते क्षरन्ति सोमाः। [illegible]

[illegible] देवाना वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं [illegible]
साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वार्जसातये पर्वस्व बृहतीरिषः। द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत। नः। वार्जऽसातये। पर्वस्व। बृहतीः। इषः। द्युऽमत्। इन्दो इति। सुऽवीर्यम् ॥४॥

उत अपि च नः अस्माकं वाजसातये अन्नलाभाय हे इन्दो सोम बृहतीरिषः महतीः रसधाराः द्युमत् दीप्तिमत् सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च पवस्व क्षर। शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः। अथवा। वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम्। सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते। नः। सहस्रिणम्। रयिम्। पर्वन्ताम्। आ। सुऽवीर्यम्। सुवानाः। देवासः। इन्दवः ॥५॥

ते इन्दवः सोमाः नः अस्माकं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं रयिं धनं सुवीर्यं च[3] आ पवन्ताम्। कीदृशास्ते। सुवानाः सूयमानाः देवासः द्योतनादिगुणयुक्ताः[4] ॥ ॥ १ ॥

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये। वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः। हियानाः। न। हेतृऽभिः। असृग्रम्। वार्जऽसातये। वि। वारम्। अव्यम्। आशवः ॥६॥

वाजसातये संग्रामाय हियानाः प्रेर्यमाणाः अत्याः न अश्वा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् हेतृभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः आशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये[5] अन्नलाभाय[5] अव्यं वारं दशापवित्रं वि असृग्रं व्यतिसृज्यन्ते[6] ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः। दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः। अर्षन्ति। इन्दवः। अभि। वत्सम्। न। धेनवः। दधन्विरे। गभस्त्योः ॥ ७ ॥

---

१. त-भ४–बहुलाः। २. त-भ४–देवतातिर्यज्ञः। ३. ग-त-भ४– वा। ४. ग-त-भ१.२.४–°गुणकाः; भ५–°गुणकराः। ५. भ–' वाजसातये अन्नलाभाय ' नास्ति। ६. त१.२.६–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं अविभवां वारं वालं दशापवित्रं प्रतत्यिर्थः; त३.५-भ४–पुस्तकेषु ' व्यतिसृज्यंते ' इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिदवकाशो विद्यते; त७–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं वारं वालां दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः।

वाश्राः शब्दयन्तः इन्दवः सोमाः अभि अर्षन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः शब्दकारिण्यः धेनवः न। ता यथा शब्दयन्त्यः वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत्। त एव गभस्त्योः बाह्वोः दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कनिक्रदत्। विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः। इन्द्राय। मत्सरः। पवमान। कनिक्रदत्। विश्वाः। अप। द्विषः। जहि ॥ ८ ॥

इन्द्राय जुष्टः प्रियः[1] पर्याप्तः मत्सरः सोमो भवतीति शेषः। 'मत्सरः सोमो मन्दते-स्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २.५) इति निरुक्तम्। हे पवमान त्वं कनिक्रदत् शब्दयन् विश्वाः द्विषः सर्वानस्माकं द्वेष्टॄन् अप जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः। योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः। अराव्णः। पवमानाः। स्वःऽदृशः। योनौ। ऋतस्य। सीदत ॥ ९ ॥

हे पवमानाः अराव्णः अदानानयजमानान् अपघ्नन्तः हिंसन्तः स्वर्दृशः सर्वत्र[2] द्रष्टारश्च यूयम् ऋतस्य योनौ यज्ञस्य स्थाने सीदत। अथवा। सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तम्। ऋष्यादि पूर्ववत्। 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः। कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि। प्र। असिस्यदत्। कविः। सिन्धोः। ऊर्मौ। अधि। श्रितः।
कारम्। बिभ्रत्। पुरुऽस्पृहम् ॥ १ ॥

परि प्रासिष्यदत् परिप्रस्यन्दते कविः मेधावी सोमः[3] सिन्धोरूर्मौ तरङ्गे[4] वसतीवर्युदकरसे[4] अधि श्रितः आश्रितः। पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं कारं शब्दं बिभ्रत् धारयन् परिस्यन्दत इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः। परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा। यदि। सऽबन्धवः। पञ्च। व्राताः। अपस्यवः। परिऽकृण्वन्ति। धर्णसिम् ॥ २ ॥

सबन्धवः समानबन्धनाः पञ्च व्राताः पञ्च जना मनुष्या[5] यजमानाः[5] अपस्यवः कर्मेच्छवः यद्यदा ईमेनं धर्णसिं धारकं सोमं गिरा[6] स्तुत्या[6] परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति। अस्योत्तरत्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत। यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत्। अस्य। शुष्मिणः। रसे। विश्वे। देवाः। अमत्सत। यदि। गोभिः। वसायते ॥ ३ ॥

---

१. ग-त-भ-मु-'प्रियः' नास्ति। २. भ१.३-सर्वे। ३. ग-त-भ-'सोमः' नास्ति। ४. ग-त-भ-'तरंगे...°रसे' नास्ति। ५. ग-त-भ-'मनुष्या यजमानाः' नास्ति। ६. ग-त-भ-'गिरा स्तुत्या' नास्ति।

आत् परिष्करणानन्तरमेव शुष्मिणः बलवतः अस्य सोमस्य रसे विश्वे देवाः अमत्सत अमाद्यन्त[1]। यदि यदा गोभिः गोविकारैः। विकारे प्रकृतिशब्दः। क्षीरादिभिः वसायते आच्छाद्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा। अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४ ॥

निऽरिणानः। वि। धावति। जहत्। शर्याणि। तान्वा। अत्र। सम्। जिघ्नते। युजा ॥४॥

अयं सोमः निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् वि धावति विविधं धावति - - - - यदा तान्वा। तनु दशापवित्रवस्त्रम्। तत्संबन्धीनि शर्याणि द्वाराणि जहत्[2] अधः सरति। अत्र अस्मिन् यज्ञे युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह सं जिघ्नते संगतो भवति। वस्त्रसुषिराद्विनिर्गत्य दशापवित्रादधः सत्[3] पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा। गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

नप्तीभिः। यः। विवस्वतः। शुभ्रः। न। ममृजे। युवा। गाः। कृण्वानः। न। निःऽनिजम् ॥५॥

यः सोमः विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य नप्तीभिः पौत्रस्थानीयाभिः। तस्य हस्तः पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः। मामृजे[4] मृज्यते शुभ्रो न दीप्तोऽश्वः युवा इव। यथाप्रवृद्धोऽश्वो[5] मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः निर्णिजम्। 'निर्णिक्' इति रूपनाम। स्वकीयं रूपं गाः न[6] कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या। वग्नुमियर्ति यं विदे ॥ ६ ॥

अति। श्रिती। तिरश्चता। गव्या। जिगाति। अण्व्या। वग्नुम्। इयर्ति। यम्। विदे ॥ ६ ॥

अण्व्या अङ्गुल्याभिषूयमाणः सोमः गव्या गव्यानि श्रिती श्रित्यै श्रयणार्थं तिरश्चता तिरश्चीनम् अति जिगाति। अंशुमतिक्रम्य गच्छति। तथाङ्गुल्याभिषूयमाणः वग्नुं शब्दम् इयर्ति प्रेरयति[7] ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम्। पृष्ठा गृभ्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि। क्षिपः। सम्। अग्मत। मर्जयन्तीः। इषः। पतिम्। पृष्ठा। गृभ्णत। वाजिनः ॥ ७ ॥

क्षिपः अङ्गुलयः मर्जयन्तीः[8] अभिमृशन्त्यः इषस्पतिम् अन्नानां स्वामिनं सोमम् अभि समग्मत अभिसंगच्छन्ते। संगत्य च वाजिनः बलवतः सोमस्य पृष्ठा पृष्ठानि गृभ्णत गृह्णन्त्यभिषवाङ्गुलयः ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद्विश्वानि सोम पार्थिवा। वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि। दिव्यानि। मर्मृशत्। विश्वानि। सोम। पार्थिवा। वसूनि। याहि। अस्मऽयुः ॥८॥

---

१. ग-माद्यंति; भ१.२.३-अमाद्यं। २. त-भ-'जहत्' नास्ति। ३. ग-भ१.२.३-मु-सरन्; त-भ४-सन्। ४. ग-ममृजे। ५. ग-यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो। ६. ग-त-भ-'न' नास्ति। ७. ग-प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय। ८. भ१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः' इत्यस्यानन्तरं कियांश्चिदवकाशो विद्यते।

हे ᵛसोम ᵛदिव्यानि पार्थिवानि च ᵛविश्वानि[1] सर्वाणि ᵛवसूनि धनानि[1] ᵛपरि ᵛमर्मृशत् परिमृशन् परिगृह्णन् ᵛअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ᵛयाहि आगच्छ। एवमभिषुण्वन्[2] रसं[2] संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ ४ ॥

'एष धिया' इत्यष्टर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'एष धिया' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुऽभिः।
गच्छन्। इन्द्रस्य। निःऽकृतम् ॥ १ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛशूरः विक्रान्तः ᵛअण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः ᵛधिया कर्मणा ᵛयाति गच्छति। कं देशं प्रति। उच्यते। ᵛइन्द्रस्य ᵛनिष्कृतं स्थानं दिवं प्रति ᵛरथेभिः रथैः ᵛआशुभिः शीघ्रगामिभिः ᵛगच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय। अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडनद्वारा[3] पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः[3] ॥

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियाऽयते। बृहते। देवऽतातये। यत्र। अमृतासः। आसते ॥ २ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛपुरु बहुलं ᵛधियायते धियं कर्मेच्छति। धीशब्दाद्यकारोपजनः। यद्वा। द्वितीयार्थे तृतीया छान्दसश्चालुक्। कस्मै। ᵛबृहते महते ᵛदेवतातये यज्ञाय। ᵛयत्र यस्मिन् यज्ञे ᵛअमृतासः अमृता देवाः ᵛआसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा। यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरिति। शुभ्रऽवता। पथा। यदि। तुञ्जन्ति। भूर्णयः ॥ ३ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛहितः निहितः हविर्धाने ᵛवि ᵛनीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। ᵛअन्तः तयोर्मध्यदेशे ᵛशुभ्रावता शोभावता ᵛपथा मार्गेण ᵛयदि यदा ᵛतुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः ᵛभूर्णयः भरणशीला अध्वर्य्वादयः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो॒ वृषा। नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। शृङ्गाणि। दोधुवत्। शिशीते। यूथ्यः। वृषा। नृम्णा। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛशृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नतानंशूनभिषवकाले ᵛदोधुवत् धूनोति[4]। ᵛयूथ्यः यूथार्हो यूथपतिः ᵛवृषा वृषभो यथा ᵛशिशीते तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति[5] तद्वत्। कीदृश एषः। ᵛओजसा बलेन ᵛनृम्णा नृम्णानि धनानि ᵛदधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

---

१. ग-त३.४.५-भ४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; भ१.२.३-विश्वानि वसूनि। २. ग-एवमभिषवानंतरं; भ१.३-एवमभिषुण्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तत्रैवागच्छतीत्यर्थः; त-निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; भ१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; भ४-निष्पीडनद्वारा पात्रं गच्छतीत्यर्थः। ४. घ-त१.६.७-भ१.३-धुनोति। ५. घ-त७-धुनोति; त१.२.३.६-भ१.४-धूनेति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

एषः सोमः रुक्मिभिः अध्वर्य्वादिभिः सह ईयते गच्छति। कीदृश एषः। वाजी वेजनवान्[1] शुभ्रेभिः शुभ्रैर्दीप्तैः अंशुभिः विशिष्टः। अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम्। सिन्धूनां स्यन्दमानानां रसानां पतिः भवन् य[2] ईयत इति ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

एषः सोमः वसूनि आच्छादकानि पिब्दना पिब्दनानि[3] पीडितानि रक्षांसि परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शादेषु शातनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

आयवः मनुष्या ऋत्विजः एतं सोमं मर्ज्यं मार्जनीयम् उप मृजन्ति। निष्पीडयन्तीत्यर्थः। कुत्र। द्रोणेषु द्रोणकलशेषु। कीदृशम्। महीरिषः महान्त्यन्नानि प्रचक्राणं कुर्वाणम्। प्रभूतरसस्राविणमित्यर्थः ॥

ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे 'एतमु त्यम्' इत्येषा। सूत्रितं च– 'एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः ।
सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

त्यं तम् एतमु एतमेव सोमं दश क्षिपः दशाङ्गुलयः मृजन्ति परिचरन्ति। सप्त धीतयः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः। कीदृशमेतम्[4]। स्वायुधं शोभनायुधं मदिन्तमं मादयितृतमम्। रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र ते सोतारः' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतार ओण्योः रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम ते तव रसं सोतारः सोमाभिषवकर्तारः ओण्योः रसम्। लुप्तोपममेतत्। द्यावापृथिव्यो रसमुदकमिव। अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम्। प्र स्रावयन्तीति

१. ग–वाजनवान्; घ–वेगवान्। २. ग–अयं; घ–यं। ३. ग–त१.२.३.६.७–भ२.३–'पिब्दनानि' नास्ति। ४. ग–त–भ४–कीदृशमेनं।

शेषः । किमर्थम् । vघृष्वये शत्रुघर्षणशीलाय[1] vमदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः vसर्गः सृष्टः vएतशः vन अश्व इव vतक्ति गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य र॒थ्य॑म॒पो वसा॑न॒मन्ध॑सा । गो॒षामण्वे॑षु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । र॒थ्य॑म् । अ॒पः । वसा॑नम् । अन्ध॑सा । गो॒ऽसाम् । अण्वे॑षु । स॒श्चि॒म ॥२॥

वयमभिषोतारः vदक्षस्य बलस्य vरथ्यं नेतारम् vअपः उदकानि रसान् vवसानम् आच्छादयन्तम् vअन्धसा श्रयणान्नेन सहितं vगोषां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं[2] सोमं vक्रत्वा कर्मणा vअण्वेषु अङ्गुलीषु vसश्चिम संयोजयामः[3] ॥

अन॑प्तम॒प्सु दु॒ष्टरं॒ सोमं॑ प॒वित्र॒ आ सृ॑ज । पु॒नी॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ३ ॥

अन॑प्तम् । अ॒प्ऽसु । दु॒स्तर॑म् । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ । सृ॒ज । पु॒नी॒हि । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥३॥

vअनप्तं शत्रुभिरनाप्तम् vअप्सु[4] आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । vदुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईदृशं vसोमं vपवित्रे दशापवित्रे vआ vसृज प्रक्षिप हे अध्वर्यो । तत्रोच्यते[5] । vइन्द्राय इन्द्रस्य vपातवे पातुं vपुनीहि ॥

प्र पु॑ना॒नस्य॒ चेत॑सा॒ सोमः॑ प॒वित्रे॑ अर्षति । क्रत्वा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ ४ ॥

प्र । पु॒ना॒नस्य॑ । चेत॑सा । सोमः॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । क्रत्वा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥४॥

vचेतसा स्तुत्या vपुनानस्य पूयमानस्यांशीभूतः vसोमः vपवित्रे दशापवित्रे vअर्षति गच्छति[6] । अथ पश्चात् vक्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा vसधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे[7] vआसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा॒ नमो॑भि॒रिन्द॑व॒ इन्द्र॒ सोमा॑ असृक्षत । म॒हे भरा॑य का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

प्र । त्वा॒ । नमः॑ऽभिः । इन्द॑वः । इन्द्र॑ । सोमाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । म॒हे । भरा॑य । का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

हे vइन्द्र vत्वा त्वां vनमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवान्नैः सह vइन्दवः vसोमाः vप्र[8] vअसृक्षत[8] प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । vमहे महते vभराय संग्रामाय । कीदृशाः । vकारिणः बलकरणशीलाः ॥

पु॒ना॒नो रू॒पे अ॒व्यये॒ विश्वा॒ अर्ष॑न्न॒भि श्रियः॑ । शूरो॒ न गोषु॑ तिष्ठति ॥ ६ ॥

पु॒ना॒नः । रू॒पे । अ॒व्यये॑ । विश्वाः॑ । अर्ष॑न् । अ॒भि । श्रियः॑ । शूरः॑ । न । गोषु॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ ॥६॥

vअव्यये अविमये vरूपे रूप्यमाणे वस्त्रे vपुनानः पूयमानः vविश्वाः सर्वाः vश्रियः शोभाः vअभि vअर्षन् अभिगच्छन् vगोषु निमित्तासु vशूरो vन शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ vतिष्ठति पात्रे ॥

---

१. घ–घर्षणशीलाय; भ–शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग–दातारमेव° । ३. त–संयोजमानः । ४. त-भ–अप्सु अप्सु । ५. ग–तदेवोच्यते; त-भ४–तवोच्यते । ६. भ१.२–प्रगच्छति । ७. ग–द्रोणकलशं । ८. घ–असृक्षत; त-भ–प्रासृजन् ।

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

दिवो न द्युलोकादन्तरिक्षादिव सानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्बलस्य कर्तुः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं[1] स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु[2] मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयार्थे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना वस्त्रेण पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अव्यो वारम् अवेर्वालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

'प्र निम्नेनेव' इत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र निम्नेनेव' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः आशवः व्याप्ताः सोमाः प्र असृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्दवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । मत्सरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रेष्ट्यां द्वितीयाज्यभागस्य 'आ कलशेषु' इति याज्या । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यत इत्येका[2]' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति[3] ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि षिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

१. भ–विपश्चितं स्तोतृनामैतत् । २. भ–इतरेषु मनुष्येषु । ३. त-भ-मु–इत्येके

अयं सोमः ᵛकलशेषु ᵛआ ᵛधावति। तदर्थं ᵛपवित्रे ᵛपरि ᵛपिच्यते अध्वर्युभिः। ᵛउक्थैः स्तोत्रैः ᵛयज्ञेषु निमित्तेषु ᵛवर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन्न भ्राजसे दिवम्। इष्णन्त्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति। त्री। सोम। रोचना। रोहन्। न। भ्राजसे। दिवम्। इष्णन्। सूर्यम्। न। चोदयः ॥५॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛत्री ᵛरोचना[1] त्रीणि[1] रोचनानि त्रीँल्लोकान् ᵛअति अतिक्रम्य ᵛरोहन् उपरिस्थं ᵛदिवं द्युलोकं ᵛभ्राजसे प्रकाशयसि। तथा ᵛइष्णन् गच्छन् ᵛसूर्यं ᵛन सूर्यं च ᵛचोदयः चोदयसि प्रेरयसि। नशब्दश्चार्थे ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः। दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि। विप्राः। अनूषत। मूर्धन्। यज्ञस्य। कारवः। दधानाः। चक्षसि। प्रियम् ॥ ६ ॥

ᵛअभि[2] ᵛअनूषत[2] अभिष्टुवन्ति ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारः। कुत्र[3]। ᵛयज्ञस्य ᵛमूर्धन् मूर्धनि। शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः। कीदृशास्ते। ᵛकारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो वा। ᵛचक्षसि द्रष्टरि सोमे ᵛप्रियं ᵛदधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः। मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। वाजिनम्। नरः। धीभिः। विप्राः। अवस्यवः। मृजन्ति। देवऽतातये ॥७॥

हे सोम ᵛतमु तमेव ᵛत्वा[4] त्वां ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं गमनवन्तं वा ᵛनरः नेतारः ᵛविप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः ᵛधीभिः[5] कर्मभिः ᵛमृजन्ति शोधयन्ति ᵛदेवतातये यज्ञार्थम्। किमिच्छवः। ᵛअवस्यवः अन्नमिच्छवः[5] ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः। चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः। धाराम्। अनु। क्षर। तीव्रः। सधऽस्थम्। आ। असदः। चारुः। ऋताय। पीतये ॥८॥

हे सोम त्वं ᵛमधोः मधुररसस्य ᵛधारामनु ᵛक्षर प्रवहन्[6]। ᵛतीव्रः तीव्ररसः सन् ᵛसधस्थं सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा ᵛआ ᵛअसदः सीद। ᵛचारुः चरणशीलः सन् ᵛऋताय यज्ञार्थं ᵛपीतये देवानां पानाय ॥ ॥ ७ ॥

'परि सुवानः' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि सुवानः सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः। मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि। सुवानः। गिरिऽस्थाः। पवित्रे। सोमः। अक्षारिति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥१॥

---

१. त१.२.६–रोचना; त३.४.५.७-भ३–'रोचना त्रीणि' नास्ति। २. भ–हे सोम त्वां अभ्यनूषत। ३. ग–क्व; त-भ४–क्रतु। ४. ग-त–'त्वा' नास्ति। ५. ग–अवस्यवः रक्षणेच्छवः देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजंति। ६. ग-भ१.३–प्रवह।

अयं ᵛसोमः ᵛपवित्रे ᵛपरि ᵛअक्षाः परिक्षरति। ᵛसुवानः सूयमानः ᵛगिरिष्ठाः गिरिस्थायी। ग्रावसु वर्तमान इत्यर्थः। स त्वं ᵛमदेषु मादकेषु सोतृषु ᵛसर्वधा[1] ᵛअसि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि[1] ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः। मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम्। विप्रः। त्वम्। कविः। मधु। प्र। जातम्। अन्धसः। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥२॥

हे सोम ᵛत्वं ᵛविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ᵛत्वं च ᵛकविः मेधावी। अतस्त्वम् ᵛअन्धसः अन्नात् ᵛजातं ᵛमधु मधुररसं ᵛप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत। मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। पीतिम्। आशत। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛतव ᵛपीतिं पानं ᵛविश्वे ᵛदेवासः देवाः[2] ᵛसजोषसः समानप्रीतयः सन्तः ᵛआशत प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे। मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ। यः। विश्वानि। वार्या। वसूनि। हस्तयोः। दधे। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥४॥

ᵛयः सोमः ᵛविश्वानि ᵛवार्या वरणीयानि ᵛवसूनि धनानि[3] स्तोतुः ᵛहस्तयोः ᵛआ ᵛदधे करोति। प्रयच्छतीत्यर्थः। ᵛमदेषु ᵛसर्वधा ᵛअसि इति। अथवा[4] स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते। मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः। इमे इति। रोदसी इति। मही इति। सम्। मातराऽइव। दोहते।
मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ५ ॥

ᵛयः सोमः ᵛइमे ᵛमही महत्यौ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसं ᵛदोहते। उभयोः सारं परिगृह्णातीत्यर्थः। ᵛमातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति। मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि। यः। रोदसी इति। उभे इति। सद्यः। वाजेभिः। अर्षति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥६॥

ᵛयः सोमः ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛवाजेभिः अन्नैः ᵛपरि ᵛअर्षति परिगच्छति[5]। सोमाहुत्या[6] द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत्। मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः। शुष्मी। कलशेषु। आ। पुनानः। अचिक्रदत्। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ७ ॥

---

१. ग–सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६–सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति; त३.४.५–सर्वधाता दाता चा भवति; त७–सर्वस्य दाता दाता वा भवति; भ४–सर्वधा असि सर्वस्य धाता दाता भवसि; मु–सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि। २. घ–सर्वे देवाः। ३. ग-त-भ–'धनानि' नास्ति। ४. ग-त-मु–'अथवा' नास्ति। ५. त-भ४–परिगच्छति परिगच्छ; मु–परिगच्छति परिगत्य। ६. घ–आहुत्या।

उक्तरीत्या[1] महान् ^सः सोमः ^शुष्मी बलवान् ^पुनानः पूयमानः सन् ^आ[2] ^अचिक्रदत् शब्दं[3] करोति। अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादो नेयः॥ ॥ ८॥

'यत् सोम' इति सप्तर्चमेकोनविंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'यत् सोम' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु। तन्नः पुनान आ भर॥ १॥

यत्। सोम। चित्रम्। उक्थ्यम्। दिव्यम्। पार्थिवम्। वसु। तत्। नः। पुनानः। आ। भर॥१॥

हे ^सोम ^यत् ^चित्रं चायनीयम् ^उक्थ्यं स्तुत्यं ^दिव्यं दिवि भवं ^पार्थिवं पृथिवीसंबद्धं[4] च ^वसु[4] धनमस्ति ^तत् ^नः अस्मभ्यं ^पुनानः पूयमानः सन् ^आ ^भर आहर॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती। ईशाना पिप्यतं धियः॥ २॥

युवम्। हि। स्थः। स्वःपती इति स्वःऽपती। इन्द्रः। च। सोम। गोपती इति गोऽपती। ईशाना। पिप्यतम्। धियः॥ २॥

हे ^सोम ^त्वम् ^इन्द्रश्च ^युवं ^हि युवां खलु ^स्वर्पती सर्वस्य[5] स्वामिनौ ^स्थः भवथः। तथा ^गोपती गवां पालकौ ^ईशाना ईश्वरौ सन्तौ ^धियः अस्मदीयानि कर्माणि ^पिप्यतं प्याययतम्॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि। हरिः सन्योनिमासदत्॥ ३॥

वृषा। पुनानः। आयुषु। स्तनयन्। अधि। बर्हिषि। हरिः। सन्। योनिम्। आ। असदत्॥३॥

^वृषा[6] कामानां वर्षकः सोमः[6] ^आयुषु मनुष्येष्वध्वर्य्वादिषु ^पुनानः पूयमानः सन् ^स्तनयन् शब्दं कुर्वन् ^अधि ^बर्हिषि। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। आस्तीर्णे दर्भे ^हरिः[7] हरितवर्णः ^सन् ^योनिं स्वकीयं स्थानम् ^आसदत् आसीदति॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि। सूनोर्वत्सस्य मातरः॥ ४॥

अवावशन्त। धीतयः। वृषभस्य। अधि। रेतसि। सूनोः। वत्सस्य। मातरः॥ ४॥

^धीतयः धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्यः। क्तिन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः। ^अधि ^रेतसि स्वकीये सारे ^वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य। सोममित्यर्थः। ^अवावशन्त पुनः[8] कामयन्ते[8]। सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः। तदेवाह। ^सूनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य ^वत्सस्य सोमस्य ^मातरः निर्मात्र्यः प्रवृद्धिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः॥

कुविद्वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत्। याः शुक्रं दुहते पयः॥ ५॥

कुवित्। वृषण्यन्तीभ्यः। पुनानः। गर्भम्। आऽदधत्। याः। शुक्रम्। दुहते। पयः॥५॥

---

१. भ– य उक्तरीत्या। २. ग-त-भ–'आ' नास्ति। ३. घ–कलशेषु शब्दं। ४. ग–'संबंधि यत्। ५. ग–स्व; त१.३.६.७-मु–स्वर्गस्य। ६. ग-त-म–'वृषा··· सोमः' नास्ति। ७. ग-त–'हरिः' नास्ति; भ–हरिः सन्। ८. घ–मीलितवंतः; भ१.२–पुनःपुनः कामयंते।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुवित् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति। याः आपः शुक्रं दीप्तं पयः दुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत् ॥

उप॑ शिक्षापत॒स्थुषो॑ भि॒यस॒मा धे॑हि॒ शत्रु॑षु । पव॑मान वि॒दा र॒यिम् ॥ ६ ॥

उप॑ । शि॒क्ष । अ॒प॒ऽत॒स्थुषः॑ । भि॒यस॑म् । आ । धे॒हि॒ । शत्रु॑षु । पव॑मान । वि॒दाः । र॒यिम् ॥६॥

हे पवमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु। कान्। अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान्। अस्मदभिमतानित्यर्थः। शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय। अस्माकं तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः॑ सोम॒ वृष्ण्यं॒ नि शुष्मं॒ नि वय॑स्तिर । दू॒रे वा॑ स॒तो अन्ति॑ वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः॑ । सो॒म॒ । वृ॒ष्ण्य॑म् । नि । शुष्म॑म् । नि । वयः॑ । ति॒र॒ ।
दू॒रे । वा॒ । स॒तः । अन्ति॑ । वा॒ ॥७॥

हे अभिषूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्ण्यं वर्षकं बलं नि तिर। निपूर्वस्तिरतिर्नाशार्थः। नाशय। तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नि तिर। तस्यैव[1] वयः अन्नं च नि तिर। कीदृशस्य शत्रोः। दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ॥९॥

'प्र कविः' इति सप्तर्चं त्रिंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र कविः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

प्र क॒विर्दे॒ववी॑तये॒ऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । सा॒ह्वान्विश्वा॑ अ॒भि स्पृधः॑ ॥ १ ॥

प्र । क॒विः । दे॒व॒ऽवी॑तये । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । स॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि । स्पृधः॑ ॥१॥

कविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवेः वारेभिः वारैः[2] दशापवित्रेण प्र अर्षति प्रकर्षेण गच्छति। साह्वान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान् हिंसकान् वा अभि भवतीति शेषः ॥

स हि ष्मा॑ जरि॒तृभ्य॒ आ वाजं॒ गोम॑न्त॒मिन्व॑ति । पव॑मानः सह॒स्रिण॑म् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म॒ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । आ । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । इन्व॑ति ।
पव॑मानः । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ २ ॥

स हि ष्म स खलु पवमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम्[3] आ अभिमुखम् इन्वति व्याप्नोति। प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि॒ विश्वा॑नि॒ चेत॑सा मृ॒शसे॒ पव॑से म॒ती । स नः॑ सोम॒ श्रवो॑ विदः ॥ ३ ॥

परि॑ । विश्वा॑नि । चेत॑सा । मृ॒शसे॑ । पव॑से । म॒ती । सः । नः॒ । सो॒म॒ । श्रवः॑ । वि॒दः॒ ॥३॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे। प्रयच्छसीत्यर्थः। मती मत्यास्मत्स्तुत्या पवसे क्षरसि रसम्। सः त्वं हे सोम नः अस्मभ्यं श्रवः अन्नं विदः देहि ॥

---

१. घ-तथैव। २. घ-वारैर्वालैः। ३. ग-त-भ-अन्नं वा।

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम ᵛबृहद्यशः महतीं कीर्तिम् ᵛअभ्यर्ष अभिगमय । ᵛमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः[1] अस्मभ्यं ᵛध्रुवं ᵛरयिं धनं चाभ्यर्ष । किंच ᵛइषम् अन्नं ᵛस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥५॥

हे ᵛसोम ᵛसुव्रतः सुकर्मा ᵛपुनानः ᵛत्वं ᵛराजेव ᵛगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ᵛआ ᵛविवेशिथ आविशसि । हे ᵛवह्ने वोढः ᵛअद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥६॥

ᵛसः ᵛसोमः ᵛवह्निः वोढा यज्ञादेः ᵛअप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः ᵛदुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः ᵛमृज्यमानः शोध्यमानः ᵛगभस्त्योः हस्तयोरेवंभूतः सन् सः ᵛचमूषु पात्रेषु ᵛसीदति ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥७॥

हे ᵛसोम ᵛक्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं ᵛमंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः ᵛमखो ᵛन दानमिव ᵛपवित्रं ᵛगच्छसि । किं कुर्वन् । ᵛस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं ᵛदधत् प्रयच्छन् ॥　॥१०॥

'एते धावन्ति' इति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एते धावन्ति' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

ᵛएते ᵛसोमाः ᵛइन्द्राय ᵛधावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । ᵛइन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा ᵛघृष्वयः घर्षणशीलाः ᵛमत्सरासः मादयितारः ᵛस्वर्विदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

ᵛप्रवृण्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा ᵛअभियुजः अभियोजयितारः ᵛसुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे ᵛवरिवोविदः । 'वरिवः' इति धननाम । तस्य लम्भयितारः ᵛस्वयं ᵛस्तोत्रे[2] ᵛवयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

---

१. ग-घ-त३-५- 'हविष्मद्भ्यः' नास्ति । २. भ- स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकमित् । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥३॥

ᵛवृथा अनायासेन ᵛक्रीळन्तः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛएकमित् एकमेव ᵛसधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा ᵛअभि अक्षरन्निति शेषः । ᵛसिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु ᵛव्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

ᵛएते सोमाः ᵛपवमानासः पूयमानाः ᵛविश्वानि ᵛवार्या[1] वार्याणि वरणीयानि धनानि ᵛआशत व्याप्नुवन् । ᵛरथे ᵛहिताः स्थापिताः[2] ᵛन[2] ᵛसप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।
यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्दवः सोमाः ᵛअस्मिन् यजमाने ᵛपिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं ᵛवेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् ᵛआदिशे अस्मभ्यमादेशनाय ᵛआ ᵛदधात आयच्छत[3] । ᵛयः यजमानः ᵛअस्मभ्यम् ᵛअरावा ----- प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥६॥

ᵛऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा ᵛरथ्यं रथस्य नेतारं ᵛनवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनमग्र आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् ᵛआदिशे स्वामिनि[4] ᵛकेतं प्रज्ञानं ᵛदधात स्थापयत । हे सोमाः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः। हे सोमाः ᵛअर्णसा उदकेन ᵛशुक्राः दीप्ताः सन्तः ᵛपवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्ये अवीवशन्काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अक्रत ।
सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

ᵛत्ये ते ᵛएत ᵛउ एत एव सोमाः ᵛअवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कान्त्वा च ᵛवाजिनः बलवन्तोऽन्नवन्तो वा सोमाः ᵛकाष्ठाम् ᵛअक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशादुद्गता[5] ग्रहानित्यर्थः[5] । ᵛसतः यजमानस्य स्तोतुर्वा ᵛमतिं बुद्धिं स्तुतिं वा ᵛप्रासाविषुः प्रैरयन् ॥ ॥ ११ ॥

'एते सोमासः' इति सप्तर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एते सोमासः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ-'वार्या' नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-त्तदेशाय स्वामिनि; त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

ᵛएते पूयमानाः ᵛसोमासः सोमाः ᵛसृष्टाः अध्वर्युणा ᵛआशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः ᵛप्र ᵛअहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः ᵛरथाइव तथोक्तलक्षणाः[१] ᵛवाजिनः इव वेजनवन्तोऽश्वा इव[१]॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥२॥

ᵛएते सोमाः ᵛउरवः महान्तः ᵛवाताइव[२] वायव इव[३] ᵛवृथा अनायासेन व्यानशुः इत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा ᵛपर्जन्यस्य ᵛवृष्टयः ᵛइव वर्षा यथा तथैव । किंच ᵛअग्नेः ᵛभ्रमाः भ्रमणा ज्वालासंचाराः ᵛइव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥३॥

ᵛएते ᵛसोमासः सोमाः ᵛपूताः शुद्धाः ᵛविपश्चितः प्राज्ञाः ᵛदध्याशिरः दध्याश्रयणाः ᵛविपा प्रज्ञानेन ᵛधियः अस्मदीयानि कर्माणि ᵛव्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥४॥

ᵛएते सोमाः ᵛमृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः ᵛअमर्त्याः अमरणधर्माणः ᵛससृवांसः हविर्धानात् सरन्तः ᵛपथः मार्गान् ᵛरजः लोकांश्च ᵛइयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः ᵛन ᵛशश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥५॥

ᵛएते सोमाः ᵛरोदसोः[४] द्यावापृथिव्योः ᵛपृष्ठानि ᵛविप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः ᵛव्यानशुः व्याप्नुवन्ति । ᵛउत अपि च ᵛइदमुत्तमं ᵛरजः द्युलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥६॥

ᵛतन्तुं यज्ञं ᵛतन्वानम् ᵛउत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् ᵛअनु ᵛआशत ᵛप्रवतः नद्यः । ᵛउत अपि च ᵛइदं कर्म अनेन सोमेन ᵛउत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम्[५] । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

---

१. घ–तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त१.२.६.७-मु–उक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव वेजनवंतोश्वा इव । २. ग-त३.४.५-भ४–वाता । ३. त-भ२.४–' इव ' नास्ति । ४. ग–रोदस्योः । ५. त१.२.६–°कृत्यं ।

सर्वा अन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजः । द्युलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वश्नुते पृथिव्या चान्तरिक्षेण च । उत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं पणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् गव्यानि गोहितानि वसु वसूनि गोयूथानि वसूनि चेति[1] वा आ आहृत्य धारयः[2] धारयसि । तथा तन्तुं यज्ञं प्रति ततं विस्तृतं यथा भवति तथा अचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

'सोमा असृग्रम्' इति सप्तर्चं त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'सोमा असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

आशवः शीघ्राः सोमाः असृग्रम् असृग्रन् सृज्यन्ते । मधोः मधुरस्य[3] मदस्य[3] मदकरस्य धारया असृग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । अभि लक्षीकृत्य विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

प्रत्नासः पुराणाः केचित् आयवः शीघ्रगमना अश्वाः नवीयः नवतरं पदम् अनु अक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । रुचे[4] दीप्त्यै[4] सूर्यं जनन्त कुर्वन्ति । दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम त्वं नः अस्मभ्यम् अर्यः अरेः अदाशुषः अप्रयच्छतः[5] गयं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् आ भर आहर । तथास्मभ्यं प्रजावतीरिषः च[6] कृधि कुरु ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ४ ॥

आयवः गन्तारः सोमासः सोमाः मद्यं मदकरं रसम् अभि पवन्ते क्षरन्ति । तथा मधुश्चुतं मधुस्राविणं कोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तत्रामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् अभि पवन्त इति शेषः[7] ॥

---

१. भ१.२.३–वेति । २. ग-भ१.२.३–आधारयः । ३. त-भ–'मधुरस्य मदस्य' नास्ति । ४. घ–एतैः सोमैः रुचे दीप्तौ; त-भ–रुचे दीप्तौ । ५. त-भ–प्रयच्छतः । ६. घ–अन्नानि च । ७. घ–शेषः किमर्थं मदे मदं मदाय हर्षाय ।

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुऽवीरः । अभिशस्तिऽपाः ॥५॥

सोमः अर्षति गच्छति । कीदृशः सः । धर्णसिः धारको जगतां तथा इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं रसं दधानः धारयन् सुवीरः सुवीर्यः अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभितो हिंसा ततो रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्दो वाजं सिषासासि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधऽमाद्यः । इन्दो इति । वाजम् । सिसासासि ॥६॥

हे सोम सधमाद्यः । सधमादो यज्ञः । तदर्हस्त्वम् इन्द्राय देवेभ्यः चान्येभ्यः[1] पवसे क्षरसि । हे तादृश इन्दो सोम अस्मभ्यं वाजम् अन्नं सिषासासि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥७॥

मदानां मदकराणां मध्येऽतिशयेन मदकरम् अस्य अमुं सोमं पीत्वा वृत्राणि शत्रून् अप्रतिगतः[2] सन् इन्द्रः जघान हतवान् । नु क्षिप्रं जघनत् च । हन्तु चेदानीमपि[3] ॥ ॥१३॥

'प्र सोमासः' इति सप्तर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिर्गायत्री छन्दः सोमो देवता । 'प्र सोमासः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्दवः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्दवः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ १ ॥

सोमासः सोमाः पवमानासः[4] पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः[5] प्र अधन्विषुः । धन्वतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । किंच श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः अप्सु वसतीवरीषु च मृञ्जत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥२॥

गावः गमनशीला इन्दवः[6] अभि अधन्विषुः अभिगच्छन्ति दशापवित्रम् । किमिव । प्रवता प्रवणवता देशेन यतीः गच्छन्त्यः आपो न आप इव । पश्चात् पुनानाः इन्द्रं प्रीणयितुम् आशत व्याप्नुवन् । आहुतिप्रणाड्येन्द्रमेव वा व्याप्नुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय प्र धन्वसि प्रगच्छस्याहवनीयं प्रति हविर्धानात् । तदेवाह । नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः विनीतः[7] वि नीयसे हविर्धानात् । अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्धि नीयसे ॥

---

१. भ१.२.३–'चान्येभ्यः' नास्ति । २. त-भ–प्रतिगतः । ३. ग-घ-त-भ२–चेदानीमिति ।
४. त३.५-भ–पवमानाः । ५. त-भ–दीप्ताः सोमाः । ६. घ–इंदवः सोमाः । ७. ग–विगृहीतो ।

त्वं सो॑म नृ॒माद॑नः॒ पव॑स्व चर्षणी॒सहे॑ । सस्नि॒र्यो अ॑नु॒माद्यः॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । नृ॒ऽमाद॑नः । पव॑स्व । च॒र्ष॒णि॒ऽसहे॑ । सस्निः॑ । यः । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम ᵛत्वं ᵛनृमादनः नृणां मादयिता त्वं ᵛचर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेष्टारः[1] । तेषां समभिभवित्र इन्द्राय ᵛपवस्व क्षर ᵛयः त्वं ᵛसस्निः शुद्धः ᵛअनुमाद्यः स्तुत्यः स[2] पवस्वेति समन्वयः ॥

इन्दो॒ यदद्रि॑भिः सु॒तः प॒वित्रं॑ परि॒धाव॑सि । अर॒मिन्द्र॑स्य॒ धाम्ने॑ ॥ ५ ॥

इन्दो॒ इति॑ । यत् । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽधाव॑सि । अर॑म् । इन्द्र॑स्य । धाम्ने॑ ॥५॥

हे ᵛइन्दो त्वं ᵛयत् यदा ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛसुतः अभिषुतः ᵛपवित्रं दशापवित्रं ᵛपरिधावसि परिगच्छसि । तदा ᵛइन्द्रस्य ᵛधाम्ने स्थानायाधारकायोदराय[3] वा ᵛअरं पर्याप्तो भवसि ॥

पव॑स्व वृत्रहन्तमो॒क्थेभि॑रनु॒माद्यः॑ । शुचिः॑ पाव॒को अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

पव॑स्व । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । उ॒क्थेभिः॑ । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ । शुचिः॑ । पा॒व॒कः । अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

हे ᵛवृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तरिन्दो त्वं[4] ᵛपवस्व क्षर । कीदृशस्त्वम् । ᵛउक्थेभिः शस्त्रैः ᵛअनुमाद्यः स्तुत्यः ᵛशुचिः शुद्धः ᵛपावकः अन्यस्य शोधकः ᵛअद्भुतः महान् । एवंमहानुभावः पवस्व ॥

शुचिः॑ पाव॒क उ॑च्यते॒ सोमः॑ सु॒तस्य॒ मध्वः॑ । दे॒वा॒वीर॑घशंस॒हा ॥ ७ ॥

शुचिः॑ । पा॒व॒कः । उ॒च्य॒ते॒ । सोमः॑ । सु॒तस्य॑ । मध्वः॑ । दे॒व॒ऽअवीः॑ । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ ७ ॥

ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛमध्वः मदकरस्य वल्लयात्मकः ᵛसोमः रसरूपः ᵛशुचिः स्वयं शुद्धः ᵛपावकः शोधकश्च ᵛउच्यते । तथा ᵛदेवावीः देवानामविता तर्पयिता ᵛअघशंसहा । अघं पापं शंसन्तीत्यघशंसा असुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि । तत्र 'पवस्व' इति षडृचं प्रथमं सूक्तं दृळहच्युतनाम्नोऽगस्त्यपुत्रस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'पवस्व षड् दृळहच्युत आगस्त्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

पव॑स्व दक्ष॒साध॑नो दे॒वेभ्यः॑ पी॒तये॑ हरे । म॒रुद्भ्यो॑ वा॒यवे॒ मदः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । द॒क्ष॒ऽसाध॑नः । दे॒वेभ्यः॑ । पी॒तये॑ । ह॒रे॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । वा॒यवे॑ । मदः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛहरे हरितवर्ण पापहर्तर्वा सोम ᵛदक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ᵛमदः मदकरश्च त्वं ᵛपवस्व क्षर । ᵛदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ᵛपीतये पानाय । तथा ᵛमरुद्भ्यः ᵛवायवे च पीतये पवस्व ॥

पव॑मान धि॒या हि॒तो॒३॑ऽभि योनिं॒ कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा वा॒युमा वि॑श ॥ २ ॥

पव॑मान । धि॒या । हि॒तः । अ॒भि । योनि॑म् । कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा । वा॒युम् । आ । वि॒श॒ ॥२॥

हे ᵛपवमान सोम ᵛधिया कर्मणास्मद्व्यापारेण अङ्गुल्या[5] वा ᵛहितः धृतः सन् ᵛकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ᵛयोनिं स्थानं ग्रहं वा ᵛअभि विशेति शेषः । तदेवाह । ᵛधर्मणा[6] ᵛवायुम् । वायुसंबन्धि[7] पात्रमित्यर्थः । तत् ᵛआ ᵛविश प्रविश ॥

---

१. घ–शत्रवः । २. भ१.२.३–'स' नास्ति । ३. ग–स्थानाय धारकायोदराय; घ-त-भ–स्थानाधारकायोदराय । ४. भ१.२.३–'त्वं' नास्ति । ५. ग-त–'अंगुल्या' नास्ति । ६. त१.२.६.७-भ१.२.३-मु–धर्मणा कर्मणा; भ ४–धर्मणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-भ-मु–'संबंधिनं ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥३॥

अयं सोमः ᵛसं ᵛशोभते ᵛदेवैः सह ᵛयोनौ स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः ᵛवृषा[1] कामानां वर्षकः ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः[1] ᵛप्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ᵛदेववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः एवंमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥४॥

ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛरूपाण्याविशन् ᵛपुनानः पूयमानः ᵛहर्यतः कमनीयः । 'हर्य गतिकान्त्योः'। ईदृशः ᵛयाति गच्छति । ᵛयत्र ᵛअमृतासः अमृता देवाः ᵛआसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविऽक्रतुः ॥५॥

ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛसोमः ᵛगिरः शब्दान् ᵛजनयन् ᵛपवते क्षरति । किं कुर्वन् । ᵛआयुषक्[2] अनुषक्तम् ᵛइन्द्रं ᵛगच्छन् व्याप्नुवन् ᵛकविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥६॥

हे ᵛमदिन्तम मादयितृतम ᵛकवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं ᵛपवित्रम् अतिक्रम्य ᵛधारया ᵛआ ᵛपवस्व । किमर्थम् । ᵛअर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआसदं प्राप्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

'तममृक्षन्त' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तं दृळ्हच्युतपुत्रस्येध्मवाहनाम्न आर्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'तममृक्षन्तेध्मवाहो दार्ढच्युतः' इति । गतो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥१॥

ᵛतं ᵛवाजिनम् अश्वमश्ववदाशुम् । व्याप्तमित्यर्थः । ᵛअदितेः पृथिव्याः ᵛउपस्थे[3] उत्सङ्गे । ᵛअधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । ᵛअमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । ᵛविप्रासः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः । केन साधनेन । ᵛअण्व्या अङ्गुल्या ᵛधिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अथवाण्व्या सूक्ष्मया धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रऽधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥२॥

ᵛतं सोमं ᵛगावः गन्त्र्यः स्तुतयः ᵛअभ्यनूषत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । ᵛसहस्रधारं बहुधारम् ᵛअक्षितम् अक्षीणम् ᵛइन्दुं दीप्तं ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛआ ᵛधर्तारं सर्वतो धारकम् । सोमाधारत्वात् द्युलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

---

१. ग-त-म-'वृषा ... क्रांतप्रज्ञः' नास्ति । २. ग-त-म—आनुषक् । ३. घ—उपस्थे अधि ।

तं वेधां मेधयांह्यन्पवमानमधि द्यवि । धर्णसिं भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पवमानम् । अधि । द्यवि । धर्णसिम् । भूरिऽधायसम् ॥३॥

वेधां विधातारं पवमानं तं मेधया प्रज्ञया अह्यन् प्राहिण्वन्ति । किं प्रति । अधि द्यवि द्युलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । धर्णसिं सर्वस्य धारकं भूरिधायसं बहूनां कर्तारम् ॥

तमंह्यन्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । सम्ऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥४॥

तं सोमं विवस्वतः परिचरत[1] ऋत्विजः भुरिजोः बाह्वोः धिया अङ्गुल्या अह्यन् प्राहिण्वन् । कीदृशं तम् । संवसानं वसन्तं पात्रे वाचः स्तुतेः पतिं स्वामिनम् अदाभ्यम् अदम्भनीयम् ॥

तं सानावधिं जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । हर्यतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । हर्यतम् । भूरिऽचक्षसम् ॥५॥

तं[2] सोमं हरिं हरितवर्णं सानावधि समुच्छ्रिते देशे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । जामयः[3] अङ्गुलयः[3] हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अधिषुण्वन्ति अद्रिभिः ग्रावभिः । कीदृशम् । हर्यतं कमनीयं भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारम् ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पवमान गिरावृधम् । इन्दविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पवमान । गिराऽवृधम् । इन्दो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥६॥

हे पवमान[4] सोम तम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मै । इन्द्राय । के । वेधसः विधातार ऋत्विजः । कीदृशं त्वाम् । गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् इन्दुं[5] दीप्तं सरूपं वा[5] मत्सरं मदकरम् ॥ ॥ १६ ॥

'एष कविः' इति षडृचं तृतीयं सूक्तं नृमेधनाम्न आङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं सौम्यम् । 'एष कविर्नृमेधः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो घ्नन्नप स्रिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अप । स्रिधः ॥ १ ॥

एषः सोमः कविः मेधावी अभिष्टुतः अभितः स्तुतः पवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य तोशते । यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावादत्र गतिमात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः[6] । अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते । पीड्यत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । पुनानः पूयमानः स्रिधः शत्रून् अप घ्नन् अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि षिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

---

१. ग–परिचरंतः । २. ग–जामयोंगुलयः तं । ३. ग-त-म–'जामयः अङ्गुलयः' नास्ति । ४. घ–पवमान पूयमान इंदो दीप्त । ५. घ–'इन्दुं . . . वा' नास्ति । ६. त–गच्छंतीत्यर्थः ।

एषः सोमः स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता[1] इन्द्राय वायवे च पवित्रे परि षिच्यते । कीदृश एषः । दक्षसाधनः बलकारी ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥३॥

एषः सोमः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः वि नीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः । दिवः द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः वृषा अभिमतवर्षकः सुतः अभिषुतः । कुत्र नीयते । वनेषु वननीयेषु वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु । विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गव्युरचिक्रदत्पवमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पवमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥४॥

एषः सोमः पवमानः पूयमानः अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् । गव्युः अस्माकं गा इच्छन् हिरण्ययुः धनमिच्छन् इन्दुः दीप्तः सन् सत्राजित् महतः[2] शत्रोरसुरादेर्जेता अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन् ॥

एष सूर्येण हासते पवमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पवमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

एषः पवमानः पूयमानः सोमः सूर्येण देवेन अधि द्यवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे पवित्रे हासते परित्यज्यते । मत्सरः मदकरः मदः सोमः । यद्यप्यध्वर्युहस्ताद्दशापवित्रे परित्यज्यते सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना वीर्यवत्त्वाय । सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमस्रावणे सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिस्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

एष शुष्मी बलवान् सोमः अन्तरिक्षे दशापवित्रे असिष्यदत् स्यन्दते । कीदृश एषः । वृषा वर्षकः हरिः हरितवर्णः पुनानः पूयमानः इन्दुः दीप्तश्चैव[3] इन्द्रमा इन्द्रं च अभिगच्छतीति शेषः । आ इति चार्थे ॥ ॥ १७ ॥

‘ एष वाजी ’ इति षळृचं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यार्षं गायत्रं सौम्यम् । ‘ एष वाजी प्रियमेधः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥१॥

एषः सोमः वाजी गमनशीलः हितः अध्वर्युणा[4] पात्रे निहितः विश्ववित् सर्वज्ञः मनसः स्तोत्रस्य पतिः स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं ‘ चन्द्रमा

---

१. ग-त-भ४–जेता सोमः । २. ग–संहृत॰; त–महतां । ३. ग–दीप्तश्चंद्र इव; घ–दीप्तश्च; त–दीप्तश्च इव । ४. घ–नृभिः अध्वर्य्वादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः। तादृशोऽसौ अव्यो वारम् अवेर्वालं दशापवित्रं वि धावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः। विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः। पवित्रे। अक्षरत्। सोमः। देवेभ्यः। सुतः। विश्वा। धामानि। आऽविशन् ॥२॥

एषः सोमः देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे अक्षरत् स्रवति। विश्वा सर्वाणि धामानि देवशरीराणि आविशन् प्रविशन्। प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः। वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः। देवः। शुभायते। अधि। योनौ। अमर्त्यः। वृत्रऽहा। देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

एषः सोमः देवः शुभायते शोभते। कुत्र। अधि योनौ स्वीये स्थाने। कीदृश एषः। अमर्त्यः अमरणधर्मा वृत्रहा शत्रुहन्ता देववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः। अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः। वृषा। कनिक्रदत्। दशऽभिः। जामिऽभिः। यतः। अभि। द्रोणानि। धावति ॥४॥

एष वृषा वर्षिता कामानां कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् दशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः यतः धृतः द्रोणानि द्रुममयाणि[1] पात्राणि अभि धावति अभिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः। विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः। सूर्यम्। अरोचयत्। पवमानः। विऽचर्षणिः। विश्वा। धामानि। विश्वऽवित् ॥५॥

एषः सोमः सूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन। पवमानः पूयमानः विचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा विश्ववित् सर्ववित्। न केवलं सूर्यं किंतु विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति। देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः। शुष्मी। अदाभ्यः। सोमः। पुनानः। अर्षति। देवऽअवीः। अघशंसऽहा ॥ ६ ॥

एषः सोमः शुष्मी बलवान् अदाभ्यः अदम्भनीयः पुनानः पूयमानः अर्षति गच्छति। देवावीः देवानामविता अघशंसहा। अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः। तेषां हन्ता ॥ ॥ १८ ॥

'प्रास्य' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं नृमेधस्याङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। अनुक्रम्यते च—'प्रास्य नृमेधः' इति। गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा। देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र। अस्य। धाराः। अक्षरन्। वृष्णः। सुतस्य। ओजसा। देवान्। अनु। प्रऽभूषतः ॥१॥

अस्य सोमस्य वृष्णः वर्षकस्य सुतस्य अभिषुतस्य देवाननु प्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ओजसा स्ववीर्येण धाराः प्र अक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति ॥

---

१. ग-घ-त-भ-मु–द्रुममयानि।

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा। ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

सप्तिम्। मृजन्ति। वेधसः। गृणन्तः। कारवः। गिरा। ज्योतिः। जज्ञानम्। उक्थ्यम् ॥२॥

सप्तिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं मृजन्ति शोधयन्ति। के। गृणन्तः स्तुवन्तः वेधसः विधातारः कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्य्वादयः गिरा स्तुत्या साधनेन। कीदृशं सप्तिम्। ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं[1] जायमानम्। प्रवृद्धमित्यर्थः। अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं वै ज्योतिर्यत् सोमः' इति श्रुतेः[2]। उक्थ्यं[3] स्तुत्यम्[3] ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो। वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा। सोम। तानि। ते। पुनानाय। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो। वर्ध। समुद्रम्। उक्थ्यम् ॥३॥

हे सोम प्रभूवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजांसि सुषहा शोभनाभिभावुकानि। यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् उक्थ्यं स्तुत्यं तं वर्ध वर्धय। पूरय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया। इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा। वसूनि। सम्ऽजयन्। पवस्व। सोम। धारया। इनु। द्वेषांसि। सध्र्यक् ॥ ४ ॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर धारया। द्वेषांसि द्वेष्याणि सर्वाणि सध्र्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात्समस्य कस्य चित्। निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष। सु। नः। अररुषः। स्वनात्। समस्य। कस्य। चित्। निदः। यत्र। मुमुच्महे ॥ ५ ॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुष्ठु रक्ष पालय। कस्मात्। अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात् निन्दारूपात्[4]। किमेकस्यादानशीलस्य। न। समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित्। कंचनामुञ्चन्नित्यर्थः। न केवलमदातुः स्वनात्। किं तर्हि। कस्य चित् कस्यापि निदः निन्दकाद्रक्ष। यत्र मुमुच्महे यस्मिन्रक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया। द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ। इन्दो इति। पार्थिवम्। रयिम्। दिव्यम्। पवस्व। धारया।
द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। आ। भर ॥ ६ ॥

हे इन्दो क्लिद्यमान सोम त्वं धारया आ पवस्व सर्वतः क्षर। पार्थिवं दिव्यं च रयिं धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं च आ भर आहरास्मभ्यम् ॥ ॥ १९ ॥

'प्र धाराः' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्न आङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'प्र धारा बिन्दुः' इत्यनुक्रमणिका। गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-जज्ञानं जातं। २. भ-श्रुतिः। ३. भ१.२.३-'उक्थ्यं स्तुत्यं' नास्ति। ४. घ-त-निदः निंदारूपात्।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन्। पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥
प्र। धाराः। अस्य। शुष्मिणः। वृथा। पवित्रे। अक्षरन्। पुनानः। वाचम्। इष्यति ॥१॥

शुष्मिणः बलवतः अस्य सोमस्य धाराः पवित्रे दशापवित्रे वृथा अप्रयत्नेन[1] अक्षरन् स्रवन्ति[2]। तदानीं पुनानः पूयमानः सोमः वाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा इष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत्। इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः। हियानः। सोतृऽभिः। मृज्यमानः। कनिक्रदत्। इयर्ति। वग्नुम्। इन्द्रियम् ॥२॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः हियानः प्रेर्यमाणः ध्याप्रियमाणः। कैः। सोतृभिः[3] ऋत्विग्भिः। पश्चाद्दशापवित्रे मृज्यमानः शोध्यमानः[4] कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् इन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिनमिन्द्रियमपि ----- करं वग्नुं शब्दम् इयर्ति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम्। पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥
आ। नः। शुष्मम्। नृऽसह्यम्। वीरऽवन्तम्। पुरुऽस्पृहम्। पवस्व। सोम। धारया ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं धारया आ पवस्व। किम्। शुष्मं बलम्। कीदृशम्। नृषाह्यं नृणामस्मद्विरोधिनामभिभावुकं वीरवन्तं पुत्रोपेतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्ममा पवस्व। एतस्य लाभाय पवस्वेत्यर्थः। रसस्रावे सति होमद्वारा तस्सिद्धे शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत्। अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
प्र। सोमः। अति। धारया। पवमानः। असिस्यदत्। अभि। द्रोणानि। आऽसदम् ॥४॥

अयं पवमानः सोमः धारया अति अतिक्रम्य दशापवित्रं प्र असिष्यदत् प्रस्यन्दते। किमर्थम्। द्रोणानि द्रोणकलशादीनि आसदम् आसादनाय[5] ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
अप्ऽसु। त्वा। मधुमत्ऽतमम्। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दो इति। इन्द्राय। पीतये ॥५॥

हे इन्दो सोम अप्सु वसतीवरीषूदकेषु मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वाम् अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति। किमर्थम्। इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे। चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥
सुनोत। मधुमत्ऽतमम्। सोमम्। इन्द्राय। वज्रिणे। चारुम्। शर्धाय। मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं मधुमत्तमं मधुररसोपेतं सोममिन्द्राय वज्रिणे वज्रयुक्ताय सुनोत सुनुत। पुनः कीदृशम्। चारुं चरणीयं मत्सरं मदकरं शर्धाय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च सोमं सुनुतेति ब्रूते यजमानः स्वीयान् ॥ ॥ २० ॥

---

१. ग–अप्रयासेन। २. भ–प्रस्रवंति। ३. त-भ१.४–स्तोतृभिः। ४. ग-भ२.३–शोध्यमानः सन्। ५. भ२.३–आसदनाय; भ५–आसनाय।

'प्र सोमासः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं राहूगणस्य गोतमस्यार्षं सौम्यम्। 'प्र सोमासो गोतमः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र सोमा॑सः स्वा॒ध्य१॒॑: पव॑मानासो अक्रमुः। र॒यिं कृ॑ण्वन्ति॒ चेत॑नम् ॥ १ ॥

प्र। सोमा॑सः। सु॒ऽआ॒ध्य॑ः। पव॑मानासः। अ॒क्र॒मुः॒। र॒यिम्। कृ॒ण्वन्ति॒। चेत॑नम् ॥ १ ॥

ᵛप्र ᵛअक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति। के। ᵛसोमासः सोमाः। कीदृशाः। ᵛस्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा ᵛपवमानासः पूयमानाः। ते[1] च[1]ᵛचेतनं प्रज्ञापनं ᵛरयिं धनं ᵛकृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम्॥

दि॒वस्पृ॑थि॒व्या अधि॒ भवे॑न्दो द्युम्न॒वर्ध॑नः। भवा॒ वाजा॑नां॒ पति॑: ॥ २ ॥

दि॒वः। पृ॒थि॒व्याः। अधि॑। भव॑। इ॒न्दो॒ इति॑। द्यु॒म्न॒ऽवर्ध॑नः। भव॑। वाजा॑नाम्। पति॑: ॥२॥

हे ᵛइन्दो ᵛवाजानाम् अन्नानां ᵛपतिः स्वामी त्वं ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपृथिव्याः भूलोकस्य ᵛद्युम्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता ᵛभव। अस्माकं लोकद्वये यत् द्युम्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः॥

तुभ्यं॒ वाता॑ अभि॒प्रिय॑स्तुभ्य॑मर्षन्ति॒ सिन्ध॑वः। सोम॒ वर्ध॑न्ति ते॒ मह॑: ॥ ३ ॥

तुभ्य॑म्। वाता॑:। अ॒भि॒ऽप्रिय॑:। तुभ्य॑म्। अ॒र्ष॒न्ति॒। सिन्ध॑वः। सोम॑। वर्ध॑न्ति। ते॒। मह॑: ॥३॥

हे ᵛसोम ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛवाताः वायवः ᵛअभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति। तथा ᵛसिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः ᵛतुभ्यमर्षन्ति गच्छन्ति। अभिपूयमाणस्य तवाप्यायनायैवं कुर्वन्तीत्यर्थः। त उभयेऽमी ᵛते तव ᵛमहः महत्त्वं ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति॥

आ प्या॑यस्व॒ समे॑तु ते वि॒श्वत॑: सोम॒ वृष्ण्य॑म्। भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे ॥ ४ ॥

आ। प्या॒य॒स्व॒। सम्। ए॒तु॒। ते॒। वि॒श्वत॑:। सोम॑। वृष्ण्य॑म्। भव॑। वाज॑स्य। स॒म्ऽग॒थे ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम त्वं वायुभिरद्भिश्च ᵛआ ᵛप्यायस्व प्रवृद्धो भव। ᵛते त्वां ᵛविश्वतः ᵛवृष्ण्यं वर्षयोग्यं बलं ᵛसमेतु संगच्छताम्। ᵛसंगथे संग्रामे ᵛवाजस्य अन्नस्य प्रापकः ᵛभव॥

तुभ्यं॒ गावो॑ घृ॒तं पयो॒ बभ्रो॑ दुदु॒ह्रे अक्षि॑तम्। वर्षि॑ष्ठे॒ अधि॒ सान॑वि ॥ ५ ॥

तुभ्य॑म्। गाव॑:। घृ॒तम्। पय॑:। बभ्रो॒ इति॑। दु॒दु॒ह्रे। अक्षि॑तम्। वर्षि॑ष्ठे। अधि॑। सान॑वि ॥५॥

हे ᵛबभ्रो बभ्रुवर्ण सोम ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛगावो ᵛघृतं ᵛपयः च ᵛअक्षितम् अक्षीर्णं ᵛदुदुह्रे दुहते। ᵛवर्षिष्ठे प्रवृद्धे ᵛअधि ᵛसानवि समुच्छ्रिते प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम्॥

स्वा॒यु॒धस्य॑ ते स॒तो भुव॑नस्य पते व॒यम्। इन्दो॑ सखि॒त्वमु॑श्मसि ॥ ६ ॥

सु॒ऽआ॒यु॒धस्य॑। ते॒। स॒तः। भुव॑नस्य। प॒ते॒। व॒यम्। इन्दो॒ इति॑। स॒खि॒ऽत्वम्। उ॒श्म॒सि॒ ॥६॥

हे ᵛभुवनस्य भूतजातस्य ᵛपते स्वामिन् पालक सोम। सोमस्य जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वम्। हे ᵛइन्दो सोम ᵛवयम् अनुष्ठातारः ᵛस्वायुधस्य ᵛते तव ᵛसतः[2] ᵛसखित्वमुश्मसि कामयामहे॥ ॥ २१ ॥

---

१. घ-त-भ४-तव। २. भ१-संतः।

'प्र सोमासः' इति षडृचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षं गायत्रं सौम्यम्। अनुक्रम्यते च—'प्र सोमासः श्यावाश्वः' इति। गतो विनियोगः॥

प्र सोमा॑सो मद॒च्युत॒ः श्रव॑से नो म॒घोन॑ः। सु॒ता वि॒दथे॑ अक्रमुः॥ १॥

प्र। सोमा॑सः। म॒द॒ऽच्यु॑तः। श्रव॑से। न॒ः। म॒घोन॑ः। सु॒ताः। वि॒दथे॑। अ॒क्र॒मु॒ः॥ १॥

ᵛसोमासः सोमाः ᵛमदच्युतः मदस्राविणः ᵛसुताः अभिषुताः सन्तः ᵛविदथे यज्ञे ᵛमघोनः हविष्मतो मम ᵛश्रवसे अन्नाय कीर्तये वा ᵛप्र ᵛअक्रमुः प्रगच्छन्ति॥

आदीं॑ त्रि॒तस्य॒ योष॑णो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः। इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑॥ २॥

आत्। ई॒म्। त्रि॒तस्य॑। योष॑णः। हरि॑म्। हि॒न्व॒न्ति॒। अद्रि॑ऽभिः। इन्दु॑म्। इन्द्रा॑य। पी॒तये॑॥२॥

ᵛआत् अपि[१] च[१] ᵛईम् एनं ᵛहरिं हरितवर्णं सोमं ᵛत्रितस्य ऋषेः ᵛयोषणः अङ्गुलयः ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति[२]। किमर्थम्। ᵛइन्दुं दीप्तं सोमम् ᵛइन्द्राय इन्द्रस्य ᵛपीतये पानाय॥

आदीं॑ हं॒सो यथा॑ ग॒णं विश्व॑स्यावीवश॒न्म॒तिम्। अत्यो॒ न गोभि॑रज्यते॥ ३॥

आत्। ई॒म्। ह॒ंसः। यथा॑। ग॒णम्। विश्व॑स्य। अ॒वी॒व॒श॒त्। म॒तिम्।
अत्य॑ः। न। गोभि॑ः। अ॒ज्य॒ते॒॥ ३॥

ᵛआत् अपि च ᵛईम् अयं सोमः ᵛहंसो ᵛयथा ᵛगणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत् ᵛविश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य ᵛमतिं स्तुतिं बुद्धिं वा ᵛअवीवशत् वशं नयति। स च सोमः ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛगोभिः गव्यैरुदकैर्वा ᵛअज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते॥

उ॒भे सो॑माव॒चाक॑श॒न्मृ॒गो न त॒क्तो अ॑र्षसि। सीद॑न्नृ॒तस्य॒ योनि॒मा॥ ४॥

उ॒भे इति॑। सो॒म॒। अ॒व॒ऽचाक॑शत्। मृ॒गः। न। त॒क्तः। अ॒र्ष॒सि॒।
सीद॑न्। ऋ॒तस्य॑। योनि॑म्। आ॥ ४॥

हे ᵛसोम ᵛउभे द्यावापृथिव्यौ ᵛअवचाकशत्। पश्यतिकर्मेदम्। पश्यन् ᵛमृगो ᵛन मृग इव ᵛतक्तः गव्यैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन्। 'दध्ना तनक्ति' (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात्। ᵛअर्षसि[३] गच्छसि[३] च[४]। किं कुर्वन्। ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआ ᵛसीदन् आश्रयन्[५]। यज्ञसाधनाय गच्छसीत्यर्थः[६]॥

अ॒भि गावो॑ अनूषत॒ योषा॑ जा॒रमि॑व प्रि॒यम्। अग॑न्ना॒जिं यथा॑ हि॒तम्॥ ५॥

अ॒भि। गाव॑ः। अ॒नू॒ष॒त॒। योषा॑। जा॒रम्ऽइ॑व। प्रि॒यम्। अग॑न्। आ॒जिम्। यथा॑। हि॒तम्॥५॥

---

१. ग–अभिषवानंतरं; भ१.२–एवं च। २. ग-त-भ–'प्रेरयंति' नास्ति। ३. घ-त-भ–अर्षति गच्छति। ४. त७-भ२–'च' नास्ति। ५. ग-घ-त-भ-४–आश्रयन् गच्छति; भ१.२.३-मु–आश्रयन् गच्छसि। ६. ग-घ-त-भ–गच्छतीत्यर्थः।

हे सोम त्वां गावः शब्दाः अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति। योषा प्रियं जारमिव। सा यथा तं स्तौति तद्वत्। स सोमः आजिं गन्तव्यं हितं मित्रमिव तं यथा अन्यः अगन्[1] स्वहिताय गच्छति तद्वत्। अथवा हितं धनप्रापकत्वेन[2] हितकरम्[3] आजिं शूर इव। अयमागच्छति पात्रम्॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च। सनिं मेधामुत श्रवः॥ ६॥

अस्मे इति। धेहि। द्युऽमत्। यशः। मघवत्ऽभ्यः। च। मह्यम्। च।
सनिम्। मेधाम्। उत। श्रवः॥ ६॥

हे सोम अस्मे[4] अस्मभ्यं द्युमत् दीप्तिमत् यशः अन्नं धेहि देहि। कीदृशेभ्योऽस्मभ्यम्। मघवद्भ्यश्च हविर्लक्षणान्नवद्भ्यश्च मह्यं च स्तुतिकर्त्रे च। अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे मघवद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाशंसनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः। किंच सनिं धनं मेधां प्रज्ञाम् उत अपि च श्रवः कीर्तिं च धेहि॥　　॥ २२॥

'प्र सोमासः' इति षड्चं नवमं सूक्तं त्रितस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'प्र सोमासस्त्रितः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः। वनानि महिषाइव॥ १॥

प्र। सोमासः। विपःऽचितः। अपाम्। न। यन्ति। ऊर्मयः। वनानि। महिषाःऽइव॥१॥

विपश्चितः मेधाविनः सोमासः सोमाः प्र[1] यन्ति[1] प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति। किमिव। अपाम् ऊर्मयः न। ते यथा संततमुद्भवन्ति[6] तद्वत्। बाहुल्येऽयं दृष्टान्तो दर्शितो गमने दृष्टान्तान्तरमभिधीयते। वनानि महिषाः प्रवृद्धा मृगाः इव। अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने[7] प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे॥

अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया। वाजं गोमन्तमक्षरन्॥ २॥

अभि। द्रोणानि। बभ्रवः। शुक्राः। ऋतस्य। धारया। वाजम्। गोऽमन्तम्। अक्षरन्॥२॥

अभि क्षरन्तीति शेषः। उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः। द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति। यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते। अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थं बहुवचनम्। के। बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सोमाः शुक्राः दीप्ताः। केन प्रकारेण। ऋतस्य[8] अमृतस्य[8] धारया धाराकारेण[9]। किंच वाजम् अन्नं गोमन्तं बहुगोयुक्तम् अक्षरन् क्षरन्ति। अथवैकमेव वाक्यम्। उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया। किं कुर्वन्तः। गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः। सोमा अर्षन्ति विष्णवे॥ ३॥

सुताः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय। मरुत्ऽभ्यः। सोमाः। अर्षन्ति। विष्णवे॥ ३॥

---

१. ग-त-भ-'अगन्' नास्ति। २. त-धनंप्रापत्वेन; भ१.४-धनप्रापत्वेन। ३. ग-हितकरं त्वां; त-भ-मु-हितकरं.वा। ४. ग-त-भ-'अस्मे' नास्ति। ५. त-भ१.४-प्रणयंति। ६. ग-°मुच्चलंति। ७. ग-प्रच्यवने; त-भ४-प्रदवने। ८. ग-त-भ-'ऋतस्य अमृतस्य' नास्ति। ९. भ१-धारकेण।

ᐯसुताः अभिषुताः ᐯसोमाः ᐯइन्द्राय इन्द्रार्थं ᐯवायवे च ᐯवरुणाय च ᐯमरुद्भ्यः च ᐯविष्णवे चैषामर्थम् ᐯअर्षन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाचः । उत् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥४॥

ᐯतिस्रो ᐯवाचः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । ᐯउदीरते प्रोद्गमयन्त्यृत्विजः । ᐯधेनवः आशिरेण प्रीणयित्र्यः ᐯगावः ᐯमिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थम् । ᐯहरिः हरितवर्णश्च सोमः ᐯकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ᐯएति गच्छति[1] कलशम् ॥

अभि ब्रह्मीरनूषत यह्वीर्ऋतस्य मातरः । मर्मृज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनूषत । यह्वीः । ऋतस्य । मातरः । मर्मृज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

ᐯब्रह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः ᐯयह्वीः महत्यः । यह्वीरिति महन्नाम । ᐯऋतस्य यज्ञस्य ᐯमातरः निर्मात्र्यः स्तुतयः ᐯअभि ᐯअनूषत स्तुवन्ति । किम् । ᐯदिवः द्युदेवतायाः ᐯशिशुं शिशुस्थानीयं सोमम् । तमेव ᐯमर्मृज्यन्ते[2] मृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेर्द्युशिशुत्वं तस्य ॥

रायः समुद्रांश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुरः । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

ᐯरायः धनस्य संबन्धिनः ᐯचतुरः ᐯसमुद्रान् । धनपूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् ᐯअस्मभ्यम् अर्थाय हे ᐯसोम ᐯविश्वतः सर्वतः ᐯआ ᐯपवस्व । तथा ᐯसहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आयच्छ । चतुःसमुद्रस्थधनविशेषप्राप्तेः तन्मध्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षड़ृचं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद्दृळहा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तना । इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । रुजत् । दृळहा । वि । ओजसा ॥१॥

ᐯइन्दुः सोमः ᐯसुवानः सूयमानः ᐯहिन्वानः अध्वर्युणा प्रेर्यमाणः ᐯधारया ᐯतना पवित्रं ᐯप्र ᐯअर्षति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । ᐯदृळहा दृढान्यपि शत्रुपुराणि ᐯओजसा बलेन ᐯवि ᐯरुजत् विरुजति विश्लथयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुतः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं ᐯसुतः अभिषुतः ᐯसोमः इन्द्राद्यर्थम्[3] ᐯअर्षति गच्छति ॥

---

१. ग-त१.६-भ१-'गच्छति' नास्ति । २. त-मृज्यंते । ३. घ-इंद्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शक्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभिः । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । शक्मना । पयः ॥३॥

वृषाणं रससेक्तारं यतं नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः अद्रिभिः ग्रावभिः सुन्वन्ति[1]। शक्मना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्य्वादयः पयः सोमरसम् । सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवत्त्रितस्य मर्ज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मर्ज्यः । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥४॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रष्टुर्ऋषेः सोऽयं मत्सरः मदकरः सोमः मर्ज्यो भुवत् शुद्धो[2] भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मर्ज्यः भुवत् । रूपैः रूपकैश्च[3] क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः सम् अज्यते ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारु प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातरः । चारु । प्रियऽतमम् । हविः ॥५॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । तादृशं पृश्निमातरः मरुतः अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारु[4] मनोहरम्[4]। मरुत्प्रेरित-वृष्ट्या सोमवृद्धेस्तद्दोग्धृत्वम् ॥

समेनमह्रुता इमा गिरो अर्षन्ति सस्रुतः । धेनूर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अह्रुताः । इमाः । गिरः । अर्षन्ति । सऽस्रुतः । धेनूः । वाश्रः । अवीवशत् ॥६॥

सम् अर्षन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अह्रुताः अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः सस्रुतः सरन्त्यः । ताश्च धेनूः प्रीणयित्रीः[5] स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते[6] सोमः ॥　　॥ २४ ॥

'आ नः' इति षडृचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रभूवसोरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'आ नः पवस्व प्रभूवसुः' इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यया धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि नः अस्माकम् ॥

इन्दो समुद्रमीङ्खय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्दो इति । समुद्रम्ऽईङ्खय । पवस्व । विश्वम्ऽएजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥२॥

हे इन्दो सोम हे समुद्रमीङ्खय । समुद्रमित्युदकनाम । ईङ्खयतिर्गतिकर्मा[7] । उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा त्वदीयेन बलेन नः

१. त-भ-'सुन्वंति' नास्ति। २. ग-त-भ-'शुद्धो' नास्ति। ३. भ१-°रूदकैश्च। ४. ग-त-भ-सोमं। ५. घ-त-भ४-प्रीणयित्र्यः। ६. ग-अकामयत। ७. ग-भ४-ईखति°; त-ईषति°।

अस्मभ्यं रायः धनस्य धर्ता धारकः पवस्व । भवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकम्पने संबोधनान्तर्गतत्वादुद्देश्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति रायो धर्तृत्ववदाशास्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि ष्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम । पृतन्यतः । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरवः वीरवन् सोम वीरेण त्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि ष्याम अभिभवेम । अतः नः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि क्षर । अभिगमयेत्यर्थः । अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषासन्वाजसा ऋषिः । व्रता विदान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिसासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विदानः । आयुधा ॥४॥

सोमः वाजम् अन्नम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः[1] । किं कुर्वन् । सिषासन् यजमानान् संभक्तुमिच्छन् । ईदृशः इन्दुः[2] वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता कर्माणि आयुधानि च विदानः जानन् ॥

तं गीर्भिर्वाचमीङ्खयं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीःऽभिः । वाचम्ऽईङ्खयम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥५॥

तं सोमं गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः[3] स्तौमीति शेषः । किंच वाचमीङ्खयं वाचः प्रेरयितारं पुनानं पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यैः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गवां पालकम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु वाचमिति पृथक्पदं तिङन्तं कृत्वा वाक्यद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः मनुष्यो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मन इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मणः[4] कर्मणः पतेः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः प्रभूतधनस्य ॥ ॥ २५ ॥

'असर्जि' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'असर्जि' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्वोः सुतः । कार्ष्मन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्वोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥१॥

रथ्यो यथा रथसंबन्ध्यश्व इव स यथा विसृज्यते तद्वत् चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतः सोमः असर्जि सृष्टोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वेजनवान् सोमाख्योऽश्वः कार्ष्मन् । कार्ष्मं युद्धमितरेतरकर्षणात् । अत्र देवानामाकर्षणवति[5] यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥

---

१. त-ऋचमानेभ्यः । २. भ१.२-इंदुः सोमः । ३. त१.२.६-भ१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः; त७-स्तुतिभिः । ४. ग-त-भ-यस्य धर्मणः। ५. ग-°माकर्षणोपेते; त-भ२.४-°माकर्षणयति; भ१-°माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पवस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥२॥

हे ᵛसोम ᵛस ᵛवह्निः वाहकः ᵛजागृविः जागरूकः ᵛदेववीः देवकामस्त्वं ᵛमधुश्चुतं मधुस्रावि ᵛकोशं दशापवित्रमतिक्रम्य ᵛअभि ᵛपवस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे ᵛपूर्व्य पुराण ᵛपवमान सोम[1] ᵛनः अस्माकं ᵛज्योतींषि दिव्यानि स्थानानि ᵛवि ᵛरोचय प्रकाशय । किंच ᵛक्रत्वे कर्मणे यागाय ᵛदक्षाय बलाय च[2] बलप्रदाय[3] यागाय वा ᵛनः अस्मान् ᵛहिनु प्रेरय ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पवते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पवते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

ᵛऋतायुभिः यज्ञकामैर्ऋत्विग्भिः ᵛशुम्भमानः अलंक्रियमाणस्तेषामेव ᵛगभस्त्योः हस्तयोः ᵛमृज्यमानः सोमः ᵛअव्यये अविमये ᵛवारे वाले दशापवित्रे ᵛपवते पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पवतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

ᵛसः अभिषूयमाणः ᵛसोमः ᵛदाशुषे हविर्दात्रे ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवसु वसूनि धनानि ᵛपवतां प्रयच्छतु । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं शिष्टम् । ᵛदिव्यानि दिवि भवानि ᵛपार्थिवा पृथिवीसंबद्धानि ᵛअन्तरिक्ष्या[4] अन्तरिक्षे भवानि च पवताम् ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥६॥

हे ᵛसोम त्वं स्तोतॄणाम् ᵛअश्वयुः अश्वमिच्छन् ᵛगव्ययुः गा इच्छन् ᵛवीरयुः पुत्रानिच्छन् ᵛदिवस्पृष्ठं द्युलोकम् ᵛआ ᵛरोहसि आहुतिद्वारा हे ᵛशवसस्पते अन्नस्य पालक ॥ ॥ २६ ॥

'स सुतः' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं रहूगणस्यार्षं[5] गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—'स सुतो रहूगणः' इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥१॥

ᵛसः ᵛसोमः ᵛपीतये इन्द्रादिपानाय[6] ᵛसुतः अभिषुतः ᵛवृषा वर्षणः[7] सन् ᵛपवित्रे ᵛअर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । ᵛरक्षांसि ᵛविघ्नन्[8] ᵛदेवयुः देवकामः स इत्यन्वयः ॥

---

१. घ–सोम स त्वं । २. ग-घ-त–'च' नास्ति । ३. भ१.२–बलप्रदानाय । ४. त५-भ१.२–आंतरिक्ष्या । ५. ग-त-भ४–राहू° । ६. ग–इंद्रपानाय । ७. ग–वर्षकः; त३.४.५-भ४–कषणः । ८. ग-त५–विघ्नन् निघ्नन्; त३–निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥२॥

सः सोमः विचक्षणः । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा हरिः हरितवर्णः सोमः धर्णसिः सर्वस्य धारकः पवित्रे अर्षति गच्छति । पश्चात् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् योनिं स्थानं द्रोणकलशम् अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वाजी । रोचना । दिवः । पवमानः । वि । धावति । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥३॥

स वाजी वेजनवानश्वस्थानीयः दिवः स्वर्गस्य[1] रोचना रोचकः पवमानः पूयमानः वि धावति । कीदृशः । रक्षोहा रक्षोहन्ता अव्ययं वारं दशापवित्रमतीत्य च[2] धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्यं सह ॥ ४ ॥

सः । त्रितस्य । अधि । सानवि । पवमानः । अरोचयत् । जामिऽभिः । सूर्यम् । सह ॥४॥

सः सोमः त्रितस्य महर्षेः अधि सानवि समुच्छ्रिते यज्ञे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । पवमानः पूयमानः जामिभिः प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः सह सहितः सन् सूर्यम् अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृत्रऽहा । वृषा । सुतः । वरिवःऽवित् । अदाभ्यः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् ॥५॥

स वृत्रहा वृषा वर्षकः सुतः अभिषुतः वरिवोवित् यष्टुर्धनस्य लम्भकः अदाभ्यः[3] अन्यैरदम्भनीयः सोमः वाजमिव संग्राममश्व इव असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविनेषितो३ऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

सः । देवः । कविना । इषितः । अभि । द्रोणानि । धावति । इन्दुः । इन्द्राय । मंहना ॥६॥

सः सोमः देवः इन्दुः क्रियमाणः कविना क्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा इषितः प्रेरितः सन् द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

' एषः ' इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' एष उ स्यः ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारेभिरर्षति । गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । वृषा । रथः । अव्यः । वारेभिः । अर्षति ।
गच्छन् । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

---

१. ग-त-भ-' स्वर्गस्य ' नास्ति । २. ग-वि; त-भ४-व । ३. घ-त१.२.६.७-अदाभ्यः अदातृभ्यः; त३.४.५-अदातृभ्यः ।

vस्यः स[1] प्रसिद्धः vएषः अभिषुतः सोमः vवृषा वर्षिता vरथः रंहणस्वभावः vअव्यो vवारेभिः अवेर्वालैर्दशापवित्रेण vअर्षति गच्छति कलशम् । vवाजम् अन्नं vसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं यजमानाय प्रदातुं vगच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्षतीत्यर्थः । vउ[2] पूरणः[2] ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥२॥

vएतम् vइन्दुं क्लिद्यमानं vहरिं हरितवर्णं सोमं vत्रितस्य ऋषेः vयोषणः अङ्गुलयः vअद्रिभिः[3] vहिन्वन्ति[3] vइन्द्राय इन्द्रस्य vपीतये पानाय ॥

एतं त्यं हरितो दश मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्यम् । हरितः । दश । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

vएतं vत्यं तं सोममध्वर्योः vदश vहरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः vअपस्युवः कर्मेच्छवः सत्यः vमर्मृज्यन्ते शोधयन्ति । vयाभिः इन्द्रस्य vमदाय vशुम्भते दीप्यते । शोध्यत इत्यर्थः । तमेतमिति संबन्धः ॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥४॥

vस्यः सः vएषः सोमः vमानुषीषु vविक्षु प्रजासु यजमानरूपास्वनुग्रहेण vआ vसीदति vश्येनो vन श्येन इव । पुनः[4] क इव[4] । vयोषितं vगच्छन् अभिगच्छन् vजारो vन जार इव । स यथा संकेतितस्तस्याः कामपूरणाय गूढो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥५॥

vस्यः[5] सः vएषः vमद्यः मदनिमित्तः vरसः vअव vचष्टे सर्वमवपश्यति[6] । vदिवः vशिशुः द्युपुत्रः । तत्रोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य । vय vइन्दुः दीप्तः सोमः vवारं दशापवित्रम् vआविशत् आविशति स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥६॥

vएष vस्यः स सोमः vपीतये पानाय vसुतः अभिषुतः vहरिः हरितवर्णः vधर्णसिः धारकः vप्रियं स्वप्रियभूतं vयोनिं स्थानं द्रोणकलशं vक्रन्दन् शब्दयन् vअभि vअर्षति गच्छति ॥　॥ २८ ॥

‘ आशुरर्ष ’ इति षड्टचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘ आशुरर्ष बृहन्मतिः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ-‘ स ’ नास्ति ।　२. ग-त-भ-‘ उ पूरणः ’ नास्ति ।　३. घ-अद्रिभिः ग्रावभिः हिन्वंति प्रेरयंति ।　४. ग-घ-त३.४.५-भ३-‘ पुनः क इव ’ नास्ति ।　५. ग-त-भ३.४-‘ स्यः ’ नास्ति । ६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यदिति; भ४-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरर्ष बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना। यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥
आशुः। अर्ष। बृहत्ऽमते। परि। प्रियेण। धाम्ना। यत्र। देवाः। इति। ब्रवन् ॥ १ ॥

हे ᵛबृहन्मते महामते सोम ᵛप्रियेण देवानां प्रियतमेन ᵛधाम्ना शरीरेण धारया ᵛआशुः शीघ्रः सन् ᵛपरि ᵛअर्ष परिगच्छ। ᵛयत्र ᵛदेवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते ᵛइति ᵛब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन्। तां[1] दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः। वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥
परिऽकृण्वन्। अनिःऽकृतम्। जनाय। यातयन्। इषः। वृष्टिम्। दिवः। परि। स्रव ॥२॥

ᵛअनिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा ᵛपरिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् ᵛजनाय यागकर्त्रे ᵛइषः अन्नानि ᵛयातयन् निर्गमयन् ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛवृष्टिं ᵛपरि ᵛस्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा। विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥
सुतः। एति। पवित्रे। आ। त्विषिम्। दधानः। ओजसा। विऽचक्षाणः। विऽरोचयन् ॥३॥

ᵛसुतः अभिषुतः सोमः सन् ᵛपवित्रे दशापवित्रे। ᵛआ इत्यनर्थकः। ᵛओजसा बलेन शीघ्रम् ᵛएति गच्छति। कीदृशः सन्। ᵛत्विषिं दीप्तिं ᵛदधानः धारयन् ᵛविचक्षाणः सर्वं पश्यन् ᵛविरोचयन् दीपयंश्च। किम्। देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ। सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥
अयम्। सः। यः। दिवः। परि। रघुऽयामा। पवित्रे। आ। सिन्धोः। ऊर्मा। वि। अक्षरत् ॥४॥

ᵛअयं ᵛसः सोमः ᵛपवित्रे ᵛआ सिच्यमान इति शेषः। ᵛसिन्धोः जलस्राविण्याः ᵛऊर्मा[2] ऊर्मौ संघाते ᵛव्यक्षरत् विविधं क्षरति[3]। स इत्युक्तं क इत्याह। ᵛयो ᵛदिवस्परि द्युलोकस्योपरि ᵛरघुयामा लघुगमनो देवप्राप्तौ सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवासन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः। इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥
आऽविवासन्। पराऽवतः। अथो इति। अर्वाऽवतः। सुतः। इन्द्राय। सिच्यते। मधु ॥५॥

ᵛसुतः अभिषुतः सोमः ᵛपरावतः। दूरनामैतत्। दूरस्थान् ᵛअथो अपि च ᵛअर्वावतः अन्तिकस्थांश्च देवान्[4] ᵛआविवासन्[4]। रसेन परिचरणायेत्यर्थः। ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛमधु मधुसदृशः सोमः ᵛसिच्यते ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥
सम्ऽईचीनाः। अनूषत। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। योनौ। ऋतस्य। सीदत ॥ ६ ॥

ᵛसमीचीनाः सम्यगञ्चिताः संगताः स्तोतारः ᵛअनूषत स्तुवन्ति। किंच सोमं ᵛहरिं हरितवर्णं ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः। यस्मादेवं तस्मात् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयोनौ स्थाने ᵛसीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ ॥ २९ ॥

---

१. ग–तेषां; त-भ३.४–ते तां। २. ग-त-भ–'ऊर्मा' नास्ति। ३. ग–क्षरति गच्छति। ४. घ–आविवासन्; त-भ–देवानामविवासन्।

'पुनानः' इति षडृचं षोडशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'पुनानः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः। शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः॥ १॥

पुनानः। अक्रमीत्। अभि। विश्वाः। मृधः। विऽचर्षणिः। शुम्भन्ति। विप्रम्। धीतिऽभिः॥१॥

ᵛपुनानः पूयमानः ᵛविचर्षणिः द्रष्टा सोमः[1] ᵛविश्वाः सर्वान् ᵛमृधः हिंसकान् शत्रून् ᵛअभि ᵛअक्रमीत् अतिक्रान्तवान्[2]। तं ᵛविप्रं मेधाविनं ᵛधीतिभिः कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा ᵛशुम्भन्ति दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति॥

आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रं वृषा सुतः। ध्रुवे सदसि सीदति॥ २॥

आ। योनिम्। अरुणः। रुहत्। गमत्। इन्द्रम्। वृषा। सुतः। ध्रुवे। सदसि। सीदति॥ २॥

अयम् ᵛअरुणः अरुणवर्णः सोमः ᵛयोनिं स्थानं द्रोणकलशम् ᵛआ ᵛरुहत् आरोहति। ततः ᵛइन्द्रं ᵛगमत् गच्छति। कुतः सन्। अयं ᵛवृषा वर्षकः फलानां ᵛसुतः अभिषुतः सन् गत्वा ᵛध्रुवे ᵛसदसि स्थिरे स्थाने द्युलोकाख्ये ᵛसीदति निवसति॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः। आ पवस्व सहस्रिणम्॥ ३॥

नु। नः। रयिम्। महाम्। इन्दो इति। अस्मभ्यम्। सोम। विश्वतः।
आ। पवस्व। सहस्रिणम्॥ ३॥

हे ᵛसोम अभिषुतस्त्वं हे ᵛइन्दो[3] ᵛनः ᵛअस्मभ्यं ᵛनु क्षिप्रं ᵛमहां महान्तं ᵛसहस्रिणम् असंख्यातं[4] ᵛरयिं धनं ᵛविश्वतः ᵛआ ᵛपवस्व सर्वतः परिस्रव॥

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर। विदाः सहस्रिणीरिषः॥ ४॥

विश्वा। सोम। पवमान। द्युम्नानि। इन्दो इति। आ। भर। विदाः। सहस्रिणीः। इषः॥४॥

हे ᵛसोम ᵛपवमान पूयमान ᵛइन्दो दीप्त त्वं ᵛविश्वा सर्वाणि बहुविधानि ᵛद्युम्नानि द्रविणानि ᵛआ ᵛभर आहर। ᵛविदाः लम्भय च ᵛसहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि[4] ᵛइषः अन्नानि॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम्। जरितुर्वर्धया गिरः॥ ५॥

सः। नः। पुनानः। आ। भर। रयिम्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्। जरितुः। वर्धय। गिरः॥५॥

हे सोम ᵛसः[5] त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛस्तोत्रे स्तोतृभ्यः ᵛपुनानः पूयमानोऽभिषूयमाणः ᵛआ ᵛभर आहर। किम्। ᵛरयिं धनम्। कीदृशम्। ᵛसुवीर्यं सुपुत्रम्। किंच ᵛजरितुः स्तोतुः ᵛगिरः स्तुतीः ᵛवर्धय॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम्। वृषन्निन्दो न उक्थ्यम्॥ ६॥

पुनानः। इन्दो इति। आ। भर। सोम। द्विऽबर्हसम्। रयिम्।
वृषन्। इन्दो इति। नः। उक्थ्यम्॥ ६॥

---

१. ग-सर्वस्य। २. ग-घ-त१.२.४.५.७-आक्रांतवान्; त३.६-भ३.४-अक्रांतवान्। ३. घ-इंदो दीप्त। ४. घ-सहस्रसंख्यातं। ४. ग-घ-त-भ-'संख्याका। ५. त-'सः' नास्ति।

हे ᵛइन्दो ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वम् ᵛआ ᵛभर आहर। किम्। ᵛरयिं धनम्। कीदृशं धनम्। ᵛद्विबर्हसं द्वयोः द्युपृथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृद्धम्। तदेवाह। हे ᵛइन्दो[1] ᵛवृषन् वर्षक ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛउक्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर॥ ॥ ३० ॥

'प्र ये गावः' इति षडृचं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं–'प्र ये गावो मेध्यातिथिः' इति। गतो विनियोगः॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः। घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम्॥१॥

प्र। ये। गावः। न। भूर्णयः। त्वेषाः। अयासः। अक्रमुः। घ्नन्तः। कृष्णाम्। अप। त्वचम्॥१॥

ᵛये अभिषुताः सोमाः ᵛगावो ᵛन उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत्। एवं वोपमीयन्ते। यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत्। अथवा गावः स्तुतिवाचः। ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत्। ᵛभूर्णयः क्षिप्राः[2] ᵛत्वेषाः दीप्ताः ᵛअयासः अया गमनशीलाः ᵛकृष्णां ᵛत्वचम्। कृष्णा त्वग्रक्षाः। तम् ᵛअप[3] ᵛघ्नन्तः[3] निघ्नन्तः। त्वचिः संवरणकर्मा। ईदृग्भूताः सोमाः ᵛप्र ᵛअक्रमुः। तान् स्तुतेति[4] शेषः॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम्। साह्वांसो दस्युमव्रतम्॥ २ ॥

सुवितस्य। मनामहे। अति। सेतुम्। दुःऽआव्यम्। सह्वांसः। दस्युम्। अव्रतम्॥ २ ॥

ᵛसुवितस्य। शोभनं प्राप्तः सुवितः। शोभनस्य सोमस्य ᵛसेतुं रक्षोविषयं बन्धनं ᵛदुराव्यं दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः ᵛमनामहे स्तुमः। कथं स्तुम इति तदुच्यते। ᵛअव्रतम् अकर्माणं ᵛदस्युं शत्रुं ᵛसाह्वांसः अभिभवन्तः॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः। चरन्ति विद्युतो दिवि॥ ३ ॥

शृण्वे। वृष्टेःऽइव। स्वनः। पवमानस्य। शुष्मिणः। चरन्ति। विऽद्युतः। दिवि॥ ३ ॥

ᵛशृण्वे श्रूयते। किम्। सोमस्वनः। किमिव। ᵛवृष्टेः वर्षणस्य ᵛस्वनः ᵛइव। तस्य यथा महान्[5] स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातसमये श्रूयते। कस्य स्वन इति तत्राह। ᵛपवमानस्य पूयमानस्य ᵛशुष्मिणः बलवतः। तस्यैव ᵛविद्युतः दीप्तयः ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛचरन्ति॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत्। अश्वावद्वाजवत्सुतः॥ ४ ॥

आ। पवस्व। महीम्। इषम्। गोऽमत्। इन्दो इति। हिरण्यऽवत्।
अश्वऽवत्। वाजऽवत्। सुतः॥ ४ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛसुतः अभिषुतस्त्वं ᵛमहीमिषम् महदन्नम् ᵛआ ᵛपवस्व[6]। कीदृशमन्नम्। ᵛगोमत् बहुगोभिरुपेतमेवं[7] ᵛहिरण्यवत्[8] हिरण्यैः ᵛअश्ववत् अश्वैः ᵛवाजवत् वाजैर्बलैश्चोपेतम्[8]॥

---

१. ग-त-भ-'इन्दो' नास्ति; घ-इंदो सोम। २. ग-त३.४.५-भ३-'क्षिप्राः' नास्ति। ३. त-भ-'अप घ्नंतः' नास्ति। ४. ग-स्तुवंतीति; घ-त-भ३.४-मु-स्तुवतेति। ५. त-महत्; भ३.४-महन्। ६. घ-पवस्व क्षर। ७. घ-गोभिरु°; भ-बहुभिर्गोभिरु°। ८. ग-हिरण्यवद्धिरण्यैरुपेतं अश्ववद्वाजवद्वाजैर्बलैश्चोपेतं; घ-हिरण्यवद्धिरण्ययुक्तं अश्ववदश्वयुक्तं वाजवद्बलैश्चोपेतं; त-भ३-हिरण्यवद्धिरण्यैरश्ववद्वाजैर्बलैश्चोपेतं।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।
उषाः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ ५ ॥

हे ᵛविचर्षणे विद्रष्टः सोम ᵛसः त्वं ᵛपवस्व क्षर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन ᵛमही महत्यौ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛपृण आपूरय । ᵛउषाः उषसः । एकदेशवाचिनोषःशब्देन तदुपलक्षितमहरुच्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि ᵛरश्मिभिः ᵛसूर्यो ᵛन सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मऽयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सर । रसाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे ᵛसोम ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशर्मयन्त्या सुखयन्त्या ᵛधारया ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛपरि ᵛसर परिचर । ᵛरसेव रसेनेव ᵛविष्टपं भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥　॥ ३१ ॥

'जनयन्' इति षड्टचमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'जनयन्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

जनयन्रोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं ᵛहरिः सोमः ᵛदिवः द्युसंबन्धीनि ᵛरोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि ᵛजनयन् तथा ᵛअप्सु अन्तरिक्षे ᵛसूर्यं च ᵛजनयन् तथा ᵛगाः अधोगन्त्रीः ᵛअपः ᵛवसानः भूमिमात्मानं वाच्छादयन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

ᵛएषः सोमः[1] ᵛप्रत्नेन पुराणेन ᵛमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः[2] ᵛसुतः अभिषुतश्च सन् ᵛदेवेभ्यः ᵛपरि[3] परितः ᵛधारया स्वीयया ᵛपवते ॥

वावृधानाय तूर्वये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

ववृधानाय । तूर्वये । पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

ᵛवावृधानाय वर्धमानाय ᵛतूर्वये क्षिप्राय ᵛवाजसातये संग्रामायान्नलाभाय[4] वा ᵛपवन्ते पूयन्ते । के । ᵛसोमाः । कीदृशाः । ᵛसहस्रपाजसः अपरिमितबलाः । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पयः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन्देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पयः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

---

१. घ–सोमो देवः । २. ग–युक्तो देवो द्योतमानः । ३. ग-त३.४.५-भ३-'परि' नास्ति ।
४. त–संग्रामाय° ।

ᐯप्रत्नमित् पुराणमेव ᐯपयः रसं ᐯदुहानः दधानः सोमः ᐯपवित्रे ᐯपरि ᐯषिच्यते। किंच ᐯक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् ᐯदेवानजीजनत् जनयति स्वसमीपे। यत्र सोमोऽभिषूयते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्ति। अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अभि विश्वा॑नि॒ वार्या॒भि दे॒वाँ ऋ॑ता॒वृधः॑। सोमः॑ पुना॒नो अ॑र्षति ॥ ५ ॥

अ॒भि। विश्वा॑नि। वार्या॑। अ॒भि। दे॒वान्। ऋ॒त॒ऽवृधः॑। सोमः॑। पु॒ना॒नः। अ॒र्ष॒ति ॥ ५ ॥

अयं ᐯसोमः ᐯपुनानः पूयमानः ᐯविश्वानि ᐯवार्या वरणीयानि धनानि ᐯअभि ᐯअर्षति। तथा ᐯऋतावृधः यज्ञवर्धकान् ᐯदेवान् ᐯअभि अर्षति ॥

गोम॑न्नः सोम वी॒रव॒दश्वा॑वद्वाज॑वत्सु॒तः। पव॑स्व बृह॒तीरिषः॑ ॥ ६ ॥

गोऽम॑त्। नः॒। सो॒म॒। वी॒रऽव॑त्। अश्व॑ऽवत्। वाज॑ऽवत्। सु॒तः। पव॑स्व। बृ॒ह॒तीः। इषः॑ ॥ ६ ॥

हे ᐯसोम ᐯसुतः त्वं ᐯनः अस्मभ्यं ᐯगोमत् गोभिर्युक्तं ᐯवीरवत् बहुभिर्वीरैरुपेतम्[1] ᐯअश्वावत् अश्वैर्युक्तं ᐯवाजवत् वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं ᐯबृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि ᐯपवस्व। प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

'यो अत्यइव' इति षड्ऋचमेकोनविंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'यो अत्यइव' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

यो अत्यः॑इव मृ॒ज्यते॒ गोभि॒र्मदा॑य हर्य॒तः। तं गी॒र्भिर्वा॑सयामसि ॥ १ ॥

यः। अत्यः॑ऽइव। मृ॒ज्यते॑। गोभिः॑। मदा॑य। ह॒र्य॒तः। तम्। गीः॒ऽभिः। वा॒स॒या॒म॒सि ॥ १ ॥

ᐯयः सोमः ᐯअत्यइव अतनशीलोऽश्व इव ᐯगोभिः वसतीवरीभिरद्भिर्गोविकारैः पयआदिभिर्वा ᐯमृज्यते मिश्र्यते। किमर्थम्। ᐯमदाय देवानाम्। कीदृशः। यः ᐯहर्यतः कान्तः। ᐯतं सोमं ᐯगीर्भिः स्तुतिभिः ᐯवासयामसि वासयामः ॥

तं नो॒ विश्वा॑ अव॒स्युवो॒ गिरः॑ शुम्भन्ति पू॒र्वथा॑। इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

तम्। नः॒। विश्वाः॑। अ॒व॒स्युवः॑। गिरः॑। शु॒म्भ॒न्ति॒। पू॒र्वऽथा॑। इन्दु॑म्। इन्द्रा॑य। पी॒तये॑ ॥ २ ॥

ᐯतम् ᐯइन्दुं सोमं ᐯनः अस्माकं ᐯविश्वाः सर्वाः ᐯअवस्युवः। अवो रक्षणम्। तदिच्छन्त्यः ᐯगिरः स्तुतयः ᐯपूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि ᐯशुम्भन्ति दीपयन्ति। किमर्थम्। ᐯइन्द्राय इन्द्रस्य ᐯपीतये पानाय ॥

पु॒ना॒नो या॑ति हर्य॒तः सोमो॑ गी॒र्भिः परि॑ष्कृतः। विप्र॑स्य॒ मेध्या॑तिथेः ॥ ३ ॥

पु॒ना॒नः। या॒ति॒। ह॒र्य॒तः। सोमः॑। गीः॒ऽभिः। परि॑ऽकृतः। विप्र॑स्य। मेध्य॑ऽअतिथेः ॥ ३ ॥

ᐯपुनानः पूयमानः ᐯहर्यतः कमनीयः ᐯसोमो ᐯगीर्भिः ᐯपरिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः ᐯयाति कलशं प्रति। किमर्थम्। ᐯविप्रस्य मेधाविनः ᐯमेध्यातिथेः मम यागार्थम्। यद्वा। मम गीर्भिरिति संबन्धः॥

पव॑मान वि॒दा र॒यिम॒स्मभ्यं॑ सोम सु॒श्रियं॑म्। इन्दो॑ स॒हस्र॑वर्चसम् ॥ ४ ॥

पव॑मान। वि॒दाः। र॒यिम्। अ॒स्मभ्य॑म्। सो॒म॒। सु॒ऽश्रिय॑म्। इन्दो॒ इति॑। स॒हस्र॑ऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

---

१. घ-पुत्रैरुपेतं।

हे ^v^पवमान[1] ^v^इन्दो ^v^सोम ^v^अस्मभ्यं[1] ^v^सुश्रियं शोभनया[2] श्रिया[2] युक्तं ^v^सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं ^v^रयिं धनं ^v^विदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत्कनिक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कनिक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवऽयुः ॥५॥

अयम् ^v^इन्दुः ^v^वाजसृत् संग्रामसरणः ^v^अत्यो ^v^न अश्व इव ^v^पवित्र ^v^आ पवित्रे ^v^कनिक्रन्ति[3] शब्दं[4] करोति । ^v^यत् यदा ^v^अक्षाः क्षरति । 'क्षर संचलने' इत्यस्माच्छान्दसे लुङि तिपि सिच् । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । इडभावे च 'रात्सस्य' इति सलोपः । ^v^देवयुः देवकामः सन् तदा शब्दं करोति[5] ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम ^v^पवस्व क्षर । किमर्थम् । ^v^वाजसातये अन्नलाभाय[6] । तथा ^v^गृणतः स्तुवतः ^v^विप्रस्य मम मेध्यातिथेः ^v^वृधे वर्धनाय च । हे ^v^सोम ^v^सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च ^v^रास्व देहि ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

---

१. ग-त–पवमानविदास्मभ्यं । २. भ१.२.५–शोभनश्रिया । ३. त३-भ१.४–कनिक्रंदति । ४. ग-त३.५-भ३.४–'शब्दं' नास्ति । ५. घ-त१.२.६–करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४–मु–अन्नस्य लाभाय ।

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षडृचं विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं-'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अभि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । तने । ऊर्मिम् । न । बिभ्रत् । अर्षसि । अभि । देवान् । अयास्यः ॥१॥

हे इन्दो सोम त्वं नः अस्माकं महे महते तने धनाय प्र अर्षसि प्रगच्छसि[1] । न संप्रति अयास्यः चायमृषिः तव[2] ऊर्मिं तरङ्गं बिभ्रत् धारयन् देवान् अभि गच्छति यष्टुम् ॥

मती जुष्टो धिया हितः सोमो हिन्वे परावति । विप्रस्य धारया कविः ॥ २ ॥

मती । जुष्टः । धिया । हितः । सोमः । हिन्वे । पराऽवति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥२॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः मती मत्या स्तुत्या जुष्टः सेवितः धिया कर्मणा हितः यज्ञे निहितः परावति पवित्राद्दूरदेशे धारया हिन्वे प्रेर्यते ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृविः । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सोमः । याति । विऽचर्षणिः ॥३॥

जागृविः जागरणशीलः अयं सोमः देवेषु देवार्थं सुतः अभिषुतः आ एति समन्तात् गच्छति । अपि च विचर्षणिः विद्रष्टा[3] सोमः पवित्रे याति पावनाय गच्छति ॥

स नः पवस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

सः । नः । पवस्व । वाजऽयुः । चक्राणः । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥४॥

हे सोम यं त्वां बर्हिष्मान् ऋत्विक् आ विवासति परिचरति सः त्वं नः अस्मदर्थं वाजयुः अन्नमिच्छन् अध्वरं हिंसारहितं यागं[4] चारुं कल्याणं चक्राणः कुर्वन् पवस्व क्षर ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ ५ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । विप्रऽवीरः । सदाऽवृधः । सोमः । देवेषु । आ । यमत् ॥५॥

सः पवमानः सोमः वायवे वायुदेवार्थं भगाय भगदेवार्थं च विप्रवीरः विप्रैर्मेधाविभिः स्तुत्या प्रेरितः सदावृधः नित्यवृद्धो[5] भवन् नः अस्मभ्यं देवेषु स्थितं धनम् आ यमत् आ प्रयच्छतु ॥

---

१. घ-त६-भ१-क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विश्वद्रष्टा । ४. घ-त-भ-यागं च । ५. भ१-नित्यनित्यशुद्धो; भ२-नित्यं वृद्धो ।

स नो अद्य वसुत्तये क्रतुविद्गातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अद्य । वसुत्तये । क्रतुऽवित् । गातुवित्ऽतमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥६॥

हे सोम ^क्रतुवित् क्रतूनां कर्मणां लम्भकः[1] ^गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता त्वम् ^अद्य अस्मिन्नहनि ^नः अस्माकं ^वसुत्तये धनलाभाय ^बृहत् महत् ^श्रवः अन्नं ^वाजं बलं च ^जेषि जय ॥ ॥ १ ॥

'स पवस्व' इति षड्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'स पवस्व' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥१॥

हे ^इन्दो सोम ^नृचक्षाः नृणां नेतृणां द्रष्टा ^सः त्वं ^देववीतये यज्ञाय ^इन्द्राय इन्द्रस्य ^पीतये पानाय च ^मदाय मदार्थं च ^कं सुखं यथा भवति तथा ^पवस्व क्षर ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं१ त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्त्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

सः । नः । अर्ष । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥२॥

हे सोम ^त्वं ^नः अस्माकं ^दूत्यं[2] दूतस्य कर्म ^अर्ष अभिगच्छ[3] । अपि[3] च यस्त्वं ^इन्द्राय इन्द्रार्थं ^तोशसे पीयसे ^सः त्वं ^सखिभ्यः प्रियेभ्यः अस्मभ्यं ^वरं श्रेष्ठं धनं ^देवान् ^आ याचस्वेत्यर्थः ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरञ्ज्मो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्ज्मः । मदाय । कम् ।
वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

^उत अपि च हे सोम यम् ^अरुणम् अरुणवर्णं ^त्वां ^मदाय मदार्थं ^वयम् आङ्गिरसायास्याः ^गोभिः गोविकारैः पयोभिः ^अञ्ज्मः वासयामः[4] संस्कुर्मः[5] । ^कम् इति पूरणम् । स त्वं ^नः अस्माकं ^राये धनाय ^दुरः द्वाराणि ^वि ^वृधि विवृतानि कुरु ॥

अत्यूं पवित्रमक्रमीद्वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्देवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥४॥

^इन्दुः सोमः ^वाजी अश्वः ^यामनि गमने ^धुरं ^न रथस्य धुरं यथा तथा ^पवित्रम् ^अति ^अक्रमीत् अतिगच्छति । ^देवेषु देवानां मध्ये ^पत्यते गच्छति च ॥

समी सखायो अस्वरन्वने क्रीळन्तमत्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।
इन्दुम् । नावाः । अनूषत ॥ ५ ॥

---

१. ग-लंभकोथ । २. त६-भ१.४.७-' दूत्यं ' नास्ति । ३. त३-अभिगच्छत्स्वपि; भ२-अभिगच्छसि अपि । ४. त१.२.३-भ१-वातयामः; त६-भ६.७-अंजयामः । ५. ग-त१.२.३.६-भ-' संस्कुर्मः' नास्ति ।

ᵛअत्यविम् अतिक्रान्तं दशापवित्रं ᵛवने उदके ᵛक्रीडन्तं संक्रीडमानम् ᵛईम् एनम् ᵛइन्दुं सोमं ᵛसखायः प्रियस्तोतारः ᵛसम् ᵛअस्वरन् संस्तुवन्ति। ᵛनावाः वाचोऽपि ᵛअनूषत अस्तुवन्। 'नौरक्षरम्' इति वाङ्नामसु पाठात्॥

तया॑ पवस्व॒ धार॑या॒ यया॑ पी॒तो वि॒चक्ष॑से। इन्दो॑ स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म्॥ ६॥

तया॑। प॒व॒स्व॒। धार॑या। यया॑। पी॒तः। वि॒ऽचक्ष॑से। इन्दो॒ इति॑। स्तो॒त्रे। सु॒ऽवीर्य॑म्॥६॥

हे ᵛइन्दो त्वं ᵛयया ᵛधारया ᵛपीतः सन् ᵛविचक्षसे विचक्षणाय ᵛस्तोत्रे स्तोत्राणां कर्त्रे पुरुषाय ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं प्रयच्छसीति शेषः। ᵛतया धारया ᵛपवस्व क्षर॥ ॥ २॥

'असृग्रन्' इति षळृचं द्वाविंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'असृग्रन्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

असृ॑ग्र॒न्दे॒ववी॑त॒येऽत्या॑सः॒ कृत्व्या॑इव। क्षर॑न्तः पर्वता॒वृधः॑॥ १॥

असृ॑ग्रन्। दे॒वऽवी॑तये। अत्या॑सः। कृत्व्याः॑ऽइव। क्षर॑न्तः। प॒र्व॒त॒ऽवृधः॑॥ १॥

ᵛपर्वतावृधः पर्वतैरभिषवग्रावभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा ᵛक्षरन्तः सोमाः ᵛदेववीतये यज्ञाय ᵛअत्यासः अश्वाः ᵛकृत्व्याइव यथा कर्मण्या अश्वाः तद्वत् ᵛअसृग्रन् सृज्यन्ते॥

परि॑ष्कृतास॒ इन्द॑वो॒ योषे॑व॒ पित्र्या॑वती। वा॒युं सोमा॑ असृक्षत॥ २॥

परि॑ऽकृतासः। इन्द॑वः। योषा॑ऽइव। पित्र्य॑ऽवती। वा॒युम्। सोमाः॑। अ॒सृ॒क्ष॒त॥ २॥

ᵛइन्दवः यागेषु क्रियमानाः ᵛसोमाः ᵛपरिष्कृतासः परिष्कृता अलंकृताः[1] सन्तः ᵛपित्र्यावती पितृमती ᵛयोषेव अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत् ᵛवायुं प्रति ᵛअसृक्षत गच्छन्ति॥

ए॒ते सोमा॑स॒ इन्द॑वः॒ प्रय॑स्वन्तश्च॒मू सु॒ताः। इन्द्रं॑ वर्धन्ति॒ कर्म॑भिः॥ ३॥

ए॒ते। सोमा॑सः। इन्द॑वः। प्रय॑स्वन्तः। च॒मू इति॑। सु॒ताः। इन्द्र॑म्। व॒र्ध॒न्ति॒। कर्म॑ऽभिः॥३॥

ᵛइन्दवः दीप्ताः ᵛप्रयस्वन्तः अन्नवन्तः ᵛएते अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी ᵛसोमासः सोमाः ᵛचमू चम्वोरधिषवणफलकयोः ᵛसुताः अभिषुताः सन्तः ᵛकर्मभिः यागैः ᵛइन्द्रं ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः॥

आ धा॑वता सुहस्त्यः शु॒क्रा गृ॑भ्णीत म॒न्थिना॑। गोभिः॑ श्रीणीत मत्स॒रम्॥ ४॥

आ। धा॒व॒त॒। सु॒ऽह॒स्त्यः॒। शु॒क्रा। गृ॒भ्णी॒त॒। म॒न्थिना॑। गोभिः॑। श्री॒णी॒त॒। म॒त्स॒रम्॥ ४॥

हे ᵛसुहस्त्यः शोभनहस्ता ऋत्विजः ᵛआ ᵛधावत। मां संप्रति आगच्छत। ᵛमन्थिना सह ᵛशुक्रा शुक्रं च ᵛगृभ्णीत गृह्णीत सोमम्। ᵛमत्सरं सोमं ᵛगोभिः गोविकारैः पयोभिः ᵛश्रीणीत संस्कुरुत च॥

स प॑वस्व धनंजय प्र॒यन्ता॒ राध॑सो म॒हः। अ॒स्मभ्यं॑ सोम गातु॒वित्॥ ५॥

सः। प॒व॒स्व॒। ध॒न॒म्ऽज॒य॒। प्र॒ऽय॒न्ता। राध॑सः। म॒हः। अ॒स्मभ्य॑म्। सो॒म॒। गा॒तु॒ऽवित्॥५॥

---

१. त१.२.६.७-म६.७-'अलंकृताः' नास्ति।

हे ᵛधनंजय शत्रुसंबन्धिनां जनानां जेतः ᵛसोम ᵛगातुवित् अभीष्टमार्गस्य लम्भकः ᵛअस्मभ्यं ᵛमहः महतः ᵛराधसः धनस्य ᵛप्रयन्ता प्रदाता च यः[1] ᵛसः त्वं[1] ᵛपवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पर्वमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पर्वमानम् । दर्श । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

ᵛमर्ज्यं मर्जनीयं शोध्यं ᵛपवमानं क्षरन्तं ᵛमत्सरं मदकरम् ᵛएतम् इमं ᵛमदं सोमं दशसंख्याकाः ᵛक्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं[2] ᵛमृजन्ति पवित्रे[3] शोधयन्ति ॥ ॥ ३ ॥

'अया सोमः' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्य कवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अया सोमः पञ्च कविर्भार्गवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्यया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥ १ ॥

ᵛसोमः ᵛअया अनया ᵛसुकृत्यया शोभनयाभिषवादिलक्षणया क्रियया ᵛमहश्चित् महतो देवान् प्रति ᵛअभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । ᵛमन्दानः मोदमानः ᵛउद्वृषायते वृषवदाचरति । यथा मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युऽतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

ᵛअस्य यस्य एतस्य सोमस्य ᵛदस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि ᵛकर्त्वा कर्माणि सः ᵛइत् अस्माभिरेव सोऽयं ᵛधृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ᵛऋणा ᵛच ऋणान्यपि ᵛचयते कामप्रदानेन चातयति ॥

आत्सोम इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रऽसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

ᵛयत् यदा ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛउक्थं शस्त्रं ᵛजायते प्रादुर्भवति तत् ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛइन्द्रियः इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् ᵛवज्रः वज्रसदृशः केनाप्यहिंस्यः ᵛसोमः ᵛसहस्रसाः अस्मभ्यम-परिमितस्य[4] धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मृज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विऽधर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मृज्यते । धियः ॥ ४ ॥

ᵛयदि ᵛकविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः ᵛधियः धीभिः[5] । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः[6] । अङ्गुलीभिरित्यर्थः । ᵛमर्मृज्यते शोध्यते तर्हि ᵛस्वयं[7] स्वयमेव ᵛविप्राय मेधाविने ᵛविधर्तरि कामानां विधातरीन्द्रे ᵛरत्नं रमणीयं धनम् ᵛइच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

---

१. ग-त१.२.३-भ२-स त्वं; त६-भ७- स; भ१- सद्य । २. ग-इंद्रस्य पानाय; त१.२.३.७-भ२. ७-'इंद्रार्थं' नास्ति; भ४-इंद्राय इंद्रार्थं । ३. ग-पवित्रैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-भ१. ७-धीतिभिः; भ४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; भ१-धीतिः । ७. ग-त६-भ१.७-'स्वयं' नास्ति ।

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिसासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ᵛभरेषु संग्रामेषु ᵛजिग्युषां शत्रून् जयतां ᵛरयीणां धनानां ᵛसिषासतुः संभक्तुमिच्छुः ᵛअसि भवसि । शत्रून्[1] जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛअर्वतामिव अश्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भ्योऽश्वेभ्यो घासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः[1]॥ ॥ ४ ॥

'तं त्वा' इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'तं त्वा' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । बिभ्रतम् । सधऽस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

ᵛमहः[2] ᵛदिवः महतो द्युलोकस्य ᵛसधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं ᵛनृम्णानि धनानि ᵛबिभ्रतम् अस्मदर्थं[3] धारयन्तं ᵛचारुं कल्याणं ᵛतं पवमानं ᵛत्वा त्वां ᵛसुकृत्यया शोभनया क्रियया ᵛईमहे धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णुमुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णुम् । उक्थ्यम् । महाऽमहिव्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम ᵛसंवृक्तधृष्णुम् । संवृक्ताः संछिन्ना धृष्णवो धर्षणशीलाः[4] शत्रवो येनासौ संवृक्तधृष्णुः । तम् ᵛउक्थ्यम् उक्थार्हं प्रशस्यं ᵛमहामहिव्रतं महनीयबहुकर्माणं ᵛमदं मदकरं ᵛशतं बहूनि ᵛपुरः शत्रूणां पुराणि ᵛरुरुक्षणिं विनाशयन्तं त्वां धनानीमह इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः ।
सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛरयिमभि धनं प्रति ᵛराजानं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअतः[5] ᵛदिवः अमुष्मात् द्युलोकात् ᵛसुक्रतुः सुप्रज्ञः ᵛअव्यथिः व्यथारहितः ᵛसुपर्णः श्येनः ᵛभरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्— 'आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ' (ऋ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥४॥

ᵛरजस्तुरम् उदकस्य प्रेरकम् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛगोपां गोपायितारं ᵛविश्वस्मै सर्वस्मै ᵛस्वर्दृशे सर्वदृशे देवाय ᵛसाधारणम् ᵛइत् समानमेव सन्तं सोमं ᵛविः पक्षी श्येनः ᵛभरत् स्वर्गादाहरत् ॥

---

१. ग–सिषासन् वाजेषु संग्रामेषु अश्वानां घासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । २. त१-म१.२.३.७–महो महत्याः; म४–महो महत्यः । ३. ग-त६-म१.७– अस्मदर्थे । ४. त३. ६-म१.२.७–धृष्णाः; म४–धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५ त१.२–महतो; त५–अतोपि ।

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अध । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महिऽत्वम् । आनशे । अभिष्टिऽकृत् । विऽचर्षणिः ॥५॥

अध अथ विचर्षणिः कर्मणां विद्रष्टा अभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः इन्द्रियं स्वकीयं बलं हिन्वानः प्रेरयन् ज्यायः प्रशस्यतरं महित्वं महत्त्वम् आनशे प्राप्नोति ॥ ॥ ५ ॥

'पवस्व' इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'पवस्व' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । इषः ॥१॥

हे सोम त्वं दिवः द्युलोकात् वृष्टिं नः अस्माकम् आ पवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं तरङ्गं दिवः परि आ पवस्व । अपि च अयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि[1] अनामयानि बृहतीः महान्ति[2] इषः अन्नानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं तया तादृश्या धारया पवस्व क्षर । कीदृश्येत्यत्राह[3] । यया यादृश्या त्वदीयया धारया जन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः गावः इह अस्मिँल्लोके नः अस्माकं संबन्धि गृहम् उप आगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम यज्ञेषु देववीतमः अत्यन्तं देवकामस्त्वम् अस्मभ्यं भार्गवेभ्यः[4] कविभ्यः[4] घृतम् उदकम् । 'वनं घृतम्' इत्युदकनामसु पाठात् । धारया संपातेन पवस्व क्षर । वृष्टिं वर्षं च आ पव पवस्व ॥

स न ऊर्जे व्य१॒॑व्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृणवन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृणवन् । हि । कम् ॥४॥

हे सोम सुतः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकम् ऊर्जे अन्नाय अव्ययम् अविमयं पवित्रं धारया संपातेन वि धाव प्राप्नुहि । देवासः देवा अपि हि कं शृणवन् गमनवेलायामुत्पन्नं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पवमानो असिष्यदद्रक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयन्रुचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिस्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

---

१. ग–यक्ष्मरहिताः; त६-भ१.७–रहितानि । २. ग–महतीः । ३. ग–°त्यत आह । ४. ग–होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

vरक्षांसि राक्षसान् vअपजङ्घनत् अपघ्नन् vरुचः आत्मीया दीप्तीः vप्रत्नवत् पुराणवत्[1] vरोचयन् दीपयन् vपवमानः सोमः vअसिष्यदत् स्यन्दते ॥ ॥ ६ ॥

'उत्ते' इति पञ्चर्चं षड्विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्योचथ्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उत्ते शुष्मास उचथ्यः' इति। उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः। वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत्। ते। शुष्मासः। ईरते। सिन्धोः। ऊर्मेःऽइव। स्वनः। वाणस्य। चोदय। पविम् ॥१॥

हे सोम vते तव vशुष्मासः शुष्मा वेगाः vउत् vईरते उद्गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। vसिन्धोः समुद्रस्य vऊर्मेरिव यथा तरङ्गात् vस्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः। सः त्वं vवाणस्य विसृष्टस्य बाणस्य नालस्य[2] वा वादित्रविशेषस्य[2] vपविं शब्दम्। 'पविः भारती' इति वाङ्नामसु पाठात्। vचोदय प्रेरय। वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विसृष्टबाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः। यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽसवे। ते। उत्। ईरते। तिस्रः। वाचः। मखस्युवः। यत्। अव्ये। एषि। सानवि ॥२॥

हे सोम vते तव vप्रसवे सति vमखस्युवः यज्ञमिच्छतो यजमानस्य vतिस्रो vवाचः ऋग्यजुःसामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि vउदीरते उद्गच्छन्ति। कदेत्यत आह। vयत् यदा vसानवि व्युच्छ्रिते vअव्ये अविमये पवित्रे vएषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः। वारे। परि। प्रियम्। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। पवमानम्। मधुऽश्चुतम् ॥३॥

vप्रियं देवानां प्रीतिकरं vहरिं हरितवर्णम् vअद्रिभिः ग्रावभिरभिषुतं vमधुश्चुतं मधुनो रसस्य च्यावयितारं vपवमानं सोमम् vअव्यः अवेः vवारे वाले vपरि vहिन्वन्ति ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे। अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ। पवस्व। मदिन्ऽतम। पवित्रम्। धारया। कवे। अर्कस्य। योनिम्। आऽसदम् ॥४॥

हे vमदिन्तम मादयितृतम vकवे क्रान्तकर्मन् सोम vअर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य vयोनिं स्थानम् vआसदं प्राप्तुं vपवित्रम् अतीत्य vधारया संपातेन vआ vपवस्व आभिमुख्येन क्षर। यद्यप्येषा पूर्वस्मिन्नध्याये (ऋ. सं. ९.२५.६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः। इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः। पवस्व। मदिन्ऽतम। गोभिः। अञ्जानः। अक्तुऽभिः। इन्दो इति। इन्द्राय। पीतये ॥५॥

हे vमदिन्तम मादयितृतम vइन्दो सोम vअक्तुभिः अञ्जनसाधनभूतैः vगोभिः गोविकारैः पयोभिः vअञ्जानः अज्यमानः संस्क्रियमाणः vसः त्वम् vइन्द्राय इन्द्रस्य vपीतये पानाय[3] vपवस्व क्षर ॥ ॥ ७ ॥

---

१. ग-त७-भ७-'पुराणवत्' नास्ति। २. ग-त६-भ१.७-'नालस्य...°विशेषस्य' नास्ति। ३. ग-पानार्थं; त१.२.४.५.७-पानीय।

'अध्वर्यो' इति पञ्चर्चं सप्तविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्योचथ्यस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—'अध्वर्यो' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

अध्व॑र्यो॒ अद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ प॒वित्र॒ आ सृ॑ज। पु॒नी॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे॥ १॥
अध्व॑र्यो॒ इति॑। अद्रि॑ऽभिः। सु॒तम्। सोम॑म्। प॒वित्रे॑। आ। सृ॒ज। पु॒नी॒हि। इन्द्रा॑य। पात॑वे॥१॥

हे "अध्वर्यो "अद्रिभिः ग्रावभिः "सुतम् अभिषुतं "सोमं "पवित्र "आ "सृज। एतदेव दर्शयति। "इन्द्राय इन्द्रस्य "पातवे पानाय "पुनीहि पावय॥

दि॒वः पी॒यूष॑मुत्त॒मं सोम॒मिन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑। सु॒नोता॑ मधु॑मत्तमम्॥ २॥
दि॒वः। पी॒यूष॑म्। उ॒त्ऽत॒मम्। सोम॑म्। इन्द्रा॑य। व॒ज्रिणे॑। सु॒नोत॑। मधु॑मत्ऽतमम्॥२॥

हे अध्वर्यवः यूयं "मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं "दिवः द्युलोकस्य "पीयूषम् अमृतम् "उत्तमं श्रेष्ठं "सोमं "वज्रिणे वज्रवते "इन्द्राय "सुनोत अभिषुणुत॥

तव॒ त्य इ॑न्दो॒ अन्ध॑सो दे॒वा मधो॒र्व्य॑श्नते। पव॑मानस्य म॒रुतः॑॥ ३॥
तव॑। त्ये। इन्दो॒ इति॑। अन्ध॑सः। दे॒वाः। मधोः॑। वि। अ॒श्न॒ते। पव॑मानस्य। म॒रुतः॑॥३॥

हे "इन्दो सोम "तव संबन्धिनं "मधोः मदकरस्य[1] "पवमानस्य[2] पूयमानम् "अन्धसः अन्नम्। कर्मणि षष्ठी। "त्ये त इमे "देवाः इन्द्रादयः "मरुतः च "व्यश्नते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

त्वं हि सो॑म व॒र्धय॑न्त्सु॒तो मदा॑य॒ भूर्ण॑ये। वृष॑न्त्स्तो॒तार॑मू॒तये॑॥ ४॥
त्वम्। हि। सो॒म। व॒र्धय॑न्। सु॒तः। मदा॑य। भूर्ण॑ये। वृष॑न्। स्तो॒तार॑म्। ऊ॒तये॑॥ ४॥

हे "सोम "सुतः अभिषुतः "त्वं "वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् "वृषन् कामान् वर्षन् "भूर्णये क्षिप्राय "मदाय "ऊतये रक्षणाय च "स्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः[3]॥

अ॒भ्य॑र्ष विचक्षण प॒वित्रं॒ धार॑या सु॒तः। अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑॥ ५॥
अ॒भि। अ॒र्ष॒। वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒। प॒वित्र॑म्। धार॑या। सु॒तः। अ॒भि। वाज॑म्। उ॒त। श्रवः॑॥५॥

हे "विचक्षण सोम "सुतः अभिषुतस्त्वं "पवित्रम् "अभि प्रति "धारया "अर्ष गच्छ। "उत अपि चास्माकं "वाजम् अन्नं "श्रवः कीर्तिं च "अभि क्षरेत्यर्थः[4]॥ ॥ ८॥

'परि द्युक्षः' इति पञ्चर्चमष्टाविंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि द्युक्षः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः॥

परि॑ द्यु॒क्षः स॒नद्र॑यि॒र्भर॒द्वाजं॑ नो॒ अन्ध॑सा। सु॒वा॒नो अ॑र्ष प॒वित्र॒ आ॥ १॥
परि॑। द्यु॒क्षः। स॒नत्ऽर॑यिः। भर॑त्। वाज॑म्। नः॒। अन्ध॑सा। सु॒वा॒नः। अ॒र्ष॒। प॒वित्रे॑। आ॥१॥

"द्युक्षः दीप्तः "सनद्रयिः दीयमानधनः सोमः "नः अस्माकं "वाजं बलम् "अन्धसा अन्नेन सह "परि "भरत् परिभरतु[5] प्रयच्छतु[6]। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। हे सोम[6] "सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं "पवित्रे "आ "अर्ष क्षर॥

---

१. ग–मधुरस्य। २. ग–पूयमानस्य। ३. ग–अभ्यर्षेति उत्तरत्र संबंधः। ४. त१.४.५.६–म१.७–मु–रक्षेत्यर्थः; त३–रक्षेति शेषः। ५. ग–संपादयतु; त३.६–म१.२.७–भरंतु। ६. ग–'प्रयच्छतु...सोम' नास्ति।

तव॑ प्र॒त्नेभि॒रध्व॑भि॒रव्यो॒ वारे॒ परि॑ प्रि॒यः । स॒हस्र॑धारो या॒त्तना॑ ॥ २ ॥

तव॑ । प्र॒त्नेभिः॑ । अध्व॑ऽभिः । अव्यः॑ । वारे॑ । परि॑ । प्रि॒यः । स॒हस्र॑ऽधारः । या॒त् । तना॑ ॥२॥

हे सोम ᵛतव संबन्धी ᵛप्रियः देवानां प्रीतिकरः ᵛसहस्रधारः बहुधारः ᵛतना विस्तृतसारो[1] रसः ᵛप्रत्नेभिः पुराणैः ᵛअध्वभिः मार्गैः ᵛअव्यः अवेः ᵛवारे वाले दशापवित्रे ᵛपरि ᵛयात् परिगच्छति ॥

च॒रुर्न यस्तमी॑ङ्खयेन्दो॒ न दान॑मीङ्खय । व॒धैर्व॑धस्नवीङ्खय ॥ ३ ॥

च॒रुः॑ । न । यः । तम् । ई॒ङ्ख॒य॒ । इन्दो॒ इति॑ । न । दान॑म् । ई॒ङ्ख॒य॒ ।
व॒धैः । व॒ध॒स्नो॒ इति॑ वधऽस्नो । ई॒ङ्ख॒य॒ ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛचरुर्न चरुरिव ᵛयः पूर्णौदनो[2] भवति ᵛतमीङ्खय अस्मान् प्रापय । अपि च हे ᵛइन्दो ᵛन इदानीं ᵛदानं देयम् ᵛईङ्खय । हे ᵛवधस्नो प्रहारेण प्रस्रवणशील सोम ᵛवधैः ग्राव्णां प्रहारैः ᵛईङ्खय ॥

नि शुष्म॑मिन्दवेषां॒ पुरु॑हूत॒ जना॑नाम् । यो अ॒स्माँ आ॒दिदे॑शति ॥ ४ ॥

नि । शुष्म॑म् । इ॒न्दो॒ इति॑ । ए॒षा॒म् । पुरु॑ऽहूत । जना॑नाम् । यः । अ॒स्मान् । आ॒ऽदिदे॑शति ॥४॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत ᵛइन्दो सोम त्वं ᵛयः शुष्मो येषां शत्रुजनानां बलम् ᵛअस्मान् ᵛआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति ᵛएषां शत्रुजनानां तं ᵛशुष्मं बलं ᵛनि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

श॒तं न॑ इन्द ऊ॒तिभिः॑ स॒हस्रं॑ वा॒ शुची॑नाम् । पव॑स्व मंह॒यद्र॑यिः ॥ ५ ॥

श॒तम् । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । स॒हस्र॑म् । वा॒ । शुची॑नाम् । पव॑स्व । मं॒ह॒यत्ऽर॑यिः ॥५॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛमंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्त्वं ᵛनः अस्माकम् ᵛऊतिभिः ऊतिभ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । रक्षार्थं ᵛशुचीनां शुद्धानां तव अंशभूतानां सोमानां ᵛशतं ᵛसहस्रं ᵛवा ᵛपवस्व क्षर ॥ ॥ ९ ॥

'उत्ते' इति चतुर्ऋचमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उत्ते चतुष्कमवत्सारः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते॒ शुष्मा॑सो अस्थू॒ रक्षो॑ भि॒न्दन्तो॑ अद्रिवः । नु॒दस्व॒ याः प॑रि॒स्पृधः॑ ॥ १ ॥

उत् । ते॒ । शुष्मा॑सः । अ॒स्थुः॒ । रक्षः॑ । भि॒न्दन्तः॑ । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । नु॒दस्व॑ । याः । प॒रि॒ऽस्पृधः॑ ॥१॥

हे ᵛअद्रिवः ग्राववन् सोम ᵛते तव ᵛशुष्मासः शुष्मा वेगाः ᵛरक्षः राक्षसान् ᵛभिन्दन्तः विदारयन्तः ᵛउत् ᵛअस्थुः उत्तिष्ठन्ति । ᵛयाः ᵛस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्त्वं ᵛनुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अ॒या नि॒जघ्नि॒रोज॑सा रथस॒ङ्गे धने॑ हि॒ते । स्तवा॒ अबि॑भ्युषा हृ॒दा ॥ २ ॥

अ॒या । नि॒ऽज॒घ्निः । ओज॑सा । र॒थ॒ऽस॒ङ्गे । धने॑ । हि॒ते । स्तवै॑ । अबि॑भ्युषा । हृ॒दा ॥२॥

---

१. ग–विस्तृतस्सारो; त६-भ१.७–विसृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-भ१.२–पूर्णोदनो; त६-भ७–पूर्णेदिनो; भ४–पूर्णेदनो ।

हे सोम त्वम् ᵛअधा अनेन कृतेन[1] ᵛओजसा बलेन ᵛनिजघ्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान्। तं त्वाम् ᵛअबिभ्युषा अभीतेन ᵛहृदा मनसा युक्तोऽहं ᵛरथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे ᵛहिते शत्रुषु निहिते ᵛधने च निमित्ते ᵛस्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या। रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य। व्रतानि। न। आऽधृषे। पवमानस्य। दुःऽध्या। रुज। यः। त्वा। पृतन्यति ॥३॥

हे सोम ᵛपवमानस्य क्षरतो यस्य ᵛअस्य तव ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛदूढ्या दुर्बुद्धिना राक्षसेन ᵛनाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां ᵛयः दुर्बुद्धिः शत्रुः ᵛपृतन्यति योद्धुमिच्छति तं ᵛरुज बाधस्व॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम्। इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम्। हिन्वन्ति। मदऽच्युतम्। हरिम्। नदीषु। वाजिनम्। इन्दुम्। इन्द्राय। मत्सरम् ॥४॥

ᵛमदच्युतं मदस्य च्यावयितारं ᵛहरिं हरितवर्णं ᵛवाजिनं बलिनं ᵛमत्सरं मदकरं ᵛतम् ᵛइन्दुं सोमं ᵛनदीषु वसतीवरीषु ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛहिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ॥ १० ॥

'अस्य प्रत्नाम्' इति चतुर्ऋचं त्रिंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'अस्य प्रत्नाम्' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः। पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य। प्रत्नाम्। अनु। द्युतम्। शुक्रम्। दुदुह्रे। अह्रयः। पयः। सहस्रऽसाम्। ऋषिम् ॥१॥

ᵛअस्य सोमस्य ᵛप्रत्नां पुराणां ᵛद्युतं[2] द्योतमानां तनुम् ᵛअनु[2] ᵛशुक्रं दीप्तं ᵛसहस्रसाम् अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम् ᵛऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं ᵛपयः पातव्यं रसम् ᵛअह्रयः कवयः ᵛदुदुह्रे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यइवोपदृगयं सरांसि धावति। सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम्। सूर्यःऽइव। उपऽदृक्। अयम्। सरांसि। धावति। सप्त। प्रऽवतः। आ। दिवम् ॥२॥

ᵛअयं सोमः ᵛसूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम् ᵛउपदृक् उपद्रष्टा। अपि च ᵛअयं सोमः ᵛसरांसि। त्रिंशदुक्थपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति। अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि सरांसीति। तानि ᵛधावति[3] गच्छति[3]। तथा च यास्कः—'तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते। त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः' (निरु. ५. ११) इति। अपि चायं सोमः ᵛदिवम् अधिकृत्य ᵛसप्त ᵛप्रवतः सप्त नदीः ᵛआ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि। सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम्। विश्वानि। तिष्ठति। पुनानः। भुवना। उपरि। सोमः। देवः। न। सूर्यः ॥३॥

ᵛपुनानः पूयमानः ᵛअयं ᵛसोमः ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛभुवना भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम् ᵛउपरि ᵛतिष्ठति। तत्र दृष्टान्तमाह। ᵛदेवो ᵛन ᵛसूर्यः। यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

---

१. त६-भ७—प्रकृतेन। २. ग-द्योतमानां तनुं; त३-भ२—द्योतमानां तनुमनु; त६-भ७—द्योतवन् भ१—द्योततनुमनु। ३. ग-तावंति; त३.६-भ१.२.७—धावति।

परि॑ णो दे॒ववी॑तये॒ वाजाँ॑ अर्षसि॒ गोम॑तः । पु॒ना॒न इ॑न्दविन्द्र॒युः ॥ ४ ॥

परि॑ । नः॒ । दे॒वऽवी॑तये । वाजा॑न् । अ॒र्ष॒सि॒ । गोऽम॑तः । पु॒ना॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ऽयुः ॥४॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛइन्द्रयुः इन्द्रकामः ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛदेववीतये यज्ञाय ᵛगोमतः गोयुक्तानि ᵛवाजान् अन्नानि ᵛपरि ᵛअर्षसि परितः क्षरेत्यर्थः ॥　　॥ ११ ॥

'यवंयवं नः' इति चतुर्ऋचमेकत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। 'यवंयवम्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

यवं॑यवं नो॒ अन्ध॑सा पु॒ष्टम्पु॑ष्टं॒ परि॑ स्रव । सोम॒ विश्वा॑ च॒ सौभ॑गा ॥ १ ॥

यव॑म्ऽयवम् । नः॒ । अन्ध॑सा । पु॒ष्टम्ऽपु॑ष्टम् । परि॑ । स्र॒व॒ । सोम॑ । विश्वा॑ । च॒ । सौभ॑गा ॥१॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛपुष्टंपुष्टं बहुलं ᵛयवंयवं पुनःपुनर्युतं रसम् ᵛअन्धसा अन्नात्मना ᵛपरि ᵛस्रव धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्थयितुस्तृष्णयात्यन्तं पीडितत्वात् 'आबाधे च' (पा. सू. ८.१.१०) इति द्विर्भावः[1]। पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च ᵛविश्वा विश्वानि ᵛसौभगा सौभगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्दो॒ यथा॒ तव॒ स्तवो॒ यथा॑ ते जा॒तमन्ध॑सः । नि ब॒र्हिषि॑ प्रि॒ये स॑दः ॥ २ ॥

इन्दो॒ इति॑ । यथा॑ । तव॑ । स्तव॑ः । यथा॑ । ते॒ । जा॒तम् । अन्ध॑सः । नि । ब॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये । स॒दः॒ ॥२॥

हे[2] ᵛइन्दो सोम ᵛअन्धसः अन्नरूपस्य ᵛतव संबन्धी ᵛस्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा ᵛते तव ᵛजातं जन्म ᵛयथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं ᵛप्रिये प्रीणयितरि ᵛबर्हिषि अस्मद्यागे ᵛनि ᵛषदः निषण्णो भव[2]॥

उ॒त नो॑ गो॒विद॑श्व॒वित्पव॑स्व सो॒मान्ध॑सा । म॒क्षूत॑मेभि॒रह॑भिः ॥ ३ ॥

उ॒त । नः॒ । गो॒ऽवित् । अ॒श्व॒ऽवित् । पव॑स्व । सो॒म॒ । अन्ध॑सा । म॒क्षुऽत॑मेभिः । अह॑ऽभिः ॥३॥

ᵛउत अपि च हे ᵛसोम ᵛनः अस्माकं ᵛगोवित् गोप्रदः ᵛअश्ववित् अश्वप्रदश्च त्वं ᵛमक्षूतमेभिः मक्षुतमैरतिशयेन शीघ्रैः ᵛअहभिः अहोभिर्हेतुभिः ᵛअन्धसा अन्नेन ᵛपवस्व धारया क्षर ॥

यो जि॒नाति॒ न जीय॑ते॒ हन्ति॒ शत्रु॑म॒भीत्य॑ । स प॑वस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जि॒नाति॑ । न । जीय॑ते । हन्ति॑ । शत्रु॑म् । अ॒भि॒ऽइत्य॑ । सः । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् ॥४॥

हे ᵛसहस्रजित् असंख्यानां[3] शत्रूणां जेतः सोम ᵛयः भवान्[4] ᵛजिनाति शत्रून् हन्ति ᵛन ᵛजीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते। न हन्यत इत्यर्थः। ᵛशत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य ᵛहन्ति न च स्वयं शत्रुभिरभिभूयते ᵛसः त्वं ᵛपवस्व क्षर ॥　　॥ १२ ॥

'परि सोमः' इति चतुर्ऋचं द्वात्रिंशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि सोमः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

परि॒ सोम॑ ऋ॒तं बृ॒हदा॒शुः प॒वित्रे॒ अर्ष॑ति । वि॒घ्नन्रक्षां॑सि देव॒युः ॥ १ ॥

परि॑ । सोम॑ः । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । आ॒शुः । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । वि॒ऽघ्नन् । रक्षां॑सि । दे॒व॒ऽयुः ॥१॥

---

१. ग–द्विर्भावः। आबाधनमाबाधः; त३-म२.५–द्विर्बाधः। अबाधमाबाधः; भ१.७–द्विर्भावः। आबाधे चेति। २. ग–हे इंदो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अन्ननं प्रियार्थं तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद। ३. भ४–सहस्रसंख्यानां। ४. ग-त३.६-म१.२.७–'भवान्' नास्ति।

आशुः क्षिप्रकारी देवयुः देवकामः सोमः पवित्रे स्थित्वा रक्षांसि राक्षसान् विघ्नन् निघ्नन् बृहत् महत् ऋतम् अन्नं परि अर्षति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आऽविशन् ॥२॥

यत् यदा अपस्युवः कर्मकामाः शतं शतसंख्याकाः धाराः सोमस्य धाराः इन्द्रस्य सख्यं सखित्वम् आविशन् प्राप्नुवन्ति तदा सोमः वाजम् अन्नम् अर्षति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनूषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥३॥

हे सोम त्वा त्वां याः दश दशसंख्याकाः योषणः अङ्गुलयः कन्या पितृमती[1] कन्यका जारं न यथा प्रियमभिशब्दायते तद्वत् अभि अनूषत अभिशब्दायन्ते ताभिः सातये अस्माकं धनस्य लाभाय मृज्यसे इन्द्रार्थं शोध्यसे[2] ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नॄन्त्स्तोतॄन्पाह्यंहसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नॄन् । स्तोतॄन् । पाहि । अंहसः ॥४॥

हे इन्दो सोम स्वादुः प्रियरसस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्णवर्थं च परि स्रव परिक्षर । नॄन् कर्मणां नेतॄन् स्तोतॄन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तॄन् अंहसः दुरितात् पाहि रक्ष च ॥ ॥ १३ ॥

'प्र ते धाराः' इति चतुर्ऋचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते धाराः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते धारा असश्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असश्चतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥१॥

हे सोम ते तव असश्चतः सङ्गरहिताः धाराः सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं वाजम् अन्नम् अच्छ अस्मदर्थं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न वृष्टयः । यथा द्युलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं[3] प्रयच्छन्ति[4] तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुञ्जानः । आयुधा ॥ २ ॥

हरिः हरितवर्णः सोमः विश्वा विश्वानि प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि काव्या काव्यानि कर्माणि चक्षाणः पश्यन् आयुधा स्वकीयान्यायुधानि तुञ्जानः राक्षसान् प्रति प्रेरयंश्च अभि अर्षति यागं प्रति गच्छति ॥

---

१. ग-ऋतुमती । २. ग-त३-भ५-त्वं शोध्यसे । ३. ग-जनानाम° । ४. ग-त३-भ४.५-प्रति यांति; त-प्रयंति; भ१.२-प्रयांति ।

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥३॥

ᐯसुव्रतः सुकर्मा ᐯसः सोमः ᐯआयुभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ᐯमर्मृजानः शोध्यमानः ᐯइभः गतभयः ᐯराजेव यथा राजा ᐯश्येनो ᐯन यथा च श्येनस्तथा ᐯवंसु उदकेषु वसतीवरीषु ᐯसीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥४॥

हे ᐯइन्दो सोम ᐯसः अभिषुतः ᐯपुनानः पवमानस्त्वं ᐯदिवः ᐯअधि दिवि स्थितानि ᐯउतो अपि च ᐯपृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । ᐯविश्वा विश्वानि ᐯवसु वसूनि ᐯनः अस्मभ्यम् ᐯआ ᐯभर आहर ॥ ॥ १४ ॥

'तरत्सः' इति चतुर्ऋचं चतुस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'तरत्सः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥१॥

ᐯमन्दी देवानां हर्षकरः ᐯसः सोमः ᐯतरत् स्तोतॄन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् ᐯधावति पवते । तदेव दर्शयति । ᐯसुतस्य अभिषुतस्य ᐯअन्धसः देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य ᐯधारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं ᐯतरत्स ᐯमन्दी ᐯधावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—'तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिषुतस्य[1] सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य' (निरु. १३·६) इति ॥

उस्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उस्रा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

ᐯवसूनां धनानाम् ᐯउस्रा उत्सरणशीला प्रदात्री ᐯदेवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य[2] सोमस्य धारा ᐯमर्तस्य मनुष्यं यजमानम् ᐯअवसः रक्षितुं ᐯवेद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्रयोः । पुरुऽसन्त्योः । आ । सहस्राणि । दद्महे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

ᐯध्वस्रयोः ᐯपुरुषन्त्योः । ध्वस्रः कश्चिद्राजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतरयोगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । ᐯसहस्राणि धनानां सहस्राणि ᐯआ ᐯदद्महे वयं प्रतिगृह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीळ्हौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—'अथ ह वै तरन्तपुरुमीळ्हौ वैददश्वी ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह स्माङ्गुल्या सातं प्रतिमम्रृशाते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

१. त१.२.५–धाराभिरभि°; त२.३.४·भ२–धाराभि° । २. त३-म–'यस्य' नास्ति ।

तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यतां तेन प्रत्यैतां ततो वै तयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययोस्त्रिंशतं तना सहस्राणि च दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । त्रिंशतम् । तना । सहस्राणि । च । दद्महे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥४॥

ययोः ध्वस्रपुरुषन्त्योः त्रिंशतं त्रिशतानि सहस्राणि तना वस्त्राणि आ दद्महे वयं प्रतिगृह्णीमः तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

' पवस्व ' इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' पवस्व ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वऽजित् । विश्वऽजित् । सोम । रण्यऽजित् ।
प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम गोजित् शत्रूणां गवां जेता अश्वजित् अश्वानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य जगतो जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर आहर ॥

पवस्वाद्भ्यो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अद्भ्यः वसतीवरीभ्यः अदाभ्यः अंशुभ्यश्च पवस्व क्षर । अपि च ओषधीभ्यः पवस्व क्षर । किंच धिषणाभ्यः ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानः कविः क्रान्तकर्मा त्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः कृतान्युपद्रवाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि नि षीद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वाँ अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥४॥

हे पवमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जायमानः प्रादुर्भवन्नेव महान् पूजनीयः अभवः[1] असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानित् सर्वानेव शत्रून् अभि असि तेजसाभिभवसि ॥ ॥ १६ ॥

' प्र गायत्रेण ' इति चतुर्ऋचं षट्त्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षम् । तृतीया पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्र गायत्रेणोपान्त्या पुरउष्णिक् ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. ग-घ-त-भ-' अभवः ' नास्ति ।

प्र गा॒यत्रेण॑ गायत॒ पव॑मानं॒ विच॑र्षणिम्। इन्दुं॑ स॒हस्र॑चक्षसम् ॥ १ ॥

प्र। गा॒यत्रेण॑। गा॒यत॒। पव॑मानम्। वि॒ऽच॑र्षणिम्। इन्दु॑म्। स॒हस्र॑ऽचक्षसम् ॥ १ ॥

ᵛविचर्षणिं विद्रष्टारं ᵛसहस्रचक्षसं बहुदर्शनं ᵛपवमानं पूयमानम् ᵛइन्दुं सोमं ᵛगायत्रेण गायत्रनामधेयेन साम्ना ᵛप्र ᵛगायत हे स्तोतारः गानं कुरुत। स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा॑ स॒हस्र॑चक्षस॒मथो॑ स॒हस्र॑भर्णसम्। अति॒ वार॑मपाविषुः ॥ २ ॥

तम्। त्वा॒। स॒हस्र॑ऽचक्षसम्। अथो॒ इति॑। स॒हस्र॑ऽभर्णसम्। अति॑। वार॑म्। अपा॒वि॒षुः ॥२॥

हे सोम ᵛसहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् ᵛअथो अपि च ᵛसहस्रभर्णसं बहुभरणं ᵛतम् अभिषुतं ᵛत्वा त्वां ᵛवारं वालं दशापवित्रम् ᵛअति ᵛअपाविषुः ऋत्विजः पावयन्ति ॥

अति॒ वारा॒न्पव॑मानो असिष्यदत्क॒लशाँ॒ अ॒भि धा॑वति। इन्द्र॑स्य॒ हार्द्या॑वि॒शन् ॥३॥

अति॑। वारा॑न्। पव॑मानः। असि॒स्य॒द॒त्। क॒लशा॑न्। अ॒भि। धा॒व॒ति। इन्द्र॑स्य। हार्दि॑। आ॒ऽवि॒शन् ॥३॥

ᵛपवमानः पूयमानः सोमः ᵛवारान् अवेर्वालान् ᵛअति अतिक्रम्य ᵛअसिष्यदत् स्यन्दते। अपि च ᵛइन्द्रस्य ᵛहार्दि हृदयम् ᵛआविशन् ᵛकलशान् द्रोणान् ᵛअभि ᵛधावति अभिगच्छति ॥

इन्द्र॑स्य सोम॒ राध॑से॒ शं प॑वस्व विचर्षणे। प्र॒जाव॒द्रेत॒ आ भ॑र ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्य। सोम॒। राध॑से। शम्। प॒व॒स्व॒। वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒। प्र॒जाऽव॑त्। रेतः॑। आ। भ॒र ॥ ४ ॥

हे ᵛविचर्षणे विद्रष्टः त्वम् ᵛइन्द्रस्य ᵛराधसे राधनाय संसिद्ध्यै ᵛशं सुखकरं रसं ᵛपवस्व क्षर। अपि चास्मभ्यं ᵛप्रजावत् पुत्राद्युपेतं ᵛरेतः उदकमन्नं वा ᵛआ ᵛभर आहर। प्रयच्छेत्यर्थः॥ ॥१७॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र 'अया वीती' इति त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तम्। अमहीयुर्नामाङ्गिरस ऋषिः। गायत्री छन्दः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अया वीती त्रिंशदमहीयुः' इति। उक्तो विनियोगः ॥

अ॒या वी॒ती परि॑ स्र॒व यस्त॑ इन्दो॒ मदे॒ष्वा। अ॒वाह॑न्नव॒तीर्नव॑ ॥ १ ॥

अ॒या। वी॒ती। परि॑। स्र॒व। यः। ते॒। इन्दो॒ इति॑। मदे॑षु। आ। अ॒व॒ऽअह॑न्। न॒व॒तीः। नव॑ ॥१॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛअया अनेन रसेन ᵛवीती वीत्या इन्द्रस्य भक्षणाय ᵛपरि ᵛस्रव परिक्षर। कीदृशेन रसेनेत्यत आह। ᵛते तव ᵛयः रसः ᵛमदेषु संग्रामेषु ᵛनवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः ᵛअवाहन् जघान। अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥

पुरः॑ स॒द्य इ॒त्थाधि॑ये॒ दिवो॑दासा॒य शम्ब॑रम्। अध॒ त्यं तु॒र्वशं॒ यदु॑म् ॥ २ ॥

पुरः॑। स॒द्यः। इ॒त्थाऽधि॑ये। दिवः॑ऽदासाय। शम्ब॑रम्। अध॑। त्यम्। तु॒र्वश॑म्। यदु॑म् ॥२॥

ᵛसद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि ᵛपुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन्। ᵛइत्थाधिये सत्यकर्मणे ᵛदिवोदासाय राज्ञे ᵛशम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् ᵛअध अथ ᵛत्यं तं ᵛतुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं दिवोदासशत्रुं ᵛयदुं यदुनामकं राजानं च[1] वशमानयच्च[1]। अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

१. ग–स्ववशमनयच्च; म१.७–च वशमनयच्च।

परि णो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥
परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । इषः ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛअश्ववित् अश्वस्य लम्भकस्त्वं ᵛनः अस्माकम् ᵛअश्वं ᵛगोमत् गोयुक्तं ᵛहिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च ᵛपरि ᵛक्षर । अपि च ᵛसहस्रिणीः बह्वीनि ᵛइषः अन्नानि क्षर ॥

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥
पवमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम ᵛपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिक्लेदयतः ᵛपवमानस्य क्षरतश्च ᵛते तव ᵛसखित्वं सख्यं ᵛवयम् अमहीयव आङ्गिरसाः ᵛआ ᵛवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥
ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळय ॥ ५ ॥

हे ᵛसोम ᵛते तव ᵛये[1] ᵛऊर्मयः तरङ्गाः ᵛपवित्रं ᵛधारया ᵛक्षरन्ति ᵛतेभिः तैरूर्मिभिः ᵛनः अस्मान् ᵛमृळय सुखय ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥
सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे ᵛसोम ᵛविश्वतः सर्वस्य जगतः ᵛईशानः ईश्वरः ᵛसः अभिषुतः ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरयिं धनं ᵛवीरवतीं पुत्राद्युपेतम् ᵛइषम् अन्नं च ᵛआ ᵛभर आहर ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥
एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

ᵛसिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति ᵛत्यं तम् ᵛएतम् इमं सोमं ᵛदश ᵛक्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः ᵛमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः ᵛआदित्येभिः आदित्यैः ᵛसम् ᵛअख्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥
सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ८ ॥

ᵛसुतः अभिषुतः सोमः ᵛपवित्रे ᵛइन्द्रेण ᵛसम् ᵛएति संगच्छते । ᵛउत अपि च ᵛवायुना समेति । ᵛसूर्यस्य ᵛरश्मिभिः मयूखैरपि ᵛसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुर्मित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥
सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम ᵛमधुमान् मधुररसः ᵛचारुः कल्याणस्वरूपश्च ᵛसः अभिषुतस्त्वं ᵛनः अस्माकं यज्ञे ᵛभगाय भगाख्याय देवाय ᵛवायवे च ᵛपूष्णे[2] च[2] ᵛमित्रे मित्राय देवाय ᵛवरुणे वरुणाय ᵛच ᵛपवस्व क्षर ॥

---

१. त‧भ२–'ये' नास्ति । २. त१.२.६.७–पूष्णे रवये; त४–पूष्णे खेद ।

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षद्भूम्या ददे। उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥
उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।
उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ^ते तव संबन्धिनः ^अन्धसः रसस्य ^उच्चा उपरि ^जातं जन्म अपि च ^दिवि द्युलोके ^सत् विद्यमानं स्वतस्तव संबन्धि ^उग्रम् उद्गूर्णं ^शर्म सुखं ^महि महत् ^श्रवः अन्नं च ^भूमिः ^आ ^ददे। भूम्या ददे इति पदत्रयमामनन्ति। विसर्जनीयलोपः सांहितिकः। भूमिर्भौमा जना मादृशाः। भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम्। सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥
एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

^एना एनेनानेन सोमेन ^मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा ^विश्वानि ^द्युम्नानि अन्नानि ^आ[1] ^अर्यः अभिगच्छन्तः ^सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च वयं ^वनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः। वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥
सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम ^वरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवमानस्त्वं ^नः अस्माकं ^यज्यवे यष्टव्याय ^इन्द्राय ^वरुणाय च ^मरुद्भ्यः च ^परि ^स्रव धारया क्षर ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम्। इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥
उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् ।
इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥ १३ ॥

^सु ^जातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् ^अप्तुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं ^भङ्गं शत्रूणां भञ्जकं ^गोभिः गोविकारैः पयोभिः ^परिष्कृतम् अलंकृतं संस्कृतम् ^इन्दुं सोमं ^देवाः इन्द्रादयः ^उप ^अयासिषुः उपागच्छन्ति ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव। य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥
तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥ १४ ॥

^यः सोमः ^इन्द्रस्य ^हृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति ^तमित् तमेव सोमं ^नः अस्माकं ^गिरः स्तुतिरूपा वाचः ^सं ^वर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु। तत्र दृष्टान्तः। ^वत्सं बालं ^शिश्वरीरिव। यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का[2] मातरो वत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षा णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम्। वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥
अर्ष । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे ^सोम त्वं ^नः अस्माकं ^गवे ^शं सुखम् ^अर्ष क्षर। अपि च ^पिप्युषीं प्रवृद्धम्[3] ^इषम् अन्नं ^धुक्षस्व पूरय। किंच ^उक्थ्यं प्रशस्यं ^समुद्रम् उदकं ^वर्ध वर्धय ॥ ॥ २० ॥

---

१. ग-त२.५.६-भ२.४-'आ' नास्ति । २. ग-द्धपसका; त१.६-वृद्धपयस्का; त२-वृद्धस्म्यस्का; त४-वद्धपयस्का । ३. ग-त-भ४-प्रवृद्धां ।

पव॑मानो अजीजनद्दि॒वश्चि॒त्रं न त॑न्य॒तुम्। ज्योति॑र्वैश्वान॒रं बृ॒हत् ॥ १६ ॥

पव॑मानः । अ॒जी॒ज॒न॒त् । दि॒वः । चि॒त्रम् । न । त॒न्य॒तुम् । ज्योतिः॑ । वै॒श्वा॒न॒रम् । बृ॒हत् ॥ १६ ॥

ᵛपवमानः सोमः ᵛबृहत् महत् ᵛवैश्वानरं वैश्वानराख्यं ᵛज्योतिः तेजः ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛचित्रं विचित्रं ᵛतन्यतुं ᵛन अशनिमिव ᵛअजीजनत् अजनयत् ॥

पव॑मानस्य ते॒ रसो॒ मदो॑ राजन्नदुच्छु॒नः । वि वार॒मव्य॑मर्षति ॥ १७ ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । रसः॑ । मदः॑ । रा॒ज॒न् । अ॒दु॒च्छु॒नः । वि । वार॑म् । अव्य॑म् । अ॒र्ष॒ति ॥ १७ ॥

हे ᵛराजन् दीप्यमान सोम ᵛपवमानस्य क्षरतः ᵛते तव ᵛअदुच्छुनः रक्षोवर्जितः ᵛमदः मदकरः ᵛरसः ᵛअव्यम् अविमयं ᵛवारं वालं दशापवित्रम् ᵛअर्षति अभिगच्छति ॥

पव॑मान॒ रस॒स्तव॒ दक्षो॒ वि रा॑जति द्यु॒मान् । ज्योति॒र्विश्वं॒ स्व॑र्दृ॒शे ॥ १८ ॥

पव॑मान । रसः॑ । तव॑ । दक्षः॑ । वि । रा॒ज॒ति । द्यु॒ऽमान् । ज्योतिः॑ । विश्व॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥ १८ ॥

हे ᵛपवमान सोम ᵛतव त्वदीयः ᵛदक्षः वृद्धः ᵛद्युमान् दीप्तिमान् ᵛरसः ᵛवि ᵛराजति प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किंतु ᵛविश्वं व्याप्तं ᵛस्वः सर्वं ᵛज्योतिः तेजश्च ᵛदृशे द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

यस्ते॒ मदो॒ वरे॑ण्य॒स्तेना॑ पव॒स्वान्ध॑सा । दे॒वा॒वीर॑घशं॒स॒हा ॥ १९ ॥

यः । ते॒ । मदः॑ । वरे॑ण्यः । तेन॑ । प॒व॒स्व॒ । अन्ध॑सा । दे॒व॒ऽअवीः॑ । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ १९ ॥

हे सोम ᵛते तव ᵛदेवावीः देवकामः ᵛअघशंसहा राक्षसानां हन्ता ᵛवरेण्यः सर्वैर्वरणीयः ᵛमदः मदकरः ᵛयः रसो विद्यते ᵛतेन रसेन ᵛअन्धसा अदनीयेन ᵛपवस्व क्षर ॥

जघ्नि॑र्वृ॒त्रम॑मि॒त्रियं॒ सस्नि॒र्वाजं॑ दि॒वेदि॑वे । गो॒षा उ॑ अश्व॒सा अ॑सि ॥ २० ॥

जघ्निः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒मि॒त्रिय॑म् । सस्निः॑ । वाज॑म् । दि॒वेऽदि॑वे ।
गो॒ऽसाः । ऊँ इति॑ । अ॒श्व॒ऽसाः । अ॒सि॒ ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् ᵛअमित्रियम् अमित्रभवं ᵛवृत्रं शत्रुं ᵛजघ्निः हन्ता ᵛअसि भवसि । किंच ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनं ᵛवाजं संग्रामं ᵛसस्निः संभक्तासि । किंच ᵛगोषाः गवां दातासि । ᵛअश्वसाः अश्वानां दाता चासि ॥ ॥ २१ ॥

संमि॑श्लो अरु॒षो भ॑व सूप॒स्थाभि॒र्न धे॒नुभिः॑ । सीद॑ञ्छ्ये॒नो न योनि॒मा ॥ २१ ॥

सम्ऽमि॑श्लः । अ॒रु॒षः । भ॒व॒ । सु॒ऽउ॒प॒स्थाभिः॑ । न । धे॒नुऽभिः॑ ।
सीद॑न् । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं ᵛसूपस्थाभिः शोभनोपस्थानाभिः ᵛधेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः । ᵛसंमिश्लः संमिश्रितः ᵛश्येनो ᵛन यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् ᵛयोनिं स्वकीयं स्थानम् ᵛआ ᵛसीदन् । ᵛन संप्रत्यर्थे । इदानीम् ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛभव ॥

स प॑वस्व॒ य आवि॒थेन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । व॒व्रि॒वांसं॑ म॒हीर॒पः ॥ २२ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । यः । आवि॑थ । इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । म॒हीः । अ॒पः ॥ २२ ॥

हे सोम ^vयः त्वं ^vमहीः महतीः ^vअपः महान्त्युदकानि ^vवव्रिवांसं निरुन्धानं ^vवृत्राय वृत्रं ^vहन्तवे हन्तुम् ^vइन्द्रम् ^vआविथ अरक्षः ^vसः त्वं ^vपवस्व धारया क्षर। सोमं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रो महान्त्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढ्वः। पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुऽवीरासः। वयम्। धना। जयेम। सोम। मीढ्वः। पुनानः। वर्ध। नः। गिरः ॥२३॥

^vसुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः ^vवयम् अमहीयव आङ्गिरसाः ^vधना शत्रूणां धनानि ^vजयेम। शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामेत्यर्थः। हे ^vमीढ्वः सेक्तः ^vसोम ^vपुनानः पूयमानस्त्वं ^vनः अस्माकं ^vगिरः स्तुतिरूपा वाचश्च ^vवर्ध वर्धय ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुरः। सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः। तव। अवसा। स्याम। वन्वन्तः। आऽमुरः। सोम। व्रतेषु। जागृहि ॥२४॥

हे ^vसोम ^vतव त्वदीयेन ^vअवसा रक्षणेन ^vत्वोतासः त्वया रक्षिताः सन्तः ^vवन्वन्तः शत्रून् भजमानाः ^vआमुरः तेषामभिमारकाः ^vस्याम भवेम। ^vव्रतेषु अस्माकं कर्मसु ^vजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपघ्नन्पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन्। पवते। मृधः। अप। सोमः। अराव्णः। गच्छन्। इन्द्रस्य। निःऽकृतम् ॥२५॥

^vसोमः ^vमृधः हिंसकाञ्छत्रून् ^vअपघ्नन् मारयन् ^vअराव्णः शक्तौ सत्यां धनानामदातॄंश्च ^vअप घ्नन् ^vइन्द्रस्य ^vनिष्कृतं स्थानं ^vगच्छन् प्राप्नुवन् ^vपवते धारया क्षरति ॥　॥ २२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः। रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २६ ॥

महः। नः। रायः। आ। भर। पवमान। जहि। मृधः।
रास्व। इन्दो इति। वीरऽवत्। यशः ॥ २६ ॥

हे ^vपवमान ^vइन्दो सोम ^vनः अस्माकं ^vमहः महान्ति ^vरायः धनानि ^vआ ^vभर आहर। ^vमृधः हिंसकाञ्छत्रूंश्च ^vजहि मारय। ^vवीरवत् पुत्राद्युपेतां[1] ^vयशः कीर्तिं च ^vरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन ह्रुतो राधो दित्सन्तमा मिनन्। यत्पुनानो मखस्यसे ॥२७॥

न। त्वा। शतम्। चन। ह्रुतः। राधः। दित्सन्तम्। आ। मिनन्।
यत्। पुनानः। मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम ^vराधः धनम् ^vआ ^vदित्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं ^vत्वा त्वां ^vशतं ^vचन बहवोऽपि ^vह्रुतः हिंसकाः शत्रवः ^vन ^vमिनन् न[2] हिंसन्ति। कदेत्यत्राह। ^vयत् यदा ^vपुनानः पूयमानस्त्वं ^vमखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने। विश्वा अप द्विषो जहि ॥२८॥

पवस्व। इन्दो इति। वृषा। सुतः। कृधि। नः। यशसः। जने। विश्वाः। अप। द्विषः। जहि ॥२८॥

---

१. ग-त-म४-'द्युपेतं। २. त-म२-'न' नास्ति।

हे ˇइन्दो सोम ˇसुतः अभिषुतः[1] ˇवृषा सेक्ता त्वं ˇपवस्व धारया क्षर। ˇजने जनपदेषु ˇनः अस्मान् ˇयशसः यशस्विनः ˇकृधि कुरु। ˇविश्वाः सर्वान् ˇद्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् ˇअप ˇजहि मारय च॥

अस्य ते सख्ये वयं तवेन्दो द्युम्न उत्तमे। सासह्याम पृतन्यतः॥ २९॥

अस्य। ते। सख्ये। वयम्। तव। इन्दो इति। द्युम्ने। उत्ऽतमे। ससह्याम। पृतन्यतः॥२९॥

हे ˇइन्दो सोम ˇअस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ˇते तव ˇसख्ये सखित्वे सति ˇवयम् अमहीयव आङ्गिरसाः ˇतव त्वदीये ˇउत्तमे श्रेष्ठे ˇद्युम्ने अन्ने तृप्तिं[2] प्राप्ताः[2]। तथा च यास्कः—' द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ' (निरु. ५. ५) इति। ˇपृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ˇससह्याम अभिभवेम॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे। रक्षा समस्य नो निदः॥३०॥

या। ते। भीमानि। आयुधा। तिग्मानि। सन्ति। धूर्वणे। रक्ष। समस्य। नः। निदः॥३०॥

हे सोम ˇते तव ˇया यानि ˇभीमानि शत्रूणां भयंकराणि ˇतिग्मानि तीक्ष्णानि ˇआयुधा आयुधानि ˇधूर्वणे[3] शत्रुवधार्थं ˇसन्ति तैरायुधैः ˇसमस्य सर्वस्य शत्रोः ˇनिदः निन्दायाः ˇनः अस्मान् ˇरक्ष पालय॥ ॥ २३॥

' एते असृग्रम् ' इति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं भार्गवस्य जमदग्नेरार्षं गायत्रं पवमानसोम-देवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—' एते असृग्रं जमदग्निः ' इति। गतो विनियोगः॥

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। विश्वान्यभि सौभगा॥ १॥

एते। असृग्रम्। इन्दवः। तिरः। पवित्रम्। आशवः। विश्वानि। अभि। सौभगा॥ १॥

ˇआशवः शीघ्राः ˇएते पवमानाः ˇइन्दवः सोमाः ˇविश्वानि सर्वाणि ˇसौभगा सौभगानि धनान्यभिलक्ष्य ˇपवित्रं ˇतिरः ˇअसृग्रम् ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः। तना कृण्वन्तो अर्वते॥ २॥

विऽघ्नन्तः। दुःऽइता। पुरु। सुऽगा। तोकाय। वाजिनः। तना। कृण्वन्तः। अर्वते॥२॥

ˇवाजिनः बलवन्तः सोमाः ˇपुरु बहूनि ˇदुरिता दुरितानि ˇविघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः ˇतोकाय अस्माकं पुत्राय ˇअर्वते अश्वाय च ˇसुगा सुखानि ˇतना धनानि च ˇकृण्वन्तः कुर्वन्तः तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्। इळामस्मभ्यं संयतम्॥ ३॥

कृण्वन्तः। वरिवः। गवे। अभि। अर्षन्ति। सुऽस्तुतिम्। इळाम्। अस्मभ्यम्। सम्ऽयतम्॥३॥

अस्माकं ˇगवे ˇअस्मभ्यं च ˇसंयतं यदस्मान् संयच्छति तत् ˇवरिवः धनम् ˇइळाम् अन्नं च ˇकृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः ˇसुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ˇअभ्यर्षन्ति आभिमुख्येन गच्छन्ति॥

---

१. ग-त३.६-भ१.२.७–' अभिषुतः ' नास्ति। २. ग-त३-भ१.५.७–' तृप्तिं प्राप्ताः ' नास्ति।
३. त१.२.६–तूर्वणे; त४.५–पूर्वणे।

असा॑व्यं॒शुर्मदा॑या॒प्सु दक्षो॑ गिरि॒ष्ठाः । श्ये॒नो न योनि॒मास॑दत् ॥ ४ ॥

असा॑वि । अं॒शुः । मदा॑य । अ॒प्ऽसु । दक्षः॑ । गि॒रि॒ऽस्थाः । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ ४ ॥

ᵛगिरिष्ठाः पर्वते जातः ᵛअंशुः सोमः ᵛमदाय मदार्थम् ᵛअसावि अभिषुतः । ᵛअप्सु वसतीवरीषु ᵛदक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच ᵛश्येनो ᵛन यथा श्येनो वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं सोमो ᵛयोनिं स्वकीयं स्थानम् ᵛआसदत् आसीदति ॥

शु॒भ्रमन्धो॑ दे॒ववा॑तम॒प्सु धू॒तो नृभिः॑ सु॒तः । स्वद॑न्ति॒ गाव॒ः पयो॑भिः ॥ ५ ॥

शु॒भ्रम् । अन्धः॑ । दे॒वऽवा॑तम् । अ॒प्ऽसु । धू॒तः । नृऽभिः॑ । सु॒तः ।
स्वद॑न्ति । गाव॑ः । पय॑ःऽभिः ॥ ५ ॥

यत् ᵛदेववातं देवैः प्रार्थितं ᵛशुभ्रं शोभनम् ᵛअन्धः अन्नं ᵛगावः पशवः ᵛपयोभिः आशिरैः ᵛस्वदन्ति स्वादयन्ति[1] सोऽयं सोमः ᵛनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛसुतः अभिषुतः सन् ᵛअप्सु वसतीवरीषु ᵛधूतः शोधितो भवति ॥ ॥ २४ ॥

आदी॒मश्वं॒ न हेता॒रोऽशू॑शुभन्न॒मृता॑य । मध्वो॒ रसं॑ सध॒मादे॑ ॥ ६ ॥

आत् । ई॒म् । अश्व॑म् । न । हेता॑रः । अशू॑शुभन् । अ॒मृता॑य । मध्वः॑ । रस॑म् । स॒ध॒ऽमादे॑ ॥ ६ ॥

ᵛआत् अनन्तरं ᵛहेतारः प्रेरका ऋत्विजः ᵛसधमादे यज्ञे ᵛईम् एनं ᵛमध्वः मदकरस्य सोमस्य ᵛरसम् ᵛअमृताय अमरणाय ᵛअश्वं ᵛन अश्वमिव ᵛअशूशुभन् शोभयन्ति ॥

यास्ते॒ धारा॑ मधु॒श्चुतोऽसृ॑ग्रमिन्द ऊ॒तये॑ । ताभिः॑ प॒वित्र॒मास॑दः ॥ ७ ॥

याः । ते॒ । धाराः॑ । म॒धु॒ऽश्चुतः॑ । असृ॑ग्रम् । इ॒न्दो॒ इति॑ । ऊ॒तये॑ ।
ताभिः॑ । प॒वित्र॑म् । आ । अ॒स॒दः॒ ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛते तव ᵛमधुश्चुतः मधुररसस्य श्चोतयित्र्यः ᵛयाः ᵛधाराः ᵛऊतये रक्षणाय ᵛअसृग्रं सृज्यन्ते ᵛताभिः धाराभिस्त्वं ᵛपवित्रम् ᵛआसदः आसीद ॥

सो अ॒र्षेन्द्रा॑य पी॒तये॑ ति॒रो रोमा॑ण्य॒व्यया॑ । सीद॒न् योना॒ वने॒ष्वा ॥ ८ ॥

सः । अ॒र्ष॒ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ । ति॒रः । रोमा॑णि । अ॒व्यया॑ । सीद॑न् । योना॑ । वने॑षु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम ᵛसः अभिषुतस्त्वम् ᵛअव्यया अव्ययानि अविमयानि ᵛरोमाणि वालानि ᵛतिरः तिरस्कुर्वन् ᵛवनेषु पात्रेषु ᵛयोना योनौ स्थाने ᵛआ ᵛसीदन् ᵛइन्द्राय इन्द्रस्य ᵛपीतये पानाय ᵛअर्ष क्षर ॥

त्वमि॑न्दो॒ परि॑ स्र॒व स्वादि॑ष्ठो॒ अङ्गि॑रोभ्यः । व॒रि॒वो॒विद्घृ॒तं पयः॑ ॥ ९ ॥

त्वम् । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ । स्वादि॑ष्ठः । अङ्गि॑रःऽभ्यः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । घृ॒तम् । पय॑ः ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛस्वादिष्ठः स्वादुतमः ᵛवरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भकश्च[2] ᵛत्वम् ᵛअङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय ᵛघृतम् आज्यं ᵛपयः च ᵛपरि ᵛस्रव परिक्षर ॥

---

१. ग-त-भ१.२.४—स्वदयंति; भ७—'स्वादयंति' नास्ति । २. ग—लंभक ।

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पवमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्रष्टा हितः पात्रेषु निहितः पवमानः अयं सोमः आप्यम् अप्सु भवं बृहत् महदन्नं हिन्वानः प्रेरयन् चेतति सर्वैः ज्ञायते ॥ ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पवमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पवमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता वृषव्रतः वृषकर्मा अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता पवमानः एषः सोमः दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय वसूनि धनानि करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिरुपेतम् अश्विनम् अश्ववन्तं पुरुश्चन्द्रं बहूनां हर्षकं पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं रयिं धनम् आ पवस्व परिक्षर ॥

एष स्य परि षिच्यते मर्मृज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परि । सिच्यते । मर्मृज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा स्यः सः एषः अयं सोमः आयुभिः मनुष्यैः मर्मृज्यमानः शोध्यमानः परि षिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः शतमघः बहुधनः रजसः लोकस्य विमानः निर्माता कविः क्रान्तकर्मा मदः मदकरः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । विर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसतौऽइव ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः गिरा स्तुत्या स्तुतः च इन्दुः सोमः इह अस्मिन् यज्ञे योना योनौ स्वस्थाने इन्द्राय इन्द्रार्थं वसताविव विः यथा स्ववासे पक्षी तथा धीयते निधीयते ॥ ॥ २६ ॥

पवमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पवमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सुतः अभिषुतः सोमः चमूषु चमसेषु शक्मना बलेन आसदम् उपवेष्टुं वाजमिव युद्धमिव[1] स्थानम् असरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिऽभिः ॥ १७ ॥

---

१. भ–'युद्धमिव' नास्ति ।

ᵛत्रिपृष्ठे त्रिषवणपृष्ठे ᵛत्रिवन्धुरे त्रिवेदवन्धुरे ᵛऋषीणां ᵛरथे यज्ञरथे ᵛतं सोमं ᵛसप्त सप्तभिः ᵛधीतिभिः छन्दोभिः ᵛयातवे देवान् प्रति गन्तुं ᵛयुञ्जन्ति ऋत्विजो योजयन्ति ॥

तं सौतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनऽस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे ᵛसोतारः अभिषवकर्तार ऋत्विजः ᵛधनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारं ᵛवाजिनं बलिनम् ᵛआशुं वेगवन्तं ᵛतं सोमात्मकं ᵛहरिम् अश्वं ᵛवाजाय यज्ञाख्यं संग्रामं ᵛयातवे गन्तुं ᵛहिनोत प्रेरयत । यथा योद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तमश्वं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

ᵛसुतः अभिषुतः सोमः ᵛकलशं द्रोणम् ᵛआविशन् ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛश्रियः संपदः ᵛअभि ᵛअर्षन् अस्मानभिगमयन् ᵛगोषु शत्रूणां पशुषु ᵛशूरो ᵛन यथा शूरो निःशङ्कः ᵛतिष्ठति तद्वद्यज्ञेषु निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ तं इन्दो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्दो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛते तव ᵛमधु मधुभूतं ᵛपयः पेयं रसं ᵛदेवाः स्तोतारः ᵛआयवः मनुष्याः ᵛमदाय ᵛकं मदार्थं ᵛदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ᵛआ ᵛदुहन्ति ॥ ॥ २७ ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्ऽतमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्ऽतमम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः ᵛनः अस्माकं ᵛदेवश्रुत्तमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं ᵛमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ᵛसोमं ᵛदेवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं[1] ᵛपवित्रे दशापवित्रे ᵛआ ᵛसृजत साधयत[2] ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्ऽतमस्य । धारया ॥ २२ ॥

ᵛगृणानाः स्तूयमानाः ᵛएते इमे ᵛसोमाः ᵛमहे महते ᵛश्रवसे अन्नाय ᵛमदिन्तमस्य मादयितृतमस्य रसस्य ᵛधारया ᵛअसृक्षत ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनत्ऽवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम ᵛपुनानः पूयमानो यस्त्वं ᵛवीतये भक्षणाय ᵛगव्यानि गोसंबन्धीनि ᵛनृम्णा[3] नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि ᵛअभि ᵛअर्षसि अभिगच्छसि स त्वं ᵛसनद्वाजः दीयमानान्नः सन् ᵛपरि ᵛस्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुभः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिऽस्तुभः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना ॥ २४ ॥

---

१. ग-त३-म-देवार्थं । २. त३-म१.२.५.७-प्रक्षिपति; त७-प्रक्षिपत साधयत; म४-प्रक्षिपत ।
३. त-' नृम्णा ' नास्ति ।

ᵛउत अपि च हे सोम ᵛजमदग्निना जमदग्निनाम्ना ऋषिणा मया ᵛगृणानः स्तूयमानस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛगोमतीः गोभिर्युक्तानि ᵛपरिष्टुभः परितः स्तोतव्यानि ᵛविश्वाः सर्वाणि ᵛइषः अन्नानि ᵛअर्ष गच्छ। अस्मभ्यमेवंविधान्यन्नानि देहीत्यर्थः ॥

पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्राभिरूतिभिः। अभि विश्वानि काव्या॥२५॥

पवस्व। वाचः। अग्रियः। सोम। चित्राभिः। ऊतिऽभिः। अभि। विश्वानि। काव्या॥२५॥

हे ᵛसोम ᵛअग्रियः मुख्यस्त्वं ᵛचित्राभिः पूजनीयैः ᵛऊतिभिः रक्षणैः सह ᵛवाचः अस्मदीयाः स्तुतीः ᵛअभि[1] ᵛपवस्व। एतदेव दर्शयति। ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛकाव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि अभि पवस्वेति॥ ॥२८॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन्। पवस्व विश्वमेजय॥ २६ ॥

त्वम्। समुद्रियाः। अपः। अग्रियः। वाचः। ईरयन्। पवस्व। विश्वम्ऽएजय॥ २६ ॥

हे ᵛविश्वमेजय विश्वकम्पक सोम ᵛअग्रियः मुख्यः ᵛत्वं ᵛवाचः ᵛईरयन् प्रेरयन् ᵛसमुद्रियाः आन्तरिक्षाणि ᵛअपः उदकानि ᵛपवस्व धारया क्षर॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे। तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः॥ २७ ॥

तुभ्य। इमा। भुवना। कवे। महिम्ने। सोम। तस्थिरे। तुभ्यम्। अर्षन्ति। सिन्धवः॥२७॥

हे ᵛकवे क्रान्तकर्मन्[2] ᵛसोम ᵛतुभ्य तुभ्यं तव ᵛमहिम्ने ᵛइमा इमानि ᵛभुवना भुवनानि ᵛतस्थिरे तिष्ठन्ति। त्वामेव पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः। अपि च ᵛसिन्धवः नद्यः ᵛतुभ्यम् एव ᵛअर्षन्ति गच्छन्ति। त्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः। अभि शुक्रामुपस्तिरम्॥ २८ ॥

प्र। ते। दिवः। न। वृष्टयः। धाराः। यन्ति। असश्चतः। अभि। शुक्राम्। उपऽस्तिरम्॥२८॥

हे सोम ᵛते तव ᵛअसश्चतः असङ्गाः ᵛधाराः ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛवृष्टयः ᵛन वर्षाणीव ᵛशुक्रां शुक्लवर्णां शुक्लवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् ᵛउपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् ᵛअभि प्रति ᵛप्र[3] ᵛयन्ति[3]॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय साधनम्। ईशानं वीतिराधसम्॥ २९ ॥

इन्द्राय। इन्दुम्। पुनीतन। उग्रम्। दक्षाय। साधनम्। ईशानम्। वीतिऽराधसम्॥ २९॥

हे ऋत्विजः ᵛउग्रम् उद्गूर्णं ᵛदक्षाय बलस्य ᵛसाधनं करणम् ᵛईशानं धनानामीश्वरं ᵛवीतिराधसं दत्तधनम् ᵛइन्दुं सोमम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛपुनीतन पुनीत॥

पवमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत्। दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्॥ ३० ॥

पवमानः। ऋतः। कविः। सोमः। पवित्रम्। आ। असदत्। दधत्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्॥३०॥

ᵛऋतः सत्यभूतः ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛपवमानः ᵛसोमः अस्मदीये ᵛस्तोत्रे ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं ᵛदधत् प्रयच्छन् ᵛपवित्रमासदत् आसीदति॥ ॥२९॥

'आ पवस्व' इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निध्रुवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'आ पवस्व निध्रुविः काश्यपः' इति। गतो विनियोगः॥

---

१. ग-त३-म-प्रति; त४-अति। २. ग-क्रांतप्रज्ञ। ३. ग-त३.६-यंति; भ१.७-प्रयच्छंति।

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम्। अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥
आ। पवस्व। सहस्रिणम्। रयिम्। सोम। सुऽवीर्यम्। अस्मे इति। श्रवांसि। धारय ॥१॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पवस्व आभिमुख्येन क्षर। अपि च अस्मे[1] अस्मासु श्रवांसि अन्नानि धारय स्थापय ॥

इषमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः। चमूष्वा नि षीदसि ॥ २ ॥
इषम्। ऊर्जम्। च। पिन्वसे। इन्द्राय। मत्सरिन्ऽतमः। चमूषु। आ। नि। सीदसि ॥२॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृतमस्त्वम्[2] इन्द्राय इन्द्रार्थम् इषम् अन्नम् ऊर्जं रसं च पिन्वसे क्षरसि। अपि च चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि तिष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत्। मधुमाँ अस्तु वायवे ॥ ३ ॥
सुतः। इन्द्राय। विष्णवे। सोमः। कलशे। अक्षरत्। मधुऽमान्। अस्तु। वायवे ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुतः अभिषुतः यः सोमः कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः मधुमान् मधुररसवान् अस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः। सोमा ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥
एते। असृग्रम्। आशवः। अति। ह्वरांसि। बभ्रवः। सोमाः। ऋतस्य। धारया ॥ ४ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः आशवः शीघ्राः एते इमे सोमाः ऋतस्य उदकस्य धारया असृग्रं सृज्यन्ते। ह्वरांसि रक्षांस्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम्। अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ ५ ॥
इन्द्रम्। वर्धन्तः। अप्ऽतुरः। कृण्वन्तः। विश्वम्। आर्यम्। अपऽघ्नन्तः। अराव्णः ॥५॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोममस्मदीयकर्मार्थम् आर्यं भद्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः अराव्णः अदातॄन् अपघ्नन्तः विनाशयन्तः। अभ्यर्षन्तीत्युत्तरया[3] संबन्धः ॥ ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः। इन्द्रं गच्छन्त इन्दवः ॥ ६ ॥
सुताः। अनु। स्वम्। आ। रजः। अभि। अर्षन्ति। बभ्रवः। इन्द्रम्। गच्छन्तः। इन्दवः ॥६॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सुताः अभिषुताः इन्दवः सोमाः इन्द्रम् आ गच्छन्तः आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तः स्वं स्वकीयं रजः स्थानम् अनु प्रति अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः। हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥
अया। पवस्व। धारया। यया। सूर्यम्। अरोचयः। हिन्वानः। मानुषीः। अपः ॥ ७ ॥

हे सोम मानुषीः मनुष्याणां हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयंस्त्वं यया धारया सूर्यमरोचयः प्राकाशयः[4] तया अया अनया धारया पवस्व क्षर ॥

---

१. त–अस्माकं। २. ग-त७–मादयितृ॰। ३. ग-त३-भ–उत्तरया। ४. ग-त३-म१.२.७–अप्रकाशयः; त-भ४-मु–प्रकाशयः।

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥
अयुक्त । सूरः । एतशम् । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पवमानः पूयमानः सोमः मनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । अन्तरिक्षेण यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्य एतशम् अश्वम् । 'एतग्वः एतशः' इत्यश्वनामसु पाठात् । अयुक्त युङ्क्ते ॥

उत त्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥
उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः दिशः प्रति यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्यैतशम् अयुक्त युनक्ति ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥
परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥१०॥

हे गिरः स्तोतारः यूयं वायवे वाय्वर्थम् इन्द्राय इन्द्रार्थं च सुतम् अभिषुतं मत्सरं मदकरं सोमम् इतः अभिषवदेशादुद्धृत्य अव्यः अवेः वारेषु वालेषु परि षिञ्चत ॥ ॥ ३१ ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥
पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥११॥

हे पवमान सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं शत्रुभिः दुष्टरं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥
अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥१२॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । उत अपि च वाजं बलं श्रवः अन्नं चास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥
सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

देवो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः सन् कलशे द्रोणकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारया क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥
एते । धामानि । आर्याः । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥१४॥

एते अभिषुताः इमे शुक्राः दीप्ताः सोमाः आर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां धामानि गृहान् प्रति गोमन्तं गोभिर्युक्तं वाजम् अन्नम् ऋतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥
सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥१५॥

ᵛवज्रिणे वज्रवते ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛसुताः अभिषुताः ᵛदध्याशिरः। दधि आशीराश्रयणद्रव्यं येषां ते दध्याशिरः। दधिसंस्कृताः ᵛसोमासः सोमाः ᵛपवित्रमति अतिक्रम्य ᵛअक्षरन् धारया क्षरन्ति॥ ॥ ३२॥

प्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ। मदो यो देववीतमः॥ १६॥

प्र। सोम। मधुमत्ऽतमः। राये। अर्ष। पवित्रे। आ। मदः। यः। देवऽवीतमः॥ १६॥

हे ᵛसोम ते तव ᵛयः ᵛमदः रसः ᵛमधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् ᵛदेववीतमः अतिशयेन देवकामश्च तं रसं ᵛराये अस्माकं धनार्थं ᵛपवित्रे ᵛप्र ᵛआ ᵛअर्ष धारया क्षर॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम्। इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्॥ १७॥

तम्। ईम् इति। मृजन्ति। आयवः। हरिम्। नदीषु। वाजिनम्। इन्दुम्। इन्द्राय। मत्सरम्॥ १७॥

ᵛहरिं हरितवर्णं ᵛवाजिनं बलिनं ᵛमत्सरं मदकरं ᵛतं पवमानम् ᵛईम् एनम् ᵛइन्दुं सोमम् ᵛआयवः मनुष्या ऋत्विजः ᵛनदीषु वसतीवरीषु ᵛमृजन्ति मार्जयन्ति[1]॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत्सोम वीरवत्। वाजं गोमन्तमा भर॥ १८॥

आ। पवस्व। हिरण्यऽवत्। अश्वऽवत्। सोम। वीरऽवत्। वाजम्। गोऽमन्तम्। आ। भर॥ १८॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛहिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् ᵛअश्ववत् अश्वयुक्तं च ᵛवीरवत् पुत्राद्युपेतं च धनम् ᵛआ ᵛपवस्व अस्मान् प्रति क्षर। अपि च ᵛगोमन्तं पशुभिरुपेतं ᵛवाजम् अन्नम् ᵛआ ᵛभर अस्मभ्यमाहर॥

परि वाजे न वाजयुमव्यो वारेषु सिञ्चत। इन्द्राय मधुमत्तमम्॥ १९॥

परि। वाजे। न। वाजऽयुम्। अव्यः। वारेषु। सिञ्चत। इन्द्राय। मधुमत्ऽतमम्॥ १९॥

ᵛवाजयुं युद्धकामं ᵛमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛअव्यः अवेः ᵛवारेषु वालेषु दशापवित्रे ᵛवाजे ᵛन युद्ध इव हे ऋत्विजः ᵛपरि ᵛषिञ्चत॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः। वृषा कनिक्रदर्षति॥ २०॥

कविम्। मृजन्ति। मर्ज्यम्। धीभिः। विप्राः। अवस्यवः। वृषा। कनिक्रत्। अर्षति॥ २०॥

ᵛअवस्यवः रक्षणकामाः ᵛविप्राः मेधाविन ऋत्विजः ᵛधीभिः अङ्गुलीभिः ᵛमर्ज्यं मर्जनीयं ᵛकविं क्रान्तकर्माणं यं सोमं ᵛमृजन्ति मार्जयन्ति[2] सोऽयं ᵛवृषा सेचकः सोमः ᵛकनिक्रत् शब्दं कुर्वन् ᵛअर्षति धारया क्षरति॥ ॥ ३३॥

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया। मती विप्राः समस्वरन्॥ २१॥

वृषणम्। धीभिः। अप्ऽतुरम्। सोमम्। ऋतस्य। धारया। मती। विप्राः। सम्। अस्वरन्॥ २१॥

ᵛविप्राः मेधाविन ऋत्विजः ᵛवृषणं कामानां वर्षकम् ᵛअप्तुरम् अपां प्रेरकं ᵛसोमं ᵛधीभिः अङ्गुलीभिः ᵛमती मत्या स्तुत्या च ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛधारया ᵛसमस्वरन् प्रेरयन्ति॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः। वायुमा रोह धर्मणा॥ २२॥

पवस्व। देव। आयुषक्। इन्द्रम्। गच्छतु। ते। मदः। वायुम्। आ। रोह। धर्मणा॥ २२॥

---

१. ग-शोधयंति; त२.३.४.६.७-भ-मर्जयंति। २. त-भ-मु-मर्जयंति।

हे देव द्योतमान सोम पवस्व धारया क्षर। अपि च ते तव मदः मदकरो रसः आयुषक् अनुषक्तम् इन्द्रं प्रति गच्छतु। अपि च त्वं वायुं धर्मणा धारकेण रसेन आ रोह प्राप्नुहि ॥

पवमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम्। प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पवमान। नि। तोशसे। रयिम्। सोम। श्रवाय्यम्। प्रियः। समुद्रम्। आ। विश ॥ २३ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं श्रवाय्यं श्रवणीयं रयिं शत्रूणां धनं नि तोशसे नितरां पीडयसि स त्वं प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः। नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन्। पवसे। मृधः। क्रतुऽवित्। सोम। मत्सरः। नुदस्व। अदेवऽयुम्। जनम् ॥ २४ ॥

हे सोम मत्सरः मदकरो यस्त्वं मृधः हिंसकान् शत्रून् अपघ्नन् मारयन् क्रतुवित् अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् पवसे क्षरसि स त्वम् अदेवयुम् अदेवकामं जनं राक्षसवर्गं नुदस्व प्रेरय ॥

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः। अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवमानाः। असृक्षत। सोमाः। शुक्रासः। इन्दवः। अभि। विश्वानि। काव्या ॥ २५ ॥

शुक्रासः उज्ज्वलाः इन्दवः दीप्ताः पवमानाः क्षरन्तः सोमाः विश्वानि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि अभि असृक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः[1] ॥ ॥ ३४ ॥

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः। घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पवमानासः। आशवः। शुभ्राः। असृग्रम्। इन्दवः। घ्नन्तः। विश्वाः। अप। द्विषः ॥ २६ ॥

आशवः शीघ्राः शुभ्राः शोभमानाः पवमानासः क्षरन्तः इन्दवः दीप्ताः सोमाः विश्वाः सर्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् अप घ्नन्तः मारयन्तः असृग्रं सृज्यन्ते ॥

पवमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत। पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पवमानाः। दिवः। परि। अन्तरिक्षात्। असृक्षत। पृथिव्याः। अधि। सानवि ॥ २७ ॥

पवमानाः सोमाः दिवः द्युलोकात् अन्तरिक्षात् च पृथिव्याः भूम्याः अधि सानवि समुच्छ्रिते देशे देवयजने परि असृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप स्रिधः। जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः। सोम। धारया। इन्दो इति। विश्वाः। अप। स्रिधः।
जहि। रक्षांसि। सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे इन्दो दीप्त सुक्रतो सुकर्मन् सोम धारया पुनानः पूयमानस्त्वं विश्वाः सर्वान् स्रिधः द्वेष्टॄन् शत्रून् रक्षांसि राक्षसांश्च अप जहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिक्रदत्। द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपऽघ्नन्। सोम। रक्षसः। अभि। अर्ष। कनिक्रदत्। द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। उत्ऽतमम् ॥ २९ ॥

हे सोम त्वं रक्षसः रक्षांसि अपघ्नन् विनाशयन् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् उत्तमं श्रेष्ठं शुष्मं बलम् अभ्यर्ष अस्मान् प्रति पवस्व ॥

---

१. ग-त३-भ-'ऋत्विग्भिः' नास्ति।

अस्मे वसूनि धारय सोम दिव्यानि पार्थिवा । इन्दो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्दो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे ᵛइन्दो दीप्त ᵛसोम ᵛदिव्यानि दिवि भवानि ᵛपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च ᵛविश्वानि[1] सर्वाणि ᵛवार्या[1] वार्याणि वरणीयानि ᵛवसूनि ᵛअस्मे अस्मासु ᵛधारय प्रक्षिप ॥ ॥३५॥

'वृषा सोम' इति त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं गायत्रं पवमानसौम्यम् । तथा चानुक्रान्तं—'वृषा सोम कश्यपः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युऽमान् । असि । वृषा । देव । वृषऽव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे ᵛसोम ᵛवृषा वर्षकस्त्वं ᵛद्युमान् दीप्तिमान् ᵛअसि । अपि च हे ᵛदेव द्योतमान सोम ᵛवृषा त्वं ᵛवृषव्रतः वर्षणशीलकर्मासि । किंच हे सोम ᵛवृषा त्वं ᵛधर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि ᵛदधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।
सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे ᵛवृषन् कामानां वर्षक सोम ᵛवृष्णः वर्षितुः ᵛते तव ᵛशवः बलं ᵛवृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । ᵛवनं तव[2] भजनमपि[2] ᵛवृषा वर्षणशीलम् । ᵛमदः तव रसोऽपि ᵛवृषा वर्षणशीलः । ᵛसत्यं सत्यमेव त्वं ᵛवृषेत् वर्षणशील एव ᵛअसि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः ।
वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛवृषा त्वम् ᵛअश्वो ᵛन अश्व इव ᵛसं ᵛचक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ᵛगाः पशून् ᵛअर्वतः अश्वांश्चास्मभ्यं ᵛसं प्रयच्छसीति शेषः । किंच ᵛनः अस्माकं ᵛराये धनाय ᵛदुरः द्वाराणि ᵛवि ᵛवृधि विवृतानि[3] कुरु ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वऽया । शुक्रासः । वीरऽया । आशवः ॥ ४ ॥

ᵛवाजिनः बलवन्तः ᵛशुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः ᵛआशवः वेगवन्तश्च ᵛसोमासः सोमाः ᵛगव्या गवेच्छया ᵛअश्वया अश्वेच्छया च ᵛवीरया पुत्रेच्छया च ᵛप्र ᵛअसृक्षत ऋत्विग्भिः[4] सृज्यन्ते[4] ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पवन्ते वारे अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पवन्ते । वारे । अव्यये ॥ ५ ॥

---

१. ग-भ-'विश्वानि...वार्या' नास्ति । २. ग-ते संभजनमपि; त४-तव जनमपि; त५-तव मा भजनमपि । ३. ग-वृद्धानि । ४. ग-भ१.७-असृज्यंत; त-ऋत्विग्भिः सृज्यंत सृज्यंते; त३-म२.४-असंज्यते ।

ᵛऋतायुभिः यज्ञकामैः ᵛशुम्भमानाः अलंक्रियमाणाः ᵛगभस्त्योः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम्। 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात्। ᵛमृज्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः ᵛअव्यये अविमये ᵛवारे वाले पवित्रे ᵛपवन्ते क्षरन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा। पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते। विश्वा। दाशुषे। वसु। सोमाः। दिव्यानि। पार्थिवा। पवन्ताम्। आ। अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ᵛते ᵛसोमाः ᵛदिव्यानि दिवि भवानि ᵛपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च ᵛअन्तरिक्ष्या अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च ᵛविश्वा विश्वानि ᵛवसु वसूनि धनानि ᵛदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ᵛआ ᵛपवन्तां क्षरन्तु[1] ॥

पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत। सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पवमानस्य। विश्वऽवित्। प्र। ते। सर्गाः। असृक्षत। सूर्यस्यऽइव। न। रश्मयः ॥ ७ ॥

हे ᵛविश्ववित् विश्वस्य द्रष्टः सोम ᵛपवमानस्य क्षरतः ᵛते तव ᵛसर्गाः सृज्यमाना धाराः ᵛसूर्यस्येव ᵛरश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः। ᵛन इति[2] संप्रत्यर्थे[2]। इदानीं ᵛप्र ᵛअसृक्षत प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि। समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम्। कृण्वन्। दिवः। परि। विश्वा। रूपा। अभि। अर्षसि। समुद्रः। सोम। पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे ᵛसोम ᵛसमुद्रः। समुद्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः। स त्वं ᵛकेतुं प्रज्ञानं ᵛकृण्वन् कुर्वन् अस्माकं ᵛविश्वा विश्वानि ᵛरूपा रूपाणि ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛअभ्यर्षसि अभिपवसे। ᵛपिन्वसे नानाविधानि धनानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि। अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

हिन्वानः। वाचम्। इष्यसि। पवमान। विऽधर्मणि। अक्रान्। देवः। न। सूर्यः ॥ ९ ॥

हे ᵛपवमान सोम ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणस्त्वं ᵛवाचं शब्दम् ᵛइष्यसि प्रेरयसि। कदेत्यत्राह। यदा तव रसः ᵛसूर्यः ᵛदेवो ᵛन देव इव ᵛविधर्मणि विधारके पवित्रे ᵛअक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती। सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दुः। पविष्ट। चेतनः। प्रियः। कवीनाम्। मती। सृजत्। अश्वम्। रथीःऽइव ॥ १० ॥

ᵛचेतनः प्रज्ञापकः ᵛप्रियः देवानां प्रीतिकरः ᵛइन्दुः सोमः ᵛकवीनां क्रान्तकर्मणां स्तोतॄणां ᵛमती मत्या स्तुत्या ᵛपविष्ट पवते। ᵛअश्वं हयं ᵛरथीरिव रथीव ऊर्मिं ᵛसृजत् सृजति च ॥ ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देववीः पर्यक्षरत्। सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः। यः। ते। पवित्रे। आ। देवऽअवीः। परिऽअक्षरत्।
सीदन्। ऋतस्य। योनिम्। आ ॥ ११ ॥

हे सोम ᵛते तव ᵛयः ᵛदेवावीः देवकामः ᵛऊर्मिः तरङ्गः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआ ᵛसीदन् ᵛपवित्रे ᵛपर्यक्षरत् परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

---

१. ग-क्षरंतु। २. ग-त३-म१.७-'इति संप्रत्यर्थे' नास्ति।

स नो॑ अर्ष प॒वित्र॒ आ मदो॒ यो दे॑व॒वीत॑मः । इन्द॒विन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ १२ ॥

सः । नः॒ । अ॒र्ष॒ । प॒वित्रे॑ । आ । मदः॑ । यः । दे॒व॒ऽवीत॑मः ।
इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ १२ ॥

हे ᵛइन्दो ᵛयः त्वं ᵛदेववीतमः अतिशयेन देवकामः ᵛमदः मदकरश्च भवसि ᵛसः त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛपवित्रे ᵛइन्द्राय इन्द्रस्य ᵛपीतये पानाय ᵛआ ᵛअर्ष आपवस्व ॥

इ॒षे प॑वस्व॒ धार॑या मृ॒ज्यमा॑नो मनी॒षिभिः॑ । इन्दो॑ रु॒चाभि गा इ॑हि ॥ १३ ॥

इ॒षे । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । मृ॒ज्यमा॑नः । म॒नी॒षिऽभिः॑ । इन्दो॒ इति॑ । रु॒चा । अ॒भि । गाः । इ॒हि॒ ॥ १३ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛमनीषिभिः ऋत्विग्भिः ᵛमृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् ᵛइषे अस्माकमन्नाय ᵛधारया ᵛपवस्व क्षर । ᵛरुचा रोचमानेनान्धसा ᵛगाः पशून् ᵛअभि ᵛइहि अभिगच्छ ॥

पु॒ना॒नो वरि॑वस्कृ॒ध्यूर्जं॒ जना॑य गिर्वणः । हरे॑ सृजा॒न आ॒शिर॑म् ॥ १४ ॥

पु॒ना॒नः । वरि॑वः । कृ॒धि॒ । ऊर्ज॑म् । जना॑य । गि॒र्व॒णः॒ । हरे॑ । सृ॒जा॒नः । आ॒ऽशिर॑म् ॥ १४ ॥

हे ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ᵛहरे हरितवर्ण सोम ᵛआशिरं क्षीरं[1] प्रति ᵛसृजानः विसृज्यमानः ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛजनाय यजमानार्थं[2] ᵛवरिवः धनम् ᵛऊर्जम् अन्नं च ᵛकृधि कुरु ॥

पु॒ना॒नो दे॒ववी॑तय॒ इन्द्र॑स्य याहि निष्कृ॒तम् । द्यु॒ता॒नो वा॒जिभि॑र्य॒तः ॥ १५ ॥

पु॒ना॒नः । दे॒वऽवी॑तये । इन्द्र॑स्य । या॒हि॒ । निः॒ऽकृ॒तम् । द्यु॒ता॒नः । वा॒जिऽभिः॑ । य॒तः ॥ १५ ॥

हे सोम ᵛद्युतानः दीप्यमानः ᵛवाजिभिः बलिभिर्यजमानैः ᵛयतः संगृहीतः ᵛदेववीतये यज्ञार्थं ᵛपुनानः पूयमानस्त्वम् ᵛइन्द्रस्य ᵛनिष्कृतं स्थानं ᵛयाहि गच्छ ॥ ॥ ३८ ॥

प्र हि॑न्वा॒नास॒ इन्द॒वोऽच्छा॑ समु॒द्रमा॒शवः॑ । धि॒या जू॒ता अ॑सृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हि॒न्वा॒नासः॑ । इन्द॑वः । अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् । आ॒शवः॑ । धि॒या । जू॒ताः । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ ॥ १६ ॥

ᵛआशवः वेगवन्तः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛसमुद्रम् अन्तरिक्षम् ᵛअच्छ प्रति ᵛहिन्वानासः हिन्वानाः प्रेर्यमाणाः ᵛधिया अङ्गुल्या ᵛजूताः कृष्टाश्च ᵛप्र ᵛअसृक्षत सृज्यन्ते[3] ॥

म॒र्मृ॒जा॒नास॑ आ॒यवो॒ वृथा॑ समु॒द्रमिन्द॑वः । अग्म॑न्नृ॒तस्य॒ योनि॒मा ॥ १७ ॥

म॒र्मृ॒जा॒नासः॑ । आ॒यवः॑ । वृथा॑ । स॒मु॒द्रम् । इन्द॑वः । अग्म॑न् । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ ॥ १७ ॥

ᵛमर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः ᵛआयवः गन्तारः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛवृथा आयासं विनैव ᵛसमुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛअग्मन्[4] गच्छन्तीति ॥

परि॑ णो याह्यस्म॒युर्विश्वा॒ वसू॒न्योज॑सा । पा॒हि नः॒ शर्म॑ वी॒रव॑त् ॥ १८ ॥

परि॑ । नः॒ । या॒हि॒ । अ॒स्म॒ऽयुः । विश्वा॑ । वसू॑नि । ओज॑सा । पा॒हि । नः॒ । शर्म॑ । वी॒रऽव॑त् ॥ १८ ॥

हे सोम ᵛअस्मयुः अस्मत्कामस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛविश्वा विश्वानि ᵛवसूनि धनानि ᵛओजसा बलेन सह ᵛपरि ᵛयाहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛवीरवत् पुत्रवत् ᵛशर्म गृहं ᵛपाहि रक्ष ॥

---

१. ग-त३.६.भ१.२.७–'क्षीरं' नास्ति । २. ग-त-भ१.२.४.५–जनार्थं । ३. ग–प्रसृज्यंते; त७-भ२–सृज्यते । ४. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.७–आगमन्; भ४–आगमन् ।

मिमा॑ति॒ वह्नि॒रेत॑शः प॒दं यु॑जा॒न ऋक्व॑भिः । प्र यत्स॑मु॒द्र आहि॑तः ॥ १९ ॥

मिमा॑ति । वह्निः॑ । एत॑शः । प॒दम् । यु॒जा॒नः । ऋक्व॑ऽभिः । प्र । यत् । स॒मु॒द्रे । आऽहि॑तः ॥ १९ ॥

हे सोम ^यत्^[१] यदा यः[१] ^वह्निः वहनशीलः ^एतशः अश्वः ^मिमाति शब्दं करोति ^ऋक्वभिः[२] ऋत्विग्भिः स्तोतृभिः ^पदं[३] यज्ञे ^युजानः[३] निदधत् स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा स यज्ञवाहकाश्वात्मा त्वं ^समुद्रे उदके वसतीवरीषु ^प्र ^आहितः भवसि[४] ॥

आ यद्योनिं॑ हिर॒ण्यय॑मा॒शुर्ऋ॒तस्य॒ सीद॑ति । जहा॒त्यप्र॑चेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनि॑म् । हि॒र॒ण्यय॑म् । आ॒शुः । ऋ॒तस्य॑ । सीद॑ति । जहा॑ति । अप्र॑ऽचेतसः ॥ २० ॥

^यत् यदा ^आशुः वेगवान् सोमः ^ऋतस्य यज्ञस्य ^हिरण्ययं हिरण्मयं ^योनिं स्थानम् । हिरण्यपाणिरभिषुणोति ' इत्युक्तम् । ^आ ^सीदति तदानीम् ^अप्रचेतसः ^जहाति विसृजति । अस्तोतॄणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतॄणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

अ॒भि वे॒ना अ॑नूष॒तेय॑क्षन्ति॒ प्रचे॑तसः । मज्ज॒न्त्यवि॑चेतसः ॥ २१ ॥

अ॒भि । वे॒नाः । अ॒नू॒ष॒त॒ । इय॑क्षन्ति । प्रऽचे॑तसः । मज्ज॑न्ति । अवि॑ऽचेतसः ॥ २१ ॥

^वेनाः कान्ताः स्तोतारः ^अभि ^अनूषत सोममभिष्टुवन्ति । ^प्रचेतसः सुमतयः ^इयक्षन्ति यष्टुमिच्छन्ति च । ^अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः । ^मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिष्टुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रा॒येन्दो॑ म॒रुत्व॑ते॒ पव॑स्व॒ मधु॑मत्तमः । ऋ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥ २२ ॥

इन्द्रा॑य । इन्दो॒ इति॑ । म॒रुत्व॑ते । पव॑स्व । मधु॑मत्ऽतमः । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥ २२ ॥

हे ^इन्दो सोम ^मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांस्त्वम् ^ऋतस्य यज्ञस्य ^योनिं स्थानम् ^आसदम् उपवेष्टुं ^मरुत्वते ^इन्द्राय इन्द्रार्थं ^पवस्व क्षर ॥

तं त्वा॒ विप्रा॑ वचो॒विदः॒ परि॑ष्कृण्वन्ति वे॒धसः॑ । सं त्वा॑ मृजन्त्या॒यवः॑ ॥ २३ ॥

तम् । त्वा॒ । विप्राः॑ । व॒चः॒ऽविदः॑ । परि॑ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ । सम् । त्वा॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒यवः॑ ॥ २३ ॥

हे सोम ^तं पवमानं ^त्वा त्वां ^विप्राः प्राज्ञाः ^वेधसः कर्मणां कर्तारः[५] ^वचोविदः स्तोतारः ^परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च ^त्वा त्वाम् ^आयवः मनुष्याः ^सं ^मृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति ॥

रसं॑ ते मि॒त्रो अ॑र्य॒मा पिब॑न्ति॒ वरु॑णः कवे । पव॑मानस्य म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

रस॑म् । ते॒ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । पिब॑न्ति । वरु॑णः । क॒वे॒ । पव॑मानस्य । म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

हे ^कवे क्रान्तकर्मन् सोम ^पवमानस्य क्षरतः ^ते तव ^रसं ^मित्रः ^अर्यमा च ^वरुणः च ^मरुतः च एते सर्वे देवाः ^पिबन्ति ॥

त्वं सो॑म विप॒श्चितं॑ पुना॒नो वाच॑मिष्यसि । इन्दो॑ स॒हस्र॑भर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । वि॒पः॒ऽचित॑म् । पु॒ना॒नः । वाच॑म् । इ॒ष्य॒सि॒ । इन्दो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् ॥ २५ ॥

---

१. ग–यस्त्वदीयो । २. ग–यदा ऋक्वभिः । ३. त१.२.६.७–मु–पदं युजानो यज्ञे युंजानो; त५–पदं यज्ञे युजानौ युजानो; भ४–पदं यज्ञे युंजानो । ४. त३–भ१.७–भवति । ५. ग–धावितरो (? विधातारो) ।

हे ᵛइन्दो दीप्त ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानः ᵛत्वं ᵛविपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां ᵛसहस्रभर्णसं बहुभरणां ᵛवाचम् ᵛइष्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युवम् । पुनान इन्दवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रऽभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युवम् ।
पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

ᵛउतो अपि च हे ᵛइन्दो दीप्त ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛसहस्रभर्णसं सहस्रभरणां ᵛमखस्युवं धनकामां ᵛवाचम् अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर ॥

पुनान इन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत ᵛइन्दो सोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वम् ᵛएषाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं कुर्वतां ᵛजनानां ᵛप्रियः सन् ᵛसमुद्रं द्रोणकलशम् ᵛआ ᵛविश प्रविश ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दविद्युतत्या । रुचा । परिऽस्तोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ २८ ॥

ᵛशुक्राः उज्ज्वलाः ᵛदविद्युतत्या द्योतमानया ᵛरुचा दीप्त्या ᵛपरिष्टोभन्त्या परितः शब्दायमानया ᵛकृपा धारया च युक्ताः ᵛसोमाः ᵛगवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृऽभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।
सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

ᵛवाजी बलवान्[1] सोमः ᵛहेतृभिः प्रेरकैः स्तोतृभिः ᵛहिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः ᵛयतः संयतः सन् ᵛवाजं यागाख्यं युद्धम् ᵛआ ᵛअक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛयथा ᵛवनुषः हन्तारो भटाः ᵛसीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति[2] तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक्सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पवस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । सम्ऽजग्मानः । दिवः । कविः । पवस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे ᵛसोम ᵛकविः क्रान्तः ᵛसूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ᵛऋधक् ऋध्नुवन् । तथा च यास्कः—'ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते' (निरु. ४. २५) इति । ᵛसंजग्मानः संगच्छमानः ᵛस्वस्तये ᵛदृशे दर्शनाय च ᵛदिवः ᵛपवस्व क्षर ॥ ॥ ४१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण[3] विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. भ७–वेजनवान् । २. त-मु–आक्रमंति; भ७–अक्रमांति । ३. ग-त१.२.३.४.५-म१.२.४–सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

'हिन्वन्ति' इति त्रिंशदृचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य भृगोरार्षं भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते–'हिन्वन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्वा' इति। गतो विनियोगः ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम्। महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति। सूरम्। उस्रयः। स्वसारः। जामयः। पतिम्। महाम्। इन्दुम्। महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते। तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह। मदीया अङ्गुलयस्त्वामभिषोतुं प्रेरयन्तीति। तदुच्यते। ᵛस्वसारः। अङ्गुलिनामैतत्। सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति स्वसारः। ᵛजामयः एकस्मात्पाणेरुत्पन्नत्वात्[1] परस्परं बन्धुभूताः ᵛउस्रयः कर्मार्थं निवसन्त्यः। सर्वत्र गन्त्र्य इत्यर्थः। तादृश्योऽङ्गुलयः ᵛमहीयुवः त्वदभिषवं कामयमानाः सत्यः ᵛसूरं सुवीर्यं सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ᵛपतिं सर्वस्य स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमिज्यते अत[2] एव ᵛमहां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं महनीयं वा ᵛइन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति। 'हि वर्धनगत्योः'। स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्परि। विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान। रुचाऽरुचा। देवः। देवेभ्यः। परि। विश्वा। वसूनि। आ। विश ॥ २ ॥

हे ᵛपवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम ᵛरुचारुचा। 'रुच दीप्तौ'। सर्वेण तेजसा ᵛदेवः दीप्यमानस्त्वं ᵛदेवेभ्यः ᵛपरि देवेभ्यः सकाशात् ᵛविश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि ᵛवसूनि धनानि अस्माकम् ᵛआ ᵛविश प्रापय। यद्वा। देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवासस्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः। इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ। पवमान। सुऽस्तुतिम्। वृष्टिम्। देवेभ्यः। दुवः। इषे। पवस्व। सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान पुनान वा सोम ᵛसुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ᵛवृष्टिं ᵛदेवेभ्यः देवानां ᵛदुवः। 'सुपां सुलुक्०' इति चतुर्थ्या लुक्। दुवसे परिचरणाय ᵛआ ᵛपवस्व आगमय। त्वं यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः। किं चास्माकम् ᵛइषे अन्नार्थं च ᵛसंयतं सम्यगस्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु। यद्वा। दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां वृष्टिम्। बहुस्तुतिमित्यर्थः। एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे। पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा। हि। असि। भानुना। द्युऽमन्तम्। त्वा। हवामहे। पवमान। सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ᵛवृषा अभिमतफलानां वर्षिता ᵛअसि ᵛहि भवसि खलु। तस्मात् हे ᵛपवमान

---

१. भ१(२)–एकस्मिन् पाणौ अत्यासन्नत्वात्। २. त३-भ१.२.७–तं अत।

पूयमान पुनान वा सोम Vस्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं Vभानुना तेजसा Vद्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः। स्तुतिमन्तं वा Vत्वा त्वां Vहवामहे यज्ञेष्वाह्वयामहे ॥

आ पंवस्व सुवीर्यं मन्दंमानः स्वायुध। इहो ष्विन्दवा गंहि ॥ ५ ॥

आ। पवस्व। सुऽवीर्यम्। मन्दंमानः। सुऽआयुध। इहो इति। सु। इन्दो इति। आ। गहि ॥५॥

हे Vस्वायुध। यज्ञे स्फ्यकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते। शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः। यद्वा। धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः। तादृश हे सोम त्वं Vमन्दमानः मोदमानः सन्। यद्वा। अन्तर्णीतण्यर्थः। देवान् स्वयं मादयन्। Vसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् Vआ Vपवस्व। पवतिर्गत्यर्थः। आप्रापय। किंच हे Vइन्दो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम Vइहो। इह उ पदद्वयम्। उ इत्यवधारणे। इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु Vआ Vगहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदुद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः। द्रुणा सधस्थमश्नुषे ॥ ६ ॥

यत्। अत्ऽभिः। परिऽसिच्यसे। मृज्यमानः। गभस्त्योः। द्रुणा। सधऽस्थम्। अश्नुषे ॥६॥

हे सोम Vगभस्त्योः। बाहुनामैतत्। बभसति दीपयन्ति निर्मन्थन्त्याभ्यामग्निमिति गभस्ती बाहू। तयोः Vमृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् Vअद्भिः। सोमसेचनार्थं चतुर्विधा आपः। ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च Vयत् यदा Vपरिषिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं Vद्रुणा द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् Vसधस्थम्। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम्। Vअश्नुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत्पवमानाय गायत। महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र। सोमाय। व्यश्वऽवत्। पवमानाय। गायत। महे। सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः Vपवमानाय दशापवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा Vसोमाय Vप्र Vगायत प्रकर्षेण सामगानं[1] कुरुत। अभिष्टुत वा। कथमिव। Vव्यश्ववत्। यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोममगासीत् तद्वद्यूयमपि। कीदृशाय। Vमहे महते देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा महत्त्वयुक्ताय Vसहस्रचक्षसे। प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम्। सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय। यद्वा। नानाविधैर्देवैरनेकधा द्रष्टव्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्चुतं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः। इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य। वर्णम्। मधुऽश्चुतम्। हरिम्। हिन्वन्ति। अद्रिऽभिः। इन्दुम्। इन्द्राय। पीतये ॥८॥

हे अध्वर्य्वादयः Vवर्णं शत्रूणां वारकम्। येनासौ पीयते तेन मत्तेन शत्रवः संप्रहार्यन्त इति शत्रुनिवारणसमर्थम्। Vमधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं[2] Vहरिं[3] हरितवर्णम् Vइन्दुम्। इन्धेरेतद्रूपमत्रेष्यते। सर्वतो दीप्यमानम्। 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्माद्वा। अभिषवानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम्। Vयस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् Vअद्रिभिः Vहिन्वन्ति प्रेरयन्ति। अभिषुण्वन्तीत्यर्थः। Vइन्द्राय Vपीतये इन्द्रस्य पानाय। तदर्थमित्यर्थः ॥

---

१. ग-साम गायत गानं; त१.३.४.५.६-भ१.२.४-साम गायमानं; त२-सामणायमानं; त७-सामगायनं। २. ग-त३-भ५-च्यावयितारं क्षारयितारं। ३. त-रसं।

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥

तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥९॥

हे सोम वाजिनः संभृतहविष्काः वयं विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि जिग्युषः जितवतः तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ते तव सखित्वं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सख्यम् आ वृणीमहे संभजामहे। अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । ‘ जि जये ’। लिटि क्वसौ ‘वस्वेकाजात्०’ इति नियमादिडभावः। ‘ सन्लिटोर्जेः ’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः। ङसि परतो वसोः संप्रसारणम्। क्वसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥

वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं वृषा स्तोतॄणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् धारया त्वदीयया पवस्व द्रोणकलशमागच्छ। पवतिर्गतिकर्मा। आगतस्त्वं[1] यदास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा मरुत्वते सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय मत्सरः मदकरः च भव। कीदृशः। विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि ओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोतृभ्यस्तानि दधानः प्रयच्छन्। त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारमोण्यो३ः पवमान स्वर्दृशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । धर्तारम् । ओण्योः । पवमान । स्वःऽदृशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे पवमान पूयमान पुनान वा हे सोम ओण्योः। द्यावापृथिवीनामैतत्। तयोः धर्तारं धारकमत एव स्वर्दृशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वैर्देवैर्द्रष्टव्यं वा वाजिनं बलवन्तं तं पूर्वोक्तगुणप्रसिद्धं[2] त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु हिन्वे प्रेरयामि। यद्वा। वाजेष्वन्नेषु विषयेषु हिनोमि। अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥

अया । चित्तः । विपा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥१२॥

हे पवमान अया। ‘ अय पय गतौ ’। कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया विपा। ‘ विप प्रेरणे ’। हवींष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपोऽङ्गुलयः। एकवचनं छान्दसम्। प्रत्येकविवक्षया वा। एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलीभिः चित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिषुतः हरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया पवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्चागच्छ त्वम्। किंच युजं सखायमिन्द्रं वाजेषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय। यदा अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्दो महीमिषं पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । नः । इन्दो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः ।
अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ १३ ॥

---

१. ग–एवंभूतस्त्वं । २. ग-त३-भ–पूर्वोक्तगुणं प्रसिद्धं; त-मु–पूर्वोक्तगुणसिद्धं ।

हे इन्दो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दृश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । सः विश्वस्य प्रकाशक[1] इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महीमिषं महत्प्रभूतमन्नं नः अस्मभ्यम् आ पवस्व आगमय । प्रयच्छेत्यर्थः । किंच हे सोम अभिषूयमाण पवमान अस्मभ्यं गातुवित् स्वर्गमार्गस्य[2] लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कुलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कुलशाः । अनूषत । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

हे इन्दो क्षरणशील सोम ओजसा बलेन युक्तस्य तव धाराभिः निरन्तराभिः सहिताः कलशाः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणकलशाः आ[3] अनूषत[3] स्तोतृभिः[4] आभिमुख्येन स्तूयन्ते । सोमाभिषवकाले हि ऋत्विजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् इन्द्रस्य पीतये पानाय आ विश ग्रहांश्चमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥ १५ ॥

हे सोम यस्य ते तव मद्यं मदकरं तीव्रं क्षिप्रं मदकारिणं रसम् अद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्य्वादयः दुहन्ति अभिषुण्वन्ति सः[5] तादृशस्त्वं[5] अभिमातिहा । अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः । पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् पवस्व सर्वतो गच्छ । येऽभिषुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुर्मन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् पवमानः पूयमानः पुनानो वा राजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । 'सोमं राजानमक्रीणन्' (ऐ. ब्रा. १.२७) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । स राजा मेधाभिः स्तुतिभिः सह[6] ईयते गच्छति । किमर्थम् । अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति यातवे यातुम् । द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । वहा भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् । वह । भगत्तिम् । ऊतये ॥ १७ ॥

हे इन्दो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम शतग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्युक्तं गवां पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं स्वश्व्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं भगत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ऊतये रक्षणाय नः अस्माकम् आ वह प्रापय । गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

---

१. त-प्रकाशकस्य; भ२-प्रकाशस्य । २. त३-स्वर्गस्य । ३. त-अनूषत । ४. ग-ऋत्विग्भिः । ५. भ५-एतादृशस्त्वं । ६. ग-स्तुतः ।

हे ᵛसोम ᵛदेववीतये देवपानाय देवानां कामाय वा ᵛसुष्वाणः अभिषूयमाणोऽभिषुतो भव त्वम्। ᵛसहः शत्रवभिभवनसमर्थं बलं ᵛजुवः। जु इति गत्यर्थः। शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं च। यद्वा। सर्वतो गमनशीलं बलं च। ᵛन इति चार्थे। ᵛवर्चसे। 'वर्च दीप्तौ'। दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय ᵛरूपं च ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर प्रयच्छ ॥

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत्। सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अर्ष। सोम। द्युमत्ऽतमः। अभि। द्रोणानि। रोरुवत्।
सीदन्। श्येनः। न। योनिम्। आ ॥ १९ ॥

हे ᵛसोम अभिषूयमाण पवमान ᵛद्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं ᵛद्रोणानि। प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम्। द्रोणान् ᵛअभि लक्षीकृत्य ᵛरोरुवत् पुनःपुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वन् ᵛअर्ष तानागच्छ। दशापवित्रमध्यान्निर्गतः सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशे[1] पतन् शब्दं करोति खलु। तत्र दृष्टान्तः। ᵛश्येनो ᵛन यथा ᵛआ ᵛसीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः[2] पक्षी ᵛयोनिं स्वस्थानं कुलायं प्रति भृशं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत् ॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः। सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः। इन्द्राय। वायवे। वरुणाय। मरुत्ऽभ्यः। सोमः। अर्षति। विष्णवे ॥ २० ॥

ᵛअप्साः वसतीवरीनामधेयानामपां संभक्ता। 'षण संभक्तौ'। 'जनसन°' इति विट्। आत्वं 'विड्वनोः°' इति। तादृशः ᵛसोमः ᵛअर्षति द्रोणकलशमागच्छति। किमर्थम्। ᵛइन्द्राय। सर्वदेवानां प्रथम[3] एवेन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः। तस्मै ᵛवायवे तत्सहायाय च। ऐन्द्रवायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः। तस्मै च ᵛवरुणाय ᵛमरुद्भ्यः मितं शब्दं कुर्वद्भ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ᵛविष्णवे सर्वजगद्व्यापिने विष्णवे च। एतेषां पातुं सोमः स्रवतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः। आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम्। तोकाय। नः। दधत्। अस्मभ्यम्। सोम। विश्वतः। आ। पवस्व। सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛतोकाय पुत्राय ᵛइषम् अन्नं ᵛदधत् विदधत् प्रयच्छन् ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं ᵛविश्वतः सर्वतो दिक्षु ᵛअस्मभ्यं च[4] ᵛआ ᵛपवस्व आप्रापय। अस्मभ्यं पुत्राय च अन्नधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे। ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये। सोमासः। पराऽवति। ये। अर्वाऽवति। सुन्विरे। ये। वा। अदः। शर्यणाऽवति ॥ २२ ॥

एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह। ᵛये ᵛसोमासः सोमाः ᵛपरावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ᵛये वा ᵛअर्वावति अन्तिके देश इन्द्रार्थं ᵛसुन्विरे अभिषूयन्ते अभ्यषूयन्त ᵛये ᵛवा ᵛशर्यणावति। कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति। ᵛअदः अस्मिन् सरसि सुरसा ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमभिमतफलं प्रयच्छन्त्विति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

---

१. ग-त३-भ१.७-'द्रोणकलशे' नास्ति। २. त-शंसनीयं गच्छंति। ३. ग-त३-भ१.४,७-प्रथमत। ४. त-सु-वा।

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जीकेषु । कृत्वऽसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चऽसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः आर्जीकेषु । ऋजीकानामदूरभवा आर्जीका देशाः । तेषु तथा कृत्वसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच पस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां मध्ये समीपे च ये सोमा अभिषूयन्ते । 'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २.१९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच जनेषु पञ्चसु । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च ये वा सोमा अभिषुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्त्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिषूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा इन्दवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः ते सोमाः नः अस्माकं दिवस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा वृष्टिम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च धनादिकं वा आ पवन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

पवते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । गृणानः । जमत्ऽअग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः हरिः हरितवर्णः किंच गोः त्वचि अधि आनडुहे चर्मणि हिन्वानः प्रेर्यमाणः स सोमः जमदग्निना मन्त्रद्रष्टृर्षिणा गृणानः स्तूयमानः सन् पवते दशापवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥ ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ २६ ॥

प्र । शुक्रासः । वयःऽजुवः । हिन्वानासः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ २६ ॥

शुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः वयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः श्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः अप्सु वसतीवरीष्वेकधनासु च मृञ्जत ऋत्विग्भिः प्रमृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । हिन्वानासो न सप्तयः । अश्वनामैतत् । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्सु तैरेव प्रशोधिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आऽभुवः । हिन्विरे । देवऽतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम आभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते सुतेषु । सुतोऽभिषुतः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु देवतातये । 'सर्वदेवात्तातिल्' इति स्वार्थिकस्तातिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः तं तादृशं प्रसिद्धं त्वा त्वां हिन्विरे ग्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीत्यर्थः । ततः सः अभिषुत स त्वम् अनया रुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति पवस्व

आगच्छ। पवतिर्गतिकर्मा। यद्वा। अनया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ। कलशाभिगमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति ॥

आ ते॒ दक्षं॑ मयो॒भुवं॒ वह्नि॑म॒द्या वृ॑णीमहे। पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ २८ ॥

आ। ते॒। दक्ष॑म्। म॒यः॒ऽभुव॑म्। वह्नि॑म्। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे॒। पान्त॑म्। आ। पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥२८॥

हे सोम यष्टारो वयं ᵛते तव स्वभूतं ᵛदक्षं बलम् ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने आभिमुख्येन ᵛआ ᵛवृणीमहे संभजामहे[1]। कीदृशम्। ᵛमयोभुवं सुखस्य भावकं ᵛवह्निं धनादीनां प्रापकं ᵛपान्तं शत्रुभ्यो रक्षकं ᵛपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ म॒न्द्रमा वरे॑ण्य॒मा विप्र॒मा म॑नी॒षिण॑म्। पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ २९ ॥

आ। म॒न्द्रम्। आ। वरे॑ण्यम्। आ। विप्र॑म्। आ। म॒नी॒षिण॑म्।

पान्त॑म्। आ। पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥ २९ ॥

हे सोम ᵛमन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् ᵛआ वृणीमहे। ᵛवरेण्यं सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं च। किंच ᵛविप्रं मेधाविनं त्वाम्। तथा ᵛमनीषिणम्। मनस ईषा मनीषा। तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम् ᵛआ वृणीमहे। प्रत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः। किंच ᵛपान्तं सर्वेषां रक्षकं ᵛपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे ॥

आ र॒यिमा सु॑चे॒तुन॒मा सु॑क्रतो त॒नूष्वा। पान्त॒मा पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ ३० ॥

आ। र॒यिम्। आ। सु॒ऽचे॒तुन॑म्। आ। सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो। त॒नूषु॑। आ।

पान्त॑म्। आ। पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥ ३० ॥

हे ᵛसुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं ᵛरयिं धनं वयम् ᵛआ वृणीमहे। किंच ᵛसुचेतुनम्। 'चिती संज्ञाने'। भाव औणादिक उनन्प्रत्ययः। सुज्ञानं च। ᵛतनूषु[2] अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं च त्वम् ᵛआ विधेहि। यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे। तथा ᵛपान्तं सर्वस्य रक्षकं ᵛपुरुस्पृहं बहुभिर्यष्टृभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ॥ ६ ॥

'पवस्व' इति त्रिंशदृचं षष्ठं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व शतं वैखानसा अष्टादश्यनुष्टुप्परास्तिस्र आग्नेय्यः' इति। शतसंख्याका वैखानसाख्याः संहता ऋषयः। 'त्वं सोम सूरः' इत्येषानुष्टुप्। शिष्टा गायत्र्यः। 'अग्न आयूंषि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशिष्टाग्निदेवताकाः। अन्यासां पवमानः सोमो देवता। गतः सूक्तविनियोगः ॥

पव॑स्व विश्वचर्षणे॒ऽभि विश्वा॑नि॒ काव्या॑। सखा॒ सखि॑भ्य॒ ईड्यः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व। वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒। अ॒भि। विश्वा॑नि। काव्या॑। सखा॑। सखि॑ऽभ्यः। ईड्यः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛविश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य द्रष्टहे सोम ᵛसखा स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्यलक्षणेन संबन्धेन सखिभूतस्त्वम् ᵛईड्यः स्तोतव्यः सन् ᵛसखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛकाव्या। कवेः कर्माणि काव्यानि। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। सर्वाणि स्तोत्राणि ᵛअभि लक्ष्यीकृत्य ᵛपवस्व आगच्छ ॥

---

१. त–'संभजामहे' नास्ति। २. भ–किंच तनूषु।

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी। प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम्। विश्वस्य। राजसि। ये इति। पवमान। धामनी इति।
प्रतीची इति। सोम। तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दशापवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लतारूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिह्रासाभ्यां तव स्वभूतौ पूर्वादिपक्षौ। यद्वा ये धामनी नामनी अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची त्वदभिमुखं गच्छन्तौ गच्छती वा पक्षौ नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः ताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि। पूर्वादिपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योपनायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि। पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषामभीप्सितदानेन तस्य लोकस्य द्युलोके देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि[1]। देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धिह्रासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः। पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि। धामानि। यानि। ते। त्वम्। सोम। असि। विश्वतः। पवमान। ऋतुऽभिः। कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् ते त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः असि भवसि। अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति। तयोस्तदधीनत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या। सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व। जनयन्। इषः। अभि। विश्वानि। वार्या। सखा। सखिऽभ्यः। ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सखा सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मत्कृतानि स्तोत्राणि अभि लक्षीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इषः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन् पवस्व आगच्छ। पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते। पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव। शुक्रासः। अर्चयः। दिवः। पृष्ठे। वि। तन्वते। पवित्रम्। सोम। धामऽभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र ज्वलनशीलाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूताः अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य द्युलोकस्य वा पृष्ठे अधरभागे। पृथिव्यामित्यर्थः। पवित्रं पवनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति। सर्वत्र कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते। तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव। इमे। सप्त। सिन्धवः। प्रऽशिषम्। सोम। सिस्रते। तुभ्यम्। धावन्ति। धेनवः ॥६॥

वृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह। हे सोम इमे इमाः त्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः। यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिस्रते

1. त–भवति।

अनुसरन्ति । त्वदाज्ञामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच ᵛधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविष्प्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावः ᵛतुभ्यं त्वदर्थमेवाशिरं प्रयच्छाम इति ᵛधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे[1] ᵛसोम अभिषूयमाण देव ᵛमत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं ᵛसुतः अस्माभिरभिषुतः सन् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्रान्निर्गतया संततया त्वदीयया ᵛधारया द्रोणकलशं ᵛप्र ᵛयाहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिषुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितृतमः सन् धारयाग्नौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः[2] । ᵛअक्षिति अक्षीणं ᵛश्रवः। श्रव इत्यन्ननाम । ᵛदधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

समु त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।
विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे ᵛसोम ᵛहिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛजामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः ᵛविवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य ᵛआजा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽत्रेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् ᵛविप्रं मेधाविनं पवमानं ᵛत्वा त्वामेव ᵛधीभिः[2] धीतिभिः स्तुतिभिः ᵛसम् ᵛअस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोपश्छान्दसः । धीतिभिः[3] अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा सममुवोऽव्ये जीरावधि ष्वणि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥९॥

हे सोम ᵛअग्रुवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति हवींष्यग्नाविति । यद्वा अगेर्गत्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रुवोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः ᵛजीरौ पापानामभिभावुके क्षिप्रं कृते वा ᵛस्वनि ᵛअधि अधिकं शब्दायमाने ᵛअव्ये अविवालेन कृते पवित्रे ᵛत्वा त्वां तदा[4] ᵛसं ᵛमृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । ᵛयत् यदा ᵛरेभः । 'रेभृ शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं ᵛवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके ᵛअज्यसे अक्तः सिक्तो भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे ᵛकवे क्रान्तप्रज्ञ हे ᵛवाजिन् अन्नवन् सोम ᵛपवमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य ᵛते तव ᵛसर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशाः । ᵛश्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

---

१. ग-हे सोम इंद्रार्थं सुतोभिषुतः मदकरः एवंभूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-भ१. २.७-'धीभिः' नास्ति । ३. ग-त१.५.७-धीभिः । ४. त-सदा ।

क्यच्। यष्टृणामन्नं कामयमानास्त्वदीया धाराः ᵛअसृक्षत सृजन्ति[1]। निर्गच्छन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअर्वन्तो ᵛन। यथाश्वा मन्दुरातो[2] निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्रान्निःसरन्तीत्यर्थः। प्रयोगापेक्षं चात्र धाराबाहुल्यम्॥ ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये। अवावशन्त धीतयः॥ ११॥

अच्छ। कोशम्। मधुऽश्चुतम्। असृग्रम्। वारे। अव्यये। अवावशन्त। धीतयः॥ ११॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते। ᵛमधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं ᵛकोशं द्रोणकलशम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛअव्यये अविमये अविस्वभूते[3] वा ᵛवारे वाले दशापवित्रे ᵛअसृग्रं सोमा ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते। सृजेः कर्मणि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति झो[4] रमादेशः[4]। किंच ᵛधीतयः। अङ्गुलिनामैतत्। धयन्ति पिबन्त्याभिरिति। अस्मदीया अङ्गुलयः ᵛअवावशन्त तान् सोमान् पुनःपुनर्मार्जनार्थं कामयन्ते॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः। अग्मन्नृतस्य योनिमा॥ १२॥

अच्छ। समुद्रम्। इन्दवः। अस्तम्। गावः। न। धेनवः। अग्मन्। ऋतस्य। योनिम्। आ॥ १२॥

ᵛइन्दवः[5] क्षरन्तः सोमाः ᵛसमुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् ᵛअच्छ अभिगच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛधेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयित्र्यो नवप्रसूतिकाः ᵛगावः ᵛअस्तं गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत्। किंच ते सोमाः ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआ ᵛअग्मन् आभिमुख्येन गच्छन्ति। गमेर्लुङि सिचो लुक्युपधालोपः॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः। यद्गोभिर्वासयिष्यसे॥ १३॥

प्र। नः। इन्दो इति। महे। रणे। आपः। अर्षन्ति। सिन्धवः।
यत्। गोभिः। वासयिष्यसे॥ १३॥

हे ᵛइन्दो क्षरन् सोम ᵛनः अस्माकं स्वभूताय ᵛरणे रणाय। रणन्ति स्तुवन्ति देवानत्रेति रणो यज्ञः। अधिकरणे अप्। 'ङेर्यः' (पा. सू. ७.१.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्। ᵛमहे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं ᵛसिन्धवः स्यन्दमानाः ᵛआपः वसतीवर्याख्याः सोमसेकार्थं तदा ᵛअर्षन्ति प्रगच्छन्ति। ᵛयत् यदा त्वं ᵛगोभिः गव्यैर्दधिक्षीरादिभिः ᵛवासयिष्यसे आच्छाद्यसे मिश्रितो भवसि तदापो गच्छन्तीति॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः। इन्दो सखित्वमुश्मसि॥ १४॥

अस्य। ते। सख्ये। वयम्। इयक्षन्तः। त्वाऽऊतयः। इन्दो इति। सखिऽत्वम्। उश्मसि॥ १४॥

हे ᵛइन्दो पवमान ᵛइयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा ᵛअस्य प्रसिद्धस्य ᵛते तव ᵛसख्ये सखिकर्मणि स्थिताः ᵛवयं ᵛत्वोतयः त्वदायत्तरक्षणाः सन्तः ᵛसखित्वं सखिभावमेव ᵛउश्मसि उश्मः कामयामहे॥

---

१. ग-त३-भ२.४.५-विसृजंति; भ१.७-विसृज्यंति। २. ग-नगरतः; त१.५.७-मंदुगतो; त२-मंदुर्गतो; त३-नंदूरतो; त४-मंदुर्गतयो; भ४-नंदुरातो। ३. ग-अविसंभूते; त-भ४-अविश्वभूते। ४. ग-भ१-मु-झेरमादेशः; त१-नोरमादेशः; त२.४.५.६.७-नो इमादेशः। ५. त१.५-इंदवः समुद्रः; त४-ईदवः समुद्राः।

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽइष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे सोम पवमान गविष्टये अङ्गिरसां गवामन्वेष्ट्रे महे महते नृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्ट्रे कर्मनेतॄणां फलं पश्यते वा इन्द्राय आ पवस्व पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव। ततः इन्द्रस्य जठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा आ विश प्रविश ॥ ॥ ९ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वं महान् असि यतस्त्वं देवानां प्रीणयितासि खलु । त्वं ज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किंच हे इन्दो पवमान त्वम् उग्राणाम् उद्गूर्णबलानामपि ओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं युध्वा सन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव शश्वत् सर्वदा जिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । 'जि जये'। थलि 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरऽतरः ।

भूरिऽदाभ्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः उग्रेभ्यश्चित् उद्गूर्णेभ्यो बलवद्भ्योऽपि ओजीयान् ओजस्वितमः । किंच यः शूरेभ्यश्चित् वीरेभ्योऽपि शूरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः भूरिदाभ्यः । 'डुदाञ् दाने'। 'आतो मनिन्°' इति विच् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि मंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमह इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे सोम सूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः त्वम् इषः अन्नानि अस्माकम् आ धेहि[1] । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच त्वं तोकस्य पुत्रस्य तनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च साता दाता भव । 'षणु दाने'। 'जनसन°' इति विट् । 'जनसन°' इत्यात्वम् । वयं तं त्वां सख्याय सखिभावाय कर्मणे वा वृणीमहे संभजामहे । तथा युज्याय । युज्[2] सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा ष्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादवृद्धिः । शत्रुवधादिलक्षणसाहाय्याय च वयं वृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ हुतायामुपस्थितेन[3] यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं वानेन तृचेनाग्निरुपस्थेयः । सूत्रितं च-'आग्नेयीभिश्चाग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे' (आश्व.

१. ग-वह । २. ग-युक्; भ१.७-युक्तः । ३. त२.६.७-मु-°मुपोषितेन; त५-°मुपोस्थितेन ।

श्रौ. २.३-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—' तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः ' (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावग्नेः पवमानस्य ' अग्न आयूंषि ' इत्येषानुवाक्या । ' अग्ने पवस्व ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ' अग्न आयूंषि ' इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च— ' नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनोऽग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरम् ' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ᵛअग्ने पवमानरूप त्वमस्माकम् ᵛआयूंषि जीवनानि[1] ᵛपवसे रक्षसि[2] । ᵛनः अस्माकम् ᵛऊर्जम् अन्नरसम् ᵛइषम् अन्नं च ᵛआ ᵛसुव आभिमुख्येन प्रेरय । किंच ᵛदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि ᵛआरे अस्मत्तो दूर एव ᵛबाधस्व संपीडय ॥

अग्निरृषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

ᵛपाञ्चजन्यः । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । ' गम्भीराञ्ज्यः' इत्यत्र ' बहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम् ' (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे ञ्यप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ᵛऋषिः सर्वस्य द्रष्टा ᵛपवमानः तद्रूपोऽग्निः[3] ᵛपुरोहितः कर्मार्थमृत्विग्भिः पुरो निहितः । ᵛतं पूर्वोक्तलक्षणं ᵛमहागयं महद्भिर्देवादिभिरपि गीर्भिः[4] गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ᵛईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛस्वपाः । ' सोमनसी॰' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ᵛवर्चः । ' वर्च दीप्तौ ' । तेजः ᵛपवस्व आगमय । तथा भवान् ᵛरयिं धनं पुत्रं वा ᵛपोषम् । भावे कर्मणि वा घञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवान् ᵛदधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेर्लेट्यडागमः । ' घोर्लोपो लेटि वा ' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति स्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्रिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥२२॥

---

१. ग-भ-' जीवनानि ' नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-भ-' रक्षसि ' नास्ति । ३. ग-त३-भ- ' तद्रूपोऽग्निः' नास्ति । ४. त३.७-भ२-' गीर्भिः' नास्ति ।

पवमानः सोमः स्रिधः हिंसकान् शत्रूनतिक्रम्य गच्छति। तथा सुष्टुतिं स्तोतॄणां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्षति आभिमुख्येन गच्छति। ‘ऋषी गतौ’। तौदादिकः। ‘बहुलं छन्दसि’ इति शप्। गुणः। किंच सूरो न सूर्य इव विश्वदर्शतः सर्वस्य द्रष्टा सर्वैर्वा दर्शनीयो भवति॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः। इन्दुरत्यो विचक्षणः॥ २३॥

सः। मर्मृजानः। आयुऽभिः। प्रयस्वान्। प्रयसे। हितः। इन्दुः। अत्यः। विऽचक्षणः॥ २३॥

आयुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः मर्मृजानः पुनःपुनर्मृज्यमानः शोध्यमानः सः इन्दुः स सोमः अत्यः देवान् संततं गन्ता भवति। कीदृशः। प्रयस्वान् प्रीणनशीलान्नवान्। यद्वा। स्तोतृभ्यो देयत्वेनान्नयुक्तः। अत एव प्रयसे हवीरूपायान्नाय हितः विचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्रष्टा वा सोमो देवानभिगन्ता भवति। ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’। ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति युच्॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत्। कृष्णा तमांसि जङ्घनत्॥ २४॥

पवमानः। ऋतम्। बृहत्। शुक्रम्। ज्योतिः। अजीजनत्। कृष्णा। तमांसि। जङ्घनत्॥ २४॥

पवमानः ऋतं सत्यं यथार्थभूतं बृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं शुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं ज्योतिः तेजः अजीजनत् द्युलोक उदपादयत्। किं कुर्वन्। कृष्णा कृष्णवर्णानि तमांसि जङ्घनत् भृशं विनाशयन्। हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम्। ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम्॥

पवमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत। जीरा अजिरशोचिषः॥ २५॥

पवमानस्य। जङ्घ्नतः। हरेः। चन्द्राः। असृक्षत। जीराः। अजिरऽशोचिषः॥ २५॥

जङ्घ्नतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः हरेः हरितवर्णस्य अजिरशोचिषः सर्वत्र गमनशीलतेजसः पवमानस्य सोमस्य चन्द्राः। ‘चदि आह्लादने’। देवानामाह्लादयित्र्यः जीराः क्षिप्रं क्षरणशीला धाराः असृक्षत सृजन्ति। पवित्रान्निर्गच्छन्तीत्यर्थः॥ ॥ ११॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः॥ २६॥

पवमानः। रथिऽतमः। शुभ्रेभिः। शुभ्रशःऽतमः। हरिऽचन्द्रः। मरुत्ऽगणः॥ २६॥

पवमानः देवः रथीतमः अतिशयेन रथवान्। ‘ईद्रथिनः’ (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः। तथा शुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि शुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च। यद्वा। निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः हरिश्चन्द्रः। ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे’ इति सांहितिकः सुट्। हरितवर्णदीप्तिर्हरितधारावान् वा मरुद्गणः। मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः। तादृशः सर्वांल्लोकान्[1] स्वरश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्नवत् व्याप्नोत्वित्युत्तरेणान्वयः॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिभिर्वाजसातमः। दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्॥ २७॥

पवमानः। वि। अश्नवत्। रश्मिऽभिः। वाजऽसातमः। दधत्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्॥ २७॥

---

१. ग-त३-भ५-सोमः सर्वान्; त२-सर्वान्।

पवमानः सोमः[1] रश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्नवत् सर्वं जगद्व्याप्नोतु । कीदृशः । वाजसातमः अतिशयेनान्नस्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा स्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे सुवीर्यं सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा दधत् विदधत् प्रयच्छन्[2] व्याप्नोतु । अश्नोतेर्लेट्यडागमः ॥

प्र सु॑वा॒न इन्दु॑रक्षाः प॒वित्र॒मत्य॒व्यय॑म् । पु॒ना॒न इन्दु॒रिन्द्र॒मा ॥ २८ ॥

प्र । सु॒वा॒नः । इन्दुः॑ । अ॒क्षा॒रिति॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । अ॒व्यय॑म् ।
पु॒ना॒नः । इन्दुः॑ । इन्द्र॑म् । आ ॥ २८ ॥

सुवानः अभिषूयमाणः इन्दुः सोमः अव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रमतीत्य प्र[3] अक्षाः[3] कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः । 'अतो ल्रान्तस्य[4]' (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'रात्सस्य' इति सिचो लोपः । रेफान्तं स्पष्टयितुमितिकारः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७.३.९७) इति ईडभावः । हल्ङ्यादिना तिलोपः । ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः इन्दुः सोमः इन्द्रमा विशति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

ए॒ष सोमो॒ अधि॑ त्व॒चि गवां॑ क्रीळ॒त्यद्रि॑भिः । इन्द्रं॒ मदा॑य॒ जोहु॑वत् ॥ २९ ॥

ए॒षः । सोमः॑ । अधि॑ । त्व॒चि । गवा॑म् । क्री॒ळ॒ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । इन्द्र॑म् । मदा॑य । जोहु॑वत् ॥ २९ ॥

एषः अंशुरूपः सोमः गवां त्वचि आनडुहचर्मणि । अधिशब्द उपर्यर्थद्योतकः । चर्मण्युपरि अद्रिभिः ग्रावभिः सह क्रीडति अभिषवाय संक्रीडते । किं कुर्वन् । मदाय सोमपानेन मादयितुम् इन्द्रं जोहुवत् भृशमाह्वयन् । एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्तीत्यवगम्यते ॥

यस्य॑ ते द्यु॒म्नव॒त्पयः॒ पव॑मा॒नाभृ॑तं दि॒वः । तेन॑ नो मृळ जी॒वसे॑ ॥ ३० ॥

यस्य॑ । ते॒ । द्यु॒म्नऽव॑त् । पयः॑ । पव॑मान । आऽभृ॑तम् । दि॒वः । तेन॑ । नः॒ । मृ॒ळ॒ । जी॒वसे॑ ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम दिवः द्युलोकात् आभृतं श्येनरूपया गायत्र्याहृतं द्युम्नवत् अन्नवत् यशोयुक्तं वा पयः सोमलक्षणमन्नं यस्य ते तव स्वभूतं विद्यते तस्मात्त्वं तेन अन्नेन नः अस्मान् जीवसे चिरजीवनाय मृळ[5] मृळय सुखय ॥ ॥ १२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः । तृतीयस्य राहूगणो गोतमः । चतुर्थस्य भौमोऽत्रिः । पञ्चमस्य गाथिनो विश्वामित्रः । षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः । सूक्तशेषस्याङ्गिरसः पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः । 'अलाय्यस्य' इत्येषा त्रिंशी पुरउष्णिक् आद्यद्वादशकद्व्यष्टकवती सप्तविंश्येकत्रिंशीद्वात्रिंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपूषदेवत्याः पवमानसोमदेवताका वा । 'यत्ते पवित्रमर्चिषि' इत्याद्याः पञ्चर्चः पवमानाग्निदेवत्याः । आसां पञ्चानां मध्ये 'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसवितृदेवताका[6] वा । चतुर्थी 'त्रिभिष्ट्वं देव सवितः'

---

१. ग-त३-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतु; त२-प्रयन; भ१.७-प्रयच्छते । ३. ग-द्रोण° । ४. ग-त१.२-ल्रांतस्य; त४-ल्रांतस्य; त५-लतिस्य; त६-त्रांतस्य; भ४-लंतिस्य; भ१(२)-मु-पा. सू.-ल्रांतस्य । ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति । ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका; भ१-पवमानसवितृमदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निसवितृदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरध्येति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते–'त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह[1] तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्योऽविता नस्तिस्रः पौष्ण्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेय्यः साविऋ्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वासामन्त्यास्त्रिशी पुरउष्णिक् सप्तविंश्यनुष्टुबन्त्ये च ते पावमान्यध्येतृस्तुती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सो॑मासि धार॒युर्म॒न्द्र ओजि॑ष्ठो अध्व॒रे । पव॑स्व मंह॒यद्र॑यिः ॥ १ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । अ॒सि॒ । धा॒र॒युः । म॒न्द्रः । ओजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे । पव॑स्व । मं॒ह॒यत्ऽर॑यिः ॥ १ ॥

हे ᵛसोम अभिषूयमाण पवमान ᵛमन्द्रः मादयितृतमः ᵛओजिष्ठः ओजस्वितमः ᵛत्वम् ᵛअध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे ᵛधारयुः अभिषवणधाराकामः ᵛअसि भवसि । ततस्त्वं ᵛमंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् ᵛपवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'तद्वदर्थे भाष्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानिव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सु॒तो नृ॒माद॑नो दध॒न्वान्म॑त्स॒रिन्त॑मः । इन्द्रा॑य सू॒रिरन्ध॑सा ॥ २ ॥

त्वम् । सु॒तः । नृ॒ऽमाद॑नः । द॒ध॒न्वान् । म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः । इन्द्रा॑य । सू॒रिः । अन्ध॑सा ॥ २ ॥

हे सोम ᵛनृमादनः नृणां कर्मणो नेतृणामृत्विजां मादयिता अत एव ᵛदधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः ᵛसूरिः प्राज्ञः ᵛसुतः अस्माभिरभिषुतः ᵛत्वम् ᵛअन्धसा हवीरूपेणान्नेन सह ᵛइन्द्राय ᵛमत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'नाद्धस्य' इति नकारः ॥

त्वं सु॑ष्वा॒णो अद्रि॑भिर॒भ्य॑र्ष॒ कनि॑क्रदत् । द्यु॒मन्तं॒ शुष्म॑मुत्त॒मम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सु॒स्वा॒नः । अद्रि॑ऽभिः । अ॒भि । अ॒र्ष॒ । कनि॑क्रदत् । द्यु॒ऽमन्त॑म् । शुष्म॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम[2] ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛसुष्वाणः सुन्वानोऽभिषूयमाणः ᵛत्वं ᵛकनिक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् ᵛअभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा[3] अभिगच्छ[3] । तथा ᵛद्युमन्तं दीप्तियुक्तम् ᵛउत्तमं ᵛशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्राप्नुहि । यद्वा । एकवाक्यतया योजनीयः । सूयमानस्त्वं बलमभिगच्छेति । 'कदि क्रदि' आह्वाने । क्रदेर्यङ्लुकि नलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधर्तिदर्धर्ति०' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतृप्रत्ययः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दु॒र्हिन्वा॒नो अ॑र्षति ति॒रो वारा॑ण्य॒व्यया॑ । हरि॒र्वाज॑मचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः॑ । हि॒न्वा॒नः । अ॒र्ष॒ति॒ । ति॒रः । वारा॑णि । अ॒व्यया॑ । हरिः॑ । वाज॑म् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ॥ ४ ॥

ᵛहिन्वानः ग्रावभिः प्रेर्यमाणोऽभिषूयमाणः ᵛइन्दुः सोमः ᵛअव्यया अविमयान्यवीनां स्वभूतानि ᵛवाराणि वालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि ᵛतिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय ᵛअर्षति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛवाजम् अन्नम् ᵛअचिक्रदत शब्दयति । त्वया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः[4] ॥

---

१. ग-त-भ१.७-मु–'ह' नास्ति । २. ग-त३-भ१.२.७ 'सोम' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु–चाभिगच्छ । ४. त–इंद्रमहं माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः; त३-भ२.५–इंद्रमह्न मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा। वि वाजान्त्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्दो इति। वि। अव्यम्। अर्षसि। वि। श्रवांसि। वि। सौभगा।
वि। वाजान्। सोम। गोऽमतः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛअव्यम् अविवाले भवं पवित्रं ᵛवि ᵛअर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि। किंच ᵛश्रवांसि हवीरूपाण्यन्नानि च ᵛवि गच्छसि। तथा ᵛसौभगा। सुभगस्य भावः सौभगम्। सुभगशब्द उद्गात्रादिषु पठ्यते। तस्योत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते। सौभगानि[1] धनानि विविधं प्राप्नोषि। तथा हे ᵛसोम ᵛगोमतः पशुमन्ति ᵛवाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि। तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम्। भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ। नः। इन्दो इति। शतऽग्विनम्। रयिम्। गोऽमन्तम्। अश्विनम्।
भर। सोम। सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्दो पात्रेषु क्षरन् हे ᵛसोम ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर संपादय देहि। किमिति उच्यते। ᵛशतग्विनम्। शतं गावो यस्य स शतगुः। तद्वन्तं ᵛगोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ᵛअश्विनम् अश्वयुक्तं ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ᵛरयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पवमानास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पवमानासः। इन्दवः। तिरः। पवित्रम्। आशवः। इन्द्रम्। यामेभिः। आशत ॥ ७ ॥

ᵛपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ᵛतिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ᵛपवमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ᵛआशवः क्षिप्रंमदकारिणश्रमसादीन् व्याप्नुवन्तो वा ᵛइन्दवः सोमाः ᵛयामेभिः स्वीयैर्गमनैः ᵛइन्द्रम् ᵛआशत व्याप्नुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः। आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः। सोम्यः। रसः। इन्दुः। इन्द्राय। पूर्व्यः। आयुः। पवते। आयवे ॥ ८ ॥

ᵛककुहः। सोमः[2] सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छ्रितोऽतिशयितो भवति। सोऽयं ᵛपूर्व्यः पूर्वैः कृतोऽभिषुतः पूर्वं प्रातःकाले कृतो वा ᵛआयुः इन्द्रमभिगन्ता[3] ᵛइन्दुः पात्रेषु क्षरन् ᵛसोम्यः। 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः। सोममयः ᵛरसः ᵛआयवे सर्वत्र गन्त्रे ᵛइन्द्राय ᵛपवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति। यद्वा। इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति। पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम्। अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति। सूरम्। उस्रयः। पवमानम्। मधुऽश्चुतम्। अभि। गिरा। सम्। अस्वरन् ॥ ९ ॥

ᵛउस्रयः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः ᵛमधुश्चुतं मदकरस्य रसस्य च्यावयितारं ᵛसूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ᵛपवमानं सोमं ᵛहिन्वन्ति अभिषवार्थं संप्रेरयन्ति। ततः स्तोतारः ᵛगिरा स्तुत्या तमेनम् ᵛअभि ᵛसमस्वरन् सम्यगभिष्टुवन्ति ॥

---

१. ग-त३-भ२.५-सौभाग्यानि। २. त३-यः सोमः। ३. त-इंद्र तेभिगंता।

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

"अजाश्वः । 'अजाः पूष्णः' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः "पूषा एतन्नामको देवः "यामनियामनि सर्वस्मिन् गमने भौमदिव्यलक्षणे "नः अस्माकम् "अविता पालयिता भवतु । किंच "कन्यासु कमनीयास्वभिमतासु स्त्रीषु "नः अस्मान् "आ "भक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भजः सेवार्थाल्लेटि सिप्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्वोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरत्रेति याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत्[1] प्रापयतु ॥ ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

"कपर्दिने कल्याणमुकुटवते सोमाय पूष्णे वा तदर्थम् "अयं मादयिताभिषुतोऽस्मदीयः "सोमः "पवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । "घृतं "न "मधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः "कन्यासु[2] अस्मानागमयत्[2] ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे "आघृणे । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषन् वा "ते त्वदर्थं "सुतः अभिषुतः "अयं सोमः "पवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । "घृतं "न "शुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वां प्राप्नोति तद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

हे "सोम "कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां स्तोतॄणां "वाचो "जन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मेधाविनां मध्ये त्वमेव[3] वाचं जनयसि । अत्यन्तं वाग्मी त्वं "धारया "पवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्च प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु "रत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता "असि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वास्मासु रत्नस्य कनकादेर्दाता भवसि ॥

ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने वक्तव्यस्य तृचस्य 'आ कलशेषु' इत्यादिके द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहत इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

---

१. ग-त-भ१.२.४–'भक्षत्' नास्ति । २. ग–कन्याः अस्मानागमयतु; त१–कन्यास्तस्मानागमयत्; त२–कन्यास्वमानागमयत्; भ१–कन्यास्मानागमयत्; भ४–कन्यामयत्; भ७–कन्यासु नोस्मानागमयत् । ३. त–'त्वमेव' नास्ति ।

ऋत्विग्भिरभिषिच्यमानः कश्चित्सोमः vकलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु vआ vधावति सर्वतो गच्छति। vश्येनः। लुप्तोपममेतत्। यथा श्येनः vवमं वरणीयं कुलायं vवि vगाहते प्रविशति तद्वत्। vकनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् vद्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च। यद्वा। द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकाभिप्रायम्। एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति। ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति॥

परि॒ प्र सो॑म ते॒ रसोऽस॑र्जि क॒लशे॑ सु॒तः। श्ये॒नो न त॒क्तो अ॑र्षति॥ १५॥

परि॑। प्र। सो॒म। ते॒। रसः॑। अस॑र्जि। क॒लशे॑। सु॒तः। श्ये॒नः॑। न। त॒क्तः। अ॒र्ष॒ति॒॥ १५॥

हे vसोम vकलशेषु द्रोणाभिधानेषु vसुतः अभिषुतः vते तव vरसः vपरि vप्र[1] vअसर्जि[1] परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विभक्तो[2] भवति[2]। कथमिव। vश्येनो vन vतक्तः। तकिर्गतिकर्मा। गमनशीलः श्येनः पक्षी यथा सर्वत्र vअर्षति गच्छति तद्वत्। यद्वा। यथा श्येनः सर्वतो गन्ता तद्वत्तक्तः पात्रेषु गतः सोमोऽर्षति इन्द्रादिदेवानागच्छतु। अर्तेर्लेटि सिपि वा रूपम्। पूर्वम् 'ऋषी गतौ' इत्यस्माल्लटि शपि रूपम्॥ ॥ १५॥

पव॑स्व सोम म॒न्दय॒न्निन्द्रा॑य॒ मधु॑मत्तमः॥ १६॥

पव॑स्व। सो॒म। म॒न्दय॑न्। इन्द्रा॑य। मधु॑मत्ऽतमः॥ १६॥

हे vसोम vमधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं vमन्दयन् मादयिता भवन्। यद्वा। vइन्द्राय। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम्। इन्द्रं मोदमानः सन् vपवस्व इन्द्रार्थमागच्छ॥

अमृ॑ग्रन् दे॒ववी॑तये वाज॒यन्तो॒ रथा॑इव॥ १७॥

असृ॑ग्रन्। दे॒वऽवी॑तये। वा॒ज॒ऽयन्तः॑। रथाः॑ऽइव॥ १७॥

एतेऽभिषुताः सोमाः vवाजयन्तः सन्तः[3] vदेववीतये देवानां पानाय vअसृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते। तत्र दृष्टान्तः। vरथाइव। वाजयन्तः शत्रुधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत्॥

ते सु॒तासो॑ म॒दिन्त॑माः शु॒क्रा वा॒युम॑सृक्षत॥ १८॥

ते। सु॒तासः॑। म॒दिन्ऽत॑माः। शु॒क्राः। वा॒युम्। अ॒सृ॒क्ष॒त॥ १८॥

vमदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः vशुक्राः दीप्यमानाः सुता[4] अभिषुताः vते सोमाः vवायुं शब्दम् vअसृक्षत असृजन् अकार्षुः। यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन्। सोमेषु सुतेषु[5] सत्सु[6] वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु॥

ग्राव्णा॑ तु॒न्नो अ॒भिष्टु॑तः प॒वित्रं॑ सोम गच्छसि। दध॑त्स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म्॥ १९॥

ग्राव्णा॑। तु॒न्नः। अ॒भिऽस्तु॑तः। प॒वित्र॑म्। सो॒म। ग॒च्छ॒सि॒। दध॑त्। स्तो॒त्रे। सु॒ऽवीर्य॑म्॥ १९॥

---

१. ग-भ४—सृज्यते; त-भ१.२.७—प्रसृज्यते; मु—प्रासर्जि परिप्रसृज्यते। २. त३-भ१.४.७—विभक्तोभवत्। ३. ग-भ५—यजमानानामन्नमिच्छंतः; त३-भ२.४—यजमानानामन्नमिच्छंतः संतः। ४. भ१(२)—सुतासः। ५. त—'सुतेषु' नास्ति। ६. ग-त३-भ१.७—'सत्सु' नास्ति।

हे ᵛसोम ᵛग्राव्णा ᵛतुन्नः अभिपीडितोऽभिषुतस्त्वं स्तोतृभिः ᵛअभिष्टुतः सन् ᵛपवित्रं[1] ᵛगच्छसि प्राप्नोषि। किं कुर्वन्। ᵛस्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनादिकं ᵛदधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते। रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

एषः। तुन्नः। अभिऽस्तुतः। पवित्रम्। अति। गाहते। रक्षःऽहा। वारम्। अव्ययम् ॥ २० ॥

ᵛतुन्नः। 'तुद व्यथने'। ग्रावभिरभिव्यथितः सुतः अत एव सर्वैः ᵛअभिष्टुतः ᵛएषः अस्मदीयः सोमः ᵛरक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा[2] हन्ताभवत्। ᵛअव्ययम् अविमयमव्यवयवभूतं ᵛवारं वालं तेन कृतं ᵛपवित्रं दशापवित्रम् ᵛअति अतिक्रम्य ᵛगाहते द्रोणकलशं प्रविशति ॥ ॥१६॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह। पवमान वि तज्जहि २१ ॥

यत्। अन्ति। यत्। च। दूरके। भयम्। विन्दति। माम्। इह। पवमान। वि। तत्। जहि ॥ २१ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान पुनान वा सोम ᵛयत् ᵛभयम् ᵛअन्ति अन्तिके तथा ᵛयच्च भयं ᵛदूरके अतिदूरे देशे अथवा ᵛइह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं ᵛमां ᵛविन्दति लभते प्राप्नोति ᵛतत् भयं त्वं ᵛवि ᵛजहि विशेषेण नाशय। यद्वा। इहेति यज्ञोऽयं लोको वा। अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिँल्लोके वा यद्भयं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पवमानः। सः। अद्य। नः। पवित्रेण। विऽचर्षणिः। यः। पोता। सः। पुनातु। नः ॥ २२ ॥

ᵛसः तादृशः प्रसिद्धः ᵛविचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ᵛपवमानः ᵛअद्य इदानीमेव ᵛपवित्रेण पापशोधकेन तेजसा[3] ᵛनः अस्मान् ᵛपुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्ट्यां प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'यत्ते पवित्रमर्चिष्या कलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते[4]' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिषि। अग्ने। विऽततम्। अन्तः। आ। ब्रह्म। तेन। पुनीहि। नः ॥ २३ ॥

हे पवमानगुणविशिष्ट ᵛअग्ने ᵛते त्वदीयं ᵛपवित्रं शोधकं ᵛयत् स्वतेजः ᵛअर्चिषि सौरवैद्युतादितेजसि ᵛअन्तः मध्ये ᵛआ ᵛविततम् आविस्तृतं विद्यते। यद्वा। हे अग्ने ते तव स्वभूतेऽर्चिषि तेजस्यन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्ध्युत्पादकं सामर्थ्यमस्ति। ᵛतेन तादृशेन[5] तेजसा ᵛब्रह्म पुत्रादिवर्धनकारि ᵛनः शरीरं ᵛपुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः। ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिऽवत्। अग्ने। तेन। पुनीहि। नः। ब्रह्मऽसवैः। पुनीहि। नः ॥ २४ ॥

---

१. ग-त३-भ५—पवित्रं दशापवित्रं। २. त१.५-भ७—च; त४—चा। ३. त७—तेजसा पोता स्वयं पवित्रः सन्; मु—तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन्। ४. ग—इत्येका; त-भ-मु—इत्येक। ५. ग—तत्सदृशेन।

हे अग्ने ᵛपवित्रं शोधकम् ᵛअर्चिवत् अर्चिर्वत्। 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम्। सौरादितेजोयुक्तं ᵛते त्वदीयं ᵛयत् तेजो विद्यते ᵛतेन स्वीयेनैव तेजसा ᵛनः अस्मान् ᵛपुनीहि पूतान् कुरु। किंच ᵛब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः। यद्वा। ब्रह्म सोमः। तस्याभिषवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च। मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम्। देव। सवितरिति। पवित्रेण। सवेन। च। माम्। पुनीहि। विश्वतः ॥ २५ ॥

हे ᵛसवितः सर्वस्य प्रेरक हे ᵛदेव द्योतमान सोम त्वं ᵛपवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा ᵛसवेन सोमाभिषवेण ᵛच एताभ्याम् ᵛउभाभ्यां ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛमां ᵛपुनीहि पूतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः। अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः। त्वम्। देव। सवितः। वर्षिष्ठैः। सोम। धामऽभिः। अग्ने। दक्षैः। पुनीहि। नः ॥ २६ ॥

हे ᵛदेव स्तुत्य दीप्यमान वा हे ᵛसवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितर्हे ᵛसोम पवमानगुणविशिष्ट हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛवर्षिष्ठैः वृद्धतमैः अत एव ᵛदक्षैः सामर्थ्यवद्भिः ᵛत्रिभिः ᵛधामभिः शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैस्त्रिभिः शरीरैः ᵛनः अस्मान् ᵛपुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु। माम्। देवऽजनाः। पुनन्तु। वसवः। धिया।
विश्वे। देवाः। पुनीत। मा। जातऽवेदः। पुनीहि। मा ॥ २७ ॥

ᵛदेवजनाः। देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः। यद्वा इन्द्रादिदेवगणाः। ᵛमां ᵛपुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु। तथा ᵛवसवः वासका[1] देवाः[3] ᵛधिया आत्मीयेन कर्मणा मां ᵛपुनन्तु। अथ प्रत्यक्षः। हे ᵛविश्वे ᵛदेवाः सर्वे देवाः ᵛमा मां ᵛपुनीत पूतं कुरुत। हे ᵛजातवेदः जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातप्रज्ञ हे अग्ने ᵛमा मां ᵛपुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः। देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र। प्यायस्व। प्र। स्यन्दस्व। सोम। विश्वेभिः। अंशुऽभिः। देवेभ्यः। उत्ऽतमम्। हविः ॥ २८ ॥

हे ᵛसोम ᵛप्र ᵛप्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय[2]। यद्वा देवान् सोमेन वर्धय। किंच ᵛविश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः ᵛदेवेभ्यः देवार्थम् ᵛउत्तमं प्रशस्ततमं ᵛहविः सोमरूपं ᵛप्र ᵛस्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रस्रव। प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'उप प्रियम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'उप प्रियं पनिप्नतमित्यर्धर्चे आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम्। अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप। प्रियम्। पनिप्नतम्। युवानम्। आहुतिऽवृधम्। अगन्म। बिभ्रतः। नमः ॥ २९ ॥

ᵛप्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं ᵛपनिप्नतम् अत्यन्तं शब्दायमानं ᵛयुवानं तरुणम् ᵛआहुतिवृधम् आहुतिभिर्वर्धनीयं पवमानं वयं ᵛनमः[3] हविर्नमस्कारं वा ᵛबिभ्रतः धारयन्तः सन्तः ᵛउप ᵛअगन्म

१. ग–अपि। २. ग-त३-म१.२.४.५–प्रवर्धय। ३. ग–विप्राः।

उपगच्छेम। गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुकि सति 'म्वोश्च' इति नकारः। पनिप्नतम्। पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुकि रूपम्। 'दाधर्ति दर्धर्ति°' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादत्राभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च निपात्यते॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम। आखुं चिदेव देव सोम ॥३०॥

अलाय्यस्य। परशुः। ननाश। तम्। आ। पवस्व। देव। सोम।

आखुम्। चित्। एव। देव। सोम॥ ३०॥

अलाय्यस्य। अर्तेरौणादिक आय्यप्रत्ययः। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। अभिगमनशीलस्य शत्रोः परशुः छेदकः पवमानः तम् एव शत्रुं ननाश नाशयतु नास्मानपापान्। ततो हे देव दीप्यमान सोम आ पवस्व अस्मदाभिमुख्येन गच्छ। किंच हे देव द्योतमान स्तुत्य वा हे सोम आखुं चित्। 'खनु अवदारणे'। सर्वस्याहन्तारमपि तं शत्रुम् एव बाधस्व नास्मानपापानिति॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम्।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना॥ ३१॥

यः। पावमानीः। अधिऽएति। ऋषिऽभिः। सम्ऽभृतम्। रसम्।

सर्वम्। सः। पूतम्। अश्नाति। स्वदितम्। मातरिश्वना॥ ३१॥

यः जनः[1] पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दः-प्रभृतिभिः संभृतं संपादितं रसं वेदरसभूतं सारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते सः जनः सर्वं भोज्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति। परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति। कथमस्य पूतत्वं तत्राह। स्वस्याशनात्प्रागेव मातरिश्वना। मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः। स च वायुः पवित्रमेव। पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम्।
तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्॥ ३२॥

पावमानीः। यः। अधिऽएति। ऋषिऽभिः। सम्ऽभृतम्। रसम्।

तस्मै। सरस्वती। दुहे। क्षीरम्। सर्पिः। मधु। उदकम्॥ ३२॥

यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् ऋषिभिः मधुच्छन्दआदिभिः संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं यज्ञसाधनभूतं पयः सर्पिः तादृशं घृतं मधु मदकरम् उदकं सोमं दुहे स्वयमेव दोग्धि। एवं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः। 'दुह प्रपूरणे'। कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकः प्रतिषेधः। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः॥ ॥१८॥ ॥३॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि। तत्र 'प्र देवम्' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं भलन्दनपुत्रस्य वत्सप्रेरार्षं पवमानसोमदेवताकम्। दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रम्यते—'प्र देवं दश वत्सप्रिर्भालन्दनस्त्रिष्टुबन्तं ह' इति। गतो विनियोगः॥

---

१. ग-त३-म२.५—यजमानः।

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।
बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुऽमन्तः । इन्दवः । असिस्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।
बर्हिऽसदः । वचनाऽवन्तः । ऊधऽभिः । परिऽस्रुतम् । उस्रियाः । निःऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

ˇमधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः[1] ˇइन्दवः सोमाः ˇदेवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् ˇअच्छ प्रति ˇप्र ˇअसिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्यन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ˇगाव ˇआ ˇन ˇधेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयित्र्यो गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किंच ˇबर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः ˇवचनावन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः ˇउस्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः ˇऊधभिः पयोधारकैः स्वैः स्वैरूधभिः ˇपरिस्रुतं[2] परितः स्रवणशीलं ˇनिर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं ˇधिरे दधिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथयन्त्स्वादते हरिः ।
तिरः पवित्रं परियन्नुरु ज्रयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । अभि । पूर्वाः । अचिक्रदत् । उपऽआरुहः । श्रथयन् । स्वादते । हरिः ।
तिरः । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । ज्रयः । नि । शर्याणि । दधते । देवः । आ । वरम् ॥ २ ॥

ˇरोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ˇसः सोमः ˇपूर्वाः मुख्याः स्तोतॄणां स्तुतीः ˇअभि ˇअचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षीदित्यर्थः । किंच ˇहरिः हरितवर्णः ˇउपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः क्विप् । उपारोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवनशीला ओषधीः ˇश्रथयन् अग्रे विश्लेषयन् ˇस्वादते स्वादूकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा ˇपवित्रम् अविवालात्मकं दशापवित्रं ˇतिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा ˇपरियन् परितो गच्छन् सोमः ˇउरु महान्तं ˇज्रयः वेगं करोति । ततः ˇशर्याणि । 'शॄ हिंसायाम्' । हिंसितव्यानि यद्वा शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि ˇनि ˇदधते निक्षिपति न्यक्करोति । हिनस्तीति यावत् । पश्चात् ˇदेवः दीप्यमानः सोमः ˇवरं वरणीयं धनं सोमदातृभ्यो यजमानेभ्यः ˇआ दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेट्यडागमे[3] 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्याकारलोपः ॥

वि यो ममे यम्या संयती मदः साकंवृधा पयसा पिन्वदक्षिता ।
मही अपारे रजसी विवेविददभिव्रजन्नक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

वि । यः । ममे । यम्या । संयती इति सम्ऽयती । मदः । साकम्ऽवृधा । पयसा । पिन्वत् । अक्षिता ।
मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविदत् । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥ ३ ॥

ˇयः ˇमदः । माद्यत्यनेनेति मदः सोमरसः । ˇयम्या युगलभूते ˇसंयती परस्परं संगच्छमाने द्यावापृथिव्यौ ˇवि ˇममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते ˇसाकंवृधा सहैव वर्धनशीले तथा ˇअक्षिता

---

१. ग–मधुररसयुक्ताः; त३-भ२–मदकररसयुक्ताः । २. त-मु–ताभ्यः परिस्रुतं । ३. त३-भ१. ५.७–लेट्याडागमे ।

अक्षीणे सामर्थ्यवत्यौ यथा भविष्यतः तथा स सोमः ᵛपयसा पयोरूपेण स्वीयरसेन ᵛपिन्वत् असिञ्चत्। अवर्धयदिति यावत्। किंच ᵛमही महत्यौ अत एव ᵛअपारे पर्यन्तरहिते ᵛरजसी। द्यावापृथिवीनामैतत्। ते द्यावापृथिव्यौ ᵛविवेविदत्। 'विद ज्ञाने'। यङ्लुकि शतरि रूपम्। अभ्यासस्वरः[1]। इयं पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् ᵛअभिव्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः ᵛअक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं ᵛपाजः बलम् ᵛआ ᵛददे स्वीकृतवान्। अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः॥

स मातरा विचरन्वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया पिन्वते पदम्।
अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः॥ ४॥

सः। मातरा। विऽचरन्। वाजयन्। अपः। प्र। मेधिरः। स्वधया। पिन्वते। पदम्।
अंशुः। यवेन। पिपिशे। यतः। नृऽभिः। सम्। जामिऽभिः। नसते। रक्षते। शिरः॥४॥

ᵛमेधिरः। 'मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ°' (पा. सू. ५.२.१०९.३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। मेधावान् प्राज्ञः ᵛसः सोमः ᵛमातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛविचरन् अन्तरेणात्यन्तं चरन् तथा ᵛअपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि ᵛवाजयन् प्रेरयन्। वजेर्ण्यन्तस्य[2] शतरि रूपम्। तादृशः ᵛस्वधया सक्तुलक्षणेनान्नेन सह ᵛपदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं ᵛप्र ᵛपिन्वते प्रकर्षेणाप्याययति। ततः ᵛनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛयतः संयतः ᵛअंशुः सोमः ᵛयवेन ᵛपिपिशे। 'पिश अवयवे'। अवयवत्वेन कृतः। मिश्रित इत्यर्थः। सोमस्तु यवसक्तुभिः श्रीयते खलु। सोऽयं ᵛजामिभिः एकस्मात्पाणेरुत्पन्नाभिरङ्गुलीभिः ᵛसं ᵛनसते संगच्छते च। ᵛशिरः शीर्णं भूतजातं ᵛरक्षते च[3]। स्वीयरसेन रक्षति पोषयति। नसतिर्गतिकर्मा। 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा परः।
यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम्॥ ५॥

सम्। दक्षेण। मनसा। जायते। कविः। ऋतस्य। गर्भः। निऽहितः। यमा। परः।
यूना। ह। सन्ता। प्रथमम्। वि। जज्ञतुः। गुहा। हितम्। जनिम। नेमम्। उत्ऽयतम्॥५॥

प्रसङ्गात् सोमसूर्ययोराविर्भावमाह। ᵛदक्षेण प्रवृद्धेन ᵛमनसा सह ᵛसं ᵛजायते पृथिव्याः[4] सम्यग्जायते। तथा ᵛऋतस्य उदकस्यैव ᵛगर्भः गर्भस्थानीयः। यद्वा। सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः शब्दनीयः स्तुत्यः। स एव सोमः ᵛपरः परस्तादन्तरिक्षे ᵛयमा यमेन नियमेन देवैः ᵛनिहितः सः। सूर्याद्धि वृष्टिर्भवति। तस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः। एवं ᵛयूना। ᵛह इत्यवधारणे। युवानावेव सन्तौ तौ ᵛप्रथमं जननकाले ᵛवि ᵛजज्ञतुः। अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण ज्ञायते। तयोश्चार्धं ᵛजनिम जन्म ᵛगुहा गुहायां ᵛहितं निहितं भवति। तयोः ᵛनेमम् अर्धं च[5] ᵛउद्यतं[5] प्रकाशितं भवति। दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति॥ ॥ १९॥

मन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत्परावतः।
तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाँ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम्॥ ६॥

१. ग-त३-म-अभ्यस्तस्वरः; त४.५-अभ्यस्वरः। २. त४-म२.७-वाजेर्ण्यंतस्य। ३. म६-'च' नास्ति। ४. ग-पृथिव्यां। ५. त१.२.५.६-चोद्यतमुद्यत; त४-वोद्यतमुद्यत; म६-चोद्यतमुद्यतं; म७-चोद्यत।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥६॥

vमनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः vमन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य vरूपं vविविदुः जानन्ति । vयत् vअन्धः यत् सोमलक्षणमन्नं vश्येनः गायत्रीरूपः पक्षी vपरावतः दूरात् द्युलोकात् vआभरत् आजहार । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः । vतं तादृशं vसुवृधं सुष्ठु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा vअंशुं सोमं vनदीषु नदमानासु[1] वसतीवर्याख्यास्वप्सु vआ vमर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति । अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम् । vउशन्तं[2] देवान् कामयमानं vपरियन्तं परितो गच्छन्तम् vऋग्मियम् ऋगर्हं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।
अव्यो वारेभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाजमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषणः । सुतम् । सोम । ऋषिऽभिः । मतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारेभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । यतः । वाजम् । आ । दर्षि । सातये ॥७॥

हे vसोम vयोषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योत्पन्नाः vदश दशसंख्याका अङ्गुलयः vऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः vसुतम् अभिषुतं vहितं पात्रेषु निहितं vत्वां vमतिभिः स्तुतिभिः vधीतिभिः कर्मभिश्च vअव्यः vवारेभिः[3] अविवालैः[3] पवित्रैः vमृजन्ति शोधयन्ति । vउत अपि च vदेवहूतिभिः देवाह्वानयुक्तैः vनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः vयतः ग्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं vसातये[4] दानाय vवाजम् अन्नम्[4] vआ vदर्षि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोतृभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छसीति यावत् ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।
यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयर्ति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः ।
यः । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इयर्ति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

vपरिप्रयन्तं पात्राणि परितः प्रगच्छन्तं vवय्यं देवैः काम्यमानं vसुसंसदं शोभनसंसदनं vसोमं vमनीषाः मनस ईशित्र्यः vस्तुभः स्तुतयः vअभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । वय्यम् । 'वी गत्यादिषु' इत्यस्माद्यति 'भय्यप्रवय्ये च छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्रानुपसर्गस्यापि निपातनं भवति । vमधुमान् मदकररसवान् vयः सोमः vधारया स्वीयया vऊर्मिणा वसतीवर्याख्येनोदकेन सह vदिवः आकाशात् द्रोणकलश आपतति[5] vरयिषाट् शत्रुधनानामभिभविता vअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः स सोमः vवाचम् vइयर्ति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति[6] ॥

अयं दिव इयर्ति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ।
अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

---

१. ग-भ६—नदनासु । २. त१.३.४.५.६.७-भ१.२.४.६—उशंतं तं । ३. ग-भ१.७—वालैः । ४. त१—वाजमन्नं; त२.३.४.५.६-भ२.६—वाजमन्नं सातये दानाय वाजमन्नं । ५. ग—आपवते । ६. ग-त३—स्तुवंति तदुच्यते; त१.२.६.७-भ१.२.४.७—स्तुवंति उच्यते ।

अयम् । दिवः । इयर्ति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
आत्ऽभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिऽभिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । विदत् । प्रियम् ॥९॥

अयं सोमः दिवः द्युलोकात् विश्वं रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् इयर्ति[1] अभिप्रापयति । किंच पुनानः दशापवित्रेण पूयमानः सोमः कलशेषु द्रोणनामसु सीदति । तथा अद्रिभिः ग्रावभिः अद्भिः वसतीवर्याख्याभिः गोभिः गोविकारैः क्षीरदध्यादिभिश्च मृज्यते शोध्यते अलंक्रियते । ततः पुनानः पूतः इन्दुः सोमः प्रियं प्रियतरं प्रीणनकारि वा वरिवः वरणीयं धनं विदत् स्तोतृभ्यो लम्भयति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दधत् । चित्रऽतमम् । पवस्व ।
अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥१०॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे सोम दधत् प्रयच्छंस्त्वं परिषिच्यमानः परितोऽद्भिर्गोभिर्वा सिच्यमानः एव[2] चित्रतमं[3] चित्रं नानाविधं चायनीयतमं वा वयः अन्नं नः अस्मभ्यं पवस्व प्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम हविष्प्रदानार्थं वयमाह्वयेम । हे देवाः यूयं च सुवीरम् । वीरः कर्मणि समर्थः पुत्रः । तादृशपुत्रोपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त निधत्त ॥ ॥ २० ॥

'इषुर्न' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इषुर्न हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये[4] त्रिष्टुभौ' इति । गतो विनियोगः ।

इषुर्न धन्वन्प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि ।
उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सर्जि । ऊधनि ।
उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्द्रे मतिः मननीयास्मदीया स्तुतिः प्रति धीयते अस्माभिर्निधीयते वा । दधाते रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इषुर्न यथेषुः शरः धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच ऊधनि सर्वस्य पोषयितृत्वेनोधःस्थानीय इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः उप सर्जि उपसृज्यते । कथमिव । मातुः गोः ऊधनि पयोधारके वत्सो न वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् । उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव अग्रे वत्सस्य पुरतः आयती गच्छन्ती सती पयः दुहे दुग्धे तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोतृभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच अस्य एतादृशस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते यष्टृभिः प्रेर्यते खलु ॥

---

१. म५—आ इयर्ति । २. ग-त-म—एवं; मु—एव एवं । ३. ग-त१.२.५.६-म१.४.६—'चित्रतमं' नास्ति । ४. त१.२.४.५.६—हिरण्यस्तूपोंते ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।
पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्ऽतनिः । प्रघ्नताम्ऽइव । मधुऽमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

अस्मिन् पवमानरूप[1] इन्द्रे ˅मतिः स्तुतिः ˅उपो ˅पृच्यते उपपृच्यते स्तोतृभिः संयोज्यते । ‘ पृची संपर्के ’ । तथा ˅मधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं ˅सिच्यते अद्भिः यवसक्तुभिश्च सिक्तो भवति । ततश्च ˅मन्द्राजनी । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ इत्यस्य ल्युटि ङीपि रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य ˅आसनि आस्ये ˅अन्तः मध्ये ˅चोदते यष्टृभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य ‘ पद्दन्नोमास्° ’ इत्यादिना आसन्नित्यादेशः । किंच ˅संतनिः ग्रहादिषु सम्यग्विस्तृतः ˅मधुमान् मदकररसवान् ˅पवमानः पूयमानः सोमः ˅द्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रंहननशीलः[2] सन् ˅वारम् अविवालमयं पवित्रं परितः ˅अर्षति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ˅प्रघ्नतामिव । प्रकर्षेण हन्तॄणां योद्धॄणां संतनिः सम्यग्विसृष्टः शरो यथा शीघ्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते ।
हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्ऽयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

˅वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्यं एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः ˅अव्ये अवेः स्वभूते ˅त्वचि चर्मणि ˅परि ˅पवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किंच ˅नप्तीः नप्त्रीः । नप्तृशब्दश्चतुर्थापत्यवाची । सोमस्य नप्त्रीः । सोमो ह्योषधीनामग्रे[3] रेतो निषिञ्चति । ‘ प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधयः ’ (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नप्तृशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापत्यानि । सोमः सुधामयैः स्वकिरणैरोषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूताः । ˅अदितेः । पृथिवीनामैतत् । अदीनायाः पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ˅ऋतं सत्यरूपं यज्ञं ˅यते गच्छते यजमानाय ˅श्रथ्नीते अग्रभागे फलिनीः कर्तुं विश्लेषयति । किंच ˅हरिः हरितवर्णः ˅यजतः सर्वैर्यष्टव्यः अत एव ˅संयतः ग्रहादिषु संगृहीतः ˅मदः माद्यत्यनेनेति मदः सोमः । तादृशः ˅अक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति । क्रमेर्लुङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति इडागमाभावाद्वृद्धौ कृतायां सिज्लोपे सति हल्ङ्यादिना तिपो लोपे ‘ मो नो धातोः ’ इति नत्वे कृते रूपम् । अत एव सोमः ˅नृम्णा स्वबलानि ˅शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तनूकुर्वन् । ˅महिषो ˅न[4] । महन्नामैतत् । महानिव सर्वत्र व्याप्त इव ˅शोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः शोभत इति ॥

---

१. त-भ६–पवमानरूपे स्तोत्रे । २. ग–क्षिप्रंपवन°; त-भ१.२.४.७–क्षिप्रंधनन°; भ६–क्षिप्रं-प्रधनन° । ३. त१.२.५.७–ह्योषधीनामग्नौ; त४-भ६–ह्योषधीनामग्नौ; भ७–ह्योषधीनामग्ने । ४. ग-त-भ– ‘ न ’ नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥४॥

˅उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः ˅मिमाति शब्दायते । ‘ माङ् माने शब्दे च[1] ’ । तं वृषभं ˅धेनवः गावः ˅प्रति ˅यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा ˅देवस्य द्योतमानस्य ˅निष्कृतं[2] संस्कृतं स्थानं[2] ˅देवीः देव्यः ˅उप ˅यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्धेन सोमस्तुतिश्चाभिधीयते । सोमः[3] सन् द्रोण-कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयित्र्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः ˅अर्जुनं श्वेतवर्णम् ˅अव्ययम् अविमयमविस्वभूतं[4] ˅वारं वालं पवित्रम् ˅अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच ˅सोमः ˅अत्कं ˅न आत्मीयं कवचमिव ˅निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं[5] ˅परि ˅अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्ठं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

˅अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः ˅हरिः हरितवर्णः सोमः ˅निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन् ˅अमृक्तेन । ‘ मृजी शौचालंकारयोः ’ । अनिर्णिक्तेनापि ˅रुशता स्वतः शुक्लवर्णेन पयोरूपेण ˅वाससा ˅परि ˅व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपूते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः सोऽयं सोमः ˅दिवः द्युलोकस्य ˅पृष्ठं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं ˅बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-कारिणे पापनाशिने ˅निर्निजे निर्नेजनाय परिपवनाय[6] ˅कृत द्युलोकेऽकार्षीत् । स हि स्वदीप्त्या सर्वं निर्णेक्ति । कृत । कृणोतेर्लुङि ‘ ह्रस्वात्[०] ’ इति सिचो लोपः । तदेवाह । ˅चम्वोः । द्यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः ˅उपस्तरणम् आच्छादनशीलं ˅नभस्मयम् आदित्य-मयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय[7] अकार्षीत् ॥ ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्नवः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥६॥

---

१. भ६–वा । २. त-भ१.४.६.७–स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; भ२–स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं; मु–निःकृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग–सोमः कामसेक्ता । ४. ग–अविसंभूतं । ५. ग-भ४–श्रवणद्रव्यं; त४–अर्यणद्रव्यं; त५–अेयणद्रव्यं; भ६–श्रपणद्रव्यं । ६. त-भ१.२.४.७–परिपवमानाय । ७. त३-भ२–निर्निजनाय; त७–निर्णिजेजनाय; भ१.७–निर्निजमानाय ।

सूर्यस्य रश्मयः सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वादित्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः इव द्रावयित्नवः सर्वत्रद्रवणशीलाः मत्सरासः मदकराः प्रसुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः आशवः ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः सर्गासः सृज्यमानाः सोमाः ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुभिः कृतं वस्त्रं साकं सह युगपत् परि ईरते परितो गच्छन्ति। ते सोमाः इन्द्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् किं चन धाम देवशरीरं लक्ष्यीकृत्य न पवते न गच्छति[1]। एकवचनं छान्दसम्। न गच्छन्ति। किंत्विन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति। इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वं च 'अयाळिन्द्रस्य प्रिया धामानि' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते॥

सिन्धो॑रिव प्रव॒णे नि॒म्न आ॒शवो॒ वृष॑च्युता॒ मदा॑सो गा॒तुमा॑शत।
शं नो॑ निवे॒शे द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे॒ऽस्मे वाजाः॑ सोम तिष्ठन्तु कृ॒ष्टयः॑॥ ७॥

सिन्धोः॑ऽइव। प्र॒व॒णे। नि॒म्ने। आ॒शवः॑। वृष॑ऽच्युताः। मदा॑सः। गा॒तुम्। आ॒श॒त। शम्। नः॒। नि॒ऽवे॒शे। द्वि॒ऽपदे॑। चतुः॑ऽपदे। अ॒स्मे इति॑। वाजाः॑। सो॒म॒। ति॒ष्ठ॒न्तु॒। कृ॒ष्टयः॑॥७॥

वृषच्युताः। वृष हिंसासंक्लेशनदानेष्वपि। वृषभिः सोमस्य दातृभिर्ऋत्विग्भिश्च्युताः परिस्रुताः मदासः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्य इन्द्रे गातुं गमनम् आशत प्राप्नुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः। सिन्धोरिव प्रवणे। प्रगच्छन्त्युदकानि[2] यत्रेति तत्प्रवणम्। तस्मिन् निम्ने स्थले सिन्धोर्नद्याः आशवः व्याप्ता आपो यथा गच्छन्ति तद्वत्। अथ प्रत्यक्षः। हे सोम नः अस्माकं निवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा द्विपदे पुत्रादिकाय[3] चतुष्पदे गवादिकाय पशवे[4] शं सुखं कुरु। किंच हे सोम अस्मे अस्मासु वाजाः अन्नानि कृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च तिष्ठन्तु। अन्नादिकं[5] देहीत्यर्थः॥

आ नः॑ पवस्व॒ वसु॑म॒द्धिर॑ण्यव॒दश्वा॑व॒द्गोम॒द्यव॑मत्सु॒वीर्य॑म्।
यू॒यं हि सो॑म पि॒तरो॒ मम॒ स्थन॑ दि॒वो मू॒र्धानः॒ प्रस्थि॑ता वय॒स्कृतः॑॥ ८॥

आ। नः॒। प॒व॒स्व॒। वसु॑ऽमत्। हिर॑ण्यऽवत्। अश्व॑ऽवत्। गोऽम॑त्। यव॑ऽमत्। सु॒ऽवीर्य॑म्। यू॒यम्। हि। सो॒म॒। पि॒तरः॑। मम॑। स्थन॑। दि॒वः। मू॒र्धानः॑। प्रऽस्थि॑ताः। व॒यः॒ऽकृतः॑॥८॥

हे सोम त्वं वसुमत् वसुयुक्तं हिरण्यवत् कनकादिसहितम् अश्ववत् गोमत् गवाश्वसहितं[6] यवमत्। यवो नाम धान्यविशेषः। धान्यविशिष्टं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नः अस्मभ्यम् आ पवस्व आप्रापय। प्रयच्छेति यावत्। किंच हे सोम यतस्त्वं मम पितॄणामङ्गिरसामपि[7] पितासि[7] ततो यूयम् एव मम पितरः स्थन भवथ। पितृबहुत्वमत्र सोमस्याभिधीयते। कीदृशाः। दिवः द्युलोकस्य मूर्धानः मूर्धवदुच्छ्रिताः। कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्तेत्यर्थः। प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः वयस्कृतः हवीरूपस्यान्नस्य कर्तारः। तादृशा मम पितरस्त्वं भवसि॥

---

१. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.६-गच्छंति। २. त-गच्छंत्यु°। ३. त३-भ१.७-पुत्राय। ४. ग-त३-भ२.४.५-पशवे च। ५. ग-अन्नादिकं पश्वादिकं च। ६. ग-त३-भ२.४.५-गवाश्वयुक्तं; भ१.७-वाश्वयुक्तं। ७. ग-त-भ२.४.६-°मंगिरसामधिपतिरसि।

एते सोमाः पवमानास इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।
सुताः पवित्रमति यन्त्यव्यं हित्वी वव्रिं हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पवमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।
सुताः । पवित्रम् । अति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वव्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥९॥

ᵛपवमानासः पवित्रेण पूयमानाः ᵛएते अस्मदीयाः ᵛसोमाः ᵛसातिम् । 'षण संभक्तौ'। कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संभजनीयम् ᵛइन्द्रम् ᵛअच्छ ᵛप्र ᵛययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛरथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा ᵛसातिम् । 'षो अन्तकर्मणि'। 'ऊतियूति°' इत्यादिना निपातितः । सीयते क्षियतेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किंच ᵛसुताः ग्रावभिरभिषुताः सोमाः ᵛअव्यम् अविवालभवं ᵛपवित्रम् ᵛअति ᵛयन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽमी ᵛहरितः[1] हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा[2] अश्वा भूत्वा । ᵛवव्रिम् । वृणोति शरीरमिति वव्रिर्जरा । 'आदृगमहन°' इति किप्रत्ययः । सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां ᵛहित्वी हित्वा तरुणाः सन्तः ᵛवृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । 'जहातेश्च क्त्वि' (पा. सू. ७.४. ४३) इति ह्यादेशः । 'स्नात्व्यादयश्च' इति छन्दसि निपातितम्[3] ॥

इन्दविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।
भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्दो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुऽमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।
भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥१०॥

हे ᵛइन्दो सोम त्वं ᵛबृहते महते ᵛइन्द्राय तदर्थं ᵛपवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । ᵛसुमृळीकः इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव ᵛअनवद्यः गर्हारहितः ᵛरिशादाः रिशतां बाधकानामसिता । एतादृशस्त्वमिन्द्राय पवस्व । किंच ᵛगृणते स्तुवते मह्यं ᵛचन्द्राणि आह्लादकानि ᵛवसूनि धनानि ᵛभर प्रयच्छ । किंच हे ᵛद्यावापृथिवी युवां च पवमानेन परिप्लुते सत्यौ ᵛदेवैः सुभगैर्धनैः सह ᵛनः अस्मान् ᵛप्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

'त्रिरस्मै' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । 'त्रिरस्मै रेणुः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रे सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि ।
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुह्रे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूर्व्ये । विऽओमनि ।
चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निःऽनिजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥१॥

ᵛअस्मै पवमानाय ᵛपूर्व्ये पूर्वैः कृते ᵛव्योमनि । विविधमोमावनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । प्रत्ने व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । ᵛत्रिः ᵛसप्त एकविंशतिसंख्याकाः

१. त-भ६-'हरितः' नास्ति । २. ग-त३-भ२.४-आदित्यस्य वाहनरूपा । ३. ग-त३-भ१.२.४.५.७-निपातितः ।

ᵛधेनवः प्रीणयित्र्यो गावः ᵛसत्यां यथार्थभूताम्[१] ᵛआशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि ᵛदुदुह्रे दुहन्ति। यद्वा। त्रिः सप्त 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं.५.४.१२.२) इत्येतैः सर्वैः सह गोषु पय उत्पाद्यते तद्गावो दुहन्त इति। किंचायं सोमः ᵛअन्या अन्यानि ᵛचत्वारि ᵛभुवनानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रश्चैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि ᵛचारूणि कल्याणान्युदकानि ᵛनिर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय परिपोषणाय[२] वा[२] ᵛचक्रे। कदा करोति। ᵛयत् यदा अयम् ᵛऋतैः यज्ञैः ᵛअवर्धत वर्धितवान् तदा करोति॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे।
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः॥ २॥

सः। भिक्षमाणः। अमृतस्य। चारुणः। उभे इति। द्यावा। काव्येन। वि। शश्रथे।
तेजिष्ठाः। अपः। मंहना। परि। व्यत। यदि। देवस्य। श्रवसा। सदः। विदुः॥ २॥

ᵛसः पवमानः ᵛचारुणः कल्याणस्य ᵛअमृतस्य उदकस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्°' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी। चारूदकं ᵛभिक्षमाणः यष्टृभिर्याच्यमानः सन् ᵛउभे। द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादत्रोत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते। उभे द्यावापृथिव्यौ ᵛकाव्येन कविकर्मणा ᵛवि ᵛशश्रथे विवृते[३] करोति। यज्ञनिमित्तेन[४] उदकेन[५] संपूरयतीत्यर्थः। किंच ᵛतेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि[६] ᵛअपः उदकानि ᵛमंहना महत्त्वेन ᵛपरि ᵛव्यत वरणार्थं परित आच्छादयति। ᵛयदि यदा ऋत्विजः ᵛदेवस्य द्योतमानस्य सोमस्य ᵛसदः स्थानं ᵛश्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः ᵛविदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति। 'विद ज्ञाने'। 'सिजभ्यस्त°' इति झेर्जुसादेशः[७]॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु।
येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत॥ ३॥

ते। अस्य। सन्तु। केतवः। अमृत्यवः। अदाभ्यासः। जनुषी इति। उभे इति। अनु।
येभिः। नृम्णा। च। देव्या। च। पुनते। आत्। इत्। राजानम्। मननाः। अगृभ्णत॥३॥

ᵛअस्य एतादृशस्य सोमस्य ᵛकेतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्रायनीयाः ᵛअमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव ᵛअदाभ्यासः। 'दभेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत्। परैरहिंस्याः ᵛते तादृशाः अस्य रश्मयः ᵛउभे ᵛजनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛसन्तु रक्षन्तु। ओषधीनामयं[८] सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणां च धाराः स्रवन्ति खलु। सोऽयं ᵛयेभिः यैः केतुभिः ᵛनृम्णा नृम्णानि बलानि ᵛदेव्या[९] देवार्हाणि[९] ᵛच अन्नानि ᵛपुनते प्रेरयति ᵛआदित् अभिषवानन्तरमेव ᵛराजानं सोमं ᵛमननाः मननीयाः स्तुतयः ᵛअगृभ्णत परिगृह्णन्ति। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। 'हृग्रहोः°' इति भकारः॥

---

१. त३-भ२.६–यथार्थभूतं; भ१.७–यथार्थ भूतं। २. ग-त३-भ१.७–'परिपोषणाय वा' नास्ति। ३. त३-भ१.२.५.७–विधृते। ४. ग-त-भ२.४.६-मु–यज्ञेन निमित्तेन; भ१–यज्ञे निमित्तेन। ५. ग–अमृतेनोदकेन; त-भ२.४.६–प्रत्नेनोदकेन। ६. भ६–दीप्ता। ७. त१.४–र्जुसादेशः; त२.६–ऋर्जुसादेशः; त५–स्र्जुसादेशः; भ६–मतुबादेशः। ८. ग-त-भ१.२.४.६–ओषधीनामग्रे। ९. त-भ६–देव्यावार्हाणि।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।
व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृऽचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥४॥

सः पवमानः सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः मृज्यमानः[1] सः सचा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः प्रमे लोकान् प्रमातुं मध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवतिष्ठते ॥ प्रमे । प्रपूर्वान्मातेः क्विपि ङयि 'आतः' इति योगविभागादाकारलोपः ॥ किंच नृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य वृष्ट्यर्थं व्रतानि यागादिकर्माणि पानः रक्षन् उभे विशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन् अनु पश्यते[2] अनुपश्यति । मनुष्यानभिमतदानेन देवान् हविष्प्रदानेनेति ॥

स मर्मृजान इन्द्रियाय धायस ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।
वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मृजानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमतीः । आऽदेदिशानः । शर्यहाऽइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

मर्मृजानः पवित्रेण मृज्यमानः सः पवमानः धायसे जगतो धारकाय इन्द्रियाय इन्द्रस्य पर्याप्ताय बलाय तदर्थम् उभे रोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः द्यावापृथिव्योः अन्तः हितः मध्ये वर्तमानः सन् आ[3] हर्षते[3] सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति । वृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं शुष्मेण शोषकेण बलेन दुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् वि बाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । शुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःखकारिणोऽसुरान् आदेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । शर्यहेव । हननसाधनैः इषुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।
जानन्नृतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कमवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्रियः । नानदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।
जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रऽशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥६॥

सः पवमानः मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ ददृशानः पुनःपुनः पश्यन् ततः नानदत् भृशं शब्दं कुर्वन् एति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । उस्रियः न । उस्रियेति गोनाम । तस्य स्वभूतो वत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच मरुतामिव । यथा मरुतां गणः स्वनः । पचाद्यजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । यत् उदकं स्वर्णरम् । स्वरिति

---

१. ग-त३.४-म५.६–मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-म६–पश्यन् । ३. त-म२.६–आ हर्षति; म१.७–आर्षति ।

सर्वपर्यायः। सर्वंमनुष्यहितं भवति। सर्वे हि मनुष्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात्। तादृशं ᵛप्रथमं मुख्यम् ᵛऋतम् उदकं ᵛजानन् विद्वान् ᵛसुक्रतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः ᵛप्रशस्तये प्रशंसनायात्मस्तोत्रकरणाय ᵛकं मनुष्यम् ᵛअवृणीत समभजत। नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः॥

रु॒वति॑ भी॒मो वृ॑ष॒भस्त॑वि॒ष्यया॑ शृङ्गे॒ शिशा॑नो॒ हरि॑णी विचक्ष॒णः।
आ योनिं॒ सोमः॑ सुकृ॑तं॒ नि षी॑दति ग॒व्ययी॒ त्वग्भ॑वति नि॒र्णिग॒व्ययी॑ ॥७॥

रु॒वति॑। भी॒मः। वृ॒ष॒भः। त॒वि॒ष्यया॑। शृङ्गे॒ इति॑। शिशा॑नः। हरि॑णी॒ इति॑। वि॒ऽच॒क्ष॒णः।
आ। योनि॑म्। सोमः॑। सु॒ऽकृ॑तम्। नि। सी॒द॒ति॒।
ग॒व्ययी॑। त्वक्। भ॒व॒ति॒। निः॒ऽनिक्। अ॒व्ययी॑॥ ७॥

ᵛभीमः शत्रूणां भयंकरः ᵛवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षणः ᵛविचक्षणः सर्वस्य विदर्शनशीलः स पवमानः ᵛतविष्यया। तु इति वृद्ध्यर्थः। अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति इप्रत्ययः। तस्मादिच्छायामर्थे क्यच्। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः°' (का. ७.१.५१.३) इति सुगागमः। आत्मनो बलेच्छया ᵛहरिणी हरितवर्णे द्वे ᵛश्रृङ्गे ᵛशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाल्याग्रयणं गृह्णाति। तदुच्यते। ते धारारूपश्रृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् ᵛरुवति शब्दायते। 'रु शब्दे'। 'बहुलं छन्दसि' इति शः। ततः सः ᵛसोमः ᵛसुकृतं सुष्ठु कृतं ᵛयोनिं स्वस्थानं द्रोणकलशम् ᵛआ ᵛनि ᵛषीदति समन्तात्तिष्ठति। तस्य सोमस्य ᵛनिर्णिक् निर्नेक्त्री परिशोधयित्री ᵛगव्ययी गोमयी ᵛत्वग्भवति। आनडुहे हि चर्मणि सोमाभिषवः। एवम् ᵛअव्ययी अविमयी त्वक् च निर्नेक्त्री भवति। तद्धि दशापवित्रापेक्ष्यमभिहितम्॥

शुचिः॑ पुना॒नस्त॒न्व॑मरे॒पस॑म॒व्ये हरि॒र्न्य॑धाविष्ट॒ सान॑वि।
जुष्टो॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय वा॒यवे॑ त्रि॒धातु॒ मधु॑ क्रियते सु॒कर्म॑भिः॥ ८॥

शुचिः॑। पु॒ना॒नः। त॒न्व॑म्। अ॒रे॒पस॑म्। अव्ये॑। हरिः॑। नि। अ॒धा॒वि॒ष्ट॒। सान॑वि।
जुष्टः॑। मि॒त्राय॑। वरु॑णाय। वा॒यवे॑। त्रि॒ऽधातु॑। मधु॑। क्रि॒य॒ते॒। सु॒कर्म॑ऽभिः॥ ८॥

ᵛअरेपसं पापरहितम्। यद्वा। 'रिपि गतौ'। गतिरहितम्। पात्रे स्थितमित्यर्थः। तादृशं ᵛतन्वम् आत्मीयं शरीरं ᵛपुनानः शोधयन् अत एव ᵛशुचिः पूतो दीप्यमानो वा ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛसानवि सानुनि समुच्छ्रिते ᵛअव्ये अविवालकृते दशापवित्रे ᵛन्यधाविष्ट ऋत्विग्भिर्निधीयते। 'धूञ् कम्पने'। 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु°' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि लुङि चिण्वदिट्। णित्वाद्वृद्धिः। ततः ᵛमित्राय ᵛवरुणाय ᵛवायवे एतेभ्यः ᵛजुष्टः पर्याप्तः ᵛत्रिधातु त्रिसंधानो वसतीवरीभिर्दध्ना पयसा संस्पृष्टः सोमः ᵛत्रिधातु तादृशं ᵛमधु मदकरः सोमः ᵛसुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्तैर्ऋत्विग्भिः ᵛक्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते॥

पव॑स्व सोम दे॒ववी॑तये॒ वृषेन्द्र॑स्य॒ हार्दि॑ सोम॒धान॒मा वि॑श।
पु॒रा नो॑ बा॒धाद्दु॑रि॒ताति॑ पारय क्षेत्र॒विद्धि दिश॒ आहा॑ विपृच्छ॒ते॥ ९॥

पव॑स्व। सोम॒। दे॒वऽवी॑तये। वृषा॑। इन्द्र॑स्य। हार्दि॑। सोम॒ऽधान॑म्। आ। वि॒श॒।
पु॒रा। नः॒। बा॒धात्। दुः॒ऽइ॒ता। अति॑। पा॒र॒य॒। क्षे॒त्र॒ऽवित्। हि। दिशः॑। आह॑। वि॒ऽपृ॒च्छ॒ते॥९॥

हे Vसोम Vवृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं Vदेववीतये देवानां पानाय Vपवस्व कलशादिषु क्षर। अथ हे सोम त्वम् Vइन्द्रस्य Vहार्दि हृदयंगमं प्रियं Vसोमधानम्। सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम्। तत् Vआ Vविश प्रविश। किंच Vनः अस्माकं Vबाधात् बाधनात् पीडनात् Vपुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि Vअति Vपारय अतीत्य पारं गमय। अपि च Vक्षेत्रवित् मार्गज्ञः पुरुषः Vविपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय Vदिशः मार्गान् Vआह Vहि ब्रूते खलु। उक्त्वा तं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व।
नावा न सिन्धुमति पर्षि विद्वाञ्छूरो न युध्यन्नव नो निदः स्पः॥ १०॥

हितः। न। सप्तिः। अभि। वाजम्। अर्ष। इन्द्रस्य। इन्दो इति। जठरम्। आ। पवस्व।
नावा। न। सिन्धुम्। अति। पर्षि। विद्वान्।
शूरः। न। युध्यन्। अव। नः। निदः। स्परिति स्पः॥ १०॥

हे सोम ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् Vवाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् Vअभि Vअर्ष अभिगच्छ। तत्र दृष्टान्तः। Vहितो Vन Vसप्तिः। अश्वो हितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत्। ततो हे Vइन्दो Vइन्द्रस्य Vजठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा Vआ Vपवस्व आभिमुख्येन प्रविश। किंच Vविद्वान् सर्वं जानंस्त्वमस्मान् Vअति Vपर्षि दुरितान्यतीत्य पारय। तत्र दृष्टान्तः। Vनावा Vन। यथा नाविकाः Vसिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत्। किंच हे सोम त्वं Vशूरो Vन शूरो वीर इव Vयुध्यन् शत्रून् संप्रहरन् Vनिदः निन्दकाच्छत्रोः Vनः अस्मान् Vअव Vस्पः अवपारय। बाधां विनाश्य पालय। यद्वा। नोऽस्माकं निदो निन्दकाञ्छत्रूनव स्पः अवाङ्मुखं जहि। 'स्पृ हिंसायाम्'। 'बहुलं छन्दसि' इति श्नाप्रत्ययस्य लुक्। तिपि गुणे हल्ङ्यादिना तिपो लोपः॥ ॥ २४॥

'आ दक्षिणा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम्। नवमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम्–'आ दक्षिणा नव ऋषभस्तौ वैश्वामित्रौ' इति। 'तौ' इत्यनेन प्रकृतो रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते। श्रूयते हि–'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्या३सदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः।
हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्वो३र्ब्रह्म निर्णिजे॥ १॥

आ। दक्षिणा। सृज्यते। शुष्मी। आऽसदम्। वेति। द्रुहः। रक्षसः। पाति। जागृविः।
हरिः। ओपशम्। कृणुते। नभः। पयः। उपऽस्तिरे। चम्वोः। ब्रह्म। निःऽनिजे॥ १॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः Vदक्षिणा Vआ Vसृज्यते अस्माभिः प्रदीयते। Vशुष्मी बलवान् सोमः Vआसदम् आस्थानं द्रोणाख्यं Vवेति प्रविशति। किंच Vजागृविः जागरणशीलः सोमः Vद्रुहः द्रोहकारिणः Vरक्षसः राक्षसात् Vपाति स्तोतॄन् रक्षति। अपि च Vहरिः हरितवर्णः सोमः Vओपशम्। आ समन्तादुपशेत इत्योपशः। सर्वस्य धारकं Vनभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं Vपयः उदकं Vकृणुते सर्वत्र करोति। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः। यद्वा। नभोऽन्तरिक्षं पयः पयसो

धारकं करोतीति। किंचायं सोमः ᵛचम्वोः। द्यावापृथिव्योर्नामैतत्। चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा अत्रेति। तयोः ᵛउपस्तिरे उपस्तरणायाच्छादनाय ᵛब्रह्म बृहदुद्यतं तमांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं द्युलोके करोति। तथा तमेव सूर्यं ᵛनिर्निजे पदार्थानां निर्णेजनाय परिशोधनाय च करोति। आदित्यो हि द्यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति। स हि स्वभासा सर्वं निर्णेक्ति च॥

प्र कृष्टिहेव॑ शूष ए॑ति॒ रोरु॑वदसु॒र्यं१॒॑ वर्णं॒ नि रि॑णीते अस्य॒ तम्।
जहा॑ति व॒व्रिं पि॒तुरे॑ति निष्कृ॒तमु॑पप्रु॒तं कृ॑णुते नि॒र्णिजं॒ तना॑॥ २॥

प्र। कृ॒ष्टि॒हाऽइ॑व। शू॒षः। ए॒ति॒। रोरु॑वत्। अ॒सु॒र्य॑म्। वर्ण॑म्। नि। रि॒णी॒ते॒। अ॒स्य॒। तम्।
जहा॑ति। व॒व्रिम्। पि॒तुः। ए॒ति॒। निः॒ऽकृ॒तम्। उ॒प॒ऽप्रु॒तम्। कृ॒णु॒ते॒। निः॒ऽनिज॑म्। तना॑॥२॥

ᵛशूषः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः ᵛरोरुवत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ᵛकृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव ᵛप्र ᵛएति प्रगच्छति। किंच ᵛअसुर्यम् असुराणां बाधकम् ᵛअस्य आत्मनो ᵛवर्णं हरितमावारकं बलं वा ᵛनि ᵛरिणीते निर्गमयति। ततः स सोमः ᵛवव्रिम्। वृणोति शरीरमिति वव्रिर्जरा। ᵛजहाति त्यजति। कथमिति चेत् तदुच्यते। ᵛपितुः अन्नं सोमः ᵛनिष्कृतं[1] संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा इदानीम् ᵛएति गच्छति। किंच सोमः ᵛतना अविच्छेदेन तते विस्तृते दशापवित्रे ᵛनिर्निजम्। निर्णिगिति रूपनाम। आत्मीयं रूपम् ᵛउपप्रुतम् उपगमनशीलं ᵛकृणुते करोति। तस्माज्जरां त्यजतीत्यर्थः॥

अद्रि॑भिः सु॒तः प॑वते॒ गभ॑स्त्योर्वृषा॒यते॒ नभ॑सा॒ वेप॑ते म॒ती।
स मो॑दते॒ नस॑ते॒ साध॑ते गि॒रा ने॑नि॒क्ते अ॒प्सु यज॑ते॒ परी॑मणि॥ ३॥

अद्रि॑ऽभिः। सु॒तः। प॒व॒ते॒। गभ॑स्त्योः। वृ॒ष॒ऽयते॑। नभ॑सा। वेप॑ते। म॒ती।
सः। मो॒द॒ते॒। नस॑ते। साध॑ते। गि॒रा। ने॒नि॒क्ते। अ॒प्ऽसु। यज॑ते। परी॑मणि॥ ३॥

ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛगभस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च ᵛसुतः अभिषुतः स सोमः ᵛपवते पात्राणि प्रति गच्छति। यः[2] सोमः ᵛवृषायते वृषवदाचरति। किंच यः ᵛमती स्तुत्याभिष्टुतः सन् ᵛनभसा अन्तरिक्षेण ᵛवेपते सर्वत्र गच्छति[2] ᵛसः सोमः ᵛमोदते हृष्टो भवति। तथा ᵛनसते ग्रहादिषु संश्लिष्टो भवति। किंच ᵛगिरा स्तुत्या स्तुतः सन् ᵛसाधते स्तोतॄणां धनान्नादिकं साधयति। अपि च ᵛअप्सु वसतीवर्याख्यासु ᵛनेनिक्ते शुद्धो भवति। तथा ᵛपरीमणि देवैः रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन पोषके वा यज्ञे ᵛयजते पूजितो भवति॥

परि॑ द्यु॒क्षं सह॑सः पर्वता॒वृधं॒ मध्वः॑ सिञ्चन्ति ह॒र्म्यस्य॑ स॒क्षणि॑म्।
आ यस्मि॒न्गावः॑ सुहु॒ताद॑ ऊध॑नि मू॒र्धञ्छ्री॒णन्त्य॑ग्रि॒यं वरी॑मभिः॥ ४॥

परि॑। द्यु॒क्षम्। सह॑सः। प॒र्व॒त॒ऽवृध॑म्। मध्वः॑। सि॒ञ्च॒न्ति॒। ह॒र्म्यस्य॑। स॒क्षणि॑म्।
आ। यस्मि॑न्। गावः॑। सु॒हु॒त॒ऽअदः॑। ऊध॑नि। मू॒र्धन्। श्री॒णन्ति॑। अ॒ग्रि॒यम्। वरी॑मऽभिः॥४॥

ᵛसहसः सहस्विनः ᵛमध्वः मदकराः सोमाः ᵛद्युक्षं दीप्यमाने[3] द्युलोके ᵛक्षियन्तं निवसन्तं ᵛपर्वतावृधं मेघानां पर्वतानां वा वर्धयितारं ᵛहर्म्यस्य शत्रुपुरस्य ᵛसक्षणिम् अभिभवितारमिन्द्रं ᵛपरि

१. त-भ६–तिरस्कृतं। २. ग–नभसांतरिक्षेण वृषायते वर्षते मत्या स्तुत्यस्थानात् कंपते। ३. ग-त-भ२.६–दीप्यमानं।

षिञ्चन्ति। तथा सुहुतादः सुहुतानां हविषां भक्षयितारः गावः मूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते ऊधनि पयोधारके स्थाने स्थितम् अग्रियं मुख्यं पयः वरीमभिः उरुत्वैर्महत्त्वैः अस्मिन् पवमानगुण-विशिष्ट इन्द्रे आ श्रीणन्ति आमिश्रयन्ति। दध्ना पयसा च सोमं श्रीणन्ति खलु। तदुच्यते॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ।
जिगादुप ज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन्॥ ५॥

सम्। ईमिति। रथम्। न। भुरिजोः। अहेषत। दश। स्वसारः। अदितेः। उपऽस्थे। आ।
जिगात्। उप। ज्रयति। गोः। अपीच्यम्। पदम्। यत्। अस्य। मतुथाः। अजीजनन्॥५॥

भुरिजोः। बाहुनामैतत्। बिभ्रति पदार्थानाभ्यामिति। तयोर्बाह्वोः दश दशसंख्याकाः स्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः अदितेः भूमेः उपस्थे समीपे देवयजनदेशे ईम् एनं सोमम् आ आभिमुख्येन सम् अहेषत संप्रेरयन्ति। 'हि वर्धनगत्योः'। लुङि रूपम्। कथमिव। रथं न। रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत्। स सोमः जिगात् पात्राणि गच्छति। किंच गोः धेनोः अपीच्यम् अन्तर्हितं पयः उप ज्रयति तदानीमुपगच्छति। यत् यदा मतुथाः मननीय-गाथावन्तः स्तोतारः अस्य सोमस्य पदं स्थानम् अजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः॥ ॥२५॥

अभिष्टवे[1] 'श्येनो न योनिम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'संप्रेषितः श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति। अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषा। सूत्रितं च–'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति।
ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः॥ ६॥

श्येनः। न। योनिम्। सदनम्। धिया। कृतम्। हिरण्ययम्। आऽसदम्। देवः। आ। ईषति।
आ। ईमिति। रिणन्ति। बर्हिषि। प्रियम्। गिरा।
अश्वः। न। देवान्। अपि। एति। यज्ञियः॥ ६॥

देवः द्योतमानः पवमानः धिया स्वकर्मणा कृतं संपादितं हिरण्ययं हिरण्मयम् आसदम् आसन्द्यभिधानम् एषति अभिमुखं गच्छति। ईषतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न योनिम्। कुलायं यथा श्येनः पक्षी प्रविशति तद्वत्। ततः ईम् एनं प्रियं प्रीणयितारं सोमं गिरा स्तुत्या बर्हिषि यज्ञे आ रिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः। अनन्तरं यज्ञियः यज्ञार्हः यष्टव्योऽयं सोमः अश्वो न अश्व इव त्वरया देवान् अप्येति अभिगच्छति॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति॥ ७॥

परा। विऽअक्तः। अरुषः। दिवः। कविः। वृषा। त्रिऽपृष्ठः। अनविष्ट। गाः। अभि।
सहस्रऽनीतिः। यतिः। पराऽयतिः। रेभः। न। पूर्वीः। उषसः। वि। राजति॥ ७॥

---

१. ग–अवितावप्रवर्ग्ये।

ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः ᵛअ्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः। यद्वा। वसतीवरीभिर्विशेषेणाक्तः सिक्तः सन् ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛपरा पराङ्मुखम् आगच्छति। पवित्रात् द्रोणकलशं परागच्छतीत्यर्थः। ᵛवृषा वृषभः ᵛत्रिपृष्ठः। त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिपृष्ठः सोमस्य सर्वेषु विद्यमानत्वात्। तस्मात् त्रिपृष्ठः सोमः ᵛगाः स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतीरभिलक्ष्य ᵛअनविष्ट शब्दायते। 'नु शब्दे'। किंच ᵛसहस्रणीतिः सहस्रनयनः। प्रयोगबाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च सहस्रविधनयनत्वम्। अत एव ᵛयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता ᵛपरायतिः कलशान् प्रति परागन्ता भवति। सोऽयं ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛउषसः। 'कालाध्वनोः॰' इति द्वितीया। बहुषूषःकालेषु ᵛरेभो ᵛन। 'रेभृ शब्दे'। शब्दायमानः स्तोतेव ᵛवि ᵛराजति विशेषेण दीप्यते। तेषु सोमस्याभिषूयमाणत्वात्। स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति[1]॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति स्रिधः।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया॥ ८॥

त्वेषम्। रूपम्। कृणुते। वर्णः। अस्य। सः। यत्र। अशयत्। सम्ऽऋता। सेधति। स्रिधः। अप्साः। याति। स्वधया। दैव्यम्। जनम्। सम्। सुऽस्तुती। नसते। सम्। गोऽअग्रया॥८॥

ᵛअस्य। अन्वादेशे अशादेशः। अस्य सोमस्य स्वभूतः ᵛवर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः ᵛत्वेषं दीप्यमानं ᵛरूपं ᵛकृणुते करोति। ᵛसः रश्मिः ᵛयत्र ᵛसमृता। अर्तेः क्तिनि रूपम्। सम्यक् प्राप्यते योद्धृभिरत्रेति संग्रामः। अस्मिन् समृतौ युद्धे ᵛअशयत् शेते तिष्ठति। शीङो लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। तत्र युद्धे स रश्मिः ᵛस्रिधः शोषकाञ्छत्रून् ᵛसेधति निषेधति। हिनस्तीति यावत्। वाक्यभेदादनिघातः। किंच ᵛअप्साः। सनोतेः विटि आत्वे कृते रूपम्। अपामुदकानां दाता। यद्वा वसतीवर्याख्यानामपां संभक्ता। सोऽयं ᵛस्वधया हवीरूपेणान्नेन सह ᵛदैव्यं देवानां संबन्धिनं ᵛजनं[2] प्रति ᵛयाति गच्छति। अपि च सोऽयं ᵛसुष्टुती सुस्तुत्या ᵛसं संगच्छते। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। किंच स सोमः ᵛगोअग्रया गवादिमुख्यया यया वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते तया वाचा ᵛसं ᵛनसते संगतो भवति। नसतिर्गत्यर्थः। भिन्नवाक्यत्वादनिघातः॥

उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य।
दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः॥ ९॥

उक्षाऽइव। यूथा। परिऽयन्। अरावीत्। अधि। त्विषीः। अधित। सूर्यस्य। दिव्यः। सुऽपर्णः। अव। चक्षत। क्षाम्। सोमः। परि। क्रतुना। पश्यते। जाः॥ ९॥

ᵛउक्षेव वृषभ इव ᵛयूथा गोयूथानि प्रत्यागच्छञ्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः ᵛपरियन् परिगच्छन् ᵛअरावीत् शब्दायते। ततः ᵛसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य[3] ᵛत्विषीः दीप्तीः ᵛअधि ᵛअधित अधिदधाति। सूर्यात्मना द्युलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः। दधातेर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्वकित्त्वे। किंच ᵛदिव्यः दिवि भवः ᵛसुपर्णः सुपतनः श्येनरूपया[4] गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः सोमः ᵛक्षाम्। पृथिवीनामैतत्। क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति। क्षां पृथिवीम् ᵛअव ᵛचक्षत अवपश्यति।

१. भ६–विराजति। २. त१.२.५.६-भ६–'जनं' नास्ति। ३. त-भ–प्रेरकादित्यस्य। ४. त१.२.६.७-भ६–शोभन॰; त५–शोन॰।

चष्टेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । ततः ^v^सोमः ^v^जाः[१] जाताः[१] प्रजाः ^v^क्रतुना प्रज्ञानेन ^v^परि ^v^पश्यते परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ॥ २६ ॥

‘ हरिं मृजन्ति ’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य हरिमन्तस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । ‘जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः’ (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ हरिं मृजन्ति हरिमन्तः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।
उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

^v^हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो ^v^मृजन्ति मार्जयन्ति । ‘ मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ’ (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् ^v^अरुषः । अर्तेरुषच्प्रत्ययः । गमनशीलोऽश्व इव ^v^युज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किंच ^v^कलशे द्रोणाभिधाने स्थितः ^v^सोमः ^v^धेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः ^v^सम् ^v^अज्यते समक्तः सिक्तो भवति । अपि च सोमो यदा ^v^वाचं शब्दम् ^v^उत् ^v^ईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ^v^मती । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ^v^हिन्वते प्रेरयन्ति । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिष्टुतः सः ^v^पुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः ^v^परिप्रियः । ‘ प्रीङ् तर्पणे ’ । क्विप् । शसि इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परितः प्रीणयितॄणि ^v^कति ^v^चित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।
यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगभस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

^v^मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ^v^बहवः स्तोतारः ^v^साकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ^v^वदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा[२] ^v^इन्द्रस्य ^v^जठरे द्रोणकलशे ^v^सोमम् ^v^आदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टुवन्तीति । दुहेर्लिट्युसि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । किंच ^v^यदि यदा ^v^सुगभस्तयः शोभनबाहुकाः ^v^नरः कर्मनेतारो मनुष्याः ^v^काम्यं काम्यमानं ^v^मधु मदकरं सोमं ^v^सनीळाभिः ^v^दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ^v^मृजन्ति सोममभिषुण्वन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।
अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत् । विनम्ऽगृसः ।
सम् । द्वयीभिः । स्वसृऽभिः । क्षेति । जामिऽभिः ॥ ३ ॥

१. ग–जाः प्रजानामैतत् जाताः; त१.२.६.७–जाः; त३.४.५-म२.६.७–जाताः । २. त–यदा ।

सः सोमः अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय ग्रहादीनि प्रविशन्नित्यर्थः । गाः गोविकारानाश्रयणानभिलक्ष्य अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः सूर्यस्य आदित्यस्य दुहितुः उषसः प्रियं रवं शब्दं तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिषवध्वनिर्महान् भवतीत्यर्थः । विनंगृसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगृसः स्तोता । जोषम् । जुषेर्घञि रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय अनु अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः द्वयीभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः सं क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।
पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृऽधूतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवाम् । प्रऽदिवः । इन्दुः । ऋत्वियः ।
पुरंधिऽवान् । मनुषः । यज्ञऽसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते । ॥४॥

हे इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र ते त्वदर्थं बर्हिषि यज्ञेऽयं सोमः धिया स्वेन कर्मणा धारया वा पवते पात्रेषु स्यन्दते । कीदृशः। नृधूतः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः शोधितः अद्रिषुतः ग्रावभिरभिषुतः प्रियः देवानां प्रीणयिता गवां पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी । प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः इन्दुः पात्रेषु क्षरन् ऋत्वियः ऋतौ जातः । 'ऋतोरण्' 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५. १. १०५–१०६) इति घस् । सित्त्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्त[1] ओर्गुणो[1] न भवति। पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । बहुकर्मवान् मनुषः मनुष्यस्य यज्ञसाधनः शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।
आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेर्न द्रुषच्चम्वो३रासदद्धरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ।
आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः ।
वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट नृबाहुभ्यां कर्मनेतृणामृत्विजां बाहुभ्यां चोदितः प्रेरितः धारया सुतः अभिषुतः । यथा धारा भवति तथाभिषुत इत्यर्थः । तादृशः सोमः ते तव अनुष्वधं बलमनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेत्यन्ननाम । अन्नार्थं पवते[2] आगच्छति । ततः स त्वं सोमपानेन क्रतून् कर्माणि आप्राः आपूरयसि । किंच अध्वरे यज्ञे मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् समजैः सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि वृद्धिः॰' इति वृद्धिः । सोऽयं हरिः हरितवर्णः सोमः चम्वोः अधिषवणफलकयोः आसदत् आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । वेर्न । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'सार्व-

---

१. ग–भसंज्ञानिवृत्तेर्गुणः । २. ग–त१.२.३.४.५.६–भ–विपवते; त७–वेः पवते ।

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी द्रुषत् द्रुमे सीदतीति तद्वत् । द्रुषत्[1] । 'पूर्वपदात् ' इति षत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।
समी गावो मतयो यन्ति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईमिति । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञाः अपसः कर्मवन्तः मनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त ऋत्विजः स्तनयन्तं शब्दायमानम् अक्षितम् अक्षीणं कविं क्रान्तदर्शिनम् अंशुं सोमं दुहन्ति अभिषुण्वन्ति । ततः पुनर्भुवः पुनर्भवनशीलाः गावः पशवः मतयः मननीयाः स्तुतयश्च संयतः परस्परं संगताः सत्यः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते सदने उत्तरवेद्याख्ये ईम् एनं सोमं सं यन्ति संगच्छन्ति ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवो३ऽपामूर्मौ सिन्धुष्वन्तरुक्षितः ।
इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

महः महतः दिवः द्युलोकस्य धरुणः धारकोऽयं सोमः पृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये उच्छ्रिते पदे ' यदुत्तरवेदीनाभिः ' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याम्नानात् उत्तरवेदिस्थान ऋत्विग्भिर्निहितः सिन्धुषु स्यन्दमानासु नदीषु अपाम् उदकानाम् ऊर्मौ संघे अन्तः मध्ये उक्षितः सिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः वृषभः कामानां वर्षिता अत एव विभूवसुः व्याप्तधनः सोमः चारु कल्याणं यथा भवति तथा इन्द्रस्य मत्सरः मादयिता सन् हृदे मनसे सुखाय पवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।
मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आऽधून्वते । च । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सदनऽस्पृशः ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे सुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं पार्थिवं रजः लोकं लक्षीकृत्य तु क्षिप्रं परि पवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । आधून्वते अदाभ्यग्रहे त्रिभिरंशुभिराधावनं कुर्वते । तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—' तैरेनं चतुराधुनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा ' इति । तस्मै धनादिकं शिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं नः अस्मान् वसुनः धनात् मा

१. ग-त१.२.३-भ१.२.४.६–द्रुषदिति; भ१(२)–द्रुषदित्यत्र ।

ᵛनिर्भाक् मा निर्भाङ्क्षीः मा वियोक्षीः। कीदृशात्। ᵛसदनस्पृशः। येन[1] भूतेन[1] वसुना सदनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा[2] वियुजः। भाक्। 'भज सेवायाम्'। लुङि सिपि सिचि 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमाभावः। 'एकाचः°' इति इट्प्रतिषेधः। हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३)। सिपो[3] लोपः। यस्मादेवं तस्माद्वयं ᵛपिशङ्गं नानारूपं कनकादिना अत एव ᵛबहुलं प्रभूतं ᵛरयिं धनं ᵛवसीमहि आच्छादयेम। बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः। 'वस आच्छादने'। आदादिकः। लिङि रूपम् ॥

आ तू न॑ इन्दो शतदा॒त्वश्व्यं॑ स॒हस्र॑दातु पशु॒मद्धिर॑ण्यवत्।
उप॑ मास्व बृह॒ती रे॒वती॒रिषोऽधि॑ स्तो॒त्रस्य॑ पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ। तु। नः॒। इन्दो॒ इति॑। श॒त॒ऽदा॒तु। अश्व्य॑म्। स॒हस्र॑ऽदातु। प॒शु॒ऽमत्। हिर॑ण्यऽवत्।
उप॑। मा॒स्व॒। बृ॒ह॒तीः। रे॒वतीः॑। इषः॑। अधि॑। स्तो॒त्रस्य॑। प॒व॒मा॒न॒। नः॒। ग॒हि॒ ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्दो पवमान ᵛनः अस्मभ्यं ᵛतु क्षिप्रं धनम् ᵛआ आयच्छ। कीदृशम्। ᵛशतदातु। दातु दानम्। बहुदानम् ᵛअश्व्यम् अश्वसहितं ᵛसहस्रदातु सहस्रदानोपेतं ᵛपशुमत् पश्वादियुक्तं ᵛहिरण्यवत् हिरण्ययुक्तं च धनं देहि। तथा हे सोम ᵛबृहतीः प्रभूतानि ᵛरेवतीः धनवन्ति[4]। यद्वा पयसो दातारः पशवः। तद्वन्ति ᵛइषः अन्नानि चास्मभ्यम् ᵛउप ᵛमास्व उपनिर्मिमीष्व। कुर्विति यावत्। किंच हे ᵛपवमान ᵛनः[5] अस्माकं स्वभूतस्य ᵛस्तोत्रस्य श्रवणाय ᵛअधि ᵛगहि आगच्छ। 'क्रियार्थोपपदस्य°' (पा. सू. २.३.१४) इति चतुर्थी। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

'स्रक्वे' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते–'स्रक्वे पवित्रः' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च–'स्रक्वे द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ४.६) इति ॥

स्रक्वे॑ द्र॒प्सस्य॒ धम॑तः॒ सम॑स्वरन्नृ॒तस्य॒ योना॒ सम॑रन्त॒ नाभ॑यः।
त्रीन्त्स मू॒र्ध्नो असु॑रश्चक्र आ॒रभे॑ स॒त्यस्य॒ नाव॑ः सु॒कृत॑मपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्वे॑। द्र॒प्सस्य॑। धम॑तः। सम्। अ॒स्व॒र॒न्। ऋ॒तस्य॑। योना॑। सम्। अ॒र॒न्त॒। नाभ॑यः।
त्रीन्। सः। मू॒र्ध्नः। असु॑रः। च॒क्रे॒। आ॒ऽरभे॑। स॒त्यस्य॑। नाव॑ः। सु॒ऽकृत॑म्। अ॒पी॒प॒र॒न् ॥ १ ॥

ᵛस्रक्वे यज्ञस्य[6] हनुस्थानीये। स्रक्व ओष्ठप्रान्तो हनुरुच्यते। 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये अधिषवणफलके ᵛधमतः अभिषूयमाणस्य ᵛद्रप्सस्य सोमस्यांशवः ᵛसमस्वरन् संगच्छन्ते। समशब्दयन् वा। ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛयोना योनावुत्पत्तिस्थाने ᵛनाभयः सोमरसाः ᵛसमरन्त संगच्छन्ते। अर्तेः 'समो गमि°' इत्यादिनात्मनेपदम्। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ्। अथ ᵛअसुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा ᵛसः सोमः ᵛमूर्ध्नः समुच्छ्रितान् ᵛत्रीन् लोकान् ᵛआरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय[7] करोति। किंच ᵛसत्यस्य सत्यभूतस्य सोमस्य ᵛनावः नौका इव स्थिताश्चतस्रः स्थाल्यः[8]। आदित्याग्रयणोक्थ्यध्रुवस्थाल्य इति। ताः

१. ग-त३.४-भ५–येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-भ४–ये भूतेन; भ१.७–यत्ते नव। २. ग–यत्रास्मान् मा; त-भ२.४.६–यन्नाम्रा; भ१.७–यन्ना। ३. ग–सिचो। ४. ग–धनवतीः; त७–धनवती। ५. भ६–सोम। ६. ग–यज्ञवक्त्रस्य। ७. ग-त-भ५.६–संचरणाय च; भ१.७–संवरणाय। ८. त–स्थाल्या स्थानि; भ१.४–स्थाल्यः स्थानि; भ६–स्थाल्य स्थानि।

स्थाल्यः ᵛसुकृतं सुष्ठु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् ᵛअपीपरन् अभिमतदानेन पूजयन्ति[१] वा। पारयतेर्लुङि चङि सन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्घाः॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोरूर्मावधि वेना अवीविपन्।
मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित्प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन्॥ २॥

सम्यक्। सम्यञ्चः। महिषाः। अहेषत। सिन्धोः। ऊर्मौ। अधि। वेनाः। अवीविपन्।
मधोः। धाराभिः। जनयन्तः। अर्कम्। इत्। प्रियाम्। इन्द्रस्य। तन्वम्। अवीवृधन्॥२॥

ᵛमहिषाः पूज्या महान्तो वर्त्विजः ᵛसम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः ᵛसम्यक् ᵛअहेषत सोमं सम्यक् प्रेरयन्ति अभिषुण्वन्तीति यावत्। 'हि गतौ वृद्धौ च'। लुङि सिचि रूपम्। ततः ᵛवेनाः। 'वेनतिः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः। स्वर्गादिफलं कामयमाना ऋत्विजः ᵛसिन्धोः स्यन्दमानस्योदकस्य ᵛऊर्मौ ᵛअधि संघे वसतीवर्यादिषु जलेषु सोमम् ᵛअवीविपन् कम्पयन्ति। तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः। वपतेर्ण्यन्तस्य[२] लुङि चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। किंच ᵛअर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रं ᵛजनयन्तः कुर्वन्तस्ते ᵛप्रियां प्रियतमाम् ᵛइन्द्रस्य ᵛतन्वं धाम च ᵛमधोः मदकरस्य सोमस्य ᵛधाराभिः ᵛअवीवृधन् वर्धितवन्तः। वर्धतेर्लुङि चङि रूपम्॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम्।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम्॥ ३॥

पवित्रऽवन्तः। परि। वाचम्। आसते। पिता। एषाम्। प्रत्नः। अभि। रक्षति। व्रतम्।
महः। समुद्रम्। वरुणः। तिरः। दधे। धीराः। इत्। शेकुः। धरुणेषु। आऽरभम्॥३॥

ᵛपवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः ᵛवाचं सोमस्थितां माध्यमिकां वाचं ᵛपरि ᵛआसते पर्युपविशन्ति। सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' (ऐ. ब्रा. १.२७). इत्याम्नानात्। ततः ᵛप्रत्नः पुराणः ᵛएषां रश्मीनां[३] ᵛपिता अयं सोमश्च ᵛव्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म ᵛअभि ᵛरक्षति अवितं करोति। किंच ᵛवरुणः सर्वस्य स्वतेजसाच्छादकः सोऽयं सोमः ᵛमहः महत् ᵛसमुद्रम्। अन्तरिक्षनामैतत्। महदन्तरिक्षं तैः[४] रश्मिभिः ᵛतिरो ᵛदधे अन्तर्हितमकरोत्। सर्वं व्याप्नोदिति यावत्। तमिमं सोमं ᵛधीराः। ᵛइत् अवधारणे। कर्मणि कुशलाः प्राज्ञा एवर्त्विजः ᵛधरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्याख्येषूदकेषु ᵛआरभम् आरब्धुं ᵛशेकुः शक्नुवन्ति च। रभेस्तुमर्थे 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल्। लित्स्वरेण मध्योदात्तः॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः।
अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः॥४॥

सहस्रऽधारे। अव। ते। सम्। अस्वरन्। दिवः। नाके। मधुऽजिह्वाः। असश्चतः।
अस्य। स्पशः। न। नि। मिषन्ति। भूर्णयः। पदेऽपदे। पाशिनः। सन्ति। सेतवः॥४॥

---

१. ग–पूरयंति। २. ग–वेपते°; त-भ४.६–पतते°; भ२–कंपते°; भ७–वतपते°। ३. ग–अंशूनां। ४. ग–स्वै।

ᵛसहस्रधारे । बहूदकधारा यस्माद्द्रवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः ᵛते सोमरश्मयः ᵛअव अवस्तात् स्थिताः ᵛसमस्वरन् । पृथिवीं वृष्ट्या संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛनाके समुच्छ्रिते देशे वर्तमानाः ᵛमधुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसाग्रेभ्यो[1] हि मधूत्पन्नं भवति । अतो मधुजिह्वाः । ᵛअसश्चतः संगतवर्जिताः[2] पृथक्पृथग्दिव्यवस्थिताः ᵛअस्य सोमस्य स्वभूताः ᵛस्पशः सारभूता रश्मयः ᵛभूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः ᵛन ᵛनि ᵛमिषन्ति निमेषं न कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभृत्या यथा दुष्टान् विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः ᵛपदेपदे स्थाने स्थाने ᵛसेतवः संबद्धाः सन्तः ᵛपाशिनः पापकृतां बाधकाः ᵛसन्ति भवन्ति ॥

पि॒तुर्मा॒तुरध्या ये स॒मस्व॑रन्नृ॒चा शोच॑न्तः सं॒दह॑न्तो अव्र॒तान् ।
इन्द्र॑द्विष्टा॒मप॑ धमन्ति मा॒यया॒ त्वच॒मसि॑क्नीं॒ भूम॑नो दि॒वस्परि॑ ॥ ५ ॥

पि॒तुः । मा॒तुः । अधि॑ । आ । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । ऋ॒चा । शोच॑न्तः । स॒म्ऽदह॑न्तः । अ॒व्र॒तान् ।
इन्द्र॑ऽद्विष्टाम् । अप॑ । ध॒म॒न्ति॒ । मा॒यया॑ । त्वच॑म् । असि॑क्नीम् । भूम॑नः । दि॒वः । परि॑ ॥५॥

ᵛपितुर्मातुः द्यावापृथिव्योः । ' द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ' (ऋ. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु द्यावापृथिव्योर्मातापितृत्वाम्नानात् । द्यावापृथिवीभ्यां ᵛये सोमरश्मयः ᵛअध्या ᵛसमस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते ᵛऋचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या ᵛशोचन्तः दीप्यमानाः ᵛअव्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् ᵛसंदहन्तः सम्यग्विनाशयन्तस्ते रश्मयः ᵛइन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । ' क्ते च ' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इन्द्रेण द्विष्टां वा । ᵛअसिक्नीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवत्कृष्णरूपां ᵛत्वचम् । राक्षसमित्यर्थः[3] । ᵛमायया कर्मणा प्रज्ञया वा ᵛभूमनः विस्तृताद्भूलोकात् ᵛदिवस्परि द्युलोकाच्च ᵛअप ᵛधमन्ति अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्र॒त्नान्माना॒दध्या ये स॒मस्व॑र॒ञ्छ्लोक॑यन्त्रासो र॒भस॑स्य॒ मन्त॑वः ।
अपा॑न॒क्षासो॑ बधि॒रा अ॑हासत ऋ॒तस्य॒ पन्थां॒ न त॑रन्ति दु॒ष्कृत॑ः ॥ ६ ॥

प्र॒त्नात् । माना॑त् । अधि॑ । आ । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । श्लोक॑ऽयन्त्रासः । र॒भस॑स्य । मन्त॑वः ।
अप॑ । अ॒न॒क्षास॑ः । ब॒धि॒राः । अ॒हा॒स॒त॒ । ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । न । त॒र॒न्ति॒ । दुः॒ऽकृत॑ः ॥६॥

ᵛश्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः ᵛरभसस्य ᵛमन्तवः वेगमभिमन्यमानाः एतादृशाः ᵛये सोमरश्मयः ᵛप्रत्नात् पुराणात्[4] ᵛमानात् अन्तरिक्षात् ᵛअध्या ᵛसमस्वरन् सह प्रादुर्भूता अभवन् तान्रश्मीन् ᵛअनक्षासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः ᵛबधिराः देवतास्तुतिश्रवणवर्जिताः पापकृतो[5] नरश्च ᵛअप ᵛअहासत तान् परित्यजन्ति । दर्शिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । ᵛऋतस्य सत्यस्य ᵛपन्थां मार्गभूतमेषां गणं ᵛदुष्कृतः पापकृतो नराः ᵛन ᵛतरन्ति नोत्तारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

स॒हस्र॑धारे॒ वित॑ते प॒वित्र॒ आ वाचं॑ पुनन्ति क॒वयो॑ मनी॒षिण॑ः ।
रु॒द्रास॑ एषामिषि॒रासो॑ अ॒द्रुह॒ः स्पश॒ः स्वञ्च॑ः सु॒दृशो॑ नृ॒चक्ष॑सः ॥ ७ ॥

---

१. ग–सोमतेजसामग्रेभ्यो । २. ग-त४-भ६–संगवर्जिताः; भ७–संगतावर्जिताः । ३. भ१(२)–राक्षसी° । ४. भ६–पुरातनात् । ५. भ१(२)–दुष्कृतः पापकृतः ।

सहस्रऽधारे । विऽतते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । कवयः । मनीषिणः ।
रुद्रासः । एषाम् । इषिरासः । अद्रुहः । स्पशः । सुऽअञ्चः । सुऽदृशः । नृऽचक्षसः ॥ ७ ॥

^कवयः क्रान्तकर्माणः अत एव ^मनीषिणः प्राज्ञा ऋत्विजः ^सहस्रधारे अनेकधारोपेते ^वितते कर्मणि विस्तृते ^पवित्रे शुद्धयुत्पादके सोमे वर्तमानां ^वाचं माध्यमिकाम् । सोमः खलु विश्वावसुप्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' (ऐ. ब्रा.१.२७) इति श्रवणात् । तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वाक्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् ^आ ^पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । स्तुवन्तीति यावत् । य उक्तगुणा मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां ^रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः ^स्पशः मध्यमया वाचा वशिनो भवन्ति । कीदृशाः । ^इषिराः गमनशीलाः ^अद्रुहः स्तोतॄणामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मणि क्विबौणादिकः । परैरहिंस्याः । ^स्वञ्चः शोभनाञ्चनाः अत एव ^सुदृशः सुदर्शनाः ^नृचक्षसः नृणां कर्मनेतॄणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्य१न्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपाः । न । दभाय । सुऽक्रतुः । त्री । सः । पवित्रा । हृदि । अन्तः । आ । दधे ।
विद्वान् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कर्ते । अव्रतान् ॥ ८ ॥

^ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ^गोपाः गोपायिता अत एव ^सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः ^न ^दभाय दम्भाय[1] स्तम्भनाय न भवति । परैर्दम्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच ^सः सोमः ^त्री । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लुक् । त्रीणि ^पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि ^हृद्यन्तः हृदयस्यान्तः ^आ ^दधे आदधाति । स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च ^विद्वान् सर्वं जानानः ^सः सोमः ^विश्वा ^भुवना सर्वाणि भुवनानि ^अभि ^पश्यति । ततः ^कर्ते । करोतेरौणादिकः तप्रत्ययः । कर्मणि ^अजुष्टान् अप्रियान् अत एव ^अव्रतान् अयजमानान् ^अव ^विध्यति अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति । हिनस्तीति यावत् ॥

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।
धीराश्चित्तत्समिनक्षन्त आशतात्रा कर्तमव पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । विऽततः । पवित्रे । आ । जिह्वायाः । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।
धीराः । चित् । तत् । सम्ऽइनक्षन्तः । आशत । अत्र । कर्तम् । अव । पदाति । अप्रऽभुः ॥ ९ ॥

^ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ^तन्तुः तनिता[2] ^पवित्रे अविवालमये दशापवित्रे ^विततः विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः ^वरुणस्य ^जिह्वाया ^अग्रे ^मायया कर्मणा ^आ[3] आस्थितः[3] । वरुणजिह्वाग्र आपस्तिष्ठन्ति । तासु[4] सोमो वसतीति वसतीवर्याख्युदकेषु[5] स्थित इत्यर्थः ।

---

१. ग-न दंभाय । २. ग-तनिता अयं । ३. ग-त३-भ७-दुरास्थितः; त१-दरास्थित; त२.४.५.६ दुरास्थित; त७-दूरास्थित; भ१.२-दुरा दुरास्थितः; भ४-दुरस्थितः; भ६-दुरस्थित । ४. त-भ६-तेषु । ५. त-भ२-°ख्युदके ।

ततः vधीराश्चित् कर्मणि प्राज्ञा एव vतत् वरुणजिह्वाग्रस्थानं vसमिनक्षन्तः। इनक्षतिर्गतिकर्मा। संव्याप्नुवन्तः सन्तः vआशत स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्राप्नुवन्। यः पुनः vकर्तम्। 'कालाध्वनोः°' इति द्वितीया। कर्मणि vअप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् vअत्र अस्मिन्नेव लोके vअव vपदाति अवस्तान्नरके पतति नोपरि गच्छति। 'पद गतौ'। लेट्याडागमः। तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं पवमानसोमदेवताकम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रम्यते–'शिशुर्नं कक्षीवांस्त्रिष्टुबष्टमी' इति। गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्व१र्यद्वाज्यरुषः सिषासति।
दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः। न। जातः। अव। चक्रदत्। वने। स्वः। यत्। वाजी। अरुषः। सिसासति।
दिवः। रेतसा। सचते। पयःऽवृधा। तम्। ईमहे। सुऽमती। शर्म। सऽप्रथः ॥ १ ॥

स पवमानः सोमः vवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके vजातः उत्पन्नः vशिशुर्न शिशुरिव vअव vचक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति। तदोदकमध्ये पतञ्छब्दं करोति खलु। vयत् यदा vवाजी बलवानन्नवान् वा vअरुषः आरोचमानः। यद्वा। वाज्यश्व इव अरुषः। अर्तेरुषच्। गमनशीलः सोमः vस्वः स्वर्गलोकं vसिषासति संभक्तुमिच्छति। सनोतेः सनीडभाव आत्वम्। 'सनोतेः°' इति सांहितिकं षत्वम्। सोऽयं vपयोवृधा गवामोषधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन[1] vरेतसा उदकेन सह vदिवः द्युलोकात् vसचते पार्थिवं लोकं समवैति। vतं तादृशं प्रसिद्धं सोमं vसप्रथः सर्वतः पृथुतरं[2] धनादिना युक्तं vशर्म गृहं तद्वयं vसुमती। 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। सुमत्या शोभनया स्तुत्या vईमहे याचामहे। ईमह इति याच्ञाकर्मा। 'ईङ् गतौ'। दैवादिकः। छान्दसः श्यनो लुक् ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः।
सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः। यः। स्कम्भः। धरुणः। सुऽआततः। आऽपूर्णः। अंशुः। परिऽएति। विश्वतः।
सः। इमे इति। मही इति। रोदसी इति। यक्षत्। आऽवृता।
समीचीने इति सम्ऽईचीने। दाधार। सम्। इषः। कविः ॥ २ ॥

vदिवः द्युलोकस्य vस्कम्भः विष्कम्भयिता संरोद्धा vधरुणः सर्वस्य धारकः। यद्वा। पृथिव्या धारकः। 'विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः' (ऋ. सं. ९.८९.६) इत्याम्नानात्। तादृशः vस्वाततः सुष्ठु सर्वत्र vविततः विस्तृतः अत एव vआपूर्णः[3] पात्रेषु संपूर्णः vयः vअंशुः सोमात्मकः vविश्वतः सर्वतः vपर्येति परिगच्छति। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः। vसः सोमः vइमे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआवृता संभजनीयेन कर्मणा vयक्षत् यजतु। स्वबलेन संयोजयत्वित्यर्थः। ततः सोऽयं vसमीचीने परस्परं संगते द्यावापृथिव्यौ vदाधार धारयांचकार। 'तुजादीनाम्°' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। अनन्तरं vकविः क्रान्तकर्मा vइषः अन्नानि स्तोतृभ्यः vसं प्रयच्छतु। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

---

१. त१.२.५.६.७-म६-'वर्धकेन' नास्ति। २. ग-त३-म-पृथुतमं। ३. म१.२.७-पूर्णः।

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूर्वी गव्यूतिरदितेर्ऋतं यते ।
ईशे यो वृष्टेरित उस्रियो वृषापां नेता य इतऊतिर्ऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
यः । वृष्टेः । इतः । उस्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतःऽऊतिः । ऋग्मियः ॥३॥

ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यते गच्छते तस्मा इन्द्राय सुकृतं सुष्ठु संस्कृतं सोम्यं सोममयं महि महत् प्रभूतं मधु मधुररसं प्सरः भक्षणं[1] पानीयं भवति। 'प्सा भक्षणे'। किंच अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् अदितेः[2] पृथिव्याः गव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णो भवति। इन्द्रस्य शतसहस्रसंख्याकैर्हरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः। यः इन्द्रः इतः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरो भवति। तथा उस्रियः। उस्रेति गोनाम। गोभ्यो हितः अपाम् उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य[3] नेता[3] नायकः[4] इतऊतिः इममस्मदीयं यज्ञं प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स तथोक्तः। इतो गच्छन् यः इन्द्रः ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोतव्यो भवति। तस्मा अयं सोमः पातव्यो[5] भवतीति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभः' इत्येषा। सूत्रितं च–'तदु प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।
समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥४॥

आत्मन्वत्। 'अनो नुट्' इति नुडागमः। आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस आदित्यरूपात्सोमः दुह्यते। किंच ऋतस्य यज्ञस्य नाभिः। 'णह बन्धने'। 'स्वमोर्नपुंसकात्' (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुङ्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्। नाभि[6] यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति। ततः सुदानवः शोभनस्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति[7] स्तुतिभिस्तर्पयन्ति। अथ नरः नेतारः पेरवः। 'पा रक्षणे'। 'मापोरित्वे रुन्' इति रुन्प्रत्ययः। सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्ताद्वर्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्षन्ति। 'मिह सेचने'। भौवादिकः। यद्वा। हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं१ मनुषे पिन्वति त्वचम् ।
दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥५॥

---

१. ग-त३-म१.२.४.७–भक्षणीयं। २. त-म२–या; भ६–या द्यावा; मु–अदितेः अदीनायाः। ३. ग-त३-भ१.२.४.५.७–नेता सर्वस्य। ४. ग–जगतः। ५. ग–दातव्यो। ६. ग-भ१.६.७–नाभिः; त४–नाभिं। ७. भ१(२)–स्तुतिभिः प्रीणंति प्रीणयंति स्तुतिभिः प्रीणयंति।

ऊर्मिणा वसतीवर्यादीनामुदकानां संघेन सचमानः अंशुः सोमः अरावीत् शब्दं करोति। किंच स सोमः देवाव्यम्। 'अव रक्षणे'। 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः। देवानां पालयित्रीं त्वचम् आत्मनः शरीरं मनुषे मनुष्याय यजमानाय पिन्वति सिञ्चति। पात्रेषु क्षरतीति यावत्। अपि च अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः उपस्थे समीप ओषधीषु तं गर्भम् आ दधाति सुधामयैः किरणैर्विदधाति। येन गर्भेण वयं तोकं दुःखनाशकं पुत्रं च तनयम्। तनोति कुलमिति तनयः पौत्रः। तं च धामहे दध्महे धारयामः। दधातेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्॥ ॥ ३१ ॥

सहस्रधारेऽव ता असश्चतस्तृतीये सन्तु रजसि प्रजावतीः।
चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्चुतः॥ ६ ॥

सहस्रऽधारे। अव। ताः। असश्चतः। तृतीये। सन्तु। रजसि। प्रजाऽवतीः।
चतस्रः। नाभः। निऽहिताः। अवः। दिवः। हविः। भरन्ति। अमृतम्। घृतऽश्चुतः॥६॥

सहस्रधारे बहूदकधारे तृतीये रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः असश्चतः परस्परमसक्ताः प्रजावतीः उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः ताः अव सन्तु अवस्तात्पृथिव्यां पतन्तु। कास्ता इत्याह। चतस्रो नाभः तपसो[1] बाधिकाः सोमस्य संबन्धिन्यश्चतस्रो दीप्तयः कलाः दिवः द्युलोकात् अवः अवस्तात् निहिताः सोमेन स्थापिताः ताः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य च्यावयित्र्यः सत्यः हविः सोमादिलक्षणं भरन्ति देवानां प्रयच्छन्ति। तथा[2] अमृतं गोष्वोषधीषु च पयोरूपं सुधारूपं च भरन्ति प्रक्षिपन्ति॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिषासति सोमो मीढ्वाँ असुरो वेद भूमनः।
धिया शमी सचते सेमभि प्रवद्दिवस्कवन्धमव दर्षदुद्रिणम्॥ ७ ॥

श्वेतम्। रूपम्। कृणुते। यत्। सिसासति। सोमः। मीढ्वान्। असुरः। वेद। भूमनः।
धिया। शमी। सचते। सः। ईम्। अभि। प्रऽवत्। दिवः। कवन्धम्। अव। दर्षत्। उद्रिणम्॥७॥

श्वेतं दीप्यमानं शुक्लं रूपं कृणुते तदा करोति यत् यदा सिषासति स्वर्गं संभक्तुमिच्छति। सोमे पात्राण्यागते सति तत्तेजसानुरञ्जितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति। ततः मीढ्वान्। 'मिह सेचने'। अस्मात् क्वसौ 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनादभिमतरूपसिद्धिः। कामानां सेक्ता असुरः प्राज्ञो बलवान् वा सोमः भूमनः बहुधनानि वेद स्तोतृभ्यो[3] दातुं जानाति। प्रयच्छतीति यावत्। स ईम्। 'सोऽचि लोपे चेत्' इति सुलोपः। सोऽयं धिया प्रज्ञानेन प्रवत् प्रकृष्टानि शमी। द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। कर्माणि अभि सचते अभितः समवैति। किंच दिवः अन्तरिक्षात् उद्रिणम् उदकवन्तं कवन्धं[4] मेघम्। कवन्धशब्देन[5] मेघोऽभिधीयते। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति। मेघम् अव दर्षत् अवदारयति। विवृतद्वारं करोति। मेघं विदार्यान्तरिक्षात् वृष्टिं करोतीत्यर्थः॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तं कार्ष्मन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान्।
आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम्॥ ८ ॥

---

१. ग-मु-नमसो; त३-म१.२.४.६-तमसो; म७-नमसो। २. त-म६-यथा। ३. ग-पातृभ्यः। ४. त३.५-म-कबंधं। ५. त-म-कबंध°।

अर्ध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

vअध अथानन्तरं vश्वेतं संप्रति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं vगोभिः उदकैः vअक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं vससवान् संभजन् सोमः[1] vआ vअक्रमीत् आक्रमते । vकार्ष्मन्[2]। कार्ष्मशब्दः काष्ठावचनः । आजिं धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां vवाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत् आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय vदेवयन्तः देवानिच्छन्त ऋत्विजः vमनसा vआ vहिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र vशतहिमाय बहुगमनाय vकक्षीवते स्तोत्रकारिणि एतन्नामकायर्षये सोमः vगोनां गाः पशून् प्रेरयति । 'गोः पादान्ते' (पा. सू. ७. १. ५७) इति नुडागमः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।
स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे vपवमान पवित्रेण पूयमान हे vसोम vअद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैः vपपृचानस्य संपृच्यमानस्य vते तव vरसः vअव्यः अवेः vवारं वालं दशापवित्रं vवि vधावति विविधं प्राप्नोति । ततो हे vमदिन्तम मादयितृतम हे vपवमान सोम त्वं vकविभिः क्रान्तकर्मभिर्ऋत्विग्भिः vमृज्यमानः पूयमानः सन् vइन्द्राय vपीतये इन्द्रस्य पानार्थं vस्वदस्व प्रियरसो[3] भव ॥ ॥ ३२ ॥

'अभि प्रियाणि' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथानुक्रम्यते–'अभि प्रियाणि पञ्च कविः' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यह्वो अधि येषु वर्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । यह्वः । अधि । येषु । वर्धते ।
आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

vचनोहितः । चन इत्यन्ननाम । चायतेरसुनि चन इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽन्नाय हितः यद्वा हितान्नः सोमः vप्रियाणि जगतः प्रीणयितॄणि vनामानि नमनशीलानि तान्युदकानि vअभि vपवते अभितः करोति । vयेषु अन्तरिक्षस्थितेषूदकेषु vयह्वः महानयं सोमः vअधि vवर्धते अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः vबृहन् महान् सोमः vबृहतः महतः परिवृढस्य vसूर्यस्य vविष्वञ्चं विष्वग्गमनम्[4] vअधि उपरि vरथं vविचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा सन् vआ vअरुहत् आरोहति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ॥

१. भ१(२)–सोमः कार्ष्मन् । २. त२-भ१-७–'कार्ष्मन्' नास्ति । ३. भ६–प्रियतमो । ४. ग-भ२–विष्वग्गामिनं रथं; त४-भ१–विष्वग्गामनरथं; भ७–विष्वंगांचनं रथ; भ१(२)–गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।
दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं१ नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाभ्यः ।
दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛजिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः ᵛप्रियं प्रियकरं ᵛमधु मदकरं रसं ᵛपवते क्षरति । कीदृशः । ᵛवक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतयः[1] साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । ᵛअस्याः ᵛधियः एतस्य कर्मणः ᵛपतिः पालयिता ᵛअदाभ्यः रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यः ᵛपुत्रः यजमानः ᵛपित्रोः मातापित्रोः ᵛअपीच्यम् अन्तर्हितं यत् ᵛनाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् ᵛतृतीयं नाम ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛरोचने दीप्यमाने सोमेऽभिषूयमाणे सति ᵛअधि ᵛदधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकनाम्नी प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बौधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.४-७) ॥

अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदन्नृभिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।
अभीमृतस्य दोहना अनूषताधि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । अधि । त्रिऽपृष्ठः । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

ᵛद्युतानः । ‘ द्युत दीप्तौ ’ । दीप्यमानः ᵛनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛहिरण्यये हिरण्मये ᵛकोशे अधिषवणचर्मणि[2] । तस्य हिरण्मयत्वं ‘ हिरण्यपाणिरभिषुणोति ’ इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे ᵛयेमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः[3] ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛदोहनाः दोग्धार ऋत्विजः ᵛईम् एनं सोमम् ᵛअभि ᵛअनूषत अभिष्टुवन्ति । ‘ ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ’ (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मण एषां दोग्धृत्वमभिहितम् । सोमः ᵛकलशान् द्रोणाभिधानान्[4] प्रति ᵛअव ᵛअचिक्रदत् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः ᵛत्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशः सोमः ᵛउषसः ᵛअधि यागाहनि ᵛवि ᵛराजति । ‘ अधिशीङ्स्थासां॰ ’ (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेष्वहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतण्यर्थः । अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्रोदसी मातरा शुचिः ।
रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । मतिऽभिः । चनःऽहितः । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ।
रोमाणि । अव्या । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

---

१. त१.२.५.७–स्तुतः; त३.४-म१.५.७–स्तुतीः; म६–स्तुतिः । २. ग–अभिषव॰; त३-म१.२–अधिषव॰ । ३. ग–पवमानः; त३-म१.२.६.७–ते तव; त४–तेनाव; म१(२)–तेन च । ४. त३.४–द्रोणानभिधानान् ; म६–द्रोणकलशाभिधानान् ।

मतिभिः। 'मन ज्ञाने'। 'मन्त्रे वृषेषपचमन°' इति क्तिन्नुदात्तः। स्तुतिभिः अद्रिभिः ग्रावभिश्च सुतः अभिषुतः चनोहितः चनसे अन्नाय हितः हितान्नो वा मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव शुचिः दीप्यमानः एवंविधः सोमः अव्यानि[१] अविमयानि रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि समया अभितः समीपे वि धावति विशेषेण क्षरति। किंच पिन्वमाना अद्भिः सिच्यमाना मधोः मदकरस्य सोमस्य धारा दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसत्रेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम्।
ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परि। सोम। प्र। धन्व। स्वस्तये। नृऽभिः। पुनानः। अभि। वासय। आऽशिरम्।
ये। ते। मदाः। आहनसः। विऽहायसः। तेभिः। इन्द्रम्। चोदय। दातवे। मघम् ॥ ५ ॥

हे सोम स्वस्तये अविनाशाय परि प्र धन्व पात्राणि परितः प्रगच्छ[२]। धविर्गत्यर्थः। किंच नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानस्त्वम् आशिरम् आश्रयणं क्षीरादिकम् अभि वासय आच्छादय। संयोजयेति यावत्। आहनसः। 'आहननवन्तो वचनवन्तः' (निरु. ४.१५) इति यास्कः। शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिषूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा विहायसः। महन्नामैतत्। महान्तः ते त्वदीयाः ये मदाः मदहेतवो रसाः सन्ति तेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमानैः[३] मघं मंहनीयं धनमस्मभ्यं दातवे दातुम् इन्द्रं चोदय प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
व्याख्यायाव्याहतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम्।
अध्यायं सायणामात्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'धर्ता' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम्। 'धर्ता' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्वा ॥ १ ॥

धर्ता। दिवः। पवते। कृत्व्यः। रसः। दक्षः। देवानाम्। अनुऽमाद्यः। नृऽभिः।
हरिः। सृजानः। अत्यः। न। सत्वऽभिः। वृथा। पाजांसि। कृणुते। नदीषु। आ ॥ १ ॥

---

१. त७–अव्या। २. भ१.७–आगच्छ। ३. त-भ२.६–सोमैरश्मिभिर्दीयमानैः।

^v^धर्ता सर्वस्य धारकः सोमः ^v^दिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्दशापवित्रात् ^v^पवते पूयते । कीदृशः सोमः । ^v^कृत्व्यः कर्तव्यः । शोध्य इत्यर्थः । ^v^रसः रसात्मको ^v^देवानां ^v^दक्षः बलप्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा ^v^नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ^v^अनुमाद्यः अनुमदनीयः स्तुत्यो वा ^v^हरिः हरितवर्णः ^v^सत्वभिः प्राणिभिः सादिभिः ^v^सृजानः सृज्यमानः ^v^अत्यो ^v^न अश्व इव स यथा शिक्षितो ^v^वृथा अनायासेन गच्छति तद्वत् वृथा अप्रयत्नेन ^v^पाजांसि बलानि स्वीयान् वेगान् ^v^कृणुते कुरुते । ^v^नदीषु वसतीवरीषु । ताभिरित्यर्थः । ^v^आ सिक्त इति शेषः । अयम् अभिषवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्व१ः सिषासन्रथिरो गविष्टिषु ।
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्योः । स्व१रिति स्वः । सिसासन् । रथिरः । गोऽइष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥२॥

अयं सोमः ^v^गभस्त्योः हस्तयोः ^v^आयुधा आयुधानि ^v^शूरो ^v^न शूर इव ^v^धत्ते धारयति । ^v^स्वः स्वर्गसुखसाधनं यज्ञं वा ^v^सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ^v^रथिरः रथवान् । रथादिरच्प्रत्ययः । ^v^गविष्टिषु यजमानस्य गवामेषणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । ^v^इन्द्रस्य ^v^शुष्मं बलम् ^v^ईरयन् प्रेरयन् ^v^इन्दुः सोमो देवः ^v^अपस्युभिः कर्मेच्छुभिः ^v^मनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः ^v^हिन्वानः प्रेर्यमाणः ^v^अज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।
प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।
प्र । नः । पिन्व । विऽद्युत् । अभ्राऽइव । रोदसी इति ।
धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे ^v^सोम ^v^पवमानः पूयमानस्त्वं ^v^तविष्यमाणः वर्धयिष्यमाणः सन् ^v^इन्द्रस्य ^v^जठरेषु ^v^ऊर्मिणा प्रभूतया धारया ^v^आ ^v^विश । जठरप्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । ^v^नः अस्मदर्थं ^v^विद्युदभ्रेव अभ्राणीव सा यथा दोग्ध्यभ्राणि तद्वत् ^v^प्र ^v^पिन्व धुक्ष्व ^v^रोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच ^v^धिया कर्मणा ^v^न इदानीम् । नेति संप्रत्यर्थे । ^v^शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् ^v^वाजान् अन्नानि ^v^उप समीपे ^v^मासि निर्मासि[१] ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।
यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वःऽदृशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।
यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टऽकाव्यः ॥ ४ ॥

१. ग—ददासि ।

ᵛविश्वस्य जगतः ᵛराजा स्वामी सोमः ᵛस्वर्दृशः स्वर्गद्रष्टुः सर्वद्रष्टुर्वा ᵛऋतस्य सत्यभूतस्ये-न्द्रस्य। मनुष्यवाच्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य ऋतशब्दस्य[1] देवार्थः[1]। तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परि-गृह्यते[2]। तस्य ᵛधीतिं मतिं कर्म वा ᵛऋषिषाट् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टॄणामभिभविता। महत्त्वेन स्वयमपि[3] ऋषिश्रेष्ठत्वादिति[3] भावः। तथा च मन्त्रान्तरं—'ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः' (ऋ. सं.९.९६.६) इति। ईदृशः सोमः ᵛअवीवशत् अकामयत[4] इन्द्रस्य[5] कर्म। ᵛयः सोमः ᵛसूर्यस्य देवस्य ᵛअसिरेण क्षेपकेण रश्मिना ᵛमृज्यते। ᵛअसमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्याप्तकर्मा सोमः ᵛमतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां ᵛपिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः। यद्वा। यो मतीनां पिता असमष्टकाव्यश्च सन् मृज्यते सः ᵛपवते इति संबन्धः॥

वृषे॑व यू॒था परि॒ कोश॒मर्ष॒स्यपामु॒पस्थे॑ वृष॒भः कनि॑क्रदत्।
स इन्द्रा॑य पवसे मत्स॒रिन्त॑मो॒ यथा॒ जेषा॑म समि॒थे त्वोत॑यः॥ ५॥

०वृषा॑ऽइव। यू॒था। परि॑। कोश॑म्। अर्ष॒सि॒। अ॒पाम्। उ॒पऽस्थे॑। वृ॒ष॒भः। कनि॑क्रदत्।
सः। इन्द्रा॑य। प॒व॒से॒। म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः। यथा॑। जेषा॑म। स॒म्ऽइ॒थे। त्वाऽऊ॑तयः॥ ५॥

हे सोम त्वं ᵛवृषेव ᵛयूथा[5] यूथानि वृषभ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् ᵛकोशं कोशवत् रसधारकं[6] कलशं ᵛपरि ᵛअर्षसि परिगच्छसि। कुत्रस्थः सन्। ᵛअपामुपस्थे अन्तरिक्षे। कीदृशः सन्। ᵛवृषभः वर्षिता ᵛकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्। ᵛसः त्वं हे सोम ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛपवसे पूयसे। ᵛमत्सरिन्तमः मादयितृतमस्त्वम्। ᵛयथा वयं ᵛजेषाम जयेम ᵛसमिथे संग्रामे ᵛत्वोतयः त्वया रक्षिताः सन्तः॥ ॥ १॥

'एष प्र कोशे' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'एषः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

ए॒ष प्र कोशे॒ मधु॑माँ अचिक्रद॒दिन्द्र॑स्य॒ वज्रो॒ वपु॑षो॒ वपु॑ष्टरः।
अ॒भीमृ॒तस्य॑ सु॒दुघा॑ घृत॒श्चुतो॑ वा॒श्रा अ॑र्षन्ति॒ पय॑सेव धे॒नवः॑॥ १॥

ए॒षः। प्र। कोशे॑। मधु॑ऽमान्। अ॒चि॒क्र॒द॒त्। इन्द्र॑स्य। वज्रः॑। वपु॑षः। वपुः॑ऽतरः।
अ॒भि। ई॒म्। ऋ॒तस्य॑। सु॒ऽदुघाः॑। घृ॒त॒ऽश्चुतः॑। वा॒श्राः। अ॒र्ष॒न्ति॒। पय॑साऽइव। धे॒नवः॑॥ १॥

ᵛएषः अयं सोमः ᵛमधुमान् मधुररसः ᵛकोशे द्रोणकलशे ᵛप्र ᵛअचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते। कीदृश एषः। ᵛइन्द्रस्य ᵛवज्रः वज्रस्थानीयः। बलकरत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वात् वज्रत्वोपचारः। एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने। तथा ᵛवपुषः बीजानां वप्तुः अन्यस्मात् ᵛवपुष्टरः अतिशयेन वप्ता। बीजावापस्य सोमकर्तृकत्वात् 'सोमो वै रेतोधाः' (तै. सं. २. १. १. ६) इति श्रुतेः। ᵛईम् अस्य ᵛऋतस्य सत्यफलस्य सोमस्य। धारा इति शेषः। ताः ᵛअभि ᵛअर्षन्ति अभिगच्छन्ति। कीदृश्यस्ताः। ᵛसुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्र्यः फलानां ᵛघृतश्चुतः उदकस्य रसस्य वा क्षारयित्र्यः ᵛवाश्राः शब्दयन्त्यः। किमिव। ᵛपयसा युक्ता वाश्राः ᵛधेनवः ᵛइव इति॥

---

१. त३.भ७–॰शब्दस्य देवोर्थः; भ६–॰शब्दस्येवार्थः। २. त-मु–प्रतिगृह्यते। ३. ग–स्वयं ऋषिष्वपि श्रेष्ठत्वादिति। ४. ग–कामयते। ५. ग-त१.५.७-भ१.२.७–'यूथा' नास्ति। ६. ग–हविषः संधारकं; त-भ६–रसं धारकं; भ१.७–रवधारकं।

स पूर्व्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।
स मध्व आ युवते वेविजान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्व्यः । पवते । यम् । दिवः । परि । श्येनः । मथायत् । इषितः । तिरः । रजः ।
सः । मध्वः । आ । युवते । वेविजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अह । बिभ्युषा ॥ २ ॥

सः सोमः पूर्व्यः प्रत्नः पवते पूयते । अभिषूयत इत्यर्थः । यं सोमं दिवः द्युलोकात् श्येनः इषितः स्वमात्रा प्रेषितः[1] सन् परि मथायत् पर्यमथ्नात् तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन् । किम् । रजः तृतीयं लोकम् । सः एव सोमः मध्वः मधुररसं सोमम् आ युवते यौति पृथक्करोति द्युलोकात् । स्वयं वेविजान इत् चलन् अधो गच्छन् कृशानोः सोमपालस्य अस्तुः शरक्षेप्तुः सकाशात् बिभ्युषा भीतेन मनसाह[2] । मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं–‘ कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः ’ (ऐ. ब्रा. ३. २६) ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।
ईक्षेण्यासो अह्यो३ न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्हविः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वासः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोऽमते ।
ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

ते वक्ष्यमाणाः पूर्वासः पूर्वे उपरासः । उपरता अत्रेत्युपराः । तादृशाः इन्दवः सोमाः महे महते गोमते नः मह्यं वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्दवः । ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः[3] संदर्शनीयाः अह्यो न । अह्यः स्त्रिय आहननात् । ता इव सुवेषाः स्त्रिय इव चारवः रमणीयाः । त[4] इत्युक्तं क इत्याह । ये इन्दवः ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमन्त्रजातं हविर्हविः सर्वमपि हविर्जातं च जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।
इनस्य यः सदने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।
इनस्य । यः । सदने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुब्जम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् इन्दुः सोमः नः अस्मान् वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् विद्वान् जानन् हन्तुं वनवत् हन्तु तान् । केन साधनेन । सत्राचा सहाञ्चता मनसा । कीदृशः । पुरुष्टुतः बहुभिः स्तुतः । यः सोमः इनस्य ईश्वरस्याग्नेः सदने स्थाने भूमौ वेद्यां वा वर्तमानः गर्भमादधे धारयत्योषधीषु । यश्च गवाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहृतानाम् उरुब्जं प्रभूतानामपां पयसां जनकं व्रजम् अभ्यर्षति गच्छति । स वनवदिति ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।
असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

१. ग-म१.७–प्रेरितः । २. त–नमसा सह; त३-म२.७–मनसा सह; म६–नमसा सह; मु–मनसा अह सह । ३. ग-त१.३.४.७-म१.४.७–‘ ईक्षणीयाः ’ नास्ति । ४. त१.२.४.५–यत ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । यूथे । वृषऽयुः । कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

ᵛचक्रिः सर्वस्य कर्ता ᵛकृत्व्यः कर्मण्यः ᵛरसः रसात्मकः ᵛमहान् गुणैरधिकः ᵛअदब्धः अहिंस्यः ᵛहुरुक् कुटिलं ᵛयते गच्छते । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं ᵛदिवः सकाशात् ᵛपवते पूयते । अन्तरिक्षस्थाद्दशापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सोमः ᵛअसावि सूयते । कदा । ᵛवृजनेषु अरिष्टेषु सत्सु तत्परिहारार्थम् । कीदृशः सः । ᵛमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ᵛयज्ञियः यष्टव्यः ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛयूथे वडवायूथे स यथा ᵛवृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य वर्षिता ᵛकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

'प्र राजा वाचम्' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र राजा' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।
गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

ᵛराजा राजमानोऽयं सोमोऽभिपूयमाणः सन् ᵛवाचं शब्दं ᵛजनयन् उत्पादयन् ᵛअसिष्यदत् प्रस्यन्दते । तथा ᵛअपः वसतीवरीः ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛगाः स्तुतीः ᵛअभि ᵛइयक्षति अभिगच्छति । इयक्षतिर्गतिकर्मसु पठितः । ᵛअस्य सोमस्य ᵛरिप्रम्[1] अनुपादेयत्वेन पापरूपम् अभिषुतवल्लीशकलादिरूपम् ᵛअविः अविरोमनिर्मितं दशापवित्रं ᵛतान्वा स्वीयेन वस्त्रेण ᵛगृभ्णाति गृह्णाति शोधनसमये । पश्चात् ᵛशुद्धः ᵛदेवानां ᵛनिष्कृतं संस्कृतं स्थानम् ᵛउप ᵛयाति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि षिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
पूर्वीर्हि ते स्रुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । स्रुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे ᵛसोम त्वम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛपरि ᵛषिच्यसे अभिषूयसे । तथा हे सोम ᵛनृचक्षाः नृणां यष्टॄणामनुग्रहेण द्रष्टा ᵛऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा ᵛकविः मेधावी च त्वं ᵛवने उदके ᵛअज्यसे प्रेर्यसे । ᵛपूर्वीः बह्व्यः ᵛहि ᵛते ᵛस्रुतयः मार्गाश्छिद्राणि ᵛसन्ति ᵛयातवे यातुम् । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितस्रुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुल्यमाह । ᵛचमूषदः अभिषवणफलकयोः सीदतः ᵛसहस्रम् अपरिमिताः ᵛअश्वाः व्याप्ताः ᵛहरयः हरितवर्णा अंशवः सन्ति । अथवा । इन्द्राय परिषिच्यस इत्युक्तत्वादिन्द्रप्राप्तौ मार्गसाधनयोः सद्भाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः । ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च[2] सन्ति[3] चमूषदस्तवेति ॥

---

१. त१.२.५–ऋत्वं; म६–ऋतुं । २. त१.२.७–अंशवः; त५–अशवः । ३. त१.७–संति अथ चेंद्राय; त२.४.५–संति अथ च ।

समुद्रियो अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोमंमक्षरन् ।
ता ईं हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥३॥

ᵛसमुद्रियाः । समुद्रसाधनत्वात् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ᵛअप्सरसः काश्चन ᵛअन्तः यज्ञमध्ये ᵛआसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीवर्यः ᵛमनीषिणं मेधाविनं ᵛसोमम् ᵛअभि ᵛअक्षरन् अभिषूयमाणं सोममभिक्षरन्ति । ᵛताः एता आपः ᵛईम् एनं ᵛहर्म्यस्य हर्म्यवत्सुखकरस्य यागगृहस्य ᵛसक्षणिं सेचनशीलं[1] ᵛहिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा ᵛपवमानं सोमम् ᵛअक्षितम् अक्षीणं ᵛसुम्नं सुखं ᵛयाचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रायं[2] भावः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादागत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रसानाददते । स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित्स्वर्जिदब्जित्पवते सहस्रजित् ।
यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वःऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्ठम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

ᵛनः अस्माकं ᵛगोजित् गवां जेता तथा ᵛरथजित् रथस्य जेता ᵛहिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता तथा ᵛस्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता ᵛअब्जित् अपां जेता ᵛसहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य जेता ᵛसोमः ᵛपवते पूयते । ᵛयं ᵛदेवासः देवाः ᵛचक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । ᵛपीतये पानाय । कीदृशं सोमम् । ᵛमदं मदकरं ᵛस्वादिष्ठं स्वादुतमं ᵛद्रप्सं रसात्मकम् ᵛअरुणम् अरुणवर्णं ᵛमयोभुवं सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।
जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वीं गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मऽयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥५॥

हे ᵛसोम ᵛएतानि पूर्वमन्त्रोक्तानि गवादीनि ᵛद्रविणानि धनानि ᵛसत्यानि ᵛकृण्वन् कुर्वन् ᵛपवमानः पूयमानः ᵛअर्षसि पवसे । ᵛजहि च ᵛशत्रुं ᵛयः अस्मच्छत्रुः ᵛअन्तिके समीपे ᵛदूरके अत्यन्तं दूरे देशे ᵛच वर्तते तं जहि । तथा ᵛउर्वीं ᵛगव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् ᵛअभयं ᵛच ᵛनः अस्माकं ᵛकृधि कुरु ॥ ॥ ३ ॥

'अचोदसः' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'अचोदसः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-सेवनशीलं । २. ग-म५-अत्रायं ।

अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः प्र सुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः ।
वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्ऽदिवेषु । हरयः ।
वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥१॥

ˇअचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः ˇइन्दवः सोमाः ˇनः अस्माकं ˇप्र ˇधन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वतिर्गतिकर्मा । कुत्र । ˇबृहद्दिवेषु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहद्दिवकुलजेषु मध्ये । न इति संबन्धः । कीदृशा इन्दवः । ˇसुवानासः सूयमानाः ˇहरयः हरितवर्णाः । किंच ˇनः[1] अस्मभ्यं[1] ये च ˇइषः अन्नस्य ˇअरातयः अदातारः सन्ति ते ˇच ˇवि ˇनशन् विनश्यन्तु । तथा ˇअर्यः अरयोऽपि ˇनशन्त[2] विनश्यन्तु[2] । ˇसनिषन्त संभजन्तु च ˇनो ˇधियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मत्प्रियभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्त्विन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।
तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिह्वृतिं वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । मदऽच्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।
तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिऽह्वृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥२॥

ˇप्र[3] ˇधन्वन्तु प्रगच्छन्तु[3] ˇनः अस्माकम् ˇइन्दवः सोमाः ˇमदच्युतः मदस्राविणः । ˇवा अथवा[4] । किंचेत्यर्थः[5] । ˇधना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । ˇयेभिः यैः सोमैः ˇअर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं ˇजुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । ˇकस्य ˇचित् कस्यापि ˇमर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य ˇपरिह्वृतिं परितो बाधां ˇतिरः तिरस्कुर्वन्तो ˇवयं ˇधनानि गवादिरूपाणि ˇविश्वधा सर्वदा ˇभरेमहि बिभृयाम ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि ष उतान्यस्या अरात्या वृको हि षः ।
धन्वन्न तृष्णा समरीत ताँ अभि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्याः । अरात्याः । अरिः । हि । सः । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः ।
धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरीत । तान् । अभि । सोम । जहि । पवमान । दुःऽआध्यः ॥३॥

ˇउत अपि च ˇसः सोमः ˇस्वस्याः ˇअरात्याः स्वीयस्य शत्रोः[6] ˇअरिः अभिगन्ता हननाय । ˇउत अपि च ˇसः सोमः ˇअन्यस्याः अस्मदीयायाः ˇअरात्याः अस्मच्छत्रोः ˇवृको ˇहि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । ˇधन्वन्न ˇतृष्णा । धन्व निरुदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं ˇसमरीत प्राप्नोति तद्वत् ˇतान् उभयविधान्[7] शत्रून् ˇजहि[7] ॥

---

१. त५–नोस्मात्यं; भ६–नोस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-भ२.६–नश्यंतु; त३.४–नशंत नश्यंतु । ३. भ१.७–'प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु' नास्ति । ४. ग-भ१(२)–'अथवा' नास्ति । ५. त-मु–किंचिदित्यर्थः । ६. त-भ६-मु–शत्रोः समीपं । ७. ग–तान् शत्रूनभि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धींस्तान् शत्रून् जहि ।

दि॒वि ते॒ नाभा॑ पर॒मो य आ॑द॒दे पृ॑थि॒व्यास्ते॑ रुरुहुः॒ सान॑वि॒ क्षिपः॑ ।
अद्र॑यस्त्वा बप्सति॒ गोरधि॑ त्व॒च्य१॒प्सु त्वा॒ हस्तै॑र्दुदुहुर्मनी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

दि॒वि । ते॒ । नाभा॑ । प॒र॒मः । यः । आ॒ऽद॒दे । पृ॒थि॒व्याः । ते॒ । रु॒रु॒हुः॒ । सान॑वि । क्षिपः॑ ।
अद्र॑यः । त्वा॒ । ब॒प्स॒ति॒ । गोः । अधि॑ । त्व॒चि । अ॒प्ऽसु । त्वा॒ । हस्तैः॑ । दु॒दु॒हुः॒ । म॒नी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

हे सोम ^{v}ते तव सः ^{v}परमः उत्तमोंऽशो ^{v}दिवि दिवः ^{v}नाभा नाभौ द्युलोकस्य नाभिस्थानीये देशे । अथवा नाभौ वृष्ट्यादेर्बन्धके दिवि द्युलोके । वर्तते ^{v}य ^{v}आददे आदत्ते हविर्देवतारूपः सन् । ^{v}ते तव द्युलोकस्थांशस्यावयवाः ^{v}पृथिव्याः ^{v}सानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वतादिप्रदेशे ^{v}क्षिपः क्षिप्ताः सन्तः ^{v}रुरुहुः रोहन्ति । ^{v}त्वा त्वां द्युलोकस्थसोमांशभूतम् ^{v}अद्रयः ग्रावाणः ^{v}बप्सति भक्षयन्ति । बप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । ^{v}गोरधि ^{v}त्वचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनडुहेऽधिषवणचर्मणीत्यर्थः। यद्यपि इदानींतनाः कृष्णाजिनेऽभिषुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिषवणचर्म इति सूत्रात् मानसाधनस्यैव गोचर्मणः अधिषवण-चर्मत्वाभिधानादविरोधः । ^{v}त्वा त्वां तथा ^{v}अप्सु वसतीवरीषु ^{v}दुदुहुः दुहन्ति । अङ्गिरसाद्याः दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । ^{v}हस्तैः । 'हस्तो हन्तेः' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । के । ^{v}मनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः ॥

ए॒वा त॑ इन्दो सु॒भ्वं॑ सु॒पेश॑सं॒ रसं॑ तुञ्जन्ति प्रथ॒मा अ॑भि॒श्रियः॑ ।
निदं॑निदं पवमान॒ नि ता॑रिष आ॒विस्ते॒ शुष्मो॑ भवतु प्रि॒यो मदः॑ ॥ ५ ॥

ए॒व । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । सु॒ऽभ्व॑म् । सु॒ऽपेश॑सम् । रस॑म् । तु॒ञ्ज॒न्ति॒ । प्र॒थ॒माः । अ॒भि॒ऽश्रियः॑ ।
निद॑म्ऽनिदम् । प॒व॒मा॒न॒ । नि । ता॒रि॒षः॒ । आ॒विः । ते॒ । शुष्मः॑ । भ॒व॒तु॒ । प्रि॒यः । मदः॑ ॥ ५ ॥

पूर्वत्र 'अद्रयस्त्वा बप्सति' इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे ^{v}इन्दो सोम ^{v}एव एवमिदानीं-क्रियमाणप्रकारेण ^{v}ते तव ^{v}सुभ्वं शोभनभवनं ^{v}सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं ^{v}रसं ^{v}प्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । ^{v}प्रथमाः मुख्याः । ग्रावाणोऽध्वर्यवो वा ^{v}अभिश्रियः अभिश्रयन्तः सन्तः ^{v}तुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे ^{v}पवमान ^{v}निदंनिदम् अस्मन्निन्दकं सर्व-मपि शत्रुं ^{v}नि ^{v}तारिषः विनाशय । ^{v}ते तव ^{v}शुष्मः बलकरः ^{v}प्रियः प्रियभूतः ^{v}मदः मदकरो रसः ^{v}आविः ^{v}भवतु ॥ ॥ ४ ॥

'सोमस्य धारा' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य वसुर्भारद्वाजः' इति । गतो विनियोगः ॥

सोम॑स्य॒ धारा॑ पवते नृ॒चक्ष॑स ऋ॒तेन॑ दे॒वान् ह॑वते दि॒वस्परि॑ ।
बृह॒स्पते॑ र॒वथे॑ना॒ वि दि॑द्युते समु॒द्रासो॒ न सव॑नानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोम॑स्य । धारा॑ । प॒व॒ते॒ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । ऋ॒तेन॑ । दे॒वान् । ह॒व॒ते॒ । दि॒वः । परि॑ ।
बृ॒ह॒स्पतेः॑ । र॒वथे॑न । वि । दि॒द्यु॒ते॒ । स॒मु॒द्रासः॑ । न । सव॑नानि । वि॒व्य॒चुः॒ ॥ १ ॥

^{v}सोमस्य अभिषूयमाणस्य ^{v}धारा ^{v}पवते क्षरति । कीदृशस्य सोमस्य । ^{v}नृचक्षसः नृणां यजमानानां द्रष्टुः । स च ^{v}ऋतेन यज्ञेन ^{v}देवान् सोमभाज इन्द्रादीन् ^{v}हवते । कुत्र । ^{v}दिवस्परि

द्युलोकस्योपरि वर्तमानान्। ᵛबृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः ᵛरवथेन शब्देन स्तोत्रेण ᵛवि ᵛदिद्युते विद्योतते। ᵛसमुद्रासो ᵛन समुद्रा इव पृथिवीं ᵛसवनानि यज्ञसंबन्धीनि ᵛविव्यचुः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान्।
मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम्। त्वा। वाजिन्। अघ्न्याः। अभि। अनूषत। अयःऽहतम्। योनिम्। आ। रोहसि। द्युऽमान्।
मघोनाम्। आयुः। प्रऽतिरन्। महि। श्रवः। इन्द्राय। सोम। पवसे। वृषा। मदः ॥ २ ॥

हे ᵛवाजिन् अन्नवन् सोम ᵛयं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअघ्न्याः अहननीया गावः ᵛअभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति। आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः। स त्वम् ᵛअयोहतम्। अय इति हिरण्यनाम। तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते। हिरण्मयेन पाणिना हतं संस्कृतं ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआ ᵛरोहसि ᵛद्युमान् दीप्तः सन्। 'अभि योनिमयोहतम्' (ऋ. सं. ९. १. २) इति ह्युक्तम्। किंच हे ᵛसोम ᵛमघोनां हविष्मतां यजमानानाम् ᵛआयुः आयुष्यं ᵛमहि महत् ᵛश्रवः अन्नं यशो वा ᵛप्रतिरन् वर्धयन् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛपवसे पूयसे। ᵛवृषा वर्षको ᵛमदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ। इन्द्रस्य। कुक्षा। पवते। मदिन्ऽतमः। ऊर्जम्। वसानः। श्रवसे। सुऽमङ्गलः।
प्रत्यङ्। सः। विश्वा। भुवना। अभि। पप्रथे। क्रीळन्। हरिः। अत्यः। स्यन्दते। वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः ᵛइन्द्रस्य ᵛकुक्षा कुक्षौ ᵛआ ᵛपवते आसिच्यते। किमर्थम्। ᵛश्रवसे तस्यान्नाय यष्टुर्वा अन्नसिद्ध्यर्थम्। सोमो विशेष्यते। ᵛमदिन्तमः मादयितृतमः ᵛऊर्जं ᵛवसानः बलकरं रसमाच्छादयन्। 'अपो वसानः' (ऋ. सं. ९. ७८. १) इति ह्युक्तम्। ᵛसुमङ्गलः शोभनमङ्गलप्रदः। ᵛसः सोमः ᵛप्रत्यङ् ᵛविश्वा ᵛभुवना सर्वाणि भूतजातानि ᵛअभि ᵛपप्रथे अभिप्रथयति। दिवि उदितः सन् ᵛक्रीळन् वेद्यां संक्रीडमानः ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛअत्यः अतनकुशलः ᵛवृषा वर्षकः ᵛस्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः।
नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम्। त्वा। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमम्। नरः। सहस्रऽधारम्। दुहते। दश। क्षिपः।
नृऽभिः। सोम। प्रऽच्युतः। ग्रावऽभिः। सुतः। विश्वान्। देवान्। आ। पवस्व। सहस्रऽजित् ॥ ४ ॥

हे सोम ᵛतं तादृशं ᵛत्वा त्वां ᵛदेवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं ᵛमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ᵛसहस्रधारं बहुधारायुक्तं ᵛदुहते दुहन्ति। के। ᵛनरः नेतार ऋत्विजः ᵛदश ᵛक्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च। हे ᵛसोम ᵛनृभिः मनुष्यैः ᵛप्रच्युतः ᵛग्रावभिः ᵛसुतः अभिषुतस्त्वं ᵛसहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता सन् ᵛविश्वान् ᵛदेवान् ᵛआ ᵛपवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः।
इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हुस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥५॥

तं तादृशं मधुमन्तं मधुररसं वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां हस्तिनः सुहस्तस्य दश क्षिपः अङ्गुलयः अद्रिभिः ग्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृश हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं संघं मादयन् सिन्धोरूर्मिरिव पवमानः पूयमानः सन् अर्षसि गच्छसि॥ ॥५॥

'प्र सोमस्य' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । 'प्र सोमस्य' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पवमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।
दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पवमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।
दध्ना । यत् । ईम् । उत्ऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उत्ऽअमन्दिषुः । सुताः॥१॥

पवमानस्य पूयमानस्य ऊर्मयः रसप्रवाहाः इन्द्रस्य जठरं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति । सुपेशसः सुरूपा ऊर्मय इति संबन्धः । यत् यदा ईम् एते सुताः अभिषुताः सोमाः गवां यशसा बलभूतेन[1] दध्ना सह उन्नीताः सन्तः दानाय यजमानविषयाभिमतदानाय शूरं विक्रान्तमिन्द्रम् उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कुलशाँ असिष्यदुदत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।
अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिस्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनिः । वृषा ।
अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्नोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ[2] सोमः कलशान् अच्छ अभिमुखम् असिष्यदत् स्यन्दते । क इव । अत्यो न वोळ्हा रथस्य वाहकोऽश्व इव । स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अयमुत्तरत्र दृष्टान्तः । वोळ्हा अश्व इव रघुवर्तनिः लघुगमनः वृषा वर्षकश्च । अथ अपि च देवानां सोमसजुषाम् उभयस्य उभयविधं जन्मनः जातं विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति उच्यते । यद्देवजातम् अमुतः द्युलोकात् इतश्च अस्माद्भूलोकाच्च अश्नोति व्याप्नोति यज्ञम् । तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पवमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गयमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पवमानः । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघऽवा । राधसः । महः ।
शिक्ष । वयःऽधः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गयम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥३॥

---

१. ग-बलकरेण । २. भ६-अयं ।

^vआ ^vकिर सर्वतो ^vविक्षिप ^vनः अस्मभ्यं हे ^vसोम ^vपवमानः पूयमानस्त्वम्। किम्। ^vवसु वासकं धनं गवादिरूपम्। किंच ^vइन्दो दीप्त हे सोम ^vमघवा धनवांस्त्वं ^vमहः महतः ^vराधसः धनस्य ^vभव दातेति शेषः। तथा हे ^vवयोधः अन्नस्य धातः सोम ^vवसवे वासकाय परिचरते मह्यं ^vचेतुना[1] प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन ^vसु सुखं कल्याणं ^vशिक्ष देहि। ^vनः अस्मभ्यं प्रदेयं ^vगयं धनम् ^vअस्मत् ^vआरे अस्मत्तो दूरं ^vमा ^vपरा ^vसिचः मा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः।
बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ। नः। पूषा। पवमानः। सुऽरातयः। मित्रः। गच्छन्तु। वरुणः। सऽजोषसः।
बृहस्पतिः। मरुतः। वायुः। अश्विना। त्वष्टा। सविता। सुऽयमा। सरस्वती ॥ ४ ॥

^vसुरातयः सुदानाः ^vसजोषसः संगताः पूषादयो देवाः ^vआ ^vगच्छन्तु ^vनः अस्मान् अस्माकं यज्ञं वा। तथा ^vसुयमा। यम्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः। सुविग्रहा ^vसरस्वती चागच्छतु ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता।
भगो नृशंस उर्व१न्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति। द्यावापृथिवी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे। अर्यमा। देवः। अदितिः। विऽधाता।
भगः। नृऽशंसः। उरु। अन्तरिक्षम्। विश्वे। देवाः। पवमानम्। जुषन्त ॥ ५ ॥

^vविश्वमिन्वे। इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा। सर्वव्यापिन्यौ ^vउभे ^vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमादयस्त्रयश्च भगश्च ^vनृशंसः नृभिः शंसनीयः ^vउर्वन्तरिक्षं च ^vविश्वे ^vदेवाः च ^vपवमानं पूयमानं सोमं ^vजुषन्त सेवन्ते ॥ ॥ ६ ॥

'असावि' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। अत्रानुक्रमणिका—'असावीति त्रिष्टुबन्ते' इति। अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः 'प्र सोमस्य' इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता प्रतिपादिता। गतो विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत्।
पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि। सोमः। अरुषः। वृषा। हरिः। राजाऽइव। दस्मः। अभि। गाः। अचिक्रदत्।
पुनानः। वारम्। परि। एति। अव्ययम्। श्येनः। न। योनिम्। घृतऽवन्तम्। आऽसदम् ॥ १ ॥

^vसोमः ^vअसावि अभिषुतोऽभूत्। कीदृशः सोमः। ^vअरुषः आरोचमानः ^vवृषा वर्षकः ^vहरिः हरितवर्णः। स च ^vराजेव ^vदस्मः दर्शनीयः सन् ^vगाः उदकानि अभिलक्ष्य ^vअचिक्रदत् शब्दं करोति स्वरसनिर्मोकसमये। पश्चात् ^vपुनानः पूयमानः ^vअव्ययम् अविमयं ^vवारं वालं दशापवित्रं ^vपर्येति। ततः ^vश्येनो ^vन श्येन इव ^vयोनिं स्वकीयं स्थानं ^vघृतवन्तम् उदकवन्तम् ^vआसदम् आसदनाय पवत इति शेषः ॥

---

१. ग–सुचेतुना।

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।
अपसेधन्दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनम् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥२॥

हे सोम ᵛकविः क्रान्तदर्शी सन् ᵛवेधस्या यागविधानेच्छया ᵛमाहिनं मंहनीयं पवित्रं ᵛपर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् ᵛमृष्टः प्रक्षालितः ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛवाजं संग्रामम् ᵛअभि ᵛअर्षसि । हे ᵛसोम ᵛदुरिता अस्माकं दुरितानि ᵛअपसेधन् परिहरन् ᵛमृळय सुखय । ᵛघृतम् उदकं ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛपरि ᵛयासि अभिगच्छसि । किम् । ᵛनिर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।
स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥३॥

यस्य ᵛमहिषस्य महतः ᵛपर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य ᵛपर्जन्यः ᵛपिता जनकः स सोमः ᵛपृथिव्याः ᵛनाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने ᵛगिरिषु गिरिसंबन्धिग्रावसु[1] ᵛक्षयं निवासं ᵛदधे धारयत्यभिषवसमये । ᵛउत अपि च ᵛस्वसारः अङ्गुलयः ᵛआपः वसतीवर्यः ᵛगाः आशिरार्थाः स्तुतयो वा ᵛअभि[2] ᵛअसरन्[2] अभिसरन्ति । ᵛसं ᵛनसते संगच्छते च ᵛग्रावभिः साकम् । कुत्र । ᵛवीते कान्ते ᵛअध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पज्राया गर्भ शृणुहि ब्रवीमि ते ।
अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेव । मंहसे । पज्रायाः । गर्भ । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

ᵛजायेव ᵛपत्यौ जाया यथा स्वभार्या भर्तरि सुखं प्रयच्छति तद्वत् ᵛशेव शेवम् । द्वितीयाया अम्भावाभावश्छान्दसः । सुखं ᵛमंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे ᵛपज्राया ᵛगर्भ सोम ᵛशृणुहि शृणु स्तुतीर्याः ᵛते तुभ्यं ᵛब्रवीमि । पजिर्गतिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । भूमावोषधिरूपेण जातत्वात्तद्गर्भत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं ᵛवाणीषु वाक्षु स्तुतिषु ᵛअन्तः मध्ये ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र ᵛचर ᵛजीवसे अस्माकं जीवनाय । हे ᵛसोम ᵛअनिन्द्यः स्तुत्यस्त्वं ᵛवृजने अस्माकं शत्रुबले ᵛजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो ।
एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

---

१. ग–गिरिसंबंधिप्रदेशेषु । २. त१.२.४.५-मर२–' अभ्यसरन् ' नास्ति ।

यथा । पूर्वेभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुवितार्य । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम त्वं यथा पूर्वेभ्यः महर्षिभ्यः स्तोतृभ्यः शतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य दाता तथा सहस्रसाः च सन्[1] पर्ययाः परिगच्छेः एव[2] एवमिदानीमपि[2] नव्यसे नवतराय सुविताय अभ्युदयाय पवस्व क्षर । तव व्रतं कर्म अन्वापः वसतीवर्यः सचन्ते[3] । अतः पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

'पवित्रं ते' इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'पवित्रं ते पवित्रः' इति । अभिप्लव आद्ये ऋचौ वक्तव्ये । सूत्रितं च—'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽभुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतप्तऽतनूः । न । तत् । आमः । अश्नुते । शृतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते[4] पवित्रं शोधकमङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येषि परिगच्छसि विश्वतः सर्वतः । तव तत् पवित्रम् अतप्ततनूः पयोव्रतादिना[5] असंतप्तगात्रः आमः अपरिपक्वो न अश्नुते न व्याप्नोति । शृतास इत् शृता एव परिपक्वा एव वहन्तः[6] यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति[7]॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।
अवन्ति । अस्य । पवितारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥२॥

तपोः शत्रूणां तापकस्य[8] सोमस्य[9] पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्पदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतम् । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इति ब्राह्मणम् । अस्य तन्तवः अंशवः शोचन्तः दीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आशवः शीघ्रगामिनो रसाः अवन्ति रक्षन्ति । कम् । पवितारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा[10] पश्चाद्धुताः[10] दिवः द्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठभागमुन्नतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधि तिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिप्लवे 'अरूरुचत्' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'ईळे द्यावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

---

१. ग—यथा अमृध्रः वाजं संग्रामं । २. ग—एवा एवमि°; घ-त-भ—एवमेवमि° । ३. ग-त३.४—सचंते सेवंते । ४. भ६—ते तव । ५. भ६—पयोग्न्यादिना । ६. ग१-त३-भ१.२.७—'वहंतः' नास्ति । ७. भ६—व्याप्नुवंति यः शृतः स रौद्रः यः शृतः स स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति श्रुतेः । ८. त—व्यापकस्य । ९. ग—शोषकस्य । १०. ग—सोमधाराश्चाग्नौ हुताः; भ६—होमद्वारेण पश्चाद्धुताः ।

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा बिभर्ति भुवनानि वाजयुः ।
मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उषसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । बिभर्ति । भुवनानि । वाजऽयुः ।
मायाऽविनः । ममिरे । अस्य । मायया । नृऽचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

vउषसः संबन्धी vपृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । vअग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः vअरूरुचत् रोचयति । सः vउक्षा जलस्य सेक्ता vबिभर्ति पुष्णात्युदकेन vभुवनानि भूतजातानि vवाजयुः तेषामन्नमिच्छन् । vमायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः vअस्य सोमस्य vमायया प्रज्ञया vममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अग्न्यादयः स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया vनृचक्षसः नृणां द्रष्टारः vपितरः पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा vगर्भमा vदधुः धारयन्ति । ओषधीषु वात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अयमुषसः पृश्निः सवितारूरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्वृष्ट्यर्थम् ॥

अभिष्टवे स्वरमवेक्षमाणः ' गन्धर्व इत्था ' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—' गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति स्वरमवेक्ष्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।
गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पाति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।
गृभ्णाति । रिपुम् । निऽधया । निधाऽपतिः । सुकृत्ऽतमाः । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

vगन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः vअस्य सोमस्य vपदं स्थानं द्युसंबन्धि[1] vइत्था सत्यं vरक्षति । सोऽयं सोमः vदेवानां vजनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । vपाति रक्षति vअद्भुतः महान् । किंचायं vरिपुम् अस्मद्वैरिणं vनिधया । निधा पाश्या । पाशसमूहेन vगृभ्णाति गृह्णाति । vनिधापतिः पाशसमूहस्वामी । तस्यास्य vमधुनः मधुररसस्य vभक्षं vसुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव vआशत प्राप्नुवन्ति ॥

अन्तिमे प्रवर्ग्ये परिधानीयायाः पूर्वं ' हविर्हविष्मः ' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—' उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यमित्यावपेत ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सद्म । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रऽभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

---

1. त१.३.७-मं२.६–द्युसंबंधिनः ।

हे हविष्मः। हविरित्युदकनाम। उदकवन् सोम हविभूर्तं नभः। उदकनामैतत्। उदकरसमित्यर्थः। वसानः आच्छादयन् महि महत् दैव्यं सद्म यागगृहं परि यासि परिगच्छसि अध्वरं निर्वोढुम्। किंच हे सोम राजा पवित्ररथः च वाजं संग्रामम् आरुहः आरोहसि। यद्वा। तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाख्यसंग्रामः। तमारुहः। यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः। किंच सहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशः। अपरिमितगमन इत्यर्थः। अथवा भृष्टिरायुधम्। असंख्यातायुधः सन्। बृहत् श्रवः महदन्नं जयसि अस्माकम्॥ ॥ ८॥

'पवस्व देवमादनः' इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'पवस्व वाच्यः प्रजापतिः' इति। गतो विनियोगः॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे।
कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम्॥ १॥

पवस्व। देवऽमादनः। विऽचर्षणिः। अप्साः। इन्द्राय। वरुणाय। वायवे।
कृधि। नः। अद्य। वरिवः। स्वस्तिऽमत्। उरुऽक्षितौ। गृणीहि। दैव्यम्। जनम्॥ १॥

हे सोम देवमादनः देवानां मादयिता विचर्षणिः विद्रष्टा अप्साः अपां दाता[1] त्वं पवस्व क्षर। कस्मै। इन्द्राय वरुणाय वायवे च। नः अस्माकं वरिवः धनं स्वस्तिमत्। स्वस्तीत्यविनाशनाम। तद्वद्धनं कृधि कुरु। उरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं संघम्। जनशब्दः संघवाची। तं गृणीहि। गृणातिः शब्दकर्मा। शब्दय। यथा त्वदीयाभिषवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः। अथवा दैव्यं जनमित्यृषिः स्वात्मानमाह। देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय॥

आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति।
कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः॥ २॥

आ। यः। तस्थौ। भुवनानि। अमर्त्यः। विश्वानि। सोमः। परि। तानि। अर्षति।
कृण्वन्। सम्ऽचृतम्। विऽचृतम्। अभिष्टये। इन्दुः। सिसक्ति। उषसम्। न। सूर्यः॥ २॥

यः अमर्त्यः देवः सोमः भुवनानि लोकान् आ तस्थौ आस्थितवान् तानि विश्वानि सर्वाणि भुवनानि परि अर्षति परितो गच्छति। परितो रक्षतीत्यर्थः। सोऽयम् इन्दुः यज्ञं यजमानं वा संचृतं देवैः फलैर्वा[2] संबद्धं कृण्वन् कुर्वन् विचृतम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं[3] कृण्वन् अभितो यागाय सिषक्ति सेवते यज्ञम्। उषसं न सूर्यः। सूर्य उषसमिव यथा अभिष्टये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकाशैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुषसं सेवते तद्वत्॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्वा देवानां सुम्न इषयन्नुपावसुः।
आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम्॥ ३॥

1. ग-साता। 2. ग-सुखैर्वा। 3. ग-वियुक्तं।

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इषयन् । उपऽवसुः ।
आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥३॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सृज्यते ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इषयन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । 'इष गतौ' । धनमिच्छन् वा । तथा उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं[1] देवस्वामिनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुषर्बुधम् ।
इन्दुः समुद्रमुदियर्ति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रऽजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उषःऽबुधम् ।
इन्दुः । समुद्रम् । उत् । इयर्ति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

एष स्यः सः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् ऋत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् इन्दुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियर्ति उद्गमयति वायुभिः गन्तृभिरध्वर्य्वादिभिः वायुभिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दं प्रियम् । तद्धार्दि इन्द्रस्य प्रियवद्यथा भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।
धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयःऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिऽभिः । स्वःऽविदम् ।
धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःऽचनाः ॥ ५ ॥

त्यं[2] तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षीरेण श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्व्यः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वान्नः । चन इत्यन्ननाम[2] ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्राय' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं भृगुगोत्रस्य वेनस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
मा ते रसस्य मत्सत द्वयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः ॥ १ ॥

---

१. भ२–दैव्यं जनं । २. ग–त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणंति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लंभयितारं । धनानां जेता कृत्व्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वान्नः । य एवंभूतस्तं सोममभिश्रीणंतीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सत । द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सुषुतः सुष्ठु अभिषुतः सन् इन्द्रार्थं परि स्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं मुञ्च । अमीवा रोगः रक्षसा सह अप भवतु अपगतो वियुक्तो भवतु । ते तव रसस्य स्वांशं रसं पीत्वा मा मत्सत मा माद्यन्तु । के । द्वयाविनः । द्वयं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच इन्दवः ते रसाः इह अस्मिन् यज्ञे द्रविणस्वन्तः धनवन्तः सन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्त्समर्ये पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।
जहि शत्रूँरभ्या मन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्ये । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।
जहि । शत्रून् । अभि । आ । मन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥२॥

हे पवमान सोम अस्मान् समर्ये संग्रामे चोदय प्रेरय । दक्षः हि असि समर्थः खलु भवसि देवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां प्रियः प्रियकरो मदः मादयितासि हि । जहि च शत्रून् अस्माकम् । अभ्या गच्छ चास्मान् प्रति मन्दनायतः । मन्दनाः स्तुतयः । मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । पिब च इन्द्र सोमम् अव जहि च नः अस्माकं मृधः संग्रामात् ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।
अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्ऽतमः ।
अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निंसते ॥ ३ ॥

हे इन्दो क्रियमाण सोम अदब्धः अहिंसितः मदिन्तमः मादयितृतमस्त्वं पवसे पूयसे । आत्मा स्वयमेव उत्तमः त्वम् इन्द्रस्य धासिः अन्नं भवसि । अस्य भुवनस्य राजानं सोमं बहवो मनीषिणः स्तोतारः अभि स्वरन्ति अभिष्टुवन्ति । निंसते गच्छन्ति[1] च[1] ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।
जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।
जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥४॥

सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनः शतधारः अपरिमितधारोपेतः अद्भुतः आश्चर्यकरो महान् इन्दुः इन्द्राय काम्यं मधु पवते । किंच क्षेत्रम् अस्मभ्यम् अपः च जयन् अभ्यर्ष अभिगच्छ पवित्रम् । हे सोम मीढ्वः सेक्तः गातुं मार्गं नः अस्माकम् उरुं विस्तीर्णं कृणु कुरु ॥

---

१. ग-भ५-संगच्छंते च; त१.२.४.५.६-मु-गच्छंति वा; त३-संगच्छते च; भ१.७-गच्छंते च ।

कनिक्रदत्कलशे गोभिरज्यसे व्य१ व्ययं समया वारमर्षसि ।
मर्मृज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।
मर्मृज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

हे सोम ᵛकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ᵛकलशे वर्तमानः ᵛगोभिः पयोभिः ᵛअज्यसे सिक्तो भवसि । ᵛअव्ययम् अविमयं ᵛवारं वालं दशापवित्रं ᵛसमया तत्समीपे ᵛवि ᵛअर्षसि विविधं गच्छसि । ᵛमर्मृज्यमानः शोध्यमानः ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛसानसिः संभजनशीलस्त्वं हे ᵛसोम ᵛइन्द्रस्य ᵛजठरे ᵛसमक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुऽनाम्ने ।
स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुऽमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

हे सोम ᵛस्वादुः त्वं ᵛदिव्याय ᵛजन्मने[1] देवगणाय ᵛपवस्व । तथा ᵛसुहवीतुनाम्ने शोभनाह्वाननामधेयाय ᵛइन्द्राय ᵛस्वादुः त्वं पवस्व । ᵛमित्राय ᵛवरुणाय ᵛवायवे ᵛबृहस्पतये च पवस्व ᵛमधुमान् मधुररसः ᵛअदाभ्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।
पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्दवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।
पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्दवः ॥७॥

ᵛअत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं ᵛकलशे ᵛदश ᵛक्षिपः दशाङ्गुलयोऽध्वर्युसंबन्धिन्यः ᵛमृजन्ति शोधयन्ति । तथा ᵛविप्राणां मध्ये ᵛमतयः स्तोतारः ᵛवाचः स्तुतीः ᵛईरते प्रेरयन्ति । ᵛपवमानाः सोमाः ᵛअभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ᵛसुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । ᵛइन्द्रं ᵛमदिरासः मदकराः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛआ ᵛविशन्ति प्रविशन्ति ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वीं गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।
माकिर्नो अस्य परिषूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनंधनम् ॥ ८ ॥

पवमानः । अभि । अर्ष । सुऽवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
माकिः । नः । अस्य । परिऽसूतिः । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनम्ऽधनम् ॥८॥

हे सोम ᵛपवमानः पूयमानस्त्वं ᵛसुवीर्यमुर्वीं महतीं ᵛगव्यूतिं गोमार्गं च ᵛमहि महत् ᵛसप्रथः सर्वतः पृथु ᵛशर्म गृहं सुखं वा ᵛअभ्यर्ष अभिगमय । ᵛनः अस्माकम् ᵛअस्य कर्मणः

---

१. ग–जन्मने जन्मवते; त–जन्मने जन्मदेवते; त३-भ४.६–जन्मने जन्मदेवते; भ१–जन्मने जन्म; भ५–जन्मने जन्मदेवतो ।

परिषूतिः हिंसायाः परिभेरको द्वेषी माकिः ईशत मेश्वरो भवतु। हे इन्दो सोम त्वया साधनेन धनंधनं सर्वमपि धनं जयेम ॥

अधि द्यामस्थाद्वृषभो विचक्षणोऽरूरुचद्वि दिवो रोचना कविः।
राजा पवित्रमत्येति रोरुवद्दिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि। द्याम्। अस्थात्। वृषभः। विऽचक्षणः। अरूरुचत्। वि। दिवः। रोचना। कविः। राजा। पवित्रम्। अति। एति। रोरुवत्। दिवः। पीयूषम्। दुहते। नृऽचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि अस्थात् द्यां द्युलोकं वृषभः वर्षिता विचक्षणः विद्रष्टा अयं सोमः। तथा कृत्वा दिवः द्युलोकसंबन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि वि अरूरुचत् विविधं रोचयति। कविः क्रान्तप्रज्ञः सन् राजा सोमः पवित्रं दशापवित्रम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति। रोरुवत् शब्दं कुर्वन्। दिवः द्युलोकस्य पीयूषं सारं रसं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः दुहते स्रवन्ति। स्वकीयं रसमान्तरिक्ष्यमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम्।
अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥१०॥

दिवः। नाके। मधुऽजिह्वाः। असश्चतः। वेनाः। दुहन्ति। उक्षणम्। गिरिऽस्थाम्। अप्ऽसु। द्रप्सम्। ववृधानम्। समुद्रे। आ। सिन्धोः। ऊर्मा। मधुऽमन्तम्। पवित्रे। आ ॥१०॥

दिवः द्योतमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि नाके दुःखरहिते हविर्धानाख्ये स्थाने मधुजिह्वाः मधुरवाचः असश्चतः असंसक्ताः। पृथक्पृथगित्यर्थः। यद्वा चिरमकृत्वा[1] शीघ्रमभिषुण्वन्तः वेनाः एतन्नामका महर्षयः दुहन्ति अभिषुण्वन्ति। यद्वा द्युलोक एव वेनाः कान्ता देवा दुहन्ति। तं सोमम् उक्षणं सेक्तारं गिरिष्ठां गिरावुन्नते देशे वर्तमानम् अप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः[2] ववृधानं[2] वर्धमानं द्रप्सं रसरूपं समुद्रे समुद्रवत् प्रवृद्धे द्रोणकलशे सिन्धोः उदकस्य ऊर्मा ऊर्मौ पूरे आ सिञ्चन्तीति शेषः। तदर्थं मधुमन्तं माधुर्योपेतं रसं पवित्रे दशापवित्रे आ सिञ्चन्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसं गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः।
शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥११॥

नाके। सुऽपर्णम्। उपपप्तिऽवांसम्। गिरः। वेनानाम्। अकृपन्त। पूर्वीः। शिशुम्। रिहन्ति। मतयः। पनिप्नतम्। हिरण्ययम्। शकुनम्। क्षामणि। स्थाम् ॥११॥

नाके द्युलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्तं सोमं वेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्व्यः गिरः स्तुतयः उप अकृपन्त उपकल्पन्ते। अभिष्टुवन्तीत्यर्थः। तं शिशुं शिशुवत् संस्कर्तव्यं सोमं मतयः स्तुतयः रिहन्ति[3] लिहन्ति संस्पृशन्ति। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। कीदृशं शिशुम्। पनिप्नतं शब्दायन्तम्। पनतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि अभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च। हिरण्ययं हिरण्मयं शकुनं पक्षिणं क्षामणि क्षमायां स्थां हविर्धाने स्थां वर्तमानम् ॥

---

१. ग–चिरमप्रवृत्ताः; त-भ१.२.६–चिरमधृत्वा; भ४–चिरसधृत्वा। २. ग–वसतीवरीषु वव्रृ॰; त१.२.४.५-भ७–वसतीवरीषु तेर्ववृ॰; त३-भ१.२.४–वसतीवरीषु तैर्ववृ॰; त७-भ६–वसतीवरीषु ते वावृ॰। ३. त–परिहंति।

ऊ॒र्ध्वो ग॑न्ध॒र्वो अधि॒ नाके॑ अस्थाद्वि॒श्वा॑ रू॒पा प्र॑ति॒चक्षा॑णो अस्य ।
भा॒नुः शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ व्य॑द्यौ॒त्प्रारू॑रुच॒द्रोद॑सी मा॒तरा॒ शुचि॑ः ॥ १२ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग॒न्ध॒र्वः । अधि॑ । नाके॑ । अ॒स्था॒त् । विश्वा॑ । रू॒पा । प्र॒ति॒ऽचक्षा॑णः । अ॒स्य ।
भा॒नुः । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । वि । अ॒द्यौ॒त् । प्र । अ॒रू॒रु॒च॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । मा॒तरा॑ । शुचि॑ः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः उन्नतः गन्धर्वः रश्मीनां धारकः सोमः नाके आदित्ये अधि अस्थात् अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आदित्यस्य विश्वा विश्वानि रूपाणि प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसा व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु मातरा निर्मात्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रारूरुचत् प्ररोचयति[1] । शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ १२ ॥ ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आकृष्टा[2] इति माषा इति च द्विनामान ऋषिगणा[2] द्रष्टारः । द्वितीयस्य दशर्चस्य सिकता इति नीवावरी इति द्विनामान ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशर्चस्य पृश्नय इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अदृष्टार्थमेषां द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आकृष्टा माषा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्रष्टारः । एवं चत्वारिंशद्गताः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिर्ऋषिः । ततस्तिसृणां गृत्समदः । जगती छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'प्र तेऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा आकृष्टा माषाः प्रथमे सिकता निवावरी द्वितीये पृश्नयोऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चान्त्यास्तिस्रो गृत्समदः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र त॑ आ॒शवः॑ पवमान धी॒जवो॒ मदा॑ अर्षन्ति रघु॒जाइ॑व॒ त्मना॑ ।
दि॒व्याः सु॑प॒र्णा मधु॑मन्त॒ इन्द॑वो म॒दिन्त॑मास॒ः परि॒ कोश॑मासते ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । आ॒शवः॑ । प॒व॒मा॒न॒ । धी॒ऽजवः॑ । मदा॑ः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । र॒घु॒जाःऽइ॑व । त्मना॑ ।
दि॒व्याः । सु॒ऽप॒र्णाः । मधु॑ऽमन्तः । इन्द॑वः । म॒दिन्ऽत॑मासः । परि॑ । कोश॑म् । आ॒स॒ते॒ ॥ १ ॥

हे पवमान पूयमान सोम ते तव आशवः व्याप्ताः धीजवः मनोवेगाः मदाः मदकरा रसाः अर्षन्ति गच्छन्ति । त्मना आत्मनैव । अनायासेनेत्यर्थः । क इव । रघुजाइव । रघुः[3] शीघ्रगा वडवा[3] । तत्र जाता रघुजाः । त इव निर्गतास्ते दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशापवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । सुपर्णाः सुपतनाः मधुमन्तः माधुर्योपेताः मदिन्तमासः अतिशयेन मादयितृतमाः इन्दवः दीप्ता रसाः कोशं द्रोणकलशं परि आसते पर्युपविशन्ति ॥

प्र ते॒ मदा॑सो मदि॒रास॑ आ॒शवोऽसृ॑क्षत॒ रथ्या॑सो॒ यथा॒ पृथ॑क् ।
धे॒नुर्न व॒त्सं पय॑सा॒भि व॒ज्रिण॒मिन्द्र॒मिन्द॑वो॒ मधु॑मन्त ऊ॒र्मय॑ः ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । मदा॑सः । म॒दि॒रास॑ः । आ॒शवः॑ । असृ॑क्षत । रथ्या॑सः । यथा॑ । पृथ॑क् ।
धे॒नुः । न । व॒त्सम् । पय॑सा । अ॒भि । व॒ज्रिण॑म् । इन्द्र॑म् । इन्द॑वः । मधु॑ऽमन्तः । ऊ॒र्मय॑ः ॥ २ ॥

---

1. ग-प्रादीपयद्धि । 2. ग-भ५.६-पृश्नय इति याजा (भ६-यजा) इति च नामगणाः ।
3. ग-रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६-रघुः शीघ्रवाडवा ।

ᵛप्र ᵛअसृक्षत प्रसृज्यन्ते ᵛते तव ᵛमदिरासः मदकराः ᵛआशवः व्याप्ताः ᵛमदासः मदा रसाः। कृ इव। ᵛरथ्यासः रथ्या अश्वाः ते ᵛयथा तथा ᵛपृथक् प्रसृज्यन्ते। ते ᵛमधुमन्तः माधुर्योपेताः ᵛऊर्मयः प्रवृद्धरसाः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛधेनुः ᵛपयसा ᵛवत्सम् इव स्वरसेन ᵛवज्रिणमिन्द्रम् ᵛअभि गच्छन्ति ॥

अत्यो न हियानो अभि वाजमर्ष स्वर्वित्कोशं दिवो अद्रिमातरम्।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धायसे ॥ ३ ॥

अत्यः। न। हियानः। अभि। वाजम्। अर्ष। स्वःऽवित्। कोशम्। दिवः। अद्रिऽमातरम्।
वृषा। पवित्रे। अधि। सानौ। अव्यये। सोमः। पुनानः। इन्द्रियाय। धायसे ॥ ३ ॥

ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛहियानः प्रेर्यमाणः ᵛवाजं संग्रामम् ᵛअभि ᵛअर्ष अभिगच्छ। तथा ᵛस्वर्वित् सर्ववित् ᵛकोशं द्रोणकलशं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛअद्रिमातरम्। अद्रिर्मेघः। तेन तज्जन्य-मुदकं लक्ष्यते। तस्य निर्मातारमभ्यर्ष। अथ प्रत्यक्षकृतः। ᵛवृषा वर्षकः ᵛसोमः ᵛअव्यये अविमये ᵛअधि[1] ᵛसानौ[1]। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। समुच्छ्रिते तस्मिन् ᵛपुनानः पूयमानो भवति। किमर्थम्। ᵛधायसे धारकाय ᵛइन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र त आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि।
प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र। ते। आश्विनीः। पवमान। धीऽजुवः। दिव्याः। असृग्रन्। पयसा। धरीमणि।
प्र। अन्तः। ऋषयः। स्थाविरीः। असृक्षत। ये। त्वा। मृजन्ति। ऋषिऽसान। वेधसः ॥४॥

हे ᵛपवमान सोम ᵛते तव ᵛआश्विनीः व्याप्ताः ॥ 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्मादौणादिको विनिः। ततोऽण्। व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ ᵛधीजुवः मनोवेगाः ᵛदिव्याः दिवि भवा दिवः[2] पतन्त्यो धाराः ᵛपयसा युक्ताः ᵛधरीमणि धारके द्रोणकलशे ᵛप्र ᵛअसृग्रन् गच्छन्ति। ᵛये ᵛवेधसः विधातारः ᵛऋषयः हे सोम ᵛऋषिषाण ऋषिभिः संभक्त ᵛत्वा त्वां ᵛमृजन्ति अभिषुण्वन्ति ते ऋषयः ᵛस्थाविरीः स्थविरा धाराः ᵛअन्तः मध्ये पात्रस्यान्तः ᵛप्र ᵛअसृक्षत प्रसृजन्ति ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः।
व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा। धामानि। विश्वऽचक्षः। ऋभ्वसः। प्रऽभोः। ते। सतः। परि। यन्ति। केतवः।
विऽआनशिः। पवसे। सोम। धर्मऽभिः। पतिः। विश्वस्य। भुवनस्य। राजसि ॥ ५ ॥

हे ᵛविश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम ᵛप्रभोः परिवृढस्य ᵛसतः ᵛते तव ᵛऋभ्वसः। ऋभ्वा इति महन्नाम। महान्तः ᵛकेतवः रश्मयः ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛधामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि ᵛपरि ᵛयन्ति परिगच्छन्ति। प्रकाशयन्तीत्यर्थः। हे ᵛसोम ᵛव्यानशिः व्यापनशीलश्च त्वं ᵛधर्मभिः धारकैः रसनिस्यन्दैः ᵛपवसे पूयसे। ᵛविश्वस्य ᵛभुवनस्य च ᵛपतिः स्वामी त्वं ᵛराजसि ईश्वरो भवसि ॥ ॥१२॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः।
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

---

१. ग–पवित्रे सानौ; त१.७–पवित्रे दशापवित्रे। २. त१.२.४.७–म२–'दिवः' नास्ति।

उभयतः । पवमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥६॥

ᵛपवमानस्य पूयमानस्य ᵛध्रुवस्य स्वयमविचलितस्य ᵛसतः विद्यमानस्य सोमस्य ᵛकेतवः प्रज्ञापकाः ᵛरश्मयः ᵛउभयतः इतश्चामुतश्च ᵛपरि ᵛयन्ति परिगच्छन्ति। अभिषवसमय एवं भवति। ᵛयदि यदा ᵛपवित्रे दशापवित्रे ᵛहरिः हरितवर्णोऽयम् ᵛअधि ᵛमृज्यते तदानीं ᵛसत्ता सदनशीलोऽयं योनौ स्वीये स्थाने ᵛकलशेषु द्रोणकलशादिषु ᵛनि ᵛषीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।
सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतुः । पवते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ।
सहस्रऽधारः । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

ᵛयज्ञस्य ᵛकेतुः प्रज्ञापकः ᵛस्वध्वरः शोभनयागः ᵛसोमः ᵛपवते पूयते अभिपूयते। तादृशः सोमः ᵛदेवानां ᵛनिष्कृतं[1] संस्कृतं स्थानम् ᵛउप ᵛयाति उपगच्छति। तदर्थं ᵛसहस्रधारः ᵛकोशं द्रोणकलशं ᵛपरि ᵛअर्षति। ततस्तदर्थं ᵛवृषा सेक्तायं ᵛरोरुवत् शब्दयन् ᵛपवित्रम् अतिक्रम्य[2] गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो३ वि गाहतेऽपामूर्मिं सचते सिन्धुषु श्रितः ।
अध्यस्थात्सानु पवमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । सचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अधि । अस्थात् । सानु । पवमानः । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः॥८॥

अयं सोमः ᵛराजा ᵛसमुद्रम् अन्तरिक्षं ᵛनद्यः तत्रत्या अपश्च ᵛवि ᵛगाहते। विगाह्य च ᵛअपामूर्मिं ᵛसचते उदकपूरं स्रवति। ᵛसिन्धुषु उदकेषु ग्रहेषु वा ᵛश्रितः सन्। हूयमानः सन् रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तत इत्यर्थः। अस्यैव[3] वृष्टिसाधनत्वात्। यद्वा। लुप्तोपममेतत्। समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु वसतीवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिषुतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते अभिषवात्पूर्वम्। पश्चात् ᵛपवमानः पूयमानः ᵛअव्ययं ᵛसानु समुच्छ्रितं दशापवित्रम् ᵛअध्यस्थात् अधितिष्ठति। कुत्र देशे। ᵛनाभा ᵛपृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे। तत्संबन्धिनि हविर्धान इत्यर्थः। 'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (तै. सं. ७.४.१८.२) इति श्रुतेः। कीदृशः। ᵛमहो ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛधरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।
इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभिः ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पवते । विऽवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

---

१. ग-त-भ-'निष्कृतं' नास्ति। २. भ१(२)—अतिक्रम्य एति। ३. ग—तस्यैव।

दिवो न सानु स्तनयन् द्युलोकस्य समुच्छ्रितं स्थानं शब्दयन्निव अचिक्रदत् क्रन्दते। यस्य सोमस्य धर्मभिः[1] धारणैः द्यौश्च पृथिवी च धृते स्याताम्। वृष्टिप्रदानद्वारौषध्याद्युत्पादनेन देवानां हविर्भावेन[2] चोभयधारकत्वं प्रसिद्धम्। तादृशः सोमः महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः इन्द्रस्य सख्यं विवेविदत्[3] पवते पूयते पवित्रे। सः पुनानः सोमः[4] कलशेषु सीदति निवसति॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः।
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः॥ १०॥

ज्योतिः। यज्ञस्य। पवते। मधु। प्रियम्। पिता। देवानाम्। जनिता। विभुऽवसुः।
दधाति। रत्नम्। स्वधयोः। अपीच्यम्। मदिन्ऽतमः। मत्सरः। इन्द्रियः। रसः॥१०॥

यज्ञस्य ज्योतिः प्रकाशकः सोमः प्रियं देवानां मधु मधुरं रसं पवते क्षरति। यद्वा। ज्योतिर्यज्ञस्येत्येतदपि मधुविशेषणम्। तथा सति उक्तलक्षणं मधु पवते पूयत इत्यर्थः। सोमरसो विशेष्यते। पिता रक्षिता देवानां जनिता उत्पादयिता सर्वस्य विभूवसुः प्रभूतधनः। ईदृशः सः स्वधयोः द्यावापृथिव्योः। 'स्वधे पुरंधी' इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः। तयोः अपीच्यम् अन्तर्हितं रत्नं रमणीयं धनं दधाति स्थापयति स्तोतृषु। पुनः स एव विशेष्यते। मदिन्तमः मादयितृतमः मत्सरः सोमः इन्द्रियः इन्द्रेण जुष्ट इन्द्रस्य वर्धको वा रसः रसरूपः॥ ॥ १३॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः।
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा॥ ११॥

अभिऽक्रन्दन्। कलशम्। वाजी। अर्षति। पतिः। दिवः। शतऽधारः। विऽचक्षणः।
हरिः। मित्रस्य। सदनेषु। सीदति। मर्मृजानः। अविऽभिः। सिन्धुऽभिः। वृषा॥११॥

वाजी वेजनवान् गमनवान् अश्वसदृशो वा सोमः अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् कलशम् अभि अर्षति गच्छति। कीदृशो वाजी। दिवः पतिः द्युलोकस्य स्वामी शतधारः शतसंख्याकधारः विचक्षणः विद्रष्टा। हरिः हरितवर्णो रसात्मकः सोमः मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा सदनेषु स्थानेषु सीदति पात्रेषु धृतः सन्। कीदृशो हरिः। सिन्धुभिः स्यन्दनसाधनैः अविभिः दशापवित्रच्छिद्रैः मर्मृजानः शोध्यमानः वृषा वर्षकः॥

अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति।
अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा॥ १२॥

अग्रे। सिन्धूनाम्। पवमानः। अर्षति। अग्रे। वाचः। अग्रियः। गोषु। गच्छति।
अग्रे। वाजस्य। भजते। महाऽधनम्। सुऽआयुधः। सोतृऽभिः। पूयते। वृषा॥ १२॥

यः सोमः पवमानः सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे अर्षति गच्छति। तथा अग्रियः अग्रार्हः श्रेष्ठः[5] अग्रे वाचः माध्यमिकाया अग्रे अर्षति। तथा गोषु रश्मिषु गच्छति।

---

१. त–'धर्मभिः' नास्ति। २. ग–हविर्दानेन। ३. ग-त३-म४–विवेविदत् जानन्। ४. त-भ-सोमः। ५. ग-त३-म१.२.४.७–श्रेष्ठोयं; त१.२.४.५.७–श्रेष्ठोये; म६–श्रेष्ठोयो।

तथा vवाजस्य अन्नस्य बलस्य वा लाभाय vमहाधनं संग्रामं vभजते। सः vस्वायुधः vवृषा वर्षकः सोमः vसोतृभिः अभिषवकर्तृभिः vपूयते ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा।
तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम्। मतऽवान्। शकुनः। यथा। हितः। अव्ये। ससार। पवमानः। ऊर्मिणा।
तव। क्रत्वा। रोदसी इति। अन्तरा। कवे। शुचिः। धिया। पवते। सोमः। इन्द्र। ते ॥ १३॥

vअयं सोमः vमतवान्। मतं संमतं प्रियं स्तोत्रम्। तद्वान् vपवमानः पूयमानः शोध्यमानश्च सन् vहितः प्रेरितः vशकुनः पक्षी vयथा शीघ्रं गच्छति तथा vअव्ये पवित्रे vऊर्मिणा रसेन vससार गच्छति। हे vकवे क्रान्तप्रज्ञ अनूचान वा। 'ये वा अनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः। तादृश यजमान यद्वा उक्तलक्षण vइन्द्र vते तव vक्रत्वा कर्मणा vधिया प्रज्ञया च। यद्वा। विशेषणविशेष्यभावः। धिया धारकेण क्रत्वा कर्मणा vरोदसी vअन्तरा रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तरा vशुचिः vसोमः vपवते पूयते ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम्। वसानः। यजतः। दिविऽस्पृशम्। अन्तरिक्षऽप्राः। भुवनेषु। अर्पितः।
स्वः। जज्ञानः। नभसा। अभि। अक्रमीत्। प्रत्नम्। अस्य। पितरम्। आ। विवासति॥ १४॥

vदिविस्पृशं दिविस्प्रष्टारं vद्रापिं कवचं तेजोरूपं vवसानः आच्छादयन् vयजतः यष्टव्यः vअन्तरिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन तादृशः सोमः vभुवनेषु उदकेषु vअर्पितः vस्वः सर्वं स्वेन पायितव्यं देवसंघं स्वर्गं वा vजज्ञानः जनयन्। अथवा। स्वरुदकम्। तज्जनयन्। vनभसा उदकेन vअभ्यक्रमीत् अभिक्रामति। vअस्य उदकस्य vपितरं पालकं vप्रत्नं पुराणमिन्द्रम् vआ vविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे।
पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः। अस्य। विशे। महि। शर्म। यच्छति। यः। अस्य। धाम। प्रथमम्। विऽआनशे।
पदम्। यत्। अस्य। परमे। विऽओमनि। अतः। विश्वाः। अभि। सम्। याति। सम्ऽयतः॥ १५॥

vसः सोमः vअस्य इन्द्रस्य vविशे प्रवेशनाय vमहि महत् vशर्म सुखं vयच्छति[1]। vयः सोमः vअस्य इन्द्रस्य vधाम[2] तेजोयुक्तं शरीरं vप्रथमम्[3] इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं vव्यानशे प्राप्तवान्। vयत् यस्य vअस्य सोमस्य vपरमे उत्कृष्टे vव्योमन् विशेषेण रक्षके द्युलोके वेद्यां वा[4] vपदं[4] भवति। vयतः यस्मात् सोमात् तृप्त इन्द्रः सोमः स्वयं वा vविश्वाः vसंयतः सर्वान् संग्रामान् vअभि vयाति[5] सम्यगभिगच्छति। स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥　　॥ १४ ॥

---

१. ग-त३.४-म४—यच्छति प्रयच्छति; म१.७—प्रयच्छति। २. त—सोम। ३. ग-त-म१.२.४.६—'प्रथमं' नास्ति। ४. त-म६—'वा पदं' नास्ति। ५. ग-त३.४-म१.२.४-मु—संयाति।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम्।
मर्यइव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति। अयासीत्। इन्दुः। इन्द्रस्य। निःऽकृतम्। सखा। सख्युः। न। प्र। मिनाति। सम्ऽगिरम्॥ मर्यःऽइव। युवतिऽभिः। सम्। अर्षति। सोमः। कलशे। शतऽयाम्ना। पथा॥ १६॥

^v^इन्दुः सोमः ^v^इन्द्रस्य ^v^निष्कृतं[1] स्थानमुदरं ^v^प्रो ^v^अयासीत् प्रैव गच्छति। गत्वा च ^v^सखा सखिभूतः सोमः ^v^सख्युः इन्द्रस्य ^v^संगिरं सम्यग्गिरणाधारभूतमुदरं[2] ^v^न ^v^प्र ^v^मिनाति न हिनस्ति। किंच[3] ^v^मर्यइव ^v^युवतिभिः[3] मर्त्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह ^v^समर्षति संगच्छतेऽभिषवकाले। पश्चात् ^v^सोमः ^v^शतयाम्ना अनेकयानसाधनच्छिद्रोपेतेन ^v^पथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिनि ^v^कलशे द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः। यद्वा एकमेव वाक्यम्। यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एवं[4] कलशे शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽद्भिः[4] ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः।
सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पयसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र। वः। धियः। मन्द्रऽयुवः। विपन्युवः। पनस्युवः। सम्ऽवसनेषु। अक्रमुः। सोमम्। मनीषाः। अभि। अनूषत। स्तुभः। अभि। धेनवः। पयसा। ईम्। अशिश्रयुः॥ १७॥

हे सोम ^v^वः युष्माकं ^v^धियः ध्यातारः ^v^मन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः ^v^पनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः ^v^विपन्युवः। स्तोतॄनामैतत्। स्तोतारः ^v^संवसनेषु संवासयोग्येषु यागगृहेषु ^v^प्र ^v^अक्रमुः प्रक्रमन्ते। तदेवाह। ^v^सोमं ^v^मनीषाः मनस ईश्वराः ^v^स्तुभः स्तोतारः ^v^अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति। ^v^धेनवः अपि ^v^पयसा स्वीयेन ^v^ईम् एनं सोमम् ^v^अभि ^v^अशिश्रयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व पवमानो अस्रिधम्।
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ। नः। सोम। सम्ऽयतम्। पिप्युषीम्। इषम्। इन्दो इति। पवस्व। पवमानः। अस्रिधम्। या। नः। दोहते। त्रिः। अहन्। असश्चुषी। क्षुऽमत्। वाजऽवत्। मधुऽमत्। सुऽवीर्यम्॥ १८॥

हे ^v^इन्दो दीप्त ^v^सोम ^v^पवमानः त्वं ^v^नः अस्माकं ^v^संयतं संगृहीतं ^v^पिप्युषीं प्रवृद्धम् ^v^इषम् अन्नम् ^v^अस्रिधम् अक्षीणं ^v^पवस्व। प्रयच्छेत्यर्थः। ^v^या यादृशी ^v^नः अस्माकम् ^v^अहन् अहनि अह्नः ^v^त्रिः त्रिषु सवनेषु ^v^असश्चुषी अप्रतिबन्धा ^v^दोहते क्षरति। किम्। ^v^क्षुमत् शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं ^v^वाजवत्[5] ^v^मधुमत् माधुर्योपेतं ^v^सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते। तामिषं पवस्वेति समन्वयः ॥

---

१. ग-म४-निष्कृतं संस्कृतं। २. ग-सम्यग्गिरामाधार°; त१.५-सम्यग्गिरणाधार°; त२.४.५.६-म६-सम्यग्जिरणाधार°। ३. ग-तत्र दृष्टांतः। मर्यो। ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे समर्षतीति संबंधः। ५. ग-त३-म१.४.७-वाजवत् बलवत्।

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नः प्रतरीतोषसो दिवः ।
क्राणा सिन्धूनां कलशाँ अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रऽतरीता । उषसः । दिवः ।
क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिऽभिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिषूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्रष्टा अह्नः उषसो दिवः द्युलोकस्यादित्यस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता[1] । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सुः[2] । 'सुपां सुलुक्°' इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् प्रविशन्[3] मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

मनीषिभिः पवते पूर्व्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशाँ अचिक्रदत् ।
त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिऽभिः । पवते । पूर्व्यः । कविः । नृऽभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।
त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्य्वादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीषिभिर्मनीषिणीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्व्यः पुराणः कविः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्य्वादिभिः यतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्दं करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु विस्तृतस्येन्द्रस्य[4] संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु मधुरं रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सख्यं कर्तुम् ॥ ॥१५॥

अयं पुनान उषसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।
अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनानः । उषसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुऽभ्यः । अभवत् । ऊँ इति ।
लोकऽकृत् ॥ अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् ।
सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उषसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽद्भ्यो वसतीवरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्त्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशतिं[5] गा ऋत्विङ्मुखेन[5] आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात्[6] कर्तृुपचारः[7] । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

---

१. त–वर्धयिता । २. ग-त१.७-भ६-मु–'सुः' नास्ति । ३. ग-त४-भ६.७–'प्रविशन्' नास्ति । ४. ग-त-भ५.६-मु–°स्येंद्रस्य यजमानस्य । ५. त५-भ६–एकविंशतिवारान् त्वङ्मुखेन; भ४–एकविंशतिवारं ऋत्विग्मुखेन; मु–एकविंशतिं वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. भ६–पूरकत्वात् । ७. ग–कर्तृत्वोपचारः; त१.२.७-मु–कर्तुरुपचारः; त३–कृत्वोपचारः; त४.५–कर्तुपचारः; भ१.२.७–उपचारः; भ६–कर्तूपचारः ।

पर्वस्व सोम दि॒व्येषु॒ धाम॑सु सृजा॒न इ॑न्दो क॒लशे॑ प॒वित्र॒ आ ।
सीद॒न्निन्द्र॑स्य ज॒ठरे॒ कनि॑क्रद॒न्नृभि॑र्य॒तः सूर्य॒मारो॑हयो दि॒वि ॥ २२ ॥

पव॑स्व । सोम॑ । दि॒व्येषु॑ । धाम॑ऽसु । सृ॒जा॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । क॒लशे॑ । प॒वित्रे॑ । आ ।
सीद॑न् । इन्द्र॑स्य । ज॒ठरे॑ । कनि॑क्रदत् । नृऽभि॑ः । य॒तः । सूर्य॑म् । आ । अ॒रो॒ह॒यः॒ । दि॒वि ॥२२॥

हे सोम दिव्येषु धामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिषूदरेष्वित्यर्थः[1] । तेषु पवस्व क्षर । कीदृशः[2] सन्[2] । हे इन्दो दीप्त सोम कलशे पवित्र आ दशापवित्रे च । आ इति चार्थे । सृजानः सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच इन्द्रस्य जठरे सीदन् जठरं गच्छन् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् दिवि सूर्यम् आरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः[3] ॥

अद्रि॑भिः सु॒तः प॑वसे प॒वित्र॒ आँ इन्द॒विन्द्र॑स्य ज॒ठरे॑ष्वावि॒शन् ।
त्वं नृ॒चक्षा॑ अभवो विचक्षण॒ सोम॑ गो॒त्रमङ्गि॑रोभ्योऽवृणो॒रप॑ ॥ २३ ॥

अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । प॒व॒से॒ । प॒वित्रे॑ । आ । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्र॑स्य । ज॒ठरे॑षु । आ॒ऽवि॒शन् ।
त्वम् । नृ॒ऽचक्षा॑ः । अ॒भ॒वः॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ । सोम॑ । गो॒त्रम् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । अ॒वृ॒णोः॒ । अप॑ ॥२३॥

हे इन्दो सोम अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतस्त्वं पवसे क्षरसि पूयसे वा । पवित्र आ दशापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिषुतो भवसि पवसे चेति चार्थं आकारः । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य जठरेषु जठरप्रदेशेषु आविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे विचक्षण विद्रष्टः सोम त्वं नृचक्षा अभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किंच हे सोम त्वम् अङ्गिरोभ्यः गोत्रं मेघमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहृतानां गवामावरकं पर्वतं वा अप अवृणोः ॥

त्वां सो॑म॒ पव॑मानं स्वा॒ध्यो॑ऽनु॒ विप्रा॑सो अमद॒न्नव॒स्यव॑ः ।
त्वां सु॑प॒र्ण आभ॑रद्दि॒वस्परी॑न्दो॒ विश्वा॑भिर्म॒तिभि॒ः परि॑ष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम॑ । पव॑मानम् । सु॒ऽआ॒ध्य॑ः । अनु॑ । विप्रा॑सः । अ॒म॒द॒न् । अ॒व॒स्यव॑ः ।
त्वाम् । सु॒ऽप॒र्णः । आ । अ॒भ॒र॒त् । दि॒वः । परि॑ ।
इन्दो॒ इति॑ । विश्वा॑भिः । म॒तिऽभि॑ः । परि॑ऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानं त्वां स्वाध्यः सुमतयः सुकर्माणो वा विप्रासः विप्रा मेधाविनः स्तोतारः अवस्यवः रक्षाकामाः अनु अमदन् अनुष्टुवन्ति । हे इन्दो त्वां सुपर्णः श्येनः आभरत् आहरत् । दिवस्परि द्युलोकस्योपरि । द्युलोकादित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । विश्वाभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः परिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्ये॑ पुना॒नं परि॒ वार॑ ऊ॒र्मिणा॒ हरि॑ं नवन्ते अ॒भि स॒प्त धे॒नव॑ः ।
अ॒पामु॒पस्थे॒ अध्या॒यव॑ः क॒विमृ॒तस्य॒ योना॑ महि॒षा अ॑हेषत ॥ २५ ॥

---

१. भ६–संबधिषु देवेष्वित्यर्थः । २. ग–कीदृशस्त्वं; त-भ१.२.६-मु–कीदृशान्; भ४.७–कीदृशः । ३. त-भ६–°मकरोत् ।

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अधि । आयवः । कविम् । ऋतस्य । योना । महिषाः । अहेषत ॥२५॥

अव्ये अविमये वारे वाले दशापवित्रे ऊर्मिणा रसेन परि परितः पुनानं पवमानं हरिं हरितवर्णं सोमम् अभि नवन्ते अभिगच्छन्ति सप्त धेनवः प्रीणयित्र्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवते क्षोदते' इति गतिकर्मस्वयं पठितः । किंच कविं त्वाम् अपामुपस्थे अन्तरिक्षस्योत्सङ्गे ऋतस्य योनौ । उदकनामैतत् 'ऋतं योनिर्ऋतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठात् । उदके महिषाः महान्तः आयवः मनुष्याः अधि अहेषत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्सुपथानि यज्यवे ।
गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् । सुऽपथानि । यज्यवे ।
गाः । कृण्वानः । निःऽनिजम् । हर्यतः । कविः ।
अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्षति ॥ २६ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः पुनानः पूयमानः अति गाहते अतिक्रम्य गच्छति मृधः शत्रून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्त्मानि वैदिकानि लौकिकानि च सुपथानि कृण्वन् कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं प्रविशतीत्यर्थः । किंच निर्णिजम् आत्मीयं रूपं गाः कृण्वानः । रसमयान् कुर्वाण इत्यर्थः[1] । हर्यतः कान्तः । 'हर्य गतिकान्त्योः' । औणादिकोऽतच् । कविः क्रान्तप्रज्ञः एवंभूतः सोमः अत्यो न अश्व इव क्रीळन् वारं दशापवित्रं परि अर्षति परिगच्छति ॥

असश्चतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।
क्षिपो मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असश्चतः । शतऽधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।
क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥२७॥

असश्चतः परस्परमसंगताः शतधाराः अभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः ताः प्रसिद्धाः सूर्यस्य दीप्तयः हरिम्[2] अव नवन्ते गच्छन्ति । उदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा । धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेताः । असश्चतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । क्षिपः अङ्गुलयोऽपि गोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः आवृतं सोमधारापक्षे गोभिः परि आवृतं व्याप्तं सोमं मृजन्ति अवशोधयन्ति । दिवः आदित्यात् रोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति तस्मिन् तृतीये[3] क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते[4] द्युलोके अधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

---

१. ग-त३.४-भ१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वाण इत्यर्थः । २. ग-हरिं हरितं । ३. मु-तृतीये पृष्ठे । ४. भ१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रऽजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।
अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।
त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामऽधाः । असि ॥ २८ ॥

तव दिव्यस्य रेतसः सकाशात् इमाः प्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । 'सोमो वै रेतोधाः' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । त्वं[1] विश्वस्य भुवनस्य राजसि ईश्वरो भवसि । अथ अपि च इदं विश्वं हे पवमान ते[2] वशे त्वदधीनं वर्तते । हे इन्दो प्रथमः मुख्यः त्वं धामधाः धाम्नो धर्ता असि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्वऽवित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रऽदिशः । विऽधर्मणि ।
त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे । तव । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥२९॥

हे कवे क्रान्तप्रज्ञ त्वं यस्मात् समुद्रः वर्षसाधनोऽपाम्[3] अतः विश्ववित् असि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्वविच्चासि । किंच तव विधर्मणि विधारणे पञ्च प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । त्वं द्यां च दिवं च पृथिवीं च अति जभ्रिषे बिभर्षि । हे पवमान सूर्यः देवः तव ज्योतींषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विऽधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।
त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्य । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥३०॥

हे सोम पवमान त्वं रजसः लोकस्य रसस्य वा विधर्मणि विधारके दशापवित्रे देवेभ्यः देवार्थं पूयसे । त्वामुशिजः कामयमाना ऋत्विजः प्रथमाः प्रतमा[4] मुख्याः अगृभ्णत गृह्णन्ति । तुभ्य तुभ्यम् इमा इमानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि येमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥॥१७॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रदद्धरिः ।
सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।
सम् । धीतयः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

---

१. भ१.२.७–त्वं सोम । २. भ१–ते व; भ२–ते तव । ३. ग–द्रविणसाधनोपां । ४. ग–त४–भ– 'प्रतमा' नास्ति ।

vरेभः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे'। सोमः vवारमव्ययम् अविमयं वालं vप्र[1] vअति vएति[1] प्रकर्षेणातिगच्छति । vवृषा सेक्ता सोमः vवनेषु उदकेषु vअव vचक्रदत् अवक्रन्दन् vहरिः हरितवर्णः सोमः । vसम् vअनूषत संस्तुवन्ति । के । vधीतयः ध्यातारः vवावशानाः यागं सोमं वा कामयमानाः। vशिशुं शिशुवत् संस्कर्तव्यं सोमं vमतयः स्तुतयः vरिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशम्[2] । vपनिप्नतं शब्दयन्तम्[2] ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।
नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिऽवृतम् । यथा । विदे ।
नयन् । ऋतस्य । प्रऽशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ ३२ ॥

vसः सोमः vसूर्यस्य vरश्मिभिः vपरि vव्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । vत्रिवृतं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृतं vतन्तुं यज्ञं vतन्वानः विस्तारयन् vयथा vविदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्णमवगच्छति तथा तन्वानः । vऋतस्य सत्यभूतस्य यजमानस्य vनवीयसीः नवतराः vप्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि vनयन् प्रापयन् । तस्मा[3] एव[3] vजनीनां vपतिः पालकः स्वामी vनिष्कृतं संस्कृतं पात्रम् vउप vयाति गच्छति[4] ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पथिभिः कनिक्रदत् ।
सहस्रधारः परि षिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ।
सहस्रऽधारः । परि । सिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपऽवसुः ॥ ३३ ॥

vसिन्धूनां नदीनामुदकानां vराजा ईश्वरः[5] vदिवः[6] vपतिः द्युलोकस्य स्वामी[7] vऋतस्य यज्ञस्य vपथिभिः मार्गैः vकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् vयाति । vसहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः vपरि vषिच्यते पात्रेषु । vपुनानः पूयमानः vवाचं शब्दं vजनयन् उत्पादयन् vउपावसुः उपागच्छद्धनः[8] परि षिच्यत इति समन्वयः ॥

पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।
गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।
गभस्तिऽपूतः । नृऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे vपवमान सोम vमह्यर्णः बहूदकम् । अर्ण इत्युदकनाम । रसं वा vवि vधावसि गमयसि[9] । 'धावु गतिशुद्ध्योः'। किंच[9] vसूरो vन vचित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् vअव्ययानि

---

१. त-भ२-मु—प्रत्येति । २. ग-त३-भ४.५—'कीदृशं...शब्दयन्तं' नास्ति; त-भ६—कीदृशं शब्दयंतं ।
३. ग—तस्मादेव; मु—तस्मा एवं । ४. भ६—उपगच्छति । ५. ग—ईश्वरः पवते । ६. त—'दिवः' नास्ति ।
७. मु—स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-भ१.४.६.७—उपगच्छद्धनः । ९. ग—शोधयसि । तत्र दृष्टांतः ।

अविमयानि पव्यया पात्राणि गच्छसि । किंच गभस्तिपूतः बाहुभिरभिशोधितः नृभिः ऋत्विग्भिः ग्रावभिश्च[1] सुतः अभिषुतः[1] महे महते वाजाय संग्रामाय धन्याय[2] धनेभ्यो[3] हिताय धन्वसि गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कुलशेषु सीदसि ।
इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । श्येनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपऽमः । विऽचक्षणः ॥३५॥

हे पवमान पूयमान सोम इषम् अन्नम् ऊर्जं बलं च अभ्यर्षसि । श्येनो न श्येन इव वंसु वननीयेषु कुलायेषु[4] कलशेषु सीदसि[5] निषण्णो भवसि[5] । अथ परोक्षकृतः । इन्द्राय मद्वा मदकरः मद्यः मदहेतुः मदः रसः सुतः अभिषुतः । कीदृशः । दिवः द्युलोकस्य उपमः उपमीयमानः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूणा यथा गृहं तथा[6] । विचक्षणः विद्रष्टा । 'स्थूणेव जनाँ उपमित्' (ऋ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।
अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपःऽचितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृऽचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा मातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः शिशुं शिशुस्थानीयम् अभि गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । नवं जज्ञानं जायमानं जेन्यं जयशीलं विपश्चितं विद्वांसम् अपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा गन्धर्वम् उदकस्य धातारं दिव्यं दिवि भवं नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं सोमम् अभिगच्छन्ति । किमर्थम् । विश्वस्य भुवनस्य विराजसे[7] विराजनार्थम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीयसे युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः ।
तास्ते क्षरन्तु मधुमद्घृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईयसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुऽपर्ण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुऽमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥३७॥

हे इन्दो सोम ईशानः सर्वस्य स्वामी त्वम् इमा इमानि भुवनानि भूतजातानि वीयसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । हरितः हरितवर्णाः सुपर्ण्यः सुपतनाश्चाश्वाः रथे युजानः योजयन् । ताः सुपर्ण्यः ते तव संबन्धिन्यः मधुमत् माधुर्योपेतं घृतं दीप्तं पयः उदकं क्षरन्तु । हे सोम तव व्रते कर्मणि तिष्ठन्तु कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

---

१. भ१(२)–अद्रिभिः ग्रावभिस्त्वं सुतोऽभिषुतश्च । २. भ१(२)–जन्याय । ३. त-भ१.२.५.६–जनेभ्यो । ४. भ६–कूपेषु । ५. त–सीदति निषण्णो भवति । ६. त-भ-मु–तथा तद्वत् । ७. भ१(२)-मु–राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।
स नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पवमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।
सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे सोम त्वं विश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु नृचक्षाः नृणां द्रष्टा असि भवसि । हे पवमान वृषभ अपां वर्षक ताः अपः वि धावसि विविधं गच्छसि । सः त्वं नः अस्माकं पवस्व क्षर । किम्[1] । वसुमत् बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा हिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । वयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः भुवनेषु लोकेषु जीवसे जीवितुं प्रभवः स्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यविद्रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतःऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।
त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् ।
तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं पवस्व क्षर । कीदृशः । गोवित् गवां लम्भकः वसुवित् धनस्य लम्भकः हिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः रेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातौषधीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजननसामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । भुवनेषु उदकेषु अर्पितः । हे इन्दो सोम त्वं सुवीरः सुवीर्यः असि भवसि । विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । तं त्वा त्वाम् इमे विप्राः गिरा स्तुत्या उप आसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वननां अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।
राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

मध्वः मधुरस्य ऊर्मिः रसः वननाः वननीया वाचः उत् अतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिषवकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । अपः वसानः आच्छादयन् महिषः महान् वि गाहते प्रविशति कलशम् । राजा सोमः पवित्ररथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः वाजं संग्रामम् आरुहत् आरोहति । सहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशोऽपरिमितगमनः बृहत् श्रवः महदन्नं जयति अस्मदर्थम् ॥　　॥ १९ ॥

स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

---

1. ग-भ६–किंच ।

सः । भन्दनाः । उत् । इयर्ति । प्रजाऽवतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् ।
पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥ ४१ ॥

^v^सः सोमः ^v^विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः ^v^प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः[1] ^v^सुभराः सुष्ठु ह्रियमाणाः ^v^विश्वाः सर्वाः ^v^भन्दनाः स्तुतीः ^v^उदियर्ति उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते । ^v^अहर्दिवि अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । ^v^ब्रह्म परिवृढं कर्म ^v^प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलकमित्यर्थः । यद्वा । अन्नं तच्च प्रजावत् प्रजाद्युपेतम् । तथा ^v^रयिं धनम् । कीदृशम् । ^v^अश्वपस्त्यं[2] व्याप्तगृहम् । तदुभयं हे ^v^इन्दो दीप्त सोम ^v^पीतः इन्द्रेण पीतस्त्वं तमेव ^v^इन्द्रमस्मभ्यं ^v^याचतात् याचस्व ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।
द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युऽभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

^v^सः सोमः ^v^अग्रे सर्वेषां संमुखं ^v^चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह ^v^अह्नां ^v^द्युभिः दीप्तिभिः ^v^अनु ^v^प्र ^v^चेतयते अनुप्रज्ञायते । यद्वा । अह्नामग्रे अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोतॄणां चेतसा प्रज्ञानेन द्युभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । ^v^हरिः हरितवर्णः ^v^हर्यतः कान्तः ^v^मदः मदकरः । किंच ^v^द्वा ^v^जना द्वौ जनौ स्तोतारं यष्टारं च ^v^यातयन् प्रापयन् स्वविहितेन कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ द्रष्टव्यौ । एवं कुर्वन् ^v^अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^v^ईयते गच्छति । 'ईङ् गतौ' । किं कुर्वन् । ^v^नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । ^v^दैव्यं ^v^च दिवि[3] भवम्[3] उभयविधं धनं ^v^धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

सोममृत्विजः ^v^अञ्जते गोभिः । तथा ^v^व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति । ^v^समञ्जते सम्यगञ्जन्ति । स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा ^v^क्रतुं बलकर्तारं ^v^रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः ^v^मधुना गव्येन ^v^अभ्यञ्जते । तमेव सोमं ^v^सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते ^v^उच्छ्वासे उच्छ्रिते देशे ^v^पतयन्तं गच्छन्तम् ॥ 'पत्लृ गतौ' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ^v^उक्षणं सेक्तारं ^v^हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः ^v^पशुं द्रष्टारम् । 'पशुः पश्यतेः' (निरु. ३.१६) इति निरुक्तम् । ^v^आसु वसतीवरीषु ^v^गृभ्णते गृह्णन्ति ॥

विपश्चिते पवमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।
अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसरद्वृषा हरिः ॥ ४४ ॥

---

१. त-भ-मु-°फलदात्र्यः । २. त१.२.५-विश्वपस्त्यं । ३. ग-त-भ-मु-'दिवि भवं' नास्ति ।

विपःऽचिते । पवमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्षति ।
अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।
अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे[1] ऋत्विजः[1] vविपश्चिते मेधाविने vपवमानाय पूयमानाय vगायत स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चित्सोमः vमही vन vधारा महती वर्षधारेव vअन्धः अन्नं रसात्मकम्[2] vअति vअर्षति । vअहिर्न अहिरिव vजूर्णां जीर्णां vत्वचम् vअति vसर्पति अतिमुञ्चति । अभिषवादिकर्मणा[3] त्वचं मुञ्चतीत्यर्थः[3] । तद्वदतिसर्पति धारा दशापवित्रात् । vअत्यो vन अश्व इव vक्रीळन् vअसरत् सरति गच्छति द्रोणकलशम्[4] । vवृषा वर्षकः कामानां vहरिः हरितवर्णः रसः ॥

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।
हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विऽमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।
हरिः । घृतऽस्नुः । सुऽदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिःऽरथः । पवते । राये । ओक्यः ॥४५॥

vअग्रेगः अग्रे गन्ता vराजा राजमानः vअप्यः अप्सु संस्कृतः सोमः vतविष्यते स्तूयते । यः vअह्नां दिनानां vविमानः निर्माता चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वादहर्व्यवहारस्य । vभुवनेषु उदकेषु वसतीवरीसंबन्धिषु vअर्पितः स्थापितः स राजा तविष्यते । किंच vहरिः हरितवर्णः vघृतस्नुः प्रसृतोदकः vसुदृशीकः शोभनदर्शनः vअर्णवः उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । vज्योतीरथः ज्योतिर्मयरथः vराये धनस्य प्रापयिता । vओक्यः । ओक इति निवासनाम । तस्य हितः ॥ ॥ २० ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति ।
अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उत्ऽयतः । मदः । परि । त्रिऽधातुः । भुवनानि । अर्षति ।
अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् । गिरा । यदि । निःऽनिजम् । ऋग्मिणः । ययुः ॥४६॥

vदिवः द्युलोकस्य vस्कम्भः स्कम्भयिता धारकः vउद्यतः सोमः vअसर्जि सृज्यते । अभिषूयते इत्यर्थः । किंच vत्रिधातुः । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यास्त्रयो धातवो यस्य स तथोक्तः । तादृशो vभुवनानि उदकानि vअर्षति गच्छति । vअंशुं सोमं vपनिप्नतं शब्दायमानं vमतयः पूजकाः vरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । कदा । vयदि vनिर्णिजं निर्णिक्तम् । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । रूपवन्तमित्यर्थः । तम् vऋग्मिणः स्तोतारः vगिरा स्तुत्या vययुः गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।
यद्गोभिरिन्दो चम्वोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥४७॥

प्र । ते । धाराः । अति । अण्वानि । मेष्यः । पुनानस्य । सम्ऽयतः । यन्ति । रंहयः ।
यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्वोः । सम्ऽअज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥४७॥

---

१. ग-त३-भ१.२.७–' हे ऋत्विजः ' नास्ति । २. ग-त३-भ५–सोमात्मकं; त१.२.४–रथात्मकं; भ६–सोमात्मकं रसात्मकं । ३. ग-त३-भ१.५.७–' अभिषवा...°त्यर्थः ' नास्ति । ४. ग-त३-भ१.५.७–' द्रोणकलशं ' नास्ति ।

ᵛपुनानस्य पूयमानस्य ᵛसंयतः संगृह्यमाणाः ᵛरंहयः रंहणस्वभावाः ᵛधाराः ᵛमेष्यः ᵛअण्वानि अणूनि लोमानि ᵛअति ᵛयन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति। हे ᵛइन्दो सोम ᵛयत् यदा ᵛगोभिः उदकैः ᵛचम्वोः अधिषवणफलकयोरुपरि ᵛसमज्यसे तदानीं हे ᵛसोम ᵛसुवानः सूयमानस्त्वं ᵛकलशेषु ᵛआ ᵛसीदसि ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम्।
जहि विश्वान्रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पवस्व। सोम। क्रतुऽवित्। नः। उक्थ्यः। अव्यः। वारे। परि। धाव। मधु। प्रियम्।
जहि। विश्वान्। रक्षसः। इन्दो इति। अत्रिणः। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे ᵛसोम ᵛनः अस्माकं ᵛक्रतुवित् कर्मज्ञः। स्तुतिज्ञ इत्यर्थः। ᵛउक्थ्यः स्तुत्यः। यतः स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः। ईदृशस्त्वं नोऽस्माकं यागाय ᵛपवस्व स्रव रसम्। ᵛअव्यो ᵛवारे दशापवित्रे ᵛप्रियं ᵛमधु ᵛपरि ᵛधाव परिक्षर। हे ᵛइन्दो दीप्त सोम ᵛअत्रिणः भक्षकान् ᵛविश्वान् ᵛरक्षसः ᵛजहि। ᵛसुवीराः सुपुत्रा वयं ᵛविदथे यज्ञे ᵛबृहत् महद्वचनं ᵛवदेम उच्चारयेम। याचेमेत्यर्थः। यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वदेम ॥ ॥ २१ ॥

'प्र तु द्रव' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं काव्यस्योशनस आर्षमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र तु नवोशना' इति। 'जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः' (अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जगत्यधिकारो निवृत्तः। गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष।
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र। तु। द्रव। परि। कोशम्। नि। सीद। नृऽभिः। पुनानः। अभि। वाजम्। अर्ष।
अश्वम्। न। त्वा। वाजिनम्। मर्जयन्तः। अच्छ। बर्हिः। रशनाभिः। नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम ᵛतु क्षिप्रं ᵛप्र ᵛद्रव प्रगच्छ। गत्वा च ᵛकोशं द्रोणकलशं ᵛपरि ᵛनि ᵛषीद निषण्णो भव। ᵛनृभिः नेतृभिः ᵛपुनानः पूयमानः ᵛवाजम् अन्नं यजमानार्थमुद्दिश्य ᵛअभि ᵛअर्ष अभिगच्छ। ᵛवाजिनं बलवन्तम् ᵛअश्वं ᵛन अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति[3] तद्वत् वाजिनं त्वां ᵛमार्जयन्तः[4] शोधयन्तः ᵛबर्हिः यज्ञम् ᵛअच्छ प्रति ᵛरशनाभिः रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः ᵛनयन्ति अध्वर्युप्रमुखाः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः।
पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः। पवते। देवः। इन्दुः। अशस्तिऽहा। वृजनम्। रक्षमाणः।
पिता। देवानाम्। जनिता। सुऽदक्षः। विष्टम्भः। दिवः। धरुणः। पृथिव्याः ॥ २ ॥

ᵛस्वायुधः शोभनायुधः ᵛइन्दुः सोमः ᵛदेवः ᵛपवते। स च देवः ᵛअशस्तिहा रक्षोहा ᵛवृजनम् उपद्रवं ᵛरक्षमाणः ᵛपिता पालकः ᵛदेवानां तथा ᵛजनिता उत्पादकः ᵛसुदक्षः सुबलः ᵛदिवः ᵛविष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता ᵛपृथिव्याः च ᵛधरुणः धारकः। एवंमहानुभावः पवते ॥

---

३. ग-मर्जयंति। ४. ग-मर्जयंतः।

ऋषि॒र्विप्र॑: पुरए॒ता जना॑नामृ॒भुर्धीर॑ उ॒शना॒ काव्ये॑न ।
स चि॑द्विवेद॒ निहि॑तं॒ यदा॑साम॒पीच्यं॑[1] गुह्यं॒ नाम॒ गोना॑म् ॥ ३ ॥

ऋषि॑ः । विप्र॑ः । पु॒रः॒ऽए॒ता । जना॑नाम् । ऋ॒भुः । धीर॑ः । उ॒शना॑ । काव्ये॑न ।
सः । चि॒त् । वि॒वे॒द॒ । निऽहि॑तम् । यत् । आ॒सा॒म् । अ॒पीच्य॑म् । गुह्य॑म् । नाम॑ । गोना॑म् ॥ ३ ॥

ᵛऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा ᵛविप्रः मेधावी ᵛपुरएता पुरतो गन्ता ᵛजनानां मनुष्याणाम् ᵛऋभुः उरु भासमानः ᵛधीरः धीमान् ᵛउशना एतन्नामर्षिः यः ᵛस ᵛचित् स एव ᵛकाव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण ᵛविवेद लभते । किम् । ᵛयदासां ᵛगोनां गवाम् ᵛअपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं ᵛगुह्यं गोपनीयं ᵛनाम नामकमुदकं पयोलक्षणम् ॥

ए॒ष स्य ते॒ मधु॑माँ इन्द्र॒ सोमो॒ वृषा॒ वृष्णे॒ परि॑ प॒वित्रे॑ अक्षाः ।
स॒ह॒स्र॒साः श॑त॒सा भू॑रि॒दावा॑ शश्वत्त॒मं ब॒र्हिरा वा॒ज्य॑स्थात् ॥ ४ ॥

ए॒षः । स्यः । ते॒ । मधु॑ऽमान् । इ॒न्द्र॒ । सोम॑ः । वृषा॑ । वृष्णे॑ । परि॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒क्षा॒रिति॑ ।
स॒ह॒स्र॒ऽसाः । श॒त॒ऽसाः । भू॒रि॒ऽदावा॑ । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । ब॒र्हिः । आ । वा॒जी । अ॒स्था॒त् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवृष्णे वर्षकाय ᵛते तुभ्यम् ᵛएष ᵛस्यः सः ᵛसोमः ᵛमधुमान् माधुर्योपेतः ᵛवृषा वर्षकः ᵛपवित्रे ᵛपरि ᵛअक्षाः परिक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । स एव ᵛसहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दाता ᵛशतसाः शतसंख्याकस्य दाता ᵛभूरिदावा ततोऽपि भूरेर्दाता ᵛवाजी बलवान् ᵛशश्वत्तमं नित्यं ᵛबर्हिः यज्ञम् ᵛआ ᵛअस्थात् आतिष्ठति ॥

ए॒ते सोमा॑ अ॒भि ग॒व्या स॒हस्रा॑ म॒हे वाजा॑या॒मृता॑य॒ श्रवां॑सि ।
प॒वित्रे॑भिः॒ पव॑माना असृग्रञ्छ्र॒व॒स्यवो॒ न पृ॑त॒नाजो॒ अत्या॑ः ॥ ५ ॥

ए॒ते । सोमा॑ः । अ॒भि । ग॒व्या । स॒हस्रा॑ । म॒हे । वाजा॑य । अ॒मृता॑य । श्रवां॑सि ।
प॒वित्रे॑भिः । पव॑मानाः । अ॒सृ॒ग्र॒न् । श्र॒व॒स्यव॑ः । न । पृ॒त॒नाज॑ः । अत्या॑ः ॥ ५ ॥

ᵛएते ᵛसोमाः ᵛगव्या गव्यानि ᵛसहस्रा सहस्राणि ᵛश्रवांसि अन्नानि आशिरलक्षणानि लक्षीकृत्य ᵛपवित्रेभिः पवित्रच्छिद्रैः ᵛपवमानाः पूयमानाः ᵛमहे महते ᵛवाजाय अन्नाय ᵛअमृताय अमृतत्वाय ᵛअभि ᵛअसृग्रन् सृज्यन्ते । किमिव । ᵛश्रवस्यवः अन्नेच्छवः ᵛपृतनाजः सेनाजेतारः ᵛअत्याः ᵛन अश्वा इव ॥ ॥ २२ ॥

परि॒ हि ष्मा॑ पुरुहू॒तो जना॑नां॒ विश्वास॑रद्भोज॑ना पू॒यमा॑नः ।
अथा भ॑र श्येनभृ॒त प्रयां॑सि र॒यिं तुञ्जा॑नो अ॒भि वाज॑मर्ष ॥ ६ ॥

परि॑ । हि । स्म॒ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । जना॑नाम् । विश्वा॑ । अस॑रत् । भोज॑ना । पू॒यमा॑नः ।
अथ॑ । आ । भ॒र॒ । श्ये॒न॒ऽभृ॒त॒ । प्रयां॑सि । र॒यिम् । तुञ्जा॑नः । अ॒भि । वाज॑म् । अ॒र्ष॒ ॥ ६ ॥

अयं ᵛपरि ᵛअसरत् परिसरति ᵛजनानाम्[1] अर्थाय ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभोजना भोजनान्यन्नानि धनानि वा । कीदृशः । ᵛपुरुहूतः बहुभिराहूतः ᵛपूयमानः शोध्यमानः । अथ प्रत्यक्षकृतः । ᵛअथ

१. त३-म१.२.६.७—जनानां यजमानानां ।

इदानीं हे ᵛश्येनभृत श्येनेनाहृत सोम त्वं ᵛप्रयांसि अन्नानि ᵛआ ᵛभर आहर। ᵛरयिं धनं ᵛतुञ्जानः ददानः ᵛवाजम् अन्नं रसम् ᵛअभि ᵛअर्ष अभिगच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वा।
तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः। सुवानः। परि। सोमः। पवित्रे। सर्गः। न। सृष्टः। अदधावत्। अर्वा।
तिग्मे इति। शिशानः। महिषः। न। शृङ्गे इति।
गाः। गव्यन्। अभि। शूरः। न। सत्वा ॥ ७ ॥

ᵛएष ᵛसुवानः सूयमानः ᵛअर्वा अरणकुशलः ᵛसोमः ᵛसर्गो ᵛन ᵛसृष्टः विसृष्टोऽश्व इव ᵛपवित्रे ᵛपरि ᵛअदधावत् परिधावति। किंच ᵛतिग्मे तीक्ष्णे ᵛशृङ्गे ᵛशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ᵛमहिषो ᵛन महान्[1] महिषाख्यो मृग इव[2]। तथान्यदृष्टान्तः। ᵛगा ᵛगव्यन् प्रभूता गा इच्छन् ᵛशूरो ᵛन शूर इव। एतौ महिषशूरौ यथा प्रतिबुद्धौ शीघ्रं धावतः तद्वत् ᵛसत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूचित्सतीरूर्वे गा विवेद।
दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा। आ। ययौ। परमात्। अन्तः। अद्रेः। कूऽचित्। सतीः। ऊर्वे। गाः। विवेद।
दिवः। न। विऽद्युत्। स्तनयन्ती। अभ्रैः। सोमस्य। ते। पवते। इन्द्र। धारा ॥ ८ ॥

ᵛएषा सोमधारा ᵛपरमात् उच्छ्रितात् स्थानात् ᵛययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देशं वा। किंच ᵛअद्रेः पणीनां निवासस्थानस्य पर्वतस्य ᵛअन्तः ᵛकूचित् क्वचित् कुत्रचिद्गूढे ᵛऊर्वे देशे ᵛसतीः वर्तमानाः पणिभिरपहृताः ᵛगाः ᵛविवेद लब्धवती। यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश ऊर्वः। 'ऊर्वं गव्यं महि गृणानः' (ऋ. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम्। ᵛदिवो ᵛन ᵛविद्युत् दिवः सकाशाद्विद्युदिव ᵛस्तनयन्ती शब्दयन्ती। विद्युत् विशेष्यते। ᵛअभ्रैः प्रेरितेति शेषः। सा यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती। ᵛसोमस्य संबन्धिनी सेयं ᵛधारा हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदर्थं त्वत्पानाय ᵛपवते पूयते। क्षरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः।
पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥

उत। स्म। राशिम्। परि। यासि। गोनाम्। इन्द्रेण। सोम। सऽरथम्। पुनानः।
पूर्वीः। इषः। बृहतीः। जीरदानो इति जीरऽदानो।
शिक्ष। शचीऽवः। तव। ताः। उपऽस्तुत् ॥ ९ ॥

ᵛउत ᵛस्म अपि च खलु हे ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानः ᵛगोनां गवां ᵛराशिं समूहं पणिभिरपहृतं ᵛपरि ᵛयासि परिगच्छसि। कथंभूतः सन् उच्यते। ᵛइन्द्रेण सह ᵛसरथम् एकमेव रथमास्थाय। हे

१. ग–'महान्' नास्ति। २. ग–इव पवित्रे पर्यदधावत् परिधावति।

ᵛजीरदानो क्षिप्रदान सोम ᵛउपस्तुत् उपस्तूयमानस्त्वं ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛबृहतीः महतीः ᵛइषः उक्तलक्षणान्यन्नानि ᵛशिक्ष देहि। हे ᵛशचीवः अन्नवन् ᵛताः इषः ᵛतव स्वभूता इति शेषः ॥ ॥२३॥

'अयं सोमः' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'अयं ' मोऽष्टौ' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि।
त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम्। सोमः। इन्द्र। तुभ्यम्। सुन्वे। तुभ्यम्। पवते। त्वम्। अस्य। पाहि।
त्वम्। ह। यम्। चकृषे। त्वम्। ववृषे। इन्दुम्। मदाय। युज्याय। सोमम्॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअयं ᵛसोमः ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛसुन्वे सूयते ॥ सुनोतेः कर्मार्थे लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ ᵛतुभ्यं त्वदर्थमेव ᵛपवते पूयते। ᵛत्वं च ᵛअस्य अमुं ᵛपाहि पिब। ᵛत्वं ᵛह ᵛयम् ᵛइन्दुं ᵛसोमं ᵛचकृषे करोषि। ᵛत्वं च यं ᵛववृषे वृतवानसि। किमर्थम्। ᵛमदाय ᵛयुज्याय सहायाय। सोम इन्द्राय बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम्। यमेवं करोषि त्वं तं पाहीति समन्वयः॥

स ईं रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरूणि सातये वसूनि।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः। ईम्। रथः। न। भुरिषाट्। अयोजि। महः। पुरूणि। सातये। वसूनि।
आत्। ईम्। विश्वा। नहुष्याणि। जाता। स्वःऽसाता। वने। ऊर्ध्वा। नवन्त॥ २ ॥

ᵛस ᵛईं सोऽयं सोमः ᵛभुरिषाट् भूरिभारस्य सोढा ᵛरथो ᵛन रथ इव भुरिषाट् प्रभूतस्य भारस्य सोढा ᵛअयोजि युज्यते। कीदृशः सः। ᵛमहः महान्। किमर्थमयोजि। ᵛपुरूणि बहूनि ᵛवसूनि धनानि ᵛसातये अस्मभ्यं दातुम्। ᵛआदीं योगानन्तरं ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛनहुष्याणि। नहुषो मनुष्याः। तेषां संबन्धीनि[1] ᵛजाता जातान्यस्मद्विरोधीनि ᵛऊर्ध्वा उन्मुखानि ᵛवने वननीये ᵛस्वर्षाता स्वर्षातौ। संग्रामनामैतत्। स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे ᵛनवन्त गच्छन्तु। नवतिर्गतिकर्मा। यद्वा। सोमं संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः।
विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन्पूषेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः। न। यः। नियुत्वान्। इष्टऽयामा। नासत्याऽइव। हवे। आ। शम्ऽभविष्ठः।
विश्वऽवारः। द्रविणोदाःऽइव। त्मन्। पूषाऽइव। धीऽजवनः। असि। सोम॥ ३ ॥

ᵛयः सोमः ᵛनियुत्वान्। नियुतो वायोरश्वाः। तद्वान् ᵛवायुर्न वायुरिव ᵛइष्टयामा इष्टगमनः। ᵛनासत्येव अश्विनाविव ᵛहवम् आह्वानमाकर्ण्य ᵛआ सर्वतः ᵛशंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः। ᵛद्रविणोदाइव धनदातेव ᵛत्मन् आत्मनि ᵛविश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्वद्विश्ववारोऽसि। ᵛपूषेव पोषकः सवितेव ᵛधीजवनः मनोवेगः ᵛअसि। यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे ᵛसोम ॥

---

१. ग—मनुष्यसंबंधीनि।

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पूःऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिऽनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

ᵛइन्द्रो ᵛन इन्द्र इव ᵛयः त्वं ᵛमहा महान्ति ᵛकर्माणि ᵛचक्रिः ताच्छील्येन करोषि स त्वं हे ᵛसोम ᵛवृत्राणां शत्रूणां ᵛहन्ता ᵛअसि भवसि । तथा ᵛपूर्भित् पुरां भेत्तासि । किंच ᵛपैद्वो ᵛन अश्व इव खलु ᵛअहिनाम्नां ᵛहन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं तेषामेव अपि तु ᵛविश्वस्य अपि सर्वस्यापि ᵛदस्योः उपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता ᵛअसि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।
जनो न युध्वा महत उपब्दिरियर्ति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।
जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्दिः । इयर्ति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

ᵛअग्निर्न अग्निरिव ᵛयः सोमः ᵛवने अरण्ये ᵛआ ᵛसृज्यमानः वनसंबन्ध्यग्निर्यथा बलानि[1] कुरुते[1] एवं यः सोमः ᵛवृथा अनायासेन ᵛनदीषु आन्तरिक्षाणि ᵛपाजांसि ᵛकृणुते कुरुते । किंच ᵛयुध्वा युद्धस्य कर्ता ᵛजनो ᵛन शूरो मनुष्य इव ᵛमहतः शत्रोः ᵛउपब्दिः । वाङ्नामैतत् । शब्दयिता सन् ᵛपवमानः पूयमानः ᵛसोमः ᵛऊर्मिं प्रवृद्धं रसम् ᵛइयर्ति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।
वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशाँ असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रऽवर्षाः ।
वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

ᵛएते पूयमानाः ᵛसोमाः ᵛअव्या अविमयानि ᵛवाराणि वालानि ᵛअति गच्छन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛदिव्या ᵛन ᵛकोशासः दिवि भवाः कोशा आप इव । ता विशेष्यन्ते । ᵛअभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणाः । किंच ᵛवृथा अनायासेन ᵛसमुद्रं ᵛसिन्धवो ᵛन नद्य इव ᵛनीचीः नीचीनाग्राः ᵛसुतासः अभिषुताः सोमाः ᵛकलशान् ᵛअभि ᵛअसृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।
आपो न मक्षू सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्न यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।
आपः । न । मक्षु । सुऽमतिः । भव । नः । सहस्रऽअप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम ᵛशुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं ᵛमारुतं ᵛशर्धो ᵛन मरुतां बलमिव ᵛपवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । ᵛयथा ᵛदिव्या ᵛविट् प्रजा ᵛअनभिशस्ता । अभिशासो निन्दा ।

१. ग–ज्वाला

अनिन्दिता पवते। 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि ब्राह्मणम्। किंच ᵛआपो ᵛन उदकानीव ᵛमक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं ᵛसुमतिः ᵛभव ᵛनः अस्माकम्। किंच ᵛसहस्राप्साः। अप्स इति रूपनाम। बहुरूपस्त्वं ᵛपृतनाषाट् पृतनानामभिभवितेन्द्र इव ᵛयज्ञः यष्टव्यो भवसीति॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम।
शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम॥ ८॥

राज्ञः। नु। ते। वरुणस्य। व्रतानि। बृहत्। गभीरम्। तव। सोम। धाम।
शुचिः। त्वम्। असि। प्रियः। न। मित्रः। दक्षाय्यः। अर्यमाऽइव। असि। सोम॥ ८॥

हे ᵛसोम ᵛवरुणस्य वारकस्य ᵛते तव ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛनु क्षिप्रं करोमीति शेषः। हे ᵛसोम ᵛतव ᵛधाम तेजःस्थानं ᵛबृहत् महत् ᵛगभीरं च। ᵛप्रियः ᵛमित्रः इव ᵛत्वं ᵛशुचिः दीप्तः शुद्धो वा ᵛअसि। ᵛअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं ᵛदक्षाय्यः ᵛअसि॥　　॥ २४॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः।
सहस्रधारो असदन्न्य१स्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः॥ १॥

प्रो इति। स्यः। वह्निः। पथ्याभिः। अस्यान्। दिवः। न। वृष्टिः। पवमानः। अक्षारिति।
सहस्रऽधारः। असदत्। नि। अस्मे इति। मातुः। उपऽस्थे। वने। आ। च। सोमः॥१॥

प्र ऊ इति निपातद्वयसमुदाय एको निपातितः। ᵛप्रो ᵛअस्यान् प्रस्यन्दते ᵛस्यः सः ᵛवह्निः वोढा ᵛपथ्याभिः यज्ञमार्गैः। ᵛदिवो ᵛन ᵛवृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव ᵛपवमानः पूयमानः सन् ᵛअक्षाः व्याप्नोषि। सोऽयं ᵛसोमः ᵛसहस्रधारः बहुधारः सन् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛनि ᵛअसदत् निषीदति॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम्।
अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम्॥ २॥

राजा। सिन्धूनाम्। अवसिष्ट। वासः। ऋतस्य। नावम्। आ। अरुहत्। रजिष्ठाम्।
अप्ऽसु। द्रप्सः। ववृधे। श्येनऽजूतः। दुहे। ईम्। पिता। दुहे। ईम्। पितुः। जाम्॥२॥

अयं ᵛराजा सोमः ᵛसिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादिस्यन्दिनीनां गवां वा ᵛवासः वसनस्थानीयं क्षीराख्यं श्रयणद्रव्यम् ᵛअवसिष्ट आच्छादयति। तथा कृत्वा ᵛरजिष्ठाम् ऋजुतराम् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛनावमारुहत् आरोहति। सः ᵛद्रप्सः सोमरसः ᵛश्येनजूतः श्येनेनापहृतो रसः[1] ᵛअप्सु वसतीवरीषु ᵛववृधे वर्धते। ᵛईं तमिमं ᵛपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् द्युलोकात् ᵛजां जातमपत्यं सोमम् ᵛईम् अयं ᵛपिता पालको लोकः ᵛदुहे दोग्धि रसम्। तथाध्वर्युरपि ᵛदुहे दोग्धि। अथवा। उक्तलक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वर्युरपि रसं दुहे। यद्वा। दुह ईमिति पुनरुक्तिरादरार्था॥

---

१. ग—यः।

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।
शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।
शूरः । युत्ऽसु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

सिंहं शत्रूणां हिंसकं सिंहसदृशं मध्वः उदकस्य अयासं प्रेरकं हरिं हरितवर्णम् अस्य दिवः द्युलोकस्य पतिं पालकं सोमं नसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः। युत्सु संग्रामेषु शूरः प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः गाः पणिभिरपहृताः पृच्छते मार्गज्ञान्। पणीन् हत्वा गा लब्धुं गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः। किंच अस्य चक्षसा सामर्थ्येन उक्षा सेक्ता देवेन्द्रः परि पाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।
स्वसार ईं जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुऽपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुऽचक्रे । ऋष्वम् ।
स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सऽनाभयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं घोरं भयानकम् अयासं गन्तारम् ऋष्वं दर्शनीयमुक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं सोमम् उरुचक्रे प्रभूतचक्रे रथे यथाश्वं रथे युञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रंहणस्य साधने यज्ञाख्ये रथे युञ्जन्ति। योजयन्त्यध्वर्य्वादयः। किंच ईम् एनं सोमं स्वसारः स्वयंसारिण्यः परस्परं स्वसृभूता वा जामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः। एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसृत्वं जामित्वं च। एवंभूताः मार्जयन्ति शोधयन्ति। तदेवाह। सनाभयः समानबन्धनाः वाजिनं बलवन्तं सोमम् ऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ईं घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।
ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । घृतऽदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निऽसत्ताः ।
ताः । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । सन्ति । पूर्वीः ॥५॥

चतस्रः घृतदुहः घृतदोग्ध्र्यो गावः[1] ईम् एनं सोमं सचन्ते सेवन्ते। कीदृश्यस्ताः। समाने एकस्मिन् धरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे निषत्ताः निषण्णाः। ताः घृतदुहः ईम् एनम् अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति नमसा अन्नेन पुनानाः पूयमानाः सत्यः। ताः पूर्वीः बह्व्यः प्रभूता गावः[2] विश्वतः सर्वतः परि षन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।
असत्त उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।
असत् । ते । उत्सः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

---

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६—नावः; म७—नागावः। २. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६—नावः; म७—नागावः।

अयं सोमः ^v^दिवः द्युलोकस्य विष्टम्भभूतः। यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत्। तथा ^v^पृथिव्याः ^v^धरुणः धारकः। ^v^उत अपि च ^v^विश्वाः सर्वाः ^v^क्षितयः प्रजाः ^v^अस्य सोमस्य ^v^हस्ते भवन्ति। ^v^उत्सः। उत्सरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः। सः ^v^गृणते स्तुवते ^v^ते हर्म्यं ^v^नियुत्वान् अश्ववान् ^v^असत् भवतु। स सोमः ^v^मध्वः मधु। कर्मणि षष्ठी। मधुररसः ^v^अंशुः सोमः। 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २. ५) इति यास्कः। ^v^इन्द्रियाय[1] ^v^पवते पूयते अभिषूयते[2] ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व।
शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन्। अवातः। अभि। देवऽवीतिम्। इन्द्राय। सोम। वृत्रऽहा। पवस्व।
शग्धि। महः। पुरुऽचन्द्रस्य। रायः। सुऽवीर्यस्य। पतयः। स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

'प्र हिन्वानः' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं मैत्रावरुणेर्वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र हिन्वानः षड्वसिष्ठः' इति। गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत्।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र। हिन्वानः। जनिता। रोदस्योः। रथः। न। वाजम्। सनिष्यन्। अयासीत्।
इन्द्रम्। गच्छन्। आयुधा। सम्ऽशिशानः। विश्वा। वसु। हस्तयोः। आऽदधानः ॥ १ ॥

^v^हिन्वानः[3] प्रेर्यमाणोऽध्वर्य्वादिभिः ^v^जनिता उत्पादयिता ^v^रोदस्योः द्यावापृथिव्योः। तयोः[4] जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम्। तादृक्सोमः ^v^वाजम् अन्नं ^v^सनिष्यन् दास्यन् ^v^प्र ^v^अयासीत् प्रगच्छति। ^v^इन्द्रं ^v^गच्छन् प्राप्नुवन् ^v^आयुधा आयुधानि ^v^संशिशानः सम्यक् तीक्ष्णीकुर्वन्निन्द्रसाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् ^v^विश्वा सर्वाणि ^v^वसु वसूनि ^v^हस्तयोरादधानः अस्मभ्यं दानाय। एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः।
वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

---

१. ग-इंद्रियार्थ; त-भ-मु-य इंद्रियाय। २. त३-भ६-अभिभूयते। त्यक्तं किंचित्। * ग-हे सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ। शत्रुहंता रसन् इंद्राय पवस्व। बहुभिः स्पृहणीयं धनं देहि। वयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१.२.६.७-भ२-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता (भ२-वृत्रहंता) त्वं पवस्व क्षर। कथंभूतस्त्वं। शग्धि शक्तिमानासि (त१-°मानासि)। त्वत्प्रसादाद्वयं पुरुश्चंद्रस्य रायः बह्वाल्हादकस्य रायः सुवर्यिस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम; भ४-उक्तोर्थः; मु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता अवातः त्वं अभिपवस्व क्षर। कथंभूतस्त्वं। शग्धि शक्तिमान् महो महानसि। त्वत्प्रसादात् वयं पुरुश्चंद्रस्य बह्वाल्हादकस्य सुवीर्यस्य; शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम। ३. त३-भ- प्र हिन्वानः। ४. ग-त३-भ१.२.४.७-'तयोः' नास्ति।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गूषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

ᵛत्रिपृष्ठम् । त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि[1] वा[1] सवनानि वा यस्य स तथोक्तः । तं ᵛवृषणं वर्षकं ᵛवयोधाम् अन्नस्य दातारं सोमम् ᵛआङ्गूषाणाम् आघोषवतां स्तोतॄणां ᵛवाणीः वाचः ᵛअभि ᵛअवावशन्त शब्दयन्ते । ᵛवना वनान्युदकानि ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛवरुणो ᵛन वरुण इव ᵛसिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । ᵛरत्नधाः रत्नानां दाता सोमः ᵛवार्याणि धनानि ᵛदयते प्रयच्छति स्तोतृभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।
तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्ऽसु । अषाळ्हः । सह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛपवस्व त्वम् । कीदृशस्त्वम् । ᵛशूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः । ᵛसर्ववीरः । सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । ᵛसहावान् सहनवान् ᵛजेता जयशीलः ᵛसनिता संभक्ता ᵛधनानि ᵛतिग्मायुधः तीक्ष्णप्रहरणसाधनः ᵛक्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛअषाळ्हः असोढः[2] ᵛसाह्वान् अभिभवन् । कुत्र । ᵛपृतनासु शत्रुसेनासु । कान् । ᵛशत्रून् ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।
अपः सिषासन्नुषसः स्व१र्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुऽगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरम्ऽधी ।
अपः । सिसासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥४॥

हे सोम ᵛउरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् ᵛअभयानि स्तोतृभ्यः ᵛकृण्वन् कुर्वन् ᵛपुरंधी । इदं द्यावापृथिव्योर्नाम । ते[3] ᵛसमीचीने संगते कुर्वन् ᵛआ ᵛपवस्व आक्षर[4] । ᵛअपः ᵛउषसः ᵛस्वः आदित्यं ᵛगाः रश्मींश्च ᵛसिषासन् पुष्ट्यर्थं संभक्तुमिच्छन् ᵛसं ᵛचिक्रदः संक्रन्दसे । ᵛमहः महतो महान्ति ᵛवाजान् अन्नानि ᵛअस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥५॥

---

१. ग-त३-भ१.२.४.७–'द्रोण°...वा' नास्ति । २. ग-त-भ–असोढा । ३. ग-त१.२.३-भ–'ते' नास्ति । ४. भ१(२)–क्षर ।

हे ᵛपवमान पूयमान ᵛइन्दो ᵛसोम त्वं वरुणादीन् ᵛमत्सि तर्पय तेषां ᵛमदाय। इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजे॑व क्रतु॑माँ अमे॑न विश्वा॒ घनि॑घ्नद्दुरि॒ता प॑वस्व ।
इन्दो॑ सू॒क्ताय॒ वच॑से॒ वयो॑ धा यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ६ ॥

ए॒व । राजा॑ऽइव । क्रतु॑ऽमान् । अमे॑न । विश्वा॑ । घनि॑घ्नत् । दुः॒ऽइ॒ता । प॒व॒स्व॒ ।
इन्दो॒ इति॑ । सु॒ऽउ॒क्ताय॑ । वच॑से । वयः॑ । धाः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाशास्ते। हे सोम ᵛएव एवं स्तुत इति शेषः। ᵛक्रतुमान् त्वं ᵛराजेव ᵛअमेन बलेन ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛदुरिता दुरितानि ᵛघनिघ्नत् विनाशयन् ᵛपवस्व। हे ᵛइन्दो दीप्त सोम ᵛसूक्ताय शोभनमुदिताय ᵛवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विमृष्यार्थवदवगत्य ᵛवयो ᵛधाः अन्नं धेहि। अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः। शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥२६॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तृतीयं श्रुतितत्त्वज्ञः सप्तमस्याष्टकस्य सः।
व्याख्याय सायणामात्यश्चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। 'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

अस॑र्जि॒ वक्वा॒ रथ्ये॒ यथा॒जौ धि॒या म॒नोता॑ प्र॒थमो म॑नी॒षी ।
दश॒ स्वसा॑रो॒ अधि॒ सानो॒ अव्ये॑ऽजन्ति॒ वह्नि॒ सद॑ना॒न्यच्छ॑ ॥ १ ॥

अस॑र्जि । वक्वा॑ । रथ्ये॑ । यथा॑ । आ॒जौ । धि॒या । म॒नोता॑ । प्र॒थमः॑ । म॒नी॒षी ।
दश॑ । स्वसा॑रः । अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ । अ॒ज॒न्ति॒ । वह्नि॑म् । सद॑नानि । अच्छ॑ ॥ १ ॥

ᵛवक्वा शब्दायमानः। 'वच परिभाषणे'। वनिप्। एतादृशः[1] पवमानः सोमः ᵛआजौ। अजन्ति कर्मार्थमृत्विज इत्याजिर्यज्ञः। तस्मिन् ᵛधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् ᵛअसर्जि सृज्यते पात्रेष्विति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरथ्ये ᵛयथा रथार्हे आजौ। संग्रामनामैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधान्यत्रेति[2]। तस्मिन्नश्वो यथा धियाङ्गुल्या सृज्यते[3] तद्वत्। कीदृशः। ᵛमनोता यस्मिन् देवानां

१. ग-त३.४-म१.२.४.७-तादृशः। २. ग-आयूंष्यत्रेति। ३. त१.२.४.५.७-म२-मु-मृज्यते।

मनांस्योतानि प्रोतानि सः। तथा च ब्राह्मणं—'तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि' (ऐ. ब्रा. २.१०) इति। ᵛप्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः ᵛमनीषी। मनस ईषा मनीषा स्तुतिः। तद्वान्। ᵛदश ᵛस्वसारः दशसंख्याका अङ्गुलयः ᵛसदनानि यज्ञगृहाणि ᵛअच्छ अभिमुखीकृत्य ᵛवह्निं वोढारं सोमं ᵛसानौ समुच्छ्रिते। अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः। ᵛअव्ये अविमये अविवालेन कृते पवित्रे ᵛअजन्ति प्रेरयन्ति। 'अज गतिक्षेपणयोः'॥

वी॒ती जन॑स्य दि॒व्यस्य॑ क॒व्यैरधि॑ सुवा॒नो न॑हु॒ष्ये॑भि॒रिन्दुः॑।
प्र यो नृभि॑र॒मृतो॒ मर्त्ये॑भिर्मर्मृजा॒नोऽवि॑भि॒र्गोभि॑र॒द्भिः ॥ २ ॥

वी॒ती। जन॑स्य। दि॒व्यस्य॑। क॒व्यैः। अधि॑। सु॒वा॒नः। न॒हु॒ष्ये॑भिः। इन्दुः॑।
प्र। यः। नृऽभिः॑। अ॒मृतः॑। मर्त्ये॑भिः। म॒र्मृ॒जा॒नः। अवि॑ऽभिः। गोभिः॑। अ॒त्ऽभिः ॥२॥

ᵛकव्यैः साधुभिः स्तोतृभिः ᵛनहुष्येभिः मनुष्यैः ᵛसुवानः अभिषूयमाणः ᵛइन्दुः सोमः ᵛदिव्यस्य दिवि भवस्य ᵛजनस्य देवगणस्य ᵛवीती। 'सुपां सुलुक्°' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। सोमभक्षणार्थं यज्ञम् ᵛअधि गच्छति। किंच ᵛअमृतः मरणधर्मरहितः ᵛयः सोमः ᵛनृभिः कर्मनेतृभिः ᵛमर्त्येभिः मर्त्यैः ᵛअविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा ᵛगोभिः आनडुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोविकारैः क्षीरादिभिः ᵛअद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैश्च ᵛमर्मृजानः भृशं शोध्यमानः सन् यज्ञं प्रति गच्छति। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः॥

वृषा॒ वृष्णे॒ रोरु॑वदं॒शुर॑स्मै॒ पव॑मानो॒ रुश॑दीर्ते॒ पयो॒ गोः।
स॒हस्र॒मृक्वा॑ प॒थिभि॑र्वचो॒विद॑ध्व॒स्मभिः॒ सूरो॒ अण्वं॒ वि या॑ति ॥ ३ ॥

वृषा॑। वृष्णे॑। रोरु॑वत्। अं॒शुः। अ॒स्मै॒। पव॑मानः। रुश॑त्। ई॒र्ते॒। पयः॑। गोः।
स॒हस्र॑म्। ऋक्वा॑। प॒थिऽभिः॑। व॒चः॒ऽवित्। अ॒ध्व॒स्मऽभिः॑। सूरः॑। अण्व॑म्। वि। या॒ति॒ ॥३॥

ᵛवृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा ᵛरोरुवत् भृशं शब्दायमानः ᵛअंशुः सोमः ᵛपवमानः पूयमानः सन् ᵛअस्मै ᵛवृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं ᵛरुशत्। रोचतेरिदं रूपम्। आरोचमानं श्वेतं ᵛगोः ᵛपयः आश्रयणद्रव्यम् ᵛईर्ते गच्छति। 'ईर गतौ'। आदादिकः। किंच ᵛऋक्वा। "छन्दसीवनिपौ" इति मत्वर्थीयो वनिप्। स्तोत्रवानत एव ᵛवचोवित् स्तुतीनां ज्ञाता ᵛसूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्निष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः ᵛअध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैर्हिंसारहितैः ᵛसहस्रं ᵛपथिभिः बहुभिर्मार्गैः ᵛअण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं ᵛवि ᵛयाति। अतीत्य द्रोणकलशं गच्छति॥

रु॒जा दृ॒ळ्हा चि॑द्र॒क्षसः॒ सदां॑सि पुना॒न इ॑न्द ऊर्णु॒हि वि वाजा॑न्।
वृ॒श्चोप॒रिष्टा॑त्तु॒जता॑ व॒धेन॒ ये अन्ति॑ दू॒रादु॑पना॒यमे॑षाम् ॥ ४ ॥

रु॒ज। दृ॒ळ्हा। चि॒त्। र॒क्षसः॑। सदां॑सि। पु॒ना॒नः। इ॒न्दो॒ इति॑। ऊ॒र्णु॒हि॒। वि। वाजा॑न्।
वृ॒श्च। उ॒परि॑ष्टात्। तु॒जता॑। व॒धेन॑। ये। अन्ति॑। दू॒रात्। उ॒प॒ऽना॒यम्। ए॒षाम् ॥ ४ ॥

हे सोम ᵛदृळ्हा ᵛचित् दृढान्यपि परैरगन्तव्यत्वेन ᵛरक्षसः राक्षसस्य ᵛसदांसि स्थानानि पुराणि ᵛरुज विनाशय। 'रुजो भङ्गे' तौदादिकः। किंच हे ᵛइन्दो पवमान ᵛपुनानः पवित्रादिभिः पूयमानस्त्वं ᵛवाजान् तस्यान्नानि तस्य बलानि वा ᵛऊर्णुहि आच्छादय। आहरेत्यर्थः। तथा ᵛये

राक्षसाः ᵛउपरिष्टात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा ᵛअन्ति[1] अन्तिके समीप आगच्छन्ति ये च ᵛदूरात् दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् ᵛउपनायम् उपनेतारं स्वामिनं ᵛतुजता। तुजतिर्हिंसाकर्मा। हिंसकेन ᵛवधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं ᵛवृश्च छिन्धि। 'ओव्रश्चू छेदने' तौदादिकः॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः।
ये दुष्षहासो वनुषा बृहन्तस्ताँस्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः। प्रत्नऽवत्। नव्यसे। विश्वऽवार। सुऽउक्ताय। पथः। कृणुहि। प्राचः।
ये। दुःऽसहासः। वनुषा। बृहन्तः। तान्। ते। अश्याम। पुरुऽकृत्। पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥५॥

हे ᵛविश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरणीय हे सोम ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛप्रत्नवत् पुराण इव स्थितस्त्वं ᵛनव्यसे नवीयसे नवतराय। नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः। तस्मै ᵛसूक्ताय शोभनस्तुतिकाय मह्यं ᵛपथः मार्गान् ᵛप्राचः प्राचीनान् ᵛकृणुहि कुरु। सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्यर्थः। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। हे ᵛपुरुकृत् बहुकर्मन् हे ᵛपुरुक्षो। 'टुक्षु शब्दे'। मितद्र्वादित्वाड्डुप्रत्ययः (पा. सू. ३. २.१८०.१)। बहुविधं शब्दायमान हे सोम ᵛदुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव ᵛवनुषा। वनतिर्हिंसार्थः। हिंसया युक्ताः ᵛबृहन्तः महान्तः ᵛये त्वदीया अंशाः सन्ति ᵛतांस्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे ᵛअश्याम प्राप्नुयाम॥

एवा पुनानो अपः स्व१र्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि।
शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृशये रिरीहि ॥ ६ ॥

एव। पुनानः। अपः। स्वः। गाः। अस्मभ्यम्। तोका। तनयानि। भूरि।
शम्। नः। क्षेत्रम्। उरु। ज्योतींषि। सोम। ज्योक्। नः। सूर्यम्। दृशये। रिरीहि ॥६॥

हे सोम ᵛएव एवं ᵛपुनानः पूयमानः पवित्रादिभिः ᵛअस्मभ्यं ᵛरिरीहि प्रापय प्रयच्छ। किं तत्। ᵛअपः। अप इत्यन्तरिक्षनाम। आप्नोति सर्वमपि। अन्तरिक्षं ᵛस्वः स्वर्गं द्युलोकं ᵛगाः। सर्वैर्गम्यतेऽत्रेति गावः पृथिव्यः। ताः पृथिवीश्च ᵛभूरि। 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक्। बहून् ᵛतोका पुत्रान् ᵛतनयानि। तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः। तांश्च तथा ᵛनः अस्मभ्यं ᵛक्षेत्रं ᵛशं सुखकरं कुरु। हे ᵛसोम ᵛज्योतींषि नक्षत्राणि ᵛउरु उरूणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु। तथा ᵛनः अस्मभ्यं ᵛसूर्यम् आदित्यं ᵛज्योक्। चिरनामैतत्। चिरकालं ᵛदृशये द्रष्टुं[2] कुरु[3] ॥ ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। 'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि। सुवानः। हरिः। अंशुः। पवित्रे। रथः। न। सर्जि। सनये। हियानः।
आपत्। श्लोकम्। इन्द्रियम्। पूयमानः। प्रति। देवान्। अजुषत। प्रयःऽभिः ॥ १ ॥

---

१. त-'अन्ति' नास्ति। २. ग-द्रष्टुं शक्तं। ३. त-भ१.२.६-कुर्विति कुरु; भ४-कुर्विति।

ᐯसुवानः[1] अभिषूयमाणः ᐯहियानः ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः ᐯहरिः हरितवर्णः ᐯअंशुः सोमः ᐯपवित्रे अविवालेन कृते दशापवित्रे ᐯपरि ᐯसर्जि परिसृज्यते। किमर्थम्। ᐯसनये धनलाभाय देवानां संभजनाय वा। तत्र दृष्टान्तः। ᐯरथो ᐯन। रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं शत्रुधनहरणार्थं[2] वा सृज्यते तद्वत्। किंच ᐯपूयमानः पवित्रेण सोऽयं सोमः ᐯइन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पर्याप्तं वा ᐯश्लोकं स्तोत्रम् ᐯआपत् आप्नोति। 'आप्लृ व्याप्तौ'। लेट्यडागमः। तथा स सोमः ᐯप्रयोभिः प्रीणयितृभिः हवीरूपैरन्नैः ᐯदेवान् ᐯप्रति ᐯअजुषत प्रतिसेवते। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'॥

अच्छा॑ नृ॒चक्षा॑ असरत्प॒वित्रे॒ नाम॒ दधा॑नः क॒विर॑स्य॒ योनौ॑।
सीद॑न् होते॑व॒ सद॑ने च॒मूषूपे॑मग्म॒न्नृष॑यः स॒प्त विप्रा॑ः॥ २॥

अच्छ॑। नृ॒ऽचक्षाः॑। अ॒स॒र॒त्। प॒वित्रे॑। नाम॑। दधा॑नः। क॒विः। अ॒स्य॒। योनौ॑।
सीद॑न्। होता॑ऽइव। सद॑ने। च॒मूषु॑। उप॑। ई॒म्। अ॒ग्म॒न्। ऋष॑यः। स॒प्त। विप्राः॑॥ २॥

ᐯनृचक्षाः नृणां द्रष्टा ᐯकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः ᐯनाम वसतीवर्याख्यमुदकं ᐯदधानः धारयन् ᐯअस्य एतादृशस्यात्मनः ᐯयोनौ स्थाने ᐯपवित्रे ᐯअच्छ ᐯअसरत् अभितः सरति। ततः ᐯसदने। सीदन्त्यत्रेति सदनो यज्ञः। तस्मिन् ᐯहोतेव होता यथा देवान् स्तोतुमुपविशति तद्वद्देवानागन्तुमुपविशन् सोमः ᐯचमूषु। चमन्ति[3] चम्वो ग्रहादयः। तेष्वभिसरति। अनन्तरं सप्तसंख्याकाः ᐯविप्राः मेधाविनो भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते ᐯऋषयः ᐯईम् एनं सोमम् ᐯउप ᐯअग्मन् स्तोत्रैरुपगच्छन्ति॥

प्र सु॒मेधा॑ गा॑तु॒विद्वि॒श्वदे॑वः सोम॑ः पुना॒नः सद॑ एति॒ नित्य॑म्।
भुव॒द्विश्वे॑षु॒ काव्ये॑षु॒ रन्ता॑नु॒ जना॑न्यतते॒ पञ्च॒ धीर॑ः॥ ३॥

प्र। सु॒ऽमेधाः॑। गा॒तु॒ऽवित्। वि॒श्वऽदे॑वः। सोम॑ः। पु॒ना॒नः। सद॑ः। ए॒ति॒। नित्य॑म्।
भुव॑त्। विश्वे॑षु। काव्ये॑षु। रन्ता॑। अनु॑। जना॑न्। य॒त॒ते॒। पञ्च॑। धीर॑ः॥ ३॥

ᐯसुमेधाः। 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्समासान्तः। शोभनप्रज्ञः ᐯगातुवित् मार्गस्य वेत्ता। यद्वा। गातवः स्तोतारः। तेषां धनस्य लम्भयिता। ᐯविश्वदेवः सर्वदेवोपगतः। यद्वा। देवो देवनं दीप्तिः। व्यापकदीप्तियुक्तः। एतादृशः ᐯसोमः ᐯपुनानः पूयमानः सन् ᐯनित्यम् अविनश्वरं ᐯसदः स्थानं द्रोणकलशं ᐯप्र ᐯएति प्रगच्छति। ततः ᐯविश्वेषु सर्वेषु ᐯकाव्येषु कविकर्मसु स्तोत्रेषु ᐯरन्ता ᐯभुवत् रमणशीलो भवति। रमेस्ताच्छीलिकस्तृन्। तथा ᐯधीरः प्राज्ञः सोऽयं ᐯपञ्च ᐯजनान् निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् ᐯअनु ᐯयतते अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति। अनुगच्छतीति यावत्॥

तव॒ त्ये सो॑म पवमान नि॒ण्ये विश्वे॑ दे॒वास्त्रय॑ एकाद॒शास॑ः।
दश॑ स्व॒धाभि॒रधि॒ सानो॒ अव्ये॑ मृ॒जन्ति॑ त्वा न॒द्य॑ः स॒प्त य॒ह्वीः॥ ४॥

तव॑। त्ये। सो॒म॒। प॒व॒मा॒न॒। नि॒ण्ये। विश्वे॑। दे॒वाः। त्रय॑ः। ए॒का॒द॒शास॑ः।
दश॑। स्व॒धाभि॑ः। अधि॑। सानौ॑। अव्ये॑। मृ॒जन्ति॑। त्वा॒। न॒द्य॑ः। स॒प्त। य॒ह्वीः॥ ४॥

१. त-भर- 'सुवानः' नास्ति। २. ग-त-भ६-°धनाहरणार्थं; भ४-°धनाय हरणार्थं। ३. ग-चमंतीति।

हे पवमान पूयमान हे सोम तव स्वभूताः त्ये[1] ते प्रसिद्धाः[1] त्रय एकादशासः। पूरणार्थे डट्प्रत्ययः। त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः विश्वे सर्वे देवाः निण्ये। अन्तर्हितनामैतत्। अन्तर्हिते स्थाने द्युलोके वर्तन्ते। तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः अधि स्नानौ अधिकं समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे स्वधाभिः उदकैः मृजन्ति शोधयन्ति। किंच यह्वीः। 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। यह्व्यो महत्यः सप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः नद्यः त्वा त्वां मृजन्ति। वसतीवर्यात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तन्नु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त।
ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे करभीकम् ॥ ५ ॥

तत्। नु। सत्यम्। पवमानस्य। अस्तु। यत्र। विश्वे। कारवः। सम्ऽनसन्त।
ज्योतिः। यत्। अह्ने। अकृणोत्। ऊँ इति। लोकम्।
प्र। आवत्। मनुम्। दस्यवे। करिति कः। अभीकम् ॥ ५ ॥

सत्यं सत्यभूतं तत् प्रसिद्धं पवमानस्य सोमस्य स्थानं नु क्षिप्रमस्माकम् अस्तु। यत्र यस्मिन् स्थाने विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः संनसन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु। अस्य सोमस्य यत् ज्योतिः अह्ने दिवसाय लोकम् आलोकं प्रकाशम् अकृणोत् करोति। उ इत्यवधारणे। तज्ज्योतिः मनुम् एतन्नामानं राजर्षिं प्रावत् प्रकर्षेणारक्षत्। तथा सोमः स्वीयं तेजः दस्यवे सर्वस्योपक्षपयित्रेऽसुराय अभीकम् अभिगमनशीलं कः अकार्षीत्। करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक् ॥

परि सद्मेव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः।
सोमः पुनानः कलशाँ अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि। सद्मऽइव। पशुऽमन्ति। होता। राजा। न। सत्यः। सम्ऽइतीः। इयानः।
सोमः। पुनानः। कलशान्। अयासीत्। सीदन्। मृगः। न। महिषः। वनेषु ॥ ६ ॥

होता देवानामाह्वातर्त्विक् पशुमन्ति पशुमतः सद्मेव यज्ञगृहान्[2] यथोपगच्छति[3]। किंच राजा न यथा राजा सत्यः सत्यकर्मा सन् समितीः। संग्रामनामैतत् सम्यक् प्राप्यते योद्धृभिरत्रेति। तान् संग्रामान् इयानः गच्छन् भवति तथा पुनानः[4] सोमः वनेषु वननीयेषु वसतीवर्याख्येषूदकेषु सीदन् मृगो न महिषः महिषाख्यो मृग इवोदकेषु तिष्ठन् कलशान् द्रोणाभिधानान् अयासीत् परियाति। यद्वा। महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ ॥२॥

'साकमुक्षः' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षम्। पूर्ववच्छन्दोदेवते। तथा चानुक्रम्यते—'साकमुक्षः पञ्च नोधाः' इति। गतो विनियोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः।
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

---

१. त–'त्ये ते प्रसिद्धाः' नास्ति। २. ग–यज्ञगृहान् परि याति। ३. त१–°गच्छंते; त२.४.५.७. भ६–°गच्छंत; त३.६-भ१.२.४.७–°गच्छंति; मु–यथा परिगच्छते। ४. ग-त३-भ५.६–पुनानः पूयमानः; भ४–पुनानः पूयमानाः।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।
हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

साकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । 'उक्ष सेचने'। क्विपि रूपम् । तादृश्यः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽङ्गुलयः मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । 'मृजू शौचालंकारयोः'। तथा दश दशसंख्याकाः धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलयः धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य धनुत्रीः प्रेरयित्र्यो भवन्ति । ततः हरिः हरितवर्णः सोमः सूर्यस्य जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याविर्भवन्तीति दिशां तस्य जात्वम् । अत्यः अतनशीलः वाजी न अश्व इव स्थितः सोमः द्रोणं कलशं ननक्षे व्याप्नोति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अत्ऽभिः ।
मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्रियाभिः ॥ २ ॥

वावशानः देवान् कामयमानः वृषा कामानां वर्षकोऽत एव पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः अद्भिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः सं दधन्वे संधार्यते । तत्र दृष्टान्तः । मातृभिर्न शिशुः । कामयमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधार्यते । धविर्गत्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । मर्यो न मनुष्यो यथा योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत् निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् अभि यन् अभिगच्छन् कलशे द्रोणाभिधाने उस्रियाभिः अद्भिर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा सं गच्छते । गमेरकर्मकात् 'समो गम्यृच्छि॰' इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।
मूर्धानम् । गावः । पयसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

उत अपि च अघ्न्यायाः । अघ्न्येति गोनाम । अहन्तव्याया गोः ऊधः पयःस्थानं सोमः प्र पिप्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षेणाप्याययति । प्यायतेर्लिटि 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् इन्दुः सोमः धाराभिः सचते समवैति संगच्छते । ततः गावः चमूषु । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वो ग्रहादयः । तेषु स्थितं मूर्धानं समुच्छ्रितमिमं सोमं पयसा श्वेतेन अभि श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । निक्तैः प्रक्षालितैः वसुभिर्न वस्त्रैर्यथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।
रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्र्य१गा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्र्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान सोम ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदेवेभिः देवैः सह ᵛरद प्रयच्छ । किं तत् उच्यते । हे ᵛइन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम ᵛवावशानः कामयमानः सन् ᵛअश्विनम् अश्ववन्तं ᵛरयिं धनं प्रयच्छेति । किंच ᵛरथिरायताम् । रथो येषामस्तीति रथिराः । 'मेधारथाभ्याम्०' इतीरच्-प्रत्ययः । तद्वदाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् ᵛउशती कामयमाना ᵛपुरंधिः त्वदीया बहुविधा धीः ᵛवसूनां धनानां ᵛदावने दानाय ᵛअस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखी ᵛआ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्र्यक् । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितः[1] ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।
प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नु । नः । रयिम् । उप । मास्व । नृऽवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वऽचन्द्रम् ।
प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛनु क्षिप्रं ᵛनृवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । छान्दसं मतुपो वत्वम् । तादृशं ᵛरयिं धनम् ᵛउप ᵛमास्व उपनिर्मिमीष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच ᵛविश्वचन्द्रं सर्वेषामाह्लादकं ᵛवाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे ᵛइन्दो सोम ᵛवन्दितुः तव स्तोतुः ᵛआयुः जीवनं ᵛप्र ᵛतारि त्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः ᵛधियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनः ᵛप्रातः काले वा सवने वा[2] ᵛमक्षु शीघ्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति ᵛजगम्यात् आगच्छेत् । गमेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कण्वस्यार्षम्[3] । तथानुक्रम्यते— 'अधि यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।
अपो वृणानः पवते कवीयन्व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।
अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

ᵛयत् यदा ᵛअस्मिन् सोमे ᵛवाजिनीव ᵛशुभः अश्वे यथा वस्त्रप्रभृत्यलंकारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे ᵛसूर्ये ᵛन यथा सूर्ये ᵛविशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा[4] ᵛधियः अङ्गुलयः ᵛअधि ᵛस्पर्धन्ते । अहं पुरस्ताच्छोधयाम्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । ततोऽयं सोमः ᵛअपः वसतीवरीः ᵛवृणानः आच्छादयन् ᵛपवते पात्रेषु क्षरति । कलशानधिगच्छति[5] । कीदृशः ।

१. त-भर.६-मु-तिस्स्वरितः । २. त-भ-'वा' नास्ति । ३. त-भ-काण्वस्यार्ष । ४. त३-भर. ६.७-तथा । ५. भ१(२)-कलशानभिगच्छति ।

कवीयन् कविरिवाचरन्। यद्वा। कवयः स्तोतारः। तानिच्छन्। तत्र दृष्टान्तः। व्रजं न मन्म मननीयं[1] गवां गोष्ठं पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति। तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि प्रति पवत इति॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त।
धियः पिन्वानाः स्वसरे न गाव ऋतायन्तीरभि वावश्र इन्दुम्॥ २॥

द्विता। विऽऊर्ण्वन्। अमृतस्य। धाम। स्वःऽविदे। भुवनानि। प्रथन्त।
धियः। पिन्वानाः। स्वसरे। न। गावः। ऋतऽयन्तीः। अभि। वावश्रे। इन्दुम्॥ २॥

अमृतस्य उदकस्य धाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः द्विता द्विधा व्यूर्ण्वन् उभयतः स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति। ततः स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय भुवनानि प्रथन्त विस्तीर्णानि भवन्ति। तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः। अथ पिन्वानाः प्रीणयित्र्यः धियः स्तुतिलक्षणा वाचः ऋतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सत्यस्तमिमम् इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे यागाहनि वावश्रे शब्दायन्ते। यद्वा। सोमं कामयन्ते। तत्र दृष्टान्तः। गावो न यथा पिन्वमानाः पयः क्षरन्त्यो गावः स्वसरे। सुष्ठु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसरो गोष्ठम्। तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य शब्दं कुर्वन्ति तद्वत्॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा।
देवेषु यशो मर्ताय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः॥ ३॥

परि। यत्। कविः। काव्या। भरते। शूरः। न। रथः। भुवनानि। विश्वा।
देवेषु। यशः। मर्ताय। भूषन्। दक्षाय। रायः। पुरुऽभूषु। नव्यः॥ ३॥

कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि भरते परितो बिभर्ति। परिगच्छतीति यावत्। कथमिव। शूरो न यथा शूरः शत्रूणां बाधकः रथः तदीयः विश्वा भुवनानि सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत्। तदानीं देवेषु स्थितं यशः व्यापकं धनं मर्ताय मनुष्याय स्तोत्रे भूषन्। भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् सनि रूपम्। भावयितुमिच्छन् सोमः रायः आत्मना दत्तस्य धनस्य दक्षाय वृद्ध्यर्थं पुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु नव्यः स्तोतव्यो भवति। 'णु स्तुतौ'। अचो यत्॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ॥ ४॥

श्रिये। जातः। श्रिये। आ। निः। इयाय। श्रियम्। वयः। जरितृऽभ्यः। दधाति।
श्रियम्। वसानाः। अमृतऽत्वम्। आयन्। भवन्ति। सत्या। समऽइथा। मितऽद्रौ॥ ४॥

स सोमः श्रिये जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति। तदेवाह। श्रिये श्रयर्थमेव आ निरियाय। अंशुभ्य आभिमुख्येन निर्गच्छति। निर्गतश्च स सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः श्रियं

१. ग-त३.४-म४.५.६–मननीयं बोद्धव्यं रक्षितव्यं; म१.७–बोद्धव्यं गव्यं; म२–बोद्धव्यं।

ᵛवयः अन्नं जीवनं वा ᵛदधाति विदधाति प्रयच्छति। तेन दत्तां ᵛश्रियं ᵛवसानाः आच्छादयन्तः स्तोतारः ᵛअमृतत्वं देवत्वममरणं[1] वा ᵛआयन् प्राप्नुवन्। तस्मिन् ᵛमितद्रौ मितगमने सोमे ᵛसमिथा। युद्धनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति। 'समीणः' (उ. सू. २. ११) इत्येतेः संपूर्वस्य थक्प्रत्ययः। तानि युद्धानि ᵛसत्या सत्यानि यथार्थानि ᵛभवन्ति न तु वितथानि। तेन सोमेन पराजितानि भवन्तीत्यर्थः॥

इषमूर्जमभ्य१र्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान्।
विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून्॥ ५॥

इषम्। ऊर्जम्। अभि। अर्ष। अश्वम्। गाम्। उरु। ज्योतिः। कृणुहि। मत्सि। देवान्।
विश्वानि। हि। सुऽसहा। तानि। तुभ्यम्। पवमान। बाधसे। सोम। शत्रून्॥ ५॥

हे सोम ᵛइषम् अन्नम् ᵛऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यम् ᵛअभ्यर्ष अभिगमय। किंच ᵛअश्वं वाहनं ᵛगां पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूतां गां च। तथा ᵛउरु महत् ᵛज्योतिः सूर्याख्यं ᵛकृणुहि जगदालोकनार्थं कुरु। किंच ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛमत्सि सोमेन तर्पय। मदेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। वाक्यभेदादनिघातः। अपि च हे सोम ᵛतुभ्यं ᵛविश्वानि सर्वाणि रक्षांसि ᵛसुषहा सुसहान्यनायासेनैवाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति। हिरवधारणे। अत एव हे ᵛपवमान पूयमान हे ᵛसोम सर्वान् ᵛशत्रून् ᵛबाधसे जहि॥ ॥ ४॥

'कनिक्रन्ति' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्यार्षम्। तथानुक्रम्यते—'कनिक्रन्ति प्रस्कण्वः' इति। पूर्ववच्छन्दोदेवते। गतो विनियोगः॥

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरे पुनानः।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः॥ १॥

कनिक्रन्ति। हरिः। आ। सृज्यमानः। सीदन्। वनस्य। जठरे। पुनानः।
नृऽभिः। यतः। कृणुते। निःऽनिजम्। गाः। अतः। मतीः। जनयत। स्वधाभिः॥ १॥

ᵛसृज्यमानः ᵛआ समन्ताद्विसृज्यमानोऽभिपूयमाणः ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛकनिक्रन्ति पुनःपुनः शब्दायते। क्रन्दतेर्यङ्लुकि तिपीडभावे 'दाधर्ति दर्धर्ति॰' इत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः। अभ्यस्तस्वरः। तथा ᵛपुनानः पूयमानः ᵛवनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य ᵛजठरे ᵛसीदन् उपविशन् शब्दायते। किंच ᵛनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛयतः संयतः सोमः ᵛगाः गोविकारान् क्षीरादीन्याच्छादयन् ᵛनिर्णिजम् आत्मनो रूपं ᵛकृणुते ग्रहादिषु करोति। ᵛअतः अस्मै सोमाय ᵛमतीः मननीयाः स्तुतीः ᵛस्वधाभिः हविर्भिः सह ᵛजनयत स्तोतारः अजनयन्[2]। झस्यान्तादेशाभावः छान्दसः[3]। यद्वा। हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत। कुरुतेति यावत्॥

हरिः सृजानः पथ्यामृतस्येयर्ति वाचमरितेव नावम्।
देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे॥ २॥

---

१. ग—देवत्वममरणत्वं। २. ग—जनयंतु। ३. ग—छांदसस्तादेशः; भ१—छांदादेशः; म२.४—छांदसोदादेशः।

। सृजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

सृजानः सृज्यमानः हरिः हरितवर्णः सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य[1] पथ्यां पथि भवां वाचं दैवीम् इयर्ति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । अरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः नावं यथा प्रेरयति तद्वत् । 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योः०' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ततः देवः दीप्यमानः सोमः देवानाम् इन्द्रादीनां गुह्यानि अन्तर्हितानि नाम नामानि शरीराणि प्रवाचे प्रकर्षेण वाचयित्रे स्तोत्रे बर्हिषि यज्ञे आविष्कृणोति स्तोतुमाविष्करोति ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

अपामिव यथोदकानाम् ऊर्मयः त्वरन्ते[2] । इत् इति पूरणः । तद्वत् तर्तुराणाः कर्मणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । 'तुर त्वरणे' । जौहोत्यादिकः । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्यावर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः मनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः सोममच्छ सोमं प्रति प्र ईरते प्रेरयन्ति[3] । नमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सत्यः तम् उप यन्ति च उपगच्छन्ति तमेव सं यन्ति च । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । ततः उशतीः कामयमानाः स्तुतयः उशन्तं कामयमानं सोमम् आ विशन्ति च[4] ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

मर्मृजानं यष्टृभिः परिचर्यमाणं महिषं न महिषाख्यं मृगमिव सानौ समुच्छ्रिते देशे वर्तमानम् उक्षणं कामानां सेक्तारं गिरिष्ठाम् अभिषवार्थं ग्रावसु निष्ठितं[5] तं तादृशं प्रसिद्धम् अंशुं सोमं दुहन्ति ऋत्विजो दुहते । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । तं तादृशं वावशानं कामयमानं सोमं मतयः मन्तव्याः स्तुतयः सचन्ते समवयन्ति । सेवन्त इति यावत् । ततः त्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः वरुणं शत्रूणां निवारकमेनं सोमं समुद्रे अन्तरिक्षे बिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु द्रोणाधवनीयपूतभृदाख्येषु कलशेषु ततो[6] विततः[6] सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं द्युलोके बिभर्ति पोषयति ॥

---

१. भ१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरंगाः । ३. ग-प्रेरयंति नो स्तुतिः; त३-भ५-प्रेरयंति ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-भ१.२.४.५.७-च प्रविशंति च । ५. ग-त३-भ१.२.४.७-तिष्ठंतं । ६. त१-स्थितः लताः; त७-मु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।
इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।
इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे ^v^इन्दो सोम ^v^वाचं स्तुतिम् ^v^इष्यन् प्रेरयन् ^v^होतुः ^v^उपवक्तेव यथाध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोतॄणां शंसनाय प्रोत्साहं कुर्वन् ^v^पुनानः पूयमानस्त्वं ^v^मनीषां बुद्धिं ^v^वि ^v^ष्य विमुञ्च। किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु। किंच ^v^यत् यदा ^v^इन्द्रश्च त्वं च सह यज्ञे ^v^क्षयथः निवसथः तदा स्तोतारो वयं ^v^सौभगाय सौभाग्याय स्याम। किंच ^v^सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य ^v^पतयः स्वामिनः ^v^स्याम भवेम ॥ ॥ ५ ॥

'प्र सेनानीः' इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते–'प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः' इति। गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।
भद्रान्कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।
भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिऽभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

^v^सेनानीः सेनानामग्र उपनेता ^v^शूरः शत्रूणां बाधकः ^v^सोमः ^v^गव्यन् शत्रूणां गा इच्छन्। यद्वा। यजमानानां पश्वादिकमिच्छन्। ^v^रथानाम् ^v^अग्रे रथानां पुरतः ^v^प्र ^v^एति प्रकर्षेण संग्रामं गच्छति। ^v^अस्य[1] सोमस्य ^v^सेना च ^v^हर्षते हृष्यति। वाक्यभेदादनिघातः। किंच ^v^सखिभ्यः समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ^v^इन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि ^v^भद्रान् कल्याणानि यथार्थानि ^v^कृण्वन् कुर्वन्। आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति। ^v^रभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि[2] वस्त्राण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि ^v^आ ^v^दत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः ।
आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽहयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।
आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

^v^हरयः हरन्त्यभिषुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा[3] ^v^हरिं हरितवर्णम् ^v^अस्य सोमस्य कारणमंशुं ^v^सं ^v^मृजन्ति सम्यगभिषुण्वन्ति। ततः सोमः ^v^नमोभिः नामयितृभिः ^v^अश्वहयैः व्याप्तैरपि[4] ^v^अनिशितम् असंस्कृतमयुक्तमननुगतं ^v^रथं रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् ^v^आ

१. त-भ६–तस्य। २. भ६-मु–निमित्तानि वस्त्रा। ३. ग-त३-भ–वा हरयः। ४. ग–व्याप्तैरश्वैरपि; त१.२.६.७–व्याप्तैर्गमनैरपि।

तिष्ठति आसीदति। अनन्तरम् इन्द्रस्य सखा सखिभूतः विद्वान् प्राज्ञः सोमः एना एतेन रथेन पवित्रेण सुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् अच्छ याति अभिगच्छति। तस्मिन्[१] काले तेन क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः।
कृण्वन्नपो वर्षयन्द्यामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः। नः। देव। देवऽताते। पवस्व। महे। सोम। प्सरसे। इन्द्रऽपानः।
कृण्वन्। अपः। वर्षयन्। द्याम्। उत। इमाम्। उरोः। आ। नः। वरिवस्य। पुनानः ॥३॥

हे देव द्योतमान हे सोम सः तादृशः इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यस्त्वं नः अस्माकं स्वभूते देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे महे[२] महते प्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय पवस्व ग्रहादिषु क्षर। किंच अपः उदकानि कृण्वन् कुर्वन् उत अपि च द्याम् इमां द्यावापृथिव्यौ वर्षयन्। भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति। 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः'. (ऋ. सं. १.१६४.५१) इति श्रवणात्। उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् आ आगच्छंस्त्वं पुनानः पूयमानः सन् नः अस्मान् वरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते।
तदुशन्ति विश्व इमे सखायस्तदहं वश्मि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये। अहतये। पवस्व। स्वस्तये। सर्वऽतातये। बृहते।
तत्। उशन्ति। विश्वे। इमे। सखायः। तत्। अहम्। वश्मि। पवमान। सोम ॥ ४ ॥

हे सोम अजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेषामजयाय[३] अहतये यथा तैरहताः स्याम[३] तस्यै[४] च अत एव स्वस्तये अविनाशाय किंच बृहते[५] सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः तायमानाय यज्ञाय एतदर्थं पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ। पविर्गतिकर्मा। विश्वे सर्वे इमे मदीयाः सखायः स्तोतारः तत् त्वदीयं रक्षणम् उशन्ति कामयन्ते। हे पवमान सोम तत् रक्षणम् अहम् अपि वश्मि कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः। पवते। जनिता। मतीनाम्। जनिता। दिवः। जनिता। पृथिव्याः।
जनिता। अग्नेः। जनिता। सूर्यस्य। जनिता। इन्द्रस्य। जनिता। उत। विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः अभिपूयमाणः पवते पात्रेषु क्षरति। कीदृशः। मतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां स्तुतीनां जनिता जनयिता। 'जनिता मन्त्रे' (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाण्णिलोपः। किंच दिवः द्युलोकस्य जनिता प्रादुर्भावयिता तथा पृथिव्याः जनयिता अग्नेः जनयिता प्रकाशयिता सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनिता पानेन मदस्य जनयिता उत अपि

---

१. त-भ६–अस्मिन्। २. ग-त-भ–'महे' नास्ति। ३. ग–पवस्व। अहतिरहननं। ४. त१.३, ७-भ२–तस्मै। ५. त३-भ४.५–बृहते महते।

च ᐯविष्णोः व्यापकस्य ᐯजनिता जनयिता। एतत् सर्वं सोमेऽभिषूयमाणे भवतीति। सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥　　॥ ६ ॥

देवसुवां हविःषु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति याज्या। सूत्र्यते च– 'त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा। देवानाम्। पदऽवीः। कवीनाम्। ऋषिः। विप्राणाम्। महिषः। मृगाणाम्।
श्येनः। गृध्राणाम्। स्वऽधितिः। वनानाम्। सोमः। पवित्रम्। अति। एति। रेभन् ॥६॥

सोम एवंरूपो भवति। ᐯदेवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ᐯब्रह्मा ब्रह्माख्यर्त्विक्स्थानीयो भवति। यद्वा। देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति। तथा ᐯकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ᐯपदवीः। स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः। वी गत्यादिष्वित्येतस्मात् क्विपि रूपम्। तथा ᐯविप्राणां मेधाविनां मध्ये ᐯऋषिः भवति। यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्दर्शनात्' (निरु. २. ११) इति। ᐯमृगाणां ᐯमहिषः भवति। महिषाख्यो बलवान् राजा भवति। तथा ᐯगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ᐯश्येनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति। ᐯवनानाम्। वनतिर्हिंसाकर्मा। हिंसकानां छेदकानां मध्ये ᐯस्वधितिः एतन्नामकश्छेदकोऽसि। एवंप्रभावः ᐯसोमः ᐯरेभन् शब्दायमानः सन् ᐯपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन कृतम् ᐯअत्येति अतिगच्छति॥

प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पवमानो मनीषाः।
अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र। अवीविपत्। वाचः। ऊर्मिम्। न। सिन्धुः। गिरः। सोमः। पवमानः। मनीषाः।
अन्तरिति। पश्यन्। वृजना। इमा। अवराणि। आ। तिष्ठति। वृषभः। गोषु। जानन् ॥७॥

ᐯपवमानः ᐯसोमः ᐯमनीषाः मनस ईशिता[1] हृदयंगमाः ᐯगिरः स्तुतीः ᐯप्रावीविपत् प्रकर्षेण वेपयति प्रेरयति। कथमिव। ᐯसिन्धुः स्यन्दमाना नदीव ᐯवाचः शब्दस्य ᐯऊर्मिं ᐯन संघं यथा प्रेरयति तद्वत्। किंच ᐯवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः ᐯअन्तः अन्तर्हितं वस्तुजातं ᐯपश्यन् ᐯअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ᐯइमा ᐯवृजना इमानि बलानि ᐯआ ᐯतिष्ठति आसीदति। किं कुर्वन्। ᐯगोषु ᐯजानन् गवां[2] जानानः सन् परबलानि प्रविशति॥

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः सहस्ररेता अभि वाजमर्ष।
इन्द्रायेन्दो पवमानो मनीष्यं१शोरूर्मिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

सः। मत्सरः। पृत्ऽसु। वन्वन्। अवातः। सहस्रऽरेताः। अभि। वाजम्। अर्ष।
इन्द्राय। इन्दो इति। पवमानः। मनीषी। अंशोः। ऊर्मिम्। ईरय। गाः। इषण्यन् ॥८॥

---

१. ग–ईप्सिता। २. त१.२.४.५.६–गवां जसाय; त३.७–म२.६–गवां जनाय।

मत्सरः मदकरः पृत्सु संग्रामेषु वन्वन् शत्रून् हिंसन् अत एव अवातः अन्यैर्गन्तुमशक्यः सहस्ररेताः सहस्रोदकधारोपेतः सः सोमः वाजं शत्रूणां बलम् अभि अर्ष अभिगच्छ। हे इन्दो सोम पवमानः पूयमानः मनीषी प्राज्ञस्त्वं गाः इषण्यन् शब्दान् प्रेरयन्। यद्वा। यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन्। इन्द्राय इन्द्रार्थम् अंशोः अभिषूयमाणस्य सोमस्य ऊर्मिं संघम् ईरय प्रेरय ॥

परि॑ प्रि॒यः क॒लशे॑ दे॒ववा॑त॒ इन्द्रा॑य॒ सोमो॒ रण्यो॒ मदा॑य।
स॒हस्र॑धारः श॒तवा॑ज॒ इन्दु॑र्वा॒जी न सप्तिः॒ सम॑ना जिगाति ॥ ९ ॥

परि॑। प्रि॒यः। क॒लशे॑। दे॒वऽवा॑तः। इन्द्रा॑य। सोमः॑। रण्यः॑। मदा॑य।
स॒हस्र॑ऽधारः। श॒तऽवा॑जः। इन्दुः॑। वा॒जी। न। सप्तिः॑। सम॑ना। जि॒गा॒ति॒ ॥ ९ ॥

प्रियः प्रीणयिता अत एव देववातः देवैरभिगतः रण्यः रमणीयः सोमः इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं कलशे द्रोणाभिधाने परि जिगाति परिगच्छति। कीदृशः। सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः शतवाजः बहुबलः इन्दुः पात्रेषु क्षरन्। तत्र दृष्टान्तः। वाजी न यथा वाजी बलवान् सप्तिः अश्वः समना। संग्रामनामैतत्। 'सम ष्टम अवैक्लव्ये'। समन्ति हृष्टा भवन्ति योद्धारोऽत्रेति। तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पू॒र्व्यो व॑सु॒विज्जाय॑मानो मृजा॒नो अ॒प्सु दु॑दुहा॒नो अद्रौ॑।
अ॒भि॒श॒स्ति॒पा भुव॑नस्य॒ राजा॑ वि॒दद्गा॒तुं ब्रह्म॑णे पू॒यमा॑नः ॥ १० ॥

सः। पू॒र्व्यः। व॒सु॒ऽवित्। जाय॑मानः। मृ॒जा॒नः। अ॒प्ऽसु। दु॒दु॒हा॒नः। अद्रौ॑।
अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपाः। भुव॑नस्य। राजा॑। वि॒दत्। गा॒तुम्। ब्रह्म॑णे। पू॒यमा॑नः ॥ १० ॥

पूर्व्यः पुराणो यद्वा पूर्वैः कृतोऽभिषुतः वसुवित् धनानां लम्भकः जायमानः अप्सु वसतीवर्याख्येषूदकेषु मृजानः मृज्यमानः अद्रौ अभिषवग्रावणि दुदुहानः दुह्यमानः अभिशस्तिपाः। अभितः शस्तिर्हिंसा येषां तेऽभिशस्तयः शत्रवः। तेभ्यः परिरक्षकः भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी एवंविधः सः तादृशः सोमः ब्रह्मणे कर्मार्थं पूयमानः सन् गातुं मार्गं समीचीनं विदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या 'त्वया हि नः पितरः' इत्येषा। सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सोम॒ पूर्वे॒ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑वमान॒ धीराः॑।
व॒न्वन्नवा॑तः परि॒धीँरपो॑र्णु वी॒रेभि॒रश्वै॑र्म॒घवा॑ भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया॑। हि। नः॒। पि॒तरः॑। सोम॒। पूर्वे॑। कर्मा॑णि। च॒क्रुः। प॒व॒मा॒न॒। धीराः॑।
व॒न्वन्। अवा॑तः। प॒रि॒ऽधीन्। अप॑। ऊ॒र्णु॒। वी॒रेभिः॑। अश्वैः॑। म॒घऽवा॑। भ॒व॒। नः॒ ॥ ११ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान ᵛसोम ᵛधीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः ᵛनः अस्माकं ᵛपितरः ᵛपूर्वे पुरातना अङ्गिरसः ᵛत्वया। हिरवधारणे। त्वया[1] सहायेनैव ᵛकर्माणि अग्निष्टोमादीनि ᵛचक्रुः कृतवन्तः। किंच ᵛवन्वन् स्तोतॄन् संभजन्। यद्वा। वनतिर्हिंसार्थः। शत्रून् हिंसन्*। ᵛअवातः तैरभिगतस्त्वं ᵛपरिधीन्। परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः। तान् ᵛअपोर्णु अपोर्णुहि अपच्छादय। जहीति यावत्। ऊर्णोतेर्लोटि[1] छान्दसो हेर्लुक्। एतादृशस्त्वं ᵛनः अस्माकं[2] पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान्।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि॥ १२॥

यथा। अपवथाः। मनवे। वयःऽधाः। अमित्रऽहा। वरिवःऽवित्। हविष्मान्।
एव। पवस्व। द्रविणम्। दधानः। इन्द्रे। सम्। तिष्ठ। जनय। आयुधानि॥ १२॥

हे सोम ᵛयथा पुरा त्वं ᵛमनवे राज्ञे ᵛवयोधाः अन्नस्य धाता तथा ᵛअमित्रहा शत्रूणां हन्ता ᵛवरिवोवित् धनस्य लम्भयिता ᵛहविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् ᵛअपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदातुं यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि ᵛद्रविणं धनं ᵛदधानः प्रयच्छन् ᵛपवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ। किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् ᵛइन्द्रे ᵛसं ᵛतिष्ठ सम्यक् तिष्ठ। अपि च ᵛआयुधानि त्वदीयानि ᵛजनय तस्मै प्रकाशय। वाक्यभेदादनिघातः॥

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः॥ १३॥

पवस्व। सोम। मधुऽमान्। ऋतऽवा। अपः। वसानः। अधि। सानौ। अव्ये।
अव। द्रोणानि। घृतऽवन्ति। सीद। मदिन्ऽतमः। मत्सरः। इन्द्रऽपानः॥ १३॥

हे ᵛसोम ᵛमधुमान् मदकररसोपेतः ᵛऋतावा यज्ञवान्। 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिब्मत्वर्थीयः। तादृशस्त्वम् ᵛअपः वसतीवरीरेकधनाश्च ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛअधि अधिकं ᵛसानौ समुच्छ्रिते ᵛअव्ये अविभवे पवित्रे ᵛपवस्व क्षर। ततः ᵛमदिन्तमः अतिशयेन मदकरः ᵛइन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यः ᵛमत्सरः मादयिता सोमः ᵛघृतवन्ति उदकवतः ᵛद्रोणानि द्रोणकलशान् ᵛअव ᵛसीद अवतिष्ठस्व॥

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ।
सं सिन्धुभिः कलशे वावशानः समुस्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः॥ १४॥

वृष्टिम्। दिवः। शतऽधारः। पवस्व। सहस्रऽसाः। वाजऽयुः। देवऽवीतौ।
सम्। सिन्धुऽभिः। कलशे। वावशानः। सम्। उस्रियाभिः। प्रऽतिरन्। नः। आयुः॥ १४॥

---

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः। वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः तैरनभिगतः राक्षसान् परिधीन् ऊर्णुहि लिटि। * ग-त३-भ६-हिंसन्नत एव। २. ग-त३.४-भ-अस्माकं वीरैभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (भ६-कर्मणि प्राज्ञैः) पुत्रैरश्वैश्च सह मघवा धनवान् भव। यस्मात् (भ२-त्वं च) मम पितरः त्वया (भ२-यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (भ१.६.७-नोस्माकं)।

हे सोम ^v^शतधारः बहुधारोपेतः[1] त्वं ^v^दिवः अन्तरिक्षादादित्याद्वा ^v^वृष्टिं ^v^पवस्व कुरु। यद्वा। शतधारो बहुधात्मीयधारोपेतस्त्वं[2] ^v^दिवो द्योतमानात् पवित्रात् वृष्टिमविच्छिन्नधारां पवस्व पात्रेषु कुरु[3]। कीदृशः। ^v^देववीतौ। देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः। तस्मिन् ^v^सहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता ^v^वाजयुः तेषामन्नं कामयमानस्त्वं[4] ^v^सिन्धुभिः स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः ^v^कलशे द्रोणाभिधाने ^v^सं गच्छस्व। तथा त्वं ^v^नः अस्माकम् ^v^आयुः जीवनं ^v^प्रतिरन् वर्धयन्[5] ^v^उस्रियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च[6] कलशे[6] ^v^सं गच्छस्व॥

एष स्य सोमो॑ म॒तिभिः॑ पुना॒नोऽत्यो॒ न वा॒जी तर॒तीदरा॑तीः।
पयो॒ न दु॒ग्धमदि॑तेरिषि॒रमु॒र्वि॑व गा॒तुः सु॒यमो॒ न वोळ्हा॑॥ १५॥

ए॒षः। स्यः। सोमः॑। म॒तिऽभिः॑। पु॒ना॒नः। अत्यः॑। न। वा॒जी। तर॑ति। इत्। अरा॑तीः। पयः॑। न। दु॒ग्धम्। अदि॑तेः। इ॒षि॒रम्। उ॒रुऽइ॑व। गा॒तुः। सु॒ऽयमः॑। न। वोळ्हा॑॥ १५॥

^v^एष[7] एतादृशः ^v^स्यः सः[7] ^v^सोमः ^v^मतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः ^v^पुनानः पूयमानो भवति। यः सोमः ^v^अत्यो ^v^न अतनशीलः ^v^वाजी अश्व इव संग्रामे ^v^अरातीः अरातीन् शत्रून् ^v^तरति। ^v^इत् अवधारणे। तरत्येव हिनस्त्येव। यद्वृत्तयोगादनिघातः। किंच ^v^अदितेः। गोनामैतत्। अदीनाया गोः ^v^इषिरम् अन्वेषणीयं ^v^दुग्धं ^v^पयो ^v^न क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः। अपि च ^v^उर्विव। 'सुपां सुलुक्०' इति सोर्लुक्। उरुर्विस्तीर्णः ^v^गातुः मार्ग इव सर्वैः समाश्रयणीयस्तथा ^v^वोळ्हा वोढाश्वः ^v^सुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोतृभिः नियन्तव्यो भवति॥ ॥ ८॥

स्वा॒यु॒धः सो॒तृभिः॑ पू॒यमा॒नोऽभ्य॑र्ष॒ गुह्यं॒ चारु॒ नाम॑।
अ॒भि वाजं॒ सप्ति॑रिव श्रव॒स्याभि वा॒युम॒भि गा दे॑व सोम॥ १६॥

सु॒ऽआ॒यु॒धः। सो॒तृऽभिः॑। पू॒यमा॑नः। अ॒भि। अ॒र्ष॒। गुह्य॑म्। चारु॑। नाम॑। अ॒भि। वाज॑म्। सप्तिः॑ऽइव। श्र॒व॒स्या। अ॒भि। वा॒युम्। अ॒भि। गाः। दे॒व॒। सो॒म॒॥ १६॥

^v^स्वायुधः शोभनायुधोपेतः। यद्वा। यज्ञे स्फ्यकपालादीनि दशायुधानि सन्ति। तद्वान्। ^v^सोतृभिः[8] अभिषुण्वद्भिः ^v^पूयमानः त्वं ^v^गुह्यं गुहायां निहितं ^v^चारु कमनीयं ^v^नाम त्वदीयं रसात्मकं शरीरं स्तुतिभिः सह ^v^अभ्यर्ष कलशादीन्यभिगमय। किंच ^v^सप्तिरिव अश्व इव वर्तमानस्त्वं ^v^श्रवस्या। 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या आजादेशः[9]। अस्मदीयायामन्नेच्छायां ^v^वाजम्[10] अन्नमस्मभ्यम् ^v^अभि गमय। अपि च हे ^v^देव स्तोतव्य हे ^v^सोम ^v^वायुं प्राणं जीवनम् ^v^अभि गमय। ^v^गाः पशूंश्चास्मभ्यम् ^v^अभि गमय॥

१. ग-त-भ४.६-मु-बहुधोदकधारोपेतः; भ१-बहुकधारोपेतः; भ२-बहुदकधारोपेतः। २. ग-भ१.४.७-बहुविधात्मीय°। ३. भ६-क्षर। ४. ग-त३-भ१.२.५.६.७-कामयमानः किंच वावशानः कामयमानस्त्वं। ५. ग-त३-भ२.४.५.६-प्रवर्धयन्; त१.२.५.७-'वर्धयन्' नास्ति। ६. भ६-क्षीरादिभिः स्वकलशे। ७. त१.२.७-एष स्य एतादृश; त४.५-एष स्य एतादृशस्य। ८. त१.२.४.५.६-भ६-स्तोतृभिः। ९. ग-भ४-याजादेशः; त७-अजादेशः। १०. त-भ२-'वाजं' नास्ति।

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।
कविः । गीःऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

ᵛशिशुम् इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तनूकुर्वन्तं विनाशयन्तम् । ᵛजज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव ᵛहर्यतम् । 'हर्य गतिकान्त्योः' । 'भृमृदृशि°' इत्यादिनातच । सर्वैः काम्यमानं सोमं ᵛमृजन्ति ᵛमरुतः शोधयन्ति । किंच ᵛवह्निं वोढारं सोमं ᵛगणेन आर्त्मायेन सप्तसंख्याकेन गणेन ᵛशुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति । ततः ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः ᵛसोमः ᵛकाव्येन कविकर्मणैव ᵛकविः शब्दोपेतः[1] ᵛसन् ᵛरेभन् शब्दायमानः ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः सह ᵛपवित्रमत्येति अतीत्य गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धाम । महिषः । सिसासन् । सोमः । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

ᵛऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव ᵛऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्ता ᵛस्वर्षाः सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता ᵛसहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः ᵛकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये ᵛपदवीः स्खलतां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता ᵛयः सोमो विद्यते सः ᵛमहिषः महान् पूज्यो वा ᵛसोमः ᵛतृतीयं ᵛधाम द्युलोकं ᵛसिषासन् संभक्तुमिच्छन् ᵛस्तुप् स्तूयमानः सन् ᵛविराजं विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् ᵛअनु ᵛराजति प्रकाशयति ॥

चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

ᵛचमूषत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्वावधिषवणफलके । तयोर्वर्तमानः । ᵛश्येनः शंसनीयः ᵛशकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी ᵛविभृत्वा । हरतेः 'आतो मनिन्°' इत्यादिना क्वनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः ᵛगोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः' (पा. सू. ३. २. १६९) इत्युप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । ᵛद्रप्सः द्रवणशीलः ᵛआयुधानि स्फ्यकपालादीनि ᵛबिभ्रत् धारयन् ᵛअपाम् उदकानाम् ᵛऊर्मिं प्रेरकं ᵛसमुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षलोकं ᵛसचमानः सेवमानः ᵛमहिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः ᵛतुरीयं चतुर्थं ᵛधाम चान्द्रमसं स्थानं ᵛविवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या

1. त-भ-शब्दयितव्यः ।

अधिपतिः स मावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायते (तै. सं. ३. ४. ५. १)॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम्।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वो३रा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः। न। शुभ्रः। तन्वम्। मृजानः। अत्यः। न। सृत्वा। सनये। धनानाम्।
वृषाऽइव। यूथा। परि। कोशम्। अर्षन्। कनिक्रदत्। चम्वोः। आ। विवेश ॥ २० ॥

"शुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः "मर्यो "न मनुष्य इव "तन्वम् आत्मीयं शरीरं "मृजानः वसतीवरीभिः शोधयन् किंच "धनानां "सनये संभजनाय लाभाय "अत्यो "न अतनशीलोऽश्व इव "सृत्वा सरणशीलः अपि च "वृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् "कोशम् अधिषवणचर्मणा कृतं पात्रं "परि "अर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः "कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् "चम्वोः अधिषवणफलकयोः "आ "विवेश आविशति ॥ कनिक्रदत्। क्रदेर्यङ्लुकि 'दाधर्ति दर्धर्ति°' इत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः। तस्य शतरि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

पवस्वेन्दो पवमानो महोभिः कनिक्रदत्परि वाराण्यर्ष।
क्रीळञ्चम्वो३रा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पवस्व। इन्दो इति। पवमानः। महःऽभिः। कनिक्रदत्। परि। वाराणि। अर्ष।
क्रीळन्। चम्वोः। आ। विश। पूयमानः। इन्द्रम्। ते। रसः। मदिरः। ममत्तु ॥ २१ ॥

हे "इन्दो सोम "महोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः "पवमानः पूयमानस्त्वं "पवस्व क्षर। ततः "कनिक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् "वाराणि अवेर्वालानि पवित्राणि "परि "अर्ष परिगच्छ। किंच "पूयमानः त्वं "चम्वोः अधिषवणफलकयोः "क्रीळन् संक्रीडमानः सन् "आ "विश पात्राणि प्रविश। अनन्तरं "मदिरः मदकरः "ते त्वदीयः "रसः "इन्द्रं "ममत्तु मोदयतु[1]। माद्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश।
साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र। अस्य। धाराः। बृहतीः। असृग्रन्। अक्तः। गोभिः। कलशान्। आ। विवेश।
साम। कृण्वन्। सामन्यः। विपःऽचित्। क्रन्दन्। एति। अभि। सख्युः। न। जामिम् ॥ २२ ॥

"अस्य सोमस्य "बृहतीः बृहत्यो महत्यः "धाराः "प्र "असृग्रन् प्रसृज्यन्ते। सृजेः कर्मार्थे लङि व्यत्ययेन झेरनादेशः। 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः। ततः सोऽयं सोमः "गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः "अक्तः[2] सन् "कलशान् द्रोणाभिधानान् "आ "विवेश आविशति। "साम सामानि "कृण्वन् कुर्वन् "सामन्यः सामगानकुशलः। सुष्ठु शब्दायमान इत्यर्थः। "विपश्चित् सर्वं जानानः सोमः "क्रन्दन् देवानाह्वयन् "अभि "एति। ग्रहादीनि त्वरयाभिगच्छति। तत्र दृष्टान्तः। "सख्युर्न सख्युः "जामिं जायां यथेतरो लम्पटो वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

---

१. ग-त३-म५.६–मादयतु। २. ग-त३-म४.५–अक्तः सिक्तः।

अपघ्नन्नेषि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।
सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिऽगीतः । इन्दुः ।
सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान सोम ᵛअभिगीतः स्तोतृभिरभिष्टुतः ᵛइन्दुः पात्रेषु क्षरंस्त्वं ᵛशत्रून् ᵛअपघ्नन् अपहिंसन् ᵛएषि आगच्छसि । कथमिव । ᵛजारः ᵛप्रियां ᵛन प्रियतमामसतीं स्त्रीमन्यान् बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । ᵛपत्वा पतनशीलः ᵛशकुनो ᵛन यथा शकुनः ᵛवनेषु वृक्षेषु ᵛसीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । ᵛपुनानः पूयमानः ᵛसोमः ᵛकलशेषु ᵛसत्ता सदनशीलो निषण्णो भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । 'एकाचः॰' इतीट्प्रतिषेधः ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुघाः सुधाराः ।
हरिरानीतः पुरुवारो अप्स्वचिक्रदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषाऽइव । यन्ति । सुऽदुघाः । सुऽधाराः ।
हरिः । आऽनीतः । पुरुऽवारः । अप्ऽसु । अचिक्रदत् । कलशे । देवऽयूनाम् ॥ २४ ॥

हे ᵛसोम ᵛपवमानस्य पूयमानस्य ᵛते तव स्वभूता ᵛयोषेव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि तद्वद्यजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्ध्र्यः ᵛसुधाराः शोभनधारोपेताः ᵛरुचः दीप्तयः ᵛआ ᵛयन्ति पात्रादीन्यागच्छन्ति । किंच ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛआनीतः ऋत्विग्भिः ᵛपुरुवारः बहुधा वरणीयः सोमः ᵛअप्सु वसतीवरीषु ᵛदेवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते ᵛकलशे द्रोणाख्ये च ᵛअचिक्रदत् पुनःपुनः क्रन्दते शब्दायते ॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अस्य प्रेषा' इत्यष्टापञ्चाशदृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तत्राद्यस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रप्रमतिर्नाम । तृतीयस्य वृषगणः । चतुर्थस्य मन्युः । पञ्चमस्योपमन्युः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य कर्णश्रुत् । नवमस्य मृळीकः । दशमस्य वसुक्रः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशदृचो गताः । अथ चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथानुक्रम्यते—'अस्य प्रेषाष्टापञ्चाशदाद्यं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तरान्नव पृथग्वसिष्ठा इन्द्रप्रमतिर्वृषगणो मन्युरुपमन्युर्व्याघ्रपाच्छक्तिः कर्णश्रुन्मृळीको वसुक्र इति चतुर्दश पराशरोऽन्त्याः कुत्सः' इति । गतो विनियोगः ॥

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सद्म पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् । अपृक्त । रसम् ।
सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽइव । सद्म । पशुऽमन्ति । होता ॥ १ ॥

ᵛअस्य सोमस्य ᵛप्रेषा । प्रेषतिर्गत्यर्थः । क्विपि रूपम् । 'सावेकाचः॰' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रेषा प्रेरकेण ᵛहेमना हिरण्येन ᵛपूयमानः । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः ᵛदेवः दीप्यमानांशुः ᵛरसम् आत्मीयं ᵛदेवेभिः देवैः सह ᵛसमपृक्त संपर्चयति संयोजयति । 'पृची

संपर्के'। ततः सुतः अभिषुतः सोमः रेभन् शब्दायमानः सन् पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं पर्येति परिगच्छति। कथमिव। होता देवानामाह्वातर्त्विक् मितेव निर्मितान् पशुमन्ति बद्धपशून् सद्म सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत्॥

भद्रा वस्त्रा समन्या वसानो महान्कविर्निवचनानि शंसन्।
आ वच्यस्व चम्वोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा। वस्त्रा। समन्या। वसानः। महान्। कविः। निऽवचनानि। शंसन्।
आ। वच्यस्व। चम्वोः। पूयमानः। विऽचक्षणः। जागृविः। देवऽवीतौ ॥ २ ॥

भद्रा भद्राणि कल्याणानि समन्या। 'समनम्' इति संग्रामनाम। 'तत्र साधुः' इति यत्। संग्रामयोग्यानि वस्त्रा वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसानः आच्छादयन् महान् कविः क्रान्तदर्शी अत एव निवचनानि नितरां वक्तव्यान्यृत्विक्कृतानि स्तोत्राणि शंसन् विचक्षणः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं देववीतौ। देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः। तस्मिन् चम्वोः अधिषवणफलकयोः आ वच्यस्व पात्राण्याविश। वचिर्गत्यर्थः। व्यत्ययेन श्यन्। पूयमानः[1] सन्[1]॥

समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे।
अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम्। ऊँ इति। प्रियः। मृज्यते। सानौ। अव्ये। यशःऽतरः। यशसाम्। क्षैतः। अस्मे इति।
अभि। स्वर। धन्व। पूयमानः। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ३ ॥

यशसां यशस्विनां मध्ये यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी क्षैतः क्षितौ भवः प्रियः प्रीणयिता सोमः सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविभवे पवित्रे अस्मे अस्मदर्थं सं मृज्यते ऋत्विग्भिः परिपूयते। उ अवधारणे। पूयमानः त्वं धन्व अन्तरिक्षे अभि स्वर अभितः शब्दय। यूयम्। पूजायां बहुवचनम्। हे सोम त्वं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः सदा सर्वदा पात रक्षत पालयत॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय।
स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र। गायत। अभि। अर्चाम। देवान्। सोमम्। हिनोत। महते। धनाय।
स्वादुः। पवाते। अति। वारम्। अव्यम्। आ। सीदाति। कलशम्। देवऽयुः। नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः प्र गायत। सोमं प्रकर्षेणाभिष्टुत। तथा देवान् अभ्यर्चाम अभ्यर्चत। पुरुषव्यत्ययः। यद्वा। वयं देवानभिष्टुमः यूयं सोमं स्तुतेति। किंच महते महत् प्रभूतं धनाय धनं प्राप्तुं सोमं हिनोत अभिषवार्थं प्रेरयत। 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति धनशब्दस्य चतुर्थी। ततः स्वादुः स्वादुकरः[2] सोमः अव्यम् अविभवं वारं वालं पवित्रम् अति

१. त-भ२.६-'पूयमानः सन्' नास्ति। २. त३-भ१.२-स्वादुकारी; भ४.७-स्वादुकारि

ᵛपवाते अतीत्य पवते । किंच ᵛदेवयुः देवान् कामयमानः ᵛनः अस्मदीयः सोमः ᵛकलशं पात्रम् ᵛआ ᵛसीदाति आसीदति प्रविशति । उभयत्र लेटयाडागमः ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।
नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रऽधारः । पवते । मदाय ।
नृऽभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛसख्यं सखिभावम् ᵛउप ᵛआयन् उपगच्छन्[1] ᵛसहस्रधारः बहुविधधारोपेतः ᵛइन्दुः सोमः ᵛमदाय देवानां मदार्थं ᵛपवते कलशादिषु क्षरति । ᵛनृभिः कर्मनेतृभिः ᵛस्तवानः स्तूयमानः सोमः ᵛपूर्वं पुरातनं ᵛधाम द्युलोकम् ᵛअनु गच्छति । तदेवाह । ᵛमहते प्रभूताय ᵛसौभगाय सौभाग्याय ᵛइन्द्रम् ᵛअगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते सति यजमानानां महत् सौभाग्यं भवति खलु ॥ अगन् । गमेर्लुङि ' मन्त्रे घस° ' इति च्लेर्लुक् । ' मो नो धातोः ' इति नत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदो गच्छतु ते भराय ।
देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदः । गच्छतु । ते । भराय ।
देवैः । याहि । सऽरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६॥

हे सोम ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛस्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे सति ᵛराये धनार्थम् ᵛअर्ष आगच्छ । ततः ᵛते त्वदीयः ᵛमदः मदकरः रसः ᵛभराय । ' भृ भर्त्सने ' । भर्त्सयन्ति शत्रूनत्र योद्धार इति भरः संग्रामः । तदर्थम् ᵛइन्द्रं ᵛगच्छतु । किंच ᵛसरथं ᵛदेवैः समानं रथमास्थाय ᵛराधः ᵛअच्छ अस्माकं धनार्थं ᵛयाहि आगच्छ । ᵛयूयं ᵛनः अस्मान् ᵛस्वस्तिभिः ᵛसदा ᵛपात । त्वं रक्ष ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।
महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

ᵛउशनेव एतन्नामक ऋषिरिव ᵛकाव्यं कविकर्म स्तोत्रं ᵛब्रुवाणः उच्चारयन् ᵛदेवः स्तोताय-मृषिर्वृषगणो नाम ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛजनिम जन्मानि ᵛप्र ᵛविवक्ति प्रकर्षेण ब्रवीति । ' वच परिभाषणे ' । व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ᵛमहिव्रतः प्रभूतकर्मा ᵛशुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रूनिति बन्धूनि तेजांसि बलानि वा । दीप्ततेजस्कः ᵛपावकः पापानां शोधकः ᵛवराहः । वरं च तदहश्च वराहः । ' राजाहः सखिभ्यष्टच् ' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

1. ग–उपागच्छन् ।

अभिषूयमाणत्वेन तद्वान्। अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच्। तादृशः सोमः ᵛरेभन् शब्दं कुर्वन् ᵛपदा पदानि स्थानानि पात्राणि ᵛअभ्येति अभिगच्छति। यद्वा। यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत्॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः।
आङ्गूष्यं१ पवमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम्॥ ८॥

प्र। हंसासः। तृपलम्। मन्युम्। अच्छ। अमात्। अस्तम्। वृषऽगणाः। अयासुः।
आङ्गूष्यम्। पवमानम्। सखायः। दुःऽमर्षम्। साकम्। प्र। वदन्ति। वाणम्॥ ८॥

ᵛहंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा ᵛवृषगणाः एतन्नामका ऋषयः ᵛअमात् शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः ᵛतृपलम्। तृपलशब्दः क्षिप्रवाची। तदुक्तं यास्केन—'तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी' (निरु. ५. १२) इति। क्षिप्रप्रहारिणं ᵛमन्युं शत्रूनभिमन्यमानं सोमम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛअस्तं यज्ञगृहं ᵛप्र ᵛअयासुः प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति। ततः ᵛसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन सखिभूताः स्तोतारः ᵛआङ्गूष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम्। यद्वा। घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः। आङोऽनुनासिकश्छान्दसः। स्तोत्रार्हं ᵛदुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्धरं दुःसहमेवंविधं सोमं ᵛपवमानम् उद्दिश्य ᵛवाणं वाद्यविशेषं ᵛसाकं सहैव ᵛप्र ᵛवदन्ति प्रवादयन्ति। तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः।
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्रः॥ ९॥

सः। रंहते। उरुऽगायस्य। जूतिम्। वृथा। क्रीळन्तम्। मिमते। न। गावः।
परीणसम्। कृणुते। तिग्मऽशृङ्गः। दिवा। हरिः। ददृशे। नक्तम्। ऋज्रः॥ ९॥

ᵛसः सोमः ᵛरंहते। अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः। ᵛउरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः ᵛजूतिं गतिमनुसरन्। तं ᵛवृथा अनायासेन ᵛक्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं ᵛगावः अन्ये गन्तारः ᵛन ᵛमिमते न परिच्छिन्दन्ति। तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। किंच ᵛतिग्मशृङ्गः। शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि। तीक्ष्णतेजस्कः ᵛपरीणसम्। बहुनामैतत्। बहुविधं तेजः ᵛकृणुते करोति। अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः ᵛदिवा अहनि ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛददृशे दृश्यते। न प्रकाशत इत्यर्थः। ᵛनक्तं रात्रौ तु ᵛऋज्रः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते। दृशेः कर्मणि लिटि रूपम्[१]॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन्वृजनस्य राजा॥ १०॥

इन्दुः। वाजी। पवते। गोऽन्योघाः। इन्द्रे। सोमः। सहः। इन्वन्। मदाय।
हन्ति। रक्षः। बाधते। परि। अरातीः। वरिवः। कृण्वन्। वृजनस्य। राजा॥ १०॥

१. ग-त३. ४-भ४. ५-रूपं। यद्वृत्तयोगादनिघातः

इन्दुः क्षरणशीलः वाजी बलवान् गोन्योघाः गमनशीलनीचीनाग्ररससंघातः इन्द्रे सहः बलकररसम् इन्वन् प्रेरयन् सोमः मदाय तस्य मदार्थं पवते क्षरति[1]। किंच रक्षः रक्षःकुलं हन्ति हिनस्ति। किंच अरातीः अरातीन् शत्रून् परि बाधते परितः संहरति। कीदृशः। वरिवः वरणीयं धनं कृण्वन् स्तोतॄणां कुर्वन् वृजनस्य बलस्य राजा ईशिता सोम इति॥ ॥१२॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः।
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय॥ ११॥

अध। धारया। मध्वा। पृचानः। तिरः। रोम। पवते। अद्रिऽदुग्धः।
इन्दुः। इन्द्रस्य। सख्यम्। जुषाणः। देवः। देवस्य। मत्सरः। मदाय॥ ११॥

अध अथानन्तरम् अद्रिदुग्धः ग्रावभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः मध्वा मदकारिण्या धारया पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् रोम अविरोमभिः कृतं पवित्रं तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा पवते कलशेषु क्षरति। किंच इन्द्रस्य सख्यं सखिभावं कर्म वा जुषाणः सेवमानः देवः द्योतमानः मत्सरः मदकरः इन्दुः सोमः देवस्य इन्द्रस्य मदाय मदार्थं पवते॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन्।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये॥ १२॥

अभि। प्रियाणि। पवते। पुनानः। देवः। देवान्। स्वेन। रसेन। पृञ्चन्।
इन्दुः। धर्माणि। ऋतुऽथा। वसानः। दश। क्षिपः। अव्यत। सानौ। अव्ये॥ १२॥

प्रियाणि प्रीणयितॄणि धर्माणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले काले वसानः आच्छादयन् इन्दुः सोमः पुनानः पूयमानः सन् अभि पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति। कीदृशः। देवः संक्रीडनशीलः स्वेन आत्मीयेन रसेन देवान् इन्द्रादीन् पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन्। तमिमं दश दशसंख्याकाः क्षिपः। अङ्गुलिनामैतत्। कर्मार्थं प्रेर्यन्त इति। तत्संख्याका अङ्गुलयः सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे अव्यत गमयन्ति। यद्वा। तत्र पवित्रे पूयमानं सोममव्यत गच्छन्ति। वी गत्यादिषु। लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम्।
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम्॥ १३॥

वृषा। शोणः। अभिऽकनिक्रदत्। गाः। नदयन्। एति। पृथिवीम्। उत। द्याम्।
इन्द्रस्यऽइव। वग्नुः। आ। शृण्वे। आजौ। प्रऽचेतयन्। अर्षति। वाचम्। आ। इमाम्॥ १३॥

शोणः शोणवर्णः वृषा कश्चिद्वृषभः गाः पशून् अभिकनिक्रदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति। एवं गाः स्तुतीर्विश्रयणार्थं पयसो दोग्ध्रीर्धेनूर्वा अभिकनिक्रददभिशब्दायमानः। तदेवाह। नदयन् शब्दमुत्पादयन् सोमः पृथिवीमुत अपि च द्याम् एतौ लोकौ एति गच्छति। किंच वग्नुः। वाङ्नामैतत्। तस्य वाक् शब्दः आजौ संग्रामे इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव आ शृण्वे सर्वैः

1. ग-त१.३.६.७-भ-'क्षरति' नास्ति।

श्रूयते । ततः प्रचेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् इमां वाचम् अर्षति समन्ताद्गमयति । उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥

रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।

पवमानः संतनिमेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पयसा । पिन्वमानः । ईरयन् । एषि । मधुऽमन्तम् । अंशुम् ।

पवमानः । सम्ऽतनिम् । एषि । कृण्वन् । इन्द्राय । सोम । परिऽसिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम रसाय्यः । रसेरौणादिक आय्यप्रत्ययः । आस्वाद्यः पयसा[1] पिन्वमानः क्षरंस्त्वम् ईरयन् शब्दं प्रेरयन् मधुमन्तं माधुर्योपेतम् अंशुं रसभावम्[2] एषि प्राप्नोषि[3]। 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २.५) इति यास्कः । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किंच हे सोम परिषिच्यमानः अद्भिः परिषिक्तस्त्वं पवमानः पवित्रे पूयमानः सन् संतनिम् । 'तनु विस्तारे'। इप्रत्ययः । संततां धारां कृण्वन् कुर्वन् इन्द्राय इन्द्रार्थम् एषि गच्छसि ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः ।

परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरः । मदाय । उदऽग्राभस्य । नमयन् । वधऽस्नैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्ष । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे सोम मदिरः मदकरस्त्वम् उदग्राभस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. सू. १.४.३२.१) इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्०' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । उदग्राभमुदकग्राहिणं मेघं वधस्नैः हननसाधनैरायुधैः नमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् मदाय मदार्थम् एव पवस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किंच रुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं वर्णं परि भरमाणः परितो बिभ्रत् सिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्त्वं गव्युः नः[4] अस्माकं गा इच्छन् परि अर्ष परिगच्छ ॥ ॥ १३ ॥

जुष्ट्वी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्ट्वी । नः । इन्दो इति । सुऽपथा । सुऽगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृण्वन् ।

घनाऽइव । विष्वक् । दुःऽइतानि । विऽघ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ॥ १६ ॥

हे इन्दो दीप्त पवमान जुष्ट्वी । 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो[5] भूत्वा[5] नः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा वरिवांसि वरणीयानि धनानि सुगा सुगमनानि सुप्राप्तव्यानि कृण्वन् कुर्वन् उरौ विस्तीर्णे द्रोणकलशे पवस्व क्षर । किंच घनेव घनीभूतेन लोहमयेनायुधेनेव विष्वक् सर्वतः दुरितानि दुष्प्राप्तव्यानि रक्षांसि विघ्नन् हिंसन् सानौ समुच्छ्रिते[6] अव्ये अविमये स्नुना स्रवता धारासंघेन अधि धन्व अधिगच्छ । धविर्गत्यर्थः ॥

---

१. त१.७-मु-पयसा युक्तः । २. त-भवं । ३. त१.२.३.४.५-प्राप्नोति । ४. ग-त-भ१.२.४.६-'नः' नास्ति । ५. भ६-प्रीतस्त्वं । ६. त७-मु-समुच्छ्रिते देशे ।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूँरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळांऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकांऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम ^v^नः अस्माकं ^v^वृष्टिम् ^v^अर्ष गमय । कीदृशीम् । ^v^दिव्यां दिवि भवां ^v^जिगत्नु गमनशीलाम् ^v^इळावतीम् अन्नवतीं ^v^शंगयीं सुखस्य निवासभूतां ^v^जीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच हे ^v^इन्दो त्वं ^v^स्तुकेव ^v^वीता कान्तानि । स्तुकशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोषि तद्वत् ^v^बन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन बन्धुभूतान् ^v^अवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् ^v^वायून् त्वामभिगच्छतः ^v^इमान् अस्मान् ^v^विचिन्वन् धनादिप्रदानार्थं गवेषमाणः सन् ^v^धन्व गच्छ ॥

ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनानः । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

^v^पुनानः पूयमानस्त्वं ^v^ग्रथितं पापैर्बद्धं मां ^v^वि ^v^ष्य मुञ्च[1] । ...तेभ्यो विश्लेषय । कथमिव । ^v^ग्रन्थिं ^v^न यथा कश्चित् ग्रन्थिं विश्लेषयति । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे ^v^सोम त्वम् ^v^ऋजुम् अवक्रं ^v^गातुं मार्गं ^v^च ^v^वृजिनं बलं ^v^च मह्यं देहि । ^v^हरिः हरितवर्णस्त्वम् ^v^आ ^v^सृजानः पात्रेष्वासृज्यमानः सन् ^v^अत्यो ^v^न अतनशीलोऽश्व इव ^v^क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । किंच हे ^v^देव ^v^मर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां ^v^पस्त्यवान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वांस्त्वं ^v^धन्व मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।
सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसह्ये ॥ १९ ॥

हे ^v^इन्दो ^v^मदाय ^v^जुष्टः पर्याप्तस्त्वं ^v^देवताते देवैस्तते यज्ञे ^v^सानौ समुच्छ्रिते ^v^अव्ये अविमये[2] पवित्रे[3] ^v^स्नुना स्रवणशीलेन[4] धारासंघेन सह ^v^परि ^v^धन्व परिगच्छ । ^v^सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः ^v^सुरभिः सुगन्धिस्त्वम् ^v^अदब्धः न कैश्चिद्धिंसितः सन् ^v^वाजसातौ अन्नलाभनिमित्ते[5] ^v^नृसह्ये नृभिः सोढव्ये युद्धे ^v^परि ^v^स्रव परितो गच्छ ॥

अश्मानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न ससृजानास आजौ ।
एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥

---

१. त३-भ४.५-विमुंच । २. ग-त३-भ१.४.७-' अविमये ' नास्ति । ३. त१.७-भ२-मु-' पवित्रे ' नास्ति । ४. त१-भ६-मु-श्रवण° । ५. ग-अन्नलाभे धननिमित्ते; त१.३.४.५.६.७-भ२-मु-अन्नलाभाय निमित्ते; भ१.४-अन्नलाभाय निर्मितो ।

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ २० ॥

अरश्मानः रश्मिवर्जिताः । रज्जुरहिता[1] इति यावत् । अरथाः रथवर्जिताः अयुक्ताः कुत्रापि न नियुक्ताः । अबद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः ये आजौ युद्धे ससृजानासः सृज्यमानाः अत्यासो न अश्वा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाजौ । अजन्ति कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्रा[2] दीप्यमानाः एते सोमाः धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानभिगच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे देवासः देवाः तान् आगच्छतः सोमान् पिबध्यै पानाय उप यात उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

एवा न इन्दो अभि देववीतिं परि स्रव नभो अर्णश्चमूषु ।
सोमो अस्मभ्यं काम्यं बृहन्तं रयिं ददातु वीरवन्तमुग्रम् ॥ २१ ॥

एव । नः । इन्दो इति । अभि । देवऽवीतिम् । परि । स्रव । नभः । अर्णः । चमूषु ।
सोमः । अस्मभ्यम् । काम्यम् । बृहन्तम् । रयिम् । ददातु । वीरऽवन्तम् । उग्रम् ॥ २१ ॥

हे इन्दो सोम नः अस्मदीयम् एव देववीतिम् । देवानां वीतिर्भक्षणं गमनं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तमभिलक्ष्य नभः नभसो द्युलोकात् अर्णः उदकम् । अनेन पवित्रान्निर्गतः सोमरसोऽभिधीयते । तं रसं चमूषु चमसेषु परि स्रव परितः क्षर । ततः सोमः काम्यं काम्यमानं बृहन्तं प्रवृद्धं वीरवन्तं पुत्रयुक्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं रयिं धनम् अस्मभ्यं ददातु प्रयच्छतु ॥

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाग्ज्येष्ठस्य वा धर्मणि क्षोरनीके ।
आदीमायन्वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यदि । मनसः । वेनतः । वाक् । ज्येष्ठस्य । वा । धर्मणि । क्षोः । अनीके ।
आत् । ईम् । आयन् । वरम् । आ । वावशानाः । जुष्टम् । पतिम् । कलशे । गावः । इन्दुम् ॥ २२ ॥

वेनतः । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य मनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः वाक् स्तुतिलक्षणा यदि एनं तक्षत् संस्करोति । वाशब्द उपमार्थे । यथा धर्मणि । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे[3]' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । धारकं योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य[4] क्षोः शब्दायमानस्य अनीके मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक् ज्येष्ठस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः । आत् अनन्तरमेव वरं वरणीयं जुष्टं देवानां मदाय पर्याप्तं पतिं सर्वस्य पालकं कलशे स्थितम् इन्दुम् ईम् एनं सोमं वावशानाः कामयमानाः गावः आ आयन् । पयसा स्वीयेन मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

---

१. त-मु-रज्जुवर्जिता; भ२-रज्जुता । २. भ१(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-भ६-निमित्तत्वात् कर्मसंयोग; भ१.२-निमितत्वात् कर्मसंयोगः; भ४-निमितत्वात् कर्मयोगः । ४. त-भ२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दा॑नु॒दो दि॒व्यो दा॑नुपि॒न्व ऋ॒तमृ॒ताय॑ पवते सु॒मे॒धाः ।
ध॒र्मा भु॑वद्वृज॒न्य॑स्य॒ राजा॒ प्र र॒श्मिभि॑र्द॒शभि॑र्भारि॒ भूम॑ ॥ २३ ॥

प्र । दा॒नु॒ऽदः । दि॒व्यः । दा॒नु॒ऽपि॒न्वः । ऋ॒तम् । ऋ॒ताय॑ । प॒व॒ते॒ । सु॒ऽमे॒धाः ।
ध॒र्मा । भु॒व॒त् । वृ॒ज॒न्य॑स्य । राजा॑ । प्र । र॒श्मिऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । भा॒रि॒ । भूम॑ ॥ २३ ॥

^v^दिव्यः दिवि भवः ^v^दानुदः दातृभ्यो धनादीनां दाता। तदेवाह। ^v^दानुपिन्वः। 'पिवि सेचने'। 'कर्मण्यण्' (पा. सू. ३. २. १) इत्यण्। दातृभ्यः कामानां क्षारयिता ^v^सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोमः ^v^ऋताय सत्यभूतायेन्द्राय ^v^ऋतं सत्यभूतमात्मीयं रसं ^v^प्र ^v^पवते प्रकर्षेण क्षरति। ^v^राजा दीप्यमानः सोमः ^v^वृजन्यस्य साधुबलस्य ^v^धर्मा धारयिता ^v^भुवत् भवति। किंच ^v^दशभिः एतत्संख्याकाभिः ^v^रश्मिभिः कर्मकरणार्थमश्नुवानाभिरङ्गुलिभिः ^v^भूम प्रभूतं ^v^प्र ^v^भारि प्रधार्यते। चिणि रूपम् ॥

प॒वित्रे॑भिः॒ पव॑मानो नृ॒चक्षा॒ राजा॑ दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम् ।
द्वि॒ता भु॑वद्रयि॒पती॑ रयी॒णामृ॒तं भर॒त्सुभृ॑तं॒ चार्विन्दुः॑ ॥ २४ ॥

प॒वित्रे॑भिः । पव॑मानः । नृ॒ऽचक्षाः॑ । राजा॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒त । मर्त्या॑नाम् ।
द्वि॒ता । भु॒व॒त् । र॒यि॒ऽपतिः॑ । र॒यी॒णाम् । ऋ॒तम् । भर॑त् । सुऽभृ॑तम् । चारु॑ । इन्दुः॑ ॥ २४ ॥

^v^पवित्रेभिः पवित्रैः ^v^पवमानः पूयमानः ^v^नृचक्षाः नृणां फलाफलयोर्द्रष्टा तथा[1] ^v^देवानाम् इन्द्रादीनाम् ^v^उत अपि च ^v^मर्त्यानां मनुष्याणामेवमुभयेषां जनानां ^v^राजा ^v^रयिपतिः धनस्य पतिः न त्वल्पस्य पतिः किंतु ^v^रयीणां बहूनां धनानां स्वामी। वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते। ईदृशः सोमः ^v^द्विता द्विधा देवेष्वपि च मनुष्येषु ^v^भुवत् भवति। सोऽयम् ^v^इन्दुः सोमः ^v^सुभृतं सुष्ठु संभृतं ^v^चारु कल्याणम् ^v^ऋतम् उदकं ^v^भरत् बिभर्ति ॥

अर्वाँ॑इव॒ श्रव॑से सा॒तिमच्छेन्द्र॑स्य वा॒योर॒भि वी॒तिम॑र्ष ।
स नः॑ स॒हस्रा॑ बृह॒तीरिषो॑ दा॒ भवा॑ सोम द्रविणो॒वित्पु॑ना॒नः ॥ २५ ॥

अर्वा॑न्ऽइव । श्रव॑से । सा॒तिम् । अच्छ॑ । इन्द्र॑स्य । वा॒योः । अ॒भि । वी॒तिम् । अ॒र्ष॒ ।
सः । नः॒ । स॒हस्रा॑ । बृ॒ह॒तीः । इषः॑ । दाः॒ । भव॑ । सोम॑ । द्र॒वि॒णः॒ऽवित् । पु॒ना॒नः ॥ २५ ॥

हे सोम अन्नार्थं युद्धे ^v^अर्वानिव अश्वो यथा गच्छति तद्वत् त्वं ^v^श्रवसे अस्माकमन्नार्थं तथा ^v^सातिमच्छ धनलाभं प्रति ^v^इन्द्रस्य ^v^वायोः च ^v^वीतिं पानम् ^v^अभि ^v^अर्ष अभिगच्छ। ऐन्द्रवायवग्रहे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम्। ^v^सः त्वं ^v^सहस्रा सहस्राणि बहुविधानि ^v^बृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि ^v^इषः अन्नानि ^v^नः अस्मभ्यं ^v^दाः प्रयच्छ। हे ^v^सोम ^v^पुनानः पूयमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं ^v^द्रविणोवित् धनस्य[2] लम्भयिता ^v^भव। द्रविणशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ १५ ॥

---

१. त१.२.७–अथा; त३.४.५.६-म१.२.४.७–'तथा' नास्ति; म६–यथा; मु–अथ।
२. त–अस्य।

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।
आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्यः । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।
आऽयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥२६॥

ᵛदेवाव्यः । अवतेस्तर्पणार्थस्य 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इतीप्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति जसः स्वरितत्वम् । देवानां तर्पयितारः ᵛपरिषिच्यमानाः परितः पात्रेषु सिच्यमानाः ᵛसोमाः ᵛनः अस्माकं ᵛसुवीरं शोभनपुत्रं ᵛक्षयं गृहं ᵛधन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा ᵛआयज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव ᵛविश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः ᵛसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं च प्रेरयन्तु । कीदृशाः । ᵛहोतारो ᵛन होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं ᵛदिवियजः दिवि द्युलोके[1] स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्शब्दे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । ᵛमन्द्रतमाः अत्यन्तं मदकराः ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।
महश्चिद्धि ष्मसि हिताः समर्ये कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।
महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सऽमर्ये ।
कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे ᵛदेव द्योतमान स्तोतव्य वा हे ᵛसोम ᵛदेवपानः देवैः पातव्यस्त्वं ᵛदेवताते देवैस्तते वितते यज्ञे ᵛमहे महते ᵛप्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय ᵛएव एवं ᵛपवस्व क्षर । ततो वयं ᵛहिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः ᵛसमर्ये मरणधर्मसहिते संग्रामे ᵛमहश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् ᵛस्मसि ᵛहि अभिभवेम खलु । किंच ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसुस्थाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ ᵛकृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।
अर्वाचीनैः पथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।
अर्वाचीनैः । पथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥२८॥

हे सोम ᵛवृषभिः ऋत्विग्भिः सोममभिषुण्वद्भिः ᵛयुजानः योज्यमानस्त्वम् ᵛअश्वो ᵛन अश्व इव ᵛक्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । कीदृशः । ᵛसिंहो ᵛन सिंह इव ᵛभीमः शत्रूणां भयंकरः तथा ᵛमनसः अपि ᵛजवीयान् वेगवत्तरः । ᵛअर्वाचीनैः अभिमुखैः ᵛपथिभिः मार्गैः ᵛये मार्गाः ᵛरजिष्ठाः अत्यन्तमृजवो भवन्ति । 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इत्यृकारस्य रादेशः । हे ᵛइन्दो दीप्यमान सोम तैर्मार्गैः ᵛनः अस्माकं ᵛसौमनसं सौमनस्यम् ᵛआ ᵛपवस्व आप्रापय ॥

१. न-भ६-सु-द्युलोक° ।

शतं धारा देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।
इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।
इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरःऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥२९॥

हे सोम ᵛदेवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः ᵛशतं शतसंख्याकास्त्वदीयाः ᵛधाराः ᵛअसृग्रन् सृज्यन्ते । ततः ᵛकवयः क्रान्तदर्शिन ऋत्विजः ᵛसहस्रं बहुविधाः ᵛएनाः त्वदीया धाराः ᵛमृजन्ति अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे ᵛइन्दो ᵛसनित्रं भजनसाधनं धनं ᵛदिवः द्युलोकादस्माकं पुत्रादीनां च ᵛआ ᵛपवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । ᵛमहतः प्रभूतस्य[1] ᵛधनस्य ᵛपुरएता पुरतो गन्ता ᵛअसि भवसि । तस्माद्देहीति ॥

दिवो न सर्गा असमृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।
पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।
पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥३०॥

ᵛदिवो ᵛन यथा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य[2] ᵛअह्नां संबन्धिनः ᵛसर्गाः रश्मयः ᵛअससृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेर्व्यत्ययेन कर्मार्थे लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शस्य श्लुः । झेरमादेशश्छान्दसः । ᵛधीरः प्राज्ञः ᵛराजा अयं सोमः ᵛमित्रं सखायं ᵛन ᵛप्र ᵛमिनाति न हिनस्ति । ᵛक्रतुभिः कर्मभिः ᵛयतानः यतमानः ᵛपुत्रः ᵛपितुर्न पितुर्यथापराभवं[3] करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्त्वम् ᵛअस्यै ᵛविशे प्रजायै ᵛअजीतिम्* अपराभवम् ᵛआ ᵛपवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः[3] ॥   ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।
पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।
पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

ᵛते तव स्वभूताः ᵛमधुमतीः मधुमत्यः ᵛधाराः ᵛप्र ᵛअसृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते ᵛयत् यदा ᵛपूतः वसतीवरीभिस्त्वम् ᵛअव्यान् अविभवान् ᵛवारान् वालान् पवित्राणि ᵛअत्येषि अतीत्य गच्छसि । किंच हे ᵛपवमान ᵛधाम धारकं ᵛगोनां गवां पयो लक्ष्यीकृत्य ᵛपवसे । ततः ᵛजज्ञानः जायमानस्त्वम् ᵛअर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ᵛसूर्यम् आदित्यम् ᵛअपिन्वः पूरयसि ॥

---

१. त-भ६-मु-प्रभूत° । २. त-भ६-द्योतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्यथा पुत्रः पराभवं न करोति तथा अस्यै विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-भ१.२.४.५-मु-अजीतिमपराजितिं ।

कनिक्रदुदनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम।
स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत्। अनु। पन्थाम्। ऋतस्य। शुक्रः। वि। भासि। अमृतस्य। धाम।
सः। इन्द्राय। पवसे। मत्सरऽवान्। हिन्वानः। वाचम्। मतिऽभिः। कवीनाम्॥ ३२ ॥

अभिषूयमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि कनिक्रदत् पुनः-पुनः शब्दायते। अथ प्रत्यक्षः। अमृतस्य अमरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः। मरणरहित इत्यर्थः। तादृशः शुक्रः शुक्लवर्णस्त्वं वि भासि विशेषेण राजसि। मत्सरवान् मदकररसयुक्तः सः त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि। कीदृशः। कवीनां स्तोतॄणां मतिभिः[1] सह वाचं शब्दं हिन्वानः प्रेरयन् पवसे॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः। सुऽपर्णः। अव। चक्षि। सोम। पिन्वन्। धाराः। कर्मणा। देवऽवीतौ।
आ। इन्दो इति। विश। कलशम्। सोमऽधानम्। क्रन्दन्। इहि। सूर्यस्य। उप। रश्मिम्॥३३॥

हे सोम दिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अव चक्षि अवस्तात् पश्य[2]। चष्टेर्लेटि सिपि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। किं कुर्वन्। देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा धाराः पिन्वन् क्षरन्। किंच हे इन्दो सोमधानं कलशम् आ विश। क्रन्दन् शब्दायमानस्त्वं सूर्यस्य[3] प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिं कान्तिम् उप इहि उपगच्छ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम्।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः। वाचः। ईरयति। प्र। वह्निः। ऋतस्य। धीतिम्। ब्रह्मणः। मनीषाम्।
गावः। यन्ति। गोऽपतिम्। पृच्छमानाः। सोमम्। यन्ति। मतयः। वावशानाः॥ ३४ ॥

वह्निः वोढा यजमानः तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति। तथा ऋतस्य यज्ञस्य धीतिं धारयित्रीं ब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचं च प्रेरयति। किंच गोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वद्गावः स्वामिनं सोमं गावः पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति। स्वपयसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति। तथा वावशानाः कामयमानाः मतयः स्तोतारः सोमं यन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम्। गावः। धेनवः। वावशानाः। सोमम्। विप्राः। मतिऽभिः। पृच्छमानाः।
सोमः। सुतः। पूयते। अज्यमानः। सोमे। अर्काः। त्रिऽस्तुभः। सम्। नवन्ते॥ ३५॥

---

१. भ१(२)–मतिभिः स्तुतिभिः। २. त-भ६-मु–पश्य च। ३. ग-त३-भ५–सूर्यस्य सर्वस्य।

ᵛधेनवः प्रीणयित्र्यः ᵛगावः ᵛसोमं ᵛवावशानाः कामयमाना भवन्ति। ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारः ᵛमतिभिः[1] ᵛपृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति। ᵛअज्यमानः गोभिः सिच्यमानः ᵛसुतः अभिषुतः ᵛसोमः ऋत्विग्भिः परिपूयते। तथा ᵛत्रिष्टुभः त्रिष्टुब्रूपाः ᵛअर्काः अस्माभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः ᵛसोमे ᵛसं ᵛनवन्ते संगच्छन्ते ॥ ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति।
इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव। नः। सोम। परिऽसिच्यमानः। आ। पवस्व। पूयमानः। स्वस्ति।
इन्द्रम्। आ। विश। बृहता। रवेण। वर्धय। वाचम्। जनय। पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे ᵛसोम ᵛपरिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः ᵛपूयमानः त्वं ᵛनः अस्माकम् ᵛएव ᵛस्वस्ति अविनाशम् ᵛआ ᵛपवस्व आप्रापय। किंच ᵛबृहता महता ᵛरवेण शब्देन सह ᵛइन्द्रमा ᵛविश प्रविश। तथा[2] ᵛवाचं स्तुतिलक्षणां ᵛवर्धय। किंच ᵛपुरंधिं बहुधि प्रज्ञानं ᵛजनय अस्मभ्य-मुत्पादय। वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृविर्विप्र ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु।
सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ। जागृविः। विप्रः। ऋता। मतीनाम्। सोमः। पुनानः। असदत्। चमूषु।
सपन्ति। यम्। मिथुनासः। निऽकामाः। अध्वर्यवः। रथिरासः। सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

ᵛजागृविः जागरणशीलः ᵛऋता। 'सुपां सुलुक्°' इति षष्ठ्या आकारः। ऋतानां सत्यानां ᵛमतीनां स्तुतीनां ᵛविप्रः ज्ञाता सः ᵛसोमः ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛचमूषु चमसेषु ᵛआ ᵛअसदत् आसीदति। ᵛमिथुनासः परस्परं संगताः ᵛनिकामाः नितरां कामयमानाः ᵛरथिरासः यज्ञस्य नेतारः ᵛसुहस्ताः कल्याणपाणयः ᵛअध्वर्यवः पवित्रे ᵛयं सोमं ᵛसपन्ति स्पृशन्ति। 'षप समवाये'। 'सपतिः स्पृशतिकर्मा' (निरु. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरे न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः।
प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः। पुनानः। उप। सूरे। न। धाता।
आ। उभे इति। अप्राः। रोदसी इति। वि। सः। आवरित्यावः।
प्रिया। चित्। यस्य। प्रियसासः। ऊती। सः। तु। धनम्। कारिणे। न। प्र। यंसत् ॥ ३८ ॥

ᵛपुनानः पूयमानः ᵛसः सोम इन्द्रे ᵛउप गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛसूरे ᵛन यथा सूर्ये ᵛधाता संवत्सर उपगच्छति। 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. ब्रा. १.७.२.१) इत्याम्नानात्। किंच ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛअप्राः स्वमहिम्ना आपूरयति। तथा ᵛसः सोमः ᵛवि ᵛआवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति। वृणोतेः 'मन्त्रे घस°' इति

---

१. म१(२)-मतिभिः स्तुतिभिः। २. ग-त३.४.६-म१.६.७-तथा वर्धया; त१.२.७-म२-तथा वर्धय।

च्लेर्लुक्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः[1]। 'पूर्वपदात्' इति स इत्यस्य सांहितिकं षत्वम्। ᵛप्रिया। षष्ठ्या आकारः। प्रियस्य ᵛयस्य सोमस्य यद्वा[2] प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य[2] ᵛप्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः ᵛऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्ति। ᵛसः ᵛतु क्षिप्रमस्मभ्यं ᵛधनं ᵛप्र ᵛयंसत् प्रयच्छतु। यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛकारिणे ᵛन भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति तद्वत्॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाँ अभि नो ज्योतिषावीत्।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन्॥ ३९॥

सः। वर्धिता। वर्धनः। पूयमानः। सोमः। मीढ्वान्। अभि। नः। ज्योतिषा। आवीत्।
येन। नः। पूर्वे। पितरः। पदऽज्ञाः। स्वः ऽविदः। अभि। गाः। अद्रिम्। उष्णन्॥३९॥

ᵛवर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता ᵛवर्धनः स्वयं वर्धमानः ᵛपवित्रेण ᵛपूयमानः ᵛमीढ्वान् कामानां सेक्ता ᵛसः ᵛसोमः ᵛनः अस्मान् ᵛज्योतिषा स्वतेजसा ᵛअभि ᵛआवीत् अभिरक्षतु। ᵛयेन सोमेन ᵛपदज्ञाः पणिभिरपहृतानां गवां पदानि जानन्तः ᵛस्वर्विदः सर्वज्ञाः[3] सूर्यं जानन्तो वा[3] ᵛनः अस्माकं ᵛपूर्वे चिरंतनाः ᵛपितरः अङ्गिरसः ᵛगाः पशूनभिलक्ष्य ᵛअद्रिमुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन्। सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्नित्यर्थः। उषिरिह मुष्णातिसमानकर्मा। यद्वा। मुष्णातेर्लङि वर्णलोपः॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥ ४०॥

अक्रान्। समुद्रः। प्रथमे। विऽधर्मन्। जनयन्। प्रऽजाः। भुवनस्य। राजा।
वृषा। पवित्रे। अधि। सानौ। अव्ये। बृहत्। सोमः। ववृधे। सुवानः। इन्दुः॥ ४०॥

ᵛसमुद्रः। यस्मादापः[4] समुद्द्रवन्ति स समुद्रः। अपां वर्षकः[4] ᵛराजा सोमः ᵛप्रथमे विस्तृते ᵛभुवनस्य उदकस्य ᵛविधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे ᵛप्रजाः ᵛजनयन् उत्पादयन् ᵛअक्रान् सर्वमतिक्रामति। क्रमतेर्लुङि तिपीडभावे वृद्धौ च कृतायां सिज्लोपे मकारस्य 'मो नो धातोः' इति नकारे रूपम्। ᵛवृषा कामानां वर्षिता ᵛसुवानः अभिषूयमाणः ᵛइन्दुः दीप्तः सः ᵛसोमः ᵛअधि अधिकं ᵛसानौ समुच्छ्रिते ᵛअव्ये अविभवे[5] ᵛपवित्रे ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛववृधे वर्धते॥ ॥१८॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान्।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः॥ ४१॥

[म]हत्। तत्। सोमः। महिषः। चकार। अपाम्। यत्। गर्भः। अवृणीत। देवान्।
[अद]धात्। इन्द्रे। पवमानः। ओजः। अजनयत्। सूर्ये। ज्योतिः। इन्दुः॥ ४१॥

१. त-म६-सु-इत्यडागमः। २. त१.२.५.६.७-'यद्वा ...सोमस्य' नास्ति। ३. त-सर्वं जानंतो म६-सर्वं जानंतो। ४. ग-समुद्रवंत्यस्मादाप इति। ५. त१.२.५.६.७-अविमये; त४-अविसये।

महिषः महान् पूज्यो वा सोमः महत् प्रभूतं तत् कर्म चकार अकरोत्। किं तत्। अपां गर्भः उदकानां गर्भभूतो जनयितृत्वाज्जनक वा स सोमः देवान् अवृणीत समभजतेति यत् तत् कृतवानिति। किंच पवमानः पूयमानः सोमः ओजः सोमपानेन[1] जन्यं बलम् इन्द्रे अदधात् व्यदधात्। तथा इन्दुः सोमः सूर्ये ज्योतिः तेजः अजनयत् ॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि। वायुम्। इष्टये। राधसे। च। मत्सि। मित्रावरुणा। पूयमानः।
मत्सि। शर्धः। मारुतम्। मत्सि। देवान्। मत्सि। द्यावापृथिवी इति। देव। सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं वायुं मत्सि मादय[2]। किमर्थम्। इष्टये अस्माकमेषणायाचाय[3] राधसे धनाय च। तथा पूयमानः पवित्रेण त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च मत्सि तर्पयसि। किंच मारुतं मरुतां स्वभूतं शर्धः बलं च मत्सि। तथा देवान् इन्द्रादीन् मत्सि हर्षयसि। हे देव स्तोतव्य[4] हे सोम द्यावापृथिव्यौ च मत्सि मादय। एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च।
अभिश्रीणन्पयः पयसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः। पवस्व। वृजिनस्य। हन्ता। अप। अमीवाम्। बाधमानः। मृधः। च।
अभिऽश्रीणन्। पयः। पयसा। अभि। गोनाम्। इन्द्रस्य। त्वम्। तव। वयम्। सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम ऋजुः ऋजुगमनः[5] सन् पवस्व क्षर। किं कुर्वन्। वृजिनस्य उपद्रवस्य हन्ता। अमीवां रोगरूपं राक्षसम् अप बाधमानः। तथा अस्मदीयान् मृधः हिंसकान् शत्रून् च बाधमानः सन् पवस्व। ततः पयः आत्मीयं रसं गोनां गवां पयसा क्षीरेण अभिश्रीणन् अभिसंयोजयन् पात्राणि अभि गच्छसि। अपि च त्वम् इन्द्रस्य सखासि हे सोम तव वयं सखायः स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्यत्वलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च।
स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः। सूदम्। पवस्व। वस्वः। उत्सम्। वीरम्। च। नः। आ। पवस्व। भगम्। च।
स्वदस्व। इन्द्राय। पवमानः। इन्दो इति। रयिम्। च। नः। आ। पवस्व। समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम मध्वः माधुर्यस्य सूदं क्षारयितारं घनीभूतं वा वस्वः वसुनो धनस्य उत्सम् उत्स्यन्दकं रसं पवस्व। किंच नः अस्मभ्यं वीरं पुत्रम् आ पवस्व आप्रापय। तथा भगं भजनीयं धनं च देहि। हे इन्दो पवमानः पूयमानः सन् इन्द्राय स्वदस्व रुचितो भव।

---

१. भ६—सोमपान°। २. भ१(२) मादयसि। ३. भ१(२)—°मेषणीयायाचाय। ४. ग—द्योतमान। ५. त४—शीघ्रगमनः।

ततस्त्वं नः अस्मभ्यं समुद्रात् अन्तरिक्षात् रयिं धनं पुत्रं वा। राति ददाति क्षीरमिति रयिर्गौर्वा। तां[1] वा आ[1] पवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः।
आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः। सुतः। धारया। अत्यः। न। हित्वा। सिन्धुः। न। निम्नम्। अभि। वाजी। अक्षारिति।
आ। योनिम्। वन्यम्। असदत्। पुनानः। सम्। इन्दुः। गोभिः। असरत्। सम्। अत्ऽभिः॥४५॥

सुतः अभिषुतः सोमः धारया स्वीयया अत्यो न अतनशीलोऽश्व इव हित्वा गत्वा। हिनोतेः क्वनिपि[2] रूपम्। किंच वाजी बलवान् सोमः सिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नदी निम्नं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्निम्नमधरभाविनं कलशम् अभि अक्षाः अभिक्षरति। ततः पुनानः पूयमानः सोमः वन्यं वृक्षभवं योनिं स्थानं कलशम् आ असदत् आसीदति। सोऽयम् इन्दुः सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः सम् असरत् संसरति। तथा अद्भिः वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ॥ १९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान्।
स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः। स्यः। ते। पवते। इन्द्र। सोमः। चमूषु। धीरः। उशते। तवस्वान्।
स्वःऽचक्षाः। रथिरः। सत्यऽशुष्मः। कामः। न। यः। देवऽयताम्। असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः तवस्वान् वेगवान् स्यः सः एषः सोमः चमूषु चमसेषु पवते क्षरति। स्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः रथिरः रथवान् सत्यशुष्मः यथार्थबलः यः सोमः देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां कामो न काम इव असर्जि असृज्यत। अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्पांसि दुहितुर्दधानः।
वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः। प्रत्नेन। वयसा। पुनानः। तिरः। वर्पांसि। दुहितुः। दधानः।
वसानः। शर्म। त्रिऽवरूथम्। अप्ऽसु। होताऽइव। याति। समनेषु। रेभन् ॥ ४७ ॥

प्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अन्नेन पुनानः पूयमानः। अन्नात्मिकया धारया क्षरन्नित्यर्थः। तादृशः दुहितुः सर्वस्य दोग्ध्र्याः पृथिव्याः वर्पांसि। वर्प इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति। रूपाणि तिरः दधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा त्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम्। यद्वा। त्रयः शीतातपवर्षाः। तेषां निवारकम्। शर्म यज्ञगृहं वसानः आच्छादयन् अप्सु वसतीवरीषु स्थितः एषः सोमः होतेव यथा होता स्तुतिध्वनिं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् रेभन् शब्दायमानः सन् समनेषु। समन्ति कर्माणि धृष्टाः प्रगल्भा यन्त्यत्रेति समना यज्ञाः। तेषु याति गच्छति ॥

---

१. त१.२.३.५.६.७-म२.६-तं आ; त४-तां आ। २. त१.२.५.६.७-म६-क्विपि; त४-क्विनिपि।

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्वोः पूयमानः ।
अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्वोः । पूयमानः ।
अप्ऽसु । स्वादिष्ठः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा ॥ ४८ ॥

हे ˇदेव काम्यमान हे ˇसोम ˇरथिरः रथवान् ˇत्वं ˇनः अस्माकं स्वभूते यज्ञे ˇचम्वोः अधिषवणफलकयोः ˇपूयमानः सन् ˇअप्सु वसतीवरीषु ˇनु क्षिप्रं ˇपरि ˇस्रव परितः क्षर। ˇस्वादिष्ठः स्वादुतमोऽत एव ˇमधुमान् माधुर्ययुक्तः ˇऋतावा यज्ञवान् ˇसविता सर्वस्य प्रेरकः ˇयः त्वं ˇदेवो ˇन देव इव ˇसत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परिस्रवेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानो३ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।
अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम ˇगृणानः स्तूयमानस्त्वं ˇवीती। 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। वीत्यै पानाय ˇवायुम् ˇअभि ˇअर्ष अभिगच्छ। तथा पवित्रेण[1] ˇपूयमानः त्वं ˇमित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ। किंच ˇनरं सर्वस्य नेतारं ˇधीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं ˇरथेष्ठां रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम्। अनेनाश्विनावभिधीयेते। एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया[2] वा। एतादृशावश्विनौ च ˇअभि गच्छ। तथा ˇवृषणं कामानां वर्षकं ˇवज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् ˇइन्द्रं च त्वं पानाय ˇअभि गच्छ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्वान्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुऽवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुऽदुघाः । पूयमानः ।
अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे ˇसोम त्वमस्माकं[3] ˇसुवसनानि सुपरिधानानि ˇवस्त्रा वस्त्राणि ˇअभि ˇअर्ष अभिगमय। यद्वा। सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि धनान्यभिगमय। किंच ˇपूयमानः पवित्रेण त्वं ˇसुदुघाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः ˇधेनूः नवप्रसूतिका गाः ˇअभि प्रापय। अपि च ˇचन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि ˇहिरण्या हिरण्यानि ˇभर्तवे भरणाय पोषणाय ˇनः अस्माकम् ˇअभि गमय। तथा हे ˇदेव स्तोतव्य हे ˇसोम ˇरथिनः रथवतः ˇअश्वान् अस्माकम् ˇअभि प्रापय ॥ ॥ २० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।
अभि येन द्रविणमश्नवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवन्नः ॥ ५१ ॥

१. त-भ६-पवित्रे । २. त-'समुदायविवक्षया' नास्ति । ३. ग-त-भ१.२.४.६-अस्माकं ।

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्नवाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण ᵛपूयमानः त्वं ᵛदिव्या दिव्यानि दिवि भवानि ᵛवसूनि धनानि ᵛनः अस्माकम् ᵛअभि ᵛअर्ष अभिगमय। तथा ᵛपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ᵛविश्वा सर्वाणि[1] धनानि ᵛअभि गमय। तथा ᵛयेन त्वदीयेन सामर्थ्येन ᵛद्रविणं धनं वयम् ᵛअभि ᵛअश्नवाम अभिव्याप्नुयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय। किंच ᵛआर्षेयम् आर्षाणामृषिपुत्राणां योग्यं धनं ᵛजमदग्निवत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं ᵛनः अस्माकमपि ᵛअभि अर्ष। यद्वा। आर्षेयमार्षाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्विति कुत्सो नामर्षिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।
ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्दो इति । सरसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥५२॥

हे सोम ᵛअया अनया ᵛपवा पवमानया धारया सह ᵛएना एतानि ᵛवसूनि धनानि ᵛपवस्व क्षर। पवा। ‘ पूङ् पवने ’। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच्प्रत्ययः। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। ‘ सावेकाचः° ’ इति तृतीयाया उदात्तत्वम्। तथा हे ᵛइन्दो त्वं ᵛमाँश्चत्वे मन्यमानानां[2] चातके ᵛसरसि उदके वसतीवर्याख्ये ᵛप्र ᵛधन्व प्रगच्छ। ततः ᵛअत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ᵛब्रध्नश्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वादित्योऽपि ᵛवातो ᵛन वात इव ᵛजूतः वेगितः सन् किंच ᵛपुरुमेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि ᵛतकवे। तकतिर्गतिकर्मसु पठितः। अस्मादौणादिक उन्प्रत्ययः। सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं ᵛनरं कर्मनेतारं पुत्रं ᵛदात् प्रयच्छतु। हे[3] सोम त्वया तर्पितौ सन्ताविन्द्रादित्यौ* मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः[3] ॥

उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।
षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।

षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम ᵛउत अपि च ᵛश्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव ᵛश्रुते प्रसिद्धे। यद्वा। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। श्रुतस्य[4] शब्दस्य ᵛतीर्थे स्थाने ᵛनः अस्माकं स्वभूते यज्ञे ᵛएना अनया ᵛपवया पूयमानया धारया ᵛअधि[5] अधिकं ᵛपवस्व क्षर। ᵛनैगुतः। नीचीनं गवन्ते[6] शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः। तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः ᵛषष्टिं ᵛसहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि

१. भ७–सर्वाणि वसूनि। २. त-भ६–वर्तमानानां। ३. ग-त३-भ१.५.७–‘ हे... °मित्यर्थः ’ नास्ति। * त–संतौ चंद्रादित्यौ। ४. ग-त-भ-मु–श्रुतः। ५. ग-त-भ–‘ अधि ’ नास्ति। ६. त१.२.४.५–गंतात; त६–गंता; त७–गच्छन्; भ६–गच्छंते।

ᵛवसूनि धनानि ᵛरणाय शत्रूणां जयार्थं ᵛधूनवत् अस्माकमकम्पयत्। प्रायच्छदिति यावत्। कथमिव। ᵛवृक्षं ᵛन ᵛपक्वं पक्वफलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थी तद्वत् ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूषे माँश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।
अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥५४॥

ᵛमहि महती[1] प्रभूते ᵛवृषनाम। 'सुपां सुलुक्०' इति सुपो लुक्। वृषनामनी वषणनमने। शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम्। ᵛइमे एते द्वे कर्मणी ᵛअस्य सोमस्य ᵛशूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी ᵛमाँश्चत्वे। अश्वनामैतत् मश्नु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे। तत्साध्यत्वाद्युद्धमिह गृह्यते। ᵛवा अपि वा ᵛपृशने स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे ᵛवधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं ᵛनिगुतः नीचैः शब्दायमानान् शत्रून् ᵛअस्वापयत् ताभ्यामसूषुपत्। अवधीदित्यर्थः। किंच ᵛस्नेहयत् प्राद्रवयत् संग्रामाच्छत्रून्। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे सोम स त्वम् ᵛअमित्रान् शत्रून् ᵛअप ᵛअच अपगमय। तथा ᵛअचितः अग्निचयनमकुर्वतो नास्तिकांश्च ᵛइतः अस्मत्सकाशात् ᵛअप अच अपगमय। अच्चतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा वितंतान्येष्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।
असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघऽवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम ᵛविततानि विस्तृतानि ᵛत्री त्रीणि पवित्राणि[2] अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि ᵛसम् ᵛएषि सम्यक् प्राप्नोषि। किंच ᵛपूयमानः त्वम् ᵛएकम् अविवालकृतं पवित्रम् ᵛअनु ᵛधावसि अनुगच्छसि। किंच त्वं ᵛभगः भजनीयः ᵛअसि। तथा ᵛदात्रस्य देयस्य धनस्य ᵛदाता ᵛअसि। कथमस्य[3] धनदत्वमिति* चेत् तदुच्यते। हे ᵛइन्दो सोम[3] ᵛमघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि त्वं ᵛमघवा ᵛअसि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥ ॥ २१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।
द्रप्साँ ईरयन्विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

ᵛविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव ᵛमनीषी मेधावी ᵛविश्वस्य ᵛभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य ᵛराजा स्वामी ᵛएषः ᵛसोमः ᵛपवते क्षरति। एतदेव विवृणोति। ᵛविदथेषु। विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-भ–महते। २. भ१(२)–पवित्रा पवित्राणि; मु–पवित्रा। ३. ग–भवसि। किंच।
* त१-भ१.४–धनत्वमिति; त२.३.४.५.६.७-भ२.५.६–धनवत्त्वमिति।

देवानिति यद्वा विन्दन्ति लभन्त इति विदथा यज्ञाः। तेषु द्रप्सान् रसकणान् ईरयन् प्रेरयन् इन्दुः सोमः अव्ययम् अविभवं वारं वालं पवित्रं समया उभयतः वि अति याति व्यतीत्य गच्छति॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः।
हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन॥ ५७॥

इन्दुम्। रिहन्ति। महिषाः। अदब्धाः। पदे। रेभन्ति। कवयः। न। गृध्राः।
हिन्वन्ति। धीराः। दशऽभिः। क्षिपाभिः। सम्। अञ्जते। रूपम्। अपाम्। रसेन॥ ५७॥

महिषाः महान्तः पूज्या वा अत एव अदब्धाः कैश्चिदप्यहिंसिता देवाः इन्दुं सोमं रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति। किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः पदे तस्यास्य सोमस्य धारास्थाने रेभन्ति शब्दायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। कवयो न गृध्राः। धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते[1] तद्वत्। धीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः दशभिः एतत्संख्याकाभिः क्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं हिन्वन्ति अभिषवार्थं प्रेरयन्ति। अपि च रूपं सोमस्य[2] रूपम्[2] अंशुम् अपां वसतीवर्याख्यानां रसेन समञ्जते सम्यक् सेवयन्ति॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत्।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥ ५८॥

त्वया। वयम्। पवमानेन। सोम। भरे। कृतम्। वि। चिनुयाम। शश्वत्।
तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ५८॥

हे सोम पवमानेन पवित्रेण पूयमानेन त्वया सहायेन भरे। संग्रामनाम। संग्रामे शश्वत् बहु कृतं कर्तव्यं वयं वि चिनुयाम विशेषेण कुर्याम। यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः तत् तस्मात् नः अस्मान् मित्रः वरुणः अदितिः एतन्नामिका सिन्धुः एतदभिधाना च पृथिवी उत अपि च द्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् मामहन्तां पूजयन्तु धनादिदानेन॥ ॥ २२॥

'अभि नः' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिश्वोभौ सहितावस्यर्षी। इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभानि। अत्र त्वेकादशी बृहती। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते—'अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्वा चानुष्टुभं ह बृहत्युपान्त्या' इति। गतो विनियोगः॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम्।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभ्वासहम्॥ १॥

अभि। नः। वाजऽसातमम्। रयिम्। अर्ष। पुरुऽस्पृहम्।
इन्दो इति। सहस्रऽभर्णसम्। तुविऽद्युम्नम्। विभ्वऽसहम्॥ १॥

हे इन्दो दीप्त[3] वाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्नप्रदं वा रयिं धनं पुत्रं वा नः अस्माकम् अभि अर्ष अभिगमय। कीदृशम्। पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सहस्रभर्णसं

---

१. त-शब्दायंति; भ६-शब्दयंति। २. त१.२.५.६.७-'सोमस्य रूपं' नास्ति; भ६-सोमस्य। ३. ग-त३-भ१.२.६.७-'दीप्त' नास्ति।

बहुविधभरणम्। अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः। ᵛतुविद्युम्नम्। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५.५) इति यास्कः। बह्वन्नं बहुयशोयुक्तं वा ᵛविभ्वसहम्। विभ्व इति महन्नाम। महतोऽभिभवितारम्॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत।
इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः॥ २॥

परि। स्यः। सुवानः। अव्ययम्। रथे। न। वर्म। अव्यत।
इन्दुः। अभि। द्रुणा। हितः। हियानः। धाराभिः। अक्षारिति॥ २॥

ᵛसुवानः सूयमानः[1] ᵛस्यः स सोमः ᵛअव्ययम् अविमयं पवित्रं ᵛपरि पवते। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरथे ᵛन यथा रथे स्थितः[2] पुरुषः ᵛवर्म कवचम् ᵛअव्यत परिव्ययति। व्ययतेर्लुङि वर्णलोपश्छान्दसः। ᵛअभि ᵛहितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोतृभिरभिष्टुतः सः ᵛइन्दुः सोमः ᵛद्रुणा द्रुममयेन द्रोणकलशेन ᵛहियानः। 'हि गतौ वृद्धौ च'। तेन पूर्यमाणः सन् ᵛधाराभिः ᵛअक्षाः क्षरति। क्षरतेर्लुङि रूपम्॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः॥ ३॥

परि। स्यः। सुवानः। अक्षारिति। इन्दुः। अव्ये। मदऽच्युतः।
धारा। यः। ऊर्ध्वः। अध्वरे। भ्राजा। न। एति। गव्यऽयुः॥ ३॥

ᵛसुवानः सूयमानः ᵛस्यः सः ᵛइन्दुः सोमः ᵛमदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् ᵛअव्ये अविभवे पवित्रे ᵛपरि ᵛअक्षाः परितः क्षरति। ᵛअध्वरे ᵛऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः ᵛयः सोमः ᵛगव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् ᵛधारा धारया सह ᵛएति गच्छति। ᵛभ्राजा ᵛन भ्राजमानया दीप्त्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत्॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि॥ ४॥

सः। हि। त्वम्। देव। शश्वते। वसु। मर्ताय। दाशुषे।
इन्दो इति। सहस्रिणम्। रयिम्। शतऽआत्मानम्। विवाससि॥ ४॥

हे ᵛदेव सोम ᵛसः ᵛत्वं ᵛशश्वते पुत्रादिमत्त्वेन बहवे ᵛमर्ताय मनुष्याय ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛवसु धनं[3] मह्यं च ᵛविवाससि प्रेरयसि। एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य हियोगादनिघातः स्यात्॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्नस्याध्रिगो॥ ५॥

---

१. त१.२.५–पूयमानः; त४–धूयमानः। २. म१.२.७–अवस्थितः। ३. ग–धनं प्रयच्छति तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं।

... । ... । ... । प्रऽस्नून् । ... । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।
... मा. । ... । स्याम । सुम्नस्य । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ॥ ५ ॥

... सोम ᵛअस्य ... ᵛते तव स्वभूताः ᵛवयं स्मः । ततो हे ... ᵛपुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य ᵛवस्वः वसुनः धनस्य त्वया दीयमानस्य वयं ᵛनि ... अत्यन्तमन्तिकतमाः स्याम । तथा ᵛइषः अन्नस्य किंच हे ᵛअध्रिगो अधृतगमन सोम ... वयमन्तिकतमाः ᵛस्याम भवेम ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम् ॥ ६ ॥

... । ... । पञ्च । स्वऽयशसम् । स्वसारः । अद्रिऽसंहतम् ।
प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रऽस्नापयन्ति । ऊर्मिणम् ॥ ६ ॥

...ः ᵛपञ्च दशसंख्याकाः ᵛस्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः ᵛस्वयशसं ... ᵛअद्रिसंहतं ग्रावभिरभिषुतम् ᵛइन्द्रस्य ᵛप्रियं ᵛकाम्यं सर्वैः काम्यमानम् ᵛऊर्मिणं ... यं सोमं ᵛप्रस्नापयन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयन्ति यजमानाः तं ... संबन्धः ॥ ॥ २३ ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
यो देवान्विश्वाँ इत्परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।
यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

ᵛहर्यतं सर्वैः स्पृहणीयं ᵛहरिं हरितवर्णं ᵛबभ्रुं बभ्रुवर्णं च ᵛत्यं तं सोमं ᵛवारेण वालेन ... ᵛपरि ᵛपुनन्ति परिशोधयन्ति । ᵛयः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् ᵛदेवान् ᵛइत् ... ᵛमदेन मादकेन रसेन ᵛसह ᵛपरि ᵛगच्छति ॥

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सूरिषु श्रवो बृहद्दधे स्व१र्ण हर्यतः ॥८॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षऽसाधनम् ।
यः । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

ᵛवः । छान्दसो वसादेशः । हिरवधारणे । वो यूयम् ᵛअस्य सोमस्य ᵛअवसा रक्षणेन ᵛदक्षसाधनं बलस्य साधनं रसं ᵛपान्तः पिबन्तो भवथ । ᵛस्वर्ण आदित्य इव ᵛहर्यतः सर्वैः काम्यमानः ᵛयः अयं सोमः ᵛसूरिषु स्तोत्राणि प्रेरयत्सु स्तोतृषु ᵛबृहत् महत् प्रभूतं ᵛश्रवः अन्नं ᵛदधे विदधे। स्थापयतीति यावत् ॥

स वां यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।
देवो देवी गिरिष्ठा अस्रेधन्तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।
देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

हे मानवी मानव्यौ मनोः स्वभूते हे देवी द्योतमाने हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवयोः यज्ञेषु सः इन्दुः सोमः जनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे देवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां गिरिष्ठाः ग्रावसु तिष्ठन् । तं जातं सोमं तुविष्वणि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा अस्रेधन् ऋत्विजो ग्रावभिरघ्नन् । अभ्यषुण्वन्निति यावत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे ।
नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रऽघ्ने । परि । सिच्यसे ।
नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥ १० ॥

हे सोम वृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे इन्द्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । इन्द्रस्य पातवे पानार्थं परि षिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे । वसतीवरीभिर्वा । किंच दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते देवाय देवार्थं हवींषि दातुं सदनसदे यज्ञगृहे सीदते नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।
अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरःऽचितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

व्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु प्रकाशनेषु प्रत्नासः प्रत्नाः ते सोमाः पवित्रे अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः सनुतः अन्तर्हितान् अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान्[1] हुरश्चितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । तान् मायाविनः स्तेनान् प्रातः प्रातःकाल एव अपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं चापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः शब्देन निराकुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।
अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरःऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।
अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे सखायः स्तोतारः सूरयः प्राज्ञाः यूयं वयं च यजमानाः पुरोरुचं पुरतो रोचमानं वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् अश्याम अश्नीयाम पिबेम । किंच वाजपस्त्यम् अन्नयुक्तगृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं सनेम संभजेमहि । सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥२४॥

---

१. ग-भ६-मु—प्रज्ञारहितान् ।

'आ हर्यताय' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम्। कश्यपगोत्रौ रेभसूनू एतत्संज्ञौ द्वावृषी। आद्या बृहती सप्तानुष्टुभः। पवमानसोमो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'आ हर्यतायाष्टौ रेभसूनू काश्यपौ बृहत्याद्या' इति। गतो विनियोगः॥

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम्।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः॥ १॥

आ। हर्यताय। धृष्णवे। धनुः। तन्वन्ति। पौंस्यम्।
शुक्राम्। वयन्ति। असुराय। निःऽनिजम्। विपाम्। अग्रे। महीयुवः॥ १॥

ᵛहर्यताय सर्वैः स्पृहणीयाय ᵛधृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय ᵛपौंस्यं पुंस्त्वस्याभिव्यञ्जकं ᵛधनुः ᵛआ ᵛतन्वन्ति। धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति। सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं पवित्रमभिधीयते। तदेव[1] विवृणोति[2]। ᵛमहीयुवः पूजाकामा ऋत्विजः ᵛविपां मेधाविनां देवानाम् ᵛअग्रे पुरस्तात् ᵛशुक्रां शुक्लवर्णां ᵛनिर्णिजं यया सोमो निर्णिज्यते ताम् ᵛअसुराय बलवते[3] ᵛवयन्ति वितन्वन्ति। दशापवित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः। वयतिर्गतिकर्मा॥

अध क्षपा परिष्कृतो वाजाँ अभि प्र गाहते।
यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे॥ २॥

अध। क्षपा। परिऽकृतः। वाजान्। अभि। प्र। गाहते।
यदि। विवस्वतः। धियः। हरिम्। हिन्वन्ति। यातवे॥ २॥

ᵛक्षपा। 'सुपां सुलुक्°' इति पञ्चम्या आकारः। क्षपाया रात्रेः ᵛअध अनन्तरं प्रातःकाले ᵛपरिष्कृतः। भूषणार्थे 'संपर्युपेभ्यः°' इति करोतेः सुडागमः। अद्भिरलंकृतः। यद्वा। क्षपयित्र्यां सेनायामलंकृतः। सोमः[4] ᵛवाजान् अन्नानि बलानि वाभिलक्ष्य ᵛप्र ᵛगाहते प्रगच्छति। ᵛविवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य ᵛधियः कर्मसाधनभूता अङ्गुलयः ᵛहरिं हरितवर्णमेतमंशुं ᵛयातवे पात्राण्यभिगमनाय ᵛयदि ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छतीति॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः।
यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः॥ ३॥

तम्। अस्य। मर्जयामसि। मदः। यः। इन्द्रऽपातमः।
यम्। गावः। आसऽभिः। दधुः। पुरा। नूनम्। च। सूरयः॥ ३॥

ᵛअस्य सोमस्य ᵛतं रसं ᵛमर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः। अलंकुर्मो वा। ᵛयः ᵛमदः मदकरो रसः ᵛइन्द्रपातमः इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति। किंच ᵛगावः गन्तारः ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛपुरा ᵛच ᵛनूनम् इदानीं च ᵛयं सोमरसम् ᵛआसभिः आस्यैः ᵛदधुः धारयन्ति। पिबन्तीति यावत्। यद्वा। गावो धेनवो यं सोमं तृणादिष्ववस्थितमासभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति॥

१. त१.२–तादृश च; त५-भ६–तादृक्। २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.६–विवृणोतीति। ३. ग-त३-भ५.६–बलवते सोमाय। ४. ग–तदनंतरं प्रातःसवने।

तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।
उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥
तम् । गाथया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनूषत ।
उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

ᵛपुनानं पूयमानं ᵛतं सोमं ᵛपुराण्या पुरा कृतया ᵛगाथया स्तुत्या ᵛअभ्यनूषत स्तोतारः अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने'। लुङि रूपम् । ᵛउतो अपि च ᵛनाम कर्मार्थं नमनं ᵛबिभ्रतीः बिभ्राणाः ᵛधीतयः अङ्गुलयः ᵛदेवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय ᵛकृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । 'कृपू सामर्थ्ये'॥

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥
तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।
दूतम् । न । पूर्वऽचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

ᵛउक्षमाणम् अद्भिः सिच्यमानं ᵛधर्णसिं सर्वस्य धारकं ᵛतं सोमम् ᵛअव्यये अविमये ᵛवारे वाले पवित्रे ᵛपुनन्ति शोधयन्ति । ततः ᵛमनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं ᵛदूतं ᵛन दूतमिव ᵛपूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय ᵛआ ᵛशासते प्रार्थयन्ते ॥ ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।
पशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥
सः । पुनानः । मदिन्ऽतमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आऽदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

ᵛमदिन्तमः अत्यन्तं मादयिता[1] ᵛसः ᵛसोमः ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛचमूषु चमसेषु ᵛसीदति । ततः ᵛपशौ ᵛन यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वच्चमसादिषु ᵛरेतः स्वीयं रसम् ᵛआदधत् आदधानः ᵛधियः कर्मणः ᵛपतिः पालयितायं सोमः ᵛवचस्यते अभिष्टूयते[2] ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥
सः । मृज्यते । सुकर्मऽभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।
विदे । यत् । आसु । सम्ऽददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛसुतः अभिषुतः ᵛदेवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा ᵛसः सोमः ᵛसुकर्मभिः ऋत्विग्भिः ᵛमृज्यते परिपूयते । ᵛयत् यदायं सोमः ᵛआसु प्रजासु ᵛसंददिः सम्यग्धनदानशील इति ᵛविदे ज्ञायते तदानीं ᵛमहीः महतीः ᵛअपः वसतीवरीः ᵛवि ᵛगाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुण्वन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

---

१. त१.२.३.४.५.६-म-मदयिता । २. त-म२.४.६-मु-अभिषूयते; म१.७-अभिसूयते ।

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।
इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥
सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ।
इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्दो ᵛसुतः अभिषुतः ᵛयतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं ᵛनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛपवित्रे ᵛवि ᵛनीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः ᵛमत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛचमूषु चमसेषु ᵛआ ᵛनि ᵛषीदसि[1] ॥ ॥ २६ ॥

'अभी नवन्ते' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदृषिदेवते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते— अभी नवन्ते नव ' इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥
अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा ᵛमातरः गावः ᵛपूर्वे प्रथमे ᵛआयुनि वयसि ᵛजातं ᵛवत्सं ᵛरिहन्ति लिहन्ति तथा ᵛअद्रुहः अद्रोहा वसतीवर्याख्या आपः ᵛइन्द्रस्य ᵛप्रियं ᵛकाम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ᵛअभि ᵛनवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् ।
त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥
पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।
त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे ᵛइन्दो दीप्यमान हे ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वं ᵛद्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिबृंहणशीलं ᵛरयिं धनमस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर देहि । ᵛत्वं हि ᵛदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ᵛगृहे स्थित्वा ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛवसूनि धनानि ᵛपुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।
त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥
त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।
त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे ᵛसोम ᵛत्वं ᵛमनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां ᵛधियं ध्यातव्यां धारां ᵛसृज पात्रेषु विसृज । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवृष्टिं ᵛन ᵛतन्यतुः । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यञ्जि°' इत्यादिना यतुच्प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघः । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । ततो हे सोम ᵛत्वं

1. त१.२.५–षीदति ।

ᵛपार्थिवा पृथिव्यां भवानि ᵛवसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि ᵛच ᵛपुष्यसि अस्मभ्यं पोषयसि। प्रयच्छसीत्यर्थः॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति।
रंहमाणा व्य१व्ययं वारं वाजीव सानसिः॥ ४॥
परि। ते। जिग्युषः। यथा। धारा। सुतस्य। धावति।
रंहमाणा। वि। अव्ययम्। वारम्। वाजीऽइव। सानसिः॥ ४॥

ᵛसुतस्य ᵛते त्वदीया ᵛसानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोतृभिः संभजनीया ᵛरंहमाणा वेगं कुर्वाणा ᵛधारा ᵛअव्ययम् अविमयं ᵛवारं वालं पवित्रं ᵛवि ᵛपरि ᵛधावति विशेषेण परितो गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛजिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वीरस्य ᵛवाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति तद्वत्। जयतेः क्वसौ 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वम्। ᵛयथा इति पूरकः॥

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पवस्व सोम धारया।
इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च॥ ५॥
क्रत्वे। दक्षाय। नः। कवे। पवस्व। सोम। धारया।
इन्द्राय। पातवे। सुतः। मित्राय। वरुणाय। च॥ ५॥

हे ᵛकवे क्रान्तदर्शिन् हे ᵛसोम ᵛनः अस्माकं ᵛक्रत्वे प्रज्ञानाय ᵛदक्षाय बलाय च त्वं ᵛधारया ᵛपवस्व क्षर। कीदृशः। ᵛइन्द्राय ᵛपातवे पानार्थं तथा ᵛमित्राय ᵛवरुणाय ᵛच ᵛसुतः अभिषुतः खलु॥ ॥ २७॥

पवस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः।
इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः॥ ६॥
पवस्व। वाजऽसातमः। पवित्रे। धारया। सुतः।
इन्द्राय। सोम। विष्णवे। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमः॥ ६॥

हे ᵛसोम ᵛवाजसातमः अतिशयेनान्नस्य दाता ᵛसुतः अभिषुतस्त्वं ᵛपवित्रे ᵛधारया सह[1] ᵛपवस्व क्षर। ततो हे सोम त्वम् ᵛइन्द्राय ᵛविष्णवे चान्येभ्यो मित्रादिभ्यः ᵛदेवेभ्यः च ᵛमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः।
वत्सं जातं न धेनवः पवमान विधर्मणि॥ ७॥
त्वाम्। रिहन्ति। मातरः। हरिम्। पवित्रे। अद्रुहः।
वत्सम्। जातम्। न। धेनवः। पवमान। विऽधर्मणि॥ ७॥

---

१. ग–स्त्वत्वया।

हे पवमान सोम विधर्मणि विविधं हविषां धारके यज्ञे अद्रुहः द्रोहवर्जिताः मातरः मातृभूता वसतीवर्यः हरिं हरितवर्णं त्वां पवित्रे[1] स्थितं रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति। कथमिव। यथा धेनवः जातं वत्सं लिहन्ति तथा॥

पव॑मान॒ महि॒ श्रव॑श्चि॒त्रेभि॑र्यासि र॒श्मिभि॑ः।
शर्ध॑न्तमां॑सि जिघ्नसे॒ विश्वा॑नि दा॒शुषो॑ गृ॒हे॥ ८॥

पव॑मान। महि॑। श्रव॑ः। चि॒त्रेभि॑ः। या॒सि॒। र॒श्मिऽभि॑ः।
शर्ध॑न्। तमां॑सि। जि॒घ्न॒से॒। विश्वा॑नि। दा॒शुष॑ः। गृ॒हे॥ ८॥

हे पवमान महि महत् श्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं चित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयैर्वा रश्मिभिः परि यासि परिगच्छसि। तथा शर्धन् वेगं कुर्वंस्त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्थित्वा विश्वानि सर्वाणि तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि जिघ्नसे हंसि। एवं द्यावापृथिव्योः वर्तस इत्यर्थः॥

त्वं द्यां च॑ महिव्रत पृथि॒वीं चाति॑ जभ्रिषे।
प्रति॑ द्रा॒पिम॑मुञ्चथा॒ः पव॑मान महि॒त्वना॥ ९॥

त्वम्। द्याम्। च॒। म॒हि॒ऽव्र॒त॒। पृ॒थि॒वीम्। च॒। अति॑। ज॒भ्रि॒षे॒।
प्रति॑। द्रा॒पिम्। अ॒मु॒ञ्च॒था॒ः। पव॑मान। म॒हि॒ऽत्व॒ना॥ ९॥

हे महिव्रत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम त्वं द्यां द्युलोकं च पृथिवीं च अति जभ्रिषे अत्यन्तं बिभर्षि। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्रेडागमः। अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तित्वम्। हे पवमान क्षरन् सोम त्वं महित्वना महत्त्वेन युक्तः सन् द्रापिं कवचं प्रति अमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि संवृणोषि॥ ॥ २८॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥

१. त१.२.५.७-म६–दशापवित्रे।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुर्यं व्याख्याय सप्तमे ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र ‘ पुरोजिती वः ’ इति षोडशर्चमनुवाकापेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य श्यावाश्वपुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुषस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुषो नाम राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणाख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्ऋचस्य वाचः पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्ऋषिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टाश्चतुर्दशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते— ‘ पुरोजिती षोळश श्यावाश्विरन्धीगुर्ययातिर्नाहुषो नहुषो[1] मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे प्रजापतिरुपाद्ये गायत्र्यौ ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ॥ १ ॥

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।
अप । श्वानम् । श्नथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्व्यम् ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः वः यूयं पुरोजिती । षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय सुताय अभिषुताय मादयित्नवे अत्यन्तं मदकराय रसाय दीर्घजिह्व्यम् । दीर्घा जिह्वा यस्य[2] सः । ‘दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि’ (पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीषन्तत्वेन निपातितः । तादृशं श्वानम्[3] अप श्नथिष्टन अपश्नथयत अपबाधध्वम् । यथा श्वा राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य ‘ यो धारया ’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया ’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

सुतः अभिषुतः कृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः यः इन्दुः सोमः पावकया पापानां शोधयित्र्या[4] धारया परिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । अश्वो न अश्वो यथा वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

नरः कर्मनेतार ऋत्विजः दुरोषम् । रोषतेर्हिंसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दाहार्थस्य[5] वा खलि[5] रूपमिति संदेहादनवग्रहः । तं दुर्दहं दुर्वधं वा यज्ञं यष्टव्यं तं[6] सोमं विश्वाच्या

१. त१.२.४.५-मु—नहुषो नाम । २. त-म१.४.५.६—अस्य । ३. त१.२.४.५.७-म६-मु—श्वानं च । ५. ग—अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णमुलि । ६. त१.२.४.५.७-म६-मु—तं वा ।

सर्वान् कामानश्निन्या ᵛधिया बुद्ध्या ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛअभि ᵛहिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'सुतासः' इति तिस्रः । सूत्रितं च–'दधिक्राव्णोऽकारिषमित्यनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

ᵛमधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेता अत एव ᵛमन्दिनः मदकराः ᵛसुतासः अभिषुताः ᵛसोमाः ᵛपवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थम् ᵛअक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः। ᵛवः युष्माकं ᵛमदाः मदहेतवो[1] रसाः ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛगच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

ᵛइन्दुः सोमः ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛपवते कलशे क्षरति ᵛइति ᵛदेवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः ᵛअब्रुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एवं वदन्ति तदानीं ᵛवाचः स्तुतेः ᵛपतिः पालयिता । यद्वा । शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः ᵛमखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति । लालसायां सुगागमः । कीदृशः । ᵛओजसा बलेन[2] ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛईशानः प्रभुः ॥ ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः ।
सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचम्ऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

ᵛसहस्रधारः बहुविधधारोपेतः ᵛसोमः ᵛपवते क्षरति । कीदृशः । ᵛसमुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति रसाः । सरःस्थानीयः[3] ᵛवाचमीङ्खयः । ईङ्खतेर्ण्यन्तस्य सुप्युपपदे खच्प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता ᵛरयीणां धनानां ᵛपतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातॄणां यजमानानां पतिः पालयिता । ᵛदिवेदिवे प्रत्यहम् ᵛइन्द्रस्य ᵛसखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

---

१. त१.२.४.५.७-भ६-मु–मदकरा । २. ग-त३-भ२.४–स्वबलेन; त६-भ७–स्वबलात्; भ१–स्वबालान् । ३. ग-त३.६-भ-मु–रसस्थानीयः; त१.२.४.५–सरस्थानीयः ।

अयम् । पूषा । रयिः । भर्गः । सोर्मः । पुनानः । अर्षति ।
पतिः । विश्वस्य । भूर्मनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ ७ ॥

ᵛपूषा पोषकः सर्वेषां ᵛभगः भजनीयः ᵛरयिः धनहेतुः ᵛअयं ᵛसोमः ᵛपुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् ᵛअर्षति कलशमभिगच्छति[1]। तथा ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛभूमनः भूतजातस्य ᵛपतिः पालयिता सोमः ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛव्यख्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति। अनेन लोकद्वयवर्तित्वं सूचितम् ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।
सोमासः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

ᵛप्रियाः प्रियतमाः ᵛघृष्वयः अत्यन्तं दीप्ताः। यद्वा। अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्तात् स्तौमीति परस्परं स्पर्धमानाः। ᵛगावः स्तुतिलक्षणा वाचः सोमस्य मदार्थं ᵛसम् ᵛअनूषत संस्तुवन्ति। उः प्रसिद्धौ। यद्वा। गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते। ततः ᵛपवमानासः पूयमानाः ᵛइन्दवः दीप्ताः ᵛसोमासः सोमाः ᵛपथः मार्गान् ᵛकृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।
यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।
यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान सोम ᵛओजिष्ठः ओजस्वितमः ᵛयः त्वदीयो रसोऽस्ति ᵛतं ᵛश्रवाय्यं श्रवणीयं रसम् ᵛआ ᵛभर अस्मभ्यमाहर। किंच ᵛयः रसः ᵛपञ्च ᵛचर्षणीः पञ्च जनान्निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् ᵛअभि तिष्ठति[2]। अपि च ᵛयेन रसेन वयं ᵛरयिं धनं च ᵛवनामहै संभजामहै। यद्वा। येन त्वां रयिं याचामहै तमा भर ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।
मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमाः ।
मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वःऽविदः ॥ १० ॥

ᵛगातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः ᵛइन्दवः दीप्ताः ᵛसोमाः ᵛपवन्ते ᵛअस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा। कीदृशाः। ᵛमित्राः देवानां सखिभूताः ᵛसुवानाः अभिषूयमाणाः ᵛअरेपसः पापरहिताः अत एव ᵛस्वाध्यः शोभनध्यानाः[3] ᵛस्वर्विदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ ॥२॥

---

१. त१.२.४.७–कलशेभि°; त५–कलशभि°; भ६–कलशानभि°। २. ग–गच्छति। ३. ग–त३.४–शोभनाध्यानाः।

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

vगोः अनडुहः vअधि vत्वचि अधिषवणचर्मणि vचितानाः ज्ञायमानाः vअद्रिभिः ग्रावभिर्विविधं vसुष्वाणासः सूयमानाः vवसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः vअस्मभ्यम् vइषम् अन्नम् vअभितः vसमस्वरन् सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

vपूताः पवित्रेण परिपूताः vविपश्चितः मेधाविनः vदध्याशिरः दध्यामिश्रणाः vघृते वसतीवर्याख्य उदके vजिगत्नवः गमनशीलाः vध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः vएते vसोमासः सोमाः vसूर्यासो vन सूर्या इव vदर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

vसुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य vअन्धसः अदनीयस्य सोमस्य vतत् प्रसिद्धं vवचः वचनं घोषं vमर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा vन vप्र vवृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः vअराधसं संसाधककर्मरहितं तं vश्वानम् vअप vहत । तत्र दृष्टान्तः । vमखं vन । यथा पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं vभृगवः अपहतवन्तः तथापहतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

vजामिः बन्धुभूतो[1] देवानां[1] सोमः vअत्के आच्छादके पवित्रे vआ vअव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति । तत्र दृष्टान्तः । vभुजे vन यथा vओण्योः रक्षकयोर्मातापित्रोः भुजे vपुत्रः आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः vयोनिं स्वस्थानभूतं कलशम् vआसदम् आसत्तुं vसरत् सरति ।

१. ग–बंधुर्यजमानानां ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम्। ᵛजारो ᵛन यथा जारः ᵛयोषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति। यथा वा ᵛवरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत्॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी।
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम्॥ १५॥

सः। वीरः। दक्षऽसाधनः। वि। यः। तस्तम्भ। रोदसी इति।
हरिः। पवित्रे। अव्यत। वेधाः। न। योनिम्। आऽसदम्॥ १५॥

ᵛदक्षसाधनः बलसाधनः ᵛसः सोमः ᵛवीरः समर्थो भवति। ᵛयः सोमः ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवि ᵛतस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तभ्नात्। आच्छादयतीत्यर्थः। किंच ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛवेधा ᵛन विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् ᵛयोनिं स्वस्थानं कलशम् ᵛआसदम् आसत्तुं ᵛपवित्रे ᵛअव्यत आवृणोति। संबद्धो भवति॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि।
कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम्॥ १६॥

अव्यः। वारेभिः। पवते। सोमः। गव्ये। अधि। त्वचि।
कनिक्रदत्। वृषा। हरिः। इन्द्रस्य। अभि। एति। निःऽकृतम्॥ १६॥

अयं ᵛसोमः ᵛअव्यः अवेः ᵛवारेभिः वालैः पवित्रैः तेभ्यः ᵛपवते कलशं प्रति क्षरति। किंच ᵛगव्ये आनडुहे ᵛअधि ᵛत्वचि चर्मणि ᵛकनिक्रदत् शब्दायमानः ᵛवृषा कामानां वर्षकः ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛइन्द्रस्य स्वभूतं ᵛनिष्कृतं संस्कृतं स्थानम् ᵛअभ्येति अभिगच्छति॥ ॥ ३॥

'क्राणा शिशुः' इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम्। इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते—'क्राणाष्टौ त्रित औष्णिहं वै' इति। गतो विनियोगः॥

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम्। विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता॥ १॥

क्राणा। शिशुः। महीनाम्। हिन्वन्। ऋतस्य। दीधितिम्।
विश्वा। परि। प्रिया। भुवत्। अध। द्विता॥ १॥

ᵛक्राणा। करोतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'सुपां सुलुक्' इति सुप आकारादेशः। यज्ञं कुर्वाणः ᵛमहीनां महतीनां मंहनीयानां वा अपां ᵛशिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛदीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं ᵛहिन्वन् प्रेरयन् ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛप्रिया प्रियाणि हवींषि ᵛपरि ᵛभुवत् परिभवति व्याप्नोति। ᵛअध अपि च ᵛद्विता द्विधा भवति। दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः॥

उप त्रितस्य पाष्यो३रभक्त यद्गुहा पदम्। यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम्॥ २॥

उप। त्रितस्य। पाष्योः। अभक्त। यत्। गुहा। पदम्।
यज्ञस्य। सप्त। धामऽभिः। अध। प्रियम्॥ २॥

ᵛत्रितस्य मम यज्ञे ᵛगुहा गुहायां हविर्धाने वर्तमानयोः ᵛपाष्योः पाषाणवद्दृढयोरधिषवणफलकयोः ᵛपदं स्थानं सोमः ᵛयत् यदा ᵛउप ᵛअभक्त समभजत ᵛअध अनन्तरं ᵛयज्ञस्य ᵛधामभिः धारकैः ᵛसप्त सप्तभिश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः ᵛप्रियं प्रीणयितारं सोममभिष्टुवन्ति ऋत्विजः[1]। अपि वा। सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः सोममभिषुण्वन्ति ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम्। मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥३॥

त्रीणि। त्रितस्य। धारया। पृष्ठेषु। आ। ईरय। रयिम्।
मिमीते। अस्य। योजना। वि। सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛत्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि ᵛत्रीणि सवनानि ᵛधारया आत्मीयया विधारय। किंच ᵛपृष्ठेषु सामसु ᵛरयिं दातारमिन्द्रम् ᵛआ ᵛईरय आगमय। ᵛसुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛयोजना योजनानि योजनकारीणि[2] स्तोत्राणि ᵛवि ᵛमिमीते करोति। यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरो वेधामशासत श्रिये। अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम्। सप्त। मातरः। वेधाम्। अशासत। श्रिये। अयम्। ध्रुवः। रयीणाम्। चिकेत। यत् ॥४॥

ᵛजज्ञानं प्रादुर्भूतं ᵛवेधां कर्मणो विधातारं सोमं ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛमातरः गङ्गाद्या नद्यः सप्त छन्दांसि वा ᵛश्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् ᵛअशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति। शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ᵛयत् यस्मात् ᵛध्रुवः ᵛअयं सोमः[3] ᵛरयीणां धनानि ᵛचिकेत जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः। स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥५॥

अस्य। व्रते। सऽजोषसः। विश्वे। देवासः। अद्रुहः। स्पार्हाः। भवन्ति। रन्तयः। जुषन्त। यत् ॥५॥

ᵛअद्रुहः द्रोहवर्जिताः ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवासः देवाः ᵛअस्य सोमस्य ᵛव्रते कर्मणि ᵛसजोषसः संगताः सन्तः ᵛस्पार्हाः स्पृहणीयाः ᵛभवन्ति। ᵛरन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं ᵛयत् यदि ᵛजुषन्त सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमजीजनन्। कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम्। ईम्। इति। गर्भम्। ऋतऽवृधः। दृशे। चारुम्। अजीजनन्।
कविम्। मंहिष्ठम्। अध्वरे। पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

ᵛऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयित्र्यो वसतीवर्याख्या आपः ᵛगर्भं गर्भस्थानीयम् ᵛईम् एनं ᵛयं सोमम् ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛदृशे दर्शनाय ᵛअजीजनन् उदपादयन्। कीदृशम्। ᵛचारुं सर्वेषां कल्याणरूपं ᵛकविं क्रान्तप्रज्ञं ᵛमंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव ᵛपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः ॥

---

१. ग-त३.६-भ१.२.७–'ऋत्विजः' नास्ति। २. ग-त३-भ४.५-संयोजन°। ३. ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.६–सोयं सोमः।

समीचीने अभि त्मना यह्वी ऋतस्य मातरा। तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥७॥

समीचीने इति सम्ऽईचीने। अभि। त्मना। यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।

तन्वानाः। यज्ञम्। आनुषक्। यत्। अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः ᵛसमीचीने परस्परं संगते ᵛयह्वी महत्यौ ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛमातरा निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव तदा ᵛअभि गच्छति। ᵛयत् यदा ᵛयज्ञं ᵛतन्वानाः अध्वर्यवः ᵛआनुषक् अनुषक्तं[1] वसतीवरीभिः ᵛअञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

क्रत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप व्रजं दिवः। हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा। शुक्रेभिः। अक्षऽभिः। ऋणोः। अप। व्रजम्। दिवः।

हिन्वन्। ऋतस्य। दीधितिम्। प्र। अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ᵛक्रत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा ᵛशुक्रेभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः ᵛअक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवाश्नुवानैः स्वतेजोभिः ᵛव्रजम् अन्धकारसमूहं ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛअप ᵛऋणोः अपगमय विनाशय। 'ऋणु गतौ'। तानादिकः। किं कुर्वन्। ᵛअध्वरे हिंसारहिते यज्ञे ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛदीधितिं धारकं स्वीयं रसं ᵛप्र ᵛहिन्वन् प्रेरयन्[2]। अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति षडृचं सप्तमं सूक्तमाप्त्यस्य द्वितस्यार्षम्। पूर्ववच्छन्दोदेवते। तथा चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय षड् द्वित आप्त्यः' इति। गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम्। भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र। पुनानाय। वेधसे। सोमाय। वचः। उत्ऽयतम्।

भृतिम्। न। भर। मतिऽभिः। जुजोषते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह। ᵛपुनानाय पवित्रेण पूयमानाय ᵛवेधसे कर्मणो विधात्रे ᵛमतिभिः स्तुतिभिः ᵛजुजोषते प्रीयमाणाय। यद्वा मतिभिः स्तोतृभिः सह जुजोषते प्रीणयित्रे। ᵛसोमाय ᵛउद्यतम् उद्युक्तं ᵛवचः ᵛप्र ᵛभर प्रकर्षेण संपादय। अभिष्टुहीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛभृतिं ᵛन। यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति। त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥२॥

परि। वाराणि। अव्यया। गोभिः। अञ्जानः। अर्षति।

त्री। सधऽस्था। पुनानः। कृणुते। हरिः ॥ २ ॥

ᵛगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ᵛअञ्जानः अज्यमानः सोमः ᵛअव्यया अविमयानि ᵛवाराणि वालानि पवित्राणि ᵛपरि ᵛअर्षति परिगच्छति। अपि च ᵛहरिः हरितवर्णः सोमः ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛत्री त्रीणि ᵛसधस्था। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम्। द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि ᵛकृणुते करोति ॥

१. त१.२.४.५.७-म६-मु—अनुषक्तं च। २. ग-त६-म१.४.७—प्रेरयन् अपगमयन्; त१.२.३.४.५.७-म२.६—प्रेरयन् अपगमय।

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारे अर्षति । अभि वाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत ॥ ३ ॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारे । अर्षति ।
अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सप्त । नूषत ॥ ३ ॥

स सोमः ᵛअव्यये अविमये ᵛवारे वाले पवित्रे ᵛमधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं[1] द्रोणकलशं प्रत्यात्मीयं रसं ᵛपरि ᵛअर्षति गमयति । तमिमं सोमं ᵛऋषीणां ᵛसप्त ᵛवाणीः छन्दांसि ᵛअभि ᵛनूषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । कुटादिः ॥

परि णेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्धरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥४॥

ᵛहरिः हरितवर्णः सः ᵛसोमः ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛचम्वोः अधिषवणफलकयोः ᵛपरि ᵛविशत् परिविशति । कीदृशः । ᵛमतीनां स्तुतीनां ᵛनेता यद्वा मतीनां स्तोतृणां स्वकर्मण्युपनेता ᵛविश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिषूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात् सर्वदेवोपेतः अत एव ᵛअदाभ्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्भिरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सऽरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत्ऽभिः । अमर्त्यः ॥५॥

हे सोम त्वम् ᵛइन्द्रेण ᵛसरथं समानं रथमारुह्य ᵛदैवीः देवानां संबन्धीनि[2] ᵛस्वधाः बलानि ᵛअनु देवसेनाः ᵛपरि ᵛयाहि परिगच्छ । कीदृशः । ᵛपुनानः पूयमानः ᵛवाघद्भिः । वाघत इति ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः ᵛवाघत् ऊह्यमानः ᵛअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा । वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तोतृणां यष्टॄणां धनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पवमानो वि धावति ॥ ६ ॥

परि । सप्तिः । न । वाजऽयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पवमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

ᵛसप्तिर्न अश्व इव ᵛवाजयुः युद्धमिच्छन् ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛसुतः अभिषुतः ᵛव्यानशिः पात्रेषु व्यापी ᵛपवमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः ᵛपरि ᵛधावति परितः पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः 'अशू व्याप्तौ' । 'आदृगमहन°' इत्यत्र 'उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति किप्रत्ययः । 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'सखायः' इति षड्टचं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वतनारदावृषी । अथवा कश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यौ । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—'सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।
शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

---

१. ग-त-३.६-म१.२.४.७—क्षारयितारं । २. ग—संबंधिनीः ।

हे ᵛसखायः सखिभूताः स्तोतार ऋत्विजः ᵛआ ᵛनि ᵛषीदत स्तोतुमुपविशत। अथ ᵛपुनानाय पूयमानाय सोमाय ᵛप्र ᵛगायत प्रकर्षेण गायत। तमभिष्टुत। ततोऽभिषुतं सोमं ᵛयज्ञैः यजनीयैः हविर्भिः मिश्रणैश्च ᵛश्रिये शोभार्थं ᵛपरि ᵛभूषत परितोऽलंकुरुत। तत्र दृष्टान्तः। ᵛशिशुं ᵛन यथा शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत्॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका। सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

समीं वृत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम्। देवाव्यं१ मदमभि द्विशवसम् ॥२॥

सम्। ईमिति। वत्सम्। न। मातृऽभिः। सृजत। गयऽसाधनम्।
देवऽअव्यम्। मदम्। अभि। द्विऽशवसम्॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ᵛगयसाधनं गृहस्य साधनम् ᵛईम् एनं सोमं ᵛमातृभिः[1] मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः ᵛसं ᵛसृजत संमिश्रयत। कथमिव। ᵛवत्सं ᵛन यथा वत्सं ᵛमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत्। कीदृशम्। ᵛदेवाव्यं देवानां रक्षकं ᵛमदं मदनहेतुं ᵛद्विशवसं द्विगुणवेगमतिशयितबलं वा। यद्वा द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः। तेषां हविर्धनप्रदानेन वर्धयितारम्। तं सोमम् ᵛअभि सं सृजत॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये। यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात। दक्षऽसाधनम्। यथा। शर्धाय। वीतये। यथा। मित्राय। वरुणाय। शम्ऽतमः ॥३॥

ᵛदक्षसाधनं बलस्य साधनं धनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं ᵛपुनात पवित्रेण पुनीत॥ 'पूञ् पवने' क्र्यादिः। तस्माल्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः। पित्त्वादीत्वाभावः। असौ सोमः ᵛशर्धाय वेगार्थं ᵛवीतये देवानां पानार्थं ᵛयथा भवति ᵛयथा वा ᵛमित्राय ᵛवरुणाय च ᵛशंतमः अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत। गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम्। त्वा। वसुऽविदम्। अभि। वाणीः। अनूषत।
गोभिः। ते। वर्णम्। अभि। वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम ᵛवसुविदं धनस्य दातारं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं ᵛवाणीः अस्मदीया वाचः ᵛअभि ᵛअनूषत अभिष्टुवन्ति। 'नू स्तवने'। वयं ᵛते तव ᵛवर्णम् आवरकं रसं ᵛगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ᵛअभि ᵛवासयामसि अभिवासयामः। अभित आच्छादयामः॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि। सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः। नः। मदानाम्। पते। इन्दो इति। देवऽप्सराः। असि।
सखाऽइव। सख्ये। गातुवित्ऽतमः। भव ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ-'मातृभिः' नास्ति।

ᵛनः अस्मदीयानां ᵛमदानां[1] मदकानां[1] ᵛपते स्वामिन् हे ᵛइन्दो सोम ᵛसः त्वं ᵛदेवप्सरा ᵛअसि। प्सर इति रूपनाम। दीप्तरूपो भवसि। स त्वं ᵛसखेव यथा सखा सुहृत् ᵛसख्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि ᵛगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः ᵛभव ज्ञापको भव ॥

सनेमि कृध्य१स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम्। अपादेवं द्वयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि। कृधि। अस्मत्। आ। रक्षसम्। कम्। चित्। अत्रिणम्।

अप। अदेवम्। द्वयुम्। अंहः। युयोधि। नः ॥ ६ ॥

हे सोम ᵛअस्मत् अस्मासु ᵛसनेमि। पुराणनामैतत्। पुराणं सख्यं ᵛकृधि कुरु। ᵛआ अपि च ᵛअत्रिणम् अदनशीलं ᵛकं ᵛचित् ᵛरक्षसम् ᵛअप युध्यस्व। कीदृशम्। ᵛअदेवम् अदेवनशीलं ᵛद्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा। किंच ᵛनः अस्माकम् ᵛअंहः पापं चाप ᵛयुयोधि संप्रहर। युध्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'वा छन्दसि' इति हेर्ङित्त्वाभावाद्गुणः[2]। धलोपश्छान्दसः। यौतेर्वा श्लौ पूर्ववद्रूपम्॥ ॥ ७ ॥

'तं वः' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम्। अन्यत् पूर्ववत्। 'तं वः' इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत। शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम्। वः। सखायः। मदाय। पुनानम्। अभि। गायत।

शिशुम्। न। यज्ञैः। स्वदयन्त। गूर्तिऽभिः ॥ १ ॥

हे ᵛसखायः ऋत्विजः ᵛवः यूयं ᵛमदाय देवानां मदार्थं ᵛपुनानं पूयमानं ᵛतं सोमम् ᵛअभि ᵛगायत अभिष्टुत। तमिमं सोमं ᵛशिशुं ᵛन शिशुमिवालंकारैः क्षीरादिभिश्च यथा[3] स्वादूकुर्वन्ति तद्वत् ᵛयज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः ᵛगूर्तिभिः स्तुतिभिश्च ᵛस्वदयन्त स्वादूकुर्वन्ति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'सं वत्स इव मातृभिः' इत्येका[4]। सूत्रं च 'समी वत्सम्' इत्यनया सहोक्तम्॥

सं वत्सइव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते। देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम्। वत्सःऽइव। मातृऽभिः। इन्दुः। हिन्वानः। अज्यते।

देवऽअवीः। मदः। मतिऽभिः। परिऽकृतः ॥ २ ॥

ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणः ᵛइन्दुः सोमो वसतीवरीभिः ᵛसम् ᵛअज्यते। सम्यक् सिक्तो[5] भवति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवत्सइव वत्सो यथा ᵛमातृभिः गोभिः समक्तो भवति तद्वत्। कीदृशः। ᵛदेवावीः देवानां रक्षकः ᵛमदः मदकरः ᵛमतिभिः स्तुतिभिः ᵛपरिष्कृतः अलंकृतः॥ भूषणार्थे 'संपर्युपेभ्यः०' इति सुडागमः। 'परिनिविभ्यः०' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम्॥

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये। अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम्। दक्षाय। साधनः। अयम्। शर्धाय। वीतये। अयम्। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमः। सुतः ॥३॥

---

१. भ६–मादकानां; भ७–मदानां। २. त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.५.६-मु–हेर्ङित्त्वाद्गुणः। ३. त-भ–'यथा' नास्ति। ४. भ६–इत्येषा। ५. भ६–अक्तो।

vअयं सोमः vदक्षाय बलाय वर्धनाय वा vसाधनः साधयिता भवति। तथा vअयं सोमः vशर्धाय वेगार्थं vवीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति। vसुतः अभिषुतः vअयं सोमः vदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः vमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति। अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व। शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत्। नः। इन्दो इति। अश्वऽवत्। सुतः। सुऽदक्ष। धन्व।
शुचिम्। ते। वर्णम्। अधि। गोषु। दीधरम्॥ ४ ॥

हे vसुदक्ष सुबल हे vइन्दो सोम vसुतः अभिषुतस्त्वं vनः अस्माकं vगोमत् यज्ञसाधनगोयुक्तम् vअश्ववत् अश्वयुक्तं धनं vधन्व गमय। धविर्गत्यर्थो भूवादिः। ततोऽहं vशुचिं पूतं दीप्यमानं वा vते तव vवर्णं रसं vगोषु गव्येषु क्षीरादिषु vअधि vदीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः। सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः। नः। हरीणाम्। पते। इन्दो इति। देवप्सरःऽतमः।
सखाऽइव। सख्ये। नर्यः। रुचे। भव॥ ५ ॥

हे vहरीणां vपते vनः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां[1] स्वामिन् हे vइन्दो सोम vदेवप्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः vसः त्वं vनर्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः स त्वं vनः अस्माकं vरुचे vभव दीप्तिकरो भव। किमिव। vसखेव यथा सखा vसख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत्॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम्। साह्वाँ इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनेमि। त्वम्। अस्मत्। आ। अदेवम्। कम्। चित्। अत्रिणम्।
सह्वान्। इन्दो इति। परि। बाधः। अप। द्वयुम्॥ ६ ॥

हे सोम vत्वं vसनेमि पुराणं सख्यम् vअस्मत् अस्मासु कुरु। vआ अपि च vअदेवम् अदेवनशीलं vकं vचित् अपि vअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मदस्मत्तोऽपगमय। किंच हे vइन्दो vसाह्वान् शत्रूनभिभवन् vबाधः बाधमानान् vपरि जहि। तथा vद्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ॥ ८ ॥

'इन्द्रमच्छ' इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहं पवमानसोमदेवताकम्। प्रथमस्य तृचस्य चक्षुराख्यपुत्रोऽग्निर्ऋषिः। द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नामा। अप्सुनाम्नः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य। एवं नवर्चो गताः। शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽग्निः। तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्रमच्छ षळूनाग्निश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानवो मनुराप्सव इति तृचाः पञ्चाग्निः' इति। गतो विनियोगः॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः। श्रुष्टी जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम्। अच्छ। सुताः। इमे। वृषणम्। यन्तु। हरयः।
श्रुष्टी। जातासः। इन्दवः। स्वःऽविदः॥ १ ॥

vश्रुष्टी। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। क्षिप्रं vजातासः जाताः vइन्दवः पात्रेषु क्षरन्तः vस्वर्विदः सर्वज्ञाः vहरयः हरितवर्णाः vसुताः अभिषुताः vइमे सोमाः vवृषणं कामानां सेक्तारम् vइन्द्रमच्छ vयन्तु अभिगच्छन्तु ॥

---

१. त६-म७-पते पशूनां; भ६-पशूनां पते।

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः। सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम्। भराय। सानसिः। इन्द्राय। पवते। सुतः। सोमः। जैत्रस्य। चेतति। यथा। विदे ॥२॥

भराय संग्रामाय तदर्थं सानसिः भजनीयः सुतः अभिषुतः अयं सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते ग्रहादिषु क्षरति। ततः सोमः जैत्रस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्°' इति षष्ठी॥ जयशीलमिन्द्रं चेतति जानाति। यथा इन्द्रः विदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णीत सानसिम्। वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य। इत्। इन्द्रः। मदेषु। आ। ग्राभम्। गृभ्णीत। सानसिम्।

वज्रम्। च। वृषणम्। भरत्। सम्। अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

आ अनन्तरम् इन्द्रः अस्येत् अस्य सोमस्यैव मदेषु संजातेषु सानसिं सर्वैः संभजनीयं ग्राभं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः गृभ्णीत गृह्णाति। 'हृग्रहोर्भः°' इति भत्वम्। किंच अप्सुजित् उदकार्थं वृत्रस्य जेता। यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता। इन्द्रः वृषणं वर्षितारं वज्रं च सं भरत् संबिभर्तु। बिभर्तेर्लेट्यडागमः॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव। द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥४॥

प्र। धन्व। सोम। जागृविः। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव।

द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। आ। भर। स्वःऽविदम् ॥ ४ ॥

हे सोम जागृविः जागरणशीलस्त्वं प्र धन्व प्रक्षर। हे इन्दो सोम इन्द्राय परि स्रव परितः पात्रेषु क्षर। किंच द्युमन्तं दीप्तियुक्तं स्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् आ भर आहर॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः। सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय। वृषणम्। मदम्। पवस्व। विश्वऽदर्शतः। सहस्रऽयामा। पथिऽकृत्। विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं वृषणं वर्षितारं मदं मदहेतुं रसम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवस्व क्षर। कीदृशः। विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः सहस्रयामा बहुमार्गः पथिकृत् यजमानानां सन्मार्गकरणशीलः विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा॥ ॥ ९ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः। सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥६॥

अस्मभ्यम्। गातुवित्ऽतमः। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमः।

सहस्रम्। याहि। पथिऽभिः। कनिक्रदत् ॥ ६ ॥

हे सोम अस्मभ्यं गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा देवेभ्यः च मधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् सहस्रं पथिभिः बहुभिर्मार्गैः याहि कलशमागच्छ॥

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा। आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥७॥

पवस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे [v]इन्दो सोम [v]देववीतये देवानां भक्षणाय [v]ओजसा बलेन [v]धाराभिः आत्मीयाभिः [v]पवस्व क्षर । हे [v]सोम [v]मधुमान् मदकररसवांस्त्वं [v]नः अस्मदीयं [v]कलशं द्रोणाभिधानम् [v]आ [v]सदः । सदेर्लुङि रूपम् । आसीद ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदऽप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

[v]उदप्रुतः वसतीवर्याख्यमुदकं प्रति गच्छन्तः । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । [v]तव स्वभूताः [v]द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः [v]मदाय मदार्थम् [v]इन्द्रं [v]वावृधुः वर्धयन्ति । ततः [v]देवासः देवा इन्द्रादयः [v]कं सुखकरं [v]त्वाम् [v]अमृताय अमरणार्थं [v]पपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावत । रयिम् ।

वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वःऽविदः ॥ ९ ॥

हे [v]सुतासः अभिषूयमाणा हे [v]इन्दवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे [v]रीत्यापः यैः पृथिवीं प्रति स्रवणशीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः [v]पुनानाः पूयमाना यूयं [v]नः अस्मभ्यं [v]रयिम् [v]आ [v]धावत आगमयत । कीदृशाः । [v]वृष्टिद्यावः । वृष्टिमभि द्यौर्यैः क्रियते । वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः [v]स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ १० ॥

[v]पुनानः पूयमानः [v]सोमः [v]ऊर्मिणा स्वीयया धारया [v]अव्यः अवेः [v]वारं वालं पवित्रं [v]वि [v]धावति विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः[1] । [v]पवमानः पूतः [v]वाचः स्तोत्रस्य [v]अग्रे [v]कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ ॥ १० ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

[v]वाजिनं बलवन्तं [v]वने वननीये वसतीवर्याख्य उदके [v]क्रीळन्तं संक्रीडमानम् [v]अत्यविम् । अविशब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोमसृत्विजः [v]धीभिः स्तुतिभिः

---

१. त१.२.३.४.५.७-म२.६-मु-‘सोमः’ नास्ति ।

^v^हिन्वन्ति वर्धयन्ति । यद्वा । धीभिः । वर्णलोपश्छान्दसः । धीतिभिरङ्गुलीभिर्हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' स्वादिः । किंच ^v^त्रिपृष्ठम् । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानि[1] पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति स तथोक्तः । तं सोमं ^v^मतयः स्तुतयः ^v^अभि ^v^समस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति ॥

असर्जि कुलशाँ अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असर्जि । कुलशान् । अभि । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।

पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् ॥ १२ ॥

^v^वाजयुः यजमानानामन्नमिच्छन् स सोमः ^v^कलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु ^v^असर्जि सृज्यते । तत्र दृष्टान्तः । ^v^सप्तिर्न यथाश्वः ^v^मीळ्हे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः ^v^पुनानः पूयमानः सोमः ^v^वाचं शब्दं ^v^जनयन् उत्पादयन् ^v^असिष्यदत् पात्रेषु स्यन्दते ॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या । अभ्यर्षन्त्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंह्या । अभिऽअर्षन् । स्तोतृऽभ्यः । वीरऽवत् । यशः ॥ १३ ॥

^v^हर्यतः स्पृहणीयः ^v^हरिः हरितवर्णः सोमः ^v^रंह्या । तृतीयाया आकारः । साधुवेगेन ^v^ह्वरांसि कुटिलान्यनृजूनि पवित्राणि ^v^अति ^v^पवते अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् । ^v^स्तोतृभ्यो ^v^वीरवत् पुत्रयुक्तं ^v^यशः ^v^अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देवयुर्मधोर्धारा असृक्षत । रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम ^v^देवयुः देवान् कामयमानस्त्वम् ^v^अया अनया धारया ^v^पवस्व क्षर । ततः ^v^मधोः मदकरस्य तव ^v^धाराः आत्मीयाः ^v^असृक्षत सृज्यन्ते । अनन्तरं ^v^रेभन् शब्दायमानः ^v^पवित्रं ^v^विश्वतः ^v^पर्येषि सर्वतः परिगच्छसि ॥ ॥ ११ ॥

' परीतः ' इति षड्विंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तम् । ' त्वं सोमासि ' (ऋ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती । अयमेकः प्रगाथः । ' परि सुवानः ' इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा भुरिग्विराड् द्विपदा । ' नृभिर्येमानः ' इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् । चतुर्थ्यादिद्वौ प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' परीतः षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रागाथं तृतीयाषोळश्यौ द्विपदे अष्टम्याद्ये बृहत्यौ ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्ऽतमम् । हविः ।

दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुसाव । सोमम् । अद्रिऽभिः ॥ १ ॥

---

१. त-१.२.३.४.५.७-म१.२.४.६-°पूतभृदात्मकानि ।

हे ऋत्विजः ᵛसुतम् अभिषुतं सोमम् ᵛइतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं ᵛपरि ᵛषिञ्चत वसतीवरीभिः ॥ 'इतो षिञ्चत' इत्यत्र संहितायां 'छन्दसि[1]' इति[1] रोत्वम्। 'आदेश-प्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥ ᵛयः ᵛसोमः देवानाम् ᵛउत्तमं प्रशस्यं ᵛहविः भवति ᵛआ अपि च ᵛनर्यः मनुष्यहितः ᵛयः च सोमः ᵛअप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा ᵛअन्तः ᵛदधन्वान् गच्छन् भवति तं ᵛसोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः ᵛसुषाव अभिषुतं चकार। तं परि षिञ्चतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिंतरः ।

सुते चित्त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविऽभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिम्ऽतरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्ऽसु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्ऽतरम् ॥ २ ॥

हे सोम ᵛअदब्धः कैश्चिदप्यहिंसितः ᵛसुरभिंतरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं ᵛनूनम् इदानीं ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛअविभिः अविवालकृतैः पवित्रैस्तेभ्यः ᵛपरि ᵛस्रव परितः क्षर। ᵛसुते ᵛचित् अभिषुते सति ᵛअन्धसा सक्तुलक्षणेनान्नेन ᵛगोभिः गोविकारैः क्षीरैः क्षीरादिभिः ᵛश्रीणन्तः मिश्रयन्तो वयम् ᵛउत्तरम् उद्गततरम् ᵛअप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां ᵛमदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवऽमादनः । क्रतुः । इन्दुः । विऽचक्षणः ॥ ३ ॥

ᵛसुवानः अभिषूयमाणः सोमः ᵛचक्षसे सर्वेषां दर्शनाय ᵛपरि स्रवति। कीदृशः। ᵛदेवमादनः देवानां तर्पयिता ᵛक्रतुः कर्ता ᵛइन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलो दीप्तो वा ᵛविचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।

आ । रत्नऽधाः । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम ᵛपुनानः पूयमानस्त्वम् ᵛअपः उदकानि वसतीवर्याख्यानि ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛधारया ᵛअर्षसि पवित्रं गच्छसि। ततः ᵛरत्नधाः रत्नानां दाता त्वम् ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛयोनिं स्थानम् ᵛआ ᵛसीदसि। हे ᵛदेव द्योतमान सोम ᵛउत्सः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं ᵛहिरण्ययः हिरण्मयो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु। यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊधः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधऽस्थम् । आ । असदत् ।

आऽपृच्छ्यम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृऽभिः । धूतः । विऽचक्षणः ॥ ५ ॥

---

१. त३.६-म१.२.४.७—छांदसं।

मधु मदकरं प्रियं प्रीणनकारि दिव्यं दिवि भवम् ऊधः सोमवल्लीलक्षणं[1] दुहानः सोमः प्रत्नं पुरातनं सधस्थम्। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम्। अन्तरिक्षम् आसदत् आसीदति। सदेर्लुङि रूपम्। ततः आपृच्छ्यं कर्मण्याप्रष्टव्यं धरुणं कर्मणो धारयितारं यजमानं वाजी अन्नवान् सोमः अर्षति। तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति। कीदृशः। नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः धूतः अदाभ्यगृहे परिशोधितः। 'तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इत्यापस्तम्बेन सूत्रितम्। विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः॥ ६ ॥

पुनानः। सोम। जागृविः। अव्यः। वारे। परि। प्रियः।
त्वम्। विप्रः। अभवः। आङ्गिरःऽतमः। मध्वा। यज्ञम्। मिमिक्ष। नः॥ ६ ॥

हे सोम जागृविः जागरणशीलः प्रियः प्रीणयिता त्वं पुनानः पूयमानः सन् अव्यः अवेः वारे वाले पवित्रे परि क्षरसि। किंच विप्रः मेधावी त्वम् अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः पितॄणां नेता अभवः[2] भवसि। स त्वं नः अस्मदीयं यज्ञं मध्वा मधुनात्मीयेन रसेन मिमिक्ष सिञ्च। मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम्॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि॥ ७ ॥

सोमः। मीढ्वान्। पवते। गातुवित्ऽतमः। ऋषिः। विप्रः। विऽचक्षणः।
त्वम्। कविः। अभवः। देवऽवीतमः। आ। सूर्यम्। रोहयः। दिवि॥ ७ ॥

मीढ्वान् कामानां सेक्ता सोमः पवते क्षरति। कीदृशः। गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः ऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः विप्रः मेधावी विचक्षणः विद्रष्टा। किंच कविः क्रान्तप्रज्ञः त्वं देववीतमः अत्यन्तं देवकामः अभवः भवसि। अपि च दिवि द्युलोके सूर्यम् आ रोहयः प्रादुर्भावयसि॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम्।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया॥ ८ ॥

सोमः। ॐ इति। सुवानः। सोतृऽभिः। अधि। स्नुऽभिः। अवीनाम्।
अश्वयाऽइव। हरिता। याति। धारया। मन्द्रया। याति। धारया॥ ८ ॥

सोतृभिः अभिषुण्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सुवानः अभिषूयमाणः सोमः अवीनां स्नुभिः। 'मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः। समुच्छ्रितैर्वालैः पवित्रैः अधि याति अधिकं गच्छति। उ इति प्रसिद्धौ। अश्वयेव वडवयेव हरिता हरितवर्णया धारया याति। मन्द्रया मदकारिण्या धारया द्रोणकलशमभिगच्छति[3]॥

१. ग-त३.६-म१.७—सोमलक्षणं। २. त६-म१.२.७—वा। ३. त१.२.३.४.५.७-म२.६-मु-°मधिगच्छति।

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धाभिः । अक्षारिति ।
समुद्रम् । न । सम्ऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

गोमान् गोयुक्तः सोमः अनूपे निम्ने देशे कलशे गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह अक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं दुग्धाभिः गोभिः सह अक्षाः क्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । किंच समुद्रं न यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् संवरणानि संभजनीयानि रसरूपाण्यन्नानि द्रोणकलशम् अग्मन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुकि रूपम् । किंच मन्दी मदकरः सोमः मदाय मदार्थं तोशते हन्यतेऽभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्वोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

हे सोम अद्रिभिः ग्रावभिः सुवानः अभिषूयमाणस्त्वम् अव्यया अविमयानि वाराणि वालानि पवित्राणि तिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् आ पवस[1] इति शेषः । हरिः हरितवर्णः स सोमः चम्वोः अधिषवणफलकयोः उपरि[2] स्थिते कलशे[2] विशत् प्रविशति । तत्र दृष्टान्तः । जनो न यथा जनः पुरि पुरे प्रविशति । स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु सदः स्थानं दधिषे करोषि ॥ ॥ १३ ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः ।
अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्वभिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः । पवमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्वऽभिः ॥ ११ ॥

वाजयुः अन्नकामः अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि मेष्यः मेष्या अवे रोमाणि पवित्राणि तिरः कुर्वन् सः सोमः ममृजे परिशोध्यते । अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः । सप्तिर्न यथा जयकामैरश्वो मीळ्हे संग्रामेऽलंक्रियते तद्वत् । कीदृशः । अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः पवमानो मनीषिभिः ऋत्विग्भिः पूयमानः तथा ऋक्वभिः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । स्तुतिमद्भिर्विप्रैर्मेधाविभिः अभिष्टुतो मृज्यते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

---

१. त६-म१.७–पवस्व । २. ग-त३.६-म१.७–' उपरि स्थिते कलशे ' नास्ति ।

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।
अंशोः । पयसा । मदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ १२ ॥

हे सोम देववीतये देवानां पानाय तदर्थम् अर्णसा वसतीवर्याख्येनोदकेन प्र पिप्ये प्रप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धुर्न । यथा सिन्धुरुदकेन प्रपिप्ये प्रप्यायते तद्वत् । प्यायतेर्लिटि 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । ततः स त्वं मदिरो न मदकरः सुरादिरिव जागृविः जागरणशीलः । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । अंशोः लताखण्डस्य पयसा रसेन मधुश्चुतं मधुररसस्य क्षारयितारं[1] कोशं द्रोणकलशम् अच्छ अभिगच्छसि ॥

आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः ।
तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । हर्यतः । अर्जुने । अत्के । अव्यत । प्रियः । सूनुः । न । मर्ज्यः ।
तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नदीषु । आ । गभस्त्योः ॥ १३ ॥

हर्यतः स्पृहणीयः प्रियः प्रीणयिता सूनुर्न सूनुरिव मर्ज्यः मार्जनीयः सोमः अर्जुने अर्जुनवर्णे अत्के रूपे पवित्रे आ अव्यत आवृणोति । तमीम् एनं सोममङ्गुलयः नदीषु नदमानासु वसतीवरीषु गभस्त्योः बाह्वोः आ आभिमुख्येन हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अपसो यथा वेगवन्तो जनाः रथं संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।
समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् ।
समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १४ ॥

आयवः गमनशीलाः सोमासः सोमाः मद्यं मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् अभि पवन्ते । अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे । यद्वा । समुद्रस्य । समुद्रवन्त्यस्माद्रसाः[2] । तस्य कलशस्याध्युपरि विष्टपि स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कीदृशाः । मनीषिणः मनस ईशितारः मत्सरासः मदकराः स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।
अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पवमानः । ऊर्मिणा । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ।
अर्षत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मणा । प्र । हिन्वानः । ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

पवमानः पूयमानः देवः द्योतमानः बृहत् अत्यन्तम् ऋतं सत्यभूतो राजा सोमः समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऊर्मिणा धारया तरत् तरति । हिन्वानः प्रेर्यमाणः ऋतं बृहत् अत्यन्तं सत्यभूतः स सोमः मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धर्मणा धारणार्थं प्र अर्षत् प्रगच्छति ॥ ॥१४॥

---

१. त१.२.५–क्षावयितारं; त४-म६–च्यावयितारं । २. त-१.२.४.५.७–तस्मात् समुद्द्रवंति रसाः; त३-म२.४.६-मु–यस्मात् समुद्द्रवंति रसाः ।

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृऽभिः । येमानः । हर्यतः । विऽचक्षणः । राजा । देवः । समुद्रियः ॥ १६ ॥

ᵛनृभिः कर्मनेतृभिः ᵛयेमानः नियम्यमानः ᵛहर्यतः स्पृहणीयः ᵛविचक्षणः विद्रष्टा ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛसमुद्रियः अन्तरिक्षे भवः ᵛराजा सोम इन्द्रार्थं पवत इत्युत्तरेण संबन्धः॥ 'समुद्राभ्राद्घः' इति भवार्थे[1] घप्रत्ययः ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।
सहस्रऽधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईम् इति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

ᵛमदः मादकः ᵛसुतः अभिषुतः ᵛसोमः ᵛमरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛपवते क्षरति । ततः ᵛसहस्रधारः बहुधारोपेतः सोमः ᵛअव्यम् अविमयं पवित्रम् ᵛअति ᵛअर्षति अतिगच्छति । ᵛतम् इमं सोमम् ᵛआयवः मनुष्या ऋत्विजः ᵛमृजन्ति शोधयन्ति ॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।
अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।
अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्ऽतरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

ᵛचमू । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । चम्वोरधिषवणफलकयोः ᵛपुनानः पूयमानोऽभिषूयमाणः ᵛमतिं स्तुतिं ᵛजनयन् उत्पादयन् ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञ एतादृशः ᵛसोमः ᵛदेवेषु इन्द्रादिषु ᵛरण्यति । किंच ᵛअपः वसतीवरीः ᵛवसानः आच्छादयन्[2] ᵛवनेषु काष्ठेषु पात्रेषु ᵛसीदन् सोमः ᵛगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ᵛपरि ᵛअव्यत परिदीयते । आच्छाद्यते ॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधींरति ताँ इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । ररण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।
पुरूणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिऽधीन् । अति । तान् । इहि॥१९॥

हे ᵛइन्दो हे ᵛसोम ᵛतव ᵛसख्ये सखिकर्मणि ᵛअहं ᵛदिवेदिवे अन्वहं ᵛरारण[3]। रणेः लिट्युत्तमे णलि रूपम् । हे ᵛबभ्रो बभ्रुवर्ण सोम ᵛपुरूणि बहूनि रक्षांसि ᵛमां तव सख्ये स्थितं ᵛनि ᵛअव ᵛचरन्ति नीचीनं चरन्ति बाधन्ते । ये मां बाधन्ते ᵛतान् ᵛपरिधीन् राक्षसांस्त्वम् ᵛअति ᵛइहि अतीत्य गच्छ । जहीति यावत् ॥

---

१. त१.२.३.४.५.७-भर.६-भावार्थे । २. ग-त३.४-म१.२.४.६-आच्छादयत्तरः; त६-आच्छादयन्नुत्तरेषु । ३. त१.२.५.७-मु-रारण रमे; म६-रारण रणे ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुनाइव पप्तिम ॥ २० ॥
उत। अहम्। नक्तम्। उत। सोम। ते। दिवा। सख्याय। बभ्रो इति। ऊधनि।
घृणा। तपन्तम्। अति। सूर्यम्। परः। शकुनाःऽइव। पप्तिम ॥ २० ॥

हे बभ्रो बभ्रुवर्ण हे सोम उत अपि च नक्तम् उत अपि च दिवा अहोरात्रयोः सख्याय सख्यार्थं तव ऊधनि समीपे अहं रम इति[1] शेषः[1]। ते वयं घृणा दीप्त्या तपन्तं ज्वलन्तं परः परमस्थानस्थितं[2] सूर्यं तदात्मकं त्वाम् अति पप्तिम। तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपेतिम[3]। कथमिव। शकुनाइव। यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पत्लृ गतौ'। अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः ॥ ॥ १५ ॥

ग्रावस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान एकस्तृचः। तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया। सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥
मृज्यमानः। सुऽहस्त्य। समुद्रे। वाचम्। इन्वसि।
रयिम्। पिशङ्गम्। बहुलम्। पुरुऽस्पृहम्। पवमान। अभि। अर्षसि ॥ २१ ॥

हे सुहस्त्य। हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः। शोभनाङ्गुलिक सोम मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वं समुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा वाचं शब्दम् इन्वसि प्रेरयसि। किंच हे पवमान पूयमान सोम पिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं बहुलं प्रभूतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनम् अभ्यर्षसि स्तोतृणामभिक्षरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥
मृजानः। वारे। पवमानः। अव्यये। वृषा। अव। चक्रदः। वने।
देवानाम्। सोम। पवमान। निःऽकृतम्। गोभिः। अञ्जानः। अर्षसि ॥ २२ ॥

हे सोम वृषा वर्षिता त्वं मृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पवमानः पूयमानः सन् वने वननीय उदके काष्ठे कलशे वा अव चक्रदः अवक्रन्दसि शब्दायसे। ततो हे सोम हे पवमान त्वं गोभिः गव्यैः क्षीरादिभिः अञ्जानः अज्यमानः सन् निष्कृतं संस्कृतं देवानां स्थानम् अर्षसि गच्छसि ॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३.६-भ१.७-'इति शेषः' नास्ति। २. त-भ२-परस्थान°। ३. त६-°मतिपेतिम अतिगच्छेम; भ१.२-°मतिपेतिम इति शेषः।

पर्वस्व । वार्जऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।

त्वम् । समुद्रम् । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम ^v^विश्वानि सर्वाणि ^v^काव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य ^v^वाजसातये अन्नलाभाय ^v^पवस्व क्षर। हे ^v^सोम ^v^देवेभ्यः देवानां ^v^मत्सरः मदकरः ^v^प्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः ^v^त्वं ^v^समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ^v^वि ^v^धारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभिः ।

त्वाम् । विप्रासः । मतिऽभिः । विऽचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभिः ॥ २४ ॥

हे ^v^सोम ^v^सः तादृशस्त्वं ^v^पार्थिवं ^v^रजः लोकं प्रति दिव्यानि ^v^च रजांसि[6] प्रति ^v^धर्मभिः धारकैः[7] सह ^v^तु क्षिप्रं ^v^परि ^v^पवस्व परितः क्षर। हे ^v^विचक्षण विद्रष्टः सोम ^v^विप्रासः विप्रा मेधाविनः ^v^मतिभिः स्तुतिभिः ^v^धीतिभिः अङ्गुलीभिश्च ^v^शुभ्रं श्वेतवर्णं ^v^त्वां ^v^हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

^v^पवमानाः पूयमानाः सोमाः ^v^धारया आत्मीयया ^v^पवित्रम् अतीत्य ^v^असृक्षत सृज्यन्ते। कीदृशाः। ^v^मरुत्वन्तः मरुद्भिर्युक्ताः ^v^मत्सराः मदकराः ^v^इन्द्रियाः इन्द्रजुष्टाः। ^v^मेधां स्तुतिं ^v^प्रयांसि अन्नानि ^v^च अभिलक्ष्य स्तोतृभ्यः उभयं[8] कर्तुं वा ^v^हयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद्गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः ।

जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिजम् ॥ २६ ॥

^v^अपः वसतीवरीः ^v^वसानः आच्छादयन् ^v^सोतृभिः अभिषुण्वद्भिः ^v^हियानः प्रेर्यमाणः ^v^इन्दुः सोमः ^v^कोशं कलशं ^v^परि ^v^अर्षति प्रति गच्छति। किंच ^v^ज्योतिः दीप्तिं ^v^जनयन् उत्पादयन् ^v^गाः गव्यानि क्षीरादीनि ^v^निर्णिजम् आत्मनो रूपं ^v^कृण्वानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः। नः संप्रत्यर्थे। इदानीं ^v^मन्दनाः स्तुतीः ^v^अवीवशत् कामयते। 'वश कान्तौ'। लुङि चङि रूपम् ॥ ॥१६॥

'पवस्व' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम्। आद्यद्वृचस्य गौरिवीतिर्नाम शक्तिपुत्र ऋषिः। तृतीयायाः शक्तिर्नाम वासिष्ठः। ततः पञ्चानां द्वृचानामूरुर्नामाङ्गिरस ऋजिश्वा नाम भारद्वाज

६. त-भ-मु-रक्षांसि। ७. ग-त३-म५.६-धारकैर्वदकैः। ८. म६-अभयं।

ऊर्ध्वसद्मा नामाङ्गिरसः कृतयशा नाम कश्चित् सोऽप्याङ्गिरस ऋणंचयो नाम राजर्षिरित्येते क्रमेणर्षयः। एवं त्रयोदश गताः। ततस्तिसृणां वासिष्ठः शक्तिः। प्रथमातृतीयाद्या अयुजः ककुभः। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः। 'स सुन्वे यो वसूनाम्' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रम्यते—'पवस्व षोळश गौरिवीतिर्द्वृचं शक्तिरेकामूरुर्ऋजिश्वोर्ध्वसद्मा कृतयशा ऋणंचय इत्यृषयो द्वृचास्तिस्रः शक्तिः काकुभाः प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या' इति। गतो विनियोगः॥

पव॑स्व॒ मधु॑मत्तम॒ इन्द्रा॑य सोम क्रतु॒वित्त॑मो॒ मदः॑। महि॑ द्यु॒क्षत॑मो॒ मदः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व। मधु॑मत्ऽतमः। इन्द्रा॑य। सो॒म। क्र॒तु॒वित्ऽत॑मः। मदः॑। महि॑। द्यु॒क्षऽत॑मः। मदः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛसोम ᵛमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛमदः मदकरः सन् ᵛपवस्व क्षर। कीदृशः। ᵛक्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः ᵛमहि महान् मंहनीयो वा ᵛद्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः ᵛमदः मदहेतुः॥

यस्य॑ ते पी॒त्वा वृ॑ष॒भो वृ॑षा॒यते॒ऽस्य पी॒ता स्व॒र्विदः॑।
स सु॒प्रके॑तो अ॒भ्य॑क्रमी॒दिषो॒ऽच्छा॒ वाजं॒ नैत॑शः ॥ २ ॥

यस्य॑। ते॒। पी॒त्वा। वृ॒ष॒भः। वृ॒ष॒ऽयते॑। अ॒स्य। पी॒ता। स्वः॒ऽविदः॑।
सः। सु॒ऽप्रके॑तः। अ॒भि। अ॒क्र॒मी॒त्। इषः॑। अच्छ॑। वाज॑म्। न। एत॑शः ॥ २ ॥

ᵛवृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः ᵛयस्य यं ᵛते त्वां ᵛपीत्वा ᵛवृषायते वृषभ इवाचरति। किंच ᵛस्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य ᵛअस्य ते तव ᵛपीता पाने सति ᵛसुप्रकेतः सुप्रज्ञः ᵛसः इन्द्रः ᵛइषः शत्रूणामन्नानि ᵛअभ्यक्रमीत् अभिक्रामति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवाजं[1] ᵛनैतशः। एतश इत्यश्वनाम। यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत्॥

त्वं ह्य॑१ङ्ग दैव्या॒ पव॑मान॒ जनि॑मानि द्यु॒मत्त॑मः। अ॒मृ॒त॒त्वाय॒ घोष॑यः ॥ ३ ॥

त्वम्। हि। अ॒ङ्ग। दैव्या॑। पव॑मान। जनि॑मानि। द्यु॒मत्ऽत॑मः। अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑। घोष॑यः ॥ ३ ॥

हे ᵛपवमान पूयमान सोम ᵛद्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् ᵛत्वं ᵛहि त्वमेव ᵛदैव्या देवसंबन्धीनि ᵛजनिमानि जन्मानि। देवानित्यर्थः[2]। तानभिलक्ष्य ᵛअमृतत्वाय तेषाममरणाय ᵛअङ्ग क्षिप्रं ᵛघोषयः शब्दायसे॥ 'घुषिर् विशब्दने'। ण्यन्तस्य लेटि रूपम्। हियोगादनिघातः॥

येना॒ नव॑ग्वो द॒ध्यङ्ङ॑पोर्णु॒ते येन॒ विप्रा॑स आपि॒रे।
दे॒वानां॑ सु॒म्ने अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑णो॒ येन॒ श्रवां॑स्यान॒शुः ॥ ४ ॥

येन॑। नव॑ऽग्वः। द॒ध्यङ्। अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते। येन॑। विप्रा॑सः। आ॒पि॒रे।
दे॒वाना॑म्। सु॒म्ने। अ॒मृत॑स्य। चारु॑णः। येन॑। श्रवां॑सि। आ॒न॒शुः ॥ ४ ॥

ᵛनवग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मासैः सत्रस्यानुष्ठाता ᵛदध्यङ् एतन्नामकोऽङ्गिराः ᵛयेन सोमेन पणिभिरपहृतानां गवां द्वारम् ᵛअपोर्णुते अपाच्छादयति विवृतमकार्षीत्। ᵛविप्रासः तन्मुखाः

१. त-भ-'वाजं' नास्ति। २. त१.२.४.५.७-भ२.६-देवानित्यर्थः जानासीत्यर्थः।

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः ^v^येन च[1] सोमेन ^v^आपिरे एतैरपहृता गा आप्नुवन्। किंच ^v^देवानाम् इन्द्रादीनां ^v^सुम्ने सुखे यज्ञेन संजाते सति ^v^चारुणः कल्याणस्य ^v^अमृतस्य उदकस्य संबन्धीनि ^v^श्रवांसि अन्नानि ^v^येन च सोमेन यजमानाः ^v^आनशुः व्याप्नुवन् अलभन्त। स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस इति पूर्वेण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारेभिः पवते मदिन्तमः। क्रीळन्नूर्मिरपामिव ॥५॥

एषः। स्यः। धारया। सुतः। अव्यः। वारेभिः। पवते। मदिन्ऽतमः।

क्रीळन्। ऊर्मिः। अपाम्ऽइव ॥ ५ ॥

^v^स्यः सः ^v^एषः ^v^सुतः अभिषुतः सोमः ^v^अव्यः अवेः ^v^वारेभिः वालैस्तेभ्यः पवित्रेभ्यः ^v^धारया आत्मीयया ^v^पवते कलशमभिलक्ष्य क्षरति। कीदृशः। ^v^मदिन्तमः मादयितृतमः ^v^अपामिव उदकानाम् ^v^ऊर्मिः संघात इव ^v^क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥ ॥ १७ ॥

य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा।

अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः। उस्रियाः। अप्याः। अन्तः। अश्मनः। निः। गाः। अकृन्तत्। ओजसा।

अभि। व्रजम्। तत्निषे। गव्यम्। अश्व्यम्। वर्मीऽइव। धृष्णो इति। आ। रुज ॥ ६ ॥

^v^यः सोमः ^v^उस्रियाः उत्सरणशीलाः ^v^अप्याः। अप इत्यन्तरिक्षनाम। तस्मात् 'भवे छन्दसि' इति यत्। अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिताः ^v^गाः अपः ^v^अश्मनः। मेघनामैतत्। मेघात् ^v^अन्तः ^v^ओजसा बलेन ^v^निः ^v^अकृन्तत् निरच्छिनत् निरगमयत्। अन्तरिक्षात् वृष्टिमकार्षीदित्यर्थः। स त्वमसुरैरपहृतं ^v^गव्यं गोसंबन्धिनम् ^v^अश्व्यम् अश्वेषु भवं ^v^व्रजं समूहम् ^v^अभि ^v^तत्निषे अभितो व्याप्नोषि ॥ 'तनु विस्तारे'। छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधा-लोपः। किंच हे ^v^धृष्णो शत्रुधर्षणशील सोम स त्वं ^v^वर्मीव कवचीव शूरः ^v^आ ^v^रुज असुरानाजहि ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम्। वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ। सोत। परि। सिञ्चत। अश्वम्। न। स्तोमम्। अप्ऽतुरम्। रजःऽतुरम्।

वनऽक्रक्षम्। उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजः ^v^आ ^v^सोत सोममभिषुणुत ॥ 'षुञ् अभिषवे'। लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः ॥ किंच ^v^परि ^v^षिञ्चत परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत। कीदृशम्। ^v^अश्वं ^v^न अश्वमिव वेगिनं ^v^स्तोमं स्तोतव्यम् ^v^अप्तुरम् अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकं ^v^रजस्तुरं तेजसां च प्रेरकम्। ^v^वनक्रक्षम् उदकानां कर्षकम्। यद्वा। काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम्। ^v^उदप्रुतम् उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुताभिषिञ्चत च[2] ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

---

१. त१.२.४.५.७-म६-मु-वा। २. त१.२.३.६.७-म२.६.७-'च' नास्ति।

सहस्र॑ऽधारम् । वृ॒ष॒भम् । प॒यः॒ऽवृध॑म् । प्रि॒यम् । दे॒वाय॑ । जन्म॑ने ।
ऋ॒तेन॑ । यः । ऋ॒तऽजा॑तः । वि॒ऽव॒वृ॒धे । राजा॑ । दे॒वः । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ ८ ॥

ᵛसहस्रधारं बहुधारोपेतं ᵛवृषभं कामानां वर्षकं ᵛपयोवृधम् उदकानां वर्धकं ᵛप्रियं प्रीणयितारं तं सोमं ᵛदेवाय देवसंबन्धिने ᵛजन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिषुणुत । ᵛऋतजातः उदकाज्जातः ᵛयः ᵛराजा सोमः ᵛऋतेन वसतीवर्याख्येनोदकेन ᵛविववृधे विशेषेण वर्धते । कीदृशः । ᵛदेवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा[1] ᵛऋतं सत्यभूतः सन् ᵛबृहत् महान् । तमासुनुतेति पूर्वेण समन्वयः ॥

अ॒भि द्यु॒म्नं बृ॒हद्यश॒ इष॑स्पते दिदी॒हि दे॑व देव॒युः । वि कोशं॑ मध्य॒मं यु॑व ॥ ९ ॥

अ॒भि । द्यु॒म्नम् । बृ॒हत् । यशः॑ । इषः॑ । प॒ते । दि॒दी॒हि । दे॒व॒ । दे॒व॒ऽयुः ।
वि । कोश॑म् । म॒ध्य॒मम् । यु॒व॒ ॥ ९ ॥

हे ᵛइषस्पते अन्नस्य पते हे ᵛदेव स्तोतव्य सोम ᵛदेवयुः देवकामस्त्वं ᵛद्युम्नं द्योतमानं ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛयशः अन्नमस्मभ्यम् ᵛअभि ᵛदिदीहि आभिमुख्येन प्रकाशय । प्रयच्छेत्यर्थः । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन[2] पादादित्वादनिघातः । किंच ᵛमध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं ᵛकोशं मेघं ᵛवि ᵛयुव वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

आ व॑च्यस्व सुदक्ष च॒म्वोः॑ सु॒तो वि॒शां वह्नि॒र्न वि॒श्पतिः॑ ।
वृ॒ष्टिं दि॒वः प॑वस्व री॒तिम॒पां जिन्वा॒ गवि॑ष्टये॒ धियः॑ ॥ १० ॥

आ । व॒च्य॒स्व॒ । सु॒ऽद॒क्ष॒ । च॒म्वोः॑ । सु॒तः । वि॒शाम् । वह्निः॑ । न । वि॒श्पतिः॑ ।
वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । प॒व॒स्व॒ । री॒तिम् । अ॒पाम् । जिन्व॑ । गोऽइ॑ष्टये । धियः॑ ॥ १० ॥

हे ᵛसुदक्ष सुबल सोम ᵛचम्वोः अधिषवणफलकयोः ᵛसुतः अभिषुतः ᵛविशां प्रजानां ᵛवह्निर्न वोढा ᵛविश्पतिः राजेव सर्वासां प्रजानां वोढा त्वम् ᵛआ ᵛवच्यस्व आगच्छ । कलशमापवस्व । वचेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन श्यनि रूपम् । किंच त्वं ᵛवृष्टिं वृष्यमाणाम् ᵛअपाम् उदकानां ᵛरीतिं गतिं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛपवस्व कुरु । ततः ᵛगविष्टये गामात्मन इच्छते यजमानाय ᵛधियः कर्माणि ᵛजिन्व आपूरय[3] ॥ ॥ १८ ॥

ए॒तमु॒ त्यं म॑द॒च्युतं॑ स॒हस्र॑धारं वृष॒भं दिवो॑ दुहुः । विश्वा॒ वसू॑नि॒ बिभ्र॑तम् ॥ ११ ॥

ए॒तम् । ऊँ॒ इति॑ । त्यम् । म॒द॒ऽच्युत॑म् । स॒हस्र॑ऽधारम् । वृ॒ष॒भम् । दिवः॑ । दु॒हु॒ः ।
विश्वा॑ । वसू॑नि । बिभ्र॑तम् ॥ ११ ॥

ᵛदिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः ᵛएतं ᵛत्यं तमिमं सोममेव ᵛदुहुः दुदुहुः दुहन्ति । 'ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकब्राह्मणम् । कीदृशं सोमम् । ᵛमदच्युतं मदस्य प्रेरकं ᵛसहस्रधारं बहुधारं ᵛवृषभं कामानां वर्षकं ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवसूनि धनानि ᵛबिभ्रतं धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

---

१. त१.२.४.५.७-भ६-'वा' नास्ति । २. त१.२.३.४.५.७-भ-मु-°विद्यमानत्वेन । ३. त१.२.४.५.७-भ६-पूरय ।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रऽतपन् । ज्योतिषा । तमः ।
सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निःऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः वि जज्ञे विजायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिर्वोत्पादयन् ज्योतिषा स्वीयेन तमः प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः कविभिः मेधाविभिः स्तोतृभिः सुष्टुतः सः सोमः निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गव्यं दधे धारयति । अथ त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोमधारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तद्यज्ञार्थं कर्म अस्य सोमस्य दंससा कर्मणा ध्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।
सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः सुन्वे अभिसुषुव[1] ऋत्विग्भिः । यः सोमः वसूनां धनानाम् आनेता यः च रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता यः च इळानाम् अन्नानां च यः च सोमः सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।
आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं यस्य यं सोमम् इन्द्रः पिबात् पिबति । 'पा पाने' । लेट्याडागमः । यं च सोमं मरुतः पिबन्ति वा अपि च अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह भगः देवः यं सोमं पिबति येन सोमेन मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् आ करामहे अभिमुखीकुर्महे तथा महे महते अवसे रक्षणाय येन च सोमेन इन्द्रम् अभिमुखीकुर्महे स सोमोऽभिपूयते[2] ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृऽभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्ऽतमः ।
पवस्व । मधुमत्ऽतमः ॥ १५ ॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् इन्द्राय पातवे पानार्थं पवस्व कलशे क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः संयतः स्वायुधः शोभनस्फ्यकपालाद्यायुधोपेतः मदिन्तमः मादयितृतमः ॥

---

१. ग–अभिपूयते । २. ग–सोमोभिषुतः ।

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विंश समुद्रमिव सिन्धवः ।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विश । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः ।
जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्ऽतमः ॥ १६ ॥

हे सोम त्वम् ᵛइन्द्रस्य ᵛहार्दि हृदयंगमं हृदयभूतं वा ᵛसोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति[1] सोमधानः कलशः । तम् ᵛआ ᵛविश प्रविश[2] । तत्र दृष्टान्तः । ᵛसमुद्रमिव यथा समुद्रं ᵛसिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । ᵛमित्राय ᵛवरुणाय ᵛवायवे एतेभ्यः ᵛजुष्टः पर्याप्तः ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛविष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता ᵛउत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ॥ १९ ॥

'परि प्र' इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं षष्ठं सूक्तम् । यज्ञे सदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिष्ण्योपेता अग्नयो नामेश्वरपुत्रा ऋषयः । विंशतिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं- 'परि प्र ग्धिकाग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरा द्वैपदम्' इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

हे ᵛसोम ᵛस्वादुः स्वादुरसस्त्वम् ᵛइन्द्राय ᵛमित्राय ᵛपूष्णे ᵛभगाय एतेभ्यो देवेभ्यः ᵛपरि ᵛप्र ᵛधन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर[3] ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे ᵛसोम ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛते तव स्वं भागम् ᵛइन्द्रः ᵛपेयाः पेयात् पिबतु ॥ पातेराशीर्लिङि रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम् । ᵛक्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय ᵛदक्षाय बलाय च । किंच अमी ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः ᵛच त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛशुक्रः दीप्तः ᵛदिव्यः दिवि भवः ᵛपीयूषः देवैः पातव्यः ᵛसः त्वम् ᵛअमृताय अमरणाय ᵛमहे महते ᵛक्षयाय निवासाय च ᵛएव ᵛअर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम महान्त्समुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम ᵛमहान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः ᵛसमुद्रः समुन्दनः । यस्मात् समुद्रवन्ति रसास्तादृशः । ᵛपिता सर्वेषां पालयिता त्वं ᵛदेवानां ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛधाम धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य ᵛपवस्व ॥

---

१. ग-त३.६.म१.२.४.७–निधीय अत्रेति । २. ग–प्रविशेति; त१.२.४.५–प्रविशते । ३. ग-त३.४.७-म१.४.७–क्षर ।

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रऽजायै ॥ ५ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तस्त्वं देवेभ्यः देवार्थं पवस्व क्षर । किंच दिवे पृथिव्यै च द्यावापृथिवीभ्यां च ततः प्रजायै प्रजाभ्यश्च शं सुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विऽधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः पीयूषः पातव्यस्त्वं दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारकः असि । वाजी बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्माणि[1] ऋत्विजो यस्मिन् । यद्वा । विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुऽधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

हे सोम द्युम्नी । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा सुधारः शोभनधारायुक्तः पूर्व्यः पुरातनस्त्वं महां महताम् अवीनां रोम्णां रोमभ्यः[2] सकाशादनुक्रमेण पवस्व क्षर ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः येमानः नियम्यमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः विश्वानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं क्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रऽजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूयमानः उराणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । देवान् बहु कुर्वाणः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विश्वानि व्याप्तानि द्रविणानि धनानि च करत् करोतु । करोतेर्लेङि रूपम् ॥

पवस्व सोम क्रत्वे दक्षायाश्वो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । क्रत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे सोम अश्वो न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरद्भिर्निक्तः[3] वाजी वेगवांस्त्वं क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय धनाय धनार्थं च पवस्व क्षर ॥ ॥ २० ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । महे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

---

१. त१.२.३.४.५-म२-विविधाः कर्मण; त६-म७-विधाः कर्म; त७-विविधः कर्मणा; म६-विविधकर्मणां । २. ग-त३.६-म१.७-'रोमभ्यः' नास्ति । ३. ग-त३-°र्निर्निक्तः ।

^v^सोतारः अभिषोतार ऋत्विजो हे सोम ^v^ते तव स्वभूतं ^v^रसं ^v^मदाय मदार्थं ^v^पुनन्ति। तदेवोच्यते। ^v^महे महते ^v^द्युम्नाय। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा'। अन्नाय यशसे वा ^v^सोमं पुनन्ति शोधयन्ति। यद्वा। सोममभिषूयमाणं तं रसं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम्। जज्ञानम्। हरिम्। मृजन्ति। पवित्रे। सोमम्। देवेभ्यः। इन्दुम् ॥ १२ ॥

^v^शिशुम् अपां पुत्रभूतं ^v^जज्ञानं जायमानं ^v^हरिं हरितवर्णम् ^v^इन्दुं दीप्तं ^v^सोमं ^v^देवेभ्यः देवार्थं ^v^पवित्रे ^v^मृजन्ति ऋत्विजो मार्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः। पविष्ट। चारुः। मदाय। अपाम्। उपऽस्थे। कविः। भगाय ॥ १३ ॥

^v^चारुः कल्याणरूपः ^v^कविः क्रान्तप्रज्ञः ^v^इन्दुः सोमः ^v^अपाम् उदकानाम् ^v^उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा ^v^मदाय मदार्थं ^v^भगाय भजनीयधनार्थं च ^v^पविष्ट पवते ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिभर्ति। चारु। इन्द्रस्य। नाम। येन। विश्वानि। वृत्रा। जघान ॥ १४ ॥

स सोमः ^v^चारु कल्याणम् ^v^इन्द्रस्य ^v^नाम शरीरं ^v^बिभर्ति धारयति पोषयति। ^v^येन शरीरेणेन्द्रः ^v^विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि ^v^जघान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति। अस्य। विश्वे। देवासः। गोभिः। श्रीतस्य। नृऽभिः। सुतस्य ॥ १५ ॥

^v^विश्वे सर्वे ^v^देवासः देवाः ^v^गोभिः गोविकारैः ^v^श्रीतस्य मिश्रितं ^v^नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ^v^सुतस्य अभिषुतम् ^v^अस्य अमुं सोमं ^v^पिबन्ति। द्वितीयार्थे षष्ठ्यः[1] ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र। सुवानः। अक्षारिति। सहस्रऽधारः। तिरः। पवित्रम्। वि। वारम्। अव्यम् ॥ १६ ॥

^v^सुवानः अभिषूयमाणः अत एव ^v^सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः ^v^अव्यम् अविभवं ^v^वारं वालं ^v^पवित्रं ^v^तिरः व्यवधायकं कुर्वन् ^v^प्र ^v^अक्षाः विविधं प्रक्षरति। क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः। वाजी। अक्षारिति। सहस्रऽरेताः। अत्ऽभिः। मृजानः। गोभिः। श्रीणानः ॥ १७ ॥

^v^वाजी वेगवान् बलवान् वा ^v^सः सोमः ^v^अक्षाः क्षरति। कीदृशः। ^v^सहस्ररेताः बहुरेतस्को बहूदकः ^v^अद्भिः वसतीवरीभिः ^v^मृजानः मृज्यमानः ^v^गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ^v^श्रीणानः श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र। सोम। याहि। इन्द्रस्य। कुक्षा। नृऽभिः। येमानः। अद्रिऽभिः। सुतः ॥ १८ ॥

---

१. तै३.४.६-म२.६.७-षष्ठी।

हे सोम नृभिः ऋत्विग्भिः येमानः[1] नियम्यमानः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः त्वम् इन्द्रस्य कुक्षा ॥ सप्तम्या डादेशः ॥ कुक्षावुदरभूते कलशे वा प्र याहि प्रकर्षेण गच्छ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रऽधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कुर्वन् सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थम् असर्जि सृज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम् इन्दुं सोममृत्विजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वां वृथा अनायासेन ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिषूयते । नि तोशते नितरामभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा । कीदृशः । श्रीणन् गव्यैः क्षीरादिभिः श्रीयमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः उद्गूर्णबलः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिषूयते ॥ ॥ २१ ॥

'पर्यू षु' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । त्र्यरुणत्रसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ । आदितस्तिस्रः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः । ततः षळूर्ध्वबृहत्यो द्वादशकत्रयवत्यः । अथ दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'पर्यू षु द्वादश त्र्यरुणत्रसदस्यू[2] तिस्रोऽनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षळूर्ध्वबृहत्यस्तिस्रश्च विराजः' इति । गतो विनियोगः ॥

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजऽसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।
द्विषः । तरध्यै । ऋणऽयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम सु[3] सुष्ठु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ । यद्वा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ । किंच सक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

१. त१.२.४.५.७-म६-पवमानो । २. त७-म६-अनु.-'त्रसदस्यू राजानौ । ३. त-'सु' नास्ति ।

गच्छ। तदेवोच्यते। ^v^नः अस्माकम् ^v^ऋणयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं ^v^द्विषः शत्रून् ^v^तरध्यै तरीतुं हन्तुम् ^v^ईयसे परिगच्छसि[1] ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे समर्यराज्ये ।
वाजाँ अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदामसि । महे । समर्यऽराज्ये ।
वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

हे ^v^सोम ^v^सुतम् अभिषुतं ^v^त्वा त्वां वयम् ^v^अनु ^v^मदामसि ^v^हि अनुमदामः । अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे ^v^पवमान सोम स त्वं ^v^महे महति ^v^समर्यराज्ये महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं ^v^वाजान् शत्रुबलान्यभिलक्ष्य[2] ^v^प्र ^v^गाहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।
गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विऽधारे । शक्मना । पयः ।
गोऽजीरया । रंहमाणः । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हे ^v^पवमान सोम त्वं ^v^पयः पयसः उदकस्य ^v^विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे ^v^शक्मना समर्थेन बलेन ^v^सूर्यम् ^v^अजीजनो ^v^हि उत्पादितवान् भवसि खलु। कीदृशः। ^v^गोजीरया स्तोतृभ्यो गवां प्रेरकेण। स्तोतृणां प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः। तादृशेन ^v^पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः ^v^रंहमाणः वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।
सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिस्यदत् ॥ ४ ॥

हे ^v^अमृत मरणधर्मरहित सोम त्वम् ^v^ऋतस्य सत्यभूतस्य ^v^चारुणः कल्याणस्य ^v^अमृतस्य उदकस्य ^v^धर्मन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् ^v^अजीजनः। किमर्थम्। ^v^मर्त्येष्वा मनुष्येष्वभिमुखीभवनाय। किंच ^v^सनिष्यदत् संभजन् स त्वं ^v^वाजमच्छ संग्राममभिलक्ष्य ^v^सदा ^v^असरः सरसि गच्छसि ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् । अक्षितम् ।
शर्याभिः । न । भरमाणः । गभस्त्योः ॥ ५ ॥

---

१. मर्६-परिगच्छ। २. त१.२.५.७-म६-शत्रुवतोन्य°; त६-बलान्य°।

हे सोम त्वं vश्रवसा अन्नेन हेतुना vअभ्यभि vततर्दिथ vहि पवित्रमभितृण्णवानसि छिन्न-वानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्[1] । vउत्सं vन यथा कश्चित् vजनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति । तम् vअक्षितम् अक्षीणं vकं vचित् कंचन उत्समुत्सरणशीलं वाप्यादिकमभितृणत्ति । अथवा कश्चित् vगभस्त्योः बाह्वोः vशर्याभिः अङ्गुलीभिः vभरमाणः उदकं संभरन् कंचिदभितृणत्ति तद्वत् ॥

आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

vआत् अनन्तरं vपश्यमानासः एनं पश्यन्तः vदिव्याः दिवि भवाः vवसुरुचः नाम vके vचित् vआप्यं बन्धुं साधुम् vईम् एनं सोमम् vअभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उच्यते । vदेवः द्योतमानः vसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः vवारम् आवरकमन्धकारं vन vव्यूर्णुते नापगमयति तदैनमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

हे vसोम vप्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । यष्टृत्वेन सर्वेषां जनानां मुख्याः । vवृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्यैर्यज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषो यजमानाः । vमहे महते vवाजाय बलाय[2] vश्रवसे अन्नाय[3] च vधियं बुद्धिं vत्वे त्वयि vदधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे vवीर समर्थ सोम vसः तादृशः vत्वं vनः अस्मानपि संग्रामे vवीर्याय सामर्थ्याय vचोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखाया-स्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

vदिवः द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः vपीयूषं पातव्यं vपूर्व्यं प्रत्नं vयत् सोमरूपमन्नम् vउक्थ्यं प्रशस्यमस्ति तं सोमं vमहः महतः vगाहात् गहनात् vदिवः द्युलोकात् vनिरधुक्षत आभिमुख्येन[4] निर्दुहन्ति[5] । ततो दुग्धम् vइन्द्रम् अभिलक्ष्य vजायमानं तं सोमं vसमस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

---

१. त३.६-म१.२.४.७-दृष्टांतः । २. ग-अन्नाय । ३. ग-कीर्त्यै । ४. ग-धारया आभिमुख्येन; त३-म५-वावय आभिमुख्येन; म६-वारय आभिमुख्येन ।५. त१.२.४.५-हविर्दुहंति; म६-हविनिर्दुहंति ।

अध यदिमे पवमान रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना।
यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अध। यत्। इमे इति। पवमान। रोदसी इति। इमा। च। विश्वा। भुवना। अभि। मज्मना।
यूथे। न। निःऽस्थाः। वृषभः। वि। तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम अध अनन्तरं यत् यथा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स त्वं तथा कुर्वन् भुवनेषु वि तिष्ठसे। तत्र दृष्टान्तः। यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां[1] यूथे[1] वृन्दे निःष्ठाः निःष्ठितो वर्तते तद्वद्यूथस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः। पुनानः। अव्यये। वारे। शिशुः। न। क्रीळन्। पवमानः। अक्षारिति।
सहस्रऽधारः। शतऽवाजः। इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे शिशुर्न शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः सन् अक्षाः क्षरति। कीदृशः। सहस्रधारः बहुधारायुक्तः शतवाजः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमाँ ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुरूर्मिः।
वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः। पुनानः। मधुऽमान्। ऋतऽवा। इन्द्राय। इन्दुः। पवते। स्वादुः। ऊर्मिः।
वाजऽसनिः। वरिवःऽवित्। वयःऽधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपेतः ऋतवा[2] ऋतवान् यज्ञवान्[3] इन्दुः क्षरणशीलः स्वादुः स्वादुकरः ऊर्मिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति। कीदृशः। वाजसनिः अन्नस्य दाता वरिवोवित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधन्रक्षांस्यप दुर्गहाणि।
स्वायुधः सासह्वान्त्सोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः। पवस्व। सहमानः। पृतन्यून्। सेधन्। रक्षांसि। अप। दुःऽगहानि।
सुऽआयुधः। ससह्वान्। सोम। शत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पवस्व। किं कुर्वन्। पृतन्यून् ॥ 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा दुर्गहाणि

---

१. ग-त३.६-भ१.२.४.७-यूथे गवां; त१.२.४.५-भ६-गवां यूथेन। २. भ२.६-ऋतावा।
३. त-भ-यजमानः।

कैश्चिदपि दुर्गमाणि रक्षांसि अप स्रेधन् अपगमयन् हिंसन्। किंच स्वायुधः शोभनायुधः सन् शत्रून् सासह्वान् अभिभवन्नभितपन् पवस्व ॥ ॥ २३ ॥

'अया रुचा' इति तृचमष्टमं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानताख्यस्यार्षमत्यष्टिच्छन्दस्कं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते–'अया रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिरात्यष्टम्' इति। गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः।
धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥ १ ॥

अया। रुचा। हरिण्या। पुनानः। विश्वा। द्वेषांसि। तरति। स्वयुग्वऽभिः। सूरः। न। स्वयुग्वऽभिः।
धारा। सुतस्य। रोचते। पुनानः। अरुषः। हरिः।
विश्वा। यत्। रूपा। परिऽयाति। ऋक्वऽभिः। सप्तऽआस्येभिः। ऋक्वऽभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः सोमः हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि द्वेष्टॄणि रक्षांसि तरति विनाशयति। तत्र दृष्टान्तः। सूरो न यथा सूर्यः स्वयुग्वभिः स्वयं युक्तैः रश्मिभिस्तमांसि हिनस्ति तद्वत्। स्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्था। यद्वा। धारया युक्तः सोमः स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति। तस्य सुतस्य[1] अभिषुतस्य सोमस्य धारा[2] रोचते दीप्यते। पुनानः पूयमानः हरिः हरितवर्णः सोमः अरुषः आरोचमानो भवति। यत्[3] यः[3] सोमः सप्तास्येभिः रसहरणशीलास्यैः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिः ऋक्वभिः तेजोभिः विश्वा विश्वानि व्याप्तानि रूपा रूपाणि नक्षत्राणि परियाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे।
परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः।
त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम्। त्यत्। पणीनाम्। विदः। वसु। सम्। मातृऽभिः। मर्जयसि। स्वे। आ। दमे।
ऋतस्य। धीतिऽभिः। दमे। पराऽवतः। न। साम। तत्। यत्र। रणन्ति। धीतयः।
त्रिधातुऽभिः। अरुषीभिः। वयः। दधे। रोचमानः। वयः। दधे ॥ २ ॥

हे सोम त्वं त्यत् पणीनां वसु पणिभिरपहृतं गवात्मकं धनं विदः अलभथाः। आ अपि च ऋतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मातृभिः वसतीवरीभिः स्वे आत्मीये दमे गृहभूते दमे यज्ञे सं मर्जयसि सम्यक् शुद्धो भवसि। परावतो न दूरस्थाद्देशाद्यथा साम सामध्वनिः श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते। असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः। यत्र यस्मिन् शब्दे धीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः रणन्ति रमन्ते। रोचमानः सोमः त्रिधातुभिः त्रयाणां लोकानां धारयित्रीभिर्मातृभिर्वसतीवरीभिः अरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः वयः अन्नं दधे स्तोतृभ्यः प्रयच्छति। पुनः वयो दधे इत्यादरार्थम् ॥

---

१. त४.५–तसुतस्य; भ६–तत्सुतस्य। २. त५–भ२.६–धारा पर्वति। ३. त१.२.५.७–यतयः; भ६–यतः यः।

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन्।
वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम्। अनु। प्रऽदिशम्। याति। चेकितत्। सम्। रश्मिऽभिः। यतते। दर्शतः। रथः।
दैव्यः। दर्शतः। रथः। अग्मन्। उक्थानि। पौंस्या। इन्द्रम्। जैत्राय। हर्षयन्।
वज्रः। च। यत्। भवथः। अनपऽच्युता। समत्ऽसु। अनपऽच्युता ॥ ३ ॥

ᐯचेकितत् जानानः सोमः ᐯपूर्वां प्राचीं ᐯप्रदिशं प्रकृष्टां दिशम् ᐯअनु ᐯयाति अनुगच्छति। किंच ᐯदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः ᐯदैव्यः देवेषु भवस्तव ᐯरथः सूर्यरश्मिभिः ᐯसं ᐯयतते संगच्छते। पुनः ᐯदर्शतो ᐯरथः इत्यादरार्थम्। ततः ᐯपौंस्या पुंस्त्वावगमानि ᐯउक्थानि स्तोत्राणि ᐯअग्मन् इन्द्रं गच्छन्ति। तथा ᐯजैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि ᐯइन्द्रं ᐯहर्षयन् हर्षयन्ति। तथा तस्य ᐯवज्रश्च तमिन्द्रं गच्छति। ᐯयत् यदा ᐯसमत्सु संग्रामेषु ᐯअनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ सोम त्वं चेन्द्रश्च युवां[1] सह ᐯभवथः तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति। पुनः ᐯअनपच्युता इत्यादरार्थम् ॥ ॥ २४ ॥

'नानानम्' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आर्षम्। पञ्चपदा पङ्क्तिश्छन्दः। पवमानः सोमो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्क्तं हि' इति। गतो विनियोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम्।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम्। वै। ऊँ इति। नः। धियः। वि। व्रतानि। जनानाम्।
तक्षा। रिष्टम्। रुतम्। भिषक्। ब्रह्मा। सुन्वन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ १ ॥

ऋषिरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः[2] सोमस्याजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह। हे सोम ᐯनः अस्माकं ᐯधियः कर्माणि ᐯनानानं नानाजातीयकानि बहूनि भवन्ति। वैशब्दः प्रसिद्ध्यर्थद्योतनार्थः। ᐯउ इति पूरणः। तथान्येषामपि ᐯजनानां ᐯव्रतानि कर्माणि विविधानि भवन्ति। ᐯतक्षा त्वष्टा ᐯरिष्टं दारुतक्षणम् ᐯइच्छति। तथा ᐯभिषक् वैद्यश्चिकित्सकः ᐯरुतं रोगमिच्छति। ᐯब्रह्मा ब्राह्मणः ᐯसुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति। तथाहं त्वत्परिस्रवणमिच्छामि। तस्माद्धे ᐯइन्दो सोम ᐯइन्द्राय इन्द्रार्थं ᐯपरि ᐯस्रव परितः क्षर ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम्।
कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः। ओषधीभिः। पर्णेभिः। शकुनानाम्।
कार्मारः। अश्मऽभिः। द्युऽभिः। हिरण्यऽवन्तम्। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ २ ॥

---

1. ग-त-भ—युवां समत्सु संग्रामेषु। 2. ग-त३—परिस्रवतः; भ२—आपरिस्रवतः।

vजरतीभिः जीर्णाभिः[1] vओषधीभिः vइषवः क्रियन्ते। तथा vशकुनानां vपर्णेभिः इषूणां पक्षभूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते। तथा vद्युभिः दीप्ताभिरिषूणां तेजनार्थाभिः[2] vअश्मभिः[3] शिलाभिश्च क्रियन्ते। एतैः vकार्मारः अयस्कारः vहिरण्यवन्तम् आढ्यं पुरुषम् vइच्छति। तथाहं स्वत्परिस्रवणमिच्छामि। तस्मात् vइन्दो vइन्द्राय vपरि vस्रव॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना।
नानाधियो वसूयवोऽनु गाइव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ३॥

कारुः। अहम्। ततः। भिषक्। उपलऽप्रक्षिणी। नना।
नानाऽधियः। वसुऽयवः। अनु। गाःऽइव। तस्थिम। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥३॥

ऋषिः प्रवृत्तसोमयागः सन् दशापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुत्तये पुरश्चरितानुकीर्तनपुरःसरमध्येषणां चकार। तावत् vअहं vकारुः स्तोमानां कर्तास्मि। vततः इति संताननाम। तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता। तन्यतेऽसाविति वा ततः पुत्रः। vभिषक् भेषजकृत्। यज्ञस्य ब्रह्मेत्यर्थः। 'सर्वं[3] त्रय्या विद्यया भिषज्यति' इति श्रुतेः। तथा vउपलप्रक्षिणी। उपलेषु वालुकासु[4] प्रक्षिणोति यवान् हिनस्ति भृज्जतीति। यद्वा। दृषदादिषूपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति। अथवा धानासक्तुकरम्भादीनां कारिका वा। असौ vनना माता दुहिता वा। नमनक्रियायोग्यत्वात्। माता खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति। दुहिता वा शुश्रूषार्थम्। एवं सर्वेषां परिचरणेन vनानाधियः नानाकर्माणः vवसूयवः धनकामा वयम् vअनु vतस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः। तत्र दृष्टान्तः। vगाइव। छान्दसो जसः शसादेशः। गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परिचरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः। एतज्ज्ञात्वा हे vइन्दो सोम vइन्द्राय vपरि vस्रव दशापवित्रात् क्षर। एवमेषाध्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा। अत्र निरुक्तम्—'उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी[5] वा। कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक्। तत इति संताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा। उपलप्रक्षिणी[6] सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा[7] दुहिता वा। नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम्' (निरु. ६. ५-६) इति॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः।
शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ४॥

अश्वः। वोळ्हा। सुऽखम्। रथम्। हसनाम्। उपऽमन्त्रिणः।
शेपः। रोमण्ऽवन्तौ। भेदौ। वाः। इत्। मण्डूकः। इच्छति। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥४॥

vवोळ्हा लक्ष्यं[8] देशं[8] प्रापयन् vअश्वः vसुखं कल्याणं vरथम् vइच्छति। vउपमन्त्रिणः उपमन्त्रवन्तो नर्मसचिवाः vहसनाम् उपहसनां वाचमिच्छन्ति। तथा vशेपः। 'शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३.२१) इति यास्कः। यथा शेपः vरोमण्वन्तौ vभेदौ इच्छति। vमण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-म६–जीर्णाभिर्याभिः। २. त-म२.६–तेजनार्थाभि रश्मिभिः। ३. त१.२.७-म२–स च। ४. म६–उलूखलासु। ५. त–प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा; म१.७–प्रक्षिणात्यपलेषु प्रक्षिणा; म२–प्राक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; म६–प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षपणा। ६. त१.२.४.५.७-म२.६.७–भिषगुपलप्रक्षेपिणी; त३–भिषगुपलप्रक्षिणी। ७. त१.२.४.५-म६–च। ८. ग–रथं स्वदेशं; त१.२.४.५.७–रक्षं देशं; त३-म१.२.४–रक्ष्यं देशं; म६–रथं देशं; मु–लक्षं देशं।

ᵛवारित्[1]। इदवधारणे[2]। उदकमेवेच्छति। तथाहं त्वत्परिस्रवणमिच्छामि। तस्मात् ᵛइन्द्रायेन्दो ᵛपरि ᵛस्रव इति॥ ॥ २५॥

'शर्यणावति' इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षम्। पूर्वत्र 'हि' इत्युक्तत्वादिदमुत्तरं च पाङ्क्तम्। पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—'शर्यणावत्येकादश कश्यपः' इति। गतो विनियोगः॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा।
बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ १॥

शर्यणाऽवति। सोमम्। इन्द्रः। पिबतु। वृत्रऽहा।
बलम्। दधानः। आत्मनि। करिष्यन्। वीर्यम्। महत्। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥१॥

ᵛशर्यणावति। शर्यणावन्नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः। तत्र स्थितं ᵛसोमं ᵛवृत्रहा ᵛइन्द्रः ᵛपिबतु। कीदृशः। ᵛआत्मनि ᵛबलं ᵛदधानः बलं निदधानः अत एव ᵛमहत् ᵛवीर्यं ᵛकरिष्यन् शत्रून् प्रति। तस्मात् ᵛइन्द्रायेन्दो ᵛपरि ᵛस्रव॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढ्वः।
ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ २॥

आ। पवस्व। दिशाम्। पते। आर्जीकात्। सोम। मीढ्वः।
ऋतऽवाकेन। सत्येन। श्रद्धया। तपसा। सुतः। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥ २॥

हे ᵛदिशां ᵛपते प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकत्वेन स्वामिन् हे ᵛमीढ्वः कामानां सेक्तर्हे ᵛसोम ᵛआर्जीकात्। ऋजीकानामदूरभव आर्जीको जनपदः। तस्मात् ᵛआ ᵛपवस्व अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ। यद्वा। आर्जीकादृजोरकुटिलात् पवित्रात् क्षर। कीदृशः। ᵛऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन ᵛसत्येन। सत्यर्तयोरल्पो भेदो द्रष्टव्यः। ᵛश्रद्धया ᵛतपसा युक्तैर्दीक्षितैः ᵛसुतः अभिषुतस्त्वं पवस्व॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत्।
तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ३॥

पर्जन्यऽवृद्धम्। महिषम्। तम्। सूर्यस्य। दुहिता। आ। अभरत्।
तम्। गन्धर्वाः। प्रति। अगृभ्णन्। तम्। सोमे। रसम्। आ। अदधुः।
इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥ ३॥

ᵛसूर्यस्य ᵛदुहिता श्रद्धा नाम। 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११) इति वाजसनेयकम्। सा ᵛपर्जन्यवृद्धं पर्जन्यवत् समर्थम्। यद्वा। पर्जन्येन तत्कार्यत्वेनोदकेन प्रवृद्धम्। ᵛमहिषं महान्तं पूज्यं वा ᵛतं सोमम् ᵛआभरत् आहरत्। द्युलोकादाहृतवती। ᵛतम् आह्रियमाणं सोमं ᵛगन्धर्वाः विश्वावसुप्रभृतयः ᵛप्रत्यगृभ्णन् प्रत्यगृह्णन्। प्रतिगृहीतवन्तः। हृग्रहोर्भः। ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं ᵛरसं ᵛसोमे प्रत्यक्षम् ᵛआदधुः। दधातेर्लङि। तस्मात् ᵛपरि ᵛस्रव॥

---

१. त४.५.७—वारि; त३.६-म१.२.४.७—वाः; भ६—वारिद। २. त२-म६—इव धारणे।

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन् ।
श्रद्धां वदन्त्सोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।
श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥४॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययशस्क वा सत्यकर्मन् यथार्थकर्मन्[1] हे सोम अभिषूयमाण राजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकत्वेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चारयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् इन्द्राय परि स्रव । 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थे करोतेः सुट् ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।
सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।
सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥५॥

सत्यमुग्रस्य संग्रामे सत्येन शत्रूणामुद्गूरयितुः । यद्वा उद्गूर्णसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूतमुद्गूर्णं बलं यस्य तस्य । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । बृहतः महतः सोमस्य तव संस्रवाः सम्यक्स्रवणशीला[2] धाराः सं स्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति । किंच रसिनः रसवतस्तव स्वभूताः रसाः सं यन्ति संगच्छन्ते । तस्माद्धे हरे हरितवर्ण सोम ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रेण वा पुनानः पूयमानः स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥ ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।
ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।
ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥६॥

हे पवमान पूयमान सोम त्वदर्थं छन्दस्यां सप्तच्छन्दोभिः कृतां तेषु भवां वाचं स्तुतिं वदन् उच्चारयन् सोमे सोमाभिषवार्थं ग्राव्णा अभिषवं कुर्वता युक्तस्तेनाभिषुतेन सोमेन देवानाम् आनन्दं संतोषं जनयन् उत्पादयन् ब्रह्मा ब्राह्मणः यत्र यस्मिन् देशे महीयते देवैः पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन्मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वः । हितम् ।
तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृते । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥७॥

---

१. ग-त-'यथार्थकर्मन्' नास्ति । २. त१.२.४.५.७-म६-'सरणशीला ।

हे vपवमान vयत्र यस्मिँल्लोके vज्योतिः सर्वं तेजः vअजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते। vयस्मिन् च vलोके vस्वः आदित्याख्यं ज्योतिः vहितं निहितमस्ति। vतस्मिन् vअमृते मरणधर्मरहिते अत एव vअक्षिते अक्षीणे vलोके vमां सोमाभिषवं कुर्वन्तं vधेहि निधेहि[1]। तस्मात् मामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् vइन्द्राय vपरि vस्रव॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः।

यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ८॥

यत्र। राजा। वैवस्वतः। यत्र। अवऽरोधनम्। दिवः।

यत्र। अमूः। यह्वतीः। आपः। तत्र। माम्। अमृतम्। कृधि। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥८॥

vयत्र यस्मिँल्लोके vवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः vराजा भवति। vयत्र च लोके vदिवः आदित्यस्य vअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम्। किंच vयत्र लोके vयह्वतीः महत्यः vअमूः इमा गङ्गाद्याः vआपः तिष्ठन्ति। vतत्र तादृशे लोके vमाममृतं मरणधर्मरहितं vकृधि कुरु। मम देवत्वं प्रापयेत्यर्थः। ततः कारणात्[2] vपरि vस्रव॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ ९॥

यत्र। अनुऽकामम्। चरणम्। त्रिऽनाके। त्रिऽदिवे। दिवः।

लोकाः। यत्र। ज्योतिष्मन्तः। तत्र। माम्। अमृतम्। कृधि। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥९॥

vयत्र vत्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि द्युलोके vत्रिनाके। तत्राधरमध्यमोत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति। तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने vदिवः आदित्यस्य vअनुकामं कामानुगुणं vचरणम् अस्ति। किंच vयत्र यस्मिँल्लोके vलोकाः vज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति। vतत्र तादृशे लोके vमाममृतं vकृधि। यथा ममोत्तमलोको भवति तथा त्वम् vइन्द्राय vपरि vस्रव॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव॥ १०॥

यत्र। कामाः। निऽकामाः। च। यत्र। ब्रध्नस्य। विष्टपम्।

स्वधा। च। यत्र। तृप्तिः। च। तत्र। माम्। अमृतम्। कृधि। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव॥१०॥

vयत्र यस्मिँल्लोके vकामाः काम्यमाना देवाः vनिकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः vच विद्यन्ते। यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते। vयत्र लोके vब्रध्नस्य सर्वेषां प्रज्ञापकस्य। यद्वा। सूर्येण विना कर्माणि[3] न घटन्त[3] इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य vविष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके। vस्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं vतृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः vच vयत्र विद्यते vतत्र लोके vमाममृतं vकृधि॥

१. त३.४-विधेहि। २. ग-त३-भ५-कारणात्त्वं। ३. ग-कर्माणि न प्रवर्तते।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।
कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

ᵛयत्र यस्मिँल्लोके आनन्दादयः ᵛआसते । तेषामल्पो भेदो द्रष्टव्यः । ᵛयत्र च लोके ᵛकामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे ᵛकामाः ᵛआप्ताः प्राप्ता भवन्ति ᵛतत्र ᵛमाममृतं ᵛकृधि । एतत्तु त्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं ᵛपरि ᵛस्रव ॥ ॥ २७ ॥

'य इन्दोः' इति चतुर्ऋचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । तथा चानुक्रम्यते—'य इन्दोश्चतुष्कम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्दोः पवमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।
तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः । पवमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुऽप्रजाः ।
इति । यः । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

ᵛपवमानस्य पूयमानस्य ᵛइन्दोः सोमस्य ᵛधामानि स्थानानि द्रोणकलशादीनि यद्वा धामानि तेजांसि ᵛयः ब्राह्मणः ᵛअनु ᵛअक्रमीत् अनुक्रामति अनुगच्छति ᵛतं जनं ᵛसुप्रजाः शोभनप्रजननः[1] कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः । 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच् समासान्तः । यः सोममभिषुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः । किंच हे ᵛसोम ᵛयः मनुष्यः ᵛते त्वदर्थं ᵛमनः ᵛअविधत् करोति । यद्वा । ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । तमपि कल्याणजननमित्याहुः[2] । तस्मात्त्वं ᵛपरि ᵛस्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्वर्धयन्गिरः ।
सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्ऽवर्धयन् । गिरः ।
सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह । हे ᵛऋषे सूक्तद्रष्टः ᵛकश्यप आत्मन् त्वं ᵛमन्त्रकृतां ऋषीणां ᵛस्तोमैः स्तोत्रैः ᵛगिरः स्तुतिरूपा वाचः ᵛउद्वर्धयन् उपर्युपरि वर्धयन् ᵛराजानं सर्वेषां स्वामिनं तं ᵛसोमं ᵛनमस्य पूजय[3] । नमसः पूजायां 'नमोवरिव०' इति क्यच् । ᵛयः सोमः ᵛवीरुधां वनस्पतीनां ᵛपतिः पालकः ᵛजज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम यथात्मना सुतो भवसि तथा ᵛपरि ᵛस्रव ॥

---

१. त-भ२-°प्रजनः । २. त२.३-भ४-°जनमित्याहुः; भ१.२-°जनयिन्याहुः; भ६-°जनमित्यर्थः ।
३. त१.२.५.६.७-भ६-मु-मनसा पूजय; भ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।
देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।
देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

ᵛसप्त ᵛदिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । ᵛनानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिता ऋतवो भवन्ति । 'नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम्' (तै. आ. १.७) इत्याम्नानात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा ᵛहोतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः ᵛसप्त ᵛऋत्विजः भवन्ति । किंच ᵛआदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रादयो मार्ताण्डवर्जिताः ᵛये ᵛसप्त ᵛदेवाः सन्ति । एतत्तु 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे ᵛसोम ᵛतेभिः तैर्दिगादिभिः सर्वैः ᵛनः अस्मान् ᵛअभि ᵛरक्ष । एतत्तु त्वया विना न घटत इति तस्मात् ᵛइन्द्राय ᵛइन्दो ᵛपरि ᵛस्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'यत्ते राजन्' इत्येषा । सूत्रितं च—'यत्ते राजञ्छृतं[1] हविरिति[1] द्वृचाः समानी व आकूतिरित्येका' (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।
अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । शृतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।
अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् ।
इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ᵛराजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे ᵛसोम ᵛते त्वदर्थं ᵛशृतं पक्वं ᵛयत् ᵛहविः अस्ति । 'शृतं[2] पाके' (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । ᵛतेन हविषा ᵛनः अस्मान् ᵛअभि ᵛरक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् ᵛअरातीवा अरातित्ववाञ्शत्रुः ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛतारीत् मा वधीत् । किंच ᵛनः अस्माकं ᵛकिं ᵛचन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः ᵛमो ᵛआममत् मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैरुक्तं तद्यथास्माकं भवति तथा हे ᵛइन्दो ᵛइन्द्राय ᵛपरि ᵛस्रव । एवं 'स्वादिष्ठया' इत्यादिभिरेतदन्तैः सूक्तैर्बहुविधं सोममाहात्म्यमभ्यधायि तस्मादैहिकामुष्मिकफलसिद्धये सोमयागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दाशतय्या नवमे मण्डले
सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

१. त-भ-मु-राजन्निति । २. त१.२.४.५.७-श्रतं श्रतं ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः। तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र 'अग्ने बृहन्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम्। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने सप्त त्रितः' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा। सूत्र्यते हि—'अग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र[1] उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। 'प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति च। होमार्थं प्रणीत आहवनीये प्राग्घोमादुपशान्ते ज्योतिष्मद्गुणकाग्निदेवताका काचिदिष्टिः। तत्राद्या याज्या। सूत्रितं च—'इष्टिरग्निर्ज्योतिष्मान् वरुण उदग्ने शुचयस्तवाग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति। उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा। सूत्रमुदाहृतम्॥

अग्ने॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्ज॒ग॒न्वान्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्।
अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने॑। बृ॒हन्। उ॒षसा॑म्। ऊ॒र्ध्वः। अ॒स्था॒त्।
निः॒ऽज॒ग॒न्वान्। तम॑सः। ज्योति॑षा। आ। अ॒गा॒त्। अ॒ग्निः। भा॒नुना॑। रुश॑ता। सु॒ऽअङ्गः॑।
आ। जा॒तः। विश्वा॑। सद्मा॑नि। अ॒प्राः॥ १ ॥

ᵛबृहन् महानेषोऽग्निः ᵛउषसाम् ᵛअग्रे उषसामुपर्युषःकाले ᵛऊर्ध्वः प्रज्वलितः सन् ज्वालारूपेण ᵛअस्थात् तिष्ठति। ततः ᵛतमसः। रात्रिनामैतत्। रात्रेः ᵛनिर्जगन्वान् निर्गतः॥ गमेः क्वसाविडभावे रूपम्॥ निर्गतो निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः ᵛज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन् ᵛआगात्। गार्हपत्याद्ध्रियमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति। अनन्तरं ᵛस्वङ्गः शोभनज्वालावयवः[2] ᵛजातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषः ᵛअग्निः ᵛरुशता। रोचतेर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपम्। आरोचमानेन। यद्वा। रुशतिर्हिंसार्थः। तमसां हिंसकेन। ᵛभानुना तेजसा ᵛविश्वा ᵛसद्मानि सर्वाँल्लोकान् यद्वा सदनानि यज्ञगृहाणि ᵛआ ᵛअप्राः आपूरयति। 'प्रा पूरणे'। 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः सिबादेशः। अत्र वाजसनेयकम्—'अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्ने ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति। निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषैति। अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति॥

स जा॒तो गर्भो॑ असि॒ रोद॑स्यो॒रग्ने॒ चारु॒र्विभृ॑त॒ ओष॑धीषु।
चि॒त्रः शिशुः॒ परि॒ तमां॑स्य॒क्तून्प्र मा॒तृभ्यो॒ अधि॒ कनि॑क्रदद्गाः ॥ २ ॥

---

१. ग-त६-भ१.७-°मुत्तमास्तिस्र; त१.२.३.४.५-भ२.४.६-°मुत्तमोत्तमास्तिस्र। २. ग-शोभमानावयवः।

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अक्तून् । प्र । मातृऽभ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛजातः उत्पन्नः ᵛचारुः कल्याणरूपः ᵛओषधीषु ओषधिविकारेष्वरणीषु ᵛविभृतः विशेषेण मथितो यद्वा विभृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः ᵛसः त्वं ᵛरोदस्योः द्यावापृथिव्योः ᵛगर्भोऽसि गर्भो भवसि। अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति। किंच ᵛचित्रः चित्रवर्णः 'काली कराली च मनोजवा' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिसप्तजिह्वाभिः[1] नानारूपः यद्वा चित्रश्चायनीयः ᵛशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ᵛतमांसि ᵛअक्तून् रात्रिवत् कृष्णान् शत्रूंश्च ᵛपरि भवसि। स्वतेजसाभिभवसि। स त्वं ᵛमातृभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः। अधिः पञ्चम्यर्थद्योतकः। ताभ्यः ᵛकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ᵛप्र ᵛगाः प्रगच्छसि प्रजायसे ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।
आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अक्रत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

ᵛविद्वान् जानानः ᵛजातः प्रादुर्भूतः ᵛबृहन् महान् ᵛविष्णुः[2] ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः ᵛअस्य इमं ᵛतृतीयं त्रयाणां पूरकं त्रितं माम् ᵛअभि ᵛपाति अभिरक्षतु। 'एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः' (निरु. ४. ६) इति यास्केनोक्तम्। किंच ᵛअस्य अग्नेः ᵛस्वम् आत्मीयं ᵛपयः उदकम् ᵛआसा आस्येन ᵛयत् यदा ᵛअक्रत कुर्वन्ति यजमाना याचन्ते तदानीम् ᵛअत्र अस्मिँल्लोके स्थिताः स्तोतारः ᵛसचेतसः समानमनस्का भूत्वैनम् ᵛअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।
ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥४॥

हे अग्ने ᵛअतः। ᵛउ इत्यवधारणे। अस्मादेव कारणात्[3] ᵛपितुभृतः पितुनान्नेन सर्वस्य जगतो धारयित्र्यः पोषयित्र्यो वा ᵛजनित्रीः जनयित्र्य ओषधयः ᵛअन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअन्नैः हेतुभिः ᵛप्रति ᵛचरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति। ततस्त्वम् ᵛईम् एनाः ᵛताः ओषधीः ᵛप्रत्येषि प्रतिगच्छसि। पुनरपि ᵛअन्यरूपाः जीर्णा ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि। किंच ᵛमानुषीषु मनुष्यजातिषु ᵛविक्षु प्रजासु। यद्वा। विक्षग्निहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्यजातिषु। ᵛहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ᵛअसि भवसि। मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं— 'देवो ह्येष मर्त्येषु' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

---

१. त१.२.५.७-म६-'जिह्वादिभिः। २. ग-त३-म५,६-विष्णुः इत्था अमुत्र लोके स्थितमस्याग्नेः स्वभूतं परममुत्तमं तृतीयं दिविष्ठमंशुं अभिपाति अभिरक्षति यद्वा। ३. त१.२.५.७-कारात्।

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्रयायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम्।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्व१ग्निमतिथिं जनानाम्॥ ५॥

होतारम्। चित्रऽरथम्। अध्वरस्य। यज्ञस्यऽयज्ञस्य। केतुम्। रुशन्तम्। प्रतिऽअर्धिम्। देवस्यऽदेवस्य। मह्ना। श्रिया। तु। अग्निम्। अतिथिम्। जनानाम्॥ ५॥

^{v}अध्वरस्य यज्ञस्य ^{v}होतारम् एतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वातारं ^{v}चित्ररथं नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिंसितस्य ^{v}यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य ^{v}केतुं प्रज्ञापकं पताकास्थानीयं वा ^{v}रुशन्तं श्वेतवर्णं ^{v}मह्ना स्वमहत्त्वेन ^{v}देवस्यदेवस्य[1] सर्वेषां देवानाम् ^{v}अर्धिम् इन्द्रं ^{v}प्रति भवन्तम्। 'यत्सर्वेषामर्धिमिन्द्रं प्रति' इति ब्राह्मणम्। तादृशं ^{v}जनानां यजमानानाम् ^{v}अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् ^{v}अग्निं ^{v}तु क्षिप्रं ^{v}श्रिया श्रियोऽर्थं[2] वयं स्तुमः॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान्॥ ६॥

सः। तु। वस्त्राणि। अध। पेशनानि। वसानः। अग्निः। नाभा। पृथिव्याः। अरुषः। जातः। पदे। इळायाः। पुरःऽहितः। राजन्। यक्षि। इह। देवान्॥ ६॥

हे ^{v}राजन् दीप्यमानाग्ने ^{v}वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि ^{v}अध अपि च ^{v}पेशनानि तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि[3] रूपाणि। यद्वा। अधानन्तरं पेशनानि। पेश इति हिरण्यनाम। हिरण्यवत् हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि। ^{v}वसानः आच्छादयन् ^{v}पृथिव्याः ^{v}नाभा नाभौ नाभिस्थानीये ^{v}इळायाः ^{v}पदे उत्तरवेद्याम्। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याम्नानात्। तस्यां ^{v}जातः समुत्पन्नः ^{v}अरुषः आरोचमानो यः ^{v}अग्निः एवंविधोऽसि स त्वं ^{v}पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने[4] स्थापितः सन् ^{v}इह अस्मिन् यज्ञे ^{v}देवान् इन्द्रादीन् ^{v}यक्षि यज पूजय॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान्॥ ७॥

आ। हि। द्यावापृथिवी इति। अग्ने। उभे इति। सदा। पुत्रः। न। मातरा। ततन्थ। प्र। याहि। अच्छ। उशतः। यविष्ठ। अथ। आ। वह। सहस्य। इह। देवान्॥ ७॥

हे ^{v}अग्ने त्वम् ^{v}उभे ^{v}द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ^{v}सदा सर्वदा ^{v}आ ^{v}ततन्थ आतेनिथ। स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु॥ 'बभूथा ततन्थ°' इति थलि निपातितः॥ तत्र दृष्टान्तः। ^{v}पुत्रो ^{v}न यथा पुत्रः ^{v}मातरा मातापितरौ क्षीणौ धनैस्तनोति तद्वत्। किंच हे ^{v}यविष्ठ युवतम स[5] त्वम्

१. त-भ२.४.६—देवस्य। २. त-भ१.४.६.७—श्रियेथैं। ३. त१.२.३.५.७-भ१—°शौक्ल्यादीनि; त४—°शौक्लादीनि; भ२—°शौल्कादीनि। ४. ग-त१.२.३.७-भ१.२.४—आहवनीयात्मना; त४—आहवनीयायतनो; त५—आहवनीयातने। ५. ग—स तादृश; त१.२.४.५.७—तन्वं; मु—त्वं।

उशतः कामयमानान् अच्छ अभिलक्ष्य प्र याहि प्रकर्षेणागच्छ[1]। अथ अनन्तरं हे सहस्य सहसो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे देवान् इन्द्रादीन् आ वह प्रापय ॥ ॥२९॥

'पिप्रीहि' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'पिप्रीहि' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः। दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। सूत्रितं च—'अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँर्ऋतुपते यजेह।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि। देवान्। उशतः। यविष्ठ। विद्वान्। ऋतून्। ऋतुऽपते। यज। इह।
ये। दैव्याः। ऋत्विजः। तेभिः। अग्ने। त्वम्। होतॄणाम्। असि। आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उशतः स्तुतीः श्रोतुं[2] कामयमानान् देवान् पिप्रीहि हविर्भिः प्रीणय। हे ऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नग्ने ऋतून् यागकालान् विद्वान् जानानस्त्वम् इह अस्मिन्[3] यज्ञे तान् यज पूजय। किंच हे अग्ने दैव्याः देवेषु भवाः 'अग्निर्होताश्विनावध्वर्यू त्वष्टाग्नीन्मित्र उपवक्ता' (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः ये ऋत्विजः सन्ति तेभिः तैः सह देवान् यज। यद्वा। दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गाता (आश्व. गृ. १. २३. ८-९) इति। तैः सह यज। यस्मात् त्वं होतॄणां मध्ये आयजिष्ठः आभिमुख्येन देवानां यष्टृतमः असि भवसि ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ २ ॥

वेषि। होत्रम्। उत। पोत्रम्। जनानाम्। मन्धाता। असि। द्रविणःऽदाः। ऋतऽवा।
स्वाहा। वयम्। कृणवाम। हवींषि। देवः। देवान्। यजतु। अग्निः। अर्हन् ॥ २ ॥

हे अग्ने जनानां यजमानार्थं होत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं वेषि कामयसे। उत अपि च पोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे। किंच मन्धाता मेधावी ऋतवा[4] सत्यवांस्त्वं द्रविणोदाः असि धनस्य प्रदाता भवसि। अथ परोक्षकृतः। वयं देवेभ्यः हवींषि स्वाहा कृणवाम स्वाहा करवाम। प्रयच्छाम। ततः देवः दीप्यमानः अर्हन् प्रशंस्यो[5] यजमानयोग्यो वा अग्निः देवान् यजतु। तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपत्त्यादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या। तत्र 'आ देवानाम्' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च–'वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति। प्रायणीयायामाग्नेयस्यैषैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या। सूत्रितं च—'अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति। विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

---

१. ग-त१.२.४.५-भ६—प्रकर्षेण गच्छ। २. ग-त३-भ१.४.५.६.७—श्रोतुं हवींषि चात्तुं। ३. ग-त३-भ२.४.७—अस्मदीये। ४. ग-ऋतावा; त१.२.४.५.७-भ६—ऋतवान्। ५. ग—नमस्यो; त-भ४.६-मु—प्रशस्यो।

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रऽवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।
सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं पन्थां पन्थानं तम् अपि वैदिकमार्गं वयम् आ अगन्म आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं यत् कर्म अनुष्ठातुं शक्नवाम शक्नुमः समर्था भवामः तत्[1] कर्म अनुक्रमेण प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम[2] । अनन्तरं विद्वान् तं पन्थानं जानानः सः अग्निः यजात् देवान् यजतु । सेदु स एव खलु होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः सः एवाग्निः अध्वरान् यज्ञान् किंच ऋतून् कालान्[3] कल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रातपतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'यद्वो वयम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥४॥

हे देवाः अविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः वयं वः युष्माकं यत् यत्किंचित् व्रतानि कर्माणि विदुषां भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहिंसितवन्तः । भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । विद्वान् एतत् सर्वं जानानः अग्निः स्विष्टकृत् तत् एतत् विश्वं सर्वं कर्मजातम् आ पृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु तत्राह । येभिः ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः देवान् कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय[4] समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।
अग्निः । तत् । होता । क्रतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥५॥

दीनदक्षाः सततयाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः पाकत्रा पाकेन । बहुलग्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे त्राप्रत्ययः । पाकेन पक्तव्येन[5] विशिष्टज्ञानरहिते-

---

१. त-म६—यत् । २. ग-त५.६-मु—भवामः; त१.२.३.४.७-म१.२.४.६—भवाम । ३. ग-त३-म५—यज्ञकालान् । ४. त१.२.४.५.७-म६—कर्मांगभावेन । ५. त-म६—पोषकेन ।

नाल्पेन वा ᵛमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धि ᵛयत् कर्म ᵛन ᵛमन्वते न जानन्ति ᵛतत् कर्म ᵛविजानन् ᵛहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ᵛक्रतुवित् कर्मवित् ᵛयजिष्ठः देवानामतिशयेन यष्टा सः ᵛअग्निः स्विष्टकृत् ᵛऋतुशः ऋतावृतौ स्वे स्वे यागयोग्ये काले ᵛदेवान् ᵛयजाति यजतु हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वे॑षां॒ ह्य॑ध्व॒राणा॒मनी॑कं चि॒त्रं के॒तुं जनि॑ता त्वा ज॒जान॑ ।
स आ य॑जस्व नृ॒वती॒रनु॒ क्षाः स्पा॒र्हा इषः॑ क्षु॒मती॑र्वि॒श्वज॑न्याः ॥ ६ ॥

विश्वे॑षाम् । हि । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अनी॑कम् । चि॒त्रम् । के॒तुम् । जनि॑ता । त्वा॒ । ज॒जान॑ ।
सः । आ । य॒ज॒स्व॒ । नृ॒ऽवती॑ः । अनु॑ । क्षाः । स्पा॒र्हाः । इषः॑ । क्षु॒ऽमती॑ः । वि॒श्वऽज॑न्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ᵛविश्वेषां सर्वेषाम् ᵛअध्वराणां यज्ञानाम् ᵛअनीकं मुखं[1] प्रधानं ᵛचित्रं चायनीयं नानारूपं वा ᵛकेतुं प्रज्ञापकं ᵛत्वा त्वां ᵛजनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा ᵛजजान जनयामास । उत्पादितः ᵛसः त्वं ᵛनृवतीः दासादियुक्ताः ᵛक्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षयन्त्यत्रेति क्षा[2] भूमिः[2] । ᵛअनु ᵛआ ᵛयजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि ᵛस्पार्हाः स्पृहणीयानि ᵛक्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति ᵛविश्वजन्याः सर्वजनहितानि वृष्ट्यन्नहेतुत्वात् तानि ᵛइषः अन्नानि हविर्लक्षणानि यजस्व[3] देवेभ्यः प्रयच्छ ॥

यं त्वा॒ द्यावा॑पृथि॒वी यं त्वाप॒स्त्वष्टा॒ यं त्वा॑ सु॒जनि॑मा ज॒जान॑ ।
पन्था॒मनु॑ प्रवि॒द्वान्पि॑तृ॒याणं॑ द्यु॒मद॑ग्ने समिधा॒नो वि भा॑हि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । यम् । त्वा॒ । आपः॑ । त्वष्टा॑ । यम् । त्वा॒ । सु॒ऽजनि॑मा । ज॒जान॑ ।
पन्था॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽवि॒द्वान् । पि॒तृ॒ऽयान॑म् । द्यु॒ऽमत् । अग्ने॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । वि । भा॒हि॒ ॥ ७ ॥

हे अग्ने ᵛयं ᵛत्वा त्वां ᵛद्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा[4] । तथा ᵛयं त्वाम् ᵛआपः मेघोदरगता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किंच ᵛसुजनिमा शोभनजननः ᵛत्वष्टा प्रजापतिः ᵛयं ᵛत्वां ᵛजजान जनयामास हे अग्ने ᵛपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं ᵛपन्थां हविर्वहनमार्गम् ᵛअनु ᵛप्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं ᵛसमिधानः समिध्यमानः सन् ᵛद्युमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति तथा ᵛवि ᵛभाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥ ३० ॥

'इनो राजन्' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'इनः' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इ॒नो रा॑जन्नर॒तिः समि॑द्धो॒ रौद्रो॒ दक्षा॑य सुषु॒माँ अ॑दर्शि ।
चि॒कि॒द्वि भा॑ति भा॒सा बृ॑ह॒तासि॑क्नीमेति॒ रुश॑तीम॒पाज॑न् ॥ १ ॥

इ॒नः । रा॒ज॒न् । अ॒र॒तिः । सम्ऽइ॑द्धः । रौद्रः॑ । दक्षा॑य । सु॒सु॒ऽमान् । अ॒द॒र्शि॒ ।
चि॒कि॒त् । वि । भा॒ति॒ । भा॒सा । बृ॒ह॒ता । असि॑क्नीम् । ए॒ति॒ । रुश॑तीम् । अ॒प॒ऽअज॑न् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-भ४.६–मुखं; त६-भ७–मुख्यं । २. त१.२.४.५-भ१.४.६–ता भूमीः; त३.७–ता भूमिः । ३. त१.२.७–आयजस्व । ४. त-भ-मु– च ।

हे vराजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् vइनः ईश्वरः सर्वस्य भवसि। अथ परोक्षः। vअरतिः हविरादाय देवान् प्रति गन्ता[1] vसमिद्धः संदीप्तः vरौद्रः शत्रूणां भयंकरः vसुषुमान्। ओषध्यात्मना स्थितोंऽशुः[2] सुष्ठु सूयत इति सुषुः सोमः। तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः vदक्षाय यजमानानां धनादिवृद्ध्यर्थम्[3] vअदर्शि सर्वैर्दृश्यते। किंच vचिकित् सर्वं जानानोऽग्निः vवि vभाति विशेषेण दीप्यते। तथा vबृहता महता vभासा तेजसा ज्वालालक्षणेन vअसिक्नीं रात्रिम् vएति। सायंहोमसिद्ध्यर्थमेव[4] गच्छति। किं कुर्वन्। vरुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् vअपाजन् अपगमयन्[5] रात्रिं गच्छति। सामर्थ्याद्रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्ध्यर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम्।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति॥ २॥

कृष्णाम्। यत्। एनीम्। अभि। वर्पसा। भूत्। जनयन्। योषाम्। बृहतः। पितुः। जाम्।

ऊर्ध्वम्। भानुम्। सूर्यस्य। स्तभायन्। दिवः। वसुऽभिः। अरतिः। वि। भाति॥ २॥

सोऽग्निः vयत् यदा vकृष्णां कृष्णवर्णाम् vएनीं गच्छन्तीं रात्रिं vवर्पसा आत्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेण vअभि vभूत् अभिभवति। किं कुर्वन्। vबृहतः महतः vपितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूताद्वादित्यात् vजां जायमानां vयोषाम् उषसं vजनयन् अभिव्यञ्जयन्[6]। तदानीम् vअरतिः गमनशीलोऽग्निः vदिवः द्युलोकस्य vवसुभिः वासयितृभिराच्छादकैः संधुक्षणसमर्थैरात्मीयैस्तेजोभिः vसूर्यस्य vभानुं दीप्तिम् vऊर्ध्वम् उपरिष्टात् vस्तभायन् स्तम्भयन् vवि vभाति विशेषेण दीप्यते॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात्।

सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात्॥ ३॥

भद्रः। भद्रया। सचमानः। आ। अगात्। स्वसारम्। जारः। अभि। एति। पश्चात्।

सुऽप्रकेतैः। द्युऽभिः। अग्निः। विऽतिष्ठन्। रुशत्ऽभिः। वर्णैः। अभि। रामम्। अस्थात्॥ ३॥

vभद्रः भजनीयः कल्याणः vभद्रया भजनीयया दीप्त्योषसा वा vसचमानः सेव्यमानः संगच्छमानो वाग्निः vआगात् आजगाम। गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति। ततः vपश्चात् vजारः जरयिता शत्रूणां सः vअग्निः vस्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा आगतामुषसम्[7] vअभ्येति अभिगच्छति। तथा vसुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः vद्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह vवितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः vअग्निः vरुशद्भिः श्वेतैः[8] vवर्णैः[8] वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः vरामं कृष्णं शार्वरं तमः vअभि vअस्थात् सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति॥

---

१. त४.५–हंता; त६.७–गतः। २. त-म१.२.६.७–स्थितेरंशुः। ३. ग-त३-म२.५.६–°वृद्ध्यर्थं कर्मवृद्ध्यर्थं वा; त-मु–°वृद्ध्यर्थं वा। ४. त-म१.२.४.६-मु–°सिद्ध्यर्थमेति; त३–°सिद्ध्यर्थं येन। ५. ग-त३-म–अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् (ग–'परित्यजन्' नास्ति); त–अपागमयन्। ६. ग-त-म-मु–अभिव्यंजयन् रात्रिमभ्यभूत्। ७. त४–अगत्य उषसं; त५–अगत्यमुषसं; त७–आ अगात् आगतामुषसं; म६-आगात् त्वमुषसं। ८. त-म६-मु–श्वेतवर्णैः।

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वग्नून् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

ᵛबृहतः महतः ᵛअस्य ᵛअग्नेः संबन्धिनः ᵛइन्धानाः दीप्यमानाः ᵛयामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । ᵛवग्नून् स्तुतिकारिणो जनान् ᵛन बाधन्ते । किंच ᵛसख्युः स्तुत्यस्तोतृत्व-यष्टृयष्टव्यत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य ᵛशिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य ᵛईड्यस्य स्तोतव्यस्य ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुः ᵛबृहतः महतः ᵛस्वासः शोभनास्यस्य अस्याग्नेः स्वभूताः ᵛअक्तवः तमांस्यक्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा ᵛभामासः । 'भाम क्रोधे'। तीक्ष्णा अप्रसह्या रश्मयः ᵛयामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यज्ञः । तस्मिन् ᵛचिकित्रे सर्वतो जज्ञिरे । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्याम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।
ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुऽभिः । नक्षति । द्याम् ॥५॥

ᵛरोचमानस्य दीप्यमानस्य ᵛबृहतः महतः ᵛसुदिवः शोभनदीप्तेर्वा[1] ᵛयस्य अग्नेः स्वभूताः ᵛभामासः । 'भा दीप्तौ'। दीप्ता रश्मयः ᵛस्वना ᵛन स्वनन्तो मरुत इव ᵛपवन्ते सर्वतः शब्दं कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच ᵛयः अग्निः ᵛज्येष्ठेभिः अत्यन्तं प्रशस्तैः ᵛतेजिष्ठैः तेजस्वितमैः ᵛक्रीळुमद्भिः क्रीडनवद्भिः ᵛवर्षिष्ठेभिः बृद्धतमैः ᵛभानुभिः[2] आत्मीयैस्तेजोभिः ᵛद्यां द्युलोकं ᵛनक्षति व्याप्नोतीति । स त्वं देवानावहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।
प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विऽभ्वा ॥६॥

ᵛददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्रेः । यद्वा । पविर्वज्र आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । ᵛजेहमानस्य । जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः ᵛअस्य अग्नेः स्वभूताः ᵛशुष्मासः शोषकाः ᵛनियुद्भिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः[3] संयुक्ता रश्मयः ᵛस्वनयन् शब्दायन्ते । किंच ᵛदेवतमः देवानां मुख्यः ᵛअरतिः गन्ता ᵛविभ्वा विभवनशीलो महान् ᵛयः[4] अग्निः[4] ᵛप्रत्नेभिः पुराणैः ᵛरुशद्भिः श्वेतवर्णैः ᵛरेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः ᵛवि ᵛभाति विविधं दीप्यते ॥

१. ग–शोभनदीप्तेः । २. त-भ-मु–भानुमद्भिः । ३. ग-भ२–वा नियुद्भिः; त३-भ१–वायुद्भिः । त-भ६–वा द्युभिः । ४. त१.२.५–श्यामिः; त४–सोम्निः ।

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुऽतुकः । सुऽतुकेभिः । अश्वैः । रभस्वत्ऽभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ˇसः तादृशस्त्वं ˇनः अस्मदीये यज्ञे ˇमहि महान्[1] देवान् ˇआ ˇवक्षि आवह प्रापय । किंच ˇयुवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तरुण्योर्वा[2] ˇदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ˇअरतिः अग्निः सूर्यात्मना गन्ता त्वम् ˇआ[3] ˇसत्सि अस्माकं यज्ञमासीद । तथा ˇसुतुकः । तुकिर्गत्यर्थः । सुगमः स्तोतृभिः यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः ˇरभस्वान् वेगवान् ˇअग्निः अन्नादिगुणयुक्तस्त्वं ˇसुतुकेभिः सुगमैः ˇरभस्वद्भिः वेगवद्भिः ˇअश्वैः रोहिदाख्यैः सह ˇइह अस्मदीये यज्ञे ˇआ ˇगम्याः आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

'प्र ते' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयर्मि । मन्म । भुवः । यथा । वन्द्यः । नः । हवेषु ।
धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ˇते तुभ्यं हविः ˇप्र ˇयक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा ˇमन्म मननीयां स्तुतिं ˇते त्वदर्थं ˇप्र ˇइयर्मि प्रेरयामि प्रोच्चारयामि । ˇवन्द्यः सर्वैर्वन्दनीयस्त्वं ˇनः अस्मदीयेषु ˇहवेषु देवाह्वानेषु ˇयथा[4] त्वं संनिहितः ˇभुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे ˇप्रत्न पुराण ˇराजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ˇअग्ने सः ˇत्वम् ˇइयक्षवे यष्टुमिच्छते ˇपूरवे । पूरुरिति मनुष्यनाम[5] । मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय ˇधन्वन्निव ˇप्रपा ˇअसि । यथा धन्वन् धन्वनि मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा । प्रपिबन्त्यत्रेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गाव उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।
दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महाँश्चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनासः । अभि । सम्ऽचरन्ति । गावः । उष्णम्ऽइव । व्रजम् । यविष्ठ ।
दूतः । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्तः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ˇयविष्ठ युवतम अग्ने ˇयं[6] ˇत्वा त्वां ˇजनासः जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थम् ˇअभि ˇसंचरन्ति अभितः[7] परिचरन्ति[7] सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ˇगावः ˇउष्णमिव यथा गावः शीतार्ता उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं ˇव्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्[8] । स त्वं ˇदेवानाम् इन्द्रादीनां

---

१. ग३.६-भ-महतो । २. त-तरुण्योर्वा । ३. त४-आ च । ४. त-भ६-तथा । ५. त-'मनुष्यनाम' नास्ति । ६. त-'यं' नास्ति । ७. त-'अभितः परिचरंति' नास्ति । ८. त-भ६-मु-'तद्वत्' नास्ति ।

मर्त्यानां मनुष्याणां च दूतः असि हविष्प्रापणद्वारा। ततः महान् त्वम् अन्तः द्यावापृथिव्यो-र्मध्ये हवींष्यादाय रोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन चरसि गच्छसि। तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम्। न। त्वा। जेन्यम्। वर्धयन्ती। माता। बिभर्ति। सचनस्यमाना।
धनोः। अधि। प्रऽवता। यासि। हर्यन्। जिगीषसे। पशुःऽइव। अवऽसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जेन्यं जयशीलं त्वा त्वां शिशुं न पुत्रमिव वर्धयन्ती[1] पोषयन्ती माता पृथिवी सचनस्यमाना संपर्कमिच्छन्ती सती बिभर्ति धारयति। स त्वं हर्यन् कामयमानः[2] सन्नस्मिँल्लोके धनोरधि। अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः। अन्तरिक्षात् प्रवता प्रवणेन मार्गेण यासि यज्ञं प्रत्यागच्छसि। किंच त्वम् अवसृष्टः यष्टृभिर्हविरादाय जिगीषसे देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि। कथमिव। पशुरिव। यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः। अमूर। न। वयम्। चिकित्वः। महिऽत्वम्। अग्ने। त्वम्। अङ्ग। वित्से।
शये। वव्रिः। चरति। जिह्वया। अदन्। रेरिह्यते। युवतिम्। विश्पतिः। सन् ॥ ४ ॥

हे अमूर अमूढ अत एव चिकित्वः चेतनवन् हे अग्ने मूराः मूढाः वयं तव माहात्म्यं न जानीमः। किंतु हे अग्ने त्वमङ्ग। अङ्गेति निपात एवार्थे। त्वमेव तव महित्वं माहात्म्यं वित्से जानासि। त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति। किंच वव्रिः जीर्णः ओषधीसङ्घः शये शेते तिष्ठति। यद्वा। वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम्। आहवनीयाख्येन रूपेण रूपवान् शये चरति। अथ जिह्वया[3] ज्वालाख्यया अदन् हवींषि भक्षयन् चरति। वाक्यभेदा-दनिघातः। किंच विश्पतिः विशां स्वामी सन् अग्निः युवतिम् आत्मनो मिश्रयित्रीमाहुतिं दीर्घ-प्रसृतया[4] ज्वालया जिह्वया रेरिह्यते अत्यर्थं लेढि आस्वादयति ॥ 'लिह आस्वादने'। यङि रूपम्। यद्वा। सोऽग्निर्युवतिं तरुणीं जीर्णौषधिकां[5] पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित्। जायते। सनयासु। नव्यः। वने। तस्थौ। पलितः। धूमऽकेतुः।
अस्नाता। आपः। वृषभः। न। प्र। वेति। सऽचेतसः। यम्। प्रऽनयन्त। मर्ताः ॥ ५ ॥

नव्यः नवतरः स्तुत्यो वाग्निः कूचित् क्वचित् प्रदेशे जायते। कुत्र। सनयासु पुराणीषु जीर्णास्वोषधीष्वरण्योः। तथा पलितः पालयिता श्वेतवर्णः धूमकेतुः धूमप्रज्ञानोऽग्निः वने सर्व-

१. त-म६–'वर्धयंती' नास्ति। २. त-म६–कामानान्। ३. त१.४.५-म६–जिह्वा; त२.४.७-मु–जिह्वया जिह्वा। ४. त–°प्रमृतया। ५. त१.२.६.७-म६–जीर्णास्वधिकां; त४.५–जीर्णौस्वाधिकां

स्मिन्नरण्ये vतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदात्मना तिष्ठति च । vअस्नातः स्नान-मकुर्वन्ननपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः vआपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अप उदकानि प्राप्त्यर्थं vप्र vवेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । vवृषभो vन । यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि प्रगच्छति तद्वत् । vमर्ताः मनुष्या ऋत्विजः vसचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञाना वा सन्तः vयम् अग्निं vप्रणयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।
इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथम् । न । शुचयत्ऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने vवनर्गू वनगामिनौ vतनूत्यजा[1] चौर्ये मर्तुं कृतनिश्चयौ दुष्टौ vतस्करा तस्करौ यथा पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्[2] । तथा यास्कः—'तनूत्यक् तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते' (निरु. ३. १४) इत्यादि[3] । अधीताम् ॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वात् 'घुमास्था॰' इतीकारः । ततो हे vअग्ने vते त्वदर्थं vनव्यसी नवतरा vइयं vमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-ज्ज्ञात्वा vशुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैः vअङ्गैः तेजोभिः आत्मानं मदीयं यज्ञं प्रति vयुक्ष्व योजय । कथमिव । vरथं vन । यथा[4] रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतो याज्या 'ब्रह्म च ते' इत्येषा । सूत्रितं च—'ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।
रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे vजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने vते त्वदर्थं vब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं[5] vवर्धनी वर्धनं vभूत् भवतु । तथा vनमः नमस्कारश्च । किंच vइयम् इदानींक्रियमाणैषा स्तुतिः vसदमित् सदैव vवर्धनी वर्धयित्री vभूत् भवतु । तस्माद्धे vअग्ने vनः अस्माकं vतनयानि पुत्रान् vतोका पौत्रांश्च vरक्ष पालय । vउत अपि च vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यंस्त्वं vनः अस्माकं vतन्वः अङ्गानि vरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

'एकः समुद्रः' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगश्च । 'एकः' इत्यनुक्रान्तम् ॥

---

१. त१.२.६–तनूत्यजेव; म६–तनूत्यजे । २. ग–तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वाम-बध्नीतां । ३. त१.२.६.७-मु–इत्यादि रशनाभिर्दशभिरंगुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीतां अभ्यधायि । ४. त१.२.६.७–यथा रथिकः रथं अश्वैर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति लक्ष योजय । कथमिव रथं न यथा । ५. त१.२.७-म६–हवीरूपमकृतमन्नं ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः। समुद्रः। धरुणः। रयीणाम्। अस्मत्। हृदः। भूरिऽजन्मा। वि। चष्टे।
सिसक्ति। ऊधः। निण्योः। उपऽस्थे। उत्सस्य। मध्ये। निऽहितम्। पदम्। वेरिति वेः॥१॥

^v^समुद्रः यस्माद्धनान्युदकानि वा समुद्रवन्तीति तादृशः ^v^रयीणां धनानां ^v^धरुणः धारयिता ^v^एकः असहायः ^v^भूरिजन्मा बहुविधजननो नानायज्ञेष्वाहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः ^v^अस्मत्॥ 'सुपां सुलुक्°' इति षष्ठ्या लुक्। अस्माकं ^v^हृदः हृदयान्यभिलषितानि ^v^वि ^v^चष्टे विपश्यति[1] जानाति। उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति[2]' इति। किंच ^v^निण्योः। अन्तर्हितनामैतत्। अन्तर्हितयोर्ज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः ^v^उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् ^v^ऊधः रात्रिं ^v^सिषक्ति सेवते उपजीवति। यद्वा। निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेघं सेवते। अथ प्रत्यक्षः। हे अग्ने ^v^उत्सस्य उदकधारकस्य[3] लोकस्य ^v^मध्ये ^v^पदम् अपां स्थानं ^v^निहितम्। तत् माध्यमिकां वाचं ^v^वेः गच्छ। यद्वा। उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया[4] गच्छ॥ वेः। वी गत्यादिषु। लङि सिपि रूपम्। वाक्यभेदादनिघातः॥

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम्। नीळम्। वृषणः। वसानाः। सम्। जग्मिरे। महिषाः। अर्वतीभिः।
ऋतस्य। पदम्। कवयः। नि। पान्ति। गुहा। नामानि। दधिरे। पराणि॥ २ ॥

^v^वृषणः आहुतीनां सेक्तारः ^v^समानम् एकं ^v^नीळं स्थानमग्निं ^v^वसानाः मन्त्रत आच्छादयन्तः ^v^महिषाः महान्तो यजमानाः ^v^अर्वतीभिः वडवाभिः ^v^सं ^v^जग्मिरे समगच्छन्त। अश्ववन्तोऽभूवन्। यद्वा। अग्निमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाख्याभिर्वडवाभिः संयोजितवन्तः। तथा ^v^कवयः मेधाविनः ^v^ऋतस्य उदकस्य ^v^पदम् आवासस्थानमग्निं ^v^नि ^v^पान्ति नितरां रक्षन्ति। हविर्भिः स्तुतिभिश्च आराधयन्तीत्यर्थः[5]। ततः ^v^गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिव्यानि ^v^नामानि उदकानि ^v^दधिरे धारयन्ति। यद्वा। गुहा गूढे संवृते हृदये ^v^पराणि प्रधानान्यग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित्तन्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी। मायिनी इति। सम्। दधाते इति।
मित्वा। शिशुम्। जज्ञतुः। वर्धयन्ती इति।
विश्वस्य। नाभिम्। चरतः। ध्रुवस्य। कवेः। चित्। तन्तुम्। मनसा। विऽयन्तः ॥३॥

१. त–विनश्यति। २. त-मर–जानाति। ३. त३-मर–उदकधारस्य; भ१.४.७–उदकाधारस्य लोकधारस्य; म६–उदकाधारकस्य। ४. ग–स्वात्मनोप; त१.२.५.७–स्वान्यतया; त४–स्वात्मंततया; मर–स्वात्म्यतया। ५. त-भ१.४.६–रोधयंतीत्यर्थः।

ऋतायिनी ऋतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव मायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा[1] द्यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते[2] अरणी वा इममग्निं सं सम्यक् दधाते धारयतः । अग्निसूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा संदधाते । मित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य शिशुं शंसनीयं बालमग्निं जज्ञतुः जनयतः । वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः विश्वस्य सर्वस्य चरतः जङ्गमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः नाभिं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा कवेः मेधाविनोऽग्नेः तन्तुं तनितारं वैश्वानराख्यमंशमेव मनसा वियन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति[3] ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनयः । सुऽजातम् । इषः । वाजाय । प्रऽदिवः । सचन्ते ।
अधीवासम् । रोदसी इति । वसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः[4] इषः अभिलषितानीच्छन्तः प्रदिवः पुरातना ऋत्विग्यजमानाः सुजातम् आधानकाले सुष्ठूत्पन्नमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचन्ते हि सेवन्ते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधीवासम् ओषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरुपर्यर्थे । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्निविद्युदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं मधूनाम् उदकानां जन्यत्वेन संबन्धिभिः घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वव्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसॄः । अरुषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।
अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः[5] स्तोतृभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निः अरुषीः आरोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसॄः स्वयंसारिणीः 'काली कराली च' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः मध्वः मदकरात् यज्ञात् उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हृतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । कं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे स्थितः[6] ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम । पार्थिवस्य लोकस्य वव्रिं रूपं पृश्निवर्णम् अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ. सं. १०.८८.६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसॄ रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

---

१. त-भ६-'वा' नास्ति । २. त-°भूतौ । ३. त-भ१.२.४.६-मु-इति वा । ४. त-भ२.४.६-प्रवर्तनकाः । ५. ग-शब्द्यमानः; त-भ२.६-मु-वाश्यमानः वेद्यमानः; भ५-शब्द्यमानः । ६. त-भ२.६-मु-तस्मिन्; भ१.४-यस्मिन्; भ७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।
आयोः । ह । स्कम्भः । उपऽमस्य । नीळे । पथाम् । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

^v^कवयः मेधाविन ऋषयः ^v^सप्त ^v^मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । 'स्तेयं गुरुतल्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम्' (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः ^v^ततक्षुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु लङ्घनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ^v^तासां मर्यादानाम् ^v^एकामित् एकामेव ^v^अंहुरः पापवान् पुरुषः ^v^अभि ^v^गात् अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच ^v^आयोः तस्य मनुष्यस्य ^v^स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः ^v^उपमस्य समीपभूतस्यायोः ^v^नीळे स्थाने ^v^पथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां ^v^विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु ^v^धरुणेषु उदकेषु ^v^तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।
अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विऽओमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपऽस्थे ।
अग्निः । ह । नः । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । पूर्वे । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

^v^असत् अव्याकृतं ^v^सच्च व्याकृतम् । 'असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्' (छा. उ. ३. १९. १) इति श्रुतेः । सदसदात्मकं जगत् सर्वं ^v^परमे उत्तमे ज्ञानसहिते ^v^व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । ^v^अदितेः पृथिव्याः ^v^उपस्थे उपस्थाने समीपे ^v^दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । 'स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्' (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य द्युलोकस्याधिष्ठातृत्वादादित्यस्य । ^v^जन्मन् जन्मनि । तत एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वम् ^v^अग्निर्ह अग्निरेव ^v^ऋतस्य[1] कर्मफलस्य भोक्तृणां ^v^नः अस्माकं ^v^प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । 'तेजो रसो निरवर्ततताग्निः' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २; बृ. उ. १. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे 'ततो मनुष्या अजायन्त' इति प्रथमत एव मनुष्यसृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं ^v^पूर्वे उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् ^v^आयुनि कालेऽयमग्निरेव ^v^वृषभश्च आसीत् । ^v^धेनुः च अभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. ग-ऋतस्य सत्यभूतस्य; त३-ऋतस्य भूतस्य ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
सप्तमस्याष्टकस्येत्थं व्याकार्षीत् पञ्चमं सुधीः।
सायणाख्यस्ततः षष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र ‘अयं स यस्य’ इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। ‘अयम्’ इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥

अयं स यस्य शर्मन्नवोभिरग्नेरेधते जरिताभिष्टौ।
ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिवीतो विभावा॥ १॥

अयम्। सः। यस्य। शर्मन्। अवःऽभिः। अग्नेः। एधते। जरिता। अभिष्टौ।
ज्येष्ठेभिः। यः। भानुऽभिः। ऋषूणाम्। परिऽएति। परिऽवीतः। विभाऽवा॥ १॥

जरिता स्तोता अभिष्टौ यागे कृते[1] यस्य अग्नेः अवोभिः पालनैः[2] शर्मन् शर्मणि स्वगृहे एधते वर्धते सः अयम् अग्निर्यागार्थमस्माभिराहूत इति शेषः। विभावा दीप्तिमान् यः अग्निः ऋषूणां सूर्यरश्मीनां ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः भानुभिः तेजोभिः परिवीतः परिवृतः पर्येति सर्वतो गच्छति। यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः।
आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिह्वृतो अत्यो न सप्तिः॥ २॥

यः। भानुऽभिः। विभाऽवा। विऽभाति। अग्निः। देवेभिः। ऋतऽवा। अजस्रः।
आ। यः। विवाय। सख्या। सखिऽभ्यः। अपरिऽह्वृतः। अत्यः। न। सप्तिः॥ २॥

ऋतवा सत्यवानुदकवान्[3] यज्ञवान् वा अजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा। केनचिदनभिभूत इत्यर्थः। विभावा दीप्तिमान् यः अग्निर्देवेभिः देवैर्द्योतमानैः भानुभिः तेजोभिः विभाति विविधं दीप्यते किंच यः अग्निः सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि। कर्तुमिति शेषः। सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थाय अपरिह्वृतः अपरिहिंसितः। अपरिश्रान्त इत्यर्थः। आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। सप्तिः। सदासर्पण[4] इत्यर्थः। अत्यो न यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत्। सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इति पूर्ववद्योज्यम्॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ।
आ यस्मिन्मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्कभ्नाति शूषैः॥ ३॥

१. ग-त३अ-कृते सति। २. त-पालकैः। ३. त१.२.५.६-अ६-सत्यवाक्यवान्; त४-सत्यवाक्यवान्; त७-सत्यवाक्यवान्; मु-सत्यवान्। ४. ग-सदासर्पणशील; त२.४.६.७-सदासर्पण; त५-सदासर्पण; अ१.४-सदासर्पण।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कभ्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः विश्वस्याः देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य ईशे ईष्टे। अपि च विश्वायुः सर्वत्राप्रतिहतगमनः उषसो व्युष्टौ विवासन उदयकाले[1] होमार्थं यजमानानाम् ईशे ईष्टे। शूषैः शत्रुबलैः अरिष्टरथः अहिंसितयज्ञरथः सर्व एव यजमानः यस्मिन् अग्नौ मना मननीयानि हवींषि आ स्कभ्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति। सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मन्द्रो होता स जुह्वा३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्ऽमिश्लः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः[2] शूषेभिः हविर्लक्षणैर्बलैः[3]। बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः। अर्कैः स्तोत्रैश्च जुषाणः सेव्यमानः सन् देवान् इन्द्रादीन् अच्छ आप्तुं रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी जिगाति गच्छति[4]। गत्वा च मन्द्रः स्तुत्यः होता देवानामाह्वाता[5] होमनिष्पादको वा यजिष्ठः यष्टृतमः संमिश्लः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः सः अग्निः देवान् प्रति हविः आ जिघर्ति आहारयति। देवेभ्यो हविर्ददातीत्यर्थः[5] ॥

तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् उस्रां भोगानामुत्स्राविणं दातारं रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं तम् अग्निम् इन्द्रं न इन्द्रमिव गीर्भिः स्तुतिभिः नमोभिः हविर्भिश्च आ कृणुध्वम्। अस्मदभिमुखं कुरुत[6]। विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितॄणां देवानां जुह्वम् आह्वातारं जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा यम् अग्निम् आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति। तमा कृणुध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवन्त एवैः ।
अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवन्तः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

---

१. भ२–उषःकाले। २. त-भ२.६–पंडितोग्निः; भ१–पिंडितोग्निः। ३. त-भ६–हविर्युक्तैर्बलैः। ४. त-मु–'गच्छति' नास्ति। ५. ग–यष्टृतमः होमसाधनज्वालया संगतः अग्निः देवानिंद्रादीनाजुहोति। ६. त-भ६–कुरुध्वं।

हे अग्ने यस्मिन् त्वयि विश्वानि वसूनि धनानि सं संगमुः स्वर्गेण संगतानि अवभ्रिम। तत्र दृष्टान्तः। एवैः गमनैः सस्नीवन्तः सर्पणवन्तः शीघ्रगमनसमर्थाः अश्वाः वाजे न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत्। हे अग्ने स त्वम् इन्द्रवाततमाः इन्द्रेणाभिगताः ऊर्णाः रक्षाः अस्मे अस्मासु अर्वाचीनाः अभिमुखीः आ कृणुष्व आदरेण कुरु॥

अधा ह्यग्ने मह्ना निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूर्थ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः॥ ७॥

अर्ध। हि। अग्ने। मह्ना। निऽसद्य। सद्यः। जज्ञानः। हव्यः। बभूर्थ।
तम्। ते। देवासः। अनु। केतम्। आयन्। अर्ध। अवर्धन्त। प्रथमासः। ऊमाः॥ ७॥

अध अनन्तरं हि यस्माद्धे अग्ने त्वं मह्ना महत्त्वेन जज्ञानः जायमानो ज्वलन् निषद्य उपविश्य सद्यः तस्मिन् प्रजननकाल एव हव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्हः बभूथ भवसि तस्मात् कारणात् देवासः हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः ते तव स्वभूतं तं तादृशं केतं प्रज्ञानलक्षणम् अनु आयन् अनुगच्छन्ति। दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः। अध अनन्तरमृत्विगादयः प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः ऊमाः त्वया रक्षिताः सन्तः अवर्धन्त वर्धन्ते॥ ॥१॥

'स्वस्ति नः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'स्वस्ति' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तः सूक्तविनियोगः। स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य 'स्वस्ति नः' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः॥ १॥

स्वस्ति। नः। दिवः। अग्ने। पृथिव्याः। विश्वऽआयुः। धेहि। यजथाय। देव।
सचेमहि। तव। दस्म। प्रऽकेतैः। उरुष्य। नः। उरुऽभिः। देव। शंसैः॥ १॥

हे देव दानादिगुणविशिष्ट अग्ने त्वं दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः सकाशात् नः अस्मभ्यं विश्वायुः सर्वान्नं स्वस्ति पुत्रादि यजथाय देवयागार्थं धेहि प्रयच्छ। सर्वोपद्रवरहिताः सर्वान्नपुत्रयुक्ताश्च सन्तो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः। अपि च वयं सचेमहि। हे दस्म दर्शनीय देव अग्ने उरुभिः बहुभिः शंसैः शंसनीयैः तव संबन्धिभिः प्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः नः अस्मान् उरुष्य रक्ष॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानड्वसो दधानो मतिभिः सुजात॥ २॥

१. ग-त३.७-म५.६-मु—विश्वा विश्वानि; त१—विश्वा। २. त—एतैः। ३. त-म६-मु—शीघ्रगमनशीलाः समर्थाः। ४. त२—अथ; म१.४.७—अधाय; म६—अधा। ५. त१.२.५.७-म६—अथ; त३-म१.२.४.७—अधाथ। ६. ग—पुत्राद्यविनाशाय; त—पुत्रा; त३-म५.६—पुत्राद्यविनाशं। ७. त-म२.६—सर्वान्नयुक्ताश्च; त३-म१.४.७—सर्वान्नपुत्राश्च। ८. म५—सचेमहि त्वां सेवेमहि।

इमाः । अग्ने । मतयः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛइमाः ईदृश्यः ᵛमतयः स्तुतयः ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛजाताः अस्मदादिस्तोतृमुखादुत्पन्नाः[1] । उच्चारिता इत्यर्थः । ᵛगोभिरश्वैः च सहितं ᵛराधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम् ᵛअभि ᵛगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपान्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । ᵛयदा ᵛमर्तः अस्मदादिको मनुष्यः ᵛते त्वया दीयमानं ᵛभोगं भोगार्हं धनम् ᵛअनु ᵛआनट् प्राप्नोति लभते तदा हे ᵛवसो प्रशस्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे ᵛसुजात शोभनकर्मार्थमुत्पन्नाग्ने[2] त्वं ᵛदधानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् ᵛमतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अ॒ग्निं म॑न्ये पि॒तर॑म॒ग्निमा॒पिम॒ग्निं भ्रात॑रं स॒दमित्सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेरनी॑कं बृ॒ह॒तः स॑पर्यं दि॒वि शु॒क्रं य॑ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये॒ । पि॒तर॑म् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रात॑रम् । स॒दम् । इत् । सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेः । अनी॑कम् । बृ॒ह॒तः । स॒प॒र्य॒म् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॒ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता ᵛपितरम् ᵛअग्निम् एव ᵛमन्ये जाने । ᵛआपिं बन्धुम् ᵛअग्निम् एव मन्ये । ᵛभ्रातरम् ᵛअग्निम् एव मन्ये । ᵛसदमित् सदैवाविसंवादिनं ᵛसखायम् अग्निमेव जानामि । ᵛबृहतः महतः ᵛअग्नेः ᵛअनीकम् आहवनीयाख्यं मुखं ᵛसपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । ᵛदिवि द्युलोके स्थितं ᵛयजतं यष्टव्यं पूजनीयं ᵛसूर्यस्य संबन्धि ᵛशुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदभिप्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सि॒ध्रा अ॑ग्ने॒ धियो॑ अ॒स्मे सनु॑त्री॒र्यं त्राय॑से॒ दम॒ आ नित्य॑होता ।
ऋ॒तावा॒ स रो॒हिद॑श्वः पुरु॒क्षुर्द्युभि॑रस्मा॒ अह॑भिर्वा॒मम॑स्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने॒ । धियः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सनु॑त्रीः । यम् । त्राय॑से । दमे॑ । आ । नित्य॑ऽहोता ।
ऋ॒त॒ऽवा । सः । रो॒हित्ऽअ॑श्वः । पु॒रु॒ऽक्षुः । द्युऽभिः॑ । अ॒स्मै॒ । अह॑ऽभिः । वा॒मम् । अ॒स्तु॒ ॥४॥

हे ᵛअग्ने ᵛसनुत्रीः संभक्त्यः ᵛअस्मे अस्माकं संबन्धिन्यः ᵛधियः स्तुतयः ᵛसिध्राः सिद्धा निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । ᵛदम ᵛआ अस्मद्यज्ञगृहे मर्यादयावस्थितस्त्वं ᵛनित्यहोता सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् ᵛयं मां ᵛत्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि ᵛसः अहं त्वत्प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतः सन् ᵛऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । ᵛरोहिदश्वः रोहित्संज्ञकाश्वः ᵛपुरुक्षुः बह्वन्नश्च स्याम् । किंच ᵛअस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं ᵛद्युभिः दीप्तेषु ᵛअहभिः अहःसु दिवसेषु ᵛवामं वननीयं हविः ᵛअस्तु ॥

१. त१.२.४.५–°स्तोत्रमुवोचदुत्पन्नाः; त२–°स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७–°स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः; म६–°स्तोत्रमवोचन्मुखादुत्पन्नाः । २. ग–°कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५–°कर्मार्छिन्यन्नाग्ने; त३.७-म–°कर्मादुत्पन्नाग्ने; त६–°कर्मोत्पन्नाग्ने ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम्।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः । हितम् । मित्रम्ऽइव । प्रऽयोगम् । प्रत्नम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।
बाहुऽभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजनन्त । विक्षु । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

द्युभिर्हितं दीप्तिभिर्हितं मित्रमिव स्निग्धमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रत्नं पुराणम् ऋत्विजं होतृसंज्ञकम्। 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐ. ब्रा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः। अध्वरस्य यज्ञस्य जारं समापयितारम् एवंभूतम् अग्निमायवः यजमाना मनुष्याः बाहुभ्याम् अजनन्त जनितवन्तः। किंच विक्षु मनुष्येषु[1]। तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः। होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः। देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रऽचेताः ।
यथा । अयजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ६ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं दिवि द्युलोके स्थितान् देवान् इन्द्रादीन् स्वयम् आत्मनैव यजस्व। पाकः पक्तव्यप्रज्ञः अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो[2] मनुष्यः ते तव किं कृणवत् किं करोति। त्वयानधिष्ठितः[3] किंचिदपि न जानातीत्यर्थः। किंच हे देव त्वम् ऋतुभिः कालविशेषैः देवान् यथायजः इष्टवानसि एव एवं हे सुजात शोभनजन्मन्नग्ने तन्वम् आत्मानमपि यजस्व ॥

भवा नो अग्नेऽवितोत गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः।
रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःऽकृत् । उत । नः । वयःऽधाः ।
रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् अविता दृष्टभयेभ्यो रक्षकः भव भूयाः। उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव। उत अपि च वयस्कृत् अन्नस्य कर्ता भव। वयोधाः अन्नस्य दाता भव। हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयाग्ने त्वं स्वभूतां हव्यदातिं हविषो दातिं नः अस्मभ्यं रास्व च प्रयच्छ। उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्रास्व पालय ॥ ॥२॥

'प्र केतुना' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः। आदितः षडाग्नेय्य-स्ततस्तिस्र ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तं—'प्र केतुना नव त्रिशिरास्त्वाष्ट्रस्तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः' इति। आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयक्रतावुक्तो विनियोगः ॥

१. ग-त३-म२.५-मु–विशो मनुष्याः; त१.२.६-म१.४–विशो मनु; त७-म७-विशो मनुः; म६–विशेषो मनुष्याः। २. त–प्रकृष्टज्ञानो। ३. ग-त३-म–ऽधिष्ठितः सन्।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।
दिवश्चिदन्ताँ उपमाँ उदानळपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ १ ॥

अग्निः बृहता महता केतुना प्रज्ञानेन युक्तः सन् आ इदानीं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्र याति प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले वृषभः इव रोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति । दिवश्चित् द्युलोकस्यापि अन्तान् अवसानान् उपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना वा स्थितः उदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे वैद्युतात्मना महिषः महान् ववर्ध वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्मानस्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।
स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्ऽमान् । अस्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।
सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

गर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः वृषभः कामानां वर्षिताग्निः ककुद्मान् उन्नततेजस्कः मुमोद मोदते । किंच अस्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः वत्सः नक्तोषसोर्वत्सभूतः सायंप्रातराहुत्युपजीवनात् शिमीवान्[1] हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः[1] अरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति । सः अग्निः देवताति यज्ञे उद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु क्षयेषु आत्मीयेष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः प्रथमः देवानां स्थानेषु मुख्यः जिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः ।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।
अस्य । पत्मन् । अरुषीः । अश्वऽबुध्नाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

यः अग्निः पित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः मूर्धानम् आ अरब्ध स्वतेजोभिरारभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति । निर्मथनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः । सूरः सुवीर्यस्याग्नेः अर्णः गमनशीलं तेजः अध्वरे यज्ञे नि दधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । अस्य अग्नेः पत्मन् पतने अरुषीः आरोचमानाः ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने अश्वबुध्नाः व्याप्तमूला अशनबन्धना वा । हविराहारान्विता इत्यर्थः । तन्वः तदीयास्तनूः जुषन्त कवयः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।
ऋताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे स्वायै ॥ ४ ॥

---

१. ग-हविर्वहनात् देवानां आह्वानादिकर्मवेगत्वात् शिमीवानग्निः ।

उषःऽउषः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अभवः । विभाऽवा ।
ऋताय । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितर्वासयितर्वा प्रशस्य वा अग्ने त्वम् उषःउषः सर्वस्याः उषसः अग्रं पूर्वम् एषि प्राप्नोषि। अपि च यमयोः युग्मयोः रात्र्यहरूपयोः विभावा दीप्तिमान् अभवः भवसि। तन्वे स्वायै आत्मीयायशरीराय मित्रम् आदित्यं जनयन् उत्पादयन् सप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि ऋताय यज्ञार्थं दधिषे धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेषि ।
भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेषि ।
भुवः । अपाम् । नपात् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य हे अग्ने त्वं चक्षुः इव प्रकाशकः भुवः भवसि। गोपाः यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि। यत् यदा ऋताय सोमलक्षणस्योदकस्यादानार्थं वरुणः आदित्यः वेषि गच्छसि तदा त्वमेव भुवः भवसि। हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां नपात् पौत्रस्त्वमेव भुवः भवसि। अद्भ्यो हि मेघो जायते मेघादग्निर्विद्युद्रूपो जायत इत्यपां पौत्रत्वमुच्यते। यस्य यजमानस्य हव्यं हविः जुजोषः सेवसे तस्य दूतः भुवः भवसि ॥ ॥३॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येषा। सूत्रितं च—'तासां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १.६) इति। आग्नेयी काचित् काम्येष्टिः। तस्यामेषैव याज्या। सूत्रितं च—'आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।
दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वःऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे शिवाभिः कल्याणीभिः नियुद्भिः नियुत्संज्ञकाभिरश्वजातिभिः संबद्धं वायुं सचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे यज्ञस्य रजसश्च उदकस्य च नेता प्रापयिता भुवः भवसि। 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (निरु. ७. २४) इति श्रुतेः। किंच दिवि द्युलोके मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारमादित्यं दधिषे हविर्वहनद्वारेण धारयसि। हे अग्ने त्वं जिह्वां ज्वालां हव्यवाहं हविषां वोढ्रीं चकृषे करोषि ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन्धीतिं पितुरेवैः परस्य ।
सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

१. त-यज्ञस्य। २. ग-मु-तै.सं.२.४.१०.२; का. सं. ११. १०-उदीरयति; मै.सं.२.४.८ इत्यम्।

अस्य । त्रितः । क्रतुना । वव्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७॥

अस्मिन्नृचि इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्विंतीन्द्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्ध्यर्थं यज्ञभागं वव्रे। स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जलं यज्ञभागं च दत्तवान्। अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः ᵛत्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः ᵛएवैः आत्मनो रक्षणैर्युक्तः ᵛअन्तः यज्ञस्य मध्ये ᵛधीतिं भागम् ᵛइच्छन् ᵛपरस्य उत्कृष्टस्य ᵛपितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛक्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन ᵛवव्रे सखायं वृतवान्। किंच ᵛपित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः ᵛउपस्थे समीपस्थे यज्ञे ᵛसचस्यमानः ऋत्विग्भिः सेव्यमानस्त्रितः ᵛजामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं ᵛब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्ध्यर्थमुच्चारयन् ᵛआयुधानि स्वभूतानि ᵛवेति। त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत्।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः॥८॥

ᵛआप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा। तकारोपजनश्छान्दसः। ᵛसः त्रितः ᵛपित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि ᵛआयुधानि ᵛविद्वान् जानन् ᵛइन्द्रेषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् ᵛअभ्ययुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान्। तदनन्तरं ᵛसप्तरश्मिं शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रहहस्तम्। यद्वा। सप्तरश्मिरादित्यः। तत्सदृशम्। ᵛत्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां ᵛजघन्वान् हतवान्। मूर्धच्छेदनं कृतवानित्यर्थः। किंच ᵛत्रितः ᵛत्वाष्ट्रस्य ᵛचित् त्वष्टृपुत्रस्य ममापि ᵛगाः पशून् ᵛनिः ᵛससृजे विसृष्टवान्। अपहृतवानित्यर्थः॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनत्सत्पतिर्मन्यमानम्।
त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्ऽइनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्ऽपतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वऽरूपस्य । गोनाम् ।
आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥ ९ ॥

ᵛसत्पतिः सतां पालकः ᵛइन्द्रः ᵛभूरीत् बह्वेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा ᵛओजः बलम् ᵛउदिनक्षन्तं व्याप्नुवन्तं ᵛमन्यमानं शूरमित्यात्मानं चिन्तयन्तम्। यद्वा। मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा। दीप्यमानं क्रुध्यन्तं वा। त्वष्टृपुत्रं माम् ᵛअवाभिनत् वज्रेण विदारितवान्। विदार्य ᵛत्वाष्ट्रस्य ᵛचित् त्वष्टृपुत्रस्यापि ᵛगोनां गवाम्। स्वामिन इति शेषः। ᵛविश्वरूपस्य मम ᵛत्रीणि ᵛशीर्षा शीर्षाणि ᵛआचक्राणः आ समन्ताच्छब्दं कुर्वन् ᵛपरा ᵛवर्क् पराङ्मुखस्य वृक्णवान्[1] छिन्नवानित्यर्थः। ईदृशं भावि वस्तु विश्वरूपः स्वप्नान्तेऽनेन तृचेन दृष्टवान्॥ ॥ ४ ॥

---

१. त-भ-वृणीतवान्।

'आपो हि' इति नवर्चं नवमं सूक्तम्। अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिस्त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा वा। 'इदमापः' इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। 'ईशाना[1]' इति वर्धमाना। 'आपः पृणीत' इति प्रतिष्ठा[2]। शिष्टा गायत्र्यः। आपो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'आपो हि सिन्धुद्वीपो वाम्बरीष आपं गायत्रं ह्यनुष्टुबन्तं पञ्चमी[2] वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा[2] इति[2]। गतः सूक्तविनियोगः। आग्निमारुते 'आपो हि ष्ठा' इत्याद्यास्तिस्रः। सूत्रितं च—'आपो हि ष्ठेति तिस्रो हिरण्यवर्णा उपस्पृशन्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन। म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से॥ १॥

आपः॑। हि। स्थ। म॒यः॒ऽभुवः॑। ताः। नः॒। ऊ॒र्जे। द॒धा॒त॒न॒। म॒हे। रणा॑य। चक्ष॑से॥१॥

हि यस्मात् कारणात् आपः या यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ ताः तादृश्यो यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त। अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः। महे महते रणाय रमणीयाय[3] चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त। अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः॥

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑। उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑॥ २॥

यः। वः॒। शि॒वऽत॑मः। रसः॑। तस्य॑। भा॒ज॒य॒त॒। इ॒ह। नः॒। उ॒श॒तीःऽइ॑व। मा॒तरः॑॥२॥

हे आपः वः युष्माकं स्वभूतः यः रसः शिवतमः सुखतमः इह अस्मिँल्लोके तस्य तं रसं नः अस्मान् भाजयत सेवयत। उपयोजयतेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। उशतीरिव उशत्य इव पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः मातरः स्तन्यरसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत्।

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः॥ ३॥

तस्मै॑। अर॑म्। ग॒मा॒म॒। वः॒। यस्य॑। क्षया॑य। जिन्व॑थ। आपः॑। ज॒नय॑थ। च॒। नः॒॥३॥

हे आपः यूयं यस्य पापस्य क्षयाय विनाशाय अस्मान् जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय पापक्षयाय अरं क्षिप्रं वः युष्मान् गमाम गमयाम। वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः। यद्वा। यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीर्जिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमलं पर्याप्तं यथा भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम। किंच हे आपः नः अस्मान् जनयथ च। पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑। शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः॥ ४॥

शम्। नः॒। दे॒वीः। अ॒भिष्ट॑ये। आपः॑। भ॒व॒न्तु॒। पी॒तये॑। शम्। योः। अ॒भि। स्र॒व॒न्तु॒। नः॒॥४॥

नः अस्माकं पापापनोदद्वारेण शं सुखं भवन्तु देवीः देव्यः आपः[4]। अभिष्टये अस्मद्यज्ञाय भवन्तु। यज्ञाङ्गभावाय च भवन्त्वित्यर्थः। पीतये पानाय च भवन्तु। तथा शम् उत्पन्नानां रोगाणां शमनं योः यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु। अपि च नः अस्माकम् अभि उपरि स्रवन्तु शुद्ध्यर्थं सिञ्चन्तु॥

---

१. ग-त-म-'ईशाना...प्रतिष्ठा' नास्ति। २. ग-त१.२.३.४.५.६-म१.४.६.७-'पंचमी...प्रतिष्ठेति' नास्ति। ३. ग-संग्रामाय। ४. त-'आपः' नास्ति।

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् । अ॒पो या॑चामि भेष॒जम् ॥ ५ ॥ १०-९-५-६

ईशा॑नाः । वार्या॑णाम् । क्षय॑न्तीः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒पः । या॒चा॒मि॒ । भे॒ष॒जम् ॥ ५ ॥

ᵛवार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् ᵛईशानाः ईश्वराः ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां ᵛक्षयन्तीः निवासयित्रीः ᵛअपः उदकानि ᵛभेषजम् । सुखनामैतत् । पापापनोदनं[1] सुखं ᵛयाचामि अहं प्रार्थये ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥ १०-९-

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा । अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक्च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ७ ॥ १०-९-६-३

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ७ ॥

इ॒दमा॑पः॒ प्र व॑हत॒ यत्किं च॑ दुरि॒तं मयि॑ । यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒ यद्वा॑ शे॒प उ॒तानृ॑तम् ॥ ८ ॥

इ॒दम् । आ॒पः॒ । प्र । व॒ह॒त॒ । यत् । किम् । च॒ । दुः॒ऽइ॒तम् । मयि॑ ।

यत् । वा॒ । अ॒हम् । अ॒भि॒ऽदु॒द्रोह॑ । यत् । वा॒ । शे॒पे । उ॒त । अनृ॑तम् ॥ ८ ॥

आपो॑ अ॒द्यान्व॑चारिषं॒ रसे॑न॒ सम॑गस्महि ।
पय॑स्वानग्न॒ आ ग॑हि॒ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्च॑सा ॥ ९ ॥

आपः॑ । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒ग॒स्म॒हि॒ ।

पय॑स्वान् । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा ॥ ९ ॥

'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०–२३)[2] ॥ ॥ ५ ॥

'ओ चित्' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'ओ चित् षळूना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठ्ययुग्भिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे' इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्ययुक्षु विवस्वतः पुत्री यम्यृषिर्यमो देवता । 'यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्षु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । गतो विनियोगः ॥

ओ चि॑त्सखा॑यं स॒ख्या व॑वृत्यां ति॒रः पु॒रू चि॑दर्ण॒वं ज॑ग॒न्वान् ।
पि॒तुर्नपा॑त॒मा द॑धीत वे॒धा अधि॒ क्षमि॑ प्रत॒रं दीध्या॑नः ॥ १ ॥

ओ इति॑ । चि॒त् । सखा॑यम् । स॒ख्या । व॒वृ॒त्या॒म् । ति॒रः । पु॒रु । चि॒त् । अ॒र्ण॒वम् । ज॒ग॒न्वान् ।

पि॒तुः । नपा॑तम् । आ । द॒धी॒त॒ । वे॒धाः । अधि॑ । क्षमि॑ । प्र॒ऽत॒रम् । दीध्या॑नः ॥ १ ॥

---

१. ग–पापापनोदनात्मकं; भ–पापापनोदकं । २. त७–पुस्तके ऋ. सं. १.२३.२०–२३ मन्त्राणां भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम् । उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय ऋग्भाष्य एते मंत्रा न व्याख्याताः ।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवाद उच्यते। अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच। तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम्। निर्जनप्रदेशमित्यर्थः। पुरु चित् बह्वपि विस्तीर्णं च अर्णवं समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं जगन्वान् गतवती यमी। चित् इति पूजार्थे। पूजितमिष्टम्। श्रेष्ठमित्यर्थः। सख्यायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय आ ववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य स्वसंभोगं करोमीत्यर्थः। 'अर्थस्य त्वरिता गतिः' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात्। अपि च पितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवार्थाय अधि क्षमि अधि पृथिव्याम्। पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः। प्रतरं प्रकृष्टम्। सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। नपातं गर्भलक्षणमपत्यं वेधाः विधाता प्रजापतिः दीध्यानः आवयोरनुरूपस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् आ दधीत[1]। 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (ऋ. सं. १०. १८४. १) इत्युक्तवान्॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन्॥ २ ॥

न। ते। सखा। सख्यम्। वष्टि। एतत्। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति।
महः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। दिवः। धर्तारः। उर्विया। परि। ख्यन्॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच। हे यमि ते तव सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो यमः एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि न कामयते। यत् यस्मात् कारणात् यमी सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा विषुरूपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा भवाति भवति। तस्मान्न वष्टीत्यर्थः। इदानीं 'तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते। महः महतः असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः पुत्रासः पुत्रभूताः वीराः। 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम्। शत्रूणां विविधमीरयितारः[2] धर्तारः धारयितारः[3] दिवः द्युलोकस्य। प्रदर्शनमेतत्। द्युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः[3]। – – – ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः॥ ३ ॥

उशन्ति। घ। ते। अमृतासः। एतत्। एकस्य। चित्। त्यजसम्। मर्त्यस्य।
नि। ते। मनः। मनसि। धायि। अस्मे इति। जन्युः। पतिः। तन्वम्। आ। विविश्याः॥३॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच। घ इति निपातोऽप्यर्थे। हे यम ते प्रसिद्धाः अमृतासः प्रजापत्यादयो[4] देवा अपि एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं त्यजसम्। त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम्। उशन्ति कामयन्ते। एकस्य चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः। अतः कारणात् ते तव मनः चित्तम्

१. ग–दधीत आदधातु; त-भ६–दधीत आदधाव; भ१.२–दधीत अदधात; भ४–दधीत आदधात। २. त१–विविधारयितारो; त२.४.५.६.७–विविधमाधारयितारो; भ–विविधमीरयितारो। ३. ग–°मित्यर्थः धर्तारः उर्विया उरवः मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदंति। ४. त-भ६–मात्रापत्यादयो।

ᵛअस्मे अस्माकम्। ममेत्यर्थः। ᵛमनसि चित्ते ᵛनि ᵛधायि निधीयताम्। अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः। अपि च। ᵛजन्युः इति लुप्तोपममेतत्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः ᵛपतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा ᵛतन्वं मदीयं शरीरम् ᵛआ ᵛविविश्याः संभोगेनाविश। योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुम्बनादिना मां संभुङ्क्ष्वेत्यर्थः॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ॥ ४॥

न। यत्। पुरा। चकृम। कत्। ह। नूनम्। ऋता। वदन्तः। अनृतम्। रपेम।
गन्धर्वः। अप्ऽसु। अप्या। च। योषा। सा। नः। नाभिः। परमम्। जामि। तत्। नौ॥४॥

यमो यमीं पुनर्ब्रूते। ᵛपुरा पूर्वं प्रजापतिः ᵛयत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं ᵛन ᵛचकृम नाकुर्म। वयम् ᵛऋता ऋतानि सत्यानि ᵛवदन्तः ब्रुवन्तः ᵛअनृतम् असत्यं ᵛकद्ध कदा खलु ᵛनूनं[1] निश्चितं ᵛरपेम वदेम। न कदाचिदपीत्यर्थः। अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत्। अपि च ᵛअप्सु। अन्तरिक्षनामैतत्। अन्तरिक्षे स्थितः ᵛगन्धर्वः[2] गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयिता[3] आदित्यः ᵛअप्या अन्तरिक्षस्था ᵛसा प्रसिद्धा ᵛयोषा आदित्यस्य भार्या सरण्यूः ᵛच ᵛनः नावावयोः ᵛनाभिः उत्पत्तिस्थानम्। मातापितरावित्यर्थः। ᵛतत् तस्मात् कारणात् ᵛनौ आवयोः ᵛजामि बान्धवमुत्कृष्टम्[4]। एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः॥ ५॥

गर्भे। नु। नौ। जनिता। दंपती इति दम्ऽपती। कः। देवः। त्वष्टा। सविता। विश्वऽरूपः।
नकिः। अस्य। प्र। मिनन्ति। व्रतानि। वेद। नौ। अस्य। पृथिवी। उत। द्यौः॥५॥

ᵛत्वष्टा रूपाणां कर्ता ᵛसविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः ᵛविश्वरूपः सर्वात्मकः ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तः ᵛजनिता जनयिता प्रजापतिः ᵛगर्भे ᵛनु गर्भावस्थायामेव ᵛनौ आवां ᵛदंपती जायापती ᵛकः कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात्। ᵛअस्य प्रजापतेः ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛनकिः ᵛप्र ᵛमिनन्ति न केचित् प्रहिंसन्ति। न लोपयन्तीत्यर्थः। अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः। अपि च ᵛनौ आवयोः ᵛअस्य इदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं ᵛपृथिवी भूमिः ᵛवेद जानाति। ᵛउत अपि च ᵛद्यौः द्युलोकोऽपि जानाति॥ ॥ ६॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत्।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन्॥ ६॥

कः। अस्य। वेद। प्रथमस्य। अह्नः। कः। ईम्। ददर्श। कः। इह। प्र। वोचत्।
बृहत्। मित्रस्य। वरुणस्य। धाम। कत्। ऊँ इति। ब्रवः। आहनः। वीच्या। नॄन्॥६॥

---

१. ग-त-भ-'नूनं' नास्ति। २. त-भ१.२.४.६-'गन्धर्वः' नास्ति। ३. त-भ६-धारयिता गंधर्वः। ४. ग-बांधवं परममुत्कृष्टं।

प्रथमस्याह्नः संबन्धि अस्य इदमन्योन्यसंगमनं कः वेद जानाति। प्रथमेऽहनि यत्कृतं तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः। इह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षतः क ईम् इदं संगमनं ददर्श पश्यति कः प्र वोचत् प्रख्यापयति। न कोऽपीत्यर्थः। मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तत्र नॄन् मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहनः आहन्तर्मर्यादया हिंसितः। स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तेत्यर्थः। एवंभूत हे यम त्वं कत् ब्रवः किं वा ब्रवीषि॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा॥ ७॥

यमस्य। मा। यम्यम्। कामः। आ। अगन्। समाने। योनौ। सहऽशेय्याय।
जायाऽइव। पत्ये। तन्वम्। रिरिच्याम्। वि। चित्। वृहेव। रथ्याऽइव। चक्रा॥ ७॥

यमस्य तव कामः अभिलाषः यम्यं यमीं मा मां प्रति आगन् आगच्छतु। ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः। किमर्थम्। समाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनार्थम्। तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम्। त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः। किंच। चित् इति पूरणः। वि वृहेव। 'वृहू उद्यमने'। धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः। तत्र दृष्टान्तः। रथ्येव चक्रा। रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत्[२]॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा॥ ८॥

न। तिष्ठन्ति। न। नि। मिषन्ति। एते। देवानाम्। स्पशः। इह। ये। चरन्ति।
अन्येन। मत्। आहनः। याहि। तूयम्। तेन। वि। वृह। रथ्याऽइव। चक्रा॥ ८॥

यम्या प्रत्याख्यातो यमः पुनराह। इह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रादयश्चाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति। न नि मिषन्ति मेषणं[३] न कुर्वन्ति। शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः। हे आहनः ममापहन्त्रि असद्भाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि संगच्छ। गत्वा च तेन वि वृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ। तत्र दृष्टान्तः। रथ्येव चक्रा। यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत्॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात्।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि॥ ९॥

रात्रीभिः। अस्मै। अहऽभिः। दशस्येत्। सूर्यस्य। चक्षुः। मुहुः। उत्। मिमीयात्।
दिवा। पृथिव्या। मिथुना। सबन्धू इति सऽबन्धू। यमीः। यमस्य। बिभृयात्। अजामि॥ ९॥

---

१. त-भ६-त्रीन्। २. त-भ६-'मुद्यतस्तद्वत्। ३. ग-त४-भ६-निमेषणं।

ᵛरात्रिभिः ᵛअहभिः अहोरात्रयोः ᵛअस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः ᵛदशस्येत् प्रयच्छतु। ᵛसूर्यस्य संबन्धि ᵛचक्षुः तेजः ᵛमुहुः मुहुः अस्मै यमाय ᵛउन्मिमीयात् उदेतु। ᵛदिवा ᵛपृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह ᵛमिथुना मिथुनौ ᵛसबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय[1]। एतज्ज्ञात्वा इयं ᵛयमीः ᵛयमस्य ᵛअजामि अभ्रातरं ᵛबिभृयात् धारयतु। यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत्॥ १०॥

आ। घ। ता। गच्छान्। उत्ऽतरा। युगानि। यत्र। जामयः। कृणवन्। अजामि।
उप। बर्बृहि। वृषभाय। बाहुम्। अन्यम्। इच्छस्व। सुऽभगे। पतिम्। मत्॥ १०॥

ᵛयत्र येषु कालेषु ᵛजामयः भगिन्यः ᵛअजामि अभ्रातरं पतिं ᵛकृणवन् करिष्यन्ति ᵛता तानि ᵛउत्तरा उत्तराणि ᵛयुगानि कालविशेषाः ᵛआ ᵛगच्छान् आगमिष्यन्ति। ᵛघ इति पूरणः। यस्मादेवं तस्माद्धे ᵛसुभगे त्वमिदानीं ᵛमत् मत्तः ᵛअन्यं ᵛपतिं भर्तारम् ᵛइच्छस्व कामयस्व। तदनन्तरं ᵛवृषभाय तव योनौ रेतः सेक्त्रे पुरुषाय आत्मीयं ᵛबाहुम् ᵛउप ᵛबर्बृहि। शयनकाले उपबर्हणं कुरु॥ ॥ ७॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात्।
काममूता बह्वे३तद्रपामि तन्वा मे तन्वं१ सं पिपृग्धि॥ ११॥

किम्। भ्राता। असत्। यत्। अनाथम्। भवाति।
किम्। ऊँ इति। स्वसा। यत्। निःऽऋतिः। निऽगच्छात्।
कामऽमूता। बहु। एतत्। रपामि। तन्वा। मे। तन्वम्। सम्। पिपृग्धि॥ ११॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह। ᵛयत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्रादिकम् ᵛअनाथं नाथरहितं भवति सः ᵛभ्राता ᵛकिम् ᵛअसत् किं भवति। न भवतीत्यर्थः। किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं ᵛनिर्ऋतिः दुःखं ᵛनिगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा ᵛस्वसा ᵛकिमु किं वा भवति। भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः। साहं ᵛकाममूता कामेन मूर्छिता सती ᵛबहु नानाप्रकारम् ᵛएतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च ᵛरपामि प्रलपामि। एतज्ज्ञात्वा ᵛमे मम ᵛतन्वा शरीरेण ᵛतन्वं शरीरं ᵛसं ᵛपिपृग्धि संपर्चय। संभोगेन संश्लेषय। मां सम्यग्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं१ सं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्।
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत्॥ १२॥

न। वै। ऊँ इति। ते। तन्वा। तन्वम्। सम्। पपृच्याम्। पापम्। आहुः। यः। स्वसारम्। निऽगच्छात्।
अन्येन। मत्। प्रऽमुदः। कल्पयस्व। न। ते। भ्राता। सुऽभगे। वष्टि। एतत्॥ १२॥

यमो यमीं प्रत्युक्तवान्। हे यमि ᵛते तव ᵛतन्वा शरीरेण ᵛतन्वम् आत्मीयं शरीरं ᵛन ᵛवै ᵛसं ᵛपपृच्यां नैव संपर्चयामि। नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः। ᵛयः भ्राता ᵛस्वसारं भगिनीं

१. ग-त४-म१.४—यमाय वहेतां; म२—यमाय वहंता।

"निगच्छात् नियमेनोपगच्छति। संभुङ्क्त इत्यर्थः। तं "पापं पापकारिणम् "आहुः। शिष्टा वदन्ति। एतज्ज्ञात्वा हे "सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं "मत् मत्तः "अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह "प्रमुदः संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् "कल्पयस्व समर्थय। "ते तव "भ्राता यमः "एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं कर्तुं "न "वष्टि न कामयते। नेच्छति॥

बतो बंतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्॥ १३॥

बतः। बत। असि। यम। न। एव। ते। मनः। हृदयम्। च। अविदाम।
अन्या। किल। त्वाम्। कक्ष्याऽइव। युक्तम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम्॥१३॥

यमी प्रत्युवाच। हे "यम त्वं "बतः दुर्बलः "असि। "बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः। अनुकम्प्यश्चासि। "ते त्वदीयं "मनः मनोगतं संकल्पं "हृदयं "च बुद्धिगतमध्यवसायं च "नैव "अविदाम वयं न जानीम एव। मत्तः "अन्या काचित् स्त्री "त्वां "परि "ष्वजाते "किल। तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते। "कक्ष्येव "युक्तम्। यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते[1] तद्वत्। "लिबुजेव "वृक्षम्। यथा लिबुजा वननिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च। अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां परिष्वङ्क्तुं[2] नेच्छसीत्यर्थः॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्॥ १४॥

अन्यम्। ऊँ इति। सु। त्वम्। यमि। अन्यः। ऊँ इति। त्वाम्। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षम्।
तस्य। वा। त्वम्। मनः। इच्छ। सः। वा। तव। अध। कृणुष्व। सम्ऽविदम्। सुऽभद्राम्॥१४॥

यमः पुनरप्याह। हे "यमि "त्वम् "अन्यमु अन्यं पुरुषमेव "सु सुष्ठु परिष्वज। "अन्य "उ अन्योऽपि पुरुषः "त्वां "परि "ष्वजाते। तत्र दृष्टान्तः। "लिबुजेव "वृक्षम्। यथा वल्ली गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत्। तथा सति। वाशब्दः समुच्चये। "त्वं "तस्य च पुरुषस्य "मनः "इच्छ कामय। तस्य त्वं वशवर्तिनी भवेत्यर्थः। "सः च पुरुषः "तव मन इच्छतु। "अध अथ परस्परवशवर्तित्वानन्तरं त्वं तेन सह "सुभद्रां सुकल्याणीं "संविदं परस्परसंभोगसुखसंवित्तिं "कृणुष्व कुरुष्व॥ ॥८॥

'वृषा' इति नवर्चमेकादशं सूक्तमाङ्गिरहविर्धानस्यार्षमाग्नेयम्[3]। सप्तम्याद्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'वृषा नवाङ्गिर्हविर्धान आग्नेयं तु त्रिस्त्रिष्टुबन्तम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून्॥ १॥

वृषा। वृष्णे। दुदुहे। दोहसा। दिवः। पयांसि। यह्वः। अदितेः। अदाभ्यः।
विश्वम्। सः। वेद। वरुणः। यथा। धिया। सः। यज्ञियः। यजतु। यज्ञियान्। ऋतून्॥१॥

---

१. त–परिष्वजाते। २. त-भ-मु–परिष्वक्तुं। ३. ग-त-भ–सूक्तमेहविर्धान"।

^v^वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता[1] ^v^यह्वः महान् ^v^अदाभ्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः ^v^अदितेः अक्षीणयागक्रियस्य ^v^वृष्णः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय ^v^दोहसा दोहनेन महता प्रक्षारणेन ^v^दिवः सकाशात् ^v^पयांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि ^v^दुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किंच ^v^यथा ^v^वरुणः आदित्यः ^v^धिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया ^v^विश्वं सर्वं ^v^वेद जानाति तथा ^v^सः अयमग्निः जानातीत्यर्थः । ^v^यज्ञियः यज्ञार्हः ^v^सः अग्निः ^v^यज्ञियान् यज्ञार्हान् ^v^ऋतून् ^v^यजतु पूजयतु ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।
इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

^v^रपत् रपितवत्यग्निगुणानुक्तवती ^v^गन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री ^v^अप्या अद्भिः संस्कृता ^v^योषणा आहुतिलक्षणा स्त्री ^v^च । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । ^v^नदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः ^v^मे मम स्वभूतं ^v^मनः ^v^नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे ^v^परि ^v^पातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किंच ^v^अदितिः अखण्डनीयोऽग्निः ^v^नः अस्मान् ^v^इष्टस्य यागस्य ^v^मध्ये ^v^नि ^v^धातु निदधातु नितरां स्थापयतु । ^v^प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः ^v^नः अस्माकं ^v^ज्येष्ठः ^v^भ्राता ^v^वि ^v^वोचति विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मत्कुलीनो देवयागप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।
यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

^v^भद्रा भजनीया ^v^क्षुमती शब्दवती ^v^यशस्वती अन्नवती कीर्तिमती वा ^v^सो ^v^चित् सैव प्रसिद्धा ^v^उषाः ^v^मनवे मनुष्याय यजमानाय ^v^स्वर्वती आदित्यवती सती ^v^नु क्षिप्रम् ^v^उवास उषितवती[2] । उदितवतीत्यर्थः[2]। कदोदितवती इत्युच्यते । ^v^यत् यदा ^v^उशन्तं स्तुतिं हविश्च कामयमानम् ^v^उशतां यष्टुं[3] कामयमानानां[4] संबन्धिनं ^v^होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा ^v^ईम् एनम् ^v^अग्निम् ^v^अनु ^v^क्रतुं स्तुतिकर्मणः पश्चात् ^v^विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं ^v^जीजनन्[5] । ऋत्विग्यजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ ४ ॥

अध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अभरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥४॥

---

१. त-भ६-वर्षिता । २. त-भ६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-भ६-शब्दं । ४. त१-भ२.५-कामयमानानां बक्षमानानां । ५. ग-त३-भ५-जीजनन् अजीजनन् ।

अध अथ अनन्तरं श्येनः श्येनाख्यः विः[1] पक्षी अध्वरे यागे इषिरः अभिगमनशीलः विभ्वं महान्तं विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं अयं तं अग्निं रुशन्तं नाम्यन्तं नाभिप्रकृतं सोमम् आभरत् आहृतवान्। अपि च यदि यदा आर्याः अभिगमनीयं तं अग्निं कृण्वन्तः विशः यजमाना मनुष्याः दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा होतारम् अग्निं वृणते प्रार्थयन्ते अध तदा धीः यागादिक्रिया अजायत। यज्वभिः प्रजायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः।
विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा। असि। रण्वः। यवसाऽइव। पुष्यते। होत्राभिः। अग्ने। मनुषः। सुऽअध्वरः।
विप्रस्य। वा। यत्। शशमानः। उक्थ्यम्। वाजम्। ससऽवान्। उपऽयासि। भूरिऽभिः ॥५॥

हे अग्ने त्वं[2] सदा सततं रण्वः असि रमणीयो भवसि[3]। तत्र दृष्टान्तः। यवसेव पुष्यते। यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वते हस्त्यश्वगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत्। अपि च हे अग्ने मनुषः मनुष्यस्य स्वभूतैः होत्राभिः। होत्रेति यज्ञनामैतत्। यज्ञैः स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः। विप्रस्य वा स्तोतुर्वा यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यं स्तोत्रं शशमानः प्रशंसन् वाजं हविर्लक्षणमन्नं ससवान् संभजमानश्च भूरिभिः[4] बहुभिर्देवैः सह उपयासि उपगच्छसि ॥　　॥ ९ ॥

उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति।
विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत्। ईरय। पितरा। जारः। आ। भगम्। इयक्षति। हर्यतः। हृत्तः। इष्यति।
विवक्ति। वह्निः। सुऽअपस्यते। मखः। तविष्यते। असुरः। वेपते। मती ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति उदीरय उद्गमय। तत्र दृष्टान्तः। आकार उपमार्थे। रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः। स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत्। हर्यतः यागं कामयमानान् प्रति इयक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति। हृत्तः हृदयेन[5] च इष्यति। इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः। अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति। विवक्ति विवक्षति। शब्दलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च। वह्निः वोढा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च स्वपस्यते शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति। मखः। यज्ञनामैतत्। अत्र तत्प्रयोक्ताध्वर्युरुच्यते। स च तविष्यते। तविषिर्वृद्ध्यर्थः। स चात्रान्तर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतुविषति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा। ब्रह्मेति शेषः। मती मत्या बुद्ध्या वेपते। कर्मवैगुण्यात् बिभ्यत् कम्पते। हे अग्ने यतो यजमानः सर्वर्त्विजश्च स्वस्वकर्म[6] कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे।
इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान्भूषति द्यून् ॥ ७ ॥

१. ग—कश्चित्। २. त-म६—'त्वं' नास्ति। ३. त-म६—असि। ४. ग—त्वं भूरिभिः। ५. त-म६-मु—हृदयेनैव। ६. त-मु—स्वकर्म।

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सूनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूषति । द्यून् ॥७॥

हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र ᵛअग्ने ᵛते त्वदीयां ᵛसुमतिं शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं ᵛयः[1] ᵛमर्तः मनुष्यो यजमानः ᵛअक्षत् अश्नुते। अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः। ᵛसः यजमानः ᵛअति ᵛप्र ᵛशृण्वे सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते। प्रख्यातो भवतीत्यर्थः। कीदृशः। ᵛइषम् अन्नं ᵛदधानः अर्थिभ्यः प्रयच्छन् ᵛअश्वैः ᵛवहमानः[2]। किंच ᵛसः एव ᵛद्युमान् दीप्तिमान् शरीरपतनानन्तरं द्युस्थानवान् वा ᵛअमवान् बलवान् ᵛआ ᵛद्यून्। द्युरित्यहर्नाम। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया। आदित्यकर्तृकाण्यहानि। आचन्द्रार्कमित्यर्थः। ᵛभूषति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्न एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्। तथैव पञ्चमारण्यके[3] सूत्रितं—'यदग्न एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति[3] ॥

यद॑ग्न ए॒षा समि॑ति॒र्भवा॑ति दे॒वी दे॒वेषु॑ यज॒ता य॑जत्र ।
रत्ना॑ च॒ यद्वि॒भजा॑सि स्वधावो भा॒गं नो॒ अत्र॒ वसु॑मन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥८॥

हे ᵛयजत्र यष्टव्य ᵛअग्ने ᵛयत् यदा ᵛएषा ᵛसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः[4] ᵛयजता यजतेषु यष्टव्येषु ᵛदेवेषु मध्ये ᵛदेवी द्योतमाना ᵛभवाति। यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तूयन्त इज्यन्ते चेत्यर्थः। हे ᵛस्वधावः हविर्लक्षणान्नवन्नग्ने त्वं ᵛयत् यदा ᵛरत्ना ᵛच रत्नानि रमणीयानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ᵛविभजासि विभजसि ᵛअत्र तदानीं तथा ᵛनः अस्मान् प्रति ᵛवसुमन्तं धनवन्तं नानाधनावयवभूतं ᵛभागम् अंशं ᵛवीतात्। वी[5] गत्यादिषु[5]। 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ्। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः। वयय आगमय। अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रु॒धी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥९॥

हे ᵛअग्ने ᵛसधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे[6] ᵛसदने यज्ञगृहे स्थितः सन् ᵛनः अस्मदीयं वचनं ᵛश्रुधि शृणु। किं तद्वचनम् उच्यते। ᵛअमृतस्य देवपानस्य मधुनः ᵛद्रवित्नुं द्रावकं ᵛरथम् आत्मीयं ᵛयुक्ष्व। आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुङ्क्ष्व। संयुक्तेन रथेन गत्वा ᵛनः अस्माकं

---

१. त-भ-मु-'यः' नास्ति। २. ग-त३-भ५-ऋहमानः उह्यमानः। ३. त-भ१.२.४-पंचमारण्यकं; भ६-पंचमारण्यकं यदग्न एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाथ वीथेति। ४. त-स्तुतिमंहतिश्च; भ१.२.४-स्तुतिसंहितत्वं; भ६-स्तुतिर्महतिश्च; मु-स्तुतिः संहतिश्च। ५. त१.२.६-भ१-'वी गत्यादिषु' नास्ति; त३.४.५-भ२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने किय्रांश्चिदवकाशो विद्यते; भ६-भक्षयतु। ६. त-सर्वदेवताअधारणे।

यज्ञं प्रति देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ यद्वा[1] देवाः पुत्रा ययोस्ते। रोदसी[2] द्यावापृथिव्यौ आ वह प्रापय। देवानां मध्ये कश्चिद्देवः अत्र भूः अस्मद्यज्ञे अस्मद्यज्ञादन्यत्र माकिः स्यात्। त्वं च इह अस्मिन् यज्ञे स्याः संनिहितो भव ॥　　॥ १० ॥

'द्यावा' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तमाङ्गेर्हविर्धानस्यार्षं[3] त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'द्यावा' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

द्यावा॑ ह॒ क्षामा॑ प्रथ॒मे ऋ॒तेना॑भिश्रा॒वे भ॑वतः स॒त्यवाचा॑ ।
दे॒वो यन्मर्ता॑न्य॒जथा॑य कृ॒ण्वन्त्सीद॒द्धोता॑ प्र॒त्यङ् स्वमसुं॒ यन् ॥ १ ॥

द्यावा॑। ह॒। क्षामा॑। प्र॒थ॒मे इति॑। ऋ॒तेन॑। अ॒भि॒ऽश्रा॒वे। भ॒व॒तः॒। स॒त्य॒ऽवाचा॑।
दे॒वः। यत्। मर्ता॑न्। य॒जथा॑य। कृ॒ण्वन्। सीद॑त्। होता॑। प्र॒त्यङ्। स्वम्। असु॑म्। यन् ॥ १ ॥

सत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ प्रथमे प्रधानभूते द्यावा क्षामा द्युक्षामे द्यावापृथिव्यौ ऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह अभिश्रावे। आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्राव आह्वानम्। तस्मिन् अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिन्याह्वाने भवतः। लोडर्थे लट्। भवताम्। यत् यदा देवः द्योतमानोऽग्निः यजथाय यज्ञाय मर्तान् मनुष्यान् कृण्वन् प्रेरयन् प्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां प्रत्यञ्चिता स्वम् असुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं यन् प्राप्नुवन् होता देवानामाह्वाता सीदत् वेद्यां निषीदति। तदास्मद्यागकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निः[4] आह्वयत्वित्यर्थः ॥

दे॒वो दे॒वान्प॑रि॒भूर्ऋ॒तेन॒ वहा॑ नो ह॒व्यं प्र॑थ॒मश्चि॑कि॒त्वान् ।
धू॒मके॑तुः स॒मिधा॒ भाऋ॑जीको म॒न्द्रो होता॒ नित्यो॑ वा॒चा यजी॑यान् ॥ २ ॥

दे॒वः। दे॒वान्। प॒रि॒ऽभूः। ऋ॒तेन॑। वह॑। नः॒। ह॒व्यम्। प्र॒थ॒मः। चि॒कि॒त्वान्।
धू॒मऽके॑तुः। स॒म्ऽइधा॑। भाःऽऋ॑जीकः। म॒न्द्रः। होता॑। नित्यः॑। वा॒चा। यजी॑यान् ॥ २ ॥

देवः द्योतमानोऽग्निस्त्वं देवान् इन्द्रादीन् परिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परिगृह्णन्[5] ऋतेन यज्ञेन सह नः अस्माकं हव्यं हविः वह प्रापय। कीदृशस्त्वम्। प्रथमः देवानां मुख्यः चिकित्वान् सर्वं जानन् धूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा समिधा समिन्धनेन संदीपनेन भाऋजीकः ऋजुदीप्तिः। ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः। मन्द्रः स्तुत्यः होता आह्वाता नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥

स्वावृ॑ग्दे॒वस्या॒मृतं॒ यदी॒ गोरतो॑ जा॒तासो॑ धारयन्त उ॒र्वी ।
विश्वे॑ दे॒वा अनु॒ तत्ते॒ यजु॑र्गुर्दु॒हे यदेनी॑ दि॒व्यं घृ॒तं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृ॑क्। दे॒वस्य॑। अ॒मृत॑म्। यदि॑। गोः। अतः॑। जा॒तासः॑। धा॒रय॑न्ते। उ॒र्वी इति॑।
विश्वे॑। दे॒वाः। अनु॑। तत्। ते॒। यजुः॑। गुः॒। दु॒हे। यत्। एनी॑। दि॒व्यम्। घृ॒तम्। वारिति॒ वाः ॥ ३ ॥

१. त-'यद्वा' नास्ति। २. त-'रोदसी' नास्ति। ३. ग-त-भ-सूक्तमङ्गेर्हवि°। ४. भ१-प्रमुखोनग्निः; भ४.६-प्रमुखानग्निः; भ७-प्रमुखाग्नि। ५. त-भ२.६-परिगृह्णन्; भ१.४-परिगृ; भ७-परिभूः।

ᵛदेवस्य अग्नेः ᵛस्वावृक् स्वार्जनम् ᵛअमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् ᵛयदि यदोत्पद्यते तदा ᵛअतः अस्मात् ᵛगोः उदकात् ᵛजातासः उत्पन्ना ओषधयः ᵛउर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति। ᵛविश्वे ᵛदेवाः सर्वे स्तोतारः ᵛते तव संबन्धि ᵛतत् ᵛयजुः उदकस्य तद्दानम् ᵛअनु ᵛगुः अनुगायन्ति। ᵛएनी श्वेता दीप्तिः ᵛदिव्यं दिवि भवं ᵛघृतं क्षरत्[2] ᵛयत् ᵛवाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं ᵛदुहे दोग्धि॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे।
अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्॥ ४॥

अर्चामि। वाम्। वर्धाय। अपः। घृतस्नू इति घृतऽस्नू। द्यावाभूमी इति। शृणुतम्। रोदसी इति। मे। अहा। यत्। द्यावः। असुऽनीतिम्। अयन्। मध्वा। नः। अत्र। पितरा। शिशीताम्॥४॥

हे अग्ने त्वम् ᵛअपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म ᵛवर्धाय। प्रोत्सर्पिते सति हे ᵛघृतस्नू वृष्ट्युदकस्य प्रस्रविण्यौ हे ᵛद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ ᵛवां युवाम् ᵛअर्चामि। 'ऋच स्तुतौ'। स्तौमि। हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां ᵛमे मदीयं स्तोत्रं ᵛशृणुतम्। ᵛयत् यस्मिन् ᵛअहा। अहःशब्दसामर्थ्यादहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते। 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः। अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि ᵛद्यावः स्तोतारः ᵛअसुनीतिम्। असुः प्रज्ञा। तया नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः। ताम् ᵛअयन् गच्छन्ति ᵛअत्र अस्मिन् कर्मणि ᵛपितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ ᵛनः अस्मान् वृष्ट्युदकेन ᵛशिशीताम्। स्नानपानादिना संस्कुरुताम्॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति॥ ५॥

किम्। स्वित्। नः। राजा। जगृहे। कत्। अस्य। अति। व्रतम्। चकृम। कः। वि। वेद। मित्रः। चित्। हि। स्म। जुहुराणः। देवान्। श्लोकः। न। यानाम्। अपि। वाजः। अस्ति॥५॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थे। किंवा[2] ᵛराजा दीप्यमानोऽग्निः ᵛनः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च ᵛजगृहे परिगृह्णीयात् किंवा ᵛअस्य अग्नेः ᵛअति ᵛव्रतम् अतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म ᵛचकृम वयं क्रियास्म। कर्मवैगुण्याद्भीतस्य पूर्वार्धे एतद्वचनमुक्तम्। उत्तरार्धं इदानीं तन्निराक्रियते। ᵛहि ᵛस्म इतीमौ पूरणौ। ᵛचित् इत्युपमार्थे। ᵛजुहुराणः स्निग्धेनाहूयमानः ᵛमित्रः स्निग्धो यथा गच्छेत् तथा। ᵛन इति संप्रत्यर्थे। ᵛश्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛयातां गच्छतु। ᵛअपि ᵛवाजः हविराख्यं चान्नं यत् ᵛअस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु। देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्त्वित्यर्थः॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन्॥ ६॥

दुःऽमन्तु। अत्र। अमृतस्य। नाम। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति। यमस्य। यः। मनवते। सुऽमन्तु। अग्ने। तम्। ऋष्व। पाहि। अप्रऽयुच्छन्॥ ६॥*

१. त१.२.४.५.६ म१.६.७-जयत्; त३.७-म२.४-जयत्। २. ग-क१ किंवा। * ग-अत्रास्मिन् कर्मणि

यस्मि॑न्दे॒वा वि॒दथे॑ मा॒दय॑न्ते वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॒ ज्योति॒रद॑धुर्मा॒स्य॑१॒क्तून्परि॑ द्यो॒तनिं॑ चरतो॒ अज॑स्रा ॥ ७ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । वि॒दथे॑ । मा॒दय॑न्ते । वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॑ । ज्योतिः॑ । अद॑धुः । मा॒सि । अ॒क्तून् । परि॑ । द्यो॒त॒निम् । च॒र॒तः॒ । अज॑स्रा ॥ ७ ॥

ᵛयस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛविदथे यज्ञे ᵛमादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा। अपि च ᵛविवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते ᵛसदने वेद्याख्ये स्थाने ᵛधारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च। किंच ᵛसूर्ये ᵛज्योतिः अहरात्मकं तेजः ᵛअदधुः स्थापितवन्तः। ᵛमासि चन्द्रमसि ᵛअक्तून् रात्रीः स्थापितवन्तः। तदनन्तरम् ᵛअजस्रा अनुपक्षीणौ सूर्याचन्द्रमसौ ᵛद्योतनिं दीप्तिं ᵛपरि ᵛचरतः परिगच्छतः। सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मि॑न्दे॒वा मन्म॑नि सं॒चर॑न्त्यपी॒च्ये॒३॒॑ न व॒यम॑स्य वि॒द्म ।
मि॒त्रो नो॒ अत्रादि॑ति॒रना॑गान्त्सवि॒ता दे॒वो वरु॑णाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । मन्म॑नि । स॒म्ऽचर॑न्ति । अ॒पी॒च्ये॑ । न । व॒यम् । अ॒स्य॒ । वि॒द्म ।
मि॒त्रः । नः॒ । अत्र॑ । अदि॑तिः । अना॑गान् । स॒वि॒ता । दे॒वः । वरु॑णाय । वो॒च॒त् ॥ ८ ॥

ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛमन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति ᵛसंचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते[1] ᵛअपीच्ये अन्तर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं ᵛवयं ᵛन ᵛविद्म तत्त्वतो न जानीमः। ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञेऽङ्गभावाय वर्तमानः ᵛमित्रः ᵛवरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये ᵛनः अस्मान् ᵛअनागान् अपापान् ᵛवोचत् ब्रवीतु। तथा ᵛअदितिः देवमाता ᵛसविता सर्वस्य प्रेरकः ᵛदेवः च ब्रवीतु ॥

श्रु॒धी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः ॥ ९ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सद॑ने । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्र॒वि॒त्नुम् ।
आ । नः॒ । व॒ह॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।
माकिः॑ । दे॒वाना॑म् । अप॑ । भूः॒ । इ॒ह । स्याः॒ ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मंतु दुर्वचनं भवति। यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति। तत्तु न तथा इति यमं यः स्तौति सुवचनमस्य नामेति तं स्तोतारं दर्शनायाग्ने अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्ष; त७-मु-यद्यस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य। अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्ये विषमा सजार्मात्यस्यां ऋचि प्रसिद्धं। नादृशस्य संबंधि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरूपा नानारूपं भवाति भवति। उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं। कीदृशं तत्। दुर्मंतु निरपराधं मङ्गलस्वभावत्वात्। पुनः कीदृशं। सलक्ष्मा मधुररसरूपलक्षणोपेतं (मु-*रसलक्षणोपेतं)। किंच यः सूर्यः यमस्य संयमिनोपतेः सुमंतु सुतरामपराधं मानृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (मु-'सर्वज्ञत्वात्'-नास्ति)। यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः। तं तादृशं जलजनकं सर्वेशं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महत्तमे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि। आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारात्मरक्षणं प्रार्थयते ऋषिः। १. त-संवर्तंते।

'श्रुधी नः' इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

'युजे वाम्' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आर्षम्। हविर्धानाख्ये ये द्वे शकटे तद्देवत्यमिदम्। अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं—'युजे पञ्च विवस्वानादित्यो हाविर्धानं[1] जगत्यन्तम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। हविर्धानप्रवर्तने 'युजे वाम्' इत्येका। सूत्रितं च—'अन्तरा वर्त्म पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमःऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्याऽइव । सूरेः ।
शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशकटे वां युवामहं पूर्व्यं पूर्वस्मिन् काले भवम्। अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः। एवंभूतं ब्रह्म मन्त्रम्। उच्चार्येति शेषः। नमोभिः सोमादिहविर्लक्षणैरन्नैः युजे युनज्मि। युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः। एवंभूतयोर्युवयोः श्लोकः शब्दः वि एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु। तत्र दृष्टान्तः। पथ्येव सूरेः। यथा स्तोतुः स्वभूता पथ्या परिणामसुखावहा[2] आहुतिः[2] विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत्। अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः पुत्राः विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं शृण्वन्तु ये देवाः दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आ तस्थुः अधिष्ठितवन्तः[3]। ते शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने[4] 'यमेइव' इत्येषा। सूत्रितं च—'यमेइव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवऽयन्तः ।
आ । सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति ।
स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः ॥ २ ॥

यमेइव यथा सहोत्पन्ने अपत्ये संचरतः तथा यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां[5] यत्[6] यदा ऐतं[6] हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा देवयन्तः देवकामाः मानुषाः यजमानाः वां युवां प्र भरन् प्रभरन्ति। किंच युवां स्वमु लोकम् आत्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतम्[7]। ततः नः अस्माकम् इन्दवे सोमार्थं स्वासस्थे शोभननिवासस्थाने भवतम्[8] ॥

---

१. त-म१.२.४.६-मु—हविर्धानं। २. त२.५.६—°स्तुस्वाहुतिवान्; त४-म६—°सुखावहा आहुतिर्वान्; त३-म१.४.७—°सुखावहा आहुतिर्वा; भ२—°सुखावहा आहुतीर्वा। ३. त१.२.४.५.६-म१.२.४.६—अधितिष्ठितवंतः। ४. त-म—हविर्धाने। ५. त-म६—युवयोः। ६. त१.२.३.६.७-म१.२.६—यद्यदा एतं; त४.५—यद्यदा एत; म४—यद्यदा एवं; म७—यद्यदा येतं। ७. ग-त३.४-म५.६—सीदतं निषीदतं। ८. त-म४.६—भवतां।

पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन।
अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि॥ ३॥

पञ्च। पदानि। रुपः। अनु। अरोहम्। चतुःऽपदीम्। अनु। एमि। व्रतेन।
अक्षरेण। प्रति। मिमे। एताम्। ऋतस्य। नाभौ। अधि। सम्। पुनामि॥ ३॥

रुपः यष्टॄणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्याङ्गत्वेन संबन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानासोमकरम्भपुरोडाशपयस्याख्यानि[1] पदानि पदितॄणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तॄणि हवींषि अन्वरोहम् अनुरोहामि। शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः। किंच चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां[2] त्रिष्टुबादिच्छन्दसं क्रियां[3] व्रतेन प्रयोगकर्मणा अन्वेमि अनुगच्छामि। यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः। अक्षरेण प्रणवाख्येन एताम् उपस्थितां प्रतिगरक्रियां प्रति मिमे निर्ममे। अपि च ऋतस्य यज्ञस्य। अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी। नाभौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने सं पुनामि संशोधयामि। दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः॥

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत।
बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत्॥ ४॥

देवेभ्यः। कम्। अवृणीत। मृत्युम्। प्रऽजायै। कम्। अमृतम्। न। अवृणीत।
बृहस्पतिम्। यज्ञम्। अकृण्वत। ऋषिम्। प्रियाम्। यमः। तन्वम्। प्र। अरिरेचीत्॥४॥

देवेभ्यः देवानां मृत्युं मारयितारं कं[4] स्वपुरुषम् अवृणीत प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते। किंच प्रजायै देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः अमृतम् अमारकमविनाशकं[5] कं वा स्वपुरुषं नावृणीत न प्रयुङ्क्ते। हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यंभावित्वान्न कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः[6]। अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञम् अकृण्वत ऋत्विग्यजमानाः कुर्वन्ति। अपि च यमः प्रियां तन्वम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत्। धातूनामनेकार्थत्वात् रिचिरत्र[7] परिहारार्थे वर्तते। प्ररेचयति। मृत्योः सकाशात् परिहरति। कर्मवैगुण्यजनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम्।
उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः॥ ५॥

सप्त। क्षरन्ति। शिशवे। मरुत्वते। पित्रे। पुत्रासः। अपि। अवीवतन्। ऋतम्।
उभे इति। इत्। अस्य। उभयस्य। राजतः। उभे इति। यतेते इति। उभयस्य। पुष्यतः॥५॥

मरुत्वते। मरुतः स्तोतारः। स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय शिशवे शंसनीयाय हविर्धानशकटयोः मुखासीनभूताय सोमाय सप्त छन्दांसि क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति। अपि च

१. त-म४-धना°। २. त-मु-पदैर्युक्तां। ३. त-म-मु-'क्रियां' नास्ति। ४. त२.३.७-म१.२.४.६-र्यं कं। ५. त-म-अमारकं विनाशकं। ६. ग-निवारयति। प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अनावृणीत कमपि न वारयतीत्यर्थः; त-निरूपयति; म१.२.४-न रूपयति। ७. त-रिरिचेरत्र; म-रिरिचिरत्र।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋत्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अवीवतन् संगमयन्ति। सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः। उभे इत् द्वे एव हविर्धानशकटे अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते। उभे एव शकटे यतेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः। उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुष्यतः। हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः॥ ॥ १३ ॥

'परेयिवांसम्' इति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः। 'प्रेहि' इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। 'अति द्रव सारमेयौ' इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः। शिष्टा यमदेवत्याः। 'यमाय सोमम्' इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः। 'यमाय मधुमत्तमम्' इत्येषा बृहती। आदितो द्वादश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं— 'परेयिवांसं षोळश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या' इति। गतः सूक्तविनियोगः। महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या। सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिऽवांसम्। प्रऽवतः। महीः। अनु। बहुऽभ्यः। पन्थाम्। अनुऽपस्पशानम्।
वैवस्वतम्। समऽगमनम्। जनानाम्। यमम्। राजानम्। हविषा। दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर। कीदृशम्। प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतार्थे पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अबाधमानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति[1] न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम्॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः। नः। गातुम्। प्रथमः। विवेद। न। एषा। गव्यूतिः। अपऽभर्तवै। ऊँ इति।
यत्र। नः। पूर्वे। पितरः। पराऽईयुः। एना। जज्ञानाः। पथ्याः। अनु। स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद[2] जानाति। एषा गव्यूतिः न अपभर्तवा उ। अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे[3] पितरः परेयुः[4] एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः[5] जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति॥

---

१. त-भ-मु-प्रापयति। २. त१.४.५.७-भ१.२.४.६-मा विवेद; त२.६-मां विवेद। ३. त-भ६-'पूर्वे' नास्ति। ४. त३-भ१-पुस्तकयोः 'परेयुः' इत्यस्यानन्तरं कियांश्चिदवकाशो विद्यते; भ२-परेयुः पित्रादयो गताः। ५. भ१-पुस्तके 'गच्छन्तः' इत्यस्यानन्तरं कियांश्चिदवकाशः।

आग्निमारुते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति॥ ३॥

मातली। कव्यैः। यमः। अङ्गिरःऽभिः। बृहस्पतिः। ऋक्वऽभिः। ववृधानः।
यान्। च। देवाः। ववृधुः। ये। च। देवान्। स्वाहा। अन्ये। स्वधया। अन्ये। मदन्ति॥ ३॥

मातली। मातलिरिन्द्रस्य सारथिः। तद्वानिन्द्रो मातली। स च कव्यैः कव्यभागिभिः[1] पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति। यमः च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। ---। तत्र देवाः इन्द्रादयः यांश्च कव्यभागादीन् पितॄन् ववृधुः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरः देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये। 'इमं यम प्रस्तरमा[2] हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम्। सैषाग्निमारुतेऽपि[3] धाय्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम्॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व॥ ४॥

इमम्। यम। प्रऽस्तरम्। आ। हि। सीद। अङ्गिरःऽभिः। पितृऽभिः। सम्ऽविदानः।
आ। त्वा। मन्त्राः। कविऽशस्ताः। वहन्तु। एना। राजन्। हविषा। मादयस्व॥ ४॥

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ वहन्तु। हे राजन् एना एतेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य॥ ५॥

अङ्गिरःऽभिः। आ। गहि। यज्ञियेभिः। यम। वैरूपैः। इह। मादयस्व।
विवस्वन्तम्। हुवे। यः। पिता। ते। अस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि। आ। निऽसद्य॥ ५॥

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय। यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु॥ ॥ १४॥

१. ग१-उद्गीथ-कव्यनामभिः। २. त-म-यश्च। ३. ग-त-म-मु-प्रस्तरमित्येषाग्निमारुतेपि।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः अथर्वाणः अथर्वनामकाः भृगवः भृगुनामकाश्च नः अस्माकं पितरः नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः। सदा[1] नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च सोम्यासः। सोममर्हन्तीति सोम्याः। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम। अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः। सूत्रितं च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने नः अस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः[2] पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः। अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः। पथिभिः मार्गैः हे मत्पितः तत्स्थानं प्रेहि प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ। गत्वा[3] च स्वधया अमृतान्नेन मदन्ता मदन्तौ तृप्यन्तौ राजाना राजानौ उभा उभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥८॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं[4] परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह सं गच्छस्व। इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन सं गच्छस्व। तत इष्टापूर्तेन सहागम्य अवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य अस्तं म्रियमानाख्यं गृहम् एहि आगच्छ। ततः सुवर्चाः[5]। तृतीयार्थे प्रथमा। सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सं गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति। सूत्रितं च—'गर्तोदकेन शमीशाखया[6] त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व.गृ.४.२.१०) इति॥

१. त-भ१.२.४—तदा । २. ग-त३.४-भ५.६—परेयुः परेताः । ३. त३.४-भ१.२.४.५—तत्र गत्वा; त५—तां गत्वा । ४. ग—त्वं; त-भ-मु—अतस्त्वं । ५. ग-त-भ—'सुवर्चाः' नास्ति । ६. त-भ —शाखया ।

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्प॒तातो॒ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै ॥ ९ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अतः॑ । अ॒स्मै । ए॒तम् । पि॒तरः॑ । लो॒कम् । अ॒क्र॒न् ।
अहः॑ऽभिः । अ॒नु॒ऽभिः । अ॒क्तुऽभिः॑ । विऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒ति॒ । अ॒व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥ ९ ॥

इमशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः ^अतः अस्मात् प्रमृज्यमानदहनस्थानात् ^अपेत अप-गच्छत। ^वीत विशेषेण गच्छत। ^वि ^सर्पत ^च। इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः। ^पितरः ^अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ^एतं ^लोकम् इदं दहनस्थानम् ^अक्रन्। यमस्याज्ञयान्वकुर्वन्। ^यमः अपि ^अहोभिः दिवसैः ^अद्भिः अभ्युक्षणोदकैः ^अक्तुभिः रात्रिभिः ^व्यक्तं संगतम्। शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः। ^अवसानं दहनस्थानम् ^अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ^ददाति दत्तवान् ॥

अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती। तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव सारमेयौ' इति द्वाभ्याम्। सूत्रितं च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानौ' (आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अति॑ द्रव सार॒मे॒यौ श्वानौ॑ चतुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अथा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ उपे॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒मादं॒ मद॑न्ति ॥ १० ॥

अति॑ । द्र॒व॒ । सा॒र॒मे॒यौ । श्वानौ॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । श॒बलौ॑ । सा॒धुना॑ । प॒था ।
अथ॑ । पि॒तॄन् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑न् । उप॑ । इ॒हि॒ । य॒मेन॑ । ये । स॒ध॒ऽमाद॑म् । मद॑न्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने ^साधुना ^पथा समीचीनेन मार्गेण ^श्वानौ उभौ ^अति ^द्रव अतिक्रम्य गच्छ। यमसंबन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कीदृशौ श्वानौ। ^सारमेयौ। सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी। तस्याः पुत्रौ ^चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ। ^अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ^ये पितरः ^यमेन ^सधमादं सहर्षं ^मदन्ति प्राप्नुवन्ति तान् ^सुविदत्रान् सुष्ठ्वभिज्ञान् ^पितॄन् ^उपेहि उपगच्छ ॥　　　॥ १५ ॥

यौ ते॒ श्वानौ॑ यम रक्षि॒तारौ॑ चतु॒र॒क्षौ प॑थि॒रक्षी॑ नृ॒चक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑मेनं॒ परि॑ देहि राजन्त्स्व॒स्ति चा॑स्मा अनमी॒वं च॑ धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते॒ । श्वानौ॑ । य॒म॒ । र॒क्षि॒तारौ॑ । च॒तुः॒ऽअ॒क्षौ । प॒थि॒रक्षी॒ इति॑ प॒थि॒ऽरक्षी॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सौ ।
ताभ्या॑म् । ए॒न॒म् । परि॑ । दे॒हि॒ । रा॒ज॒न् । स्व॒स्ति । च॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒न॒मी॒वम् । च॒ । धे॒हि॒ ॥ ११ ॥

हे ^राजन् हे ^यम ^ते त्वदीयौ ^यौ ^श्वानौ विद्येते ^ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम ^एनं प्रेतं ^परि ^देहि रक्षार्थं प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ। ^रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ ^चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-युक्तौ ^पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ ^नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ। श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा ^अस्मै प्रेताय ^स्वस्ति ^च क्षेममपि ^अनमीवं ^च रोगाभाव-मपि ^धेहि संपादय ॥

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनाँ अनु प्राणिनो लक्ष्यीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ । उरूणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य दिने इह कर्मणि भद्रम् असुं[1] समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविः जुहुत । अग्निर्दूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातम्—'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशः यज्ञः यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत । प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वेभ्यः[2] अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः[3] ऋषिभ्यः इदं[4] प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

---

१. त-म२.६—अमुं । २. त-म१.२.४—पूर्वजेभ्यः । ३. त-म—शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-म१.२.४.६-मु—य इदं ।

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद्बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥
त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

ᵛत्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका[1] उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च ᵛपतति । यमस्तान् प्राप्नोति । ᵛषट्संख्याकाः ᵛउर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे[2] समाम्नाताः—' षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च ' इति । ᵛएकमित् एकमेव ᵛबृहत् महत् जगत् यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि ᵛछन्दांसि सन्ति ᵛसर्वा ᵛता सर्वाणि तानि छन्दांसि ᵛयमे ᵛआहिता आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थितानि ॥ ॥ १६ ॥

' उदीरताम् ' इति चतुर्दशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उदीरतां पञ्चोना शङ्खः पित्र्यं जगत्येकादशी ' इति । ' यामायनाः परे पञ्च ' (अनु.) इति वचनाद्यमपुत्रः शङ्खाख्य ऋषिः । ' अग्निष्वात्ताः ' इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम् ' उदीरतामवरे' ' इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः । सूत्रितं च—'उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा' (आश्व. गृ. २. ४. ६) इति । महापितृयज्ञे ' पितरः सोमवन्तः ' इत्यस्यानुवाक्या ' उदीरताम् ' इत्येषा । सूत्रितं च— ' पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या । सूत्रितं च—'मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः ' (आ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥
उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य ' ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाम्नातः । तेषु ᵛअवरे निकृष्टाः ᵛउदीरताम् उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । ᵛपरासः उत्तमाः ᵛपितरः ᵛउत् ईरताम् । ᵛमध्यमाः पितरश्च ᵛउत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये ᵛसोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ᵛये पितरः ᵛअवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः ᵛऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः ᵛअसुम् अस्मत्प्राणम् ᵛईयुः रक्षितुं प्राप्ताः ᵛते ᵛपितरः ᵛहवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु ᵛनः अस्मान् ᵛअवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे ' पितरो बर्हिषदः ' इत्यस्य ' इदं पितृभ्यः ' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. २. १९) । आग्निमारुते ' इदं पितृभ्यः ' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च—' आहं पितॄन्सुविदत्राँ अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. त-भ६–यागविशेषा । २. श. ब्रा. १.५.१.२२; ऋ. सं. ६,४७.३ भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम्। पितृऽभ्यः। नमः। अस्तु। अद्य। ये। पूर्वासः। ये। उपरासः। ईयुः।
ये। पार्थिवे। रजसि। आ। निऽसत्ताः। ये। वा। नूनम्। सुऽवृजनासु। विक्षु ॥ २ ॥

ᵛपूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः ᵛये ᵛईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ᵛये चान्ये ᵛउपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ᵛये अप्यन्ये ᵛपार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि ᵛरजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि ᵛआ ᵛनिषत्ताः हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः। ᵛये ᵛवा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः ᵛविक्षु बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः। कीदृशीषु विक्षु। ᵛसुवृजनासु। वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम्। शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः। तादृशीषु। धनसमृद्ध्या श्राद्धादि-कर्मपरास्वित्यर्थः। सर्वेभ्य उक्तेभ्यः ᵛपितृभ्यः[1] ᵛअद्य अस्मिन् कर्मणि ᵛइदं ᵛनमः ᵛअस्तु। अय-माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ। अहम्। पितॄन्। सुऽविदत्रान्। अवित्सि। नपातम्। च। विऽक्रमणम्। च। विष्णोः।
बर्हिऽसदः। ये। स्वधया। सुतस्य। भजन्त। पित्वः। ते। इह। आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

ᵛअहं यजमानः ᵛसुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः ᵛपितॄन् ᵛअवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि। ᵛविष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य ᵛनपातं ᵛच विनाशाभावं च ᵛविक्रमणं ᵛच विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि। ᵛये पितरः ᵛबर्हिषदः बर्हिषि[2] सीदन्ति[2] ᵛते ᵛइह अस्मिन् कर्मणि ᵛआगमिष्ठाः अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य ᵛस्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह ᵛसुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य ᵛपित्वः पितोरन्नस्य भागं ᵛभजन्त सेवन्ते उपयुञ्जते॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः। पितरः। ऊती। अर्वाक्। इमा। वः। हव्या। चकृम। जुषध्वम्।
ते। आ। गत। अवसा। शम्ऽतमेन। अथ। नः। शम्। योः। अरपः। दधात ॥४॥

हे ᵛबर्हिषदः। यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः। अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतरवायागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः। तादृशा हे ᵛपितरः ᵛअर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ᵛऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः। ᵛवः युष्मदर्थम् ᵛइमा ᵛहव्या एतानि हवींषि ᵛचकृम अतस्तानि ᵛजुषध्वम्[3]। ᵛते हविर्जुष्टवन्तो यूयं ᵛशंतमेन सुखतमेन ᵛअवसा रक्षणेन

१. त-' पितृभ्यः ' नास्ति। २. त-म६-संति। ३. ग-त३.४-म५-जुषध्वं सेवध्वं।

निमित्तभूतेन ᵛआ[1] ᵛगत[1] आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत[2]। ᵛअथ अनन्तरं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशं सुखं ᵛयोः दुःखवियोगम् ᵛअरपः पापरहितं च ᵛदधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे ' पितरः सोमवन्तः ' इत्यस्य याज्या ' उपहूताः पितरः ' इत्येषा। सूत्रितं च— ' उपहूताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उप॑हूताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हि॒ष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।
त आ ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु॒ ते॑ऽवन्त्व॒स्मान् ॥ ५ ॥

उप॑ऽहूताः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । ब॒र्हि॒ष्ये॑षु । नि॒ऽधिषु॑ । प्रि॒येषु॑ ।
ते । आ । ग॒मन्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒वन्तु॒ । अधि॑ । ब्रु॒वन्तु॒ । ते । अ॒वन्तु॒ । अ॒स्मान् ॥ ५ ॥

ᵛसोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा ᵛपितरः ᵛबर्हिष्येषु यागार्हेषु ᵛप्रियेषु तृप्तिकरेषु ᵛनिधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु ᵛउपहूताः अस्माभिराहूताः ᵛते पितरः ᵛआ ᵛगमन्तु आगच्छन्तु। आगत्य च ᵛइह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः ᵛश्रुवन्तु शृण्वन्तु। श्रुत्वा च ᵛअधि ᵛब्रुवन्तु। साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु। ᵛते तादृशाः पितरः ᵛअस्मान् ᵛअवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

आच्या॒ जानु॑ दक्षिण॒तो नि॒षद्ये॒मं य॒ज्ञम॒भि गृ॑णीत॒ विश्वे॑ ।
मा हिं॑सिष्ट पितरः॒ केन॑ चिन्नो॒ यद्व॒ आगः॑ पुरु॒षता॒ करा॑म ॥ ६ ॥

आ॒ऽअच्य॑ । जानु॑ । द॒क्षि॒ण॒तः । नि॒ऽसद्य॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒भि । गृ॒णी॒त॒ । विश्वे॑ ।
मा । हिं॒सि॒ष्ट॒ । पि॒त॒रः॒ । केन॑ । चि॒त् । नः॒ । यत् । वः॒ । आगः॑ । पु॒रु॒षता॑ । करा॑म ॥ ६ ॥

पितॄणामयं स्वाभाविको धर्मः ' अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य ' (श. ब्रा. २. ४. २. २) इति वचनात्। हे पितरः ᵛविश्वे सर्वे यूयं ᵛजानु ᵛआच्य भूमौ निपात्य ᵛदक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे ᵛनिषद्य उपविश्य ᵛइमम् अस्मदीयं ᵛयज्ञमभि ᵛगृणीत अभिष्टुत। विशिष्टतृप्तियोगात् परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः। अपि च ᵛवः युष्माकं ᵛयत् किंचित् कर्मवैगुण्यजनितम् ᵛआगः अपराधं ᵛपुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना ᵛकराम वयं कृतवन्तः हे ᵛपितरः तेन ᵛकेन ᵛचित् अप्यपराधेन ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛहिंसिष्ट ॥

आसी॑नासो अरु॒णीना॑मु॒पस्थे॑ र॒यिं ध॑त्त दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ।
पु॒त्रेभ्यः॑ पितर॒स्तस्य॒ वस्वः॒ प्र य॑च्छत॒ त इ॒होर्जं॑ दधात ॥ ७ ॥

आसी॑नासः । अ॒रु॒णीना॑म् । उ॒पऽस्थे॑ । र॒यिम् । ध॒त्त॒ । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ।
पु॒त्रेभ्यः॑ । पि॒त॒रः॒ । तस्य॑ । वस्वः॑ । प्र । य॒च्छ॒त॒ । ते । इ॒ह । ऊर्ज॑म् । द॒धा॒त॒ ॥ ७ ॥

ᵛअरुणीनाम् आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा ᵛउपस्थे समीपस्थाने वेद्याख्ये ᵛआसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते ᵛमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ᵛरयिं

१. त–आगती; म१.४–आगतान्; म६–आगता। २. त–प्रापय।

धनं ᵛधत्त दत्त। हे ᵛपितरः यूयं ᵛतस्य यजमानस्य ᵛपुत्रेभ्यः ᵛवस्वः वसु धनं ᵛप्र ᵛयच्छत। ᵛते तादृशा यूयम् ᵛइह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि ᵛऊर्जं धनं ᵛदधात निधत्त॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु॥ ८॥

ये। नः। पूर्वे। पितरः। सोम्यासः। अनुऽऊहिरे। सोमऽपीथम्। वसिष्ठाः।
तेभिः। यमः। सम्ऽरराणः। हवींषि। उशन्। उशत्ऽभिः। प्रतिऽकामम्। अत्तु॥ ८॥

ᵛसोम्यासः सोमसंपादिनः ᵛवसिष्ठाः। वस्तृतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा ᵛनः अस्माकं ᵛये ᵛपूर्वे ᵛपितरः ᵛसोमपीथं सोमपानम् ᵛअनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः। दत्तवन्त इत्यर्थः। ᵛउशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः ᵛयमः पितृपतिः ᵛउशद्भिः यमेन सह संभोगं कामयमानैः ᵛतेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह ᵛरराणः रममाणः ᵛहवींषि अस्माभिर्दत्तानि ᵛप्रतिकामं कामंकामं[1] प्रति ᵛअत्तु। यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या। सूत्रितं च—'ये तातृषुर्देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥ ९॥

ये। ततृषुः। देवऽत्रा। जेहमानाः। होत्राऽविदः। स्तोमऽतष्टासः। अर्कैः।
आ। अग्ने। याहि। सुऽविदत्रेभिः। अर्वाङ्। सत्यैः। कव्यैः। पितृऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥९॥

ᵛदेवत्रा देवान् ᵛजेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः। क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः। ᵛहोत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः ᵛअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ᵛस्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः ᵛये पितरः ᵛतातृषुः तृप्यन्ति हे ᵛअग्ने त्वं तैः ᵛपितृभिः ᵛअर्वाङ्[2] अस्मदभिमुखः ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। कीदृशैः। ᵛसुविदत्रेभिः सुविदत्रैः ᵛसत्यैः अविसंवादिभिः ᵛकव्यैः। कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः। तत्संबन्धिभिः। यद्वा कव्यैः कविभिर्मेधाविभिः। स्वार्थिको यत्। ᵛघर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥ १०॥

ये। सत्यासः। हविःऽअदः। हविःऽपाः। इन्द्रेण। देवैः। सऽरथम्। दधानाः।
आ। अग्ने। याहि। सहस्रम्। देवऽवन्दैः। परैः। पूर्वैः। पितृऽभिः। घर्मसत्ऽभिः॥१०॥

ᵛसत्यासः सत्याः ᵛये पितरः ᵛहविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽत्तारो भक्षयितारः ᵛहविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः ᵛइन्द्रेण ᵛदेवैः ᵛसरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं ᵛदधानाः। छन्दर्थे शानच्। गमनाय सदा धारयन्ति हे ᵛअग्ने तैः ᵛपितृभिः सह ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। कीदृशः। ᵛसहस्रम्। तृतीयार्थे प्रथमा। सहस्रेण। बहुभिरित्यर्थः। ᵛदेववन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः ᵛपरैः परकालीनैः ᵛपूर्वैः पूर्वकालीनैः ᵛघर्मसद्भिः यज्ञमादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा॥ ॥१८॥

---

१. त-म-मु-कामं। २. त-भ१.२.४-मु-आ अर्वाङ्।

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रधानानुवाक्या। सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह' (आश्व. श्रौ. २.१९) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः। पितरः। आ। इह। गच्छत। सदःऽसदः। सदत। सुऽप्रनीतयः।

अत्त। हवींषि। प्रऽयतानि। बर्हिषि। अथ। रयिम्। सर्वऽवीरम्। दधातन ॥ ११ ॥

अग्निष्वात्ताः[1] अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः पितरः यूयम् इह अस्मिन् पितृकर्मणि आ गच्छत। आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदःसदः तत्तत्स्थानं[2] सदत सीदत। तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः। उपविश्य च बर्हिषि आसादितानि प्रयतानि शुचीनि हवींषि अत्त भक्षयत। अथ अनन्तरं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्न ईळितः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितं च—'योऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१९) इति ॥

त्वम॑ग्न ईळि॒तो जा॑तवे॒दोऽवा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सुर॒भीणि॑ कृ॒त्वी।

प्रादाः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒ प्रय॑ता ह॒वींषि॑ ॥ १२ ॥

त्वम्। अग्ने। ईळितः। जातऽवेदः। अवाट्। हव्यानि। सुरभीणि। कृत्वी।

प्र। अदाः। पितृऽभ्यः। स्वधया। ते। अक्षन्। अद्धि। त्वम्। देव। प्रऽयता। हवींषि ॥ १२ ॥

हे जातवेदः। जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः। तथाविध हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः त्वं हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा अवाट् वहनं कृतवानसि। कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः। ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः अक्षन् अदन्तु। हे देव त्वम् अपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींषि अद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या। सूत्रमुक्तम् ॥

ये चे॒ह पि॒तरो॒ ये च॒ नेह यांश्च॑ वि॒द्म याँ उ॑ च॒ न प्र॑वि॒द्म।

त्वं वे॑त्थ॒ यति॒ ते जा॑तवेदः स्व॒धाभि॑र्य॒ज्ञं सुकृ॑तं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये। च। इह। पितरः। ये। च। न। इह। यान्। च। विद्म। यान्। ऊँ इति।

च। न। प्रऽविद्म ॥ त्वम्। वेत्थ। यति। ते। जातऽवेदः।

स्वधाभिः। यज्ञम्। सुऽकृतम्। जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त—'अग्निष्वात्ताः' नास्ति। २. त—स्वतस्थानं; त३-म१.२.४—सतस्थानं; म३—स्वस्थानं; मु—स्वस्वस्थानं।

ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये च इह न सन्ति । यांश्च पितॄन् विद्म संनिकृष्टत्वाज्जानीमः यान्[1] उ च न अपि[2] च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद्वयं न विजानीमः । यति ते यावन्तस्ते[3] भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने त्वं वेत्थ जानासि[4]। स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अ॒ग्नि॒द॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः स्व॒राळसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः । स्व॒ऽराट् । असु॑ऽनीतिम् । ए॒ताम् । य॒था॒ऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । क॒ल्प॒य॒स्व॒ ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः । श्मशानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरः अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविर्लक्षणेनान्नेन मादयन्ते तृप्यन्ति[5] हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् एतां तन्वम् एतद्देवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व समर्थयस्व । ग्रासयेत्यर्थः[6]॥ ॥ १९ ॥

'मैनम्' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यार्षम् । आदितो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति । दीक्षितमरण आद्याः षड्डचः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैनम॑ग्ने॒ वि द॑हो॒ माभि शो॑चो॒ मास्य॒ त्वचं॑ चिक्षिपो॒ मा शरी॑रम् ।
य॒दा शृ॒तं कृ॒णवो॑ जातवे॒दोऽथे॑मेनं॒ प्र हि॑णुतात्पि॒तृभ्य॑ः ॥ १ ॥

मा । ए॒न॒म् । अ॒ग्ने॒ । वि । द॒हः॒ । मा । अ॒भि । शो॒चः॒ । मा । अ॒स्य॒ । त्वच॑म् । चि॒क्षि॒पः॒ । मा । शरी॑रम् ।
य॒दा । शृ॒तम् । कृ॒णव॑ः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अथ॑ । ई॒म् । ए॒न॒म् । प्र । हि॒णु॒ता॒त् । पि॒तृऽभ्य॑ः ॥ १ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः । विशेषेण दग्धं मषीभूतं मा कुरु । माभि शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । अस्य त्वचं मा चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तां मा[7] कुरु[7] । शरीरम् अपि विक्षिप्तं मा कुरु । हे जातवेदः अग्ने यदा[8] त्वं[8] शृतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि अथ तदानीम् ईमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृ॒तं य॒दा कर॑सि जातवे॒दोऽथे॑मेनं॒ परि॑ दत्तात्पि॒तृभ्य॑ः ।
य॒दा गच्छा॒त्यसु॑नीतिमे॒तामथा॑ दे॒वानां॑ वश॒नीर्भ॑वाति ॥ २ ॥

---

१. त-मद्दे—एषां; त३-म१.२.४—तां । २. उद्गीथ—यानपि । ३. त-म६—वायंस्तते । ४. त—जानामि । ५. ग—वृन्ते वृथयंतु; त-म—तृप्यंतु । ६. त-म६—ग्रामायेत्यर्थः; उद्गीथ—गामयस्वेत्यर्थः । ७. त२.३. ७-म—'मा कुरु' नास्ति । ८. ग-म—त्वं यदा ।

शृतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अथ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनीः । भवाति ॥ २ ॥

हे जातवेदः यदा प्रेतशरीरं शृतं पक्वं करसि करिष्यसि अथ ईम् तदानीमेव एनं प्रेतं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यदा अयं प्रेतः एताम् अग्निना कृताम् असुनीतिं प्राणस्य नयनं प्राणप्रेरणं गच्छाति[1] प्राप्नोति अथ तदानीमेव देवानां वशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति[2] ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वातम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं चक्षुः इन्द्रियं सूर्यं गच्छतु प्राप्नोतु । आत्मा प्राणः वातं बाह्यं वायुं गच्छतु । अपि च त्वमपि धर्मणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं द्यां च । अत्र चशब्दो विकल्पार्थे । द्युलोकं वा पृथिवीं च पृथिवीं वा गच्छ प्राप्नुहि[3] । अपो वा अन्तरिक्षलोकं गच्छ प्राप्नुहि । तत्र अन्तरिक्षे हितं स्थापितं ते तव कर्मफलम् । ओषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः प्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तपसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातऽवेदः ।
ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ४ ॥

अजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः भागः अस्ति हे अग्ने ते त्वदीयेन तपसा तापनेन तं तादृशं भागं तपस्व तप्तं[4] कुरु । तथा ते तव शोचिः शोकहेतुः[5] ज्वालाविशेषः तं भागं तपतु संस्करोतु । अपि[6] च ते तव अर्चिः नामको ज्वालाविशेषः तं भागं तपतु संस्करोतु[6] । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे जातवेदः ते तव याः तन्वः मूर्तयः शिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ताभिः एनं तनूभिः प्रेतं सुकृतां शोभनकर्मकारिणां लोकं स्थानं वह प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।
आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति । स्वधाभिः ।
आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातऽवेदः ॥ ५ ॥

---

१. ग-त-भ६.७-गच्छति; म१.२ ४-गच्छंति; मु-गच्छाति गच्छति । २. मु-भवाति । ३. त-म६-प्राप्नुहि याहि । ४. त-भ-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात्; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-'अपि च ... ... संस्करोतु' नास्ति ।

हे ^v^अग्ने ^v^यः प्रेतः पुमान् ^v^आहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् ^v^स्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ^v^चरति तं प्रेतं ^v^पितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं ^v^पुनः[1] ^v^अव ^v^सृज[1] भूयः प्रेरय। अयं प्रेतः ^v^आयुः जीवनं ^v^वसानः आच्छादयन्। आयुषा युक्त इत्यर्थः। ^v^शेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् ^v^उप ^v^वेतु उपगच्छतु। हे ^v^जातवेदः तव प्रसादात् ^v^तन्वा शरीरेण ^v^सं ^v^गच्छतां संगतो भवतु ॥ ॥ २० ॥

यत्ते॑ कृ॒ष्णः श॑कु॒न आ॑तु॒तोद॑ पि॒पी॒लः स॒र्प उ॒त वा॒ श्वाप॑दः।
अ॒ग्निष्टद्वि॒श्वाद॑ग॒दं कृ॑णोतु॒ सोम॑श्च॒ यो ब्रा॑ह्म॒णाँ आ॑वि॒वेश॑ ॥ ६ ॥

यत्। ते॒। कृ॒ष्णः। श॒कु॒नः। आ॒ऽतु॒तोद॑। पि॒पी॒लः। स॒र्पः। उ॒त। वा॒। श्वाप॑दः।
अ॒ग्निः। तत्। वि॒श्वऽअ॑त्। अ॒ग॒दम्। कृ॒णो॒तु॒। सोमः॑। च॒। यः। ब्रा॒ह्म॒णान्। आ॒ऽवि॒वेश॑ ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ^v^ते तव संबन्धि ^v^यत् अङ्गं ^v^कृष्णः ^v^शकुनः काकाख्यः ^v^आतुतोद। आङ् ईषदर्थे। ईषत्तुन्नवान्। तथा ^v^पिपीलः पिपीलिका वा ^v^सर्पः वा ^v^उत ^v^वा अपि वा ^v^श्वापदः श्वशृगालादिः। एतेषामन्यतमो यदि तुन्नवानित्यर्थः। ^v^विश्वात् सर्वस्यात्ता ^v^अग्निः ^v^तत् तादृशमङ्गम् ^v^अगदं ^v^कृणोतु दोषरहितं करोतु। संस्करोत्वित्यर्थः। तथा ^v^सोमश्च[2] देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु। ^v^यः सोमः ^v^ब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् ^v^आविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोर्णुयात्। सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या[3] वपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति[3] ॥

अ॒ग्नेर्वर्म॒ परि॒ गोभि॑र्व्ययस्व॒ सं प्रोर्णु॑ष्व॒ पीव॑सा॒ मेद॑सा च।
नेत्त्वा॑ धृ॒ष्णुर्हर॑सा॒ जर्हृ॑षाणो द॒धृग्वि॑ध॒क्ष्यन्प॑र्य॒ङ्खया॑ते ॥ ७ ॥

अ॒ग्नेः। वर्म॑। परि॑। गोभिः॑। व्य॒य॒स्व॒। सम्। प्र। ऊ॒र्णु॒ष्व॒। पीव॑सा। मेद॑सा। च॒।
न। इत्। त्वा॒। धृ॒ष्णुः। हर॑सा। जर्हृ॑षाणः। द॒धृक्। वि॒ऽध॒क्ष्यन्। प॒रि॒ऽअ॒ङ्खया॑ते ॥ ७ ॥

हे प्रेत ^v^अग्नेः स्वभूतं ^v^वर्म ज्वालालक्षणं कवचं ^v^गोभिः अनुस्तरणीगोचर्मणा ^v^परि ^v^व्ययस्व परितः संवृणु। किंच ^v^पीवसा स्थूलेन ^v^मेदसा ^v^च ^v^सं सम्यक् ^v^प्रोर्णुष्व आच्छादय। एवं कृते सति ^v^हरसा तेजसा ^v^धृष्णुः धर्षणशीलः ^v^जर्हृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् ^v^दधृक् धृष्टः प्रगल्भः। 'ऋत्विक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः। ^v^विधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः ^v^त्वा त्वां ^v^नेत् ^v^पर्यङ्खयाते नैव सर्वतो विस्तारयति। अखेर्गत्यर्थाल्लेट्याडागमः ॥

'इममग्ने चमसम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते। सूत्रितं च—'इममग्ने[4] चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति[4] ॥

इ॒मम॑ग्ने च॒म॒सं मा वि जि॑ह्वरः प्रि॒यो दे॒वाना॑मु॒त सो॒म्याना॑म्।
ए॒ष यश्च॑म॒सो दे॑व॒पान॒स्तस्मि॑न्दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ते ॥ ८ ॥

---

१. त-म६-पुनरवासृजः; त३-म१.२.६.७-पुनरवासृज। २. त-सोम अश्व। ३. ग-त-म१.२.४.५-'अनुस्तरण्या......इति' नास्ति; म६-अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेतीति। ४. ग-त-म१.२.४.५.७-'इममग्ने......इति' नास्ति।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛइमं ᵛचमसं प्रणीताप्रणयनं ᵛमा ᵛवि ᵛजिह्वरः मा विचालीः । यश्चमसः ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛप्रियः ᵛउत अपि च ᵛसोम्यानां सोमार्हाणां पितॄणां प्रियः । किंच ᵛयः ᵛएषः ᵛचमसः ᵛदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति ᵛतस्मिन्[1] चमसे ᵛअमृताः मरणवर्जिताः ᵛदेवाः पितरश्च ᵛमादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति[1] ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरण[2] एतदादिके[2] द्वे ऋचावौपासनोद्वासने विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वार्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४.६)। ᵛक्रव्यादम् । क्रव्यमामिषम् । तस्यात्तारं तीव्रम् ᵛअग्निं ᵛदूरं विप्रकृष्टदेशे ᵛप्र ᵛहिणोमि प्रगमयामि । 'हि गतौ' स्वादिः । ᵛरिप्रवाहः । रिप्रं पापम् । तस्य वोढा सोऽग्निः ᵛयमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् ᵛगच्छतु प्राप्नोतु । ᵛअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ᵛइतरः क्रव्यादादन्यः ᵛजातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा ᵛप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ᵛइहैव देशे ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛहव्यं हवनयोग्यं हविः ᵛवहतु प्रापयतु ॥

यो अग्निः क्रव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

ᵛयः क्रव्यादः ᵛअग्निः देवो युष्माकं गृहिणां ᵛगृहं ᵛप्रविवेश प्रविष्टवान् ᵛतं क्रव्यादं ᵛदेवं ᵛहरामि । गृहाद्बहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थम् । ᵛपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ᵛइमम् ᵛइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ᵛजातवेदसं ᵛपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति क्रव्यादात्परोऽग्निः ᵛपरमे उत्कृष्टे ᵛसधस्थे सहस्थाने ᵛघर्मं यज्ञम् ᵛइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्वर्मपैः सहेति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'यो अग्निः कव्यवाहनः[3]' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न[4] ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन्यक्षदृतावृधः ।
प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

---

१. त-'तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति । २. त-म६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि; म१.२.४-अग्निमरणं एतदादि । ३. त१.७-म६-मु-क्रव्यवाहनः । ४. त२.७-म२.६-मु-क्रव्यवाहन' ।

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतऽवृधः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

ᵛक्रव्यवाहनः[1] क्रव्यस्य[1] हविषो वोढा ᵛयोऽग्निः ᵛपितॄन् ᵛऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितॄन् सत्येन वृद्धान् वा देवान्। एतत्पितृविशेषणं वास्तु। तान् ᵛयक्षत् यजति। यजेर्लेटि सिबडागमः। सोऽग्निः ᵛहव्यानि हवींषि ᵛप्र ᵛवोचतु पितृयज्ञे प्रब्रवीतु। युष्मदर्थं मयानीतानीति। इत् पूरणौ। केभ्यः। ᵛदेवेभ्यश्च ᵛपितृभ्यः च। आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे 'उशन्तस्त्वा' इत्येषा सामिधेनी। सूत्र्यते हि—'उशन्तस्त्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरमवानं ताः सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने ᵛउशन्तः कामयमाना वयं ᵛत्वा त्वां ᵛनि ᵛधीमहि[2] कर्मार्थं स्थापितवन्तः। ᵛउशन्तः वयं ᵛसमिधीमहि संदीपयामः। त्वमपि ᵛउशन् कामयमानः हविरादिकम् ᵛउशतः आगन्तुकामान् ᵛपितॄन् अस्मिन् यज्ञे ᵛआ ᵛवह। किमर्थम्। ᵛहविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः ᵛअत्तवे अत्तुम्। अदेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।
कियाम्ब्वत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । सम्ऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।
कियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं पितृदहनकाले ᵛयं देशं ᵛसमदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि। 'तिङि चोदात्तवति' इति समो निघातः। ᵛतमु तमेव ᵛपुनः ᵛनिर्वापय। ᵛअत्र अस्मिन् देशे ᵛकियाम्बु क्रियमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं[3] ᵛरोहतु उत्पद्यताम्। किंच ᵛव्यल्कशा विविधशाखा ᵛपाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यताम् ॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं श्मशानायतनं प्रोक्षति 'शीतिके शीति-कावति' इत्यनया। सूत्रितं च—'क्षीरोदकेन[4] शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति' (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति[4] ॥

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।
मण्डूक्या३ सु सं गम इमं स्व१ग्निं हर्षय ॥ १४ ॥

---

१. त१.२.७-मु-उद्गीथ-क्रव्यवाहनः क्रव्यस्य। २. ग-त४-भ१.२.४.५-धीमहि निदधीमहि; त५-धीमहि निधीमहि। ३. त१-मु-पुष्करिण्यादि। ४. ग-त-भ-'क्षीरोदकेन...इति' नास्ति।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डूक्या । सु । सम् । गमः । इमम् । सु । अग्निम् । हर्षय ॥ १४ ॥

हे ^v^शीतिके शैत्ययुक्ते हे ^v^शीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओषधयः तद्वति हे ^v^ह्लादिके आह्लादयित्रि हे ^v^ह्लादिकावति आह्लादककल्युक्तैरोषधीभिस्तद्वति हे पृथिवि ^v^मण्डूक्या मण्डूकस्त्रिया वृष्टिप्रियया ^v^सु सुष्ठु ^v^सं ^v^गमः संगच्छस्व । गमेर्लुङि व्यत्ययेन मध्यमः । ततः ^v^इमम् ^v^अग्निं ^v^सु सुष्ठु ^v^हर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवता । 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वतीं देवयन्तः' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चर्चोऽब्देवताकाः । तत्र 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूर्देवते पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वान्त्ये अनुष्टुभावुपान्त्या पुरस्ताद्बृहती वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचित् आत्मसदृश्या[1] देवजनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरून् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजघ्रौ । ततस्तस्याः सकाशात्सामर्थ्यो दस्रौ-त्युभावश्विनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति ।
य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा॑ । दु॒हि॒त्रे । व॒ह॒तुम् । कृ॒णो॒ति॒ । इति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सम् । ए॒ति॒ ।
य॒मस्य॑ । मा॒ता । प॒रि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना । म॒हः । जा॒या । विव॑स्वतः । न॒ना॒श॒ ॥ १ ॥

^v^त्वष्टा एतन्नामको देवः ^v^दुहित्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकायाः ^v^वहतुं वहनं विवाहम् । 'एधिवह्योश्चतुः' (उ. सू. १. ७९) इति वहेश्चतुप्रत्ययः । तं ^v^कृणोति करोति । ^v^इति एतेन हेतुना ^v^इदं ^v^विश्वं सर्वं ^v^भुवनं भूतजातं ^v^समेति तं विवाहं समागमत् । ^v^पर्युह्यमाना विवस्वतोढोढव्या ^v^यमस्य यम्याश्च ^v^माता ^v^महः महतः ^v^विवस्वतः ^v^जाया भार्या सरण्यूः ^v^ननाश । उत्तरान् कुरून् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः[2] ॥

अपा॑गूहन्न॒मृतां॒ मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते ।
उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत्तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः ॥ २ ॥

अप॑ । अ॒गू॒ह॒न् । अ॒मृता॑म् । मर्त्ये॑भ्यः । कृ॒त्वी । सऽव॑र्णाम् । अ॒द॒दुः॒ । विव॑स्वते ।
उ॒त । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भ॒र॒त् । यत् । तत् । आसी॑त् । अज॑हात् । ऊँ इति॑ । द्वा । मि॒थु॒ना । स॒र॒ण्यूः ॥ २ ॥

१. त१.२.५.६.७-म६-आत्मसदृशा; त४-आत्मसादृश्यात् । २. त-म६-आगच्छ° ।

अमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्यूं मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम् अपागूहन् अपगूहितवन्तः संवृतवन्तः। देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः। किंच सवर्णां सरण्यूसदृशीमन्यां[1] स्त्रियं कृत्वी कृत्वा तस्मै विवस्वते देवाः अददुः प्रायच्छन्। उत अपि च साश्वरूपिणी सरण्यूस्तदा अश्विनाभरत्। स्वोदरे गर्भभूतौ धारितवती। यत् यदा तत् जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः[2] पतितम् आसीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः। तथा सरण्यूः सरणवत्येतन्नामिका द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ यमयम्यौ अजहात् त्यक्तवती। जनितवतीत्यर्थः। यद्वा। सरण्यूरेतन्नामिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः। सूत्रितं च—'पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानिति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा। त्वा। इतः। च्यवयतु। प्र। विद्वान्। अनष्टऽपशुः। भुवनस्य। गोपाः।
सः। त्वा। एतेभ्यः। परि। ददत्। पितृऽभ्यः। अग्निः। देवेभ्यः। सुऽविदत्रियेभ्यः ॥३॥

पूषा पोषयितैतन्नामको देवः त्वा त्वाम् इतः अस्माद्देशाल्लोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणोत्तमलोकं गमयतु। कीदृशः। विद्वान् अस्मद्भक्ततां विजानानः अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः। यस्मिन्[3] सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः। भुवनस्य भूतजातस्य[4] गोपाः गोपायिता। किंच प्रक्रमय्य सः पूषा एतेभ्यः पितृभ्यः त्वा त्वां परि ददत् परिप्रयच्छतु। तथा अग्निः च सुविदत्रियेभ्यः। सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा। तदर्हाः सुविदत्रियाः। छान्दसो घप्रत्ययः। शोभनज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु। तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः। विश्वऽआयुः। परि। पासति। त्वा। पूषा। त्वा। पातु। प्रऽपथे। पुरस्तात्।
यत्र। आसते। सुऽकृतः। यत्र। ते। ययुः। तत्र। त्वा। देवः। सविता। दधातु ॥ ४ ॥

विश्वायुः सर्वात्मा सर्वत्र गमनशीलो वा आयुः। वकारलोपश्छान्दसः। वायुः। यद्वा। 'छन्दसीणः'[5] इत्युणप्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम्। गन्ता वायुः। त्वा त्वां परि पासति परिपातु। पूषानुज्ञया परितो रक्षतु। 'पा रक्षणे'। लेटि सिप्यडागमः। प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे पुरस्तात् सर्वेषां प्रथममेव[6] वर्तमानः पूषा स्वयमेव त्वा त्वां प्रमितं यजमानं पातु रक्षतु। सुकृतः पुण्यकर्माणः यत्र यस्मिन् देशे आसते तिष्ठन्ति यत्र वा ते सुकृतः ययुः प्राप्ताः तत्र[7] तस्मिन्[7] स्थाने देवः दीप्यमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः त्वा त्वां दधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः 'पूषेमाः' इत्यनुवाक्या। 'पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

---

१. त-भ-मु-'सदृशामन्यां। २. त-भ-'रेतः' नास्ति। ३. ग-अस्मिन्। ४. त३.४-भ१.२.४-सर्वस्य भूतजातस्य। ५. त-भ६-छांदसीणः। ६. ग-त१.२.४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव। ७. त-तस्मिंस्तस्मिन्।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।
स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः इमाः सर्वाः आशाः प्राच्याद्या दिशः अनु वेद आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गन्तव्या असुखेनेति चैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रसिद्धं यजमानो ब्रवीति पुत्रमुखेन याजकमुखेन वा । अस्मान्[1] अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता आघृणिः आगतदीप्तियुक्तः सर्ववीरः सर्वैर्वीरैः कर्मणि समर्थैर्ऋत्विग्भिरुपेतः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् प्रजानन् अस्माकं फलाफले विजानानः सन् पुरः एतु अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न[2] भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥　॥ २३ ॥

एकादशिदस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य ‘ प्रपथे पथाम् ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपतिं वचस्या ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।
उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे ।
आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्थास्ति तत्र पूषा अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवः द्युलोकस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे सधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य आ चरति आभिमुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे[3] सारस्वततृचस्य ‘सरस्वतीं देवयन्तः’ इत्येषाद्या । सूत्र्यते हि—‘ प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

---

१. ग-त३.४–अस्मान् स पूषा; म६–अस्मान् पूषा । २. त–नयं । ३. त-म१.२.४.६-मु–प्रउगे ।

ᵛदेवयन्तः देवान्[1] यष्टुं स्तोतुं च[1] कामयमाना यजमानाः ᵛसरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यमस्थानदेवतां ᵛहवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति। तथा ᵛतायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे[2] ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛसरस्वतीं यजन्तीति शेषः। ᵛसुकृतः पुण्यकर्माणः ᵛसरस्वतीम् ᵛअह्वयन्त फलप्रदानाय ह्वयन्ते। यत एवमतः कारणात् ᵛसरस्वती देवी ᵛदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ᵛवार्यं वरणीयं कर्मफलं ᵛदात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति। या। सऽरथम्। ययाथ। स्वधाभिः। देवि। पितृऽभिः। मदन्ती।
आऽसद्य। अस्मिन्। बर्हिषि। मादयस्व। अनमीवाः। इषः। आ। धेहि। अस्मे इति॥८॥

हे ᵛसरस्वति हे ᵛदेवि ᵛया त्वं ᵛसरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा ᵛययाथ। अस्मदीयं यज्ञं प्राप्तासि। किं कुर्वती[3]। ᵛपितृभिः सह ᵛस्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः ᵛमदन्ती माद्यन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः। सा त्वं ᵛबर्हिषि ᵛअस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे ᵛआसद्य उपविश्य ᵛमादयस्व हविर्भिस्तृप्ता भव। आत्मानं तर्पय वा। ततस्तृप्ता सती त्वम् ᵛअनमीवाः। अमीवा रोगः। तद्वर्जितान्यारोग्यजननानि ᵛइषः अन्नानि ᵛअस्मे अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛधेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः।
सहस्रार्घमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम्। याम्। पितरः। हवन्ते। दक्षिणा। यज्ञम्। अभिऽनक्षमाणाः।
सहस्रऽअर्घम्। इळः। अत्र। भागम्। रायः। पोषम्। यजमानेषु। धेहि ॥ ९ ॥

ᵛयां त्वां ᵛसरस्वतीं ᵛपितरो ᵛहवन्ते आह्वयन्ति। कीदृशाः। ᵛदक्षिणा ॥ 'दक्षिणादाच्' (पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याच्प्रत्ययः॥ दक्षिणत आगत्य ᵛयज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्तो व्याप्नुवन्तः। ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛसहस्रार्घं बहुभिः पूजनीयमुपयोज्यम् ᵛइळः[4] अन्नस्य ᵛभागं ᵛरायः धनस्य ᵛपोषं पुष्टिं च ᵛयजमानेषु त्वं ᵛधेहि स्थापय ॥

अवभृथस्थाने 'आपो अस्मान्' इत्येषा। सूत्रितं[1] च—'तत आचम्याप्लवन्त आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति। दशमेऽहनि वपामार्जनेऽप्येषा[5]। सूत्रितं च— 'इदमापः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु।
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः। अस्मान्। मातरः। शुन्धयन्तु। घृतेन। नः। घृतऽप्वः। पुनन्तु।
विश्वम्। हि। रिप्रम्। प्रऽवहन्ति। देवीः। उत्। इत्। आभ्यः। शुचिः। आ। पूतः। एमि॥१०॥

---

१. ग–देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा। २. ग-त-म२.४-मु–विस्तार्यमाणे। ३. म–कुर्वती। ४. त–इषः। ५. त-म६–'सूत्रितं...ऽप्येषा' नास्ति।

मातरः जगतो मातृस्थानीयाः आपः अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु। तथा घृतप्वः। घृतमुदकम्। तेनान्यान् पुनन्तीति। तास्तथोक्ता आपः। यद्वा घृतप्वः। घृतं गव्यम्। तेन पुनन्ति। तथा ब्राह्मणं—'घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै सुपूतं यद्घृतेन पूयते' (श. ब्रा. ३.१.२.११) इति। ता आपः घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन नः अस्मान् पुनन्तु। हि यस्मात् देवीः देव्यो देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहन्ति[1] पुरुषसकाशात्[2] अपगमयन्ति। अपनयन्तीति यावत्। अनन्तरम् आभ्यः अद्भ्यः आ पूतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् उत् एमि उद्गच्छामि। ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः॥ ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्यादिके द्वे विप्रुड्ढोमार्थे। सूत्रितं च—'द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विप्रुड्ढोमौ हुत्वा' (आश्व. श्रौ. ५. २) इति। स्कन्नहविरभिमर्शनेऽपि 'द्रप्सः' इत्येषा। आहुतिर्बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात्। स्कन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—'द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमाँ अनु द्यूनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः।
समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः॥ ११॥

द्रप्सः। चस्कन्द। प्रथमान्। अनु। द्यून्। इमम्। च। योनिम्। अनु। यः। च। पूर्वः।
समानम्। योनिम्। अनु। सम्ऽचरन्तम्। द्रप्सम्। जुहोमि। अनु। सप्त। होत्राः॥ ११॥

द्रप्सः अभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाँल्लोकान् द्यून् दीप्यमानान् द्युलोकांश्च अनु लक्षीकृत्य चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान्। तदेवाह। इमं परिदृश्यमानं योनिं स्थानभूतं लोकं च यश्च अस्मात् पूर्वः अस्ति तम् अनु गतवान्। समानं साधारणं योनिं द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनु संचरन्तं सम्यगाच्छन्तं द्रप्सं सोमरसं विप्रुड्लक्षणं सप्त होत्राः सप्तसंख्याका विप्रुड्ढोमस्य कर्तारो होतृप्रभृतयो वयम् अनु आनुपूर्व्येण जुहोमि जुहुमः। यद्वा। होत्राः। सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः। ता अनु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि। यद्वा। द्रप्सः। द्रुतगामित्वाद्द्रप्स आदित्य उच्यते। स[3] आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनिमन्तरिक्षं लक्षीकृत्य। सम्यक्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः। यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः[4]। अनु पश्चाज्जुहोमि। यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि। प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकम्—'असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकममुं चेत्येतत् समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति[5] द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति' (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात्।
अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतम्॥ १२॥

यः। ते। द्रप्सः। स्कन्दति। यः। ते। अंशुः। बाहुऽच्युतः। धिषणायाः। उपऽस्थात्।
अध्वर्योः। वा। परि। वा। यः। पवित्रात्। तम्। ते। जुहोमि। मनसा। वषट्ऽकृतम्॥ १२॥

---

१. त-भ६-वहंति। २. त-भ-पुरुषात्सकाशात्। ३. त-भ६-'स' नास्ति। ४. त-भ६-दिशः सप्त। ५. त-भ१.२.४.६-संचरति।

हे सोम ते त्वदीयः यः द्रप्सः रसः स्कन्दति अधिषवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति। यः च ते त्वदीयः अंशुः रसादितरः सन् स्कन्दति। बाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति। यद्वा। बाहुवत्साधनभूता ग्रावाणः। तैः प्रच्युतोऽभिषुतः सन् धिषणायाः। धिषणेत्यधिषवणफलकनाम। प्रत्येकविवक्षयैकवचनम्। अधिषवणफलकयोः उपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति। तथा अध्वर्योर्वा अभिषुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति। वा अपि[1] वा[1] पवित्रात् दशापवित्रात् परि स्कन्दति। तं सर्वं द्रप्सं ते त्वदीयं रसं मनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह वषट्कृतं वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः परः स्रुचा।
अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः। ते। द्रप्सः। स्कन्नः। यः। ते। अंशुः। अवः। च। यः। परः। स्रुचा।
अयम्। देवः। बृहस्पतिः। सम्। तम्। सिञ्चतु। राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ते त्वदीयः यः द्रप्सः रसोऽन्यत्र स्कन्नः गतः यः च त्वदीयस्तव कारणभूतः अंशुः लताखण्डो रसादितरो भवति स्रुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः अवः अवस्तात् स्कन्दते परः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति तम् इमं सोमम् अयं बृहस्पतिः एतन्नामकः देवः सं सिञ्चतु सम्यक् प्रक्षारयतु। किमर्थम्। राधसे अस्माकं धनार्थम्। स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्वादिकमपस्कन्नं भवति खलु ॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं वचः।
अपां पयस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पयस्वतीः। ओषधयः। पयस्वत्। मामकम्। वचः।
अपाम्। पयस्वत्। इत्। पयः। तेन। मा। सह। शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता। हे आपः ओषधयः पयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो भवन्ति। मामकं मदीयं वचः वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं पयस्वत् सारवत् भवति। किं बहुना। यच्च इह किंचित् अपाम् उदकानां पयः क्षीरवत् सारभूतं[2] यदस्ति[2] तत्सर्वं पयस्वत् सारवदेव। तेन उदकसारेण सह मा मां शुन्धत यूयं शोधयत। 'आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि' (ऋ. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

'परं मृत्यो' इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्षम्। एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः। आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ। 'प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः' (पि. सू. ३. ४१) इति। त्रयोदशी जगती चतुर्दश्यनुष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुभः। तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः। पञ्चमी धातृदेवताका। षष्ठी त्वष्टृदेवत्या। सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधायिन्यः। अतस्तद्देवताकाः। अन्त्या त्वनिरुक्तत्वात् प्राजापत्या वा। तथा चानुक्रान्तं—'परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगत्युपान्त्यान्त्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्ता' इति ॥

---

१. त१.५.६.७-म१.२.४-'अपि वा' नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि च; मं६-अथवा।
२. ग-त-म-सारभूतो योऽस्ति।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । स्वः । इतरः । देवऽयानात् ।
चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रऽजाम् । रिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् अनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । ते तव स्वः स्वभूतः देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः। तस्मात् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः । ते तुभ्यं ब्रवीमि कथयामि । नः अस्माकं प्रजां दुहितृदौहित्रात्मिकां मा रिरिषः मा हिंसीः । उत अपि च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मा हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ।
आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे मृतस्य ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतः तस्य पदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः । तं योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् ऐत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिकेन च आप्यायमानाः वर्धमानाः[1] सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धाः भवत । पूताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पूता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः ' इमे जीवा वि मृतैः ' इति सव्यावृतो व्रजन्ति । सूत्रितं च— ' इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृतो व्रजन्ति ' (आश्व. गृ. ४. ४. ९) इति ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

इमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य इत्यर्थः । वि आ अववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न म्रियन्तामिति भावः । किंच अद्य अस्मिन् दिने नः अस्माकमशौचे विसृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः भद्रा कल्याणः अभूत्

1. ग-भ-प्रवर्तमानाः; त-मु-वर्तमानाः; उद्गीथ-प्रवर्धमानाः ।

भवतु। तत उत्तरं वयं ᵛप्राञ्चः प्राङ्मुखाञ्चनाः ᵛअगाम[1] गच्छेम। प्रत्यञ्च इति भावः। ᵛनृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविक्षेपाय। स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः। ᵛहसाय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय। कीदृशा वयम्। ᵛद्राघीय ᵛआयुः ᵛप्रतरं ᵛदधानाः॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम्। जीवेभ्यः। परिऽधिम्। दधामि। मा। एषाम्। नु। गात्। अपरः। अर्थम्। एतम्।
शतम्। जीवन्तु। शरदः। पुरूचीः। अन्तः। मृत्युम्। दधताम्। पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति। ᵛजीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं ᵛपरिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं ᵛदधामि निदधामि[2]। ततः ᵛएषां जीवतां मध्ये ᵛअपरः अन्यः ᵛएतम् इमम् ᵛअर्थम्। अर्तेरिदं रूपम्। गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गं ᵛनु क्षिप्रं ᵛमा ᵛगात् मा गच्छतु। एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः। किंच ᵛपुरूचीः बह्वञ्चना बहुगमनाः ᵛशतं ᵛशरदः एतत्संख्याकान् वर्षान् ᵛजीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु। तथा ᵛपर्वतेन शिलोच्चयेन ᵛमृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् ᵛअन्तः ᵛदधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु। यथा नागच्छति[3] तथा कुर्वतामित्यर्थः॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा। अहानि। अनुऽपूर्वम्। भवन्ति। यथा। ऋतवः। ऋतुऽभिः। यन्ति। साधु।
यथा। न। पूर्वम्। अपरः। जहाति। एव। धातः। आयूंषि। कल्पय। एषाम् ॥ ५ ॥

ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛअहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि ᵛअनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण ᵛभवन्ति परिवर्तन्ते। ᵛयथा च ᵛऋतवः वसन्तादयः ᵛऋतुभिः सह ᵛसाधु शोभनमविपर्यासेन ᵛयन्ति गच्छन्ति। ᵛयथा च ᵛपूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् ᵛअपरः अर्वाक्कालीनः पुत्रः ᵛन ᵛजहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन। ᵛएव एवं[4] तेनैवोक्तप्रकारेण हे ᵛधातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामक देव ᵛएषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् ᵛआयूंषि जीवनानि ᵛकल्पय समर्थय। कुर्वित्यर्थः॥ ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ष्ठ।
इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ। रोहत। आयुः। जरसम्। वृणानाः। अनुऽपूर्वम्। यतमानाः। यति। स्थ।
इह। त्वष्टा। सुऽजनिमा। सऽजोषाः। दीर्घम्। आयुः। करति। जीवसे। वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः ᵛजरसं जरां ᵛवृणानाः संभजमाना यूयम् ᵛआयुः जीवनम् ᵛआ ᵛरोहत अधितिष्ठत। ᵛअनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण। अव्ययीभावः। पूर्वो ज्येष्ठः। ज्येष्ठानुपूर्व्या ᵛयतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं[5] ᵛयति ᵛस्थ यत्संख्याका भवथ। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः।

१. त१.२.५–जनाम; त३.४-भ–जगाम; मु–अयाम। २. त१.४-भ६.७–'निदधामि' नास्ति; त२.५–दधामि; त७–स्थापयामि। ३. ग-त१.३.४.५.६-भ–गच्छति। ४. त–एवं एवमु; भ१.४–एवं एवमु। ५. त-भ–वयं।

ᵛसुजनिमा शोभनजननः ᵛत्वष्टा एतन्नामको देवः ᵛसजोषाः भवद्भिः संगतः सन् ᵛइह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां ᵛवः युष्माकं ᵛजीवसे जीवनाय ᵛदीर्घं प्रभूतम् ᵛआयुः ᵛकरति करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।
अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

ᵛअविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तृका इत्यर्थः । ᵛसुपत्नीः शोभनपतिकाः ᵛइमाः ᵛनारीः नार्यः ᵛआञ्जनेन सर्वतोऽञ्जनसाधनेन ᵛसर्पिषा घृतेन अक्तनेत्राः सत्यः ᵛसं ᵛविशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा ᵛअनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदत्यः ᵛअनमीवाः । अमीवा रोगः। तद्वर्जिताः। मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । ᵛसुरत्नाः शोभनधनसहिताः ᵛजनयः। जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः। ताः ᵛअग्रे सर्वेषां प्रथमत एव ᵛयोनिं गृहम् ᵛआ ᵛरोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् 'उदीर्ष्व नारि' इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत्। सूत्रितं च—'तामुत्थापयेद्देवरः[1] पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम्' (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति[1] ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि ।
हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥८॥

हे ᵛनारि मृतस्य पत्नि ᵛजीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां[2] लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य ᵛउदीर्ष्व अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ। 'ईर गतौ' आदादिकः। ᵛगतासुम् अपक्रान्तप्राणम्[3] ᵛएतं पतिम् ᵛउप ᵛशेषे तस्य समीपे स्वपिषि। तस्मात्त्वम् ᵛएहि आगच्छ यस्मात्त्वं ᵛहस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः ᵛदिधिषोः गर्भस्य निधातुः ᵛतव अस्य ᵛपत्युः संबन्धादागतम् ᵛइदं ᵛजनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य ᵛसं ᵛबभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य 'धनुर्हस्तात्' इत्यनया धनुः प्रहरेत्। सूत्रितं च—'धनुर्हस्तादाददानो' मृतस्येति धनुः' (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति[4] ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥९॥

---

१. ग-त-भर.४.७–'तामुत्थापयेद्देवर...इति' नास्ति; भ६–उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता वृषले जपेत्। २. त–'पुत्रपौत्रादीनां' नास्ति। ३. त-भ–उपक्रांत°; उद्गीथ–उत्क्रांत°। ४. ग-त-भ१.२.४.५.७–'धनुर्हस्ता°...इति' नास्ति।

मृतस्य क्षत्रियस्य हस्तात् धनुः आददानः। किमर्थम्। अस्मे अस्माकं क्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय वर्चसे तेजसे बलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं ब्रवीमीति शेषः। किमिति। त्वम् अत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव वयं च इह अस्मिँल्लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः विश्वाः सर्वान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् स्पृधः संघर्षयितॄन् बाधकान् शत्रून् जयेम सहेमहि ॥

दीक्षितमरणे 'उप सर्प मातरम्' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः। सूत्रितं च—'उप सर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति। 'उप सर्प' इत्यनया संचितान्यस्थीनि गर्ते निदध्युः (आश्व. गृ. ४. ५. ५)॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम्।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप। सर्प। मातरम्। भूमिम्। एताम्। उरुऽव्यचसम्। पृथिवीम्। सुऽशेवाम्।
ऊर्णऽम्रदाः। युवतिः। दक्षिणाऽवते। एषा। त्वा। पातु। निःऽऋतेः। उपऽस्थात् ॥ १० ॥

मातरं मातृभूतां भूमिम्[1] अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ। अनुप्रविशेत्यर्थः। कीदृशीम्। उरुव्यचसं बहुव्याप्तिकां पृथिवीं विस्तीर्णां सुशेवां सुसुखाम्। सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः[2]। तामुपगच्छ। युवतिः यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिः दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन धनवते यजमानाय ऊर्णम्रदाः। ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव मृद्वी भवति। सुकुमारा भवति। न बाधयित्रीत्यर्थः। सा एषा पृथिवी निर्ऋतेः मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् त्वा त्वामस्थिरूपं यजमानं पातु रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

'उच्छ्वञ्चस्व' इत्येतया पांसूनवकिरेत्। सूत्र्यते हि—'उत्तरया[3] पांसूनवकिरेत्' (आश्व. गृ. ४. ५. ६) इति[3] ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उत्। श्वञ्चस्व। पृथिवि। मा। नि। बाधथाः। सुऽउपायना। अस्मै। भव। सुऽउपवञ्चना।
माता। पुत्रम्। यथा। सिचा। अभि। एनम्। भूमे। ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

हे पृथिवि उच्छ्वञ्चस्व। ऊर्ध्वंगतोच्छ्वासमेनं कुरु। अधस्तान्मा कृथा इत्यर्थः। किंच मा नि बाधथाः मा संपीडय। तथा अस्मै यजमानार्थं सूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका भवेत्यर्थः। सूपवञ्चना। उपवञ्चनं प्रलम्भनम्। शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा भव। अपि च माता पुत्रम् आत्मीयं बालकं सिचा वस्त्रान्तेन यथा आच्छादयति तद्वद्धे भूमि एनम् अस्थिरूपं यजमानं त्वम् अभि ऊर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम्।
ते गृहासो घृतश्चुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

---

१. ग–एतां भूमिं। २. त–सुखदायिनीमित्यर्थः। ३. ग-त-भ१.२.४.५.६–'उत्तरया... इति' नास्ति।

उत्ऽअश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । ॰उच्छ्वञ्चमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती ॰पृथिवी ॰सु ॰तिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच ॰सहस्रं सहस्रसंख्याकाः ॰मितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोतेरौणादिके कर्मणि क्विपि तुगागमः । ततो जस् । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृषादित्वाद्द्रष्टव्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः पांसवः ॰उप ॰श्रयन्ताम् । एनमुपसेवन्ताम् । संपरिवार्य तिष्ठन्त्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा ॰ते पांसवोऽस्मै ॰गृहासः गृहा भवन्तः ॰घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः ॰भवन्तु । ॰अत्र अस्मिँल्लोके ॰विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा ॰अस्मै अस्य ॰शरणाः ॰सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥

'उत्ते स्तभ्नामि' इति कपालेनास्थीन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च—'उत्ते[1] स्तभ्नामीति कपालेनापिधाय' (आश्व. गृ. ४. ५. ८) इति[1] ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्तु तेऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निऽदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।
एताम् । स्थूणाम् । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सदना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ ॰त्वत्परि । परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि ॰ते त्वदीयेन कपालेन ॰पृथिवीम् ॰उत् ॰स्तभ्नामि प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । ॰इमं ॰लोगं[2] कपाललक्षणं लोष्टं ॰निदधत् उपरि[3] स्थापयन् ॰अहं ॰मो ॰रिषं मा हिंसिषम् । किंच ॰एतां मया निहितां ॰स्थूणां ॰ते त्वदीयां पृथिव्या[4] धारयित्रीं कपाललक्षणां ॰पितरः ॰धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु । ततः ॰ते त्वदीये अस्मिन् स्थाने ॰यमः पितृपतिः सदनानि स्थानानि ॰मिनोतु परिच्छिनत्तु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पर्णमिवा दधुः ।
प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पर्णम्ऽइव । आ । दधुः ।
प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रशनया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-मर.४–'उत्ते...इति' नास्ति । २. त-म६–लोकं । ३. त१.२.६–उपस्थे उपरि । ४. त-मर.४–पृथिव्यां । * त७-मु–अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुसुकमृषिं आ दधुः निहितवंतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पर्णमिव पक्षमिव । पक्षं यथा बाणस्य मूले स्थापयंति तद्वज्जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवंतः । अतो मदीयां प्रतीचीं प्रतिपूज्यां (मु–पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं रशनया रज्ज्वा यथा गृह्णंति तद्वत्कर्णाभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्तध्वम्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो भृगुर्वाथवा भार्गवश्च्यवनः । षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्धर्चोऽग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो भृगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वाप्यं गव्यं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवतीः ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं vनि vवर्तध्वम् अस्मान् प्रत्यागच्छत । vमानु vगात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे vरेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् vअस्मान् vसिषक्त सेचयत । अवगाहनगोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः। हे vपुनर्वसू पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोतॄणां वस्तॄणामाच्छादयितारौ हे vअग्नीषोमा अग्नीषोमौ एतन्नामकौ देवौ युवाम् vअस्मे अस्मासु vरयिं व्रीह्यादिलक्षणं धनं vधारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।
इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।
इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् vएनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीर्गा अपो वा vपुनः vनि vवर्तय पुनःपुनर्मदभिमुखीकुरु । तदनन्तरम् vएनाः एताः vपुनः भूयो भूयो vन्या vकुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच vइन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् vएनाः एताः vनि vयच्छतु स्वदायत्ताः करोतु । vअग्निः च vएनाः एताः गा अपो वा vउपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु वा । उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन्पुष्यन्तु गोपतौ ।
इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुन॑: । ए॒नाः । नि । व॒र्त॒न्ता॒म् । अ॒स्मिन् । पु॒ष्य॒न्तु॒ । गो॒ऽप॑तौ ।

इ॒ह । ए॒व । अ॒ग्ने॒ । नि । धा॒र॒य॒ । इ॒ह । ति॒ष्ठ॒तु॒ । या । र॒यिः ॥ ३ ॥

एना एता इंद्रस्यो गाव आपो वा पुनः नि वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छन्तु। आगम्य च गोपतौ माखादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालके अस्मिन् ईदृशे मयि पुष्यन्तु आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु। पुष्टाः सतीस्ता हे अग्ने त्वम् इहैव अस्मिन्नेव मयि नि धारय नियमेन स्थापय। या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोमहितम् इह अस्मिन्नेव गोपतौ मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नि॒यानं॒ न्यय॑नं सं॒ज्ञानं॒ यत्प॒राय॑णम् ।
आ॒वर्त॑नं नि॒वर्त॑नं॒ यो गो॒पा अपि॒ तं हु॑वे ॥ ४ ॥

यत् । नि॒ऽयान॑म् । नि॒ऽअय॑नम् । स॒म्ऽज्ञान॑म् । यत् । प॒रा॒ऽअय॑नम् ।

आ॒ऽवर्त॑नम् । नि॒ऽवर्त॑नम् । यः । गो॒पाः । अपि॑ । तम् । हु॒वे॒ ॥ ४ ॥

नियानम्। अधिकरणे ल्युट्। नियमेन यान्त्यागच्छन्ति गावोऽत्रेति नियानं गोष्ठाख्यं स्थानम्। यत् अस्तीति शेषः। यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। हुवे इति क्रियापदं सर्वत्रानुषज्यते। तत्स्थानं हुवे आह्वयामि। आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते। गोमहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः। न्ययनम्। भावे ल्युट्। नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये[२]। निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये। यः अपि गोपाः गवां पालकोऽस्ति तम् अपि हुवे प्रार्थये। सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उ॒दान॒ड् व्यय॑नं॒ य उ॒दान॑ट् प॒राय॑णम् ।
आ॒वर्त॑नं नि॒वर्त॑न॒मपि॑ गो॒पा नि व॑र्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उ॒त्ऽआन॑ट् । वि॒ऽअय॑नम् । यः । उ॒त्ऽआन॑ट् । प॒रा॒ऽअय॑नम् ।

आ॒ऽवर्त॑नम् । नि॒ऽवर्त॑नम् । अपि॑ । गो॒पाः । नि । व॒र्त॒ता॒म् ॥ ५ ॥

यः गोपाः गोपालः व्ययनं नष्टानां गवामन्वेषणार्थं विविधं गमनम् उदानट् व्याप्नोति अनुभवति। यः परायणं परागमनम् उदानट् व्याप्नोति। वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः। यश्च आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति। यः अपि गोपाः निवर्तनं गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति। सोऽपि गोपालः नि वर्तताम् गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ नि॑वर्त॒ नि व॑र्तय॒ पुन॑र्न इन्द्र॒ गा दे॑हि । जी॒वाभि॑र्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । नि॒ऽव॒र्त॒ । नि । व॒र्त॒य॒ । पुन॑: । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । गाः । दे॒हि॒ । जी॒वाभि॑: । भु॒न॒जा॒म॒है॒ ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-म-मु- च पालके। २. ग-प्रार्थये। यत्र संगच्छंते इतरेतरं जानंतस्तत् संज्ञानं। अथ ततश्चरणार्थं पराचीना यत्र यंति तत्परायणं। चरित्वाथा आवर्तंते तदावर्तनं; मु-प्रार्थये। संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये। परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये। आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये।

हे इन्द्र त्वम् आ निवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव। ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः नि वर्तय अस्मदभिमुखीः कुरु। एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं पुनः पश्चात् नः अस्मभ्यं गाः देहि प्रयच्छ। त्वया दत्ताभिः जीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः भुनजामहै वयं भुञ्जीमहि। यद्वा। भुजिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः। देवपितॄन्[1] संभोजयेमहि ॥

परि॑ वो वि॒श्वतो॑ दध ऊ॒र्जा घृ॒तेन॒ पय॑सा।
ये दे॒वाः के च॑ य॒ज्ञिया॒स्ते र॒य्या सं सृ॑जन्तु नः ॥ ७ ॥

परि॑। वः॒। वि॒श्वतः॑। द॒धे॒। ऊ॒र्जा। घृ॒तेन॑। पय॑सा।
ये। दे॒वाः। के। च॒। य॒ज्ञियाः॑। ते। र॒य्या। सम्। सृ॒जन्तु॒। नः॒ ॥ ७ ॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः स्थितान् वः युष्मान् ऊर्जा गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनान्नेन घृतेन आज्येन[2] पयसा क्षीरेण च परि दधे संधारयामि। युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि। न केवलमात्मानं पुष्णामीत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा ये के च देवाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ते देवाः नः अस्मान् रय्या गोलक्षणेन धनेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु ॥

आ नि॑वर्तन वर्तय॒ नि नि॑वर्तन वर्तय।
भूम्या॒श्चत॑स्रः प्र॒दिश॒स्ताभ्य॑ एना॒ नि व॑र्तय ॥ ८ ॥

आ। नि॒ऽव॒र्त॒न॒। व॒र्त॒य॒। नि। नि॒ऽव॒र्त॒न॒। व॒र्त॒य॒।
भूम्याः॑। चत॑स्रः। प्र॒ऽदिशः॑। ताभ्यः॑। ए॒नाः॒। नि। व॒र्त॑य ॥ ८ ॥

ऋषिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह। हे मदीयात्मन् त्वं गाः आ वर्तय। आकारोऽप्यनेनापि संबध्यते। मदभिमुखीः[3] कुरु। स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः। हे गावः यूयमपि प्रसाद्यमानाः आ निवर्तन आनिवर्तध्वम्। आभिमुख्येनागच्छत। पुनरप्याह। हे मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय गोसंचरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगन्त्रीः कुरु। यूयमपि हे गावो निवर्त्यमानाः सत्यः निवर्तन निवर्तध्वम्। इदानीं स्वात्मा गावश्चर्षिं प्रति ब्रुवते। हे ऋषे अहं कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नाह। भूम्याः पृथिव्याः चतस्रः प्रदिशः चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः नि वर्तय हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु। हे गावो यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लभ्यम्। यद्वा। अब्दैवतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ॥ १ ॥

'भद्रम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट्। 'अग्निमीळे भुजाम्' इत्येषानुष्टुप्। नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षट् गायत्र्यः। इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुक्रपुत्रो वसुकृदाख्यो वा। इदमुत्तरं चाग्नेयम्। तथा चानुक्रान्तं— 'सप्तोत्तराण्यैन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुक्रो वसुकृद्वा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद एव वा शान्त्यर्थः परानुष्टुबन्त्ये विराट्त्रिष्टुभौ' इति। गतो विनियोगः ॥

१. ग-त३-म५.६—देवपितृसंघान्। २. त-भ-मु—आज्येन च। ३. त१.२.६.७-म२.६—मदभिमुखी; त४.५-मु—मदभिमुखीं; ग-त३-भ१.४.७—मदभिमुखं।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकं मनः भद्रं शुभयुक्तम् अपि वातय। अपिरत्र धात्वर्थानुवादी। आगमय। त्वत्संबन्धिस्तोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम्।

यस्य धर्मन्त्स्व१रेनीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम्। ईळे। भुजाम्। यविष्ठम्। शासा। मित्रम्। दुःऽधरीतुम्।

यस्य। धर्मन्। स्वः। एनीः। सपर्यन्ति। मातुः। ऊधः ॥ २ ॥

भुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये यविष्ठम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं शासा अनुशासनेन मित्रम्। यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न[1] कर्तव्यमिति[1] सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः। दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् अग्निम् ईळे स्तौमि। अपि च यस्य अग्नेः धर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्वः द्युलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वा एनीः एन्यः प्रतिगन्त्र्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते। यद्वा। स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम्। अत्र स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः। स्वः सर्वे देवाः एनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते। उपजीवन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। लुप्तोपममेतत्। मातुः गोः ऊधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत्। तमग्निमीळ इति पूर्वेण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति। भ्राजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम्। आसा। कृपऽनीळम्। भासाऽकेतुम्। वर्धयन्ति। भ्राजते। श्रेणिऽदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च आसा स्तुतिहविर्लक्षणेनोपासनेन यम् अग्निं वर्धयन्ति। कीदृशम्। कृपनीळं कर्मस्थानम्। कर्माधारमित्यर्थः। भासाकेतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सोऽग्निः श्रेणिदन् स्तोतृभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् भ्राजते भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानड् दिवो अन्तान्। कविरभ्रं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अर्यः। विशाम्। गातुः। एति। प्र। यत्। आनट्। दिवः। अन्तान्।

कविः। अभ्रम्। दीद्यानः ॥ ४ ॥

विशां यजमानमनुष्याणाम् अर्यः गन्तव्यः गातुः गमनशीलोऽग्निः दीद्यानः दीप्यमानः यत् यदा एति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् कविः मेधावी सोऽग्निः प्र आनट् प्रकर्षेण व्याप्नोति। अभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

---

१. ग–अकर्तव्यमिति; त–कर्तव्यमिति।

जुषद्धव्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे । मिन्वन्त्सद्म पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत् । हव्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ऋभ्वा । यज्ञे । मिन्वन् । सद्म । पुरः । एति ॥५॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे हव्या हव्यानि हवींषि जुषत् सेवमानोऽग्निः[1] ऋभ्वा उरुभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्थौ उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य सद्म सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशालामुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।

अग्निम् । देवाः । वाशीऽमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । हि इत्येतदवधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तन्निमित्तत्वात् । यज्ञः यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किंच श्रुष्टीत् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम् अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति[2] शेषः ॥ ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुव इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सूनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञऽसहम् । दुवः । इषे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सूनुम् । आयुम् । आहुः ॥७॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपरार्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं दूत्येन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सूनुम् अश्मनः पुत्रम् आहुः 'त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि' (ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति । यज्ञसहं यागस्य वोढारम् । धारयितारमित्यर्थः । तमग्निमभिलक्ष्य दुवः परिचरणम् इषे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।

अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मत् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः । ते पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पश्वादिधने आ स्युः आ समन्ताद्भवेयुः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः[3] वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज्र उत शोणो यशस्वान् ।
हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

१. त–पवमानोऽग्निः । २. ग-त३-म५.६–आगच्छंतीति । ३. त१.२.३.४.५.६-म–'वर्धन्तः' नास्ति ।

कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । ऋज्रः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यऽरूपम् । जनिता । जजान ॥ ९ ॥

अत्र यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यम् । ᵛयामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना निर्मितः । कीदृशः । ᵛकृष्णः असितवर्णः ᵛश्वेतः सितवर्णः ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛब्रध्नः महान् ᵛऋज्रः ऋजुगामी ᵛउत अपि च ᵛशोणः रक्तवर्णः ᵛयशस्वान् कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम । हविर्लक्षणेन धनेन युक्तः । ᵛहिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् ᵛअस्य अग्नेरर्थाय ᵛजनिता सर्वस्य जगतो जनयिता प्रजापतिः ᵛजजान जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादिनानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्नेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथवाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्तरथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः ।
इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे ᵛऊर्जो ᵛनपात् ओषधिवनस्पतिपितृभूतस्यान्नस्य पौत्र हे ᵛअग्ने ᵛअमृतेभिः अमृतैर्हविर्लक्षणैरन्नैः ᵛसजोषाः संगतः ᵛविमदः नामर्षिः ᵛमनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः सन् ᵛते तुभ्यं ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ᵛआ ᵛवक्षत् आभिमुख्येनोक्तवान् । वक्तेश्छन्दसि लेटि रूपम् । ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा ᵛसुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः[1] संगमयन्[1] ᵛइषम् अन्नम् ᵛऊर्जं क्षीरादिकं रसं च ᵛसुक्षितिं शोभननिवासम् । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किंचित् देयमस्ति तत् ᵛविश्वं धनं च ᵛआभाः तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ॥ ३ ॥

' आग्निं न ' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—' आग्निं नाष्टावास्तारपाङ्क्तम् ' इति । पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि ' आग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रत आग्निमारुते यावतीष्वृक्ष्विळान्दं साम स्तुवीरन् तदानीमादितस्तावत्य ऋचोऽनुरूपार्थाः । सूत्रितं च—' यदीळान्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः ' (ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

---

१. त१.२–बुद्धीः स्तागमयन्; त३–बुद्धीस्तंगमन; त५–बुद्धीः स्तगमयन्; त७–बुद्धीः तागमयन्; भ१.२.४.७–बुद्धीस्ताः गमयन्; भ६–बुद्धिः अगमयत् ।

हे अग्ने ^व:^[1] तव स्वभूते ^विमदे एतदाख्य ऋषौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति। ^न इति संप्रत्यर्थे। अतो वयमिदानीं ^स्ववृक्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ^होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा ^अग्निं ^त्वा त्वाम् ^आ ^वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे। किमर्थम्। ^स्तीर्णबर्हिषे ^यज्ञाय। तादर्थ्ये चतुर्थी। यज्ञार्थम्। कीदृशम्। ^शीरम् ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनं ^पावकशोचिषं शोधकदीप्तिम्। ^विवक्षसे^[2]। महन्नामैतत्^[3]। हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि। यद्वा। विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमह इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम्। ऊँ इति। ते। सुऽआभुवः। शुम्भन्ति। अश्वऽराधसः।
वेति। त्वाम्। उपऽसेचनी। वि। वः। मदे। ऋजीतिः। अग्ने। आऽहुतिः। विवक्षसे ॥२॥

^स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः ^अश्वराधसः व्याप्तधनाः^[4] ^ते यजमानाः हे अग्ने ^त्वामु त्वामेव ^शुम्भन्ति शोभयन्ति। यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः। किंच ^उपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला ^ऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना ^आहुतिः हे ^अग्ने ^त्वां ^वेति गच्छति। किमर्थम्। ^वः तव ^मदे मदनिमित्ते। तृप्त्यर्थमित्यर्थः। किंच त्वमपि ^विवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।
कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति। धर्माणः। आसते। जुहूभिः। सिञ्चतीःऽइव।
कृष्णा। रूपाणि। अर्जुना। वि। वः। मदे। विश्वाः। अधि। श्रियः। धिषे। विवक्षसे ॥३॥

^धर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः ^जुहूभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः ^त्वे त्वामेव ^आसते उपासते सेवन्ते। तत्र दृष्टान्तः। ^सिञ्चतीरिव। वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य^[5] आपोऽग्निं^[6] यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत्। ‘अग्नेरापः’ (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम्। यद्वा। जुहूभिः सिञ्चतीरिव सिच्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति। हे अग्ने त्वं ^कृष्णा कृष्णवर्णानि ^अर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालान्तर्गतरूपाणि च ^विश्वाः सर्वाः ^श्रियः शोभाः ^अधि ^धिषे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि। किमर्थम्। ^वः युष्माकं सर्वेषां देवानां ^विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थम्। यत एवमतः ^विवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।
तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम्। अग्ने। मन्यसे। रयिम्। सहसाऽवन्। अमर्त्य।
तम्। आ। नः। वाजऽसातये। वि। वः। मदे। यज्ञेषु। चित्रम्। आ। भर। विवक्षसे ॥ ४ ॥

---

१. त-‘वः’ नास्ति। २. त१.२.४.५-विवक्षते। ३. त-अहन्नामैतत्। ४. त-म-दीप्तधनाः। ५. त-सिंचंति। ६. त३.४.५-म१.२-आपः अग्नीन्; त१.२.६.७-आप वृष्ट्युदकं पृथिवीं अग्नीन्; भ७-आप इव अग्नीन्।

हे vअमर्त्य अमरणधर्मन् vसहसावन् बलवन् गुर्वंभूत हे vअग्ने त्वं vयं vरयिं vमन्यसे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि vचित्रं चायनीयं vतं रयिं vनः अस्माकं vवाजसातये अन्नलाभाय vआ vभर आहर प्रयच्छ। किमर्थम्। vवः युष्माकं सर्वेषां देवानां vयज्ञेषु vविमदे विविधसोमादिहविर्जन्यमदनिमित्ते। यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायेत्यर्थः। vसमसि vविवक्षसे महान् भवसि॥

अ॒ग्निर्जा॒तो अथ॑र्वणा वि॒दद्विश्वा॑नि॒ काव्या॑ ।
भुव॑द्दू॒तो वि॒वस्व॑तो॒ वि वो॒ मदे॑ प्रि॒यो य॒मस्य॒ काम्यो॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । जा॒तः । अथ॑र्वणा । वि॒दत् । विश्वा॑नि । काव्या॑ ।
भुव॑त् । दू॒तः । वि॒वस्व॑तः । वि । वः॒ । मदे॑ । प्रि॒यः । य॒मस्य॑ । काम्यः॑ । विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

vअथर्वणा एतन्नाम्नर्षिणा vजातः जनितः vअग्निः। कथमवगम्यते। 'त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात्। vविश्वानि समस्तानि vकाव्या काव्यानि स्तोतृकर्माणि vविदत् वेत्ति। vविवस्वतः यजमानस्य vदूतः देवानामाह्वानार्थं vभुवत् भवति। किंच vयमस्य संयन्तुर्यजमानस्य vप्रियः इष्टः सन् vकाम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्॥ ॥ ४ ॥

त्वां य॒ज्ञेष्वी॑ळ॒तेऽग्ने॑ प्रय॒त्य॑ध्व॒रे ।
त्वं वसू॑नि॒ काम्या॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ द॒धासि दा॒शुषे॒ विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेषु॑ । ई॒ळ॒ते । अग्ने॑ । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे ।
त्वम् । वसू॑नि । काम्या॑ । वि । वः॒ । मदे॑ । विश्वा॑ । द॒धासि॒ । दा॒शुषे॑ । विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vत्वां vप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने vअध्वरे यागे vयज्ञेषु यजनीयेषु हविःष्वासन्नेषु सत्सु vईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति। अपि च हे अग्ने vत्वं vविश्वा विश्वानि vकाम्या काम्यानि कमनीयानि vवसूनि धनानि vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय vविमदे सोमादिहविर्जन्यतृप्तौ सत्यां vदधासि प्रयच्छसि। अतः कारणात् vविवक्षसे त्वं महान् भवसि॥

त्वां य॒ज्ञेष्वृ॒त्विजं॒ चारु॑मग्ने॒ नि षे॑दिरे ।
घृ॒तप्र॑तीकं॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ शु॒क्रं चेति॑ष्ठम॒क्षभि॒र्विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेषु॑ । ऋ॒त्विज॑म् । चारु॑म् । अ॒ग्ने॒ । नि । से॒दि॒रे॒ ।
घृ॒तऽप्र॑तीकम् । मनु॑षः । वि । वः॒ । मदे॑ । शु॒क्रम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒क्षऽभिः॑ । विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vत्वां मनुष्या यजमानाः vयज्ञेषु यागेषु vनि vषेदिरे नियमेन स्थापयन्ति। कीदृशम्। vऋत्विजं होतृनामकं[1] vचारुं रमणीयं vघृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुखं vशुक्रं ज्वलन्तम् vअक्षभिः व्याप्तैस्तेजोभिः vचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम्। किमर्थम्। vवि vवो vमदे तव सोमादिहविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थम्। यस्मादेवं तस्मात् vविवक्षसे महान्[2] भवसि[3] ॥

१. त-होम°। २. ग-त३.७-म-त्वं महान्। ३. त-भवति।

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।
अभिक्रन्दन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।
अभिऽक्रन्दन् । वृषऽयसे । वि । वः । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛबृहत् महांस्त्वं ᵛशुक्रेण दीप्तेन ᵛशोचिषा तेजसा ᵛउरु ᵛप्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किंच ᵛअभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन् ᵛवृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरुवद्भवसीत्यर्थः । त्वं[1] माध्यमिकः[1] सन् ᵛजामिषु भगिनीभूतास्वोषधीषु ᵛगर्भं बीजलक्षणं ᵛदधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशादुद्भूतत्वादग्न्योषध्योर्जामित्वमुपचर्यते । कस्मिन् सति । ᵛवि ᵛवो ᵛमदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं ᵛविवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महन्नाम वक्तेर्वा वहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

'कुह' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः । आद्यद्वादशकऽष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदृषिः । तथा चानुक्रान्तं— 'कुह पञ्चोना पुरस्ताद्बार्हतं त्रिष्टुबन्तं त्वं त्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभः' इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।
ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कृषे गिरा ॥ १ ॥

कुह । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।
ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चर्कृषे । गिरा ॥ १ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛइन्द्रः ᵛकुह कुत्र स्थाने ᵛश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । ᵛकस्मिन् ᵛजने यजमान इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः ᵛश्रूयते प्रख्यायते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛमित्रो ᵛन सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । ᵛयः इन्द्रः ᵛऋषीणां भृग्वादीनां ᵛक्षये निवास आश्रमे ᵛगुहा ᵛवा गुहायामरण्ये वा ᵛगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ᵛचर्कृषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुह श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः ।
मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवे । वज्री । ऋचीषमः ।
मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥ २ ॥

ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛइन्द्रः ᵛश्रुतः प्रख्यातः । ᵛअद्य अस्मिन्दिवसे ᵛअस्मे अस्माभिः ᵛस्तवे स्तूयते । कीदृशः । ᵛवज्री वज्रवान् ᵛऋचीषमः । 'यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः न त्वा

[1] त-त्वं मध्यमिकः ।

वज्रिन्' (ऋ. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः। ᵛयः इन्द्रः ᵛमित्रो ᵛन सूर्य इव स्निग्ध इव वा ᵛजनेषु स्तोतृजनेषु ᵛयशः अन्नं कीर्तिं वा ᵛचक्रे करोति। कीदृशम्। ᵛअसामि असाधारणम्। स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेण संबन्धः॥

म॒हो यस्पति॒ः शव॑सो॒ असा॒म्या म॒हो नृ॒म्णस्य॑ तूतु॒जिः।
भ॒र्ता वज्र॑स्य धृ॒ष्णोः पि॒ता पु॒त्रमि॑व प्रि॒यम्॥ ३॥

म॒हः। यः। पति॑ः। शव॑सः। असा॑मि। आ। म॒हः। नृ॒म्णस्य॑। तू॒तु॒जिः।
भ॒र्ता। वज्र॑स्य। धृ॒ष्णोः। पि॒ता। पु॒त्रम्ऽइ॑व। प्रि॒यम्॥ ३॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛमहः महतः ᵛशवसः बलस्य ᵛपतिः ईश्वरः ᵛअसाम्या। आङ् मर्यादायाम्। आ समाप्तेः। अनन्तगुण इत्यर्थः। ᵛमहः महतः ᵛनृम्णस्य धनस्य च ᵛतूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः। किंच ᵛधृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य ᵛवज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य ᵛभर्ता य इन्द्रो धारयिता। स इन्द्रोऽस्मान् पात्विति शेषः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛपिता ᵛपुत्रमिव ᵛप्रियम्। यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत्॥

यु॒जा॒नो अश्वा॒ वात॑स्य॒ धुनी॑ दे॒वो दे॒वस्य॑ वज्रिवः।
स्यन्ता॑ प॒था वि॒रुक्म॑ता सृजा॒नः स्तो॒ष्यध्व॑नः॥ ४॥

यु॒जा॒नः। अश्वा॑। वात॑स्य। धुनी॒ इति॑। दे॒वः। दे॒वस्य॑। व॒ज्रि॒ऽव॒ः।
स्यन्ता॑। प॒था। वि॒रुक्म॑ता। सृ॒जा॒नः। स्तो॒षि॒। अध्व॑नः॥ ४॥

हे ᵛवज्रिवः वज्रवन्निन्द्र। एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः। ᵛदेवः द्योतमानस्त्वं ᵛदेवस्य द्योतमानस्य ᵛवातस्य वायोः ᵛधुनी प्रेरकौ। वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः। ᵛअश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ ᵛयुजानः स्वरथे संयोजयन्। कीदृशौ। ᵛविरुक्मता विरोचनवता ᵛपथा मार्गेण ᵛस्यन्ता स्यन्तौ गच्छन्तौ। ᵛअध्वनः युद्धे गमनमार्गान् ᵛसृजानः उत्पादयन् ᵛस्तोषि सततं स्तूयसे॥

त्वं त्या चि॒द्वात॒स्याश्वागा॑ ऋ॒ज्रा त्मना॒ वह॑ध्यै।
ययो॑र्दे॒वो न मर्त्यो॑ य॒न्ता नकि॑र्वि॒दाय्य॑ः॥ ५॥

त्वम्। त्या। चि॒त्। वात॑स्य। अश्वा॑। आ। अ॒गाः॒। ऋ॒ज्रा। त्मना॑। वह॑ध्यै।
ययो॑ः। दे॒वः। न। मर्त्य॑ः। य॒न्ता। नकि॑ः। वि॒दाय्य॑ः॥ ५॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते। ᵛययोः त्वदीययोः ᵛयन्ता नियन्ता निवारयिता ᵛदेवो ᵛन देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति ᵛमर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति ᵛनकिः न कश्चिदपि ᵛविदाय्यः वेत्ता। जवस्य बलस्येति वा शेषः। हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛवातस्य वायोर्बलेन जवेन च युक्तौ ᵛऋज्रा ऋजुगामिनौ ᵛत्या ᵛचित् तावपि ᵛअश्वा त्वदीयावश्वौ ᵛत्मना आत्मनैव। सारथिनिरपेक्षेणेत्यर्थः। ᵛवहध्यै वहनार्थम्। अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः। ᵛआगाः आभिमुख्येन गच्छसि[1]॥ ॥ ६॥

---

१. त-म६-गच्छति।

अध ग्मन्तोशना पृच्छते वां कदर्था न आ गृहम् ।
आ जग्मथुः पराकाद्दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अध । ग्मन्ता । उशना । पृच्छते । वाम् । कत्ऽअर्था । नः । आ । गृहम् ।
आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । ग्मः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

ᵛअध अथ यज्ञसमाप्त्यनन्तरम् ᵛउशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी ᵛग्मन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ ᵛवां युवां ᵛपृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां ᵛकदर्थौ कदर्थौ किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ ᵛनः अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थे । ᵛगृहं प्रति ᵛपराकात् । दूरनामैतत् । दूरात् ᵛआ ᵛजग्मथुः आगतवन्तौ स्थः । तदेवोक्तम् । ᵛदिवश्च द्युलोकाच्च ᵛग्मश्च भूलोकाच्च ᵛमर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुव्रजतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।
तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्धन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ।
तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वम् । न इति तृतीयार्थे षष्ठी । ᵛनः अस्माभिः ᵛउद्यतम् उत्क्षिप्तम् । दत्तमित्यर्थः । ᵛअस्माकम् अस्मदीयं ᵛब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् । आङ् मर्यादायाम् । आ तृप्तेरित्यर्थः । ᵛपृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्के' इति धातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि ᵛत्वा एवंभूतं त्वां[1] ᵛतत्[1] । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशमन्नम् ᵛअवः तद्रक्षणं च ᵛयाचामहे प्रार्थयामहे । तथा ᵛयत् ᵛशुष्णं बलम् ᵛअमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं ᵛहन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि । हत्वा च यथेन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामह इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।
त्वं तस्यामित्रहन्वधर्दासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।
त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । वधः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

ᵛअकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा ᵛदस्युः उपक्षपयिता ᵛअभि आभिमुख्येन स्वरूपतः ᵛनः अस्मान् ᵛअमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अत्र अवेत्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभिभविता । ᵛअन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा ᵛअमानुषः मनुष्यसंव्यवहाराद्बाह्यः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । य[2] एवंभूतोऽस्ति हे ᵛअमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र ᵛत्वं ᵛदासस्य उपक्षपयितव्यस्य ᵛवधः हन्ता सन् ᵛदम्भय तं शत्रुं हिन्धि ॥

---

१. त-म१.२.४.७–त्वां मां; म६–त्वां । २. त-म६–'य' नास्ति ।

त्वं न॑ इन्द्र शूर॒ शूरै॑रु॒त त्वोता॑सो ब॒र्हणा॑ ।
पु॒रु॒त्रा ते॒ वि पू॒र्तयो॒ नव॑न्त क्षो॒णयो॑ यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । शूरैः॑ । उ॒त । त्वाऽऊ॑तासः । ब॒र्हणा॑ ।
पु॒रु॒ऽत्रा । ते॒ । वि । पू॒र्तयः॑ । नव॑न्त । क्षो॒णयः॑ । य॒था ॥ ९ ॥

हे शूर विक्रान्त इन्द्र त्वं शूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् नः अस्मान् पाहीति शेषः । उत अपि च त्वोतासः त्वया रक्षिता वयं बर्हणा परिबर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्थां भवेम । किंच ते त्वदीयाः पूर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि पुरुत्रा बहून् स्तोतॄन् वि नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् वृ॑त्र॒हत्ये॑ चोदयो॒ नॄन् का॑र्पा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
गुहा॒ यदी॑ क॒वीनां॑ वि॒शां नक्ष॑त्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । चो॒द॒यः॒ । नॄन् । का॒र्पा॒णे । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।
गुहा॑ । यदि॑ । क॒वीना॑म् । वि॒शाम् । नक्ष॑त्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे वज्रिवः वज्रधर शूर इन्द्र त्वं कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं[1] युद्धं कार्पाणम् । तस्मिन् वृत्रहत्ये शत्रुहननार्थं नॄन् नरान् तान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् चोदयः चोदयसि प्रेरयसि । यदि यदा त्वं कवीनां मेधाविनां नक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छत्स्तोतृबलानां विशां स्तोतृजनानां संबन्धीनि गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥ ७ ॥

म॒क्षू ता त॑ इन्द्र दा॒नाप्न॑स आक्षा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
यद्ध॒ शुष्ण॑स्य द॒म्भयो॑ जा॒तं विश्वं॑ स॒याव॑भिः ॥ ११ ॥

म॒क्षु । ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । दा॒नऽअ॑प्नसः । आ॒क्षा॒णे । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ।
यत् । ह॒ । शुष्ण॑स्य । द॒म्भयः॑ । जा॒तम् । विश्व॑म् । स॒याव॑ऽभिः ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रान्त वज्रिवः वज्रोपेत इन्द्र दानाप्नसः दानकर्मणः । स्तोतृभ्यः सततमभीष्टफल-प्रदस्येत्यर्थः । ते तव स्वभूतानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । आक्षाणे योद्धृभिर्व्याप्यमाने त्वय्यवस्थितानि ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । सयावभिः सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं शुष्णस्य असुरस्य विश्वं जातं सर्वमपत्यजातं दम्भयः अदम्भयः । हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥

माकु॒ध्र्य॑गिन्द्र शूर॒ वस्वी॑र॒स्मे भू॑वन्न॒भिष्ट॑यः ।
व॒यंव॑यं त आसां सु॒म्ने स्या॑म वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अ॒कु॒ध्र्य॑क् । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । वस्वीः॑ । अ॒स्मे इति॑ । भु॒व॒न् । अ॒भिष्ट॑यः ।
व॒यम्ऽव॑यम् । ते॒ । आ॒सा॒म् । सु॒म्ने । स्या॒म । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ॥ १२ ॥

---

१. त—कार्यं ।

हे ᵛशूर विक्रान्त ᵛइन्द्र ᵛअस्मे अस्माकं स्वभूताः ᵛवस्वीः महत्यः ᵛअभिष्टयः आभिमुख्येष्टय इज्याः। यद्वा। आभिमुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः। ᵛकुछ्यक् कुत्सिताः। विफला इत्यर्थः। ᵛमा ᵛभूवन्। किं तर्हि हे ᵛवज्रिवः वज्रिन्निन्द्र ᵛते तव प्रसादात् ᵛवयंवयम् ऋत्विग्यजमानाः। द्विर्वचनमतित्वराप्रदर्शनार्थम्। ᵛआसाम् इज्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि ᵛसुम्ने सुखे अवस्थिताः ᵛस्याम भवेम। वयमभिष्टिजन्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः॥

अस्मे ता तं इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः।
विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः॥ १३॥

अस्मे इति। ता। ते। इन्द्र। सन्तु। सत्या। अहिंसन्तीः। उपऽस्पृशः।
विद्याम। यासाम्। भुजः। धेनूनाम्। न। वज्रिऽवः॥ १३॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअस्मे अस्माकं स्वभूताः। ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्। ᵛता तास्तादृश्यः ᵛउपस्पृशः। त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः। ᵛते तव प्रसादात् ᵛसत्या सत्याः ᵛसन्तु यथार्था भवन्तु। तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः। अपि च ᵛअहिंसन्तीः त्वामहिंसत्यश्च भवन्तु। सत्स्तुतित्वादनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः। हे ᵛवज्रिवः इन्द्र ᵛयासां स्तुतीनां संबन्धिनः[1] ᵛभुजः दृष्टादृष्टान् भोगान् ᵛविद्याम वयं लभेमहि। तत्र दृष्टान्तः। ᵛधेनूनां ᵛन। गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत्। ताः सत्या भवन्त्विति पूर्वेणान्वयः॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम्।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्नथः॥ १४॥

अहस्ता। यत्। अपदी। वर्धत। क्षाः। शचीभिः। वेद्यानाम्।
शुष्णम्। परि। प्रऽदक्षिणित्। विश्वऽआयवे। नि। शिश्नथः॥ १४॥

हे इन्द्र ᵛयत् यदा ᵛक्षाः भूमिः ᵛअहस्ता पाणिरहिता ᵛअपदी चरणवर्जिता च। अमनुष्यकर्मकेत्यर्थः। ᵛवेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां त्वत्प्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः ᵛशचीभिः कर्मभिः ᵛवर्धत अवर्धत। धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः। तदा त्वं ᵛपरि ᵛप्रदक्षिणित् एवंभूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं ᵛशुष्णम् असुरं ᵛविश्वायवे। तादर्थ्ये[2] चतुर्थी। सर्वत्राप्रतिहतगामिन एतदाख्यस्यौर्वशेयराज्ञोऽर्थाय ᵛनि ᵛशिश्नथः नितरां ताडितवानसि। यद्वा। यदा शुष्णस्याच्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे[2] सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्नथः॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान वसुः सन्।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः॥ १५॥

पिबऽपिब। इत्। इन्द्र। शूर। सोमम्। मा। रिषण्यः। वसवान। वसुः। सन्।
उत। त्रायस्व। गृणतः। मघोनः। महः। च। रायः। रेवतः। कृधि। नः॥ १५॥

१. त–बंधेन। २. त–'तादर्थ्ये... विश्वायवे' नास्ति।

ᵛपिबपिब इति वीप्सातित्वराप्रदर्शनार्थम्। हे ᵛशूर वीर ᵛइन्द्र त्वमभिषुतं ᵛसोमं शीघ्रं पिब। यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः। ᵛइत् इति पूरणः। हे ᵛवसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं ᵛवसुः प्रशस्तः ᵛसन् ᵛमा ᵛरिषण्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणा-स्मान्मा हिंसीः। प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन[1] हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः। ᵛउत अपि च हे इन्द्र त्वं ᵛगृणतः त्वां स्तुवतः स्तोतॄन् ᵛमघोनः हविर्लक्षणधनवतो यजमानांश्च ᵛत्रायस्व प्रमादजनित-कर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व। किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी। ᵛमहः महता ᵛरायः धनेन च[2] ᵛनः अस्मान् ᵛरेवतः ᵛकृधि धनवतः कुरु ॥ ॥ ८ ॥

'यजामहे' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम्। प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ। पञ्चम्यभिसारिणी। द्विर्दशक-द्विर्द्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते। शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं— 'यजामहे सप्ताद्यान्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी' इति। चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापञ्चम्यो-रावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन्। सूत्रितं च—'यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

यजा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑दक्षिणं॒ हरी॑णां र॒थ्यं१॒॑ विव्र॑तानाम्।
प्र श्मश्रु॒ दोधु॑वदू॒र्ध्वथा॑ भूद्वि सेना॑भि॒र्दय॑मानो॒ वि राध॑सा ॥ १ ॥

यजा॑महे। इन्द्र॑म्। वज्र॑ऽदक्षिणम्। हरी॑णाम्। र॒थ्य॑म्। विऽव्र॑तानाम्।
प्र। श्मश्रु॑। दोधु॑वत्। ऊ॒र्ध्वऽथा॑। भू॒त्। वि। सेना॑भिः। दय॑मानः। वि। राध॑सा ॥१॥

वयम् ᵛइन्द्रं ᵛयजामहे सोमलक्षणैर्हविर्भिः पूजयामः। कीदृशम्। ᵛवज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं ᵛविव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां ᵛहरीणाम् एतत्संज्ञकाना-मश्वानां ᵛरथ्यम् आनेतारम्। स इन्द्रः सोमपानानन्तरं ᵛश्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि ᵛदोधुवत् पुनः-पुनः धुन्वानः सन् ᵛऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं ᵛप्र ᵛभूत् प्रादुरभूत्। किंच ᵛसेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः ᵛवि ᵛदयमानः विविधं शत्रून् हिंसन् ᵛराधसा। द्वितीयार्थे तृतीया। राधो धनम्। वीत्युपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। विविधं स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हरी॒ न्व॑स्य॒ या वने॑ वि॒दे वस्विन्द्रो॑ म॒घैर्म॒घवा॑ वृत्र॒हा भु॑वत्।
ऋ॒भुर्वाज॑ ऋभु॒क्षाः प॑त्यते॒ शवोऽव॑ क्ष्णौमि॒ दास॑स्य॒ नाम॑ चित् ॥ २ ॥

हरी॒ इति॑। नु। अ॒स्य॒। या। वने॑। वि॒दे। वसु॑। इन्द्रः॑। म॒घैः। म॒घऽवा॑। वृ॒त्र॒ऽहा। भु॒व॒त्।
ऋ॒भुः। वाजः॑। ऋ॒भु॒क्षाः। प॒त्य॒ते॒। शवः॑। अव॑। क्ष्णौ॒मि॒। दास॑स्य। नाम॑। चि॒त् ॥ २ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ ᵛया यौ ᵛहरी अश्वौ ᵛवने। वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन्[3] देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा। तस्मिन् ᵛवसु ऋजीपलक्षणं[4] धनं यवसलक्षणं वा ᵛनु क्षिप्रं ᵛविदे विन्देते लभेते। यद्वा। यौ हरी अस्येन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु[5] वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः। ताभ्यां हरिभ्यां ᵛमघैः धनैः ᵛमघवा धनवान् ᵛइन्द्रः ᵛवृत्रहा वृत्राख्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता ᵛभुवत् भवति। अपि च ᵛऋभुः दीप्तः ᵛवाजः बलवान् ᵛऋभुक्षाः महानिन्द्रः ᵛशवः शवसो

---

१. त–कर्मवैगुण्येन। २. त–'च' नास्ति। ३. त-भ–संभजंतेस्मिन्। ४. त-मु–ऋजीकलक्षणं। ५. त-भ१.२.४–'वसु' नास्ति।

बलस्य धनस्य वा ᵛपत्यते ईष्टे। यद्वा। शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते[1] गच्छति। अहमपि तस्य प्रसादात् ᵛदासस्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः ᵛनाम ᵛचित्। नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः। तदपि ᵛअव ᵛक्ष्णौमि अव हन्मि। किमुतान्यदङ्गम्। अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम्॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः॥ ३॥

यदा। वज्रम्। हिरण्यम्। इत्। अथ। रथम्। हरी इति। यम्। अस्य। वहतः। वि। सूरिऽभिः।
आ। तिष्ठति। मघऽवा। सनऽश्रुतः। इन्द्रः। वाजस्य। दीर्घऽश्रवसः। पतिः॥ ३॥

ᵛयदा इन्द्रः ᵛहिरण्यं हितरमणीयं ᵛवज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहननाय गृह्णातीति शेषः। ᵛइत् इति पूरणः। ᵛअथ तदानीम् ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛहरी अश्वौ ᵛयं ᵛरथं ᵛवहतः गन्तृप्रदेशं[2] विशेषेण प्रापयतः ᵛमघवा धनवान् ᵛइन्द्रः ᵛसूरिभिः स्तोतृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् ᵛआ ᵛतिष्ठति आरोहति। कीदृशः। ᵛसनश्रुतः चिरप्रख्यातः। जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः। ᵛदीर्घश्रवसः बहुकीर्तेः ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛपतिः स्वामी। एवंभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या३ स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद्धूनोति वातो यथा वनम्॥ ४॥

सो इति। चित्। नु। वृष्टिः। यूथ्या। स्वा। सचा। इन्द्रः। श्मश्रूणि। हरिता। अभि। प्रुष्णुते।
अव। वेति। सुऽक्षयम्। सुते। मधु। उत्। इत्। धूनोति। वातः। यथा। वनम्॥४॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। या महती वृष्टिरस्ति ᵛसो सा ᵛवृष्टिः ᵛनु क्षिप्रम्। ᵛचित् इत्युपमार्थे। यथा सर्वं सिञ्चति तथा ᵛइन्द्रः ᵛस्वा स्वानि ᵛयूथ्या यूथानि मरुदादिगणलक्षणानि ᵛसचा सह स्वानि ᵛश्मश्रूणि च ᵛहरिता हरिद्वर्णेन सोमेन[3] ᵛअभि ᵛप्रुष्णुते। 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु[4]' इति धातुः। आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति। सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः। अपि च ᵛसुक्षयं शोभनं यज्ञगृहम् ᵛअव ᵛवेति अभिगच्छति। गत्वा च ᵛसुते सोमे अभिषुते सति ᵛमधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा। मत्तः सन्निति शेषः। ᵛउदिद्धूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवातः वायुः ᵛयथा ᵛवनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत्॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः॥ ५॥

यः। वाचा। विऽवाचः। मृध्रऽवाचः। पुरु। सहस्रा। अशिवा। जघान।
तत्ऽतत्। इत्। अस्य। पौंस्यम्। गृणीमसि। पिताऽइव। यः। तविषीम्। ववृधे। शवः॥ ५॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛवाचा वाङ्मात्रेणैव ᵛविवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् ᵛमृध्रवाचः हिंसितवाचः। कृत्वेति शेषः। ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛअशिवा अशिवान्यसुखकराणि। दुःखकराणीत्यर्थः। ᵛसहस्रा शत्रूणां सहस्राणि ᵛजघान हन्ति। अपि च ᵛयः च इन्द्रः ᵛपितेव यथा पिता पुत्रस्य ᵛतविषीं

१. त-म-मु-पद्यते। २. ग-गंतव्यप्रदेशं। ३. त-म६-सोमेन च। ४. त-म२-स्नेहनसेवन॰।

बलमन्नप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः ^शवः बलं ^वावृधे वर्धयति ^अस्य इन्द्रस्य ^तत्तदित् तत्तदेव ^पौंस्यं बलं ^गृणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्बलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।
विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।
विद्म । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥६॥

हे ^इन्द्र ^ते तुभ्यं ^सुदानवे शोभनदानस्यार्थाय ^विमदाः विमदनामानो वयं ^स्तोमं स्तोत्रविशेषम् ^अजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः। कीदृशम् । ^अपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । ^पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः । ^हि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र ^इनस्य ईश्वरस्य ^अस्य ईदृशस्य तव ^यत् ^भोजनं धनमस्तीति ^विद्म वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्धनम् ^आ ^करामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । ^पशुं ^न ^गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत् ॥

माकिर्न एना सख्या वि यौषुस्तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।
विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

माकिः । नः । एना । सख्या । वि । यौषुः । तव । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋषेः ।
विद्म । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥७॥

हे ^इन्द्र ^तव ^च ^विमदस्य ^ऋषेः मम ^च ^नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः ^एना एनानि ^सख्या[1] सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणानि सखिकर्माणि ^माकिः ^वि ^यौषुः केचिदपि न विश्लथयेयुः । अपि च ^हि यस्मात् कारणात् हे ^देव द्योतमानेन्द्र ^ते तव ^प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं ^विद्म वयं जानीमः। तत्र दृष्टान्तः । ^जामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् ^अस्मे अस्माकं ^ते तव च[1] ^सख्या सख्यानि ^शिवानि ^सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपायानीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति षड्चमष्टमं सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आदितस्तिस्र ऐन्द्रय आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपाङ्क्तं त्वाश्विन्योऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।
अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरूवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

---

१. त५-'सख्या...च' नास्ति ।

इन्द्र । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चमू इति । सुतम् ।
अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।
सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चमू चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापय । कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । महन्नामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे ।
शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्थैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।
शचीऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्थैः शस्त्रलक्षणैः[1] स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं[2] पश्वादिधनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।
इन्द्र स्तोतॄणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रध्रस्य । चोदिता ।
इन्द्र । स्तोतॄणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतुश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतॄणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।
विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । निः । अमन्थतम् ।
विऽमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निःऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

---

[1] त–शास्त्रलक्षणैः । [2] त१.७–म६–प्रशस्यतमं; त५–प्रशस्यतमं ।

हे ᵛशक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ ᵛमायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवञ्चनकुशलौ वा ᵛयुवं युवां ᵛसमीची परस्परं संगतौ ᵛनिरमन्थतम् अग्निं निरमथ्नीतम्। 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति। कदाश्विनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते। ᵛयत् यदा ᵛनासत्या नासत्यौ युवां ᵛविमदेन मया ᵛईळिता ईळितौ स्तुतौ ᵛनिरमन्थतं निरमथ्नीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ[1] स्थ इत्यर्थः॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॑कृपन्त समी॒च्योर्नि॒ष्पत॑न्त्योः।
नास॑त्यावब्रुवन् दे॒वाः पुन॒रा व॑हता॒दिति॑ ॥ ५ ॥

विश्वे॑। दे॒वाः। अ॒कृ॒प॒न्त॒। स॒म्ऽई॒च्योः॑। निः॒ऽपत॑न्त्योः।
नास॑त्यौ। अ॒ब्रु॒व॒न्। दे॒वाः। पुन॒रिति॑। आ। व॒ह॒ता॒त्। इति॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले[2] प्रेर्यमाणयोः ᵛसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योः ᵛनिष्पतन्त्योः विस्फुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः ᵛविश्वे सर्वे इन्द्रादयो ᵛदेवाः ᵛअकृपन्त युवामस्तुवन्। किंच ᵛदेवाः ᵛनासत्यौ अश्विनौ युवाम् ᵛअब्रुवन् अवोचन्। किमिति। ᵛपुनरा ᵛवहतादिति। पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतम्[3]। यद्वा। युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमग्निरस्मदीयानि[4] हवींष्यावहत्विति देवा नासत्यावब्रुवन्॥

मधु॑मन्मे प॒राय॑णं॒ मधु॑म॒त्पुन॒राय॑नम्।
ता नो॑ देवा दे॒वत॑या यु॒वं मधु॑मतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधु॑ऽमत्। मे॒। प॒रा॒ऽअय॑नम्। मधु॑ऽमत्। पुन॒रिति॑। आ॒ऽअय॑नम्।
ता। नः॒। दे॒वा॒। दे॒वत॑या। यु॒वम्। मधु॑ऽमतः। कृ॒त॒म् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ᵛमे मदीयं ᵛपरायणं गृहात्परागमनं ᵛमधुमत्। अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्गता प्रीतिर्लक्ष्यते। युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः। ᵛपुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं ᵛमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु। अपि च हे ᵛदेवा देवौ द्योतमानौ ᵛता तौ ᵛयुवं युवां ᵛनः अस्मान् ᵛमधुमतः प्रीतियुक्तान् ᵛकृतं कुरुतम्। केनेति उच्यते। ᵛदेवतया देवत्वेन। अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगेनेत्यर्थः॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम्। तुह्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तारपाङ्क्तम्। सोमदेवताकम्। 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुक्रो वसुकृद्वर्षिः। तथा चानुक्रान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति। गतो विनियोगः॥

भ॒द्रं नो॒ अपि॑ वातय॒ मनो॒ दक्ष॑मु॒त क्रतु॑म्।
अधा॑ ते स॒ख्ये अन्ध॑सो॒ वि वो॒ मदे॒ रण॒न् गावो॒ न यव॑से॒ विव॑क्षसे ॥ १ ॥

भ॒द्रम्। नः॒। अपि॑। वा॒त॒य॒। मनः॑। दक्ष॑म्। उ॒त। क्रतु॑म्।
अध॑। ते॒। स॒ख्ये। अन्ध॑सः। वि। वः॒। मदे॑। रण॑न्। गावः॑। न। यव॑से। विव॑क्षसे ॥ १ ॥

---

१. त–निर्मथितौ। २. त–सुताभ्याममि°; भ–युवाममि°। ३. त-मु–स्थित्वावहतां। ४. त–°मभिमस्मदीयानि।

हे सोम त्वं ᵛनः अस्मदीयं ᵛमनः ᵛभद्रं कल्याणं ᵛवातय गमय। अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः। तथा ᵛदक्षमुत दक्षमपि। 'दक्ष वृद्धौ'। वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं[1] प्रापय। अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः। उतापि च ᵛक्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय। शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः। ᵛअध अथ स्तोतारः ᵛते तव ᵛसख्ये स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि ᵛरणन् रमन्ताम्। तत्र दृष्टान्तः। ᵛगावो ᵛन ᵛयवसे। यथा धेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत्। कस्मिन् सति। ᵛअन्धसः सोमाख्यस्यान्नस्य संबन्धिनि ᵛवः तव ᵛविमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति। कस्मादेवम्। यस्मात् ᵛविवक्षसे महान् भवसि॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे॥ २॥

हृदिऽस्पृशः। ते। आसते। विश्वेषु। सोम। धामऽसु।
अध। कामाः। इमे। मम। वि। वः। मदे। वि। तिष्ठन्ते। वसुऽयवः। विवक्षसे॥२॥

हे ᵛसोम ᵛते तव ᵛहृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो ᵛविश्वेषु ᵛधामसु सर्वेषु स्थानेषु ᵛआसते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति। ᵛअध अथ ईदृग्भूताः[2] ᵛकामाः अभिलाषाः ᵛवि ᵛवो ᵛमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति। सोमयागार्थमित्यर्थः। ᵛवसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः ᵛमम। हृदयादिति शेषः। ᵛवि ᵛतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति। कस्मादेवम्। यस्मात् ᵛविवक्षसे महान् भवसि॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे॥ ३॥

उत। व्रतानि। सोम। ते। प्र। अहम्। मिनामि। पाक्या।
अध। पिताऽइव। सूनवे। वि। वः। मदे। मृळ। नः। अभि। चित्। वधात्। विवक्षसे॥३॥

ᵛउत अपि च हे ᵛसोम ᵛअहं ᵛते तुभ्यं ᵛव्रतानि यागादिकर्माणि ᵛपाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया। यद्वा। पाक्येति व्रतविशेषणमेतत्। पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः। ᵛप्र ᵛमिनामि प्रहिनस्मि। प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः। ᵛअध अथ यागानन्तरं ᵛवि ᵛवो ᵛमदे तव विविधे मदे सति ᵛनः अस्मान् ᵛमृळ सुखय। ᵛअभि ᵛचिद्वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा शत्र्वादिवधाच्चास्मान् पालयेति शेषः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛपितेव ᵛसूनवे। यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत्। यस्मात् सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय चेत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात्त्वं ᵛविवक्षसे महान् भवसि। महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति यावत्॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गासोऽवताँइव।
क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे॥ ४॥

सम्। ऊँ इति। प्र। यन्ति। धीतयः। सर्गासः। अवतान्ऽइव।
क्रतुम्। नः। सोम। जीवसे। वि। वः। मदे। धारय। चमसान्ऽइव। विवक्षसे॥ ४॥

१. त-मु-शुभकारिलक्षणं। २. ग-इमे।

हे ᵛसोम ᵛधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः ᵛसमु संभूयैव ᵛप्र ᵛयन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛसर्गासोऽवतानिव। विसृज्यन्त उदकपानार्थमिति सर्गा गोसंघा यन्त्रस्था घटसंघा वा। ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा अवतान्। कूपनामैतत्। कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत्। त्वमप्येतज्ज्ञात्वा ᵛक्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ᵛनः अस्माकं ᵛजीवसे चिरंजीवनाय ᵛधारय महतादरेण स्थापय। तत्र दृष्टान्तः। ᵛचमसानिव। यथा ᵛवः तव ᵛविमदे विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान् सोमपात्राणि स्थापयति तद्वत्। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात्त्वं ᵛविवक्षसे महान्भवसि। यद्वा। धीतयः। अङ्गुलिनामैतत्। धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः। हे सोम त्वां समु प्र यन्ति सहैव प्रकर्षेण त्वां प्राप्नुवन्ति। किमिव। अवतानिव। जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गा रज्जवः। यथा कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत्। ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय। यथा संपूर्णं भवति तथा पूरय। किमिव। यथा चमसान् स्वयं पूरयसि[1] तद्वत्॥

तव॒ त्ये सो॑म॒ शक्ति॑भि॒र्निका॑मासो॒ व्यृ॑ण्विरे।

गृत्स॑स्य॒ धीरा॑स्त॒वसो॒ वि वो॒ मदे॑ व्र॒जं गोम॑न्तम॒श्विनं॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

तव॑। त्ये। सो॒म॒। शक्ति॑ऽभिः। निऽका॑मासः। वि। ऋ॒ण्वि॒रे॒।

गृत्स॑स्य। धीराः॑। त॒वसः॑। वि। वः॒। मदे॑। व्र॒जम्। गोऽम॑न्तम्। अ॒श्विन॑म्। विव॑क्षसे ॥५॥

ᵛनिकामासः[2] दृष्टादृष्टफले नियतकामाः ᵛत्ये ते प्रसिद्धाः ᵛधीराः मेधाविन ऋत्विजः ᵛशक्तिभिः यागादिकर्मभिः सह हे ᵛसोम ᵛगृत्सस्य मेधाविनः ᵛतवसः महतः ᵛतव ᵛव्यृण्विरे विविधाः स्तुतीर्गमयन्ति[3] प्रापयन्ति[3]। कुर्वन्तीत्यर्थः। अतः कारणात् ᵛवि ᵛवो ᵛमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ᵛगोमन्तं गोसहितम् ᵛअश्विनम् अश्वसहितं ᵛव्रजं गोष्ठम्। सामर्थ्यात् मन्दुरा लभ्यते। मन्दुरां च देहीति शेषः। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् ᵛविवक्षसे महान्भवसि॥ ॥११॥

प॒शुं नः॑ सोम रक्षसि पुरु॒त्रा विष्ठि॑तं॒ जग॑त्।

स॒माकृ॑णोषि जी॒वसे॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ सं॒पश्य॒न्भुव॑ना॒ विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

प॒शुम्। नः॒। सोम॑। र॒क्ष॒सि॒। पु॒रु॒ऽत्रा। विऽस्थि॑तम्। जग॑त्।

सम्ऽआकृ॑णोषि। जी॒वसे॑। वि। वः॒। मदे॑। विश्वा॑। स॒म्ऽपश्य॑न्। भुव॑ना। विव॑क्षसे ॥६॥

हे ᵛसोम त्वं ᵛनः अस्मदीयं ᵛपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ᵛरक्षसि पालयसि। न केवलं पशुं किंतु ᵛपुरुत्रा बहुधा ᵛविष्ठितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं ᵛजगत् च रक्षसि। किंच स त्वं ᵛसमाकृणोषि जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः। किमर्थम्। ᵛजीवसे जीवनार्थम्। किं कुर्वन्। ᵛविश्वा ᵛभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ᵛसंपश्यन्। किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते। ᵛवि ᵛवो ᵛमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम्। उक्तं हि—'इतः प्रदानमुत देवा उप जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति। अत एव त्वं ᵛविवक्षसे महान् भवसि। महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः॥

---

१. त१.२.६.७–पूरयति। २. ग-भ–निकामासो निकामाः। ३. त–स्तुतीर्गमयति।

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।
सेध राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।
सेध । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥७॥

हे सोम अदाभ्यः केनाप्यहिंस्यः त्वं विश्वतः सर्वतः नः अस्माकं गोपाः रक्षिता भव । अपि च हे राजन् राजमान सोम त्वं स्रिधः अस्माकमुपक्षपयितॄन् अप सेध अस्मत्तोऽपगमय अपजहि वा[1] । नः अस्माकं दुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता मा ईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । अतो विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुक्रतुर्वयोधेयाय जागृहि ।
क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुऽक्रतुः । वयःऽधेयाय । जागृहि ।
क्षेत्रवित्ऽतरः । मनुषः । वि । वः । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥८॥

हे सोम सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्भकः त्वं नः अस्माकं वयोधेयाय अन्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहः द्रोग्धुः मनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । वि वो मदे । तव सोमादि-हविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।
यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन्ऽतम । इन्द्रस्य । इन्दो इति । शिवः । सखा ।
यत् । सीम् । हवन्ते । सम्ऽइथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥९॥

हे वृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हे इन्दो हे सोम यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । 'षणु दाने' इत्यस्माद्धातो रूपम् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संग्रामे युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतः यत्[2] यदा[2] हवन्ते युद्धार्थमस्मानाह्वयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । विवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतां हि पालनं युक्तमेवेति ॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

---

१. त-भ६-च । २. ग-त-भ-' यत् यदा ' नास्ति ।

अयम् । घ । सः । तुरः । मदः । इन्द्रस्य । वर्धन । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

अयं घ ईदृशः खलु सः प्रसिद्धः अस्माभिरभिषुतः सोमः तुरः सर्वकार्येषु त्वरणशीलः[1] मदः मदकरः प्रियः इन्द्रस्य तर्पयिता वर्धन अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । अयं सोमः कक्षीवतः एतदाख्यस्यर्षेः । कीदृशस्य । महः महतः विप्रस्य मेधाविनः मतिं प्रज्ञां वर्धयत् अवर्धयत् । तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयर्ति । गोऽमतः ।

अयम् । सप्तऽभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिषत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयं सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमतः पशुयुक्तानि वाजान्[2] अन्नानि इयर्ति प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच अयम् एव सोमः सप्तभ्यः होतृभ्यः वरं वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति । अन्धं नेत्रहीनं दीर्घतमसमृषिं चक्षुष्प्रदानेन श्रोणं च पङ्गुं परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी प्र तारिषत् प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥　　॥१२॥

'प्र हि' इति नवर्चं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्याचतुर्थ्यावुष्णिहौ । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्यौ उष्णिहौ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दस्रा नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पार्हाः । यन्ति । निऽयुतः ।

प्र । दस्रा । नियुत्ऽरथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

हि यस्मात्कारणात् मनीषाः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमभिप्राप्तुं प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । स्पार्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः । नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतद्रूपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं दस्रा दर्शनीयः नियुद्रथः गमनाय सर्वदा नियतरथो[3] नियुक्तरथो वा माहिनः महान् पूषा देवः प्राविष्टु अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दस्रा दंसयितारौ कर्मणामुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारावित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

---

१. त-रमणशीलः; म१.२.४-त्वरशरणशीलः । २. त-भ६-वाजानि । ३. भ६-मु-नियुतरथो ।

यस्य॑ । त्यत् । म॒हि॒ऽत्वम् । वा॒ता॒प्य॑म् । अ॒यम् । जनः॑ ।

विप्रः॑ । आ । वं॒स॒त् । धी॒तिऽभिः॑ । चिके॑त । सु॒ऽस्तु॒तीना॑म् ॥ २ ॥

विप्रः मेधावी[1] अयं जनः यजमानः[1] यस्य पूष्णः संबन्धि त्यत्[2] तत् प्रसिद्धं महित्वं महत्त्वं वाताप्यं मण्डले संभृतं परिपक्वमुदकं धीतिभिः यागादिकर्मभिः[3] आ वंसत् संभजते स देवः सुष्टुतीनां तदीयाः शोभनाः स्तुतीः चिकेत जानातु ॥

स वे॑द सुष्टुती॒नामिन्दु॒र्न पू॒षा वृषा॑ ।

अ॒भि प्सुरः॑ प्रुषायति व्र॒जं न॒ आ प्रु॑षायति ॥ ३ ॥

सः । वे॒द॒ । सु॒ऽस्तु॒तीना॑म् । इन्दुः॑ । न । पू॒षा । वृषा॑ ।

अ॒भि । प्सुरः॑ । प्रु॒षा॒य॒ति॒ । व्र॒जम् । नः॒ । आ । प्रु॒षा॒य॒ति॒ ॥ ३ ॥

य उक्तगुणः सः पूषा सुष्टुतीनां शोभनस्तोत्राणाम् । स्वरूपमिति शेषः । वेद जानाति । अपि च इन्दुर्न सोम इव तथायं पूषा वृषा कामानां वर्षिता भवति । प्सुरः रूपवान् सः अभि अस्मानभिलक्ष्य प्रुषायति सिञ्चति । तथा नः अस्माकं व्रजं गोष्ठं च आ प्रुषायति आभिमुख्येन सिञ्चति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः ॥

मं॒सी॒महि॑ त्वा व॒यम॒स्माकं॑ देव पूषन् ।

म॒ती॒नां च॒ साध॑नं॒ विप्रा॑णां चाध॒वम् ॥ ४ ॥

मं॒सी॒महि॑ । त्वा॒ । व॒यम् । अ॒स्माक॑म् । दे॒व॒ । पू॒ष॒न् ।

म॒ती॒नाम् । च॒ । साध॑नम् । विप्रा॑णाम् । च॒ । आ॒ऽध॒वम् ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमान पूषन् वयं स्तोतारः त्वा त्वां मंसीमहि स्तुमः । कीदृशम् । अस्माकम् अस्मदीयानां मतीनां च अभिलषितानां च साधनं साधयितारं विप्राणां च मेधाविनामपि आधवं परिचर्याद्वारेण कम्पयितारम् ॥

प्रत्य॑र्धिर्य॒ज्ञानां॑मश्वह॒यो रथा॑नाम् ।

ऋषि॒ः स यो मनु॑र्हितो॒ विप्र॑स्य यावयत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्रति॑ऽअर्धिः । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्व॒ऽह॒यः । रथा॑नाम् ।

ऋषिः॑ । सः । यः । मनुः॑ऽहितः । विप्र॑स्य । य॒व॒य॒त्ऽस॒खः ॥ ५ ॥

ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा सः पूषा यज्ञानां प्रत्यर्धिः अर्धभाक् रथानां अश्वहयः । हयतिर्गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिरश्वैर्गमनशीलो भवति । अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । मनुर्हितः मनुष्यहितः यः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १३ ॥

१. त-मेधावीयं यजमानजनः; त३-म१.२.४-मेधावी अयं यजमानः; भ६-मु-मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-म७-य तत्; त३.४.५.६.७-म२-यत्; म१.४.६-यत् तत् । ३. त-भ१.२.४-यागादिकर्म ।

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।
वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥ ६ ॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।
वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

ᵛआधीषमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः ᵛशुचायाश्च दीप्तायाः अजायाश्च ᵛपतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु ᵛशुचस्य दीप्तस्य पुंपशोः ᵛच पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः ᵛअवीनाम् उरणानां संबन्धिभी रोमभिः ᵛवासोवायः दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् ᵛवासांसि रजकशोध्यानि नानि वस्त्राणि ᵛआ ᵛमर्मृजत् आ समन्तात् प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।
प्र । श्मश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

ᵛइनः ईश्वरः पूषा ᵛवाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्नानां ᵛपतिः स्वामी ᵛइनः प्रभुः ᵛपुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां[1] करणे[1] ᵛसखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच ᵛहर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । ᵛश्मश्रु श्मश्रूणि ᵛवृथा अनायासेनाप्रयत्नेन ᵛप्र ᵛवि ᵛअदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति ᵛयः पूषा ᵛअदाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इनि पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।
विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।
विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजाः । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

हे ᵛपूषन् देव ᵛते त्वदीयस्य ᵛरथस्य ᵛधुरम् ᵛअजाः वाहनत्वेन ᵛआ ᵛववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛअर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदातृत्वात्सखिभूतः ᵛसनोजाः चिरं जातः ᵛअनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः[2] तस्य[2] ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।
भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।
भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

ᵛमाहिनः महान् ᵛपूषा ᵛअस्माकं स्वभूतं ᵛरथम्[3] ᵛऊर्जा बलेन[3] अन्नेन वा ᵛअविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ᵛवाजानाम् अन्नानां ᵛवृधः वर्धकः ᵛभुवत् भवतु । ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमम् ईदृग्भूतं ᵛहवम् आह्वानं ᵛशृणवत् शृणोतु ॥ ॥ १४ ॥

---

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-मु-पोषकाणां करणे । २. त-मर-°दनपगतस्य; म१.२.७-°दनपच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा वतेन; भ-रसं ऊर्जा बलेन ।

'असत्सु मे' इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तम्—'असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुक्रः' इति। महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम्।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम्॥ १॥

असत्। सु। मे। जरितरिति। सः। अभिऽवेगः। यत्। सुन्वते। यजमानाय। शिक्षम्।
अनाशीःऽदाम्। अहम्। अस्मि। प्रऽहन्ता। सत्यऽध्वृतम्। वृजिनऽयन्तम्। आभुम्॥ १॥

क्षेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते। इदानीमिन्द्रो वसुक्रं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति। यद्वा। कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति। क्वचित् क्वचिदिन्द्रं चेति। हे ᵛजरितः स्तोतः ᵛमे मम ᵛसु शोभनः ᵛसः तादृशः ᵛअभिवेगः अभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः ᵛअसत् अस्ति विद्यते। ᵛयत् येन अभिवेगेन ᵛसुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते ᵛयजमानाय यज्वने ᵛशिक्षम् अभिलषितमर्थं ददामि। किंच ᵛअहम् ᵛअनाशीर्दाम्। आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु[1] सामर्थ्यात् प्रार्थितं[2] हविरुच्यते। तन्मह्यमददतं जनम्। यद्वा। आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते। तस्यादातारम्। असोमयाजिनमित्यर्थः। ᵛप्रहन्ता ᵛअस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि। कीदृशम्। ᵛसत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम्। अनृतवादिनं चेत्यर्थः। ᵛवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ᵛआभुं व्याप्नुवन्तम्॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा३ शूशुजानान्।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम्॥ २॥

यदि। इत्। अहम्। युधये। सम्ऽनयानि। अदेवऽयून्। तन्वा। शूशुजानान्।
अमा। ते। तुम्रम्। वृषभम्। पचानि। तीव्रम्। सुतम्। पञ्चऽदशम्। नि। सिञ्चम्॥ २॥

ᵛयत् यदा ᵛअहमित् अहमेव ᵛयुधये युद्धार्थम् ᵛअदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः[3] ᵛसंनयानि संगमयामि। कीदृशान्। ᵛतन्वा स्वशरीरेण ᵛशूशुजानान् आत्मंभरित्वात्पुष्टिलक्षणया दीप्त्या युक्तान्। पुष्टानित्यर्थः। तदा हे इन्द्र अहम् ᵛअमा ऋत्विगादिभिः सहितः ᵛते तुभ्यं ᵛतुम्रं प्रेरकं बलिनम्। पीवानमित्यर्थः। ᵛवृषभं सेचनसमर्थं पुंपशुं ᵛपचानि। किंच ᵛतीव्रं मदकररसं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛपञ्चदशम्। प्रतिपत्प्रभृति[4] पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायन्ते। कृष्णपक्षे तु तद्वन्निहीयन्ते। एवंभूतत्वात्पञ्चदशः सोम उच्यते। तम्। यद्वा। त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः। ᵛनि ᵛषिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ[5] वा[5] सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः॥

१. त-'तु' नास्ति। २. त-प्रार्थ्यमानं। ३. त-°मिच्छतः अयजनः। ४. ग-त३-म१.२.४.५-°प्रभृतिषु। ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणाग्नौ च; त४.५-चमसपात्रे अग्नौ व; त३-म-मु-चमसपात्रे अग्नौ च।

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघन्वान् ।
यदावाख्यत्समरणमृघावदादिद्ध मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । समऽअरणे । जघन्वान् ।
यदा । अवऽअख्यत् । समऽअरणम् । ऋघावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभाः । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

यः जनः अदेवयून् देवानकामयमानान्[1] देवद्विषो राक्षसादीन् समरणे संग्रामे जघन्वान् अहं हतवान् इति ब्रवीति वदति तं तादृशं मद्व्यतिरिक्तं जनम् अहं न वेद न जानामि। मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः। किंच यदा यस्मिन्काले समरणं संग्रामम् अवाख्यत् अवाक्तं न्यक्कृतमहं पश्यामि। कीदृशम्। ऋघावत् ऋघावन्तं परस्परं हिंसायुक्तम्। अत्यन्तक्रूरमित्यर्थः। आत् तदानीं मे मम स्वभूतानि वृषभा वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि प्र ब्रुवन्ति[2]। विद्वज्जना इति शेषः। इत् ह इत्येतौ पदपूरणौ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।
जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।
जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् ।
प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

यत् यदा अज्ञातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु[3] संग्रामेषु आसम् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा विश्वे सर्वे मघवानः हविर्लक्षणतपोलक्षणधनवन्त ऋषयः सतः एवं वर्तमानस्य मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति। मम वीर्यवृद्ध्यर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः। अपि च क्षेमे जगत्पालने निमित्ते आ सन्तम्। आकारोऽभीत्यस्यार्थे वर्तते। सर्वमभिभवन्तम् आभुं महान्तं शत्रुं जिनामि वा विनाशयाम्येव। नात्र विनाशे संशयः। इत् इति पूरणः। तं महान्तं शत्रुं पादगृह्य पादौ गृहीत्वा पर्वते गिरौ प्र क्षिणां प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।
मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यून्किरणः समेजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।
मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

वै उ इत्येतावेव। वृजने संग्रामे मां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं न वारयन्ते केचिन्निवारयितुं समर्था न भवन्ति। अहं यत् कर्म मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि पर्वतासः अवितरणक्षमा[4] हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोढुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। किंच मम इन्द्रस्य स्वनात् शब्दादेव कृधुकर्णः नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

---

१. त-म२-मु–देवान् कामयमानान्। २. ग-म५–प्रकथयंति; त३-म६–प्रब्रुवंति प्रकथयंति।
३. त–'वृजनेषु' नास्ति। ४. त-म-मु–अतितरणक्षमा; उद्गीथ–अतिभाक्षमाः।

भयाते बिभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृधुकर्णवत् अनु द्यून् प्रतिदिनमित्यर्थः । किरणः । अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः समेजात् सम्यक्कम्पयते चलति । नियमेन प्रयातीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

दर्शन्न्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।
घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।
घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिञ्जगति शृतपान् शृतानि पक्कानि सोमादिहवींष्यपहृत्य पिबतः अनिन्द्रान् इन्द्रेण मया वर्जितान् बाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्शकलीकुर्वतः शरवे हिंसार्थं पत्यमानान् अभिपततोऽसुरादीन् नु क्षिप्रं दर्शन् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु अधि उपरि पवयः मदीयान्यायुधानि ववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । घृषुं महान्तं च सखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां ये निनिदुः निन्दन्ति । उ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूर्वौक्षीर्व्युॅ१ आयुरानड्दर्षन्नु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।
द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्षत् ।
द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणेन्द्रस्योच्यमानत्वाद्वसुक्र इन्द्रं स्तौति । उ इत्यवधारणे । हे इन्द्र अभूः त्वमेव प्रादुर्भवसि । औक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनडित्यादौ सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान् विविधम् आयुः च आनट् व्याप्नोति । आ[1] भूतसंप्लवाज्जीवतीत्यर्थः[1] । किंच पूर्वः पुरातनो भवानिन्द्रः नु क्षिप्रं दर्षत् । 'दृ विदारणे' । 'सिब्बहुलं लेटि' । वज्रेण शत्रून् विदारयति । अपरः अन्यः शत्रुः नु दर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च यः भवानिन्द्रः अस्य ईदृशस्य रजसः लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः । पारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । विवेष सर्वतो व्याप्नोति तं[2] भवन्तमिन्द्रं[2] द्वे इति सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ न परि भूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । कीदृश्यौ । पवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतः 'अजाद्यतष्टाप्' (पा. सू. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्रूपं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभिभवनाय गच्छन्त्यौ ।

१. ग–आभूतसंप्लवं°; त–अभूतसंप्लवा°; भ१.४–आभूतसंप्ल°; भ१(२)-उद्गीथ–आमहाभूतसंप्लवा°; भ२–अभूतसंपूर्ण°; भ६–अभूतसंप्लवा°; भ७–आभूतं संप्लवं° । २. त१.२.६-मु–तमिंद्रं; त४–तं भद्रं ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः।
हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः। यवम्। प्रऽयुताः। अर्यः। अक्षन्। ताः। अपश्यम्। सहऽगोपाः। चरन्तीः।
हवाः। इत्। अर्यः। अभितः। सम्। आयन्। कियत्। आसु। स्वऽपतिः। छन्दयाते ॥ ८ ॥

ᵛगावः धेनवः ᵛप्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूताः ᵛयवं मद्वृष्टिजनितयवादिघासम् ᵛअक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति। ᵛअर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ᵛताः गाः ᵛअपश्यं पश्यामि। कीदृशीः। ᵛसहगोपाः पशुपालकेन सहिताः ᵛचरन्तीः घासं भक्षयन्तीः। एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या पश्यामीत्यर्थः। किंच ᵛहवाः वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः ᵛअर्यः। द्वितीयार्थे प्रथमा। अर्यं स्वामिनं प्रति ᵛअभितः सर्वतः[1] ᵛसमायन्। समित्येकीभावे। एकीभूयागच्छन्ति। ᵛइदिति पूरणः। आगतासु ᵛआसु गोषु ᵛस्वपतिः स्वानां गवां स्वामी ᵛकियत् क्षीरं ᵛछन्दयाते दोग्धुं कामयते। मदर्थं दोग्धीत्यर्थः[2]। 'गाव आशिरं दुदुहे' (ऋ. सं. ८. ६९. ६) इति वचनात्॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अन्तः।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्ववन्वान् ॥ ९ ॥

सम्। यत्। वयम्। यवसऽअदः। जनानाम्। अहम्। यवऽअदः। उरुऽअज्रे। अन्तरिति।
अत्र। युक्तः। अवऽसातारम्। इच्छात्। अथो इति। अयुक्तम्। युनजत्। ववन्वान् ॥ ९ ॥*

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र। इत्। ऊँ इति। मे। मंससे। सत्यम्। उक्तम्। द्विऽपात्। च। यत्। चतुःऽपात्। सम्ऽसृजानि।
स्त्रीभिः। यः। अत्र। वृषणम्। पृतन्यात्। अयुद्धः। अस्य। वि। भजानि। वेदः ॥ १० ॥

ᵛमे मम ᵛअत्र अस्मिन् स्तोत्रे ᵛउक्तं मया कथितं ᵛसत्यमित् यथाभूतमेव ᵛमंससे त्वं जानीहि। अर्थवादरूपेण नैतदध्यारोपितगुणमित्यर्थः। ᵛउ इति पूरणः। किंच ᵛद्विपाच्च मनुष्यादिकं च ᵛचतुष्पात् च पश्वादिकं च ᵛयत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् ᵛसंसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि। ᵛअत्र अस्मिञ्जगति ᵛस्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषैः सह ᵛयः शूरंमन्यो जनः ᵛवृषणम् अभिलषितस्य वर्षितारं माम्। परित्यज्येति शेषः। ᵛपृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् ᵛअस्य ईदृशस्य

---

१. त-'सर्वतः' नास्ति। २. त-म१.२.४.६-मु-दोग्धारित्यर्थः। *. त७-मु-अनया ऋषिरिंद्रप्रसादलब्धं स्वस्य सार्वात्म्यं प्रकाशयति। जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यात्तारः पशवः ते वयमिति सं सम्यक् जानीहि। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्य अत्तारो मनुष्यास्तेपि वयमिति संजानीहि। वस्तुतस्तु उर्वज्रे विस्तीर्णे अजिरेंगणे हार्दाकाशरूपे यत् अंतः अंतर्यामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि। अत्रास्मिन् हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भवानिंद्रः अवसातारं आत्मनः संभक्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं। अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं ववन्वान्। द्वितीयार्थे प्रथमा। ववन्वंतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे। शापानुग्रहसमर्थो भवद्रूपोहमेवास्मीति भावः।

स्वभूतं ᵛवेदः धनम् ᵛअयुद्धः तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहृत्य ᵛवि ᵛभजानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहाते । यः । ईम् । वा । वरेऽयात् ॥ ११ ॥

ᵛयस्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य ᵛअनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः । ᵛदुहिता प्रकृत्याख्या ᵛजातु कदाचित् ᵛआस । असतेर्गत्यर्थस्य[1] लिटि[1] रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते ᵛतां प्रकृतिं ᵛविद्वान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः ᵛकः भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च ᵛअन्धां दर्शनहीनामचेतनां ताम् ᵛअभि ᵛमन्याते आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव जानामि नान्य इति । किंच ᵛकतरः देवः ᵛमेनिं वज्रं ᵛतं प्रसिद्धं वृत्रादिशत्रुं ᵛप्रति ᵛमुचाते मुञ्चति । स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिब्रूते । ᵛयः देवः ᵛईम् एनं शत्रुं ᵛवहाते वहति । अपि ᵛवा ᵛयः ᵛईम् एनं ᵛवरेयात् वरयितुमिच्छति[2] । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।
भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषा । मर्यतः । वधुऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।
भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

ᵛकियती किंपरिमाणा ᵛयोषा स्त्रीजातिः ᵛमर्यतः मनुष्यसंबन्धिनो भोगानाचरतः ᵛवधूयोः स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य ᵛपरिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः । कीदृशस्य । ᵛवार्येण वरणीयेन ᵛपन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च ᵛयत् या ᵛवधूः ᵛभद्रा कल्याणी ᵛसुपेशाः शोभनरूपा च ᵛभवति ᵛसा द्रौपदीदमयन्त्यादिका वधूः ᵛस्वयम् आत्मनैव ᵛजने ᵛचित् जनमध्येऽवस्थितमिति ᵛमित्रं प्रियमर्जुननलादिकं पतिं ᵛवनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । स च प्रीयमाणो वरजनोऽहमेवेत्यभिप्रायः । 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पत्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पत्तः । जगार । प्रत्यञ्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।
आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

---

१. त-भ४-६-आसतेर्गत्यर्थस्य लेटि । २. त-भ५.६-मु-वारयितुमिच्छति ।

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तूयते तदंगत्वात्। आदित्यरूपीन्द्रः पत्तः रश्म्याख्यैः पादैः जगार वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति[1] गृह्णाति[2] वा। गृहीत्वा च प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् अत्ति भक्षयति। मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः। तदनन्तरं वरूथं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं शीर्ष्णा शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं प्रति दधौ दधाति। प्रतिक्षिपतीत्यर्थः। किंच उपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले आसीनः उपविष्टः सन् ऊर्ध्वाम् उद्गतां स्वर्दीप्तिं क्षिणाति हिनस्ति। आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः। न्यङ् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरञ्चिता गन्ता सन् उत्तानां विस्तृतां भूमिम् अन्वेति अनुगच्छति॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः।
अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः॥ १४॥

बृहन्। अच्छायः। अपलाशः। अर्वा। तस्थौ। माता। विऽसितः। अत्ति। गर्भः। अन्यस्याः। वत्सम्। रिहती। मिमाय। कया। भुवा। नि। दधे। धेनुः। ऊधः॥ १४॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति[3]। बृहन् महानादित्यः अच्छायः छायावर्जितः। तमोरहित इत्यर्थः। अपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः[*]। विनाशरहित इत्यर्थः[4]। अर्वा सततगामी तस्थौ तिष्ठति। किंच माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता विषितः विमुक्तः। निरालम्बन इत्यर्थः। गर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मेन्द्रः अत्ति हवींषि भक्षयति। यद्वा। अनेन[4] विनाशनं[5] लक्ष्यते। पापानि नाशयति। किंच[6] अन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः वत्सम् अपत्यभूतमादित्यं रिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती[7] वर्धयन्ती मिमाय निर्मिमीते। पूर्वस्यां दिश्यहन्यहन्युत्पादयन्तीत्यर्थः। कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण। भक्त्या भयेन वेत्यर्थः। धेनुः द्यौरुदकस्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊधःस्थानीयमादित्यं[8] नि दधे स्थापयति[9]। यद्वा। धेनुर्गौरूधो यथा तद्वदादित्यं द्यौर्धारयति॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते।
नव पश्चातात्स्थिविमन्त आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्नः॥ १५॥

सप्त। वीरासः। अधरात्। उत्। आयन्। अष्ट। उत्तरात्तात्। सम्। अजग्मिरन्। ते। नव। पश्चातात्। स्थिविऽमन्तः। आयन्। दश। प्राक्। सानु। वि। तिरन्ति। अश्नः॥१५॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते। सप्त सप्तसंख्याकाः वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रादयः अधरात् प्रजापतेरधःकायात् उदायन् उत्पन्ना बभूवुः। अष्ट अष्टसंख्याकाः ते प्रसिद्धा वालखिल्यादयः उत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् समजग्मिरन् संजज्ञिरे। स्थिविमन्तः स्थानवन्तः नव नवसंख्याका भृगवः पश्चातात् पृष्ठतः आयन् आगताः। उत्पन्ना इत्यर्थः। तथा दश दशसंख्याका अङ्गिरसः प्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः अश्नः अशनवतो द्युलोकस्य सानु उन्नतप्रदेशं

---

१. त–'गिरति' नास्ति; म–जिगर्ति। २. त–'गृह्णाति...°मुदकं' नास्ति। ३. ग–तुष्टाव अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायारहितपलाशरहितः। * त५–पराशवदनवर्जितः; म१.४–परासदनवर्जितः; म६–पलाशवदनवर्जितः। ४. उद्गीथ–अदनेन। ५. त१.२.७–विलाशं; त३-५-म-उद्गीथ–विनाशं; मु–विनाशः। ६. त–किं। ७. म१(२)–उपजीवयंती। ८. म१(२)ऊधः ऊधःस्थानीय°। ९. म१(२)स्वोदरे स्थापयति; उद्गीथ–स्वोदरे निदधाति।

वि तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुदगमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागादागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्नोऽशनवत इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदकं तेजो वा वि तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थायेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।
गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।
गर्भम् । माता । सुऽधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये एकं मुख्यं कपिलम् एतन्नामानं तं प्रसिद्धमृषिम् । कीदृशम् । समानं सदृशम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । हिन्वन्ति अवशिष्टा अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय । कीदृशाय । पार्याय[1] परिसमापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । माता प्रकृत्याख्या च वक्षणासु । वक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्रापो लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मास्वप्सु सुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः गर्भं तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं[2] योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।
द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्ऽसु । अन्तरिति । पवित्रऽवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः पीवानं स्थूलम् । मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः । मेषम् अजम् अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्कवन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । लुप्तोपममेतत् । यथा देवानाम् अक्षाः दीवे देवने रमणस्थाने न्युप्ताः निक्षिप्ताः सन्तः अनु आसन् संक्रीडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । द्वा[3] अङ्गिरसां[3] मध्ये द्वावङ्गिरसौ धनुम् । धनुशब्दोऽत्र[4] धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवत्प्रीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । बृहतीं प्रजापतेराज्ञया वर्धयित्रीं प्रकृतिम् अप्स्वन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः । कीदृशौ । पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ पुनन्ता शुद्धौ । प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रोशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः ।
अयं मे देवः सविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत्सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

---

१. ग-त३-म५.६-पार्याय प्रापणीयाय । २. ग-त-म-मु-सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टुं । ३. त-म१.४.६.७-बद्धा अंगिरसां । ४. त-म६-धनुःशब्दोत्र ।

वि । क्रोशनासः । विष्वञ्चः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।
अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । द्रुऽअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

वि क्रोशनासः विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयन्तः विष्वञ्चः नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः पचाति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धः अपरो भागः नहि पक्षत् नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते । अयम् ईदृशः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मह्यं तत् सर्वं यथोक्तम् आह । किंच सर्पिरन्नः घृतौदनः द्रुन्न इत् दार्वोदनः अग्निरपि वनवत् हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।
सिसक्ति । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिश्ना । प्रऽमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं वसुक्रोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । ग्रामं भूतसंघं वहमानं वाहयन्तम् । सृजन्तमित्यर्थः । कुतः । आरात् दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतेरित्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया वर्तमानम् आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच अर्यः सर्वस्य स्वामीन्द्रः जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । सद्यः तदानीमेव शिश्ना शिश्नानि । 'शिश्नं श्नथतेः' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् श्नथितॄणि ताडयितॄणि राक्षसादिवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण च बलपौरुषनयनादिभिश्च[1] नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।
आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रऽमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।
आपः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनाच्चेन्द्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः मे मम स्वभूतौ एतौ एतादृशौ युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी मो प्र सेधीः । स्तुत्युपसंहारकरणेनास्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि मुहुरित् मुहुर्मुहुः ममन्धि पुनःपुनः स्तुहि ममात्मानमित्यर्थः । आपश्चित् वृष्टिलक्षणान्युदकान्यपि अस्य इन्द्रस्य अर्थं गतिं वि नशन्ति । विनशतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता उपरः मेघसदृशः बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥   ॥ १८ ॥

१. त—बलजुष°; म६—बलायुष° ।

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुधा । विऽवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।
श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरन्ति ॥ २१ ॥

ᵛयः ᵛअयं ᵛवज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः ᵛसूर्यस्य आदित्यस्य ᵛबृहतः महतः ᵛपुरीषात् पूरकात् मण्डलात् ᵛअवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु[1] ᵛविवृत्तः वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छब्दोऽप्यर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ᵛपरः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् ᵛएना एनत् । ᵛश्रवः इत्यन्ननाम । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् ᵛअन्यत् अपि ᵛअस्ति ᵛअव्यथी व्यथारहिताः ᵛजरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः ᵛतत् तादृशमुदकं ᵛतरन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयाते । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

ᵛवृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये धनुषि ᵛनियता संबद्धा ᵛगौः गोसंबन्धिनी स्नायुमती ᵛमौर्वी ᵛमीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । ᵛततः तस्माद्धनुषः ᵛपुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । ᵛवयः पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः ᵛप्र ᵛपतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । ᵛअथ तदानीम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛसुन्वत् सोमयागं कुर्वत्[2] ᵛऋषये ᵛच ᵛशिक्षत् कर्मणां द्रष्ट्रे ऋत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपि ᵛइदम् ईदृशं ᵛविश्वं समस्तं ᵛभुवनं भूतजातं ᵛभयाते इन्द्राद्बिभेति । अन्यत्किमुतेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।
त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनूपाः । द्वा । बृबूकम् । वहतः । पुरीषम् ॥ २३ ॥

ᵛदेवानां सर्वेषां ᵛमाने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन ᵛप्रथमा ᵛअतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वं स्थिताः । क[3] एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । ᵛएषाम् एवंभूतानां मेघानां ᵛकृन्तत्रात् छेदनात् ᵛउपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था[4] आप उच्यन्ते । मेघस्था आपः ᵛउदायन्[5] उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता[6] इत्यर्थः । पातितास्वप्स्विन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते ᵛत्रयः देवाः ᵛपृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । ᵛतपन्ति

---

१. ग-त३.४-भ६-स्थितेषु मेघेषु । २. त-भ-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः नत्रस्था; त-तत्र तत्रस्था; त३-भ५-अत्र तत्रस्था । ५. त-भ६-उदारयन् । ६. ग-त३-भ६-निपतिता ।

वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति। पावयन्तीत्यर्थः। कीदृशाः। ᵛअनूपाः वर्षादीनामानुपूर्व्येण वसाराः प्रभावयितारः। प्रक्षेप्तार इत्यर्थः। ᵛद्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचितास्त्वोषधीषु स्थितं ᵛपुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ पूरयितृ वा ᵛबृबूकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति ᵛवहतः। वायुः शोषयत्यादित्यो रश्मिभिरादद्दान इत्यर्थः॥

सा ते॑ जी॒वातु॑रु॒त तस्य॑ वि॒द्धि मा स्मै॑ता॒दृगप॑ गूहः सम॒र्ये।
आ॒विः स्व॑ः कृणु॒ते गूह॑ते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॒ न मु॑च्यते॥ २४॥

सा। ते॒। जी॒वातुः॑। उ॒त। तस्य॑। वि॒द्धि॒। मा। स्म॒। ए॒ता॒दृक्। अप॑। गू॒हः॒। स॒ऽम॒र्ये॑।
आ॒विः। स्व१॒॑रिति॒ स्व॑ः। कृ॒णु॒ते॒। गूह॑ते। बु॒सम्।
सः। पा॒दुः। अ॒स्य॒। निः॒ऽनिर्जः॑। न। मु॒च्य॒ते॒॥ २४॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते। हे अन्तरात्मन् ᵛते तव ᵛसा तादृश्यादित्यात्मिका देवता ᵛजीवातुः जीविका जीवनहेतुः। ᵛउत अपि च ᵛतस्य आदित्यस्य ᵛएतादृक् ईदृशं स्वरूपं ᵛसमर्ये। संग्रामवाची समर्यशब्दोऽत्र यज्ञवाची। यज्ञे ᵛविद्धि जानीहि। स्तुत्यत्वेनेति शेषः। ᵛमा ᵛस्म ᵛअप ᵛगूहः मा खल्वपवृणोः। किंच ᵛनिर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य ᵛस ᵛपादुः नच पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा ᵛस्वः सर्वं त्रैलोक्यम् ᵛआविः ᵛकृणुते प्रकाशीकरोति। ᵛबुसम् उदकं ᵛगूहते संवृणोति। आदत्त इत्यर्थः। अस्मै प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाच्छ्रमेण वा गमनं ᵛन ᵛमुच्यते। न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः॥ ॥ १९॥

'विश्वो हि' इति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम्। इन्द्रवसुक्रयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते। पुरा वसुक्रे यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम। तं वसुक्रपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाद्ययास्तौत्। अतस्तस्याः सर्षिः इन्द्रो देवता। अथ तस्याः प्रीत्यै वसुक्रेण महेन्द्रः संवादमकरोत्। द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पञ्चर्चः इन्द्रवाक्यानि। अतस्तासां स ऋषिः। यद्यप्यासु वसुक्रः संबोध्यत्वाद्देवता तथापि ता ऋच ऐन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्या इन्द्रलिङ्गसद्भावात्। चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुक्रवाक्यानि। अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुक्रयोः संवाद ऐन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्नुषा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च' इति। गतो विनियोगः॥

विश्वो॒ ह्य१॒॑न्यो अ॒रिरा॑ज॒गाम॒ ममेदह॒ श्वशु॑रो॒ ना ज॑गाम।
ज॒क्षीया॒द्धाना॑ उ॒त सोमं॑ पपीया॒त्स्वा॑शितः॒ पुन॒रस्तं॑ जगायात्॥ १॥

विश्वः॑। हि। अ॒न्यः। अ॒रिः। आ॒ऽज॒गाम॑। मम॑। इत्। अह॑। श्वशु॑रः। न। आ। ज॒गा॒म॒।
ज॒क्षी॒यात्। धा॒नाः। उ॒त। सोम॑म्। प॒पी॒या॒त्। सु॒ऽआ॑शितः। पुनः॑। अस्त॑म्। ज॒गा॒या॒त्॥ १॥

अनया वसुक्रपत्नीन्द्रं स्तौति। ᵛअन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः ᵛअरिः अर्यः ईश्वरः ᵛविश्वो ᵛहि सर्व एव देवगणः ᵛआजगाम अस्मद्यज्ञं प्रत्याययौ। ᵛइत् इत्यवधारणे। ᵛअह इत्यद्भुते। सर्वदेवगण आगते सति ᵛमम एव ᵛश्वशुरः इन्द्रः ᵛना ᵛजगाम। स इन्द्रो यद्यागच्छेत् तर्हि ᵛधानाः भृष्टयवान् ᵛजक्षीयात् भक्षयेत्। ᵛउत अपि च ᵛसोमम् अभिषुतं ᵛपपीयात् पिबेत्[1]। ततः ᵛस्वाशितः सुष्ठु भुक्तस्तृप्तः सन् ᵛपुनः भूयः ᵛअस्तं स्वगृहं प्रति ᵛजगायात् गच्छेत्॥

---

१. त-भ६-'पिबेत्' नास्ति।

स रो॑रु॒वद्वृ॑ष॒भस्ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ वर्ष्म॑न्तस्थौ॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्याः ।
विश्वे॑ष्वेनं वृ॒जने॑षु पामि॒ यो मे॑ कु॒क्षी सु॒तसो॑मः पृ॒णाति॑ ॥ २ ॥

सः । रोरु॑वत् । वृ॒ष॒भः । ति॒ग्मऽशृ॑ङ्गः । वर्ष्म॑न् । त॒स्थौ॒ । वरि॑मन् । आ । पृ॒थि॒व्याः ।
विश्वे॑षु । ए॒न॒म् । वृ॒जने॑षु । पा॒मि॒ । यः । मे॒ । कु॒क्षी इति॑ । सु॒तऽसो॑मः । पृ॒णाति॑ ॥ २ ॥

^v^वृषभः कामानां वर्षिता ^v^तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः ^v^सः इन्द्रोऽहं ^v^पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य ^v^वर्ष्मन् वर्ष्मणि। वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा। एवंभूते ^v^वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे ^v^रोरुवत् भृशं शब्दायमानः सन् ^v^आ ^v^तस्थौ आतिष्ठामि। एवंभूतोऽहं ^v^विश्वेषु सर्वेषु ^v^वृजनेषु संग्रामेषु ^v^एनम् ईदृशं वसुक्रं यजमानं ^v^पामि रक्षामि। ^v^यः यजमानः ^v^सुतसोमः अभिषुतसोमः ^v^मे मम ^v^कुक्षी उभौ पार्श्वौ ^v^पृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति। ईदृशं रक्षामीति संबन्धः॥

अद्रि॑णा ते म॒न्दिन॑ इन्द्र॒ तूया॑न्त्सु॒न्वन्ति॒ सोमा॒न्पिब॑सि॒ त्वमे॑षाम् ।
पच॑न्ति ते वृष॒भाँ अत्सि॒ तेषां॑ पृ॒क्षेण॒ यन्म॑घवन्हू॒यमा॑नः ॥ ३ ॥

अद्रि॑णा । ते॒ । म॒न्दिनः॑ । इ॒न्द्र॒ । तूया॑न् । सु॒न्वन्ति॑ । सोमा॑न् । पिब॑सि । त्वम् । ए॒षा॒म् ।
पच॑न्ति । ते॒ । वृ॒ष॒भान् । अत्सि॑ । तेषा॑म् । पृ॒क्षेण॑ । यत् । म॒घ॒ऽव॒न् । हू॒यमा॑नः ॥ ३ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^ते त्वदर्थं ^v^मन्दिनः मादयितॄन् ^v^तूयान् अविलम्बितान् सोमान्[1] ^v^अद्रिणा अभिषवग्राव्णा ^v^सुन्वन्ति यजमाना अभिषुण्वन्ति। ^v^एषाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः[2] ^v^सोमान् ^v^त्वं ^v^पिबसि। किंच त्वदर्थं[3] ^v^वृषभान् पशून् ये च यजमानाः ^v^पचन्ति ^v^तेषां संबन्धिनो[4] हविर्भूतान् पशून् ^v^अत्सि भक्षयसि। हे ^v^मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं यदा ^v^पृक्षेण हविर्भूतेनान्नेन निमित्तेन ^v^हूयमानः यजमानैर्हूयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः॥

इ॒दं सु मे॑ जरित॒रा चि॑किद्धि प्रती॒पं शापं॑ न॒द्यो॑ वहन्ति ।
लो॒पा॒शः सिं॒हं प्र॒त्यञ्च॑मत्साः क्रो॒ष्टा व॑रा॒हं निर॑तक्त॒ कक्षा॑त् ॥ ४ ॥

इ॒दम् । सु । मे॒ । ज॒रि॒त॒रिति॑ । आ । चि॒कि॒द्धि॒ । प्र॒ति॒ऽई॒पम् । शाप॑म् । न॒द्यः॑ । व॒ह॒न्ति॒ ।
लो॒पा॒शः । सिं॒हम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒त्सा॒रिति॑ । क्रो॒ष्टा । व॒रा॒हम् । निः । अ॒त॒क्त॒ । कक्षा॑त् ॥ ४ ॥

हे ^v^जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं ^v^मे मम ^v^सु शोभनमपि ^v^इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् ^v^आ ^v^चिकिद्धि आ समन्ताज्जानीहि। कीदृशम्। ^v^नद्यः गङ्गाद्याः सरितः ^v^प्रतीपं प्रतिकूलं ^v^शापम् उदकं ^v^वहन्ति। अपि च ^v^लोपाशः। लुप्यमानं तृणमश्नातीति लोपाशो मृगः। मया प्रेषितः सन् ^v^प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रति गच्छन्तं ^v^सिंहम् ^v^अत्साः अत्सारीत्। आभिमुख्येन गच्छति। तथा ^v^क्रोष्टा शृगालः ^v^वराहं बलवन्तमपि सूकरं ^v^कक्षात् अतिगहनदेशात् ^v^निरतक्त निर्गमयति। एतदपि सर्वं सामर्थ्यं त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादाल्लब्धमपि जानीहीत्यर्थः॥

---

१. त-म६-'सोमान्' नास्ति। २. त-म१.२.४.६-संबंधीन्। ३. ग-म२-ते त्वदर्थं। ४. त-म२.६-संबंधीन्।

कुथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम्।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५॥

कुथा। ते। एतत्। अहम्। आ। चिकेतम्। गृत्सस्य। पाकः। तवसः। मनीषाम्।
त्वम्। नः। विद्वान्। ऋतुऽथा। वि। वोचः। यम्। अर्धम्। ते। मघऽवन्। क्षेम्या। धूः॥५॥

हे इन्द्र ᵛपाकः पक्तव्यप्रज्ञः ᵛअहं ᵛगृत्सस्य मेधाविनः ᵛतवसः वृद्धस्य ᵛते तव ᵛमनीषां स्तुतिम्। कर्तुमिति शेषः। ᵛएतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं ᵛकथा कथं केन प्रकारेण ᵛआ ᵛचिकेतम् आ समन्तात् जानामि। त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः। तस्मात्कारणात् ᵛविद्वान् सर्वज्ञः ᵛत्वम् एव ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛऋतुथा कालेकाले[1] ᵛवि ᵛवोचः विशेषेण ब्रूहि। हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛते तव ᵛअर्धं ᵛयं स्तुत्यवयवं कुर्मः[2] सा स्तुतिः ᵛधूः ᵛक्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति। यस्मात्तत्र[3] स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न[4] शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान॥ ६॥

एव। हि। माम्। तवसम्। वर्धयन्ति। दिवः। चित्। मे। बृहतः। उत्ऽतरा। धूः।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। साकम्। अशत्रुम्। हि। मा। जनिता। जजान॥६॥

ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛएव एवमुक्तप्रकारेण ᵛतवसं प्रवृद्धं ᵛमां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण ᵛवर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ᵛबृहतः महतः ᵛमे मम इन्द्रस्य ᵛदिवश्चित् द्युलोकादपि ᵛधूः स्तुतिः ᵛउत्तरा उद्गततराधिकतरा। किंच ᵛपुरु पुरूणि बहूनि[5] ᵛसहस्रा शत्रूणां सहस्राणि ᵛसाकं युगपत् ᵛनि ᵛशिशामि तनूकरोमि। हिनस्मीत्यर्थः[6]। ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛजनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः ᵛमा मामिन्द्रम् ᵛअशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं[7] ᵛजजान जनितवान्॥   ॥ २०॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः।
वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम्॥ ७॥

एव। हि। माम्। तवसम्। जज्ञुः। उग्रम्। कर्मन्ऽकर्मन्। वृषणम्। इन्द्र। देवाः।
वधीम्। वृत्रम्। वज्रेण। मन्दसानः। अप। व्रजम्। महिना। दाशुषे। वम्॥७॥

ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛएव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे ᵛइन्द्र ᵛदेवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा ᵛतवसं महान्तं त्वत्पुत्रं त्वद्रूपेणावस्थितं[8] सन्तं वसुक्रं ᵛमां ᵛकर्मन्कर्मन् वृत्रवधाग्निहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि ᵛउग्रं शूरमसह्यं वा ᵛवृषणं वर्षितारं हविषां दातारं ᵛजज्ञुः जानन्ति अतः ᵛमन्दसानः मोदमानोऽहं ᵛवज्रेण आयुधेन ᵛवृत्रं मेघमसुरं वा ᵛवधीं अवधिषम्। किंच ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं ᵛमहिना महत्त्वेन ᵛव्रजं मेघसमूहम् ᵛअप ᵛवम् अपावम् अपवृणोमि॥

१. त-काले। २. त-भ-वयं कुर्मः। ३. त-यस्मादत; भ६-यस्मादतः। ४. त-भ-'न' नास्ति। ५. त१.२.६-भ६-मु-बहूनि मे; त५-बहूनि से। ६. त-हिनस्तीत्यर्थः। ७. त-भ६-' अविद्यमानशत्रुं' नास्ति। ८. त-भ-मु-त्वद्रूपनिरूपणावस्थितं।

देवास आयन्परशूँरबिभ्रन् वना वृश्चन्तो अभि विड्भिरायन् ।
नि सुद्र्वं दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अबिभ्रन् । वना । वृश्चन्तः । अभि । विट्ऽभिः । आयन् ।
नि । सुऽद्र्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

ᐯदेवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः सन्तः ᐯआयन् गच्छन्ति। मेघवधार्थं ᐯपरशून् वज्रान् ᐯअबिभ्रन् धारयन्ति च। तदनन्तरं ᐯविड्भिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः ᐯवृश्चन्तः मेघांश्छिन्दन्तः ᐯवना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि ᐯअभि ᐯआयन् आभिमुख्येन गच्छन्ति। ततः ᐯसुद्र्वं शोभनद्रवणं वृष्ट्युदकं ᐯवक्षणासु नदीषु ᐯनि ᐯदधतः नियमेन स्थापयन्तः ᐯयत्र यस्मिन्मेघजाते ᐯकृपीटम्। उदकनामैतत्। निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः ᐯतत् मेघजातम् ᐯअनु लक्षीकृत्य ᐯदहन्ति उदकनिर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यञ्चं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।
बृहन्तं चिदृहते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यञ्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।
बृहन्तम् । चित् । ऋहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक्र इन्द्रं प्रतिब्रूते। ᐯशशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः ᐯप्रत्यञ्चं वधायात्मानं प्रति गच्छन्तं ᐯक्षुरं क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकम्। बलवत्क्रूरशूरमृगमित्यर्थः। ᐯजगार गिरति गृह्णाति वा। किंच ᐯलोगेन लोष्टेन ᐯअद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् ᐯआरात् दूरे स्थितमपि ᐯवि ᐯअभेदम् अहं भिनद्मि। ᐯबृहन्तं ᐯचित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् ᐯऋहते ह्रस्वकायाल्पाय शशकादिकाय ᐯरन्धयानि वशं गमयानि। ᐯशूशुवानः वीर्येण वर्धमानः ᐯवत्सो ᐯवृषभं महोक्षं ᐯवयत् युद्धाय गच्छति। हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिसाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।
निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

ᐯसुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री ᐯइत्था अमुत्र द्युलोके ᐯनखम् आत्मीयम् ᐯआ ᐯसिषाय सोमाहरणकाल इन्द्रार्थमाबबन्ध। इन्द्रस्य प्रसादाद्दिवि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᐯअवरुद्धः पञ्जरेणावृतः परिवेष्टितः ᐯसिंहः ᐯपरिपदं ᐯन यथा करस्योपरि सर्वतः पादमवबध्नाति। किंच। ᐯचित् इत्युपमार्थे। यथा केनापि बद्धपादो ᐯनिरुद्धः ᐯमहिषः ᐯतर्ष्यावान् उदकाभावे तृषावान्भवति एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः। ᐯतस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। तादृशस्य तृषितस्येन्द्रस्यार्थं ᐯगोधा। गमयति वर्णानिति गौर्वाक् तत्र निधीयमानत्वात्[1] गायत्री[2] गोधा।

१. भ–निधीयमानात्। २. त–गा; भ६–गो.।

यद्वा। गुधिर्निष्कर्षणार्थः। निष्कृष्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री। ᐯअयथम् अयत्नेन। लीलयेत्यर्थः। ᐯएतत् सोमजातं ᐯकर्षत् आकृष्टवती। दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः।
सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः॥ ११॥

तेभ्यः। गोधाः। अयथम्। कर्षत्। एतत्। ये। ब्रह्मणः। प्रतिऽपीयन्ति। अन्नैः। सिमः। उक्ष्णः। अवऽसृष्टान्। अदन्ति। स्वयम्। बलानि। तन्वः। शृणानाः॥ ११॥

ᐯये मरुदादिदेवगणाः ᐯब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः ᐯअन्नैः सोमाख्यैः। तृप्ताः सन्त इति शेषः। ᐯप्रतिपीयन्ति। पीयतिर्हिंसाकर्मा। इन्द्रादेशाद्धिंसकान् प्रतिहिंसन्ति ᐯतेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय ᐯगोधाः पूर्वोक्ता गायत्री ᐯअयथम् अनायासेन ᐯएतत् सोमजातं ᐯकर्षत् आकृष्टवती। किंच ᐯसिमः सिमाञ्श्रेष्ठान्। यद्वा। सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। सर्वान्। ᐯउक्ष्णः सिञ्चतः[1] ᐯअवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु ᐯअदन्ति भक्षयन्ति[2]। किं कुर्वन्तः[3]। ᐯस्वयम् आत्मनैव ᐯबलानि शत्रूणां सैन्यानि ᐯतन्वः शरीराणि च ᐯशृणानाः हिंसन्तः। गायत्री इन्द्रादेशाद्देवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः।
नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः॥ १२॥

एते। शमीभिः। सुऽशमी। अभूवन्। ये। हिन्विरे। तन्वः। सोमे। उक्थैः। नृऽवत्। वदन्। उप। नः। माहि। वाजान्। दिवि। श्रवः। दधिषे। नाम। वीरः॥ १२॥

ᐯये देवर्ष्यादयः ᐯतन्वः शरीराणि ᐯसोमे सोमयागे ᐯउक्थैः शस्त्रैः ᐯहिन्विरे वर्धयन्ति ᐯएते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति ᐯशमीभिः सोमयागकर्मभिः ᐯसुशमी सुकर्माणः ᐯअभूवन्। ᐯनृवत् मनुष्यवत् ᐯवदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् ᐯनः अस्मभ्यम् ᐯउप ᐯमाहि उपगम्य ᐯवाजान् अन्नानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः। अतः कारणात् ᐯवीरः दानशूरस्त्वं ᐯदिवि द्युलोके ᐯश्रवः दानपतिरिति कीर्तितं ᐯनाम नामधेयं ᐯदधिषे धारयसि॥॥२१॥

'वने न वा' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अनुक्रान्तं च—'वने नाष्टौ' इति। चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तमावापार्थम्। सूत्रितं च—'स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति। महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानं वने न वा यो न्यधायि चाकन्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति॥

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः।
यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥ १॥

वने। न। वा। यः। नि। अधायि। चाकन्। शुचिः। वाम्। स्तोमः। भुरणौ। अजीगरिति। यस्य। इत्। इन्द्रः। पुरुऽदिनेषु। होता। नृणाम्। नर्यः। नृऽतमः। क्षपाऽवान्॥ १॥

---

१. त-म६-'सिञ्चतः' नास्ति। २. त-म६-मु-'भक्षयन्ति' नास्ति। ३. म-कुर्वतः।

वने न वा यो न्यधायीति। ᵛवने ᵛन वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं ᵛन्यधायि निदधाति शिशुकमजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः ᵛचाकन् पश्यन्[1] भयाद्दिशो निरीक्षमाण आसीत्। अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत्। एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः ᵛशुचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः ᵛस्तोमः हे ᵛभुरणौ भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ वा। भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति। किंच ᵛयस्य स्तोमस्य ᵛपुरुदिनेषु बहुष्वहःसु ᵛइन्द्रः ᵛहोता इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति। किंलक्षणः[2] पुनरिन्द्र आह्वाता। यः ᵛनृणां मनुष्याणां ᵛनृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः। शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः। ᵛनर्यः च नृभ्यो हितो यः ᵛक्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः। एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः स युवां प्रति ᵛअजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः। एवं तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते। तदसाधु। ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति। तच्च पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते। हे भुरणौ भर्तारौ देवानां पती य एष स्तोमोऽस्मासु निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव वेन्द्रमास्ते। यस्य स्तोमस्य किमिति। यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता। यस्येदिन्द्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च क्षपावांश्च समानमेतत्पूर्वेणार्थेन। यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः। अथवा स एष स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात्। 'जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा' (निरु. ६.८) इति ह्युक्तम्। एवमत्र चाकन्नित्यस्य चायन्निति वा कामयमान इति वेत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च। एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति। तमाह भाष्यकारः–'वेति च य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति। वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः। तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति। किं कारणम्। 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्'। एवमेतस्मिन् पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत्। यद्वृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते। न चेदमुदात्तम्। तस्माद्य इति नेदं यद्वृत्तं किं तर्हि वाय इत्येकमेव पदम्। किंच। 'असुसमाप्तश्चार्थः'। अपुष्कलः। एवमेत्र तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति॥[3]

प्र ते॑ अ॒स्या उ॒षसः॒ प्राप॑रस्या नृ॒तौ स्या॑म॒ नृत॑मस्य नृ॒णाम्।
अनु॑ त्रि॒शोकः॑ श॒तमाव॑ह॒न्नॄन्कुत्से॑न॒ रथो॒ यो अस॑त्सस॒वान्॥ २॥

प्र। ते॒। अ॒स्याः। उ॒षसः॑। प्र। अप॑रस्याः। नृ॒तौ। स्या॒म॒। नृऽत॑मस्य। नृ॒णाम्।
अनु॑। त्रि॒ऽशोकः॑। श॒तम्। आ। अ॒व॒ह॒त्। नॄन्। कुत्से॑न। रथः॑। यः। अस॑त्। स॒स॒ऽवान्॥२॥

ᵛअस्याः वर्तमानाया ईदृश्याः ᵛउषसः ᵛनृतौ। 'नृ नये' नयने प्रापणे। उदयकाल इत्यर्थः। ᵛनृणां नेतॄणां मध्ये ᵛनृतमस्य अतिशयेन नेतुः ᵛते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च ᵛप्र ᵛस्याम वयं प्रकृष्टा भवेम। तथा हे इन्द्र ᵛअपरस्याः आगामिन्याश्चोपसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे। किंच ᵛत्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् ᵛशतं बहून् ᵛअनु

---

१. त१.२.६.७-मु-'पश्यन्' नास्ति। २ त-भ-किंच लक्षणः। ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्रभाष्यं—वने न वृक्ष इव वा यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः भुरणाविंदकृत् सौ वां युवामजीगः निर्गमयति। यस्येत् यस्यैव पानेंद्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु शत्रूणामाह्वाता नृणां मध्ये नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः क्षपावान् शत्रुक्षपणशीलः; भ१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति।

अनुचरभूतान् ᵛनॄन् मनुष्यान् ᵛआवहत् प्रापितवान्। लब्धवानित्यर्थः। तथा तव कुत्सस्य च ᵛससवान्[1] सनिता युगपदेव संभक्ता ᵛयः ᵛरथः ᵛअसत् अस्ति स रथः ᵛकुत्सेन कुत्सो लब्धवानिति शेषः। तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति। यस्मादेवं तस्मात्त्वत्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः॥

कस्ते मद॑ इन्द्र॒ रन्त्यो॑ भूद्दुरो॒ गिरो॑ अ॒भ्यु१॒॑ग्रो वि धा॑व।
कद्वाहो॑ अ॒र्वागुप॑ मा मनी॒षा आ त्वा॑ शक्यामुप॒मं राधो॒ अन्नैः॑॥ ३॥

कः। ते॒। मदः॑। इन्द्र॒। रन्त्यः॑। भूत्। दुरः॑। गिरः॑। अ॒भि। उ॒ग्रः। वि। धा॒व।
कत्। वाहः॑। अ॒र्वाक्। उप॑। मा॒। म॒नी॒षा। आ। त्वा॒। श॒क्या॒म्। उ॒प॒ऽमम्। राधः॑। अन्नैः॑॥ ३॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तवेषन्मध्यमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये ᵛकः ᵛमदः ᵛरन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः ᵛभूत् भवति। त्वत्प्रीतिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः। ᵛउग्रः ओजस्वी त्वं ᵛदुरः यज्ञगृहद्वाराणि ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च ᵛअभि ᵛवि ᵛधाव अभ्यागच्छ। किंच ᵛकत् कदा ᵛवाहः। इन्द्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम उच्यते। एवंभूतः[2] ᵛअर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मदभिमुखो भविष्यतीति शेषः। अपि[3] च कदा ᵛमनीषा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा ᵛमा मां त्वत्प्रसादात् ᵛउप गमिष्यतीति शेषः[3]। कदा हे इन्द्र ᵛत्वा त्वाम्। ᵛआ इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः। आराध्य वयम् ᵛअन्नैः सह ᵛराधः धनम् ᵛउपमं मत्समीपं ᵛशक्याम्। शकिरत्र गत्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः। संगमयेयम्॥

कदु॑ द्यु॒म्नमि॑न्द्र॒ त्वाव॑तो॒ नॄन्कया॑ धि॒या क॑रसे॒ कन्न॒ आग॑न्।
मि॒त्रो न स॒त्य उ॑रुगाय भृ॒त्या अन्ने॑ सम॒स्य यदस॑न्मनी॒षाः॥ ४॥

कत्। ऊँ इति॑। द्यु॒म्नम्। इन्द्र॒। त्वाऽव॑तः। नॄन्। कया॑। धि॒या। क॒र॒से॒। कत्। नः॒। आ। अ॒ग॒न्।
मि॒त्रः। न। स॒त्यः। उ॒रु॒ऽगा॒य॒। भृ॒त्यै। अन्ने॑। स॒म॒स्य॒। यत्। अस॑न्। म॒नी॒षाः॥ ४॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛकदु कदा वा ᵛद्युम्नं हविर्लक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्त्वेति शेषः। ᵛकया ᵛधिया केन कर्मणा ᵛनॄन् नेतॄनस्मान् ᵛत्वावतः त्वत्सदृशान् ᵛकरसे करिष्यसि। ᵛकत् कदा ᵛनः अस्मान् प्रति ᵛआगन् आगमिष्यसि। ᵛसत्यः अनवद्य इत्यर्थः। ᵛमित्रो ᵛन सखेव तथा। हे ᵛउरुगाय बहुकीर्ते इन्द्र त्वं ᵛभृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः। ᵛयत् यदा ᵛसमस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगतः ᵛअन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे ᵛमनीषाः अन्नाभिलक्षणा बुद्धयः ᵛअसन् भवेयुः। तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः॥

प्रेर॑य॒ सूरो॒ अर्थं॒ न पा॒रं ये अ॒स्य॒ कामं॑ जनि॒धाइ॑व॒ ग्मन्।
गिर॑श्च॒ ये ते॑ तुविजात पू॒र्वीर्नर॑ इन्द्र प्रति॒शिक्ष॒न्त्यन्नैः॑॥ ५॥

प्र। ई॒र॒य॒। सूरः॑। अर्थ॑म्। न। पा॒रम्। ये। अ॒स्य॒। काम॑म्। ज॒नि॒धाःऽइ॑व। ग्मन्।
गिरः॑। च॒। ये। ते॒। तु॒वि॒ऽजा॒त॒। पू॒र्वीः। नरः॑। इन्द्र॒। प्र॒ति॒ऽशिक्ष॑न्ति। अन्नैः॑॥ ५॥

---

१. त-भ-'ससवान्' नास्ति। २. ग-भ१.२.४.७-एवंभूतः सोमः; त१.२.४.५.६-एवंभूमः। ३. त-भ६-'अपि च ... शेषः' नास्ति।

सूरः सूर्यः अर्थं न यथातारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं प्रेरय गमय। ये अस्मदादयो यजमानाः अस्य तवेन्द्रस्य कामं सोमपानेच्छां ग्मन्। गमिरत्र विपूर्वोऽन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विगमयन्ति महता सोमपानेनापनयन्ति। तत्र दृष्टान्तः। जनिधाइव। जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत्। किंच नरः नेतारोऽस्मदादयः ये यजमानाः हे तुविजात बहुरूप। 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति वचनात्। सर्वात्मन् इन्द्र ते तुभ्यं पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः गिरश्च स्तुतिलक्षणा वाचश्च अन्नैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं गमयेति पूर्वेण संबन्धः॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन्भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति। नु। ते। सुमिते इति सुऽमिते। इन्द्र। पूर्वी इति। द्यौः। मज्मना। पृथिवी। काव्येन। वराय। ते। घृतऽवन्तः। सुतासः। स्वाद्मन्। भवन्तु। पीतये। मधूनि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूतेन मज्मना शत्रूणां मज्जकेन काव्येन कर्मणा द्यौः पृथिवी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सुमिते निर्मिते। कीदृश्यौ। मात्रे निर्मात्र्यौ पूर्वी पूर्व्यौ महत्यौ। यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः तस्मात् घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात् यद्वाज्यसंयुक्ताः सुतासः अभिषुताः सोमाः वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय स्वाद्मन् भवन्तु। अस्माभिर्दत्ताः सन्तु। किमर्थम्। पीतये पानाय। मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यन्नानि हवींषि भक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ। मध्वः। अस्मै। असिचन्। अमत्रम्। इन्द्राय। पूर्णम्। सः। हि। सत्यऽराधाः। सः। ववृधे। वरिमन्। आ। पृथिव्याः। अभि। क्रत्वा। नर्यः। पौंस्यैः। च ॥ ७ ॥

अस्मै इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थं मध्वः मधुररसस्य सोमस्य पूर्णम् अमत्रं ग्रहचमसादिकं पात्रम् आ असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्यास्मदीया ऋत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ प्रक्षिप्तवन्तः। हि यस्मात्कारणात् सः इन्द्रः सत्यराधाः सत्यधनः। यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाविसंवादिधन[1] इत्यर्थः। तस्मादसिचन्निति[2] संबन्धः। अग्नावासिक्तेन तेन पात्रेण तृप्तः सः इन्द्रः पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णे स्थाने आगत्य अभि ववृधे अभिवर्धते। कीदृश इन्द्रः। नर्यः नृभ्यो हितः। क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा पौंस्यैश्च[3] युक्त इति शेषः॥

व्यानळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

१. त-भ-मु-दातव्येना°। २. त-भ१.२.४.६-मु-तस्मादसिंचन्निति। ३. ग-त४-पौंस्यैश्च वीर्यैश्च।

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

vस्वोजाः शोभनबलः vइन्द्रः vपृतनाः शत्रुसेनाः vव्यानट् व्याप्नोति। इन्द्रः संग्रामेषु केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः। किंच vपूर्वीः। अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टाः शत्रुसेना अप्रभवन्त्यः सत्यः vअस्मै अस्येन्द्रस्य vसख्याय संधित्वलक्षणाय[1] सखित्वाय vआ vयतन्ते। संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः। अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद्भिन्नं वाक्यम्। हे इन्द्र त्वं vयं स्वीयं रथं vभद्रया कल्याण्या vसुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या vचोदयासे यज्ञान् प्रति प्रेरयसि तं vरथम् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागन्तुं महतादरेण vआ vतिष्ठ आरोह। तत्र दृष्टान्तः। vपृतनासु संग्रामेषु vरथं vन यथा[2] स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि[3] तद्वत्। vस्म इति पदपूरणः॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि। तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम्। इलूषपुत्रस्य कवषस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवत्यमपांनपाद्देवताकं वा। तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवष ऐलूष आपमपोनप्त्रीयं वा' इति। 'अप इष्य होतः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या नवर्चोऽनुब्रूयात्। सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति॥

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति।
मही मित्रस्य वरुणस्य धासिं पृथुज्रयसे रीरधा सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । देवऽत्रा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्छ । मनसः । न । प्रऽयुक्ति ।
महीम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । पृथुऽज्रयसे । रीरध । सुऽवृक्तिम् ॥ १ ॥

vब्रह्मणे। तृतीयार्थे चतुर्थी। ब्रह्मणा स्तोत्रेण। स्तूयमान इति शेषः। vगातुः देवानपो वा प्रतिगमनशीलः सोमः vदेवत्रा देवीर्द्योतमानाः vअपः वसतीवर्यैकधनालक्षणान्युदकानि vअच्छ अभि vप्र vएतु प्रकर्षेण गच्छतु। तत्र दृष्टान्तः। vमनसो vन vप्रयुक्ति। यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः शीघ्रं गच्छति तद्वत्। एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा vमहीं vधासिं महत्सोमलक्षणमन्नं vमित्रस्य vवरुणस्य चार्थाय vपृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय। महागतेरिन्द्रस्य[4] चार्थायेत्यर्थः[5]। vरीरध संसाधय संस्कुरु। दानयोग्यं कुरु। vसुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं च कुरु॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशन्तः।
अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । हविष्मन्तः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशन्तः ।
अव । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽहस्ताः ॥२॥

हे vअध्वर्यवः यूयं vहविष्मन्तो vहि अभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु vभूत भवत। किंच हे vउशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् vउशतीः सोमाभिषवा-

१. ग-सखित्वलक्षणाय; त-म२.६-मु-संबंधित्वलक्षणाय; उद्गीथ-सख्याय सखिभावाय सखित्वलक्षणाय। २. ग-यथा रथी। ३. ग-महतादरेणातिष्ठति। ४. त-म६-महतेरिंद्रस्य। ५. त-वार्थायेत्यर्थः; म६-वीर्यायेत्यर्थः।

ऊभावमभिलषन्तीरेकधनालक्षणाः ᵛअपः ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛइत गच्छत। ᵛअरुणः रक्तवर्णः ᵛसुपर्णः सुपतनः सोमः ᵛअव अधस्तात् अन्तरिक्षे ᵛयाः मेघोदरगता अपः ᵛचष्टे पश्यति हे ᵛसुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः। यद्वा शोभनहस्ताः। एतेऽध्वर्यवः यूयम् ᵛअद्य इदानीं ᵛतं तादृशम् ᵛऊर्मिं सोमसंघातं ताभिरद्भिः सह ᵛअस्यध्वम् आभिमुख्येन स्थित्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्व॑र्यवो॒ऽप इ॑ता समु॒द्रम॒पां नपा॑तं ह॒विषा॑ यजध्वम्।
स वो॑ ददद॒र्मिम॒द्या सुपू॑तं॒ तस्मै॒ सोमं॒ मधु॑मन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्व॑र्यवः। अ॒पः। इ॒त। स॒मु॒द्रम्। अ॒पाम्। नपा॑तम्। ह॒विषा॑। य॒ज॒ध्व॒म्।
सः। वः॒। द॒द॒त्। ऊ॒र्मिम्। अ॒द्य। सु॒ऽपू॑तम्। तस्मै॑। सोम॑म्। मधु॑ऽमन्तम्। सु॒नो॒त ॥ ३ ॥

हे ᵛअध्वर्यवः यूयम् ᵛअपः एकधनालक्षणान्युदकानि। आहर्तुमिति शेषः। ᵛसमुद्रम् उदधिस्थानीयं जलाशयम् ᵛइत गच्छत। इदानीमुत्तरोऽर्धर्चो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः। आर्थिकोऽयं क्रमः। ᵛअद्य इदानीं ᵛसः अपां नपात् ᵛवः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं ᵛसुपूतं सुशुद्धम् ᵛऊर्मिं जलसमूहं ᵛददत् ददातु। यूयमपि तेन समूहेन ᵛतस्मै अपां नपाते ᵛमधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं ᵛसोमं ᵛसुनोत अभिषुणुत। अभिषुतेन सोमाख्येन ᵛहविषा ᵛअपां ᵛनपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं[1] देवं ᵛयजध्वम् ॥

यो अ॑नि॒ध्मो दीद॑यद॒प्स्व१॒॑न्तर्यं विप्रा॑स॒ ईळ॑ते अध्व॒रेषु॑।
अपां॑ नपा॒न्मधु॑मतीर॒पो दा॒ याभि॒रिन्द्रो॑ वावृ॒धे वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

यः। अ॒नि॒ध्मः। दीद॑यत्। अ॒प्ऽसु। अ॒न्तः। यम्। विप्रा॑सः। ईळ॑ते। अ॒ध्व॒रेषु॑।
अपा॑म्। न॒पा॒त्। मधु॑ऽमतीः। अ॒पः। दाः॒। याभिः॑। इन्द्रः॑। व॒वृ॒धे। वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः। ᵛयः भवान् अपां नपात् ᵛअप्स्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने ᵛअनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् ᵛदीदयत् दीप्यते। ᵛविप्रासः मेधाविन ऋत्विग्यजमानाः ᵛअध्वरेषु यागेषु ᵛयं भवन्तम् ᵛईळते स्तुवन्ति हे ᵛअपां ᵛनपात् स त्वं ᵛमधुमतीः मधुररसयुक्ताः ᵛअपः वृष्टिलक्षणाः ᵛदाः अस्मभ्यं देहि। ᵛयाभिः वसतीवर्यैकधनाख्याभिः सोमेन मिश्रिताभिरद्भिः[2] ᵛइन्द्रः ᵛवीर्याय वृत्रवधादिशूरकर्मणे ᵛववृधे वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभि॒ः सोमो॒ मोद॑ते॒ हर्ष॑ते च कल्या॒णीभि॑र्युव॒तिभि॒र्न मर्यः॑।
ता अ॑ध्वर्यो अ॒पो अच्छा॒ परे॑हि॒ यदा॑सि॒ञ्चा ओष॑धीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः॑। सोमः॑। मोद॑ते। हर्ष॑ते। च॒। क॒ल्या॒णीभिः॑। यु॒व॒तिऽभिः॑। न। मर्यः॑।
ताः। अध्व॒र्यो इति॑। अ॒पः। अच्छ॑। परा॑। इ॒हि॒। यत्। आ॒ऽसि॒ञ्चाः। ओष॑धीभिः। पु॒नी॒ता॒त् ॥ ५ ॥

अभिषुतः ᵛसोमः ᵛयाभिः वसतीवर्यैकधनाख्याभिरद्भिः सह ᵛमोदते मुदितो भवति ᵛहर्षते ᵛच। पुनरुक्तिरादरार्था। अत्यर्थं हृष्यतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛकल्याणीभिः कमनीयाभिः ᵛयुवतिभिः तरुणीभिः स्त्रीभिः[3] सह ᵛमर्यो ᵛन यथा मनुष्यो मोदते तद्वत्। हे ᵛअध्वर्यो त्वं ᵛताः तादृशीः ᵛअपः

---

१. त–वृष्टिकर्मणाधिकृतं। २. त-मु–श्रुताभिरद्भिः। ३. त-म१–‘स्त्रीभिः’ नास्ति।

vअच्छ अभिप्राप्तुं vपरेहि जलाशयं प्रतिगच्छ। किंच vयत् यदा आहृताभिस्ताभिरद्भिः[1] vआसिञ्चाः आ समन्तात्सोमानासिञ्चसि तदा vओषधीभिः सोमैः सहापश्च vपुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि॥ ॥२४॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव। इत्। यूने। युवतयः। नमन्त। यत्। ईम्। उशन्। उशतीः। एति। अच्छ।
सम्। जानते। मनसा। सम्। चिकित्रे। अध्वर्यवः। धिषणा। आपः। च। देवीः ॥ ६ ॥

vयुवतयः तरुण्यः स्त्रियः vयूने तरुणाय vनमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति vएव[2] एवं वसतीवर्येकधनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति[2]। यद्वा। युवतयः सोमेन सह मिश्रयित्र्य आपो यूने अभिषवादिकर्मणामात्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव। vइत् इति पूरणः। कदा। vयत् यदा vउशन् अभिषवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः अध्वर्युर्वा vउशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्माङ्गभावं च कामयमानाः vईम् एना अपः vअच्छ प्राप्तुम् vएति गच्छति तदोपनमन्ते। vअध्वर्यवो vधिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् vच vदेवीः देव्यः vआपश्च vमनसा विशिष्टया बुद्ध्या vसं vजानते सम्यग्जानन्ति vसं vचिकित्रे स्वं स्वमधिकारं परस्परोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुञ्चत्।
तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः। वः। वृताभ्यः। अकृणोत्। ऊँ इति। लोकम्। यः। वः। मह्याः। अभिऽशस्तेः। अमुञ्चत्।
तस्मै। इन्द्राय। मधुऽमन्तम्। ऊर्मिम्। देवऽमादनम्। प्र। हिणोतन। आपः ॥ ७ ॥

vयः इन्द्रः vवृताभ्यः मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः vवः युष्मभ्यमद्भ्यः vलोकं मेघोदराद्विर्गमनमार्गम् vअकृणोत् अकरोत्। vउ इति पूरणः। किंच vयो vवः युष्मानपः vमह्याः महत्याः vअभिशस्तेः मेघपरिवेष्टनाभिर्हिंसनात् vअमुञ्चत् मोचितवान्। हे vआपः यूयं vतस्मै तादृशाय vइन्द्राय vमधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं vदेवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम् vऊर्मिम् अप्संघातं vप्र vहिणोतन अस्मद्यज्ञं प्रति गमयत। सोमाभिषवकर्माङ्गभावाय प्रस्थापयत॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः।
घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्र। अस्मै। हिनोत। मधुऽमन्तम्। ऊर्मिम्। गर्भः। यः। वः। सिन्धवः। मध्वः। उत्सः।
घृतऽपृष्ठम्। ईड्यम्। अध्वरेषु। आपः। रेवतीः। शृणुत। हवम्। मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्द्वितीयः पादः[3] पूर्वं व्याख्येयः। हे vसिन्धवः स्यन्दनशीला आपः vवः युष्माकं vयः vगर्भः vमध्वः मधुररसस्य vउत्सः उत्स्यन्दनः प्रस्रवणः। यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तं vमधुमन्तं मधुररसोपेतम् vऊर्मिम् अप्संघातम्। सारमित्यर्थः। vअस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय

१. त–आहृताभिस्ताभिः। २. त–'एव...प्रह्वीभवन्ति' नास्ति। ३. त–'पादः' नास्ति।

ᵛप्र ᵛहिनोत प्रहिणुत। प्रगमयत। कीदृशम्। ᵛअध्वरेषु यज्ञेषु ᵛघृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तम्। पश्चाद्घृतपातिनमित्यर्थः। ᵛईड्यं स्तुत्यम्। किंच हे ᵛआपः यूयं ᵛरेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः ᵛमे मदीयं ᵛहवम् आह्वानं ᵛशृणुत॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेत य उभे इयर्ति।
मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम्॥ ९॥

तम्। सिन्धवः। मत्सरम्। इन्द्रऽपानम्। ऊर्मिम्। प्र। हेत। यः। उभे इति। इयर्ति।
मदऽच्युतम्। औशानम्। नभःऽजाम्। परि। त्रिऽतन्तुम्। विऽचरन्तम्। उत्सम्॥ ९॥

हे ᵛसिन्धवः स्यन्दनशीला आपः ᵛयः युष्मदीयः सारभूतः समूहः ᵛउभे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले दाता सन् ᵛइयर्ति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते ᵛमत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् ᵛइन्द्रपानं देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं ᵛतं तादृशम् ᵛऊर्मिम् उदकसमूहं ᵛप्र ᵛहेत प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति प्रेरयत। कीदृशम्। ᵛमदच्युतं मदस्य च्यावकम् ᵛऔशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं ᵛनभोजां नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण[1] जातं ᵛपरि सर्वतः ᵛत्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं[2] ᵛविचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् ᵛउत्सम् उत्स्यन्दनम्। तर्पितारं देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः॥

अपोनप्त्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आवर्वृततीः' इत्येषा। सूत्रितं च—'आवर्वृततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति। तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येषा। सूत्रं पूर्वमुदाहृतम्॥

आवर्वृततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः।
ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः॥ १०॥

आऽववृततीः। अध। नु। द्विऽधाराः। गोषुऽयुधः। न। निऽयवम्। चरन्तीः।
ऋषे। जनित्रीः। भुवनस्य। पत्नीः। अपः। वन्दस्व। सऽवृधः। सऽयोनीः॥ १०॥

ᵛअध अथानन्तरं ᵛगोषुयुधो ᵛन। गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेघैः सह युध्यत इति गोषुयुदिन्द्रः। तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः ᵛद्विधाराः। द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची[3]। अनेकधाराः। अपर्यन्तधारा इत्यर्थः। अस्माकमप्येवंस्थिताः ᵛआवर्वृततीः आवृत्ताः ᵛनियवं सोमं प्रति निश्चयेन ᵛमिश्रीभावं ᵛचरन्तीः गच्छन्तीः ᵛभुवनस्य लोकस्य ᵛजनित्रीः जनयित्रीः ᵛपत्नीः पालयित्रीश्च ᵛसवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः ᵛसयोनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे ᵛऋषे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा त्वमेवंभूताः ᵛअपः ᵛनु क्षिप्रं ᵛवन्दस्व स्तुहीत्यर्थः॥ ॥ २५॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम्।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः॥ ११॥

हिनोत। नः। अध्वरम्। देवऽयज्या। हिनोत। ब्रह्म। सनये। धनानाम्।
ऋतस्य। योगे। वि। स्यध्वम्। ऊधः। श्रुष्टीऽवरीः। भूतन। अस्मभ्यम्। आपः॥ ११॥

---

१. त१.२.५.७–विश्वरूपेण। २. त१.२.७–तारयितारं विस्तारयितारं। ३. त-म६–द्विशब्दो-नेकत्ववाची।

हे ऋत्विजः हिनोत प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् अध्वरं यज्ञं देवयज्या[1] देवयज्यायै देवयजनार्थम्। किंच प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण सनये लब्धये नः अस्माकं धनानाम्। किंच ऋतस्य यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतदूधरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते। अथवा योगसंबन्धाच्छकटं योगः। तद्धि[2] तत्रैव[2] युज्यते। तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति[3]—'याज्ञे शकट इति[3] वा' (निरु. ६. २२) इति। यदेतद्यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् वि ष्यध्वं विमुञ्चध्वम्। ग्रहचमसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोधसः। तद्धि सोम उत्सिच्यमाने श्लथीभवति यथेतरदूधो दुह्यमानायां गवि। एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति। यूयमपि हे आपः एभिः ऋत्विग्भिरुत्सिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवत्यः भूतन भवत अस्मभ्यम्। एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः। प्रहिणुतेति। अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्धिनोतेः गत्यर्थत्वमुपपद्यते। एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥[4]

प्रातरनुवाकस्य 'आपो रेवतीः' इत्येषा प्रतिपत्। सूत्रितं च—'आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

आपो॑ रे॒वतीः॒ क्षय॑था॒ हि वस्वः॒ क्रतुं॑ च भ॒द्रं बि॑भृ॒थामृतं॑ च।
रा॒यश्च॒ स्थ स्व॑प॒त्यस्य॒ पत्नीः॒ सर॑स्वती॒ तद्गृ॑णते॒ वयो॑ धात् ॥ १२ ॥

आपः॑। रे॒वतीः॑। क्षय॑थ। हि। वस्वः॑। क्रतु॑म्। च॒। भ॒द्रम्। बि॒भृ॒थ। अ॒मृत॑म्। च॒।
रा॒यः। च॒। स्थ। सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑। पत्नीः॑। सर॑स्वती। तत्। गृ॒ण॒ते। वयः॑। धा॒त् ॥ १२ ॥

हे आपो रेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं वस्वः वसुनः धनस्य क्षयथ हि ईशिध्वे खलु। किंच भद्रं भजनीयं क्रतुं च सोमयागादिलक्षणं कर्म च अमृतं च अमरणरूपं तज्जन्यफलं च बिभृथ धारयथ। पुष्णीथ वा। तथा रायश्च धनस्य च स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः स्थ भवथ। तथा सरस्वती तदभिमानिनी देवता गृणते स्तुवते मह्यं तत् इदं सर्वं वयः अन्नलक्षणं धनं धात् ददातु[5] ॥

अपोनप्त्रीये 'प्रति यदापः' इत्येषा। सूत्रितं च—'प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति॥

प्रति॒ यदापो॒ अदृ॑श्रमाय॒तीर्घृ॒तं पयां॑सि॒ बिभ्र॑ती॒र्मधू॑नि।
अ॒ध्व॒र्युभि॒र्मन॑सा संविदा॒ना इन्द्रा॑य॒ सोमं॑ सु॒षुतं॒ भर॑न्तीः ॥ १३ ॥

प्रति॑। यत्। आपः॑। अदृ॑श्रम्। आ॒ऽय॒तीः। घृ॒तम्। पयां॑सि। बिभ्र॑तीः। मधू॑नि।
अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑। मन॑सा। स॒म्ऽवि॒दा॒नाः। इन्द्रा॑य। सोम॑म्। सु॒ऽसु॑तम्। भर॑न्तीः ॥ १३ ॥

हे आपः आयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः यत्। 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक्। याः युष्मान् प्रति अदृश्रं प्रतिपश्यामि घृतं सोमसंसृष्टमाज्यं मधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि

---

१. त-म-'देवयज्या' नास्ति। २. त-तद्धि तर्हि; भ-मु-तद्धि तर्हि। ३. त-म-ब्रवीते शकट इति। ४. ग-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं—नोस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं हिनोत प्रेरयत। अप्सु हि यज्ञाश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय हिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं वि ष्यध्वं विमुक्तं कुरुत। हे आपः यूयं श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यं। ५. त-म६-दधातु।

पयांसि उदकानि च[1] संभूय बिभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा[2] अध्वर्युभिः मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंच इन्द्राय इन्द्रार्थं सुषुतं सुष्ठु सुतं सोमं भरन्तीः धारयन्तीः* एवंभूतास्ता युष्मान्स्तौमीति शेषः[2] ॥

अपोनप्त्रीये 'एमा अग्मन्' इति द्वे। सूत्रितं च—'एमा अग्मन्रेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सञ्चासूत्तरया परिधाय' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अ॑ग्मन्रे॒वती॑र्जी॒वध॑न्या॒ अध्व॑र्यवः सा॒दय॑ता सखायः।
नि ब॒र्हिषि॑ धत्तन सोम्यासो॒ऽपां नप्त्रा॑ संविदा॒नास॑ एनाः ॥ १४ ॥

आ। इ॒माः। अ॒ग्म॒न्। रे॒वतीः॑। जी॒वऽध॑न्याः। अध्व॑र्यवः। सा॒दय॑त। स॒खा॒यः॒।
नि। ब॒र्हिषि॑। ध॒त्त॒न॒। सो॒म्या॒सः॒। अ॒पाम्। नप्त्रा॑। स॒म्ऽवि॒दा॒नासः॑। ए॒नाः॒ ॥ १४ ॥

रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः जीवधन्याः जीवानां पालयित्र्यः[3] प्रीणयित्र्यो वा इमाः ईदृग्भूता आपः आ अग्मन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्। एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयम् अपां नप्त्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन[4] देवेन सह संविदानाः संमन्त्रयमाणाः एनाः एता अपः सादयत स्थापयत। कुत्र सादयाम इति उच्यते। सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे कुशमये नि धत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आग्म॒न्नाप॑ उश॒तीर्ब॒र्हिरेदं न्य॑ध्व॒रे अ॑सद॒न्दे॒व॒यन्तीः॑।
अध्व॑र्यवः सुनु॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मभू॑दु वः सु॒शका॑ देव॒यज्या॑ ॥ १५ ॥

आ। अ॒ग्म॒न्। आपः॑। उ॒श॒तीः। ब॒र्हिः। आ। इ॒दम्। नि। अ॒ध्व॒रे। अ॒स॒द॒न्। दे॒व॒ऽयन्तीः॑।
अध्व॑र्यवः। सु॒नु॒त। इन्द्रा॑य। सोम॑म्। अभू॑त्। ऊँ इति॑। वः॒। सु॒ऽशका॑। दे॒व॒ऽय॒ज्या॑ ॥ १५ ॥

आपः वसतीवर्यैकधनाख्याः इदम् ईदृशं बर्हिः वेदिस्तरणम् उशतीः उशत्यः कामयमानाः आग्मन्[5] आगच्छन्। अस्मद्यज्ञं प्रति आ आगत्य च अध्वरे अस्मदीये यज्ञे देवयन्तीः देवान् कामयमानाः। तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः। नि असदन् न्यसीदन्[6]। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुनुत अभिषुणुत। इदानीमपां प्रसादात् वः युष्माकं देवयज्या देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया सुशका सुष्ठु कर्तुं शक्या अभूदु आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

'आ नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवषस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। अनुक्रान्तं च—'आ न एकादश वैश्वदेवम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्य 'आ नः' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

---

१. त–'च' नास्ति। २. ग–एतद्धि सर्वं सरस्वत्या विद्यते। तदुक्तं घृतं पयो दुदुहे नाहुषायेति। तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इंद्रार्थं सुष्ठ्वभिषुतं सोमं भरंतीः। एवंभूताः प्रत्यपश्यमिति संबंधः। *. त-म६–'धारयन्तीः' नास्ति। ३. त१.२.३.४.५.६-म६-मु–पाययित्र्यः; म१.४–पायित्र्यः; उद्गीथ–वर्धयित्र्यः। ४. ग-म५.६–वृष्टिकर्मण्यधिकृतेन। ५. त५.७-म-उद्गीथ–अग्मन्। ६. ग–न्यषीदन्; त-म-मु–निषीदन्।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।
तेभिर्वयं सुषखायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।
तेभिः । वयम् । सुऽसखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःऽइता । स्याम ॥ १ ॥

देवानां स्तोतॄणां नः अस्माकं शंसः स्तोतव्यः यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः तुरैः त्वरणशीलैः विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भिः सह अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम् आ उप वेतु उपागच्छतु । वयम् अपि तेभिः तैः सह सुसखायः शोभनसखायः भवेम स्याम । किंच विश्वा दुरिता[1] विश्वानि[2] दुरितानि पापानि तरन्तः स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।
उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । ऋतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।
उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

मर्तः मनुष्यः यजमानः परि चित् सर्वतः द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ममन्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा हविराख्येनान्नेन आ विवासेत् परिचरेत् । उत अपि च स्वेन आत्मीयेन क्रतुना[3] प्रज्ञानेन[3] । मनसेत्यर्थः । सं वदेत । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्प्रसादात् श्रेयांसम् अतिशयेन प्रशस्यमात्मानं दक्षं[4] प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन जगृभ्यात् गृह्णीयात् ॥

अधायि धीतिरससृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यन्त्यूमाः ।
अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । अससृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊमाः ।
अभि । आनश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

धीतिः देवयागक्रिया अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम् ऊमाः अवितारस्तर्पयितारः अंशाः अस्माभिर्दत्ता हविर्भागाः दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा अससृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः[5] । एवंभूतं देवसंघम् उप यन्ति उपगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशाः देवसंघमुपगच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य शूषं सुखम् अभ्यानश्म अभिप्राप्नवाम । किंच वयम् अमृतानां देवानां नवेदसः । न वेदेत्येतस्मिन्नर्थे नवेदः-

---

१. त–दुरितानि । २. भ–' विश्वानि ' नास्ति । ३. त–'क्रतुना प्रज्ञानेन' नास्ति । ४. त–' दक्षं ' नास्ति । ५. त मु–उग्रजन्मान° ।

शब्दो 'नभ्राण्नपान्नवेदा°' इति निपातितः । अ अ वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः । ᵛअभूम भवेमेत्याशास्महे ॥

नित्य॑श्चाकन्या॒त्स्वप॑ति॒र्दमू॑ना॒ यस्मा॑ उ दे॒वः स॑वि॒ता ज॒जान॑ ।
भगो॑ वा॒ गोभि॑रर्य॒मेम॑नज्या॒त्सो अ॑स्मै॒ चारु॑श्छदयदु॒त स्या॑त् ॥ ४ ॥

नित्य॑ः । चा॒कन्या॒त् । स्वऽप॑तिः । दमू॑नाः । यस्मै॑ । ॐ इति॑ । दे॒वः । स॒वि॒ता । ज॒जान॑ ।
भगः॑ । वा॒ । गोभि॑ः । अ॒र्य॒मा । ईम् । अ॒न॒ज्या॒त् । सः । अ॒स्मै॒ । चारुः॑ । छ॒द॒य॒त् । उ॒त । स्या॒त् ॥ ४ ॥

ᵛनित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः ᵛचाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः । ᵛस्वपतिः सर्वायानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा ᵛदमूनाः दानमनाः । कस्मै कामयतामिति उच्यते । ᵛउ उत अपि च ᵛयस्मै यजमानाय मह्यं ᵛसविता सर्वस्य प्रेरको ᵛदेवः ᵛजजान जनितवान् । दृष्टादृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा ᵛभगः देवश्च ᵛगोभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः स्तुतः ᵛअर्यमा देवश्च ᵛईम् ईदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलम् ᵛअनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् । दद्यादित्यर्थः । ᵛउत अपि च ᵛस्यात् अन्योऽपि ᵛयो देवगणोऽस्ति ᵛचारुः रमणीयः ᵛसः अपि देवगणः ᵛअस्मै यजमानाय मह्यं ᵛछदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इ॒यं सा भू॑या उ॒षसा॑मिव॒ क्षा यद्ध॑ क्षु॒मन्तः॒ शव॑सा स॒माय॑न् ।
अ॒स्य स्तु॒तिं ज॑रि॒तुर्भिक्ष॑माणा॒ आ नः॑ श॒ग्मास॒ उप॑ यन्तु॒ वाजाः॑ ॥ ५ ॥

इ॒यम् । सा । भू॒याः॒ । उ॒षसा॑म्ऽइव । क्षाः । यत् । ह॒ । क्षु॒ऽमन्तः॑ । शव॑सा । स॒म्ऽआय॑न् ।
अ॒स्य । स्तु॒तिम् । ज॒रि॒तुः । भिक्ष॑माणाः । आ । नः॒ । श॒ग्मासः॑ । उप॑ । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ ॥ ५ ॥

ᵛक्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवंभूता देवाः ᵛशवसा बलेन ᵛयत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति ᵛसमायन् समागच्छन् संप्राप्ताः ᵛसा ᵛइयं स्तुतिर्देवानां प्राप्या ᵛभूयाः भूयात् भवतु । ᵛउषसामिव ᵛक्षाः । यथा पृथिवी उषसां व्याप्त्या सर्वेषां प्राप्या भवति तद्वत् । किंच ᵛजरितुः स्तोतुः ᵛअस्य मम ᵛस्तुतिं ᵛभिक्षमाणाः याचमानाः ᵛशग्मासः । शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः ᵛवाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यृभुर्विभ्वा वाज इत्येते ᵛनः अस्मानाभिमुख्येन ᵛउप ᵛयन्तु उपगच्छन्तु ॥ ॥ २७ ॥

अ॒स्येदे॒षा सु॑म॒तिः प॑प्रथा॒नाभ॑वत्पू॒र्व्या भूम॑ना॒ गौः ।
अ॒स्य सनी॑ळा॒ असु॑रस्य॒ योनौ॑ समा॒न आ भर॑णे॒ बिभ्र॑माणाः ॥ ६ ॥

अ॒स्य । इत् । ए॒षा । सु॒ऽम॒तिः । प॒प्र॒था॒ना । अभ॑वत् । पू॒र्व्या । भूम॑ना । गौः ।
अ॒स्य । स॒ऽनी॑ळाः । असु॑रस्य । योनौ॑ । स॒मा॒ने । आ । भर॑णे । बिभ्र॑माणाः ॥ ६ ॥

ᵛइत् इदानीम् ᵛअस्य देवगणसंबन्धिनी ᵛएषा ᵛसुमतिः सुष्टुतिः ᵛपप्रथानाभवत् विस्तीर्यमाणाभूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । ᵛपूर्व्या पूर्वकालीना ᵛभूमना भूम्ना बहुत्वेन युक्तेति शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वात्प्रभूतं जातेत्यर्थः । ᵛगौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः ᵛअसुरस्य प्रज्ञारूपबलवतः ᵛअस्य मम संबन्धिनि ᵛसमाने सर्वदेवसाधारणे ᵛभरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे ᵛयोनौ यज्ञाख्ये स्थाने ᵛसनीळाः समानस्थानाः ᵛबिभ्रमाणाः अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः ᵛआ गच्छन्त्विति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निःऽततक्षुः ॥ संतस्थाने इति सम्ऽतस्थाने । अजरे इति । इतऊती इतीतःऽऊती ।
अहानि । पूर्वीः । उषसः । जरन्त ॥ ७ ॥

यतः यस्माद्वृक्षात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः सः तादृशः वृक्षः क उ आस कीदृग्वा बभूव । तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने सम्यक्तिष्ठन्त्यौ अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंच अहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीः बह्वीः उषसः च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥८॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः । हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति धारयति । किंच स्वधावान् बलवानन्नवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं दीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कदेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अश्वाः सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः' । रश्मिसंघाती आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं तेजसा न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु भूम भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति सावशेषमेव वर्षयतीति[1] वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान[2] इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणः च व्यक्तीभवन्[2] स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

---

१. त१.२.६.७– न वर्षतीति; त३.४.५-म६-मु-उद्गीथ–वर्षनीति; म१.२.४–वर्षयति । २. त– 'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तुरीर्यत्सूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरीः । यत् । सूत । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । ^v^स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः ^v^सद्यः शीघ्रम् ^v^अज्यमाना निषिच्यमानरेतस्का सती ^v^यत् यदा ^v^सूत वत्सं प्रसूते तदा ^v^व्यथिः दुःखानां बाधयित्री ^v^स्वगोपा स्वायत्तगोप्तृका स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः ^v^अव्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः ^v^कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्य-तामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये । श्रूयते हि—'शमीगर्भादग्निं मन्थन्ति' (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च ^v^पूर्वः पुरातनः ^v^पुत्रः । पुन्नाम्नो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । ^v^पित्रोः जनयित्र्योररण्योः सकाशात् ^v^यत् यदा ^v^जनिष्ट मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं ^v^गौः पृथिवी तयोररण्योर्मातृभूतां ^v^शम्याम् अश्वत्थगर्भां तां शमीम् । 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो ड्यादेशः । ^v^जगार उद्गिरति । ^v^यद्ध यां खलु शमीं ^v^पृच्छान् ऋत्विजः पृच्छन्ति वीप्सन्ति गवेषयन्ति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊधः । ऋतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

^v^उत अपि च ^v^कण्वम् ऋषिं ^v^नृषदः ^v^पुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । ^v^उत अपि च ^v^वाजी हविर्लक्षणान्नवान् कण्वः ^v^श्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशात् ^v^धनमादत्त अगृह्णात् । ^v^कृष्णाय श्यामवर्णाय नार्षदाय कण्वायाग्नेः ^v^ऊधः ^v^रुशत् रोचमानरूपं ^v^प्र ^v^अपिन्वत प्रासिञ्चत् । ^v^अत्र इत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः ^v^अस्मै कण्वाय ^v^ऋतं यज्ञं ^v^नकिः ^v^अपीपेत् नावर्धयत् । 'युवं श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ ॥ २८ ॥

'प्र सु ग्मन्ता' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्यः । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—'प्र सु ग्मन्ता नव पञ्चाद्या जगत्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु ग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । ग्मन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।
अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी ^v^धियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धिनि ^v^सक्षणि सेवायां सद्गुणके[1] सेव्ये यज्ञे निमित्ते ^v^ग्मन्ता आगच्छन्तौ ^v^सु सुष्ठु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

१. त-म६-मु-महुणके; त३-तद्गुणके ।

वरेभिः वरणीयैर्मार्गैः प्रसीदतः हविरास्वादयतो यजमानस्य अग्रात् उत्कृष्टान् हविर्विशेषान् स्तुतिविशेषांश्च अभि लक्षीकृत्य सु[1] सुष्ठु आगच्छतु। इन्द्रः आगतः सन् अस्माकं स्वभूतम् उभयं हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्द्वयं जुजोषति सेवताम्। भक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः। यत् यदा सोम्यस्य सोमसंपादिनो मम अन्धसः अन्नरूपस्य सोमस्य। रसमिति शेषः। बुबोधति बुध्यते जिह्वया विजानाति। सोमं पिबतीत्यर्थः। तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबन्धः॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत।
ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः॥२॥

वि। इन्द्र। यासि। दिव्यानि। रोचना। वि। पार्थिवानि। रजसा। पुरुऽस्तुत।
ये। त्वा। वहन्ति। मुहुः। अध्वरान्। उप। ते। सु। वन्वन्तु। वग्वनान्। अराधसः॥२॥

हे इन्द्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतींषि यद्वा दिव्याँल्लोकान् वि यासि व्याप्नोषि। हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा विद्युल्लक्षणेन। यद्वा। रजःशब्दाल्लुप्त आकारः। पार्थिवाँल्लोकान्। व्याप्नोषि। ये त्वदीया अश्वाः मुहुः पुनःपुनः अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति त्वा त्वाम् उप[2] वहन्ति समीपं प्रापयन्ति ते अश्वाः वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तान् अराधसः धनरहितानस्मान् सु[3] सुष्ठु वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम्॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत्पुंस इद्भद्रो वहतुः परिष्कृतः॥३॥

तत्। इत्। मे। छन्त्सत्। वपुषः। वपुःऽतरम्। पुत्रः। यत्। जानम्। पित्रोः। अधिऽइयति।
जाया। पतिम्। वहति। वग्नुना। सुऽमत्। पुंसः। इत्। भद्रः। वहतुः। परिऽकृतः॥३॥

वपुषः। वपुः रूपम्। तद्वाँल्लक्ष्यते। वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुरूपं तत् यज्ञकर्म मे मह्यं छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम्। यत् यदा पुत्रः जानं जन्म आत्मन उत्पत्तिं पित्रोः मातापित्रोः सकाशात् अधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति। सुब्रह्मण्याह्वानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति। यद्वा। यज्जननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति तदेव मह्यमिच्छतु। जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत् कल्याणेन वग्नुना वाग्रूपेण शब्देन वहति आत्मसमीपं प्रापयति। भद्रः भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः[4] पुंस इत्[5]। पत्युरेवेत्यर्थः। वहतुः जायायै प्रदातव्यः। तदुक्तं—'सुभद्रमर्यं भोजनं बिभर्षि' (ऋ. सं. ८. १. ३४) इति। यद्वा। पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः संस्कृतो भवति। तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः॥

तदित्सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन्वहतुं न धेनवः।
माता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः॥४॥

१. त-भ१.२.४-मु-'सु' नास्ति। २. त-भ-मु-उपा। ३. त-भ१.२.४-मु-'सु' नास्ति। ४. ग-त-भ२.५.६-मु-संस्कृतः। ५. ग-त-भ१.२.४.७-मु-इत् पुंसः।

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः । -
माना । यत् । मन्तुः । यूथस्य । पूर्व्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४॥

^vतदित् तदेव ^vसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञाख्यम् । ^vचारु शोभनम् ^vअभि ^vदीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । ^vयत् यत्र ^vगावः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इत्येवमाद्याः ^vशासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । ^vवहतुं ^vन ^vधेनवः[1] । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह । ^vयत् यस्मात् ^vमन्तुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता[2] ^vमाता देवतागुणानां[2] निष्पादयित्री स्तुतिः ^vयूथस्य यष्टृस्तोतृगणस्य ^vपूर्व्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च ^vसप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माण्येष्विति धातवश्छन्दांस्यृतवो वा । सप्तच्छन्दस्कः सप्तर्तुकः सप्तहोत्रात्मको वार्य ^vजनः ^vवाणस्य स्तुतिशब्दस्य ^vअभि कर्ता खलु । तस्माच्छीघ्रमागच्छेति भावः । यद्वा । यत्कल्याणं[3] तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावो वहतुम् । उह्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नम् । पयोघृताद्यनुशासति । न संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति[4] भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः ^vदेवयुः देवान् कामयमानो होता ^vवः युष्माकं ^vपदम् ^vअच्छ स्थानं प्रति ^vप्र ^vरिरिचे प्ररिक्तोऽभूत्[5] । अथ[6] होतृभ्यः[6] सकाशात् ^vएकः मुख्य इन्द्रः ^vरुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुद्भिः सह ^vतुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् ^vयाति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । ^vजरा ^vवा । वाशब्दोऽप्यर्थे । स्तुतिरपि ^vयेष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु ^vदावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् ^vवः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । ^vऊमेभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः ^vमधु मदकरं सोममद्भिः ^vपरि ^vषिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळ्हम् । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ६॥

---

१. ग-त-भ-मु-' धेनवः ' नास्ति । २. ग-स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-भ६-स्वभूता नानादेवतागणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; भ१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां । ३. त-भ१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-भ५.६-गृहं प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोभूत् । ६. त-भ२.४.६-अन्यहोतृभ्यः; भ१.४-अभ्यहोतृभ्यः ।

कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानोऽग्निरभिधीयते। ᵛनिधीयमानम् अध्वर्युणाहवनीयेऽग्नौ ᵛअप्सु मातृभूतासु ᵛअपगूळ्हम् अन्तर्हितं त्वां ᵛदेवानां ᵛव्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः ᵛमे मह्यं ᵛप्र ᵛउवाच। प्रावादीत्। हे ᵛअग्ने ᵛविद्वान् जानानः ᵛइन्द्रः स्वाधिकारमस्मद्धक्तानां वा ᵛत्वा त्वाम् ᵛअनु ᵛहि ᵛचचक्ष अनुगतः पश्चाद्ददर्श। ᵛतेन इन्द्रेण ᵛअनुशिष्टः ᵛअहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् ᵛआगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं[1] गच्छेयम् ॥

अक्षे॑त्रवित्क्षे॒त्रवि॑दं॒ ह्यप्रा॒ट् स प्रैति॑ क्षे॒त्रवि॒दानु॑शिष्टः।

ए॒तद्वै भ॒द्रम॑नु॒शास॑नस्यो॒त स्रु॒तिं वि॑न्दत्यञ्ज॒सीना॑म् ॥ ७॥

अक्षे॑त्रऽवित्। क्षे॒त्रऽवि॑दम्। हि। अप्रा॑ट्। सः। प्र। ए॒ति॒। क्षे॒त्रऽवि॑दा। अनु॒ऽशि॑ष्टः।

ए॒तत्। वै। भ॒द्रम्। अ॒नु॒ऽशास॑नस्य। उ॒त। स्रु॒तिम्। वि॒न्द॒ति॒। अ॒ञ्ज॒सीना॑म् ॥ ७॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी। ᵛअक्षेत्रवित्। 'क्षि निवासगत्योः'। क्षीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पन्थाः। पन्थानमजानन् पुरुषः ᵛक्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं[2] पुरुषम् ᵛअप्राट् पृष्टवान्। ᵛसः[2] ᵛक्षेत्रविदा पथिज्ञेन तेन ᵛअनुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् ᵛप्रैति स्वाभिलषितं देशं गच्छति। ᵛअनुशासनस्य मार्गोपदेशरूपस्य[3] ᵛएतद्वै एतत्खलु ᵛभद्रं भजनीयं कल्याणकरम्। किं तत्। ᵛउत अपि च ᵛअञ्जसीनाम् ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानामपां ᵛस्रुतिं मार्गं पिपासितः सन् ᵛविन्दति लभते। यद्वा। अञ्जसीनामिति स्रुतेर्विशेषणम्। ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अ॒द्येदु॒ प्राणी॒दम॑मन्नि॒माहापी॑वृतो अधयन्मा॒तुरूधः॑।

एमे॑नमाप जरि॒मा युवा॑न॒महे॑ळ॒न्वसुः॑ सु॒मना॑ बभूव ॥ ८॥

अ॒द्य। इत्। ऊँ इति॑। प्र। आ॒नी॒त्। अम॑मन्। इ॒मा। अहा॑। अपि॑ऽवृतः। अ॒ध॒य॒त्। मा॒तुः। ऊधः॑।

आ। ई॒म्। ए॒न॒म्। आ॒प॒। ज॒रि॒मा। यु॒वा॑नम्। अहे॑ळन्। वसुः॑। सु॒ऽमनाः॑। ब॒भू॒व॒ ॥ ८॥

अयमग्निः ᵛअद्येत् अद्यैवास्मिन्दिने ᵛप्राणीत् मथनेन चेष्टितोऽभवत्। 'अन प्राणने अन च' इति धातुः। तदानीमेव ᵛइमा इमानि ᵛअहा अहानि मासिकानि ᵛअममन् तेनुममन्यत। 'मन ज्ञाने'। व्यत्ययेन श्लुः। तिङ उत्तरत्वादनिघातः। अपि च ᵛअपीवृतः तेजोभिः परिवृतः सन् ᵛमातुः पृथिव्याः ᵛऊधः सारभूतं सोमादिकं हविः ᵛअधयत् पिबति। तथा ᵛयुवानं नित्यतरुणं देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा ᵛएनम् अग्निं ᵛजरिमा। जरतिः स्तुतिकर्मा। तस्मादौणादिक इमनिच्। स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः ᵛआप आभिमुख्येन व्याप्नोति। ᵛईम् इति पूरणः। ततः ᵛअहेळन् अक्रुध्यन् स्तोतॄन्प्रति ᵛवसुः वासयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान् वासिः ᵛसुमनाः शोभनमनस्को ᵛबभूव ॥

१. त–'स्वर्गं' नास्ति। २. ग–पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। स च पृष्टोभिर्गन्तव्यमनेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः; त–क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् पृष्टवान्; त३-म५.६–पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। स च कदाभिर्गन्तव्यमानेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः; म१.२.४.७–'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति। ३. त–सर्गोपदेशरूपस्य।

एतानि॑ भ॒द्रा क॑लश क्रियाम॒ कुरु॑श्रवण॒ दद॑तो म॒घानि॑ ।
दा॒न इद्वो॑ मघवानः॒ सो अ॑स्त्व॒यं च॒ सोमो॑ हृ॒दि यं बिभ॑र्मि ॥ ९ ॥

ए॒तानि॑ । भ॒द्रा । क॒ल॒श॒ । क्रि॒या॒म॒ । कुरु॑ऽश्रवण । दद॑तः । म॒घानि॑ ।
दा॒नः । इत् । वः॒ । म॒घ॒ऽवा॒नः॒ । सः । अ॒स्तु॒ । अ॒यम् । च॒ । सोम॑ः । हृ॒दि । यम् । बिभ॑र्मि ॥९॥

हे ᵛकलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण। यद्वा। लुप्तमत्वर्थीयः। द्रोणकलशवन् हे ᵛकुरुश्रवण। कुरव ऋत्विजः। तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इन्द्र ᵛमघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ᵛददतः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्यार्थम् ᵛएतानि ᵛभद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च ᵛक्रियाम विधेयास्म। करोतेराशीर्लिङि 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः। अथ स्तोतॄन्प्रत्याह। हे ᵛमघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः ᵛवः युष्माकं ᵛसः इन्द्रः ᵛदान ᵛइत् धनादेर्दातैव ᵛअस्तु भवतु। ᵛअयं ᵛच यज्ञे स्थितः ᵛसोमः दातास्तु हृदय आत्मीये ᵛयं पीतं सोमं ᵛबिभर्मि धारयामि। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। जौहोत्यादिकः। 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम्। यद्योगादनिघातः। यद्वा। हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम। मघवानः[1] कुरुश्रवणाः। पूजायां बहुवचनम्। एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु। अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते। तत्र 'प्र मा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षम्। आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी। द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्यौ ऐन्द्र्यौ। पराः षड्गायत्र्यः। 'कुरुश्रवणमावृणि' इति द्वाभ्यां त्रसदस्युपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव। अतस्तद्देवताके। अथ 'यस्य प्रस्वादसः' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपश्रवोनामानं कवष ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत्। अतस्तासां तद्देवतात्वम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिर्मृते मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादृषिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयत्' इति। गतो विनियोगः॥

प्र मा॑ युयुज्रे प्र॒युजो॒ जना॑नां॒ वहा॑मि स्म पू॒षण॒मन्त॑रेण ।
विश्वे॑ दे॒वासो॒ अध॒ माम॑रक्षन् दुः॒शासु॒रागा॒दिति॒ घोष॑ आसीत् ॥ १ ॥

१. त–'मघवानः' नास्ति।

प्र । मा । युयुत्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पूषणम् । अन्तरेण ।

विश्वे । देवासः । अध । माम् । अरक्षन् । दुःऽशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

जनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः मा मां कवषमृषिं प्र युयुत्रे कुरुश्रवणं प्रति युक्तवन्तः । अन्तरेण मार्गे पूषणं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं वहामि स्म ऊढवानस्मि । तथा श्रूयते—‘ ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्यन् ’ इत्युपक्रम्य ‘ पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् ’ (तै. सं. २.२.१.४) इति । अध[1] अथ मार्गे विश्वे देवाः मां कवषम् अरक्षन् रक्षितवन्तः । दुःशासुः केनापि दुःशासनोऽयमृषिः आगात् आगच्छति इति घोषः शब्दश्च मार्गे आसीत् अभूत् ॥

सं मा॑ तपन्त्य॒भित॑ः स॒पत्नी॑रिव॒ पर्श॑वः ।

नि बा॑धते॒ अम॑तिर्न॒ग्नता॑ ज॒सुर्वेर्न वे॑वीयते म॒तिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।

नि । बाधते । अमतिः । नग्नता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥ २ ॥

मा मां देवनाप्रमादरहितं कवषं पर्शवः पार्श्वास्थीनि अन्नाभावाद्दौर्बल्यात् कुशयनाच्च[2] सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत् अभितः उभयतः सं तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किंच अमतिः दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा[3] मां[3] नि बाधते मां पीडयति । वस्त्राभावादागता नग्नता च मां नि बाधते । जसुः अशनाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच वेर्न यथा पक्षिणः मतिः शाकुनिकव्याधभयात्[4] कम्पयते तथा मे मतिः शत्रोः वेवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो॒ न शि॒श्ना व्य॑दन्ति मा॒ध्य॑ः स्तो॒तारं॑ ते शतक्रतो ।

स॒कृत्सु नो॑ मघवन्निन्द्र मृळ॒याधा॑ पि॒तेव॑ नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इन्द्र । मृळय । अध । पिताऽइव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् मघवन् धनवंश्च[5] इन्द्र ते तव स्तोतारं मा मां कवषम् आध्यः आधयः मूषो न यथा मूषिकाः शिश्ना आस्नातानि सूत्राणि अश्नन्ति तथा व्यदन्ति विविधमदन्ति । तथा च यास्कः—‘ संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा[6] स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति[7] । संतपन्ति माध्यः कामाः ’ (निरु. ४. ६) इति । तथा च सति नः अस्मान् सकृत् सु मृळय अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुखय । अध अथ नः अस्माकं पितेव यथा पिता तद्वद्रक्षिता भव ॥

कु॒रु॒श्रव॑णमावृणि॒ राजा॑नं॒ त्रास॑दस्यवम् । मंहि॑ष्ठं वा॒घता॒मृषि॑ः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

---

१. त-म६-‘ अध ’ नास्ति । २. उद्गीथ–कुशशयनाच्च । ३. त-म३–रसा; म१.२.७–सं मा; म२–सरसा । ४. त१.२.५.६.७–‘व्याधि’; उद्गीथ–‘व्यधादि’ । ५. त–‘ धनवंश्च ’ नास्ति; म१.४.६–धनवन् । ६. त–‘ वा ’ नास्ति । ७. त-म–व्यदंतीति वा ।

ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कवषोऽहं त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं मंहिष्ठं धनानामतिशयेन दातारं कुरुश्रवणम्। कुरव ऋत्विजः। तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं तन्नामकं राजानं वाघताम् ऋत्विजामर्थाय अवृणि धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया। स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य। मा। हरितः। रथे। तिस्रः। वहन्ति। साधुऽया। स्तवै। सहस्रऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूताः तिस्रः हरितः त्रयोऽश्वाः रथे प्रस्थितं मा मां कवषं साधुया साधु वहन्ति कुरुश्रवणं राजानमहं सहस्रदक्षिणे अस्मिन् यागे स्तवै स्तौमि। प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्य ऋषिराशास्ते ॥ ॥ १ ॥

अतः परं 'यस्य' इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः[1] समीपमागत्य कवषः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमश्रवसः पितुः। क्षेत्रं न रण्वमूचुषे ॥ ६ ॥

यस्य। प्रऽस्वादसः। गिरः। उपमऽश्रवसः। पितुः। क्षेत्रम्। न। रण्वम्। ऊचुषे ॥ ६ ॥

हे राजन् उपमश्रवसः[2] तव पितुः यस्य मित्रातिथेः गिरः वाचः प्रस्वादसः प्रकर्षेण स्वादयित्र्यः। तत्र दृष्टान्तः। ऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं रण्वं रमणीयं क्षेत्रं न यथा क्षेत्रं स्वादयितृ[3] तद्वदित्यर्थः। उत्तरत्र संबन्धः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपान्मित्रातिथेरिहि। पितुष्टे अस्मि वन्दिता ॥ ७ ॥

अधि। पुत्र। उपमऽश्रवः। नपात्। मित्रऽअतिथेः। इहि। पितुः। ते। अस्मि। वन्दिता ॥ ७ ॥

हे पुत्र उपमश्रवः मित्रातिथेः नपात् पुत्र त्वम् अधि इहि मत्समीपमागच्छ। ते तव पितुः तस्य मित्रातिथेरहं वन्दिता स्तोता अस्मि। एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु। यद्देयं द्रव्यमस्ति तत्सर्वं मह्यं देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम्। जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत्। ईशीय। अमृतानाम्। उत। वा। मर्त्यानाम्। जीवेत्। इत्। मघऽवा। मम ॥ ८ ॥

उत अपि च यत् यदि अमृतानां देवानां मर्त्यानां मनुष्याणां वा मरणहेतूनाम् ईशीय अहमीश्वरः स्यां तर्हि[4] मम कवषस्य याज्यः मघवा धनवान् मित्रातिथी राजा जीवेत् प्राणान् धारयेत्। तथा च नाहं मरणहेतोरीश्वरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति। तथा युजा वि वावृते ॥ ९ ॥

न। देवानाम्। अति। व्रतम्। शतऽआत्मा। चन। जीवति। तथा। युजा। वि। ववृते ॥ ९ ॥

देवानां ब्रह्मादीनां व्रतं मर्यादालक्षणं कर्म अति[5] अतिक्रम्य शतात्मा चन शतसंवत्सरः कश्चन न जीवति। तथा युजा सहायादिना वि ववृते विवर्तते वियुक्तो भवतीति ज्ञात्वा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१. त-म६-°स्योपश्रवसः। २. त-उपश्रवसः। ३. त-मु-स्वदयितृ। ४. त-तस्य। ५. त-म६-मु-'अति' नास्ति।

'प्रावेपाः' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः। अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। अतस्ता-स्तद्देवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः। तथा चानुक्रान्तं—'प्रावेपाः पञ्चना मौजवानक्षोऽक्ष-कृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती' इति। गतो विनियोगः॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः। मा। बृहतः। मादयन्ति। प्रवातेऽजाः। इरिणे। वर्वृतानाः।
सोमस्यऽइव। मौजऽवतस्य। भक्षः। विऽभीदकः। जागृविः। मह्यम्। अच्छान् ॥ १ ॥

बृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति। किंच जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं माम् अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति। तत्र दृष्टान्तः। सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य। मुजवति पर्वते जातो मौजवतः। तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति। प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत[1] इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण[1] इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्' (निरु. ९. ८) इति॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत्।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न। मा। मिमेथ। न। जिहीळे। एषा। शिवा। सखिऽभ्यः। उत। मह्यम्। आसीत्।
अक्षस्य। अहम्। एकऽपरस्य। हेतोः। अनुऽव्रताम्। अप। जायाम्। अरोधम् ॥ २ ॥

एषा अस्मदीया जाया[2] मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती। सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकरी आसीत् अभूत्। उत अपि च मह्यं शिवासीत्। इत्थम् अनुव्रताम् अनुकूलां जायाम् एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणात् अहम् अप अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम्।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि। श्वश्रूः। अप। जाया। रुणद्धि। न। नाथितः। विन्दते। मर्डितारम्।
अश्वस्यऽइव। जरतः। वस्न्यस्य। न। अहम्। विन्दामि। कितवस्य। भोगम् ॥ ३ ॥

---

१. त-मु—विमुंचतीषीकामिषीकेषते'; भ—विमुच्यतेषीकयेषीकेषते'। २. त—'जाया' नास्ति।

˅श्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवं ˅द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः। किंच ˅जाया भार्या ˅अप ˅रुणद्धि निरुणद्धि। अपि च ˅नाथितः याचमानः कितवो[1] धनं ˅मर्डितारं धनदानेन सुखयितारं ˅न ˅विन्दते न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन् ˅अहं ˅जरतः वृद्धस्य ˅वस्न्यस्य। वस्नं मूल्यम्। तदर्हस्य ˅अश्वस्येव ˅कितवस्य ˅भोगं ˅न ˅विन्दामि न लभे॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम्॥ ४॥

अन्ये। जायाम्। परि। मृशन्ति। अस्य। यस्य। अगृधत्। वेदने। वाजी। अक्षः।
पिता। माता। भ्रातरः। एनम्। आहुः। न। जानीमः। नयत। बद्धम्। एतम्॥ ४॥

˅यस्य कितवस्य ˅वेदने धने ˅वाजी बलवान् ˅अक्षः देवः ˅अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य ˅अस्य कितवस्य ˅जायां भार्याम् ˅अन्ये प्रतिकितवाः ˅परि ˅मृशन्ति[2] वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति। किंच ˅पिता[3] जननी च ˅भ्रातरः सहोदराश्च ˅एनं कितवम् ˅आहुः वदन्ति। ˅न वयमस्मदीयमेनं ˅जानीमः। रज्ज्वा ˅बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं ˅नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव॥ ५॥

यत्। आऽदीध्ये। न। दविषाणि। एभिः। परायत्ऽभ्यः। अव। हीये। सखिभ्यः।
निऽउप्ताः। च। बभ्रवः। वाचम्। अक्रत। एमि। इत्। एषाम्। निःऽकृतम्। जारिणीऽइव॥५॥

˅यत् यदा अहम् ˅आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् ˅एभिः अक्षैः ˅न ˅दविषाणि न दूषये न परितपामि। यद्वा। न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः। ˅परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः ˅सखिभ्यः[4] सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः ˅अव ˅हीये अवहितो भवामि। नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति। किंच ˅बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षाः ˅न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तः ˅वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति। तदा संकल्पं परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् ˅एषाम् अक्षाणां ˅निष्कृतं स्थानं ˅जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् ˅एमीत् गच्छाम्येव॥ ॥ ३॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि॥ ६॥

सभाम्। एति। कितवः। पृच्छमानः। जेष्यामि। इति। तन्वा। शूशुजानः।
अक्षासः। अस्य। वि। तिरन्ति। कामम्। प्रतिऽदीव्ने। दधतः। आ। कृतानि॥ ६॥

˅तन्वा शरीरेण ˅शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः ˅कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं ˅जेष्यामीति ˅पृच्छमानः पृच्छन् ˅सभां कितवसंबन्धिनीम् ˅एति गच्छति। तत्र ˅प्रतिदीव्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय ˅कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि ˅आ ˅दधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः ˅अस्य कितवस्य ˅कामम् इच्छाम् ˅अक्षासः अक्षाः ˅वि ˅तिरन्ति वर्धयन्ति॥

---

१. ग-त-भ-'कितवो' नास्ति। २. त-भ६-मृजंति। ३. ग-पिता जनको माता। ४. त-भ६-'सखिभ्यः' नास्ति।

अ॒क्षास॒ इद॑ङ्कु॒शिनो॑ नितो॒दिनो॑ नि॒कृत्वा॑न॒स्तप॑नास्तापयि॒ष्णवः॑।
कु॒मार॑देष्णा॒ जय॑तः पुन॒र्हणो॒ मध्वा॒ संपृ॑क्ताः कित॒वस्य॑ ब॒र्हणा॑ ॥ ७ ॥

अ॒क्षासः॑ । इत् । अ॒ङ्कु॒शिनः॑ । नि॒ऽतो॒दिनः॑ । नि॒ऽकृत्वा॑नः । तप॑नाः । ता॒प॒यि॒ष्णवः॑ ।
कु॒मा॒र॒ऽदे॑ष्णाः । जय॑तः । पु॒नः॒ऽहनः॑ । मध्वा॑ । सम्ऽपृ॑क्ताः । कि॒त॒वस्य॑ । ब॒र्हणा॑ ॥ ७ ॥

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः नितोदिनः नितोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः धनदानेन धान्यतां लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृढेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रि॒प॒ञ्चा॒शः क्री॑ळति॒ व्रात॑ एषां दे॒वइ॑व सवि॒ता स॒त्यध॑र्मा ।
उ॒ग्रस्य॑ चिन्म॒न्यवे॒ ना न॑मन्ते॒ राजा॑ चिदेभ्यो॒ नम॒ इत्कृ॑णोति ॥ ८ ॥

त्रि॒ऽप॒ञ्चा॒शः । क्री॒ळ॒ति॒ । व्रातः॑ । ए॒षा॒म् । दे॒वःऽइ॑व । स॒वि॒ता । स॒त्यऽध॑र्मा ।
उ॒ग्रस्य॑ । चि॒त् । म॒न्यवे॑ । न । न॒म॒न्ते॒ । राजा॑ । चि॒त् । ए॒भ्यः॒ । नमः॑ । इत् । कृ॒णो॒ति॒ ॥ ८ ॥

एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः व्रातः संघः[1] क्रीळति आस्फारे विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किंच उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे वर्तन्ते । तं[2] नमयन्तीत्यर्थः[2] । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः[3] नम इत् नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति[4] । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नी॒चा व॑र्तन्त उ॒परि॑ स्फुरन्त्यह॒स्तासो॒ हस्त॑वन्तं सहन्ते ।
दि॒व्या अङ्गा॑रा॒ इरि॑णे॒ न्यु॑प्ताः शी॒ताः सन्तो॒ हृद॑यं॒ निर्द॑हन्ति ॥ ९ ॥

नी॒चा । व॒र्त॒न्ते॒ । उ॒परि॑ । स्फु॒र॒न्ति॒ । अ॒ह॒स्तासः॑ । हस्त॑ऽवन्तम् । स॒ह॒न्ते॒ ।
दि॒व्याः । अङ्गा॑राः । इरि॑णे । निऽउ॑प्ताः । शी॒ताः । सन्तः॑ । हृद॑यम् । निः । द॒ह॒न्ति॒ ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्याः दिवि भवा अपकृताः अङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः इरिणे इन्धनरहिते आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तः अपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त–' संघः ' नास्ति । २. ग–तमपि जयंतीत्यर्थः; त१.२.५.६–तमयंतीत्यर्थः; त४–म१.२.४.७–तमपि यंतीत्यर्थः; त७–न नमयंतीत्यर्थः; म६–नमयंतीत्यर्थः । ३. ग–त४–म२.४–एभ्यः अक्षेभ्यः । ४. ग–म२.४–कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित्।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया। तप्यते। कितवस्य। हीना। माता। पुत्रस्य। चरतः। क्व। स्वित्।
ऋणऽवा। बिभ्यत्। धनम्। इच्छमानः। अन्येषाम्। अस्तम्। उप। नक्तम्। एति ॥ १० ॥

क्व स्वित् क्वापि चरतः निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसंतापेन[1] संतप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य[2] क्वापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना[3] तप्यते। पुत्रशोकेन संतप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यद्धनं स्तेयजनितम् इच्छमानः कामयमानः अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् अस्तं गृहम्। 'अस्तं पस्त्यम्' इति गृहनामसु पाठात्। नक्तं रात्रौ उप एति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम्।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम्। दृष्ट्वाय। कितवम्। ततापं। अन्येषाम्। जायाम्। सुऽकृतम्। च। योनिम्।
पूर्वाह्णे। अश्वान्। युयुजे। हि। बभ्रून्। सः। अग्नेः। अन्ते। वृषलः। पपाद ॥ ११ ॥

कितवं कितवः। विभक्तिव्यत्ययः। अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च[4] दृष्ट्वाय मज्जाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते। पुनः[5] पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति। पुनश्च वृषलः वृषलकर्मा सः कितवो रात्रौ अग्नेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः। वः। सेनाऽनीः। महतः। गणस्य। राजा। व्रातस्य। प्रथमः। बभूव।
तस्मै। कृणोमि। न। धना। रुणध्मि। दश। अहम्। प्राचीः। तत्। ऋतम्। वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः वः युष्माकं महतो गणस्य संघस्य यः अक्षः सेनानीः नेता बभूव भवति व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेदः। राजा ईश्वरः प्रथमः मुख्यो बभूव तस्मै अक्षाय कृणोमि अहमञ्जलिं करोमि। अतः परं धना धनानि अक्षार्थमहं न रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि। तत् एतत् अहम् ऋतं सत्यमेव वदामि। नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-म६-मु-वियोगसंतापेन। २. त-म-मु-पुत्रस्यापि। ३. ग-त-संबंधिनी; म-संबंधीनी।
४. त-म६-मु-' च ' नास्ति। ५. त१.२.५.६.७-तः; त४-म६-ततः।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे ᵛकितव ᵛबहु ᵛमन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वंस्त्वम् ᵛअक्षैर्मा ᵛदीव्यः द्यूतं मा कुरु । ᵛकृषिमित् कृषिमेव ᵛकृषस्व कुरु । ᵛवित्ते कृष्या संपादिते धने ᵛरमस्व रतिं कुरु । ᵛतत्र कृषौ ᵛगावः भवन्ति । ᵛतत्र ᵛजाया भवति । ᵛतत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता ᵛसविता सर्वस्य प्रेरकः ᵛअयं दृष्टिगोचरः ᵛअर्यः ईश्वरः ᵛवि ᵛचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं ᵛमित्रं ᵛकृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । ᵛखलु इति पूरणः । ᵛनः अस्मान् ᵛमृळत सुखयत च । ᵛनः अस्मान् ᵛधृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । ᵛघोरेण अमङ्गलेन ᵛमा ᵛअभि[1] ᵛचरत मा गच्छत । किंच ᵛवः युष्माकं ᵛमन्युः क्रोधः ᵛअरातिः अस्माकं शत्रुः ᵛनि ᵛविशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । ᵛअन्यः[2] अस्माकं[2] शत्रुः कश्चित् ᵛबभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं ᵛप्रसितौ प्रबन्धने ᵛनु क्षिप्रम् ᵛअस्तु भवतु ॥ ॥ ५ ॥

'अबुध्रम्' इति चतुर्दशर्चं षष्ठं सूक्तं धनाकपुत्रस्य लुशस्यार्षम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अबुध्रं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपायागस्यानुवाक्या 'विश्वे अद्य' इत्येषा । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अबुध्रमु त्य इन्द्रवन्तो अग्नयो ज्योतिर्भरन्त उषसो व्युष्टिषु ।
मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रऽवन्तः । अग्नयः । ज्योतिः । भरन्तः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

ᵛइन्द्रवन्तः यष्टव्यत्वेनेन्द्रसंबन्धिनः ᵛत्ये ते अमी आहवनीयादयः[3] ᵛअग्नयः ᵛउषसो ᵛव्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां विवासनकालेषु ᵛज्योतिः तेजः ᵛभरन्तः धारयन्तः ᵛअबुध्रं प्रबुद्धा आसन् । ᵛमही महत्यौ ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛअपः कर्म । 'अपोऽप्नः' इति कर्मनामसु पाठात् । ᵛचेततां जानीताम् । ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ᵛअवः रक्षणं वयम् ᵛआ ᵛवृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिन्धून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

---

१. त-म-'अभि' नास्ति । २. त१.२.६-मु-नोस्माकमन्यः; त४.५.७-म६-नोस्माकं । ३. त-वाहव°।

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातॄन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन[1] संबन्धि अवः रक्षणं वयम् आ वृणीमहे । किंच मातॄन् लोकस्य निर्मातॄन् सिन्धून् शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा सूर्यमुषसं च अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् ईमहे वयं याचामहे । किंच अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्माकं सुवानः अभिषूयमाणः सोमः भद्रं कल्याणं कृणोतु करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुवितार्य मातरा ।
उषा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुवितार्य । मातरा ।
उषाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

मही महत्यौ मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते[2] द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ अद्य अस्मिन्नहनि अनागसः अपराधरहितान् नः अस्मान् सुविताय सुखाय त्रायेतां रक्षेताम्[3] । किंच उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती उषाः अस्माकम् अघं पापम् अप बाधताम् अपनयतु । अपि च समिधानं सम्यग्दीप्यमानं अग्निं स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उस्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।
आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उस्रा । प्रथमा । सुऽदेव्यम् । रेवत् । सनिऽभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रेवती धनवती प्रथमा मुख्या इयम् उस्रा पापानामुत्सारिणी उषाः सुदेव्यं शोभनदेवार्हं रेवत् धनवत् प्रधानयागकालत्वं सनिभ्यः भजमानेभ्यः नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती व्युच्छतु तमांसि विवासयतु । किंच दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य मन्युं क्रोधम् आरे दूरे धीमहि निधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।
भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

याः उषसः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः प्र सिस्रते संगच्छन्ते व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां[4] विवासनकालेषु ज्योतिः आत्मीयं तेजः भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं नः अस्माकम् अद्य अस्मिन्नहनि श्रवसे अन्नाय भद्राः भजनीया भवत व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ६ ॥

१. त-सु-कार्येण । २. त३-म-मातृभूतौ । ३. त-म१-सु-रक्षतां । ४. त-तमांसि; म६-तमस ।

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्नयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।
आयुक्षातामश्विना तूतुजिं रथं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरन्तु । नः । उत् । अग्नयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
अयुक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः उषसः नः अस्मान् आ चरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता ज्योतिषा तेजसा युक्ताः अग्नयः अपि उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि तूतुजिं क्षिप्रगामिनं रथम् आयुक्षाताम् । अस्मान् प्रत्यागन्तुं रासभाभ्यां युङ्क्ताम् । 'हरिन आदित्यस्य रासभावश्विनोः' (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नऽधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे सवितः त्वम् अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्मभ्यं वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं भागं भजनीयं धनम् आ सुव प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मात् सः प्रार्थितस्त्वं रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्ता असि भवसि । तथा च निगमान्तरं—'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ. सं. १.२२.७) इति । रायः धनस्य जनित्रीं धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचम् उप ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे उपस्तौमीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि ।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्राः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि देवानां प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं स्तोत्रं मनुष्याः वयम् अमन्महि कर्तुं जानीमः तत् प्रवाचनं मा मां पिपर्तु पालयतु । किंच सूर्यः विश्वाः सर्वाः उस्राः उषसः स्पट् स्पृशन्नवगच्छन्[1] वा[2] उदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे ।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

१. त-स्पृशन्नव°; भ-स्पृशन्नव° । २. त१.२.६.७-भ६-मु-'वा' नास्ति; त४.५- सा ।

अद्य अस्मिन्नहनि बर्हिषः स्तरीमणि वेद्यां स्तरणे मन्मनः मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य साधे साधके ग्राव्णाम् अभिषवग्रावाणाणां योगे सोमेन सह संयोगे च सति अद्वेषः द्वेषवर्जितानादित्यान् ईमहे वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् आदित्यानां देवानां शर्मणि सुखे स्थाने वा[1] स्थाः तिष्ठ । भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि बिभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधऽमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतॄन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

नः अस्माकं बृहत् बृहति महति दिवि दीप्ते सधमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् । बर्हिः बर्हिषि यज्ञे सप्त सप्तसंख्याकान् होतॄन् वषट्कर्तॄन् इन्द्रं मित्रं च वरुणं च भगं च देवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् आ सादय । अग्नेराभिमुख्यकरणम् ' इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ' (ऋ. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र त्वया आसादितांस्तानिन्द्रादीन् देवानहं सातये धनलाभाय ईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः ।
बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । वृधे । नः । यज्ञम् । अवत । सऽजोषसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे आदित्याः येऽस्माभिराहूताः ते यूयं सर्वतातये यज्ञार्थम् आ गत आगच्छत । आगत्य च हे सजोषसः संगता यूयं नः अस्माकं वृधे वर्धनाय यज्ञं प्रति अवत गच्छत । वयं च बृहस्पतिं पूषणं च अश्विना अश्विनौ च भगं भगाख्यं देवं च समिधानं सम्यग्दीप्तम् अग्निं च स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् ईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।
पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुऽप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुऽभरम् । नृऽपाय्यम् ।
पश्वे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे आदित्याः देवाः यूयं सुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं सुभरं सुसमृद्धं नृपाय्यं नृणां रक्षकं तत् अस्मदभिलषितं छर्दिः गृहं नः अस्माकं पश्वे पशवे तोकाय[1] पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे जीवनार्थं यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।
विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

१. त-' तोकाय ' नास्ति

विश्वे॑ । अ॒द्य । म॒रुत॑ः । विश्वे॑ । ऊ॒ती । विश्वे॑ । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒ग्नय॑ः । सम्ऽइ॑द्धाः ।
विश्वे॑ । न॒ः । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । विश्व॑म् । अ॒स्तु॒ । द्रवि॑णम् । वाज॑ः । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे विश्वे सर्वे मरुतः विश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिता[1] रुद्रादयो देवाश्च ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु। अपि च विश्वे सर्वे अग्नयः आहवनीयादयः समिद्धाः संदीप्ताः भवन्तु। अपि च विश्वे सर्वे इन्द्रादयः देवाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन आ गमन्तु आगच्छन्तु। किंच अस्मे अस्मासु विश्वं सर्वं द्रविणं धनं वाजः अन्नं च अस्तु भवतु[2] ॥

यं दे॑वा॒सोऽव॑थ॒ वाज॑साता॒ै यं त्राय॑ध्वे॒ यं पि॑पृ॒थात्यंह॑ः ।
यो वो॑ गोपी॒थे न भ॒यस्य॒ वेद॒ ते स्या॑म दे॒ववी॑तये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒स॒ः । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । त्राय॑ध्वे । यम् । पि॒पृ॒थ । अति॑ । अंह॑ः ।
यः । व॒ः । गो॒ऽपी॒थे । न । भ॒यस्य॑ । वेद॑ । ते । स्या॒म । दे॒वऽवी॑तये । तु॒रा॒स॒ः ॥ १४ ॥

हे तुरासः अभीष्टप्रदाने क्षिप्राः देवासः देवा यूयं वाजसातौ संग्रामे यं मनुष्यम् अवथ रक्षथ यं च त्रायध्वे शत्रोः पालयथ यं च अंहः पापम् अति अतिनीय पिपृथ कामैः पूरयथ यः चापि मनुष्यः वः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि गोपीथे रक्षणे भयस्य भयं न वेद न जानाति ते[3] सर्वे वयं देववीतये यज्ञार्थं स्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

'उषासानक्ता' इति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं धानाकस्य लुशस्यार्षम्। आदितो द्वादश जगत्यस्ततो द्वे त्रिष्टुभौ। विश्वे देवा देवता। पूर्वसूक्ते 'वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु' इत्युक्तत्वात्। 'उषासानक्ता' इत्यनुक्रान्तम्। आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्धानम्। सूत्रितं च—'कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

उ॒षासा॒नक्ता॑ बृह॒ती सु॒पेश॑सा॒ द्यावा॒क्षामा॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।
इन्द्रं॑ हुवे म॒रुत॒ः पर्व॑ताँ अ॒प आ॑दि॒त्यान्द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्व॑ः ॥ १ ॥

उ॒षसा॒नक्ता॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । सु॒ऽपेश॑सा । द्यावा॒क्षामा॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।
इन्द्र॑म् । हु॒वे । म॒रुत॑ः । पर्व॑तान् । अ॒पः । आ॒दि॒त्यान् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒पः । स्व१॒॑रिति॑ स्व॑ः ॥ १ ॥

बृहती बृहत्यौ महत्यौ सुपेशसा सुरूपे उषासानक्ता राज्युषसौ द्यावाक्षामा[4] द्यावापृथिव्यौ च वरुणो मित्रः मित्रावरुणौ च अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः ताननेन इन्द्रं मरुतः च पर्वतान् च अपः[5] उदकानि च आदित्यान् च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च। पुनर्द्यावापृथिव्यो-र्ग्रहणमादरार्थम्। अपः अन्तरिक्षं च स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं हुवे ह्वयामि ॥

द्यौश्च॑ नः पृथि॒वी च॒ प्रचे॑तस ऋ॒ताव॑री रक्षता॒मंह॑सो रि॒षः ।
मा दु॑र्वि॒दत्रा॒ निॠ॑तिर्न ईशत॒ तद्दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ २ ॥

---

१. ग-°सहचरा। २. त-भवंतु। ३. त-'ते' नास्ति। ४. त-'द्यावाक्षामा' नास्ति।
५. ग-त३.४-भ-नोऽस्माकमपः।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥२॥

प्रचेतसा सुबुद्धी ऋतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ[1] द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे नः अस्मान् रिषः हिंसकात्[2] अंहसः पापाच्च[3] रक्षताम्। किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निर्ऋतिः मृत्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईश्वरी मा भूत्। किंच वयं देवानां संबन्धि तत् असाधारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधकरहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि। नशिः पलायनकर्मा। पलायनं च शीघ्रगमनम्। शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः। सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुष्ष्वप्न्यं निर्ऋतिं विश्वमत्रिणम् ।
आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःऽस्वप्न्यम् । निःऽऋतिम् । विश्वम् । अत्रिणम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा अभिषवपाषाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् रक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप सेधतु विनिवारयतु। दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु। निर्ऋतिं मृत्युदेवतां चाप सेधतु। अत्रिणम् अदनशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु। एवं निर्विघ्नत्वेन[4] निष्पन्ने यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्नुयाम। सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋक्वो अर्चतु ।
सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामऽभिः । ऋक्वः । अर्चतु ।
सुऽप्रकेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु। इळा माध्यमिका स्तनयित्नुलक्षणा वागपि पिन्वतां सिञ्चतु। सामभिः गीयमानः[5] ऋक्वः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु।

---

१. त-म-मु–सत्यवत्यौ च । २. त२.६–हिंसकसकात्; त५–हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-म–पापात् । ४. ग–चाविघ्नेन; त-म-मु–निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-म–गीयमाने; त६-मु–गायमाने ।

किंच वयं ᵛसुप्रकेतं सुप्रज्ञानं ᵛमन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा ᵛधीमहि निदधीमहि ᵛजीवसे जीवनाय। सिद्धमन्यत्॥ ॥ ५ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुम्नमिष्टये ।
प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिवि॒ऽस्पृश॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒स्माक॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । जी॒रऽअ॑ध्वरम् । कृ॒णु॒तम् । सु॒म्नम् । इ॒ष्टये॑ ।
प्रा॒चीन॑ऽरश्मिम् । आऽहु॑तम् । घृ॒तेन॑ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं ᵛयज्ञं ᵛदिविस्पृशं दिवि स्प्रष्टारं गन्तारं ᵛकृणुतं कुरुतम्[1]। तथा ᵛजीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च यज्ञमस्माकं ᵛकृणुतं कुरुतम्। ᵛइष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थं ᵛसुम्नं सुखं च कुरुतम्। किंच ᵛघृतेन आज्येन ᵛआहुतम् अग्निं ᵛप्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुतमित्यर्थः। सिद्धमन्यत्॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।
रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप॑ । ह्व॒ये॒ । सु॒ऽहव॑म् । मारु॑तम् । ग॒णम् । पा॒व॒कम् । ऋ॒ष्वम् । स॒ख्याय॑ । श॒म्ऽभुव॑म् ।
रा॒यः । पोष॑म् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । धी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

ᵛसुहवं स्वाह्वानं ᵛपावकं शोधकम् ᵛऋष्वं दर्शनीयं ᵛशंभुवं सुखस्य भावयितारं ᵛरायः धनस्य ᵛपोषं पोषकं ᵛमारुतं मरुतां संबन्धिनं ᵛगणं संघं ᵛसख्याय सखिभावाय ᵛउप ᵛह्वये उपगम्य ह्वयामि। आगतं गणं ᵛसौश्रवसाय शोभनान्नत्वाय सुयशस्त्वाय[2] वा वयं ᵛधीमहि बुद्धौ निदधीमहि। सिद्धमन्यत्॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।
सुरश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अ॒पाम् । पेरु॑म् । जी॒वऽध॑न्यम् । भ॒रा॒म॒हे॒ । दे॒व॒ऽअव्य॑म् । सु॒ऽहव॑म् । अ॒ध्व॒रऽश्रिय॑म् ।
सु॒ऽर॒श्मिम् । सोम॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । य॒मी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥८॥

ᵛअपाम् उदकानां ᵛपेरुं पालकं ᵛजीवधन्यम्। धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः। तं ᵛदेवाव्यं देवानां तर्पकं ᵛसुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा ᵛअध्वरश्रियं ᵛसुरश्मिं शोभनांशुं ᵛसोमं ᵛभरामहे धारयामः। पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा। भृतं तं सोमम् ᵛइन्द्रियं वीर्यं[3] ᵛयमीमहि वयं याचामहे। सिद्धमन्यत्॥

सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।
ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

स॒नेम॑ । तत् । सु॒ऽस॒नि॒ता । स॒नि॒त्वऽभिः॑ । व॒यम् । जी॒वाः । जी॒वऽपु॑त्राः । अना॑गसः ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । विष्व॑क् । एनः॑ । भ॒रे॒र॒त॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

---

१. त-भ२-मु-'कुरुतं' नास्ति। २. त-शास्त्वाय। ३. त१.२.६.७-वीर्यं तत्।

ᵛजीवाः जीवन्तः ᵛजीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च[1] ᵛअनागसः अपराधवर्जिताश्च ᵛवयं धनाकाङ्क्षिणः ᵛसनित्वभिः संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह ᵛसुसनिता शोभनेन भजनेन ᵛतत् देवजातं ᵛसनेम। स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि। किंच ᵛब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः ᵛविष्वक्[2] नानागच्छत्[2] ᵛएनः अस्मदीयं पापं ᵛभरेरत आत्मनि धारयन्तु। पोषयन्तु। सिद्धमन्यत्॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन यद्वो देवा ईमहे तद्ददातन।
जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे॥ १०॥

ये। स्थ। मनोः। यज्ञियाः। ते। शृणोतन। यत्। वः। देवाः। ईमहे। तत्। ददातन।
जैत्रम्। क्रतुम्। रयिमत्। वीरऽवत्। यशः। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे॥१०॥

हे ᵛदेवाः ᵛये यूयं ᵛमनोः मनुष्यस्य ᵛयज्ञियाः यज्ञार्हाः ᵛस्थ भवथ ᵛते यूयं ᵛशृणोतन अस्मदीयां स्तुतिं ᵛशृणुत। किंच हे देवाः ᵛवः युष्मान् ᵛयत् अभीष्टम् ᵛईमहे याचामहे ᵛतत् ᵛजैत्रं जयशीलं ᵛक्रतुं प्रज्ञानं ᵛरयिमत् धनवत् ᵛवीरवत्[3] पुत्राद्युपेतं ᵛयशः च ᵛददातन नोऽस्मभ्यं प्रयच्छत। सिद्धमन्यत्॥ ॥ १०॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणाम्।
यथा वसु वीरजातं नशामहै तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे॥ ११॥

महत्। अद्य। महताम्। आ। वृणीमहे। अवः। देवानाम्। बृहताम्। अनर्वणाम्।
यथा। वसु। वीरऽजातम्। नशामहै। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे॥११॥

ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛमहतां श्रेष्ठानां ᵛबृहतां वृद्धानाम् ᵛअनर्वणाम् अप्रतिगतानां ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां संबन्धि ᵛमहत् अधिकम् ᵛअवः रक्षणम् ᵛआ ᵛवृणीमहे प्रार्थयामहे। किंच वयं ᵛयथा ᵛवसु धनं ᵛवीरजातम् अपत्यजातं च ᵛनशामहै प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः। सिद्धमन्यत॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये।
श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे॥ १२॥

महः। अग्नेः। सम्ऽइधानस्य। शर्मणि। अनागाः। मित्रे। वरुणे। स्वस्तये।
श्रेष्ठे। स्याम। सवितुः। सवीमनि। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे॥ १२॥

ᵛसमिधानस्य समिध्यमानस्य ᵛमहः महतः ᵛअग्नेः ᵛशर्मणि सुखे वयं ᵛस्याम भवेम। किंच वयम् ᵛअनागाः अनागसः। वचनव्यत्ययः। स्याम। अपि च ᵛमित्रे ᵛवरुणे मित्रावरुणयोः। षष्ठ्यर्थे सप्तमी। ᵛसवितुः च ᵛसवीमनि प्रसवे ᵛस्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम। सिद्धमन्यत्॥

ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः।
ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नो दधातन द्रविणं चित्रमस्मे॥ १३॥

---

१. ग-जीवत्पुत्राश्च। २. त७-नानारूपं। ३. त-'वीरवत्' नास्ति।

ये । सवितुः । सत्यऽसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।
ते । सौभगम् । वीरऽवत् । गोऽमत् । अप्नः । दधात । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३॥

ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य सवितुः मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवन्ति ते यूयं सौभगं सौभाग्यं वीरवत् पुत्राद्युपेतं गोमत् गोयुक्तं चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं च अप्नः कर्म च अस्मे मह्यं दधात प्रयच्छत ॥

सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।
सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥१४॥

पश्चातात् पश्चिमतः स्थितः सविता पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः सविता उत्तरात्तात् उत्तरतः स्थितश्च सविता[1] नः अस्माकं सर्वतातिं सर्वमभिलषितं धनादिकं सुवतु प्रेरयतु । किंच सविता एव नः अस्मभ्यं दीर्घं बहुकालीनम् आयुः रासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यन्तमादरार्थम् ॥ ॥ ११ ॥

'नमो मित्रस्य' इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नमो द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागतं वै त्रिष्टुब्दशमी' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकाण्ड एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'चित्रं देवानां नमो मित्रस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । विषुवति निष्केवल्य आद्यस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्तमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा प्रातः 'येन सूर्य ज्योतिषा' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—'अभ्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत' (आश्व. गृ. ३.७.१)। स्वपन्तमभ्युदिते 'यस्य ते विश्वा' इत्यादिभिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—'अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुत्थानम्' (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सौर्यस्य पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—'शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलाधाने 'यद्वो देवाः' इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे कन्यारोदनीये 'जीवं रुदन्ती' इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।
दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

---

१. ग—सविता एवमुपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-म—सविता अधरात्तात् अधरतश्च स्थितः सविता एवमुपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४—एवमुपरिष्टात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋत्विजः यूयं मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः चक्षसे द्रष्ट्रे महः महते देवाय द्योतमानाय दूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय केतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय दिवः पुत्राय पुत्रभूताय। दिवि जायमानत्वात् तत्पुत्रत्वव्यपदेशः। सूर्याय सूर्यार्थं नमः कृत्वा तत् विहितम् ऋतं यागादिलक्षणं कर्म सपर्यत पूजयत। शंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र ततनन्नहानि च।
विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा। मा। सत्यऽउक्तिः। परि। पातु। विश्वतः। द्यावा। च। यत्र। ततनन्। अहानि। च।
विश्वम्। अन्यत्। नि। विशते। यत्। एजति।
विश्वाहा। आपः। विश्वाहा। उत्। एति। सूर्यः ॥ २ ॥

सा सत्योक्तिः तत्सत्यवचनं मा मां विश्वतः सर्वतः परि पातु परिरक्षतु। यया सत्योक्त्या यत्र यस्मिन् देशे द्यावा च द्यावापृथिव्यौ अहानि रात्रयः च ततनन् अतन्वन् तत्र विश्वं सर्वम् अन्यत् भूतजातं नि विशते विश्राम्यति। यत् एतद्भूतजातम् एजति कम्पते विश्वाहा सर्वदा आपः च स्यन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा सूर्यः च उदेति। सा सत्योक्तिर्मां परिपात्वित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि।
प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न। ते। अदेवः। प्रऽदिवः। नि। वासते। यत्। एतशेभिः। पतरैः। रथर्यसि।
प्राचीनम्। अन्यत्। अनु। वर्तते। रजः। उत्। अन्येन। ज्योतिषा। यासि। सूर्य ॥ ३ ॥

हे सूर्य ते तव समीपे प्रदिवः प्रत्नः पुरातनः कश्चित् अदेवः असुरो राक्षसो वा न नि वासते न निवसति। कदेत्यत आह। यत् यदा त्वं पतरैः गमनशीलैः एतशेभिः अश्वैः रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुम्। किंच प्राचीनमन्यत् त्वदीयं ज्योतिः रजः उदकम् अनु वर्तते। अन्येन तेन ज्योतिषा[1] उत् यासि उदेषि। यद्वा। प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना।
तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामप दुष्ष्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

येन। सूर्य। ज्योतिषा। बाधसे। तमः। जगत्। च। विश्वम्। उत्ऽइयर्षि। भानुना।
तेन। अस्मत्। विश्वाम्। अनिराम्। अनाहुतिम्।
अप। अमीवाम्। अप। दुःऽस्वप्न्यम्। सुव ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं बाधसे निवारयसि येन च भानुना तेजसा विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमम् उदियर्षि उद्गमयसि तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः

---

१. ग—ज्योतिषा तेजसा।

ᵛअनिराम् अन्नाभावम् ᵛअनाहुतिम् अहोमं च ᵛअमीवां रोगजातं च ᵛअप ᵛसुव अपगमय। ᵛदुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च ᵛअप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळयन्नुच्चरसि स्वधा अनु।
यदद्य त्वा सूर्योपब्रवामहै तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य। हि। प्रऽइषितः। रक्षसि। व्रतम्। अहेळयन्। उत्ऽचरसि। स्वधाः। अनु।
यत्। अद्य। त्वा। सूर्य। उपऽब्रवामहै। तम्। नः। देवाः। अनु। मंसीरत। क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे ᵛसूर्य ᵛप्रेषितः प्रेरितस्त्वम्[1] ᵛअहेळयन् अक्रुध्यन् ᵛविश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य ᵛव्रतं कर्म ᵛरक्षसि ᵛहि। यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि। ᵛस्वधाः हवींषि ᵛअनु ᵛउच्चरसि उद्गच्छसि च। प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः। तथा च यत् ᵛयदा ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛत्वा त्वाम् ᵛउपब्रवामहै उपब्रूमः तदा ᵛनः[2] अस्माकं ᵛतं ᵛक्रतुं तत्कर्म ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛअनु ᵛमंसीरत अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः।
मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम्। नः। द्यावापृथिवी इति। तत्। नः। आपः। इन्द्रः। शृण्वन्तु। मरुतः। हवम्। वचः।
मा। शूने। भूम। सूर्यस्य। सम्ऽदृशि। भद्रम्। जीवन्तः। जरणाम्। अशीमहि ॥ ६ ॥

ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛआपः च ᵛइन्द्रः च ᵛमरुतः च ᵛनः अस्माकं ᵛतं ᵛहवम् आह्वानं ᵛनः अस्माकं ᵛतत् ᵛवचः स्तुतिरूपं वाक्यं च। न इति द्विरुक्तिरादरार्था। ᵛशृण्वन्तु। किंच वयं ᵛसूर्यस्य ᵛसंदृशि संदर्शने ᵛशूने प्रवृद्धाय दुःखाय ᵛमा ᵛभूम मैव भवेम। किंतु ᵛजीवन्तः चिरं प्राणान् धारयन्तो वयं ᵛभद्रं कल्याणं ᵛजरणां वृद्धत्वममरत्वं च ᵛअशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः।
उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा। त्वा। सुऽमनसः। सुऽचक्षसः। प्रजाऽवन्तः। अनमीवाः। अनागसः।
उत्ऽयन्तम्। त्वा। मित्रऽमहः। दिवेऽदिवे। ज्योक्। जीवाः। प्रति। पश्येम। सूर्य ॥ ७ ॥

हे ᵛसूर्य ᵛत्वा त्वां ᵛसुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः ᵛसुचक्षसः सुदर्शनाः ᵛप्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः ᵛअनमीवाः रोगरहिताः ᵛअनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं ᵛविश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः। किंच हे ᵛमित्रमहः मित्राणां पूजयितः ᵛसूर्य ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनम् ᵛउद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं ᵛत्वा त्वां ᵛज्योक् चिरं ᵛजीवाः जीवन्तो वयं ᵛप्रति ᵛपश्येम ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

---

१. ग-त३-म५.६-स्तुतिभिः प्रेरितस्त्वं। २. त-म१.२.४.७-' नः ' नास्ति।

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विद्रष्टः सूर्य महि महत् ज्योतिः तेजः बिभ्रतं धारयन्तं भास्वन्तं दीप्तिमन्तं चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टॄणां चक्षुषे मयः सुखकरं बृहतः महतः पाजसः बलवतः परि। महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः। आरोहन्तं त्वा त्वां जीवाः चिरं जीवन्तः वयं प्रति प्रतिदिनं पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभिः ।
अनागाःऽत्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्र च ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति अक्तुभिः रात्रिभिः नि विशन्ते च विश्राम्यन्ति च। स्वपन्तीत्यर्थः। स त्वं नः अस्माकम् अनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन वस्यसावस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा अह्नाह्ना तेन तेन दिवसेन उदिहि उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।
यथा शमध्वञ्छमसद्दुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्ना । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे सूर्य त्वं चक्षसा तेजसा नः अस्माकं शं सुखकरः भव। अह्ना दिवसेन च शं सुखकरः नः अस्माकं भव। भानुना रश्मिना च शं भव अस्माकं सुखकरो भव। हिमा शैत्येन च शं भव। घृणेन औष्ण्येन च शंकरो भव। यथा यादृशेन नः अस्माकम् अध्वन् अध्वनि मार्गे शं भवति दुरोणे गृहे च शं सुखम् असत् भवति तत् चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।
अदत्पिबदूर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।
अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अरपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूयम् अस्माकं द्विपदे मनुष्यात्मकाय चतुष्पदे पश्वात्मकाय च उभयाय उभयविधाय जन्मने भूतजाताय शर्म सुखं यच्छत दत्त। किंच यथास्मत्पुत्रादिकम् अदत् भक्षणीयं भक्षयत् पिबत् पानीयं पिबत् ऊर्जयमानं बलवन्तमिवात्मानमाचरत् आशितं

सुहितं च भवति तथा ᵛशं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं ᵛयोः विषयसंयोगजनितं सुखं च ᵛअरपः अपापं च ᵛदधातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम्।
अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत्। वः। देवाः। चकृम। जिह्वया। गुरु। मनसः। वा। प्रऽयुती। देवऽहेळनम्।
अरावा। यः। नः। अभि। दुच्छुनऽयते। तस्मिन्। तत्। एनः। वसवः। नि। धेतन ॥ १२ ॥

हे ᵛवसवः वासयितारः ᵛदेवाः ᵛवः युष्माकं वयं ᵛजिह्वया वाचा ᵛमनसः ᵛप्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण ᵛगुरु महत् ᵛदेवहेळनं देवक्रोधनं च ᵛयत् ᵛएनः ᵛचकृम अकार्ष्म ᵛयः अस्मच्छत्रुः ᵛनः अस्मान् ᵛअभि प्रति ᵛअरावा गमनवान् भूत्वा ᵛदुच्छुनायते पापान्याचरति अस्मानुद्वेजयति वा ᵛतस्मिन् अस्मच्छत्रौ ᵛतत् ᵛएनः अस्माभिः कृतं पापं ᵛनि ᵛधेतन सूर्यस्याज्ञया निधत्त। स्थापयतेत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'अस्मिन्नः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम्। मुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः। तथा चानुक्रान्तम्—'अस्मिन्नः पञ्च मुष्कवानिन्द्रः' इति। गतो विनियोगः। अपरे तु नाष्ट्रदशाध्यायनका अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये।
यत्र गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन्। नः। इन्द्र। पृत्सुतौ। यशस्वति। शिमीऽवति। क्रन्दसि। प्र। अव। सातये।
यत्र। गोऽसाता। धृषितेषु। खादिषु। विष्वक्। पतन्ति। दिद्यवः। नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛयशस्वति कीर्तिमति ᵛशिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति[1] ᵛअस्मिन् उपस्थिते ᵛपृत्सुतौ संग्रामे ᵛक्रन्दसि सिंहनादं करोषि। ᵛसातये धनलाभाय ᵛप्राव ᵛनः अस्मान् प्ररक्षसि च। कस्मिन्नित्यत्राह। ᵛयत्र यस्मिन् ᵛगोषाता गोसातौ लब्धपशुके ᵛनृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे ᵛखादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु ᵛधृषितेषु धृष्टेषु सत्सु ᵛदिद्यवः आयुधानि ᵛविष्वक् सर्वतः ᵛपतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम्।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः। नः। क्षुऽमन्तम्। सदने। वि। ऊर्णुहि। गोऽअर्णसम्। रयिम्। इन्द्र। श्रवाय्यम्।
स्याम। ते। जयतः। शक्र। मेदिनः। यथा। वयम्। उश्मसि। तत्। वसो इति। कृधि ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛसदने गृहे ᵛक्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा ᵛगोअर्णसम्। गावोऽर्णं उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन्। तं ᵛश्रवाय्यं श्रवणीयं ᵛरयिं धनं ᵛव्यूर्णुहि विविधमाच्छादय। किंच हे ᵛवसो वासक ᵛशक्र इन्द्र ᵛजयतः शत्रुं ᵛते तव प्रसादाद्वयं ᵛमेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः ᵛस्याम भवेम। किं बहूक्त्या। ᵛयथा यत् ᵛवयमुश्मसि कामयामहे ᵛतत् सर्वं ᵛकृधि कुरु ॥

---

१. ग-त३-म१.४.७-°लक्षणवति।

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥३॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुत इन्द्र यः दासः कर्मकरः शूद्रः आर्यः त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किंच वयं त्वया सहायेन तान् शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तम् । विऽखादे । सस्निम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥४॥

नृसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षके अभीके[1] संग्रामे वरिवोवित् धनस्य लम्भकः यः इन्द्रः दभ्रेभिः स्वल्पैः हव्यः ह्वातव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः तं सस्निं शुचिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अद्य अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्रक्षणाय अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।
प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अनानुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।
प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।
किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव च्छेत्तारम् अनानुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वाम्[2] अहं लुशः शुश्रव अश्रौषं हि यस्मात् तस्मात् प्र मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्रीशतेनाण्डयोर्बद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं कुत्सात् कुत्साख्यादृषेः इह अस्मद्यागे आ गहि आगच्छ । किमु त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित् मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्त्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाट्यायनकं—' कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं[3] व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽभ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्राद्रुद्रुवत् ' इति । छन्दोगब्राह्मणमपि—' कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम तं तु गतं वशित्वात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोरबध्नात्[4] ' इति ॥ ॥ १४ ॥

---

१. त–' अभीके ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म–त्वा त्वां । ३. त३.७-म–कुशश्चेंद्रं । ४. त-म-मु–वध्रिशतेना° । ता. ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

'यो वाम्' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम्। कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। अश्विनौ देवता। तथा चानुक्रान्तं—'यो वां चकुना कार्क्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यादिमादीनि त्रीणि सूक्तानि। सूत्रितं च—'यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिश्विनो अद्य' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

यः। वाम्। परिऽज्मा। सुऽवृत्। अश्विना। रथः। दोषाम्। उषसः। हव्यः। हविष्मता।
शश्वत्ऽतमासः। तम्। ऊँ इति। वाम्। इदम्। वयम्।
पितुः। न। नाम। सुऽहवम्। हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः परिज्मा परितो गन्ता सुवृत् सुष्ठु वर्तमानः यः रथः दोषां रात्रिम् उषसः च। अहोरात्रयोरित्यर्थः। हविष्मता यजमानेन हव्यः ह्वातव्यः वां युवयोः स्वभूतं सुहवं शोभनाह्वानं तमु तमेव रथं शश्वत्तमासः अतिशयेन चिरंतना वयं पितुर्न यथा पितुः इदं नाम तथा हवामहे ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत्पुरंधीरीरयतं तदुश्मसि।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम्। सूनृताः। पिन्वतम्। धियः। उत्। पुरम्ऽधीः। ईरयतम्। तत्। उश्मसि।
यशसम्। भागम्। कृणुतम्। नः। अश्विना। सोमम्। न। चारुम्। मघवत्ऽसु। नः। कृतम् ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां सूनृताः वाच उषसो वा चोदयतं प्रेरयतम्। अस्माकं धियः कर्माणि च पिन्वतं पूरयतम्। पुरंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च उत् ईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम्। उत्पादयतमित्यर्थः। तत् एतत्त्रयम् उश्मसि वयं कामयामहे। किंच नः अस्माकं यशसं यशस्विनं भागं भजनीयं धनादिकं कृणुतं कुरुतम्। चारुं कल्याणं सोमं न सोममिव नः अस्मान् मघवत्सु धनवत्सु[1] कृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित्।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः। चित्। भवथः। युवम्। भगः। अनाशोः। चित्। अवितारा। अपमस्य। चित्।
अन्धस्य। चित्। नासत्या। कृशस्य। चित्।
युवाम्। इत्। आहुः। भिषजा। रुतस्य। चित् ॥ ३ ॥

हे नासत्या नासत्यौ युवं युवाम् अमाजुरश्चित् पितृगृहे जूर्यन्त्या[2] अपि[2] दुर्भगाया घोषायाः भगः भवथः। शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—

१. त-'धनवत्सु' नास्ति। २. त१.२.५.६.७-जूर्यतामिति; त४-जूर्यतामिति।

'घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११७. ७) इति। ᵛअनाशोश्चित् अनशनस्यापि ᵛअवितारा रक्षितारौ युवां भवथः। ᵛअपमस्य ᵛचित् जात्यातिनिकृष्टस्यापि[1] रक्षितारौ भवथः। ᵛअन्धस्य ᵛचित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः। ᵛकृशस्य ᵛचित् दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः। किंच ᵛयुवामित् युवामेव ᵛऋतस्य ᵛचित् यज्ञस्यापि[2] भिषजौ वैद्यौ ᵛआहुः विद्वांसः॥

युवं च्यवा॑नं स॒नयं॒ यथा॒ रथं॒ पुन॒र्युवा॑नं च॒रथा॑य तक्षथुः।
निष्टौ॒ग्र्यमू॑हथुर॒द्भ्यस्परि॒ विश्वेत्ता वां॒ सव॑नेषु प्र॒वाच्या॑॥ ४॥

यु॒वम्। च्यवा॑नम्। स॒नय॑म्। यथा॑। रथ॑म्। पुन॒रिति॑। युवा॑नम्। च॒रथा॑य। त॒क्ष॒थुः।
निः। तौ॒ग्र्यम्। ऊ॒ह॒थुः। अ॒त्ऽभ्यः। परि॑। विश्वा॑। इत्। ता। वा॒म्। सव॑नेषु। प्र॒ऽवाच्या॑॥४॥

हे अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛसनयं पुराणं ᵛच्यवानम् ऋषिं ᵛयथा ᵛरथं जीर्णं रथमिव ᵛपुनर्युवानं तरुणं ᵛचरथाय चरणार्थं ᵛतक्षथुः ततक्षथुः। अकुरुतमित्यर्थः। तथा च यास्कः—'युवं च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा' (निरु. ४. १९) इति। किंच युवां ᵛतौग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युम् ᵛअद्भ्यः ᵛपरि समुद्रस्योपरि ᵛनिः ᵛऊहथुः। किंच ᵛवां युवयोः ᵛविश्वा विश्वानि ᵛता तानि कर्माणि ᵛसवनेषु यज्ञेषु ᵛप्रवाच्या प्रवाच्यानि प्रकर्षेण वक्तव्यानि॥

पु॒रा॒णा वां॑ वी॒र्या॒३॒॑ प्र ब्र॑वा॒ जनेऽथो॑ हासथुर्भि॒षजा॑ मयो॒भुवा॑।
ता वां॒ नु नव्या॒ववसे करामहेऽयं ना॑सत्या॒ श्रद॒रिर्यथा॒ दध॑त्॥ ५॥

पु॒रा॒णा। वा॒म्। वी॒र्या॑। प्र। ब्र॒व॒। जने॑। अथो॒ इति॑। ह॒। आ॒स॒थुः। भि॒षजा॑। म॒यः॒ऽभुवा॑।
ता। वा॒म्। नु। नव्यौ॑। अव॑से। क॒रा॒म॒हे॒। अ॒यम्। ना॒स॒त्या॒। श्रत्। अ॒रिः। यथा॑। दध॑त्॥५॥

हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛपुराणा पुराणानि वीर्याणि ᵛजने लोके ᵛप्र[3] ᵛब्रव[3] प्रब्रवीमि। ᵛअथो अपि च हे ᵛनासत्या नासत्यौ युवां ᵛमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ᵛभिषजा भिषजौ वैद्यौ ᵛआसथुः बभूवथुः। ᵛता[4] तौ[4] युवाम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛनव्यौ स्तुत्यौ ᵛकरामहे कुर्मः। ᵛअयम् ᵛअरिः गन्ता पतिर्यजमानः[5] ᵛयथा ᵛश्रत् ᵛदधत् श्रद्दध्यादिति॥ ॥ १५॥

इ॒यं वा॑मह्वे शृणु॒तं मे॑ अश्विना पु॒त्राये॑व पि॒तरा॒ मह्यं॑ शिक्षतम्।
अना॑पिरज्ञा असजा॒त्याम॑तिः पु॒रा तस्या॑ अ॒भिश॑स्ते॒रव॑ स्पृतम्॥ ६॥

इ॒यम्। वा॒म्। अ॒ह्वे॒। शृ॒णु॒तम्। मे॒। अ॒श्वि॒ना॒। पु॒त्राय॑ऽइव। पि॒तरा॑। मह्य॑म्। शि॒क्ष॒त॒म्।
अना॑पिः। अज्ञाः। अ॒स॒ऽजा॒त्या। अम॑तिः। पु॒रा। तस्याः॑। अ॒भिऽश॑स्तेः। अव॑। स्पृ॒त॒म्॥६॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवाम् ᵛइयं घोषा अहम् ᵛअह्वे आह्वयामि। ᵛमे मम संबन्धिनम् इममाह्वानं ᵛशृणुतम्। श्रुत्वा चाह्वानं ᵛमह्यं ᵛपुत्रायेव यथा पुत्राय ᵛपितरा मातापितरौ तद्वत्

---

१. ग—जात्या निकृष्टस्यापि; त-भ६-मु—जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त३-भ१.२.४—जात्यादिकृष्टस्यापि; भ७—जात्यादिकृष्वस्यापि। २. त७—रुणस्यापि। ३. त-भ—'प्र ब्रव' नास्ति। ४. त—सातौ। ५. ग—एव यजमानः।

ᵛशिक्षतं धनं दत्तम्। ᵛअनापिः अबन्धुः ᵛअज्ञा अकृतज्ञा ᵛअभयज्ञात्यामनिः अश्रद्धेया याभिशस्तिः मामागच्छति। ᵛतस्या ᵛअभिशस्तेः ᵛपुरा प्रागेव ᵛअव ᵛस्पृतं मामवपारयतम्॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम्।
युवं हवं वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये॥ ७॥

युवम्। रथेन। विऽमदाय। शुन्ध्युवम्। नि। ऊहथुः। पुरुऽमित्रस्य। योषणाम्।
युवम्। हवम्। वध्रिऽमत्याः। अगच्छतम्। युवम्। सुऽसुतिम्। चक्रथुः। पुरम्ऽधये॥ ७॥

हे अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛपुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य ᵛयोषणां दुहितरं ᵛशुन्ध्युवं नाम जायां ᵛविमदाय विमदनामधेयाय ऋषये ᵛरथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन ᵛन्यूहथुः प्रापयतम्। विमदस्य गृहं नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—'यावभंगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन' (ऋ. सं. १. ११६. १) इति। किंच ᵛयुवं युवां ᵛवध्रिमत्याः संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्तायाः ᵛहवम् आह्वानम् ᵛअगच्छतम्। आगत्य च[1] तस्यै[2] हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतम्[3]। तथा च निगमान्तरम्—'अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः। श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ. सं. १. ११६. १३) इति। किंच ᵛयुवं युवां ᵛपुरंधये बहुप्रज्ञायै वध्रिमत्यै ᵛसुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा ᵛचक्रथुः कृतवन्तौ स्थः॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः।
युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः॥ ८॥

युवम्। विप्रस्य। जरणाम्। उपऽईयुषः। पुनरिति। कलेः। अकृणुतम्। युवत्। वयः।
युवम्। वन्दनम्। ऋश्यऽदात्। उत्। ऊपथुः। युवम्। सद्यः। विश्पलाम्। एतवे। कृथः॥ ८॥

हे अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛविप्रस्य मेधाविनः ᵛजरणां जराम् ᵛउपेयुषः उपगतवतः ᵛकलेः कलिनामधेयस्य ऋषेः ᵛवयः ᵛपुनः पुनरपि ᵛयुवत् युवत्वयुक्तम् ᵛअकृणुतम् अकुरुतम्। तथा च निगमान्तरं—'कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः' (ऋ. सं. १. ११२. १५) इति। किंच ᵛयुवं युवां ᵛवन्दनं जायावियोगसंतापेन कूपपतितं वन्दनाख्यमृषिम् ᵛऋश्यदात् कूपात् ᵛउदूपथुः उदैरयतम्। तथा निगमान्तरम्—'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे' (ऋ. सं. १. ११२. ५) इति। किंच ᵛयुवं युवां ᵛविश्पलाम्। खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्ध्री विश्पला नाम काचित् स्त्री। तां संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नजङ्घां ᵛसद्यः तदैव ᵛएतवे गमनाय ᵛकृथः अकुरुतम्। तथा च निगमान्तरं—'चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम्। सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम्' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इति॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना।
युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये॥ ९॥

युवम्। ह। रेभम्। वृषणा। गुहा। हितम्। उत्। ऐरयतम्। ममृऽवांसम्। अश्विना।
युवम्। ऋबीसम्। उत। तप्तम्। अत्रये। ओमन्ऽवन्तम्। चक्रथुः। सप्तऽवध्रये॥ ९॥

---

१. त-भ६-मु-'च' नास्ति। २. त-भ६-मु-तस्मै। ३. त-भ६-मु-प्रयच्छतं; त३-भ१.४-अप्रयच्छतं; भ२-अप्रायच्छतं।

हे वृषणा वर्षितारौ अश्विना अश्विनौ युवं युवां गुहा गुहायां हितम् असुरैर्निहितं ममृवांसं म्रियमाणं रेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः। तथा च निगमान्तरं—'दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वन्तः। विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण' (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति। उत किंच युवं युवां तप्तम् ऋबीसम् अग्निकुण्डम् अत्रये अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तम् अवनवन्तं चक्रथुः। वृष्ट्या निशमय्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—'हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति। किंच युवां सप्तवध्रये अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूषायां निहितस्य सप्तवध्रिनामधेयस्य ऋषेरर्थाय चक्रथुः। मञ्जूषोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमान्तरं—'वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव। श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम्' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इति॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम्।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम्॥ १०॥

युवम्। श्वेतम्। पेदवे। अश्विना। अश्वम्। नवऽभिः। वाजैः। नवती। च। वाजिनम्।
चर्कृत्यम्। ददथुः। द्रवयत्ऽसखम्। भगम्। न। नृऽभ्यः। हव्यम्। मयःऽभुवम्॥ १०॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां पेदवे पेदुनामधेयाय राज्ञे श्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिनं नवभिः नवती नवत्याश्वैः सहितं चर्कृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं शत्रुमर्त्यानां[1] द्रावयितारं[2] हव्यं ह्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् अश्वं नृभ्यः मनुष्येभ्यः भगं न भजनीयं धनमिव ददथुः प्रायच्छतम्[3]॥ ॥ १६॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयम्।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह॥ ११॥

न। तम्। राजानौ। अदिते। कुतः। चन। न। अंहः। अश्नोति। दुःऽइतम्। नकिः। भयम्।
यम्। अश्विना। सुऽहवा। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी। पुरःऽरथम्। कृणुथः। पत्न्या। सह॥ ११॥

हे राजानौ ईश्वरौ अदिते अदीनौ सुहवौ स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमार्गौ हे अश्विना अश्विनौ युवां यं जनं पुरोरथम् अग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुथः कुरुथः तं जनं कुतश्चन कुतोऽपि अंहः पापं न अश्नोति न व्याप्नोति। दुरितं दुर्गतिरपि न अश्नोति। नकिः न च भयं संसारभयं न प्राप्नोति॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना।
यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः॥ १२॥

आ। तेन। यातम्। मनसः। जवीयसा। रथम्। यम्। वाम्। ऋभवः। चक्रुः। अश्विना।
यस्य। योगे। दुहिता। जायते। दिवः।
उभे इति। अहनी इति। सुदिने इति सुऽदिने। विवस्वतः॥ १२॥

---

१. त-मु-°सखानां। २. ग-त१.२.६-भ१.४.७-अभिद्रावयितारं; भ५-अभिप्रावयितारकं।
३. त-भ-अप्रयच्छतं।

हे ˇअश्विना अश्विनौ ˇवां युवयोः ˇयं ˇरथम् ˇऋभवश्चक्रुः अकार्षुः ˇयस्य रथस्य ˇयोगे संबन्धे सति ˇदिवः ˇदुहिता उषाः ˇजायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे ˇविवस्वतः भास्करात् ˇउभे ˇअहनी अहोरात्रे ˇसुदिने शोभने जायेते ˇतेन रथेन ˇमनसः अपि ˇजवीयसा वेगवत्तरेण ˇआ ˇयातं युवामागच्छतम्[१] ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।
वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।
वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे ˇअश्विना अश्विनौ ˇता तौ युवां ˇजयुषा जयशीलेन रथेन ˇपर्वतम् अद्रिं प्रति ˇवर्तिः मार्गं ˇवि ˇयातं विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरं—'वि जयुषा रथ्या यानमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः' (ऋ. सं. ६. ६२. ७) इति । किंच युवां ˇशयवे शयोरर्थाय ˇधेनुम् ˇअपिन्वतम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय' (ऋ. सं. १. ११८. ८) इति । किंच ˇयुवं युवां ˇवृकस्य ˇअन्तः अनुप्रविष्टां ˇग्रसितां वृकेण ग्रस्तां ˇवर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम् ˇआस्यात् वृकस्य मुखात् ˇशचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ˇअमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमान्तरम्—'अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य' (ऋ. सं. १.११७.१६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।
नि । अमृक्षाम । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सूनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे ˇअश्विना अश्विनौ ˇवां युवयोः ˇएतं यथोक्तं ˇस्तोमं स्तोत्रम् ˇअकर्म अकुर्म । तदेवाह । ˇभृगवो ˇन भृगव इव ˇरथम् ˇअतक्षाम वयं स्तोत्रं संस्कृतवन्तः । कर्मयोगादृभवो भृगव उच्यन्ते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं ˇनित्यं शाश्वतं ˇतनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं ˇसूनुं ˇन औरसं पुत्रमिव स्तोमं ˇदधानाः धारयन्तः ˇमर्ये मनुष्ये ˇन्यमृक्षाम । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ˇयोषणां ˇन । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

'रथं यान्तम्' इति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आर्षं जागतमाश्विनम् । 'रथं यान्तम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुवितायं भूषति ।
प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शमि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युऽमन्तम् । सुविताय । भूषति ।
प्रातःऽयावानम् । विऽभ्वम् । विशेऽविशे । वस्तोःऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शमि ॥ १ ॥

१. त-म२.६-सु-ˇमागच्छतमस्मान् ।

हे ᵛनरा कर्मणां नेतारावश्विनौ ᵛवां युवयोः संबन्धिनं ᵛद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ᵛप्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति[1] प्रातःकाले गन्तारं ᵛविभ्वं विभुं व्यापिनं ᵛविशोविशे सर्वेषु मनुष्येषु ᵛवस्तोर्वस्तोः अन्वहं ᵛवहमानं धनं प्रापयन्तं ᵛयान्तं गच्छन्तं ᵛरथं ᵛकुह कस्मिन् देशे ᵛको ᵛह कः खलु यजमानः ᵛशमि यज्ञरूपे कर्मणि ᵛधिया स्तुतिरूपेण कर्मणा ᵛसुविताय अभ्युदयार्थं ᵛप्रति ᵛभूषति[2] अलंकरोति। कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ इत्यभिप्रायः ॥

कुह॑ स्विद्दो॒षा कुह॒ वस्तो॑र॒श्विना॒ कुहा॑भिपि॒त्वं क॑रत॒ः कुहो॑षतुः ।
को वां॑ शयु॒त्रा वि॒धवे॑व दे॒वरं॒ मर्यं॒ न योषा॑ कृणुते स॒धस्थ॒ आ ॥ २ ॥

कुह॑ । स्वि॒त् । दो॒षा । कुह॑ । वस्तोः॑ । अ॒श्विना॑ । कुह॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । क॒र॒तः॒ । कुह॑ । ऊ॒ष॒तुः॒ ।
कः । वा॒म् । श॒यु॒ऽत्रा । वि॒धवा॑ऽइव । दे॒वर॑म् । मर्य॑म् । न । योषा॑ । कृ॒णु॒ते॒ । स॒ध॒ऽस्थे॑ । आ ॥ २ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛकुह ᵛस्वित् क्व चित् ᵛदोषा रात्रौ भवथ इति शेषः। ᵛकुह ᵛवस्तोः क्व वा दिवा भवथः। ᵛकुह क्व वा ᵛअभिपित्वम् अभिप्राप्तिं ᵛकरतः कुरुथः। ᵛकुह क्व वा ᵛऊषथुः वसथः। किंच ᵛवां युवां ᵛकः यजमानः ᵛसधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये ᵛआ ᵛकृणुते आकुरुते[3]। परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति। तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति। ᵛशयुत्रा शयने ᵛविधवेव यथा मृतभर्तृका नारी ᵛदेवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति। ᵛमर्यं ᵛन यथा च सर्वं मनुष्यं ᵛयोषा सर्वा नारी संभोगकालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—' क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरम्। देवरः कस्माद्द्वितीयो वर उच्यते। विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा। देवरो दीव्यतिकर्मा। मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा। योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने ' (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रा॒तर्जरे॑थे ज॒रणे॑व॒ काप॑या॒ वस्तो॑र्वस्तोर्यज॒ता ग॑च्छथो गृ॒हम् ।
कस्य॑ ध्व॒स्रा भ॑वथ॒ः कस्य॑ वा नरा राजपु॒त्रेव॒ सव॒नाव॑ गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रा॒तः । ज॒रेथे॒ इति॑ । ज॒रणा॑ऽइव । काप॑या । वस्तोः॑ऽवस्तोः । य॒ज॒ता । ग॒च्छ॒थः॒ । गृ॒हम् ।
कस्य॑ । ध्व॒स्रा । भ॒व॒थः॒ । कस्य॑ । वा॒ । न॒रा॒ ।
रा॒ज॒पु॒त्राऽइ॑व । सव॑ना । अव॑ । ग॒च्छ॒थः॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛनरा नेतारावश्विनौ युवां ᵛप्रातः प्रातःकाले ᵛजरेथे स्तोतृभिः स्तूयेथे। तत्र दृष्टान्तः। ᵛजरणेव। यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ ᵛकापया। प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कापा। तया स्तूयेते। तद्वदित्यर्थः। किंच ᵛवस्तोर्वस्तोः अन्वहं ᵛयजता यष्टव्यौ युवां ᵛगृहं यजमानस्य मन्दिरं ᵛगच्छथः प्राप्नुथः। तौ युवां ᵛकस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य ᵛध्वस्रा ध्वंसकौ विनाशयितारौ ᵛभवथः। ᵛकस्य यजमानस्य ᵛसवना सवनानि ᵛराजपुत्रेव राजकुमाराविव[4] युवाम् ᵛअव ᵛगच्छथः प्राप्नुथः ॥

१. त-मु-प्रति विलंबेनग। २. त-भर२-भूषति। ३. त-' आकुरुते ' नास्ति। ४. त-राजकुमारीव।

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवः मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किंच हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवाम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इषम् अन्नं वहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अह्ने । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां खलु परि परितो यती गच्छन्ती राज्ञः दीप्तस्य कक्षीवतः दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्या अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वां युवां पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा सति मे मम अह्ने दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अक्तवे रात्र्यै रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्ववते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तं निरसने शक्तौ भवतम् ॥ १८ ॥

युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि ष्ठः परितो[1] भवथः[1] । अथ जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशायथः रथं[2] प्राप्नुथः[2] । तत्र दृष्टान्तः । कुत्सः न । यथा कुत्सश्चेन्द्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मन्त्रान्तरं—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः' (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिका आसा आस्येन परि भरत बिभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति' (ऋ. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

---

१. ग-त३-म१.४.७-परिभवथः । २. त-व्याप्नुथः ।

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
युवोः । रराव । परि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्ननावं तुग्रपुत्रं भुज्युम् उपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच युवं युवां वशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच युवं युवां शिञ्जारम् अत्रिमग्निकूटादुत्तारयितुम् उशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'अत्रिं शिञ्जारमश्विना' (ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच युवोः युवयोः सख्यं मित्रत्वं रराव हविषां प्रदाता यजमानः परि आसते पर्यास्ते । वचनव्यत्ययः । किंच युवोः युवयोः अवसा रक्षणेन अहं घोषा सुम्नं सुखम् आ चके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिऽभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु कृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा उरुष्यथः रक्षथः । किंच युवं युवां शयुं शयुनामानमृषिमुरुष्यथः । किंच युवं युवां विधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं विधवां च अपतिकां वध्रिमतीं योद्धीं स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां स्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं सप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं व्रजं मेघम् । 'व्रजश्चरुः' इति मेघनामसु पाठात् । सनिभ्यः हविषां दातृभ्यः अप ऊर्णुथः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।
आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्ने भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽइव । सिन्धवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥९॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादियं घोषा योषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा जनिष्ट जाता । अस्याः समीपं कनीनकः कन्याकामः पतिः पतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः दंसनाः अनु वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्षीकृत्य वीरुधः ओषधयः वि चारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । अस्मै कनीनकाय निवनेव प्रवणेनेव सिन्धवः उदकानि आ रीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच अह्ने केनाप्यहन्तव्याय अस्मै कनीनकाय तत् संभोगसमर्थं पतित्वनं यौवनं भवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृऽभ्यः । ये । इदम् । सम्ऽएरिरे । मयः । पतिऽभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥१०॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् ये नरः पतयो जायानां जीवं जीवनमुद्दिश्य रुदन्ति । रोदनेनापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः अध्वरे यज्ञे वि मयन्ते निवेशयन्ति च किंच तासु दीर्घां महतीं प्रसितिं भुजयोः प्रबन्धनम् अनु दीधियुः अनुदधति । इदं वामं वननीयमपत्यं पितृभ्यः समीरिरे संप्रेरयन्ति च[1] । तेभ्यः पतिभ्यः जनयः जायाः परिष्वजे परिष्वङ्गार्थं मयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥　　॥ १९ ॥

न तस्यं विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।
प्रियोस्रियस्य वृषभस्यं रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्यं । विद्म । तत् । ऊँ इतिं । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्याः । क्षेतिं । योनिषु ।
प्रियऽउस्रियस्य । वृषभस्यं । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे अश्विना अश्विनौ तस्य तत् सुखं वयं न विद्म न जानीमः । तत्सुखं यूयं[2] सु[3] सुष्ठु प्र वोचत । बहुवचनं पूजार्थम् । युवा ह तरुणः खलु मत्पतिः युवत्याः यौवनान्वितायाः मम योनिषु गृहेषु यत् क्षेति निवसतीति । किंच प्रियोस्रियस्य प्रिययुवतेः वृषभस्य सेक्तुः रेतिनः रेतस्विनो मत्पतेः गृहं गमेम गच्छेम । वयं तत् गृहम् उश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्त्सुमतिर्वाजिनीवसू न्यंश्विना हृत्सु कामां अयंसत ।
अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यां अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इतिं वाजिनीऽवसू ।
नि । अश्विना । हृत्ऽसु । कामाः । अयंसत ।
अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पती इतिं । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे अश्विना अश्विनौ मिथुना मिथुनौ परस्परं सहितौ वां युवां सुमतिः आ अगन् आगच्छतु । हृत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु कामाः अभिलाषाः नि अयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां गोपा मम गोपायितारौ अभूतं भवतम् । अपि च प्रियाः सत्यो वयम् अर्यम्णः पत्युः दुर्यान् गृहान् अशीमहि प्राप्नुयाम[4] ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।
कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्ठामप दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहऽवीरम् । वचस्यवे ।
कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपानम् । शुभः । पती इतिं ।
स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अप । दुःऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ मन्दसाना मन्दसानौ ता तौ युवां मनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः दुरोणे गृहे वचस्यवे युष्मत्स्तुतिकामायै मह्यं सहवीरं पुत्रादिसहितं रयिं धनम् आ धत्तं स्थापयतम् ।

---

१. त-भ६-मु-' च ' नास्ति । २. ग-युवां । ३. त-भ-' सु ' नास्ति । ४. त-भ-प्राप्नुयामः ।

किंच हे अश्विनौ ᐯशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम ᐯतीर्थं पानाय ᐯसुप्रपाणं ᐯकृतं कुरुतम्। किंच युवां ᐯपथेष्ठां मार्गस्थं ᐯस्थाणुं वृक्षं ᐯदुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च ᐯअप ᐯहतम् अपगमयतम् ॥

क्व स्विदद्य कतमास्वश्विना विक्षु दस्रा मादयेते शुभस्पती।
क ईं नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क्व। स्वित्। अद्य। कतमासु। अश्विना। विक्षु। दस्रा। मादयेते इति। शुभः। पती इति।
कः। ईम्। नि। येमे। कतमस्य। जग्मतुः। विप्रस्य। वा। यजमानस्य। वा। गृहम् ॥ १४ ॥

हे ᐯअश्विना अश्विनौ ᐯदस्रा दर्शनीयौ ᐯशुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ ᐯक्व ᐯस्वित् क्व स्थितौ[1] जनपदे ᐯअद्य अस्मिन्नहनि ᐯकतमासु कासु ᐯविक्षु प्रजासु ᐯमादयेते आस्मानं तर्पयतः। किंच ᐯकः यजमानः ᐯईम् एतौ ᐯनि ᐯयेमे नियच्छति। किंच भवन्तौ ᐯकतमस्य ᐯविप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः[2] ᐯयजमानस्य ᐯगृहं ᐯवा[2] ᐯजग्मतुः गतवन्तौ ॥ ॥ २० ॥

'समानम्' इति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्त्यस्यार्षं जागतमाश्विनम्। अनुक्रान्तं च—'समानं तृचं सुहस्त्यो घौषेयः' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्यं पुरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवना गनिग्मतम्।
परिज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उषसो हवामहे ॥ १ ॥

समानम्। ऊँ इति। त्यम्। पुरुऽहूतम्। उक्थ्यम्। रथम्। त्रिऽचक्रम्। सवना। गनिग्मतम्।
परिऽज्मानम्। विदथ्यम्। सुवृक्तिऽभिः। वयम्। विऽउष्टौ। उषसः। हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः ᐯसमानमु साधारणमेव ᐯत्यं तं ᐯपुरुहूतं बहुभिराहूतम् ᐯउक्थ्यं प्रशस्यं ᐯत्रिचक्रं ᐯसवना सवनानि यज्ञान् ᐯगनिग्मतं प्रतिगच्छन्तं ᐯपरिज्मानं परितो गन्तारं ᐯविदथ्यं यज्ञहितं ᐯरथम् ᐯउषसः ᐯव्युष्टौ ᐯसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ᐯवयं ᐯहवामहे आह्वयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम्।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम्। नासत्या। अधि। तिष्ठथः। प्रातःऽयावानम्। मधुऽवाहनम्। रथम्।
विशः। येन। गच्छथः। यज्वरीः। नरा। कीरेः। चित्। यज्ञम्। होतृऽमन्तम्। अश्विना ॥ २ ॥

हे ᐯनासत्या नासत्यभूतौ[3] सत्यस्य प्रणेतारौ वा ᐯनरा नेतारावश्विनौ युवां ᐯप्रातर्युजं प्रातःकालेऽश्वैर्युज्यमानं ᐯप्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं ᐯमधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं ᐯरथम् ᐯअधि ᐯतिष्ठथः[4]। आरोहतमित्यर्थः। ᐯयज्वरीः यजनशीलाः ᐯविशः प्रजाः ᐯयेन रथेन ᐯगच्छथः। ᐯयेन च ᐯकीरेश्चित् स्तोतुरपि ᐯहोतृमन्तम् ऋत्विग्युक्तं ᐯयज्ञं गच्छथः ॥

१. ग-त३-स्थितवा; म१.४.७-स्थिता। २. म-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं। ३. ग-त३-म६-सत्यभूतौ। ४. ग-न३-म-तिष्ठथः अधितिष्ठतं।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् ।
विप्रस्य वा यत्सवनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुऽपाणिम् । सुऽहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतऽदक्षम् । दमूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सवनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मधुपाणिं सोमपाणिम् अध्वर्युं वा सुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां धृतदक्षं धृतबलं दमूनसं दानमनसम् अग्निधं वा ऋत्विग्विशेषं समायातम्[1] । तदेव दर्शयति । यत् यद्यपि विप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः सवनानि यज्ञान् गच्छथः तथापि अतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः मधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् आ यातम् अन्वागच्छतम् ॥   ॥ २१ ॥

'अस्तेव' इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'अस्तेवैकादश कृष्णः' इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन आवापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

प्रतरं प्रवृद्धतरं लायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं सु सुष्ठु अस्यन् क्षिपन् अस्तेव यथा क्षेप्ता धानुष्कः भूषन्निव यथा च अलंकारमलंकुर्वन् अलंकर्ता तद्वत् स्तोममस्मै इन्द्राय प्र भर प्रापय । हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे विप्राः मेधाविनः यूयं वाचा स्तुत्या अर्यः अरेः शत्रोः वाचं तरत नितरां[2] तरत[2] । निराकुरुतेत्यर्थः[3] । हे जरितः स्तोतः त्वं सोमे सोमयागे इन्द्रं नि रमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।
कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऋष्टम् । आ । च्यवय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे जरितः त्वं दोहेन कामानां दोहनार्थं गां गोरूपं सखायं प्रियम् इन्द्रम् उप शिक्ष वशं नय । किंच जारं भूतानां जरयितारमिन्द्रं प्र बोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच पूर्णम् उदकेन पूरितं कोशं न पात्रमिव[4] वसुना हिरण्यादिना धनेन न्यृष्टं नीचैर्गतं शूरं वीरमिन्द्रं मघदेयाय धनदानाय आ च्यवय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

---

१. ग–मामागतं; त–मामायातं । २. ग-त-भ–'नितरां तरत' नास्ति । ३. त१.२.६.७–नितरां कुरुतेत्यर्थः । ४. ग–पात्रमिव वीतिविभिः; त-भ२–पात्रमिव वाचिभिः; त३-भ१.४.६.७–पात्रमिव वीचिभिः; भ५–पात्रमिव वीथिभिः; मु–पात्रमिव वारिभिः ।

किमङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।
अप्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अप्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । ᵛअङ्ग हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛशक्र इन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛकिं[1] किमर्थं ᵛभोजं स्तोतॄणां भोजकमभीष्टम् ᵛआहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव स्तोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति ᵛमा[2] स्तोतारं ᵛशिशीहि धनदानेन तीक्ष्णीकुरु । ᵛत्वा त्वां ᵛशिशयं स्तोतॄणां संस्कर्तारं ᵛश्रृणोमि । किंच ᵛमम ᵛधीः बुद्धिः ᵛअप्नस्वती कर्मवती ᵛअस्तु भवतु । किंच ᵛनः अस्माकं ᵛवसुविदं धनस्य लम्भकं ᵛभगं भाग्यम् ᵛआ ᵛभर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । सम्ऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वां ᵛजनाः ᵛममसत्येषु संग्रामेषु ᵛवि ᵛह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् । एतदेव दर्शयति । ᵛसमीके युद्धे ᵛसंतस्थानाः सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । ᵛअत्र अस्मिन्नाह्वाने सः ᵛशूरः वीर इन्द्रः तं[3] ᵛयुजं सखायं ᵛकृणुते कुरुते ᵛयो[4] ᵛहविष्मान् भवति । ᵛअसुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह ᵛसख्यं सखित्वं ᵛन ᵛवष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्त्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान् ।
तस्मै शत्रून्त्सुतुकान्प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अह्नः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

ᵛप्रयस्वान् हविष्मान् ᵛयः यजमानः ᵛस्पन्द्रं स्पन्दनशीलं गवाश्वादिकं ᵛबहुलं प्रभूतं ᵛधनं ᵛन यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛतीव्रान् तीव्ररसान् ᵛसोमान् ᵛआसुनोति अभिषुणोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । ᵛतस्मै यजमानाय ᵛप्रातरह्नः पूर्वाह्णे ᵛसुतुकान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रसहितान्[5] वा[5] ᵛस्वष्ट्रान् शोभनायुधान्[6] ᵛशत्रून् ᵛनि ᵛयुवति स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच ᵛवृत्रं तदीयमुपद्रवं ᵛहन्ति हिनस्ति ॥ ॥ २२ ॥

१. त-भ६–'किं' नास्ति । २. ग-भ७–मां; भ६–मा मां । ३. त-भ१.२.४.७–त्वं; भ६–'तं' नास्ति । ४. त–'यो' नास्ति । ५. ग–शोभनपुत्रान्; त–शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३–शोभनसहितपुत्रान् वा; भ१.४–शोभनरहितपुत्रान् वा; भ२–शोभनसहिता पुत्रान् वा; भ६–शोभनसहितान् पुत्रान् वा; मु–शोभनपुत्रान् वा । ६. त-भ२–ज्ञानायुधान्; त३-भ१.४–शोभायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।
आराच्चित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघऽवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् इन्द्रे वयं धीपेयाः सुहस्त्याः शंसं स्तुतिं दधिम विदध्मः । यः च मघवा धनवानिन्द्रः अस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय आश्रयति । अस्य इन्द्रस्य शत्रुः आरात् दूर एव सन् चित् सन्नपि भयतां बिभेतु । किंच अस्मै इन्द्राय जन्या जन्यानि शत्रुजनपदभवानि द्युम्ना द्युम्नान्यन्नानि नि नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । भोजनीयानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।
अस्मे धेहि यवमद्गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुऽहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधि । धियम् । जरित्रे । वाजऽरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्रः उद्गूर्णः शम्बः वज्रः । तथा च यास्कः— 'शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा' (निरु. ५. २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम् अस्मदरिम् आरात् अस्मत्समीपात् दूरम् अप बाधस्व त्वमपगमय । किंच अस्मे अस्मासु यवमत् यवयुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धेहि निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां रमणीयान्नं धियं कर्म कृधि कुरु ॥

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।
नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषऽसवासः । अग्मन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

अन्तः जठरे यम् इन्द्रं वृषसवासः वृषसवा अग्नौ सोमस्य वर्षितृभिरध्वर्युभिरभिषुताः तीव्राः तीव्ररसाः बहुलान्तासः बहुलमन्नादिकमन्ते येभ्यस्ते बहुलान्ताः सोमाः प्र अग्मन् प्रगच्छन्ति स मघवा धनवानिन्द्रः दामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसत् नियच्छति । किंतु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूरि अधिकं वामं वननीयं धनं नि वहति नितरां प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले ।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतम् । यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥ ९ ॥

१. ग-निदधामः; त-म-मु-विदधीमः ।   २. त-म-'अस्मे' नास्ति

ᵛउत अपि चेन्द्रः ᵛप्रहां प्रहन्तारम् ᵛअतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थे । अभिपूजितं गमयित्वा ᵛजयाति जयति । किंच ᵛयत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः। ᵛश्वघ्नी कितवः ᵛकृतं कृतसमयं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये ᵛविचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः ᵛकाले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच ᵛयः मनुष्यः ᵛदेवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यार्थाय ᵛधना धनानि ᵛन ᵛरुणद्धि नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु ᵛस्वधावान् बलवानिन्द्रः ᵛतं देवकामं ᵛराया धनेन ᵛसं ᵛसृजति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तव प्रसादात् ᵛदुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् ᵛअमतिं दुर्बुद्धिं ᵛवयं गोषेयाः सुहस्त्याः ᵛगोभिः पशुभिः ᵛतरेम निस्तरेम । किंच ᵛयवेन ᵛविश्वां व्याप्तां ᵛक्षुधं तरेम । किंच ᵛप्रथमाः मुख्यानि ᵛधनानि ᵛराजभिः धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच ᵛअस्माकेन अस्मदीयेन ᵛवृजनेन बलेन ᵛजयेम । शत्रूनिति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

ᵛपश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् ᵛअघायोः पापकाच्छत्रोः ᵛनः अस्मान् ᵛबृहस्पतिः ᵛपरि[1] ᵛपातु रक्षतु । ᵛउत अपि च ᵛउत्तरस्मात् उत्तरतः ᵛअधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान्[1] परि[2] पातु[2] । ᵛउत अपि च ᵛइन्द्रः ᵛपुरस्तात् पूर्वतः ᵛमध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः ᵛनः अस्मान् परि पातु । किंच ᵛसखा सखिभूतेन्द्रः ᵛसखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं ᵛवरिवः धनं ᵛकृणोतु करोतु ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—'अच्छा मे द्विस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । षष्ठेऽहन्यप्यस्यैतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।
परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

---

१. त-म६-'परि...नोऽस्मान्' नास्ति । २. त३-म१.२.४-बृहस्पतिः परिपातु ।

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्य[1] कृष्णस्य[1] मे मम स्वर्विदः सर्वस्य लम्भयितृणः सध्रीचीः संगताः विश्वाः व्याप्ताः उशतीः कामयमानाः मतयः स्तुतयः इन्द्रम् अच्छ अनूषत अभिष्टुवन्ति । किंच जनयः जायाः यथा पतिं भर्तारं मर्यं न यथा च मनुष्यं शुन्ध्युं शुद्धं दोषवर्जितं मघवानं धनवन्तम् ऊतये रक्षणार्थं परि ष्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्वदिन्द्रं मे स्तुतयः परि ष्वजन्ते ॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुऽहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वद्रिक् त्वदभिमुखं मे मदीयं मनः न घ न खलु अप वेति त्वत्तोऽपगच्छति । किंच त्वे इत् त्वय्येव कामम् अभिलाषं शिश्रय स्थापयामि । किंच राजेव ईश्वर इव बर्हिषि अधि नि षदः निषीद । किंच ते तव अस्मिन् सोमे अवपानमस्तु भवतु ॥

विषूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विषुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रः अमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा विषूवृत् विष्वग्वर्तको भवतु । उत अपि च क्षुधः बुभुक्षाया विषूवृत् भवतु । किंच सः इत् स एव मघवा धनवानिन्द्रः वस्वः वासयितुः रायः धनस्य ईशते ईष्टे । किंच वृषभस्य वर्षितुः तस्येत् इन्द्रस्यैव इमे प्रसिद्धाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः नद्यः प्रवणे देशे वयः अन्नं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्व१र्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शवसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न यथा पक्षिणः सुपलाशं शोभनपर्णं वृक्षम् आसीदन्ति[2] तद्वत् मन्दिनः मदकराः चमूषदः चमसपात्रेषु स्थातारः सोमासः सोमाः इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति । अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एषाम् इन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां शवसा वेगेन युक्तम् अनीकम् अग्रं प्र दविद्युतत्

---

१. ग–हे इंद्र यस्य सुहस्त्यस्य; त३-म१.४.५.७–हे घोषे यस्य सुहस्त्यस्य । २. त१.२.६.७–आसदन् आसीदंति ।

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः ᵛस्वः स्वात्मना ᵛआर्यं प्रेर्यं ᵛज्योतिः आदित्याख्यं तेजः ᵛमनवे मनुष्येभ्यः ᵛविदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।
न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥५॥

ᵛश्वघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः ᵛदेवने द्यूते ᵛकृतं ᵛन यथा कृतं ᵛवि ᵛचिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । ᵛयत् यदा ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛसंवर्गं सम्यग्वृष्टेर्वर्जयितारं ᵛसूर्यम् आदित्यं ᵛजयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛते[१] तव ᵛतत्[१] सूर्यजयलक्षणं ᵛवीर्यं वीरत्वम् ᵛअन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् ᵛअनु अनुकर्तुं ᵛन ᵛशकत् न शक्नोति । ᵛपुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं ᵛन[२] शकत्[२] न शक्नोति[३] । ᵛउत अपि च ᵛनूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं ᵛन शक्नोति ॥ ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सवनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

ᵛवृषा कामानां वर्षिता ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛविशंविशं सर्वान् मनुष्यान् ᵛपर्यशायत परिशेते । किंच ᵛजनानां स्तोतृजनानां ᵛधेनाः स्तुतीः ᵛअवचाकशत् अभिपश्यति । किंच ᵛशक्रः इन्द्रः ᵛयस्याह यस्यैव यजमानस्य ᵛसवनेषु ᵛरण्यति रमते ᵛसः यजमानः ᵛतीव्रैः तीव्रकरैः प्रदीयमानैः ᵛसोमैः ᵛपृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् ᵛसहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याइव ह्रदम् ।
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याःऽइव । ह्रदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सदने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

ᵛयत् यदा ᵛसोमासः सोमाः ᵛइन्द्रम् ᵛअभि ᵛसमक्षरन् अभिक्षरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । ᵛआपो ᵛन यथा आपः ᵛसिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । ᵛकुल्याइव यथा च कुल्याः ᵛह्रदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛमहः महत्त्वं ᵛसदने यज्ञगृहे[४] ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛवर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । ᵛयवं ᵛन यथा यवं यवसस्यं ᵛवृष्टिः । कर्तरि क्तिन् । वर्षिता पर्जन्यः ᵛदिव्येन दिवि भवेन ᵛदानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति[५] तद्वदित्यर्थः ॥

---

१. ग-तत्प्रकृतं; त-भ-ते तव । २. त-'न शकत्' नास्ति । ३. त-भ२-शक्नोति कृत् । ४. त-भ-यज्ञे । ५. त-भ-वर्धयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

ᵛरजःसु लोकेषु ᵛवृषा ᵛन यथा वृषभः ᵛक्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय ᵛपतयत् गच्छति तद्वत् ᵛयः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् ᵛअर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिना इन्द्रस्य पालयितव्याः ᵛइमाः प्रसिद्धाः ᵛअपः वृष्ट्युदकानि ᵛआ ᵛअकृणोत् आकृणोति अस्मदभिमुखं करोति ᵛसः ᵛमघवा[1] धनवानिन्द्रः[1] ᵛसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ᵛजीरदानवे क्षिप्रदानाय ᵛहविष्मते ᵛमनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ᵛज्योतिः तेजः ᵛअविन्दत् प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्व१र्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

ᵛपरशुः इन्द्रस्य वज्रः ᵛज्योतिषा तेजसा ᵛसह ᵛउज्जायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामित्यर्थः । किंच ᵛऋतस्य सत्यस्य ᵛसुदुघा माध्यमिका वाक् ᵛपुराणवत् प्रत्नवत् काले ᵛभूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किंच इन्द्रः ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛभानुना दीप्त्या ᵛशुचिः ज्वलन् ᵛवि ᵛरोचतां प्रकाशताम् । किंच ᵛसत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः ᵛस्वर्न आदित्य इव ᵛशुक्रं ज्वलन् ᵛशुशुचीत ᵛअत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतदृग्द्वयं प्रागेव व्याख्यातम् ॥   ॥ २५ ॥

'आ यातु' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्यार्षमैन्द्रम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ततः षड् जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—'आ यातु त्रिस्त्रिष्टुबादि' इति । आभि-

1. त—मघवानिंद्रः ।

प्रविकेषूक्थ्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदमावापार्थम्। सूत्रितं च—'आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान्।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ। यातु। इन्द्रः। स्वऽपतिः। मदाय। यः। धर्मणा। तूतुजानः। तुविष्मान्।
प्रऽत्वक्षाणः। अति। विश्वा। सहांसि। अपारेण। महता। वृष्ण्येन ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तूतुजानः त्वरमाणः तुविष्मान् वृद्धिमान् विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रुबलानि अपारेण महता अधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति गच्छतीति शेषः। स्वपतिः धनपतिः इन्द्रः मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेन आ यातु अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ।
शीभं राजन्त्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा। रथः। सुऽयमा। हरी इति। ते। मिम्यक्ष। वज्रः। नृऽपते। गभस्तौ।
शीभम्। राजन्। सुऽपथा। आ। याहि। अर्वाङ्। वर्धाम। ते। पपुषः। वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

हे नृपते नृणां पालकेन्द्र ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानः हरी अश्वावपि सुयमा सुयमौ। सुबद्धावित्यर्थः। किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रः मिम्यक्ष संहतो भवति। तथा सति हे राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र शीभं[1] शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेण अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ। आगत्य पपुषः सोमं पीतवतः ते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम्।
प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ। इन्द्रऽवाहः। नृऽपतिम्। वज्रऽबाहुम्। उग्रम्। उग्रासः। तविषासः। एनम्।
प्रऽत्वक्षसम्। वृषभम्। सत्यऽशुष्मम्। आ। ईम्। अस्मऽत्रा। सधऽमादः। वहन्तु ॥ ३ ॥

नृपतिं नृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् उग्रम् उद्गूर्णं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनूकर्तारं वृषभं कामानां वर्षितारं सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् एनम् इन्द्रम्। आ ईम् इति पूरणौ। उग्रासः उद्गूर्णाः तविषासः प्रवृद्धाः सधमादः सह माद्यन्तः इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः अस्मत्रा अस्मासु आ वहन्तु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे।
ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

---

१. त-म६.७-'शीभं' नास्ति।

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्व । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानाम् । इनः । वृधे ॥ ४

हे इन्द्र त्वम् ^v^एव एवं ^v^पतिं पालकं ^v^द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं ^v^सचेतसं सप्रज्ञम् ^v^ऊर्जः ^v^स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं ^v^धरुणे धारके जठरे ^v^आ ^v^वृषायसे आसिञ्चसे । धारयसीत्यर्थः । किंच मह्यम् ^v^ओजः बलं ^v^कृष्व कुरुष्व । ^v^त्वे त्वयि अस्मान् ^v^अपि ^v^सं ^v^गृभाय संगृहाण च । किंच ^v^केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । ' केनिप उशिजः ' इति मेधाविनामसु पाठात् । ^v^वृधे वर्धनाय ^v^यथा यथावत् सर्वथा[1] ^v^इनः स्वामी ^v^असः भवसि ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि ।
अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^v^वसूनि त्वद्देयानि धनानि ^v^अस्मे मयि[2] ^v^आ[2] ^v^गमन् आगच्छन्तु । ^v^हि यस्मात् त्वामहं ^v^शंसिषं स्तौमि । किंच ^v^सोमिनः सोमवतो मम ^v^स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं ^v^भरं यज्ञम् ^v^आ ^v^याहि त्वमागच्छ । किंच ^v^त्वमीशिषे धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः ^v^सः त्वम् ^v^अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते ^v^बर्हिषि ^v^आ ^v^सत्सि आसीद । किंच ^v^तव सोमपात्राणि ^v^धर्मणा राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि[3] ॥   ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा ।
न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥६॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते ^v^पृथक् ^v^प्रायन् देवलोकान् पृथग्गच्छन्ति ये ^v^प्रथमाः पूर्वे मुख्या वा ^v^देवहूतयः देवानामाह्वातारः । कर्तरि कृत् । किंच ^v^दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि ^v^श्रवस्यानि श्रवणीयानि यशांसि ^v^अकृण्वत[4] अकुर्वत । किंच ^v^ये त्वत्प्रसादरहिता जनाः ^v^यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम् । यज्ञमयीमित्यर्थः । ^v^नावम् ^v^आरुहम् आरोढुं ^v^न ^v^शेकुः न शक्नुवन्ति ^v^ते ^v^केपयः कुत्सितपूयकर्माणः पापकर्माणो जनाः ^v^ईर्मैव ऋणेनैव ^v^न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः । तथा च यास्कः—' पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमथ ये नाशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा ' (निरु. ५. २५) इति ॥

---

१. त-' सर्वथा ' नास्ति । २. त१.२.६.७–अस्मासु । ३. त१.२.६.७–'मशक्यानि भवति शेषः ।
४. त–कृण्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव। एव। अपाक्। अपरे। सन्तु। दुःऽध्यः। अश्वाः। येषाम्। दुःऽयुजः। आऽयुयुज्रे।
इत्था। ये। प्राक्। उपरे। सन्ति। दावने। पुरूणि। यत्र। वयुनानि। भोजना ॥ ७ ॥

एवैव एवमेव दूढ्यः दुर्बुद्धयः अपरे अन्ये। अयज्वान इत्यर्थः। अपाक् अपाचीना अधोगन्तारः सन्तु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वताम्[1] अश्वाः दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः अश्वाः आयुयुज्रे रथेषु युज्यन्ते। ये सत्यपि सामर्थ्ये न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः। किंच इत्था इत्थं ते स्वर्गगामिनो भवन्ति[2] ये उपरे यज्वानः प्राक् मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय सन्ति[3] भवन्ति[3]। यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा भोजना भोग्यानि धनानि पुरूणि बहूनि देवेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरीँरज्राँ रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत्।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥८॥

गिरीन्। अज्रान्। रेजमानान्। अधारयत्। द्यौः। क्रन्दत्। अन्तरिक्षाणि। कोपयत्।
समीचीने इति सम्ऽईचीने। धिषणे इति। वि। स्कभायति।
वृष्णः। पीत्वा। मदे। उक्थानि। शंसति ॥ ८ ॥

गिरीन् मेघान् अज्रान् गमनशीलान् रेजमानान् कम्पमानान् अधारयत् इन्द्रो[4] धारितवान्[4]। निश्चलान्[5] कृतवानित्यर्थः। किंच द्यौः द्युलोकस्तन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् क्रन्दत् क्रन्दति। इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम्। किंचेन्द्रः अन्तरिक्षाणि कोपयत् कोपयति। संक्षोभयतीत्यर्थः। किंचेन्द्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तभ्नाति। स्तम्भयतीत्यर्थः। किंचेन्द्रः वृष्णः स्वोदरस्यासेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति प्रब्रवीति ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम्। बिभर्मि। सुऽकृतम्। ते। अङ्कुशम्। येन। आऽरुजासि। मघऽवन्। शफऽआरुजः।
अस्मिन्। सु। ते। सवने। अस्तु। ओक्यम्। सुते। इष्टौ। मघऽवन्। बोधि। आऽभगः ॥९॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव सुकृतं संस्कृतम् इमम् अङ्कुशं बिभर्मि धारयामि। अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते। स्तुतिं धारयामीत्यर्थः। येन स्तुतिलक्षणाङ्कुशेन[6] स्तुतः सन् त्वं शफारुजः आभिमुख्येन परबलानां हन्तॄनैरावतादीन् गजान् आरुजासि

१. त१.२.६.७-म१.२.४-यज्ञकुर्वतां; त४.५-यज्ञं कुर्वतां। २. त-'भवन्ति' नास्ति। ३. त-म६-संभवंति। ४. त-'इन्द्रो धारितवान्' नास्ति। ५. त-म६-निश्चितान्। ६. ग-त३-म१.४.५.७-स्तुतिरूपेणांकुशेन।

आभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः। किंच ᵛते तव ᵛअस्मिन् अस्मदीये ᵛभवने ᵛओक्यम् ओको निवासः ᵛअस्तु भवतु। किंच हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛआभगः आभजनीयस्त्वं ᵛसुते सुतसोमे ᵛइष्टौ यज्ञे ᵛबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिंष्टरेमामंतिं दुरेवां यवेंन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृग्द्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘ दिवस्परि ’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। तथा चानुक्रान्तं—‘ दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं तु ’ इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते अस्य सूक्तस्यान्त्यां वर्जयित्वा। सूत्रितं च—‘ दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। क्षामवत्याम् ‘ अक्रन्ददग्निः ’ इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—‘ अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः ’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परिं जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परिं । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परिं । जातऽवेदाः ।
तृतीयम् । अप्ऽसु । नृऽमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

ᵛअग्निः ᵛप्रथमं पूर्वं ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपरि उपरि आदित्यात्मना ᵛजज्ञे जातः। ᵛजातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः ᵛद्वितीयम् ᵛअस्मत् अस्माकं ᵛपरि उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे। ᵛनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः ᵛतृतीयमप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे। एवंविधम् ᵛएनम् अग्निं ᵛस्वाधीः सुप्रज्ञाता[1] ᵛअजस्रम् अनवरतम् ᵛइन्धानः दीपयन् ᵛजरते स्तौति। यद्वा। वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मन्त्रस्यार्थो द्रष्टव्यः। तद्यथा—‘ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति। प्राणो वै द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीरिति यो[2] वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः ’ (श. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति[2] ॥

विद्मा तें अग्ने त्रेधा त्रयाणिं विद्मा ते धाम विभृंता पुरुत्रा ।
विद्मा ते नामं परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थं ॥ २ ॥

१. त-भ६-मु-सुप्रज्ञो नेता; भ१.२.४.७–सुप्राज्ञो नेता। २. न–‘ यो वा...इति ’ नास्ति।

वि॒द्म । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्रे॒धा । त्र॒याणि॑ । वि॒द्म । ते॒ । धाम॑ । विऽभृ॑ता । पु॒रु॒ऽत्रा ।
वि॒द्म । ते॒ । नाम॑ । प॒र॒मम् । गुहा॑ । यत् । वि॒द्म । तम् । उत्स॑म् । यतः॑ । आ॒ऽज॒गन्थ॑ ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛते तव ᵛत्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि ᵛत्रयाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि त्रीणि रूपाणि ᵛविद्म वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ᵛते तव ᵛधाम[1] धामानि स्थानानि ᵛविभृता विभृतानि ᵛपुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि ᵛविद्म । किंच ᵛते तव ᵛगुहा गूढम् अवेदविद्भिरविज्ञातं[2] ᵛपरमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं ᵛयत् ᵛनाम अस्ति तत् ᵛविद्म वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं ᵛयतः यस्मात् ᵛआजगन्थ आगतवानसि । उत्पन्नवानित्यर्थः । ᵛतम् ᵛउत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं ᵛविद्म जानीमः ॥

स॒मु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व१॒॑न्तर्नृ॒चक्षा॑ ईधे दि॒वो अ॑ग्न॒ ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्थि॒वांस॑म॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑वर्धन् ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रे । त्वा॒ । नृ॒ऽमना॑ः । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । नृ॒ऽचक्षा॑ः । ई॒धे । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ । त्वा॒ । रज॑सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । म॒हि॒षाः । अ॒व॒र्ध॒न् ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसमुद्रे महोदधौ जायमानम् ᵛअप्स्वन्तः अपां मध्ये वडवात्मना स्थितं ᵛत्वा त्वां ᵛनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ᵛईधे संदीपितवान् । किंच ᵛनृचक्षाः नृणां प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः ᵛदिवः द्युलोकस्य संबन्धिनि ᵛऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले यज्ञे वा ᵛईधे संदीपितवान् । किंच ᵛतृतीये त्रयाणां पूरके ᵛअपां वृष्ट्युदकानाम् ᵛउपस्थे स्थाने ᵛरजसि अन्तरिक्षलोके ᵛतस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं ᵛत्वा त्वां ᵛमहिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा मरुदादयः स्तोतारः ᵛअवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा[3] प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो[4] दिव[4] ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपामुपस्थे[5] महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत्' (श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ४ ॥

अक्र॑न्दत् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम॑ । रेरि॑हत् । वी॒रुधः॑ । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । वि । हि । ईम् । इ॒द्धः । अख्य॑त् ।
आ । रोद॑सी॒ इति॑ । भा॒नुना॑ । भा॒ति॒ । अ॒न्तरिति॑ ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते[6] । ᵛअग्निः दावाग्निः ᵛस्तनयन्निव ᵛद्यौः यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो महान्तं शब्दं करोति तद्वत् ᵛअक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्नित्यत्राह । ᵛक्षाम क्षामां

१. त३-म-सद्म । २. त-म-मु-अवेदविद्वद्भि° । ३. त-म-मु-तदा । ४. त-म-मु-आप इव । ५. त१.३.७-म२-रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-त३-म५.६-अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः ओषधीश्च समञ्जन् व्रक्षयन् । मंनापयन्निन्यर्थः । किंच मद्यः तत्क्षणे[1] समाने काले जज्ञानः जायमानः इद्धः दीप्तः ईम् इदं स्वेन दग्धं वस्तुजातं वि अख्यत् विविधं पश्यति । हि इति पादपूरणः । किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः अन्तरेण भानुना स्वदीप्त्या भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—' अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्[2] क्षामा[3] रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति[3] सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदिति सद्यो वा[4] एष जज्ञान इदं सर्वं विख्या- पयत्या[5] रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः' (श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः[6] । यद्वा । इयं[6] दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उत्ऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमऽगोपाः ।
वसुः । सूनुः । सहसः । अप्ऽसु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दाता रयीणां धनानां धरुणः धारकः मनीषा- णाम् ईप्सितार्थानां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपा वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः सहसः बलस्य सूनुः अप्सु उदकेषु स्थितः राजा सर्वस्येश्वरः[7] उषसाम् अग्रे प्रभातकाले इधानः अग्निहोत्रार्थं समिध्यमानोऽग्निः वि भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।
वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।
वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य केतुः प्रज्ञापकः भुवनस्य उदकस्य गर्भः गर्भभूतोऽग्निः जायमानः प्रादुर्भवन्नेव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागच्छन् वीळुं चित् दृढमपि अद्रिं मेघम् अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत् यदा पञ्च जनाः मनुष्याः अग्निमयजन्त यजन्ते ॥   ॥ २८ ॥

उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।
इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुऽमेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।
इयर्ति । धूमम् । अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुक्रेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

---

१. ग-त-म१.२.४.५.६–ईक्षणेन; म७–तत्क्षणोन । २. त-भ-मु–स्तनयन्निव द्यौः क्षामा । ३. ग– शन्यंततक्षा; त-भ–शम्यं व्यनक्ति; मु–सम्यग्व्यनक्ति । ४. त–हवां; भ–हवा । ५. त-भ–विज्ञापयत्या । ६. न-म२.६–स्तुतिभिरियंद्वेयं; म१.४.७–स्तुतिभिरिति यद्वा यद्वयं । ७. त–सर्वस्येश्वरस्य ।

ᵛउशिक् हवींषि कामयमानः ᵛपावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकः ᵛअरतिः गन्ता भूतानामारयिता[1] वा ᵛसुमेधाः सुप्रज्ञः ᵛअमृतः मरणधर्मरहितः ᵛअग्निः ᵛमर्तेषु मनुष्येषु ᵛनि ᵛधायि निहितः। सोऽयमग्निः ᵛधूमम् ᵛइयर्ति प्रेरयति। किंच ᵛअरुषम् आरोचमानं रूपं ᵛभरिभ्रत् धारयन् ᵛशुक्रेण शुक्लेन ᵛशोचिषा रोचिषा ᵛद्यां दिवम् ᵛइनक्षन् व्याप्नुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः। रुक्मः। उर्विया। वि। अद्यौत्। दुःऽमर्षम्। आयुः। श्रिये। रुचानः।
अग्निः। अमृतः। अभवत्। वयःऽभिः। यत्। एनम्। द्यौः। जनयत्। सुऽरेताः ॥८॥

ᵛदृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः ᵛरुक्मः रोचमानोऽग्निः ᵛउर्विया उरु अत्यन्तं ᵛव्यद्यौत् विद्योतते। किंच ᵛआयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः ᵛश्रिये ᵛविभूत्यै ᵛदुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति तथा ᵛरुचानः रोचमानो भवति। सोऽयम् ᵛअग्निः ᵛवयोभिः अन्नैर्वनस्पतिभिः ᵛअमृतः मरणरहितः ᵛअभवत्। ᵛयत् यस्मात् कारणात् ᵛएनम् अग्निं ᵛसुरेताः शोभनरेतस्कः ᵛद्यौः प्राण आदित्यो वा ᵛजनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने।
प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः। ते। अद्य। कृणवत्। भद्रऽशोचे। अपूपम्। देव। घृतऽवन्तम्। अग्ने।
प्र। तम्। नय। प्रऽतरम्। वस्यः। अच्छ। अभि। सुम्नम्। देवऽभक्तम्। यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे ᵛभद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे ᵛदेव द्योतमान ᵛयविष्ठ युवतम ᵛअग्ने ᵛते तुभ्यं ᵛयः यजमानः ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛघृतवन्तं घृतेन युक्तम् ᵛअपूपं पुरोडाशं ᵛकृणवत् करोति ᵛप्रतरं प्रकृष्टतरं यजमानं ᵛवस्यः वसीयः ᵛअच्छ प्रति ᵛप्र ᵛनय अत्यर्थं प्रापय। तथा ᵛदेवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च देवानां संभक्तारं सेवितारं ᵛतं यजमानं ᵛसुम्नं सुखम् ᵛअभि ᵛप्रति ᵛप्र ᵛनय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

आ। तम्। भज। सौश्रवसेषु। अग्ने। उक्थेऽउक्थे। आ। भज। शस्यमाने।
प्रियः। सूर्ये। प्रियः। अग्ना। भवाति। उत्। जातेन। भिनदत्। उत्। जनिऽत्वैः ॥१०॥

हे ᵛअग्ने त्वं ᵛसौश्रवसेषु। शोभनानि श्रवांस्यन्नानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि। तेषु क्रियमाणेषु ᵛतं यजमानं स्तोतारं वा ᵛआ ᵛभज अभीष्टफलप्रदानेन[2] सेवस्व। किंच ᵛउक्थे[3] शस्त्रे[3] ᵛशस्यमाने पठ्यमाने सति ᵛतम् ᵛआ ᵛभज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व। सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-म१.४.७-भूतानां मारयिता। २. त-म१.२.४-अभीष्टप्रदानेन। ३. ग-त३-उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-म६-उक्थे उक्थे शस्त्रे; म२-उक्थे शस्त्रे शस्त्रे।

वा ᵛसूर्ये ᵛप्रियो ᵛभवाति भवतु । तथा ᵛअग्ना अग्नावपि ᵛप्रियो भवाति[1] । किंच सोऽयं ᵛजातेन उत्पन्नेन पुत्रेण ᵛउत् ᵛभिनदत् शत्रून् विदारयतु । तथा ᵛजनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् ᵛउत् भिनदत् ॥

त्वाम॑ग्ने यज॑माना अनु द्यून्विश्वा वसु॑ दधिरे वार्या॑णि ।
त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । यज॑मानाः । अनु॑ । द्यून् । विश्वा॑ । वसु॑ । द॒धि॒रे॒ । वार्या॑णि ।
त्वया॑ । स॒ह । द्रवि॑णम् । इ॒च्छमा॑नाः । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । वि । व॒व्रुः॒ ॥ ११ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वां प्रति ᵛयजमानाः ᵛअनु ᵛद्यून् प्रत्यहं ᵛविश्वा विश्वानि ᵛवार्याणि वरणीयानि ᵛवसु वसूनि धनानि ᵛदधिरे धारयन्ति । किंच ᵛत्वया ᵛसह ᵛद्रविणम् असुरैरपहृतं गोरूपं धनम् ᵛइच्छमानाः कामयमानाः ᵛउशिजः मेधाविनो देवाः ᵛगोमन्तं पशुमन्तं ᵛव्रजं ᵛवि ᵛवव्रुः विवृतद्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ता॑व्य॒ग्निर्न॒रां सु॒शेवो॑ वैश्वान॒र ऋषि॑भि॒ः सोम॑गोपाः ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १२ ॥

अस्ता॑वि । अ॒ग्निः । न॒राम् । सु॒ऽशेवः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । ऋषि॑ऽभिः । सोम॑ऽगोपाः ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १२ ॥

ᵛअद्वेषे[2] ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛहुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे ᵛदेवाः यूयं ᵛसुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं ᵛरयिं धनम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛधत्त धारयत[2] ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२.३.४.६-भ१.२.४.७—भवति । २. ग-अग्निरस्तावि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः । कीदृशः । नरां मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः वैश्वानरः विश्वनरहितः सोमगोपाः सोमेनारक्ष्यमाणः । अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी हुवेमाह्वयामः । देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत इत्यर्थः; त७—ऋषिभिर्मंत्रैः अग्निर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोग्निः । नरां नृणां सुशेवः सुनरां सुखरूपः । शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठात् । पुनः कीदृशः । वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अनन्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम । तयोरनन्याधारभूतत्वं तु द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अग्निप्रमुखा यूयं सर्वे सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोतृषु धत्तं धारयतं; सु—नरां कर्मनेतॄणां पुंसां सुशेवः सुखसेव्यो वैश्वानरोग्निः ऋषिभिः मंत्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोपा रक्षिता अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत ।

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यशंकरः ।
अष्टमे सायणाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

'अच्छा म' इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र होता' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । 'प्र होता दश' इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाद्भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभमाग्नेयम्[1] । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविन्नृषद्वा सीददपामुपस्थे ।
दधिर्यो धायि स ते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।
दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । यन्ता । वसूनि । विधते । तनूऽपाः ॥ १ ॥

यः नृषद्वा अग्निः अपाम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य उपस्थे उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत् स इदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकः जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता । नृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः क्वनिप् कृत्स्वरः । प्र सीदत् वेद्यां प्रसीदति । 'अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत' (ऋ. सं. ६. ८. ४) इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । यः अग्निः दधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् धायि वेद्यां निहितोऽभूत् सः अग्निः हे वत्सप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांसि अन्नानि वसूनि धनानि च यन्ता नियमिता भवतु । किंच तनूपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन् ।
गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदैः । अनु । ग्मन् ।
गुहा । चतन्तम् । उशिजः । नमःऽभिः । इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् अग्निम् अपाम् उदकानां सधस्थे[2] सहस्थाने मध्ये निगूढं विधन्तः[2] परिचरन्त उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च पदैः पलायनमार्गव्यञ्जकैः नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुम् इव अनु ग्मन् अनुजग्मुः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । तेषु मध्ये गुहा गुहायां चतन्तम् ।

---

1. ग४-त४.६.८-भ१.२.४.५.६—"माग्नेयं त्वित्युक्तत्वादाग्नेयं । 2. भ१.२.३.७-मु—मध्ये निगूढं विधंतः; स—मध्ये विधंतः ।

चततिर्गतिकर्मा। अप्सु विलीनमित्यर्थः। उशिजः कामयमानाः नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः धीराः धीमन्तः भृगवः अविन्दन् लब्धवन्तः। अग्नेर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेषणं च 'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र स्पष्टमाम्नातम्। अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः 'इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवः' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम्॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः।
स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य॥ ३॥

इमम्। त्रितः। भूरि। अविन्दत्। इच्छन्। वैभुऽवसः। मूर्धनि। अघ्न्यायाः।
सः। शेऽवृधः। जातः। आ। हर्म्येषु। नाभिः। युवा। भवति। रोचनस्य॥ ३॥

इमं भूरि महान्तमग्निं वैभूवसः विभूवसः[1] पुत्रः त्रितः ऋषिः इच्छन् लब्धुमिच्छन् अघ्न्यायाः। अघ्न्या[2] भूमिः। तस्या[2] भूम्याः[3] मूर्धनि[3]। भूम्यामित्यर्थः। तत्र अविन्दत् लब्धवान्[4]। सः अग्निः शेवृधः सुखस्य[5] वर्धयिता सन्[5] हर्म्येषु यजमानगृहेषु आ सर्वतः जातः प्रादुर्भूतः सन्[6] रोचनस्य[7] रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य[8] वा नाभिः बन्धकः भवति॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम्।
विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु॥ ४॥

मन्द्रम्। होतारम्। उशिजः। नमःऽभिः। प्राञ्चम्। यज्ञम्। नेतारम्। अध्वराणाम्।
विशाम्। अकृण्वन्। अरतिम्। पावकम्। हव्यऽवाहम्। दधतः। मानुषेषु॥ ४॥

उशिजः कामयमाना ऋत्विजः मन्द्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्राञ्चं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागच्छन्तं[9] यज्ञं यजनीयम् अध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारम् अरतिं गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतः दधाना ऋत्विजः विशां यजमानानामर्थाय। यद्वा। विशां प्रजानामरतिमर्यम्। स्वामिनमित्यर्थः। नमोभिः नमस्कारैः। स्तुतिभिरित्यर्थः। अकृण्वन् अकुर्वन्। सुप्रीतं कृतवन्तः॥

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणम्।
नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम्॥ ५॥

प्र। भूः। जयन्तम्। महाम्। विपःऽधाम्। मूराः। अमूरम्। पुराम्। दर्माणम्।
नयन्तः। गर्भम्। वनाम्। धियम्। धुः। हिरिऽश्मश्रुम्। न। अर्वाणम्। धनऽअर्चम्॥ ५॥

हे स्तोतः[10] त्वं जयन्तं जेतव्याञ्छत्रूञ्जयन्तं महां महान्तं विपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं प्र भूः प्रभव समर्थो भव। स्तोतुमिति शेषः। उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादीँल्लोका-

---

१. त-मु-विभुवसः। २. ग-म२.८-आगंत्र्याः; त१.२.३-अंत्या; त७-मु-अहंतव्याया। ३. म१.४.७-गोमूर्धनि। ४. म१.६.७-प्राप ततः। ५. म१.४.७-सुखरूपः। ६. त-भ-स च। ७. ग-त४-युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य। ८. म-आदित्यस्य यज्ञस्य। ९. ग-क्रामंतं। १०. म-होतः।

अयन्नमिति व्याचकार। न केवलं त्वमेक एव अपि तु मूराः मूढाः सर्वेऽपि[1] पुरुषाः अमूरम् अमूढं पुरां दर्माणं दारकम्। औणादिको मनिः। प्रत्ययस्वरः। [illegible] अतन्द्रैरभिभूतं वन्वं वननीयम्। 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादत्र पूर्वसवर्णः। हरि-श्मश्रुं नार्वाणम्। नेत्युपमार्थीयः। श्मश्रुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः। हरितरोमाणमिव [illegible]-शल्यमश्वमिव। उक्तलक्षणाश्ववज्ज्वलितकेशस्थानीयज्वालोपेतं धनर्चं प्रेरणकर्तारम्। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। ईदृशमग्निं नयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः[2] धियं कर्म स्तोत्रं वा अगुः प्रापयन्ति। 'गातिस्था' इति सिचो लुक्॥　　॥ १ ॥

नि पुस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिवीतो योनौ सीददन्तः।
अतः संगृभ्या विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नॄन्॥ ६॥

नि। पुस्त्यासु। त्रितः। स्तभुऽयन्। परिऽवीतः। योनौ। सीदन्। अन्तरिति।
अतः। सम्ऽगृभ्य। विशाम्। दमूनाः। विऽधर्मणा। अयन्त्रैः। ईयते। नॄन्॥ ६॥

त्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिच्छन्। इच्छार्थे क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम्। परिवीतः परितो ज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु योनौ अन्तः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने नि षीदन् निषीदति। अतः अस्मात्स्थानात् विशां प्रजानां संबन्धीनि हवींषि संगृभ्य[3] संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि[4] चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य दमूनाः देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमनाः[5] विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा[6] निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा[6] यन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह नॄन्[7] देवान् ईयते गच्छति॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः।
श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः॥ ७॥

अस्य। अजरासः। दमाम्। अरित्राः। अर्चत्ऽधूमासः। अग्नयः। पावकाः।
श्वितीचयः। श्वात्रासः। भुरण्यवः। वनऽसदः। वायवः। न। सोमाः॥ ७॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते। अस्य[8] यजमानस्य संबन्धिनः अजरासः जरारहिताः दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनाम्। दमेः क्विपि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तेषाम् अरित्राः तारकाः अर्चद्धूमासः अर्चन्तः अर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमञ्चन्तः। श्वितिः श्वेतम्। औणादिक इः। श्वात्रासः। क्षिप्रनामैतत्। क्षिप्र-धर्मकाः भुरण्यवः भरणशीलाः वनर्षदः वनेषु सीदन्तः। संहितायां छान्दसं षत्वम्। वायवो न सोमाः गन्तारः सोमा इव। हविर्दातुर्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति॥

१. ग-भ-पूर्वेपि। २. भ१.४.७-पुष्टिं प्रापयन्तः। ३. ग-भ-'संगृभ्य' नास्ति। ४. भ२.५.६.८-प्रत्ता प्रत्तानि। ५. त६-वाभिमतफल°। ६. भ२-कर्मणा अकारोऽभिवाचकः तेनायमर्थः आवां शत्रूणां यंत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः। ७. ग-भ२.६.८-मु-नॄन् नेतॄन्; त-नेतॄन्; भ१-नृणां नेतॄन्। ८. भ-यस्य।

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।
तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।
तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः अग्निः जिह्वया ज्वालया वेपः । कर्मनामैतत् । कर्म प्र भरते तथा योऽग्निः वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि पृथिव्याः रक्षणाय चेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा प्र भरते तम् अग्निम् आयवः गन्तारो मनुष्याः शुचयन्तं दीप्यमानं पावकं शोधकं मन्द्रं स्तुत्यं[1] होतारम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टव्यं[2] यष्टृतमं वा[2] दधिरे धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।
ईळेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहःऽभिः ।
ईळेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्टाम् अजनिषाताम् । जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आपः च यम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवः च यं सहोभिः बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लब्धवन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (ऋ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किंच ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये देवाः च मनवे राज्ञे मनोरथाय यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।
स यामन्नग्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । पुरुऽस्पृहः । मानुषासः । यजत्रम् ।
सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवऽयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वा त्वां देवा दधिरे धारितवन्तः मानुषासः मनुष्याश्च पुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः यजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवन्तः हे अग्ने सः त्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं वयः अन्नं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीः बह्वीः बहूनि यशसः यशांसि । सं हि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ ॥ २ ॥

'जगृम्मा ते' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुनाम्न आर्षं त्रैष्टुभम् । विकुण्ठा नाम असुरस्त्री । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्ध्येन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत[3] । तादृशो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'जगृम्माष्टौ सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

---

१. म१.४.७–मादनीयं । २. त–यष्टव्यं यजमाना धातुमिवा । ३. त–पुत्रो जातः ।

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।
विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।
विद्म । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां[1] स्वामिन् हे इन्द्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं जगृभ्म गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो[2] मह्यमदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वा त्वां गोनां गोपतिम् । अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते । बह्वीनां गवां गोपतिं विद्म जानीमः । अतः अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःऽसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।
चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः[3] समुद्रान्[3] यो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकम् । केषाम्[4] । रयीणां धनानाम् । चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि[5] पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुध्नमिन्द्र ।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुऽबुध्नम् । इन्द्र ।
श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम् । ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । देववन्तं बृहन्तं महान्तम् उरुं विस्तीर्णं गभीरम् असुरादिभिरगम्यं पृथुबुध्नं विस्तृतमूलं[6] श्रुतऋषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रम् उद्गूर्णबलमत एव अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि[7] । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥

---

१. त२.८–धनानां पते । २. त१.२.३–बहुवेदयमार्थितो; त७–बहुवदान्यस्यार्थिनो; भ१.२.४.८–बहुपदमार्थिनो; भ६.७–बहुप्रदमार्थिनो । ३. ग-भ–चतुःसमुद्रान् । ४. त-मु–तेषां । ५. ग-त४–तादृशस्त्वमस्मभ्य°; भ–तादृशायास्मभ्य° । ६. त-मु–विततमूलं । ७. ग-त१.२.३-भ–'देहि' नास्ति ।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।
दस्युहनं पूर्भिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।
दस्युऽहनम् । पूःऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥४॥

vसनद्वाजं[1] लब्धान्नं vविप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं vतरुत्रं तारकं vधनस्पृतं धनानां पूरकं स्प्रष्टारं वा । स्पृणोतेः स्पृशतेर्वोत्तरपदम् । vशूशुवांसं वर्धमानं vसुदक्षं शोभनबलं vदस्युहनं शत्रूणां हन्तारं vपूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं vसत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वावन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।
भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।
भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वःऽसाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

vअश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं vरथिनं रथवन्तं vवीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं vसहस्रिणं सहस्रवन्तं vशतिनं[2] शतवन्तम्[2] । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । vभद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं vविप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं vस्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं vवाजं[3] बलवन्तं हे vइन्द्र[3] । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥३॥

प्र सप्तगुमृतधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।
य आङ्गिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तऽगुम् । ऋतऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छ । जिगाति ।
यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

vसप्तगुं मां vमतिः स्तुतिर्देवविषया vअच्छा vजिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । vऋतधीतिं सत्यकर्माणं vसुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । vयः सप्तगुः vआङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं vनमसा नमस्कारेण देवान् vउपसद्यः उपगतः[4] । यद्वा । नमसान्नेनोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय vअस्मभ्यं मह्यं vचित्रं vवृषणं vरयिं vदाः॥

वनीवानो मम दूतास इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।
हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।
हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

---

१. ग-त-म-मु–हे इंद्र सनद्वाजं । २. म–‘ शतिनं शतवन्तं ’ नास्ति । ३. ग४-त३-मु–‘ वाजं... हे इन्द्र ’ नास्ति । ४. त१.२.३.७–उपगंतव्यः ।

वनीवानः वननवन्तः[1]। 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्। मम मदीयाः दूतासः दूतसदृशा दूता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रार्थनीयं प्रापयन्ति तद्वत्स्तुत्यान् गुणान्[2] प्रापयन्तः स्तोमाः स्तवाः सुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला बुद्धीः इयानाः याचमानाः इन्द्रं चरन्ति प्राप्नुवन्ति। पुनश्च त एव विशेष्यन्ते। हृदिस्पृशः हृदयं स्पृशन्तः। स्तूयमानस्य प्रियभूता इत्यर्थः। 'हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इति सप्तम्या अलुक्। मनसा सत्त्वोद्रिक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः। अस्मभ्यमित्यादि गतम्॥

यत्त्वा यामि दद्धि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसमं जनानाम्।
अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥ ८॥

यत्। त्वा। यामि। दद्धि। तत्। नः। इन्द्र। बृहन्तम्। क्षयम्। असमम्। जनानाम्।
अभि। तत्। द्यावापृथिवी इति। गृणीताम्। अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः॥८॥

हे इन्द्र त्वा त्वां यत् वक्ष्यमाणं यामि याचामि। वर्णलोपश्छान्दसः। याच्यमानं तत् दद्धि देहि। 'दद दाने'। लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति। बृहन्तं महान्तं क्षयं निवासं जनानाम् अन्येषाम् असमम् असाधारणं देहि। त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीताम्। अस्मभ्यमित्यादि गतम्॥४॥

'अहं भुवम्' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम्। पूर्वसूक्तेन सप्तगुना स्तुतो हृष्टः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत्। तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' इति परिभाषया इन्द्र ऋषिः। वैकुण्ठस्येन्द्रस्य[4] च स्तूयमानत्वात् 'या तेनोच्यते सा[5] देवता[5]' इति परिभाषया इन्द्र एव देवता। दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः। शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'स[6] सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिरतुष्टावाहं भुवमेकादशान्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च' इति। अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'अहं भुवमपाय्यस्यान्धसो मदायेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। समूळ्हस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम्। 'अहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति हि सूत्रितम्॥

अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः।
मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्॥ १॥

अहम्। भुवम्। वसुनः। पूर्व्यः। पतिः। अहम्। धनानि। सम्। जयामि। शश्वतः।
माम्। हवन्ते। पितरम्। न। जन्तवः। अहम्। दाशुषे। वि। भजामि। भोजनम्॥ १॥

अहम् इन्द्रः वसुनः धनस्य पूर्व्यः मुख्योऽसाधारणः पतिः स्वामी भुवम् अभवम्। भवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यादिना उवङादेशः। अडभावश्छान्दसः। तथा अहं शश्वतः। बहुनामैतत्। बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि। सम्

१. ग-भ४—वननवंतः वननं वनिः; त१.२.३.५—वननवंतः वननं वनैः; भ१.२.८—वननवंतः वननं विः; भ७—वननवंतः वनतेश्छंदसि क्वनिब्वनिपाविति। २. त-मु—गुणेन। ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु—अभिमन्येतां; त४—अनुमन्येतां। ४. त-मु—वैकुंठाख्यस्येंद्रस्य। ५. ग-त-भ—'सा देवता' नास्ति। ६. ग-त-मु—'स' नास्ति।

इत्येकीभावे । सह जयामि । किंच माम् एव जन्तवः प्राणिनो यजमानाः हवन्ते आह्वयन्ति । पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाशुषे हविषो दात्रे यजमानाय भोजनम् अन्नं वि भजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।
अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।
अहम् । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥२॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यञ्चं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । 'इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच' (श. ब्रा. १४.२.५.१६) 'अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच' (ऋ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदत्रोच्यते । इन्द्रः अहम् अथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः वक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य रोधः रोधको हर्तास्मि । तथा त्रिताय एतन्नामकायाप्त्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम्[1] अहेः मेघस्य अधि उपरि गाः उदकानि अजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं 'सं मा तपन्त्यभितः' (ऋ. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा अहं दस्युभ्यः उपक्षपयितृभ्यः[2] शत्रुभ्यः सकाशात् नृम्णं धनम् आ ददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । गोत्रा गवामुदकानां रक्षकान् मेघान् शिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नामकायर्षये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुम् ।
ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
मम । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसम् अयोमयं वज्रम् आयुधम् अतक्षत्[3] संपादितवान्[4]। देवाः मयि विषये क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्म अपि अवृजन् समपादयन् । मम अनीकं सेना-समूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । माम् एव कृतेन कर्मणा कर्त्वेन इतः परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण[4] आर्यन्ति[5] गच्छन्ति । आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अर्यमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-मु—कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-भ—उपक्षयितृभ्यः; त—उपलक्षयितृभ्यः । ३. ग-त१. २.४.६.७.८-भ—अतक्षत् साधु । ४. त२.३.५—संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यज्ञं कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त७—संपादितवान् । अवृजन् कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; भ७—संपादितवान् । उतापि च देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं मां बलिनं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त४—वृत्रवधाय मयि देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापिवृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-भ—कर्मणा आर्यंति ।

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् ।
पुरू सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥४॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्व्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सायकेन । हिरण्ययम् ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥४॥

अहमेतं गव्ययं गोमयम् अश्व्यम् अश्वमयं[1] हिरण्ययं[2] हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणम् पुरीषमुदकं क्षीररूपम् । तद्वन्तं पशुं शत्रुसंबन्धिनम् । जात्येकवचनम् । पशुसंघमित्यर्थः । तं सायकेन आयुधेन अजयम् । तथा पुरु पुरूणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि नि शिशामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवते[3] यजमानाय । वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा मा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा[4] सोमेन शस्त्रोपेता यजमानाः अमन्दिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।
सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।
सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥

इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी अहं धनम् आत्मीयं न परा जिग्य इत् नैव पराभावयामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा चन कदापि न अव तस्थे नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य मृत्युविरहे । यस्मादेवं तस्मात् सोमं सुन्वन्तः हे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मा इत् मामेव याचत । हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये न रिषाथन मा रिष्टा भवथ । मत्सख्यं मा विनाशयत ॥　　॥ ५ ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।
आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।
आऽह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृळ्हा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः एतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः भृशं प्राणतः[5] प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौ द्वौ । युग्मभूतानित्यर्थः[6] । तानहनमिति[7] संबन्धः । एतानित्युक्तं कानित्याह । ये शत्रवः इन्द्रं शत्रूणां दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८)। ईदृशं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवन्तं[8] युधये युद्धाय अकृण्वत अकुर्वत तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । आह्वयमानान् एहि

---

१. त–एतद्गोलक्षणकर्मायमक्षमश्वमयं । २. त६.८-म४.५.६–हिरण्ययं हिरण्मयं । ३. त–दत्तवते । ४. त–मह्यमथवा । ५. त–म१.४.६.७–प्रीणतः । ६. त–युग्मभूतावित्यर्थः । ७. त–तानेतानिति । ८. ग–वज्रवंतं मां ।

युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् ^vनमस्विनः नमनवतो बलान्नामयित्वा ^vअनमस्युः अप्रणतिशीलः सन् ^vदळ्हा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि ^vवदन् ^vअहनं हतवानस्मि ॥

अभी३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्षाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥७॥

अहम् ^vइदम् इदानीम् ^vएकं शत्रुम् ^vएकः असहाय एव सन् ^vअभि ^vअस्मि अभिभवामि। किंच ^vनिष्षाट्[1] सपत्नान्निःषहमाणोऽहं ^vद्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू ^vअभि अस्मि। ^vकिमु किं वा ^vत्रयः शत्रवः ^vकरन्ति कुर्वन्ति। तानप्यभिभवामीत्यर्थः। किं बहुना। ^vखले ^vन खलनिष्पादने यथा जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् ^vपर्षान् निष्ठुरान् ^vभूरि बहून् शत्रून् ^vप्रति ^vहन्मि। ^vमा माम् ^vअनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रविरोधिनः ^vशत्रवः मामिन्द्रं ^vकिं ^vनिन्दन्ति। निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः। अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम् ।
यत्पर्णयघ्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुऽभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विक्षु । धारयम् ।
यत् । पर्णयऽघ्ने । उत । वा । करञ्जऽहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

^vअहम् इन्द्रः ^vगुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय ^vअतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं दिवोदासमृषिम् ^vइष्करं निष्कर्तारं ^vवृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं ^vविक्षु प्रजासु मध्ये ^vइषं ^vन अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं ^vधारयं धारितवानस्मि। कदेति उच्यते। ^vयत् यदा ^vपर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति ^vउत ^vवा अपि च ^vकरञ्जहे एतन्नामकस्य हननोपेते ^vमहे महति ^vवृत्रहत्ये संग्रामे ^vअशुश्रवि श्रुतोऽभवम्[2] ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्गवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।
दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भूत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । सम्ऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥९॥

^vमे मम मत्संबन्धी ^vनमी। नामकरत्वान्नमः स्तोत्रम्। तदस्यास्तीति नमी स्तोता ^vसाप्यः सर्वैराश्रयणीयः सन् ^vइषे अन्नाय ^vभुजे भोगाय ^vप्र ^vभूत् प्रभवति। तं मत्स्तोतारं मनुष्याः ^vगवामेषे अन्वेषणाय ^vसख्या सख्याय च ^vद्विता द्विविधं द्विप्रकाराय ^vकृणुत कृण्वन्ति। गवां

१. त-भ—स निष्षाट्। २. ग१-त-भ१.४.६.७—विश्रुतोभवं।

दातारं[1] सखायं च[1] कुर्वन्तीत्यर्थः। यद्वा। गवामेव पुष्टये द्विना इन्द्राय सख्याय सारथिकाय[2] सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति। कदेति उच्यते। ᵛयत् यदा ᵛअस्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्जयार्थं ᵛसमिथेषु संग्रामेषु ᵛदिद्युम् आयुधं ᵛमंहयं स्वीकुर्यामित्यर्थः। ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛएनं स्तोतारं ᵛशंस्यं स्तुत्यम् ᵛउक्थ्यम् उक्थार्हं ᵛकरम् अकरं करोमि॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति।
स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन्द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः॥ १०॥

प्र। नेमस्मिन्। ददृशे। सोमः। अन्तः। गोपाः। नेमम्। आविः। अस्था। कृणोति।
सः। तिग्मऽशृङ्गम्। वृषभम्। युयुत्सन्। द्रुहः। तस्थौ। बहुले। बद्धः। अन्तरिति॥१०॥

ᵛनेमस्मिन्। नेमशब्दोऽर्धपर्यायः[3]। यष्टा अयष्टा च द्वौ पुरुषौ युध्यन्तौ। तयोरेकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः। तस्मिन् ᵛअन्तः ᵛसोमः ᵛददृशे दृश्यते। तं ᵛनेमम् अर्धमेकं[4] ᵛगोपाः गोपायितेन्द्रः ᵛअस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेण ᵛआविः ᵛकृणोति प्रकटयति। शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः। ᵛसः यत्र सोमो न दृश्यते सः ᵛतिग्मशृङ्गं तीक्ष्णायुधं ᵛवृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रं गानुगृहीतं प्रति ᵛयुयुत्सन् योद्धुमिच्छन् ᵛद्रुहः द्रोग्धा ᵛबद्धः सन् ᵛबहुले अन्धकारे ᵛअन्तः तस्य मध्ये ᵛतस्थौ तिष्ठति। यद्वा एवं व्याख्येयम्। नेमस्मिन्निन्द्रभक्तेऽन्तः सोमो ददृशे। नेममन्यं गोपाः स्वभक्तरक्षक इन्द्रोऽस्था अस्त्रा वज्रेणाविष्कृणोति। आविष्करोति। वज्रेण पीडयतीत्यर्थः। स नेमो द्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन्। शिष्टं समानम्॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम।
ते मा भद्राय शवसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळ्हम्॥ ११॥

आदित्यानाम्। वसूनाम्। रुद्रियाणाम्। देवः। देवानाम्। न। मिनामि। धाम।
ते। मा। भद्राय। शवसे। ततक्षुः। अपराऽजितम्। अस्तृतम्। अषाळ्हम्॥ ११॥

ᵛआदित्यानां ᵛवसूनां ᵛरुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च ᵛदेवानां ᵛधाम स्थानं ᵛदेवः इन्द्रः ᵛन ᵛमिनाति न हिनस्ति। ᵛते[5] आदित्यादयः ᵛमा मां ᵛभद्राय ᵛशवसे ᵛततक्षुः अनुगृह्णन्तु। ᵛअपराजितमस्तृतम् अहिंसितम् ᵛअषाळ्हम् अनभिभूतम्॥ ॥ ६॥

‘अहं दाम्’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम्। वैकुण्ठ[6] एवर्षिर्देवता च। द्वितीयैकादश्यौ[7] त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्यः। अनुक्रान्तं च—‘अहं दामन्त्योपाद्ये च’ इति। द्वितीये[8] रात्रिपर्याये[8] मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम्। सूत्रितं च—‘अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति॥

अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम्।
अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे॥ १॥

---

१. त-भ—दातारः सखायश्च। २. ग-त-भ-मु—शरीराय। ३. भ—नेमशब्दोऽर्धशब्दपर्यायः। ४. ग—अर्धमेव; त१.२.७.८-भ—अर्धमेकः। ५. त-‘ते’ नास्ति। ६. ग-त१.२.६.७.८-भ—वैकुंठ इंद्र। ७. ग-त-भ—तृतीयैकादश्यौ। ८. ग—अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये; त-मु—द्वितीये पर्याये; भ—द्वितीये।

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

ˇअहम् इन्द्रः ˇगृणते स्तुवते ˇपूर्व्यं मुख्यं ˇवसु धनं ˇदाम् अदाम् । ˇअहम् एव ˇब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं ˇमह्यं ˇवर्धनं ˇकृणवं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा ˇअहं ˇयजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य ˇचोदिता प्रेरकः ˇभुवं भवामि । ˇअयज्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं ˇविश्वस्मिन् ˇभरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे ˇसाक्षि अभिभवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवता दिवश्च ग्मश्चापां च जन्तवः ।
अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शवसे धृष्ण्वा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिवः । च । ग्मः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।
अहम् । हरी इति । वृषणा । विऽव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥२॥

ˇइन्द्रं ˇनाम इन्द्रनामानं ˇमां ˇदेवता देवानां मध्ये ˇदिवः द्युलोकस्य । ग्मा पृथिव्यापोऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु ˇजन्तवः जाताः ˇमा मामेव ˇधुः दधुः[1] धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । ˇअहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा ˇहरी हरितवर्णौ ˇवृषणा पुंस्त्वोपेतौ ˇविव्रता विविधकर्माणौ ˇरघू लघू शीघ्रगती अश्वौ नियोजयामि रथे । तथा ˇअहं ˇधृष्णु धर्षकं ˇवज्रम् आयुधं ˇशवसे बलाय ˇआ ˇददे स्वीकरोमि[2] ॥

अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।
अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्नथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभिः । ऊतिऽभिः ।
अहम् । शुष्णस्य । श्नथिता । वधः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥३॥

ˇअहम् इन्द्रः ˇअत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं ˇकवये उशनस ऋषये तस्य सुखवासाय ˇहथैः बहुप्रकारैः प्रहारैः[3] तत्साधनैरायुधैर्वा ˇशिश्नथं ताडितवानस्मि । श्नथतिर्वधकर्मा । किंच ˇअहं ˇकुत्सम् एतन्नामकमृषिम् ˇआभिरूतिभिः वधादिरूपैः[4] । ‘ कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः ’ (ऋ. सं. ४. १६. १२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणैः ˇआवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं ˇशुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य ˇश्नथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः । ˇवधः वज्रं ˇयमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि[5] च[5] ˇअहम् ˇआर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्याणां देयमित्यर्थः । तादृशं ˇनाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं ˇदस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे ˇन ˇररे न दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् ‘ आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन् ’ (ऋ. सं. १. ३३. १४) ‘ शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र ’ (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न वक्ष्यते ॥

---

१. ग-त-भ५.६.८-मु—अधुः;म१.२.४.७—‘ दधुः ’ नास्ति । २. म१.२.७—स्वीकरिष्ये । ३. ग-म४. ६.७—‘ प्रहारैः ’ नास्ति । ४. ग-त-भ—कुत्सवधादिरूपैः । ५. त-भर.८—‘ अपि च ’ नास्ति ।

अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्भरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय । स्मत्ऽइभम् । च । रन्धयम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

अहम् इन्द्रः पितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वोढार्थमभिमतं देयं प्रयच्छति तद्वत् वेतसून् एतन्नामकान् जनपदान्[1] अभिष्टये अभीच्छते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभं च रन्धयं वशमनयम् । अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थे भुवम् अभवम् । समर्थ इति शेषः । यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय आधृषे शत्रूणां धर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्र भरे प्रभरामि[2] तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक् ।
अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । चन । आनुषक् ।
अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे । अकरम् । अहम् । सव्याय । पट्ऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् इन्द्रः मृगयम् एतन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयम् । रध्यतिर्वशगमने । वशमनयम् । यत् यस्मात् श्रुतर्वा मा माम् अजिहीत । 'ओहाङ् गतौ' । आगच्छत् । तदेवोच्यते । वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोऽभूत् । चन इति पूरणः । अहं वेशम् एतन्नामानं नम्रं प्रह्वं करम्[3] अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः' इति च्लेरङ् । अडभावश्छान्दसः । अहं सव्याय एतन्नामकाय पड्गृभिम् एतन्नामकम् अरन्धयं वशमनयम् ॥ ॥ ७ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम् ।
यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषग्दूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । सम् । वृत्राऽइव । दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् ।
यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुषक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः सः[4] अस्मि[4] यः अहं नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासम् उपक्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं च अरुजम् अहं भग्नमकरवम् । 'रुजो भङ्गे' । यत् यदा वर्धयन्तं वर्धमानं प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसः लोकस्य दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।
यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधक्कृषे दासं कृत्व्यं हथैः ॥ ७ ॥

---

१. भ–'जनपदान्' नास्ति । २. भ–प्रभराणि । ३. त-भ१.४–अकरं । ४. त१.२.७-भ–'सः अस्मि' नास्ति ।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निःऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृत्व्यम् । हथैः ॥ ७ ॥

अहं सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिः[1] एतशवर्णैरश्वैः वहमानः उह्यमानः ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यत् यदा मा मां मनुषः मनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह । निर्णिजे । निर्णिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं कृत्व्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः । दासम् उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः हननसाधनैः[2] ऋधक्कृषे पृथक्करोमि । ऋधगित्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुम् ।
अहं न्य१न्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुःऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शवसा । तुर्वशम् । यदुम् ।
अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । व्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ. सं. १. १७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नहुषः बन्धकस्यापि नहुष्टरः बन्धकतरोऽहं शवसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिगवादिप्रदानेन श्रावितवानस्मि । तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच अहम् अन्यं चास्मत्स्तोतारं सहसा बलेन सहः बलिनं करम् अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृरुहि°' इति च्लेरङ् । अडभावः । किंच नव नवसंख्याकाः नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिमित्यर्थः । कथंभूताः । व्राधतः वर्धमानाः वक्षयम् अवहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि ।
अहमर्णांसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्न्वः । पृथिव्याम् । सीराः । अधि ।
अहम् । अर्णांसि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकः अहं सप्त स्रवतः स्रवतीर्नदीः धारयम् अधारयम् । कीदृश्यस्ताः । द्रवित्न्वः द्रवन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । सीराः सरणशीलाः । कुत्र । पृथिव्याम् । सुक्रतुः शोभनकर्मा अहम् अर्णांसि उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किंच मनवे मनुष्याय इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । विदम् अलम्भयम् । प्रायच्छमित्यर्थः । विदेर्लाभार्थस्य 'पुषादि°' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्चन त्वष्टाधारयद्रुशत् ।
स्पार्हं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।
स्पार्हम् । गवाम् । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

---

१. त१.२.३-म-प्रैतशेभिः । २. त२.४.६,७-म-हननैः ।

अहं तत् प्रसिद्धं पयः आसु गोषु धारयं धृतवानस्मि। 'धृङ्[1] धारणे'। ण्यन्तस्य लङि रूपम्। यत् पयः आसु गोषु देवश्चन त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवः न धन अधारयत् धर्तुं नाशक्नोत्। कीदृक् पयोऽधारयमिति तत् उच्यते। स्पार्हं स्पृहणीयम्। क्वेषु प्रदेशेष्विति उच्यते। गवाम् ऊधःसु उद्धननेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु। किंच मधु[2] उदकं वक्षणासु। नदीनामैतत्। वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुषज्यते। [illegible]। आ मधोः आ उदकोत्पत्तेः। आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः। कीदृशं मधु इति तदुच्यते। श्वात्र्यम्। श्वात्रमिति क्षिप्रनाम। क्षिप्रगमनार्हम्। यद्वा। [illegible]। श्वात्र्यं सुखावहं सोमं प्रति आशिरं धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नॄन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः।
विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव। देवान्। इन्द्रः। विव्ये। नॄन्। प्र। च्यौत्नेन। मघऽवा। सत्यऽराधाः।
विश्वा। इत्। ता। ते। हरिऽवः। शचीऽवः। अभि। तुरासः। स्वऽयशः। गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह। एव एवमुक्तप्रकारेण देवान् नॄन् च इन्द्रः देवः प्र विव्ये प्रकर्षेण गमयति। 'तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते' (तै. सं. ६. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम्। किमन्यसहायेन नेत्याह। च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन। कीदृश इन्द्रः। मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः। अथ प्रत्यक्षेणाह। हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् शचीवः कर्मवन् हे स्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽश्ववन् वेन्द्र ता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु तुरासः त्वरमाणा ऋत्विजः अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

'प्र वो महे' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम्। आदितो द्वे जगत्यौ। 'के ते नरः' इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ। आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी। तदुक्तं—'वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी' (अनु. ९. ४) इति। ततस्त्रिष्टुबेका। ततो द्वे जगत्यौ। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं—'प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यन्तं के तेऽभिसारिण्यौ' इति। महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम्। सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र। वः। महे। मन्दमानाय। अन्धसः। अर्च। विश्वानराय। विश्वऽभुवे।
इन्द्रस्य। यस्य। सुऽमखम्। सहः। महि। श्रवः। नृम्णम्। च। रोदसी इति। सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वम्[3]। पूजार्थं बहुवचनम्। महे महते अन्धसः। अन्धसेत्यर्थः। सोमेन मन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे[4]। 'नरे संज्ञायाम्' इति सांहितिको दीर्घः। विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महामिन्द्राय प्र अर्च। अर्चतिः स्तुतिकर्मा। प्रोच्चारय। यस्य मम

---

१. ग-त-भ-मु-धृ। २. ग-मधुरसं; त-भ-मधु मधुरं। ३. त-भ६-मु-त्वमित्यर्थः; भ१.४-त्वर्थः; भ२-त्वदर्थः। ४. त१.२.३-भ-नेत्रे विश्वाभुवे।

इन्द्रस्य सुमखं सुष्ठु मंहनीयं सहः बलं महि महत् श्रवः अन्नं नृम्णं सुखं[1] च रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः। तस्मा इन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्य इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।
विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्व१भि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । माऽवते । नरे ।
विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्ऽपते । वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥२॥

सो चिन्नु स खलु इन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्यः नृभ्यो हितः इनः सर्वस्येश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः। सख्या स्तुत इति वा संबन्धः। मावते मत्सदृशाय नरे नराय[2] चर्कृत्यः[3] पुनःपुनः कर्तव्यः। परिचरणीय इत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षवादः। हे सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु[4] कार्यभारेषु वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु च निमित्तेषु हे शूर त्वम् अभि मन्दसे अभिष्टूयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये त इषे ये ते सुम्नं सधन्य१मियक्षान् ।
के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सऽधन्यम् । इयक्षान् ।
के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते के नरः के मनुष्या इति प्रश्नः। ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः। प्रष्टव्यानाह। ये नराः ते तव इषे अन्नाय प्रभवन्तीति शेषः। ये च ते सुम्नं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तम् इयक्षान् गच्छन्ति। इयक्षतिर्गतिकर्मा। त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते ते के महात्मान इति। किंच के[5] ते तव असुर्याय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय हिन्विरे[6] प्रेरयन्ति सोमादि हविः। के वा अप्सु स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषु उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चेति[7] तेषु[7] निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते। उक्तविधा महान्तो दुर्लभा इति भावः ॥

'भुवस्त्वमिन्द्र' इति दर्शपूर्णमासयोर्माहेन्द्रस्य हविषो याज्या। सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति। देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठस्यैषैव[8] याज्या। 'भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननर्मावास इळया' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि सूत्रितम्। एषैव भूताम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया। सूत्रितं च—'शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नॄँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-भ-'सुखं' नास्ति; मु-धनं । २. ग-जंगमाय; त-भ-मु-जनाय । ३. ग-त-भ२.५.६.८-मु-चर्कृत्यः कर्तव्यः । ४. त-भ-बोद्धव्येषु । ५. ग-त-भ-मु-'के' नास्ति । ६. ग-त-भ-के हिन्विरे । ७. ग-त४.६.भ६-मु-च एतेषु; त१.२.३.७-भ४.८-चेतिषु । ८ ग-त१.२-भ-ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः। त्वम्। इन्द्र। ब्रह्मणा। महान्। भुवः। विश्वेषु। सवनेषु। यज्ञियः।
भुवः। नॄन्। च्यौत्नः। विश्वस्मिन्। भरे। ज्येष्ठः। च। मन्त्रः। विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा अस्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः। [illegible] 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेध उवङादेशः। तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियः यज्ञार्हः भुवः अभवः। तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नॄन् नेतॄन् शत्रून् च्यौत्नः च्यावयिता भुवः। हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्च अभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः।
असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सवना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव। नु। कम्। ज्यायान्। यज्ञऽवनसः। महीम्। ते। ओमात्राम्। कृष्टयः। विदुः।
असः। नु। कम्। अजरः। वर्धाः। च। विश्वा। इत्। एता। सवना। तूतुमा। कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तयज्ञान् स्तोतॄन् नु कं क्षिप्रम् अव रक्ष। अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि पदपूरणानि उदाहृतवान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२)। अतः केवलानां हिकं[1] नुकमित्येवमादीनां[1] यावानर्थः स एव[2] विशिष्टानामपि। तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३.३) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति। अवेत्युक्तम्। इन्द्रस्यावनप्रसिद्धिं दर्शयति। हे इन्द्र ते तव ओमात्रां[3] रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयः मनुष्या ऋषयः। ओमात्राम्। अव गत्यादिषु। औणादिक आत्रन्प्रत्ययः। छान्दस उमादेशः। किंच त्वम् अजरः जरारहितः असः भव। नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च हविराज्यादिना[4]। किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि॥ कृषे। छान्दसे लिटि 'छन्दसि वा' इति द्विर्वचनाभावः॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता। विश्वा। सवना। तूतुमा। कृषे। स्वयम्। सूनो इति। सहसः। यानि। दधिषे।
वराय। ते। पात्रम्। धर्मणे। तना। यज्ञः। मन्त्रः। ब्रह्म। उत्ऽयतम्। वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना[5] सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि। एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह। हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र। बलवन्नित्यर्थः। स्वयं यानि[6] दधिषे धारयसि। हे इन्द्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकम्। किंच धर्मणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः। किंच तुभ्यं[7] यज्ञो मन्त्रः। इज्यतेऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः। यजुरित्यर्थः। ब्रह्म परिवृढम्। शस्त्रमित्यर्थः। तदुभयात्मकं वचः उद्यतं भवतीति शेषः॥

---

१. त-म४.६.८–हिनुसु इत्येवमादीनां। २. त३.४.५.६-म–च। ३. ग-त-म१.२.४.६.८–'ओमात्रां' नास्ति। ४. ग–°राज्यादिना। वृधु वृद्धौ। लेटिरूपं; त३-म१.२-पुस्तकेषु "राज्यादिना" इत्यस्यानंतरं कियांश्चिदवकाशोऽस्ति। ५. ग-म–'सवना' नास्ति। ६. त-म-नु–यानि सवनानि। ७. त१.२.३.८-म१.२.६.७.८–'तुभ्यं' नास्ति।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।
प्र ते सुम्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।
प्र । ते । सुम्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे ᵛविप्र मेधाविन्निन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛये ᵛब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः ᵛसचा संघीभूताः ᵛसुते सोमेऽभिषुते ᵛवसूनां बहूनां धनानां ᵛवसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च ᵛदावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि[1] धनानि[2] अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । ᵛते अनुष्ठातारः ᵛसुम्नस्य सुखस्य लाभाय ᵛमनसा ᵛपथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः[2] । ᵛप्र ᵛभुवन् प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवन्त्वित्यर्थः । कदेति उच्यते । ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः ᵛअन्धसः अन्नस्य ᵛमदे सति ॥ ॥ ९ ॥

'महत्तत्' इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रो 'विश्वे देवाः शास्तन' इति षडृचमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः पञ्चर्चो 'यमैच्छाम मनसा' इत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र 'तदद्य वाचः प्रथमं मसीय' इति द्वृचस्त्वग्नेर्वाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताग्निर्ऋषिः । देवोक्तिष्वग्निर्देवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्[3] । तथा चानुक्रान्तं—'वषट्कारेण वृक्णेषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तन्नव तत्र[4] युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तदद्येति तु द्वृचोऽग्नेः[5]' इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणम्—'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः[6] प्रैषमैच्छन्' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राद्यया देवा अग्निमाहुः ॥

महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।
विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्बम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।
विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातऽवेदः । तन्वः । देव । एकः ॥ १ ॥

ᵛतदुल्बं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं ᵛमहत् ᵛस्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च ᵛतत् तत् ᵛआसीत् ᵛयेन उल्बेन ᵛआविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने ᵛप्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे ᵛअग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७-भोगसाधनधनानि; त४.५-म६-भोगसाधनानि । २. ग-त-म-मु-स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः । ३. ग-°भिधानात् उत्तरसूक्ते अष्टमीवर्जं षष्ठाद्याः पंचर्चो जगत्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वृचोग्नेस्तंतुमाद्यजगत्याष्टमीवर्जं; अनु-द्वृचोऽग्नेस्तन्तुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम् । ६. त१.२.३.७-म१.२.४.८-देवाः ।

जातवेदः जातप्रज्ञ ते विश्वाः सर्वाः तन्वः तनूः सर्वाण्यङ्गानि बहुधा बहुप्रकारम् एकः देवः अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मा ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।
क्वाह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।
क्व । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । सम्ऽइधः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । को मा मां ददर्श दृष्टवान् । स देवः कतमः यो मे मम तन्वः तनूः बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे मित्रा-वरुणा मित्रावरुणौ अग्नेः मम विश्वाः सर्वाः समिधः दीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूताः तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि क्व क्षियन्ति क्व निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ मित्रावरुणावाहाग्निः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोषधीषु ।
तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्ऽसु । ओषधीषु ।
तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।
दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं ब्रुवन्ति । हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने त्वा त्वाम् अनु ऐच्छाम । कीदृशं त्वाम् अप्सु उदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टम् । अन्विष्य च तं तादृशमप्प्रविष्टं त्वा त्वां यमः देवः अचिकेत् ज्ञातवान् हे चित्रभानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते । दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम् । तादृशं स्थानम् अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादयस्त्रयो लोका अग्निवाय्वादित्याख्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्यदायं नेदेव मा युनजन्नत्र देवाः ।
तस्य मे तन्वो बहुधा निविष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।
तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह । हे वरुण देव अहं होत्रात् होतव्यात्[1] । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् बिभ्यत् आयम् आगतवानस्मि । अतः मा माम् एव एवं पूर्वप्रकारेण अत्र अस्मिन् हविर्वहने नेत् युनजन् नैव योजयन्तु देवाः । तस्य

१. त४.५.६.८-भ४.५.६.८–हव्यात् ।

तादृशस्य बिभ्यतः ^v^मे ^v^तन्वो ^v^बहुधा ^v^निविष्टाः अप्सु। ^v^एतमर्थम् एतद्धविर्वहनकार्यम् ^v^अग्निः ^v^अहं ^v^न ^v^चिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरंकृत्या तमसि क्षेष्यग्ने।
सुगान्पथः कृणुहि देवयानान्वह हव्यानि सुमनस्यमानः॥ ५॥

आ। इहि। मनुः। देवऽयुः। यज्ञऽकामः। अरम्ऽकृत्य। तमसि। क्षेषि। अग्ने।
सुऽगान्। पथः। कृणुहि। देवऽयानान्। वह। हव्यानि। सुऽमनस्यमानः॥ ५॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति। हे ^v^अग्ने ^v^एहि आगच्छ। ^v^मनुः मनुष्यो यष्टा मननीयो मनू राजा वा ^v^देवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् ^v^यज्ञकामश्च भवति। अत एहि। किं कुर्वन् यज्ञकामो भवतीति चेदुच्यते। ^v^अरंकृत्य केवलं तेजःपुञ्जमेवालंकुर्वन्। यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते। त्वं तु अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् ^v^तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येऽन्धकारे ^v^क्षेषि निवससि। हे अग्ने आगत्य च ^v^देवयानान् देवान् प्रति यैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् ^v^पथः मार्गान् ^v^सुगान् ^v^कृणुहि कुरु। 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा भवन्ति। ^v^वह च ^v^हव्यानि अस्मदीयानि ^v^सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वम्॥ ॥ १०॥

अग्नेः पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः।
तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेप्नोरविजे ज्यायाः॥ ६॥

अग्नेः। पूर्वे। भ्रातरः। अर्थम्। एतम्। रथीऽइव। अध्वानम्। अनु। आ। अवरीवुरिति।
तस्मात्। भिया। वरुण। दूरम्। आयम्। गौरः। न। क्षेप्नोः। अविजे। ज्यायाः॥ ६॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह। हे देवाः ^v^अग्नेः मम ^v^पूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः ^v^भ्रातरः भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजाः ^v^एतम् ^v^अर्थं हविर्वहनाख्यमर्थम् ^v^अन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृतवन्तः[1]। तत्र वृणोतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि च्लेश्छान्दसो लुक्। 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तम्। आवरणे दृष्टान्तः। ^v^रथीवाध्वानम्। अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत्। ते भ्रातरस्तथा कुर्वन्तो हताः। ^v^तस्मात् मरणात् ^v^भिया भीत्या हे ^v^वरुण ^v^दूरं देशम् ^v^आयम्। किंच ^v^क्षेप्नोः इषुक्षेप्तुः धनुषः ^v^ज्यायाः सकाशात् ^v^गौरो ^v^न गौरमृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वत् ^v^अविजे अकम्पे। 'ओविजी भयचलनयोः'। अनुदात्तेत्तौदादिकः। तस्य लङ्युत्तमे रूपम्॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः।
अथा वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात॥ ७॥

कुर्मः। ते। आयुः। अजरम्। यत्। अग्ने। यथा। युक्तः। जातऽवेदः। न। रिष्याः।
अथ। वहासि। सुऽमनस्यमानः। भागम्। देवेभ्यः। हविषः। सुऽजात॥ ७॥

इदं देवानां वाक्यम्। हे ^v^अग्ने ^v^यत् ^v^आयुः आयुष्यम् ^v^अजरं जरारहितमस्ति तत् ^v^ते ^v^कुर्मः। ^v^युक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे ^v^जातवेदः जातप्रज्ञ ^v^यथा ^v^न ^v^रिष्याः न म्रियसे तथा

---

१. त१.२.३.७–आदृतवंतः; त४.६.८–म४.५.८–आवृतवंतः।

कुर्मः । अथ वहासि वह सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् बोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति । हविषः यजमानप्रत्तस्य भागम् । केभ्यः । देवेभ्यः । हे सुजात शोभनजन्मन्नग्ने ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।
घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रऽयाजान् । मे । अनुऽयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् । हविषः । दत्त । भागम् ।
घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च । ओषधीनाम् ।
अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति[1] प्रतिजानाति । हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतन्नामकान् केवलान् असाधारणान् दत्त प्रयच्छत । तथा ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिघारणात्सारवन्तं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेः भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं[2] दत्तेति योज्यम् । किंच अपां सारभूतं तास्य उत्पन्नं वा घृतम् आज्यभागादिसाधनम् ओषधीनाम् ओषधीभ्य उत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त । किंच अग्नेः मम दीर्घमायुः च अस्तु । वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—' तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाशः ' इति । ' शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति ' इति च ब्राह्मणं ' पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा ' इति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञो३ऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्रऽयाजाः । अनुऽयाजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः । हविषः । सन्तु । भागाः ।
तव । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु । सर्वः । तुभ्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना[4] याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवले असाधारणाः ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः हविषः भागाः सन्तु । हे अग्ने अयं सर्वः यज्ञः च तव अस्तु । तथा प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः चतस्रः दिशः तुभ्यं नमन्ताम् । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥   ॥ ११ ॥

' विश्वे देवाः शास्तन ' इति षडृचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवम् । गतः सूक्तविनियोगः । स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता । सूत्रितं च—' विश्वे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निषदा यजीयान् ' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य ।
प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । निऽसद्य ।
प्र । मे । ब्रूत । भागऽधेयम् । यथा । वः । येन । पथा । हव्यम् । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

---

१. त-भ-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-भ१.४.६-वाति; त६-भ२.४.८-वाति; मुचानि । ३. भ१.२.७-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-एवमग्निभिः ।

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयम्। हे ᵛविश्वे ᵛदेवाः यूयं ᵛमा मां ᵛशास्तन अनुज्ञां दत्त। ᵛयथेह यज्ञे ᵛहोता देवानामाह्वाता सन् ᵛवृतः होतृत्वेन वृतोऽहं ᵛमनवै स्तौमि भवतः। ᵛयत् यस्मात् ᵛनिषद्य स्तौमि तस्माच्छास्तन। ᵛमे मम ᵛभागधेयं ᵛप्र ᵛब्रूत ᵛयथा ᵛवः यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा[1] तं भागं प्र ब्रूत। ᵛयेन च ᵛपथा ᵛवः ᵛहव्यमा ᵛवहानि वहनं करोमि॥

अ॒हं होता॒ न्य॑सीदं॒ यजी॑यान्विश्वे॑ दे॒वा म॒रुतो॑ मा जुनन्ति।
अह॑रहरश्विनाध्व॑र्यवं वां ब्र॒ह्मा स॒मिद्भ॑वति॒ साहु॑तिर्वाम्॥ २॥

अ॒हम्। होता॑। नि। अ॒सी॒द॒म्। यजी॑यान्। विश्वे॑। दे॒वाः। म॒रुतः॑। मा॒। जु॒न॒न्ति॒।
अहः॑ऽअहः। अ॒श्वि॒ना॒। आध्व॑र्यवम्। वा॒म्।
ब्र॒ह्मा। स॒म्ऽइत्। भ॒व॒ति॒। सा। आऽहु॑तिः। वा॒म्॥ २॥

ᵛयजीयान् यष्टृतमः ᵛअहं ᵛहोता सन् ᵛन्यसीदं निषण्णोऽस्मि। निषदने तं निषण्णं ᵛविश्वे व्याप्ताः ᵛमरुतः ᵛदेवाः ᵛजुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय। हे ᵛअश्विना[2] ᵛवां युवयोः ᵛआध्वर्यवम् ᵛअहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः। आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः। ᵛब्रह्मा ᵛभवति भवतु। कः। ᵛसमित् समिद्धश्चन्द्रमाः। चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु। किंच ᵛसा[3]। स[3] इत्यर्थः। स च समित् समिद्धश्चन्द्रमाः ᵛवां युवयोर्होमार्थं वां[4] युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे ᵛआहुतिः भवति भवत्वित्यर्थः। सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते। 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभयं भवति' इति हि छन्दोगब्राह्मणम्। अथवैवं योजना। याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सा वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु। आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत्॥

अ॒यं यो होता॒ किरु॒ स य॒मस्य॒ कमप्यू॑हे॒ यत्स॑म॒ञ्जन्ति॑ दे॒वाः।
अह॑रहर्जायते मा॒सिमा॒स्यथा॑ दे॒वा द॑धिरे हव्य॒वाह॑म्॥ ३॥

अ॒यम्। यः। होता॑। किः। ऊँ॒ इति॑। सः। य॒मस्य॑।
कम्। अपि॑। ऊ॒हे॒। यत्। स॒म्ऽअ॒ञ्जन्ति॑। दे॒वाः।
अहः॑ऽअहः। जा॒य॒ते॒। मा॒सिऽमा॑सि। अथ॑। दे॒वाः। द॒धि॒रे॒। ह॒व्य॒ऽवाह॑म्॥ ३॥

ᵛयः ᵛअयं ᵛहोता ᵛसः ᵛकिः को भवति। कीदृशो भवति। तस्य को व्यापार इत्यर्थः। तस्योत्तरमुच्यते। ᵛयमस्य मृत्योः[5] भीतः सन्निति शेषः। ᵛकमपि हुतम् ᵛऊहे वहति। यद्वा सर्वमृत्विग्जातं नियमयतीति यमो यजमानः। तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्प्रति। ᵛयत्समञ्जन्ति यद्धविः प्राप्नुवन्ति ᵛदेवाः। किंचाग्निः ᵛअहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं[6] ᵛजायते प्रादुर्भवति। तथा ᵛमासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्[7]। एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्माससंवत्सरादीनाम्। अपरे पुनरेवमाहुः। अहरहः[8] सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति। ᵛअथ तमिममग्निं ᵛदेवा[9] ᵛदधिरे ᵛहव्यवाहं हविषां वोढारम्। एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान्॥

---

१. ग-त-भ-'तथा' नास्ति। २. त१.२.७-मु-अश्विनाश्विनौ। ३. ग१-भ६-सोम; ग४-त१.२.३.७-साम; मु-सा स सोम। ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.८-'वां' नास्ति। ५. ग-त-भ-मु-मृतेः। ६. ग-त४.५-भ४-°होत्राद्यर्थं। ७. ग-त४.५-भ४-°यज्ञाद्यर्थं। ८. त१.२.३.७-भ-'अहरहः' नास्ति। ९. त-भ-'देवा' नाति।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्।
अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम्। देवाः। दधिरे। हव्यऽवाहम्। अपऽम्लुक्तम्। बहु। कृच्छ्रा। चरन्तम्।
अग्निः। विद्वान्। यज्ञम्। नः। कल्पयाति। पञ्चऽयामम्। त्रिऽवृतम्। सप्तऽतन्तुम् ॥४॥

माम् अग्निं देवाः हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे कृतवन्तः। कीदृशं माम्। अपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तम्। कया मनीषया दधिर इत्युच्यते। अयम् अग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नः अस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति। कीदृशं यज्ञम्। पञ्चयामं पञ्चविधगमनम्। पाङ्क्तो हि यज्ञः। त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिश्छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम् ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि।
आ बाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ। वः। यक्षि। अमृतऽत्वम्। सुऽवीरम्। यथा। वः। देवाः। वरिवः। कराणि।
आ। बाह्वोः। वज्रम्। इन्द्रस्य। धेयाम्। अथ। इमाः। विश्वाः। पृतनाः। जयाति ॥५॥

हे देवाः वः युष्मान् आ यक्षि आयाचे। किम्। अमृतत्वम् अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च। हे देवाः वः युष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः। किंच इन्द्रस्य बाह्वोः वज्रम् आ धेयाम्। ग्राहयामीत्यर्थः। अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावाद्दुर्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते। अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः। अथ एवं सति इमाः विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति। जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन्।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि। शता। त्री। सहस्राणि। अग्निम्। त्रिंशत्। च। देवाः। नव। च। असपर्यन्।
औक्षन्। घृतैः। अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारम्। नि। असादयन्त ॥६॥

त्रीणि शता शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संख्याकाः देवाः अग्निं माम् असपर्यन् पर्यचरन्। परिचर्याप्रकार[1] उच्यते। घृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सिक्तवन्तः। अस्मै अग्नये मह्यं बर्हिः अस्तृणन् आस्तृतवन्तः। आदित् आस्तरणानन्तरं होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ॥ १२ ॥

'यमैच्छाम' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तम्। देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः। 'तदद्य' इति तृचस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः। 'तन्तुं तन्वन्' इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्यः। अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तं—'तन्तुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम्' इति। शिष्टमुक्तम्। गतः सूक्तविनियोगः ॥

१. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.५.६.७.८-मु-परिचार°; भ४-परिचरण°।

यमैच्छा॑म॒ मन॑सा॒ सो॒३॑ऽयमागा॑द्य॒ज्ञस्य॑ वि॒द्वान्प॑रु॑षश्चिकि॒त्वान् ।
स नो॑ यक्षद्दे॒वता॑ता॒ यजी॑यान्नि॒ हि षत्स॒दन्त॑रः॒ पूर्वो॑ अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छा॑म । मन॑सा । सः । अ॒यम् । आ । अ॒गा॒त् । य॒ज्ञस्य॑ । वि॒द्वान् । परु॑षः । चि॒कि॒त्वान् ।
सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् । नि । हि । सत्स॑त् । अन्त॑रः । पूर्वः॑ । अ॒स्मत् ॥ १ ॥

ᵛयम् अग्निम् ᵛऐच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं ᵛमनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या मह्यं हविः प्रापयत्विति बुद्ध्येत्यर्थः । ᵛसोऽयम् अग्निः ᵛआगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । ᵛयज्ञस्य यज्ञं ᵛविद्वान् जानंस्तथा ᵛपरुषः परूंषि संधातव्यान्यङ्गानि ᵛचिकित्वान् अभिगच्छन् । ᵛसः अग्निः ᵛयजीयान् यष्टृतमः ᵛनः अस्मान् ᵛदेवताता देवतातौ यज्ञे ᵛयक्षत् यजतु । ᵛनि ᵛषत्सद्धि न्यसीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । ᵛअन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् ᵛअस्मत् ᵛपूर्वः अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्धि देवा आहूयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा ‘ अराधि ’ इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अरा॑धि॒ होता॑ नि॒षदा॒ यजी॑यान॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि॒ हि ख्यत् ।
यजा॑महै य॒ज्ञिया॒न्हन्त॑ दे॒वाँ ईळा॑महा॒ ईड्याँ॒ आज्ये॑न ॥ २ ॥

अरा॑धि । होता॑ । नि॒ऽसदा॑ । यजी॑यान् । अ॒भि । प्रयां॑सि । सुऽधि॑तानि । हि । ख्यत् ।
यजा॑महै । य॒ज्ञियान् । हन्त॑ । दे॒वान् । ईळा॑महै । ईड्यान् । आज्ये॑न ॥ २ ॥

अयमग्निः ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛयजीयान् यष्टृतमश्च सन् ᵛनिषदा वेद्यां निषदनेन ᵛअराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं ᵛसुधितानि सुष्ठु निहितानि ᵛप्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यन्नानि ᵛअभि ᵛहि ᵛख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति । हीति पूरणः । कया बुद्ध्येति । ᵛयज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः ᵛदेवान् ᵛहन्त शीघ्रम् ᵛआज्येन ᵛयजामहै[1] तथा ᵛईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या ᵛईळामहै इति बुद्ध्येति शेषः ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिमतीष्टिः कर्तव्या । ‘ साध्वीमकः ’ इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य ’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

सा॒ध्वीम॑कर्दे॒ववी॑तिं नो अ॒द्य य॒ज्ञस्य॑ जि॒ह्वाम॑विदाम॒ गुह्या॑म् ।
स आयु॒रागा॑त्सुर॒भिर्वसा॑नो भ॒द्राम॑कर्दे॒वहू॑तिं नो अ॒द्य ॥ ३ ॥

सा॒ध्वीम् । अ॒कः॒ । दे॒वऽवी॑तिम् । नः॒ । अ॒द्य । य॒ज्ञस्य॑ । जि॒ह्वाम् । अ॒वि॒दा॒म॒ । गुह्या॑म् ।
सः । आयुः॑ । आ । अ॒गा॒त् । सु॒र॒भिः । वसा॑नः । भ॒द्राम् । अ॒कः॒ । दे॒वऽहू॑तिम् । नः॒ । अ॒द्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः ᵛअद्य ᵛनः अस्माकं ᵛदेववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं ᵛसाध्वीमकः साधुमकरोत् । वयं च ᵛयज्ञस्य ᵛगुह्यां गूढतरां ᵛजिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाज्जिह्वात्वेनोपचारः । ᵛसः तादृशोऽग्निः ᵛसुरभिः सुगन्धः

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-मन्मु-यजामहे इति ।

ᵛआयुः देवैः दत्तमायुष्यं ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛआगात् आगच्छति। आगत्य च ᵛनः अस्मदर्थं ᵛदेवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं[1] यज्ञं ᵛभद्रामकः कल्याणं कृतवान् ᵛअद्य इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या। सुगादापनात् पूर्वमपि[2] जप्या। सूत्रितं च—'तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति ममाप्य' (आश्व.श्रौ. १.२) इति ॥

तद॒द्य वा॒चः प्र॑थ॒मं म॑सीय॒ येनासु॑राँ अ॒भि दे॒वा अ॑साम।
ऊर्जा॑द उ॒त य॑ज्ञियासः॒ पञ्च॑ जना॒ मम॑ हो॒त्रं जु॑षध्वम् ॥ ४ ॥

तत्। अ॒द्य। वा॒चः। प्र॒थ॒मम्। म॒सी॒य॒। येन॑। असु॑रान्। अ॒भि। दे॒वाः। अ॒साम।
ऊर्जऽअदः। उ॒त। य॒ज्ञि॒या॒सः॒। पञ्च॑। ज॒नाः॒। मम॑। हो॒त्रम्। जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तम्। ᵛअद्य इदानीं ᵛप्रथमम्। मुख्यनामैतत्। वाचां मुख्यं ᵛतत् ᵛवाचः वचः वचनं ᵛमसीय मंसीय उच्चारयामि। ᵛयेन वचसा अहं ᵛदेवाः च वयम् ᵛअसुरान् ᵛअभि ᵛअसाम अभिभवेम। किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते। ᵛऊर्जादः हे अन्नादः ᵛउत अपि च ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हा हे ᵛपञ्च ᵛजनाः देवमनुष्यादयः यूयं ᵛमम ᵛहोत्रं ᵛजुषध्वं सेवध्वमिति। एवं बहूच्यमानेऽग्निमनूद्यन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः। अत्र 'तदद्य वाचः' (निरु. ३. ८) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च॒ जना॒ मम॑ हो॒त्रं जु॑षन्तां॒ गोजा॑ता उ॒त ये य॒ज्ञिया॑सः।
पृ॒थि॒वी नः॒ पार्थि॑वात्पा॒त्वंह॑सो॒ऽन्तरि॑क्षं दि॒व्यात्पा॑त्व॒स्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च॑। जना॑ः। मम॑। हो॒त्रम्। जु॒षन्ता॒म्। गोऽजा॑ताः। उ॒त। ये। य॒ज्ञिया॑सः।
पृ॒थि॒वी। न॒ः। पार्थि॑वात्। पा॒तु॒। अंह॑सः। अ॒न्तरि॑क्षम्। दि॒व्यात्। पा॒तु॒। अ॒स्मान् ॥ ५ ॥

ᵛपञ्च ᵛजनाः देवादयः ᵛमम ᵛहोत्रं हवमाह्वानं ᵛजुषन्तां सेवन्ताम्। अपि च ᵛगोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः। यद्वा। गोशब्देन तज्जं पय आदिकमुच्यते। हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः। तादृशा ये सन्ति। ᵛउत अपि च ᵛये ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हाः[3] सन्ति ते मम होत्रं[4] जुषन्ताम्[4]। किंच ᵛपृथिवी पृथिवीदेवता ᵛपार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् ᵛनः अस्मान् ᵛअंहसः पापात् ᵛपातु रक्षतु। तथा ᵛअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता ᵛदिव्यात् आन्तरिक्षादंहसः पापसकाशात्[5] ᵛअस्मान् ᵛपातु ॥ ॥१३॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया। सूत्रितं च—'अविधून्वन् संततं स्तृणन् सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति। अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्रावणीया। सूत्रितं च—'गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति। अग्न्यन्तराले श्रातिक्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत्। सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संततुयात्' (आश्व. श्रौ. ३.१०) इति। आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विह्येवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी' (आश्व. श्रौ.५.२०) इति ॥

---

१ ग-त१.२.८-म६—देवानां हवनवंतं, म७—देवानां आह्वातारं। २. ग४—पूर्वमेव। ३. ग-त-म४. मु—यज्ञार्हा देवाः। ४. त३-म८—होत्रं हवमाह्वानं जुषंतां सेवंतां। ५. ग-त४.५-म४—सकाशात्; त१.२.६.७.८-म१.६.७-मु—पापात् सकाशात्।

तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने vतन्तुं यज्ञं vतन्वन् विस्तारयन् vरजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य vभानुं भासकमादित्यम् vअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किंच vज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य vपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । vरक्ष पालय । कीदृशान्मार्गान् । vधिया कर्मणा vकृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निः vजोगुवां स्तोतृणाम् vअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्म vअनुल्बणम् अनतिरिक्तं vवयत करोतु । 'यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम् । स त्वं vमनुर्भव मन्तव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किंच vदैव्यं vजनं देवसंघं vजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।
अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।
अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे vसोम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् vअक्षानहः अक्षेषु नह्यान् बन्धनीयानश्वान् vनह्यतन नह्यत बध्नीत[1] रथे । vउत अपि च vरशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान् vइष्कृणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपश्छान्दसः । vउत अपि च vआ vपिंशत । 'पिश अवयवे' । अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । vअष्टावन्धुरम् । वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । अष्टसंख्याकवन्धुरोपेतं vरथं सूर्यसंबन्धिनम् vअभितः सर्वतः vवहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्रथान् यज्ञं प्रति गमयतेत्यर्थः । vयेन vदेवासः देवाः vप्रियम् अस्मान्[2] vअनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो वहतेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम् ॥

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत् । उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च— 'अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।
अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।
अत्र । जहाम । ये । असन् । अशेवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

---

१. त-म-मु-बध्नंतु । २. ग-त-म-मु-आत्मानं ।

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते। अश्मन्वती नाम नदी रीयते गच्छति। ‘री गतिरेषणयोः’। तां यज्ञगमनायोत्तरीतुम् उत्तिष्ठत उद्गच्छत। तथा कृत्वा प्र तरत तां नदीमुल्लङ्घयत। हे सखायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम्। अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम। कानिति उच्यते। ये अशेवाः। शेवमिति सुखनाम। येऽसुखभूताः असन् अभवन् अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताञ्जहाम। तथा कृत्वा शिवान् सुखकराणि[1] वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्राप्तुम् उत्तरेम॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शंतमा।
शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः॥ ९॥

त्वष्टा। मायाः। वेत्। अपसाम्। अपःऽतमः। बिभ्रत्। पात्रा। देवऽपानानि। शम्ऽतमा।
शिशीते। नूनम्। परशुम्। सुऽआयसम्। येन। वृश्चात्। एतशः। ब्रह्मणः। पतिः॥९॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः। कर्मनामैतत्। कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् वेत्ति जानाति। स च[2] त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः। स च त्वष्टा नूनम् इदानीमग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति। त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतशवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्चात् वृश्चति[3]॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ।
विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः॥ १०॥

सतः। नूनम्। कवयः। सम्। शिशीत। वाशीभिः। याभिः। अमृताय। तक्षथ।
विद्वांसः। पदा। गुह्यानि। कर्तन। येन। देवासः। अमृतऽत्वम्। आनशुः॥ १०॥

हे कवयः मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या ऋभवः सतः। सन्त इत्यर्थः। प्रशस्ता यूयं नूनम् इदानीं सं शिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः[4]। याभिः[5] वाशीभिः[5] पात्राणि अमृताय सोमाय। तत्पानायेत्यर्थः। यद्वा युष्माकममृतत्वाय। तदर्थं तक्षथ संपादयथ। हे कवयः विद्वांसः यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन कुरुत। येन स्थानकरणेन देवासः देवा यूयम् अमृतत्वमानशुः प्राप्ता यूयम्। एवं स्वशिष्यानाह॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया।
स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जितिम्॥ ११॥

गर्भे। योषाम्। अदधुः। वत्सम्। आसनि। अपीच्येन। मनसा। उत। जिह्वया।
सः। विश्वाहा। सुऽमनाः। योग्याः। अभि। सिसासनिः। वनते। कारः। इत्। जितिम्॥११॥

---

१. ग-त-भ-मु–सुखकरान्। २. ग-त-भ-मु–‘च’ नास्ति। ३. ग-त-भ४-मु–वृश्चति पात्राणि।
४. त१.२.६.७.८-भ–‘वाशीः’ नास्ति। ५. त१.२.६.७.८-भ१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः।

ते[1] मरुतः[1] ᵛगर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि ᵛयोषां कांचिद्गाम् ᵛअदधुः धारितवन्तः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा ᵛआसनि मृताया आस्ये ᵛवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ᵛअपीच्येन[2] ᵛमनसा देवत्वमाकाङ्क्षता ᵛउत अपि च ᵛजिह्वया । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाञ्छयेत्यर्थः । यद्वा[3] । जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः । ᵛसिषासनिः संभजनशीलः ᵛसः ऋभुसंघः ᵛविश्वाहा सर्वेष्वहःसु[4] सर्वदा ᵛयोग्याः स्वोचिताः ᵛसुमनाः[5] स्तुतीः ᵛअभि ᵛवनते । स च संघः ᵛजिर्तिं शत्रुजयं कामं ᵛकार ᵛइत् कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ ॥ १४ ॥

'तां सु ते' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः' इति । समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं महाँ इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्वावृधे वीर्याय' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते॑ की॒र्तिं म॑घवन्महि॒त्वा यत्त्वा॑ भी॒ते रोद॑सी॒ अह्व॑येताम् ।
प्रावो॑ दे॒वाँ आति॑रो॒ दास॒मोजः॑ प्र॒जायै॑ त्व॒स्यै॒ यदशि॑क्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते॒ । की॒र्तिम् । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒हि॒ऽत्वा । यत् । त्वा॒ । भी॒ते इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अह्व॑येताम् ।
प्र । आ॒वः॒ । दे॒वान् । आ । अ॒ति॒रः॒ । दास॑म् । ओजः॑ ।
प्र॒ऽजायै॑ । त्व॒स्यै॒ । यत् । अशि॑क्षः । इ॒न्द्र॒ ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमघवन् धनवन् ᵛते तव संबन्धिनीं ᵛमहित्वा महत्त्वेनागतां ᵛकीर्तिं ᵛसु सुष्ठु कीर्तयामीति शेषः । किंच ᵛयत् यदा ᵛत्वा त्वां प्रति ᵛभीते असुरैर्भयं प्राप्ते ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअह्वयेतां अवेत्यब्रूतां[6] तदानीं ᵛदेवान् ᵛप्रावः प्रारक्षः । तथा ᵛदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम् ᵛआतिरः व्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं[7] पर्यहर इति यदस्ति किंच ᵛत्वस्यै एकस्यै ᵛप्रजायै यजमानरूपायै ᵛयत् बलम् ᵛअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदच॑रस्त॒न्वा॑ वावृधा॒नो बला॑नीन्द्र प्रब्रुवा॒णो जने॑षु ।
मा॒येत्सा ते॒ यानि॑ यु॒द्धान्या॒हुर्नाद्य शत्रुं॒ न॒नु पु॒रा वि॑वित्से ॥ २ ॥

यत् । अच॑रः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धा॒नः । बला॑नि । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽब्रु॒वा॒णः । जने॑षु ।
मा॒या । इत् । सा । ते॒ । यानि॑ । यु॒द्धानि॑ । आ॒हुः । न । अ॒द्य । शत्रु॑म् । न॒नु । पु॒रा । वि॒वि॒त्से॒ ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ᵛवावृधानः वर्धमानः ᵛजनेषु प्राणिषु ᵛबलानि ᵛप्रब्रुवाणः वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् ᵛअचरः इति ᵛयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ᵛते तव ᵛसा गतिः ᵛमायेत् मायैव । मृषेत्यर्थः[8] । किंच ᵛयानि ᵛयुद्धानि शत्रुविषयाणि ᵛआहुः ब्रुवते

१. ग-त–तेमी मरुतो । २. ग-त-भ२–'अपीच्येन' नास्ति । ३. त-भ४.५.६.८–यद्वा अपि च । ४. त१.३.७-मु–सर्वेष्वप्यहःसु । ५. त१.२.३.७–सुमनाः सममाना । ६. ग-त४.५–रक्षेत्यब्रूतां; त१.२.३.८-भ२.४.६.८–अहेत्यब्रूतां । ७. त१.२.३.७-मु–भारं । ८. त१.२.७-भ–तद्बलं; त३–तद्धनं । ९. त-मु–मृषेत्यर्थः ।

पुराविद्[1] ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । ᵛअद्य इदानीं ᵛशत्रुं हन्तव्यं ᵛन ᵛविवित्से न लभसे । अद्य मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यत्[2] ब्रूषे तदपि नेत्याह । ᵛननु इति प्रश्ने । किं ᵛपुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः ।
यन्मातरं च पितरं च साकमजनयथास्तन्व१ः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वे । ऋषयः । अन्तम् । आपुः ।
यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अजनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛमहिमनः महिम्नः ᵛसमस्य सर्वस्यापि ᵛअन्तं पारम् ᵛअस्मत्[3] अस्मत्तः ᵛपूर्वे ᵛऋषयः[4] ᵛके[4] ᵛआपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कात्स्न्र्येनेति । तत्र कारणमाह । ᵛयत् यस्मात् ᵛमातरं ᵛच ᵛपितरं ᵛच । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि ᵛसाकं सहैव ᵛस्वायाः ᵛतन्वः स्वकीयाच्छरीरात् ᵛअजनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य सन्ति ।
त्वमङ्ग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । सन्ति ।
त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघऽवन् । चकर्थ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛमहिषस्य महतः पूज्यस्य ᵛते तव ᵛचत्वारि ᵛअसुर्याणि असुरविघातानि ᵛअदाभ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्त उपान्त्यवर्जिते 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि ᵛनाम नामकानि शरीराणि ᵛसन्ति ᵛअङ्ग सखे ᵛत्वं ᵛतानि ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛवित्से वेत्सि जानासि । ᵛयेभिः यैः नामभिः ᵛकर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि ᵛचकर्थ कुरुषे हे ᵛमघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।
काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।
कामम् । इत् । मे । मघऽवन् । मा । वि । तारीः ।
त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛकेवलानि अन्येषामसाधारणानि ᵛवसूनि धनानि ᵛदधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । ᵛयान्याविः आविर्भूतानि[5] सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि[6] धनानि सन्ति ᵛया ᵛच ᵛगुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

---

१. त१.२.६.७.८-भ-मु-पुराणविदः । २. त-भ-मु-'यत्' नास्ति । ३. ग-अस्मद् । ४. ग२-भ१.२.४.६-के ऋषयः; ग४-त-भ७-ऋषयः । ५. त२.६.७.८-भ२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-मु-निवास° ।

सन्ति तानि विश्वानि दधिष इति। यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं काङ्क्षितं हे मघवन् धनवन्निन्द्र मा वि तारीः मा हिंसीः। इत् इति पूरणः। वर्धयेति शेषः। हे इन्द्र त्वमाज्ञाता असि प्रापयितासि[1] अभिलषितं धनम्। तथा हे इन्द्र त्वं दाता असि ॥

यो अदधाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि।
अध प्रियं शूषमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः। अदधात्। ज्योतिषि। ज्योतिः। अन्तः। यः। असृजत्। मधुना। सम्। मधूनि।
अध। प्रियम्। शूषम्। इन्द्राय। मन्म। ब्रह्मऽकृतः। बृहत्ऽउक्थात्। अवाचि ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः ज्योतिषि द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि अन्तः ज्योतिः तेजः अदधात् धारितवान्। यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः। यः च मधुना मधुरेण रसेन[2] मधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि सम् असृजत् समयोजयत्। यद्वा। मधुना। अत्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते। तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत्। अध संप्रति तस्मै इन्द्राय प्रियं प्रीतिजनकं[3] शूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वाद्बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृतः मन्त्रकृतः बृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादृषेर्मत्तः अवाचि उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

'दूरे तत्' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'दूरे' इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यत्त्वा भीते अह्वयेतां वयोधै।
उदस्तभ्नाः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे। तत्। नाम। गुह्यम्। पराचैः। यत्। त्वा। भीते इति। अह्वयेताम्। वयःऽधै।
उत्। अस्तभ्नाः। पृथिवीम्। द्याम्। अभीके। भ्रातुः। पुत्रान्। मघऽवन्। तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया 'चत्वारि ते असुर्याणि[4] नाम' इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते। हे इन्द्र ते तव तत् वक्ष्यमाणं नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः। मनुष्याणामित्यर्थः। गुह्यं गोपनीयमप्रकाशितं सत् दूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः। यत् यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सती अह्वयेताम् अवेत्यन्नाम्। किमर्थम्। वयोधै अन्नस्य निधानार्थम्। जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः। तदानीं तेन शरीरेण अभीके। अन्तिकनामैतत्। तव समीप एव पृथिवीं द्यां च उत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा अस्तभ्नाः स्तम्भितवानसि। किं कुर्वन्। हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्त्यायान् तित्विषाणः दीपयन्[5] ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम्।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. त१.८-भ-नियमितासि। २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन। ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं। ४. ग-त-भ-'असुर्याणि' नास्ति। ५. ग-त१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त७-भूवन्निति) विद्युद्रूपमिंद्रमाह। विद्युदेवेंद्र (त१.२.७-मु-विद्युद्रूपेंद्र) इति च वाजसनेयकं। यद्वा पर्जन्यरूपमाह। तदानीं वायुरस्येंद्रस्य भ्राताबगंतव्यः।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव तत् गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्नृभिरर्थिभिः स्पृहणीयमाकाशात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यन्तं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः, उत्पादितवानसि। भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः[1] स्यात्। आकाशात्मकाद्धि सर्वमिदमस्माद्भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते। 'आकाशाद्वायुः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिश्रुतेः। किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यत् ज्योतिः द्योतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्य इन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं जातम् उत्पन्नं[2] प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च। पञ्च जना इति शेषः। भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशलक्षणा। निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः समविशन्त संविशन्ते। स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त।
चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त ।
चतुःऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सऽरूपेण । ज्योतिषा । विऽव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति। उत अपि च मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति[3] वर्तते। तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति। किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसंज्ञकान् तथा[4] सप्तसप्त। द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते। कानि तानीति। सप्त मरुद्गणान् सप्तादित्यरश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन[5] देवगणेन[5] सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे विपश्यति सर्वदेशते। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्त्वं देवानाम्। केनेति तदुच्यते। सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामजनयो येन पुष्टस्य पुष्टम्।
यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विऽभानाम् । अजनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।
यत् । ते । जामिऽत्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युषाः स्तूयते। हे उषः उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभासनमकरोः[6]। अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति पश्चादन्यानि तेजांसि। येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टम् अतिशयेन पोषयुक्तमादित्यम् अजनयः उदपादयः। यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवम् अवरम् अर्वाङ्मुखम्। अस्मदभिमुखमित्यर्थः। कीदृश्यास्तवेति उच्यते। परस्याः। उपरि स्थिताया इत्यर्थः।

---

१. त६.८-भ—येनेत्यर्थस्यावृत्तिः। २. ग-त-भ२.५.६.८—उत्पन्नं तत्त्वं; मु—उत्पन्नं तत् तत्त्वं। ३. ग-त-भ-मु—मध्यमभूत°। ४. त-भ१.२.४.६.८—ते तथा। ५. त-भ-मु—°संख्याकदेवगणेन। ६. ग—विभानमकरोः; त-मु—विभातमकरोः।

तदिदं ᵛमहस्याः तव ᵛमहत् अतिप्रवृद्धम् ᵛएकम् असाधारणमेकमेव वा ᵛअसुरत्वं प्रकृष्टबलवत्त्वम्। तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा विधुं दद्राणम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुम्। दद्राणम्। समने। बहूनाम्। युवानम्। सन्तम्। पलितः। जगार।
देवस्य। पश्य। काव्यम्। महिऽत्वा। अद्य। ममार। सः। ह्यः। सम्। आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते। ᵛविधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम्। विपूर्वो[1] दधातिः[3] करोत्यर्थे। तथा ᵛसमने। अननमनः प्राणनम्। सम्यगननोपेते संग्रामे ᵛबहूनां शत्रूणां ᵛदद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं ᵛयुवानं ᵛसन्तं पुरुषं ᵛपलितः जरा[2] ᵛजगार निगिरतीन्द्राज्ञया। एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च ᵛदेवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य ᵛमहित्वा महत्त्वेनोपेतं ᵛकाव्यं सामर्थ्यं ᵛपश्य पश्यत हे जनाः। तथा जरसा प्राप्तः ᵛअद्य ᵛममार म्रियते। ᵛस ᵛह्यः परेद्युः ᵛसमान सम्यक् चेष्टते। पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः। तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ॥ १६ ॥

शाक्मना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः।
यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाक्मना। शाकः। अरुणः। सुऽपर्णः। आ। यः। महः। शूरः। सनात्। अनीळः।
यत्। चिकेत। सत्यम्। इत्। तत्। न। मोघम्। वसु। स्पार्हम्। उत। जेता। उत। दाता ॥ ६ ॥

ᵛशाक्मना। शक्मैव शाक्म। शक्मना बलेन ᵛशाकः शक्त। 'शक्लृ[3] शक्तौ[3]'। स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः। न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव। ᵛअरुणः अरुणवर्णः ᵛसुपर्णः कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी ᵛआ गच्छतीत्यध्याहारः। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। ᵛयः ᵛमहः महान् ᵛशूरः विक्रान्तः ᵛसनात् पुराणः ᵛअनीळः अनीडो नीडस्याकर्ता। नहीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति। एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह। स पक्षीन्द्रः ᵛयच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति ᵛतत् ᵛसत्यमित् सत्यमेव ᵛन तु ᵛमोघं व्यर्थं भवति। सः ᵛस्पार्हं स्पृहणीयं ᵛवसु ᵛउत[4] ᵛजेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् ᵛउत अपि[5] ᵛदाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः। 'न लोकाव्यय°' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वज्री।
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ। एभिः। ददे। वृष्ण्या। पौंस्यानि। येभिः। औक्षत्। वृत्रऽहत्याय। वज्री।
ये। कर्मणः। क्रियमाणस्य। मह्ना। ऋतेऽकर्मम्। उत्ऽअजायन्त। देवाः ॥ ७ ॥

---

१. भ-विदधातिः। २. ग-भ-'जरा' नास्ति। ३. त-भ-मु-'शक्लृ शक्तौ' नास्ति। ४. ग-त-भ-'उत' नास्ति। ५. ग-त-भ-मु-अपि च।

इन्द्रः एभिः मरुद्भिः सह वृष्ट्यर्थानि[1] कर्माणि [illegible] ।
एभिः मरुद्भिः सखिभिः वृत्रहत्याय । [illegible] ।
मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं चक्रे यत्कर्माणीन्द्रः [illegible]
महा महतेन्द्रेण[2] क्रियमाणस्य कर्मणः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य [illegible]
वृष्टिप्रदानकर्म प्रति उदजायन्त उत्पन्ना आपस्ते स्वयमेव [illegible] ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट् ।
पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधाधमद्दस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिऽहा । विश्वऽमनाः । तुराषाट् ।
पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः युजा मरुतां साहाय्येन कर्माणि प्रवर्षणादीनि जनयन् उत्पादयन् विश्वौजाः व्याप्तबलः अशस्तिहा रक्षोहा विश्वमनाः व्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणाम् । एवंमहानुभाव इन्द्रः सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा दिवः [illegible] वृधानः वर्धमानः शूरः सन् युधा आयुधेन प्रहारेण वा दस्यून् असुरान् निः अधमत् [illegible] युद्धेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘ इदं ते ’ इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्यः । आदितस्तिस्रः सप्तमी च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इदं ते सप्त वैश्वदेवं तु[3] चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्यः ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये [illegible]-नायतनान्निष्क्रम्य शम्यापरासादर्वाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनराधाने संवेशयेत् । सूत्रितं च— ‘ आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवेशयेत् ’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
संवेशने तन्वश्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊँ इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।
सम्ऽवेशने । तन्वः । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र ते तव इदम् । उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वादत्रेदंशब्देन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरग्न्याख्यम् एकम् एकोंऽशः । अतस्तमग्निं तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं सं विशस्व संगच्छस्व । तथा परः[4] उ अन्योऽपि ते तव एकं वाय्वाख्योंऽशः ते तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन सं विशस्व । शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वो-रैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा तृतीयेन ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व । सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम् । तत्[5] “ योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं ” “ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ” (ऋ. सं. १.११५.१) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । तन्वः तन्वाः[6] संवेशने

१. ग-न२.३.७-मु-वृष्ट्या कर्माणि । २. ग-न१.२.३.६.७.८-भ-महता तेजेन । ३. न-‘ तु ’ नास्ति । ४. न-भ-पारे । ५. न२.३-भ-‘ तत् ’ नास्ति । ६. ग-भ-‘ तन्वाः ’ नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संविश्य चारुरेधि कल्याणो भव। कीदृशस्त्वम्। प्रियः तेन सह प्रीयमाणः। कीदृशे तस्मिन्। देवानां परमे उत्तमे जनित्रे जनके। 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति हि श्रुतिः॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वं१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम्।
अह्रुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः॥ २॥

तनूः। ते। वाजिन्। तन्वम्। नयन्ती। वामम्। अस्मभ्यम्। धातु। शर्म। तुभ्यम्।
अह्रुतः। महः। धरुणाय। देवान्। दिविऽइव। ज्योतिः। स्वम्। आ। मिमीयाः॥ २॥

हे वाजिन् एतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती तनूः इयं पृथिवी। उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम्। तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनम् अस्मभ्यं धातु दधातु शर्म च सुखं तुभ्यं धातु दधातु। स त्वम् अह्रुतः अनवपतितः सन् महः महतः देवान् तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिः द्युलोके वर्तमानं सूर्यं च। इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात्। तं च स्वं तव स्वभूतम् आ मिमीयाः आविश॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः।
सुवितो धर्म प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्त्सुवितोऽनु पत्म॥ ३॥

वाजी। असि। वाजिनेन। सुऽवेनीः। सुवितः। स्तोमम्। सुवितः। दिवम्। गाः।
सुवितः। धर्म। प्रथमा। अनु। सत्या। सुवितः। देवान्। सुवितः। अनु। पत्म॥ ३॥

हे पुत्र त्वं वाजिनेन अन्नरसेन बलेन वा वाज्यसि तद्वान् भवसि। कीदृशस्त्वम्। सुवेनीः सुष्ठु कान्तः। वी गत्यादिषु। तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवम् अनु गाः अन्वगाः अनुगच्छ[1]। तथा सुवितो दिवं गाः। तथा सुवितो धर्म त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ[2]। कीदृशानि। प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि। तथा सुवितो देवान् इन्द्रादीन्। तथा सुवितः परम पतज्ज्योतिरादित्याख्यम् अनु गाः॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम्।
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः॥ ४॥

महिम्नः। एषाम्। पितरः। चन। ईशिरे। देवाः। देवेषु। अदधुः। अपि। क्रतुम्।
सम्। अविव्यचुः। उत। यानि। अत्विषुः।
आ। एषाम्। तनूषु। नि। विविशुः। पुनरिति॥ ४॥

पितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः एषां देवानां महिम्नः महत्त्वस्य ईशिरे ईश्वरा अभवन्। ते देवाः अपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः देवेषु इन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पम् अदधुः धृतवन्तः। उत अपि च यानि तेजांसि अत्विषुः दीप्यन्ते तानि समविव्यचुः संगता आसन्। एषां देवानां तनूषु शरीरेषु[3] नि विविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः। अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः॥

---

१. त-भ-मु-गच्छ। २. त-भ-गच्छन्। ३. ग-त४.५-मु-शरीरेषु पुनः; त३.७-शरीरेषु न।

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।
तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।
तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रजाः । अनु ॥

मदीयाः पितरः सहोभिः बलैः स्वीयैः विश्वं सर्वं रजः लोकम् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति निरुक्तम् । पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि अमिता अपरिमितानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः परि चक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि नि येमिरे नियमितवन्तः । किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजा अनु ज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वेऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥ ६ ॥

सूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । 'देवानां यत्परमं जनित्रं सम्भृतः' इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य[1] सूनव[2] इति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लम्भकं वादित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पत्त्याख्येन । 'ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं द्विधा आस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । 'उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्' (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे 'असौ वा आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष निम्रोचन्निग्राभः' (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते । किंच पितरः मदीया अङ्गिरसः स्वां प्रजाम् । उत्पादयन्ति[2] शेषः । पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्य संबन्धिनमपराभिभवक्षमं बलम् अवरेषु आ दधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु[3] मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच तन्तुं प्रजाम् आततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । 'अयं ह्याततन्तुर्यत्प्रजाः' इति ब्राह्मणं 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तै. आ. ७. ११. १) इति च । 'तन्तुं तन्वन्' (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य ब्राह्मणं 'प्रजा वै तन्तुः' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-मु–°दादित्यसूनव । २. त१.२.३.७-म८.६.८–उत्पादयन्ति । ३. म-अ–स्वप्रजाभूतासु ।

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम्। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥१॥

यत्। ते। यमम्। वैवस्वतम्। मनः। जगाम। दूरकम्।

तत्। ते। आ। वर्तयामसि। इह। क्षयाय। जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति[1]। तस्य पुनःसंभरणमन्त्रोच्यते। हे म्रियमाण पुरुष ᵛयत्[2] ᵛते तव ᵛमनः ᵛवैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं ᵛयमं ᵛदूरकम् अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा ᵛजगाम ᵛते तव ᵛतत् मनः ᵛआ ᵛवर्तयामसि आवर्तयामः। किमर्थम्। ᵛइह ᵛक्षयाय इह लोके निवासाय ᵛजीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम्। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥२॥

यत्। ते। दिवम्। यत्। पृथिवीम्। मनः। जगाम। दूरकम्।

तत्। ते। आ। वर्तयामसि। इह। क्षयाय। जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो ᵛयत् ᵛमनः ᵛदिवं ᵛजगाम ᵛयत् च ᵛपृथिवीं ᵛदूरकम्। दूरकमिति क्रियाविशेषणम्। ᵛतत् ᵛइह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम्।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत्। ते। भूमिम्। चतुःऽभृष्टिम्। मनः। जगाम। दूरकम्।

तत्। ते। आ। वर्तयामसि। इह। क्षयाय। जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो ᵛयत् ᵛमनः ᵛभूमिं ᵛचतुर्भृष्टिम्। चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा। तां ᵛजगाम ᵛतत् आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम्।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत्। ते। चतस्रः। प्रऽदिशः। मनः। जगाम। दूरकम्।

तत्। ते। आ। वर्तयामसि। इह। क्षयाय। जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ᵛयत्ते ᵛमनः ᵛप्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः ᵛचतस्रः ᵛजगाम ᵛतत् आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम्।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत्। ते। समुद्रम्। अर्णवम्। मनः। जगाम। दूरकम्।

तत्। ते। आ। वर्तयामसि। इह। क्षयाय। जीवसे ॥ ५ ॥

१. ऋ१.२.३.७-म-भवतः। २. ग-त-भ४.६.८-मु-'यत्' नास्ति।

हे सुबन्धो यत्ते मनः अर्णवम् अर्णांस्युदकानि[1] यस्मिन् तं समुद्रं मेघं वा जगाम तत् इति गतम् ॥

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीः[2] मरीचीः दीप्तीः जगाम तत् इति गतम् ॥   ॥ २० ॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

---

१. ग४-म१.७-मु-अर्णवमुदकं; त-म२.४.६.८-अर्णवः उदकं । २. ग-त-म-प्रगच्छन्त्यो ।

यत् । ते । पर्राः । पराऽवर्तः । मर्नः । जगार्म । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः पराः परावतः अत्यन्तं दूरदेशान् जगाम तत् इति गतम् ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मर्नः । जगार्म । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः भूतं च भव्यं च इत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद-भावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात्[1] कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति। तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ ॥ २१ ॥

'प्र तारि' इति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षम्। आदितः सप्त त्रिष्टुभः। अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः। नवमी पडष्टका महापङ्क्तिः। दशमी पङ्क्त्युत्तरा। 'आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः' (अनु. ९. ११) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्[2]। एकाक्षराधिक्याद्भूरिग्वि-शेषणं वेदितव्या। सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणान्निर्गमयित्र्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोऽजपन्। 'मो षु णः सोम' इति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन्। अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमश्च। 'असुनीते मनः' इति द्वाभ्यामसुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता। 'पुनर्नो असुम्' इत्यस्याः पृथिव्याद्या लिङ्गोक्ता[3] देवताः[3]। ततस्तिसृभिः शिष्टाभिः[4] पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते। 'समिन्द्र' इत्यर्ध-र्चस्येन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'प्र तारीति दशर्चे चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेपुश्चतुर्थ्यां सोमं चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां दैवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चेन' इति। गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।
अध च्यवान उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयः । स्थातारऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।
अध । च्यवानः । उत् । तवीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोः आयुः आयुष्यं प्र तारि प्रवर्धतां। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। कथं प्रवर्धतामिति उच्यते। प्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयः नवतरम्। यौवनोपेतमित्यर्थः। निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धताम्। तत्र दृष्टान्तः। क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथे स्थिताविव[5] वर्धेते[5] तद्वत्। अध अथ च्यवानः जीविताच्च्यवमानः अर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् उत्तवीति वर्धयति। सुबन्धुप्राणापहर्त्री[6] निर्ऋतिः पापदेवता परातरम् अत्यन्तं दूरतरं जिहीतां[7] परित्यजतु गच्छतु ॥

१. म–पृथगभिधानादेव। २. त१.२.३.७–म१.२.४.६.८–इत्युक्तसद्भावात्। ३. त-म-मु–लिङ्गोक्तदेवताः। ४. ग-त-म–द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः। ५. ग४–त१.२.३.७–स्थिता वर्धते; म–स्थिता वर्धेते; मु–स्थिता यथा वर्धते। ६. म–°प्राणापहर्त्री। ७. त१.२.३.६.७.८-म–परिजिहीता।

सामन्नु राये निधिमन्न्वन्नं करामहे सु पुरुध श्रवांसि ।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्नम् । करामहे । सु । पुरुध । श्रवांसि ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

ᵛसामन्नु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । ᵛराये जीवायुरूपधनार्थं ᵛनिधिमत् निधानवत् ᵛअन्नं हविश्च ᵛकरामहे कुर्मः । अत्रापि ᵛनु इति चार्थे । निर्ऋत्यै[1] स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः[2] । तदेवाह । ᵛसु सुष्ठु ᵛपुरुध पुरुधा बहुप्रकारं ᵛश्रवांसि अन्नानि हवींषि करामहे । ᵛता तानि हवींषि ᵛनः अस्माकं संबन्धीनि ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛजरिता जीर्णा स्तुता वा । ' जरा स्तुतिः ' (निरु. १०.८) । ᵛममत्तु स्वदताम् । आस्वाद्य च ᵛनिर्ऋतिः ᵛपरातरम् अत्यन्तं दूरदेशं ᵛजिहीतां गच्छतु ॥

अभी ष्व१र्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् ।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्रान् ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् ᵛअर्यः अरीन् शत्रून् ᵛपौंस्यैः पुंस्त्वैः बलैः ᵛसु सुष्ठु ᵛअभि ᵛभवेम । ᵛद्यौर्न ᵛभूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् । ᵛगिरयो ᵛनाज्रान् । गिरिर्वज्रः । ते यथा अज्रान्[3] अजन-शीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । ᵛता तानि यानि ᵛनः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛजरिता स्तुता सती ᵛनिर्ऋतिः ᵛचिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।
द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम ᵛनः अस्मान् ᵛसु सुष्ठु ᵛमृत्यवे ᵛमो ᵛपरा ᵛदाः मैव परादानं कुरु । मृत्युवशीनान् मा कार्षीः । किंतु ᵛनु इदानीम् ᵛउच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं ᵛसूर्यं ᵛपश्येम[4] । चिरकालं जीवेमेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच ᵛद्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिः दिवसैः ᵛहितः प्रेरितः ᵛजरिमा जराभावः ᵛनः अस्माकं ᵛसु सुखकरः ᵛअस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।
ररन्धि । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

---

१. त-भ-' निर्ऋत्यै ' नास्ति । २. त-भ-मु-निर्ऋत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-भ-मु-' अज्रान् ' नास्ति । ४. त-भ-मु-पश्येम पश्यामः ।

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनः धारय। किंच जीवातवे जीवितुं सु प्र तिर सुष्ठु वर्धय नः अस्माकम् आयुः। किंच ररन्धि स्थापय नः अस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसंदर्शने। त्वं च घृतेन अस्माभिर्दत्तेन तन्वं शरीरं[1] वर्धयस्व वर्धय ॥॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम्।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुऽनीते। पुनः। अस्मासु। चक्षुः। पुनरिति। प्राणम्। इह। नः। धेहि। भोगम्।
ज्योक्। पश्येम। सूर्यम्। उत्ऽचरन्तम्। अनुऽमते। मृळय। नः। स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणदायिनि[2] देवि अस्मासु। अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः। पुनः चक्षुः प्रकाशकं नयनम्। ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः। किंच प्राणं पुनः अस्मासु धेहि स्थापय। वयं च ज्योक् चिरम् उच्चरन्तम् उद्गच्छन्तं सूर्यं[3] पश्येम। हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा[4] नः अस्मान् मृळय सुखय ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम्।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः। नः। असुम्। पृथिवी। ददातु। पुनः। द्यौः। देवी। पुनः। अन्तरिक्षम्।
पुनः। नः। सोमः। तन्वम्। ददातु। पुनरिति। पूषा। पथ्याम्। या। स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी नः अस्मभ्यम् असुं प्राणं ददातु। पुनः द्यौः देवता असुं ददातु। तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु। तथा सोमः नः तन्वं शरीरं पुनः ददातु[5]। तथा पूषा पोषाभिमानिनी[6] देवता[7] पथ्याम्। 'पन्था अन्तरिक्षम्' (निरु. ११.४५)। तत्र भवां वाचम्। वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते। तां पुनः ददातु। किंच[8] या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु[8]। यद्वा। पूषा पोषं प्रयच्छतु। या स्वस्तिर्वाङ्नाम्नी देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु। 'वाग्वै पथ्या स्वस्तिः' (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यह्वी ऋतस्य मातरा।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम्। रोदसी इति। सुऽबन्धवे। यह्वी इति। ऋतस्य। मातरा।
भरताम्। अप। यत्। रपः। द्यौः। पृथिवि। क्षमा। रपः।
मो इति। सु। ते। किम्। चन। आममत् ॥ ८ ॥

---

१. ग४-त१.२.३.७-स्वशरीरं। २. ग-त१.२.३.७.८-म-मु-प्राणप्रदायिनि। ३. ग-त-म५.६.८-मु-सूर्यं देवं। ४. ग-त-म-मु-तथा। ५. म-ददातु किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु। ६. त१.२.३.७-म४.६.८-पोषाभिमानि। ७. त-म-देवता या। ८. म-'किंच......प्रयच्छतु' नास्ति।

इदमादिभिस्तिसृभिः[1] द्यावापृथिव्योः स्तुतिः। रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे शं सुखं प्रयच्छताम्। कीदृश्यौ ते। यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ। यत् रपः पापं कृच्छ्रमस्ति[2] तत् अप भरताम् अपहरताम् अपनयताम्। हे द्यौः हे पृथिवि हे द्यावापृथिव्यौ क्षमा क्षमायां सत्याम्। यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते। क्षमाप्यपहरतु[3]। एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्ध्वादयो ब्रुवते। हे सुबन्धो ते त्वां मो षु मैव सुष्ठु किं चन रपः कृच्छ्रम् आममत् हिनस्तु॥

अव॑ द्व॒के अव॑ त्रि॒का दि॒वश्च॑रन्ति भेष॒जा।
क्ष॒मा च॑रि॒ष्ण्वे॑क॒कं भर॑ता॒मप॒ यद्रपो॒
द्यौः॑ पृ॑थिवि क्ष॒मा रपो॒ मो षु ते॒ किं च॒नाम॑मत् ॥ ९ ॥

अव॑। द्व॒के इति॑। अव॑। त्रि॒का। दि॒वः। च॒र॒न्ति॒। भे॒ष॒जा।
क्ष॒मा। च॒रि॒ष्णु। ए॒क॒कम्। भर॑ताम्। अप॑। यत्। रपः॑।
द्यौः॑। पृ॒थि॒वि॒। क्ष॒मा। रपः॑। मो इति॑। सु। ते॒। किम्। च॒न। आ॒म॒म॒त् ॥ ९ ॥

दिवः द्युलोकात् भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं त्रिका त्रिकं च अव चरन्ति। अत्राश्विनौ[4] द्विकमवचरतः। इळा सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति। क्षमा क्षमायां चरिष्णु चरति एककम् एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह। तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्त्विति शेषः॥

समि॑न्द्रेरय॒ गाम॑न॒ड्वाहं॒ य आव॑हदुशी॒नरा॒ण्या॒ अनः॑।
भर॑ता॒मप॒ यद्रपो॒ द्यौः॑ पृ॑थिवि क्ष॒मा रपो॒ मो षु ते॒ किं च॒नाम॑मत् ॥ १० ॥

सम्। इ॒न्द्र॒। ई॒र॒य॒। गाम्। अ॒न॒ड्वाह॑म्। यः। आ। अव॑हत्। उ॒शी॒नरा॑ण्याः। अनः॑।
भर॑ताम्। अप॑। यत्। रपः॑। द्यौः। पृ॒थि॒वि॒। क्ष॒मा। रपः॑।
मो इति॑। सु। ते॒। किम्। च॒न। आ॒म॒म॒त् ॥ १० ॥

हे इन्द्र सम् ईरय संप्रेरय। किम्। गां गन्तारम् अनड्वाहम् अनोवहनसमर्थम्[5]। यः अनड्वान् आवहत् आवहत्यस्मान्प्रति। किम्। अनः शकटम्। कस्य। उशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओषधेः। ययार्तमनुलिम्पन्ति सोशीनराणी। भरतामित्यादि गतम्॥   ॥ २३ ॥

'आ जनम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम्। गौपायना बन्ध्वादय ऋषयः। षष्ठ्यास्त्वगस्त्यस्य स्वसैषां मातर्षिका। आदितः पञ्च गायत्र्यः। अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती। शिष्टा अनुष्टुभः। आदितश्चतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता। पञ्चम्या इन्द्रः। षष्ठ्या अप्यसमातिः। ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता। 'अयं मे हस्तः' इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता। तथा चानुक्रमणिका—'आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमातिमस्तुवन्पञ्चम्यैन्द्रं षष्ठ्यागस्त्यस्य स्वसा मातैषां राजानमस्तौत्पराभिः लब्धसंज्ञमस्पृशन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ती' इति॥

१. त-मु—इदमादिभिस्त्रिभिः। २. त-म२.४.८-मु—कृच्छ्रं चास्ति। ३. म१.७—द्यौरप्यपहरतु। ४. त१.२.३.६.७.८ म-मु—तत्राश्विनौ। ५. त-म२.८-मु—°समर्थं गां।

आ जनं॑ त्वे॒षसं॑दृशं॒ माही॑नाना॒मुप॑स्तुतम् । अग॑न्म॒ बिभ्र॑तो॒ नमः॑ ॥ १ ॥

आ । जन॑म् । त्वे॒षऽसं॑दृशम् । माही॑नानाम् । उप॑ऽस्तुतम् । अग॑न्म । बिभ्र॑तः । नमः॑ ॥१॥

इदमादिभिस्तिसृभी राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्ध्वादयः जनं जनपदमसुनीतिस्वभूतम्[1] आ अगन्म अभिगताः । गमेर्लुङि ' मन्त्रे घस° ' इति च्लेर्लुक् । ' म्वोश्च ' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महताम् उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । ' तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । नमः नमस्कारं बिभ्रतः धारयन्तः[2] । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानम् । नमो[3] बिभ्रत[3] इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

अस॑माति॒ नि॒तोश॑नं त्वे॒षं नि॑य॒यिनं॒ रथ॑म् । भ॒जेर॑थस्य॒ सत्प॑तिम् ॥ २ ॥

अस॑मातिम् । नि॒ऽतोश॑नम् । त्वे॒षम् । नि॒ऽय॒यिन॑म् । रथ॑म् । भ॒जेऽर॑थस्य । सत्ऽप॑तिम् ॥२॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तम् । निययिनं रथम् इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य[4] निययिनम् । ' हलदन्तात्° ' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । सत्पतिं सतां पालकम् ॥

यो जना॑न्म॒हि॒षाँ इ॑वातित॒स्थौ पवी॑रवान् । उ॒ताप॑वीरवान्यु॒धा ॥ ३ ॥

यः । जना॑न् । म॒हि॒षान्ऽइ॑व । अ॒ति॒ऽत॒स्थौ । पवी॑रवान् । उ॒त । अप॑वीरवान् । यु॒धा ॥ ३ ॥

यः असमातिः जनान् स्वविरोधिभूतान् अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभावयतीत्यर्थः[5] । क[6] इव[6] । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उत अपि च अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्ध्वेत्यर्थः ॥

यस्ये॑क्ष्वा॒कुरुप॑ व्र॒ते रे॒वान्म॑रा॒य्येध॑ते । दि॒वीव॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टयः॑ ॥ ४ ॥

यस्य॑ । इ॒क्ष्वा॒कुः । उप॑ । व्र॒ते । रे॒वान् । म॒रा॒यी । एध॑ते । दि॒विऽइ॑व । पञ्च॑ । कृ॒ष्टयः॑ ॥४॥

यस्य जनपदस्य इक्ष्वाकुः राजा व्रते कर्मणि रक्षणरूपे उप एधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान् रयिवान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः पराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पञ्च कृष्टयः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः दिवीव द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्र॑ क्ष॒त्रास॑मातिषु॒ रथ॑प्रोष्ठेषु धारय । दि॒वीव॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । क्ष॒त्रा । अस॑मातिषु । रथ॑ऽप्रोष्ठेषु । धा॒र॒य॒ । दि॒विऽइ॑व । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे इन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेषु असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातौ धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त१.२.३.७-म१.२.४.७-'मसुनीतिं असुनीतिस्वभूतं । २. त-म१.२.४.६.८-धारयतः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-आबिभ्रत । ४. त२.३.७-म-' तस्य' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-पराभवतीत्यर्थः; म-पराभवेत्यर्थः । ६. ग-त-म-मु-किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता ।
पणीन्न्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।
पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्ध्वादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते त्वम् अगस्त्यस्य ऋषेः नद्भ्यः नन्दयितृभ्यो बन्ध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावावश्वौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अदातॄनयज-मानान् पणीन् वणिजः लुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अभि अक्रमीः अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥७॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।
इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति सुऽबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शाट्यायनकम्—'अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वनुयामेत्यब्रुवन् । सुपरान्तःपरिधिस्त्वसर्वोत्तमादध्व-मिति । तन्निराह[1] । अयं[2] मातायं पिता' इति । शौनकश्च—'स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तुष्टो गौपायना-नभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथात्रिषु । अथाग्निरब्रवीदेनानयमन्तःपरिध्यसुः ॥ सुबन्धोरस्य चेक्ष्वाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टास्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते' (बृहद्दे. ७. ९७. १०१) इति ॥ अयम् अग्निः माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातुः जीवयिता आगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधौ वर्तमान[2] इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति एहि आगच्छ । निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्तिव्यत्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति धरुणाय कम् ।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नह्यन्ति । धरुणाय । कम् ।
एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नह्यन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय । कम् इति पाद-पूरणः । एव एवं ते मनः दाधार परिधावग्निः । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

---

१. त१.२.३.७-म१.८-तन्निराहत्रयं; म४-तन्निराहनयं; म७-तन्निराहंनयं; मु-तं निराहरत्रयं ।
२. त-म१.२.७-वर्तमानं ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन्।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा। इयम्। पृथिवी। मही। दाधार। इमान्। वनस्पतीन्।

एव। दाधार। ते। मनः। जीवातवे। न। मृत्यवे। अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही[1] इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार। शिष्टमुक्तम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम्।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात्। अहम्। वैवस्वतात्। सुऽबन्धोः। मनः। आ। अभरम्।

जीवातवे। न। मृत्यवे। अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्य१ग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः।

नीचीनमघ्न्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक्। वातः। अव। वाति। न्यक्। तपति। सूर्यः।

नीचीनम्। अघ्न्या। दुहे। न्यक्। भवतु। ते। रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्द्युलोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति। सूर्यः च न्यक् तपति। अघ्न्या अहननीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे। एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः।

अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अयम्। मे। हस्तः। भगऽवान्। अयम्। मे। भगवत्ऽतरः

अयम्। मे। विश्वऽभेषजः। अयम्। शिवऽअभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्ध्वादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन्। अयं मे हस्तो भगवान्[2] यस्मात् सजीवं[3] सुबन्धुं स्पृशति तस्मात्। तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान्। तथा अयं मे हस्तः विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वौषधवान् तत्स्थानीयो वा। अयं शिवाभिमर्शनः मङ्गलस्पर्शनः। यतो जीवन्तं स्पृशत्यत इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि। तत्र 'इदमित्था' इति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि। तथा चानुक्रान्तम्—'इदमित्था सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभिप्लविकाति-

---

१. ग-त४.५-मही महती; त१.२.३.७-महती। २. ग-त-मु-भगवान् भाग्यवान्। ३. त-म१. ६.८-सजीवः; म२-सजीव।

देवमासस्य उपासानक्ता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'उद्धृत्य[1] चौपमं सूक्तं गा[3] इदमित्था रौद्रमिति' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति[2]। ऐतरेयब्राह्मणं—'नाभानेदिष्ठं[5] वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि। तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसमीपमागत्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत्। स च किमनेन भागेन। अङ्गिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासते। [illegible]-मनुष्ठाय मुह्यन्ति। तान् 'इदमित्था' इति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यन्तो [illegible] दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुक्त्वा[illegible] तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयत्। ते च तत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं पारं प्रापय्य स्वर्गं गमिष्यन्तोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः। तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं[4] वास्तुशेषभागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत्। स च मह्यमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत्। तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायायं न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच। ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्ठायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तम्। तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः। तत्सर्वमत्रानुसंधेयम्॥

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्म क्रत्वा शच्यामन्तराजौ।
क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतॄन्॥ १॥

इदम्। इत्था। रौद्रम्। गूर्तऽवचाः। ब्रह्म। क्रत्वा। शच्याम्। अन्तः। आजौ।
क्राणा। यत्। अस्य। पितरा। मंहनेऽस्थाः। पर्षत्। पक्थे। अहन्। आ। सप्त। होतॄन्॥ १॥

गूर्तवचाः उद्यतवचनो नाभानेदिष्ठः इदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रीणनम्[6] इत्था इत्थमिदानींक्रियमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्य स्तोत्रं शच्यामन्तः कर्मणि सत्रमध्ये आजौ अङ्गिरसां संघे करोतीति शेषः। यत् स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा पितरावन्ये च मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमाना[7] भ्रातरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्निति[8] शेषः। तेन नाभानेदिष्ठः पक्थे पक्तव्ये अहन् अहनि। षष्ठेऽहनीत्यर्थः। 'ते षष्ठंषष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति[9] तानेते[10] सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात्। सप्त होतॄन् होतृप्रभृतीन्ब्राह्मणाच्छंस्यादिकान् आ पर्षत् सर्वतोऽपूरयत्। इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः॥

स इद्दानाय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम्।
तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्॥ २॥

सः। इत्। दानाय। दभ्याय। वन्वन्। च्यवानः। सूदैः। अमिमीत। वेदिम्।
तूर्वयाणः। गूर्तवचःऽतमः। क्षोदः। न। रेतः। इतःऽऊति। सिञ्चत्॥ २॥

स इत् स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्राख्यः दानाय स्तोतॄणां धनप्रदानाय दभ्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतॄन् संभजन् सूदैः सूदकैर्हिंसकैः[11] शस्त्रैः च्यवानः रक्षांसि च्यावयन् वेदिम्

---

१. त-म—उद्धृतं। २. त-म-मु—'इति' नास्ति। ३. त-म—'गाः' नास्ति। ४. ग-त६.८-म४.६-मु—अस्मदीयं; त१.२.३-म२.८—मस्मदीयं। ५. ग-त-म१.२.४.६.८—नाभानेदिष्ठं वै मानवं। ६. ग-त-मु—रुद्रप्रीणनं। ७. म—प्रवर्तमाना। ८. म—ऋणलाभ°। ९. त-म-मु—षष्ठमेवा°। १०. त-म—मुह्यंते। ११. ग-त-म४.६.८—हिंसकैः; म१.२.७—सूदकैः।

अमिमीत परिमितवान्। यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः। 'तं कृष्णशवास्युत्तरत' उपोत्थाया-ब्रवीन्मम[1] वा इदं मम वै वास्तुहमिति' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम्। तदेवाह। तूर्वयाणः तूर्णगमनः गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः[2] रुद्रः क्षोदो न उदकमिव। उदकं यथा घनः सिञ्चति तद्वत् रेतः स्वसामर्थ्यम् इतऊति इतोगमनवद्यथा भवति तथा सिञ्चत् प्रेरितवानित्यर्थः। यद्वा। अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते। तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो रुद्रः क्षोदो न उदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्योपेतं रेत इतऊति सिञ्चत् जनयामासाश्विनौ। अन्यत्रेतऊतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेश्चायमर्थो लभ्यते॥

मनो॒ न येषु॒ हव॑नेषु ति॒ग्मं विपः॒ शच्या॑ वनु॒थो द्रव॑न्ता।
आ यः शर्या॑भिस्तुविनृ॒म्णो अ॒स्याश्री॑णीता॒दिशं॒ गभ॑स्तौ॥ ३॥

मनः॑। न। येषु॑। हव॑नेषु। ति॒ग्मम्। विपः॑। शच्या॑। व॒नु॒थः। द्रव॑न्ता।
आ। यः। शर्या॑भिः। तु॒वि॒ऽनृ॒म्णः। अ॒स्य। अश्री॑णीत। आ॒ऽदिश॑म्। गभ॑स्तौ॥ ३॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति[3] एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः संभजथः[4]। यः अध्वर्युः आ आभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविर्लक्षणधनः सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिः अङ्गुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति। किं कृत्वा। गभस्तौ हस्ते धृत्वा आदिशम् आदिश्य। इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः। तादृशं मदीय-मध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः संभजथः[5] तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः॥

कृष्णा यद्गोष्व॑रु॒णीषु॒ सीद॑द्दि॒वो नपा॑ताश्विना हुवे वाम्।
वी॒तं मे॑ य॒ज्ञमा ग॑तं मे॒ अन्नं॑ वव॒न्वांसा॒ नेष॒मस्मृ॑तध्रू॥ ४॥

कृष्णा। यत्। गोषु॑। अ॒रु॒णीषु॑। सीद॑त्। दि॒वः। नपा॑ता। अ॒श्वि॒ना। हु॒वे। वा॒म्।
वी॒तम्। मे॒। य॒ज्ञम्। आ। ग॒त॒म्। मे॒। अन्न॑म्। व॒व॒न्वांसा॑। न। इष॑म्। अस्मृ॑तध्रू॒ इत्यस्मृ॑तऽध्रू॥ ४॥

कृष्णा रात्रिः यत् यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति। उषा विभासनाय[6] रथमधितिष्ठतीत्यर्थः। 'अरुण्यो गाव उषसाम्' इति निरुक्तम्। उषःकाले हे दिवो नपाता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य[7] वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे आह्वये। वीतं कामयेथां मे अन्नं हविर्लक्षणम्। तदर्थं मे यज्ञम् आ गतम् आगच्छतम्। इषम् अन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वाविव। तद्वदागतम्। कीदृशौ युवाम्। अस्मृतध्रू अस्मृतद्रोहौ मयि द्रोहमस्मरन्तौ॥

प्रथि॑ष्ट॒ यस्य॑ वी॒रक॑र्ममि॒ष्णदनु॑ष्ठितं॒ नु नर्यो॒ अपौ॑हत्।
पुन॒स्तदा वृ॑हति॒ यत्क॒नाया॑ दुहि॒तुरा अनु॑भृतमन॒र्वा॥ ५॥

१. त.भ-कृष्णशवास्युपोत्थाया°। २. भ१.२-अत्यंतं गूर्तवचा; भ७-अत्यंतं गूर्भवचा। ३. ग४-म-मु-'आगच्छति' नास्ति; भ१.४.८-एर्जति; भ२-एजति। ४. ग-त-भ२.४.८-'संभजथः' नास्ति। ५. ग-न-भ६-मु-'संभजथः' नास्ति। ६. ग-न-भ१.२.४.६.८-मु-विभानाय। ७. त१.२.३.७-मु-'यागस्य' नास्ति; भ१.२.४.७.८-स्वर्गस्य।

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णत् । अनुंऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।
पुनः । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुंऽभृतम् । अनर्वा ॥ ५ ॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् तदेतदर्धर्चाभ्यामाह । यस्य प्रजापतेः इष्णत् एषणवत् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म । येन कर्मणा येन रेतसो- त्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशं रेतः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतः अनुष्ठितं प्रजापतिना कृतार्थं निषिक्तं नर्यः नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः अपौहत् अपोहति । तद्रेतः । पुनस्तद्रेतः आ वृहति सर्वत उत्खिदति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना अनुभृतम् आः आसीत् । अस्तेः सिपि ˉ ˉ ˉ । कीदृशो रुद्रः । अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्यृतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य- ध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्वमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।
मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्वम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । 'दिव- मित्यन्ये' इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा अभीके समीपे यत् कर्त्वं कर्म अभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं रेतः जहतुः त्यक्तवन्तौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्ता परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत् ।
स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् ।
सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी- मेव क्ष्मया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा रेतः नि षिञ्चत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवाः ब्रह्म अजनयन् उदपादयन्[5] । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन्[6] । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. भ–'वीरकर्म...इत्यर्थः' नास्ति । २. त-भ–ते पितरि । ३. त१.२.६.७.८-भ४.८–मर्त्ये समीपे; त४.५–पत्ये समीपे; भ१.७–प्रेत्य समीपे; भ२–प्रत्य समीपे; भ६–प्रत्ये समीपे; मु–प्राप्ते समीपे । ४. त-भ–अलं । ५. ग-त-भ–उत्पादयन् । ६. ग–संपादयन्; त-भ४.६.८-मु–समपादयन्; भ१.२.७– समुत्पादयन् ।

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।
सरत्पदा न दक्षिणा परावृङ् न ता नु मे पृशन्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसां सत्रान्ते नाभानेदिष्ठो गोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । स ईम् सोऽयं वृषा न वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिवधार्थम् आजौ संग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत्क्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं तवैव वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं स्मत् अस्मत्तः आ अप परैत् अपपरागच्छति । दभ्रचेताः अल्पमनस्को यः कश्चित् दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सन् पदा पदानि न सरत् न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति । मे मम संबन्धिन्यः ताः गाः अङ्गिरोभिर्दत्ताः पृशन्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः न जगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपब्दिरग्निं न नग्न उप सीददूधः ।
सनितेध्मं सनितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नग्नः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सनिता । इध्मम् । सनिता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन् यज्ञे वह्निः वह्निवद्दाहको राक्षसादिः मक्षु[1] न शीघ्रं न उप सीदत् नागच्छति[2] । यो वह्निः प्रजायाः उपब्दिः उपपीडको भवति । यज्ञविघातार्थमागच्छति । ऋत्विगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा ऊधः । रात्रिनामैतत् । रात्रावपि अग्निं ज्वलन्तं नग्नः विवसनो राक्षसादिः न उप सीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति सः अग्निः इध्मं सनिता जज्ञे उत्पन्नः । उत अपि च वाजम् अन्नं हविः सनिता जज्ञे । स धर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः सहसा बलेन[3] यवीयुत् यज्ञमिश्रयितॄणां रक्षःप्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवऽग्वाः । ऋतम् । वदन्तः । ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

नवग्वाः अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः सन्त उत्थितास्ते नवग्वाः । ते ऋतं वदन्तः मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभानेदिष्ठेनेरितायाः सकाशात् ऋतयुक्तिम् उक्तयोगपरिसमाप्तिम् अग्मन् प्राप्ताः । यद्वा । ऋतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पृश्न्याः सख्यमग्मन्निति योजना । द्विबर्हसः

१. म-भ-' मक्षु ' नास्ति । २. ' त—नागच्छति ' नास्ति; भ— न गच्छति । ३. ग-यस्य बलेन; त१.२.३.६.७.८-म२.४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५—जीवस्य बलेन ।

द्वयोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृढाः ये अङ्गिरसः गां गोशायिनारं नाभानेदिष्ठमिन्द्रं वा उप आगुः उपगताः ते अदक्षिणासः दक्षिणारहिताः । 'अदक्षिणानि सत्त्राण्याहुः' इति हि वचनं 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति । ते च अच्युता उदकान्यक्षीणानि कर्माणि वा दुदुक्षन् ॥ ॥ २० ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेत ऋतमित्तुरण्यन् ।
शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पय उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । ऋतम् । इत् । तुरण्यन् ।
शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयाया[1] घर्मदोग्ध्र्याः नवीयः नवतरं सख्यम् । प्राप्नोतीति शेषः । अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं राधः धनमिव रेतः सिच्यमानम् ऋतम् उदकं तुरण्यन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ते तुभ्यं यत्[2] यदा[3] रेक्णः पापोपलक्षणं धनम् आ अभिमुखम् अयजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेक्णः । सबर्दुघायाः । सबरित्यमृतनाम । अमृतदोग्ध्र्याः उस्रियायाः गोः पयः पानयोग्यं रसम्[4] । तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वर्युब्राह्मणम्—'अङ्गिरसो वै सत्रमासत तेषां पृश्निर्घर्मधुगासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजन्त' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्वा यत्पश्चा वियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।
वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्वा । यत् । पश्चा । विऽयुता । बुधन्त । इति । ब्रवीति । वक्तरि । रराणः ।
वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

यत् यदा स्तोतारः पश्वा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्चा पश्चात् बुधन्त अजानन् । तदानीं कारवः । कारिरित्यर्थः । स्तोता इति ब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । वक्तरि स्तोतरि रराणः रममाणः वसोः वासकात् वसुत्वा अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्वा[5] नामकरणः । गोरूपधनवतोऽतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः । अनेहा अपाप इन्द्रः विश्वं सर्वं[5] द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं क्षु । मक्ष्वित्यर्थः । शीघ्रम् उप विवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुम् । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽसुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं जानन्ति[6] ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्तं न्यरुधदिति[7] ॥

तदिन्न्वस्य परिषद्वानो अग्मन्पुरू सदन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।
वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्वानः । अग्मन् । पुरु । सदन्तः । नार्सदम् । बिभित्सन् ।
वि । शुष्णस्य । सम्ऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

---

१. ग-त-मु—कमनीयायाः पृश्न्याः । २. त-भ—यथा । ३. त-भ-मु—रसमसृजत । ४. त-भ-मु—त्वो । ५. ग४-त-भ२.६.८—'सर्वं' नास्ति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६-मु—न जानन्ति । ७. ग४—निरुध्यति; त-भ—निरुध्यदिति ।

तद्वित् तत्रैव नु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिषद्वानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः अग्मन् प्रकाशनार्थमगच्छन्। पुरु पुरूणि कृत्रिमाणि सदन्तः सीदन्तोऽसुराः नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन् भेत्तुमैच्छन्। किंचायं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्म विदत् वेत्ति। अयमिन्द्रः यत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत्॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्व१र्ण ये त्रिषधस्थे निषेदुः।
अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्ऋतस्य होताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः। ह। नाम। उत। यस्य। देवाः। स्वः। न। ये। त्रिऽसधस्थे। निऽसेदुः।
अग्निः। ह। नाम। । उत। जातऽवेदाः। श्रुधि। नः। होतः। ऋतस्य। होता। अध्रुक्॥ १४॥

उत अपि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबन्धिनि त्रिषधस्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वर्णं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति। उत अपि च तत्तेजः अग्निर्ह नाम अग्निः किल नाम। उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता एतदपि तस्य तेजसो नाम। अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे होतः होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञस्य संबन्धिनां देवानामाह्वाता अध्रुक् द्रोहरहितस्त्वं नः अस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्यै।
मनुष्वद्वृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विक्षु यज्यू ॥ १५ ॥

उत। त्या। मे। रौद्रौ। अर्चिऽमन्ता। नासत्यौ। इन्द्र। गूर्तये। यजध्यै।
मनुष्वत्। वृक्तऽबर्हिषे। रराणा। मन्दू इति। हितऽप्रयसा। विक्षु। यज्यू इति॥ १५॥

उत अपि च हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ[1] रुद्रपुत्रौ। 'क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्' (ऋ. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम्। अर्चिमन्ता दीप्तिमन्तौ नासत्यौ अश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय[2] च भवेतामिति शेषः। किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मन्दू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षु ऋत्विक्ष्वस्मदीयेषु तथा[3] यज्यू यष्टव्यौ भवतमिति शेषः॥ ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः।
स कक्षीवन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम्। स्तुतः। राजा। वन्दि। वेधाः। अपः। च। विप्रः। तरति। स्वऽसेतुः।
सः। कक्षीवन्तम्। रेजयत्। सः। अग्निम्। नेमिम्। न। चक्रम्। अर्वतः। रघुऽद्रु॥ १६॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः। किंच विप्रः विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्बन्धकाः सन्ति स सोमः अपश्च अन्तरिक्षं च तरति लङ्घयति प्रतिदिनम्। सः सोमः कक्षीवन्तम् ऋषिं पर्वतमध्ये

१. त-भ-'रौद्रौ' नास्ति। २. त१.२.३.७-भ२.४.६.८-योगाय। ३. त-भ१.२.४.६.८-ते।

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत्। सः स एव अग्निं हविर्वोढुमशक्तं सन्तं तस्मात्स्थानात् प्रविष्टं रेजयत्। कम्पने दृष्टान्तः। नेमिं[1] नमनशीलं रघुद्रु[2] लघुगमनं चक्रम् अयमः अयमनः अश्वोऽश्व इव ते यथा तथा रेजयत्। नुमभावश्छान्दसः ॥

स द्विबन्धुर्वैतरणो यष्टा सबर्धुं धेनुमस्वं दुहध्यै ।
सं यन्मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणं वरूथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विऽबन्धुः । वैतरणः । यष्टा । सबःऽधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्यै ।
सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृञ्जे । उक्थैः । ज्येष्ठेभिः । अर्यमणम् । वरूथैः ॥ १७ ॥

सः अग्निः द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता। यद्वा। वितरणार्हो हविष्प्रदानार्हः। यष्टा देवानां याजकोऽग्निः सबर्धुम् अमृतोदकपयोदोग्ध्रीं धेनुम् अस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्यै दोहायाकरोत्। यत् यदा स शयुः मित्रावरुणौ अर्यमणं च ज्येष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरूथैः वरणीयैः उक्थैः शस्त्रैः सं वृञ्जे सम्यक्स्तौति। यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यम्णां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां गां दोग्ध्रीमकरोदिति।

तद्बन्धुः सूरिर्दिवि ते धियंधा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।
सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्ऽबन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम्ऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।
सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घ ।
अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

तद्बन्धुः। सैव पृथिवी बन्धुकोऽस्याधिष्ठानत्वेन[3] यस्यासौ तद्बन्धुः। तस्मात्तृक इत्यर्थः। सूरिः स्तुतेः प्रेरकः दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः। त्वदपत्यभूत इति यावत्। षष्ठीसामर्थ्यात्संबन्धसामान्यं प्रतीयते। तत्रादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति। सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपाद उत्तरमन्त्रे च दृश्यते। स च धियंधाः कर्मणां धारको नाभानेदिष्ठः वेनन् अङ्गिरोदत्तं गोसहस्रं वेनन् कामयन् प्र रपति प्रकर्षेण रपति स्तौतीत्यर्थः। वा अपि चेत्यर्थः। सा द्यौः नः अस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका च अस्य आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति। घ इति पूरणः। अहं तत् तस्यादित्यस्य पश्चा[4] पश्चादनन्तरं कतिथः कतिपयानां पूरणः आस अभवम्। अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः संनिकृष्ट इत्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।
द्विजा अह प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः ।
द्विऽजाः । अह । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

---

१. ग-त४.५.६-भ—नेमिं न । २. त-भ२.८—रघुद्रु लघुद्रु । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-°धिष्ठो-त्पत्त्य° । ४. भ—'पश्चा' नास्ति ।

vइयं माध्यमिका वाक् vमे vनाभिः संनाहिनी। आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यर्षेर्माध्यमिका[1] वागवन्धिका भवति। तथा च ब्राह्मणं—'सा या वागसौ स आदित्यः' (श. ब्रा. १०.५.१.४) इति ब्राह्मणम्। vइह अस्मिन्मण्डले vमे मम vसधस्थं स्थानम्। vइमे मे vदेवाः द्योतमाना रश्मयः vमे मम स्वभूताः। vअयम् अहम् vअस्मि vसर्वः। सूर्यस्य स्वस्योक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्द्वारा सर्वात्मकत्वम्। vअह किंचेत्यर्थः। vद्विजाः विप्राः vऋतस्य vप्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः। vधेनुः पृश्निदेवता माध्यमिका वाक् vजायमाना vइदं सर्वम् vअदुहत् दुदोह। उदपादयदित्यर्थः॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट्।
ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता॥ २०॥

अध। आसु। मन्द्रः। अरतिः। विभाऽवा। अव। स्यति। द्विऽवर्तनिः। वनेषाट्।
ऊर्ध्वा। यत्। श्रेणिः। न। शिशुः। दन्। मक्षु। स्थिरम्। शेऽवृधम्। सूत। माता॥२०॥

vअध अथ vआसु चतसृषु दिक्षु vमन्द्रः मोदमानः vअरतिः गन्ता vविभावा दीप्तिमान् vद्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता vवनेषाट् वने काष्ठानामभिभविताग्निः vअव vस्यति अवसन्नो भवति यागार्थम्। vयत् च योऽग्निः vऊर्ध्वा उन्मुखा vश्रेणिर्न vशिशुः शंसनीयः सेनेव vमक्षु शीघ्रं[2] vदन् शत्रून् दमयति तमिमं vस्थिरं निश्चलं vशेवृधं सुखस्य वर्धकं vमाता अरणिः vसूत यज्ञे जनयामास॥ ॥ २९॥

अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परेयुः।
श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः॥ २१॥

अध। गावः। उपऽमातिम्। कनायाः। अनु। श्वान्तस्य। कस्य। चित्। परा। ईयुः।
श्रुधि। त्वम्। सुऽद्रविणः। नः। त्वम्। याट्। आश्वऽघ्नस्य। ववृधे। सूनृताभिः॥ २१॥

vअध संप्रति vकस्य vचित् vश्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य वा[3]। आत्मनो निर्देशः। ईदृशस्य मामानेदिष्ठस्य vकनायाः कमनीयायाः स्तुतेः vगावः वाचः। यद्वा। वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः स्तुतेः vउपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् vअनु vपरेयुः अनु परागच्छन्ति। हे vसुद्रविणः सुधनाग्ने vत्वं vश्रुधि शृणु। vनः अस्माकमिममिन्द्रं vयाट् अयाट् यज। vत्वं च vआश्वघ्नस्य अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम vसूनृताभिः स्तुतिभिः vववृधे वर्धसे। पुरुषव्यत्ययः। अथवायं वर्धत इति परोक्षेण निर्देशः॥

अध त्वमिन्द्र विद्ध्य१स्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ॥ २२॥

अध। त्वम्। इन्द्र। विद्धि। अस्मान्। महः। राये। नृऽपते। वज्रऽबाहुः।
रक्ष। च। नः। मघोनः। पाहि। सूरीन्। अनेहसः। ते। हरिऽवः। अभिष्टौ॥२२॥

१. ग-त-म१.२.४.६.८—'माध्यमिकी। २. ग-त-मु—क्षिप्रं। ३. ग-त४.५-मु—वेति; त१.२.३.७.८-म६.८—वे।

हे[1] इन्द्र[1] अध अधुना वज्रबाहुः त्वम् अस्मान् महः महते राये धनाय चिकिद्धि जानीहि। हे इन्द्र मघोनः हविष्मतः सूरीन् स्तुतिप्रेरकान् नः अस्मान् रक्ष पाहि। हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः॥

अध यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः।
विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परा च वक्षदुत पर्षदेनान्॥ २३॥

अध। यत्। राजाना। गोऽइष्टौ। सरत्। सरण्युः। कारवे। जरण्युः।
विप्रः। प्रेष्ठः। सः। हि। एषाम्। बभूव। परा। च। वक्षत्। उत। पर्षत्। एनान्॥ २३॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यत् यस्मात् गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि[2] कुर्वतेऽङ्गिरसां गणाय। किमिच्छन्। जरण्युः तस्मा अङ्गिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन्[3]। तस्मात् सः विप्रः नाभानेदिष्ठः एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः प्रियतमः बभूव भवतु। हि इति पूरणः। तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत् परावहतु। उत अपि च एनान् अङ्गिरसः पर्षत् पारयतु[4] इत्यात्मन[5] एवाशास्ते[5]॥

अधा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तदू नु।
सरण्युरस्य सूनुरश्वो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ॥ २४॥

अध। नु। अस्य। जेन्यस्य। पुष्टौ। वृथा। रेभन्तः। ईमहे। तत्। ऊँ इति। नु।
सरण्युः। अस्य। सूनुः। अश्वः। विप्रः। च। असि। श्रवसः। च। सातौ॥ २४॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति। अध अथ नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन रेभन्तः स्तुवन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे। सरण्युः शीघ्रसरणशीलः अश्वः अस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः। वरुणाद्ध्यश्व उत्पन्नः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्स्तुत्यः मुक्तो वा भवसि। श्रवसश्च अन्नस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि[6]॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान्।
विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सूनृतायै॥ २५॥

युवोः। यदि। सख्याय। अस्मे इति। शर्धाय। स्तोमम्। जुजुषे। नमस्वान्।
विश्वत्र। यस्मिन्। आ। गिरः। सम्ऽईचीः। पूर्वीऽइव। गातुः। दाशत्। सूनृतायै॥ २५॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय। यद्वा। युवयोः सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च। यदि नमस्वान् अन्नवानध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते। यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिञ्जनपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४–हे नृपते नृणां पालक इंद्र। २. ग-त-म२.४.६.८-मु–कर्म। ३. त१.२.४.५.६.७.८-म–स्तुतिमिच्छन् जरण्युः। ४. ग४–प्रापयतु; त-म-मु–पारयति। ५. ग-त४.५–इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.२.३.६.७.८-म१–इत्यात्मान एवाशास्ते। ६. त-म–भवति।

संबन्धिन्यः[1] समीचीः समीच्यः आ गच्छन्तीति शेषः। उदाराणां[2] गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेत्येवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः। यद्वा। यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति। पूर्वीव गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्[3]। यद्वा। पूर्वी[4] पुरा[4] प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्। सूनृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत्[5] प्रयच्छतु[5] ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः।
वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पयस उस्रियायाः ॥ २६ ॥

सः। गृणानः। अत्ऽभिः। देवऽवान्। इति। सुऽबन्धुः। नमसा। सुऽउक्तैः।
वर्धत्। उक्थैः। वचःऽभिः। आ। हि। नूनम्। वि। अध्वा। एति। पयसः। उस्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः देववान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः सः वरुणः इति इत्थंकृतप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैः च गृणानः स्तूयमानः सन् वर्धत् वर्धताम्। उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः नूनम् इदानीम् आ गच्छत्विति शेषः। हि इति पूरणः। तस्य यागार्थम् उस्रियायाः गोः पयसः अध्वा मार्गः वि एति। स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः।
ये वाजाँ अनयता वियन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते। ऊँ इति। सु। नः। महः। यजत्राः। भूत। देवासः। ऊतये। सऽजोषाः।
ये। वाजान्। अनयत। विऽयन्तः। ये। स्थ। निऽचेतारः। अमूराः ॥ २७ ॥

अनयर्चाङ्गिरस आशास्ते। हे यजत्राः यष्टव्याः देवासः देवाः ते यूयम्। उ इति पूरणः। महः महते नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय सजोषाः संगताः भूत भवत। ये च यूयम् अङ्गिरसो मह्यं वाजान् अन्नानि अनयत प्रापयथ वियन्तः सततमुक्थाय[6] विविधं गच्छन्तः सन्तः। ये च यूयम् अमूराः अमूढाः। षष्ठाहःप्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः। तादृशाः निचेतारः गवां विवेक्तारः स्थ भवथ। ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. ग४-म२.३.७-भ१.२.६.८–संबंधिनि। २. त–उदाहरणं। ३. ग-त-म१.२.४.६.८–'तद्वत्' नास्ति। ४. ग-त-भ–पुरा पूर्वा। ५. ग-त-भ२.४.६.८–'दाशत् प्रयच्छतु' नास्ति; भ७–दाशत; मु–दाशत् सुखं प्रयच्छतु। ६. ग४–सततमुधाय; त१.२.३-भ१.२.४.६.८–सा उक्थाय। भ१–सतत उक्थाय।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः ।
अध्यायं सायणामात्यो[1] द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशर्चमनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षम्। आदितश्चतस्रो जगत्यः। पञ्चम्यनुष्टुप्। षष्ठी बृहती। सप्तमी सतोबृहती। अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ। दशमी गायत्री। एकादशी त्रिष्टुप्। आदितः षण्णां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता। सप्तमी वैश्वदेवी। अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते। अतस्तास्तद्देवताकाः। तथा चानुक्रम्यते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री ततोऽन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति। षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'इदमित्था रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

ये य॒ज्ञेन॒ दक्षि॑णया॒ सम॑क्ता॒ इन्द्र॑स्य स॒ख्यम॑मृत॒त्वमा॑न॒श ।
तेभ्यो॑ भ॒द्रम॑ङ्गिरसो वो अस्तु॒ प्रति॑ गृभ्णीत मान॒वं सु॑मेधसः ॥ १ ॥

ये । य॒ज्ञेन॑ । दक्षि॑णया । सम्ऽअ॑क्ताः । इन्द्र॑स्य । स॒ख्यम् । अ॒मृ॒तऽत्वम् । आ॒न॒श ।
तेभ्यः॑ । भ॒द्रम् । अ॒ङ्गि॒र॒सः॒ । वः॒ । अ॒स्तु॒ । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । मा॒न॒वम् । सु॒ऽमे॒ध॒सः॒ ॥ १ ॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते। इतिहासस्तु इदमित्थेति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं नाभानेदिष्ठं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः। तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः। यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया समक्ताः संगताः ये अहीनैकाहसत्राणि[2] कुर्वन्तो यूयम् इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एव अमृतत्वम् अमरणधर्मं देवत्वम् आनश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ। अश्नोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनम्। 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। हे अङ्गिरसः तेभ्यः वः युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्म अस्तु। हे सुमेधसः सुप्रज्ञा हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रति गृभ्णीत प्रतिगृह्णीत। मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उ॒दाज॑न् पि॒तरो॑ गो॒मयं॒ वस्वृ॒तेनाभि॑न्दन् परिवत्स॒रे व॒लम् ।
दी॒र्घा॒यु॒त्वम॑ङ्गिरसो वो अस्तु॒ प्रति॑ गृभ्णीत मान॒वं सु॑मेधसः ॥ २ ॥

ये । उ॒त्ऽआज॑न् । पि॒तरः॑ । गो॒ऽमय॑म् । वसु॑ । ऋ॒तेन॑ । अभि॑न्दन् । प॒रि॒ऽव॒त्स॒रे । व॒लम् ।
दी॒र्घा॒यु॒ऽत्वम् । अ॒ङ्गि॒र॒सः॒ । वः॒ । अ॒स्तु॒ । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । मा॒न॒वम् । सु॒ऽमे॒ध॒सः॒ ॥ २ ॥

---

१. म—सायणाचार्यो। २. ग४-त१.२.७-म१—अहेनैकासहस्राणि; त३—अहीनैकासहस्राणि; म२—अहीनैकाहिकसहस्राणि; म४.६.७.८-मु—अहीनैकाहसहस्राणि।

हे ᵛअङ्गिरसः ᵛपितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताः ᵛये यूयं ᵛगोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं ᵛवसु धनम् ᵛउदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन्। किंच ᵛऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ᵛपरिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णे। सत्त्रान्त इत्यर्थः। तत्र ᵛवलं वलनामानं गवामपहर्तारमसुरम् ᵛअभिन्दन् व्यनाशयन् तेभ्यः ᵛवः युष्मभ्यं ᵛदीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् ᵛअस्तु। शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि।
सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये। ऋतेन। सूर्यम्। आ। अरोहयन्। दिवि। अप्रथयन्। पृथिवीम्। मातरम्। वि।
सुप्रजाःऽत्वम्। अङ्गिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे ᵛअङ्गिरसः ᵛये भवन्तः ᵛऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ᵛदिवि द्युलोके ᵛसूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ᵛआरोहयन् अस्थापयन् किंच ᵛमातरं सर्वेषां निर्मात्रीं ᵛपृथिवीं ᵛवि ᵛअप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्त्रादिकर्मकरणेन तेभ्यः युष्मभ्यं ᵛसुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वम् ᵛअस्तु ॥ ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’ इत्यसिच् समासान्तः। तस्माद्भावप्रत्ययः ॥

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन।
सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम्। नाभा। वदति। वल्गु। वः। गृहे। देवऽपुत्राः। ऋषयः। तत्। शृणोतन।
सुऽब्रह्मण्यम्। अङ्गिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः ॥ ४ ॥

हे ᵛदेवपुत्राः देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्राः ᵛऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे ᵛअङ्गिरसः ᵛअयं ᵛनाभा[1] नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनः ᵛवः युष्माकं ᵛगृहे गृहभूते यज्ञे ᵛवल्गु कल्याणं वचः ᵛवदति। ᵛतत् वाक्यं यूयं ᵛशृणोतन महतादरेण शृणुत। ‘ श्रु श्रवणे ’। ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तनबादेशः। तेभ्यो युष्मभ्यं ᵛसुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसम् ᵛअस्तु। इदानीमागतं ᵛमानवं मां ᵛप्रति[2] ᵛगृभ्णीत[2] प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विऽरूपासः। इत्। ऋषयः। ते। इत्। गम्भीरऽवेपसः।
ते। अङ्गिरसः। सूनवः। ते। अग्नेः। परि। जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षनयाभिराह। ᵛऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः ᵛविरूपास ᵛइत् अन्योन्यं वर्णतो[3] रूपतश्च नानारूपा भवन्ति। ᵛत ᵛइत् त एवामी अङ्गिरसः ᵛगम्भीरवेपसः। वेप इति कर्मनाम। गम्भीरकर्माणो भवन्ति। ᵛते[4] इमे[4] ᵛअङ्गिरसः ᵛसूनवः पुत्राः खलु। तदेवाह। ᵛते इमे अङ्गिरसः ᵛअग्नेः ᵛपरि ᵛजज्ञिरे सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः। ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम्। अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १७) ॥ ॥ १ ॥

१. ग-त-म-‘ नाभा ’ नास्ति। २. ग-त-म-मु-‘ प्रति गृभ्णीत ’ नास्ति। ३. ग-त४.५-प्रमाणतो; त१.२.६.७.८-म१.२.४.६.८-प्रणतो। ४. त१.२.३.७-म२.६.८-ते त इमे।

ये अ॒ग्नेः परि॑ जज्ञि॒रे विरू॑पासो दि॒वस्परि॑ ।
नव॑ग्वो॒ नु दश॑ग्वो॒ अङ्गि॑रस्तमः॒ सचा॑ दे॒वेषु॒ मंह॑ते ॥ ६ ॥

ये । अ॒ग्नेः । परि॑ । ज॒ज्ञि॒रे । विऽरू॑पासः । दि॒वः । परि॑ ।
नव॑ऽग्वः । नु । दश॑ऽग्वः । अङ्गि॑रःऽतमः । सचा॑ । दे॒वेषु॑ । मंह॑ते ॥ ६ ॥

^v^विरूपासः विविधरूपाः ^v^ये अङ्गिरसः ^v^दिवस्परि द्युलोकात् ^v^अग्नेः ^v^परि ^v^अग्नेः सकाशात् जज्ञिरे जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः । तेषां मध्ये ^v^नवग्वः ^v^दशग्वः च ^v^अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सत्त्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मासेषु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मासेष्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामङ्गिरसां नवग्वश्च दशग्वश्चोक्तः । तादृशः ^v^देवेषु ^v^सचा सहावस्थितः[२] सोऽग्निः ^v^मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इन्द्रे॑ण यु॒जा निः सृ॑जन्त वा॒घतो॑ व्र॒जं गोम॑न्तम॒श्विन॑म् ।
स॒हस्रं॑ मे॒ दद॑तो अष्टक॒र्ण्य१॒ः श्रवो॑ दे॒वेष्व॑क्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रे॑ण । यु॒जा । निः । सृ॒ज॒न्त॒ । वा॒घतः॑ । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विन॑म् ।
स॒हस्र॑म् । मे॒ । दद॑तः । अ॒ष्ट॒ऽक॒र्ण्यः॑ । श्रवः॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒क्र॒त॒ ॥ ७ ॥

^v^वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वे देवा अङ्गिरसो वा ^v^इन्द्रेण ^v^युजा सहायेन ^v^निः ^v^सृजन्त निरगमयन् । किम् । ^v^गोमन्तं गोयुक्तम् ^v^अश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरपहृतं ^v^व्रजम् । ते ^v^मे मां प्रति ^v^सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्त्रपरिवेषणम् ^v^अष्टकर्ण्यः । अष्ट इति 'अशू व्याप्तौ' निष्ठायां रूपम् । विस्तृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तसर्वावयवा गाश्च ^v^ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः ^v^देवेषु इन्द्रादिषु ^v^श्रवः हविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वा ^v^अक्रत अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । एवं नाभानेदिष्ठेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौबकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यद्ददुर्मानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत्[३]' ॥

उत्तराभिश्चतसृभिरस्मै मानवायर्षये सावर्णिना यद्दत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—'सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्वसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नू॒नं जा॑यताम॒यं मनु॒स्तोक्मे॑व रोहतु ।
यः स॒हस्रं॑ श॒ताश्वं॑ स॒द्यो दा॒नाय॒ मंह॑ते ॥ ८ ॥

प्र । नू॒नम् । जा॒य॒ता॒म् । अ॒यम् । मनुः॑ । तोक्म॑ऽइव । रो॒ह॒तु॒ ।
यः । स॒हस्र॑म् । श॒त॒ऽअ॑श्वम् । स॒द्यः । दा॒नाय॑ । मंह॑ते ॥ ८ ॥

^v^अयं सावर्णिः ^v^मनुः ^v^नूनं क्षिप्रं ^v^प्र ^v^जायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च ^v^रोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । ^v^तोक्मेव । यथा जलक्लिन्नं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । ^v^यः अयं मनुः ^v^शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं ^v^सहस्रं गवां ^v^सद्यः तदानीमेव ^v^दानाय ^v^मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

---

१. ग-त१.२.३-म१.२.४.६—तेषामेषां; त६.८-म७—तेषां येषां । २. त-म—सह स्थितः । ३. त-म१.६.८—यज्ञेनेति कीर्तयत्; म२.७-मु—यज्ञेनेति कीर्तयेत् ।

न तमश्नोति कश्चन दिवइव सान्वारभम्।
सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न। तम्। अश्नोति। कः। चन। दिवःऽइव। सानु। आऽरभम्।
सावर्ण्यस्य। दक्षिणा। वि। सिन्धुःऽइव। पप्रथे ॥ ९ ॥

तं सावर्णिं मनुं कश्चन कश्चिदपि आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा न अश्नोति न व्याप्नोति। यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः। कथंस्थितम्। दिवइव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदप्यप्रधृष्यमादित्यमिव स्थितम्। आरभम्। 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल्। तस्य सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे विप्रथते। विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिविषे स्मद्दिष्टी गोपरीणसा। यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत। दासा। परिऽविषे। स्मद्दिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी। गोऽपरीणसा।
यदुः। तुर्वः। च। ममहे ॥ १० ॥

उत अपि च स्मद्दिष्टी कल्याणादेशिनौ गोपरीणसा गोपरीणसौ गोभिः परिवृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थितौ तेनाधिष्ठितौ यदुः च तुर्वश्च एतन्नामकौ राजर्षी परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे पशून्प्रयच्छतः। प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा।
सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११॥

सहस्रऽदाः। ग्रामऽनीः। मा। रिषत्। मनुः। सूर्येण। अस्य। यतमाना। एतु। दक्षिणा।
सावर्णेः। देवाः। प्र। तिरन्तु। आयुः। यस्मिन्। अश्रान्ताः। असनाम। वाजम् ॥ ११॥

सहस्रदाः[1] गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं मनुः मा रिषत् न कैश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु। यद्वा। कर्मनेतॄनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु। अस्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सह एतु संगच्छताम्। त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः। तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाः इन्द्रादयः आयुः जीवनं प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु। अश्रान्ताः कर्मसु[2] अनलसाः[3] सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं यस्मिन्[4] मनौ वाजं गोलक्षणमन्नम् असनाम संभजेमहि। नाभानेदिष्ठोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

'परावतो ये' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लतेः पुत्रस्य गयस्यार्षम्। षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ। पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा। शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः। 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इति द्वे पथ्यास्वस्तिदेवताके। शिष्टा वैश्वदेव्यः। तथा चानुक्रान्तं—'परावतस्त्यूना गयः प्लातो द्वित्रिष्टुबन्तं तु स्वस्ति त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या' इति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि

१. ग-त-भ-मु—'सहस्रदाः' नास्ति। २. ग-त-भ—कर्मसु कर्मणि। ३. ग-त२.३.४.५.६-भ—अनलसमानाः। ४. त-भ६.८-मु—अस्मिन्।

वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्। सूत्रितं च— 'अनश्वो जातः परावतो ये इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।
ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।
ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बन्धुत्वं दिधिषन्त धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सख्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायन्ते । 'धिष शब्दे' जौहोत्यादिकः । छान्दसो झस्यान्तादेशः । 'धिष धारणे' इति कश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य[1] नहुषपुत्रस्य ययातेः एतन्नामकस्य राज्ञः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु अन्यार्थिन्दानेनास्मानधिकं वदन्तु । पूजयन्त्वित्यर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।
ये स्थ जाता अदितेरद्भ्यस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।
ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्द्या वन्द्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये[2] यूयम् अदितेः अदीनात् द्युलोकात् अद्भ्यः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याः च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवम् आह्वानं श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'येभ्यो माता' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च— 'अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा येभ्यो माता मधुमत्' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।
उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वते । पयः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्रिऽबर्हाः ।
उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभरान् । सुऽअप्नसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्रिबर्हाः मेघैः परिवृढा प्रवृद्धा परिवृढमेघा[3] वा

१. म–'नहुष्यस्य' नास्ति । २. म–न्ते । ३. ग-त-म–परिवृढमेघा ।

द्यौः च पीयूषं पिन्वते । द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । उक्थशुष्मान् स्तुतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तॄन् । 'हृग्रहोर्भः' इति भः । स्वप्नसः सुकर्मणः तानादित्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनु मद अनुस्तुहि । माद्यतेर्लोटि व्यत्ययेन शप् । मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य[1] 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहद्देवासो अमृतत्वमानशुः ।
ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृऽचक्षसः । अनिऽमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ।
ज्योतिःऽरथाः । अहिऽमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनेतॄणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव अनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जागरूकाः देवासः देवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहत् बृंहितम् अमृतत्वम् अमरणधर्मम् आनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरे । अत एव ज्योतीरथाः दीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः पापरहिता आदित्याः दिवः द्युलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिह्वृता दधिरे दिवि क्षयम् ।
ताँ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञम् । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।
तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥५॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाः ये देवाः यज्ञमाययुः आयान्ति सोमादिहविर्भक्षणार्थम् । ततः अपरिह्वृताः कैश्चिदप्यहिंसिता ये देवाः दिवि द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । महः महतो गुणाधिक्येन आदित्यान् अदितेः पुत्रान् तान् प्रसिद्धान् देवान् अदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च स्वस्तये अविनाशाय नमसा हवीरूपेणान्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आ विवास आभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन ।
को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्थन ।
कः । वः । अध्वरम् । तुविऽजाताः । अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥६॥

ऋषिर्देवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः वः युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं राधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

1. मः-सं४-स्तुत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं ।

यूयं ^v^यं[1] स्तोतारं ^v^जुजोषथ सेवध्वे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । लेटि शपः श्लुः । अडागमः । किंच हे ^v^मनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे ^v^विश्वे ^v^देवासः देवा यूयं ^v^यति यत्संख्याकाः ^v^स्थन भवथ । यच्छब्दादपि छान्दसो डतिर्द्रष्टव्यः । हे ^v^तुविजाताः धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा युष्मदर्थं ^v^कः वा यजमानः ^v^अध्वरं यज्ञम् ^v^अरं ^v^करत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्यो नास्तीत्यर्थः । ^v^यः यज्ञः ^v^नः अस्मान् ^v^स्वस्तये अविनाशाय ^v^अंहः पापरूपं मार्गमवैदिकम् ^v^अति ^v^पर्षत् अति-पारयति तं यज्ञं को वालंकरोतीति ॥

येभ्यो॒ होत्रां॑ प्रथ॒माया॑जे॒ मनुः॒ समि॑द्धाग्नि॒र्मन॑सा स॒प्त होतृ॑भिः ।

त आ॑दित्या॒ अभ॑यं॒ शर्म॑ यच्छत सु॒गा नः॑ कर्त सु॒पथा॑ स्व॒स्तये॑ ॥ ७ ॥

येभ्यः॑ । होत्रा॑म् । प्र॒थमा॑म् । आ॒ऽये॒जे । मनुः॑ । समि॑द्धऽअग्निः । मन॑सा । स॒प्त । होतृ॑ऽभिः ।

ते । आ॒दि॒त्याः॒ । अभ॑यम् । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽगा । नः॒ । क॒र्त॒ । सु॒ऽपथा॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ७ ॥

^v^समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निः ^v^मनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी प्रसन्नेन ^v^मनसा ^v^सप्त सप्तसंख्याकैः ^v^होतृभिः वषट्कर्तृभिर्ऋत्विग्भिश्च सह ^v^येभ्यः युष्मभ्यं ^v^प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादाद्यं ^v^होत्राम् । हूयन्ते हवींष्यस्यामिति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरत्रेति । तं यज्ञम् ^v^आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् । यजतेर्लिटि रूपम् । यद्वा । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'यजिवप्योर्लिट्येत्वं वक्तव्यम्' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे ^v^आदित्याः अदितेः पुत्रा हे देवाः ^v^ते यूयं नोऽस्मभ्यम् ^v^अभयं ^v^शर्म च सुखं प्रयच्छत । किंच ^v^नः अस्माकं ^v^स्वस्तये क्षेमाय ^v^सुपथा सुपथानि शोभनान् वैदिकमार्गान् ^v^सुगा सुष्ठु गन्तव्यान् ^v^कर्त कुरुत । करोतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तबादेशः[2] ॥

य ई॑शि॒रे भुव॑नस्य॒ प्रचे॑तसो॒ विश्व॑स्य स्था॒तुर्जग॑तश्च॒ मन्त॑वः ।

ते नः॑ कृ॒ताद॑कृ॒ता॒देन॑स॒स्पर्य॒द्या दे॑वासः पिपृता स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

ये । ई॒शि॒रे । भुव॑नस्य । प्रऽचे॑तसः । विश्व॑स्य । स्था॒तुः । जग॑तः । च॒ । मन्त॑वः ।

ते । नः॒ । कृ॒तात् । अकृ॑तात् । एन॑सः । परि॑ । अ॒द्य । दे॒वा॒सः॒ । पि॒पृ॒त॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

^v^प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ^v^मन्तवः सर्वस्य वेदितारः ^v^ये देवाः ^v^स्थातुः स्थावरस्य ^v^जगतः जङ्गमस्य ^v^विश्वस्य सर्वस्य ^v^भुवनस्य लोकस्य ^v^ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अद्य प्रत्यक्षकृतः । हे ^v^देवासः देवा य उक्तगुणाः ^v^ते यूयं ^v^नः अस्मान् ^v^कृतात् कायिकात्पापात् ^v^अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् ^v^एनसः किंतु मानसात्पापाच्च ^v^अद्य अस्मिन्दिने ^v^स्वस्तये अविनाशायायुषोऽभिवृद्धये ^v^पिपृत पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरे॒ष्विन्द्रं॑ सु॒हवं॑ हवामहेऽंहो॒मुचं॑ सु॒कृतं॒ दैव्यं॒ जन॑म् ।

अ॒ग्निं मि॒त्रं वरु॑णं सा॒तये॒ भगं॒ द्यावा॑पृथि॒वी म॒रुतः॑ स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

भरे॑षु । इन्द्र॑म् । सु॒ऽहव॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अं॒हः॒ऽमुच॑म् । सु॒ऽकृत॑म् । दैव्य॑म् । जन॑म् ।

अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । सा॒तये॑ । भग॑म् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । म॒रुतः॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

---

१. त-भ-'यं' नास्ति । २. ग-त-तस्य तबादेशः ।

अंहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाह्वानम् इन्द्रं भरेषु। भृणन्ति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रूनत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु हवामहे रक्षणायाह्वयामः। किंच सुकृतं सुकर्माणं दैव्यं देवसंबन्धिनमन्यं जनं चाह्वयामहे। तं जनमुद्दिशति। अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतः च सातये अन्नलाभाय स्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे॥

अदितिदेवताकस्य पशोः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या। सूत्रितं च—'अदितिर्द्यौरजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या। सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति। प्रयाणेऽनयैव नावमारोहेत्। सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्[1]' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति[1]॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्। ८६-VII-7-3.
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये॥ १०॥

सुऽत्रामाणम्। पृथिवीम्। द्याम्। अनेहसम्। सुऽशर्माणम्। अदितिम्। सुऽप्रनीतिम्।
दैवीम्। नावम्। सुऽअरित्राम्। अनागसम्। अस्रवन्तीम्। आ। रुहेम। स्वस्तये॥ १०॥

द्युलोको नौरूपकतया स्तूयते। सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृताम् अनेहसं पापरहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्ताम् अदितिम् अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंबन्धिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्ताम्[2] अनागसं पापरहिताम् अस्रवन्तीं अगच्छन्तीमविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये आ रुहेम वयमारोहेम। रोहतेर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः॥ ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः।
सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये॥ ११॥

विश्वे। यजत्राः। अधि। वोचत। ऊतये। त्रायध्वम्। नः। दुःऽएवायाः। अभिऽह्रुतः।
सत्यया। वः। देवऽहूत्या। हुवेम। शृण्वतः। देवाः। अवसे। स्वस्तये॥ ११॥

हे यजत्राः यजनीया हे विश्वे सर्वे देवा यूयम् ऊतये रक्षणार्थम् अधि वोचत अस्मानधिब्रूत। आभाष्य च अभिह्रुतः अभिहिंसित्र्याः दुरेवायाः दुर्गतेः नः अस्मान् त्रायध्वम्। यथैवं कुरुथ तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् वः युष्मान् सत्यया यथार्थभूतया देवहूत्या। देवा हूयन्तेऽनयेति[3] देवहूतिः स्तुतिः। तया वयं हुवेम आह्वयेम। किमर्थम्। अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च॥

---

१. ग-त१.२.३.७-भ६.७—नावं नवरथेनेति; त४.६.८-भ१.४.५—नावं न रथेनेति; त५—नावमारुहेमेति; भ२—नावं रथेनेति; भ८—नावं न रथेति। २. ग४—अल्पअरणशील°; त६.८—जलहेलाहरणशील°; भ१.८—जलाहृत्लाहरणशील°; भ२—जलाहलीहरणशील°; भ५—जलहेलाहारणशील°। ३. ग-त—आहूयते°।

अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपारातिं दुर्विदत्रामघायतः ।
आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अमीवाम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अरातिम् । दुःऽविदत्राम् । अघऽयतः ।
आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्बाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरे अप कुरुत पृथक्कुरुत । तथा विश्वां सर्वाम् अनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किंच अरातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुम् अप गमयत । अपि च अघायतः पापमिच्छतः शत्रोः दुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च द्वेषः द्वेष्टॄन् सर्वाञ्छत्रून् अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं नः अस्मभ्यम् उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।
यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि ।
यम् । आदित्यासः । नयथ । सुनीतिऽभिः । अति । विश्वानि । दुःऽइता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः सः मनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् एधते पश्वादिभिर्वर्धते । तथा धर्मणस्परि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्र जायते प्रकर्षेणाविर्भूतो भवति । हे आदित्यासः आदित्या देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनैः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तद्रूपाञ्छत्रून्वा स्वस्तये क्षेमाय अति नयथ अतीत्य सन्मार्गं नयथ । स वर्धत इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने ।
प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । शूरऽसाता । मरुतः । हिते । धने ।
प्रातःऽयावानम् । रथम् । इन्द्र । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवासः देवाः वाजसातौ अन्नभजनेऽन्नलाभे वा यं रथम् अवथ रक्षथ हे मरुतः शूरसाता । संग्रामनामैतत् शूराः स्यन्ति सियन्तेऽत्रेति[1] शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धृभिरत्रेति[2] । तस्मिन्युद्धे यं रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिश्य । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रक्षथ । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदत्युत्तरार्धेन[3] । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं सानसिं संभजनीयम् अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकम् । तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् आ रुहेम आरोहेम ॥

---

१. ग–विद्यंतेत्रेति; त-भ–सियंतेत्रेति । २. ग-त-भ–°रत्येति । ३. त-भ–वदत्युत्तरार्धेन ।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य ‘ स्वस्ति नः पथ्यासु ’ इत्येषानुवाक्या। उत्तरा याज्या। सूत्रितं च—‘ स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति। उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये। सूत्रितं च—‘ विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः ’ इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्य१प्सु वृजने स्वर्वति।
स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति। नः। पथ्यासु। धन्वऽसु। स्वस्ति। अप्ऽसु। वृजने। स्वःऽवति।
स्वस्ति। नः। पुत्रऽकृथेषु। योनिषु। स्वस्ति। राये। मरुतः। दधातन ॥ १५ ॥

हे मरुतः मितराविणो देवाः नः अस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु[1] स्वस्ति कल्याणं कुरुत। तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु[1] स्वस्ति कल्याणमुदकजननलक्षणं कुरुत। तथा अप्सु उदकेषु स्वस्ति। तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत। नः[2] अस्माकं[2] पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषूत्पादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत। किंच नोऽस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः। इत्। हि। प्रऽपथे। श्रेष्ठा। रेक्णस्वती। अभि। या। वामम्। एति।
सा। नः। अमा। सो इति। अरणे। नि। पातु। सुऽआवेशा। भवतु। देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय स्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव भवति[3] श्रेष्ठा प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीयं यज्ञम् अभि एति उत्तरवेद्यात्मनाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नः अस्माकम्[4] अमा। गृहनामैतत्। गृहं[5] रक्षतु। तथा सो सा उ सैव अरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् नि पातु नितरां रक्षतु। तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७॥

एव। प्लतेः। सूनुः। अवीवृधत्। वः। विश्वे। आदित्याः। अदिते। मनीषी।
ईशानासः। नरः। अमर्त्येन। अस्तावि। जनः। दिव्यः। गयेन ॥ १७ ॥

हे विश्वे आदित्याः सर्वे देवाः हे अदिते देवानां मातरेतन्नामिके[6] देवि वः युष्मान् मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लतेः एतन्नामकस्यर्षेः सूनुः पुत्रो गयो नाम एव एवमुक्तरीत्या अवीवृधत्

१. ग-त१.२.३.७–देशेषु च। २. ग-त-म१.२.६.७.८–ततो नोऽस्माकं। ३. ग-त-भ–भवतु। ४. ग-त-भ–अस्मान्। ५. त–गृहे। ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म–मातृभूते एतन्नामिके।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन अमुना येन सूक्तेन नरः मनुष्याः ईशानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति यः दिव्यः दिवि भवः जनः देवजनः गयेन प्लुतनामकेन मया अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ५ ॥

‘कथा’ इति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्षं वैश्वदेवम् । ‘यां मे धियम्’ इत्येषा द्वादशी षोडशीसप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषा[1] जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं— ‘कथा यां मे त्रिष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।
को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुऽमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।
कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

ऋषिर्बहुधात्मानं वितर्कयति । यामनि । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिन् शृण्वताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमन्तु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे उच्चारयामः । अस्मान् कः वा मृळाति । ‘मृळतिर्दयाकर्मा’ (निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । कतमः वा नः अस्माकं मयः सुखं करत् करोति । कतमः वा ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय अभ्या ववर्तति अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो हृत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।
न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्रतवः । हृत्ऽसु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।
न । मर्डिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हृत्सु हृदयेषु[2] धीतयः निधातव्या निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः वेनन्ति देवान् कामयन्ते । ‘वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः’ (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः आ पतयन्ति देवान् फलावाप्तय आगच्छन्ति । यतः एभ्यः देवेभ्यः अन्यः देवः एषां कामानां मर्डिता सुखयिता न विद्यते । किं बहुना । देवेषु अधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः । इन्द्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामाः अयंसत नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नराशंसं वा पूषणमगोह्यमग्निं देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा ।
सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइद्धम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।
सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

---

१. ग-त-भ-‘शेषा जगत्यः’ नास्ति । २. ग-त-अस्माकं हृदयेषु ।

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । नराशंसम् । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः । नरैः शंसनीयमेतन्नामानं पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन पोषकमेतन्नामानं तथा अगोह्यम् अगूहितमन्यैर्गन्तुमशक्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम् अग्निं च गिरा स्तुत्या अभ्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चन्द्रमसा[1] । मा इति[2] चन्द्रमसो विशेषणम् । माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितं यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं वातं वायुम् उषसम् उषःकालम् अक्तुं रात्रिम् अश्विना अश्विनौ चैतान्देवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।
अज एकपात्सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिः शृणोतु बुध्न्यो३ हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । ववृधते । सुवृक्तिऽभिः ।
अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋक्वऽभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ॥४॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान् बहुस्तोतृयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ कया वा गिरा स्तुत्या बहुमान् भवति । बृहस्पतिः[2] एतन्नामको देवः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा वावृधते[3] । तथा एकपात् । एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता अजः एतन्नामको देवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैः ऋक्वभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः वावृधते एते त्रयो देवा वर्धन्ते । त्रित्वापेक्षया बहुवचनम् । 'वृधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । अहिर्बुध्न्यः च एतन्नामको देवश्च हवीमनि आह्वाने अस्मान् शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवासति ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवासति ।
अतूर्तऽपन्थाः । पुरुऽरथः । अर्यमा । सप्तऽहोता । विषुऽरूपेषु । जन्मऽसु ॥ ५ ॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिञ्जाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजन्तौ[4] मित्रावरुणौ[5] विवासति । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पर्यचरः एवमिदानीमप्यस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः विषुरूपेषु नानारूपेषु[6] जन्मसु कर्मसु[7] अन्वहमुद्यन् सप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्त्वरारहितः पन्था यस्य सः । नियतगतित्वात् त्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । पुरुरथः । रथो रंहतेः । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणो भवति । यद्वा । हे अदिते प्रातःसवनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उद्यत्यादित्य इत्यर्थः । वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तस्तव वा जन्मनि दक्षादिति । राजाना[8] दीप्यमानौ

१. ग-त३.४.५.७-चंद्रमसा मासेति; त१.२.८-म-चंद्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; म१.६.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-म२.६.८-वावृधते वर्धते । ४. त३-म१.२.७-राजानौ । ५. ग-त४-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. म-'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-म-'कर्मसु' नास्ति । ८. ग-त-म-तव राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते । तौ विवाससि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अयं हि संध्यायां रात्रिमनुप्रविश्याराधयतीमहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । ह्वयतेरर्चतिकर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजाद्या होतारः स्तोतारः सन्त्यस्येति । अथवा सप्तहोता । मलिम्लुचांहसस्पतिसहिताः सप्तर्तवो यस्य होतारो भवन्ति स तादृशः । अत्र निरुक्तं—'दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि' व्रते' राजानौ' (निरु. ११.२३) इत्यादि ॥ ५ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।
सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनऽश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितऽद्रवः ।
सहस्रऽसाः । मेधसातौऽइव । त्मना । महः । ये । धनम् । समिथेषु । जभ्रिरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनः बलवन्तः मितद्रवः मितमागामिनः परिमितगमनाः विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः अर्वन्तः अश्वा इन्द्रादीनां वाहनभूता हयोदयः नः अस्माकं हवम् आह्वानं शृण्वन्तु । कीदृशाः । मेधसाताविव । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन् मेधसातिर्यज्ञः । तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु । ये अश्वाः समिथेषु । संग्रामनामैतत् । संप्राप्यते योद्धृभिरत्रेति । तेषु संग्रामेषु महः महत् धनं जभ्रिरे शत्रुभ्य आहरन्ति । हृग्रहोर्भः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पूषणम् ।
ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । पुरम्ऽधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्याय । पूषणम् ।
ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सऽचितः । सऽचेतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं वायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिम् बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणम् एतन्नामानं च स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणे प्र कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्ताः ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य आदित्यस्य सवीमनि प्रसवेऽह्नि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सस्रा नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अग्निमूतये ।
कृशानुमस्तॄन् तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सस्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । ऊतये ।
कृशानुम् । अस्तॄन् । तिष्यम् । सधऽस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्राः सरन्तीः नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः महीः महान्ति अपः तासामुदकानि सोमाभिषेकार्थं

---

१. त-मु-व्रते कर्मणि । २. न४.५.६.८-म७-प्रवृद्धा ।

वनस्पतीन् दारुमयांश्चमसादीन् ᵛपर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राव्णः ᵛअग्निं होमनिष्पादकं ᵛकृशानुं सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् ᵛअस्तॄन् इषूणां क्षेप्तॄंस्तदनुचरान् गन्धर्वान् ᵛऊतये सोमरक्षणाय ᵛतिष्यं नक्षत्रं च ᵛरुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं[1] ᵛरुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् ᵛसधस्थे। सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थो यज्ञः। तस्मिन् ᵛरुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं ᵛहवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुरूर्मिभिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः।
देवीरापो मातरः सूदयित्न्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती। सरयुः। सिन्धुः। ऊर्मिऽभिः। महः। महीः। अवसा। आ। यन्तु। वक्षणीः।
देवीः। आपः। मातरः। सूदयित्न्वः। घृतऽवत्। पयः। मधुऽमत्। नः। अर्चत ॥ ९ ॥

ᵛमहः महतोऽपि ᵛमहीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः ᵛऊर्मिभिः सहिताः ᵛसरस्वती ᵛसरयुः ᵛसिन्धुः एतदाद्या एकविंशतिसंख्याकाः ᵛवक्षणीः इमा नद्यः ᵛअवसा रक्षणेन हेतुना ᵛआ ᵛयन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु। ततः ᵛदेवीः देवनशीलाः ᵛमातरः मातृभूताः ᵛसूदयित्न्वः प्रेरयित्र्यः तासाम् ᵛआपः ᵛघृतवत् घृतयुक्तं ᵛमधुमत् मधुसहितमात्मीयं ᵛपयः ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛअर्चत प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः।
ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत। माता। बृहत्ऽदिवा। शृणोतु। नः। त्वष्टा। देवेभिः। जनिऽभिः। पिता। वचः।
ऋभुक्षाः। वाजः। रथःपतिः। भगः। रण्वः। शंसः। शशमानस्य। पातु। नः ॥ १० ॥

ᵛउत अपि च ᵛबृहद्दिवा। 'महद्दिवा' (निरु. ११. ४९) इति यास्कः। महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा ᵛमाता देवमाता ᵛनः अस्माकमाह्वानं ᵛशृणोतु। तथा ᵛदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः ᵛजनिभिः देवपत्नीभिश्च ᵛपिता सर्वेषां ᵛत्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं ᵛवचः शृणोतु। तथा ᵛऋभुक्षाः इन्द्रः ᵛवाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान् ᵛरथस्पतिः रथस्य पतिः ᵛभगः च तथा ᵛरण्वः रमणीयः ᵛशंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः ᵛशशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः ᵛनः अस्मान् ᵛपातु रक्षतु ॥ ॥ ७ ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुमाँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः।
गोभिः ष्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः। सम्ऽदृष्टौ। पितुमान्ऽइव। क्षयः। भद्रा। रुद्राणाम्। मरुताम्। उपऽस्तुतिः।
गोभिः। स्याम। यशसः। जनेषु। आ। सदा। देवासः। इळया। सचेमहि ॥ ११ ॥

ᵛसंदृष्टौ संदर्शने ᵛरण्वः रमणीयो मरुद्गणः ᵛपितुमानिव अन्नवानिव ᵛक्षयः निवासः स्तोतॄणां भवति। ᵛरुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां ᵛमरुताम् ᵛउपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः ᵛभद्रा कल्याणी भवति।

1. क–रुद्राणां स्तोमार्हं; त२.६.७.८-म१.२.६–रुद्राः स्तोमार्हं।

तस्मात् जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिः गवादिभिः यशसः यशस्विनः स्याम भवेम । आ अनन्तरं हे देवासः देवा युष्मान् सदा सर्वदा इळया अन्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि सचेम[1] संगच्छेम[1] ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अददात वरुण मित्र यूयम् ।
तां पीपयत पयसेव धेनुं कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।
ताम् । पीपयत । पयसाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हे मरुतः हे इन्द्र देवाः हे वरुण हे मित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यम् अददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेन पुनरामन्त्रणम् । तां धियं पीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । पयसेव[2] धेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किंच गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः अधि[3] रथे[3] आरूढाः रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्राप्ताः[4] स्थ[4] । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढा भवथ ॥

कुविदङ्ग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमम् । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामिऽत्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

अङ्ग इति संबुद्धौ । हे मरुतः यूयं नोऽस्मान् कुवित् बहुवारं प्रति बुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वम् । कुविच्छब्दयोगादनिघातः । यथा नः अस्मान् सजात्यस्य अस्य बान्धवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ । ततः नाभा पृथिव्या नाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथमम् एव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्र एव देशे अदितिः देवानां माता नः अस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं दधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।
उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरू रेतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।
देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।
उभे इति । बिभृतः । उभयम् । भरीमऽभिः । पुरु । रेतांसि । पितृऽभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव मही महत्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञार्हे ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवान् इन्द्रादीन् जन्मना एव इतः हि प्राप्नुतः खलु ।

---

१. ग-त१.३.७-म१.२.४.६.७.८-समवेमः संगच्छामः; त२.६.८-म५-सचेमः संगच्छामः; त४.५-सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-म-पयसेव यथा । ३. त-म-मु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.२.६.८-प्राप्ताः; त४.५-प्रापयथ; म७-प्राप्त स्तुत ।

'इण् गतौ'। लटि रूपम्। किंच ᵛउभे द्यावापृथिव्यौ ᵛभरीमभिः भरणैर्नानाविधैः ᵛउभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च ᵛबिभृतः धारयतः पोषयतः। तथा ᵛपितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते ᵛपुरु पुरूण्यात्मीयानि ᵛरेतांसि उदकानि ᵛसिञ्चतः क्षरतः। प्रत्यक्षेण धारयतः॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी।
ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः॥ १५॥

वि। सा। होत्रा। विश्वम्। अश्नोति। वार्यम्। बृहस्पतिः। अरमतिः। पनीयसी।
ग्रावा। यत्र। मधुऽसुत्। उच्यते। बृहत्। अवीवशन्त। मतिऽभिः। मनीषिणः॥ १५॥

ᵛहोत्रा। वाङ्नामैतत्। आहूयन्तेऽनया देवा इति। ᵛसा वाक् ᵛवार्यं वरणीयं ᵛविश्वं सर्वं पश्वादिसहितं धनं ᵛवि ᵛअश्नोति विविधं व्याप्नुते। कीदृशी। ᵛबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री ᵛअरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता ᵛपनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी। ᵛयत्र यस्यां होत्रायां ᵛमधुषुत् सोममभिषुण्वन् ᵛबृहत् महान् ᵛग्रावा ᵛउच्यते अभिधीयते। स्तूयत इत्यर्थः। तं स्तुतिमन्तं यज्ञं ᵛमनीषिणः देवाः ᵛमतिभिः स्तुतिभिः सह ᵛअवीवशन्त कामयन्ते। वष्टेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम्। यद्वा। मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति॥

एवा कविस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः।
उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्गयो दिव्यानि जन्म॥ १६॥

एव। कविः। तुविऽरवान्। ऋतऽज्ञाः। द्रविणस्युः। द्रविणसः। चकानः।
उक्थेभिः। अत्र। मतिऽभिः। च। विप्रः। अपीपयत्। गयः। दिव्यानि। जन्म॥ १६॥

ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः ᵛतुवीरवान्। मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः। बहुस्तुतियुक्तः ᵛऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता ᵛद्रविणस्युः धनकामः। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्' इति सुगागमः। तस्यैव विशदवचनं ᵛद्रविणसश्चकानः इति। पश्वादिधनं कामयमान इत्यर्थः। ᵛविप्रः मेधावी ᵛगयः नामर्षिः एवमुक्तप्रकारेण ᵛअत्र सूक्ते ᵛउक्थेभिः शस्त्रैः ᵛमतिभिः स्तुतिभिः ᵛच ᵛदिव्यानि दिवि जातानि ᵛजन्म जननानि देवान् ᵛअपीपयत् अवर्धयत्[1]। अस्तावीदित्यर्थः॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन॥ १७॥

एव। प्लतेः। सूनुः। अवीवृधत्। वः। विश्वे। आदित्याः। अदिते। मनीषी।
ईशानासः। नरः। अमर्त्येन। अस्तावि। जनः। दिव्यः। गयेन॥ १७॥

इयं व्याख्याता॥ ॥ ८॥

'अग्निरिन्द्रः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुकपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं वैश्वदेवम्। पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रम्यते—'अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुको वसुकर्णस्त्रिष्टुबन्तं तु' इति॥

१. भ–'अवर्धयत्' नास्ति।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।
आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सऽजोषसः ।
आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः बृहत् बृहती स्वः द्यौश्च सोमादय एते देवाः सजोषसः संगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्नापूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वा समोकसा ।
अन्तरिक्षं मह्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः । हिन्वाना । तन्वा । समऽओकसा ।
अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रेरयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवरीरूपं श्रयमाणः महिमानम् आत्मीयम् ईरयन् सर्वत्रोदीरयन्नुद्गमयन् सोमः च एते सर्वे च महि महत् अन्तरिक्षम् ओजसा स्वबलेन आ पप्रुः आपूरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि मह्ना महतामनर्वणां स्तोमाँ इयर्म्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।
ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्ना । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयर्मि । ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधाम् ।
ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्रऽराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुऽमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्ना स्वमहत्त्वेन महतामनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रत्यृतानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम्[1] ऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमान् इयर्मि प्रेरयामि । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । जौहोत्यादिकः । चित्रराधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पश्वादिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् अर्णवम् । 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः ते देवाः नः अस्मभ्यं महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासन्तां प्रयच्छन्तु । 'रासृ दाने' ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवीं स्कम्भुरोजसा ।
पृक्षाइव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सूरयः ॥ ४ ॥

स्वःऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।
पृक्षाःऽइव । महयन्तः । सुऽरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

१. ग-त१.२.३.७.८-म-मु-°रभिगंतव्यानां; त४-५-°रगंतानां; त६-°रगंतव्यानां ।

ᵛस्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यम् ᵛअन्तरिक्षाणि। द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि। मध्यस्थितानि ᵛरोचना आरोचमानानि तेजांसि ᵛद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ ᵛपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् ᵛओजसा स्वबलेनैव देवाः ᵛस्कम्भुः धारयन्ति। स्कम्भु इति सौत्रो धातुः। लिटि रूपम्। किंच ᵛपृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्त इव अत एव ᵛमहयन्तः स्तोतॄन् धनादिभिः पूजयन्तः ᵛसुरातयः सुदानाः ᵛमनुषाय मनुष्याय ᵛसूरयः धनानां प्रेरका एते ᵛदेवाः ᵛस्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय॑ शिक्ष॒ वरु॑णाय दा॒शुषे॒ या स॒म्राजा॒ मन॑सा॒ न प्र॒युच्छ॑तः।
ययो॒र्धाम॒ धर्म॑णा॒ रोच॑ते बृ॒हद्ययो॑रु॒भे रोद॑सी॒ नाध॑सी॒ वृतौ॑ ॥ ५ ॥

मि॒त्राय॑। शि॒क्ष॒। वरु॑णाय। दा॒शुषे॑। या। स॒म्ऽराजा॑। मन॑सा। न। प्र॒ऽयुच्छ॑तः।
ययोः॑। धाम॑। धर्म॑णा। रोच॑ते। बृ॒हत्।
ययोः॑। उ॒भे इति॑। रोद॑सी॒ इति॑। नाध॑सी॒ इति॑। वृतौ॑ ॥ ५ ॥

ᵛदाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते ᵛमित्राय ᵛवरुणाय च ᵛशिक्ष हवींषि प्रयच्छ। शिक्षतिर्दानकर्मा। ᵛसम्राजा सम्राजौ सर्वस्य ᵛया यौ मित्रावरुणौ ᵛमनसा अन्तःकरणेनापि ᵛन ᵛप्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण। 'युच्छ प्रमादे'। भौवादिकः। ᵛययोः मित्रावरुणयोः ᵛबृहत् महत् ᵛधाम शरीरं ᵛधर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा ᵛरोचते सम्यग्दीप्यते। ᵛययोः च ᵛनाधसी। 'णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'। याचमाने ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवृतौ वर्तमाने भवतः। यद्वा। नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ[1] तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः। तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

या गौर्व॑र्त॒निं प॒र्येति॑ निष्कृ॒तं पयो॒ दुहा॑ना व्रत॒नीर॑वा॒रतः॑।
सा प्र॑ब्रुवा॒णा वरु॑णाय दा॒शुषे॑ दे॒वेभ्यो॑ दाशद्ध॒विषा॑ वि॒वस्व॑ते ॥ ६ ॥

या। गौः। व॒र्तनि॑म्। प॒रि॒ऽएति॑। निः॒ऽकृ॒तम्। पयः॑। दुहा॑ना। व्र॒त॒ऽनीः। अ॒वा॒रतः॑।
सा। प्र॒ऽब्रु॒वा॒णा। वरु॑णाय। दा॒शुषे॑। दे॒वेभ्यः॑। दा॒श॒त्। ह॒विषा॑। वि॒वस्व॑ते ॥ ६ ॥

ᵛया इयं मदीया ᵛपयः क्षीरादिकं ᵛदुहाना ᵛव्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री ᵛगौः ᵛनिष्कृतं संस्कृतं ᵛवर्तनिम् आवासस्थानं यज्ञम् ᵛअवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव ᵛपर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति ᵛप्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना ᵛसा गौः ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते ᵛवरुणाय ᵛदेवेभ्यः अन्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च ᵛहविषा अन्नेन ᵛविवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं ᵛदाशत् पयः प्रयच्छतु। 'दाशृ दाने'। लेट्यडागमः। यद्वा। गौरिति माध्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना 'सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना' (ऋ. मं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात्। तत्परतया पूर्ववद्योज्यम् ॥

दि॒वक्ष॑सो अ॒ग्निजि॑ह्वा ऋता॒वृध॑ ऋ॒तस्य॒ योनिं॑ विमृ॒शन्त॑ आसते।
द्यां स्क॑भि॒त्व्य१॒॑प आ च॑क्रु॒रोज॑सा य॒ज्ञं ज॑नि॒त्वी त॒न्वी३॒॑ नि मा॑मृजुः ॥ ७ ॥

१. म-त१.२.३.६.७.८-म-द्यावापृथिवी।

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं[1] व्याप्नुवन्तः[1]। 'अक्षू व्याप्तौ'। असुनि रूपम्। यद्वा दिवो वोढारः। अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः। अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्त्यग्निं तन्मुखाः। ऋतावृधः यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो वा देवाः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति। त इमे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वा ओजसा स्वबलेन अपः अपेक्षितान्युदकानि आ चक्रुः आकुर्वन्ति। ततः यज्ञं यजनीयं हविश्च जनित्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे नि मामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति। हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः[2] ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।
द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽओकसा ।
द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ऋतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः। हविर्धानरूपे वा क्षियतः। किंच सव्रते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय तं यष्टुम्। उपलक्षणमेतत्। अन्यान् देवानपि घृतवत् क्षरणवत्[3] पयः उदकं पिन्वतः सिञ्चतः। उदकेन हवं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।
देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्ऽसु । ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ[4] पर्जन्यावायू[5] वृषभा वृषभौ[6] कामानां सेक्तारौ पुरीषिणा पुरीषिणौ। पुरीषमुदकम्। कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते। वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानम्। एतान् आदित्यान् देवान् अदितिं तेषां मातरं च हवामहे अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः। किंच ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवा ये च दिव्या दिवि जाताः ये च अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे[7] ॥

---

१. त-यं व्याप्नुतः; भ१.२.४.६.८-इव व्याप्नुतः; भ७-दिवं व्याप्नुतः। २. त-भ१.२.४.६.८-हविर्भजयंतीत्यर्थः; भ७-हविर्भजंत इत्यर्थः। ३. त-भ-लक्षणवत्। ४. ग-त-भ-'पर्जन्यावातौ' नास्ति। ५. भ-वायूपर्जन्या। ६. त१.२.३.६.७.८-भ-'वृषभौ' नास्ति। ७. ग-त१.२.३.७-तानन्याह्वयामहे; भ-ते तथाह्वयामहे।

त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये ।
बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उषसम् । स्वस्तये ।
बृहस्पतिम् । वृत्रऽखादम् । सुऽमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टृप्रभृतीन् ओहते । ओहिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा[1] बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति धनसाः धनं संभजमाना वयम् इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं सोमम् ईमहे धनं याचामहे । ईमह इति याच्ञाकर्मा । 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्वं जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वताँ अपः ।
सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।
सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नम् । अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्वम् एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान् मेघान्वा अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्तः उत्पादयन्तः किंच दिवि द्युलोके सूर्यम् आदित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः अधि क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामह इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।
कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावम् । पुत्रम् । वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् ।
कमऽद्युवम् । विऽमदाय । ऊहथुः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अव । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रमेतन्नामानं निः पिपृथः निष्पारयथः नितरां रक्षथः । 'पॄ पालनपूरणयोः' । जौहोत्यादिकः[2] । 'निरहथुः पारयथः समुद्रात्' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा श्यावं[3] हिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । 'हिरण्यहस्तमश्विना रराणा' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग–यथा; त१.२.३.६.७.८-म–यथा; त४.५–यद्वा । २. ग–त१.२.३.७-म–'जौहोत्यादिकः' नास्ति । ३. ग–त५–श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८–श्यावं श्या ।

vकमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां vविमदाय ऋषये vयुवम्[1] vऊहथुः प्रापयथः। 'युवं रथेन विमदाय' (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः। तथा vविष्णाप्वम् एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं vविश्वकाय ऋषये आनीय vअव vसृजथः अदत्तम्। 'पशुं न नष्टमिव दर्शनाय' (ऋ. सं. १. ११६. २३) इति निगमः॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः।
विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी। तन्यतुः। एकऽपात्। अजः। दिवः। धर्ता। सिन्धुः। आपः। समुद्रियः।
विश्वे। देवासः। शृणवन्। वचांसि। मे। सरस्वती। सह। धीभिः। पुरम्ऽध्या ॥ १३ ॥

vपावीरवी आयुधवती vतन्यतुः स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा vदिवः द्युलोकस्य vधर्ता धारयिता vअजः vएकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः vसिन्धुः स vसमुद्रियः। समुद्रमन्तरिक्षम्। तत्र भवाः vआपः च। 'समुद्राभ्राद्घः' इति भवार्थे घप्रत्ययः। vविश्वे देवाश्च vधीभिः कर्मभिर्युक्ताः vपुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता vसरस्वती च vमे मदीयानि vवचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि vशृणवन् शृण्वन्तु। 'पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायम्' (निरु. १२.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः।
रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे। देवाः। सह। धीभिः। पुरम्ऽध्या। मनोः। यजत्राः। अमृताः। ऋतऽज्ञाः।
रातिऽसाचः। अभिऽसाचः। स्वःऽविदः। स्वः। गिरः। ब्रह्म। सुऽउक्तम्। जुषेरत ॥ १४ ॥

vधीभिः कर्मभिः सहिताः vपुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः vमनोः मनुष्यस्य यज्ञे vयजत्राः यष्टव्याः vअमृताः मरणधर्मरहिताः vऋतज्ञाः सत्यविदः vरातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः vअभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः vस्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः vविश्वे सर्वे इन्द्रादयः vदेवाः vस्वः सर्वाः vगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः vब्रह्म महच्चान्नं vसूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं vजुषेरत सेवन्ताम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। तौदादिकः। अनुदात्तेत्। क्विपि[2] झस्य रनादेशाभावश्छान्दसः। 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः।
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान्। वसिष्ठः। अमृतान्। ववन्दे। ये। विश्वा। भुवना। अभि। प्रऽतस्थुः।
ते। नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ १५ ॥

vवसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः vअमृतान् मरणरहितान् vदेवान् vववन्दे एवमस्तावीत्। vये देवाः vविश्वा[3] विश्वानि भुवनानि[4] लोकान् vअभि vप्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति। अभिनः

---

१. ग-त-म-युवां। २. त-भ-लिटि। ३. त-भ-'विश्वा' नास्ति। ४. ग-त१.२.३-भुवना भुवनानि।

प्रतिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । समासस्वरः । ते देवाः अद्य अस्मिन्दिने नः अस्मभ्यम् उरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्याणीभिरूतिभिः नः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ॥ ११ ॥

' देवान् हुवे ' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' देवान् हुवे ' इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—' इहेह व इति चतस्रो देवान् हुव इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।
ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।
ये । ववृधुः । प्रऽतरम् । विश्वऽवेदसः । इन्द्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । ऋतऽवृधः ॥ १ ॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नान् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तॄन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानांस्तान् देवान् अध्वरस्य अस्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे आह्वयामि । विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । अमृताः मरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाः ये[1] देवाः[1] प्रतरम् अत्यन्तं ववृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानशुः ।
मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनशुः ।
मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः ये मरुतः ज्योतिषः द्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकम् आनशुः आनशिरे व्याप्तवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । वृजने शत्रूणां छेदके माघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि दध्मः । कुर्मः । किंच सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति । तेषां हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।
रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्नाभिः सुवितायं जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गयम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्नाभिः । सुवितायं । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः इन्द्रः नः अस्मदीयं गयम् । गृहनामैतत् । प्राणव्यं गायते शब्द्यतेऽत्रेति वा गयं गृहम् । परि पातु परिरक्षतु । तथा अदितिः देवमाता आदित्यैः

---

१. तऽ६.८-म–देवा ये ।

देवैः सह नः अस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच देवः दीप्यमानः रुद्रो रुद्रेभिः स्वपुत्रैः मरुद्भिः सह नः अस्मान् मृळयाति सुखयतु । ‘ मृड सुखने ’ । लेट्याडागमः । अपि च त्वष्टा प्रजापतिः ग्नाभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्यायाभ्युदयाय नः अस्मान् जिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदि॑ति॒र्द्यावा॑पृथि॒वी ऋ॒तं म॒हदिन्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतः॒ स्व॑र्बृ॒हत् ।
दे॒वाँ आ॑दि॒त्याँ अव॑से हवामहे॒ वसू॑न्रु॒द्रान्स॑वि॒तारं॑ सु॒दंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदि॑तिः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ऋ॒तम् । म॒हत् । इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑ । म॒रुतः॑ । स्वः॑ । बृ॒हत् ।
दे॒वान् । आ॒दि॒त्यान् । अव॑से । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसू॑न् । रु॒द्रान् । स॒वि॒तार॑म् । सु॒ऽदंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महत् महान् ऋतं सत्यभूतोऽग्निः इन्द्राविष्णू मरुतः च बृहत् परिवृढः स्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् देवान् आदित्यादीन् सुदंससं सुकर्माणं सवितारम् एतन्नामानं च अवसे रक्षणाय हवामहे वयमाह्वयामहे ॥

सर॑स्वान्धी॒भिर्वरु॑णो धृ॒तव्र॑तः पू॒षा विष्णु॑र्महि॒मा वा॒युर॒श्विना॑ ।
ब्र॒ह्म॒कृतो॑ अ॒मृता॑ वि॒श्ववे॑दसः॒ शर्म॑ नो यंसन्त्रि॒वरू॑थ॒मंह॑सः ॥ ५ ॥

सर॑स्वान् । धी॒भिः । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । पू॒षा । विष्णुः॑ । म॒हि॒मा । वा॒युः । अ॒श्विना॑ ।
ब्र॒ह्म॒ऽकृतः॑ । अ॒मृताः॑ । वि॒श्वऽवे॑दसः । शर्म॑ । नः॒ । यं॒स॒न् । त्रि॒ऽवरू॑थम् । अंह॑सः ॥ ५ ॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वान् एतन्नामा धृतव्रतः धृतकर्मा वरुणः च पूषा महिमा महत्त्वेन युक्तः विष्णुः च वायुः अश्विना अश्विनौ ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतॄणामन्नदातारो वा विश्ववेदसः सर्वधना व्याप्तज्ञाना वा अंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः अमृताः एते देवाः नः अस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कम्भं[1] त्रिकक्ष्यं[2] शर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि यत्र व्रियन्ते संभज्यन्ते तद्यज्ञसाधनं गृहम् । यंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥   ॥ १२ ॥

वृषा॑ य॒ज्ञो वृष॑णः सन्तु य॒ज्ञिया॒ वृष॑णो दे॒वा वृष॑णो हवि॒ष्कृतः॑ ।
वृष॑णा॒ द्यावा॑पृथि॒वी ऋ॒ताव॑री॒ वृषा॑ प॒र्जन्यो॒ वृष॑णो वृष॒स्तुभः॑ ॥ ६ ॥

वृषा॑ । य॒ज्ञः । वृष॑णः । स॒न्तु॒ । य॒ज्ञियाः॑ । वृष॑णः । दे॒वाः । वृष॑णः । ह॒विः॒ऽकृतः॑ ।
वृष॑णा । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । वृषा॑ । प॒र्जन्यः॑ । वृष॑णः । वृ॒ष॒ऽस्तुभः॑ ॥ ६ ॥

यज्ञः एषोऽस्मदीयः वृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा यज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च वृषणः सन्तु । किंच देवाः स्तुतिकारिण ऋत्विजः वृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन । तथा हविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्य्वादयः वृषणः अव्यग्रतया मन्त्रमाहित्त्वेन च हविष्प्रदानेन । अपि च ऋतावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्र्यौ

१. ग–त्रिःभूमिं; त१.२.३.६.७.८–म–त्रिःक्रमं । २. त१.२.३.७–मु–त्रिकक्षं; त४.५–त्रिकक्षं ।

भवताम्। तथा ᵛपर्जन्यः इन्द्रः ᵛवृषा अपां वर्षिता भवतु। ᵛवृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान् स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः ᵛवृषणः भवन्तु ॥

अ॒ग्नीषो॑मा॒ वृष॑णा॒ वाज॑सातये पुरुप्रश॒स्ता वृष॑णा॒ उप॑ ब्रुवे।
यावी॑जि॒रे वृष॑णो देवय॒ज्यया॒ ता नः॒ शर्म॑ त्रि॒वरू॑थं॒ वि यं॑सतः ॥ ७ ॥

अ॒ग्नीषो॑मा। वृष॑णा। वाज॑ऽसातये। पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्ता। वृष॑णौ। उप॑। ब्रु॒वे।
यौ। ई॒जि॒रे। वृष॑णः। दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑। ता। नः॒। शर्म॑। त्रि॒ऽवरू॑थम्। वि। यं॒स॒तः॒ ॥ ७ ॥

ᵛवृषणा वर्षणशीलौ ᵛपुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ[1] ᵛअग्नीषोमा अग्नीषोमौ ᵛवाजसातये अन्नलाभाय ᵛउप ᵛब्रुवे अहमुपस्तौमि। पुनः ᵛवृषणौ इति आदरार्थम्। ᵛयौ देवौ ᵛवृषणः ऋत्विजः ᵛदेवयज्यया। देवा इज्यन्तेऽत्रेति देवयज्या यज्ञः। 'छन्दसि निष्टर्क्य॰' इति निपातितः। तेन ᵛईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति ᵛता तौ प्रसिद्धौ ᵛनः अस्मभ्यं ᵛत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं[2] ᵛशर्म गृहं ᵛवि ᵛयंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृ॒तव्र॑ताः क्ष॒त्रिया॑ यज्ञनि॒ष्कृतो॑ बृ॒हद्दि॑वा अध्व॒राणा॑मभि॒श्रियः॑।
अ॒ग्निहो॑तार ऋत॒सापो॑ अ॒द्रुहो॒ऽपो अ॑सृजन्ननु॒ वृत्र॒तूर्ये॑ ॥ ८ ॥

धृ॒तऽव्र॑ताः। क्ष॒त्रियाः॑। य॒ज्ञ॒निः॒ऽकृतः॑। बृ॒ह॒त्ऽदि॑वाः। अ॒ध्व॒राणा॑म्। अ॒भि॒ऽश्रियः॑।
अ॒ग्निऽहो॑तारः। ऋ॒त॒ऽसापः॑। अ॒द्रुहः॑। अ॒पः। अ॒सृ॒ज॒न्। अनु॑। वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥ ८ ॥

ᵛधृतव्रताः धृतकर्माणो जात्या ᵛक्षत्रियाः। यद्वा। क्षत्रं बलं तदर्हाः। ᵛयज्ञनिष्कृतः। यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः। तस्य कर्तारः ᵛबृहद्दिवाः महातेजस्काः ᵛअध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानाम् ᵛअभिश्रियः अभिसेवकाः ᵛअग्निहोतारः अग्निर्होता आह्वाता येषां तादृशाः ᵛऋतसापः। 'षप समवाये'। सत्यभाजः अत एव ᵛअद्रुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः। यद्वा। द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्विप्। कैश्चिदप्यहिंस्याः। एवंप्रभावा देवाः ᵛवृत्रतूर्ये। वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः। तस्मिन् अपामावरकशत्रुवधे ᵛअपः उदकानि ᵛअन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावा॑पृथि॒वी ज॒नय॑न्न॒भि व्र॒ताप॒ ओष॑धीर्व॒निना॑नि य॒ज्ञिया॑।
अ॒न्तरि॑क्षं॒ स्व१॒॑रा प॑प्रुरू॒तये॒ वशं॑ दे॒वास॑स्त॒न्वी३॒॑ नि मा॑मृजुः ॥ ९ ॥

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। ज॒नय॑न्। अ॒भि। व्र॒ता। आपः॑। ओष॑धीः। व॒निना॑नि। य॒ज्ञिया॑।
अ॒न्तरि॑क्षम्। स्वः॑। आ। प॒प्रुः॒। ऊ॒तये॑। वश॑म्। दे॒वासः॑। त॒न्वि। नि। म॒मृ॒जुः॒ ॥ ९ ॥

ᵛदेवासः देवा इन्द्रादयः ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛअभि[3] अभिलक्ष्य ᵛव्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा ᵛआपः। सुपां सुलुगित्यादिना व्यत्ययः। अप उदकानि ᵛओषधीः च तथा ᵛयज्ञिया यज्ञार्हान् ᵛवनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् ᵛजनयन् उदपादयन्। किंच ते देवाः ᵛस्वः सर्वम् ᵛअन्तरिक्षम् ᵛआ ᵛपप्रुः तेजसापूरयन्ति। किमर्थम्। ᵛऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय। अपि च ᵛवशं काम्य-

१. त-म-मु-प्रस्तुतौ। २. ग-त्रिच्छदिष्कं; त१.२.३.६.७.८-म-त्रिष्कर्म; त४-त्रिष्टुभं। ३. ग-त-म-मु-'अभि' नास्ति।

मानम्। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यकर्तरि कारकेऽप्। मं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे नि ममृजुः नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।
आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥१०॥

धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुऽहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।
आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥१०॥

दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारयितारः ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य। 'तनु विस्तारे'। 'ऋतन्यञ्जि॰' इति यतुच्प्रत्ययः। शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या वातश्च[1] पर्जन्यश्च[1] तत्कार्याः आपः ओषधीः ओषधयश्च नः अस्माकं गिरः स्तुतीः प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु। प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। तथा रातिः दाता भगः भजनीयोऽर्यमा च वाजिनः। 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। एते देवाश्च मे मदीयं हवम् आह्वानं यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धू रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयित्नुरर्णवः ।
अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकऽपात् । तनयित्नुः । अर्णवः ।
अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥ ११ ॥

समुद्रः समुन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः सिन्धुः एतन्नामकः अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षितमुषितं रजः मध्यमलोकम् अज एकपात्। अजायमान एक एव पतति। एतन्नामको देवः अर्णवः उदकवान् तनयित्नुः स्तनयित्नुर्मेघः बुध्न्यः अन्तरिक्षे भवः अहिः एतन्नामक एते देवाः मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत् प्रत्येकं शृणोतु। उत अपि च सूरयः प्राज्ञाः विश्वे देवासः देवाः मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्चं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।
आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देवऽवीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । नयत । साधुऽया ।
आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः मनवः मनुष्या वयं वः युष्मदीयाय देववीतये। देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स यज्ञः। तस्मै यज्ञाय स्याम यज्ञकर्तारो भवेम। ततः नः अस्मदीयं यज्ञं साधुया। सुपो याजादेशः। साधु कल्याणं प्राञ्चं प्राचीनं प्र णयत प्रकृष्टगमनं कुरुत। हे आदित्याः हे रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः हे सुदानवः शोभनदाना हे वसवः इमा इमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिन्वत प्रीणयत ॥

१. क-ग२. ३. ३. २. ८ में-पर्जन्यावत् न ।

अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य 'दैव्या होतारा' इत्येषा परिधानीया। सूत्रितं च—'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा पु॒रोहि॑त ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑मि साधु॒या।
क्षेत्र॑स्य॒ पति॑ प्रति॑वेशमीमहे॒ विश्वा॑न्दे॒वाँ अ॒मृताँ॒ अप्र॑युच्छतः॥ १३॥

दैव्या॑। होता॑रा। प्र॒थ॒मा। पु॒रः॑ऽहि॑ता। ऋ॒तस्य॑। पन्था॑म्। अनु॑। ए॒मि॒। सा॒धु॒ऽया।
क्षेत्र॑स्य। पति॑म्। प्रति॑ऽवेशम्। ई॒म॒हे॒। विश्वा॑न्। दे॒वान्। अ॒मृता॑न्। अप्र॑ऽयुच्छतः॥१३॥

ᵛप्रथमा[1] मुख्यौ ᵛपुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ ᵛदैव्या देवसंबन्धिनौ ᵛहोतारा होतारावेतन्नामानौ अग्न्यादित्यौ ᵛअन्वेमि[2] हविर्भिरनुगच्छामि। ततः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛपन्थां पन्थानं ᵛसाधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन ᵛअन्वेमि अनुगच्छामि। अनन्तरं ᵛप्रतिवेशं समीपे वर्तमानं ᵛक्षेत्रस्य ᵛपतिं पालयितारमेतन्नामानम् ᵛअमृतान् मरणधर्मरहितान् ᵛअप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛदेवान् च ᵛईमहे धनं याचामहे॥

वसि॑ष्ठासः पितृ॒वद्वाच॑मक्रत दे॒वाँ ईळा॑ना ऋषि॒वत्स्व॒स्तये॑।
प्री॒ताइ॑व ज्ञा॒तयः॒ काम॒मेत्या॒स्मे दे॑वा॒सोऽव॑ धूनुता॒ वसु॑॥ १४॥

वसि॑ष्ठासः। पि॒तृ॒ऽवत्। वाच॑म्। अ॒क्र॒त॒। दे॒वान्। ईळा॑नाः। ऋ॒षि॒ऽवत्। स्व॒स्तये॑।
प्री॒ताःऽइ॑व। ज्ञा॒तयः॑। काम॑म्। आ॒ऽइत्य॑। अ॒स्मे इति॑। दे॒वा॒सः॒। अव॑। धू॒नु॒त॒। वसु॑॥ १४॥

ᵛऋषिवत् पूर्वे ऋषय इव ᵛदेवान् ᵛईळानाः स्तुवन्तः ᵛवसिष्ठासः वसिष्ठकुलजाता ऋषयः ᵛपितृवत् वसिष्ठवत् ᵛस्वस्तये अविनाशाय ᵛवाचं स्तोत्रम् ᵛअक्रत कुर्वन्ति। करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक्। हे ᵛदेवासः देवाः यूयं ᵛकामम् अस्मदभिलाषम् ᵛएत्य आगत्य ᵛअस्मे अस्मासु ᵛवसु गवादिलक्षणं धनम् ᵛअव ᵛधूनुत अभिमुखं प्रेरयत। तत्र दृष्टान्तः। ᵛप्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाः ᵛज्ञातयः बन्धवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्धविर्दानेन स्तुतिकरणेन च बन्धुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः॥

दे॒वान्वसि॑ष्ठो अ॒मृता॑न्ववन्दे॒ ये विश्वा॒ भुव॑नाभि प्र॑त॒स्थुः।
ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः॥ १५॥

दे॒वान्। वसि॑ष्ठः। अ॒मृता॑न्। व॒व॒न्दे॒। ये। विश्वा॑। भुव॑ना। अ॒भि। प्र॒ऽत॒स्थुः।
ते। नः॒। रा॒स॒न्ता॒म्। उ॒रु॒ऽगा॒यम्। अ॒द्य। यू॒यम्। पा॒त॒। स्व॒स्तिऽभिः॑। सदा॑। नः॒॥ १५॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि॥ ॥ १५॥

'इमां धियम्' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभम्। इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु' इति। आभि-

---

१. तै१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.६.७.८-प्रथमौ; त७-मु-प्रथमा प्रथमौ। २. ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-'अन्वेमि' नास्ति।

द्विविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थम्। सूत्रितं च—'इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत्।
तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन्॥ १ ॥

इमाम्। धियम्। सप्तऽशीर्ष्णीम्। पिता। नः। ऋतऽप्रजाताम्। बृहतीम्। अविन्दत्।
तुरीयम्। स्वित्। जनयत्। विश्वऽजन्यः। अयास्यः। उक्थम्। इन्द्राय। शंसन्॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते। पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत। स तु देवानां हितोपदेशनायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत्। कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिता आसन्। अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण[1] प्रेरितो बृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा बलनामानमसुरं तदनुचरान् पणींश्च हत्वा गा आजहारेति। तदग्र दर्शयिष्यते। तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः। धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशीर्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैरत्युग्रप्रधानभूतैर्मरुद्भिरुपेताम्। यद्वा सप्तच्छन्दोमयशिरस्काम्। ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीम् इमां ननु नः अस्माकं पिता अङ्गिराः अविन्दत् लब्धवान्। कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः। 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम्। तथा तुरीयं स्वित् नतारमपि जनयत् अजनयत् विश्वजन्यः सर्वजनहितः इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतये इन्द्राय वा उक्थं स्तोत्रं शंसन् अयम् अयास्यः नामर्षिः। पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः।
विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त॥ २ ॥

ऋतम्। शंसन्तः। ऋजु। दीध्यानाः। दिवः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः।
विप्रम्। पदम्। अङ्गिरसः। दधानाः। यज्ञस्य। धाम। प्रथमम्। मनन्त॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं शंसन्तः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः दिवः दीप्तस्य असुरस्य प्रज्ञावतः अग्नेः अङ्गिरसः पुत्राः[4]। अङ्गिरसो ह्यङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तम्। 'अङ्गारेष्वङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति। वीराः विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं[5] पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथमम् आदित एव मनन्त स्तुवन्ति। प्रज्ञापकं होतृस्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या 'हंसैरिव' इत्येषा। सूत्रितं च—'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन्।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अगायत्॥ ३ ॥

१. ग-त—तेषामन्वेष°। २. ग-त-भ—'स्वित्' नास्ति। ३. ग-त-भ२.४.६.८—अङ्गारदीप्ति; भ१.७—इति। ४. ग४—पुत्रासः। ५. त-भ—कारकं।

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥३॥

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैः वावदद्भिः अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरुद्भिः अश्मन्मयानि अश्ममयानि[1] नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षिपन् शिथिलयन् अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहृतान् पशूनाजिर्हीर्षुः सः बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभि-कनिक्रदत् आभिमुख्येनोच्चारयन् । उत अपि च प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति । विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा उत् अगायत् देवान् उद्गायति अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।
बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।
उत् । उस्राः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणयो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । अवः अवस्तात्स्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीः गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत् । ततः परः परस्तादवस्थिता गाः एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् । तदेवाह । बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम् इच्छन् तत्र स्थिताः उस्राः गाः उत् आकः उदकार्षीत् । प्रादुर्भूता अकार्षीत् । इत्थमयं तिस्रः असुराणां द्वारः वि आवः विवृतवान् खलु । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस०' इति च्लेर्लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इत्याडागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उद्ऽधेः । अकृन्तत् ।
बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

सः बृहस्पतिः शयथा उपशयेन[2] स्थित्वा[2] अपाचीं पराङ्मुखीम् ईम् इमाम् असुरपुरीं विभिद्य विदार्य उदधेः बलात् मेघरूपादसुरात् साकं सह युगपत् त्रीणि उषसं सूर्यं गाम् एतानि त्रीणि निः अकृन्तत् निर्गतमकार्षीत् । तमसावृतेषु स्थानेषूषःकालं ततः पश्चादादित्यं सूर्यं च जनयित्वा पशूंश्चिरगमयदित्यर्थः । सोऽयम् अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं विवेद प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा स्तनयन् शब्दं कुर्वन् द्यौः इव स्थितः ॥

---

१. स१.२.३.६.७.८-भ-' अश्ममयानि ' नास्ति । २. ग-त-उपशयनेन स्थित्वा; भ-उप उपशयनेन स्थित्वा; मु-उपशयनेन स्थित्वा ।

इन्द्रो॑ व॒लं र॑क्षि॒तारं॒ दुघा॑नां क॒रेणे॑व॒ वि च॑कर्ता॒ रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिभिरा॒शिर॑मि॒च्छमा॑नोऽरोदयत्प॒णिमा गा अ॑मुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । व॒लम् । र॒क्षि॒तार॑म् । दु॒घा॑नाम् । क॒रेण॑ऽइव । वि । च॒क॒र्त॒ । रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिऽभिः । आ॒ऽशिर॑म् । इ॒च्छमा॑नः । अरो॑दयत् । प॒णिम् । आ । गाः । अ॒मु॒ष्णा॒त् ॥ ६ ॥

इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः दुघानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलम् असुरं करेणेव सायुधकर[1] इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं वि चकर्त विचिच्छेद । किंच स्वेदाञ्जिभिः[2] । स्वेदाञ्जयो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सह आशिरम् आश्रयणं संयोगम् इच्छमानः कामयमानः सः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरम् अरोदयत् व्यनाशयत् । ततस्तेनापहृताः गाः अमुष्णात् आजहार ॥   ॥ १५ ॥

स ईं स॒त्येभिः॒ सखि॑भिः शु॒चद्भि॒र्गोधा॑यसं॒ वि ध॑न॒सैर॑दर्दः ।
ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्वृष॑भिर्व॒राहै॑र्घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑णं॒ व्या॑नट् ॥ ७ ॥

सः । ई॒म् । स॒त्येभिः॑ । सखि॑ऽभिः । शु॒चत्ऽभिः॑ । गोऽधा॑यसम् । वि । ध॒न॒ऽसैः । अ॒द॒र्द॒रित्य॑दर्दः ।
ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । वृष॑ऽभिः । व॒राहैः॑ । घ॒र्मऽस्वे॑देभिः । द्रवि॑णम् । वि । आ॒न॒ट् ॥ ७ ॥

सः बृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिः दीप्यमानैः धनसैः धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकम् ईम् एनं वलं वि अदर्दः व्यदारयत् । ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिः अधिपतिः सः वृषभिः वर्षितृभिः वराहैः वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभिः घर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा घर्मो यज्ञः । तं प्रति गन्तृभिः मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् व्याप्नोत् ॥

ते स॒त्येन॒ मन॑सा॒ गोप॑तिं॒ गा इ॑या॒नास॑ इषणयन्त धी॒भिः ।
बृह॒स्पति॑र्मि॒थोअ॑वद्यपेभि॒रुदु॒स्रिया॑ असृजत स्व॒युग्भिः॑ ॥ ८ ॥

ते । स॒त्येन॑ । मन॑सा । गोऽप॑तिम् । गाः । इ॒या॒नासः॑ । इ॒ष॒ण॒य॒न्त॒ । धी॒भिः ।
बृह॒स्पतिः॑ । मि॒थःऽअ॑वद्यपेभिः । उत् । उ॒स्रियाः॑ । अ॒सृ॒ज॒त॒ । स्व॒यु॒क्ऽभिः॑ ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृतान् पशून् इयानासः अभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्ताः ते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिरेनं बृहस्पतिं गोपतिं सद्गुहरणेन गवां स्वामिनं कुर्मं इति इषणयन्त प्रेरयन् । बृहस्पतिः च मिथोअवद्यपेभिः । पातेः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्ययः । अवद्यरूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उस्रियाः गाः उत् असृजत पर्वतान्निरगमयत् ॥

तं व॒र्धय॑न्तो म॒तिभिः॑ शि॒वाभिः॑ सिं॒हमि॑व॒ नान॑दतं स॒धस्थे॑ ।
बृह॒स्पतिं॒ वृष॑णं॒ शूर॑सातौ॒ भरे॑भरे॒ अनु॑ मदेम जि॒ष्णुम् ॥ ९ ॥

---

१. त-अ—सायुधकर । २. म-न्१.२.३.६.७.८-भ-'स्वेदाञ्जिभिः' नास्ति ।

नम्। वर्धयन्तः। मतिऽभिः। शिवाभिः। सिंहम्ऽइव। नानदतम्। सधऽस्थे।
बृहस्पतिम्। वृषणम्। शूरऽसातौ। भरेऽभरे। अनु। मदेम। जिष्णुम्॥ ९॥

ᵛसधस्थे। सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम्। तस्मिन् ᵛसिंहमिव ᵛनानदतं पुनःपुनः शब्दायमानं ᵛवृषणं कामानां वर्षितारं ᵛजिष्णुं जयशीलं ᵛतं ᵛबृहस्पतिं ᵛवर्धयन्तः मरुतो वयं ᵛशूरसातौ शूरैः संभजनीये ᵛभरेभरे संग्रामे ᵛशिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः ᵛअनु ᵛमदेम अनुष्टुमः। स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयम्॥

यदा वाजमसनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्म।
बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा॥ १०॥

यदा। वाजम्। असनत्। विश्वऽरूपम्। आ। द्याम्। अरुक्षत्। उत्ऽतराणि। सद्म।
बृहस्पतिम्। वृषणम्। वर्धयन्तः। नाना। सन्तः। बिभ्रतः। ज्योतिः। आसा॥ १०॥

स बृहस्पतिः ᵛयदा यस्मिन् काले ᵛविश्वरूपं नानारूपं ᵛवाजं गोलक्षणमन्नम् ᵛअसनत् भजते यदा वाहृतपशुकः सन् ᵛद्यां द्युलोकम् ᵛअरुक्षत् आरोहति अथवा ᵛउत्तराणि वा ᵛसद्म स्थानान्यारोहति। रुहेर्लुङि च्लेः ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (पा. सू. ३. १. ४५)। तदानीं ᵛवृषणं वर्षितारं ᵛबृहस्पतिम् ᵛआसा आस्येन देवाः ᵛवर्धयन्तः भवन्ति। तथा ᵛनाना दिक्षु ᵛसन्तः भवन्तः ᵛज्योतिः ᵛबिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवथ स्वेभिरेवैः।
पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे॥ ११॥

सत्याम्। आऽशिषम्। कृणुत। वयःऽधै। कीरिम्। चित्। हि। अवथ। स्वेभिः। एवैः।
पश्चा। मृधः। अप। भवन्तु। विश्वाः।
तत्। रोदसी इति। शृणुतम्। विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे॥ ११॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः ᵛवयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् ᵛआशिषं स्तुतिं ᵛसत्यां यथार्थां ᵛकृणुत कुरुत। तथा यूयं ᵛस्वेभिः आत्मीयैः ᵛएवैः गमनैः ᵛकीरिं स्तोतारं माम् ᵛअवथ रक्षथ। हिरवधारणे। ᵛपश्चा[1]। ‘पश्चा च च्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः। पश्चात् ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛमृधः हिंसित्र्यः ᵛअप ᵛभवन्तु नश्यन्तु। ᵛतत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे ᵛविश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛशृणुतम्॥

इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदर्बुदस्य।
अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धून्देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः॥ १२॥

इन्द्रः। मह्ना। महतः। अर्णवस्य। वि। मूर्धानम्। अभिनत्। अर्बुदस्य।
अहन्। अहिम्। अरिणात्। सप्त। सिन्धून्। देवैः। द्यावापृथिवी इति। प्र। अवतम्। नः॥ १२॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७-सु-पश्च।

इन्द्रः ईश्वरः मह्ना महत्त्वेन युक्तो बृहस्पतिः महतो अर्णवस्य उदकवतः अर्बुदस्य अम्बुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरः वि अभिनत् व्यच्छिनत् । तदुच्यते । अहिम् महान्तमपामावरकं शत्रुम् अहन् अवधीत् । ततः सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः । यद्वा । सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीः । अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् । अन्तावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ १२ ॥

‘उदप्रुतः’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदप्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मंहिष्ठायोदप्रुतोऽच्छा म इन्द्रम्’ (आश्व.श्रौ.६.१) इति ॥

उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।
गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदऽप्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्यऽइव । घोषाः ।
गिरिऽभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

उदप्रुतः उदकस्योद्गमयितारः वयः पक्षिणः पकारस्सस्यात् रक्षमाणाः कृषीवलाः । न उपमार्थे । यथा शब्दायन्ते । यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य अभ्रियस्येव अभ्रसमूहस्य घोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किंच गिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः ऊर्मयः अप्समूहा यथा मदन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा अर्काः अर्चकाः स्तोतारः बृहस्पतिम् अभि अनावन् अभिष्टुवन्ति । ‘नु स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगःऽइव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।
जने । मित्रः । न । दंपती इति दम्ऽपती । अनक्ति ।
बृहस्पते । वाजय । आशून्ऽइव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भग इवेत्[1] भगो देव इव स्थितो बृहस्पतिरेव अर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह सं निनाय संनयति संयोजयति । मित्रो न मित्रो यथा जने जनपदे स्वरश्मीन् संयोजयति तद्वत् दंपती जायापती अनक्ति संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मीन् वाजय तव स्तोतृषु गमय स्थापय । आशूनिव[2] व्याप्तानश्वान् आजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।
बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।
बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवम्ऽइव । स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

१. ग-न-भ-मु—भगइव । २. ग-न-भ-मु—यथा आशूनिव ।

ᐯसाध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः ᐯअतिथिनीः सततं गच्छन्तीः ᐯइषिराः एषणीयाः ᐯस्पार्हाः[1] स्पृहणीयाः[1] ᐯसुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेताः ᐯअनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपा एताः ᐯगाः ᐯपर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभ्यः ᐯवितूर्य निर्गमय्य ᐯऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति। तत्र दृष्टान्तः। ᐯयवमिव। यथा यवं ᐯस्थिविभ्यः कुसूलादिभ्य आदाय निर्वपति। 'डुवप् बीजसंताने'। लिटि रूपम्। यद्वा। साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन्। मधुना। ऋतस्य। योनिम्। अवऽक्षिपन्। अर्कः। उल्काम्ऽइव। द्योः।
बृहस्पतिः। उत्ऽहरन्। अश्मनः। गाः। भूम्याः। उद्नाऽइव। वि। त्वचम्। बिभेद ॥४॥

ᐯमधुना[2] उदकेन ᐯआप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिञ्चन्। 'प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु'। व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः। ᐯऋतस्य उदकस्य ᐯयोनिं मेघम् ᐯअवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन् ᐯअर्कः अर्चनीयः ᐯबृहस्पतिः ᐯद्योः द्युलोकात् ᐯउल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् ᐯअश्मनः शिलोच्चयाद्वलेनाधिष्ठितात् ᐯगाः पणिभिरपहृतान् पशून् ᐯउद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् ᐯभूम्याः ᐯत्वचं तेषां शफैः ᐯवि ᐯबिभेद विभिन्नामकार्षीत्। सर्वत्र गा वितता अकार्षीदित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᐯउद्नेव। यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यो भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्नः शीपालमिव वात आजत्।
बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप। ज्योतिषा। तमः। अन्तरिक्षात्। उद्नः। शीपालम्ऽइव। वातः। आजत्।
बृहस्पतिः। अनुऽमृश्य। वलस्य। अभ्रम्ऽइव। वातः। आ। चक्रे। आ। गाः ॥ ५ ॥

सः ᐯबृहस्पतिः ᐯज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण ᐯअन्तरिक्षात् ᐯतमः ᐯअप ᐯआजत् अपागमयत्। तत्र दृष्टान्तः। ᐯउद्नः ᐯशीपालमिव। यथोदकात् ᐯवातः वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत्। ततः सोऽयम् ᐯअनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य ᐯवलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गताः ᐯगाः ᐯआ ᐯचक्रे समन्तादकार्षीत्। कथमिव। ᐯअभ्रमिव। यथा वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत्।

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः।
दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा। वलस्य। पीयतः। जसुम्। भेत्। बृहस्पतिः। अग्नितपःऽभिः। अर्कैः।
दत्ऽभिः। न। जिह्वा। परिऽविष्टम्। आदत्।
आविः। निऽधीन्। अकृणोत्। उस्रियाणाम् ॥ ६ ॥

---

१. ग४-त४-प्रामाण्या अत एव स्पार्हाः (त४-असार्हाः) सर्वैः स्पृहणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेषु 'स्पार्हाः स्पृहणीयाः' नास्ति। २. ग४-त-भ१.२.४.६.८-अधुना।

पीयतः। पीयतिर्हिंसाकर्मा। हिंसकस्य वलस्य जसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भेत् भिनत्ति। केन साधनेन। अग्नितपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैः अर्चनीयैः रश्मिभिः अपि वा मन्त्रैर्भिनत्ति। किंच दद्भिः। 'पद्दन्नोमास्' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः। यथा दन्तैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आदत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहृतानाम् उस्रियाणां गवां निधीन् आविः अकृणोत् आविर्भूतमकरोत्॥　　॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत्।
आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः। अमत। हि। त्यत्। आसाम्। नाम। स्वरीणाम्। सदने। गुहा। यत्।
आण्डाऽइव। भित्त्वा। शकुनस्य। गर्भम्। उत्। उस्रियाः। पर्वतस्य। त्मना। आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत् तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् खलु। 'मनु अवबोधने'। लुङि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७९) इति सिचो लुक्। तदानीं पर्वतस्य[1] अन्तःस्थिताः उस्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत आजत् उदगमयत्। तत्र दृष्टान्तः। आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत्॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्ना। अपिऽनद्धम्। मधु। परि। अपश्यत्। मत्स्यम्। न। दीने। उदनि। क्षियन्तम्।
निः। तत्। जभार। चमसम्। न। वृक्षात्। बृहस्पतिः। विऽरवेण। विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्ना अश्मना व्याप्तया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् परितोऽद्राक्षीत्। तत्र दृष्टान्तः। मत्स्यं न यथा दीने क्षुद्रके उदनि। उदकशब्दस्योदन्नादेशः। उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत्। दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य वलं छित्त्वा निः जभार पर्वतान्निर्जहार। कर्मामिव। चमसं न। चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम्। तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत्। हृग्रहोर्भ इति रूपम्। हृग्रहोर्भः॥

सोषामविन्दत्स स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि।
बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः। उषाम्। अविन्दत्। सः। स्वः। सः। अग्निम्।
सः। अर्केण। वि। बबाधे। तमांसि।
बृहस्पतिः। गोऽवपुषः। वलस्य। निः। मज्जानम्। न। पर्वणः। जभार ॥ ९ ॥

---

१. अ-पर्वतस्थिताः।

^v^सः ^v^बृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय ^v^उषां उषसम् ^v^अविन्दत् अलभत। ^v^सः एव ^v^स्वः आदित्यं ^v^सः ^v^अग्निं लब्ध्वा ^v^अर्केण अर्चनीयेन तेजसा ^v^तमांसि ^v^वि ^v^बबाधे अत्यर्थं बाधितवान्। ततः सः ^v^गोवपुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य ^v^वलस्य ^v^पर्वणः पर्वतात् ता गाः ^v^निः ^v^जभार बलेन निर्जहार। बलादाहरणे दृष्टान्तः। ^v^मज्जानं ^v^न ^v^पर्वणः[1]। अस्थ्नो मज्जानं यथा अतिक्लेशेन निर्हरन्ति तद्वत्॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः॥ १० ॥

हिमाऽइव। पर्णा। मुषिता। वनानि। बृहस्पतिना। अकृपयत्। वलः। गाः।
अननुऽकृत्यम्। अपुनरिति। चकार। यात्। सूर्यामासा। मिथः। उत्ऽचरातः॥ १०॥

^v^हिमेव यथा हिमेन ^v^पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि ^v^मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन ^v^वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन्। अथ गवामन्वेषणाय ^v^बृहस्पतिना आगतेन हेतुना ^v^वलः ^v^अकृपयत् अस्मै ता मुषिताः ^v^गाः प्रायच्छत्। तत्र ^v^अननुकृत्यम् अननुकरणीयम् ^v^अपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म ^v^चकार। यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षी-दित्यर्थः। किं तदिति आह। ^v^सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ ^v^मिथः परस्परमहोरात्रयोः ^v^उच्चरातः उच्चरत इति ^v^यात्[2] तच्चकार। यादिति दीर्घश्छान्दसः॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन्।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः॥ ११ ॥

अभि। श्यावम्। न। कृशनेभिः। अश्वम्। नक्षत्रेभिः। पितरः। द्याम्। अपिंशन्।
रात्र्याम्। तमः। अदधुः। ज्योतिः। अहन्। बृहस्पतिः। भिनत्। अद्रिम्। विदत्। गाः॥ ११॥

^v^पितरः पालयितारो देवाः ^v^द्यां द्युलोकं ^v^नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः[3] ^v^अभि ^v^अपिंशन् अभितोऽदीपयन्। 'पिश अवयवे'। अयं दीपनायां वर्तते। तत्र दृष्टान्तः। ^v^श्यावं ^v^न यथा श्याववर्णम् ^v^अश्वं ^v^कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत्। तथा ^v^रात्र्यां ^v^तमः निहितवन्तः। किंच ^v^अहन् अह्नि ^v^ज्योतिः आदित्याख्यम् ^v^अदधुः। अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः। अन्यथा स्वरो न घटेत[4]। अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः। यदा ^v^बृहस्पतिः ^v^अद्रिं बलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं ^v^भिनत् अभिनत् बिभिद्य च तत्र स्थितान् ^v^गाः पशून् ^v^विदत् अविदत् अलभत। विदेर्लुङि लृदित्वादङ्। तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात्॥१२॥

इदम्। अकर्म। नमः। अभ्रियाय। यः। पूर्वीः। अनु। आऽनोनवीति।
बृहस्पतिः। सः। हि। गोभिः। सः। अश्वैः।
सः। वीरेभिः। सः। नृऽभिः। नः। वयः। धात्॥ १२॥

---

१. ग-स-भ-यथा पर्वणः। २. ग४-म७-यत्; त-म१.२.४.६.८-मु-यावत्। ३. ग४-त१.२.३.७-आदित्यादिभिः; भ-आदिभिः। ४. ग-स-भ-मु-घटते।

अग्नियाय अग्नेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये इदम् उक्थं नमः स्तोत्रम् अकर्म वयमकार्ष्म। यः बृहस्पतिः पूर्वीः बह्वीर्ऋचः अनु अनुक्रमेण आ नेनर्दति अत्यर्थमभि-मुख्येन ब्रवीति सः बृहस्पतिः एव गोभिः अश्वैः च युक्तं वीरेभिः पुत्रैः नृभिः भृत्या-दिभिश्च सहितं वयः अन्नं नः अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः धात् दधातु प्रयच्छतु । अत्रापि नृभिः आदरार्थां ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। 'भद्राः' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वाध्र्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षम् आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते—'भद्राः सुमित्रो वाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादि' इति। गतो विनियोगः॥

भद्रा अग्नेर्वध्र्यश्वस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः।
यदीं सुमित्रा विशो अग्र इन्धते घृतेनाहुतो जरते दविद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्य। सम्ऽदृशः। वामी। प्रऽनीतिः। सुऽरणाः। उपऽइतयः।
यत्। ईम्। सुऽमित्राः। विशः। अग्रे। इन्धते। घृतेन। आऽहुतः। जरते। दविद्युतत् ॥ १ ॥

अग्नेः वक्ष्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयः वाध्र्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः भद्राः कल्याणकारिण्यो भवन्तु। यद्वा। वध्र्यश्वस्य वाध्र्यश्वकुले जातस्याग्नेः संदृष्टयो भजनीया भवन्तु[1]। प्रणीतिः तस्य प्रणयनं वामी कल्याणं[2] च भवतु। तथा उपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणा भवन्तु[3]। सुमित्राः एतन्नामधेयाः विशः अस्मा मनुष्याः ईम् एनमग्निम् अग्रे प्रथमं यत् यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेनाहुतः हविर्भिश्च दविद्युतत् भृशं द्योत-मानः। 'दाधर्ति दर्धर्ति' इत्यादिना निपातितः। सोऽग्निः जरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम्।
घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्यइव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम्। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्य। वर्धनम्। घृतम्। अन्नम्। घृतम्। ऊँ इति। अस्य। मेदनम्।
घृतेन। आऽहुतः। उर्विया। वि। पप्रथे। सूर्यःऽइव। रोचते। सर्पिःऽआसुतिः ॥ २ ॥

वध्र्यश्वस्य संबन्धिनः अग्नेः घृतं दीयमानं हविः वर्धनं भवतु। तथा घृतमन्नम् अदनीयं भवतु। तथा अस्य अग्नेः घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु। येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम्। तेन घृतेनाहुतः अग्निः उर्विया उर्वत्यन्तं वि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति। तथा सर्पिरा-सुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः सूर्यइव रोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः।
स रेवच्छोच स गिरो जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत्। ते। मनुः। यत्। अनीकम्। सुऽमित्रः। सम्ऽईधे। अग्ने। तत्। इदम्। नवीयः।
सः। रेवत्। शोच। सः। गिरः। जुषस्व। सः। वाजम्। दर्षि। सः। इह। श्रवः। धाः ॥ ३ ॥

१. ग-भवतां; त१.२.३.७-म-भवंति; त४.५.६-भवतु। २. ग-त-म-मु-कल्याणी। ३. ग-भवतां; त१.२.३.७-म-मु-भवंति; त४.५.६-भवतु।

हे अग्ने ते त्वदीयं यत् अनीकं रश्मिसंघं मनुः एतन्नामकः यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयति सुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति कित्त्वान्नलोपः। तदिदं सोऽयं रश्मिसंघः नवीयः नवतरो भवतु। सः त्वं रेवन् धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल। सः एव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः जुषस्व सेवस्व। सः त्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि विदारय। तथा इह मयि श्रवः अन्नं धाः धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व।
स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम्। त्वा। पूर्वम्। ईळितः। वध्रिऽअश्वः। सम्ऽईधे। अग्ने। सः। इदम्। जुषस्व।
सः। नः। स्तिऽपाः। उत। भव। तनूऽपाः।
दात्रम्। रक्षस्व। यत्। इदम्। ते। अस्मे इति ॥ ४ ॥

ईळितः। व्यत्ययेन कर्तरि क्तः। स्तोता वध्र्यश्वः मम पिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं यं त्वा त्वां समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत्[1] सः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् इदं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व। यद्वा। वध्र्यश्वस्तस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि। सः त्वं नः अस्माकं स्तिपाः। पृषोदरादिः। पस्त्यं गृहम्। तस्य रक्षकः भव। यद्वा। उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्यागान् पालयतीति स्तिपाः। अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव। उत अपि च तनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव। किंच दात्रं तद्धनं रक्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेषु अस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवा द्युम्नी वाध्र्यश्वोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम्।
शूरइव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्र्यश्वस्य नाम ॥ ५ ॥

भव। द्युम्नी। वाध्रिऽअश्व। उत। गोपाः। मा। त्वा। तारीत्। अभिऽमातिः। जनानाम्।
शूरःऽइव। धृष्णुः। च्यवनः। सुऽमित्रः। प्र। नु। वोचम्। वाध्रिऽअश्वस्य। नाम ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले जाताग्ने द्युम्नी। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा'। तद्वान् भव। उत अपि च गोपाः गोपायिता भव। किंच त्वा त्वाम् कश्चिदपि मा तारीत् मा हिनस्तु। यतः जनानां शत्रूणाम् अभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभविता[2] भवसि। किंच शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि। अथ वाध्र्यश्वस्य अग्नेर्नाम नाम अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रः अहं प्र वोचं प्रब्रवीमि। तस्मान्मेऽन्नादियुक्तो भव ॥

समज्र्या पर्वत्या वसूनि दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ।
शूरइव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूँरभि ष्याः ॥ ६ ॥

सम्। अज्र्या। पर्वत्या। वसूनि। दासा। वृत्राणि। आर्या। जिगेथ।
शूरःऽइव। धृष्णुः। च्यवनः। जनानाम्। त्वम्। अग्ने। पृतनाऽयून्। अभि। स्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-त१.२.६.७.८-म४.६.७—सम्यगदीपयत; त४.५—सम्यग्दीपयन्, म१—सम्यग्दीपति।
२. ग—शीलमनोयुक्तो'।

हे अग्ने भद्र्या। भजन्ति गच्छन्तीत्यग्नयो जनाः। तेभ्यो हितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि सं जिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि। तथा आर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् सं जिगेथ। तान् हतवानसीत्यर्थः। 'जि जये'। लिटि रूपम्। शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनः त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभि ष्याः अभिभव। पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः। 'अध्यायस्यान्' इत्यत्वं विधीयमानमस्मादपि व्यत्ययेन भवति॥ ॥ १९॥

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा।
द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु॥ ७॥

दीर्घऽतन्तुः। बृहत्ऽउक्षा। अयम्। अग्निः। सहस्रऽस्तरीः। शतऽनीथः। ऋभ्वा। द्युऽमान्। द्युमत्ऽसु। नृऽभिः। मृज्यमानः। सुऽमित्रेषु। दीदयः। देवयत्ऽसु॥ ७॥

दीर्घतन्तुः। येयज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः। प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षा। उक्षा सेचको रश्मिः। प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबहुवाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहुविधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमान् अयमग्निः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति। 'मृजू शौचालंकारयोः'। स त्वं देवयत्सु देवान् कामयमानेषु सुमित्रेषु अस्मासु दीदयः दीप्यस्व। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक्।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः॥ ८॥

त्वे इति। धेनुः। सुऽदुघा। जातऽवेदः। असश्चताऽइव। समना। सबःऽधुक्। त्वम्। नृऽभिः। दक्षिणावत्ऽभिः। अग्ने। सुऽमित्रेभिः। इध्यसे। देवयत्ऽभिः॥ ८॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री। काचिद्धोमसाधनभूता धेनुः अस्ति। कीदृशी। असश्चतेव संगच्छमानेनेवैकत्र स्थितत्वभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाग्वैद्युतं ज्योतिर्वर्षति भावः। तादृशः त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्यो देयधनेन सहितैः देवयद्भिः देवकामैः सुमित्रेभिः अस्माभिः इध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे॥

देवाश्चित्ते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्र्यश्व प्र वोचन।
यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः॥ ९॥

देवाः। चित्। ते। अमृताः। जातऽवेदः। महिमानम्। वाध्रिऽअश्व। प्र। वोचन। यत्। सम्ऽपृच्छम्। मानुषीः। विशः। आयन्। त्वम्। नृऽभिः। अजयः। त्वाऽवृधेभिः॥ ९॥

हे जातवेदः हे वाध्र्यश्च अग्ने ते तव महिमानम् अमृताः देवाश्चित् देवा अपि प्र वोचन् प्रब्रुवन्ति। यत् यदा मानुषीः मनुष्यसंबन्धिन्यः विशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह को वा असुरान् हन्तीत्येवमादिकं संप्रश्नम् आयन् प्राप्तवत्यः तदा त्वं नृभिः नेतृभिः त्वावृधेभिः त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नहारिजस्तान् अजयः जितवानसि॥

पि॒तेव॑ पु॒त्रम॑बिभरु॒पस्थे॒ त्वाम॑ग्ने वध्र्य॒श्वः स॑प॒र्यन् ।
जु॒षा॒णो अ॑स्य स॒मिधं॑ यविष्ठो॒त पूर्वाँ॑ अवनो॒र्व्राध॑तश्चित् ॥ १० ॥

पि॒ताऽइ॑व । पु॒त्रम् । अ॒बि॒भः॒ । उ॒पऽस्थे॑ । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वः । स॒प॒र्यन् ।
जु॒षा॒णः । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽइध॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । उ॒त । पूर्वा॑न् । अ॒व॒नोः॒ । व्राध॑तः । चि॒त् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वाम् उपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां सपर्यन् । परिचर्यांकर्मा । परिचरन् वध्र्यश्वः मम पिता अबिभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । पितेव यथा पिता स्वसमीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। लङि[1] तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । हे यविष्ठ युवतमाग्ने उत अपि च अस्य वध्र्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान् प्रत्नान् व्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् अवनोः अवधीः । वनतिर्हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्व॑द॒ग्निर्व॑ध्र्य॒श्वस्य॒ शत्रू॒न्नृभि॑र्जिगाय सु॒तसो॑मवद्भिः ।
सम॑नं चिददहश्चित्रभानो॒ऽव॒ व्राध॑न्तमभिनद्वृ॒धश्चि॑त् ॥ ११ ॥

शश्व॑त् । अ॒ग्निः । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वस्य॑ । शत्रू॑न् । नृऽभिः॑ । जि॒गा॒य॒ । सु॒तसो॑मवत्ऽभिः ।
सम॑नम् । चि॒त् । अ॒द॒हः॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒ इति॑ चित्रऽभानो ।
अव॑ । व्राध॑न्तम् । अ॒भि॒न॒त् । वृ॒धः । चि॒त् ॥ ११ ॥

सः अग्निः वध्र्यश्वस्य सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः । अनुवादको मत्वर्थीयः । तैः नृभिः ऋत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रून् जिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे चित्रभानो नानातेजस्क चायनीयदीप्तिमन् वाग्ने त्वं समनं चित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि अदहः स्वतेजोभिः । अथ तव स्तोता वाध्र्यश्वः वृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् व्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा अव अभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अच्छिनत् । यद्वा त्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अच्छिनः । प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥

अ॒यम॒ग्निर्व॑ध्र्य॒श्वस्य॑ वृत्र॒हा स॑न॒कात्प्रेद्धो॒ नम॑सोपवा॒क्यः॑ ।
स नो॒ अजा॑मीँरु॒त वा॒ विजा॑मीन॒भि ति॑ष्ठ॒ शर्ध॑तो वाध्र्यश्व ॥ १२ ॥

अ॒यम् । अ॒ग्निः । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वस्य॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । स॒न॒कात् । प्रऽइ॑द्धः । नम॑सा । उ॒प॒ऽवा॒क्यः॑ ।
सः । नः॒ । अजा॑मीन् । उ॒त । वा॒ । विऽजा॑मीन् । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । शर्ध॑तः । वा॒ध्रि॒ऽअ॒श्व॒ ॥ १२ ॥

वृत्रहा शत्रूणां हन्ता अयमग्निः सनकात् चिरादारभ्य वध्र्यश्वस्य हविषा प्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितो भवति । तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सह उपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने सः त्वं नः अस्माकम् अजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् उत वा अपि वा शर्धतः हिंसतः विजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि अभि तिष्ठ अभिभव ॥ ॥ २० ॥

[1] १. गर्४-त-म१.४.६.७.८-मु-लिङि ।

'इमां मे' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभम्। तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रान्तम्—'इमां म एकादशाप्रम्' इति। वाध्र्यश्वगोत्राणां पशाविदमाप्रीसूक्तम्। सूत्रितं च—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति॥

इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीम्।
वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या॥ १॥

इमाम्। मे। अग्ने। सम्ऽइधम्। जुषस्व। इळः। पदे। प्रति। हर्य। घृताचीम्।
वर्ष्मन्। पृथिव्याः। सुदिनऽत्वे। अह्नाम्। ऊर्ध्वः। भव। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। देवऽयज्या॥ १॥

हे अग्ने इळस्पदे इळायास्पदे। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम्। उत्तरवेद्याम् इमां मे मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व। तथा घृताचीं घृतमञ्चन्तीं स्रुचं प्रति हर्य प्रतिकामयस्व। किंच हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्ते देशे अह्नां सुदिनत्वे तन्निमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुना ऊर्ध्वः उन्नतशिरुन्नतः भव॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः।
ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषूदत्॥ २॥

आ। देवानाम्। अग्रऽयावा। इह। यातु। नराशंसः। विश्वऽरूपेभिः। अश्वैः।
ऋतस्य। पथा। नमसा। मियेधः। देवेभ्यः। देवऽतमः। सुसूदत्॥ २॥

देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता नराशंसः। 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः विश्वरूपेभिः नानारूपैः अश्वैः रोहिदाख्यैः सह इह अस्मिन् यज्ञे आ यातु। आगत्य च मियेधः मेध्यो यज्ञार्हः स्तुतियोग्यो वा देवतमः देवानां मुख्यः सोऽग्निः हविर्नयनयोगेन ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः सुषूदत् हविः प्रेरयतु॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम्।
वर्हिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि षदेह होता॥ ३॥

शश्वत्ऽतमम्। ईळते। दूत्याय। हविष्मन्तः। मनुष्यासः। अग्निम्।
वर्हिष्ठैः। अश्वैः। सुऽवृता। रथेन। आ। देवान्। वक्षि। नि। सद। इह। होता॥ ३॥

शश्वत्तमम् अत्यन्तं नित्यम् अग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्काः मनुष्यासः मनुष्याः यजमानाः दूत्याय। 'दूतस्य भागकर्मणी' इति यत्प्रत्ययः। दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तम् ईळते स्तुवन्ति। स त्वमेवं स्तुतः वर्हिष्ठैः वोढृतमैः अश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवान् इन्द्रादीन् आ वक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय। ततस्त्वं होता भवन् इह अस्मिन् यज्ञे नि षद निषीद॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।
अहेळता मनसा देव बर्हिरिन्द्रज्येष्ठाँ उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्चनमिदं बर्हिः वि प्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिम्ना । दीर्घशब्दस्येमनिचि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघिरादेशः[1] । अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या । पश्चादल्लोपः । द्राघिम्ना युक्तं भवतु । अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं भूतु भवतु । हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नामकाग्ने अहेळता । हेल इति क्रोधनाम । अक्रुध्यता मनसा उशतः हवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।
उशतीर्द्वारो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।
उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेया देव्यः यूयं दिवो वा[2] । वाशब्दश्चार्थे । दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उरुतरं स्थानं स्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । पृथिव्याः[3] च[3] यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया वि श्रयध्वं विस्तृता भवत । उशतीः देवान् कामयमाना यूयं रथयुः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः महिना महिम्ना महद्भिः देवैरधिष्ठितम् अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
आ वां देवास उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।
आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपऽस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमाने दिवः द्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्ता उषाश्च नक्तं चाहोरात्रौ योनौ यज्ञस्य स्थाने नि सदताम् निषीदताम् । हे उशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोः उरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासः देवाः आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।
पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

---

१. ग-त-द्राघि इत्यादेशः । २. भ-'वा' नास्ति । ३. ग-त-सु-किंच पृथिव्याश्च ।

ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽइद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उन्नतो भवति यदा च बृहत् महान् अग्निः समिद्धः हविर्भिः सन्धुक्षितो भवति यदा प्रियाणि देवानां सोमादीनि हवींषि धामानि स्थानानि प्रियाणि हविर्धानानि अदितेः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे यज्ञभूमौ भवन्ति तदा हे ऋत्विजौ दैव्यौ पुरोहितौ होतारौ युवां विदुष्टरा ज्ञातृतमौ विद्वत्तमौ युवाम् अस्मिन् यज्ञे द्रविणं धनम् आ यजेथाम्। यजिर्दानार्थः। अस्मत्सम्बन्धाभिमुखेन प्रयच्छतम्॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं वरीय आ सीदत चकृमा वः स्योनम् ।
मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चकृम । वः । स्योनम् ।
मनुष्वत् । यज्ञम् । सुऽधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतऽपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देव्यः इळासरस्वतीभारत्यः इदम् वरीयः उरुतरम् इदं बर्हिः आ सीदत। 'क्रियाविशेषणानाम्' इति द्वितीया। अथवा वरीय इति बर्हिर्विशेषणम्। कुत एवम् उच्यते। वः युष्मदर्थं स्योनं सुखमिदं चकृम वयं कृतवन्तः। संहितायामन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। इळा एतन्नामिका देवी सोमवती सरस्वती घृतपदी दीप्तपदा भारती च एताः मनुष्वत् मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुष्ठु निहितानि हवींषि च जुषन्त सेवन्ताम्॥

स्वाहाकृतस्य पशोर्वपायागस्य 'देव त्वष्टः' इति याज्या। सूत्रितं च—'देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानट् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानड्यदङ्गिरसामभवः सचाभूः ।
स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन्यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देव । त्वष्टः । यत् । ह । चारुऽत्वम् । आनट् । यत् । अङ्गिरसाम् । अभवः । सचाऽभूः ।
सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणःऽदः । सुऽरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः एतन्नामक त्वं यत् चारुत्वं हविर्भिः कल्याणकरत्वम् आनट् प्राप्तवानसि। अश्नोतेर्लिटि व्यत्ययेन तस्य लुक्। यत् च त्वम् अङ्गिरसाम् अस्माकं सचाभूः सहभावी सहायः अभवः। हे द्रविणोदः धनस्य दातः अत एव सुरत्नः सुधनः सः त्वम् उशन् हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथः अन्नम् उप यक्षि उपयज। तेभ्यः प्रयच्छ॥

वनस्पतिस्तोमे निरूढपशौ 'वनस्पते रशनया' इत्येषा सूक्तमुखीया। सूत्रितं च—'देवेभ्यो वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति॥

१. ग-ल-मु—होतारौ पुरोहितौ।

वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।
स्वदाति देवः कृणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रशनया । निऽयूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।
स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवींषि । अवताम् । द्यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बद्ध्वा परिव्याय पाथः अन्नं देवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय। ततः देवः वनस्पतिः स्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु। तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवत् देवानां करोतु। तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।
सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।
सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् इष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः द्युलोकात् अन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् आ वह प्रापय। आगतास्ते यजत्राः यष्टव्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तत्रासन्ना भवन्तु। ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

'बृहस्पते' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम्। नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः। अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान्। अतस्तद्देवत्यमिदम्। उक्तं हि बृहद्देवतायां—'सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते। तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः' (बृहद्दे. ७. १०९) इति। अनुक्रान्तं च—'बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती' इति। सूक्तविनियोगो गतः। देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या। सूत्रितं च—'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामऽधेयम् । दधानाः ।
यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् ।
प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः[1] स्वात्मानं संबोध्याह। हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः

1. ग-त-मु-विस्मयमानः ।

पदार्थेषु निहिताः सन्तः 'एनम्' ईमं प्रतिबन्धम् यन् 'ब्रह्मोऽयं भवति। यस्य वागेवार्थबुद्ध्या वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चाद्बुद्ध्या वाचो वदन्त्यस्मिन् स तु सत्यमेवाधोऽधम्। अथवा इदानीमवस्थितानाम् वाचाम् यद्व। सर्वेषामेषाम् 'एषां' 'प्रेष्ठं' प्रशस्यतमं 'यत्' 'अरिप्रं' पापरहितं वेदार्थज्ञानम् 'आसीत्' 'एषां' तज्ज्ञानं 'गुहा' गुहायां 'निहितं' गोप्यं 'तत्' 'प्रेणा'। सखायोऽन्योऽन्यमुपक्रमः। प्रेमार्थमेवेति। वेदार्थप्रकाशकत्वे सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः। एवं विज्ञायते 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (ऐ. आ. १. ३. ३) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम्॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥ २॥

सक्तुम्ऽइव। तितउना। पुनन्तः। यत्र। धीराः। मनसा। वाचम्। अक्रत।

अत्र। सखायः। सख्यानि। जानते। भद्रा। एषाम्। लक्ष्मीः। निऽहिता। अधि। वाचि॥ २॥

'तितउना'। परिपूयतेऽनेनेति। यद्वा। ततः विस्तृता भवन्ति अनेनेति तितउः। 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' (उ. सू. ५. ५२) इति डउप्रत्ययः। सन्वद्भावादित्वम्। उक्तमर्थमनेन सूक्तेन 'सक्तुमिव' यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् सक्तुमिव प्रकटयन्तः शोधयन्तः 'धीराः' धीमन्तो विद्वांसः 'यत्र' यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा 'मनसा' प्रज्ञानेन 'वाचम्' अकृत अकुर्वत कुर्वन्ति। छान्दसं रूपम्। 'अत्र' तत्र काले 'सखायः' समानख्यानाः ज्ञानार्थिनः सन्तो 'सख्यानि' तेषु भवानि ज्ञानानि 'जानते' जानन्ति। यद्वा। सखायो वाचा सह समानख्यानाः तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति। वाक्यप्रयुक्तान्यभ्युदयादीनि जानन्ति इत्यर्थः। तस्मात् 'एषां' 'वाचि' 'भद्रा' कल्याणी 'निहिता' 'लक्ष्मीः' भवति। अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः। अर्थज्ञाने वाचि वर्तमाना इत्यर्थः। 'तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव तितउना' (निरु. ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोः 'यज्ञेन वाचः' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये। सूत्रितं च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते॥ ३॥

यज्ञेन। वाचः। पदऽवीयम्। आयन्। ताम्। अनु। अविन्दन्। ऋषिषु। प्रऽविष्टाम्।

ताम्। आऽभृत्य। वि। अदधुः। पुरुऽत्रा। ताम्। सप्त। रेभाः। अभि। सम्। नवन्ते॥ ३॥

विद्वांसो धीराः 'पदवीयम्'। वेतेः 'अचो यत्'। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। पदेन गन्तव्यः पन्थाः पदवीयः। तं 'वाचः' मार्गं 'यज्ञेन' 'आयन्' प्राप्तवन्तः। 'ऋषिषु' अतीन्द्रियार्थदर्शिषु 'प्रविष्टां' 'तां' वाचम् 'अन्वविन्दन्' अलभन्त। अनन्तरं 'तां' वाचम् 'आभृत्य' आहृत्य 'पुरुत्रा' बहुषु देशेषु 'व्यदधुः' व्यकार्षुः। सर्वान् मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः। एतादृशीं वाचं[1] 'रेभाः' शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि 'सप्त' छन्दांसि 'अभि' 'सं' 'नवन्ते' अभितः संगच्छन्ते॥

१. मन्र४.५.–तां वाचं; इ१.२.३.७–तां सप्त।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्धेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं वि सस्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसना जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति । यद्वा स्थिरपीतं१ स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिञ्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां२ ते वाजिना अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थे । केचिदपि नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः३ प्रशस्तः । अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् । अफलामपुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थौ याज्ञदैवते । यत्रे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्प्यति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठं ब्रुवाणः चरतीत्यर्थः । 'अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्' (निरु. १.२०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥२३॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
[illegible]कं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

१. त३-मु-स्थिरपीतं पीतं । २. ग-येषामर्थानां । ३. त४.५.६.८-म१.२.६.८-इत्यर्थः ।

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् । शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्थाम् ॥ ६ ॥

सखिविदम् । सखित्वार्थो । सखिविदम् । यो ... सह ... वेदनम् ... यः ... अध्ययनेन ... प्रथमं कालिकम् ... अध्ययनकालिकसहवासेन ... सखायम् अध्येतृणां पुरुषाणां ... सखित्वम् ... यः पुरुषः ... परार्थविनियोगेन परित्यजति ... इत्यादिना ... तस्य पुरुषस्य वाचि अपि ... लौकिक्यां ... भागः भजनीयः ... नास्ति । यदीम् अयं पुरुषः यत् वेदवाक्यं शृणोति तत् अलकम् अलीकं व्यर्थमेव शृणोति । नहि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्थाम् पन्थानं न प्रवेद अनुष्ठानादिरूपं ... न जानाति । तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । ... ' न तस्यानुवाके भागोऽस्ति ' (ऐ. आ. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा ' ... भागो ... भागो नाके ... ' (तै. आ. २. १५. ५) इत्यप्युक्तम् ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्ऽवन्तः । कर्णऽवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ।
आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे । ह्रदाःऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यक्षिशब्दस्यानङादेशः । ' अनो नुट् ' इति नुट् । अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो[1] व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—' तस्मादेते व्यक्ततरे इव ' इति । तादृगक्षियुक्ताः कर्णवन्तः । कर्णौ निकृन्तद्वारः । ... केनापि निर्मितमिव इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोध्यै गते ऊर्ध्वः स्थितः । कर्णविशिष्टाः ... वन्तः । तथा चाम्नायते—' ... ' इति । तादृशाः सखायः । समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु बाह्येषु बाह्येन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञायाः । तेषु असमाः असदृशाः बभूवुः भवन्ति । तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः । आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्वे एके । सर्वनामत्वात्स्मैभावः । उपकक्षासः । कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वे एके स्नात्वाः । स्नातेः कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः (पा. सू. ३. ४. १४) । स च ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' (पा. सू. ३. ३. १६९) इत्यर्हार्थे च भवति । स्नानार्हा अगाधोदकाः ह्रदा इव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः । ' अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः ' (निरु. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्ऽयजन्ते । सखायः ।
अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

१. ग-अन्येभ्यो द्वारेभ्यो ।

संगतकरणवाची[2]। vअत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे vत्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं vवेद्याभिः वेदितव्याभिः विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा vवि vजहुः विशेषेण परित्यजन्ति। vअह इति विनिश्चये। vओहब्रह्माणः। ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः। तादृशास्त एके विद्वांसः vवि vचरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते। उः प्रसिद्धौ। 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निरु. १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इ॒मे ये नार्वाङ्न प॒रश्चर॑न्ति॒ न ब्रा॑ह्म॒णासो॒ न सु॒तेक॑रासः ।
त ए॒ते वाच॑म॒भि॒पद्य॑ पा॒पया॑ सि॒रीस्तन्त्रं॑ तन्वते॒ अप्र॑जज्ञयः ॥ ९ ॥

इ॒मे । ये । न । अ॒र्वाक् । न । प॒रः । चर॑न्ति । न । ब्रा॒ह्म॒णासः॑ । न । सु॒तेऽक॑रासः ।
ते । ए॒ते । वाच॑म् । अ॒भि॒ऽपद्य॑ । पा॒पया॑ । सि॒रीः । तन्त्र॑म् । त॒न्व॒ते । अप्र॑ऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते। vइमे vये अविद्वांसः vअर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह vन vचरन्ति ये vपरः परस्तात् देवैः सह vन चरन्ति ते vब्राह्मणासः ब्राह्मणाः वेदार्थतत्पराः vन भवन्ति। तथा vसुतेकरासः। सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः। तेऽपि vन भवन्ति। vअप्रजज्ञयः। जानातेः[3] 'आदृगमहनः०' इति किप्रत्ययः। अविद्वांसः vत vएते मनुष्याः vवाचं लौकिकीम् vअभिपद्य प्राप्य तया vपापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते vसिरीः। 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्०' इति जसः सुः। सीरिणो भूत्वा vतन्त्रं कृषिलक्षणं vतन्वते विस्तारयन्ति। कुर्वन्तीत्यर्थः। सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे[4] 'सर्वे नन्दन्ति' इत्येषा। सूत्रितं च—'सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे॑ नन्दन्ति य॒शसाग॑तेन सभासा॒हेन॒ सख्या॒ सखा॑यः ।
कि॒ल्बि॒ष॒स्पृत्पि॑तु॒षणि॒र्ह्ये॑षा॒मरं॑ हि॒तो भव॑ति॒ वाजि॑नाय ॥ १० ॥

सर्वे॑ । न॒न्द॒न्ति॒ । य॒शसा॑ । आऽग॑तेन । स॒भा॒ऽस॒हेन॑ । सख्या॑ । सखा॑यः ।
कि॒ल्बि॒ष॒ऽस्पृत् । पि॒तु॒ऽसनिः॑ । हि । ए॒षा॒म् । अर॑म् । हि॒तः । भव॑ति । वाजि॑नाय ॥ १० ॥

vसखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः vसर्वे सभ्या मनुष्याः vसभासहेन[5] सभां सोढुं शक्नुवता vसख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति vआगतेन vयशसा यशस्विना सोमेन हेतुना vनन्दन्ति हृष्टा भवन्ति। स vहि स एव सोमः vएषां जनानां vकिल्बिषस्पृत्। यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते[6] स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन। यथा पापं सदाचारैः बाधितव्यं[7] भवति तद्वत्। पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः। यद्वा। यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तद्यो[8] बाधते स किल्बिषस्पृत्। तथा स्वं vपितुषणिः। पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा। तमनेन सोमेन

१. त-भ-मु—यथा। २. ग-भ-मु—संगतकरणवाची। ३. ग४-त१.२.४.६.८—ज्ञातेः। ४. ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु—सोमप्रवणे; त४—सोमप्रवाहणे; त५—सोमप्रवाहा। ५. ग४-त-भ२.६.८-मु—सभासाहेन। ६. ग४—यः श्रेष्ठत्वमश्नुते; त-भ—यः श्रेष्ठतामश्नुते। ७. ग—बाधितं। ८. ग-त-भ—तं यो।

यशांसि यजमानाः संभजन्त इति शेषः । तेषामकल्मषिणामपीत्यर्थः । किंच ‘हि’ किल ‘हितः’ कार्येषु निहितः सोमः ‘वाजिनाय’ । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय स्वकर्तुम् ‘अरम्’ अलं पर्याप्तः समर्थो ‘भवति’ । ‘सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्याह यशो वै सोमो राजा’ इत्यादिकम् ‘इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते’ इत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् (ऐ. ब्रा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्वरीषु ।
ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ‘त्वः’ एको होता ‘ऋचां’ ‘पोषं’ यथाविधि कर्मणि प्रयोगं ‘पुपुष्वान्’ । एको वाशुरनुवादार्थः । बहुलीकुर्वन् पुष्यन् संस्तन् ‘आस्ते’ । ‘त्वः’ एक उद्गाता ‘शक्वरीषु’ । शक्वर्य ऋचः । आभिर्वृत्रमिन्द्रो हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्वर्यः[1] । तासु ‘गायत्रं’ साम ‘गायति’ । ‘त्वः’ एकः ‘ब्रह्मा’ च ‘जातविद्यां’ जाते जाते कर्मण्ये प्रायश्चित्तादौ वेदितव्यां वाचं ‘वदति’ । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । ‘जातविद्यायां विद्यया’ इति स निघानः । ‘त्वः’ एकोऽध्वर्युश्च ‘यज्ञस्य’ ‘मात्रां’ यथा मंत्रतंत्रेऽभ्यवस्थापनादिरूपया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं ‘वि’ ‘मिमीते’ अन्यथै निर्मिमीते । ‘ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी’ (निरु. १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽध्यवसेयः । एवं बृहस्पतिर्विविदितवेदार्थं[2] तुष्टाव ॥　　॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याकृत्याष्टमेऽष्टके ।
स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र ‘देवानाम्’ इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्यम् । लोक्यनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहिताऽदितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—‘देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिराङ्गिरसोऽदितिर्वा दैवमानुष्टुभम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

१. गघ-त-मु-शक्वर्य ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थकारं ।

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्ऽतरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् । अर्थैकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वे युग उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो[1] वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारःऽइव । अधमत् ।
देवानाम् । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम्[2] अधमत्[2] उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्व्ये युगे । आदिसृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्[3] असतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात् सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः 'कथमसतः सज्जायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २. २) इत्यवधारितत्वात् । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (श. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।
तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।
तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तम् । तत् अनु आशाः दिशः अजायन्त तत् परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वंतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।
अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

---

१. त-भ२.६.७.८–यजमानो; भ४.५–सुयजमानो । २. त-भ–संधमत् । ३. त४.५.६-भ५.७–एषामु° ।

भूः[1] उत्तानपदः वृक्षात् जज्ञे। तथा भुवः सकाशात् आशाः अजायन्त। तथा अदितेः दक्षः अजायत इत्यर्थः। दक्षात् उ अदितिः परि अजायत। न चात्र कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम्। यास्केनाप्ययं पूर्वमेव[2] वाक्यमुपादाय विरोधमाशङ्क्य परिहृतम्। तथा हि— 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि' इति च। तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ[3] स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती' (निरु. ११. २३) इति॥

अदितिदेवताके चरौ 'अदितिर्ह्यजनिष्ट' इत्येषा हविषोऽनुवाक्या। सूत्रितं च— 'अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३, ८) इति॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव।
तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः॥ ५॥

अदितिः। हि। अजनिष्ट। दक्ष। या। दुहिता। तव।
ताम्। देवाः। अनु। अजायन्त। भद्राः। अमृतऽबन्धवः॥ ५॥

हे दक्ष तव या[4] दुहिता अभूत् सा अदितिः अजनिष्ट हि पुत्रानजनयत्। तदेवाह। तां देवाः अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीयाः अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः॥ ॥ १ ॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत।
अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत॥ ६॥

यत्। देवाः। अदः। सलिले। सुऽसंरब्धाः। अतिष्ठत।
अत्र। वः। नृत्यताम्ऽइव। तीव्रः। रेणुः। अप। आयत॥ ६॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते। यत् यदा हे देवाः अदः अमुष्मिन् सलिले पूर्वं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः अतिष्ठत स्थितवन्तः। 'आपो वा इदं सर्वम्' (तै. आ. १०, २२) 'अप एव ससर्जादौ' (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती। अत्र अस्मिन् सलिले नृत्यतामिव वः युष्माकं संबन्धी तीव्रः दुःसहः रेणुः अंशभूत एकः अपायत अपागच्छत्। दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम्। 'परा मार्ताण्डमास्यत्' इति वक्ष्यति॥

यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत।
अत्रा समुद्र आ गूळ्हमा सूर्यमजभर्तन॥ ७॥

यत्। देवाः। यतयः। यथा। भुवनानि। अपिन्वत।
अत्र। समुद्रे। आ। गूळ्हम्। आ। सूर्यम्। अजभर्तन॥ ७॥

१. ग-ल-भूरिति उत्तानपदो। २. ग१–मामेव; ग२-ल१.२.३.६.७.८-अ-अमुमेव। ३. ग-ल-अ२. ४.६.८–समानधर्माणौ। ४. ग-ल-मु–या तव।

अत् यद्वा हे देवाः यतयो यथा। वृष्ट्या नियमयन्तीति वा वर्षणेन[1] यातयन्तीति वा यतयो मेघाः। ते यथोदकैः भुवनानि[2] लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः। अत्र समुद्रे अप्सु आ गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयाय आ अजभर्तन आहृतवन्तः ॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रासो॒ अदि॑ते॒र्ये जा॒तास्त॒न्व१॒॑स्परि॑ ।

दे॒वाँ उप॒ प्रैत्स॒प्तभि॒ः परा॑ मार्ता॒ण्डमा॑स्यत् ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । ये । जा॒ताः । त॒न्वः॑ । परि॑ ।

दे॒वान् । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । स॒प्तऽभि॑ः । परा॑ । मा॒र्ता॒ण्डम् । आ॒स्य॒त् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः। अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः। तथा हि—'ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च' (तै. आ. १. १३. ३) इति। तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—'तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्[3] सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्' इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १)। सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत्। अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

स॒प्तभि॑ः पु॒त्रैरदि॑ति॒रुप॒ प्रैत्पू॒र्व्यं यु॒गम् ।

प्र॒जायै॑ मृ॒त्यवे॑ त्व॒त्पुन॑र्मा॒र्ता॒ण्डमाभ॑रत् ॥ ९ ॥

स॒प्तऽभि॑ः । पु॒त्रैः । अदि॑तिः । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । पू॒र्व्यम् । यु॒गम् ।

प्र॒ऽजायै॑ । मृ॒त्यवे॑ । त्व॒त् । पुन॑रिति॑ । मा॒र्ता॒ण्डम् । आ । अ॒भ॒र॒त् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते। सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्व्यं पुराणं युगम् उप प्रैत् उपगता। अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं[4] मृतात् मृदादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं[5] पुनः आभरत् आहरत्। द्युलोकेऽधारयत्। प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा। 'तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत' (तै. सं. ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ॥ २ ॥

'जनिष्ठाः' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुतं त्रैष्टुभम्। तथा चानुक्रान्तं—'जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः' इति। अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम्। सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति। सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानम्। सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९.२) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५.१.१) इति ॥

---

१. ग–अवर्षेण; त-भ-मु–अवर्षणेन। २. ग-त-भ–'भुवनानि' नास्ति। ३. ग४-त१.२.३.७-भ२. ४,६–°मददुस्तान् प्राश्नात्। ४. त-भ४.७–मार्तंडं। ५. ग१–वा सूर्यं; त३-भ२.८–मा सूर्यं; ग४-त७–आ सूर्यं।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।
अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वम् उग्रः उद्गूर्णबलः जनिष्ठाः अजायथाः । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम्[1] । अतिशयेन तद्वान् । बहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानी । ईदृशं महानुभावम् इन्द्रम् अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यत् यदा धनिष्ठा धारयित्र्यदितिर्माता[2] वीरं दधनत् अधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरू शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।
अभीवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रम् ।
अभिवृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः द्रोग्धुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्संनिधौ निषण्णाभूत् । एवैः गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः । ते अपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं ववृधुः अवर्धयन् वृत्रं जिघांसन्तम् । अथ महापदेन महता पदेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि[3] ध्वान्तात् अन्धकाररूपात् प्रपित्वात् आसन्नात्प्राप्ताद्वृत्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन् ॥

ऋष्वा ते पादा प्र यज्जिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।
त्वमिन्द्र सालावृकान्त्सहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्वा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।
त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते पादा पादौ ऋष्वा महान्तौ । तादृशस्त्वं यत् यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजाः ऋभवः अवर्धन् अवर्धयन् । उत अपि च ये चित् ये केचन देवाः सन्ति तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषे धारयसि । तदानीम् अश्विना अश्विनावपि आ ववृत्याः आवर्तयेः[4] ॥

समना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।
वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२.३-अ२-मु-शारीर° । २. ग४-°माता तं । ३. ग४-ता तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तय; त४.५-अवर्तयः ।

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र समना संग्रामे तूर्णिः त्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तदानीं नासत्या अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां[1] बहुसंख्यां धारयः धारयस्यस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरेभिरर्थम् ।
आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तम्रा अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रऽजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः । इषिरेभिः । अर्थम् ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।
मिहः । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः[2] ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः माद्यन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप आगात् । स दस्युः तम्राः अवर्षणेन ग्लापयित्रीः मिहः वृष्टीः प्र अवपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि ― ― ― ॥ ॥ ३ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उषसो यथानः ।
ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उषसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋष्वैः दीप्तैः महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि । हन्तेस्थलि ‘ उपदेशेऽत्वतः ’ इतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।
त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवत्राञ्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् ।
त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषेर्यज्ञं विधातुमिच्छन्तं[3] यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

---

१. त-म-सहस्रं । २. ग-त-म-हे इंद्र । ३. ग४-त१.२.३.६.७.८-म१.४-विघातुमिच्छंतं; त४.५-विधातुमिच्छंतं ।

अद्भवे मनवे विश्वायं विनमनायं कृण्वानः कुर्वन्। यद्वा त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे अद्भवे सामान्येन मनुष्याय वा पथः मार्गान् अर्वाचीनान् चकर्थ कृतवानसि। अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः। अर्वाचीनाकर्षणेनुक्रमेण विवृणोति। अञ्जसेव अञ्जसा इति। इत्येवकारार्थे। अञ्जसैवाकुटिलेनैव मार्गेण गन्तुं मार्गान्कर्तॄन् अथवा मार्गानकुटिलेनैव गन्तुं चकर्थ। यथा लोकेऽप्यञ्जसा गन्तो मार्गः काशीं गन्तो मार्गं इति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि मार्गाणां गन्तृत्वम्॥

त्वमे॒तानि॑ पप्रिषे॒ वि नामेशा॑न इन्द्र दधिषे॒ गभ॑स्तौ ।
अनु॑ त्वा दे॒वाः शव॑सा मदन्त्यु॒परि॑बुध्नान्व॒निन॑श्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । ए॒तानि॑ । प॒प्रि॒षे॒ । वि । नाम॑ । ईशा॑नः । इ॒न्द्र॒ । द॒धि॒षे॒ । गभ॑स्तौ ।
अनु॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । शव॑सा । म॒द॒न्ति॒ । उ॒परि॑ऽबुध्नान् । व॒निनः॑ । च॒क॒र्थ॒ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे विपूरयसि। हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा। किंच त्वा त्वां शवसा बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनु मदन्ति अनुहृष्यन्ति। स त्वं वनिनः उदकवतो मेघान् उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थ कृतवानसि॥

च॒क्रं यद॑स्या॒प्स्वा निष॑त्तमु॒तो तद॑स्मै॒ मध्विच्च॑च्छद्यात् ।
पृ॒थि॒व्यामति॑षितं॒ यदूधः॒ पयो॒ गोष्वद॑धा॒ ओष॑धीषु ॥ ९ ॥

च॒क्रम् । यत् । अ॒स्य॒ । अ॒प्ऽसु । आ । निऽस॑त्तम् । उ॒तो इति॑ । तत् । अ॒स्मै॒ । मधु॑ । इत् ।
च॒च्छ॒द्या॒त् । पृ॒थि॒व्याम् । अति॑ऽसितम् । यत् । ऊधः॑ । पयः॑ । गोषु॑ । अद॑धाः । ओष॑धीषु ॥ ९ ॥

अश्वा॑दिया॒येति॒ यद्वद॒न्त्योज॑सो जा॒तमु॒त म॑न्य एनम् ।
म॒न्योरि॑याय ह॒र्म्येषु॑ तस्थौ॒ यतः॑ प्रज॒ज्ञ इन्द्रो॑ अस्य वेद ॥ १० ॥

* म१.२–अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधं यदप्सु अंतरिक्षे निषण्णं उतो अपि च तदायुधमस्मा इंद्राय मधु चच्छद्यात् वशं नयति। यत् पृथिव्यामतिषितं निसितं ऊधः ऊधसो मेघात् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु चादधाः स्थापितवानसि; म४– – – – – पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधः उदकमस्ति तत् त्वया गोष्वोषधीषु चादधा इति; म१.२ मु–परात्मानमिन्द्रे हननार्थं उतो निम् अपि वा अस्मा इंद्राय मध्विन् (मध्वित्-मु) उदकमपि चच्छद्यात् वशान् प्रति ('वशान्नयति' नास्ति-मु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधोऽस्ति (यदूधमस्ति-मु) उदकमस्ति तमपो गोष्वादिषु चादधा इति; म७–हे इंद्र अस्य सूर्यस्य तव यत् चक्रं रश्मिमंडलं अप्सूदकेषु आ निषत्तं आ समन्तात् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अपि च तत् रश्मिमंडलं अस्मै सूर्याय मधु अन्नं चच्छद्यात् सम्मानयति किंच यदधः ऊधः रात्रिरूपं यत् पृथिव्यां अतिषितं अतिशयेन बद्धं भवति तेन बद्धेन गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं अंशुं च अदधाः धृतवानसि। अस्यार्थः चक्रं निषत्तं (ऋ. सं. १. १६४. ४०) इति मंत्रे व्याख्यातः। इतीति पूरणः॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४.१.४.९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते यथा–अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्स्वन्तरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासीन्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा इन्द्राय मध्विदुदकमपि चच्छद्यात् वशं नयति। पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधउदकमस्ति तदपो गोष्वोषधीषु चादधाः आदधाति॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ । यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् अश्वात् आदित्यात् इयाय उदितवान् इति वदन्ति यत्[1] यद्यपि उत तथापि अहम् एनं ओजसः बलात् जातं मन्ये जानामि । अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न[2] इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति । अथवायं मन्योः क्रोधात् इयाय उदितवान् । अतः हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ तिष्ठति । यतः अयं प्रजज्ञे उत्पन्न इति इन्द्रः एव अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं वेद जानाति न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः । नाधमानाः ।
अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः । मुमुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः इन्द्रम् उप सेदुः उपसन्ना अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयः द्रष्टारः नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचनप्रकार उच्यते । हे इन्द्र ध्वान्तम् अन्धकारम् अप ऊर्णुहि परिहर पूर्धि पूरय च चक्षुः तेजः । मुमुग्धि मोचय च अस्मान् निधयेव बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः । पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्बहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ५ ॥

'वसूनाम्' इति षडृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

वसूनां वा चर्कृष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।
अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कृषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।
अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।
वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निन्द्रः वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे अपकृष्यते । धिया वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते । कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये सति ये अर्वन्तो वा गच्छन्तः रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

१. त-म१.६.७.८-'यत्' नास्ति । २. ग-त-म-सूर्य उत्पन्न ।

हव एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निंसत क्षाम् ।
चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वारेभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा । निंसत । क्षाम् ।
चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः । द्यौः । न । वारेभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषाम् अनुष्ठातृणामङ्गिरसां हवः आह्वानशब्दः असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः द्यां दिवं नक्षत व्याप्नोत् । तदर्था इन्द्रसंबन्धिनो देवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं निंसत प्राप्नुवन्तः । यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृता गाः पश्यन्तः देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्न आदित्य इव वारेभिः वरणीयैः स्वैः तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां पणिभिरपहृतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता नक्षत । इन्द्रप्रेरिता अङ्गिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा क्षां भूमिं निंसत । अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् ।
धियं च यज्ञं च साधन्तस्ते नो धान्तु वसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वऽताता । ये । कृपणन्त । रत्नम् ।
धियम् । च । यज्ञम् । च । साधन्तः । ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति[1] याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनम् । धियं च अस्मदीयां स्तुतिं च यज्ञं च साधन्तः साधयन्तः ते नः अस्मभ्यं वसव्यं वसुमत्त्वम् असामि अनल्पमसाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।
सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोऽमन्तम् । तितृत्सान् ।
सकृत्ऽस्वम् । ये । पुरुऽपुत्राम् । महीम् । सहस्रऽधाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवः मनुष्या अङ्गिरसः तत् तदा पनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तुवन्ति । ये[2] अङ्गिरसः गोमन्तम् ऊर्वं मेघं पणिभिरपहृतं प्राप्तं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् । तृदेर्हिंसार्थस्य सन्नन्तस्य लेट्याडागमः । सलोपाद्यभावः । अभ्यासस्वरः । ये चाङ्गिरसः सकृत्स्वम् । या सकृत्सूते सा सकृत्सूः । तां सकृत्प्रसवां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्राम्[3] सहस्रधारां बहुस्थकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिम् । यद्वा । पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुदुक्षन् दुदुहुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सकृद्ध द्यौरजायत' (ऋ. सं. ६. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. ता१.२.३.७–प्रियंति; भ–प्रयंति । २. मूल–भ–मु–'ये' नास्ति । ३. म–भर–इति... बहुपुत्रोपेता ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून्।
ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।
ऋभुक्षणम् । मघऽवानम् । सुऽवृक्तिम् । भर्ता । यः । वज्रम् । नर्यम् । पुरुऽक्षुः ॥ ५ ॥

हे ᐯशचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ᐯइन्द्रं देवम् ᐯअवसे रक्षणाय ᐯकृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । ᐯअनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं ᐯपृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् ᐯदमयन्तं वशं प्रापयन्तं ᐯऋभुक्षणं महान्तं ᐯमघवानं धनवन्तं ᐯसुवृक्तिं सुष्टुतिम् । ᐯयः ᐯपुरुक्षुः बहुशब्द इन्द्रः ᐯनर्यं नरेभ्यो हितम् । असुरविघातित्वात्[1] । तादृशं ᐯवज्रं ᐯभर्ता बिभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये 'यद्वावान' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाय्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाय्या सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावान पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।
अचेति प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे करत्तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववान । पुरुऽतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।
अचेति । प्रऽसहः । पतिः । तुविष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । करत् । तत् ॥ ६ ॥

ᐯयत् यदा ᐯपुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं ᐯववान हन्ति ᐯपुराषाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् ᐯआ अनन्तरमेव ᐯवृत्रहेन्द्रः ᐯनामानि उदकानि ᐯअप्राः[2] पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः ᐯप्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता ᐯपतिः सर्वस्य स्वामी ᐯतुविष्मान् । तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् ᐯअचेति सर्वैः प्रज्ञातः[3] । स महानिन्द्रः ᐯयदीं यदेतत्कर्म ᐯउश्मसि वयं कामयामहे ᐯतत् ᐯकरत् करोत्येव । इदं भवत्विदं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावान पुरुतमं पुराषाट्' (ऐ. आ. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र सु वः' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षित्प्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदने विवस्वतः ।
प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणामति सिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्ऽतमम् । कारुः । वोचाति । सदने । विवस्वतः ।
प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सृत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

---

१. ग४-त१.२.३-भ२-मु-असुरविघातकत्वात्; भ१.४.६.८-असुरविघातत्वात् । २. ग-त७-आप्राः । ३. ग-अज्ञायि ।

हे आपः[1] वः युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोमम् उत्तमम् उत्कृष्टतमं कारुः स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे सु[2] सुष्ठु प्र वोचामि प्रब्रवीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्राक्रमन् । सृत्वरीणाम् आसां मध्ये सिन्धुः एतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्र बभूवेति शेषः ॥

प्र तेऽरदद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम् ।
भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् ।
भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणः देवः पथः मार्गान् प्र अरदत् प्रार्बीलं व्यलिखत् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽत्यन्तमन्यं विस्तृतं व्यदारयत् । यत् यस्मात् हे सिन्धो वाजान्[3] अन्नान्यभिलक्ष्य त्वम् अभ्यद्रवः अभ्यगच्छः[4] । किञ्च त्वं भूम्याः अधि उपरि सानुना समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण[5] यासि गच्छसि । सिन्धुः खलु पर्वतोपरिप्रदेशे गता । यत् येन समुच्छ्रितेन मार्गेण गच्छन्ती त्वम् एषां सर्वेषां जगतां जङ्गमानां प्राणिनाम् अग्रं प्रमुखम् इरज्यसि ईशिषे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनन्तं शुष्ममुदियर्ति भानुना ।
अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयर्ति । भानुना ।
अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनः दिवि यतते गच्छति । दिवं व्याप्नोति । सेयं सिन्धुः अनन्तम् अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियर्ति उद्गमयति । अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति महद्ध्वन्यः[6] शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यत् यदा सिन्धुः भृशं रोरुवत् भृशं शब्दयन्[7] वृषभो न वृषभ इव एति गच्छति तदैवं भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ।
राजाऽइव । युध्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।
यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रऽवताम् । इनक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग—आपः महानद्यः । २. ल-अ—'सु' नास्ति । ३. ल-अ-मु—वाजानभि । ४. ग—अभ्यगच्छः । महानद्यस्तत्र सप्त वहन्ति संमुखतः । तदर्थं वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्मृतेः । ५. ल-अ-म—'मार्गेण' नास्ति । ६. ल-अ—महद्ध्वन्यः । ७. ग—शब्दायमानः ।

हे ᵛसिन्धो ᵛत्वा त्वां ᵛशिशुमिव ᵛमातरः मातरः पुत्रमिव ᵛवाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः ᵛअभि ᵛअर्षन्ति अभिगच्छन्ति। ᵛपयसेव ᵛधेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव। किंच ᵛयुध्वा युद्धकृत् ᵛराजेव ᵛत्वमित् त्वमेव ᵛसिचौ सिच्यमानौ तटौ ᵛनयसि उदकपूरं ᵛयत् यदा ᵛआसां ᵛप्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ᵛअग्रम् अग्रे ᵛइनक्षसि व्याप्नोषि। सर्वासां पुरतो गच्छसि॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया॥ ५॥

इमम्। मे। गङ्गे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमम्। सचत। परुष्णि। आ।
असिक्न्या। मरुत्ऽवृधे। वितस्तया। आर्जीकीये। शृणुहि। आ। सुऽसोमया॥ ५॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिस्रः[1] स्तूयन्ते। हे ᵛगङ्गे हे ᵛयमुने हे ᵛसरस्वति हे ᵛशुतुद्रि हे ᵛपरुष्णि। हे ᵛअसिक्न्या अवयवभूतया सहिते ᵛमरुद्वृधे हे ᵛवितस्तया ᵛसुषोमया च सहिते ᵛआर्जीकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं ᵛमे ᵛस्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् ᵛआ ᵛसचत आसेवध्वम्। ᵛशृणुहि शृणुत च। आर्जीकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त उक्तं—'वितस्तया चार्जीकीय आ शृणुहि सुषोमया च' इति। अत्र 'गङ्गा गमनात्' (निरु. ९.२६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम्॥ ॥ ६॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे॥ ६॥

तृष्टऽअमया। प्रथमम्। यातवे। सऽजूः। सुऽसर्त्वा। रसया। श्वेत्या। त्या।
त्वम्। सिन्धो इति। कुभया। गोऽमतीम्। क्रुमुम्। मेहत्न्वा। सऽरथम्। याभिः। ईयसे॥६॥

हे ᵛसिन्धो ᵛत्वं ᵛक्रुमुं क्रमणशीलां ᵛगोमतीं नदीं ᵛयातवे[2] प्रतियातुं पर्वतादवरूढा ᵛप्रथमं ᵛतृष्टामया नद्या ᵛसजूः संगतासि। पश्चात् ᵛसुसर्त्वा ᵛरसया ᵛश्वेत्या ᵛत्या ᵛकुभया ᵛमेहत्न्वा च सह सङ्गमेव ᵛयाभिः त्वं ᵛसरथं समानं रथमारुह्य ᵛईयसे गच्छसि॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि।
अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता॥ ७॥

ऋजीती। एनी। रुशती। महिऽत्वा। परि। ज्रयांसि। भरते। रजांसि।
अदब्धा। सिन्धुः। अपसाम्। अपःऽतमा। अश्वा। न। चित्रा। वपुषीऽइव। दर्शता॥७॥

ᵛऋजीती ऋजुगामिनी ᵛएनी श्वेतवर्णा ᵛरुशती दीप्यमाना सिन्धुः ᵛज्रयांसि वेगवन्ति ᵛरजांसि उदकानि ᵛपरि ᵛभरते प्रभरति। तादृशी ᵛअदब्धा अहिंसिता ᵛसिन्धुः ᵛअपसां कर्मवतीनां मध्ये ᵛअपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति। ᵛअश्वा ᵛन वडवेव ᵛचित्रा चायनीया ᵛवपुषी वपुष्मती योषित् ᵛइव ᵛदर्शता दर्शनीया भवति॥

१. त-मु-तिस्रः। २. त-म-'यातवे' नास्ति।

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।
ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।
ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

इयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवती अन्नवती ऊर्णावती। तस्याः समीपे देशे हि सम्भूताः यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते। युवतिः नित्यतरुणी सर्वदा ईदृशी सीलमावती[1]। सीलमानि पर्यायेण्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः। तादृशौषध्युपेता। उत अपि च सुभगा सिन्धुः मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुण्ड्यादिकम् अधि वस्ते आच्छादयति। तस्यास्तीरे निर्गुण्ड्यादीनि बहूनि सन्ति ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥ ९ ॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।
महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥ ९ ॥

सिन्धुः देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनम् अश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति। तेन रथेन वाजम् अन्नं सनिषत् प्रयच्छतु। अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान् हि पनस्यते स्तूयते। कीदृशस्यास्य। अदब्धस्य अन्यैरहिंसितस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेः विरप्शिनः। महन्नामैतत्। महतः ॥　　॥ ७ ॥

'आ वः' इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तम्। इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्षं जागतम्। सोमाभिषवार्था ये ग्रावाणस्तद्देवत्यम्। तथा चानुक्रान्तम्—'आ वोऽष्टौ सर्प ऐरावतो जरत्कर्णो ग्राव्णोऽस्तौत्' इति। ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरन्यतरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।
उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋञ्जसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।
उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः । उद्ऽभिदा ॥ १ ॥

हे ग्रावाणः वः युष्मान् ऊर्जां सारभूतानामन्नवतीनां उषसां व्युष्टिषु विभातेषु[2] सत्सु आ ऋञ्जसे आप्रसाधयामि। यूयं सोमेन इन्द्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ च अनक्तन व्यञ्जयत। नः अस्मान् उभे सचाभुवा सहोत्पन्ने[3] अहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः परिचरतः। उद्भिदा उद्भेदकेन धनेन पूरयतामिति[4] ॥

१. स-म१.२.४.६.८-मु—सीरमावती।　२. ग४—विभातेषु; स-म१.२.४.६.८-मु—विभागेषु।
३. ग४-त-भ—सहोत्पन्नेन।　४. त-भ-मु—पूरयतामिति।

तदु श्रेष्ठं सवनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।
विदद्ध्यर्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सवनम् । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तऽयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिऽभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥२॥

हे ग्रावाणः यूयं तदु तमेव[1] श्रेष्ठं प्रशस्यं सवनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत । अथैकवदाह । अद्रिः अभिषवग्रावा हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो न धृतोऽश्व इव भवति सोतरि अभिषवकर्तर्यध्वर्यौ । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि वल्गति तद्वत् । अर्यः ग्राव्णामभिषवाय प्रेरको यजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा । अभिषवायाध्वर्य्वादिः[2] प्रेरितो[3] ग्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्यजमानार्थम् । किंच महे महते राये चित् धनायापि यत् यो ग्रावा अर्वतः अश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥

तादिद्ध्यस्य सवनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।
गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सवनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्निजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य ग्राव्णः तत् सवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम् अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतेर्लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे श्लौ वापररूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनम् अश्रेत् आजगाम तद्वत्[4] व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि । निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहृतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः । ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेषु अशिश्रयुः आश्रयन्ति पूर्वे यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।
आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।
आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥४॥

हे अद्रयः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । भङ्गुरावतः भञ्जकेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथामुं यज्ञं नागच्छति तथा । किंच[5] सेधत निषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिम्[5] । किंच नः अस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् आ सुनोतन । अभिषवेन पुत्रधनादीनां लाभादेवमुक्तम् । किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं[6] भरत संपादयत ॥

१. त–तदेव । २. म–अभिषवायाध्वर्य्वादयः । ३. ग–त१.२.३.४.५.७–म२–प्रेरयिता; त६.८–म१.४.६–प्रेरिता । ४. त–म–तत् । ५. त६.८–म–‘किंच ... ... रक्षःप्रभृति’ नास्ति । ६. ग–श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।
वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्ऽतरेभ्यः । विऽभ्वना । चित् । आशुअपःऽतरेभ्यः ।
वायोः । चित् । आ । सोमरभःऽतरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवश्चित् आदित्यादपि अमवत्तरेभ्यः बलवत्तरेभ्यः वः युष्मभ्यम् आ अर्च अर्चां कुर्वन्तु यज्ञ। हे अध्वर्यवो यूयं वो युष्मभ्यमात्मभ्यो ग्रावभ्य आ सर्वतोऽर्चं अर्चनीयं प्रणिनाय्यं सोऽयम्। विभ्वना चित्। विभ्वा ऋभुरुच्यते पुत्रः। तेनापि आशुअपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः। विभ्वादीनां त्रयाणां ऋभूणां शीघ्रकर्म प्रसिद्धम्। वायोश्चित् वायोरपि सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः। वायोरपि ग्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिषवार्थम्। अग्नेश्चित् अग्नेरपि पितुकृत्तरेभ्यः अन्नस्यात्यन्तं कर्तृभ्यः। ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय स्तुतमर्चेति ॥५॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।
नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।
नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथःऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसः यशस्विनः ग्रावाणः नः अस्माकं सोतु सुतम् अन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु। उकारश्छान्दसः। किंच दिवित्मता दीप्तिमत्या। विभक्तिव्यत्ययः। वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां दीप्तिमत्यां वाचस्मान् कुर्वन्तु। सोमवतो स्वरपर्यन्तमित्यर्थः। दैव्या[1] दीप्तिमत्येति उच्यते। नरः नेतार ऋत्विजः यत्र यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते। किं कुर्वन्तः। आघोषयन्तः सर्वतोऽभितश्शब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः। अभितः सर्वतः मिथस्तुरः त्वरमाणाः। मा दीप्तिमत्येति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।
दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । गोऽइषः । दुहन्ति । ते ।
दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥७॥

रथिरासः रयवन्तो[2] वेगवन्तः अद्रयः ग्रावाणः सोमं सुन्वन्ति। ग्रावाणः अस्य सोमस्य रसं निः दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति। गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः। दुहन्ति ऊधः रसं सोमसंबन्धिनम्। किमर्थम्। उपसेचनाय अद्रेः। कम् इति पादपूरणः। नरः नेतारोऽभिषवकर्तार ऋत्विजः हव्या न हवींषि यान्युपसेचनात्मन्तरम् आसभिः स्वास्यैः मर्जयन्ते शोधयन्ति। शोधनद्वारेण शुद्धीकुर्वन्ति। यद्वा। अयौ होतुर्दंष्ट्रापरिमाणस्याभिमानेभ्योऽपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

---

१. ग-म१.२.३.७.८-अ-मु-दैव्या; ल६-देव्या। २. ग-म१.२.३.६.७.८-अ-' रयवन्तो ' नास्ति।

एते नरः स्वपसो अभूतन य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।
वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।
वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरः नेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसोऽभूतन शोभनाभिषवकर्माणो भवत । ये यूयम् इन्द्राय सोमं सुनुथ वः यूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तत् वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ॥ ९ ॥

'अभ्रप्रुषः' इत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुद्देवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भार्गवो मारुतं तु पञ्चमी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।
सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।
सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषो न मेघान्निर्गच्छन्त उदकबिन्दव इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः वसु धनं प्रुष सिञ्चन्ति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्भिर्युक्ता यागा इव विजानुषः जगतो विजनयितारो भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् एषां सुमारुतं[1] शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणम् अर्हसे पूजार्थं न अस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतः पूर्वम् । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं न अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीँरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।
दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।
दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । ववृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं[2] मर्यासः मारका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृतविशेषेण अमरा आसन् । ते अञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । श्रिये स्वशरीरशोभनार्थम्[3] । सुमारुतं[4] शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयित्र्यः सेनाः न अति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवः द्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एताः गन्तारः न येतिरे निर्गच्छन्ति । ते आदित्यासः अदितेः पुत्राः अक्राः आक्रमणशीला मरुतः न वावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

---

१. ग-त-म-सुमारुतं न । २. ग-त४.५-शोभनार्थं । ३. ग४-'शोभार्थं । ४. त-म-तं सुमारुतं ।

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिच्रे अभ्रान्न सूर्यः ।
पाजस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिच्रे । अभ्रात् । न । सूर्यः ।
पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिऽद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः दिवः पृथिव्या न पृथिव्याश्च । नेति चार्थे । बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रिरिच्रे रिरिचिरे अतिरिक्ता अभवन् स्वमहिम्ना 'अभ्रात्' अभ्रादिव[1] सूर्यः[2] । किंच पाजस्वन्तो न वीराः बलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो न मर्याः रिशानामत्तारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति ।
विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।
विश्वऽप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंग्रामे अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव मही महती भूः न विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथर्यति न शिथिला भवति । शीघ्रगमनेऽपि यूयमेनां न पीडयथेत्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपः अयं यज्ञः यागसाधनं हविः वः युष्माकम् अर्वाक् अभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो न अन्नवन्तः परिवेष्टार इव सुखप्रदाः मरुतः सत्राचः सहाञ्चनाः आ गत आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।
श्येनासो न स्वयशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धूःऽसु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । विऽउष्टिषु ।
श्येनासः । न । स्वऽयशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽप्रुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अश्वा इव परिप्रुषः परितो गन्तारः स्थ । तथा ज्योतिष्मन्तो न तेजस्वन्त आदित्यादय इव भासा युक्ता भवथ व्युष्टिषु उषःसूदितासु । किंच श्येनासो न श्येना इव[3] स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसः रिशानामत्तारस्तद्वद्रिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो न प्रवासिन इव पथिका इव प्रसितासः प्रसितयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिप्रुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ ॥१०॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद्यूयं महः संवरणस्य वस्वः ।
विदानासो वसवो राध्यस्याराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

---

१. ग-त-म—अभ्राच्च सूर्यः । २. म–' अभ्रादिव सूर्यः ' नास्ति । ३. त-म-मु—इव किंच ।

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः । सम्ऽवरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे vमरुतः vयूयं vयत् यदा vपराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् vवहध्वे[1] आगच्छथ तदानीं[2] vमहः महत् vसंवरणस्य संवरणीयं vराध्यस्य संराधनीयं vवस्वः वसु धनं vविदानासः प्रयच्छन्तो हे vवसवः यूयम् vआराच्चित् दूरादेव vयुयोत पृथक्कुरुत । कानिति उच्यते । vद्वेषः द्वेष्टॄन् । कीदृशान् । vसनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥

य उदृचिं यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।
रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।
रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥७॥

vअध्वरेष्ठाः यागे सीदन् vमानुषः vयः[3] यजमानः vयज्ञे vउदृचि सति । ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति vमरुद्भ्यो vन मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्य[4] ऋत्विगादिभ्यः vददाशत् दद्यात् । यद्वा यज्ञ उदृच्युपक्रान्त इत्यर्थः । तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मै इन्द्राय ददाशत् ददाति । vसः यजमानः vरेवत् धनवत्[5] vसुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं vवयः अन्नं vदधते धारयति । व्यत्ययेनैकवचनम् । vस vदेवानाम् इन्द्रादीनाम् vअपि vगोपीथे सोमपाने vअस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।
ते नोऽवन्तु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना । शम्ऽभविष्ठाः ।
ते । नः । अवन्तु । रथऽतूः । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥

vते vहि ते खलु vयज्ञेषु यागेषु vयज्ञियासः यज्ञार्हा यष्टव्याः vऊमाः अवितारः vआदित्येन vनाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन vशंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । vते मरुतः vनः अस्मान् vअवन्तु । vरथतूः रथतुरो रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तः vमनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । vअध्वरे vयामन् यागगमने vमहः महद्धविः vचकानाः कामयमानाः ॥ ॥ ११ ॥

' विप्रासः ' इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः । शिष्टा अतस्त्रिष्टुभः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—' विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याद्याश्च तिस्रो जगत्यः ' इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यो देवाव्योऽ न यज्ञैः स्वप्नसः ।
राजानो न चित्राः सुसंदृशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

---

१. ग–प्रवहध्वे । २. ग–त४.५–तदानीं यूयं; त१.२.३.६.७.८–म१.२.४.६.८–तदानीं सूर्यं । ३. त-म-मु–' यः ' नास्ति । ४. त-मु–'मध्वर्युप्रभृतिभ्यः । ५. त१.२.३.७–मु–रयिमत्; म–' धनवत् ' नास्ति ।

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न । यज्ञैः । सुऽअप्नसः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदृशः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति एवं[1] मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा यज्ञैः यागैः देवाव्यो न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव स्वप्नसः । अप्न इति कर्मनाम । शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता इत्यर्थः । राजानो न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव चित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः । तथा सुसंदृशः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा क्षितीनां निवसतां स्वामिनः मर्याः न मनुष्या इव अरेपसः अपापाः । यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्यऊतयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातासः । न । स्वऽयुजः । सद्यःऽऊतयः ।
प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः अग्निर्न अग्निरिव म[2] यथा[3] भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासो न प्रत्यञ्चवाता इव स्वयुजः स्वयं[4] युज्यमानाः[4] सद्यऊतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणो न सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयम् ऋतं यते यज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।
वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितॄणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।
वर्मण्ऽवन्तः । न । योधाः । शिमीऽवन्तः । पितॄणाम् । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतः वातासो न वायव इव धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः जिगत्नवः गमनशीलाः । अत्र मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धम् । तथा अग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणः विरोचनशीलमुखाः । तथा वर्मण्वन्तो न योधाः कवचिनो योद्धार इव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा पितॄणां न शंसाः पितॄणां जनकानां शंसा वाच इव सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

---

१. त-मु—एवमेते । २. ग-त-अ—'म' नास्ति । ३. त४.५.७—'यथा' नास्ति । ४. त-अ१.२.४.६.८—स्वयुज्यमानाः ।

रथानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।
वरेयवो न मर्या घृतप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।
वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

ᵛरथानां ᵛन रथचक्राणामिव ᵛअराः ते यथा बहवोऽपि ᵛसनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् ᵛये परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । ᵛजिगीवांसो ᵛन ᵛशूराः जयशीलाः शूरा इव ᵛअभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच ᵛवरेयवो ᵛन ᵛमर्याः वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव ᵛघृतप्रुषः उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच ᵛअभिस्वर्तारः ᵛअर्कं ᵛन अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव ᵛसुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।
आपो न निम्नैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुऽदानवः ।
आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वऽरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥५॥

ᵛये मरुतः ᵛअश्वासो ᵛन अश्वा इव ᵛज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः ᵛआशवः शीघ्रगमनाः । तथा ᵛदिधिषवो ᵛन वसूनां धारका इव ᵛरथ्यः रथस्वामिनः ᵛसुदानवः सुदानाः । तथा ᵛआपो ᵛन आप इव ᵛनिम्नैः प्रवणगैः ᵛउदभिः उदकैः सह ᵛजिगत्नवः गमनशीलाः । तथा ᵛविश्वरूपाः नानारूपाः ᵛसामभिः युक्ताः ᵛअङ्गिरसो ᵛन अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

ग्रावाणो न सूरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।
शिशूला न क्रीळयः सुमातरो महाग्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥ ६ ॥

ग्रावाणः । न । सूरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।
शिशूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

ᵛसूरयः उदकस्य प्रेरकाः ᵛग्रावाणो ᵛन मेघा इव ᵛसिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः । ᵛआदर्दिरासः आदरणशीलानि ᵛअद्रयो ᵛन वज्राद्यायुधानीव ᵛविश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणशीलाः । ᵛसुमातरः शोभनमातृकाः ᵛशिशूला ᵛन शिशव इव ᵛक्रीळयः विहर्तारः । ᵛउत अपि च ᵛमहाग्रामो ᵛन महाजनसंघ इव ᵛयामन् यामनि गमने ᵛत्विषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नाञ्जिभिर्व्यश्वितन् ।
सिन्धवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभम्ऽयवः । न । अञ्जिऽभिः । वि । अश्वितन् ।
सिन्धवः । न । ययियः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

हे मरुतः 'उषसां 'न 'केतवः उषसां रश्मय इव 'अध्वरश्रियः यज्ञस्याश्रयितारो[1] भवथ। तथा 'शुभंयवः 'न कल्याणकामा मर्या इव 'अञ्जिभिः आभरणैः 'व्यश्वितन् दीप्यध्वे। 'श्विता वर्णे'। लङि रूपम्। तथा 'सिन्धवः 'न नद्य इव 'ययियः गमनशीलाः 'भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः 'परावतः 'न दूरादागच्छन्त्यः यद्वा इव 'योजनानि दूरदेशान् 'ममिरे परिच्छिन्दन्ति। तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्त्विति॥

सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नानस्मान्त्स्तोतॄन्मरुतो वावृधानाः।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि सन्ति॥ ८॥

सुऽभागान्। नः। देवाः। कृणुत। सुऽरत्नान्। अस्मान्। स्तोतॄन्। मरुतः। ववृधानाः।
अधि। स्तोत्रस्य। सख्यस्य। गात। सनात्। हि। वः। रत्नऽधेयानि। सन्ति॥ ८॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति। हे 'मरुतः 'देवाः 'ववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं 'स्तोतॄन् 'नः अस्मान् 'सुभागान् सुधनान् 'कृणुत कुरुत। तथा 'सुरत्नान् शोभनरत्नान् कुरुत। यद्वा। सुरत्नान् शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयम्। किंच यूयं 'सख्यस्य 'स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रम् 'अधि 'गात अधिगच्छत। 'वः युष्माकं 'रत्नधेयानि रत्नप्रदानानि अस्मदीयप्रदानानि 'सनात् हि चिरकालादारभ्य खलु 'सन्ति॥   ॥ १३ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभम्। सौचीकपुत्रोऽग्निर्वैश्वानरपुत्रो वा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः। तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वा वाजंभर आग्नेयं तु' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्याग्नेयमादिके इदं सूक्तम्। सूत्रितं च— 'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु।
नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः॥ १॥

अपश्यम्। अस्य। महतः। महिऽत्वम्। अमर्त्यस्य। मर्त्यासु। विक्षु।
नाना। हनू इति। विभृते इति विऽभृते। सम्। भरेते इति।
असिन्वती इति। बप्सती इति। भूरि। अत्तः॥ १॥

'अस्य अग्नेः 'महतः महनीयस्य 'महित्वं महत्त्वम् 'अपश्यं पश्यामि। कीदृशस्यास्य। 'मर्त्यासु 'विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये 'अमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य। यद्वा। मर्त्यासु विड्भूमिषु यजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य। अथ दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते। अस्याग्नेः 'हनू शिप्रे 'नाना 'विभृते विभिन्ने 'सं 'भरेते संभरतो दृश्येते। तथा कृत्वा 'असिन्वती असंखादन्त्यौ स्तोतारं 'बप्सती भक्षयन्त्यौ 'भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्तमानम् 'अत्तः भक्षयतः॥

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि।
अत्राण्यस्मै पड्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु॥ २॥

---

१. स-त-स१. २. ४. ६. ८–यज्ञस्य सेवितारो।

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥२॥

अस्याग्नेः शिरः मूर्धा गुहा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य अक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथङ्निहितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः असिन्वन् दन्तैरसंखादन् जिह्वया वनानि अत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः अस्मै अग्नयेऽध्वर्य्वादयः पड्भिः पादैरभिगत्य अत्राणि[1] सं भरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थमुन्नतकराः नमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । अधि विक्षु प्रजास्वृत्विक्षु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।
ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

अयमग्निः मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः उर्वीः बह्वीः वीरुधः लताः इच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः प्र सर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव । कुमारो न कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ससं न पक्वं पक्वमन्नमिव शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्याः उपस्थे अन्तः उत्सङ्गेऽन्तः अविदत् विन्दति । पुनः कीदृशम् । रिरिह्वांसम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वांसम् ॥

तद्वामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।
नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तत् ऋतं सत्यं प्र ब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमानः उत्पन्नः गर्भः गर्भस्थानीयोऽग्निः मातरा अरणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः[2] वर्तनं मर्त्यः मनुष्यः अहं न चिकेत न जानामि । हे अङ्ग वैश्वानर अग्निः अरणीभ्यामुत्पन्नः विचेताः विविधज्ञानवान् स प्रचेताः[3] प्रकृष्टज्ञानः[4] । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाङ्गेत्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः[4] स एव जानाति । स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वा३दधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति ।
तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वम् ॥ ५ ॥

---

१. ग-त-म-' अत्राणि ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः; त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; म१.२.७-दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. म-' प्रकृष्टज्ञानः ... प्रचेताः ' नास्ति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।

तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

यः यजमानः अस्मै अग्नये तृषु क्षिप्रम् अन्नम् आदधाति करोति आज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः[1] दुग्धैर्वा सोमरसैः जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तस्मै । तमित्यर्थः । तं सहस्रं सहस्र-संख्याकैः अक्षभिः अक्षिस्थानीयाभिरग्निभिस्ताभिर्ज्वालाभिः वि चक्षे विचष्टे[2] विपश्यति[2] । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ् असि प्रत्यगञ्चनो भवसि । अस्मदानुकूल्येन प्रवर्तमानो[3] भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थाग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्त गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।

वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम्ऽइव । असिः ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधम् एनः पापं वा[4] चकर्थ कृतवानसीति अविद्वान् अहं पृच्छामि । त्वत्कृतं दुष्कृतमपि पृच्छामि । किंच अक्रीळन् कश्चिदंशोऽविहरन् क्रीळन् कश्चिदंशो विनोदयन्लीलया दहन् हरिः हरितवर्णः सन् अत्तवे अत्तव्यम् अदन् भक्षयन्काष्ठादिकं पर्वशः संधौ संधौ वि चकर्थ विविधं करोषि । गामिवासिः गां यथा असिः खड्गः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुऽजातः । सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । ववृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः विषूचः विष्वगञ्चनान् अश्वान् व्यापकान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तृनश्वानेव वा युयुजे युङ्क्ते वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीदृशानश्वान् । ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः रशनाभिः रशनास्थानीयाभिर्ज्वालाभिः गृभीतान्[5] परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादश्वपक्षे ऋजुगतिभिः[6] प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् अभ्यवहाराय रथे योजितवानित्यर्थः । तादृशोऽग्निः चक्षदे चक्षाद्[7] शकलीकरोति वसूनि, मित्रः अस्माकं मित्रभूतः वसुभिः वासकैः रश्मिभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठपर्वभिः वावृधानः वर्धमानः ॥   ॥ १४ ॥

---

१. त-म–क्षरद्रूपैः । २. म१.२–विचक्षे विपश्यति; त३.६.८-अ६.८–विचष्टे विपश्यति; त४.५–विचष्टे; म१.२.४.७–विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-अ४.६.८–प्रवर्तमानो । ४. म-त-अ–'वा' नास्ति । ५. त-अ–'गृभीतान्' नास्ति । ६. म–ऋजुगामिनीभिः; त१.२.३-अ–ऋजुगतिभिः । ७. म-त-अ–'चक्षाद्' नास्ति ।

'अग्निः सप्तिम्' इति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'अग्निः सप्तिम्' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अ॒ग्निः सप्तिं॑ वाज॒म्भ॒रं द॑दात्य॒ग्निर्वी॒रं श्रुत्यं॑ कर्म॒नि॒ःष्ठाम् ।
अ॒ग्नी रोद॑सी॒ वि च॑रत्सम॒ञ्जन्न॒ग्निर्नारीं॑ वी॒रकु॑क्षिं॒ पुरं॑धिम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । सप्ति॑म् । वा॒ज॒म्ऽभ॒रम् । द॒दा॒ति॒ । अ॒ग्निः । वी॒रम् । श्रुत्य॑म् । क॒र्म॒निः॒ऽस्थाम् ।
अ॒ग्निः । रोद॑सी॒ इति॑ । वि । च॒र॒त् । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् ।
अ॒ग्निः । नारी॑म् । वी॒रऽकु॑क्षिम् । पुर॑म्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् vअग्निः vसप्तिं सर्पणस्वभावमश्वं vवाजंभरं युद्धे शत्रून् जित्वान्नसंपादकं vददाति स्तोतृभ्यः। तथा vअग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं vश्रुत्यं पितृव्यपदेशकं vकर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति। vअग्नी vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vसमञ्जन् सम्यगञ्जयन् vवि vचरत् विविधं चरति। अयम् vअग्निर्नारीं योषितं vवीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं vपुरंधिं च करोति ॥

अ॒ग्नेरप्न॑सः स॒मिद॑स्तु भ॒द्राग्निर्म॒ही रोद॑सी॒ आ वि॑वेश ।
अ॒ग्निरेकं॑ चोदयत्स॒मत्स्व॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ दयते पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्नेः । अप्न॑सः । स॒म्ऽइत् । अ॒स्तु॒ । भ॒द्रा । अ॒ग्निः । म॒ही इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ।
अ॒ग्निः । एक॑म् । चो॒द॒य॒त् । स॒मत्ऽसु॑ । अ॒ग्निः । वृ॒त्राणि॑ । द॒य॒ते॒ । पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

vअप्नसः कर्मवतः vअग्नेः vसमित् vभद्रा vअस्तु। अयम् vअग्निः vमही महत्यौ[1] vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vविवेश आविष्टवान् स्वतेजसा। तथायम् vअग्निरेकम् असहायमेव vचोदयत् चोदयति प्रेरयति vसमत्सु संग्रामेषु[2]। युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः। तथा vअग्निर्वृत्राणि vपुरूणि बहून् शत्रून् vदयते हन्ति ॥

अ॒ग्निर्ह॒ त्यं जर॑तः॒ कर्ण॑मावा॒ग्निर॒द्भ्यो निर॑दह॒ज्जरू॑थम् ।
अ॒ग्निरत्रिं॑ घ॒र्मे उ॑रुष्यद॒न्तर॒ग्निर्नृ॒मेधं॑ प्र॒जया॑सृजत्सम् ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । ह॒ । त्यम् । जर॑तः । कर्ण॑म् । आ॒व॒ । अ॒ग्निः । अ॒त्ऽभ्यः । निः । अ॒द॒ह॒त् । जरू॑थम् ।
अ॒ग्निः । अत्रि॑म् । घ॒र्मे । उ॒रु॒ष्य॒त् । अ॒न्तः । अ॒ग्निः । नृ॒ऽमेध॑म् । प्र॒ऽजया॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । सम् ॥ ३ ॥

vअग्निर्ह अयमग्निः खलु vत्यं तं प्रसिद्धं vजरतः vकर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम् vआव ररक्ष। तथायम् vअग्निः vअद्भ्यः vजरूथम् एतन्नामानमसुरम् vनिरदहत् निर्दग्धवान्। तथा vअग्निरत्रिं महर्षिं vघर्मे vअन्तः ऋबीसेऽवस्थितम् vउरुष्यत् ररक्ष। तथायम् vअग्निर्नृमेधम् एतन्नामकमृषिं vप्रजया पुत्रादिलक्षणया vसम् vअसृजत् संयुयोज[3] ॥

अ॒ग्निर्दा॒द्द्रवि॑णं वी॒रपे॑शा अ॒ग्निरृषिं॒ यः स॒हस्रा॑ स॒नोति॑ ।
अ॒ग्निर्दि॒वि ह॒व्यमा त॑ताना॒ग्नेर्धामा॑नि॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ॥ ४ ॥

---

१. मा-ता-मे-महौ । २. त१.२.३-म-संग्रामे । ३. ग-समयोजयत् ।

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सनोति ।
अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । ततान । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽत्रा ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरपेशाः प्रेरकस्वरूपः द्रविणं धनं दात् ददाति । तथा अग्निर्ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिः विशेष्यते । यः ऋषिः सहस्रा सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणारूपेण समृषि प्रयच्छति । तथा अग्निः दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्दत्तम् आ ततान देवेषु विस्तारयति । तथा अग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि संभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेष्वाहवनीयधिष्ण्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैरृषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।
अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।
अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः स्तुवन्तः वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वार्थे । अग्निं नरः मनुष्याः यामनि संग्रामे । यातिर्बधकर्मसु पठितः । बाधितासः शत्रुभिर्बाधिताः प्रार्थयन्ति जयार्थम् । तथा अग्निं वयः पक्षिणः अन्तरिक्षे पतन्तः पक्षवन्ति शाखिषु । 'तस्मादिमा वयांसि नक्तं नाध्यायन्ते' (तै. सं. २. ३. ४. ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वयः पतन्ति । तथा अग्निः गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परि परितः याति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।
अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।
अग्निः । गान्धर्वीम् । पथ्याम् । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निऽसत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति । याः मानुषीः मानुष्यो मनुष्यजाताः ता ईळते । तथा अग्निं मनुषः मनुष्याः नहुषः राज्ञः सकाशात् जाताः प्रजा विविधं स्तुवन्तीति । अग्निर्गान्धर्वीम् । वाङ्नामैतत् । वाचं शृणोति । कीदृशीं गान्धर्वीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हिताम् । अग्नेः महात्मनः गव्यूतिः मार्गः घृते आज्ये आ निषत्ता सर्वतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।
अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभवः । ततक्षुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम । सुऽवृक्तिम् ।
अग्ने । प्र । अव । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

१. त४.५-स ऋषिः । २. त-म-आज्येन ।

vअग्नये vब्रह्म स्तोत्रम् vऋभवः मेधाविनः vततक्षुः अकुर्वन्। वयं च vमहां महान्तम् vअग्निं प्रति vसुवृक्तिं स्तुतिम् vअवोचाम। हे vयविष्ठ युवतम vअग्ने vजरितारं स्तोतारं vप्राव प्ररक्ष। हे vअग्ने vमहि महत् vद्रविणं धनम् vआ vयजस्व प्रयच्छेत्यर्थः। अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थम्॥ ॥ १५ ॥

'य इमा' इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—'य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं तु' इति। गतः सूक्तविनियोगः। अत्र वाजसनेयकं—'ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत। तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा' (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत्पिता नः।
स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आ विवेश ॥ १ ॥

यः। इमा। विश्वा। भुवनानि। जुह्वत्। ऋषिः। होता। नि। असीदत्। पिता। नः।
सः। आऽशिषा। द्रविणम्। इच्छमानः। प्रथमऽच्छत्। अवरान्। आ। विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—'विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति' (निरु. १०.२६) इति। vयः विश्वकर्मैतन्नामकः vऋषिः भुवनपुत्रः vहोता होमनिष्पादकः सन् vविश्वा सर्वाणि vभुवनानि vजुह्वत् होमं कुर्वन्। प्रथमं सर्वं जगद्धुत्वेत्यर्थः। पश्चादग्नौ vन्यसीदत् vपिता जनकः। आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः। न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात्। 'स एकधा भवति' (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः। vसः ऋषिः vआशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना vद्रविणं धनं स्वर्गाख्यम् vइच्छमानः कामयमानः vप्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता vअवरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मनाहुतान् vआ[1] vविवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थ एव पुनर्विशेषेणोक्तः। एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यम्। अथाध्यात्मप्रसिद्धयोच्यते। यो विश्वकर्मा[2] परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले[3] पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन्नृषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान्। अयमर्थः। प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वाँल्लोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत्। तथा हि श्रुतयः—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ. आ. २. ४. १) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः। स तादृशः परमेश्वर आशिषा 'बहुः[4] स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशाना विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण। तथा च श्रूयते—'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इति। एवमन्या अप्युपनिषद उदाहार्याः॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या 'किं स्वित्' इत्येषा। सूत्रितं च—'किं स्विदासीदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

१. त-म-अन्वा। २. त-विश्वकर्ता। ३. त१.२.३-म५.७-प्रथमकाले। ४. ग-त४,५.६.७-बहु।

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

॥क

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात् सिसृक्षायां सत्यां सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अथ स्रष्टुरद्वितीयस्याधिष्ठानमजगदुपादानकारणमसंभवात् संदिहन्नुपरनेकधा प्रश्नमाह । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किंचित्स्थानमधिष्ठाय मृत्पिण्डेनारम्भणद्रव्येण[1] चक्रादिकैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वदीश्वरस्य जगद्रूपयोर्द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायाम् 'अधिष्ठानं' 'किं' 'स्विदासीत्' किं नामाभूत् । न किंचिदित्यर्थः । तथा तयोः 'आरम्भणं' 'कतमत्स्वित्'[2] । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणम् । तदपि कतमत्स्यात् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं[3] 'कथासीत्' कथमभूत् । किं स्वतः परतो वा भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सर्वेषां हि तत्परतन्त्रत्वात् । अधिष्ठानादेस्तदानीं द्यावापृथिव्योरिवासत्त्वात् 'नान्यत्किंचन मिषत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतेरित्यभिप्रायः । 'यतः' यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च 'विश्वचक्षाः'[4] सर्वद्रष्टा 'विश्वकर्मा' परमेश्वरः 'भूमिं' 'जनयन्' वर्तते तथा 'द्यां' दिवं 'वि' 'और्णोत्' व्यवृणोत् सृष्टवान् 'महिना' स्वमहत्त्वेन[5] । किं तिष्ठदासीदिति ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽपात् ।
सम् । बाहुऽभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह । 'विश्वतश्चक्षुः' सर्वतो व्याप्तचक्षुः । 'उत' अपि च 'विश्वतोमुखः' । तथा[6] 'विश्वतोबाहुः' । 'उत' अपि च 'विश्वतस्पात्' । स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन्नेव त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते । 'बाहुभ्यां' दिवं 'सं' 'धमति' । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक् प्रेरयति । तथा 'पतत्रैः' गमनशीलैः पादैः पृथिवीं 'सं' धमतीति । उभयोरेव ग्रहणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं 'द्यावाभूमी'[7] 'जनयन्' दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन् 'देवः' दीप्यमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः 'एकः' असहाय एव वर्तते ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस ।
यतः । द्यावापृथिवी इति । निःऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् ।
यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. म-म-'कारंभकद्रव्येण । २. म-म-अ२.६–कतमत्स्विदासीत् । ३. म-म-अ२.६.८–संभवदा-रंभणं । ४. म-म-अ–भूमिं विश्वचक्षाः । ५. म७–स्वमहत्त्वेन स्वकर्मेण किं पदार्थे कचोभूदिति तात्पर्यः । न किंचिदासीदिति । ६. म–१.२.३.६.७.८–अ–म तथा । ७. म–६.८–द्यावापृथिवी; म-अ२.४.५–द्यां पृथिवीं; म७–द्यावापृथिवी ।

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति। तदेवानया प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते। लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचित्[1] महान्तं वृक्षं छित्वा[2] तक्षणादिना स्तम्भादिकं संपादयति। इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्रष्टारः ᵛयतः यस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय ᵛद्यावापृथिवी ᵛनिष्टतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत् ᵛवनं ᵛकिं ᵛस्वित् किं नाम स्यात्। तथा ᵛक ᵛउ ᵛस ᵛवृक्ष ᵛआस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत्। हे ᵛमनीषिणः मनस ईश्वराः तदुभयं ᵛमनसा जिज्ञासायुक्तेन ᵛपृच्छतेदु पृच्छतैव। किंच ईश्वरः ᵛभुवनानि ᵛधारयन् ᵛयत् स्थानम् ᵛअध्यतिष्ठत् ᵛतत् अपि पृच्छत। एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं 'ब्रह्म[3] स वृक्ष आसीत्' इत्यादिकमुत्तरम्॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २.१८) इति। पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एषैव याज्या। सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः॥ ५॥

या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या। मध्यमा। विश्वऽकर्मन्। उत। इमा। शिक्ष। सखिऽभ्यः। हविषि। स्वधाऽवः। स्वयम्। यजस्व। तन्वम्। वृधानः॥ ५॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति। हे ᵛविश्वकर्मन् ᵛया यानि ᵛते तव ᵛपरमाणि ᵛधामानि शरीराणि सन्ति ᵛया यानि च ᵛमध्यमा मध्यमानि शरीराणि सन्ति ᵛउत अपि च ᵛया यानि ᵛअवमा अवमानि शरीराणि सन्ति उतापि च तानीमानि सर्वाणि शरीराणि ᵛसखिभ्यः अस्मभ्यं यष्टुं ᵛहविषि मयि हविर्भूते सति ᵛशिक्ष देहि। हे ᵛस्वधावः हविर्लक्षणान्नवन् ᵛस्वयम् एव त्वं ᵛतन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं ᵛवृधानः हविषा वर्धमानः सन्। अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि। किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति। उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् 'तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात्॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण[4] द्वे[4] अनुवाक्ये। सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति। साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येषैवानुवाक्या। सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम्।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु॥ ६॥

विश्वऽकर्मन्। हविषा। ववृधानः। स्वयम्। यजस्व। पृथिवीम्। उत। द्याम्। मुह्यन्तु। अन्ये। अभितः। जनासः। इह। अस्माकम्। मघऽवा। सूरिः। अस्तु॥ ६॥

हे ᵛविश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन्नेतन्नामक परमेश्वर ᵛहविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा ᵛववृधानः वर्धमानः। 'विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मा-

---

१. त-किंचित्। २. त-स्थित्वा। ३. ग-त-भर.५.६-ब्रह्मवनं ब्रह्म। ४. ग-त-द्वे क्रमेण।

ममन्यन्ततो मुह्यत्वाश्चकार ' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम्। स्वयम् एव पृथिवीम् उत अपि च द्यां दिवं च स्वयमेव द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृत्तः सन् यजस्व पूजय। अन्ये अस्मत्तोऽन्ये सपत्नाः शत्रवोऽस्मद्यागविरोधिनो वा मुह्यन्तु मूढा भवन्तु अभितः सर्वतः। अत्र यास्कोक्तम्। इह अस्मिन्यागे अस्माकं मघवा अस्मत्प्रदत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु। अत्र ' विश्वकर्मन् हविषा वर्धमानः ' (निरु. १०. २७) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्माणम् । ऊतये । मनःऽजुवम् । वाजे । अद्य । हुवेम ।
सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वऽशंभूः । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगामिनं देवं वाजे यज्ञे अद्य अस्मिन्दिने ऊतये रक्षणाय हुवेम आह्वयाम। सः देवः नः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत् सेवताम्। किमर्थम्। अवसे अस्माकं रक्षणाय। स विशेष्यते। विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ १६ ॥

' चक्षुषः ' इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। ' चक्षुषः ' इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने ।
यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनत् । नम्नमाने इति ।
यदा । इत् । अन्ताः । अददृहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघातात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता। यद्वा। चक्षुः प्रकाशकं तेजः। तस्योत्पादयिता। मनसा (न हि मनसमोऽस्ति कश्चिदिति) युक्तः हि[1] खलु धीरः धीमान् विश्वकर्मा प्रथमं घृतम् उदकम् अजनत् अजनयत्। ' आपो वा इदमग्रे ' (तै. सं. ७. १. ५. १) ' अप एव ससर्जादौ ' (मनु. १. ८) इत्यादिश्रुतिस्मृती स्याताम्। पश्चात् एने द्यावापृथिव्यौ नम्नमाने तस्मिन्नुदके इतस्ततश्चलन्त्यौ योऽजनयत्[2]। अथ यदेत् यदैव अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः पूर्वे पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददृहन्त दृढा अभवन्। विश्वकर्मणा दृढाः संपादिता इत्यर्थः। आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथाकामं प्रथिते अभूताम् ॥

वैश्वकर्मणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या। ' विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः कि स्विदासीदधिष्ठानम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् ।
तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ॥ २ ॥

---

१. ल-म-' हि ' नास्ति । २. म-ना-भर-—यो वा अजनत् अजनयत् ; म४.७.८—यो वा अजनयत् ।

वि॒श्वऽक॑र्मा । विऽम॑नाः । आत् । विऽहा॑याः । धा॒ता । वि॒ऽधा॒ता । प॒र॒मा । उ॒त । स॒म्ऽदृक् ।
तेषा॑म् । इ॒ष्टानि॑ । सम् । इ॒षा । म॒द॒न्ति॒ । यत्र॑ । स॒प्त॒ऽऋ॒षीन् । प॒रः । एक॑म् । आ॒हुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते । विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमनाः विभूतमनाः । आत् इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । विहायाः विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संद्रष्टा च भूतानाम् । तेषां सप्तर्षीणाम्[1] । ज्योतिषां रश्मीनामित्यर्थः । चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात्[2] । इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषा उदकेन सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः परः परस्तात् एकम् एव आदित्यम् आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च संद्रष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणामिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषान्नेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन् सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्वविदः । अत्र 'विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता' (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य 'यो नः पिता' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता यो वि॑धा॒ता धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
यो दे॒वानां॑ नाम॒धा एक॑ ए॒व तं सं॑प्र॒श्नं भुव॑ना यन्त्य॒न्या ॥ ३ ॥

यः । नः॒ । पि॒ता । ज॒नि॒ता । यः । वि॒ऽधा॒ता । धामा॑नि । वेद॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ।
यः । दे॒वाना॑म् । ना॒म॒ऽधाः । एकः॑ । ए॒व । तम् । स॒म्ऽप्र॒श्नम् । भुव॑ना । य॒न्ति॒ । अ॒न्या ॥ ३ ॥

यः विश्वकर्मा नः अस्माकं पिता पालयिता । न केवलं पालकः किंतु जनिता उत्पादकः । किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किं बहुना । विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति । यः च देवानाम् अग्निवाय्वादीनां नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रादीन्निर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता एक एव । तं देवम् अन्या अन्यानि भुवना भूतजातानि प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

त आय॑जन्त॒ द्रवि॑णं॒ सम॑स्मा॒ ऋष॑यः॒ पूर्वे॑ जरि॒तारो॒ न भू॒ना ।
अ॒सूर्ते॒ सूर्ते॒ रज॑सि निष॒त्ते ये भू॒तानि॑ स॒मकृ॑ण्वन्नि॒मानि॑ ॥ ४ ॥

ते । आ । अ॒य॒ज॒न्त॒ । द्रवि॑णम् । सम् । अ॒स्मै॒ । ऋष॑यः । पूर्वे॑ । ज॒रि॒तारः॑ । न । भू॒ना ।
अ॒सूर्ते॑ । सूर्ते॑ । रज॑सि । नि॒ऽस॒त्ते । ये । भू॒तानि॑ । स॒म्ऽअकृ॑ण्वन् । इ॒मानि॑ ॥ ४ ॥

---

१. त–सप्तर्षीणां सप्तार्षाणां । २. ग४-त-म२.४.८–व्याचक्षमाणत्वात्; म७–व्याख्यानत्वात् ।

ते पूर्वे ऋषयः अस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं धनं पुरोडाशादिहविर्लक्षणम्[1] सम् आयजन्त सम्यगयजन्त। जरितारो न भूना स्तोतारो यथा भूम्ना महता स्तोत्रेण[2] यजन्ति तद्वत्। ये महर्षयः असूर्ते अगमनवर्जिते सूर्ते गमनसहिते स्थावरजङ्गमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे विश्वव्याप्यवस्थिते इमानि भूतानि भुवनानि। प्राणिन इत्यर्थः। समकृण्वन् सम्यक्प्राणादि-नापूरयन्। अथवायमर्थः। ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते[3] पूर्वे ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजन्त॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे॥ ५॥

परः। दिवा। परः। एना। पृथिव्या। परः। देवेभिः। असुरैः। यत्। अस्ति।
कम्। स्वित्। गर्भम्। प्रथमम्। दध्रे। आपः। यत्र। देवाः। सम्ऽअपश्यन्त। विश्वे॥५॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परः द्युलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा एना अनयाः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिः देवैः[4] परस्ताद्वर्तमानम् असुरैः परस्ताद्वर्तमानं च यदस्ति तद्गुहायामवस्थितं कं स्विद्गर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वम् आपः प्रथमं दध्रे धृतवत्यः। यत्र यस्मिन् गर्भे देवाः इन्द्रादयः विश्वे सर्वेऽपि समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति। एवं ज्ञानयोग्यं कश्चित्तत्त्ववित्प्रश्नं करोति॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः॥ ६॥

तम्। इत्। गर्भम्। प्रथमम्। दध्रे। आपः। यत्र। देवाः। सम्ऽअगच्छन्त। विश्वे।
अजस्य। नाभौ। अधि। एकम्। अर्पितम्। यस्मिन्। विश्वानि। भुवनानि। तस्थुः॥ ६॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते। तमित् तमेव विश्वकर्माणं गर्भं गर्भस्थानीयं प्रथमम् इतरसृष्टेः पूर्वम् आपः दध्रे धृतवत्यः। यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः समगच्छन्त[5] संगता भवन्ति। तस्य अजस्य नाभावधि नाभौ। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। एकमर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायेणोक्तम्। अण्डं हि प्राक्तनगर्भनाभिस्थाने तिष्ठति। यस्मिन् अण्डे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति। अथवा। अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः सलिले शये शयानस्य नाभौ सर्वजगत्कारणभूतं एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम्। शिष्टं समानम्। अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः—'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु. १.८-९) इति॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति॥ ७॥

न। तम्। विदाथ। यः। इमा। जजान। अन्यत्। युष्माकम्। अन्तरम्। बभूव।
नीहारेण। प्रावृताः। जल्प्या। च। असुऽतृपः। उक्थऽशासः। चरन्ति॥ ७॥

---

१. ग४-ल-अ६.८—चरुपुरोडाशा°। २. ल-अ—स्तोत्रेण यथा। ३. ल-अ—'ते' नास्ति। ४. ल-अ—देवैरसुरैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं। ५. ल-अ—समगच्छन्ति।

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान्। देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम् अन्तरम् अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते। जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम्। नीहारेण प्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः। अतो न जानीथ। यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात्। ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः। किंच असुतृपः केनाप्युपायेन असून्प्राणांस्तृप्यन्तः। उदरंभरा इत्यर्थः। न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः। न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते। केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः॥ ॥ १७ ॥

'यस्ते मन्यो' इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः। आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। इदमुत्तरं च मन्युदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—'यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं तु जगत्यादि' इति। अजिरनाम्न्यभिचारसाधने यज्ञ एतत्सूक्तं निविद्धानम्। सूत्रितं च—'त्वया मन्यो यस्ते मन्यो' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति॥

यस्ते मन्योऽविधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक्।
साह्याम दासमार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः। ते। मन्यो इति। अविधत्। वज्र। सायक। सहः। ओजः। पुष्यति। विश्वम्। आनुषक्। सह्याम। दासम्। आर्यम्। त्वया। युजा। सहःऽकृतेन। सहसा। सहस्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव। 'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति निरुक्तम्। यः यजमानः ते तुभ्यम् अविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः सहः बलं बाह्यम् ओजः शारीरं बलं च आनुषक् अनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे। यस्मादेवं तस्माद्वयं दासम् उपक्षयकर्तारम् आर्यम् अस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम अभिभवेम। केन साधनेनेति तदुच्यते। त्वया युजा त्वया सहायेन। सहायो विशेष्यते। सहस्कृतेन बलोत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता। ईदृशेन त्वया[1] सहायेनेत्यर्थः[2]॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः।
मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः। इन्द्रः। मन्युः। एव। आस। देवः। मन्युः। होता। वरुणः। जातऽवेदाः। मन्युम्। विशः। ईळते। मानुषीः। याः। पाहि। नः। मन्यो इति। तपसा। सऽजोषाः ॥२॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोऽपि मन्युरेव आस अभवत्। मन्युः एव होता होमनिष्पादकोऽग्निः। तथा मन्युः वरुणः अपि जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च। सर्वेष्वपि तेजस्विषु

१. ग४-त-म२.६—महता त्वया; म१.४.८—मता त्वया। २. ग-त-म२.६—सहायेनाभिभवेमेत्यर्थः।

मन्युमस्तावान् । नरः मानुर्षाः मनुष्याः [illegible] विशः प्रजाः सर्वाः ताः मन्युं एव ईडते ईडते स्तुवन्ति । हे मन्यो [illegible] तपसा [illegible] सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वम् अभीहि अभिगच्छास्मच्छत्रून् । कीदृशस्त्वम् । तवसः बलवतोऽपि तवीयान् अत्यन्तं बलवान् । स त्वं तपसा अस्मदीयेन युजा सहायेन शत्रून् वि जहि । किंच अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । अमित्रोऽमित्रघ्नः । तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च । दस्युरुपक्षयकारी शत्रुः । तादृशः सन् त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।
विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्ऽभूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।
विश्वऽचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वम् अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः क्रुद्धः अभिमातिषाहः । अभितो हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता । विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहस्वान् ईदृशस्त्वम् अस्मासु पृतनासु संग्रामेषु ओजः बलं धेहि देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।
तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ ।
अहम् । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय । मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतः तव क्रत्वा कर्मणा अभागः भागरहितः सन् । त्वां यज्ञेऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुग्रहरहितोऽहम् अप परेतोऽस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन् दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितः अहं जिहीळ क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः । यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव कोपितवान् । अतस्त्वं स्वा तनूः मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलप्रदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेह्यर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।
मन्यो वज्रिन्नभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूँरुत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥६॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं जनोऽहं ते तव अस्मि कर्मकृत् । यत एवमतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अर्वाङ् अस्मदभिमुखं मा मां उप इहि उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् माम् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते । हनाव आवां दस्यून् शत्रून् । उत अपि च आपेः बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।
जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो अभि प्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव । अध अथ आवां वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूतं जङ्घनाव हनाव । ते तुभ्यम् अग्रं श्रेष्ठं मध्वः मधु सोमरसं जुहोमि । उभौ त्वं चाहं च उपांशु अप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिबाव ॥ ॥१८॥

'त्वया मन्यो' इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्वर्षिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—'त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्' इति । अजिरनाम्न्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विषुवत्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितं च—'विषुवत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते[1]' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मऽइषवः । आयुधा । सम्ऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥१॥

हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । आरुजन्तः[2] गच्छन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिताः धृष्टाः तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यक्तीक्ष्णयन्तः नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र 'त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तः' (निरु. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

---

1. म-व१.२.३.६.७.८-म-मन्युसूक्तयोः । 2. त-भ२-दर्शतो ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।
हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितः ज्वलितः सहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील सेनानीः नृधि भव नः अस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व प्रयच्छास्माकं वेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किंच ओजो मिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् वि नुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहि शत्रून् ।
उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति ।
रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।
उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकम् अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव । रुजन् हिंसन्[1] मृणन्[1] प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वंस्त्वं[2] शत्रून् प्रति प्रेहि । ते तव पाजः बलम् उग्रम् उद्गूर्णं के ननु आ रुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे एकज त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको बहूनामसि मन्यवीळितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।
अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम्ऽविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ।
अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहूनां शत्रूणाम् असि भवसि पर्याप्तो हन्तुम् । अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं[2] कृण्महे कुर्मः[3] ॥

विजेषकृदिन्द्रइवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।
प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

१. ल-मृणन् हिंसन् ; भ-हिंसन् । २. ग-त-भ१.२.४.६.८-कुर्वन् । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-कृण्महे ।

तं ᵛसोमं ᵛमन्यते। कः[1]। यः ᵛपपिवान्। वर्धनकामार्थं चिकित्सार्थं पीतः सोमो येन। ᵛयत् यमित्यर्थः। यं सोमम् ᵛओषधिं वल्लीरूपं ᵛसंपिंषन्ति सामर्थ्याद्रासायनिकाः। न च स साक्षात्सोमः। तर्हि कः। उच्यते। ᵛसोमं हि तं मन्यते ᵛयं ᵛब्रह्माणः। यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति। 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात्। ब्राह्मणा इत्यर्थः। ते चर्त्विजो यजमानश्च[2] यागसाधनभूतं संस्कर्तुं ᵛविदुः जानन्ति ᵛतस्य अंशम्। यद्वा। कर्मणि षष्ठी। तं सोमं ᵛकश्चन ᵛन ᵛअश्नाति। कश्चिदप्ययज्वेति शेषः। यज्वैनं[3] भक्षयितुमर्हति नान्य इत्यर्थः। एवमोषधिपक्षे। अथ चन्द्रपक्ष उच्यते। तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्[4] यजमानो यमोषधिरूपं संपिंषन्त्यभिषवग्रावभिरध्वर्य्वादयो यजमानश्च[5]। न च स सोमः। कस्तर्हि। यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः। देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा। यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य स्तुत्यै इति मन्तव्यम्। 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इत्यादिवत्। एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः॥

आ॒च्छद्वि॑धानैर्गुपि॒तो बार्ह॑तैः सोम रक्षि॒तः।
ग्राव्णा॒मिच्छृ॒ण्वन् ति॑ष्ठसि॒ न ते॑ अश्नाति॒ पार्थि॑वः॥ ४॥

आ॒च्छत्ऽवि॑धानैः। गु॒पि॒तः। बार्ह॑तैः। सो॒म। र॒क्षि॒तः।
ग्राव्णा॑म्। इत्। शृ॒ण्वन्। ति॒ष्ठ॒सि॒। न। ते॒। अ॒श्ना॒ति॒। पार्थि॑वः॥ ४॥

हे ᵛसोम ᵛआच्छद्विधानैः। आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः। तैः ᵛगुपितः। तथा ᵛबार्हतैः गुपितः स्वानभ्राजाङ्घार्यादिभिः[6] सप्तभिः सोमपालैः ᵛरक्षितः त्वम्। 'एते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' (तै. सं. ६.१.१०.५) इति ब्राह्मणम्। ᵛग्राव्णामिच्छृण्वन् अभिषवग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव ᵛतिष्ठसि। ᵛते त्वां ᵛपार्थिवः पार्थिवो जनः ᵛन ᵛअश्नाति। न हि द्युस्थश्चन्द्ररूपः सोमोऽन्यैः पानयोग्यो भवति। "चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति' (श. ब्रा. ११.१.५.३) इति वाजसनेयकम्॥

यत्त्वा॑ देव प्र॒पिब॑न्ति॒ तत॒ आ प्या॑यसे॒ पुनः॑।
वा॒युः सोम॑स्य रक्षि॒ता समा॑नां॒ मास॒ आकृ॑तिः॥ ५॥

यत्। त्वा॒। दे॒व॒। प्र॒ऽपिब॑न्ति। ततः॑। आ। प्या॒य॒से॒। पु॒न॒रिति॑।
वा॒युः। सोम॑स्य। र॒क्षि॒ता। समा॑नाम्। मासः॑। आऽकृ॑तिः॥ ५॥

हे ᵛदेव सोम ᵛयत् यदा ᵛत्वा त्वां ᵛप्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ᵛततः अनन्तरमेव ᵛपुनः ᵛआ ᵛप्यायसे। 'आ प्यायस्व समेतु ते' (ऋ. सं. १. ९१. १६) इति प्रातःसवने 'सं ते पयांसि' (ऋ. सं. १. ९१. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे। किंच ᵛवायुः तव ᵛसोमस्य

---

१. ग४–यामानकः; त१.२.३.६.७–न्यः नकः; त८–न्यनेकः; म१–न्यनः क; म२–न्ये नकः; म४.६.८–न्यनकः। २. त-म२.८–यजमानाश्च। ३. ग–यज्वैव तत्; त-म–यज्वैतत्। ४. ग४–पीतवान् पाताः; त१.२.३.६.७–पीतवान् पीतसोमो; म–पीतवान् पीत। ५. त-म१.२.४.६–यजमानाश्च। ६. त-म–स्वानभ्राजांघारादिभिः।

ँरक्षिता । यथा न क्षुभ्यति तथा । वायुः शोधकः प्रसिद्धो लोके । किंच ँमासः । 'मसी परिमाणे' । मस्यते परिमीयत इति मासः सोमः । स च ँसमानां संवत्सराणाम् ँआकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे[1] वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारचन्द्रस्य निर्विकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरक्षस्य[2] रक्षिता भवति । 'वायुर्गोपा वनस्पतयः' इति श्रुतेः । एवं यज्ञीयसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः । जात्यैकवचनमेतत् । मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं भासि । एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रमिद्वासो गाथयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गाथया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तम् । सूर्या सावित्री सूक्ते । ँरैभी रैभ्यः काश्चनर्चः । 'रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन्' (ऐ. ब्रा. ६. ३२) इत्यादिब्राह्मणविहिता रैभ्यः[3] । सा[3] रैभी ँअनुदेयी ँआसीत् । दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमानः सखीजन आसीत् । तथा ँनाराशंसी । 'प्राता रत्नम्' (ऋ. मं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः । सा नाराशंसी ँन्योचनी । उचतिः सेवाकर्मा । सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । ँसूर्यायाः मम ँभद्रं ँवासः विचित्रं दुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं ँगाथया ँपरिष्कृतम् अलंकृतम् ँएति । 'गाथा गीयते' इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा । तया गाथया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् ।

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

ँचित्तिः देवता ँउपबर्हणम् ँआः आसीत् । ँचक्षुः ँअभ्यञ्जनम् ँआः आसीत् । तथा हि । सूरस्य कनीनिका परापर्णित्रककुद्याम पश्यते । तेन त्रैककुदेनाञ्जनमञ्जनीयेन चक्षुषी आञ्जते । तच्चक्षुरेवाञ्जनमासीदिति । ँद्यौः च ँभूमिः च ँकोशः ँआसीत्[4] । कोशस्थानीये[5] अभूताम् । ँयत् यदा ँसूर्या ँपतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् ँअयात् अगच्छत् तदैतदुपकरणान्यासन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।

सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

१. ग१.२.३.६.७.८-म–'संवत्सरे' नास्ति । २. ग-ग-म–सोमस्य । ३. म१.२.३.६.८-म४.६८–रैभ्यासीः; ग७-म२–रैभ्यासीत्; म१.७–रैभ्यासीः । ४. ग-ग-म–'आसीत्' नास्ति । ५. ग२–कोशस्थानीयौ; ग४–कोशस्थानीय; ग-म–कोशस्थानीया ।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य ᵛस्तोमाः त्रिवृदादयः ᵛप्रतिधयः ᵛआसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईषा-तिर्यगायतकाष्ठादयः । तथा ᵛकुरीरं ᵛछन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ᵛओपशः अभवत् । येनोपशेरते स ओपशः । तादृशायाः ᵛसूर्यायाः ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे ᵛपुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता[1] यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः ᵛअग्निरासीत् । 'प्रजापतिर्वै[2] सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्' (ऐ. ब्रा. ४.७) इत्यादि हि ब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय[3] प्रायच्छत्[3] । सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन् समये पुन्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् । तथा च सत्यश्विनौ प्रबलौ[4] सन्तावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उत्तरत्रापि 'सोमो वधूयुरभवत्' इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । 'योषावृणीत जेन्या' (ऋ.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।
सूर्यां यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सवितादंदात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधूऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

ᵛसोमो ᵛवधूयुः वधूकामो वरः ᵛअभवत् । तस्मिन् समये ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛउभा उभौ ᵛवरा वरौ ᵛआस्ताम् अभूताम् । ᵛयत् यदा ᵛसूर्यां ᵛपत्ये ᵛशंसन्तीं पतिं कामयमानाम् । पर्याप्तयौवना-मित्यर्थः । सूर्यां ᵛमनसा सहिताय[5] सोमाय वराय ᵛसविता तत्पिता ᵛअददात् प्रादात् दित्सां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत च्छदिः ।
शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अनड्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

ᵛअस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः ᵛअनः रथः ᵛमनः ᵛआसीत् । या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सा अन आसीत् । ᵛउत अपि च तस्या अनसः ᵛद्यौः द्युलोकः ᵛछदिः उपर्यपिधानम् ᵛआसीत् । ᵛशुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ᵛअनड्वाहौ रथस्य वोढारौ ᵛआस्ताम् अभवताम् । ᵛयत् यदा ᵛसूर्या ᵛगृहं सौमम् ᵛअयात् अगात् ॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

---

१. क-त-भ-धंतासीत् । २. त-भ-प्रजापतिः । ३. त-भ-'सोमाय प्रायच्छत्' नास्ति । ४. त१. २.६.७.८-भ१.२.४.६.८-प्रबलौ सबलौ । ५. त४.५-सहितां ।

हे सूर्ये ते तव चक्षुर्भ्यामायद्भ्याम् अभिगमनसाधनाभ्याम् 'अभिद्विनौ' 'गावौ' सोमवाहिन्यौ सूर्याकन्यकायाः 'सामनौ' सामाभ्यां समौ 'इतः' गच्छतः। अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः। 'ते' तव 'श्रोत्रम्' श्रोत्रे इत्यर्थः। तस्य गमनसाधने श्रोत्रे एव 'चक्रे' 'आस्ताम्'। मनोमयस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः। 'दिवि' 'पन्थाः' चराचरः कल्याणोऽयमनं गमनसाधनमभूत्। मार्गोऽभूत्। स्वर्गसंचारसमर्थौ सूर्योक आस्ताम् ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति। ते। चक्रे इति। यात्याः। विऽआनः। अक्षः। आऽहतः।
अनः। मनस्मयम्। सूर्या। आ। अरोहत्। प्रऽयती। पतिम् ॥ १२ ॥

'यात्याः' गच्छन्त्याः 'ते' तव अनसः 'चक्रे' चक्रस्थानीये उभे 'शुची' श्रोत्रे आस्ताम्। 'व्यानः' तव व्यानो वायुः 'अक्षः'। चक्रयोर्मध्ये स्थित्वा या काष्ठा सा च रथस्य मध्ये भारं वहति। सोऽक्षो व्यानोऽभूत्। 'मनस्मयं' मनोमयम् 'अनः' शकटं 'सूर्या' 'पतिं' सोमं प्रति 'प्रयती' प्रकर्षेण गच्छन्ती 'आरोहत्' आरूढवती। … … श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो वायुरक्षो … इत्यर्थः ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत्।
अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

मघासु

अघासु। हन्यन्ते। गावः। अर्जुन्य

सोमाय प्रदित्सितायाः 'सूर्यायाः' 'वहतुः'। कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः। स च 'प्रागात्' तस्या अपि पूर्वमगच्छत्। 'यं' वहतुं 'सविता' अस्याः पिता 'अवासृजत्' अवसृष्टवान् प्रादादित्यर्थः। कदा स गच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते। 'अघासु' मघास्वित्यर्थः। मघानक्षत्रेषु 'गावः' सविप्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति 'हन्यन्ते' दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम्। 'अर्जुन्योः' फल्गुन्योरित्यर्थः। तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् 'परि' सोमगृहं प्रति 'उह्यते' नीयते रथेन ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः।
विश्वे देवा अनु तद्वामजानन्पुत्रः पितरावबृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत्। अश्विना। पृच्छमानौ। अयातम्। त्रिऽचक्रेण। वहतुम्। सूर्यायाः।
विश्वे। देवाः। अनु। तत्। वाम्। अजानन्। पुत्रः। पितरौ। अवृणीत। पूषा ॥ १४ ॥

१. ग४–विप्रमिती गावौ। २. ग–म१.२.३.४.५.७–म३–' सामानौ ' नास्ति। ३. ग–म१.२.३.६.७–म२.८–अनोवेढुः; म४.५–अनोवोढारः; म५.६.७–अनोवोढा। ४. ग–म–सूर्यं प्रति। ५. ग–म–म१.२.४.६.८–वायुर्वेगवाहकः; ६. म१.२–रथेन प्राप्यते मघाभिर्नाम इत्यादि पुस्त; ग४–म४.५–म१.२.६–पुस्तकेषु ' रथेन ' इत्यस्यानन्तरं किमपि विवरणं नो विद्यते।

हे अश्विना अश्विनौ यत् यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् अयातम् अगच्छतम्। केन साधनेनायातं तदुच्यते। त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन। किं पृच्छमानौ। सूर्यायाः वहतुम्। विवाहमित्यर्थः। तत् तदानीं वां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अनु अजानन् अनुज्ञातवन्तः। तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा अवृणीत वृतवान् ॥

यद॑यातं शुभस्पती वरे॒यं सू॒र्यामुप॑ ।
क्वैकं॑ च॒क्रं वा॑मासी॒त्क्व॑ दे॒ष्ट्राय॑ तस्थथुः ॥ १५ ॥

यत्। अया॑तम्। शु॒भः। प॒ती इति॑। व॒रे॒ऽयम्। सू॒र्याम्। उप॑ ।
क्व॑। एक॑म्। च॒क्रम्। वा॒म्। आ॒सी॒त्। क्व॑। दे॒ष्ट्राय॑। त॒स्थ॒थुः ॥ १५ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यत् यौ अयातम् अगच्छतम्। कं प्रति। वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरयाचितव्यं वा। सवितारमित्यर्थः। किमर्थम्। सूर्यामुप गन्तुम्। वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् एकं चक्रं क्व आसीत् पुरा। क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते॑ च॒क्रे सू॑र्ये ब्र॒ह्माण॑ ऋतु॒था वि॑दुः ।
अथैकं॑ च॒क्रं यद्गुहा॒ तद॑द्धा॒तय॒ इद्वि॑दुः ॥ १६ ॥

द्वे इति॑। ते॒। च॒क्रे इति॑। सू॒र्ये॒। ब्र॒ह्माणः॑। ऋ॒तु॒ऽथा। वि॒दुः॒ ।
अथ॑। एक॑म्। च॒क्रम्। यत्। गुहा॑। तत्। अ॒द्धा॒तयः॑। इत्। वि॒दुः॒ ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति। हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः विदुः। अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यत् अस्ति तदद्धातय इत्। एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१)। मेधाविन एव विदुः जानन्ति ॥

सू॒र्यायै॑ दे॒वेभ्यो॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय च ।
ये भूत॑स्य॒ प्रचे॑तस इ॒दं तेभ्यो॑ऽकरं॒ नमः॑ ॥ १७ ॥

सू॒र्यायै॑। दे॒वेभ्यः॑। मि॒त्राय॑। वरु॑णाय। च॒ ।
ये। भूत॑स्य। प्रऽचे॑तसः। इ॒दम्। तेभ्यः॑। अ॒क॒र॒म्। नमः॑ ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः इदं नमः नमस्कारम् अकरं करोमि ॥

पू॒र्वा॒प॒रं च॑रतो मा॒ययै॒तौ शिशू॒ क्रीळ॑न्तौ॒ परि॑ यातो अध्व॒रम् ।
विश्वा॑न्य॒न्यो भुव॑नाभि॒चष्ट॑ ऋ॒तूँर॒न्यो वि॒दध॑ज्जायते॒ पुनः॑ ॥ १८ ॥

पू॒र्व॒ऽअ॒प॒रम्। च॒र॒तः॒। मा॒यया॑। ए॒तौ। शिशू॒ इति॑। क्रीळ॑न्तौ। परि॑। या॒तः॒। अ॒ध्व॒रम् ।
विश्वा॑नि। अ॒न्यः। भुव॑ना। अ॒भि॒ऽचष्टे॑। ऋ॒तून्। अ॒न्यः। वि॒ऽदध॑त्। जा॒य॒ते॒। पुन॒रिति॑ ॥ १८ ॥

कक्षिन्नूर्ध्वं गच्छति सूर्यः। अन्यश्चन्द्रमाः [illegible] 'वसन्तादीन्' [illegible] 'मायया' स्वप्रज्ञानेन 'एतौ' आदित्यचन्द्रमसौ 'अन्यः' गच्छतो [illegible] 'शिशू' [illegible] शिशू इत्युच्यते। शिशू सन्तौ 'क्रीळन्तौ' [illegible] 'अध्वरं' 'परि' 'यातः' [illegible] 'अन्यः' आदित्यः 'विश्वानि' 'भुवना भुवनानि' 'अभिचष्टे' अभिपश्यति। 'ऋतून्' [illegible] 'अन्यः' चन्द्रमाः 'विदधत्' कुर्वन् [illegible] 'पुनः' 'जायते'। [illegible] सूर्यस्य [illegible] [illegible] इत्युक्तिर्युक्ता। 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' (तै. ब्रा. ३. ३. ५. ४) इत्यादिश्रुतेः॥

अग्निमुत्तराग्न्यैकाहे शुक्रग्रहे चान्द्रमसमर्थदृष्टिः। तत्र 'नवोनवः' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च — 'नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः॥ १९॥

नवःऽनवः। भवति। जायमानः। अह्नाम्। केतुः। उषसाम्। एति। अग्रम्।
भागम्। देवेभ्यः। वि। दधाति। आऽयन्। प्र। चन्द्रमाः। तिरते। दीर्घम्। आयुः॥ १९॥

अयं चन्द्रमाः 'जायमानः' प्रतिदिनम् उत्पद्यमानः शुक्लपक्षस्य [illegible] सन् 'नवोनवः' 'भवति' प्रतिदिनं नूतन एव भवति [illegible]। तथा 'अह्नां' दिवसानां 'केतुः' प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलादर्शनेन [illegible]। तादृशश्चन्द्रमाः 'उषसां प्रभातानाम्' 'अग्रम्' 'एति'। [illegible] कृष्णपक्षाभिप्रायम्। [illegible]। तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुत्वमुष[illegible]प्रसिद्धं। 'देवेभ्यः' 'भागं' हविर्भागं 'वि' 'दधाति' करोति [illegible]। किं कुर्वन्। 'आयन्' प्रतिदिनं ह्रासवृद्ध्या [illegible]। [illegible]। 'चन्द्रमाः' [illegible] देवः 'दीर्घमायुः' 'तिरते' वर्धयति॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम्।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॥ २०॥

सुऽकिंशुकम्। शल्मलिम्। विश्वऽरूपम्। हिरण्यऽवर्णम्। सुऽवृतम्। सुऽचक्रम्।
आ। रोह। सूर्ये। अमृतस्य। लोकम्। स्योनम्। पत्ये

'सुकिंशुकं' शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा 'शल्मलिं' शल्मलिवृक्षनिर्मितं 'विश्वरूपं' नानारूपं 'हिरण्यवर्णं' [illegible] हिरण्यालंकारयुक्तं वा 'सुवृतं' सुष्ठु वर्तनं 'सुचक्रं' शोभनचक्रोपेतं रथं हे 'सूर्ये' 'आ' 'रोह'। 'अमृतस्य' 'लोकं' स्थानं 'स्योनं' सुखकरं 'पत्ये' सोमाय 'वहतुं' वहन[illegible] प्रापणं 'कृणुष्व' कुरुष्व। अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम्॥ ॥ २१ ॥

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे।
अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि॥ २१॥

१. ग-म-°भुवनेषु। २. ग-ल-म१.२.४.६.८-प्रभातानां। ३. म-°देवश्चमायुः।

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीःऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥२१॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ । यतः एषा कन्या पतिवती हि संजाता अत उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । विश्वावसुम् एतन्नामानं गन्धर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तौमि । तर्ह्येनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि ब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यक्ताम् अनूढेति परिस्फुटां विगताञ्जनां वा । स्तनोद्गमादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । सः तादृशः पदार्थः ते तव भागः कल्पितः । तस्य तं[1] भागं विद्धि जानीहि जनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं१ सं जायां पत्या सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वावसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्या । सृज ॥ २२ ॥

अतः अस्माच्छयनात् हे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्व उदीर्ष्व उद्गच्छ । 'ईर गतौ' आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपम् । 'विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि तेन कन्याम्' इति हि मन्त्रः । तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः । स त्वं अन्यां प्रफर्व्यं बृहच्छितम्बां[2] कन्याम् इच्छ । जायां मां पत्या सह पुनः सं सृज ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।
समर्यमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।
सम् । अर्यमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।
सम् । जाःपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानो मार्गाः अनृक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः ऋजवः अकुटिलाश्च सन्तु येभिः यैः पथिभिः नः अस्माकं सखायः वरप्रेषिताः वरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रति यन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच अर्यमा देवः[3] नः अस्मान्[3] सं निनीयात् सम्यक् प्रापयेत् । तथा भगः देवः सं निनीयात् । हे देवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः । तथेदं जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥

पत्न्या योक्त्रविमोचने 'प्र त्वा मुञ्चामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अथास्या योक्त्रं विचृतेत्प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

१. त-म-तं । २. म-स१.२.३,६.७.८.म–'बृहच्छितम्बां' नास्ति । ३. त-म-देवोऽस्मान् ।

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

अनेन मार्जनं सवित्रा प्रेरितः वरुण पाशमपाकरोतीत्याह । वरुणस्य पाशात् हे वधु त्वा त्वां प्र मुञ्चामि येन पाशेन त्वा त्वां सविता सर्वस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखः अबध्नात् बद्धवान् कृतवान् । कन्यावस्थायां ... पाशेन बद्धासि । कन्यायाः ... असौ ... मुञ्चामि येन ... सविता ... तं मोचयामि च । ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ... सुकृतस्य लोके कर्मभूमौ भूलोके च अरिष्टाम् अहिंसितां त्वां पुत्राद्यैः पत्या सह दधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मु॒ञ्चामि॒ नामुतः॑ सुब॒द्धाम॒मुत॑स्करम् ।
यथे॒यमि॑न्द्र मीढ्वः सुपु॒त्रा सु॒भगास॑ति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मु॒ञ्चामि॑ । न । अ॒मुतः॑ । सु॒ऽब॒द्धाम् । अ॒मुतः॑ । क॒रम् ।
यथा॑ । इ॒यम् । इ॒न्द्र॒ । मी॒ढ्वः॒ । सु॒ऽपु॒त्रा । सु॒ऽभगा॑ । अस॑ति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात् प्र मुञ्चामि त्वा नामुतः भर्तृकुलान्न मुञ्चामि । अमुतः भर्तृकुले सुबद्धां करम् । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढ्वः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुभाग्या च असति भवति तथा कुरु ॥ ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येतया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं च— 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वे॒तो न॑यतु हस्त॒गृह्या॒श्विना॑ त्वा॒ प्र व॑हतां॒ रथे॑न ।
गृ॒हान्ग॑च्छ गृ॒हप॑त्नी॒ यथासो॑ व॒शिनी॒ त्वं वि॒दथ॒मा व॑दासि ॥ २६ ॥

पू॒षा । त्वा॒ । इ॒तः । न॒य॒तु॒ । ह॒स्त॒ऽगृह्य॑ । अ॒श्विना॑ । त्वा॒ । प्र । व॒ह॒ता॒म् । रथे॑न ।
गृ॒हान् । ग॒च्छ॒ । गृ॒ह॒ऽप॑त्नी । यथा॑ । असः॑ । व॒शिनी॑ । त्वम् । वि॒दथ॑म् । आ । व॒दा॒सि॒ ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य गृहीतहस्तः पूषा त्वा त्वाम् इतः नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्र वहतां प्रगमयताम् । गृहान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री त्वमुत्कर्षे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहम् आ वदासि आवदसि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमाज्ञापय ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशने । सूत्रितं च— 'इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इ॒ह प्रि॒यं प्र॒जया॑ ते॒ समृ॑ध्यताम॒स्मिन्गृ॒हे गार्ह॑पत्याय जागृहि ।
ए॒ना पत्या॑ त॒न्वं॒ सं सृ॑जस्वाधा॒ जिव्री॑ वि॒दथ॒मा व॑दाथः ॥ २७ ॥

१. ग-त४-...; त१.२.३.५.६.८-अ१.४.६-... । २. ग-त-अ१. २.४.६.८-'मे' नास्ति । ३. त-अ-त्वं वशा ।

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अध । जिव्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥२७॥

हे वधु ते तव इह अस्मिन् पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यताम् । अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व । एना अनेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व । संसृष्टा भव । अध अथ जिव्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहम् आ वदाथः आभिमुख्येन वदतम्[1] ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।
एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्या अभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा कृत्या आसक्तिः आसक्तास्यां संबद्धा व्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्यायामपगतायाम् अस्याः वध्वाः ज्ञातयः एधन्ते वर्धन्ते । पतिः च बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
कृत्यैषा पद्वती भूत्व्या जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मऽभ्यः । वि । भज । वसु ।
कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वी । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

शामुल्यम् । शामलमित्यर्थः । शमलं शारीरं मलम् । शरीरावच्छन्नस्य[2] मलस्य धारकं वस्त्रं परा देहि परात्यज । घृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः वसु धनं वि भज प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वी[3] भूत्वा पतिं विशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निवस्ते तदैवं भवतीति वधूवासःसंस्पर्शनं निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद्वध्वो३ वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।
पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिऽधित्सते ॥ ३० ॥

---

१. गअ-त४.५-वदथः; त१.२.३.६.८-म-वदतः । २. ग-त१.२.३.७-शरीरान्छन्नस्य; त४.५-शरीरोच्छन्नस्य; त६-म७-शरीरामशीछन्नस्य; त८-शरीरामवीछनस्य; म१.४.७.८-छिन्नस्य । ३. ग-त-म-' भूत्वी ' नास्ति ।

[illegible] ॥ २० ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।
पुनस्तान्यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।
पुनः । इति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आऽगताः ॥ ३१ ॥

वध्वश्चन्द्रं हिरण्मयं वहतुं ये यक्ष्माः रोगाः यन्ति अनुगच्छन्ति जनात् अस्मदीयेभ्यः सकाशात् । [illegible] पुनः तान् यक्ष्मान् नयन्तु यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इन्द्रादयः । यत आगताः तस्मादेव स्थानं [illegible] ॥

[illegible] मा विदन् [illegible] ॥

मा विदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदन्ति । दंपती इति दम्ऽपती ।
सुऽगेभिः । दुःऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ ३२ ॥

परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः मा विदन् मा प्राप्नुवन् ये परिपन्थिनः दंपती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति । सुगेभिः सुगमैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशम् अतीतां अतिगच्छताम् । अरातयः अदातारः शत्रवः अप द्रान्तु अपगच्छन्तु ॥

५ सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुऽमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । सम्ऽएत । पश्यत ।
सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अथ । अस्तम् । वि । परा । इतन ॥ ३३ ॥

इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः इमां सर्वे आशीःकर्तारः समेत संगच्छत । तां पश्यत च । तां संगताश्च दृष्ट्वा अस्यै अस्यै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वा अथ अस्तम् । गृह-नामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं वि परेतन विविधं परागच्छत ॥

१. क-ख-ग-[illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] । ४. [illegible] । विधिवाक्यं [illegible] सुमङ्गलीरियं वधूरिति [illegible] (आश्व. गृ. १.८.७) इति ।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्वाधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् । न । एतत् । अत्तवे ।
सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतत् वस्त्रं तृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कटुकम् । तथा अपाष्ठवत् । अपाष्ठमपस्थितमृजीषम् । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतत् वस्त्रम् अत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत् स एव वाधूयं वधूवस्त्रम् अर्हति[1] ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनं तूषाधानम् । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानम् अधिविकर्तनं यत्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि बिभृते । तानि रूपाणि सूर्यावित् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असः ।
भगः । अर्यमा । सविता । पुरम्ऽधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु ते तव हस्तम् अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते[2] देवाः त्वा त्वां मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ३७ ॥

१. ग—अर्हति । अन्यस्तु प्रतिगृह्णानः प्रत्यवैत्यारित्मतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादिति । २. ख-ग—त्वेते ।

ताम्। पूषन्। शिवऽतमाम्। आ। ईरयस्व। यस्याम्। बीजम्। मनुष्याः। वपन्ति।
या। नः। ऊरू इति। उशती। विऽश्रयाते। यस्याम्। उशन्तः। प्रऽहराम। शेपम्॥ ३७॥

हे पूषन् पोषकदेवतात्मक त्वं शिवतमाम् अत्यन्तमङ्गलभूतां ताम् पुरन्ध्रीम् आ ईरय सर्वतः प्रेरय। यस्याम् ऊर्व्यां बीजं रेतोलक्षणं मनुष्याः वपन्ति आदधते। या च नः अस्माकम् ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते। यस्याम् ऊर्व्याम् उशन्तः कामयमाना वयं शेपं सर्वभोगयोग्यं पुंप्रजननं प्रहराम। ऊर्वौ एव जननस्थानं कामयामेत्यर्थः॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह।
पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह॥ ३८॥

तुभ्यम्। अग्रे। परि। अवहन्। सूर्याम्। वहतुना। सह।
पुनरिति। पतिऽभ्यः। जायाम्। दाः। अग्ने। प्रऽजया। सह॥ ३८॥

गन्धर्वा हे अग्ने तुभ्यमग्रे पर्यवहन्। प्रापयन्नित्यर्थः। काम्। सूर्याम्। केन सह। वहतुना सह। सर्वे च ते सूर्यां वहतुना सह त्वामेव प्रापयन्। अथ पुनस्त्वमपि हे अग्ने पुनः पतिभ्यः अस्मभ्यं जायां प्रजया सह दाः देहि॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम्॥ ३९॥

पुनरिति। पत्नीम्। अग्निः। अदात्। आयुषा। सह। वर्चसा।
दीर्घऽआयुः। अस्याः। यः। पतिः। जीवाति। शरदः। शतम्॥ ३९॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीम् अग्निः आयुषा[1] सह वर्चसा सह[2] अदात् प्रायच्छत्। अस्याः अग्निदत्तायाः यः पतिः पुमान् सः दीर्घायुः सन् शरदः शतं शतसंवत्सरं जीवाति जीवतु॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः॥ ४०॥

सोमः। प्रथमः। विविदे। गन्धर्वः। विविदे। उत्ऽतरः।
तृतीयः। अग्निः। ते। पतिः। तुरीयः। ते। मनुष्यऽजाः॥ ४०॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्धवान्। गन्धर्वः उत्तरः सन् विविदे लब्धवान्। अग्निः तृतीयः पतिः ते तव। पश्चात् मनुष्यजाः पतिः तुरीयः चतुर्थः॥ ॥२०॥

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्॥ ४१॥

---

१. त-अ-तौ ऊरू। २. ग-त-मु—आयुषा वर्चसा च सह; म—आयुषा सह वर्चसा च।

सोमः । दुदत् । गुन्धुर्वाय । गुन्धुर्वः । दुदत् । अग्नये ।

र॒यिम् । च॒ । पु॒त्रान् । च॒ । अ॒दा॒त् । अ॒ग्निः । मह्य॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमः गन्धर्वाय प्रथमं ददत् प्रादात् । गन्धर्वः अग्नये प्रादात् । अथो अपि च अग्निः इमां कन्यां रयिं धनं पुत्रांश्च मह्यम् अदात् ॥

इ॒हैव स्तं॒ मा वि यौ॑ष्टं॒ विश्व॒मायु॒र्व्य॑श्नुतम् ।
क्रीळ॑न्तौ पु॒त्रैर्नप्तृ॑भि॒र्मोद॑मानौ॒ स्वे गृ॒हे ॥ ४२ ॥

इ॒ह । ए॒व । स्त॒म् । मा । वि । यौ॒ष्ट॒म् । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । अ॒श्नु॒त॒म् ।

क्रीळ॑न्तौ । पु॒त्रैः । नप्तृ॑ऽभिः । मोद॑मानौ । स्वे । गृ॒हे ॥ ४२ ॥

इहैव स्तम् इहैवास्मिँल्लोके स्तं भवतम् । मा वियौष्टं मा पृथग्भूतम् । विश्वमायुर्व्यश्नुतं प्राप्नुतम् । किंच[1] पुत्रैर्नप्तृभिः पौत्रैः सह स्वे गृहे मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च—'आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः॑ प्र॒जां ज॑नयतु प्र॒जाप॑तिराजर॒साय॒ सम॑नक्त्वर्य॒मा ।
अदु॑र्मङ्गलीः पतिलो॒कमा वि॑श॒ शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । न॒ः । प्र॒ऽजाम् । ज॒न॒य॒तु॒ । प्र॒जाऽप॑तिः । आ॒ऽज॒र॒साय॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । अ॒र्य॒मा ।

अदुः॑ऽमङ्गलीः । प॒ति॒ऽलो॒कम् । आ । वि॒श॒ । शम् । न॒ः । भ॒व॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥ ४३ ॥

प्रजापतिः देवः नः अस्माकं प्रजाम् आ जनयतु । अर्यमा च आजरसाय जरापर्यन्तं जीवनाय समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गलाचाराम् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपम् आ विश प्राप्नुहि । नः अस्माकं द्विपदे शं भव । तथा च शं चतुष्पदे भव ॥

अघो॑रचक्षु॒रप॑तिघ्न्येधि शि॒वा प॒शुभ्यः॑ सु॒मनाः॑ सु॒वर्चाः॑ ।
वी॒र॒सूर्दे॒वका॑मा स्यो॒ना शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ ४४ ॥

अघो॑रऽचक्षुः । अप॑तिऽघ्नी । ए॒धि॒ । शि॒वा । प॒शुऽभ्यः॑ । सु॒ऽमनाः॑ । सु॒ऽवर्चाः॑ ।

वी॒र॒ऽसूः । दे॒व॒ऽका॑मा । स्यो॒ना । शम् । न॒ः । भ॒व॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥ ४४ ॥

हे वधु[2] त्वम् अघोरचक्षुः क्रोधाद्भयंकरचक्षुः[3] एधि भव । तथा अपतिघ्नी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाः च भव । वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकरा च भव ॥

---

१. मर—किंच क्रीळंतौ । २. ग-त-म—वधूः । ३. त-म—क्रोधाद्भयंकरचक्षुः ।

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीढ्वः । सुऽपुत्राम् । सुऽभगाम् । कृणु ।
दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे मीढ्वः सेक्तः इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कुरु । अस्यां वध्वां दश पुत्रान् आ धेहि । पतिम् एकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कुरु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्ऽराज्ञी । श्वशुरे । भव । सम्ऽराज्ञी । श्वश्र्वाम् । भव ।
ननान्दरि । सम्ऽराज्ञी । भव । सम्ऽराज्ञी । अधि । देवृषु ॥ ४६ ॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु देवरेष्वित्यर्थः ॥

'समञ्जन्तु' इत्येषा दध्नः प्राशने प्रतिप्रदाने आज्यशेषेण हृदयाञ्जने च विनियुक्ता । तथा च सूत्रितम्—'समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।
सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्ट्री । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अन्योन्यानुरागार्द्रकृतानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः । आपः च समञ्जन्तु । तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु । आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः । धाता च सं दधातु । देष्ट्री दात्री फलानाम् । सरस्वतीत्यर्थः । सा च सं दधातु संधानं करोतु ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. ग१.२-स-भ१.२.४.७.८—दधि ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते। तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम्। वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः। स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहताः संविवादं कृतवन्तः। तत्र 'वि हि सोतोरसृक्षत' 'किं सुबाहो स्वङ्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति चतस्र इत्येता नवर्च इन्द्रवाक्यानि। अतस्तासामिन्द्र[1] ऋषिः। 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्' इति द्वे 'वृषभो न तिग्मश्रृङ्गः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि। अतस्तासामिन्द्राण्यृषिः। 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पशुर्हं नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि। अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः। सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम्। तथा चानुक्रान्तं—'वि हि त्र्यधिकैन्द्रो वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समूदिरे पाङ्क्तम्' इति। षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्र[2] एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताज्याद्यां चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति। यदि षष्ठेऽहन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् सामगा यदि वेदमहरग्निष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यंदिने सवन आरम्भणीयाभ्य[3] ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि। तथा च सूत्रितं—'सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत।
यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि। हि। सोतोः। असृक्षत। न। इन्द्रम्। देवम्। अमंसत।
यत्र। अमदत्। वृषाकपिः। अर्यः। पुष्टेषु। मत्ऽसखा। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि असृक्षत। यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्यष्टारः। हि इति पूरणः। तत्र देवं द्योतमानम् इन्द्रं मां न अमंसत। मया प्रेरिताः सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः। किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः। यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत्। यद्यप्येवं तथापि[4] इन्द्रः अहं विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगतः उत्तरः उत्कृष्टतरः। मायवमहास्तु वि हि सोतोरित्येषर्गिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते। तथा च तद्वचनम्। इन्द्राण्यै कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदूदुषदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः। तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति। तस्मिन्पक्षे स्वस्था ऋचोऽयमर्थः। सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि ह्यसृक्षत। उपरतसोमाभिषवा आसन् यजमाना इत्यर्थः। किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति। कुत्रेति अत्राह। यत्र यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेष्वर्यः स्वामी वृषाकपिरमदत्। मत्सखा मत्प्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगत उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः।
नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

---

१. त४.५.८-म—अत आसामिद्र। २. त१.२.३—उक्थशस्त्र; त७-म—उक्यशस्त्र। ३. त-म—आरंभणीयाया। ४. त-म—तथा हि।

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।
नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अति अत्यन्तं व्यथिः चलितः वृषाकपेः वृषाकपिं परा धावसि प्रतिगच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नो अह नैव च प्र विन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः । सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।
यस्मा इरस्यसीदु न्व१र्यो वा पुष्टिमद्वसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।
यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वां प्रति हरितः हरितवर्णः मृगः मृगभूतः अयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि वृषाकपिः । किं प्रियं चकार अकार्षीत् । यस्मै वृषाकपये पुष्टिमत् पोषयुक्तं वसु धनम् अर्यो वा उदार इव स त्वं नु क्षिप्रम् इरस्यसि प्रयच्छस्येव । सः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।
श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।
श्वा । नु । अस्य । जम्भिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इष्टं पुत्रं यम् इमं वृषाकपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य एनं वृषाकपिम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुः वराहमिच्छन् श्वा नु क्षिप्रं जम्भिषत् भक्षयतु । अपि च कर्णे गृह्णात्विति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । मिश्रमन्यत् ॥

प्रिया तष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।
शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।
शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुऽगम् । दुःऽकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ५ ॥

मे मह्यमिन्द्राण्यै तष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याज्यादिविशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चित् वृषाकपेर्वशे वर्तमानः कपिः व्यदूदुषत् दूषयामास । ततोऽहम् अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु क्षिप्रं राविषं लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेऽस्मै सुगं सुखं न भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अन्यत् मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ॥ १ ॥

१. ख-ग-' अति ' नास्ति । २. ग-मह्यै । ३. ग-१.२.३.६.७.८-ग-परदा ।

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।
न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् ।
न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥६॥

मत् मत्तोऽन्या स्त्री नारी सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा न भुवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा न भवति । तथा च मन्त्रान्तरं—' ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ' (ऋ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच मत् मत्तोऽन्या[1] प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री न अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्क्षेप्त्री न अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।
भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्या शप्तो वृषाकपिर्ब्रवीति । उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे अम्ब मातः सुलाभिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् अङ्ग क्षिप्रं भविष्यति भवतु । किमनेन त्वदनुप्रीतिकारिणा म्रक्षेण मम प्रयोजनम् । किंच मे मम पितुः त्वदीयो भसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं सक्थि चोपयुज्यताम् । किंच मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरः च प्रियालापेन वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् हृष्यति हर्षयतु । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।
किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।
किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥८॥

क्रुद्धामिन्द्र[2] उपशमयति । हे सुबाहो हे शोभनबाहो स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके पृथुष्टो पृथुकेशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हे इन्द्राणि त्वं नः अस्मदीयं वृषाकपिं किं किमर्थम् अभ्यमीषि अभिक्रुध्यसि । एकः किंशब्दः पूरणः । यस्य पिता इन्द्रः अहं विश्वस्मात् उत्तरः ॥

१. ग४–मत्तोऽन्या स्त्री । २. ग.त४–कुद्धामिंद्राणीमिंद्र; त३.५.६.७–कुद्धामिंद्राणींद्र ।

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ।
उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।
उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ९ ॥

पुनरपीन्द्राणी[1] ब्रवीति । शरारुः घातुकः[2] मृगः अयं वृषाकपिः माम् इन्द्राणीम् अवीरामिव अभि मन्यते तिरस्करोति । उत अपि च इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पत्नी अहम् इन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता च अस्मि भवामि । तस्मात् मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १० ॥

नारी स्त्री ऋतस्य सत्यस्य वेधाः विधात्री वीरिणी पुत्रवती इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञं खलु समनं संग्रामं वा । समितिः समनम् इति संग्रामनामसु पाठात् । अव प्रति पुरा गच्छति । महीयते स्तोतृभिः स्तूयते च । तस्मात् मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ॥ २ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीषु[3] आसां मध्ये इन्द्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीम् अहम् इन्द्रः अश्रवम् अश्रौषम् । किंच अस्याः इन्द्राण्याः पतिः पालकः विश्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टतरः[4] इन्द्रः अपरं चन अन्यजनमात्रमिव जरसा वयोहान्या नहि मरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन्[5] पक्षे अहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानम् ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १२ ॥

१. न-पुनरिन्द्राणी ब्रूते । २. ग-ज-अ-'घातुको' नास्ति । ३. न-म१.२.४-'स्त्रीषु' नास्ति ।
४. न-म-उत्कृष्टः । ५. न-म१.२.४.६.८-यस्मिन् ।

हे इन्द्राणि अहम् इन्द्रः सख्युः मम सखिभूतात् वृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना न ररण न रमे। अप्यम् अप्सु भवमद्भिर्वा संस्कृतं प्रियं प्रीतिकरम् इदम् उपस्थितं हविः देवेषु देवानां मध्ये यस्य ममेन्द्रस्य[1] सकाशं गच्छति। यश्चाहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः। यद्वा। अयमर्थः। हे इन्द्राणि वृषाकपेः सख्युरिन्द्रादृतेऽहं वृषाकपिर्न रारण न रमे। अन्यत्समानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे।
घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि। रेवति। सुऽपुत्रे। आत्। ऊँ इति। सुऽस्नुषे।
घसत्। ते। इन्द्रः। उक्षणः। प्रियम्। काचित्ऽकरम्। हविः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १३ ॥

हे वृषाकपायि। कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिः। तस्य पत्नि। यद्वा। वृषाकपेर्मम मातरित्यर्थः। रेवति धनवति सुपुत्रे शोभनपुत्रे सुस्नुषे शोभनस्नुषे हे इन्द्राणि ते तवायम् इन्द्रः उक्षणः सेचनसमर्थान् आदु अनन्तरमेव। शीघ्रमेवेत्यर्थः। पशून् घसत् प्राश्नातु। किंच[2] काचित्करम्। कं सुखम्। तस्याचित् संघः। तत्करं हविः प्रियम् इष्टं कुर्विति शेषः। किंच ते पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः। तथा च यास्कः—'वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा। स्नुषा साधुसादिनीति[3] वा साधुसानिनीति वा। प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरः' (निरु. १२. ९) इति ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम्।
उताहमद्मि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः। हि। मे। पञ्चऽदश। साकम्। पचन्ति। विंशतिम्।
उत। अहम्। अद्मि। पीवः। इत्। उभा। कुक्षी इति। पृणन्ति। मे।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति। मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्च उक्ष्णः वृषभान् साकं सह मम भार्ययेन्द्राण्या प्रेरिता यष्टारः पचन्ति। उत अपि च अहमद्मि तान् भक्षयामि। जग्ध्वा चाहं पीव इत् स्थूल एव भवामीति शेषः। किंच मे मम उभा उभौ[4] कुक्षी पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टारः। सोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषु रोरुवत्।
मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः। न। तिग्मऽशृङ्गः। अन्तः। यूथेषु। रोरुवत्।
मन्थः। ते। इन्द्र। शम्। हृदे। यम्। ते। सुनोति। भावयुः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १५ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति। तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न यथा वृषभः यूथेषु गोसंघेषु अन्तः मध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं मामभिरमयेति शेषः। किंच

१. त-म-मेंद्रस्य। २. त-किंच त्वं। ३. त१.२.३.६-साधुवादिनीति। ४. त-उभौ च।

हे इन्द्र मे मम उभा उभौ कुक्षी उदरपार्श्वौ पृणन्ति पूरयन्ति ऋत्विजः सोमेन पूरयन्तीति शेषः । किंच मे मह्यं पञ्च दश विंशतिं च उक्ष्णः साकं पचन्ति । अहं पीवः स्थूलमद्मि भक्षयामि । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ॥ ३ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या३ कपृत् ।
सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् ।
सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र सः जनः न ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् शेपः सक्थ्या सक्थिनी अन्तरा रम्बते लम्बते । सेत् स एव जनः ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशम् उपस्थं विजृम्भते विवृतं भवति । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।
सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या३ कपृद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।
सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १७ ॥

सः जनः न ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशम् उपस्थं विजृम्भते विवृतं भवति । सेत् स एव जनः ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् प्रजननं सक्थ्या सक्थिनी अन्तरा रम्बते लम्बते । विश्वस्मात् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः । पूर्वस्यामृचि विपरीतमस्यामिन्द्राणी वदति । अत्र व्यतिक्रमेणेन्द्र इन्द्राण्यौ वदतोऽस्त्वविरोधः ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विदत् ।
असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्र । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हतम् । विदत् ।
असिम् । सूनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः । आऽचितम् ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र अयं वृषाकपिः परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं हतं हिंसितं विदत् विन्दतु । तथा हतस्य विशसनाय असिं खड्गं सूनाम् उदकं पाकार्थं नवं प्रत्यग्रं चरुं भाण्डम् आत् अनन्तरम् एधस्य काष्ठस्य आचितं पूर्णम् अनः शकटं च विन्दतु । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

१. ग-मू-भ-'सं' नास्ति । २. म-शेपः प्रजननं । ३. ख-भ१.२.४.६.८-हतस्य हरस । ४. म-भाण्डं च ।

अयमेमि विचाकशद्विचिन्वन् दासमार्यम् ।
पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।
पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । ˇविचाकशत् पश्यन् यजमानान् ˇदासम् उपक्षपयितारमसुरम् ˇआर्यम् अपि च ˇविचिन्वन् पृथक्कुर्वन् ˇअयम् अहमिन्द्रः ˇएमि यज्ञं[1] प्रति गच्छामि[1] । यज्ञं गत्वा च ˇपाकसुत्वनः । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं ˇपिबामि । तथा ˇधीरं धीमन्तं यजमानम् ˇअभि ˇअचाकशम् अभिपश्यामि । योऽहम् ˇइन्द्रः ˇविश्वस्मात् ˇउत्तरः ॥

धन्व च यत्कृन्तत्रं च कति स्वित्ता वि योजना ।
नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्व । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कति । स्वित् । ता । वि । योजना ।
नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृहान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २० ॥

ˇधन्व निरुदकोऽरण्यरहितो देशः । ˇकृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यम् । ˇयत् यत् ˇच ˇधन्व ˇच कृन्तत्रं च भवति[2] । मृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वत्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीयगृहस्य च मध्ये ˇकति ˇस्वित् ˇता तानि ˇयोजना योजनानि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतः ˇनेदीयसः अतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे ˇवृषाकपे त्वम् ˇअस्तम् अस्माकं गृहं ˇवि ˇएहि विशेषेणागच्छ । आगत्य च ˇगृहान् यज्ञगृहान् ˇउप गच्छ । यतोऽहम् ˇइन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्नंनशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे ˇवृषाकपे त्वं ˇपुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि ˇसुविता सुविताानि कल्याणानि त्वद्वित्तप्रीतिकराणि[3] कर्माणि ˇकल्पयावहै इन्द्राण्यहं च आवामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच ˇयः ˇस्वप्नंनशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः ˇएषः त्वं ˇपथा मार्गेण ˇअस्तम् आत्मीयमावासं ˇपुनः ˇएषि गच्छसि । यतोऽहम् ˇइन्द्रः ˇविश्वस्मात् ˇउत्तरः । तथा च यास्कः—' सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्नंनशनः स्वप्नानाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः ' (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त–' यज्ञं प्रति गच्छामि ' नास्ति । २. त१.२.४.५.६–म२.४.६–भवत; त३–म८–भवतः ।
३. म–°प्रीतिकरमाणि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।
क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।
क्व । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २२ ॥

यदा पुत्रसहितं वृषाकपिं मम गृहं प्रेषितवान् । हे इन्द्र यदा उदञ्चः हे वृषाकपे गृहम् उद्गमाः उद्गामिनः यूयं मदीयं गृहम् अजगन्तन आगच्छत । पुल्कसानि बहुधनानि पुल्ववान् । क्व भवतः सोऽयं पुल्वघः बहुभक्षी जनानामादनस्य अघः मृगः क्व अभूत् जनयोपनः जनानां मोहयिता मृगः कं वा देशम् अगन् अगच्छत् । सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । यद्वा इन्द्राण्या वाक्यमिदम् । अत्र यास्कः — 'यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद्देशं जनयोपनः' (निरु. १३. ३) इति ॥

पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिम् ।
भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पर्शुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससूव । विंशतिम् ।
भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २३ ॥

इन्द्राणी पुनरप्यात्मानं मनुरुपमानमनेन मन्त्रेण वृषाकपिः प्राह । हे भल कल्याणकृत् इन्द्र विश्वमानमनेन आह । कल्याणकर्तः पर्शुः नाम मृगी ह इति पूरणः मानवी मनोर्दुहितैव विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह ससूव अजीजनत् । त्यस्यै तस्यै भद्रं कल्याणम् अभूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् । यस्याः उदरम् आमयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ४ ॥

'रक्षोहणम्' इति पञ्चविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशत्याद्या अन्त्योऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहाग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं — 'रक्षोहणं पञ्चाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चानुष्टुबन्तम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । अभ्यारम्भादिहृतये 'परि त्वाग्ने' इत्येषा जप्या । सूत्रितं च — 'विच्छिन्नायाम्' इत्युपक्रम्य 'परि त्वाग्ने पुरं वयम्' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इत्यनेन ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।
शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । सम्ऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वाग्निम् आ जिघर्मि घृतेनाभिषिञ्चामि । किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहम् उप यामि उपगच्छामि । सोऽयम्

१. मर्२–आगच्छत । २. गर्४–ईदृशं विंशतिमानं ज्ञापकेन मन्त्रेण; त–हे इन्द्र विंशतिमानं ज्ञानेन मन्त्रेण; म–हे इन्द्र विश्वमानमनेन मन्त्रेण । ३. त–विच्छिन्नायां; आश्व. श्रौ.–विच्छिन्नायाम् । ४. म–दृष्टं ।

अग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः[1] प्रज्वालितो भवति। किंच सः अग्निः नः अस्मान् दिवा अहनि रिषः हिंसकाद्रक्षसः पातु रक्षतु। सः अग्निः नक्तं रात्रौ चास्मान्रक्षसः पातु ॥

यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादो वृक्त्व्यपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । सम्ऽइद्धः ।

आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्णदंष्ट्रः[2] सन्नित्यर्थः । यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालया उप स्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया आ रभस्व मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वी छित्त्वा आसन् आस्ये अपि धत्स्व अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंस्रः राक्षसानां हिंसकस्त्वं उभा उभे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उप धेहि वधार्हेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच अवरं परं च जगत् रक्ष । उत अपि च हे राजन् दीप्ताग्ने त्वम् अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् परि याहि परिगच्छ । परिगत्य च तान् यातुधानान् राक्षसान् जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः[3] अभि सं धेहि संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान्प्रतीचो बाहून्प्रति भङ्ग्ध्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्ग्धि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च इषूः वक्रान् बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यान् नाम्ना शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः दिहानः[4] तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिः इषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य । ततः एषां यातुधानानां संबन्धिनः प्रतीचः युद्धाय त्वां[5] प्रतिगतान् बाहून् प्रति भङ्ग्धि प्रत्यामर्दय ॥

१. म-' समिद्धः ' नास्ति । २. त-म१.४.७-' तीक्ष्णदंष्ट्रः ' नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-म-' दंष्ट्राभिः ' नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८-म-संदिहानः । ५. त-म-' त्वां ' नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंस्राशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंस्रा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।
प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥५॥

[illegible] ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।
यद्वान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।
यत् । वा । अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥६॥

[illegible] ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।
अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्ष्विङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥७॥

उत अपि च हे जातवेदः अग्ने त्वम् आलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामालब्धं मां यजमानं धनादि वा आलेभानात् आलभमानात् यातुधानात् राक्षसात् ऋष्टिभिः आयुधैः [illegible] स्पृणुहि पालय । रक्षेत्यर्थः । किंच पूर्वः मुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन् नि जहि मां हन्तुमुद्युक्तं यातुधानं मारय । किंच एनं यातुधानम् आमादः अपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः क्ष्विङ्काः [illegible] 'क्ष्विदि शब्दे' । [illegible] । क्ष्विङ्का नाम पक्षिविशेषाः । एनीः गन्त्र्यः अदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।
तम् । आ । रभस्व । सम्ऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

---

१. म—विदारय । २. [illegible]—हिंसनशीला । ३. [illegible]—' [illegible] ' नास्ति ।
४. [illegible]—आकाशमार्गे । ५. [illegible]—[illegible] वा ।

हे ᵛयविष्ठ युवतम ᵛअग्ने ᵛयः ᵛयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी ᵛयः चान्योऽपि पिशाचादिः ᵛइदं यज्ञदूषणादि ᵛकरोति ᵛसः ᵛयतमः। तमबवधारणार्थम्। ᵛइह अस्मिंस्त्वद्विषयथागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं ᵛप्र ᵛब्रूहि। ᵛतं पापकारिणं ᵛसमिधा स्वकीयेन तेजसा ᵛआ ᵛरभस्व हन्तुं प्रारभस्व। ततः ᵛएनं पापिष्ठं ᵛनृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्तव ᵛचक्षुषे तेजसे ᵛरन्धय वशं नय। तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः।
हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन। अग्ने। चक्षुषा। रक्ष। यज्ञम्। प्राञ्चम्। वसुऽभ्यः। प्र। नय। प्रचेत इति प्रऽचेतः।
हिंस्रम्। रक्षांसि। अभि। शोशुचानम्। मा। त्वा। दभन्। यातुऽधानाः। नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने त्वं ᵛतीक्ष्णेन तिग्मेन ᵛचक्षुषा तेजसा ᵛयज्ञम् अस्मदीयं यागं ᵛरक्ष पालय। किंच हे ᵛप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने ᵛप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं ᵛवसुभ्यः वसूनामर्थाय ᵛप्र ᵛणय प्रकर्षेण नय। किंच हे ᵛनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने ᵛरक्षांसि ᵛहिंस्रं हिंसनशीलम् ᵛअभि ᵛशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं ᵛत्वा त्वां ᵛयातुधानाः राक्षसाः ᵛमा ᵛदभन् मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः। रक्षः। परि। पश्य। विक्षु। तस्य। त्रीणि। प्रति। शृणीहि। अग्रा।
तस्य। अग्ने। पृष्टीः। हरसा। शृणीहि। त्रेधा। मूलम्। यातुऽधानस्य। वृश्च ॥ १० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛनृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं ᵛविक्षु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं ᵛरक्षः राक्षसं ᵛपरि ᵛपश्य सर्वतोऽवलोकय। अवलोक्य च ᵛतस्य रक्षसः ᵛत्रीणि ᵛअग्रा[1] अग्राणि शिरांसि ᵛप्रति ᵛशृणीहि छिन्द्धीत्यर्थः। ततः ᵛतस्य रक्षसः ᵛपृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि ᵛहरसा स्वकीयेन तेजसा ᵛशृणीहि मारय। एवं ᵛत्रेधा ᵛयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य ᵛमूलं पादं ᵛवृश्च छिन्द्धि ॥ ॥ ६ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति।
तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः। यातुऽधानः। प्रऽसितिम्। ते। एतु। ऋतम्। यः। अग्ने। अनृतेन। हन्ति।
तम्। अर्चिषा। स्फूर्जयन्। जातऽवेदः। सम्ऽअक्षम्। एनम्। गृणते। नि। वृङ्धि ॥ ११ ॥

हे ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ ᵛअग्ने ᵛते त्वदीयं[2] ᵛप्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं ᵛयातुधानः राक्षसः ᵛत्रिः त्रीन्वारान् ᵛएतु गच्छतु। त्रिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि। किंच ᵛयः यातुधानः राक्षसः ᵛऋतं सत्यम् ᵛअनृतेन असत्येन ᵛहन्ति हिनस्ति ᵛतं यातुधानम् ᵛअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा ᵛस्फूर्जयन् निष्पिषन्। स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा। ᵛएनं यातुधानं ᵛगृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं ᵛसमक्षं प्रत्यक्षं[3] ᵛनि ᵛवृङ्धि। निगृह्य वर्जय वृकेण ॥

---

१. त-म-' अग्रा नास्ति। २. त-म-त्वदीयां। ३. त२,३.६.७.८-म-' प्रत्यक्षं ' नास्ति।

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।
अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफऽआरुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने स्तोतरि तत् चक्षुः प्रति धेहि स्थापय येन चक्षुषा शफारुजं शफाः खुराः तैरारुजन्तं हिंसन्तं यातुधानं राक्षसं पश्यसि। किंच सत्यं धूर्वन्तम् असत्येन हिंसन्तम् अचितम् अज्ञानं दैव्येन दिवि भवेन ज्योतिषा तेजसा अथर्ववत् न्योष नितरां दह। अथर्वकुलजः दध्यङ् यथा हन्तीति तद्वत्॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।
मन्योर्मनसः शरव्या३ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे अग्ने यत् यदा अद्य अस्मिन्काले मिथुना मिथुनौ दम्पती शपातः परस्परमाक्रोशतः यत् यदा रेभाः स्तोतारः वाचः संबन्धि तृष्टं कटुकं परुषमाक्रोशात्मकं वा जनयन्त। परस्पराक्रोशनमित्यर्थः। तदा मन्योः दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा सतः। तथा च यास्कः—'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति। मनसः सकाशात् या शरव्या इषुः जायते तया शरव्यया यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य ताडय। मारयेत्यर्थः॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।
परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परा । अर्चिषा । मूरऽदेवान् । शृणीहि । परा । असुऽतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हे अग्ने यातुधानान् तपसा तापेन परा शृणीहि मारय। किंच रक्षः हरसा स्वदीप्तिनौष्ण्येन परा शृणीहि। किंच मूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा परा शृणीहि। अपि च असुतृपः मनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि परा शृणीहीत्यर्थः॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः ।
वाचास्तेनं शरव ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथाः । यन्तु । तृष्टाः ।
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

१. ग-भ-आथर्वणो दध्यङ्ङथर्वा । २. ग१.२.३.६.७.८-भ-मु-अद्यास्मिन्नहनि; ग४-अद्यास्मिन्नहनि; ग५-अद्यास्मिन्नहनि । ३. ग-ग१.२.३.६.७.८-भ-'यातुधानान्' नास्ति ।

अद्य अस्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं परा भृणन्तु[1]। अथ एनम् आयान्तं राक्षसं तृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यक्[2] यन्तु[2]। किंच वाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शराः मर्मन् मर्मणि ऋच्छन्तु गच्छन्तु। विश्वस्य[3] व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालम्। तथा च यास्कः—'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा[4] जालं वा' (निरु. ६. १२) इति। जालं यातुधानः राक्षसः एतु गच्छतु॥ ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधानः।
यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः। पौरुषेयेण। क्रविषा। सम्ऽअङ्क्ते। यः। अश्व्येन। पशुना। यातुऽधानः।
यः। अघ्न्यायाः। भरति। क्षीरम्। अग्ने। तेषाम्। शीर्षाणि। हरसा। अपि। वृश्च ॥१६॥

यः यातुधानः राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन समङ्क्ते आत्मानं संगमयति। यः च अश्व्येन अश्वसमूहेन। तदीयेन मांसेनेत्यर्थः। आत्मानं संगमयति। यो वा यातुधानोऽन्येन पशुना आत्मानं संगमयति। यः वा यातुधानः अघ्न्यायाः गोः क्षीरं भरति हरति। हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्द्धि ॥

संवत्सरीणं पय उस्रियायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः।
पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात्तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम्। पयः। उस्रियायाः। तस्य। मा। अशीत्। यातुऽधानः। नृऽचक्षः।
पीयूषम्। अग्ने। यतमः। तितृप्सात्। तम्। प्रत्यञ्चम्। अर्चिषा। विध्य। मर्मन् ॥१७॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टः अग्ने उस्रियायाः अस्मदीयाया गोः। 'उस्रिया अही' इति गोनामसु पाठात्। संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् पयः अस्ति यातुधानः राक्षसः तस्य माशीत् तत्पयः मा भक्षयतु। किंच यतमः यो राक्षसः पीयूषं पीयूषेण। विभक्तिव्यत्ययः। अस्मदीयाया गोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यञ्चं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय। मारयेत्यर्थः॥

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः।
परैनान्देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम्। गवाम्। यातुऽधानाः। पिबन्तु। आ। वृश्च्यन्ताम्। अदितये। दुःऽएवाः।
परा। एनान्। देवः। सविता। ददातु। परा। भागम्। ओषधीनाम्। जयन्ताम् ॥१८॥

हे अग्ने यातुधानाः राक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु। किंच अदितये अदित्यर्थं दुरेवाः दुष्टा यातुधानाः आ वृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम्। किंच सविता देवः एनान् राक्षसान् परा ददातु हिंसकेभ्यः प्रयच्छतु। अपि च तेऽमी राक्षसाः ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयमंशं परा जयन्तां लभन्तामित्यर्थः[5] ॥

---

1. ग-ङ-भ१.२.४.६.८—भृणन्तु पराभृणन्तु। 2. ङ—प्रत्यगेनमायन्तु। 3. ग-ङ४—किंच विश्वस्य। 4. ग-ङ-भ—प्रसहनात्तन्तुर्वा। 5. ग४—न लभन्तामित्यर्थः।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनु दह सहमूरान्क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।
अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं सनात् चिरादेवारभ्य यातुधानान् राक्षसान् मृणसि बाधसे । तथापि त्वा त्वां पृतनासु संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसाः न जिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना अनु अनुक्रमेण सहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् क्रव्यादः आममांसभक्षकान् राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संबन्धिन्याः दैव्यायाः देव्याः हेत्याः आयुधात् ते यातुधानाः मा मुक्षत मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।
प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।
प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्मान् अधरात् दक्षिणतः । उत्तरदिग्विवक्षयाधिक्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिग्वाचक इति विज्ञायते । उदक्तात् उत्तरतश्च रक्ष पाहि । उत अपि च हे अग्ने त्वं पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच ते[1] तव संबन्धिनः ते तपिष्ठाः अतिशयेन तापयितारः अजरासः जरावर्जिताः शोशुचतः ज्वलन्तः सन्तो रश्मयः अघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रति दहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ॥ ६ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।
सखे सखायमजरो जरिम्णेऽग्ने मर्ताँ अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।
। सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे राजन् दीप्ताग्ने कविः क्रान्तदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतः अधरात् दक्षिणतश्च उदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् परि पाहि परितो रक्ष । किंच हे सखे मित्रभूताग्ने अजरः जरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु । त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवामीत्यर्थः । पुनरुक्त दर्शयति । हे अग्ने अमर्त्यः मरणधर्मरहितः त्वं मर्तान् मरणधर्मवतः नः अस्मान् जरिम्णे जरायै[2] कुर्विति शेषः[2] ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

१. ग-स-भ-'ते' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म–कुर्वित्यर्थः ।

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

हे सहस्य सहसे हित सहसो जात वा अग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हन्तारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय परि धीमहि ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह ।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।
अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् रक्षसः राक्षसान् विषेण व्याप्तेन तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा प्रति दह भस्मीकुरु । तथा तपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऋष्टिभिः । ऋष्टय आयुधविशेषाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना ।
सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधाना । किमीदिना ।
सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः । तान् । तथा च यास्कः—'किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा' (निरु. ६. ११) इति । यातुधाना यातुधानान्राक्षसान् प्रति दह । किंच हे विप्र मेधाविन्नग्ने अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं सं शिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं जागृहि निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।
यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।
यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—'हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते' (निरु. ४. १९) इति । यातुधानस्य राक्षसस्य[1] हरः[2] हरणशीलं बलं प्रति शृणीहि नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसः राक्षसस्य वीर्यं च वि रुज भञ्जय ॥ ॥ ९ ॥

---

१. मरू—राक्षसस्य बलं । २. त-म१.२.४.६.८—' हरः ' नास्ति ।

'हविष्पान्तम्' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम्। मूर्धन्वानृषिः। स चाङ्गिरसो वामदेव्यो वा। सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितौ देवता। तथा चानुक्रान्तं— 'हविरेकोनाङ्गिरसो मूर्धन्वान् वामदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयम्' इति। अभिप्लवषडहस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमारुते एतद्वैश्वानरीयनिविद्धानम्। सूत्रितं च— 'हविष्पान्तमग्निर्होता गृहपतिः स राजा' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति॥

ह॒विष्पान्त॑म॒जरं॑ स्व॒र्विदि॑ दिवि॒स्पृश्याहु॑तं॒ जुष्ट॑म॒ग्नौ।
तस्य॒ भर्म॑णे॒ भुव॑नाय दे॒वा धर्म॑णे॒ कं स्व॒धया॑ पप्रथन्त॥ १॥

ह॒विः। पान्त॑म्। अ॒जर॑म्। स्वः॒ऽविदि॑। दि॒वि॒ऽस्पृशि॑। आऽहु॑तम्। जुष्ट॑म्। अ॒ग्नौ।
तस्य॑। भर्म॑णे। भुव॑नाय। दे॒वाः। धर्म॑णे। कम्। स्व॒धया॑। प॒प्र॒थ॒न्त॒॥ १॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् अजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यत् हविः स्वर्विदि सूर्यस्य वेदितरि दिविस्पृशि दिवि स्पृशति अग्नौ आहुतम् अभिहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषः भर्मणे भरणाय भुवनाय भावनाय च धर्मणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्वधया अन्नेन पप्रथन्त प्रथयन्ति। तथा च यास्कः— 'हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त' (निरु. ७. २५) इति॥

गी॒र्णं भुव॑नं॒ तम॒साप॑गूळ्हमा॒विः स्व॑रभवज्जा॒ते अ॒ग्नौ।
तस्य॑ दे॒वाः पृ॑थि॒वी द्यौरु॒तापोऽर॑णय॒न्नोष॑धीः स॒ख्ये अ॑स्य॥ २॥

गी॒र्णम्। भुव॑नम्। तम॑सा। अप॑ऽगूळ्हम्। आ॒विः। स्वः॑। अ॒भ॒व॒त्। जा॒ते। अ॒ग्नौ।
तस्य॑। दे॒वाः। पृ॒थि॒वी। द्यौः। उ॒त। आपः॑। अर॑णयन्। ओष॑धीः। स॒ख्ये। अ॒स्य॒॥ २॥

गीर्णं पूर्वं[1] निगीर्णं[1] तमसा अन्धकारेण अपगूढम् आच्छादितं स्वः सर्वं भुवनम् अग्नौ यस्मिन् वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सति आविः अभवत् आविर्भवति तस्य अस्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवाः इन्द्रादयः पृथिवी भूमिश्च द्यौः च आपः अन्तरिक्षं चोदकानि च ओषधीः ओषध्यश्च अरणयन् अरमन्त। प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः॥

दे॒वेभि॒र्न्वि॑षि॒तो य॒ज्ञिये॑भिर॒ग्निं स्तो॑षाण्य॒जरं॑ बृ॒हन्त॑म्।
यो भा॒नुना॑ पृथि॒वीं द्यामु॒तेमामा॑त॒तान॒ रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम्॥ ३॥

दे॒वेभिः॑। नु। इ॒षि॒तः। य॒ज्ञिये॑भिः। अ॒ग्निम्। स्तो॒षा॒णि॒। अ॒जर॑म्। बृ॒हन्त॑म्।
यः। भा॒नुना॑। पृ॒थि॒वीम्। द्याम्। उ॒त। इ॒माम्। आ॒ऽत॒तान॑। रोद॑सी॒ इति॑। अ॒न्तरि॑क्षम्॥ ३॥

यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः नु क्षिप्रम् इषितः[2] अहम् अजरं जरारहितं बृहन्तं महान्तम् अग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि स्तोष्यामि[3]। यः वैश्वानराग्निः भानुना तेजसा पृथिवीं भूमिम् उत अपि च इमां द्यां दिवं च[4] आततान[4] आतनोति। तदेव दर्शयति। रोदसी द्यावापृथिव्यौ आततान आतनोति। विस्तारयतीत्यर्थः॥

---

१. त-भुवनं गीर्णं; भ१.२.७—पूर्वं निगीर्णं। २. ग—इषितः प्रेषितः। ३. ग-मु—स्तौमि।
४. ग-त४.५—अंतरिक्षं च; त१.२.३.६-मु—चांतरिक्षं च।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः ।
स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥ ४ ॥

यः वैश्वानरोऽग्निः देवजुष्टः देवैः सेवितः प्रथमः मुख्यः होता आसीत् अभूत् यं च वैश्वानराग्निं यजमानाः वृणानाः आज्येन समाञ्जन् समञ्जन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा सः वैश्वानरः अग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्वात्रं क्षिप्रमेव अकृणोत् अजनयत् । तथा च यास्कः—'स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः' (निरु.५.३) इति ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीःऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने यत् यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेन आदित्येन सह अतिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिः अर्चनीयाभिः गीर्भिः स्तुतिभिः उक्थैः शस्त्रैश्च अहेम प्रपद्यामहे । 'हि गतौ' इति धातुः । सः वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियः यज्ञार्हश्च अभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्ऽयन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

अग्निः वैश्वानरोऽग्निः नक्तं रात्रौ भुवः भूतजातस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः भवति । रात्रौ सर्वप्राणिनामालोककस्य तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेव एतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । यत् प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिः त्वरमाणः सन् अपः अन्तरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः—'मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव[1] । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः' (निरु. ७. २७) इति ॥

हुवेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।
तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

१. स-स-एव ।

दृशेन्यः । यः । महिना । सम्ऽइद्धः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।
तस्मिन् । अग्नौ । सूक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनूऽपाः ॥७॥

यः वैश्वानरोऽग्निः महिना महत्त्वेन दृशेन्यः सर्वैर्द्रष्टव्यः समिद्धः सम्यग्दीप्तः दिवियोनिः द्युस्थानः विभावा दीप्तिमांश्च सन् अरोचत दीप्यते तस्मिन् वैश्वानरे अग्नौ तनूपाः शरीराणां रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेन 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिसूक्तवाकेन स्तोत्राख्यवचनेन वा हविः आजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्त देवाः ।
स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।
सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनूऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥८॥

प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकम् 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मन्त्रम् अजनयन्त आदित् अनन्तरमेव अग्निं मथनेनोत्पादयन्ति । आदित् अनन्तरमेव देवाः हविरजनयन्त जनयन्ति । सः वैश्वानरोऽग्निः एषां देवानां यज्ञः यष्टव्यः अभवत् भवति । सः तनूपाः शरीराणां रक्षिता च भवति । तम् अग्निं द्यौः द्युलोकः वेद जानाति । तम् अग्निं पृथिवी भूमिरपि च जानाति । तम् अग्निम् आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।
सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।
सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

यं वैश्वानरम् अग्निं देवासः देवाः अजनयन्त उत्पादितवन्तः यस्मिन् च उत्पन्ने वैश्वानरेऽग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि आजुहवुः आभिमुख्येन[1] जुहुवुः[1] सर्वमेव सः वैश्वानरोऽग्निः अर्चिषा तेजसा पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । द्यां दिवं च उत अपि च इमां भूमिं च ऋजूयमानः ऋजुगमनः महित्वा महत्त्वेन अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।
तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽप्राम् ।
तम् । ऊँ इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥१०॥

---

१. म४-म१.२.५.६-आभिमुख्येनाजुहवुः; म७-आभिमुख्येनाजुहुवुः; म१.४.६-आभिमुख्येन जुहवुः; म७-आभिमुख्येन जहुवुः ।

ᵛदेवासः देवाः ᵛशक्तिभिः कर्मभिः ᵛरोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् ᵛअग्निं सूर्यात्मकं ᵛदिवि द्युलोके ᵛस्तोमेन ᵛहि स्तुत्या खलु ᵛअजीजनन् उत्पादितवन्तः। अपि च ᵛतमु तमेव ᵛकं सुखकरमग्निं यज्ञे ᵛत्रेधा ᵛभुवे त्रेधाभावाय ᵛअकृण्वन् कुर्वन्ति। ᵛसः पृथिव्यां वर्तमानः ᵛविश्वरूपाः सर्वरूपाः ᵛओषधीः व्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण ᵛपचति। अत्र यास्कः—'स्तोमेन यं[1] हि[1] दिवि देवासोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः[2] कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं[3] तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम्' (निरु. ७.२८) इति ॥ ॥ ११ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा। इत्। एनम्। अदधुः। यज्ञियासः। दिवि। देवाः। सूर्यम्। आदितेयम्।
यदा। चरिष्णू इति। मिथुनौ। अभूताम्। आत्। इत्। प्र। अपश्यन्। भुवनानि। विश्वा॥ ११॥

ᵛयदेत् यदैव प्रातः ᵛआदितेयम् अदितेः पुत्रं ᵛसूर्यम् ᵛएनम् अग्निं च ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हाः ᵛदेवाः ᵛदिवि द्युलोके ᵛअदधुः धृतवन्तः। ᵛयदा चेमौ ᵛचरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ ᵛमिथुनावभूतां प्रादुरभूताम्। ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛविश्वा विश्वानि ᵛभुवनानि भूतजातानि ᵛप्रापश्यन् तौ पश्यन्ति। अत्र यास्कः—'यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः[4] पुत्रं[4] यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च। मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा। मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा' (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्।
आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै। अग्निम्। भुवनाय। देवाः। वैश्वानरम्। केतुम्। अह्नाम्। अकृण्वन्।
आ। यः। ततान। उषसः। विऽभातीः। अपो इति। ऊर्णोति। तमः। अर्चिषा। यन्॥ १२॥

ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛविश्वस्मै[5] ᵛभुवनाय[6] ᵛवैश्वानरं विश्वनरहितम् ᵛअग्निम् ᵛअह्नां दिवसानां ᵛकेतुं प्रज्ञापकम् ᵛअकृण्वन् अकुर्वन्। ᵛयः वैश्वानरोऽग्निः ᵛउषसो ᵛविभातीः विविधं दीप्यमानाः ᵛआ ᵛततान विस्तारयति। किंच सोऽयं ᵛयन् गच्छन् ᵛतमः अन्धकारम् ᵛअर्चिषा तेजसा ᵛअपो ᵛऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम्।
नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम्। कवयः। यज्ञियासः। अग्निम्। देवाः। अजनयन्। अजुर्यम्।
नक्षत्रम्। प्रत्नम्। अमिनत्। चरिष्णु। यक्षस्य। अधिऽअक्षम्। तविषम्। बृहन्तम्॥ १३॥

---

१. त१.३-म-हि यं। २. म-'शक्तिभिः' नास्ति। ३. त१.२.७-आपूरणं। ४. ग-त२.७-सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं; त१.६-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्रं। ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै। ६. त-म-भुवनाय।

कवयः मेधाविनः यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा देवाः अजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकम् अग्निम् अजनयन् उत्पादितवन्तः । स च वैश्वानराख्योऽग्निः नक्षत्रं [illegible] प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं [illegible] । [illegible] । 'प्रत्नम्' (ऋ. सं. [illegible]) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षस्य पूज्यस्य देवस्य अध्यक्षं प्रभुं स्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृहन्तं महान्तम् अजिनत् हिंसितवान् । [illegible] ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।
यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिऽवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।
यः । महिम्ना । परिऽबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरम् अग्निं मन्त्रैः अच्छ अभि वदामः अभिष्टुमः । यः वैश्वानरोऽग्निः महिम्ना महत्त्वेन उर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति । उत अपि च अयम् अवस्तात् अधस्तात् वर्तते । उत अपि च अयं सूर्यात्मकः देवः परस्तात् उपरिष्टाच्च वर्तत इत्यर्थः ॥

द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । स्रुती इति । अशृणवम् । पितॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

पितॄणां देवानां च उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां च द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाख्यौ अहम् अशृणवम् अश्रौषम् । यत् विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् इदं विश्वम् अग्निना संस्कृतं सत् एजत् देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् ताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यां समेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन' (भ.गी.८.२४-२७) इति ॥ १५ ॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।
स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन्तरणिर्भ्राजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति सम्ऽईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विऽमृष्टम् ।
सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

१. ग-ख-भ१.४.६.७—अपि च ।

समीची संगते द्वे द्यावापृथिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतः शिरसः जातम् उत्पन्नम् । तथा च निगमान्तरम्—'उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरस्तोऽयं प्रातर्जायते' इति । यद्वा । सर्वशिरोभूतादादित्याज्जातमित्यर्थः । मनसा । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चनीयया स्तुत्या विसृष्टं शोधितं संस्कृतमग्निं बिभृतः धारयतः । सः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानः दीप्यमानोऽग्निः विश्वा विश्वानि भुवनानि[1] प्रत्यङ् अभिमुखः तस्थौ तिष्ठति। तथा च श्रूयते—'तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्' (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।
आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले अवरः पार्थिवोऽग्निर्दैव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्च उभौ वदेते विवादं कुर्वाते यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः नौ आवयोर्मध्ये कतरः भूयिष्ठं यज्ञं वि वेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्याना ऋत्विजः सधमादं यज्ञम् आ शेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा यज्ञं नक्षन्त अश्नुवतेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमश्नुवानानां मध्ये कः विद्वाननुष्ठाता वा इदम् अस्य विवादस्य[2] निर्णयरूपं वाक्यं वि वोचत् ब्रवीति । माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—'यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यति' (निरु. ७. ३०) इति॥

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः ।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्नयः । कति । सूर्यासः । कति । उषसः । कति । ऊँ इति । स्वित् । आपः ।
न । उपऽस्पिजम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्मने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितॄन् प्रश्नमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । कत्यग्नयः । अग्नयः कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । उषासः उषसश्च कतिसंख्याकाः । आपः च कति । उ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे पितरः वः युष्माकम् उपस्पिजम् । उपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते। पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् न वदामि[3] । किं तर्ह्यहमजानन् हे कवयः मेधाविनः युष्मान् विद्मने विज्ञानाय कं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्लेशमन्तरेण पृच्छामि । अत्रोत्तराणि बालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम्' (ऋ. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत्ऽमात्रम् । उषसः । न । प्रतीकम् । सुऽपर्ण्यः । वसते । मातरिश्वः ।
तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥

१. ख१.२–भुवना भुवनानि । २. त–विधानस्य । ३. ग–त१.३.६.८–म२.८–वदामि न वक्ष्यामि ।

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये वा प्रभवस्य निर्मथनस्य वर्तन्ते । हे "मातरिश्वः मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् मारयमिक वायो "मातरिश्वानं यज्ञादेव "सुपर्णः सुपतन" शाखया "कृष्ण "इत्यं सुर्ग प्रकाशमानं इवीणे वा । "न इमिं गृणन् । "अग्ने बलमुपवर्णवि "मारयन् एव "अन्नानाः होता "बवाः निकृष्टः" "होतुः अस्यार्थयैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः" "निषीदन्" होत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् "यज्ञमापन् उपगच्छन्" "उप "कृष्णामि । होतृकर्म स्वकृतो धारयति । तथा च यास्कः— "यज्ञस्तमसुपन्नः प्रत्यक्षे भवति प्रतिरुद्धोमतिरिति यज्ञमुपगच्छन् संप्रपद्ये प्रयोग इन्द्र तिष्ठतीति यथा सुपर्णः सुपतना एता शाखया अग्ने मातरिश्वा ॰॰॰ आयुः होतृकर्म होतुरवरो निषीदन् होतृकर्म्यनतिप्रैश्वानरोऽपि भवति" (निरु. ७. २७) इति ॥   ॥ १३ ॥

' इन्द्रं स्तव ' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्रं स्तव अष्टाना रेणुः ' इति । सूर्यस्तुतामवैकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ' सूर्यस्तुता यजामकामः विश्वा सोमभर्गीन्द्रं भवेति मध्यंदिनः" (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्ना विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।
आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृऽतमम् । यस्य । मह्ना । विऽबबाधे । रोचना । वि । ज्मः । अन्तान् ।
आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचानः । महिऽत्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतः त्वं "नृतमं नेतृतमम् "इन्द्रं "स्तव स्तुहि । "यस्य इन्द्रस्य "मह्ना महत्त्वम् । विभक्ति-व्यत्ययः । "रोचना परेषां तेजांसि "विबबाधे विबाधते । अभिभवतीत्यर्थः । "वि "ज्मः पृथिव्याश्च "अन्तान् पर्यन्तानभिभवति । "यः चेन्द्रः "चर्षणीधृत् मनुष्याणां धर्ता "सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि "महित्वा महत्त्वेन "प्र "रिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् "वरोभिः तमसां वारकैस्तेजोभिः "आ "पप्रौ द्यावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा ।
अतिष्ठन्तमपस्यं१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।
अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

"सूर्यः सूर्यात्मा "सः प्रसिद्धः "इन्द्रः "उरु बहूनि "वरांसि तेजांसि "परि "आ "ववृत्यात् पर्यावर्तयति । तत्र दृष्टान्तः । "रथ्येव यथा" सारथी" रथसंबन्धीनि "चक्रा चक्राणि आवर्तयति तद्वदित्यर्थः । किंच सोऽयम् "अतिष्ठन्तं सदा गच्छन्तम् "अपस्यं "न कर्मण्यमिव "सर्गम् । सृज्यत इति सर्गोऽश्वः । तं "कृष्णा कृष्णानि "तमांसि "त्विष्या दीप्त्या "जघान हन्ति ॥

१. म-न-भ-अग्नेः निकृष्टः । २. म१.२–होतुर्वा निषीदन्; न-भ४.८–होतुर्होत्रं निषीदन्; भ१–होतु-श्रनिदन्; भ२–होतुरवरो निषीदन; भ६-मु–होतुर्होत्रे निषीदन् । ३. म–उपगच्छन् । ४. म-न-भ-मु–माध्यंदिनः । ५. म-भ–यथा रथी; न–सारथी ।

समानमस्मा अनपावृदर्च क्ष्मया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।
वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।
वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वं समानं मया सह अनपावृत् अपगतिरहितं क्ष्मया दिवः दिवः पृथिव्याश्च असमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अर्च उच्चारय । यः इन्द्रः जनिमानि यज्ञेषु जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव अर्यः अरीन् शत्रून् वि चिकाय विचिनोति सखायं च न ईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।
यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुध्नात् ।
यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥४॥

इन्द्राय इन्द्रार्थम् अनिशितसर्गाः अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना याः गिरः स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः सगरस्य अन्तरिक्षस्य[1] । 'सगरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । बुध्नात् प्रदेशात् अपः उदकानि प्रेरयं प्रेरयानि । यः[2] इन्द्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीम् उत अपि च द्यां दिवं चक्रिया रथचक्राणि अक्षेणेव यथा रथाक्षेण[3] तद्वत् विष्वक् सर्वतः तस्तम्भ अस्तम्नात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।
सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिऽमानानि । देभुः ॥५॥

आपान्तमन्युः आपातितमन्युः[4] तृपलप्रभर्मा ग्रावभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कम्पयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमान् आयुधवान् ऋजीषी ऋजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनानि अरण्यानि वृश्चतीति शेषः । प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । इन्द्रम् अर्वाक् न देभुः । दभ्नोतिरत्राकर्षणकर्मा । तुलया मीयमाना-न्यात्माभिमुखतया नाकर्षयन्ति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि[5] गुरूणि तान्या-त्माभिमुख्यमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-स्त्वैन्द्रः । तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी[6] सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-म-अंतरिक्षं च । २. ग१.२-त-म-मु-'यः' नास्ति । ३. त२.७-म-रथाक्षेणेव । ४. ग२-आपादित° । ५. त-म-प्रतिनिधायमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी ।

नार्वोतिरिन्द्रं प्रतिमानमस्ति वृत्रतूर्याणि इत्येवं प्रतिमितमस्ति नैवं नास्ति इत्युक्तम्' (निरु. ५. १२) इति ॥ ॥ १५ ॥

न यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी न धन्व॒ नान्तरि॑क्षं॒ नाद्र॑यः॒ सोमो॑ अक्षाः ।
यद॑स्य म॒न्युर॑धिनी॒यमा॑नः शृ॒णाति॑ वी॒ळु रु॒जति॑ स्थि॒राणि॑ ॥ ६ ॥

न । यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । न । धन्व॑ । न । अ॒न्तरि॑क्षम् । न । अद्र॑यः । सोमः॑ । अ॒क्षा॒रिति॑ ।
यत् । अ॒स्य॒ । म॒न्युः । अ॒धि॒ऽनी॒यमा॑नः । शृ॒णाति॑ । वी॒ळु । रु॒जति॑ । स्थि॒राणि॑ ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते न भवतः। धन्व धन्व उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति। अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति। अद्रयः पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति। तदर्थमभिषुतः सोमः अक्षाः क्षरति। किंच यत् यदा अस्य इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः अधिनीयमानः शत्रूनभि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिन्द्रः वीळु दृढं शृणाति हिनस्ति। स्थिराणि रुजति भिनत्ति च ॥

ज॒घान॑ वृ॒त्रं स्वधि॑ति॒र्वने॑व रु॒रोज॒ पुरो॑ अरद॒न्न सिन्धू॑न् ।
बि॒भेद॑ गि॒रिं नव॒मिन्न कु॒म्भमा गा इन्द्रो॑ अकृणुत स्व॒युग्भिः॑ ॥ ७ ॥

ज॒घान॑ । वृ॒त्रम् । स्व॒ऽधि॑तिः । वना॑ऽइव । रु॒रोज॑ । पुरः॑ । अर॑दत् । न । सिन्धू॑न् ।
बि॒भेद॑ । गि॒रिम् । नव॑म् । इत् । न । कु॒म्भम् । आ । गाः । इन्द्रः॑ । अ॒कृ॒णु॒त॒ । स्व॒युक्ऽभिः॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रः वृत्रम् असुरं जघान हतवान्। अपि च स्वधितिः परशुः वनेव वनानीव पुरः असुरनगरीः रुरोज रुजति भिनत्ति। असुरनगरीर्भित्त्वा च सिन्धून् नदीः अरदत् वृत्रेणावरुद्धा विलिखितवान्। न इति संप्रत्यर्थे। किंच गिरिं मेघं नवम् इत् न नवमिव कुम्भं कलशं बिभेद भिनत्त्येव। किंच इन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः गाः उदकानि आ अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह॒ त्यदृ॑ण॒या इ॑न्द्र॒ धीरो॒ऽसिर्न पर्व॑ वृजि॒ना शृ॑णासि ।
प्र ये मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धाम॑ यु॒जं न जना॑ मि॒नन्ति॑ मि॒त्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । ऋ॒ण॒ऽयाः । इ॒न्द्र॒ । धीरः॑ । अ॒सिः । न । पर्व॑ । वृ॒जि॒ना । शृ॒णा॒सि॒ ।
प्र । ये । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धाम॑ । यु॒जम् । न । जनाः॑ । मि॒नन्ति॑ । मि॒त्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्र धीरः प्राज्ञः त्वं ह त्वं खलु त्यत् तत् ऋणयाः स्तोतृभिरुक्तानामृणानां प्रापयितासि। किंच त्वम् असिः न खड्गमिव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतॄणामनुपद्रवाणि शृणासि हंसि। किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मित्रं ये अज्ञा मूर्खमाः जनाः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मि॒त्रं प्रार्य॒मणं॑ दु॒रेवाः॒ प्र सं॒गिरः॒ प्र वरु॑णं मि॒नन्ति॑ ।
न्य१॒॑मित्रे॑षु व॒धमि॑न्द्र तु॒म्रं वृष॒न्वृषा॑णमरु॒षं शि॑शीहि ॥ ९ ॥

१. म–प्रतिमानभूते न भवति; अ–प्रमाणभूते न भवतः। २. म-अ–'न' नास्ति। ३. म-अ–अंतरिक्षं। ४. म-अ–अद्रयः। ५. म–अ१.२.४.६–'मुपद्रवाणि'; अ८–'मुपद्रवाणि'।

पुरूणि हि त्वा सवना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।
इमामाघोषन्नवसा सहूतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।
इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र vत्वा त्वां vजनानां संबन्धीनि vपुरूणि बहूनि vसवना सवनानि vब्रह्माणि स्तोत्राणि च vमन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । vगृणतां स्तुवताम्[1] vऋषीणाम् vइमां vसहूतिं स्तुतिं त्वम् vआघोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् vअर्चतः स्तुवतोऽन्यान् vविश्वान् सर्वानपि vतिरः तिरस्कृत्य vअवसा रक्षणेन सह vअर्वाङ् अस्मदभिमुखं vयाहि गच्छ[2] ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे vइन्द्र vते तवैव vभुञ्जतीनां रक्षन्तीः श्रियाः vवयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः vविद्याम लभेमहि । vउत अपि च हे vइन्द्र vते तव vनवानां नूतनाः vसुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः vवस्तोः अहनि vअवसा रक्षणार्थं vगृणन्तः vनूनं त्वां स्तुवन्त एव vविश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं vविद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

vअस्मिन्भरे संग्रामे vशुनं वृद्धं vमघवानं धनवन्तं vशृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् vउग्रम् उद्गूर्णं vसमत्सु संग्रामेषु vवृत्राणि शत्रून् vघ्नन्तं मारयन्तं vधनानां शत्रुधनानां vसंजितं सम्यगेव जेतारम् vइन्द्रं vवाजसातौ अन्नस्य लाभाय vऊतये रक्षणाय च vहुवेम आह्वयेम ॥ ॥ १६ ॥

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—'सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-'स्तुवतां' नास्ति । २. ग-त४.५-आगच्छ ।

अभिभवेन शत्रूणां तापयित्र्या इन्द्रः शत्रुकर्तिन्या हेत्या द्रोघमित्रान् । शृङ्गाणि तिग्मानि येषां ते द्रोघमित्राः । तान् शत्रून् निक्ष्व नाशय । तत्र दृष्टान्तः । इव अ । यथा वृक्षान् छिनत्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।
अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।
अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तम् इन्द्रं मासाः चैत्रादयः अनु अजिहत अनुगच्छन्ति । अह इति पूरणः । वनानि अरण्यान्यपीन्द्रम् अनु अजिहत । इत् इति पूरणः । ओषधीः ओषध्योऽपि इन्द्रम् अनु गच्छन्ति । पर्वतासः पर्वता अपीन्द्रम् अनु गच्छन्ति । वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपि इन्द्रम् अनु गच्छतः । आपः उदकान्यपीन्द्रम् अनु गच्छन्ति । मासादयोऽभिमानि-देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कर्हि स्वित्सा त इन्द्र चेत्यासदघस्य यद्भिनदो रक्ष एषत् ।
मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।
मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हननविषया चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या कर्हि स्वित् कदा वा असत् भविष्यति । यत् यया हेत्या त्वम् अघस्य हिंसकस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । अहनम् एषत् युद्धार्थमागच्छत् रक्षः भिनदः अभिनः । यत् यया च शसनेन मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः पृथिव्याः संबन्धिनि शसने विशसनस्थाने गावो न पशव इव आपृक् आपर्चनाहताः सन्तः अमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे शयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्ततस्रे महि व्राधन्त ओगणास इन्द्र ।
अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः ॥ १५ ॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । व्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।
अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र शत्रूयन्तः महि अत्यन्तं व्राधन्तः अस्मान् बाधमानाः ओगणासः संघीभूताः ये शत्रवः नः अस्मान् अभि ततस्रे निक्षिपन्ति ते अमित्राः शत्रवः अन्धेन तमसा महता अन्धकारेण सचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच तान् अमित्रान् सुज्योतिषः दिवसाः अक्तवः रात्रयश्च अभि स्युः अभिभवन्तु ॥

---

१. मू४.५—यथाऽस्मा । २. मू—म४.५—वृक्षादीन् ; मू१.२.३.६.७—वृक्षान्मान् । ३. मू१.२.३.६.७.८-म—'इन्द्र' नास्ति । ४. मू४—अमूर्त्तः अमुत्रमित्यर्थः ।

पुरूणि हि त्वा सवना जनानां ब्रह्माणि मन्दन्गृणतामृषीणाम् ।
इमामाघोषन्नवसा सहूतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।
इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛजनानां संबन्धीनि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛसवना सवनानि ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि च ᵛमन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । ᵛगृणतां स्तुवताम्[1] ᵛऋषीणाम् ᵛइमां ᵛसहूतिं स्तुतिं त्वम् ᵛआघोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् ᵛअर्चतः स्तुवतोऽन्यान् ᵛविश्वान् सर्वानपि ᵛतिरः तिरस्कृत्य ᵛअवसा रक्षणेन सह ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुखं ᵛयाहि गच्छ[2] ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तवैव ᵛभुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः ᵛवयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः ᵛविद्याम लभेमहि । ᵛउत अपि च हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛनवानां नूतनाः ᵛसुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः ᵛवस्तोः अहनि ᵛअवसा रक्षणार्थं ᵛगृणन्तः ᵛनूनं त्वां स्तुवन्त एव ᵛविश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं ᵛविद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

ᵛअस्मिन्भरे संग्रामे ᵛशुनं वृद्धं ᵛमघवानं धनवन्तं ᵛशृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णं ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛवृत्राणि शत्रून् ᵛघ्नन्तं मारयन्तं ᵛधनानां शत्रुधनानां ᵛसंजितं सम्यगेव जेतारम् ᵛइन्द्रं ᵛवाजसातौ अन्नस्य लाभाय ᵛऊतये रक्षणाय च ᵛहुवेम आह्वयेम ॥ ॥ १६ ॥

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—'सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-'स्तुवतां' नास्ति । २. ग-त४.५-आगच्छ ।

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः 'पुरुषः'[1] सोऽयं 'सहस्रशीर्षा'। सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपात्त्वं च । 'सः पुरुषः' 'भूमिं' ब्रह्माण्डगोलकरूपां 'विश्वतः' सर्वतः 'वृत्वा' परिवेष्ट्य 'दशाङ्गुलं' दशाङ्गुलपरिमितं देशम् 'अत्यतिष्ठत्' अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यत् 'इदं' वर्तमानं जगत् तत् 'सर्वं' 'पुरुष एव' । 'यच्च' 'भूतम्' अतीतं जगत् 'यच्च' 'भव्यं' भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः[2] सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । 'उत' अपि च 'अमृतत्वस्य' देवत्वस्य अयम् 'ईशानः' स्वामी । 'यत्' यस्मात्कारणात् 'अन्नेन' प्राणिनां भोग्येनान्नेन[3] निमित्तभूतेन[4] 'अतिरोहति' स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः[5] ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति 'एतावान्' सर्वोऽपि 'अस्य' पुरुषस्य 'महिमा' स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु 'पुरुषः' 'अतः' महिम्नोऽपि 'ज्यायान्' अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । 'अस्य' पुरुषस्य 'विश्वा' सर्वाणि 'भूतानि' कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि 'पादः' चतुर्थोंऽशः[6] । 'अस्य' पुरुषस्य अवशिष्टं 'त्रिपात्' स्वरूपम् 'अमृतं' विनाशरहितं सत् 'दिवि' द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. आ. ८.१; तै. उ. २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्[7] पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-अ-'पुरुषः' नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेहाः । ३. त-अ-मु-अन्नेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-अ-मु-निमित्तेन । ५. म-अ-वस्तुत्वमित्यर्थः । ६. म-अ-चतुर्थोंऽशः । ७. त-न४.५-मु-इयत्ताया अभावात्; त१.३.६.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

सोऽयं त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो[1] ब्रह्मस्वरूपः[2] सोऽयम् ऊर्ध्वं उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य[3] अस्य सोऽयं[3] पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ. गी. १०. ४२) इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण[4] विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम्[5] अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।
सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्नः । विविधानि[6] राजन्ते वस्तून्यत्रेति[7] विराट् । विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव[8] स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (नृ. ता. २. १. ९) इति । स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥॥१७॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । ७.२-४-९०.(८)
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

---

१. ग-त-म४-मु—संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म—बहुलस्वरूपः । ३. ग—तस्य सोऽयं; त-म४.७—तस्य सोऽयं । ४. त-म—देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु—प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-त४.५-म—विविधं । ७. त६-म८—वस्तून्यत्रेति । ८. त-म—स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत्। तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत्। तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविः आसीत्। शरदेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिहविर्विशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम्॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम्। यज्ञम्। बर्हिषि। प्र। औक्षन्। पुरुषम्। जातम्। अग्रतः।
तेन। देवाः। अयजन्त। साध्याः। ऋषयः। च। ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत आह। अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति। तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त। मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत आह। साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति। ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्।
पशून् तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। सम्ऽभृतम्। पृषत्ऽआज्यम्।
पशून्। तान्। चक्रे। वायव्यान्। आरण्यान्। ग्राम्याः। च। ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः। सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत्। तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम्। दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः। अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। ऋचः। सामानि। जज्ञिरे।
छन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत ॥ ९ ॥

१. ग१.२.३.४.५.६.७-म८—"क्रमेण देवशरीरे"। २. ग-अ—नमेव। ३. ग-मु-पूर्व। ४. ग—°साध्यादिरूपविशेषत्वेन। ५. ग—पशुत्वभावनाय; म७—पशुत्वभावनया।

vसर्वहुतः vतस्मात् पूर्वोक्तात् vयज्ञात् vऋचः vसामानि च vजज्ञिरे उत्पन्नाः। vतस्मात् यज्ञात् vछन्दांसि गायत्र्यादीनि vजज्ञिरे। vतस्मात् यज्ञात् vयजुः अपि vअजायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात्। अश्वाः। अजायन्त। ये। के। च। उभयादतः।
गावः। ह। जज्ञिरे। तस्मात्। तस्मात्। जाताः। अजावयः ॥ १० ॥

vतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् vअश्वा vअजायन्त उत्पन्नाः। तथा vये vके vच अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च vउभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त[1]। तथा vतस्मात् यज्ञात् vगावः च vजज्ञिरे। किंच vतस्मात् यज्ञात् vअजावयः च vजाताः ॥ ॥ १८ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत्। पुरुषम्। वि। अदधुः। कतिधा। वि। अकल्पयन्।
मुखम्। किम्। अस्य। कौ। बाहू इति। कौ। ऊरू इति। पादौ। उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः vयत् यदा vपुरुषं विराड्रूपं vव्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः[2] तदानीं vकतिधा कतिभिः प्रकारैः vव्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः। vअस्य पुरुषस्य vमुखं vकिम्[3] आसीत्। vकौ vबाहू अभूताम् vका vऊरू। कौ च vपादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं[3] किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः। अस्य। मुखम्। आसीत्। बाहू इति। राजन्यः। कृतः।
ऊरू इति। तत्। अस्य। यत्। वैश्यः। पत्ऽभ्याम्। शूद्रः। अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति। vअस्य प्रजापतेः vब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः vमुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं vराजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्[4] पुरुषः सः vबाहू vकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः। बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। vतत् तदानीम् vअस्य प्रजापतेः vयत् यौ vऊरू तद्रूपः vवैश्यः संपन्नः। ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः। तथास्य vपद्भ्यां पादाभ्यां vशूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः vअजायत। इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव[5] योजनीये ॥

---

१. त१.२.६.७–तस्मादप्यजायंत। २. त–कालेनोत्पादितवंतः। ३. त–'किम्...मुखं' नास्ति। ४. त-मु–क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः। ५. म-म२–तत्परेणैव; त१.२.४.५.६.८–तत्परेणैव; त७-मु–तत्परत्वेनैव।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।
मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।
पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्[1] तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः[2] अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । तदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः ।
देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य[3] गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. स-भर२.४.६.८–प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो°; भ७–प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो° । २. स१-२-६–नाभ्यादयो देवा अवयवा; स३.७–नाभ्यादयोऽवयवा; स८-भ–नाभ्यादयो देवा । ३. स–सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि[1] आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । ‘ सं जागृवद्भिः ’ इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुणनाम्न आर्षमग्निदेवत्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ सं जागृवद्भिः पञ्चोनारुणो वैतहव्य आग्नेयम् ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘ सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।
विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिः जरमाणः स्तूयमानः दमूनाः दममना दानमना शान्तमना वा इळः इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्याम् इषयन् अन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषः होता वरेण्यः वरणीयः विभुः व्यासः विभावा दीप्तिमान् सुषखा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय सम् इध्यते सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ववीरिव ।
जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो३ विशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्ववीःऽइव ।
जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

दर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः अतिथिः[2] अतिथिभूतः सः अग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु[3] च शिश्रिये श्रयति । किंच जन्यः जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वं जनं[4]

१. त–मुख्यानि भूतानि । २. म-त२.४.५.६-मु–‘ अतिथिः ’ नास्ति । ३. म-त४–वृक्षेषु; त१.२-३.५.६.८-म२.४.८–वृक्षेषु । ४. म-त-म२.४.५.८–जातं ।

मक्ष्वीरिव गच्छन्निव भासि मन्यसे न विसृज्य गच्छतीत्यर्थः । सद्य एव दृश्यसे । विभुः विभुत्वो हितः सोऽग्निः विशो मनुष्यान् आ क्षेषि अभिगच्छसि । किञ्च विश्वाभिर्विशः सर्वा विशः प्रजा अधितिष्ठन्नासि शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित् ।
वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद्द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ ३ ॥

सुऽदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्ने । कविः । काव्येन । असि । विश्वऽवित् ।
वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दक्षैः बलैः सुदक्षः सुबलः असि भवसि । किञ्च क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मासि । किञ्च काव्येन मेधाविकर्मणा कविः मेधावी असि । किञ्च विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि । किञ्च वसूनां धनानां वसुः वासयितासि । किञ्च हे अग्ने त्वमेक इत् एक एव क्षयसि निवससि । किञ्च द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यतः संवर्धयतः[1] तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिषे इत्यर्थः[2] ॥

प्रजानन्नग्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।
आ ते चिकित्र उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रऽजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । ऋत्वियम् । इळायाः । पदे । घृतऽवन्तम् । आ । असदः ।
आ । ते । चिकित्रे । उषसाम्ऽइव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे अग्ने तव ऋत्वियम् ऋतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानम् इळायास्पदे उत्तरवेद्यां प्रजानन् त्वम् आसदः आसीदसि । किञ्च ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसाम् एतयः प्रज्ञाः प्रकाशात्मकाः आगमयो वा निर्मला रश्मयो दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्मलाः रश्मयः दृश्यन्ते तद्वदा चिकित्रे प्रज्ञायन्ते ॥

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः ।
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्ष्यस्यऽइव । विऽद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उषसाम् । न । केतवः ।
यत् । ओषधीः । अभिऽसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्यः विद्युतः उषसां न यथा चोषसां केतवः प्रज्ञापकास्तदीयाः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत आह । यत् यदा त्वम् ओषधीः [illegible][3]

१. म-न४-५—संवर्धयतः; म१.२.३.६.७—संवर्धयन् । २. म-न-मु—इति शेषः । ३. म-न-मु—ओषधिवायाः; म३—सोढवायाः; म४.६.८—सोढवान्याः ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।
वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत ।
वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

ᵛजातवेदसे जातप्रज्ञाय ᵛवसवे वासयित्रे ᵛअस्मै अग्नये ᵛमतयः पूजयित्र्यः ᵛइमाः ᵛवाचः ᵛवसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः ᵛअस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य ᵛआ ᵛसमग्मत आभिमुख्येन संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्त्वित्यर्थः[1] । काः पुनस्ताः । ᵛसुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः ᵛऋचः ऋगात्मिकाः ᵛगिरः वाचः । तथा ᵛयासु ᵛवृद्धासु ᵛचित् स्वत एव वृद्धास्वपि[2] ᵛवर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन्नग्निः ᵛचाकनत् स्तोतॄन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।
भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

ᵛप्रत्नाय पुराणाय ᵛउशते स्तोत्रं कामयमानाय ᵛअस्मै अग्नये ᵛनवीयसीं नवतरामन्यैः अकृतपूर्वां ᵛसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ᵛवोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं ᵛशृणोतु । किंचाहम् ᵛअस्य अग्नेः ᵛहृदि हृदये तत्रापि ᵛअन्तरा मध्ये ᵛनिस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरञ्जनायेत्यर्थः । ᵛभूयाः(भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा) मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा[3] भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛपत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये ᵛसुवासाः शोभनवस्त्रादिना मण्डिता ᵛजाया ᵛउशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

ᵛयस्मिन्[4] अग्नौ ᵛउक्षणः उक्षाणः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः ᵛअश्वासः अश्वाः ᵛऋषभासः वृषभाश्च ᵛवशाः स्वभाववन्ध्याश्च[5] ᵛमेषाः च ᵛअवसृष्टासः देवतार्थम् अवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधे ᵛआहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति ᵛकीलालपे सौत्रामण्यां सुरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं[6] पिबते ᵛसोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय ᵛवेधसे विधात्रे तस्मै ᵛअग्नये ᵛहृदा हृदयेन ᵛचारुं कल्याणीं ᵛमतिं स्तुतिं ᵛजनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

---

१. म–पूजयंत्वित्यर्थः । २. त–सु–मवृद्धास्वपि । ३. ग–मनसि सुष्ठु अनुप्रविष्टो । ४. त–अस्मिन् । ५. त–स्वभावतवंध्याश्च । ६. ग–त–'उदकं' नास्ति ।

अहा॑व्यग्ने ह॒विरा॒स्ये॑ ते स्रु॒चीव॑ घृ॒तं च॒म्वी॑व॒ सोमः॑ ।
वा॒ज॒सनिं॑ र॒यिम॒स्मे सु॒वीरं॑ प्रश॒स्तं धे॑हि य॒शसं॑ बृ॒हन्त॑म् ॥ १५ ॥

अहा॑वि । अ॒ग्ने॒ । ह॒विः । आ॒स्ये॑ । ते॒ । स्रु॒चिऽइ॑व । घृ॒तम् । च॒म्वि॑ऽइव । सोमः॑ ।
वा॒ज॒ऽसनि॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् । प्र॒ऽश॒स्तम् । धे॒हि॒ । य॒शस॑म् । बृ॒हन्त॑म् ॥ १५ ॥

हे अग्ने ते तव आस्ये मुखे हविः पुरोडाशादिहविरस्माभिः अहावि सततं प्रक्षिप्यते। तत्र दृष्टान्तौ। घृतम् आज्यं स्रुचीव यथा स्रुचि। चम्वीव सोमः। यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः। तथा त्वं वाजसनिम् अन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं बृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनम् अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि ॥   ॥ २२ ॥

'यज्ञस्य' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्' इति। चातुर्विंशिक आरम्भणीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्। सूत्रितं च—'ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपीदं[1] वैश्वदेवनिविद्धानम्। 'चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनम्' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

य॒ज्ञस्य॑ वो र॒थ्यं॑ वि॒श्पतिं॑ वि॒शां होता॑रम॒क्तोरति॑थिं वि॒भाव॑सुम् ।
शोच॒ञ्छुष्का॑सु हरि॑णीषु॒ जर्भु॑रद्वृ॒षा के॒तुर्य॑ज॒तो द्याम॑शायत ॥ १ ॥

य॒ज्ञस्य॑ । वः॒ । र॒थ्य॑म् । वि॒श्पति॑म् । वि॒शाम् । होता॑रम् । अ॒क्तोः । अति॑थिम् । वि॒भाऽव॑सुम् ।
शोच॑न् । शुष्का॑सु । हरि॑णीषु । जर्भु॑रत् । वृषा॑ । के॒तुः । य॒ज॒तः । द्याम् । अ॒शा॒य॒त ॥ १ ॥

हे देवाः वः यूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा[2] विशां देवानां होतारम् आह्वातारम् अक्तोः रात्रेः अतिथिम् अतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तिधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः। शुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोचन् ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णासु आर्द्रास्वोषधीषु जर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापकः यजतः यष्टव्योऽग्निः द्यां दिवम् अशायत प्रतिशेते ॥

इ॒मम॑ञ्ज॒स्पामु॒भये॑ अकृण्वत ध॒र्माण॑म॒ग्निं वि॒दथ॑स्य॒ साध॑नम् ।
अ॒क्तुं न य॒ह्वमु॒षसः॑ पु॒रोहि॑तं॒ तनू॒नपा॑तमरु॒षस्य॑ निंसते ॥ २ ॥

इ॒मम् । अ॒ञ्जः॒ऽपाम् । उ॒भये॑ । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ । ध॒र्माण॑म् । अ॒ग्निम् । वि॒दथ॑स्य । साध॑नम् ।
अ॒क्तुम् । न । य॒ह्वम् । उ॒षसः॑ । पु॒रःऽहि॑तम् । तनू॒ऽनपा॑तम् । अ॒रु॒षस्य॑ । निं॒स॒ते॒ ॥ २ ॥

उभये देवमनुष्याः अञ्जस्पाम् अञ्जसा रक्षकं धर्माणं धारकम् इमम् अग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारम् अकृण्वत अकुर्वत। किंच अरुषस्य आरोचमानस्य वायोः तनूनपातं पुत्रं यह्वं महान्तं पुरोहितम्[3] उषसः अक्तुं न स्वरश्मिभिरञ्जकमादित्यमिव निंसते चुम्बयन्ति। आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

1. त१.२.६.८-म१.२.४.६.८-षडहपाभिप्लव°। २. त-म-'वा' नास्ति। ३. ग-त-मु-पुरोहितमिममग्निं।

बळस्य नीथा वि पणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।
यदा घोरासो अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतऽत्वम् । आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपणेः अस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंच अस्य अग्नेः वयाः अस्मदीया अन्नाहुतयः अत्तवे भक्षणाय प्रहुताः आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच यदा यस्मिन् काले घोरासः घोराः[1] अग्नेर्ज्वालाः अमृतत्वम् अविनाशित्वम् आशत प्राप्नुवन्ति आदित् अनन्तरमेवास्माकमृत्विजः दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्य अग्नेरर्थाय चर्किरन् किरेयुः[2] । अग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो मह्य१रमतिः पनीयसी ।
इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतऽदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमग्निं प्रति प्रसितिः विस्तृता द्यौः उरु विस्तीर्णं व्यचः व्याप्तमन्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतमा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवी च नमः नमनं कुर्वन्तीति शेषः । अथो अपि च एनमग्निम् इन्द्रो मित्रः च वरुणः च भगः च सविता पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमग्निं सं चिकित्रिरे ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।
येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिऽज्मा । परिऽयन् । उरु । ज्रयः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः ययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्र यन्ति[3] । अथ बहुवदाह । तेऽमी मरुतः अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः परियन् परितो गच्छन् येभिः यैः मरुद्गणैः सह उरु ज्रयः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच जठरे अन्तरिक्षे रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनम् उक्षते सिञ्चते[4] ॥ ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।
तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

१. म-त-मु-घोरा भयंकराः । २. म-त-मु-प्रकिरेयुः । ३. म-यंति प्रगच्छंति । ४. त-सिंचति ।

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नीळयः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नीळयः आवासभूताः दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः श्येनासः श्येनाः शंसनीयगमनाः विश्वकृष्टयः व्याप्तमनुष्याः रुद्राः रुद्रपुत्रा ये मरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि कुर्वाणा आसन् इति शेषः। तेभिः तैः अर्वशेभिः अश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा देवेभिः देवैः सह अर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा इन्द्रः चष्टे पश्यति। वरुणः च मित्रः च अर्यमा च सोमवद्भिः मरुद्भिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः[1] स्तोतारः इन्द्रे स्तुते सति भुजं पालनम् आशत प्राप्नुवन्ति। सूरः सूर्ये स्तुते सति दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति। वृषणः वर्षितरीन्द्रे स्तुते पौंस्यं बलं च प्राप्नुवन्ति। किंच ये कारवः स्तोतारः अस्य इन्द्रस्य अर्हणा पूजनानि नु क्षिप्रं ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु युजं सहायमिन्द्रस्य वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तनन् । अबाधितः ॥८॥

सूरः सूर्योऽपि अस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः हरितः अश्वान् प्रेरयतीति शेषः। प्रेरयन्नश्वानि आ रीरमत् आभिमुख्येन रमयति। यः कश्चित् देवोऽपि सृष्टौ[2] भयते बिभेति स देवः तवीयसः प्रवृद्धात् इन्द्रात् परमात्मनो भयादेव बिभेति। तथा च तैत्तिरीये पठितं—'भीषास्माद्वातः पवते' (तै. उ. २. ८) इत्यादिना। किंच वृष्णः कामानां वर्षितुः भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य दिवेदिवे अन्वहम् अभिश्वसः आभिमुख्येन श्वसतः जठरात् उदरादन्तरिक्षात् सहुरिः सहनशीलः[3] अबाधितः बाधरहितः स्तनन् स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।
येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः ॥ ९ ॥

---

१. ग-त४.५-शंसमानाः; त१.२.३.६.७-शंसमानासः। २. ग-दृष्ट्वा; त१.२.३.६.७-दृष्टौ; त४.५-दृष्ट्वे। ३. त-मु-सहनशीलः सन्।

स्तोमम् । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्वसे । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

ᵛएवयावभिः अश्वैरागच्छद्भिः ᵛयेभिः यैर्मरुद्भिः सह[1] ᵛस्ववान् ज्ञातिमान् ᵛस्वयशाः स्वभूतकीर्तिः ᵛशिवः सुखकरः परमेश्वरः ᵛदिवः द्युलोकाद्यजमानान्[2] ᵛसिसक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम् ᵛअद्य अस्मिन् यागे ᵛनिकामभिः नियताभिलाषैः[3] तैर्मरुद्भिः सहिताय ᵛक्षयद्वीराय क्षितशत्रवे[4] ᵛशिक्वसे शरणे शक्ताय ᵛरुद्राय ᵛनमसा अन्नेन नमस्कारेण वा सह ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛदिदिष्टन दिशत सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।
यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रऽजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः ।
यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛवृषभः कामानां वर्षिता ᵛबृहस्पतिः ᵛसोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः[5] ᵛते विश्वे देवाः ᵛप्रजायाः अर्थाय ᵛश्रवः अन्नं ᵛवि ᵛअभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति तस्मात्कारणात् तासां[6] प्रजानां मध्ये ᵛअथर्वा नामर्षिः ᵛप्रथमः[7] प्रथममेव[8] क्रियमाणैः[9] ᵛयज्ञैः ᵛवि ᵛधारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विधृतानकरोत् । अत्र निगमः—' यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ' (ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ ᵛदक्षैः बलैः सह ᵛदेवाः विश्वे ᵛभृगवः ऋषयश्च ᵛसं ᵛचिकित्रिरे अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून् संज्ञातवन्तः ॥ ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।
देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः । चतुःऽअङ्गः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणःऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥ ११ ॥

ᵛभूरिरेतसा बहूदके ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛयमः देवः ᵛअदितिः च ᵛत्वष्टा ᵛदेवः च ᵛद्रविणोदाः अग्निश्च ᵛऋभुक्षणः ऋभवश्च ᵛरोदसी रुद्रस्य पत्नी च ᵛमरुतः देवाश्च ᵛविष्णुः[10] च[10] एते विश्वे देवाः ᵛचतुरङ्गः चतुर्भिरङ्गिभिर्युक्तस्तस्मिन्[11] ᵛनराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे ᵛप्र[12] ᵛअर्हिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते[12] ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो३ हवीमनि ।
सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

१. त-म१.२.४.६.८–सहजाः । २. त-म६.८–द्युलोकानयजमाना वा; म१.२.४.७–द्युलोकायजमानो वा । ३. त-म–नियताभिलषितैः । ४. ग४–क्षपितशत्रवे; त१.२.७-म४.६.८–रक्षितशत्रवे; त३–क्षतशत्रवे; म१.२–भक्षितशत्रवे । ५. ग-म–सोमबंधकाः; त-मु–सोमबंधुकाः । ६. ग-त-म१.४.५.६–तेषां । ७. ग-म–'प्रथमः' नास्ति । ८. त–'प्रथममेव' नास्ति । ९. त–विक्रियमाणैः । १०. त–त । ११. त-मु–चतुर्भिर्युक्तोमिस्तस्मिन् । १२. त-मु–विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरर्हिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजां कामयमानानामृत्विजाम् उर्विया उर्वी बह्वीं स्तुतिं कविः मेधावी बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सः अहिः देवः हवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि तस्मिन्यज्ञे शृणोतु । दिविक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्या-चन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । नहुषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं—'द्यौर्नहुषीयं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां[1] स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।
आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।
आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् । अर्चत । तत । अश्विना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः न अस्माकं संबन्धि चरथं जङ्गमं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किंच विश्वदेव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंच आत्मानं सर्वेषा-मात्मभूतं वातं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुम् । अस्मभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः । हे अश्विना अश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतम् ॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयशसं गृणीमसि ।
ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीःऽभिः । ऊँ इति । स्वऽयशसम् । गृणीमसि ।
ग्नाभिः । विश्वाभिः । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृऽमनाः । अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानाम् आसां विशां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं[2] स्वयशसं स्वयं समुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किंच अनर्वणम् अप्रत्यृतां पत्युरपत्यान्तत्वेनाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः ग्नाभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किंच अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं स्तुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अध अथ पतिं सर्वस्य पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।
येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पाथः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

---

१. त१.२.३.६.७–युवां बुद्धया; त४.५.८-म-युवां बुध्न्या । २. त-म२.४.६.८–अंतरधिनिवसंतं ।

अङ्गिरा नामर्षिरार्त्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति। ᐯअत्र अस्मिन् यज्ञे ᐯजनुषा जन्मना ᐯपूर्वः प्रत्नः ᐯअङ्गिराः नामर्षिः ᐯरेभत् देवान् स्तौति। ᐯग्रावाणः च ᐯऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ᐯअध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् ᐯअभि ᐯचक्षुः अभिपश्यन्ति। ᐯविचक्षणः विद्वष्टेन्द्रः ᐯयेभिः यैः ग्रावभिरभिषवसंबन्धिभिः शब्दैः ᐯविहायाः महान् ᐯअभवत्। हृष्टोऽभूदित्यर्थः। अस्येन्द्रस्य ᐯस्वधितिः वज्रः ᐯवनन्वति उदकवति मार्गे ᐯपाथः अन्नसाधनं ᐯसुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः॥ ॥२५॥

'महि' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम्। तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः। द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिस्रोऽनुष्टुभः। नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः। एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकद्वादशकद्वयष्टकवती। पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्याद्यद्वादशकान्यष्टका। शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः। आद्यौ जागतौ[1] द्वौ[1] गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रान्तं—'महि तान्वः पार्थः प्रस्तारपाङ्क्तं पुरस्ताद्बृहत्यन्तं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कुसारिणी' इति। गतो विनियोगः॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारी यह्वी न रोदसी सदं नः।
तेभिर्नः पातं सह्यस एभिर्नः पातं शूषणिं॥ १॥

महिं। द्यावापृथिवी इतिं। भूतम्। उर्वी इतिं। नारी इतिं। यह्वी इतिं। न। रोदसी इतिं। सदम्। नः। तेभिः। नः। पातम्। सह्यसः। एभिः। नः। पातम्। शूषणिं॥ १॥

हे ᐯद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ᐯमहि अत्यन्तं यथा भवति तथा ᐯउर्वी विस्तीर्णे ᐯभूतं भवतम्। किंच ᐯयह्वी महत्यौ ᐯरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᐯनारी ᐯन स्त्रियाविव ᐯनः अस्माकं ᐯसदं सदा भवतम्। किंच युवां ᐯशूषणि ᐯनः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः ᐯएभिः पालनैः ᐯपातं रक्षतम्। किंच युष्मदीयैः ᐯतेभिः तैः पालनैः ᐯनः अस्माकं ᐯसह्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि ᐯपातं रक्षतम्॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्सपर्यति। यः सुम्नैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान्॥ २॥

यज्ञेऽयज्ञे। सः। मर्त्यः। देवान्। सपर्यति।
यः। सुम्नैः। दीर्घश्रुत्ऽतमः। आऽविवासाति। एनान्॥ २॥

ᐯस ᐯमर्त्यः मनुष्यः ᐯयज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ᐯदेवान्[2] सर्वान्[2] ᐯसपर्यति परिचरति ᐯयः ᐯदीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः ᐯसुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिः ᐯएनान् देवान् ᐯआविवासाति[3] परिचरति। असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं[4] न[4] भवतीत्यर्थः॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः। विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः॥३॥

विश्वेषाम्। इरज्यवः। देवानाम्। वाः। महः।
विश्वे। हि। विश्वऽमहसः। विश्वे। यज्ञेषु। यज्ञियाः॥ ३॥

---

१. म-त-मु-द्वौ जागतौ ततो द्वौ। २. त-मु-सर्वान् देवान्। ३. त-मु-आविवासति। ४. त१-२-सपर्यति सपर्यायै न; त३.८-मु-सपर्यायै; त४.५.६.७-सपर्यति सपर्यायै।

हे विश्वेषामिरज्यवः भुवनानामीश्वराः देवानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महत् वाः वरणीयं धनं वितन इति शेषः। तदस्मभ्यं दत्तेति भावः। किंच विश्वे सर्वे यूयं विश्वमहसः व्याप्ततेजस्काः। किंच विश्वे यूयं यज्ञेषु यज्ञियाः यष्टव्याः॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः॥ ४॥

ते। घ। राजानः। अमृतस्य। मन्द्राः। अर्यमा। मित्रः। वरुणः। परिऽज्मा।

कत्। रुद्रः। नृणाम्। स्तुतः। मरुतः। पूषणः। भगः॥ ४॥

अर्यमा देवः मित्रः च परिज्मा सर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिः वरुणः[1] अन्यो देवजन-श्चर्त्विग्भिः स्तुतः रुद्रः च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतः च भगः च एते[2] देवाः मन्द्राः सर्वैः स्तुत्याः सन्तः नृणां मनुष्याणां कत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः। ते सर्वे अमृतस्य अमृत-सदृशस्य हविषः राजानः घ ईश्वराः खलु॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या।

सचा यत्साद्येषामहिर्बुध्नेषु बुध्न्यः॥ ५॥

उत। नः। नक्तम्। अपाम्। वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू। सूर्यामासा। सदनाय। सऽधन्या।

सचा। यत्। सादि। एषाम्। अहिः। बुध्नेषु। बुध्न्यः॥ ५॥

उत अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवाम् अपाम् उदकानां संबन्धिनौ सधन्या सधन्यौ समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्नेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु यत्[3] यः अहिर्बुध्न्यः देवः[4] सादि सीदति तिष्ठति एषाम्[5] एभिः[5] सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतमिति[6] वक्ष्यमाणेन संबन्धः॥　　॥ २६॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम्।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता॥ ६॥

उत। नः। देवौ। अश्विना। शुभः। पती इति। धामऽभिः। मित्रावरुणा। उरुष्यताम्।

महः। सः। रायः। आ। ईषते। अति। धन्वऽइव। दुःऽइता॥ ६॥

उत अपि च शुभस्पती शुभस्योदकस्य[7] पती अश्विना अश्विनौ देवौ नः अस्मान् धामभिः आत्मीयैः शरीरैः[8] उरुष्यतां रक्षताम्। किंच मित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुरुष्यतां रक्षताम्। यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षन्ति सः महः महान्ति रायः धनानि एषते आभि-मुख्येन गच्छति प्राप्नोति। किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रम् अति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति। तत्र दृष्टान्तः। धन्वेव। यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः॥

---

१. त-म१.२.४.६.८–'वरुणः' नास्ति। २. त-म१.४.८–ये एते। ३. ग-त-म–'यत्' नास्ति। ४. त-म–देवो यत्। ५. ग–तेषामिति; त-म–तैरेषामेति। ६. ग-त-म–चोरुष्यतामिति। ७. त-म–उदकस्य। ८. म–'शरीरैः' नास्ति।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथःपतिः । भगः ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिऽज्मा । विश्वऽवेदसः ॥ ७ ॥

उत चित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम् । किंच रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अन्नवान् भगः च परिज्मा परितो गन्ता वायुश्चेति[१] विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे ऋभुक्षणः महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना ।
दुष्टरं यस्य साम चिदृधग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।
दुस्तरम् । यस्य । साम । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः यज्ञेन भाति । किंच विधतः त्वां परिचरतो यजमानस्य मदः हर्षोऽपि ऋभुः यज्ञेन भाति[२] । हे इन्द्र आ जूजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः ते तव हरी अश्वावपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ । किंच यस्य इन्द्रस्य संबन्धि साम चित् गीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । एषः यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किंच ऋधक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्रयो देव सवितः स च स्तुषे मघोनाम् ।
सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मिं न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्रयः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनाम् ।
सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निऽभिः । नि । एषाम् ।
चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नः अस्मान् अह्रयः अनवनतवदनानलज्जितान् कृधि कुरु । किंच सः त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋत्विग्भिः स्तुषे स्तूयसे । इन्द्रः वह्निभिः वोढृभिः मरुद्भिः सह सहः बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे भृशं निमिश्रयतु । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न । यथा रश्मिं चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।
पृक्षं वाजस्य सातये पृक्षं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

---

१. ग-त-मु-वायुश्चैते; भ७-सूर्यश्चेति । २. ग-भ-भवति; त-भवंति ।

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽचर्षणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवाम् अस्मे अस्माकं संबन्धिषु एषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि सर्वमनुष्योपेतं महत् श्रवः यशः आ धातम् आधत्तं दत्तम्। किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं पालकमन्नं दत्तम्। उत अपि च तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन सह पृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥ ॥ २७ ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वं कूचित्सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।
मेदतां वेदता वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूऽचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये । सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदता । वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसावन् बलवन् इन्द्र अस्मयुः अस्मान्कामयमानः त्वं कूचित् कचिदपि सन्तं स्थितम् एतम् इमं शंसं स्तोतारम् अभिष्टये अभिलषितमिष्ट्यर्थमपि च अभिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि रक्ष । किंच वेदता स्वर्दायेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां मेदतां बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।
संवननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतत्ऽयामानम् । ववृधन्त । नृणाम् । सम्ऽवननम् । न । अश्व्यम् । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

नृणां नेतॄणां देवशत्रूणां[1] संवननं न संभजनं सम्यग्हिंसनमिवावस्थितं मे मदीयम् एतम्[2] इदं स्तोमं[3] स्तोत्रं ववृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु। तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये द्युतद्यामानं दीप्तगमनं तना न विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । अनपच्युतं च्युतिरहितम् अश्व्यम् अश्वार्हं रथं तष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।
नेमधिता न पौंस्या वृथेव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी । नेमऽधिता । न । पौंस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

येषां[4] देवानां स्वभूतेन राया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिः आववर्त तेषां एषाम् अर्थाय हिरण्ययी हिरण्मयी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात्[5] पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः। तत्र

---

१. ग-त-भ-मु–देवानां शत्रूणां । २. ग-त-भ–एतमिमं । ३. ग-त–'स्तोमं' नास्ति । ४. ग१.२-त-भ१.२.४.६.८–एषां । ५. ग–प्रीतिकरसन्मुखा; भ१.२.४.६.८–प्रीतिकरासन्मुखा; भ७–प्रीतिकरी सती मुखात् ।

दृष्टान्तः। ˅पौंस्या पौंस्यानि बलानि ˅नेमधिता ˅न नेमधितौ संग्रामे ˅विष्टान्ता व्याप्तावसाना ˅वृथेव यथा घटिकायन्त्रमाला[1] तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तद्दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।
ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःऽशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्ऽसु ।
ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मऽयु । पथा । विऽश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

˅ये देवाः ˅पञ्च ˅शता शतानि रथान् ˅युक्त्वाय अश्वैर्युक्त्वा ˅अस्मयु अस्मत्कामाः सन्तः ˅पथा यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् ˅एषां देवानां ˅विश्रावि देवानां लोके वा विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं[2] ˅तत् स्तोत्रं ˅दुःशीमे दुःशीमनाम्नि ˅पृथवाने। पृथवानः पृथिः। तस्मिन् ˅वेने च ˅असुरे बलवति ˅रामे चैतेषु राजसु ˅प्र ˅वोचं प्रब्रवीमि। प्रख्यापयामीत्यर्थः। ˅मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

˅अत्र एषु राजसु ˅तान्वः नामर्षिः गवां ˅सप्त ˅च सप्ततिं ˅च ˅नु क्षिप्रं ˅सद्यः ˅इत् सद्य एव ˅अधि ˅दिदिष्ट। अधिपूर्वो दिशिर्याचनार्थः। ययाचे। किंच ˅पार्थो[3] नाम युवनाश्वनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् ˅सद्यः एव गवां सप्तसप्ततिमधि ˅दिदिष्ट। किंच ˅मायवः अपि ˅सद्यः एवाधि ˅दिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

'प्रैते' इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्रूः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षम्। पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः। सोमाभिषवार्था ग्रावाणोऽत्र देवता। तथा चानुक्रान्तं—'प्रैते षळूना सर्पोऽर्बुदः काद्रवेयो ग्राव्णोऽस्तौत्पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च' इति। ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'प्रैते वदन्त्वित्यर्बुदं[4] प्रागुत्तमाया आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति। यद्वा। इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम्। सूत्रितं च—'अर्बुदमेवेत्येके प्र वो ग्रावाण इत्येके' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावऽभ्यः । वाचम् । वदत । वदत्ऽभ्यः ।
यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

---

१. ग—घटिका यन्त्रस्य यथा माला; त४.५—घटिकात्रयंकाला; म७—घटितात्रयंत्रमाल। २. त-म१. २.४.६.८—श्रावकं गुणयुक्तं। ३. त२-मु—पार्थ्यो म१—पाथ्यो; म७—पार्थ्यौ। ४. त-म६.७-मु—वदंत्यर्बुदं।

एते ग्रावाण उपलाः प्र वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु। वयं यजमानाः वदद्भ्यः अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः ग्रावभ्यः ग्राव्णामर्थाय वाचं प्र वदाम। किंच हे ऋत्विजो यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत। यत् यदा अद्रयः आदरणीया दृढाः आशवः सोमाभिषवार्थं[1] क्षिप्रकारिणः पर्वताः ग्रावाणः सर्वे यूयं साकं सह इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषम् अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ता[2] भवथ[2] ॥

एते वंदन्ति शतवंत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः।
विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते। वदन्ति। शतऽवत्। सहस्रऽवत्। अभि। क्रन्दन्ति। हरितेभिः। आसऽभिः।
विष्ट्वी। ग्रावाणः। सुऽकृतः। सुऽकृत्यया। होतुः। चित्। पूर्वे। हविःऽअद्यम्। आशत ॥२॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते ग्रावाणः[3] वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति। किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैः अभि क्रन्दन्ति। सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः। किंच सुकृतः शोभनकर्माणः ग्रावाणः विष्ट्वी यज्ञं प्राप्य होतुः देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वे चित् पूर्वमेव अद्यं भक्षणीयं हविः आशत प्राप्नुवन्ति ॥

एते वंदन्त्यविंदन्नना मधु न्यूङ्खयन्ते अधि पक्व आमिषि।
वृक्षस्य शाखामरुणस्य बप्संतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते। वदन्ति। अविंदन्। अना। मधु। नि। ऊङ्खयन्ते। अधि। पक्वे। आमिषि।
वृक्षस्य। शाखाम्। अरुणस्य। बप्संतः। ते। सूभर्वाः। वृषभाः। प्र। ईम्। अराविषुः ॥३॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतः भक्षयन्तः ते सूभर्वाः शोभनभक्षाः वृषभाः प्रेमराविषुः प्रकवन्ति। यथा पक्वे आमिषि अधि आमिषे क्रव्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूङ्खयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् एते ग्रावाणः वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति। किंच मधु मदकरं[4] सोमम् अना आस्येन अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु।
संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत्। वदन्ति। मदिरेण। मन्दिना। इन्द्रम्। क्रोशन्तः। अविदन्। अना। मधु।
सम्ऽरभ्य। धीराः। स्वसृऽभिः। अनर्तिषुः। आऽघोषयन्तः। पृथिवीम्। उपब्दिऽभिः ॥४॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्त एते ग्रावाणः बृहत् अत्यन्तं वदन्ति शब्दायन्ते। किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोमम् अविदन् अलभन्त। किंच संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीराः धृष्टाः सन्तः उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिः अङ्गुलिभिः सह अनर्तिषुः नृत्यन्ति ॥

---

१. त-भ-सोममभिषवार्थं। २. ग-भ५-लिप्ता भवथ; त-तृप्ता अभवन्; भ१.६.८-लिप्ता भवतः; भ२-लिप्सा भवतः; भ४.७-लिप्ता भवत। ३. त-'ग्रावाणः' नास्ति। ४. भ१.२.७-मधुरं।

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।
न्यङ्नि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वितः ॥ ५ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।
न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥ ५ ॥

सुपर्णाः सुपतना ग्रावाणः उप उपलक्ष्य समीपे द्यवि अन्तरिक्षे वाचम् अभिषवशब्दम् अक्रत कुर्वन्ति । किंच आखरे । मृगाणां व्रज आखरः । तस्मिन् इषिराः गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्वितः सूर्यवच्छ्वेतवर्णा द्रप्साः अनर्तिषुः नृत्यन्ति । निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सत् उपरस्य उपलस्य न्यक् अधोमुखं सोमं नि यन्ति निगमयन्ति । किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ ॥ २९ ॥

उग्राइव प्रवहन्तः समायमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः ।
यच्छ्वसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राःऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआयमुः । साकम् । युक्ताः । वृषणः । बिभ्रतः । धुरः ।
यत् । श्वसन्तः । जग्रसानाः । अराविषुः । शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरः धुरं भारं बिभ्रतः धारयन्त एते ग्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः उग्राः उद्गूर्णा[1] अश्वाः इव समायमुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यत् यदा श्वसन्तः अभिषवसमय उत्पतन-निपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता ग्रावाणः जग्रसानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते तदानीम् एषां ग्राव्णां संबन्धी प्रोथथः मुखाच्छब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः । अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिनो मुखाद्धेषाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दश॑ऽकक्ष्येभ्यः । दश॑ऽयोक्त्रेभ्यः । दश॑ऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश॑ । धुरः । दश॑ । युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् ग्राव्णः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्बन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो[2] येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशाभी-शुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः जराविवर्जितान् दश दशभिः धुरः धूर्भिः हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वहद्भ्यः वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् अर्चत स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र

१. त-उद्गूर्णवर्णा । २. ग-त-भ-' दशाङ्गुलयो ' नास्ति ।

यास्कः—‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि। कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि। योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यानमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि। दश धुरो दश युक्ता वहन्तयः। धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा’ (निरु. ३. ९) इति ॥

ते अद्र॑यो॒ दश॑यन्त्रास आ॒शव॒स्तेषा॑मा॒धान॒ं पर्यै॑ति हर्य॒तम् ।

त ऊं सु॒तस्य॑ सो॒म्यस्यान्ध॑सों॒ऽशोः पी॒यूषं॑ प्र॒थम॑स्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्र॑यः । दश॑ऽयन्त्रासः । आ॒शवः॑ । तेषा॑म् । आ॒ऽधान॑म् । परि॑ । ए॒ति॒ । ह॒र्य॒तम् ।

ते । ऊं॒ इति॑ । सु॒तस्य॑ । सो॒म्यस्य॑ । अन्ध॑सः । अं॒शोः । पी॒यूष॑म् । प्र॒थम॑स्य । भे॒जि॒रे॒ ॥ ८ ॥

अद्रयः आदरणीयाः आशवः क्षिप्रकारिणः ते[1] एते[1] प्रकृता ग्रावाणः दशयन्त्रासः दशयन्त्राः। तेषाम् एषां ग्राव्णां संबन्धि यत् आधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म हर्यतं स्पृहणीयं पर्येति परितो गच्छति। ते एते ग्रावाण एव सुतस्य अभिषुतस्य सोम्यस्य सोमस्य[2] संबन्धिनः[2] अंशोः खण्डस्वरूपस्य अन्धसः अन्नस्य पीयूषम् अमृतं[3] प्रथमं[3] भेजिरे[4] ॥

ते सो॒मादो॒ हरी॒ इन्द्र॑स्य निंसते॒ऽंशुं दु॒हन्तो॒ अध्या॑सते॒ गवि॑ ।

तेभि॑र्दु॒ग्धं प॑पि॒वान्त्सो॒म्यं मध्विन्द्रो॑ वर्धते॒ प्रथ॑ते वृषा॒यते॑ ॥ ९ ॥

ते । सो॒म॒ऽअदः॑ । हरी॒ इति॑ । इन्द्र॑स्य । नि॒सते॒ । अं॒शुम् । दु॒हन्तः॑ । अधि॑ । आ॒स॒ते॒ । गवि॑ ।

तेभिः॑ । दु॒ग्धम् । प॒पि॒ऽवान् । सो॒म्यम् । मधु॑ । इन्द्रः॑ । व॒र्ध॒ते॒ । प्रथ॑ते । वृ॒ष॒ऽयते॑ ॥ ९ ॥

सोमादः सोमस्यात्तारः ते प्रकृता[5] एते[6] ग्रावाणः इन्द्रस्य हरी अश्वौ निंसते निक्षन्ति चुम्बन्ति। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। किंच गवि अधिषवणचर्मणि[7] अंशुं सोमं दुहन्तः आसते[8]। किंच इन्द्रः तेभिः तैः दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु अमृतं पपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरो भवति। प्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति। वृषायते वृषेवाचरति ॥

वृषा॑ वो अं॒शुर्न किला॑ रिषाथ॒नेळा॑वन्तः॒ सद॒मित्स्थ॒नाशि॑ताः ।

रै॒वत्ये॑व म॒हसा॒ चार॑वः स्थ॒न यस्य॑ ग्रा॒वाणो॒ अजु॑षध्वमध्व॒रम् ॥ १० ॥

वृषा॑ । वः॒ । अं॒शुः । न । किल॑ । रि॒षा॒थ॒न । इळा॑ऽवन्तः । सद॑म् । इत् । स्थ॒न । आशि॑ताः ।

रै॒वत्या॑ऽइव । म॒हसा॑ । चार॑वः । स्थ॒न । यस्य॑ । ग्रा॒वाणः॑ । अजु॑षध्वम् । अ॒ध्व॒रम् ॥ १० ॥

अंशुः सोमः वः युष्माकं वृषा यज्ञे वर्षिता भविष्यति। यूयमपि न रिषाथन किल न रिष्यथ न[9] शीर्णा[9] भवथ किल। किंच इळावन्तः अन्नवन्त इव यूयं सदमित् सदैव आशिताः भोजिताः[10] स्थन भवथ। किंच रैवत्येव यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् महसा तेजसा युक्ताः चारवः कल्याणाः स्थन भवथ। हे ग्रावाणः यूयं यस्य यजमानस्य अध्वरं यज्ञम् अजुषध्वम् असेवध्वम् ॥　　॥ ३० ॥

---

१. त१.२.७-म४.६.८–ते उ ते। २. ग-त-मु–सोमसंबंधिनः। ३. त१.२.३.७-मु–अमृतं प्रथमस्य; म२–प्रथमममृतं। ४. त–भेजिरे भजंत इति। ५. म–प्रकृष्टा। ६. त-मु–‘एते’ नास्ति। ७. त-म१.२.४.६.८–अभिषवणकर्मणि। ८. म७–अध्यासते। ९. ग–विशीर्णा; म–विस्तीर्णा। १०. त-मु–भोजयिताः।

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।
अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।
अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥ ११ ॥

ᵛअश्रमणाः श्रमणवर्जिताः[१] ᵛअश्रथिताः अन्यैरशिथिलीकृताः ᵛअमृत्यवः अमारिताः ᵛअनातुराः अरोगाः ᵛअजराः जरारहिताः ᵛस्थ भवथ । किंच ᵛअमविष्णवः उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेता[२] हे ग्रावाणः ᵛतृदिलाः अन्येषां भेदकाः ᵛअतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः[३] ᵛसुपीवसः[४] सुबलाः ᵛअतृषिताः तृष्णारहिताः ᵛअतृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।
अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।
अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणः ᵛयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ᵛध्रुवा ᵛएव निश्चला एव ᵛवः युष्माकं ᵛपितरः पितृभूताः पर्वताः ᵛक्षेमकामासः क्षेमकामाः[५] ᵛसदसः सदांसि[६] आत्मना ᵛन ᵛयुञ्जते न संयोजयन्ति[६] । ᵛअजुर्यासः जरारहिताः ᵛहरिषाचः सोमस्य संभक्तारः ᵛहरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः ᵛद्यां दिवं ᵛपृथिवीं च ᵛरवेण अभिषवशब्देन ᵛअशुश्रवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वदन्त्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पाइव घेदुपब्दिभिः ।
वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृञ्चन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जःपाःऽइव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।
वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

ᵛअद्रयः आदरणीया ग्रावाणः ᵛयामन् यामनि गमने ᵛअञ्जस्पाः । अञ्जसा पान्ति[७] रक्षन्तीत्यञ्जस्पाः[७] । तेषां रथानाम् ᵛइव ᵛउपब्दिभिः ᵛतदित् तदेवाभिषवकर्म ᵛविमोचने ᵛघेत्[८] तत्[८] सोमरसविमोचनवेलायामपि ᵛवदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच ᵛबप्सतः सोमं भक्षयन्तो ग्रावाणः ᵛवपन्तः

१. ग-त-म१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उत्क्षेपणापक्षेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उत्क्षेपणापक्षेपणगत्या ता अतृष्णजः; त४.५-उत्क्षेपणापक्षेणगत्यासुपीवसः; त७.८-म१.२.४.८-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता (म४-'ता' नास्ति) अतृष्णजः (म८-अतृजः); म७-उत्क्षेपणवक्षेपणगःत्योपेता । ३. म१.२.७-स्वयमन्योन्याभिन्नाः । ४. ग-त-म१.२.४.६.८-' सुपीवसः ' नास्ति । ५. त-म-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-म५-सदमिषो न युंजते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ द्यां रवेण सदांसि आत्मना न युंजते न संयोजयंति; त-म१.२.४.६.७.८-'सदांस्यात्मना...संयोजयन्ति' नास्ति । ७. ग-याति गच्छंती°, त-म१.२-याति गच्छंती°; म८-याति गच्छती° । ८. ग-त-

धान्याकृतः कृषीवलाः बीजमिव यथा पृञ्चन्ति तद्वत् सोमं पृञ्चन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । न एनं मिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।
वि षू मुञ्चा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चायमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचम् । अक्रत । आ । क्रीळयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।
वि । सु । मुञ्च । सुसुऽवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चायमानाः ॥ १४ ॥

चायमानाः पूज्यमानाः अद्रयः आदरणीया ग्रावाणः अध्वरेऽधि यज्ञे सुते सोमेऽभिषुते मातरं तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः आ क्रीळयो न आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दम् अक्रत कुर्वन्ति । सुषुवुषः सोममभिषुतवतः प्राज्ञः मनीषां स्तुतिं वि मुञ्च विशेषेण[1] मुञ्च[1] । किंच अद्रयः वि वर्तन्ताम् अभिषवशब्दं विमुञ्चन्तु ॥   ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।
धीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रवक्ष्यते ॥

तत्र ' हये जाये ' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—' हये इत्यूनोर्वशीमैळः पुरूरवाः पूर्वोषितात्कामात्[2] पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत्सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इत्युर्वा कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैकवाक्यं शिष्टा उर्वश्याः ' इति । 'हये जाये' 'इषुर्न श्रिये' 'या सुजूर्णिः' ' कदा सूनुः ' ' सुदेवो अद्य ' ' अन्तरिक्षप्रां ' ' सचा यदासु जहतीषु ' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चं ऐळस्य पुरूरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

ऐलोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय[3] प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥
रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा । तां शतवन्तौ मनुजभोग्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥
अत्रान्तर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥
यत्र[4] देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान्स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥
स्त्री भूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इदं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥५॥
जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥
ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान् मुदा ॥७॥

---

१. म–'विशेषेण मुञ्च' नास्ति ।   २. त-म१.२.४.६.८–पूर्वोषितान् कामान् ;   अनु–पूर्वोषितां कामान् ।   ३. त१.२.३.६.७–वैशद्यार्थं । ४. त–तत्र ।

तदेळायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरूरवाः। तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
तल्पादन्यत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम्[1]। सुता उरणकौ त्वं[2] च[2] समीपं कुरु मे द्रुतम् ॥९॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम्। चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयम् ॥१०॥
हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः। उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पकोऽन्यतः[3] ॥११॥
विद्युता दर्शितोऽस्यै[4] स[4] नग्न एव पुरूरवाः। अथ सा दृष्टसमया[5] ह्युर्वशी तु दिवं ययौ[6] ॥१२॥
तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः। कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः। पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरूरवाः ॥१४॥
साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे व्रजेति तम्। इत्युर्वश्यैळसंवादमिममेषोऽप्यसूचयत्[7] ॥१५॥इति॥

अत्र वाजसनेयकम्—'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैळं चकमे तँ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो[8] वैतसेन दण्डेन हतादकामाँ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति। सा हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्माद्गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वयुरणा शयन उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः। सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच। अथ हायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनँ[9] स्याद्यत्राहँ स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताँ स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रँ समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे। तँ हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः। ताँ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसा' (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये। जाये। मनसा। तिष्ठ। घोरे। वचांसि। मिश्रा। कृणवावहै। नु।
न। नौ। मन्त्राः। अनुदितासः। एते। मयः। करन्। परऽतरे। चन। अहन् ॥ १ ॥

पुरूरवसो[10] वाक्यम्। जायां पश्यन् वदति। vहये हे vघोरे। अस्माकं दुःखजनकत्वात्। घोरकारिणि vजाये vमनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती vतिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस। हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः। किमर्थं संस्थानमिति तत्राह। vवचांसि वाक्यानि मिश्राणि[11] उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि vनु अद्य क्षिप्रं वा vकृणवावहै करवावहै। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। किमर्थं वचसः करणमिति[12] चेदुच्यते। vनौ आवयोः vमन्त्राः रहस्यार्थाः vएते विवक्षिताः vअनुदितासः अव्याहृियमाणाः[13] परस्परमसंभाष्यमाणा गुम्फिताः सन्तः vपरतरे vचनाहन्। चनेति निपातसमुदायश्चार्थे। अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि vमयः। सुखनामैतत्। सुखं vन vकरन् कुर्वन्ति[14]। अतः कृणवावहा इति॥

---

१. त१.३.४.५.७–तथागतं; त२.६.८-म१.२.८–तथागतां। २. त१.२.३.६–त्वस्य। ३. त१.२.३.६.७–जल्पको नृपः; त४.४–जल्पको नृपा। ४. म२–दर्शिता रात्रौ। ५. म५–नष्टसमया। ६. म२–गता। ७. म५–"संवादमितिहासोप्य°। ८. त१-म२.८–माह्नो श्नथयो। ९. म५–कथं नु तदजनं। १०. त-मु–हये जाये पुरूरवसो। ११. ग–मिश्रा मिश्राणि। १२. त१.६.७.८-म–कारणमिति। १३. त–अव्याक्रियमाणाः। १४. ग-त४–न कुर्वंति।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उषसाम् । अग्रियाऽइव ।
पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वातःऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । ˇएना एतया ˇवाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया ˇकिं ˇकृणव किं करवाव । ˇअहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् ˇप्राक्रमिषम् अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः । ˇउषसामग्रियेव । बह्वीनामुषसां मध्येऽग्र्याग्रे भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमयासिति । यस्मादेवं तस्माद्धे ˇपुरूरवः त्वं ˇपुनः अस्मत्सकाशात् ˇअस्तं गृहं ˇपरेहि परागच्छ । मा मय्यभिलाषं कार्षीः । स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । ˇअहं ˇवातइव वायुरिव ˇदुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा ˇअस्मि । 'दुरापा वा अहं त्वयैतदस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । ˇइषुधेः । इषवो धीयन्तेऽस्मिन्नितीषुधि-र्निषङ्गः । ततः सकाशात् ˇइषुः ˇअसना असनाय प्रक्षेप्तुं[1] ˇन भवति ˇश्रिये विजयार्थम् । त्वद्विर-हाद्युद्धस्य बुद्धावप्यनिधानात् । तथा ˇरंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् ˇगोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता ˇन अभवम् । तथा ˇशतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किंच ˇअवीरे वीरवर्जिते ˇक्रतौ[2] राजकर्मणि सति ˇन ˇवि ˇदविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच ˇधुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः ˇउरा उरौ । 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या डादेशः । विस्तीर्णे संग्रामे ˇमायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजि०' इत्यादिनोण् । सिंहनादं ˇन ˇचितयन्त न बुध्यन्ते । 'चिती संज्ञाने' । अस्माण्णिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपध-गुणाभावः । छान्दसो लङ्[3] ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यन्तिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्नथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं[4] चोर्वशीवाक्यम्[5] । आद्येन[6] पुरात्मना कृतमुषसे[6] निवेदयति । हे ˇउषः ˇसा इयमुर्वशी ˇवसु वासकं ˇवयः अन्नं ˇश्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे ˇदधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे

---

१. ग-त३.४.५-भ-'प्रक्षेप्तुं' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तुं । २. भ-'क्रतौ' नास्ति । ३. त-लुङ्; भ-लुङ् । ४. त-मु-इयमुत्तरा । ५. त-मु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना कृतमुषसे; त-आद्येन पुत्रात्मना कृतमुषसे; भ७-आद्येन पुरातनकृतमुषसे ।

स्थिता ᵛयदि पतिं ᵛवष्टि कामयते तदा ᵛअन्तिगृहात्। स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम्। तस्माद्गृहात्सोर्वशी ᵛअस्तं पतिगृहं ᵛननक्षे व्याप्नोति। ᵛयस्मिन्[1] गृहे ᵛचाकन् कामयत उर्वशी। सा[2] चोर्वशी[2] ᵛदिवा ᵛनक्तम् अहनि रात्रौ च ᵛवैतसेन। 'शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम्। पुंस्प्रजननेन ᵛश्नथिता ताडिता च[3] भवति। एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्व१स्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः। स्म। मा। अह्नः। श्नथयः। वैतसेन। उत। स्म। मे। अव्यत्यै। पृणासि।
पुरूरवः। अनु। ते। केतम्। आयम्। राजा। मे। वीर। तन्वः। तत्। आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती। हे पुरूरवः त्वं ᵛमा माम् ᵛअह्नः अहनि ᵛवैतसेन दण्डेन पुंव्यञ्जनेन ᵛत्रिः त्रिवारम्। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५.४.१८)। ᵛश्नथयः ᵛस्म। अश्नथयः अताडयः। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी। ᵛउत अपि च। ᵛस्म इति पूरणः। ᵛअव्यत्यै। सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती। न तादृश्यव्यती। तस्यै ᵛमे मह्यं ᵛपृणासि पूरयसि। एवं बुद्ध्या हे ᵛपुरूरवः ᵛते तव ᵛकेतं गृहम् ᵛअनु ᵛआयम् अन्वगमं पूर्वम्। हे ᵛवीर ᵛराजा त्वं च ᵛमे मम ᵛतन्वः शरीरस्य ᵛतत् तदा ᵛआसीः अभवः। सुखयितेति शेषः। परमप्येवं[4] मन्तव्यं[4] किमिति कातरो[5] भवसीत्युवाच ॥ ॥१॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः।
ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या। सुऽजूर्णिः। श्रेणिः। सुम्नेऽआपिः। ह्रदेऽचक्षुः। न। ग्रन्थिनी। चरण्युः।
ताः। अञ्जयः। अरुणयः। न। सस्रुः। श्रिये। गावः। न। धेनवः। अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरूरवसो वाक्यम्। ᵛया ᵛसुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या ᵛश्रेणिः या ᵛसुम्नआपिः या ᵛह्रदेचक्षुः। नकारः समुच्चये। ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ᵛग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती ᵛचरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम। यद्वा। ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभूताप्सरोनामधेयम्। या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम[6]। ᵛताः अप्सरसः ᵛअञ्जयः आभरणोपेताः ᵛअरुणयः अरुणवर्णाः ᵛन ᵛसस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति। ᵛश्रिये श्रयणाय ᵛधेनवः नवप्रसूताः ᵛगावो ᵛन गाव इव। आश्रयार्थं[7] यथा गावः ᵛअनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम्। अस्मिन्। जायमाने। आसत। ग्नाः। उत। ईम्। अवर्धन्। नद्यः। स्वऽगूर्ताः।
महे। यत्। त्वा। पुरूरवः। रणाय। अवर्धयन्। दस्युऽहत्याय। देवाः ॥ ७ ॥

१. त-मु-तस्मिन्। २. त१.२.३.६.७-पुरुरवसो वाचं; त४.५-पुरुरवसा चोर्वशी। ३ ग-त-'च' नास्ति। ४. ग-म-परमप्युपरंतव्यं। ५. म१-कामतरो; म४-कामवशो; म७-कामुकतरो। ६. ग-आजगाम। ७. ग-म-मु-आशिरार्थं।

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । अस्मिन् पुरूरवसि जायमाने सति[1] ग्नाः अप्सरसो देववेश्या अपि सम् आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने[2] सति ग्ना देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । उत अपि च ईम् एनं पुरूरवसं स्वगूर्ताः स्वयं-गामिन्यः नद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे पुरूरवः यत् यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय[3] देवाः त्वाम् अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥८॥

इदमादित्रीण्यैकवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । यत् यदा सचा सहायभूतः पुरूरवाः अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ताः अप्सरसः मत् मत्तः अप अपसृत्य अत्रसन् । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । तरसन्ती भुज्युः[4] न[4] । तरसनाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याघ्राद्भीता पलायते । किंच रथस्पृशो नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा[5] ते[5] पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥९॥

यत् यदा आसु अमृतासु अप्सरःसु मर्तः मनुष्यः पुरूरवाः निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीभिः वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च सं पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ताः अप्सरसः आतयः आतिभूतास्तदानीं स्वाः तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुम्भत न प्रकाश-यन्ति । अश्वासो न अश्वा इव क्रीळयः संक्रीडमानाः दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्का भक्षयन्तः । ते यथा चापलत्वेन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखादूरुते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥१०॥

---

१. ग-त१.२.६.७.८-म४.५.६.८-वर्धमाने; त३-मु-'सति' नास्ति; म२-सति वर्धमाने । २. त१.२.३.६.७.८-म२.६.८-प्रहृद्यमाने; त४.५-प्रवर्तमाने । ३. ग-त-दस्युहननाय च । ४. त३.७-न भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वर्शीं स्तौति। ᵛया उर्वशी ᵛविद्युन्न विद्युदिव ᵛपतन्ती गच्छन्ती ᵛदविद्योत् द्योतते। किं कुर्वती। ᵛअप्या। अप इत्यन्तरिक्षनाम। तत्संबन्धीनि व्याप्तानि[1] वा[1] ᵛकाम्यानि अस्मदभिमतान्युदकानि वा ᵛमे मह्यं ᵛभरन्ती संपादयन्ती। यदा आगतायास्तस्याः सकाशात्[2] ᵛअपः व्याप्तः कर्मसु कर्मवान्[3] वा ᵛनर्यः[3] नरेभ्यो हितः ᵛसुजातः सुजननः पुत्रः ᵛजनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं मम[4] ᵛउर्वशी[4] ᵛदीर्घमायुः ᵛप्र ᵛतिरत प्रवर्धयति। 'प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः॥ ॥ २॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि॥ ११॥

जज्ञिषे। इत्था। गोऽपीथ्याय। हि। दधाथ। तत्। पुरूरवः। मे। ओजः।
अशासम्। त्वा। विदुषी। सस्मिन्। अहन्।
न। मे। आ। अशृणोः। किम्। अभुक्। वदासि॥ ११॥

ᵛइत्था इत्थं ᵛगोपीथ्याय। गौः पृथिवी। पीथं पालनम्। स्वार्थिकस्तद्धितः। भूमेः रक्षणाय ᵛजज्ञिषे ᵛहि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण। 'आत्मा वै पुत्रनामा' इति श्रुतेः। पुनस्तदेवाह। हे ᵛपुरूरवः ᵛमे ममोदरे मयि ᵛओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं ᵛदधाथ[5] मयि निहितवानसि। ᵛतत् तथास्तु। अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह। अहं ᵛविदुषी भावि कार्यं जानती[6] ᵛसस्मिन्नहन्[7] सर्वस्मिन्नहनि त्वया[8] कर्तव्यं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअशासं शिक्षितवत्यस्मि। त्वं ᵛमे मम वचनं ᵛन ᵛआशृणोः न शृणोषि। ᵛकिं त्वम् ᵛअभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् ᵛवदासि[9] हये जाय इत्यादिकरूपं प्रलापम्। वदेर्लेट्याडागमः। दिवसे[10] त्रिवारं वभस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्योत्पादनपर्यन्तं[11] वसामि नग्नं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः 'उर्वशी ह्यप्सराः पुरूरवसमैळं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दण्डेन' (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम्॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन्।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत्॥ १२॥

कदा। सूनुः। पितरम्। जातः। इच्छात्। चक्रन्। न। अश्रु। वर्तयत्। विऽजानन्।
कः। दंपती इति दम्ऽपती। सऽमनसा। वि। यूयोत्।
अध। यत्। अग्निः। श्वशुरेषु। दीदयत्॥ १२॥

---

१. त–आप्यानि; मु–अप्यानि। २. ग४–म५–सकाशाद्यदि; त१.२.३.६.८–म१.४–सकाशाद्यद्वि; त४–सकाशादादि; त७–सकाशाद्यद्वि; म२.६.७–सकाशाद्यद्धि। ३. ग१.२–कृतवान्वा नर्यो; त१.२.३.६–नवान्नर्यो; त४–कर्मवान्ना नर्यो; ग४–नवा नर्यो; त७–तव त्वां नर्यो; त८–म१.२.४.६.८–तवान्वा नर्यो; म७–श्रवतन्वा नर्यो। ४. त–प्रोर्वशी। ५. ग–त–मु–दधाथ निदधाथ। ६. ग–त–म–जानती त्वं। ७. ग४–त्वनस्मिन्नहन्; त२.६–त्वंस्मिन्नहन्; त३.४.५–त्वमस्मिन्नहन्। ८. त–मु–त्वया यत्। ९. ग–त४.५–म५–वदासि वदसि; त८–म२.८–वदासि। १०. ग–त–म–अहनि दिवसे। ११. त१.२.३.६.७–

इदं पुरूरवसो वाक्यम्। कदा कस्मिन् काले सूनुः त्वदुदरजातः सन् पितरं माम् इच्छात् इच्छेत्। 'इषु इच्छायाम्'। लेटि अपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। कदा वा विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः अश्रु वर्तयन्[1]। वेति चार्थे। किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ समनस्कौ[2] दंपती जायापती त्वां मां च वि यूयोत् विश्लेषयेत्। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः। अध अधुना यत् यदा अग्निः तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते। दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति[3] नैरुक्तो धातुः॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्ये शिवायै।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः॥ १३॥

प्रति। ब्रवाणि। वर्तयते। अश्रु। चक्रन्। न। क्रन्दत्। आऽध्ये। शिवायै।
प्र। तत्। ते। हिनव। यत्। ते। अस्मे इति।
परा। इहि। अस्तम्। नहि। मूर। मा। आपः॥ १३॥

इदमुर्वशीवाक्यम्। हे पुरूरवः त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि। त्वदुदरस्थम्[4] अश्रु बाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति। आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति चक्रन् रुदन्नश्रूणि विमुञ्चन् न क्रन्दन्। नकारश्चार्थे। रोदिष्यति चेत्यर्थः। तत् त्वदपत्यं ते तुभ्यं प्र हिनव प्रहिणोमि यत् अपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितम्। त्वं परेह्यस्तम्। अस्तमिति गृहनाम। स्वगृहं प्रतिगच्छ। हे मूर मूढ मा मां नहि आपः न प्राप्नोषि। हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः। गुणः। अन्त्यलोपश्छान्दसः। बहुलवचनादडभावः। आपः। 'आप्लृ व्याप्तौ'। लिटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो णल्॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः॥ १४॥

सुऽदेवः। अद्य। प्रऽपतेत्। अनावृत्। पराऽवतम्। परमाम्। गन्तवै। ऊँ इति।
अध। शयीत। निःऽऋतेः। उपऽस्थे। अध। एनम्। वृकाः। रभसासः। अद्युः॥ १४॥

अथ परिद्यूनः पुरूरवा उवाच। सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः अद्य प्रपतेत्। अत्रैव प्रपततु। अथवा अनावृत् अनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात्। अध अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे शयीत शयनं कुर्यात्। यद्वा। निर्ऋतिः पापदेवता। तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः। अध अथवा एनं वृकाः आरण्याः श्वानः रभसासः[5] वेगवन्तः अद्युः भक्षयन्तु। अत्र वाजसनेयकं— 'सुदेवोऽद्योद्बन्धीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ८) इति॥

---

१. ग-त७-वर्तयन् वर्तयेत्; त१.२.६.८-भ-वर्तयन् वर्तयेत। २. ग-त-भ-मु-'समनस्कौ' नास्ति। ३. त४-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि अददीदिदिति दीप्तिकर्मेति। ४. ग.त१.२.३.६.७.८-भ-त्वदपत्यं; त४.५-यदपत्यं। ५. त-रभसासो रभसः।

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे ᵛपुरूरवः त्वं ᵛमा ᵛमृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि । म्रियतेर्लुङि थासि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । तथा ᵛमा ᵛप्र ᵛपप्तः अत्रैव पतनं मा कार्षीः । पतेर्लुङि लृदित्वात् 'पुषादि॰' इत्यादिना च्लेरङ् । 'पतः पुम्' इति पुम् । तथा ᵛत्वा त्वाम् ᵛअशिवासः अशुभाः ᵛवृकासः वृकाः ᵛमा ᵛउ ᵛक्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमित्येवमस्मदु-पर्याग्रहं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (पा. सू. २. ४. ३७) इति घस्लादेशः । 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । 'गमहन॰' इत्यादिनोपधालोपः । 'शासिवसि॰' इत्यादिना षत्वम् । 'खरि च' इति चर्त्वम् । बाहुलकादडभावः । अथ[1] स्वस्नेहस्यासारतामाह[1] । ᵛस्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि ᵛसख्यानि ᵛन ᵛवै ᵛसन्ति । न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । ᵛएता एतानि सख्यानि ᵛसालावृकाणां ᵛहृदयानि तेषां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं—'मैतदादृथा न वै स्त्रैणँ सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ९) इति ॥ ॥ ३ ॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः । चतस्रः ।
घृतस्य । स्तोकम् । सकृत् । अह्नः । आश्नाम् । तात् । एव । इदम् । ततृपाणा । चरामि ॥ १६ ॥

ᵛयत् यदा ᵛविरूपा[2] मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपा वा ᵛमर्त्येषु मनुष्येषु ᵛअचरं तदानीं ᵛरात्रीः प्ररमयित्रीः ᵛचतस्रः ᵛशरदः ᵛअवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तदानीं ᵛघृतस्य ᵛस्तोकं ᵛसकृदह्न ᵛआश्नाम् । ᵛतादेव तेनैव स्तोकेनाहम् ᵛइदं संप्रति ᵛतातृपाणा तृप्ता सती ᵛचरामि ॥

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षऽप्राम् । रजसः । विऽमानीम् । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।
उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

ᵛअन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा ᵛरजसः रञ्जकस्योदकस्य ᵛविमानीं निर्मात्रीम् ᵛउर्वशीं ᵛवसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् ᵛउप ᵛशिक्षामि वशं नयामि । ᵛसुकृतस्य शोभनकर्मणः ᵛरातिः दाता पुरूरवाः ᵛत्वा त्वाम् ᵛउप ᵛतिष्ठात् उपतिष्ठतु । ᵛमे ᵛहृदयं ᵛतप्यते[3] । अतो ᵛनि ᵛवर्तस्व । एवं राजोवाच[3] ॥

---

१. त-मु-अथास्य स्नेहस्या' । २. त-मु-विरूपा परं । ३. म-' तप्यते...राजोवाच ' नास्ति ।

इति॑ त्वा दे॒वा इ॒म आ॑हुरैळ॒ यथे॑मे॒तद्भव॑सि मृ॒त्युब॑न्धुः ।
प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषा॑ यजाति स्व॒र्ग उ॒ त्वमपि॑ मादयासे ॥ १८ ॥

इति॑ । त्वा॒ । दे॒वाः । इ॒मे । आ॒हुः॒ । ऐ॒ळ॒ । यथा॑ । ई॒म् । ए॒तत् । भव॑सि । मृ॒त्युऽब॑न्धुः ।
प्र॒ऽजा । ते॒ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जा॒ति॒ । स्वः॒ऽगे । ऊँ॒ इति॑ । त्वम् । अपि॑ । मा॒द॒या॒से॒ ॥१८॥

हे[1] ऐळ पुरूरवः त्वा त्वाम् इमे देवाः इति आहुः । मृत्युबन्धुः मृत्योः[1] बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्नुवंस्त्वं यथेम् यथा एतद्भवसि[2] भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं[3] ते तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि । स्वर्गे उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति[4] सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच ॥　　॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । बरुर्नामाङ्गिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः । इन्द्रस्याश्वौ हरी । तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते सर्वांना बरुः सर्वहरिर्वैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबन्तम्[5]' इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते महे ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । षोडशिशस्त्रेऽप्यावपस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते॑ म॒हे वि॒दथे॑ शंसिषं॒ हरी॒ प्र ते॑ वन्वे व॒नुषो॑ हर्य॒तं मद॑म् ।
घृ॒तं न यो हरि॑भि॒श्चारु॒ सेच॑त॒ आ त्वा॑ विशन्तु॒ हरि॑वर्पसं॒ गिरः॑ ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । म॒हे । वि॒दथे॑ । शं॒सि॒ष॒म् । हरी॒ इति॑ । प्र । ते॒ । व॒न्वे॒ । व॒नुषः॑ । ह॒र्यत॑म् । मद॑म् ।
घृ॒तम् । न । यः । हरि॑ऽभिः । चारु॑ । सेच॑ते । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । हरि॑ऽवर्पसम् । गिरः॑ ॥१॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्र शंसिषम् अशंसिषम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव हर्यतम् । 'हर्य गतिकान्त्योः' । तस्मादौणादिकोऽतच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मदं प्र वन्वे प्रयाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः मघानं[6] गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुप्लुतमुदकं सेचते वर्षति तं तादृशं हरिवर्पसम् । वर्प इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वाम् आ विशन्तु गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरिं॒ हि योनि॑म॒भि ये स॒मस्व॑रन् हि॒न्वन्तो॒ हरी॑ दि॒व्यं यथा॒ सदः॑ ।
आ यं पृ॒णन्ति॒ हरि॑भि॒र्न धे॒नव॒ इन्द्रा॑य शू॒षं हरि॑वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरि॑म् । हि । योनि॑म् । अ॒भि । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । हि॒न्वन्तः॑ । हरी॒ इति॑ । दि॒व्यम् । यथा॑ । सदः॑ ।
आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । हरि॑ऽभिः । न । धे॒नवः॑ । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । हरि॑ऽवन्तम् । अ॒र्च॒त॒ ॥२॥

---

१. म–'हे ... ... मृत्योः' नास्ति । २. त–एतद्भवति । ३. त–जायमानाः । ४. त–भवति । ५. त१.२.३.६.८–म१.२.४.७.८–°स्तुतिस्त्रिष्टुबन्तं । ६. त–म१.४.५.६.८–मेघान्; त१.२.३.७–मेघानं; त६.८–मघानं; म२–मघोन् ।

ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् हरिम् अश्वम् अभि समस्वरन्। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। अभिसंस्तुवन्ति। किं कुर्वन्तः। दिव्यं देवसंबन्धि सदः यागगृहं यथा प्रेरयन्तीन्द्रं तथा हरी अश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः। सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति अतः स्तोतॄणां हरिप्रेरणत्वम्। यद्वा[1]। दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा[2] तथा[2] हरी[3] स्तुतिभिर्हिन्वन्तः प्रेरयन्तः। यम् इन्द्रम् धेनवः नवप्रसूता गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः। अत्र पुरस्तादुपाचारोऽपि नकार उपमार्थीयः। हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः आ पृणन्ति पूरयन्ति च[4]। तथा यूयमपि इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषं बलम् अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः।
द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे॥ ३॥

सः। अस्य। वज्रः। हरितः। यः। आयसः। हरिः। निऽकामः। हरिः। आ। गभस्त्योः।
द्युम्नी। सुऽशिप्रः। हरिमन्युऽसायकः। इन्द्रे। नि। रूपा। हरिता। मिमिक्षिरे॥ ३॥

अस्य इन्द्रस्य सः[5] वज्रः हरितः हरितवर्णः यः आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः। स च हरिः[6] हरितवर्णो वज्रः निकामः नितरां कमनीयः। सः आ हन्ता शत्रूणाम्। तादृशो वज्रः गभस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः। अयमिन्द्रः द्युम्नी। द्युम्नं द्योतमानं धनम्। तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुः हरिमन्युसायकः। यस्य मन्युः[7] सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति। यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति। किं बहुना। इन्द्रे रूपा रूपाणि सर्वाणि हरिता हरितानि नि मिमिक्षिरे निषिक्तानि बभूवुः। मिहेः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम्॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंह्या।
तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिंभरः॥ ४॥

दिवि। न। केतुः। अधि। धायि। हर्यतः। विव्यचत्। वज्रः। हरितः। न। रंह्या।
तुदत्। अहिम्। हरिऽशिप्रः। यः। आयसः। सहस्रऽशोकाः। अभवत्। हरिम्ऽभरः॥ ४॥

दिवि अन्तरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमयमिन्द्रः अधि धायि अध्यधायि[8] स्तोतृभिरधिनिहितः। किंचेन्द्रस्य वज्रः हर्यतः स्पृहणीयः सन् विव्यचत् व्याप्नोति[9] व्याप्तव्यं शत्रुसंघम्। तत्र दृष्टान्तः। हरितो न हरितवर्णा अध्वाहर्तारो[10] वाश्वा आदित्यसंबन्धिनः। ते यथा रंह्या रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यम्। यः अस्य वज्रः आयसः अयोविकारः अहिं वृत्रं मेघं वा तुदत् हिनस्ति। योऽयं[11] महानुभावः हरिशिप्रः सोमपानरभसेन[12] हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा हरिंभरः हर्योर्भर्तेन्द्रः[13] सहस्रशोकाः अभवत्। 'शुच दीप्तौ'। अपरिमितदीप्तिर्भवति॥

---

१. ग–यद्वा यथा। २. ग-त-भ–प्राप्नुयात्तथा। ३. त-भ–हरी रथाय। ४. ग–आप्रीणयंति वा; त४.५.८-भ१.२.४.६.८–वा; त१.२.३.६.७-मु–'च' नास्ति। ५. त-भ–'सः' नास्ति। ६. त-भ–'हरिः' नास्ति। ७. ग-त-भ–'मन्युः' नास्ति। ८. त१.२.३.६.७.८-भ–'अध्यधायि' नास्ति। ९. त१.२.३.६.७.८-भ२.६.८-मु–विव्याप्नोति। १०. ग-भ२.८–असाध्वाहर्तारो, त४.५–असाधा; भ६–अस्याध्वाहर्तारो। ११. ग–सोयं। १२. त४.५–°रसेन। १३. ग-भ–हर्या भर्तेंद्रः।

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।
त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य१मसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।
त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वंत्वं[1] त्वमेव सर्वत्र यज्ञे अहर्यथाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वम् । पूर्वेभिः पूर्वतनैः यज्वभिः यजमानैः उपस्तुतः सन् । हे हरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र त्वं तव । स्वभूतमिति शेषः । विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा उक्थ्यं प्रशस्यम् असामि असाधारणमसमं कृत्स्नं हर्यतं कान्तं राधः अन्नं हविर्लक्षणं हर्यसि कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।
पुरूण्यस्मै सवनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।
पुरूणि । अस्मै । सवनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा हरी हरितवर्णावश्वौ मन्दिनं मोदमानं स्तोम्यं स्तुत्यर्हं वज्रिणम् इन्द्रं मदे निमित्ते[2] रथे वहतः धारयतः[3] । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः। अस्मै हर्यते कान्ताय इन्द्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयः हरितवर्णाः सोमाः दधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

अरम् अलं पर्याप्तं कामाय इन्द्रकामनाय हरयः हरितवर्णाः सोमाः दधन्विरे । ते च हरयः स्थिराय युद्धेऽपलायितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् प्रेरयन्ति । यः अर्वद्भिः अरणकुशलैः हरिभिः अश्वैः जोषं शूरैः सेव्यं संग्रामम् ईयते गच्छति सः रथः अस्य इन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् आनशे व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्धरी ॥ ८ ॥

---

१. त-मु-त्वं । २. त४.५-मदनिमित्ते । ३. त४.५-प्रापयतः ।

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।
अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

"हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः "हरिकेशः "हरितवर्णकेशः "आयसः अयोमयहृदयः[1] । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः "यः इन्द्रः "तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे "हरिपाः हरितवर्णसोमपाः "अवर्धत वर्धते "यः च "अर्वद्भिः गन्तृभिः "हरिभिः अश्वैः सोमैर्वा "वाजिनीवसुः । वाजिनमन्नं हविर्लक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः "हरी रथे योजयित्वा "विश्वा विश्वानि सर्वाणि "दुरिता अस्माकं दुरितानि "पारिषत् पारयतु[2] । पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।
प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्धरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

स्रुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः ।
प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

"यस्य इन्द्रस्य "हरिणी हरितवर्णावश्वौ "विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । "स्रुवेव । यथा स्रुवा स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च "हरिणी हरितवर्णे "शिप्रे हनू "वाजाय सोमलक्षणायान्नाय "दविध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रत्तस्य[3] सोमस्य प्रीत्या[4] चलतः[5] । तथा "यत् यदा "कृते संस्कृते "चमसे वर्तमानं "मदस्य मदकरं "हर्यतस्य कान्तम् "अन्धसः अन्नं सोमं "पीत्वा "हरी अश्वौ "प्र "मर्मृजत् प्रमार्ष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सद्म हर्यतस्य पस्त्योरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।
मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्म । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।
मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

"उत अपि च "हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य "सद्म सदनं "पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् "अत्यो "न अश्व इव "वाजं संग्रामं "हरिवान् अश्ववान् "अचिक्रदत् गच्छति । तथा "हि यस्माद्धे इन्द्र त्वां "मही महती "धिषणा स्तुतिः "ओजसा बलेन युक्तमिन्द्रम् "अहर्यत् कामयते । "चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र "हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य[5] "बृहत् महत् "वयः अन्नम् "आ "दधिषे धारयसि[6] । आप्रयच्छसि । "चित् इति पूरणः ॥　॥ ६ ॥

---

१. त१.२.३.६.७-मु-°हृदयोस्य । २. त-म-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रियौ चलतः; त-प्रिया चलतः; म१.७-प्रियवलजः; म२.४-प्रियवलतः; म६-प्रियावलतः; म८-प्रियावलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. ग-त१२३६७-म-मु-'धारयसि' नास्ति ।

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नव्यंनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।
प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महिऽत्वा । नव्यम्ऽनव्यम् । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियम् ।
प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ˇहर्यमाणः कामयमानः ˇमहित्वा महत्त्वेन ˇरोदसी द्यावापृथिव्यौ ˇआ । पूरयसीति शेषः । तथा ˇनव्यंनव्यं नवतरं ˇप्रियं प्रियकरं ˇमन्म मननीयं स्तोत्रं ˇनु क्षिप्रं ˇहर्यसि कामयसे । हे ˇअसुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्थीयो रः । तादृशेन्द्र ˇगोः । जात्येकवचनम् । गवां ˇहर्यतं स्पृहणीयं ˇपस्त्यं गृहं गोरुदकस्योत्पत्तिस्थानं स्थानं वा ˇहरये उदकस्य हर्त्रे ˇसूर्याय ˇप्र प्रकर्षेण ˇआविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिशिप्रमिन्द्र ।
पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्यन्यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रऽयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिऽशिप्रम् । इन्द्र ।
पिब । यथा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञम् । सधऽमादे । दशऽओणिम् ॥ १२ ॥

हे ˇइन्द्र ˇहरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं ˇत्वा त्वां ˇहर्यन्तं यज्ञं कामयमानं ˇप्रयुजः रथे प्रयुक्ता अश्वाः ˇरथे स्थापयित्वा ˇजनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं[1] ˇवहन्तु[2] प्रापयन्तु । ˇयथा येन प्रकारेण ˇप्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं ˇमध्वः मधु सोमरसं ˇयज्ञं यागसाधनं ˇदशोणिम् । ओणयोऽङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं ˇहर्यन् कामयमानः सन् ˇपिब पिबसि ˇसधमादे संग्रामे[3] जयार्थं[3] तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥

'अपाः पूर्वेषाम्' इत्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितं च—'एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।
ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषञ्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सवनम् । केवलम् । ते ।
ममद्धि । सोमम् । मधुऽमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र[4] ˇसुतानाम् अभिषुतानां ˇपूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठ्यावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् ˇअपाः अपिबः । हे ˇहरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । 'ताभ्यामेव हरति' इति ब्राह्मणम् । ˇअथो अपि च ˇइदं माध्यंदिनं ˇसवनं ˇकेवलं ˇते तवैवासाधारणम् । 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' (ऋ. सं.

---

१. त४.५–यजमाना° । २. ग-त-म-सु–प्रति वहंतु । ३. त-म–संग्रामजयार्थं । ४. ग-त-सु–इंद्र त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम्। तस्मिन् सवने हे ᵛइन्द्र ᵛमधुमन्तं माधुर्योपेतं ᵛसोमं ᵛममद्धि पिब। आस्वादयेत्यर्थः। मदिरत्रास्वादनकर्मा। पिबन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः। ᵛसत्रा ᵛवृषन्। सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः। हे भूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ᵛजठर ᵛआ ᵛवृषस्व आसिञ्चस्व ॥ ॥७॥

'या ओषधीः' इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम्। अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम्। आनुष्टुभमोषधिदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'या ओषधीस्त्र्यधिकाथर्वणो भिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभम्' इति। दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत्। सूत्रितं च—'ओषधिसूक्तेन चाप्लाव्यानुमृजेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः। ओषधीः। पूर्वाः। जाताः। देवेभ्यः। त्रिऽयुगम्। पुरा।
मनै। नु। बभ्रूणाम्। अहम्। शतम्। धामानि। सप्त। च ॥ १ ॥

ᵛयाः ᵛओषधीः ओषधयः ᵛपूर्वाः पुरातन्यः ᵛजाताः उत्पन्नाः। केभ्यः सकाशात्। ᵛदेवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः। यद्वा। देवा द्योतमाना ऋतवः। तेभ्यः। कस्मिन् काले। ᵛत्रियुगं त्रिषु[1] युगेषु[1]। विशेषेण[2] प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वस्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितम्। अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः। ᵛअहं ᵛबभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां ᵛशतं ᵛसप्त ᵛच ᵛधामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि[3] स्थानानि ᵛनु क्षिप्रं ᵛमनै मन्ये। संभावयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकं—'या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सोम्या ओषधय औषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्घः[4] शतवीर्य एतानि हास्य तानि* शतं धामानि सप्त चेति। य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाह' (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति। अत्र निरुक्तं च—'या ओषधयः[4] पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति। जन्मान्यत्राभिप्रेतानि[5] सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति' (निरु. ९.२८) इति॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम्। वः। अम्ब। धामानि। सहस्रम्। उत। वः। रुहः।
अध। शतऽक्रत्वः। यूयम्। इमम्। मे। अगदम्। कृत ॥ २ ॥

हे ᵛअम्ब मातर ओषधयः ᵛवः युष्माकं ᵛधामानि स्थानानि जन्मानि वा ᵛशतम् अपरिमितानि। ᵛउत अपि च ᵛवः युष्माकं ᵛरुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ᵛसहस्रम् अपरिमितः[6]। ᵛअध अपि च हे ᵛशतक्रत्वः शतकर्माणः ᵛयूयमिमं ᵛमे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तम् ᵛअगदम्। गदो रोगः। तद्रहितं ᵛकृत कुरुत ॥

---

१. त-म-त्रियुगेषु। २. त-म२.४.६.८-विशेष°। ३. ग-त-मु-अनुलेपसंमार्जनाभिषेक°। ४. भ-'शतार्घः ... ... ओषधयः' नास्ति। * त-मु-'तानि' नास्ति। ५. त४.५-स्थानान्यत्रा°। ६. ग-त-म-मु-अपरिमितं।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

हे ओषधीः ओषधयः प्रति मोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयम् । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः । किंच अश्वाइव अभ्नुवाना हया इव सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः वीरुधः विरोहन्त्यः पारयिष्ण्वः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।
सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

हे ओषधीः ओषधयः देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्धितकारित्वान्मातृत्वोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यः वः युष्माकं संबन्धिनं भिषजं तत् वक्ष्यमाणम् इति इत्थम् उप ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषध्यर्थमहम् अश्वं गां वासः अंशुकं किं बहुना आत्मानम् अपि हे पुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः वः युष्माकम् अश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा वः युष्माकं पर्णे पलाशे वसतिः निवासः कृता । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत्पर्णस्य पर्णत्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणात्पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच गोभाज इत्किल गवां भाजयित्र्य एव असथ भवथ खलु । यत् यदि सनवथ संभजध्वे पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । 'षण संभक्तौ' । लेट्यडागमः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः शब्वेति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । सम्ऽअग्मत । राजानः । समितौऽइव ।
विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ॥ ६ ॥

ᵛयत्र यस्मिन् देशे ᵛओषधीः ओषधयः[1] ᵛसमग्मत संगच्छन्ते[2]। ᵛराजानः ᵛसमिताविव संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत्। तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र ᵛविप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः ᵛसः ᵛभिषक् ᵛउच्यते ᵛरक्षोहा रक्षोहन्ता। ᵛअमीवचातनः। अमीवा व्याधिः। तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता[3] च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम्।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीम्। सोमऽवतीम्। ऊर्जयन्तीम्। उत्ऽओजसम्।

आ। अवित्सि। सर्वाः। ओषधीः। अस्मै। अरिष्टऽतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः[4]। ताः ᵛसर्वा ᵛओषधीः ᵛआवित्सि आजाने। स्तौमीत्यर्थः। ᵛअस्मा ᵛअरिष्टतातये[5]। अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत्। शुष्माः। ओषधीनाम्। गावः। गोस्थात्ऽइव। ईरते।

धनम्। सनिष्यन्तीनाम्। आत्मानम्। तव। पुरुष ॥ ८ ॥

ᵛओषधीनां ᵛशुष्माः बलानि ᵛउत् ᵛईरते उद्गच्छन्ति। रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्गमयन्तीत्यर्थः। ᵛगावो ᵛगोष्ठादिव। ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत्। कीदृशीनामोषधीनाम्। उच्यते। ᵛधनं स्वसामर्थ्यलक्षणं ᵛसनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम्। किं प्रतीति उच्यते। हे ᵛपूरुष पुरुष रोगग्रस्त ᵛतव ᵛआत्मानं शरीरं प्रति। यद्वा। प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति। हे पुरुष प्रियङ्ग्वाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं[6] धनं सनिष्यन्तीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः। नाम। वः। माता। अथो इति। यूयम्। स्थ। निःऽकृतीः।

सीराः। पतत्रिणीः। स्थन। यत्। आमयति। निः। कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयः ᵛवो ᵛमाता जननी ᵛइष्कृतिर्नाम। सर्वेषां रुग्णानां निष्कर्त्रीति प्रसिद्धा। यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति। ᵛअथ अतो ᵛयूयम् अपि ᵛनिष्कृतीः निष्कृतयः ᵛस्थ भवथ। किंच यूयं ᵛसीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः ᵛपतनवत्यश्च ᵛस्थन भवथ। 'तसनप्' इति तनादेशः। किंच पुरुषः ᵛयत् यदि ᵛआमयति व्याधितो भवति तं ᵛनिष्कृथ संस्कुरुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनइव व्रजमक्रमुः।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो३ रपः ॥ १० ॥

---

१. ग-त-म-मु-ओषध्यः। २. ग२-समगच्छंत। ३. त-म-मु-'नाशयिता' नास्ति। ४. ग-त-म-ओषधयश्चतस्रः। ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रोगाय। ६. त४.५-दर्शयितुं।

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनःऽइव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

विश्वाः व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयः अति अक्रमुः व्याधीनतिक्रान्तवत्यः । स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीः ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्वः रुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ ॥ ९ ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओषधीः हस्ते आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य आत्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा । जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभः मृत्योः सकाशात् जीवोऽपह्रियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुःऽपरुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीःऽइव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयः[1] यस्य रुग्णस्य अङ्गमङ्गं सर्वदङ्गं परुःपरुः सर्वपर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततः अङ्गात्पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्रः उद्गूर्णबलः मध्यमशीः मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा[2] उपद्रवकारिणः समनन्तरशत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।

साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह । तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोः ध्राज्या । 'ध्रज गतौ' । गत्या वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

---

१. ग-त-भ-ओषध्यः । २. ग-त-भ-'यथा' नास्ति ।

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । सम्ऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः ᵛवः युष्माकं मध्ये ᵛअन्या ओषधिः ᵛअन्याम् ओषधिम् ᵛअवतु प्राप्नोतु। अवतिरत्र गत्यर्थः। तथा ᵛअन्यान्यस्याः समीपम् ᵛउपावत उपगच्छत। एवं याः सन्ति क्षितावोषधयः ᵛताः ᵛसर्वाः ᵛसंविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः ᵛइदं ᵛमे मदीयं ᵛवचः प्रार्थनालक्षणं वचनं ᵛप्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥ _

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

ᵛयाः ᵛफलिनीः फलवत्यः ᵛया ᵛअफलाः फलवर्जिताः याः ᵛअपुष्पाः पुष्परहिताः ᵛयाश्च ᵛपुष्पिणीः पुष्पवत्यः ᵛबृहस्पतिप्रसूताः। बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानी देवः। तेनानुज्ञाताः। ᵛता ᵛनः अस्मान् ᵛअंहसः ᵛमुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्या३दथो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।
अथो इति । यमस्य । पड्बीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

ᵛमा माम् ओषधयः ᵛशपथ्यात् शपथसंजातादेनसः सकाशात्[1] ᵛमुञ्चन्तु। ᵛअथो अपि च ᵛवरुण्यात् वरुणसंभवात् ᵛमां मुञ्चन्तु। वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति। ᵛउत इति पूरणः। ᵛअथो अपि च ᵛयमस्य ᵛपड्बीशात् पादबन्धनान्निगडान्मुञ्चन्तु। न केवलं वरुणादेः पापात् किंतु ᵛसर्वस्माद्देवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।
यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।
यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛअवपतन्तीः अवपतन्त्यः ᵛओषधयः इत्थं ᵛपरि ᵛअवदन्। किमिति उच्यते। ᵛयं ᵛजीवं[2] जीवन्तम्[3] ᵛअश्नवामहै व्याप्नुमः ᵛन ᵛसः ᵛपूरुषः पुरुषः ᵛरिष्याति रिष्यति विनश्यति[4] ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-पापात्। २. त-'जीवं' नास्ति। ३. म-'जीवन्तं' नास्ति। ४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्यैत; त८-म-न हिंस्यात्।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । बह्वीः । शतऽविचक्षणाः ।
तासाम् । त्वम् । असि । उत्ऽतमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

या ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमाख्ये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमत्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

या ओषधीः ओषधयः[1] सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्यो यूयम् अस्यै रुग्णतन्वै वीर्यं सं दत्त संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।
द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्मान् मा रिषत् मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वः युष्मान् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं[2] चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपऽशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताः ।
सर्वाः । सम्ऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति याश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्वै वीर्यं सं दत्त ॥

---

१. ग-त-म-' ओषधयः ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-पुत्रभृत्यादिकं ।

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।
यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह सं वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते । यस्मै रुग्णाय ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन् पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सो३ऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्ऽतमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।
उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥ २३ ॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वम् ओषधीनामन्यासाम्[1] उत्तमासि । तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति सः उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु योऽस्मान् अभिदासति अभिहिनस्ति भ्रातृव्य इति ॥ ॥ ११ ॥

'बृहस्पते प्रति' इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । ऋष्टिषेणपुत्रो देवापिर्नामर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—'बृहस्पते द्वादशार्ष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव' । गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—'देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः[2] प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्' (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।
आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्त्स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।
आदित्यैः । वा । यत् । वसुऽभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शम्ऽतनवे । वृषाय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं[3] प्रति देवतां प्रति इहि प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं मित्रो वा असि अथवा[4] वरुणः असि यद्वा पूषा असि अथवा[5] आदित्यैः द्वादशादित्यैररुणादिभिः वसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । सः त्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शंतनवे राज्ञे वृषाय वर्षय । 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

---

१. ग-त-म-ओषधीनामन्येषां । २. ग-त१.२.३.६.८-म४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-वृष्ट्यर्थं । ४. त१.२.३.६.७-वा अथवा; त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।
प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

देवः कश्चित् दूतः अजिरः गमनशीलः चिकित्वान् चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् माम् अभि आ अगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते प्रतीचीनः अस्मदभिमुखः मां प्रति आ ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधामि[1] आसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिषिराम् ।
यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शम्ऽतनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वम् अस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकाम् आसन् आस्येऽस्मदीये धेहि स्थापय । कीदृशीं वाचम् । अनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम गद्गदादिदोषः । तथा इषिरां गमनशीलाम् । यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शंतनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवः द्युलोकात् । त्वयाधिष्ठितः द्रप्सः उदकस्यन्दः मधुमान् माधुर्योपेतः आ विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्त्विन्द्र देह्यधिरथं सहस्रम् ।
नि षीद होत्रमृतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । विशन्तु । इन्द्र । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । सीद । होत्रम् । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

नः अस्मान् द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः मधुमन्तः माधुर्योपेताः आ विशन्तु । हे इन्द्र परमेश्वर बृहस्पते अधिरथं रथस्याध्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं देहि[2] धेहि । यद्वा । रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे देवापे नि षीद होत्रम् । आर्त्विज्ये निषीद । निषण्णश्च त्वम् ऋतुथा काले काले यजस्व यष्टव्यान् देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्य परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।
स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्ऽतरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्ष्याः । अभि ॥ ५ ॥

---

१. ग-त४.५-दधामि धारयामि । २. त-भ-'देहि' नास्ति ।

ᵛआर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः ᵛदेवापिः ᵛऋषिः ᵛदेवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं ᵛचिकित्वान् जानन् ᵛहोत्रं होतृकर्म कर्तुं ᵛनिषीदन् निषण्णो भवति। ᵛस ᵛउत्तरस्मात् उपरि वर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् ᵛअधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं ᵛसमुद्रम् ᵛअभि ᵛदिव्याः दिवि भवाः ᵛवर्ष्याः वर्षभवाः ᵛअपः ᵛअसृजत् सृजतु। अत्र 'आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः' (निरु. २. ११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।
ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्ऽतरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽइषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

ᵛअस्मिन् पार्थिवे ᵛसमुद्रे पूरणीये सति। ᵛअधि इति सप्तम्यर्थानुवादी। ᵛउत्तरस्मिन् समुद्रे अन्तरिक्षाख्ये ᵛआपः उदकानि ᵛदेवेभिः द्योतमानैः ᵛनिवृताः निरुद्धाः ᵛअतिष्ठन्। ᵛताः आपः ᵛआर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणस्य पुत्रेण ᵛदेवापिना ᵛसृष्टाः ᵛप्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः ᵛमृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु ᵛअद्रवन् स्रवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।
देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शम्ऽतनवे । पुरःऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः । बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

ᵛयत् यदा ᵛदेवापिः आर्ष्टिषेणः ᵛशंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय ᵛपुरोहितः सन् ᵛहोत्राय होत्रार्थं ᵛवृतः सन् ᵛदेवश्रुतम्। देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत्। तं तथा ᵛवृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं बृहस्पतिम् ᵛअदीधेत् अन्वध्यायत् स च ᵛरराणः रममाणः ᵛबृहस्पतिः देवः ᵛअस्मै देवापये ᵛवाचम् ᵛअयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । सम्ऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयं ᵛत्वा त्वां ᵛशुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् ᵛमनुष्यः ᵛआर्ष्टिषेणः ᵛदेवापिः ᵛसमीधे सम्यग्दीपयति स त्वं ᵛविश्वेभिः सर्वैः ᵛदेवैः ᵛअनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः[1] सन् ᵛपर्जन्यं मेघं ᵛवृष्टिमन्तं वर्षणवन्तं ᵛप्र ᵛईरय गमय ॥

त्वां पूर्व ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥ ९ ॥

१. ग-त४.५-म-अनुमोद्यमानः।

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहित्ऽअश्व । उप । याहि ॥९॥

हे अग्ने त्वां पूर्वे ऋषयः गीर्भिः स्तुतिभिः आयन् आगच्छन् । तथा हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने विश्वे सर्वेऽप्यादार्मानिना यजमानाः अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति[1] शेषः । किंच[2] सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे[*] अस्माकं शंतनुना दक्षिणात्वेन संकल्पितानि भवन्त्विति शेषः[2] । हे रोहिदश्व नो यज्ञम् उप याहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।
तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे अग्ने गवां नवतिः नव च तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि गवां सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वं त्वयि आहुतानि[3] समर्पितानीत्यर्थः । तेभिः तैः प्रत्तैः पूर्वीः बह्वीः तन्वः तनूः युष्मदीयाः वर्धस्व वर्धय । नः अस्मदर्थं दिवः द्युलोकात् वृष्टिम् इषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि गमय ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।
विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने गवाम् एतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय भागं सं प्र यच्छ । तदीयत्वमर्थमृत्विग्भ्यो देहि । किंच देवयानान् पथः देवयानान् मार्गान् विद्वान् त्वम् ऋतुशः काले काले औलानम् अपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्ये धेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।
अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुःऽगहा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे अग्ने[4] दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि वि बाधस्व । तथा अमीवां रोगम् अप सेध । तथा रक्षांसि अप सेध अपवारय । अस्मात् समुद्रात् समुद्रवणसाधनात्[5]

---

१. ग-स्तुवंतीति; त-म- यच्छंतीति । २. ग-स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-म-' अस्मे ' नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि आहुतानि; ग४-आहुतावाहुतानि; त२-आहुतानि आहृतानि; त६.८-म१.४.७-आहुतानि आहुतानि । ४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात् ; त१.२.३.७-म१.२.४.८-समुद्रचरणसाधनात् ।

vबृहतः महतः vदिवः द्युलोकादन्तरिक्षाद्वा vअपाम् उदकानां vभूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्त्यायम् vइह के vउप vसृज प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'कं नः' इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वम्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं नो वम्रो वैखानसः' इति। गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं वावृधध्यै।
कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥

कम्। नः। चित्रम्। इषण्यसि। चिकित्वान्। पृथुऽग्मानम्। वाश्रम्। ववृधध्यै।
कत्। तस्य। दातु। शवसः। विऽउष्टौ। तक्षत्। वज्रम्। वृत्रऽतुरम्। अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र vनः अस्माकं vचित्रं चायनीयं vकं धनविशेषम् vइषण्यसि प्रेरयसि। vचिकित्वान् सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन्। कीदृशं तम्। vपृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं vवाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यम्। किमर्थम्। vववृधध्यै अस्माकं वर्धनाय। किंच vतस्य इन्द्रस्य vशवसः बलस्य vव्युष्टौ व्युच्छने सति vकत् vदातु किं[1] दानमस्माकं भवतीति शेषः। यं vवज्रं vवृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा vतक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् vअपिन्वत् असिञ्चच्च। तस्य शवसो व्युष्टाविति संबन्धः। यद्वा। हे इन्द्र कत्[2] किं तस्य[2] वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना। 'मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसम्' (ऋ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति साम पृथुं योनिमसुरत्वा ससाद।
स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न ऋते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥

सः। हि। द्युता। विऽद्युता। वेति। साम। पृथुम्। योनिम्। असुरऽत्वा। आ। ससाद।
सः। सऽनीळेभिः। प्रऽसहानः। अस्य। भ्रातुः। न। ऋते। सप्तथस्य। मायाः ॥ २ ॥

vस[3] vहि[3] स खल्विन्द्रः vद्युता द्योतमानेन vविद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् vसाम स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि vवेति गच्छति। तथा[4] vअसुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् vपृथुं विस्तीर्णं vयोनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं vससाद संगतो भवति। vसः इन्द्रः vसनीळेभिः। नीडं विमानम्। सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् vप्रसहानः अभिभवन् भवति। तस्य vसप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य vभ्रातुः भागैर्भक्तव्यस्य vमाया आसुरी vऋते यज्ञे vन संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्षाता परि षदत्सनिष्यन्।
अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो घ्नञ्छिश्नदेवाँ अभि वर्पसा भूत् ॥ ३ ॥

सः। वाजम्। याता। अपदुःऽपदा। यन्। स्वःऽसाता। परि। सदत्। सनिष्यन्।
अनर्वा। यत्। शतऽदुरस्य। वेदः। घ्नन्। शिश्नऽदेवान्। अभि। वर्पसा। भूत् ॥ ३ ॥

---

१. त-म-'कि' नास्ति। २. ग४-किं त्वस्य; त१.२.३.६.७.८-म-किं तस्य; त४.५-क त्वस्य।
३. त-म-'स हि' नास्ति। ४. म-यथा।

वाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं याता सः इन्द्रः । 'न लोकाव्यय॰' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अपदुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन यन् गच्छन् सनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परि षद्गत् परिषीदति । कुत्रेति उच्यते । स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे[1] । किंच अनर्वा युद्धे अप्रस्पृत[2] इन्द्रः शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहितं यत् वेदः धनमस्ति तद्धनं वर्पसा आवरकेण बलेन अभि भूत्[2] अभिभवति । किं कुर्वन् । शिश्नदेवान् अब्रह्मचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन् ॥

स युह्व्योऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्निः ।
अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । युह्व्यः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रऽधन्यासु । सस्निः ।
अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥ ४ ॥

सः इन्द्रः अर्वा मेघेष्वभिगन्ता सस्निः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भूमिषु यह्व्यः । महन्नामैतत् । महतीः अवनीः । अवन्तीत्यवनय आपः । ताः आ जुहोति आक्षिपति । यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथाः रथवर्जिताः । पादरहिताः केचन रथेन गच्छन्ति । केनापि शून्याः द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः युज्यासः युज्या इन्द्रस्य सख्यो नद्यः वाः वारकं घृतम् उदकम् ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गयमारेअवद्य आगात् ।
वम्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अशस्तऽवारः । ऋभ्वा । हित्वी । गयम् । आरेऽअवद्यः । आ । अगात् ।
वम्रस्य । मन्ये । मिथुना । विवव्री इति विऽवव्री । अन्नम् । अभिऽइत्य । अरोदयत् । मुषायन् ॥ ५ ॥

सः इन्द्रः रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः आगात् आगच्छतु । कीदृशः[3] । अशस्तवारः स्तोतृभिरप्रार्थितधनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथा ऋभ्वा महान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यागात् आगच्छतु[4] । तत्र संबन्धः । आरेअवद्यः दूरेगतगर्हः । किंच वम्रस्य एतन्नामकस्य ऋषेर्मम मिथुना मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये अवगच्छामि । अयं वज्रः अन्नं शत्रुसंबन्धि अभीत्य अभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् अरोदयत् रोदयति । 'छन्दसि शायजपि' इत्यहावपि मुषेः श्नः शायजादेशः ॥

स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।
अस्य त्रितो न्वोजसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । षट्ऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।
अस्य । त्रितः । नु । ओजसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हन्निति हन् ॥ ६ ॥

---

१. त-म-'संग्रामे' नास्ति । २. म-'अप्रस्पृत ...... भूत्' नास्ति । ३. ग-त-कीदृशः सः ।
४. ग-त-म-आगच्छति ।

˅स ˅इत् स एवेन्द्रः ˅पतिः सर्वस्य स्वामी ˅दासम् उपक्षपयितारं ˅तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं ˅दन् दमयन् ˅षळक्षम् अक्षिषट्कोपेतं ˅त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं ˅दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत्। अवधीदित्यर्थः। यद्वा। दमयतीति दमनः। नन्द्यादित्वात् ल्युः। स इवाचरति। 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३. १. १०) इति क्यच्यन्त्यलोपश्छान्दसः। ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः। किंच ˅त्रितः एतन्नामा महर्षिः ˅अस्य इन्द्रस्य ˅ओजसा बलेन ˅वृधानः वर्धमानः ˅विपा अङ्गुल्या। कीदृश्या। ˅अयोअग्रया अयोवत्कठिननखया ˅वराहं वराहारम्[1] उदकवन्तं मेघं व्यहन्[2] विहतवान्॥ ॥ १४ ॥

स द्रुह्वणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरुम्।
स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदर्हन् दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

सः। द्रुह्वणे। मनुषे। ऊर्ध्वसानः। आ। साविषत्। अर्शसानाय। शरुम्।
सः। नृऽतमः। नहुषः। अस्मत्। सुऽजातः। पुरः। अभिनत्। अर्हन्। दस्युऽहत्ये ॥७॥

˅सः इन्द्रः ˅द्रुह्वणे द्रुह्वणाय दृढं शत्रुभिर्ह्वातव्याय ˅मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्ताय ˅ऊर्ध्वसानः। ऊर्ध्वं उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्[3] स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः। स[3] इवाचरन्। ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे क्विबन्ताच्छानच्[4]। ˅अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे ˅शरुं हिंसकमायुधम् ˅आ ˅साविषत् आभिमुख्येन प्रसौति यच्छति। यद्वा। द्रुह्वणे मनुषे द्रोग्धव्याय मनुष्यायार्शसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरुम् आ साविषत् वज्रं प्रेरयति। ˅सः एवेन्द्रः ˅नहुषः मनुष्यात् ˅नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः। यद्वा। नृतमो नहुषो बन्धकश्च। ˅अस्मत् अस्मदर्थं ˅सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः ˅अर्हन् पूज्यः सन् ˅दस्युहत्ये। दस्यवः उपक्षपयितारः शत्रवः। तेषां हत्यं हननं यस्मिन् तादृशे[5] संग्रामे ˅पुरः शत्रूणां शरीराणि ˅अभिनत् भिन्नवान्॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे।
उप यत्सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिर्हन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः। अभ्रियः। न। यवसे। उदन्यन्। क्षयाय। गातुम्। विदत्। नः। अस्मे इति।
उप। यत्। सीदत्। इन्दुम्। शरीरैः। श्येनः। अयःऽअपाष्टिः। हन्ति। दस्यून् ॥ ८ ॥

˅सः इन्द्रः ˅अभ्रियो ˅न। न भ्राजन्तेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः। तेषां संघोऽभ्रियः[6]। स इव ˅यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय ˅उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन्। तथा ˅क्षयाय गमनाय निवासाय वा ˅अस्मे अस्माकं ˅गातुं[7] मार्गं ˅विदत् लम्भयन्। ˅नः इति पूरणः। तादृशः सन् ˅यत् यदा ˅इन्दुं सोमं ˅शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः ˅उप ˅सीदत् उपगच्छति। यच्छब्दयोगादनिघातः। तदानीं ˅श्येनः। सादृश्यप्रधानोऽयं[8] निर्देशः। श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः

---

१. त१.२.३.६.७-मु-'वराहारं' नास्ति; त४.५-वराहाकारं। २ त१.२.३.६.७-व्यवहन्। ३. म-त-म-'सन् ... ... स' नास्ति। ४. त-१.२.३.७-क्विबन्तादसानच्; भ-क्विबन्तादस्तानच्। ५. त-स तादृशे; म-सा तादृशे। ६. त४.५-संबंधी अभ्रियः। ७. त-म-गातुमस्माकं। ८. ग२-त-म-सदृश°; ग४-तादृश°।

अयोपाष्टिः। अपयष्टिर्व्याप्तिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्ष्णिः। अयोमयोऽपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः। दस्यून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति॥

स व्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात्।
अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम्॥ ९॥

सः। व्राधतः। शवसानेभिः। अस्य। कुत्साय। शुष्णम्। कृपणे। परा। अदात्।
अयम्। कविम्। अनयत्। शस्यमानम्। अत्कम्। यः। अस्य। सनिता। उत। नृणाम्॥९॥

सः इन्द्रः व्राधतः[1]। महन्नामैतत्। महतोऽपि शत्रून् शवसानेभिः बलमाचरद्भिरायुधैः अस्य अस्यतु। 'असु क्षेपणे'। व्यत्ययेन मध्यमः। कुत्साय[2] एतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे। कृपणिः स्तुतिकर्मा। शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात् पराभूय खण्डितवान्[3]। 'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम्। किंच अयम् इन्द्रः कविम् उशनसम्। कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात्। शस्यमानं स्तुवन्तम् अनयत् वशं प्रापयत्तस्य विरोधिनम्। यद्वा। कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्ववशमनयत्। यः कविः अस्य इन्द्रस्य अत्कं रूपं[4] सनिता संभक्ता भवति। 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः। उत अपि च नृणां वृष्ट्यादिनेतॄणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी।
अयं कनीन ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात्॥ १०॥

अयम्। दशस्यन्। नर्येभिः। अस्य। दस्मः। देवेभिः। वरुणः। न। मायी।
अयम्। कनीनः। ऋतुऽपाः। अवेदि। अमिमीत। अररुम्। यः। चतुःऽपात्॥ १०॥

अयम् इन्द्रः दशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन्। दशस्यतिर्दानकर्मा। नर्येभिः[5] नर्यैर्नृहितैः मरुद्भिः अस्य अस्यति। छान्दसस्तिपो लोपः। यद्वा। व्यत्ययेन लोण्मध्यमः। तथा देवेभिः द्योतमानैः स्वतेजोभिः दस्मः दर्शनीयः वरुणो न वरुण इव। वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण एव वा। स इव मायी मायावान्[6]। तथा अयं कनीनः कमनीयः ऋतुपाः ऋतौ पाता अवेदि अज्ञायि। तथा अररुम् असुरमेतन्नामानम् अमिमीत अमिनात्। यः अररुः चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः। 'मीङ् हिंसायाम्'। लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्वृषभेण पिप्रोः।
सुत्वा यद्यजतो दीदयद्गीः पुर इयानो अभि वर्पसा भूत्॥ ११॥

अस्य। स्तोमेभिः। औशिजः। ऋजिश्वा। व्रजम्। दरयत्। वृषभेण। पिप्रोः।
सुत्वा। यत्। यजतः। दीदयत्। गीः। पुरः। इयानः। अभि। वर्पसा। भूत्॥ ११॥

---

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-व्राधतो व्राधन्। २. ग-यः कुत्साय; त-म१.२.४.८-त्रयः कुत्साय। ३. ग४-खंडितवान् दो (अवखं)डने लेटि रूपं। ४. ग४-आत्मीयरूपं। ५. ग१.२-त-म१.२.४.८-स नर्येभिः। ६. ग-त१.२.३.६.७-मु-मायावान् प्रज्ञावान्।

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛस्तोमेभिः स्तोत्रैः ᵛऔशिजः उशिजः पुत्रः ᵛऋजिश्वा एतन्नामा ᵛवृषभेण[1] वज्रेण वृषभेण वा युक्तं ᵛव्रजं गोष्ठं ᵛपिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं ᵛदरयत् अदारयत्। ᵛयत् यदा ᵛसुत्वा सोमस्य सोता। ‘सुयजोर्ङ्वनिप्’ इति वनिप्। ‘ह्रस्वस्य पिति°’ इति तुक्। ᵛयजतः यष्टौशिजः ᵛगीः स्तुतिवाचः ᵛदीदयत् दीपितवान्। तथा यद्यदा ᵛइयानः[2] गच्छन् ᵛपुरः शत्रुपुराणि। यद्वा। पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि। ᵛअभि ᵛभूत् अभिभवति। केन साधनेन। ᵛवर्पसा। रूपनामैतत्। रूपेणेन्द्रानुगृहीतेन। यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्।
स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः॥ १२॥

एव। महः। असुर। वक्षथाय। वम्रकः। पट्ऽभिः। उप। सर्पत्। इन्द्रम्।
सः। इयानः। करति। स्वस्तिम्। अस्मै।
इषम्। ऊर्जम्। सुऽक्षितिम्। विश्वम्। आ। अभारित्यभाः॥ १२॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते। हे ᵛअसुर बलवन्निन्द्र त्वाम् ᵛएव एवमुक्तप्रकारेण ᵛमहः महतो हविषः स्तोत्रस्य वा ᵛवक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा ᵛपड्भिः पादैः ᵛउप ᵛसर्पत् उपागमत्। ᵛसः ᵛइयानः उपागम्यमानः[3] सन् ᵛकरति करोतु ᵛस्वस्तिम् अविनाशम् ᵛअस्मै वम्रकाय। तथा ᵛइषम् अन्नम् ᵛऊर्जं रसं ᵛसुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् ᵛविश्वं सर्वम् ᵛआभाः आहरतु॥ ॥ १५॥ ॥ ८॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि। तत्र ‘इन्द्र दृह्य’ इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य दुवस्योरार्षं वैश्वदेवम्। द्वादशी त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्र दुवस्युर्वान्दनो वैश्वदेवं त्वन्त्या त्रिष्टुप्’ इति। गतो विनियोगः॥

इन्द्र दृह्य मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे।
देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे॥ १॥

इन्द्र। दृह्य। मघऽवन्। त्वाऽवत्। इत्। भुजे। इह। स्तुतः। सुतऽपाः। बोधि। नः। वृधे।
देवेभिः। नः। सविता। प्र। अवतु। श्रुतम्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे॥ १॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमघवन् धनवन् त्वं ᵛत्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं ᵛदृह्य मारय। किमर्थम्। ᵛभुजे अस्माकं भोगाय[4]। तदर्थम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛस्तुतः सन् ᵛसुतपाः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पाता ᵛबोधि बुध्यस्व। भवेत्यर्थः। किमर्थम्। ᵛनः अस्माकं ᵛवृधे वर्धनाय। किंच ᵛदेवेभिः देवैः सह ᵛनः अस्माकं ᵛश्रुतं विश्रुतं यज्ञं ᵛसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः ᵛप्रावतु प्ररक्षतु। किंच ᵛसर्वतातिम्। स्वार्थिकस्तातिल्। सर्वां सर्वात्मिकाम्। यद्वा। सर्वे तायन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः। छान्दसो दीर्घः। तादृशीम् ᵛअदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् ᵛआ ᵛवृणीमहे॥

---

१. म-त१.२.३.६.७-मु-वृषभेण वर्षणेन। २. ग.१.२-त-म-‘इयानः’ नास्ति। ३. त१.२.३.४.५.६-म१.२.४.७-उपगम्यमानः। ४. त४.५-गोलाभाय।

भराय सु भरत भागमृत्वियं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।
गौरस्य यः पयसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्वियम् । प्र । वायवे । शुचिऽपे । क्रन्दतऽइष्टये ।
गौरस्य । यः । पयसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥२॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय ऋत्वियं काले जातं प्राप्तकालं भागं सु भरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः । तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रन्ददिष्टये शब्दितगमनाय । वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । तादृशाय वायवे देवाय प्र भरत भागमिति शेषः । यः देवः गौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानम् आनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

आ नो देवः सविता साविषद्वय ऋजूयते यजमानाय सुन्वते ।
यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविषत् । वयः । ऋजुऽयते । यजमानाय । सुन्वते ।
यथा । देवान् । प्रतिऽभूषेम । पाकऽवत् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥३॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः नः अस्माकं संबन्धिने ऋजूयते ऋजुकामाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय वयः अन्नं पाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते । आ साविषत् आभिमुख्येन प्रसौति[1] । सौतेर्ण्यन्ताल्लेटि रूपम् । यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिभवेम । भवतेर्लिङि सिप्बहुलं छन्दसि णित्त्वम् । द्विविकरणता । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । औणादिकः । भूषयेमेत्यर्थः ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्येतु नः ।
यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुऽमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।
यथाऽयथा । मित्रऽधितानि । सम्ऽदधुः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः देवः अस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः अस्तु भवतु । विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु । राजा सोमः च नः अस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् अध्येतु अधिगच्छतु । यथायथा येन येन प्रकारेण अस्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि संदधुः तथाधिगच्छतु सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र उक्थेन शवसा परुर्दधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।
यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शवसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रऽतरीता । असि । आयुषः ।
यज्ञः । मनुः । प्रऽमतिः । नः । पिता । हि । कम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥५॥

1. त-भ-मु-प्रसौति ।

अयम् vइन्द्रः vउक्थेन vशवसा स्तुत्येन बलेन vपरुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा vदधे धारयति। हे vबृहस्पते vआयुषः ममायुष्यस्य vप्रतरीता प्रवर्धयिता vअसि भव। तथा vयज्ञो vमनुः मन्ता vप्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः vनः vपिता पालकः सन् vकं सुखं प्रयच्छतु। यद्वा। यज्ञो मन्त्रो बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विदथे चारुरन्तम आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुऽकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भुत् । विदथे । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

vदैव्यं देवानां हितं vसहः बलं यदस्ति[1] तत् vइन्द्रस्य* vसुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम्। यद्वा। यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं[1] मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु। अथवा। इन्द्रस्य नु[2] संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवार्हं बलम् vअग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः। इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः। स चाग्निः vजरिता देवानां स्तोता vमेधिरः। मेधो यज्ञो हविर्वा। तद्वान् vकविः क्रान्तप्रज्ञः vयज्ञः यष्टव्यः vच vभूत् भवति। कुत्र। vविदथे यज्ञे। किंच सोऽग्निः vचारुः चरणीयः vअन्तमः अस्माकमन्तिकतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनम् ।

माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्पस आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःऽकृतम् । न । आविःऽत्यम् । वसवः । देवऽहेळनम् ।

माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्पसः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः[3] vवः युष्माकं vगुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे vभूरि प्रभूतं vदुष्कृतं पापम्। द्रोहमित्यर्थः। vन vचकृम। तथा vआविष्ट्यम् आविः संभूतं vदेवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं vन चकृम हे vवसवः वासका देवाः। किंच हे vदेवाः vनः अस्माकम् vअनृतस्य vवर्पसः रूपस्य प्राप्तिः vमाकिः मा भूत्। इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः। शिष्टमुक्तम् ॥

अपामीवां सविता साविषन्न्यग्वरीय इदप सेधन्त्वद्रयः ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

vसविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् vअमीवां रोगम् vअप vसाविषत् अपप्रेरयतु। अपगमयत्वित्यर्थः। तथा vवरीय vइत् उरुतरमपि पापं vन्यक् नीचीनम् vअप vसेध-

---

१. ग-म-' यदस्ति...बलं ' नास्ति। * ग४-इंद्रस्य नु। २. ग-त८-म७-मु-नु इंद्रस्य; त१.२.३.७-म१.२.४.८- नु इंद्रस्य हु। ३. त१.२.३.७-म१.२.४.८-देव।

न्वद्रयः पर्वताभिमानिनो[1] देवा[1] अभिषवाश्मानो वा। एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते। ᵛयत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् यागे वा मधुरस्य[2] सोमस्य सोता ᵛग्रावा ᵛबृहत् प्रवृद्धम् ᵛउच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतर्युयोत।
स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः। ग्रावा। वसवः। अस्तु। सोतरि। विश्वा। द्वेषांसि। सनुतः। युयोत।
सः। नः। देवः। सविता। पायुः। ईड्यः। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे ᵛवसवः देवाः ᵛसोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ᵛग्रावा ᵛऊर्ध्वः उन्नतः ᵛअस्तु। तेनोच्छ्रितेन ᵛविश्वा ᵛद्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टॄन् ᵛसनुतः निगूढान् ᵛयुयोत पृथक्कुरुत। ᵛसः ᵛसविता ᵛदेवः ᵛनः अस्माकं ᵛपायुः पालयिता। 'कृवापाजि०' इत्यादिनोण्[3]। प्रत्ययस्वरः[3]। सः ᵛईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदने कोशे अङ्ग्ध्वे।
तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम्। गावः। यवसे। पीवः। अत्तन। ऋतस्य। याः। सदने। कोशे। अङ्ग्ध्वे।
तनूः। एव। तन्वः। अस्तु। भेषजम्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ १० ॥

हे ᵛगावः आशिरार्थाः यूयं ᵛयवसे तृणवति देशे ᵛपीवः प्रवृद्धम् ᵛऊर्जं रसम् ᵛअत्तन अत्त। ᵛयाः[4] ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛसदने गृहे ᵛकोशे गोष्ठे दोहनस्थाने ᵛअङ्ग्ध्वे व्यञ्जयथ ता अत्तन। ᵛतनूरेव। जन्ये जनकशब्दः। तनूरेव क्षीरमेव ᵛतन्वः सोमरसस्य ᵛभेषजम् ᵛअस्तु। यद्वा। पृथगेव वाक्यम्। अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु। किंच तनूरेव पशुशरीरमेव। पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

क्रतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इद्भद्रा प्रमतिः सुतावताम्।
पूर्णमूधर्दिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुऽप्रावा। जरिता। शश्वताम्। अवः। इन्द्रः। इत्। भद्रा। प्रऽमतिः। सुतऽवताम्।
पूर्णम्। ऊधः। दिव्यम्। यस्य। सिक्तये। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ११ ॥

ᵛक्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः। 'प्रा पूरणे'। 'आतो मनिन्०' इत्यादिना वनिप्। ᵛजरिता स्तोता। यजमानं साधु सोमः कृत इति स्तौति[5]। यद्वा। ᵛशश्वतां सर्वेषां जरयिता ᵛइन्द्र ᵛइत् इन्द्र एव ᵛसुतावतां सोमवतां यजमानानाम् ᵛअवः रक्षकः ᵛभद्रा भद्रया स्तुत्या ᵛप्रमतिः। ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛसिक्तये सेकाय पानाय ᵛऊधः उद्धततरं द्रोणकलशं ᵛपूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स एवावः[6] स एव प्रमतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; त१.२.६.७.८-म-पर्वताभिमानिदेवताः। २. ग-मधुमुन् मधुरस्य। ३. त३.७-मु-इत्यादिना उण्प्रत्ययः। ४. ग-त-म-या युष्मान्। ५. ग-त-म-स्तौति अथवा वः। ६. त-म-एवाश्वः।

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः ।
रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अधृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूतूर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ᵛते ᵛभानुः प्रकाशः ᵛचित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा ᵛक्रतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरकः ᵛअभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते ᵛजरणिप्राः स्तोतॄणां धनस्य पूरयितृभ्यः ᵛअधृष्टाः अन्यैरप्रधृष्याः ᵛस्पृधः स्पर्धाः ᵛसन्ति । यस्मादेवं तस्मात् ᵛरजिष्ठया ऋजुतमया ᵛरज्या रज्ज्वा ᵛगोः ᵛपश्वः पशोः ᵛअग्रं ᵛदुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतन्नामर्षिः ᵛपरि ᵛतूतूर्षति अभित्वरयति ॥ ॥ १७ ॥

'उद्बुध्यध्वम्' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्षम् । 'आ वो धियम्' इति नवमी 'कपृन्नरः' इत्यन्त्या च द्वे जगत्यौ । चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ 'निराहावान्' इति पञ्चमी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्— 'उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्त्ये जगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।
दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम् । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीळाः ।
दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेध्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे ᵛसखायः सखिभूता ऋत्विजः ᵛसमनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोग्धारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् ᵛउत् उत्कृष्टं ᵛबुध्यध्वं जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा ᵛअग्निं ᵛसम् ᵛइन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् । 'ञिइन्धी दीप्तौ' । रौधादिकः । लोटि 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपः । ᵛबहवः अनेके ᵛसनीळाः समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च ᵛदधिक्राम् एतन्नामिकां देवताम् ᵛअग्निमुषसं ᵛच ᵛदेवीम् एतांस्त्रीन् देवान् ᵛइन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् ᵛवः युष्मान् ᵛअवसे अस्माकं रक्षणाय ᵛनि नितरां ᵛह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नावमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

ᵛमन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि ᵛकृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । 'कृवि हिंसाकरणयोः'[1] । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन श्नुः । तथा ᵛधियः

1. तनु–हिंसाकरणयोश्च ।

कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीनि आ तनुध्वं विस्तारयत। तथा अरित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं चयनाख्यां कृणुध्वं कुरुध्वम्। तथा आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि अरम् अलं कृणुध्वम्। हे सखायः ऋत्विजः प्राञ्चं प्रागञ्चनं यज्ञं यष्टव्यमग्निं प्र णयत प्रकर्षेण नयत। आदौ कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात्॥ ३ ॥

युनक्त। सीरा। वि। युगा। तनुध्वम्। कृते। योनौ। वपत। इह। बीजम्।
गिरा। च। श्रुष्टिः। सऽभराः। असत्। नः। नेदीयः। इत्। सृण्यः। पक्वम्। आ। इयात्॥३॥

हे सखायो यूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्ध्वमनडुद्भिः सह। युजेर्लोटि ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः[1]। अत एव अङित्वात् ‘श्नसोरल्लोपः’ इत्यल्लोपाभावः। तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं विस्तारयध्वम्। कृते च योनौ इह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निधत्त। तिलमाषव्रीह्यादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकमारण्यबीजसप्तकं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः। ‘सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे’ इत्यापस्तम्बः। तथा नः अस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं श्रुष्टिः अन्नं सभराः सभरम् असत् भवति भवतु। तथा नेदीय इत् अन्तिकमेव[2] सृण्यः। सृणिरङ्कुशः। अङ्कुशवद्वक्रो लवित्रः। पक्वं सस्यम् एयात् आभिमुख्येन गच्छतु[3]। श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्वमेयादिति चशब्दानुवृत्तेः ‘चवायोगे प्रथमा’ इति प्रथमस्य निघाताभावः॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक्। धीरा देवेषु सुम्नया॥ ४ ॥

सीरा। युञ्जन्ति। कवयः। युगा। वि। तन्वते। पृथक्। धीराः। देवेषु। सुम्नऽया॥ ४ ॥

कवयः मेधाविन ऋत्विजः सीरा[4] सीराणि कर्षणसाधनानि युञ्जन्ति योजयन्ति। युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते भिन्नप्रदेशानि[5] कुर्वन्ति। कीदृशाः कवयः। देवेषु विषये धीराः धीमन्तः। किमर्थम्। सुम्नया। सुम्नमिति सुखनाम। सुखेच्छया। सुम्नशब्दात् क्यजन्तात्भावे ‘अ प्रत्ययात्’ इत्यकारप्रत्ययः। ‘सुपां सुलुक्०’ इति तृतीयाया आकारः। अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुम्नया सुम्नेन। देवेषु सुखं भूयादिति। ‘सुपां सुलुक्०’ इति विभक्तेर्याजादेशः॥

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन।
सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम्॥ ५ ॥

निः। आऽहावान्। कृणोतन। सम्। वरत्राः। दधातन।
सिञ्चामहै। अवतम्। उद्रिणम्। वयम्। सुऽसेकम्। अनुपऽक्षितम्॥ ५ ॥

हे सखायः आहावान्। आहूयन्ते पानार्थं गावोऽत्रेत्याहावा निपानानि। अत्रौचित्यादग्निचयनप्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यन्ते। तानाहावान् निः कृणोतन निष्कुरुत। आह्वयतेः ‘निपानमाहावः’ (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः। थाथादिस्वरः। कृणोतन।

---

१. त-म-तनबादेशः। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-अंतिक एव; त४.५-अंतरिक्ष एव। ३. ग१.२-त-म-मु-गच्छति; ग४-गच्छत। ४. त-सुसीराः। ५. त-म-भिन्नप्रदेशान्।

'तसनप्°' इत्यादिना तनप्। पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुणः[1]। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। किमर्थमाहावकरणं वरत्रस्थापनं[2] चेति। अत्रोच्यते। ᐯवयम् ᐯअवतम् अवटं ᐯसिञ्चामहै। कीदृशमवटम्। ᐯउद्रिणम् उद्रावन्तं ᐯसुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यम् ᐯअनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितम्॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम्। उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम्॥ ६॥

इष्कृतऽआहावम्। अवतम्। सुऽवरत्रम्। सुऽसेचनम्। उद्रिणम्। सिञ्चे। अक्षितम्॥ ६॥

ᐯइष्कृताहावं संस्कृताहावं ᐯअवतम् अवटं द्रोणं ᐯसिञ्चे सेचयामि। पुनः कीदृशमवतम्। ᐯसुवरत्रं शोभनवरत्रोपेतं ᐯसुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतम् ᐯउद्रिणम् उद्रावन्तम् ᐯअक्षितम् अक्षीणम्॥ १८॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम्।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम्॥ ७॥

प्रीणीत। अश्वान्। हितम्। जयाथ। स्वस्तिऽवाहम्। रथम्। इत्। कृणुध्वम्।
द्रोणऽआहावम्। अवतम्। अश्मऽचक्रम्। अंसत्रऽकोशम्। सिञ्चत। नृऽपानम्॥ ७॥

हे ऋत्विजो यूयम् ᐯअश्वान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान् ᐯप्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन प्रीणयत। यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः। तथा कृत्वा ᐯहितं चयनायोचितं कर्षणं ᐯजयाथ जयथ संपादयथ। तथा ᐯरथं चयनाख्यं हलाख्यं वा ᐯस्वस्तिवाहम् ᐯइत् सुखस्य वाहकमेव ᐯकृणुध्वं कुरुध्वम्। तदर्थं ᐯद्रोणाहावम्। आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्रविशेषः। स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम् ᐯअवतम् अवटवन्निम्नभूतम् ᐯअश्मचक्रं व्याप्तक्रमणमश्ममयचक्रं वा ᐯअंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं[3] कोशस्थानीयं ᐯनृपाणं नृणां कर्मनेतॄणां पानयोग्यमीदृशमवतं ᐯसिञ्चत हे ऋत्विजः। एवमृत्विक्स्तुतिर्वेति[4] पक्षे[4]। सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना। प्रीणीत प्रीणयताश्वान्। स्नानपानयोग्यान्तैः संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः। हितं जयाथ। हितमिति क्रियाविशेषणम्। कथं जयथ। बन्धुसुहृद्भ्यो यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामम्। स्वस्तिवाहम्। स्वस्तीत्यविनाशनाम[5]। अविनाशवाहनं रथमिद्रथं च कृणुध्वम्[6]। इदिति चार्थे। अश्वं रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा। द्रोणाहावमित्यादीनि द्वितीयान्तानि कूपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते। द्रोणो द्रुममयः स एव रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तम्। अवतम्[7]। कूपनामैतत्। कूपं संग्रामाख्यम्। अश्मचक्रं कूपप्रान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम्। असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा यस्मिन् तम्। व्याप्तचरणवन्तं व्याप्तक्रमणवन्तं वा। 'चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा' (निरु.४.२७) इति निरुक्तम्। अंसत्रकोशम्। अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत[8]। नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवत्पीयन्ते मार्यन्ते तम्। ईदृशं[9] कूपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अस्मदीया योद्धारः। सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्धे सैनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः। एवं 'निराहावान्' इत्यादिषु कूपरूपकव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यम्॥

---

१. ग४–पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुणः। तथा वरत्राणि सं दधातन। लुंगेलबंधनसाधनानि प्रग्रहान् दधातन स्थापयत। यद्वा प्रधनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः। तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्ययसाधनान्युच्यंते। अत्रापि पूर्वप…प्रदेशः। २. त-म–वरस्थापनं। ३. त-म–'कोशं' नास्ति। ४. त-मु–एवमृत्विक्स्तुतिपक्षे। ५. ग-त–स्त्वविनाशिनाम। ६. ग-त–कृणुध्वं कुरुध्वं। ७. त४.५–अवतं अवटं। ८. ग-त-मु– सिंचत उत्सिंचत। ९. ग-त-म-मु–कीदृशं।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।
पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहत । तम् ॥८॥

हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । स हि स खलु वः नृपाणः नेतॄणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति । सांनाय्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्म वर्माणि सीव्यध्वम् । वर्मैवत्प्रधानस्योमयन आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दृढयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत्सारभूताः अधृष्टाः अन्यैः अधृष्याः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुक्तलक्षणान् कुरुत । वः युष्मदीयः चमसः यज्ञाङ्गभूतो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । स्रवतेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । तं दृंहत दृढीकुरुत । यथा छिद्रो न भवति तथा कुरुत । ‘दृह दृहि वृद्धौ’ । भौवादिकः । तस्माल्लोटि इदित्त्वाभावः । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो यूयम्[1] । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति ल्युट् । वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च । चमसोऽन्नसाधनो मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । तं दृंहतेति । इति देवतानुग्रहलब्धबलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।
सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।
सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः वः युष्माकम् ऊतये यज्ञियां यज्ञार्हां धियं बुद्धिम् आ वर्ते प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमूतये[2] रक्षणाय आ वर्त । अपि वा देवा एव संबोध्याः । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्ते आवर्तयामि । किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञार्हां देवीं द्योतमानां यजतां पूज्याम् । इह अस्मिन् यागे अस्यां भूमौ वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । सा धीः नः अस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा । पीत्वीतिवत् । पयसा सहस्रधारा मही महती गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. ग४–यूयं विशेषा देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तद्रष्टा यजमानो ब्रूते । अपि व्रजं कृणुध्वं व्रजःसंघातमकः स···र्मसंग्रामः तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसंघं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो नृपाणः । २. त-भ–संबंधिनाम॰ ।

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः ।
परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वम् ᐯईम् एनं ᐯहरिं हरितवर्णं सोमं ᐯद्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य ᐯउपस्थे उपरि ᐯआ ᐯसिञ्च आसेकं कुरु । ᐯतु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः ᐯअश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः ᐯवाशीभिः ᐯतक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः । मयटः टित्वात् ङीप् । तानि पात्राणि सोमपूर्णानि ᐯदश दशसंख्याकानि ᐯकक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण ᐯपरि ᐯष्वजध्वं संस्कुरुध्वम् । आसादयत । यद्वा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः रज्जुभिः परि ष्वजध्वम् । ᐯउभे ᐯधुरौ युगसंबन्धिन्यौ ᐯप्रति ᐯवह्नी वाहकावनड्वाहौ ᐯयुनक्त[1] । अथवायं मन्त्रश्चयनक्षेत्रकर्षणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।
वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिब्दमानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य ᐯउभे ᐯधुरौ ᐯआपिब्दमानः आपिशब्दमानः ᐯवह्निः हविर्वाहकोऽनड्वान् ᐯयोनौ ᐯअन्तः ᐯइव ᐯद्विजानिः द्विजायः तयोरन्तः[2] ᐯचरति । तं ᐯवनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं ᐯवने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेथीभूत इत्यर्थः । तत्र ᐯआस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देश आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात्[3] तत्रस्थं सोमं ᐯसु[4] सुष्ठु ᐯनि ᐯदधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापयतासन्धाम् । अभिषवप्रदेशे च[5] पश्चात् ᐯउत्सं तद्रसम् ᐯअखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि मन्त्रः कर्षणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योभे धुरावापिब्दमानोऽपिशब्दमानो वह्निरनड्वान् अन्तर्योनाविवेत्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थं[6] कर्षणप्रदेश आस्थापयध्वम् । सु सुष्ठु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्तं वा प्रदेशमखनन्तः ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' कपृन्नरः ' इत्येषा । ' कपृन्नरो यद्ध प्राचीरजगन्तेति चैते '(आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजऽसातये ।
निष्टिग्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यवय । ऊतये । इन्द्रम् । सऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

---

१. ग४-त४.५—युनक्त योजयत । २. ग-त-म—तेषामंतः । ३. ग-त-मु—आस्थापयत पश्चात् । ४. त-म—' सु ' नास्ति । ५. ग-त-म-मु—वा । ६. ग-त१.२.६—चयनार्थं ।

हे ˇनरः नेतार ऋत्विजः एत इन्द्रः ˇकपृत्। सुखस्य पूरको यष्टॄणां स्तोतॄणां च। कमिति सुखनाम। तं ˇकपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं ˇचोदयत प्रेरयत ˇखुदत खुर्दत क्रीडयत। 'खुर्द क्रीडायां' भौवादिकः। व्यत्ययेन शः। रेफलोपश्छान्दसः। संदिष्ट संस्कुरुतेत्यर्थः। किमर्थम्। ˇवाजसातये अन्नस्य लाभाय। तदेवाह। हे होतः ˇनिष्टिग्र्यः ˇपुत्रम्। निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः। तस्याः पुत्रम् ˇइन्द्रं ˇसबाधः। सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यमाना इति सबाध ऋत्विजः। तथाविधा यूयं ˇसोमपीतये तस्य सोमपानाय ˇऊतये अस्माकं रक्षणाय वा ˇआ ˇच्यवय। व्यत्ययेनैकवचनम्। आच्यावयतेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम्। भर्म्यश्वपुत्रो मुद्गल ऋषिः। आद्या तृतीयान्त्या चेति तिस्रो बृहत्यः। शिष्टा नव त्रिष्टुभः। द्रुघणो नाम मुद्गरः। तद्देवत्यमिदमिन्द्रदेवत्यं वा। तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषभेण द्रुघणेन चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयान्त्या च बृहत्यः' इति। गतो विनियोगः। अत्राहुः—'मुद्गलस्य हृता गावश्चोरैस्त्वयत्वा अरहूवम्। स शिष्टं शकटे कृत्वा गत्वैक ऋजुराहवम्। द्रुघणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः। द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगाः' इति। तथा निरुक्तेऽप्ययं कथा सूचिता—'मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथूकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया।
असि॒न्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेषु नोऽव ॥ १ ॥

प्र। ते। रथम्। मिथुऽकृतम्। इन्द्रः। अवतु। धृष्णुऽया।
अस्मिन्। आजौ। पुरुऽहूत। श्रवाय्ये। धनऽभक्षेषु। नः। अव ॥ १ ॥

हे मुद्गल ˇते ˇरथं ˇमिथूकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम्। अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम। अश्वादिभिः शून्यं कृतं ˇधृष्णुया धर्षणशीलः ˇइन्द्रोऽवतु रक्षतु। यद्वा। धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण। उभयत्र 'सुपां सुलुक्०' इति सुपो याजादेशः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे ˇपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ˇअस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहृतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे। कीदृशे। ˇश्रवाय्ये श्रोतव्ये। विश्रुत इत्यर्थः। 'श्रुदक्षि०' (उ. सू. ३.९६) इत्यादिना आय्यप्रत्ययः। ˇधनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु। यद्वा। गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु। ˇनः[1] अस्मान्[1] ˇअव रक्ष ॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रम्।
रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत्। स्म। वातः। वहति। वासः। अस्याः। अधिऽरथम्। यत्। अजयत्। सहस्रम्।
रथीः। अभुत्। मुद्गलानी। गोऽइष्टौ। भरे। कृतम्। वि। अचेत्। इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

ˇअस्याः 'रथीरभून्मुद्गलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः ˇवासः अंशुकं ˇवातः वायुः ˇउत् ˇवहति ऊर्ध्वं प्रापयति। श्रमजनितस्वेदापनयाय। अथवा शीघ्ररथधावनजनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः। कदेति उच्यते। ˇयत् यदा ˇअधिरथम् अधिकं रथमारुह्य ˇसहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् ˇअजयत् तदा। यदा गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यम्। यद्योगाज्जयतेर्न

1. त१.२.३.६.७—नोऽस्माकं।

निपातः । ᵛगविष्टौ गवामपहृतानामेषणे ᵛमुद्गलानी मुद्गलस्य स्त्री ᵛरथीरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस आनुक् । ᵛइन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुर्मुद्गलस्य सेनानीरूपा[1] मुद्गलानी । ᵛभरे संग्रामे ᵛकृतं संपादितं गोसंघं ᵛव्यचेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती । चयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।
दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासतः ।
दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛजिघांसतः हन्तुमिच्छतः ᵛअभिदासतः अभिद्रुह्यतः शत्रोः ᵛवज्रम् ᵛअन्तर्यच्छ अन्तर्गमय । तदेवाह । हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛदासस्य ᵛवा उपक्षीणस्याल्पस्य ᵛआर्यस्य अभिगन्तव्यस्य महतो ᵛवा शत्रोः ᵛवधम् । वज्रनामैतत् । हननसाधनं वज्रं ᵛसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं ᵛयवय पृथक्कुरु ॥

उद्नो ह्रदमपिबज्जर्हृषाणः कूटं स्म तृंहदभिमातिमेति ।
प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्नः । ह्रदम् । अपिबत् । जर्हृषाणः । कूटम् । स्म । तृंहत् । अभिऽमातिम् । एति ।
प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिसासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः ᵛउद्नः उदकस्य ᵛह्रदम् अगाधजलाशयम् ᵛअपिबत् ᵛजर्हृषाणः अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा ᵛकूटं पर्वतशृङ्गं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं ᵛतृंहत् ᵛस्म शृङ्गेण विहिंसितवान् । व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा ᵛअभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् ᵛमुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः । प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः ᵛश्रवः । श्रूयत इति श्रवो यशः । ᵛइच्छमानः इच्छन् ᵛअजिरं गमनशीलं शत्रुं ᵛबाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा ᵛप्र ᵛअभरत् प्रहृतवान्[2] । यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ᵛसिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आजेः ।
तेन । सूभर्वम् । शतऽवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्गल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् ᵛएनं वृषभं ᵛन्यक्रन्दयन् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् । के । ᵛउपयन्तः समीपे गच्छन्तो नराः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते तथाकुर्वन् । किम् । ᵛवृषभं वर्षकं सेक्तारम् ᵛआजेः संग्रामस्य ᵛमध्ये ᵛअमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं

१. ग४-सेवारूप; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-सेनारूपी; त४.५-सेनारूपा; म७-सेनानीरूपी ।
२. त३.७-म-मु-प्रहृतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । सूभर्वम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनचणकादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति तथा कुर्वेत्यर्थः । यद्वा एतद्गोसहस्रविशेषणम् । तेन उक्तरूपेण वृषभेण सूभर्वं सुष्ठु यवमाषादि शतवत् शतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गलः एतन्नामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय अजैषम् ॥

कककर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

ककर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।
दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । ऋच्छन्ति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

ककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्षिता गौः युक्त आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । केशी केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञः रथस्य वा सारथिः । मुद्गलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुंलिङ्गता । अवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य केवलस्यान्तर्णीत-ण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽवावचीत् भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेः दुर्धरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदः निर्गच्छन्तो योद्धारः मुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रति ऋच्छन्ति ष्म अगच्छन्नित्यर्थः । 'पाघ्रा' इत्यादिना ऋच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रधिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।
इन्द्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥ ७ ॥

उत । प्रऽधिम् । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसगम् । अत्र । शिक्षन् ।
इन्द्रः । उत् । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स[1] मुद्गलः अस्य रथस्य प्रधिम् । प्रधिरक्षच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः। स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उदहन् उदगमयत् । रथं संनह्येत्यर्थः । तदनन्तरम् अत्र रथे वंसगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे युगेऽयोजयत् । युजेर्लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सति इन्द्रः देवः अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां पतिम् उत् उत्कृष्टम् आवत् रक्षामकरोत् । पश्चात् ककुद्मान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहत वेगेनागमत् । रहिर्गत्यर्थः ॥

शुनमष्ट्राव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानह्यमानः ।
नृम्णानि कृण्वन्बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।
नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् इति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । अष्ट्रावी । अष्ट्रा प्रतोदः तद्वान् । छान्दसो विनिः । कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति । किं कुर्वन् । वरत्रायां बद्धो दारु काष्ठं रथाङ्गभूतम्

1. ग-त-म१.२.४.८-मु–'स' नास्ति ।

^{v}आनह्यमानः सर्वतो बध्नन्। पुनः किं कुर्वन्। ^{v}बहवे ^{v}जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ^{v}नृम्णानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानि वा ^{v}कृण्वन्। ^{v}गाः ^{v}पस्पशानः स्पृशन्। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः'। छान्दसो[1] लिटि कानच्। एवं कुर्वन् ^{v}तविषीः बलानि ^{v}अधत्त धत्ते। जयं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु॥ ९॥

इमम्। तम्। पश्य। वृषभस्य। युञ्जम्। काष्ठायाः। मध्ये। द्रुऽघनम्। शयानम्।
येन। जिगाय। शतऽवत्। सहस्रम्। गवाम्। मुद्गलः। पृतनाज्येषु॥ ९॥

कंचन सखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति। राजा द्रुघणेन वृषभेण चाजिं[2] जिगायेत्युक्तवान्[3]। पूर्वं वृषभो वर्णितः। अत्र द्रुघणो वर्ण्यते। हे सखे ^{v}तम् ^{v}इमं ^{v}द्रुघणं ^{v}पश्य। कीदृशमिममिति उच्यते। 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम्। ^{v}युञ्जम्। युज्यत इति युक् सखा। ^{v}वृषभस्य सखिभूतम्। वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः। पुनः कीदृशम्। ^{v}काष्ठाया ^{v}मध्ये। 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २.१५) इति निरुक्तम्। आज्यन्तस्य मध्ये। संग्राम इत्यर्थः। तत्र ^{v}शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम्। ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्यर्थः। ^{v}येन द्रुघणेन ^{v}शतवत् शतोपेतं ^{v}गवां ^{v}सहस्रं ^{v}पृतनाज्येषु[4] संग्रामेषु[4] ^{v}जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः। जयतेर्लिट्। 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्। मिपो णल्॥

आरे अघा को न्वि१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति।
नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत्॥ १०॥

आरे। अघा। कः। नु। इत्था। ददर्श। यम्। युञ्जन्ति। तम्। ऊँ इति। आ। स्थापयन्ति।
न। अस्मै। तृणम्। न। उदकम्। आ। भरन्ति। उत्ऽतरः। धुरः। वहति। प्रऽदेदिशत्॥ १०॥

यः ^{v}आरे समीप एव ^{v}अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ^{v}कः नरः ^{v}नु इदानीम् ^{v}इत्था इत्थं ^{v}ददर्श पश्यति। किंच ^{v}यं द्रुघणं ^{v}युञ्जन्ति रथे ^{v}तमु तमेव ^{v}आ ^{v}स्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः[5]। अथवा। यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमा स्थापयन्ति। उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः। किंच ^{v}अस्मै ^{v}तृणं ^{v}न ^{v}आ ^{v}भरन्ति नाहरन्ति। तथा ^{v}उदकं ^{v}न आहरन्ति। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम्। ईदृशो द्रुघणः ^{v}उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् ^{v}धुरः रथभारस्य रथधुरं ^{v}वहति ^{v}प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति। 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम्॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानट् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन्।
एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्तु

१. ग-त१.२.३.६.७-मु-

परिवृक्ताऽइव । पतिऽविद्यम् । आनट् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् ।
एषऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्गलानी ᵛपरिवृक्तेव । 'वृजी वर्जने' । परित्यक्ता पत्या परया[1] वियुक्ता योषिदिव । सा यथा ᵛपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्भनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च । पतिविद्यमानशे तद्वत्पतिविद्यम् ᵛआनट् । आनड् व्याप्तिकर्मा । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याडागमः । अश्नोतेर्वा लिटि तलोपश्छान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य ᵛपीप्याना वर्धमाना भवति । किमिव । ᵛकूचक्रेणेव ᵛसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो वलयः कूचक्रः । तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं वर्षन्मेघ इव । स यथान्तरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा वर्षन्ती वर्धत इत्यर्थः । तथा ᵛएषैष्या । एषितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छन्तीत्येषैषी । ईदृश्या तया ᵛरथ्या सारथिभूतया ᵛजयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघम् । तस्याः ᵛसातं दत्तं संभजनं वा ᵛसुमङ्गलं शोभनमङ्गलवत् ᵛसिनवत् । सिनमन्नम् । तद्वच्च ᵛअस्तु गोरूपान्नवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।
वृषा यदाजिं वृषणा सिषाससि चोदयन्वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।
वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिसासति । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादाविन्द्रस्य[2] स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛजगतः ᵛचक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः ᵛचक्षुः ᵛअसि । प्रत्येकमुत्पन्नविशिष्टचक्षुःसद्भावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः । त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यच्चिन्नं चक्षुरस्ति तस्यापि चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । ᵛयत् यस्मात् ᵛवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् ᵛआजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं ᵛवध्रिणा पाशेन ᵛयुजा युजौ युक्तौ ᵛवृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा ᵛचोदयन् शत्रुषु प्रेरयन् ᵛसिषासति आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ २१ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम्न आर्षम् । त्रयोदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अमीषां चित्तम्' इत्यस्या अप्वाख्या देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्र्यः । त्रयोदशी विकल्पेन मारुती । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः सहोनैन्द्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थी बार्हस्पत्योपान्त्याप्वादेव्यन्त्यानुष्टुम्मारुती वा' इति । साग्निचित्ये क्रतौ चित्यग्निषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च व्रजञ्जपत्याशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. ४. १२) इति । 'ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

१. ग-त-'पत्या' नास्ति । २. ग-त-भ-विकल्पेनैन्द्रत्वा° ।

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
समऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि 'हन्तेर्घश्च' (पा.सू.६.१.१२.७) इति द्विर्वचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च धात्वभ्यासयोः । चर्षणीनाम् । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्ञगमनयुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यमित्रानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयम् इन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

समऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्ऽकारेण । दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना ।
तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यण् । दुश्च्यवनेन अन्यैरविचाल्येन । 'च्युङ् प्रुङ् गतौ' । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युच् । धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन इन्द्रेण तत् युद्धं जयत । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत । हे युधः योद्धारो हे नरः नेतारः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा. सू. ८. १. ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । समऽस्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।
संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी । उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः इषुहस्तैः भटैः मरुदादिभिः वशी वश्यैस्तद्वान् । तथा निषङ्गिभिः युक्तः । निषङ्गः खड्गः । तद्वद्भिः वशी । सः च इन्द्रः युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टा एकीभवनशीलः । यत एवंविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्धी । शर्धो बलम् । बाह्वोर्बलं बाहुबलम् । तद्वान् । मत्वर्थीय इनिः । यद्वा । 'शृधु प्रसहने' । बाहुभ्यां शर्धयत्यभिभवतीति बाहुशर्धी । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा उद्यत-

धन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता । यत्रेषून्मुञ्चति तत्र वृथा न भवन्तीत्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥

बृह॑स्पते॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न रक्षो॒हामित्राँ॑ अप॒बाध॑मानः ।
प्र॒भ॒ञ्जन्त्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मेध्यवि॒ता रथा॑नाम् ॥ ४ ॥

बृह॑स्पते । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न । र॒क्षः॒ऽहा । अ॒मित्रा॑न् । अ॒प॒ऽबाध॑मानः ।
प्र॒ऽभ॒ञ्जन् । सेनाः॑ । प्र॒ऽमृ॒णः । यु॒धा । जय॑न् । अ॒स्माक॑म् । ए॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् ॥४॥

हे बृहस्पते बृहतां पातः[1] पालयितर्देव रथेन परि दीय परिगच्छ । दीयतिर्गतिकर्मा । आगत्य च रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । 'मृण हिंसायाम्' । इगुपधलक्षणः कः । केन हिंसन् । युधा युद्धेन । 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जयन् एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् अस्माकं रथानाम् अविता[2] एधि भव ॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान् वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः ।
अ॒भिवी॑रो अ॒भिस॑त्वा सहो॒जा जैत्र॑मिन्द्र॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् ॥ ५ ॥

ब॒ल॒ऽवि॒ज्ञा॒यः । स्थवि॑रः । प्रऽवी॑रः । सह॑स्वान् । वा॒जी । सह॑मानः । उ॒ग्रः ।
अ॒भिऽवी॑रः । अ॒भिऽस॑त्वा । स॒हः॒ऽजाः । जैत्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒ऽवित् ॥५॥

सर्वस्य भूतस्य[3] बलं विजानातीति बलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । स्थविरः महान् प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेजनवानन्नवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभविता उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । अभिसत्वा अभिगतसत्वा सहोजाः सहसो बलाज्जातः एवंमहानुभावस्त्वं हे इन्द्र जैत्रं जयशीलं रथम् आ तिष्ठ अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । त्वं च गोवित् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गो॒त्र॒भिदं॑ गो॒विदं॒ वज्र॑बाहुं॒ जय॑न्त॒मज्म॑ प्रमृ॒णन्त॒मोज॑सा ।
इ॒मं स॑जाता॒ अनु॑ वीरयध्व॒मिन्द्रं॑ सखायो॒ अनु॒ सं र॑भध्वम् ॥ ६ ॥

गो॒त्र॒ऽभिद॑म् । गो॒ऽविद॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । जय॑न्तम् । अज्म॑ । प्र॒ऽमृ॒णन्त॑म् । ओज॑सा ।
इ॒मम् । स॒ऽजा॒ताः॒ । अनु॑ । वी॒र॒य॒ध्व॒म् । इन्द्र॑म् । स॒खा॒यः॒ । अनु॑ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् ॥ ६ ॥

गोत्रभिदम् । गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः । यद्वा गौर्भूमिः । तां त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं गोविदम् उदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः०' (पा. सू. २. २. ३६. ४) इति परनिपातः । जयन्तं जयनशीलम् अज्म गमनशीलं शत्रुबलम् ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजिं जयन्तमोजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तमीदृशं महानुभावम् इमम् इन्द्रं हे सजाताः सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् अनु वीरयध्वम् । एनमनुतः

---

१. त१.२.३.६.७-मु-पते । २. त-अविता रक्षिता । ३. ग-त-भ-'भूतस्य' नास्ति ।

कृत्वानु पश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम्। 'शूर वीर विक्रान्तौ'। वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। हे सखायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम् इन्द्रं संरभमाणम् अनु सं रभध्वम्॥२२॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः।
दुश्च्यवनः पृतनाषाळयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि। गोत्राणि। सहसा। गाहमानः। अदयः। वीरः। शतऽमन्युः। इन्द्रः।
दुःऽच्यवनः। पृतनाषाट्। अयुध्यः। अस्माकम्। सेनाः। अवतु। प्र। युत्ऽसु ॥ ७ ॥

अयम् इन्द्रः गोत्राणि अभ्राणि मेघान् सहसा बलेन अभि गाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रान्तः शतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा दुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः। स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता। 'छन्दसि सहः' इति ण्विः। 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्यादेशः। अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः। 'युध संप्रहारे'। छान्दसः क्यप्। ईदृगिन्द्रः अस्माकं सेनाः युत्सु संग्रामेषु प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः। आसाम्। नेता। बृहस्पतिः। दक्षिणा। यज्ञः। पुरः। एतु। सोमः।
देवऽसेनानाम्। अभिऽभञ्जतीनाम्। जयन्तीनाम्। मरुतः। यन्तु। अग्रम् ॥ ८ ॥

आसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्[1] अयम् इन्द्रः नेता नायकोऽस्तु। तथा तस्य बृहस्पतिः पुर एतु। एवं दक्षिणा यज्ञः सोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः। तथा देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रानाभिमुख्येन मर्दयन्तीनां जयन्तीनाम्। "छन्दसि" इति नाम उदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनान्न भवति (पा. सू. ६. १. १७८)। तासाम् अग्रं मरुतो यन्तु गच्छन्तु॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम्।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य। वृष्णः। वरुणस्य। राज्ञः। आदित्यानाम्। मरुताम्। शर्धः। उग्रम्।
महाऽमनसाम्। भुवनऽच्यवानाम्। घोषः। देवानाम्। जयताम्। उत्। अस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णः वर्षकस्य इन्द्रस्य राज्ञः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च उग्रम् उद्गूर्णं शर्धः बलमस्माकं भवत्विति शेषः। किंच महामनसाम् उदारमनसां भुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितॄणां देवानां घोषः जयशब्दः उदस्थात् उत्तिष्ठति। अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४)॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांसि।
उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

---

1. क-ख-ग-°मागतानां देवसेनानां।

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥१०॥

हे मघवन् इन्द्र अस्मदीयानि आयुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेषूद्युक्तानि भवन्त्वित्यर्थः। मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र वाजिनाम् अश्वानां वाजिनानि वेगाः उत् यन्तु । तथा जयतां रथानां घोषाः उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । सम्ऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्ऽतरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥११॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रः रक्षिता भवतु । तथा अस्माकं या इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून्[1] । तथा अस्माकं वीराः भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु । हे देवाः अस्माँ उ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥१२॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धॄणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु । अभि प्रेहि अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैः निर्दह नितरां भस्मीकुरु । ते अमित्राः अस्मच्छत्रवः अन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।
उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे नरः नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत तान्प्रतिभटान् । तिङः परत्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । वः युष्माकम् इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । वः बाहवः उग्राः उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु । अनाधृष्याः अन्यैरनभिभाव्याः यथा यूयम् असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ ॥ २३ ॥

'असावि' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

---

1. ग-त-भ-शत्रूणां ।

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयम्।
तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विर इन्द्र पिबा सुतस्य ॥ १ ॥

असावि। सोमः। पुरुऽहूत। तुभ्यम्। हरिऽभ्याम्। यज्ञम्। उप। याहि। तूयम्।
तुभ्यम्। गिरः। विप्रऽवीराः। इयानाः। दधन्विरे। इन्द्र। पिब। सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोतृभिराहूत तुभ्यं[1] त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत्। 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ्। अतः हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञम् अस्मदीयं तूयं तूर्णम् उप याहि उपागच्छ। तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः। विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्गमयितारो यासां तास्तथोक्ताः। इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते। अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः। 'इंङ् गतौ'। ताच्छीलिकः शानच्। छान्दसो विकरणस्य लुक्। धविर्गत्यर्थः। इदित्वान्नुम्। कर्मणि छान्दसो लिट्। यत एवमतः सुतस्य अभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अप्सु धूतस्य' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व।
मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्ऽसु। धूतस्य। हरिऽवः। पिब। इह। नृऽभिः। सुतस्य। जठरम्। पृणस्व।
मिमिक्षुः। यम्। अद्रयः। इन्द्र। तुभ्यम्। तेभिः। वर्धस्व। मदम्। उक्थऽवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कम्पितस्य। अभिषुतस्येत्यर्थः। तथा नृभिः कर्मनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्य्वादिभिः सुतस्य अभिषुतस्य। उभयत्र 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी। ईदृशं सोमम् इह अस्मिन्यज्ञे पिब। पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च। 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। यं सोमम् अद्रयः अभिषवग्रावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमैच्छन्। अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः। 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि लिङ्युसि रूपम्। हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान तेभिः तैः मदं वर्धस्व ॥

[illegible] पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'प्रोग्राम्' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'अश्वावति प्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्व तुभ्यम्।
इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥ ३ ॥

प्र। उग्राम्। पीतिम्। वृष्णे। इयर्मि। सत्याम्। प्रऽयै। सुतस्य। हरिऽअश्व। तुभ्यम्।
इन्द्र। धेनाभिः। इह। मादयस्व। धीभिः। विश्वाभिः। शच्या। गृणानः ॥ ३ ॥

हे ᵛहर्यश्व इन्द्र ᵛवृष्णे वर्षकाय ᵛतुभ्यम् ᵛउग्राम् उद्गूर्णा[1] ᵛसत्यां ᵛपीतिं सोमपानं ᵛप्र ᵛइयर्मि प्रेरयामि। किमर्थम्। ᵛप्रयै प्रगमनाय। कस्य पीतिम्। ᵛसुतस्य अभिषुतस्य। अतो हे ᵛइन्द्र ᵛशच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तः ᵛगृणानः स्तूयमानस्त्वं ᵛविश्वाभिः सर्वाभिः ᵛधेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिः ᵛधीभिः सर्वैः कर्मभिश्च ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛमादयस्व तृप्यस्व। 'मद तृप्तियोगे'। आत्मनेपदम्॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या। 'ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम्॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः।
प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गृणन्तः सधमाद्यासः॥ ४॥

ऊती। शचीऽवः। तव। वीर्येण। वयः। दधानाः। उशिजः। ऋतऽज्ञाः।
प्रजाऽवत्। इन्द्र। मनुषः। दुरोणे। तस्थुः। गृणन्तः। सधऽमाद्यासः॥ ४॥

हे ᵛशचीवः शक्तिवन् ᵛइन्द्र ᵛतव ᵛऊती ऊत्या रक्षणेन तव ᵛवीर्येण ᵛवयः अन्नं ᵛप्रजावत् प्रजोपेतं ᵛदधानाः धारयन्तः ᵛउशिजः त्वामेव कामयमानाः ᵛऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तः। अङ्गिरसः सत्रमनुतिष्ठन्तः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्ठेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वम्। ईदृशोऽङ्गिरसः ᵛमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ᵛदुरोणे यज्ञगृहे ᵛगृणन्तः त्वां स्तुवन्तः ᵛसधमाद्यासः सह माद्यन्तः ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति। मादयतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनात् कर्तरि 'अचो यत्' इति यत्। छान्दसः सधादेशः। अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्व सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुरुचो जनासः।
मंहिष्ठामूर्तिं वितिरे दधानाः स्तोतार इन्द्र तव सूनृताभिः॥ ५॥

प्रनीतिऽभिः। ते। हरिऽअश्व। सुऽस्तोः। सुऽसुम्नस्य। पुरुऽरुचः। जनासः।
मंहिष्ठाम्। ऊतिम्। विऽतिरे। दधानाः। स्तोतारः। इन्द्र। तव। सूनृताभिः॥ ५॥

हे ᵛहर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेत ᵛइन्द्र ᵛसुष्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य ᵛसुषुम्नस्य सुसुखस्य सुधनस्य वा ᵛपुरुरुचः बहुदीप्तेः ᵛते तव ᵛप्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ᵛजनासः जनाः ᵛस्तोतारः ᵛसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः। एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते। ᵛवितिरे अन्येभ्योऽर्थिभ्यो वितरणाय ᵛमंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां ᵛतव संबन्धिनीम् ᵛऊतिं रक्षां ᵛदधानाः आसत इति शेषः॥ ॥ २४॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य।
इन्द्रं त्वा यज्ञः क्षममाणमानड् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः॥ ६॥

उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। हरिऽभ्याम्। सोमस्य। याहि। पीतये। सुतस्य।
इन्द्रं। त्वा। यज्ञः। क्षममाणम्। आनट्। दाश्वान्। असि। अध्वरस्य। प्रऽकेतः॥ ६॥

---

१. ग-त-म१.२.४.८-मु—उद्गूर्णा।

हे हरिवः हरिवन्निन्द्र सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढान्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा उप याहि उपागच्छ। केन साधनेनेति तदुच्यते। हरिभ्याम् अश्वाभ्याम्। ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः। यद्वा। हरिभ्यां हरिव इति संबन्धनीयम्। हे इन्द्र क्षममाणं त्वा त्वां यज्ञः सोमयागः आनट् व्याप्नोति। नशतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः। अश्नोतेरेव वा लिटि छान्दसस्तप्रत्ययस्य लोपः। 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः। अध्वरस्य यागस्य प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम्।
उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त॥ ७॥

सहस्रऽवाजम्। अभिमातिऽसहम्। सुतेऽरणम्। मघऽवानम्। सुऽवृक्तिम्।
उप। भूषन्ति। गिरः। अप्रतिऽइतम्। इन्द्रम्। नमस्याः। जरितुः। पनन्त॥ ७॥

सहस्रवाजम् अपरिमितान्नमपरिमितबलं वा अभिमातिषाहम् अभिमातीनां सर्वतो हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं सुतेरणम् अभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं शोभनस्तुतिकम् अप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् इन्द्रं गिरः स्तुतिरूपा वाचः उप भूषन्ति अलंकुर्वन्ति। तदेवाह। जरितुः स्तोतुः नमस्याः स्तुतयः पनन्त स्तुवन्ति॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूर्भित्।
नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः॥ ८॥

सप्त। आपः। देवीः। सुऽरणाः। अमृक्ताः। याभिः। सिन्धुम्। अतरः। इन्द्र। पूःऽभित्।
नवतिम्। स्रोत्याः। नव। च। स्रवन्तीः। देवेभ्यः। गातुम्। मनुषे। च। विन्दः॥ ८॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया सप्त एतत्संख्याकाः आपः अब्रूपाः[1] देवीः देव्यो गङ्गाद्याः सुरणाः सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा। रणिः शब्दार्थः। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३.३.५८.३) इति भावेऽप्। बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अमृक्ताः अहिंसिताः प्रवहन्तीति शेषः। हे इन्द्र पूर्भित् पुरां भेत्ता त्वं याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः सिन्धुं समुद्रम् अतरः। प्रावर्धय इत्यर्थः। यद्वा। सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्त्वया सृष्टाः प्रवहन्ति याभिः सिन्धुं नदीमतरः। किंच त्वं[2] नवतिं नव च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः स्रवन्तीः प्रवहन्तीः स्रोत्याः। नदीनामैतत्। नदीः देवेभ्यः हविरर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थं च गातुं गन्तव्यं तासां मार्गं च विन्दः अलभथाः॥

अपो महीरभिशस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधि देव एकः।
इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः॥ ९॥

अपः। महीः। अभिऽशस्तेः। अमुञ्चः। अजागः। आसु। अधि। देवः। एकः।
इन्द्र। याः। त्वम्। वृत्रऽतूर्ये। चकर्थ। ताभिः। विश्वऽआयुः। तन्वम्। पुपुष्याः॥ ९॥

---

1. ग—अब्रूपा नद्यः; त१.२.३.७—अब्रूपा द्या; त४.५.८-म१.२.४.८—अब्रूपा द्याः। 2. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म—'त्वं' नास्ति।

हे इन्द्र Vमहीः महतीः Vअपः उदकानि Vअभिशस्तेः अभिशंसकाद्वृत्रात् Vअमुञ्चः। Vआसु मुक्तास्वप्सु Vदेवः त्वम् Vएकः एक एव असहायः सन् Vअधि Vअजागः अप्रमत्तो भवसि। यद्वा। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। हे Vइन्द्र Vत्वं Vयाः अपः Vवृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां मेघहनने Vचकर्थ करोषि Vताभिः अद्भिः Vविश्वाभिः सर्वाभिः त्वं Vतनुं स्वकीयं शरीरं Vपुपुष्याः पोषयेः। 'पुष पुष्टौ' इत्यस्य व्यत्ययेन श्लुः॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेना पुरुहूतमीट्टे ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोदु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेना । पुरुऽहूतम् । ईट्टे ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

Vइन्द्रः Vवीरेण्यः वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा Vक्रतुः कर्मवान्[1] Vसुशस्तिः शोभनस्तुतिकः Vउत अपि च। Vअपि इत्यनर्थकः। अपि च Vधेना। वाङ्नामैतत्। प्रीणयित्री स्तुतिवाक् Vपुरुहूतम् इन्द्रम् Vईट्टे स्तौति पूजयति वा। यत उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः। किंचायं Vवृत्रम् आवरकमेतन्नामकमसुरम् Vआर्दयत् हतवानित्यर्थः। Vउ अपि च Vलोकम्। लोकयत इति लोकः प्रकाशः। तम् Vअकृणोत् अकरोत्। आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः। न केवलं तमेकमेव अपि तु Vशक्रः शक्त इन्द्रः Vअभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता Vपृतनाः शत्रुसेनाः Vससाहे अभ्यभवत्॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता[2] ॥ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम्। कुत्सपुत्रो नाम्ना[3] दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स ऋषिः। 'हरी यस्य सुयुजा' 'वज्रं यश्चक्रे' इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्कैकादशके उष्णिहौ। अन्त्या त्रिष्टुप्। आद्या गायत्री वा। अक्षरव्यूहेन पक्षान्तर उष्णिक्। शिष्टाः सर्वाः ससोष्णिहः। तथा चानुक्रान्तं—'कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबन्त्याद्या गायत्री वा' इति। गतो विनियोगः॥

१. ग४–कर्मवान् प्रज्ञावान् वा। २. न७–इयं पूर्वं व्याख्याता। मंत्रार्थस्तु हे इंद्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोयं वाजसातिः। तस्मिन् भरे। बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः। तस्मिन् संग्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवंतं अत एव इंद्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम। तथा शृण्वंति अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबंधिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वां ऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम। ३. त-मु–नामतः।

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अव । श्मशा । रुधत् । वारिति वाः ।
दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र स्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वाम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कदा कस्मिन् काले अव रुधत् अवरोत्स्यति । अवरुध्य च कदा वाः वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते । रुधेर्लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरङादेशः । वारिति वृणोतेर्ण्यन्ताल्लुङि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति तिप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति लोपे[1] 'हल्ङ्याब्भ्यः०' इति तिलोपः । तत्र दृष्टान्तः । अश्नुते क्षेत्रमिति श्मशा कुल्या । लुप्तोपममेतत् । यथा कुल्या तस्तत उदकान्यवरुणद्धि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । दीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । वाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तान्निपात्यत इति वाताप्यमुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा ।
उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुऽयुजा । विऽव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।
उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा[2] सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेपवन्तौ । मत्वर्थो लुप्यते । प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उभा उभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव । यद्वा महान्तौ रञ्जकौ सूर्याचन्द्रमसाविव । केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावश्वौ हे इन्द्र यस्य ते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनु वेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व । दन्निति ददातेः शतरि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । अत एव श्लवभावश्च[3] ॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।
शुभे यद्युयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।
शुभे । यत् । युयुजे । तविषीऽवान् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति । श्राम्यतेश्छन्दसि लिट् । तस्य व्यत्ययेन कानच् । स इन्द्रः यत् यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संगच्छते शुभे शोभार्थं तदानीम् अप योः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति ॥

सचायोरिन्द्रश्चर्कृष आँ उपानसः सपर्यन् । नदयोर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयोः । इन्द्रः । चर्कृषे । आ । उपानसः । सपर्यन् ।

नदयोः । विऽव्रतयोः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

आयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः चर्कृषे पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः । सचा सह दातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपानसः अनः उपागतवान्[1] । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्ताङ्नपुंसकात्०' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तष्टच् । आरूढरथ इत्यर्थः । सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः[2] । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः सन् आ आगच्छति । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । नदयोः हेषाशब्दं कुर्वतोः विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियन्ता शूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्तस्थौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्ट्यै ।

वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्थौ । केशऽवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्ट्यै ।

वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीऽवान् ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः केशवन्ता केशिनौ व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ । न[*] इत्यनर्थको निपातः । ईदृशावश्वौ[3] पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा अधि तस्थौ अधितिष्ठति आरोहति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थे । तेन गुणौ समुच्चीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः । सः शिप्राभ्यां हनूभ्यां[4] शिप्रिणीवान् शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थीयोऽनुवादः । वनोति सोमान् याचते । 'वनु याचने' । यद्वा । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । शत्रून् हिनस्ति[*] ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष शूरः शवसा । ऋभुर्न क्रतुभिर्मातरिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वऽओजाः । ऋष्वेभिः । ततक्ष । शूरः । शवसा ।

ऋभुः । न । क्रतुऽभिः । मातरिश्वा ॥ ६ ॥

ऋष्वौजाः[5] दर्शनीयबलः व्याप्तबलो वा ऋष्वेभिः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह प्रास्तौत् प्रस्तौति । स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः शूरः विक्रान्तः मातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् शवसा बलेन क्रतुभिः

---

१. ग४-त२.३.७-म-सु-उपगतवान् । २. त४.५-सनूप्रत्ययः । * ग१.२-न इदानीं पुष्ट्यै पुष्ट्यर्थं अधि तस्थौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनुकः वनोति शत्रूनभिभवति । ३. त-म-कीदृशावश्वौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-सु-हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकस्थं षष्ठमन्त्रभाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिःसह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्तौति । शवसा बलेनोपेत इंद्रः शूरः ततक्ष शत्रून् तनूकरोति । तत्र दृष्टांतः । ऋभुर्न उरु भासमानो मातरिश्वा वायुर्यथा क्रतुभिः कर्मभिः वनस्प तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः। यद्वा। क्रतुरिति प्रज्ञानाम। बलेन प्रज्ञाभिश्च ˅ततक्ष वृत्रवधादिकं चकार। तत्र दृष्टान्तः। ˅ऋभुर्न ऋभव इव। 'सुपां सुलुक्॰' इति जसः सुरादेशः। ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान्। अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥

वज्रम्। यः। चक्रे। सुऽहनाय। दस्यवे। हिरीमशः। हिरीमान्।

अरुतऽहनुः। अद्भुतम्। न। रजः ॥ ७ ॥

˅यः इन्द्रः ˅सुहनाय सुष्ठु हननीयाय ˅दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय ˅वज्रं प्रहरणसाधनमायुधं ˅चक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीत्युत्तरत्र संबन्धः। कीदृश इन्द्रः। ˅हिरीमशः हरितश्मश्रुः। पृषोदरादिः। ˅हिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा ˅अरुतहनुः अबाधितहनुः। किमिव। ˅अद्भुतं ˅न ˅रजः। अद्भुतमिति महन्नाम। रज इति रञ्जकमन्तरिक्षमुच्यते। महदन्तरिक्षमिव। तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत्[1] ॥

अव नो वृजिना शिशीह्यृचा वनेमानृचः। नाब्रह्मा यज्ञ ऋधग्जोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव। नः। वृजिना। शिशीहि। ऋचा। वनेम। अनृचः।

न। अब्रह्मा। यज्ञः। ऋधक्। जोषति। त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ˅नः अस्माकं ˅वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ˅अव ˅शिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु। विनाशयेत्यर्थः। वयं च ˅ऋचा स्तुत्या साधनेन ˅अनृचः अस्तुतिकानयजमानान् ˅वनेम हिंसाम। ˅अब्रह्मा। ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम्। स्तुतिविरहितः ˅यज्ञः ˅ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतः ˅त्वे त्वयि ˅न ˅जोषति न सेवते त्वाम्। न प्रीणयतीत्यर्थः। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च[2] ॥

ऊर्ध्वा यत्ते त्रेतिनी भूद्यज्ञस्य धूर्षु सद्मन्। सजूर्नावं स्वयशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा। यत्। ते। त्रेतिनी। भूत्। यज्ञस्य। धूःऽसु। सद्मन्।

सऽजूः। नावम्। स्वऽयशसम्। सचा। आयोः ॥ ९ ॥

हे[3] इन्द्र ˅ते तव स्वभूता ˅त्रेतिनी। त्रेताग्नित्रयम्। तद्वती त्रेतिनी क्रिया। सा ˅यत् यदा ˅ऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता ˅भूत् अभूत्। यद्योगादनिघातः। कुत्र स्थाने इति। ˅यज्ञस्य यागस्य ˅सद्मन् सदने। केष्विति। ˅धूर्षु कर्मणां वोढृष्वृत्विक्षु। तदानीं ˅सजूः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२–पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यं–य इंद्रः सुहनाय हंतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं चक्रे करोति हंतुं। वज्रमादत्त इत्यर्थः। कीदृशः। हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः अशब्दितहंतव्यः एवंभूत इंद्रः अद्भुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः। २. ग१.२–पुस्तकस्थमष्टममन्त्रभाष्यं–नोऽस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिशीहि नाशय। ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम। अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे त्वयि जोषति सेवमाने ऋधक् वृद्धो न भवति। ३. ग१.२–पुस्तकस्थं नवममन्त्रभाष्यं–यज्ञस्य धूर्षु धिष्ण्येषु सद्मन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अग्नित्रेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत् भवति तदानीं सजूः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयशसं नावं करोषि। यज्ञं पापतारणसमर्थं करोषीति यावत्।

प्रीयमाणः सन् ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ᵛसचा सह तेन साकं ᵛस्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यशःसाधनं ᵛनावं तरणसाधनं तरणिम्। आरोहसीति शेषः। एकमेव रथं[1] यजमान आरोहसि स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः[2]। यद्वा। नावं रथं स्वयशसमायोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विरेपाः। यया स्वे पात्रे सिञ्चस उत्॥१०॥

श्रिये। ते। पृश्निः। उपऽसेचनी। भूत्। श्रिये। दर्विः। अरेपाः।
यया। स्वे। पात्रे। सिञ्चसे। उत्॥ १०॥

हे इन्द्र ᵛते तव संबन्धिनः सोमस्य ᵛश्रिये श्रयणाय ᵛपृश्निः गौः पृश्निवर्णा ᵛउपसेचनी पयसो[3] दोग्ध्री ᵛभूत् भवतु। तथा ᵛदर्विः अपि ᵛअरेपाः अपापा सती ते ᵛश्रिये हविषः श्रयणाय ᵛभूत् भवतु। ᵛयया दर्व्या ᵛस्वे स्वकीये ᵛपात्रे पानसाधने मुखे ᵛउत् ᵛसिञ्चसे उपर्याकृष्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः[4]॥

शतं वा यदसुर्य प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौद्दुर्मित्र इत्थास्तौत्।
आवो यद्दस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यद्दस्युहत्ये कुत्सवत्सम्॥ ११॥

शतम्। वा। यत्। असुर्य। प्रति। त्वा। सुऽमित्रः। इत्था। अस्तौत्। दुःऽमित्रः। इत्था। अस्तौत्।
आवः। यत्। दस्युऽहत्ये। कुत्सऽपुत्रम्। प्र। आवः। यत्। दस्युऽहत्ये। कुत्सऽवत्सम्॥ ११॥

हे ᵛअसुर्य बलवन्निन्द्र। अवध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात्[5]। ᵛत्वा त्वां ᵛप्रति[6] ᵛशतं ᵛवा शतसंख्याकं धनम्। वाशब्देनापरिमितं धनं वा। ᵛयत् यदा कामितवानित्यर्थः। ᵛयत् यदा च ᵛदस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे ᵛकुत्सपुत्रं दुर्मित्रम् ᵛआवः रक्षितवानसि। तथा ᵛकुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं ᵛप्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि। अव रक्षणादौ। लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः। पादादित्वादनिघातः। पुनरुक्तिरादरार्था। तदानीं ᵛसुमित्रः नाम्नेत्थम् ᵛअस्तौत्। तथा ᵛदुर्मित्रः गुणत इत्थम् ᵛअस्तौत्। तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम्। 'सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः' इति कात्यायनेन तथोक्तेः। स ᵛइत्था इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत्। इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था[7]॥ ॥ २७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः

१. त-मु-रथं यन्नं। २. त१.३.६.७-साधकेनारोहसी°; त४.५-सायाक्मारोहसी°; त८-साधकेन रोहसी°; म२-साधिकेन रोहसी°। ३. त-म-मु-पयसां। ४. ग१.२-पुस्तकस्थं दशममन्त्रभाष्यं-ते तव श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति। श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा भवति। यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ये उत्सिञ्चसे उत्क्षरसि। ५. त-म-वध्यत्वेना°। ६. त-म-'प्रति' नास्ति। ७. ग१.२-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं-शतं वा शतमपि यद्भवति सोमपात्रं तत् हे असुर्य असुरहंतः त्वां प्रति भवति। तादृशं त्वामयं सुमित्रो गुणतः नाम्ना दुर्मित्रः इत्था इत्थमस्तौत् स्तुतवान्। यद्यस्मात् दस्युहत्ये युद्धे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः यस्मात् युद्धे कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः। पुनरुक्तिरादरार्था।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशर्चमाद्यमनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमश्विदेवत्यम्। कश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः । तथा चानुक्रम्यते— 'उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनम्' इति। अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उं नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।
सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।
वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।
सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनम् इदानीं तदित् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव अर्थयेथे प्रार्थयथः । 'अर्थ याच्ञायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तेत् । उः पूरणः । संप्रार्थ्य च धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वि तन्वाथे विस्तारयथः । 'तनु विस्तारे' । तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः । अपसेव अपसा अपस्विनौ कुविन्दौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्र सुप आकारः ॥ ईम् अयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहाञ्चनौ युवाम् ॥ सहपूर्वादञ्चतेः क्विनि 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । सुप आजादेशः ॥ तौ यातवे ॥ तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं प्र अजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति ॥ 'गॄ शब्दे' । 'गॄ निगरणे' वा । एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ किंच सुदिनेव सुदिनेष्वन्नानि यथालंकुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथान्नान्यलंकुरुतः । तद्वद्युवां पृक्षः । अन्ननामैतत् । भोक्तृभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽन्नानि । आ तंसयेथे समन्तादलंकुरुथः ॥ 'तसि भूष अलंकारे' । चौरादिकः[1] ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः ।
दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु माप स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वात्र्या । शासुः । आ । इथः ।
दूताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अप । स्थातम् । महिषाऽइव । अवऽपानात् ॥ २ ॥

उष्टारेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासङ्गस्य वोढारावनड्वाहाविव ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णवासेषु संचरतः तद्वत् फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु श्रयेथे । तत्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मादौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव । प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा श्वात्र्या श्वात्र्यौ । श्रु क्षिप्रमतनं श्वात्रम् । तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वात्र्यौ । श्वात्रमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति एथः आगच्छथः । 'इण् गतौ' । आदादिकः । दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थः हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥ महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं ह्रदादि । अधिकरणे ल्युट् । पानमेवावपानम् । संनिकृष्टात् पानादनपगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्धविषः स्तोत्राच्च माप स्थातं मापक्रम्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः[1] ॥

साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा पश्वेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।
अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्यऽइव । पक्षा । पश्वाऽइव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।
अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिऽवांसा । परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुऽत्रा ॥ ३ ॥

शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः 'सत्सूद्विष°' इत्यादिना क्विप् ॥ पश्वेव पशू इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुः यजनावस्मदीयौ आ गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भाव उसिन्प्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वात् 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इतीडागमः ॥ देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञे अग्निरिव[2] अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीव्यतेः क्वसौ 'वस्वेकाजात्°' इति नियमादिडभावः । वलि लोपे तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो अजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यू इव स्थितौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः देवान् पूजयथः । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इत्याम्नानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारौ पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य°' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।
इर्येव पुष्ट्यै किरणेव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उग्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्यै ।
इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

---

१. त-मु–इत्यडागमाभावः । २. त-म–'अग्निरिव' नास्ति ।

vअस्मे अस्माकं vवः युवाम्। पूजायां बहुवचनम्। vआपी[1] प्राप्तौ[1] बन्धुभूतौ भवथः। vपितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति vपुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत्। यद्वा। पुत्रा। षष्ठ्या आकारः। पुत्राणां पितरौ बन्धू। तथा vउग्रेव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोद्गूर्णावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ[2] भवतः तद्वत् vरुचा दीप्त्या युक्तौ। रोचतेर्भावे क्विप्। 'सावेकाचः०' इति विभक्तेः उदात्तत्वम्। यद्वा। रुचा आरोचमानौ भवथः। रोचतेरिगुपधलक्षणः कः। सुप आकारः॥ vनृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् vतुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः॥ 'तुर त्वरणे'। 'इगुपधात्कित्' (उ. सू. ४. ११९) इतीन्प्रत्ययः। 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ vइर्येव इर्याविव। इरान्नम्। तत्र भवौ। भवार्थे यत्। अन्नवन्तावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः। तद्वद्युवां vपुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः। vकिरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ[3] सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् vभुज्यै स्तोतॄणां परिभोगाय भवथः। vश्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। मत्वर्थीयो वनिप्। तद्वन्तावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत्। यद्वा। श्रुष्टीवानेव। श्रुष्टीति सुखनाम। तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां vहवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति vआ vगमिष्टम् आगच्छतम्॥ हवम्। 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च॥

वंसगेव पूषर्या शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता।
वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषेवेषा सपर्या३ पुरीषा॥ ५॥

वंसगाऽइव। पूषर्या। शिम्बाता। मित्राऽइव। ऋता। शतरा। शातपन्ता।
वाजाऽइव। उच्चा। वयसा। घर्म्येऽस्था। मेषाऽइव। इषा। सपर्या। पुरीषा॥ ५॥

vवंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा vपूषर्या पूषर्यौ पूषणे भवौ। पुष्टावयवावित्यर्थः। तद्वद्युवां स्फीताङ्गावयवौ। 'पुष पुष्टौ'। अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः। तदन्तात् 'भवे छन्दसि' इति यत्। तित्स्वरितम्। तथा vशिम्बाता शिम्बातौ। सुखनामैतत् शिम्बेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्तमिति। 'शिञ् निशाने'। अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्बप्रत्ययो मुक्च निपात्यते। अततेः कर्मणि घञ्। सुप आल्लादेशः। सुखकरौ भवथः। vमित्रेव मित्राविव। मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते सहावस्थानात्। मित्रावरुणाविव vऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः। तथा vशतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि ययोः सन्ति तौ तथोक्तौ। सुपो डादेशः। यद्वा। शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम्। तेन तद्वन्तौ। vशातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ। शातं तीक्ष्णम्। पन्तम्। पनतेर्बाहुलकात्तन् (उ. सू. ३. ८६)। यद्वा शातपन्ता। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयत इति शातपन्तं सुखम्। 'शो तनूकरणे'। निष्ठा। पनतेस्तन्। तेन युवां सुखवन्तौ भवथः। यद्यपि शिम्बाता शतरा शातपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपौनरुक्त्यम्। vवाजेव वाजाविव यथाश्वौ घासादिनोन्नतौ संपूर्णावयवौ तद्वत् vवयसा हवीरूपेणान्नेन हेतुना vउच्चा उच्चैर्वर्तमानौ। पुष्टावित्यर्थः॥ उच्चा। उच्चैःशब्दात्सुपो डादेशः। डित्वाट्टि-

1. त—आपूर्व्यौ; म१.२.४.८—आपी आप्तव्यौ; म७—आपीव्यो। 2. म२—रुचा रोचमानौ। 3. त-म-सु—यथाग्न्यादित्यकिरणौ।

लोपः ॥ ᵛघर्म्येष्ठा घर्मस्थौ । घर्मं दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसो रूपेणावस्थितौ भवथः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । घर्म्ये प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ ᵛमेषेव मेषाविव । तौ यथाऽन्नेन परिचरणीयौ तद्वद्युवाम् ᵛइषा हवीरूपेणान्नेन ᵛसपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ड्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । ᵛपुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतॄणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । 'पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वा' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ॥ १ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

ᵛसृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । 'तत्र साधुः' इति यत् । अङ्कुशार्हौ मत्तगजाविव ᵛजर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गात्रविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तंगजस्यैकत्रावस्थापयित्र्येका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सर्तेः किच्च' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा ᵛतुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । 'तृफ तृम्फ हिंसायाम्' । अस्मात्तृजन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा । अस्माद्बाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उत्वं च । अत्र निरुक्तं—
'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू[1] हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । ᵛनैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव ᵛतुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ ᵛपर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ॥ 'ञिफला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादयश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थाद्वा ॥ ᵛउदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ 'पद्दन्नोमास्°' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तिष्वप्युदन्नादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्यर्थः । ᵛजेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ ᵛमदेरू बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । ᵛता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां ᵛमे मदीयं ᵛजरायु[2] जरायुजम् अत एव ᵛमरायु मरणशीलं शरीरम् ᵛअजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इति नञ उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वम् ॥

पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत्खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

---

१. त-मु-भर्तारावित्यस्य तुर्फरीतू । २. त-भ-'जरायु' नास्ति ।

पज्राऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षद्मऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥७॥

हे "उग्रा उग्रावुद्गूर्णतेजस्कावश्विनौ "पज्रेव पज्राविव प्रार्जितबलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पज्रेव । 'जि ज्रि अभिभवे' । पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां "चर्चरं चरणशीलं "जारं जरायुक्तम् अत एव "मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरम् "अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वापदादिषु "क्षद्मेव । उदकनामैतत् । उदकमिव "तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः ॥ 'तॄ प्लवनतरणयोः' । यङ्लुगन्ताल्लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थस[1] आर्धधातुकत्वेनेडागमः । 'वृतो वा' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः ॥ "ऋभू "न ऋभू इव । दार्ष्टान्तिकसाम्यादत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ "आपत् तद्वत् "खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ 'टुमस्जो शुद्धौ' । अस्मादौणादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां "खरज्रुः तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवाम् "आपत् आप्नोत् ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' । लुङि लृदित्वात् च्लेरङ् ॥ स रथः "वायुर्न वायुरिव "पर्फरत् सर्वत्रापूरयत् । सर्वत्र व्याप्तवानित्यर्थः ॥ 'फर्व पूरणे' । अस्माल्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो वलोपश्च । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः "रयीणां धनानां धनानि "क्षयत् शत्रुभ्य आगमयत् ॥ 'क्षि निवासगत्योः' । अस्मादन्तर्णीतण्यर्थाल्लेट्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

[illegible] फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनऋङ्गा मनन्या३ न जग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् । मनःऽऋङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

"घर्मेव घर्माविव महावीराविव "जठरे स्वोदरे "मधु मधुनः । षष्ठ्या लुक् । घृतस्य "सनेरू संभक्तारौ ॥ 'वन षण संभक्तौ' । अस्मादौणादिक एरुप्रत्ययः ॥ "भगेविता । भगो धनम् । तद्विषयरक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावे क्तः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ "अरम् अलं "तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अत एव "फारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माण्णिचि 'चिस्फुरोर्णौ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । सुपो डादेशः ॥ "पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव "चचरा संचरन्तौ "चन्द्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाह्लादकं रूपं ययोस्तौ वर्तेते । "मनऋङ्गा मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे घञ् । बहुव्रीहिस्वरः । "मनन्या "न[2] मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितम् ॥ तादृशाविव "जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेः 'आदृगमहन॰' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।
कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोऽंशेव नो भजतं चित्रमप्नः ॥ ९ ॥

---

१. त१.२.३-म१.४.८-मु-थास; त७-म२-थाए । २. ग-त-म-'न' नास्ति ।

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्नः ॥९॥

Vबृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशू पुरुषौ यथा Vगम्भरेषु[1] गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विन्दतः तद्वत् गह्वरेषु गम्भीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु Vप्रतिष्ठाम् अवस्थितिमासदं युवां Vविदाथः[2] जानीथः। Vपादेव पादाविव यथा Vतरते। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तरतः पुरुषस्य पादौ यथा Vगाधं जलं वित्तः तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः। 'विद ज्ञाने'। लेट्याडागमः। Vकर्णेव यथा कर्णावुक्तं शब्दं विदतुः तद्वद्युवां Vशासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् Vअनु Vहि Vस्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु। स्मरतेर्लेट्याडागमः। हियोगादनिघातः। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२) इति शासुरित्यस्य षष्ठी। Vअंशेव अंशाविव यथावयवौ[3] तद्वन्तं यज्ञं भजेते तद्वद्युवां Vनः अस्मदीयं Vचित्रं चायनीयम् Vअप्नः कर्म Vभजतम् आश्रयतम्॥ अप्नः। 'आप्लृ व्याप्तौ'। अस्मादापः कर्माख्यायां 'ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च। नित्स्वरेणाद्युदात्तः॥

आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात् सचेथे॥ १०॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।
कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥१०॥

Vआरङ्गरेव। 'गॄ शब्दे'। अस्माद्भावे ऋदोरप्। अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनम्। तस्य संबन्धिनौ॥ 'तस्येदम्' इत्यण्॥ शब्दवन्तौ मेघाविव यथा Vमधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवाम् Vएरयेथे प्रेरयथः॥ 'ईर प्रेरणे'। चौरादिकः॥ Vसारघेव सारघाविव। सरघा मधुमक्षिका। सरघैव सारघा। प्रज्ञादित्वादण् (पा. सू. ५. ४. ३८)। ते[4] यथा[4] Vनीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे Vगवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः। Vकीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् Vस्वेदं स्विद्यमानं जलम् Vआसिस्विदाना आ समन्तात् स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः॥ 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे'। अनुदात्तेत्। तस्माच्छान्दसे लिटि कानजादेशः॥ Vक्षामेव। 'क्षै जै षै क्षये'। अस्मादातो मनिन्। ह्रस्वश्छान्दसः। क्षामा क्षीणा गौः Vसुयवसात्। अदेः क्विप्। शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणान्नेन समवेता यथा भवति तद्वद्युवाम् Vऊर्जा हवीरूपेणान्नेन Vसचेथे संगच्छेथे॥ 'षच समवाये'॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम्।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः॥ ११॥

ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सऽरथा । इह । उप । यातम् ।
यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥११॥

---

१. त-भ-'गम्भरेषु' नास्ति। २. भ-त-भ-'विदाथः' नास्ति। ३. भ४-त४.५-यथा यज्ञस्यावयवौ। ४. त-भ-तथा।

हे अश्विनौ वयं ᵛस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ᵛऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ'। अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वम् ॥ ᵛवाजं हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां ᵛसनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'षणु दाने'। तानादिकः। विधिलिङ्। वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां ᵛसरथा सरथौ समानरथावेकमेव रथमारूढौ सन्तौ ᵛइह अस्मिन् कर्मणि ᵛनः अस्मदीयं ᵛमन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् ᵛउप ᵛयातम् उपागच्छतम्। ᵛगोष्वन्तः। गोरूधस्यवस्थितं ᵛपक्वं परिणतम् अत एव ᵛमधु मधुरं ᵛयशो ᵛन। यश इत्यन्ननाम। नश्चार्थे। क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं चापेक्ष्यागच्छतमिति संबन्धः। एवमुक्तप्रकारेण ᵛभूतांशः एतन्नामर्षिः ᵛअश्विनोः ᵛकामम् अभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः ᵛआ ᵛअप्राः आपूरयत्। संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे'। आदादिकः। व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि। एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ॥ ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम्। दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः। प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका। 'शतधारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः। अनेन सूक्तेन ऋत्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो यजमाना वा स्तूयन्ते। अतः सैव देवता। तथा चानुक्रान्तम्–'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्दातॄन्वास्तौचतुर्थी जगती' इति। गतो विनियोगः ॥

आविर॑भून्म॒हि माघो॑नमेषां॒ विश्वं॑ जी॒वं तम॑सो॒ निर॑मोचि।
म॒हि ज्योतिः॑ पि॒तृभि॑र्द॒त्तमागा॑दु॒रुः पन्था॒ दक्षि॑णाया अदर्शि ॥ १ ॥

आ॒विः। अ॒भू॒त्। म॒हि। माघो॑नम्। ए॒षा॒म्। विश्व॑म्। जी॒वम्। तम॑सः। निः। अ॒मो॒चि॒। म॒हि। ज्योतिः॑। पि॒तृऽभिः॑। द॒त्तम्। आ। अ॒गा॒त्। उ॒रुः। पन्थाः॑। दक्षि॑णायाः। अ॒द॒र्शि॒ ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातॄणां वा स्तावकम्। दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सायंकाले न क्रियते। 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिश्रवणात्। तस्मात् अह्न्येव कर्तव्यः। अहश्च सूर्योदयात्पश्चाद्भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते। ᵛमाघोनम्। मघवेन्द्रः[1]। इन्द्रश्च सूर्यः 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात्। तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्' इत्यण्। अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३)। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं ᵛमहि महत् तेजः ᵛएषां यजमानानां यागसिद्ध्यर्थम् ᵛआविरभूत्। प्रकाशितमुद्गतमभूत्। तत्र ᵛविश्वं सर्वं ᵛजीवं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् ᵛतमसः सकाशात् ᵛनिरमोचि[2] निर्मुक्तमभूत्[2]। मुञ्चतेः[3] कर्मणि लुङि चिणि रूपम्। अथानन्तरं ᵛपितृभिः यत् पितृभिर्देवैः ᵛदत्तं नो* हविषामागमनाय तत्[3] ᵛमहि महत् ᵛज्योतिः सूर्याख्यम् ᵛआगात् आगच्छति। पश्चात् ᵛदक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः ᵛउरुः महान् ᵛपन्थाः मार्गः ᵛअदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत्। सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उ॒च्चा दि॒वि दक्षि॑णावन्तो अस्थु॒र्ये अ॑श्व॒दाः स॒ह ते सूर्ये॑ण।
हि॒र॒ण्य॒दा अ॑मृत॒त्वं भ॑जन्ते वासो॒दाः सो॑म॒ प्र ति॑रन्त॒ आयुः॑ ॥ २ ॥

---

१. त-म-मघोन इंद्रः। २. म–'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५–तेन निर्मुक्तमभूत्। ३. म–'मुञ्चतेः...तत्' नास्ति। * त४.५–आत्मनो।

उ॒च्चा । दि॒वि । दक्षि॑णाऽवन्तः । अ॒स्थुः॒ । ये । अ॒श्व॒ऽदाः । स॒ह । ते । सूर्ये॑ण ।
हि॒र॒ण्य॒ऽदाः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । भ॒ज॒न्ते॒ । वा॒सः॒ऽदाः । सो॒म॒ । प्र । ति॒र॒न्ते॒ । आयुः॑ ॥ २ ॥

ᐯदक्षिणावन्तः दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः ᐯउच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते ᐯदिवि द्युलोके ᐯअस्थुः तिष्ठन्ति। सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह। ᐯअश्वदाः अश्वानां दातारः ᐯये यजमानाः ᐯते ᐯसूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन ᐯसह तिष्ठन्ति। ये ᐯहिरण्यदाः[1] हिरण्यदातारः ते ᐯअमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं ᐯभजन्ते। 'अमृतं वै हिरण्यम्' (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात्। तथा 'सौम्यं वै वासः' (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते। हे ᐯसोम ᐯवासोदाः त्वद्देवत्यवस्त्राणां[2] दातारो ये सन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः। एते सर्वे ᐯआयुः जीवनं ᐯप्र ᐯतिरन्ते प्रवर्धयन्ति। प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥

दैवी॑ पू॒र्तिर्दक्षि॑णा देवय॒ज्या न क॑वा॒रिभ्यो॑ न॒हि ते पृ॒णन्ति॑ ।
अथा॑ नरः॒ प्रय॑तदक्षिणासोऽवद्यभि॒या ब॒हवः॑ पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी॑ । पू॒र्तिः । दक्षि॑णा । दे॒व॒ऽय॒ज्या । न । क॒व॒ऽअ॒रिभ्यः॑ । न॒हि । ते । पृ॒णन्ति॑ ।
अथ॑ । नरः॑ । प्रय॑त॒ऽदक्षिणासः । अ॒व॒द्य॒ऽभि॒या । ब॒हवः॑ । पृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

ᐯदैवी देवसंबन्धिनी ॥ 'देवाद्यञञौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ्। तादृशी ᐯपूर्तिः पालिनी तत्साध्या ᐯदेवयज्या ॥ 'छन्दसि निष्टर्क्य°' (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः। तदङ्गभूता ᐯदक्षिणा ᐯन ᐯकवारिभ्यः ॥ 'ऋ गतौ' इत्यस्य 'अच इः' (उ. सू. ४.१३८) इतिप्रत्ययः ॥ कुत्सितगन्तृभ्योऽयष्टृभ्यः। एतेभ्यो न भवति। यद्वा। देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः। तत्र हेतुरुच्यते। हि यस्मात् ᐯते कुत्सितगन्तारः ᐯनहि ᐯपृणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति। 'पृण प्रीणने'। तौदादिकः। ᐯअथ इति प्रश्ने। यष्टॄणां देवयागादि कथं भवति। उच्यते। ᐯनरः कर्मणां नेतारः अत एव ᐯप्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः ᐯबहवः यजमानाः ᐯअवद्यभिया ॥ 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्य°' (पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया। विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु। तस्मात्तद्भीत्या ᐯपृणन्ति देवान् प्रीणयन्ति। तस्माद्यष्टॄणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः[3] ॥

श॒तधा॑रं वा॒युम॒र्कं स्व॒र्विदं॑ नृ॒चक्ष॑स॒स्ते अ॒भि च॑क्षते ह॒विः ।
ये पृ॒णन्ति॒ प्र च॒ यच्छ॑न्ति संग॒मे ते दक्षि॑णां दुहते स॒प्तमा॑तरम् ॥ ४ ॥

श॒त॒ऽधा॑रम् । वा॒युम् । अ॒र्कम् । स्वः॒ऽविद॑म् । नृ॒ऽचक्ष॑सः । ते । अ॒भि । च॒क्ष॒ते॒ । ह॒विः ।
ये । पृ॒णन्ति॑ । प्र । च॒ । यच्छ॑न्ति । स॒म्ऽग॒मे । ते । दक्षि॑णाम् । दु॒ह॒ते॒ । स॒प्तऽमा॑तरम् ॥ ४ ॥

ᐯशतधारं बहुधारेणोपेतं ᐯवायुम् एतन्नामकं ᐯस्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेत्तारं वा ᐯअर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ ᐯनृचक्षसः नृणां द्रष्टॄनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य ᐯते यजमानाः ᐯहविः ᐯचक्षते। तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति[4]। चष्टेर्लटि रूपम्। किंच ᐯसंगमे। कर्मकरणार्थम्

१. त-भ-'हिरण्यदाः' नास्ति। २. त-भ-मु-तद्देवत्य°। ३. त-भ१.२.४.८-भवंतीत्यर्थः। ४. त-भ-'जानन्ति' नास्ति।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृदनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽप्। थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ये यष्टारः पृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति। ये च तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि प्र यच्छन्ति। उभयत्र यद्योगादनिघातः। ते सप्तमातरम्। सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा। यद्वा। सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति। तादृशीं दक्षिणां दुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान्प्रथमो हूत एति दक्षिणावान्ग्रामणीरग्रमेति।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान्। प्रथमः। हूतः। एति। दक्षिणाऽवान्। ग्रामऽनीः। अग्रम्। एति। तम्। एव। मन्ये। नृऽपतिम्। जनानाम्। यः। प्रथमः। दक्षिणाम्। आऽविवाय ॥ ५ ॥

हूतः ऋत्विग्भिराहूतः दक्षिणावान् यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् एति सर्वत्र गच्छति। तथा ग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सः अग्रमेति। सर्वेषां प्रथममेव गच्छति। तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये ऋषिरहमवबुध्ये प्रथमः यः[1] जनानां दक्षिणाम् आविवाय आगमयति। वी गत्यादिषु। तस्य लिटि रूपम्। तं नृपतिमिति मन्ये। यद्वा। जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः। जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम्।
स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम्। एव। ऋषिम्। तम्। ऊँ इति। ब्रह्माणम्। आहुः। यज्ञऽन्यम्। सामऽगाम्। उक्थऽशासम्। सः। शुक्रस्य। तन्वः। वेद। तिस्रः। यः। प्रथमः। दक्षिणया। रराध ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणाया दातारम् ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः। तथा तमु तमेव ब्रह्माणमाहुः। किंच तमेव यज्ञन्यम् ॥ 'णीञ् प्रापणे'। क्विप्। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः। तमेव सामगां साम्नां गातारमिति। तथा उक्थशासम्। 'शन्सु स्तुतौ'। क्विप्। संहितायां दीर्घश्छान्दसः। उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति। दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात्। सः दाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः तिस्रः तन्वः अग्निवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद जानाति। यद्वा। शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेराहवनीयाद्यात्मकानि[2] त्रीणि शरीराणि जानाति। प्रथमः मुख्यः यः जनः दक्षिणया रराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ 'राध संसिद्धौ'। लिटि रूपम्। लित्स्वरः ॥

दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम्।
दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा। अश्वम्। दक्षिणा। गाम्। ददाति। दक्षिणा। चन्द्रम्। उत। यत्। हिरण्यम्। दक्षिणा। अन्नम्। वनुते। यः। नः। आत्मा। दक्षिणाम्। वर्म। कृणुते। विऽजानन् ॥ ७ ॥

---

१. त१.३.४.५.७.८-भ-मु-यो जनः। २. त-भ-मु-°राहवनीयात्मकानि।

ᵛदक्षिणा तद्दातृभ्यः ᵛअश्वं ᵛददाति। तथा ᵛगां च ददाति। तथा ᵛचन्द्रं सुवर्णं ददाति। ᵛउत अपि च ᵛयद्धिरण्यं रजतमस्ति। 'रजतं हिरण्यम्' (तै. सं.१.५.१,२) इत्याम्नानात्। तच्च ददाति। किंच सा ᵛअन्नं[1] ᵛवनुते ददाति। वनोतिरत्र दानार्थः। तस्मात् ᵛनः अस्मदीयः ᵛयः ᵛआत्मा अस्ति सः ᵛवर्म ᵛविजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वद्दुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् ᵛदक्षिणाम् अश्वादिदानशीलां ᵛकृणुते। ऋत्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः।
इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न। भोजाः। मम्रुः। न। निऽअर्थम्। ईयुः। न। रिष्यन्ति। न। व्यथन्ते। ह। भोजाः।
इदम्। यत्। विश्वम्। भुवनम्। स्व१रिति स्वः। च। एतत्। सर्वम्। दक्षिणा। एभ्यः। ददाति॥८॥

ᵛभोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः ᵛन ᵛमम्रुः न म्रियन्ते। देवत्वं भजन्त इत्यर्थः। अत एव ᵛन्यर्थम्॥ 'ऋ गतौ'। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् (उ. सू. २. ४)। समासे थाथादिस्वरः॥ निकृष्टां गतिं ᵛन ᵛईयुः न प्राप्नुवन्ति॥ 'इण् गतौ'। लिटि 'दीर्घ इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः॥ तथा ᵛन ᵛरिष्यन्ति। कैश्चिदप्यहिंसिता भवन्ति। कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अत एव ᵛभोजाः दातारः ᵛन ᵛव्यथन्ते। परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति। ᵛह प्रसिद्धौ। किंच ᵛइदं परिदृश्यमानं ᵛविश्वं सर्वं ᵛभुवनं ᵛयत् भूतजातमस्ति ᵛस्वश्च स्वर्गलोकश्च ᵛएतत्सर्वं ᵛदक्षिणा स्वयम् ᵛएभ्यः तद्दातृभ्यः ᵛददाति प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं१ या सुवासाः।
भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः। जिग्युः। सुरभिम्। योनिम्। अग्रे। भोजाः। जिग्युः। वध्वम्। या। सुऽवासाः।
भोजाः। जिग्युः। अन्तःऽपेयम्। सुरायाः। भोजाः। जिग्युः। ये। अहूताः। प्रऽयन्ति॥९॥

ᵛभोजाः दातारः ᵛअग्रे प्रथममेव ᵛयोनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं ᵛसुरभिं धेनुं ᵛजिग्युः। शत्रुभ्यो जितवन्तः॥ 'जि जये'। लिटि 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः॥ तथा ᵛभोजाः दातारः ᵛवध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं ᵛजिग्युः। ᵛया स्त्रीः ᵛसुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः। किंच ᵛभोजाः शत्रूणां ᵛसुरायाः ᵛअन्तःपेयम् अन्तःपानं ᵛजिग्युः॥ 'पा पाने'। भावे यत्। 'ईद्यति' इतीत्वम्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ᵛये शत्रवः ᵛअहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः ᵛप्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् ᵛभोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः ᵛजिग्युः जयन्ति ॥

भोजायाश्वं सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्या३ शुम्भमाना।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय। अश्वम्। सम्। मृजन्ति। आशुम्। भोजाय। आस्ते। कन्या। शुम्भमाना।
भोजस्य। इदम्। पुष्करिणीऽइव। वेश्म। परिऽकृतम्। देवमानाऽइव। चित्रम् ॥ १० ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७-अन्नं च।

ᵛभोजाय दात्रे ᵛआशुं शीघ्रगामिनम् ᵛअश्वं ᵛसं ᵛमृजन्ति। परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति। 'मृजू शौचालंकारयोः'। तथा ᵛकन्या। कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते। अभिनवयौवना ᵛशुम्भमाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै ᵛभोजाय दात्रे ᵛआस्ते। तथा ᵛभोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं ᵛवेश्म गृहं भवति। कीदृशम्। ᵛपुष्करिणीव। पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी। सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत् ᵛपरिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतम्॥ परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थे संहितायां सुडागमः। 'परिनिविभ्यः' इति सुटः षत्वम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ तथा ᵛदेवमानेव। 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्याकारः॥ देवमानमिव देवयानमिव ᵛचित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः।
भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता॥ ११॥

भोजम्। अश्वाः। सुष्ठुऽवाहः। वहन्ति। सुऽवृत्। रथः। वर्तते। दक्षिणायाः।
भोजम्। देवासः। अवत। भरेषु। भोजः। शत्रून्। सम्ऽअनीकेषु। जेता॥ ११॥

ᵛसुष्ठुवाहः॥ 'वह प्रापणे'। 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः। शोभनवहनसमर्थाः ᵛअश्वाः ᵛभोजं दातारं ᵛवहन्ति। लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति। ततः ᵛदक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य ᵛसुवृत् सुष्ठु चक्रादिवर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः ᵛरथः ᵛवर्तते। अथ प्रत्यक्षः। हे ᵛदेवासः हे देवा इन्द्रादयः ᵛभरेषु। ध्रियत[1] आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः। यद्वा। 'भृ भर्त्सने'। भृणन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारः अत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु ᵛभोजं दातारम् ᵛअवत रक्षत। ततो युष्माभिः पालितः ᵛभोजः धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् ᵛसमनीकेषु संग्रामेषु ᵛशत्रून् ᵛजेता जयशीलो भवति॥ 'जि जये'। ताच्छीलिकस्तृन्। अत एव 'न लोकाव्यय°' इति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः॥ ॥ ४॥

'किमिच्छन्ती' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन्। तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि। अत्र त ऋषयः सरमा देवता। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि। अतस्तासु सर्षिः पणयो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः सा तान्युग्मान्त्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे' इति। गतो विनियोगः॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड्दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि॥ १॥

किम्। इच्छन्ती। सरमा। प्र। इदम्। आनट्। दूरे। हि। अध्वा। जगुरिः। पराचैः।
का। अस्मेऽहितिः। का। परिऽतक्म्या। आसीत्। कथम्। रसायाः। अतरः। पयांसि॥ १॥

अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति। ᵛसरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी ᵛकिमिच्छन्ती[2] किं प्रार्थयमाना सती ᵛइदम् अस्मदीयं स्थानं ᵛप्र ᵛआनट् प्राप्नोत्॥ आङ्पूर्वो नशिः

---

१. त१.२.३.६.७.८-भ२.५-ह्रियत। २. त-भ-मु-'किमिच्छन्ती' नास्ति।

ऽत्याप्तिकर्मा। तस्य लुङि 'मन्त्रे घस°' इत्यादिना च्लेर्लुक्। छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः॥ vपराचैः पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः vजगुरिः उद्गूर्णः। महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः॥ 'गॄ निगरणे'। 'आदृगमहन°' इत्यादिना किन्प्रत्ययः। 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्वम्॥ तादृशोऽयम् vअध्वा vदूरे vहि विप्रकृष्टः खलु। यद्वा। पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्यर्थं गन्त्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति। दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते। अतो वयमेतां पृच्छामः। हे सरमे vका कीदृशी vअस्मेहितिः। कोऽस्मास्वर्थंहितिः। कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः। यद्वा। अस्मासु कोऽर्थो गतः। दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपम्। आगच्छन्त्यास्तव vका कीदृशी vपरितक्म्या रात्रिः vआसीत्। यद्वा। तकतिर्गत्यर्थः। परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत्। vकथं च[1] vरसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः vपयांसि उदकानि vअतरः तीर्णवत्यसि। एतद्वद। अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानट्' (निरु. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम्॥

इन्द्र॑स्य दू॒तीरि॑षि॒ता च॑रामि म॒ह इ॒च्छन्ती॑ पणयो नि॒धीन्वः॑।
अ॒ति॒ष्क॒दो भि॒यसा॒ तन्न॑ आव॒त्तथा॑ र॒साया॑ अत॒रं पयां॑सि॥ २॥

इन्द्र॑स्य। दू॒तीः। इ॒षि॒ता। च॒रा॒मि। म॒हः। इ॒च्छन्ती॑। प॒ण॒यः। नि॒ऽधीन्। वः॒।
अ॒ति॒ऽस्क॒दः। भि॒यसा॑। तत्। नः॒। आ॒व॒त्। तथा॑। र॒साया॑ः। अ॒त॒र॒म्। पयां॑सि॥ २॥

अनया तान् सरमा[2] प्रत्युवाच[2]। हे vपणयः एतन्नामका असुराः vइन्द्रस्य vदूतीः। 'सुपां सुलुक्°' इति प्रथमैकवचनस्य सुश्छान्दसः। अहम् vइषिता तेनैव प्रेषिता सती vचरामि। युष्मदीयं स्थानमागच्छामि। किमर्थम्। vवः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् vमहः महतः vनिधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् vइच्छन्ती कामयमाना सती चरामि। किंच vअतिष्कदः॥ 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः'। भावे क्विप्। अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन vभियसा भयेन vतत् नदीजलं vनः। पूजायां बहुवचनम्। माम् vआवत् अरक्षत्। vतथा तेन प्रकारेण vरसायाः नद्याः vपयांसि उदकानि vअतरं तीर्णवत्यस्मि॥

कीदृङ्ङिन्द्र॑ः सरमे॒ का दृ॑शी॒का यस्ये॒दं दू॒तीरस॑रः परा॒कात्।
आ च॒ गच्छा॑न्मि॒त्रमे॑ना दधा॒माथा॒ गवां॒ गोप॑ति॒र्नो भवाति॥ ३॥

कीदृङ्। इन्द्रः॑। स॒र॒मे॒। का। दृ॒शी॒का। यस्य॑। इ॒दम्। दू॒तीः। अस॑रः। प॒रा॒कात्।
आ। च॒। गच्छा॑त्। मि॒त्रम्। ए॒न॒। द॒धा॒म॒। अथ॑। गवा॑म्। गोऽप॑तिः। नः॒। भ॒वा॒ति॒॥ ३॥

तेषां वाक्यम्। हे vसरमे तव स्वामी vइन्द्रः vकीदृक्। कियत्पराक्रमवान्। vका vदृशीका। तस्य कीदृशी दृष्टिः। दृष्टिरूपा सेना कियती। vयस्य vदूतीः दूती त्वम् vइदम् अस्मदीयं स्थानं vपराकात् अतिदूरात् vअसरः आगमः। इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः। एषा सरमा vआ vगच्छात् vच आगच्छतु च। गमेर्लेट्याडागमः। स्वामी vभवाति भवतु। न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु। वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते॥

---

१. ग-त-भ१.२.४.८-मु-वा। २. ग-सरमा प्र ऊचो; त-भ-मु-सरमेत्यूचे।

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।
न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः ᵛतम् इन्द्रं ᵛदभ्यं हन्तव्यमिति ᵛन ᵛवेद न[1] जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । ᵛसः इन्द्रः ᵛदभत् सर्वान् जनान् दभति हिनस्त्येव ॥ दभेर्लेटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ ᵛयस्य ᵛदूतीः दूती अहम् ᵛइदं युष्मदीयं स्थानं ᵛपराकात् अतिदूरादेशात् ᵛअसरं प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो हिंसितव्यो[2] न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । ᵛस्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थे क्विप् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः ᵛगभीराः गम्भीरा नद्यः ᵛतम् इन्द्रं ᵛन ᵛगूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंत्वाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गुहू संवरणे' । भौवादिकः । तस्माद्धे ᵛपणयः यूयम् ᵛइन्द्रेण तादृशपराक्रमेण ᵛहताः सन्तः ᵛशयध्वे ॥ 'शीङ् स्वप्ने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्त्सुभगे पतन्ती ।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुऽभगे । पतन्ती ।
कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे ᵛसुभगे शोभनसौभाग्यवति[3] हे ᵛसरमे ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛअन्तान् पर्यन्तान् ᵛपरि ᵛपतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् ᵛइमाः परिदृश्यमानाः ᵛयाः ᵛगावः । सुब्व्यत्ययः । गाः ᵛऐच्छः कामयसे ताः ᵛएनाः गाः ᵛते त्वदीयः ᵛकः ᵛअयुध्वी अयुद्ध्वा ᵛअव ᵛसृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः । नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वम् । ᵛउत अपि च ᵛअस्माकं ᵛतिग्मा तीक्ष्णानि ᵛआयुधा आयुधानि ᵛसन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति[4] ॥ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।
अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे ᵛपणयः ᵛवः युष्माकं ᵛवचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि ᵛअसेन्या असेन्यानि । सेनार्हाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । 'ययतोश्चातदर्थे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा ᵛतन्वः युष्मदीयानि

१. त-म-मु-'न' नास्ति । २. म५-हिंसितो । ३. त-मु-शोभनभाग्यवति । ४. त२-हरेदिति ।

शरीराणि ᵛअनिषव्याः इष्वर्हाणि न ᵛसन्तु पराक्रमराहित्येन। पूर्ववत् प्रत्ययः। 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः। स्वरश्च तादृक्। यतः ᵛपापीः पापयुक्तानि खलु॥ 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः। जसः सुः। किंच ᵛवः युष्मदीयः ᵛपन्थाः मार्गः ᵛएतवै गन्तुम् ᵛअधृष्टः असमर्थः ᵛअस्तु॥ 'इण् गतौ' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः। 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम्। तत्र हेतुमाह। ᵛवः युष्मदीयान् ᵛउभया उभयविधान् पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान् ᵛबृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः ᵛन ᵛमृळात् न सुखयेत्। किंतु बाधेत॥ 'मृड सुखने'। लेट्याडागमः॥

अ॒यं नि॒धिः स॑रमे॒ अद्रि॑बुध्नो॒ गोभि॒रश्वे॑भि॒र्वसु॑भि॒र्न्यृ॑ष्टः।
रक्ष॑न्ति॒ तं प॒णयो॒ ये सु॑गो॒पा रेकु॑ प॒दमल॑क॒मा ज॑गन्थ॥ ७॥

अ॒यम्। नि॒ऽधिः। स॒र॒मे॒। अद्रि॑ऽबुध्नः। गोभिः॑। अश्वे॑भिः। वसु॑ऽभिः। निऽऋ॑ष्टः। रक्ष॑न्ति। तम्। प॒णयः॑। ये। सु॒ऽगो॒पाः। रेकु॑। प॒दम्। अल॑कम्। आ। ज॒ग॒न्थ॒॥ ७॥

ते पुनराहुः। हे ᵛसरमे ᵛअयं ᵛनिधिः अस्मदीयः कोशः ᵛअद्रिबुध्नः। 'बन्ध बन्धने'। 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ. सू. ३. ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः। अद्रिर्बन्धको यस्य तादृशः। तथा आहृतैः ᵛगोभिरश्वेभिः अश्वैश्च ᵛवसुभिः आत्मीयैर्धनैश्च ᵛन्यृष्टः नितरां प्राप्तो भवति॥ 'ऋषी गतौ'। क्तप्रत्यये 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ ᵛसुगोपाः। 'गुपू रक्षणे'। आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपयलोपौ। सुष्ठु गोपायितारः ᵛये ᵛपणयः तेऽसुराः ᵛतं निधिं ᵛरक्षन्ति पालयन्ति[1]। ᵛरेकु। 'रेकृ शङ्कायाम्'। औणादिक उप्रत्ययः। शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं ᵛपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् ᵛअलकं व्यर्थमेव ᵛआ ᵛजगन्थ आगतवत्यसि॥ गमेर्लिटि[2] रूपम्॥

एह ग॑म॒न्नृष॑यः॒ सोम॑शिता अ॒यास्यो॒ अङ्गि॑रसो॒ नव॑ग्वाः।
त ए॒तमू॒र्वं वि भ॑जन्त॒ गोना॒मथै॒तद्वचः॑ प॒णयो॒ वम॒न्नित्॥ ८॥

आ। इ॒ह। ग॒म॒न्। ऋष॑यः। सोम॑ऽशिताः। अ॒यास्यः॑। अङ्गि॑रसः। नव॑ऽग्वाः। ते। ए॒तम्। ऊ॒र्वम्। वि। भ॒ज॒न्त॒। गोना॑म्। अथ॑। ए॒तत्। वचः॑। प॒णयः॑। वम॑न्। इत्॥ ८॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच। हे पणयः ᵛसोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः॥ 'शिञ् निशाने'। कर्मणि क्तप्रत्ययः। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ तादृशाः ᵛनवग्वाः नवगतयः। यद्वा। अङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसूदतिष्ठन् ते नवग्वाः। अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते। उभयविधास्ते ᵛअङ्गिरसः ᵛऋषयः तेषां प्रथमः ᵛअयास्यः एतन्नामा च त एते ᵛइह युष्मदीये स्थाने ᵛआ ᵛगमन् आगच्छेयुः॥ गमेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लुङ्। लृदित्वाच्च्लेरङ्॥ आगत्य च ᵛते ᵛगोनाम्॥ 'गोः पादान्ते' इति छन्दसि नुडागमः॥ गवाम् ᵛऊर्वं तं समूहं ᵛवि ᵛभजन्त विभागं कुर्युः॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्वकालिको लुङ्॥ ᵛअथ अनन्तरं ᵛपणयः यूयम् ᵛएतद्वचः पूर्वं यत् व्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत, तद्वाक्यं तदा ᵛवमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ॥ 'वमु उद्गिरणे'। शतरि 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक्। नुमागमः। संयोगान्तस्य लोपः। यद्वा। लङि रूपम्। स्वरश्छान्दसः॥

१. त४.५–पालयंति तस्मात्त्वं। २. त–मु–गमेर्लिटि।

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।
स्वसारम् । त्वा । कृणवै । मा । पुनरिति । गाः । अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तयैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा वलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वम् एवं[1] चेत् आजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे । 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' इति तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः[2] । लित्स्वरः[3] ॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै । समूहापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु पुनः मा गाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।
गोकामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृऽत्वम् । नो इति । स्वसृऽत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ।
गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा[4] तान्[4] प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अङ्गिरसश्च विदुः जानन्ति । किंच अस्मात् स्थानादहं यत् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्नवम् ॥ 'अय पय गतौ' । लङि रूपम् ॥ तदा मे मदीयाः गोकामाः युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवारणे' । अतः कारणाद्धे पणयः[5] वरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य अप इत अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । 'इण् गतौ' । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीरृतेन ।
बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । ऋतेन ।
बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः यूयं वरीयः उरुतरं दूरं दूरदेशम्[6] इत गच्छत । युष्माभिरपहृताः गावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः उत् यन्तु

१. ग२-एवा च एवं । २. त-भ-गमेर्निघातः । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७-तित्स्वरः; त४.५.म८-मु-नित्स्वरः; म२-तित्स्वारितः । ४. ग-अन्यान् स तान्; त-भ-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-म१.४-मु-देशं ।

तस्मादुद्गच्छन्तु। यद्वा। मिनतीः। व्यत्ययेन कर्मणि शतृ[1]। मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः। सुब्व्यत्ययः। गा ऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गम-यन्तु। ᵛनिगूढाः नितरां स्थापिताः ᵛयाः गाः ᵛबृहस्पतिः ᵛअविन्दन लप्स्यते तथा ᵛसोमः तदभिषवकारिणः ᵛग्रावाणः च ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛऋषयः अङ्गिरसः ᵛच लप्स्यन्ते॥ 'विद्लृ लाभे'। तौदादिकः। तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङ्। 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः॥ ॥ ६ ॥

'तेऽवदन्' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम्। जुहूर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम वा। षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ। शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रान्तं—'तेऽवदन्सप्त जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं द्व्यनुष्टुबन्तम्' इति। गतो विनियोगः॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा
वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते। अवदन्। प्रथमाः। ब्रह्मऽकिल्बिषे। अकूपारः। सलिलः। मातरिश्वा।
वीळुऽहराः। तपः। उग्रः। मयःऽभूः। आपः। देवीः। प्रथमऽजाः। ऋतेन॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते। जुहूरिति वाङ्नाम। सा ब्रह्मणो जाया च। बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृह-स्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव। कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे। अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत्। अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति। तदत्र वर्ण्यते। ᵛप्रथमाः मुख्याः ᵛते देवाः ᵛब्रह्मकिल्बिषे॥ षष्ठीसमासः। समासस्वरः॥ ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये ᵛअवदन्। निष्कृत्युपायमवोचन्॥ वकारपरत्वादत्र प्रकृतिभावाभावः॥ के ते। ᵛअकूपारः। अत्र यास्कः—'आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः' (निरु. ४. १८) इति। अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः ᵛसलिलः अब्देवता वरुणः ᵛमातरिश्वा वायुः ᵛवीळुहराः॥ हरतेरसुनि रूपं हर इति। हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः। प्रभूततेजस्कः। ᵛतपः। तृतीयायाः सुः। तपसा तापनेन ᵛउग्रः उद्गूर्णोऽग्निः ᵛमयोभूः सुखस्य भावयिता सोमः ᵛदेवीः देव्यः ᵛआपः। कीदृश्यः। ᵛऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा ᵛप्रथमजाः आदित एवोत्पादिताः। एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः।
अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः। राजा। प्रथमः। ब्रह्मऽजायाम्। पुनरिति। प्र। अयच्छत्। अहृणीयमानः।
अनुऽअर्तिता। वरुणः। मित्रः। आसीत्। अग्निः। होता। हस्तऽगृह्य। आ। निनाय॥२॥

ᵛप्रथमः मुख्यः ᵛसोमो ᵛराजा ᵛअहृणीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बिषां ᵛब्रह्मजायां ᵛपुनः बृहस्पतये ᵛप्रायच्छत्। ततः ᵛवरुणः ᵛअन्वर्तिता॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते। तस्य तृचि रूपम्॥ सोममनुमोदयिता ᵛआसीत्। सर्वथा त्वं परिगृहाणेति दयामकार्षीत्। तथा ᵛमित्रः च। अनन्तरं ᵛहोता देवानामाह्वाता[2] मनुष्याणां होमनिष्पादको वा ᵛअग्निः ᵛहस्तगृह्य

१. ग-त-भ-शता। २. त-भ-देवानां।

तां हस्ते गृहीत्वा ᵛआ ᵛनिनाय आनैषीत्। प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य। 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे ल्यप्। एकारलोपश्छान्दसः। यद्वा। हस्तशब्दात् परस्य गृहेश्छान्दसौ समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन्। ८६-V-17-3
न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन। एव। ग्राह्यः। आऽधिः। अस्याः। ब्रह्मऽजाया। इयम्। इति। च। इत्। अवोचन्।
न। दूताय। प्रऽह्ये। तस्थे। एषा। तथा। राष्ट्रम्। गुपितम्। क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः। हे बृहस्पते ᵛअस्याः ᵛआधिः। आधीयन्त आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरम् ॥ 'उपसर्गे घोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः। अस्याः शरीरं ᵛहस्तेनैव ᵛग्राह्यः ग्रहीतव्यमेव। पुनस्ते देवा इदानीम् ᵛइयं ᵛब्रह्मजाया ᵛइति एव ᵛअवोचन् अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थे। अत एव 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' इति तिङो निघाताभावः। 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि'। लुङि ब्रुवो वचिः। 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः। 'वच उम्' इत्युमागमः। अडागमस्वरः ॥ ᵛइत् अवधारणे। ᵛएषा ब्रह्मजाया पुरा ᵛप्रह्ये ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च'। कर्मण्यौणादिकः क्विप्। तुगभावश्छान्दसः। ङिद्वचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय ᵛदूताय ᵛतथा ᵛन ᵛतस्थे। स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम्। 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्°' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः। यथा ᵛक्षत्रियस्य राज्ञः ᵛगुपितं रक्षितं ᵛराष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती। इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं[1] ब्रह्मजायेत्यब्रुवन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः। ८६-V-17-6
भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः। एतस्याम्। अवदन्त। पूर्वे। सप्तऽऋषयः। तपसे। ये। निऽसेदुः।
भीमा। जाया। ब्राह्मणस्य। उपऽनीता। दुःऽधाम्। दधाति। परमे। विऽओमन् ॥ ४ ॥

ᵛपूर्वे चिरंतनाः ᵛदेवाः आदित्यादयः ᵛएतस्यां विषये ᵛअवदन्त[2]। इयं पापरहितेत्यवादिषुः। तथा ᵛये ᵛसप्तर्षयः। समासस्वरः। सप्तसंख्याका ऋषयः ᵛतपसे तपश्चरणाय ᵛनिषेदुः निषण्णा बभूवुः। सदेर्लिटि रूपम्। उपसर्गेण समासः। यद्योगादनिघातः। तेऽप्यवादिषुः। ततः ᵛभीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी सुकृतवती एषा ᵛजाया ᵛब्राह्मणस्य बृहस्पतेः ᵛउपनीता। समीपे देवैः स्थापिता ॥ 'णीञ् प्रापणे'। कर्मणि क्तः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। तथा हि। तपःप्रभावः ᵛदुर्धां दुर्धानामपि ᵛपरमे ᵛव्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने ᵛदधाति विदधाति खलु। तस्मात् एनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।
तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं१ न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।
तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्मामलभतेति जुहूः परोक्षतया वदति । हे vदेवाः पूर्वं सः vब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी vचरति । अत एव vविषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् vवेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् vदेवानाम् vएकम् vअङ्गं vभवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । 'विष्लृ व्याप्तौ'। जौहोत्यादिकः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ vतेन देवानां परिचरणेन vबृहस्पतिः vजायां जुहूनामिकां माम् vअन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभत[१] । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा vसोमेन vनीतां 'सोमो ददद्गन्धर्वाय' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां vजुह्वं जुहूं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयोः'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' इति द्विर्वचनं दीर्घश्च । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्धात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।
राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।
राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । vदेवाः vब्रह्मजायां जुहूं बृहस्पतये vपुनः vअददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । vउत अप्यर्थे । vमनुष्याः अपि vपुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं vसत्यं यथार्थं vकृण्वानाः कुर्वाणाः vराजानः अपि vपुनः तस्मै vददुः । एवमव्यवहार्यत्वनिमित्तं[२] पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।
ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषम् ।
ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

vदेवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवाः vनिकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं vकृत्वी ॥ 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा vब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यां vपुनर्दाय पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसौच्छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ । 'न ल्यपि' (पा. सू. ६.

१. त१.२.३–अभवत; त७–म१.२.४.८–अभवत् ; म७–अभ्यवत् । २. ग–एवं देवमनुष्या अव्यव° ।

४. ६९) इतीट्प्रतिषेधः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ᵛपृथिव्याः ᵛऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं ᵛभक्त्वाय ॥ 'क्त्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्त्वा विभज्य ᵛउरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञम् ᵛउपासते सेवन्ते ॥ ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम्। भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः। तस्य पुत्रो रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः। आप्रीसूक्तमिदम्। अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्सुतो वा राम आप्रियः' इति। पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम्। सूत्रितं च—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति। अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तम्। सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः। अद्य। मनुषः। दुरोणे। देवः। देवान्। यजसि। जातऽवेदः।
आ। च। वह। मित्रऽमहः। चिकित्वान्। त्वम्। दूतः। कविः। असि। प्रऽचेताः॥१॥

हे ᵛजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ᵛदेवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं ᵛमनुषः मनुष्यस्य यष्टुः ᵛदुरोणे। गृहनामैतत्। दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे ᵛअद्य अस्मिन् कर्मणि ᵛसमिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः सन् ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛयजसि। हविर्भिः पूजय ॥ समिद्धः। 'इन्धी दीप्तौ'। कर्मणि क्तः। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे ᵛमित्रमहः स्तुत्यस्तोतृलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतॄणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने ᵛचिकित्वान् तैः कृताः स्तुतीः प्रजानन् चेतनावान् वा त्वमस्मदीये यज्ञे देवान् ᵛआ ᵛवह ᵛच। आप्रापय ॥ 'वह प्रापणे'। लोटि रूपम्। 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा ᵛकविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव ᵛप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ᵛत्वं ᵛदूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात्। पथः। ऋतस्य। यानान्। मध्वा। सम्ऽअञ्जन्। स्वदय। सुऽजिह्व।
मन्मानि। धीभिः। उत। यज्ञम्। ऋन्धन्। देवऽत्रा। च। कृणुहि। अध्वरम्। नः॥२॥

हे ᵛतनूनपात्। नपादित्यनन्तरापत्यनामधेयम्। गौरत्र[1] तनूरुच्यते[1] तता अस्यां भोगाः क्षीरादय इति। तस्याः पयो जायते पयस आज्यं तस्मादग्निः। यद्वा। अन्तरिक्षे तता आपस्तन्वः ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति। एवंरूप हे ᵛसुजिह्व शोभनज्वाल। यद्वा जिह्वेति वाङ्नाम। शोभनवागग्ने ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयानान् फलप्राप्तिहेतून् ᵛपथः मार्गान् हविराख्यान् ᵛमध्वा मदकरेण रसेन यद्वा वाग्जनितेन रसेन ᵛसमञ्जन् सम्यग्दीपयन् ᵛस्वदय स्वादय। स्वादूकुरु ॥ 'स्वद आस्वादने'। णिच्युपधावृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ किंच ᵛमन्मानि। मन्यतेरर्चतिकर्मणः। मननीयानि अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि ᵛधीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ᵛउत अपि च ᵛयज्ञं यजनीयं हविश्च ᵛऋन्धन्

१. त१.२.३.४.५.६.८-म-गौरुच्यते।

समृद्धानि कुर्वन् ^v^नः अस्मदीयम् ^v^अध्वरं यज्ञं ^v^देवत्रा देवेषु ^v^कृणुहि कुरु ॥ देवशब्दात् 'देवमनुष्य॰' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।
त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥३॥

हे ^v^अग्ने त्वमस्मत्कर्मणि[1] ^v^आ ^v^याहि आगच्छ । कीदृशः । ^v^आजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः । ^v^ईड्यः । ईडिरध्येषणाकर्मा । अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः[2] ^v^वन्द्यः स्तोतव्यः ^v^वसुभिः देवैः ^v^सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे ^v^यह्व । महन्नामैतत् । हे महन् सः ^v^त्वं ^v^देवानां ^v^होता आह्वाता ^v^असि । ततः ^v^यजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः ॥ यष्टृतरः ^v^सः त्वम् ^v^इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एतान् देवान् ^v^यक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ।
वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं ^v^प्राचीनं प्रागग्रं प्राङ्मुखं ^v^बर्हिः अस्ति तदिदं ^v^पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः ^v^वस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुन्प्रत्ययः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भावलक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् ^v^अह्नाम् ^v^अग्रे पूर्वाह्णे ^v^प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन मन्त्रेण ^v^अस्याः प्राच्या दिशः ^v^वृज्यते स्तूयते आह्रियते । तथा च निगमः—'त आ वहन्ति कवयः पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तदाहृतं ^v^वरीयः उरुतरं बर्हिः ^v^वितरं विस्तीर्णतरं यथा भवति तथा ^v^वि ^v^प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तृतं भवति । तथा ^v^देवेभ्यः ^v^अदितये[3] वेदिलक्षणायै पृथिव्यै च ^v^स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णे बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।
देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्ऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥

^v^व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनम् । तद्वत्यः ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वारदेवताः ^v^उर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. १.

---

१. ग-त-म२.८–त्वस्मिन् कर्मणि; म१–त्वमस्मि कर्मणि; म४–त्वमस्मित्कर्मणि;. म७–त्वमस्म कर्मणि । २. त४.५–पूज्यमानः । ३. ग१.२–अदितये अदीनायै ।

३९. १) इतीयादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुम्भमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि[1] विश्रयन्ताम् । हे बृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युपपदे अण् । इदिरवाणुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयित्र्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताः भवत ॥ ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।
दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे ।
अधि । श्रियम् । शुक्रऽपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती । 'अय पय गतौ' । शतर्युपसर्गस्य सोर्द्विर्वचनं छान्दसम् । सुष्ठु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेर्ण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयन्त्यौ । यजते यष्टव्ये उपाके उपक्रान्ते उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च ॥ द्वन्द्वे 'उषासोषसः' (पा. सू. ६. ३. ३१) इत्युषासादेशः[2] । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि[3] नितरां नियमेन वा आ सदताम् आसीदताम् । सदेर्लुङि लृदित्वाच्च्लेरङ् । कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ । यद्वा । योषणे समिते[4] परस्परतोऽविविक्ते । बृहती गुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मक्प्रत्यये कुत्वे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां[5] श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुऽवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ।
प्रऽचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रऽदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यञञौ' इति यञ्प्रत्ययः[6] । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामकावग्न्यादित्यावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्यै यागनिवृत्तये ॥ यजेस्तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानावुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्त्यत्रर्त्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥

---

१. त४.५–यज्ञकर्मणि । २. त४.५–°देशः सुपो डादेशः । ३. त-भ–'नि' नास्ति । ४. त-भ–संमिते । ५. त४.५–शोभमानरूपां । ६. त-भ–प्रत्ययः ।

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ। नः। यज्ञम्। भारती। तूयम्। एतु। इळा। मनुष्वत्। इह। चेतयन्ती।
तिस्रः। देवीः। बर्हिः। आ। इदम्। स्योनम्। सरस्वती। सुऽअपसः। सदन्तु ॥ ८ ॥

^v^भारती। भरत आदित्यः। तस्य स्वभूता दीप्तिः॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उत्सादित्वादण् (पा. सू. ४. १. ८६)। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। ^v^नः अस्मदीयं ^v^यज्ञं ^v^तूयं[1] क्षिप्रम् ^v^आ ^v^एतु आगच्छतु। तथा ^v^मनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् ^v^चेतयन्ती जानाना ^v^इळा देवी च ^v^इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु। तथा ^v^सरस्वती च। ^v^स्वपसः सुकर्माणः। अप इति कर्मनाम॥ आप्नोतेरसुनि आपः कर्माख्यायां[2] ह्रस्वः। बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ एताः ^v^तिस्रो ^v^देवीः देव्यः ^v^स्योनं सुखकरम् ^v^इदं ^v^बर्हिः इमं यज्ञम् ^v^आ ^v^सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु॥ सदेर्लोटि सीदादेशाभावश्छान्दसः॥

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायां 'य इमे' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा।
तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः। इमे इति। द्यावापृथिवी इति। जनित्री इति। रूपैः। अपिंशत्। भुवनानि। विश्वा।
तम्। अद्य। होतः। इषितः। यजीयान्। देवम्। त्वष्टारम्। इह। यक्षि। विद्वान् ॥ ९ ॥

^v^यः त्वष्टा देवः ^v^जनित्री विश्वस्य जनयित्र्यौ ^v^इमे ^v^द्यावापृथिवी॥ द्वन्द्वे 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः। आद्युदात्तः। पृथिवीशब्दो ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः[3]। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम्[4]॥ द्यावापृथिव्यौ ^v^रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः ^v^अपिंशत् रूपवत्यावकरोत्॥ 'पिश अवयवे'। तौदादिकः। 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः॥ तथा ^v^विश्वा सर्वाणि ^v^भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत्। हे ^v^होतः ^v^यजीयान् यष्टृतमः ^v^विद्वान् सर्वं जानानः त्वम् ^v^इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् ^v^इह अस्मिन् कर्मणि ^v^अद्य अस्मिन् दिने ^v^तं ^v^त्वष्टारं ^v^देवं ^v^यक्षि। स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज। त्मन्या। सम्ऽअञ्जन्। देवानाम्। पाथः। ऋतुऽथा। हवींषि।
वनस्पतिः। शमिता। देवः। अग्निः। स्वदन्तु। हव्यम्। मधुना। घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप ^v^त्मन्या॥ आत्मन्शब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः॥ आत्मनैव ^v^ऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्राप्ते काले ^v^देवानाम् अर्थाय ^v^पाथः पशुलक्षण-

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-'तूयं' नास्ति। २. त४.५-कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेति। ३. त-म-मु-ङीषंतत्वेनाद्युदात्तः। ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं।

मन्नमन्यानि च हवींषि समञ्जन् सम्यगभिव्यक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ ॥ 'गतिर्गतौ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किंच वनस्पतिः योऽयं यूपः शमिता एतन्नामकः देवः यद्वा शामित्रः अग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निश्चैते त्रयः मधुना मधुरेण घृतेन। यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन च। हव्यं हवनयोग्यं स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽगाः ।
अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः सद्यः तदानीमेव जातः जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते। उत्पादयति ॥ 'माङ् माने शब्दे च'। जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायम् अग्निः देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः अभवत् ॥ गमेर्विट्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् ऋतस्य आहवनीयात्मनागतस्य अस्य होतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः वाचि। अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते। वाच्यास्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवाः अदन्तु भक्षयन्तु। इदं सूक्तं यास्केन सम्यगभ्यधायि (निरु. ८.५-२१)। तदत्रानुसंधीयताम् ॥ ॥ ९ ॥

'मनीषिणः' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रम्यते— 'मनीषिणो दशाष्ट्रादंष्ट्रः' इति। गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।
इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।
इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय प्र भरध्वं कुरुत। नृणां कर्मनेतॄणां युष्माकं यथायथा[1] मतयः सन्ति भवन्ति तथा बुद्ध्यनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम्[2]। वयं च कृतेभिः कृतैः सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः इन्द्रम् एरयाम यज्ञं प्रत्यागमयाम ॥ 'ईर गतौ'। ण्यन्तस्य लोट् ॥ हि यतः विदानः जानानः समर्थः[3] स इन्द्रः गिर्वणस्युः। गीर्भिर्वनन्ति संभजन्त[4] इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपम्। उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः। तदन्तात् क्यप्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतॄन् कामयमानः खलु। अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट् ।
उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गार्ष्टेयः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।
उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-प्रकुरुध्वं। ३. ग-वीरः समर्थः। ४. ग-संभजंति।

ऋतस्य उदकस्य सदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य धीतिः धारकः स इन्द्रः अद्यौत् द्योतते प्रकाशते। हि प्रसिद्धौ॥ 'द्युत दीप्तौ'। लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम्। च्लेर्लुक् छान्दसः। हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि॥ यद्वा। अद्यौत्। तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति॥ 'द्यु अभिगमे[1]' आदादिकः। लङ्[2]। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः॥ गार्ष्टेयः। सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः। तस्या अपत्यं वृषभो गोभिः सम् आनट् संव्याप्नोति। तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति। तथा तविषेण। महन्नामैतत्। महता रवेण शब्देन उदतिष्ठत्। उच्छ्रूत उन्नतोऽभवत्। अत एव महान्ति चित् महान्त्यपि रजांसि उदकानि भुवनानि वा सं विव्याच संव्याप्नोति॥

इन्द्रः॑ कि॒ल श्रुत्या॑ अ॒स्य वे॑द॒ स हि जि॒ष्णुः प॑थि॒कृत्सूर्या॑य।
आन्मेनां॑ कृ॒ण्वन्नच्यु॑तो॒ भुव॒द्गोः पति॑र्दि॒वः स॑न॒जा अप्र॑तीतः॥ ३॥

इन्द्रः॑। कि॒ल। श्रु॒त्यै। अ॒स्य। वे॒द॒। सः। हि। जि॒ष्णुः। प॒थि॒ऽकृत्। सूर्या॑य।
आत्। मेना॑म्। कृ॒ण्वन्। अच्यु॑तः। भुव॑त्। गोः। पतिः॑। दि॒वः। स॒न॒ऽजाः। अप्र॑तिऽइतः॥३॥

अस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्र एव वेद जानाति। स हि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ता भवति। किंच अच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यो वृषणश्वस्य मेनाम् आत्मानं कृण्वन् कुर्वन् इन्द्रः आत्। आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम्। 'मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो' (ऋ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम्॥ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु'। भौवादिकः। ---॥ दिवः द्युलोकस्य च पतिः[3] भुवत् अभूत्॥ भवतेर्लेट्। वाक्यभेदादनिघातः॥

इन्द्रो॑ म॒ह्ना म॑ह॒तो अ॑र्ण॒वस्य॑ व्र॒ताऽमि॑ना॒दङ्गि॑रोभिर्गृणा॒नः।
पु॒रूणि॑ चि॒न्नि त॑ताना॒ रजां॑सि दा॒धार॒ यो ध॒रुणं॑ स॒त्यता॑ता॥ ४॥

इन्द्रः॑। म॒ह्ना। म॒ह॒तः। अ॒र्ण॒वस्य॑। व्र॒ता। अ॒मि॒ना॒त्। अङ्गि॑रःऽभिः। गृ॒णा॒नः।
पु॒रूणि॑। चि॒त्। नि। त॒ता॒न॒। रजां॑सि। दा॒धार॑। यः। ध॒रुण॑म्। स॒त्यऽता॑ता॥ ४॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् महतो अर्णवस्य॥ 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः॥ उदकवतो मेघस्य व्रता[4] व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैव अमिनात् अहिंसीत्॥ 'मीङ् हिंसायाम्'। लङि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः॥ ततः पुरूणि चित् बहून्येव रजांसि उदकानि नि ततान नीचीनान्यकरोत्। यः इन्द्रः सत्यताता सत्यैर्देवैस्तते। यद्वा। सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः। सत्ये। द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार[5] अधारयत्[5]॥

इन्द्रो॑ दि॒वः प्र॑ति॒मानं॑ पृथि॒व्या विश्वा॑ वेद॒ सव॑ना॒ हन्ति॒ शुष्ण॑म्।
म॒हीं चि॒द्द्यामात॑नो॒त्सूर्ये॑ण चास्क॒म्भ चि॒त्कम्भ॑नेन॒ स्कभी॑यान्॥ ५॥

---

१. त४.५–अभिगमने। २. त-भ–लङ्। ३. ग-त४.५–पतिः स्वामी। ४. त-भ–'व्रता' नास्ति। ५. त-भ–दाधारयत्।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सवना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । द्याम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भ । चित् । स्कम्भनेन । स्कभीयान् ॥५॥

vदिवः द्युलोकस्य vपृथिव्याः च vप्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिः vइन्द्रः vविश्वा सर्वाणि vसवना सवनानि vवेद सोमपानार्थं जानाति । vशुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं vहन्ति । वाक्यभेदादनिघातः । अपि च vमहीं vचित् महतीमपि[1] vद्यां vसूर्येण vअतनोत् । सर्वत्र प्रकाशयुक्तामकरोत् । vस्कभीयान् स्कम्भयितॄणां मध्ये श्रेष्ठः सः vस्कम्भनेन vचित् निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव vचास्कम्भ । द्युलोकमवरुद्धमकरोत् ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्°' इति दीर्घः । चित्कम्भनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्तम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः°' (पा.सू. ८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविषयत्वात् ॥ ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।
वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्थाथाभवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।
वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ । अथ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥६॥

हे इन्द्र vवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता vवज्रेण vवृत्रम् vअस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनन्तरं हे vधृष्णो धर्षणशील त्वम् vअदेवस्य अद्योतमानस्य vशूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य vमायाः vधृषता समर्थेन वज्रेण vअत्र अस्मिन् काले एव vवि vजघन्थ विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लिटि थलि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् ॥ vअथ हे vमघवन् धनवन्निन्द्र vबाह्वोजाः भुजबलवान् vअभवः ॥

सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।
आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।
आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

vयत् यदा vउषसः उषःकालाः vसूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण vसचन्त संगच्छन्ते । 'सच समवाये' । भौवादिकः । तदानीम् vअस्य स्वभूताः vकेतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः vचित्रां नानावर्णां vरां रायं श्रियम् vअविन्दन् अलभन्त । vपुनः उदयानन्तरं vयत् यदा vदिवः vनक्षत्रं vन vददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं vयतः ॥ इणः[2] शत्रन्तस्य ङसि 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् vनकिः न कश्चित् vनु vवेद जानाति । एतत् vअद्धा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे सस्रुरापः ।
क्व स्विदग्रं क्व बुध्न आसामापो मध्यं क्व वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

१. त-भ-महीमपि । २. त-भ-मु-'इणः' नास्ति ।

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसवे । सस्त्रुः । आपः ।
क्व । स्वित् । अग्रम् । क्व । बुध्नः । आसाम् । आपः । मध्यम् । क्व । वः । नूनम् । अन्तः ॥८॥

vआसाम् अपां मध्ये vप्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः vदूरं vकिल vजग्मुः । दूरमेव गताः[1] । vयाः vआपः vइन्द्रस्य vप्रसवे प्रेरणे ॥ 'षू प्रेरणे'। 'जवसवौ चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इत्यबपवादेऽच् । 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य आज्ञायां vसस्त्रुः सरन्ति । गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे vआपः vआसां युष्माकम् vअग्रं vक्व vस्वित् । कुत्र वर्तते । vबुध्नः मूलं च vक्व । तथा vवः युष्माकं vमध्यं च vक्व vनूनम् इदानीं युष्माकम् vअन्तः अवसानं च क्व । सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क्व । किंशब्दात् सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यत्प्रत्ययः । 'क्वाति' इति क्वादेशः । तित्स्वरितः । अन्तः । अमेर्गत्यर्थस्य 'असिहसि°' इत्यादिना तन्प्रत्ययः[2] ॥

सृजः सिन्धूँरहिना जग्रसानाँ आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।
मुमुक्षमाणा उत या मुमुच्रेऽधेदेता न रमन्ते नितिक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्रे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुच्रे । अध । इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतिक्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vअहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा vजग्रसानान् ॥ 'ग्रस अदने'। अनुदात्तेत् । छन्दसि लिटः कानच् ॥ ग्रस्ताः vसिन्धून् स्यन्दमाना अपः vसृजः असृजः[3] निरगमयः । vआदित् । इदवधारणे । अनन्तरमेव vएताः आपः vजवेन वेगेन vप्र vविविज्रे । सर्वत्र अत्यन्तं चलिता बभूवुः ॥ 'ओविजी भयचलनयोः'। अनुदात्तेत् । लिटि 'इरयो रे' (पा. सू. ६.४.७६) इतीरयो रेआदेशः ॥ vउत अपि च vमुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिष्यमाणाः vयाः आपः vमुमुच्रे इन्द्रेण मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ vअधेत् अनन्तरमेव vनितिक्ताः नितरां शुद्धा आपः vन vरमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासाम् ।
अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽइव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पूःऽभित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

vसध्रीचीः ॥ 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । अलोपदीर्घौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाञ्चनाः सहगमना आपः vसिन्धुं समुद्रं भर्तारम् vआयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । vउशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् । vजारः शत्रूणां जारयिता vपूर्भित् इन्द्रः vसनात् चिरादेव vआसाम् अपाम् vआरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे vइन्द्र vअस्मे अस्माकं स्वभूतानि vपार्थिवा पार्थिवानि vवसूनि धनवर्धयितृणि हवींषि vपूर्वीः बह्व्यः vसूनृताः वाचः स्तुतिलक्षणाश्च vते त्वदीयम् vअस्तं

१. त-म१.४.८-मु-दूरमेवागताः । २. त-तव्प्रत्ययः । ३. त-म-'असृजः' नास्ति ।

गृहम् ᵛआ ᵛजग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेश्छन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ॥ ११ ॥

'इन्द्र पिब' इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र॒ पिब॑ प्रतिका॒मं सु॒तस्य॑ प्रा॒तःसा॒वस्तव॒ हि पू॒र्वपी॑तिः ।
हर्ष॑स्व॒ हन्त॑वे शूर॒ शत्रू॑नु॒क्थेभि॑ष्टे वी॒र्या॒३॑ प्र ब्र॑वाम ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । सु॒तस्य॑ । प्रा॒तः॒ऽसा॒वः । तव॑ । हि । पू॒र्वऽपी॑तिः ।
हर्ष॑स्व । हन्त॑वे । शू॒र॒ । शत्रू॑न् । उ॒क्थेभिः॑ । ते॒ । वी॒र्या॑ । प्र । ब्र॒वा॒म॒ ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛप्रतिकामं ये ये कामास्तांस्तान्प्रति । अव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः । यथेच्छं ᵛसुतस्य अभिषुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं ᵛपिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाद्-निघातः ॥ ᵛप्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिषूयमाणः सोमः ᵛतव ᵛहि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव ᵛपूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहिः ॥ ततो हे ᵛशूर समर्थ त्वं ᵛशत्रून् ᵛहन्तवे हन्तुं ᵛहर्षस्व हृष्टो भव । अथ ᵛते त्वदीयानि ᵛवीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि ᵛउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ᵛप्र ᵛब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते॒ रथो॒ मन॑सो॒ जवी॑या॒नेन्द्र॒ तेन॑ सोम॒पेया॑य याहि ।
तू॒यमा ते॒ हर॑यः॒ प्र द्र॑वन्तु॒ येभि॒र्यासि॒ वृष॑भि॒र्मन्द॑मानः ॥ २ ॥

यः । ते॒ । रथः॑ । मन॑सः । जवी॑यान् । आ । इ॒न्द्र॒ । तेन॑ । सो॒म॒ऽपेया॑य । या॒हि॒ ।
तू॒यम् । आ । ते॒ । हर॑यः । प्र । द्र॒व॒न्तु॒ । येभिः॑ । यासि॑ । वृष॑ऽभिः । मन्द॑मानः ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमनसः अपि ᵛजवीयान् अतिशयेन[1] गन्ता ᵛते त्वदीयः ᵛयः ᵛरथः अस्ति ᵛतेन रथेन ᵛसोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम् ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ ॥ 'पा पाने'। भावेऽचो यत् । 'ईद्यति' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा ᵛते त्वदीयाः ᵛहरयः रथे संयुक्ता अश्वाः ᵛतूयं क्षिप्रम् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛप्र ᵛद्रवन्तु प्रगच्छन्तु । ᵛवृषभिः सेक्तृभिः ᵛयेभिः यैरश्वैः ᵛमन्दमानः मोदमानः सन् ᵛयासि गच्छसि । 'हरी इन्द्रस्य' (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वाविति न चोदनीयम् 'आ त्वा सहस्रमा शतम्' (ऋ. सं. ८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरि॑त्वता॒ वर्च॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ श्रेष्ठैः॑ रू॒पैस्त॒न्वं॑ स्पर्शयस्व ।
अ॒स्माभि॑रिन्द्र॒ सखि॑भिर्हुवा॒नः स॑ध्रीची॒नो मा॑दयस्वा नि॒षद्य॑ ॥ ३ ॥

हरि॑त्वता । वर्च॑सा । सूर्य॑स्य । श्रेष्ठैः॑ । रू॒पैः । त॒न्व॑म् । स्प॒र्श॒य॒स्व॒ ।
अ॒स्माभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । सखि॑ऽभिः । हु॒वा॒नः । स॒ध्री॒ची॒नः । मा॒द॒य॒स्व॒ । नि॒ऽसद्य॑ ॥ ३ ॥

१. त-म-'अतिशयेन' नास्ति ।

हे इन्द्र हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुपः 'झयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति वत्वम् ॥ हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैः रूपैः तन्वम् आत्मीयं शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तायत इति तनूर्यज्ञः । तं स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किंच सध्रीचीनः ॥ 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः ॥ मरुद्भिः सहाञ्चनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैः अस्माभिः हुवानः आहूयमानः सन् निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यत्ते महिमानं मदेष्विमे मही रोदसी नाविविक्ताम् ।
तदोक आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेषु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । अविविक्ताम् ।
तत् । ओकः । आ । हरिऽभिः । इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥४॥

हे इन्द्र इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य ते तव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यत् तं महिमानं न अविविक्तां न पृथक्कुरुतः किंतु[1] यस्य[1] महिम्न्येव तिष्ठतः ॥ 'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्योगादनिघातः ॥ प्रियेभिः प्रियतमैः रथे युक्तैः हरिभिः अश्वैः प्रियं प्रीणनकरम् अन्नं सोमलक्षणम् अच्छ अभिलक्ष्य तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनम् आ याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवाँ इन्द्र शत्रूननानुकृत्या रण्या चकर्थ ।
स ते पुरंधिं तविषीमियर्ति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिऽवान् । इन्द्र । शत्रून् । अननुऽकृत्या । रण्या । चकर्थ ।
सः । ते । पुरम्ऽधिम् । तविषीम् । इयर्ति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥५॥

हे इन्द्र पपिवान् ॥ पिबतेः[2] क्वसौ 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवांस्त्वम् अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन रण्या सांयुगीनेनायुधेन[3] । रणशब्दात् साध्वर्थे प्राग्घितीयो[4] यत् ॥ यस्य यजमानस्य शत्रून् शश्वत् बहुवारं चकर्थ हतवानसि ॥ 'कृञ् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लित्स्वरः ॥ सः यष्टा[5] ते त्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिम् इयर्ति प्रेरयति ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योः०' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे इन्द्र सुतः अभिषुतः सः सोमः ते मदाय समर्थो भवति । यद्वा । स यष्टा सुतः सोमः । सुब्व्यत्ययः । अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥   ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो ।
पूर्ण आहावो मदिरस्य मध्वो यं विश्व इदभिहर्यन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनऽवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
पूर्णः । आऽहावः । मदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अभिऽहर्यन्ति । देवाः ॥६॥

---

१. ग२–इंद्रस्य; त१.२.३.६.७.८–म१.२.४.८–मु–किंतु तस्य; म७–किंतु । २. ग–त१.२.३.६.७.८–म–मु–पातेः । ३. त–म–मु–संयुगीनेनायुधेन । ४. त–म–प्राग्वहतीयो । ५. ग–त–म–यथा ।

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदर्थं ᵛपात्रं चमसादिकं ᵛसनवित्तम्। अस्माभिश्चिरादेव लब्धम्। 'लाभे'। कर्मणि निष्ठा। हे ᵛशतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र ᵛएना एनेन पात्रेण ᵛसोमं ᵛपिब। यतः ᵛमदिरस्य मदकरस्य ᵛमध्वः मधुनः सोमस्य ᵛआहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः ᵛपूर्णः पूरितोऽभूत्॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्'। 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः। स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति। थाथादिस्वरः॥ ᵛयम् ᵛइत् यमाहावमेव ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः ᵛअभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते। 'हर्य गतिकान्त्योः'। भौवादिकः। यद्योगात्तिङो निघाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुधा जनासो हितप्रयसो वृषभ ह्वयन्ते।
अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सवना तेषु हर्य॥ ७॥

वि। हि। त्वाम्। इन्द्र। पुरुधा। जनासः। हितऽप्रयसः। वृषभ। ह्वयन्ते।
अस्माकम्। ते। मधुमत्ऽतमानि। इमा। भुवन्। सवना। तेषु। हर्य॥ ७॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवृषभ कामानां वर्षक ᵛहितप्रयसः। प्रय इत्यन्ननाम प्रीणनकारित्वात्। संभृतहविष्काः ᵛजनासः जनाः ᵛपुरुधा बहुधा। हिरवधारणे। ᵛत्वाम् एव ᵛवि ᵛह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्[1]'। 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम्॥ ᵛअस्माकं स्वभूतानि ᵛइमा इमानि ᵛसवना सवनानि ᵛते त्वदर्थं ᵛमधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति ᵛभुवन् अभवन्। तस्मात्त्वं ᵛतेषु सवनेषु ᵛहर्य सोमान् कामयस्व॥

प्र त इन्द्र पूर्व्याणि प्र नूनं वीर्या वोचं प्रथमा कृतानि।
सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम्॥ ८॥

प्र। ते। इन्द्र। पूर्व्याणि। प्र। नूनम्। वीर्या। वोचम्। प्रथमा। कृतानि।
सतीनऽमन्युः। अश्रथयः। अद्रिम्। सुऽवेदनाम्। अकृणोः। ब्रह्मणे। गाम्॥ ८॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयानि ᵛप्रथमा आदितः ᵛकृतानि ᵛपूर्व्याणि पुरातनानि च ᵛवीर्या[2] वीर्याणि ᵛनूनम् इदानीं ᵛप्र ᵛवोचं प्रकर्षेण वदामि। एकः प्रशब्दः पूरणः॥ वोचम्। लुङि ब्रुवो वचिः। च्लेरङ्॥ कानि तानि। ᵛसतीनमन्युः। सतीनमित्युदकनाम। उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वम् ᵛअद्रिं मेघम् ᵛअश्रथयः वज्रेणाहिंसीः। ᵛब्रह्मणे बृहस्पतये ᵛगां पणिभिरपहृतां ᵛसुवेदनां सुष्ठु ज्ञापनीयाम् ᵛअकृणोः अकरोरित्यादीनि॥

नि षु सीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम्।
न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मघवञ्चित्रमर्च॥ ९॥

नि। सु। सीद। गणऽपते। गणेषु। त्वाम्। आहुः। विप्रऽतमम्। कवीनाम्।
न। ऋते। त्वत्। क्रियते। किम्। चन। आरे। महाम्। अर्कम्। मघऽवन्। चित्रम्। अर्च॥ ९॥

हे ᵛगणपते त्वं ᵛगणेषु स्तोतृगणेषु ᵛसु सुष्ठु ᵛनि ᵛषीद। स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव। यतः ᵛकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये ᵛत्वां ᵛविप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति ᵛआहुः। किंच ᵛत्वत्

१. त-म-स्पर्धायां वाचि। २. ग-त४.५-म-'वीर्या' नास्ति।

ऋते ॥ 'अन्यारादितरर्ते' (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वर्जयित्वा किं चन कर्म आरे दूरे समीपे वा न क्रियते। तस्मात्त्विपीद। ततो हे मघवन् धनवन्निन्द्र महां महान्तम् अर्कम् अर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोमं चित्रं नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय। विधेहि ॥ 'अर्च पूजायाम्'। भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्त्सखे बोधि वसुपते सखीनाम्।
रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्माभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या। नः। मघऽवन्। नाधमानान्। सखे। बोधि। वसुऽपते। सखीनाम्।
रणम्। कृधि। रणऽकृत्। सत्यऽशुष्म। अभक्ते। चित्। आ। भज। राये। अस्मान् ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नाधमानान् ॥ 'नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'। भौवादिकः। अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् नः अस्मान् अभिख्या[1] अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु। प्रसिद्धान् वा कुरु। हे सखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व ॥ 'बुध अवगमने'। भौवादिकः। लोटि छान्दसः शपो लुक्। 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वात् 'अङितश्च' इति हेर्धिभावः। अत एव गुणः। सार्वधातुकत्वेन ङित्वादन्तोदात्तत्वम्। वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि कुरु। शत्रून् जहि ॥ करोतेर्लोटि 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः ॥ किंच अभक्ते चित् असंभजनीये स्थानेऽपि अस्मान् राये धनाय आ भज भागिनः कुरु ॥ 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥१३॥ ॥९॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र 'तमस्य' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम्। शतप्रभेदनो नाम वैरूप ऋषिः। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं–'तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तम्[2]' इति। दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'तमस्य द्यावापृथिवी महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम्।
यदैत्कृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥ १ ॥

तम्। अस्य। द्यावापृथिवी इति। सऽचेतसा। विश्वेभिः। देवैः। अनु। शुष्मम्। आवताम्।
यत्। ऐत्। कृण्वानः। महिमानम्। इन्द्रियम्। पीत्वी। सोमस्य। क्रतुऽमान्। अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सह चेतयन्त्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैः देवैः सह अस्य ॥ अन्वादेशेऽशादेशोऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्येन्द्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् अनु आवतां रक्षताम्। तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः। अवतेर्लुङ्। कृण्वानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सः महिमानम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यत् यदा ऐत् प्राप्नोत् ॥ 'इण् गतौ'। आदादिकः। 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः ॥ तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी। पीत्वी। 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः ॥

---

१. त-भ-'अभिख्या' नास्ति। २. अनु–शतप्रभेदनोऽन्त्या

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रप्शते ।
देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मघऽवा । सयावऽभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

विष्णुः एतन्नामकः । व्याप्तो यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं दधन्वान् प्रेरयन् ॥ धन्वतेर्गत्यर्थस्य क्वसौ इदित्त्वान्नुमागमे कृते वलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रप्शते विविधं शब्दयति । स्तौति । मघवा धनवान् सयावभिः ॥ यातेः 'आतो मनिन्°' इति क्वनिप् ॥ सहगन्तृभिः देवेभिः देवैः मरुद्भिश्च वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।
विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्नुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । सम्ऽअस्थिथाः । युधये । शंसम् । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रस्त्वं यत् यदा अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण[1] समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति सिचः किस्वमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम् अशंसम् । शब्दैरहं स्तौमि ॥ 'शन्सु स्तुतौ' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उग्र उद्गूर्णबल अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः त्मना आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।
अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तभ्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ जायमाना एव स्पृधः शत्रून् व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । 'स्पर्ध संघर्षे' । क्विप् । 'अपस्पृधेथाम्°' इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः रणं संग्रामम् अभिलक्ष्य पौंस्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्यैतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंच अद्रिं मेघम् अवृश्चत् वर्षणार्थमच्छिनत्[2] । अनन्तरं सस्यदः ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । क्विप् । शसि नलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव सृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

---

१. त१.२.३-म-वृत्रेणास्थिताः । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-वर्षणाद्यर्थं° ।

महान्तं vनाकं द्युलोकं vस्वपस्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (पा. सू. ३.३.१०२) इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मेच्छया vअस्तभ्नात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः ॥

आदिन्द्रः सत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।
अवाभरद्धृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सत्रा । तविषीः । अपत्यत । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।
अव । अभरत् । धृषितः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

vआत् अपि च स vइन्द्रः vतविषीः महतीः सेनाः vसत्रा सहैव vअपत्यत अगच्छत् । 'पद गतौ' । दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे[1] । तासामीश्वरोऽभवदित्यर्थः । स एव vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vवरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना vअबाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रूनवधीदित्यर्थः । vधृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् vआयसम् अयोमयं vवज्रम् vअवाभरत् अधारयत्[2] । किमर्थम् । vमित्राय vवरुणाय vदाशुषे हविर्दत्तवते यज्वने च vशेवं सुखं कर्तुम् ॥   ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।
वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । विऽरप्शिनः । ऋघायतः । अरंहयन्त । मन्यवे ।
वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओजसा । अपः । बिभ्रतम् । तमसा । परिऽवृतम् ॥ ६ ॥

vअत्र अस्मिन् काल एव vविरप्शिनः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा vऋघायतः शत्रून् हिंसतः vइन्द्रस्य vतविषीभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बलानां vमन्यवे प्रख्यापनाय[3] vअरंहयन्त । आपो निरगच्छन् । रंहिर्गत्यर्थः । vउग्रः उद्गूर्णः सः vअपः उदकानि vबिभ्रतं धारयन्तं vतमसा vपरीवृतं परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः । संहितायाम् 'उपसर्गस्य घञि' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ तं vवृत्रं vयत् यस्मिन् काले vओजसा स्ववीर्येण vव्यवृश्चत् अत्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।
ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो मह्ना पूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महिऽत्वेभिः । यतमानौ । सम्ऽईयतुः ।
ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । मह्ना । पूर्वऽहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

vमहित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः vयतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ[4] vप्रथमानि पूर्वभावीनि vकर्त्वा । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । कर्तव्यानि vया यानि vवीर्याणि vसमीयतुः संयोजयामासतुः ॥ 'इण् गतौ' । लिटि 'दीर्घ इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. त१.२३.७-म१.४.७.८-सेना ईष्टे; म२-सेनामीष्टे । २. त१.२.३.६.८-म१.४-आधारयत् । ३. त-म-अरख्यापनाय । ४. त-इन्द्रवृत्रौ' नास्ति ।

इन्द्रेण वृत्रे ᵛहते सति ᵛध्वान्तम् अतिनिबिडं ᵛतमः ᵛअव ᵛदध्वसे। अवध्वस्तं विनष्टमभूत्॥ ध्वंसेर्लिट्। कित्वान्नलोपः॥ ᵛइन्द्रः तु ᵛमह्ना स्वमहिम्ना ᵛपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने ᵛअपत्यत अगच्छत्। शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाहूयमानोऽभवदित्यर्थः॥

विश्वे॑ दे॒वासो॒ अध॒ वृष्ण्या॑नि॒ तेऽव॑र्धय॒न्त्सोम॑वत्या वच॒स्यया॑।
र॒द्धं वृ॒त्रमहि॒मिन्द्र॑स्य॒ हन्म॑ना॒ग्निर्न जम्भै॑स्तृ॒ष्वन्न॑मावयत्॥ ८॥

विश्वे॑। दे॒वासः॑। अध॑। वृष्ण्या॑नि। ते॒। अव॑र्धयन्। सोम॑ऽवत्या। व॒च॒स्यया॑।
र॒द्धम्। वृ॒त्रम्। अहि॑म्। इन्द्र॑स्य। हन्म॑ना। अ॒ग्निः। न। जम्भैः॑। तृ॒षु। अन्न॑म्। आ॒व॒य॒त्॥८॥

हे इन्द्र ᵛअध वृत्रहननानन्तरं ᵛविश्वे ᵛदेवासः देवा ऋत्विजः ᵛसोमवत्या सोमयुक्तया ᵛवचस्यया स्तुतीच्छया ᵛते त्वदीयानि ᵛवृष्ण्यानि बलानि ᵛअवर्धयन्[1] वर्धयन्ति[1]। ᵛइन्द्रस्य ᵛहन्मना हननसाधनेन वज्रेण ᵛरद्धम्। 'रध हिंसासंराध्योः'। हिंसितम् ᵛअहिं ᵛवृत्रम् अपामावरकं मेघं ᵛतृषु शीघ्रम् ᵛअन्नमावयत् अभक्षयत्। तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षयदित्यर्थः। आवयतिरत्तिकर्मा। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअग्निर्न यथाग्निः ᵛजम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं भक्षयति तद्वत्॥

भूरि॒ दक्षे॑भिर्वच॒नेभि॒र्ऋक्व॑भिः स॒ख्येभिः॑ स॒ख्यानि॒ प्र वो॑चत।
इन्द्रो॒ धुनिं॑ च॒ चुमु॑रिं च द॒म्भय॑ञ्छ्र॒द्धाम॑न॒स्या शृ॑णुते द॒भीत॑ये॥ ९॥

भूरि॑। दक्षे॑भिः। व॒च॒नेभिः॑। ऋक्व॑ऽभिः। स॒ख्येभिः॑। स॒ख्यानि॑। प्र। वो॒च॒त।
इन्द्रः॑। धुनि॑म्। च॒। चुमु॑रिम्। च॒। द॒म्भय॑न्। श्र॒द्धाऽम॑न॒स्या। शृ॒णु॒ते। द॒भीत॑ये॥ ९॥

हे स्तोतारः ᵛदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ᵛऋक्वभिः॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्प्रत्ययः। अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जश्त्वाभावः। पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०)॥ मन्त्रयुक्तैः ᵛसख्येभिः॥ तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः[2]॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः ᵛवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः ᵛसख्यानि स्तुत्यस्तोतृलक्षणान्यभिलक्ष्य ᵛभूरि बहुवारम् इन्द्रं ᵛप्र ᵛवोचत प्रब्रूत अभिष्टुत। ᵛइन्द्रः तु ᵛदभीतये एतन्नामकाय राजर्षये ᵛधुनिं ᵛच ᵛचुमुरिं ᵛच एतन्नामकौ द्वावसुरौ ᵛदम्भयन् हिंसन् ᵛश्रद्धामनस्या। मनःशब्दात् क्यच्। श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया ᵛशृणुते। युष्माभिः कृतानि स्तोत्राणि शृणोति॥

त्वं पु॒रूण्या भ॑रा॒ स्वश्व्या॒ येभि॒र्मंसै॑ नि॒वच॑नानि॒ शंस॑न्।
सु॒गेभि॒र्विश्वा॑ दुरि॒ता त॑रेम वि॒दो षु ण॑ उ॒र्विया॑ गा॒धम॒द्य॥ १०॥

त्वम्। पु॒रूणि॑। आ। भ॒र। सु॒ऽअश्व्या॑। येभिः॑। मंसै॑। नि॒ऽवच॑नानि। शंस॑न्।
सु॒ऽगेभिः॑। विश्वा॑। दुः॒ऽइ॒ता। त॒रे॒म। वि॒दो इति॑। सु। नः॒। उ॒र्विया॑। गा॒धम्। अ॒द्य॥ १०॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛस्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि ᵛपुरूणि बहूनि धनानि मह्यम् ᵛआ ᵛभर आहर प्रयच्छ। ᵛनिवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ᵛशंसन् अहं ᵛयेभिः धनैः ᵛमंसै।

---

१. त-म-अवर्धयंति। २. त-म-मु-यप्रत्ययः।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिप्यडागमः । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥ सुशेभिः सुष्ठु शस्यमानैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम । हे इन्द्र अत्र अस्मिन् कर्मणि गाथं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयं स्तोत्रम् उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन सु[1] सुष्ठु विदो । विद्ध । जानीह्येव ॥ ॥ १५ ॥

'घर्मा' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वदेवम् । सध्रिर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'घर्मा सध्रिस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । सम्ऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आपतुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम ।
दिवः । पयः । दिधिषाणाः । अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

समन्ता समन्तौ संव्याप्तदिगन्तौ घर्मा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । घर्मौ दीप्यमानावग्न्यादित्यौ त्रिवृतम् । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतेजोभिर्व्याप्तवन्तौ । मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः तयोः अग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् । यदा सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २) इत्याम्नानात् । ईदृशम् अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयः विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलास्ते दिवः द्युलोकस्य संबन्धि पयः उदकम् अवेषन् व्याप्तवन्तः । ववर्षुरित्यर्थः[2] ॥ दिवस्पय इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र॰' इति सत्वम् । दिधिषाणाः । 'धिष[3] धारणे' । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । सनन्तस्य चानश् । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान्[4] । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः ।
तासां नि चिक्युः कवयो निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निःऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । वह्नयः ।
तासाम् । नि । चिक्युः । कवयः । निऽदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

निर्ऋतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः तिस्रः अग्न्यादिदेवताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततः दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयः वह्नयः जगतः प्रापिकास्ता देवताः वि जानन्ति । एतैः कृतामुपासनां मन्यत एव । यद्वा ।

१. ग-त-भ-मु-'सु' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-ववर्षुः त४.५-ववृधुरित्यर्थः । ३. ग-त२.३.६.७.८-भ-धिषु । ४, ग-त१.२.३.६.७,८-भ१.२.४.५.८-गमितवान् ।

निर्ऋतीः। निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः। तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीः देष्ट्रायात्मनः कर्मभोगदानायोपासते वे दीर्घश्रुतो दीर्घं[1] संसारे शृण्वन्तो मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः। मन्त्रद्रष्ट्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः। अत एव वह्नयः संसारस्य वोढारस्ता न जानन्ति। कवयः क्रान्तदर्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं नि चिक्युः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति। परेषु उत्कृष्टेषु वा गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु[2] याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्युः जानन्ति॥ ‘चिञ् चयने’। लिटि ‘विभाषाङ्खेः॰’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्णादेशः[3]। यद्वा। चायतेर्लिटि ‘चायः की’ (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्॥ ३॥

चतुःऽकपर्दा। युवतिः। सुऽपेशाः। घृतऽप्रतीका। वयुनानि। वस्ते।
तस्याम्। सुऽपर्णा। वृषणा। नि। सेदतुः। यत्र। देवाः। दधिरे। भागऽधेयम्॥ ३॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशी वेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आच्छादयति। तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा नि षेदतुः निषण्णौ भवतः। यत्र यस्यां वेद्यां देवाः अग्न्यादयः भागधेयम्। स्वार्थिको धेयप्रत्ययः। स्वस्वभागं हविः दधिरे[4] धारयन्ति। यद्वा। चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवैरौपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति। तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ निषण्णौ भवतः। यत्र। ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति तृतीयार्थे त्रल्प्रत्ययः। यया वाचा देवा भागं धारयन्ति॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्॥ ४॥

एकः। सुऽपर्णः। सः। समुद्रम्। आ। विवेश। सः। इदम्। विश्वम्। भुवनम्। वि। चष्टे।
तम्। पाकेन। मनसा। अपश्यम्। अन्तितः।
तम्। माता। रेळ्हि। सः। ऊँ इति। रेळ्हि। मातरम्॥ ४॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रम् अन्तरिक्षम् आ विवेश आविशति। आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे। अनुग्राह्यतयाभिपश्यति। तम् एवंरूपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसा अन्तितः समीपेऽहम् अपश्यम् अदर्शम्। किंच माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां रेळ्हि आस्वादयति। उपजीवनमात्रमत्र लक्ष्यते। स उ स खलु मातरं वाचं रेळ्हि लेढि। तामेवोपजीवति। ‘लिह आस्वादने’। यद्वा। सुपर्णः पक्षवाञ्छिराधारसंचार्येकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम्। समुद्द्रवन्ति

१. त-म१.२.४.८–दीर्घे। २. ग-त-म–‘व्रतेषु’ नास्ति। ३. त-म-मु–कवर्गादेशः। ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८–दधते।

आपोऽस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षम्। यद्वा। समुद्रवणं[1] सर्वतो[2] गमनम्। तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्टवान्। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः। वायुपक्षे[3] वाय्वादिरूपेण[3] आ विवेश। स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण ख्यापयति। सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यानं कुर्वन्ति। तं देवमुपासकोऽहं[4] पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा अन्तितः॥ अन्तिकशब्दात्तसिः। अन्तिकस्य तसि कादिलोपो मध्यस्याद्युदात्तत्वं च (पा. सू. ६. ४. १४९. ८) इति कादिलोपः॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यम्। तं प्राणं माता वाक् रेळ्हि[5]। वाक् प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः। स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति॥

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश॥ ५॥

सुऽपर्णम्। विप्राः। कवयः। वचःऽभिः। एकम्। सन्तम्। बहुधा। कल्पयन्ति।
छन्दांसि। च। दधतः। अध्वरेषु। ग्रहान्। सोमस्य। मिमते। द्वादश॥ ५॥

विप्राः मेधाविनः कवयः क्रान्तप्रज्ञा मनुष्याः सुपर्णं सुपतनम् एकं सन्तं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैः बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति। किंच त एव कवयः अध्वरेषु यज्ञेषु छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तो द्वादशसंख्याकान्[6] सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निर्मिमते॥ ग्रहान्। गृह्यत एभिरिति ग्रहाः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्प्रत्ययः। सोमस्येति कर्मणि षष्ठी। द्वादश इत्यत्र 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ॥ १६ ॥

षट्त्रिंशाँश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम्।
यज्ञं विमाय कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति॥ ६॥

षट्ऽत्रिंशान्। च। चतुरः। कल्पयन्तः। छन्दांसि। च। दधतः। आऽद्वादशम्।
यज्ञम्। विऽमाय। कवयः। मनीषा। ऋक्ऽसामाभ्याम्। प्र। रथम्। वर्तयन्ति॥ ६॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानीं सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते। षट्त्रिंशान्। द्वावुपांश्वन्तर्यामौ[7]। ऐन्द्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्यग्रहाः। द्वौ शुक्रामन्थिनौ। आग्रयण उक्थ्यो ध्रुवश्चेति त्रयः। ऋतुग्रहा द्वादश। ऐन्द्राग्नो वैश्वदेवश्च द्वौ। त्रयो मरुत्वतीयाः। एको माहेन्द्रः। आदित्यसावित्रौ द्वौ। वैश्वदेवः पात्नीवतो हारियोजन इति त्रयो[8] ग्रहाः। एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति। अत्यग्निष्टोमे पूर्वे षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावंश्वदाभ्यौ दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः। एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान् कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः। किंच आद्वादशम्॥ 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा. सू. २. १. १३) इत्यव्ययीभावसमासः। तस्य स्वरः॥ द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं

१. ग-समुंदनं; त१.२.३.६.७.८-समंदनं; त४.५-समुंदजं; म२.४.८-सुमंदनं; म७-समुद्रनं। २. त१.२.३.६.७.८-म-'सर्वतो ...... वायुपक्षे' नास्ति। ३. ग-बाह्यवायुरूपेण; त१.२.३.६.७.८-म-वायुरूपेण। ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-सदेवमु°। ५. त४.५-रेळ्हि। अध्ययनकाले वाग्व्यापारो दृष्टः। सह प्राणो हि मातरं वाचं रेळ्हि। ६. ग-द्वादश द्वादशसंख्याकान्। ७. त४-षड्त्तरान् त्रिंशत्संख्याकान् ततश्चतुरश्च ग्रहान्। एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्टोमे समाम्नायंते प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वंतर्यामो। ८. त-म-'त्रयो' नास्ति।

ᵛछन्दांसि गायत्र्यादीनि ᵛदधतः स्तुतशस्त्रादिरूपेण धारयन्तः ᵛकवयो ᵛमनीषा। तृतीयाया आकारः। मनीषया बुद्ध्या एवं ᵛयज्ञं ᵛविमाय निर्माय ᵛरथम्। रमन्त्यत्रेति[1] रथो यज्ञः। तं ᵛरथं यज्ञम् ᵛऋक्सामाभ्यां ᵛप्र ᵛवर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम्॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त।
आप्नानं तीर्थं क इह प्र वोचद्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य॥ ७॥

चतुःऽदश। अन्ये। महिमानः। अस्य। तम्। धीराः। वाचा। प्र। नयन्ति। सप्त।
आप्नानम्। तीर्थम्। कः। इह। प्र। वोचत्। येन। पथा। प्रऽपिबन्ते। सुतस्य॥ ७॥

ᵛअस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः ᵛअन्ये ᵛचतुर्दश[2] चतुर्दशसंख्याकाः[2] ᵛमहिमानः विभूतयो भवन्ति। ᵛतं यज्ञं ᵛसप्त[3] सप्तसंख्याकाः ᵛधीराः धीमन्तो होत्रादयः ᵛवाचा शस्त्ररूपया ᵛप्र ᵛणयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति। ᵛआप्नानम्॥ 'आप्लृ व्याप्तौ'। ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः[4]॥ व्यापनशीलं ᵛतीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛकः ᵛप्र ᵛवोचत् को वक्ति। न कोऽपीत्यर्थः। ᵛयेन ᵛपथा येन यज्ञमार्गेण ᵛसुतस्य अभिषुतं सोमं ᵛप्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति॥ 'पा पाने'। 'पाघ्रा°' इत्यादिना पिबादेशः। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। उपसर्गेण समासः। यद्योगादनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत्।
सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्॥ ८॥

सहस्रधा। पञ्चऽदशानि। उक्था। यावत्। द्यावापृथिवी इति। तावत्। इत्। तत्।
सहस्रधा। महिमानः। सहस्रम्। यावत्। ब्रह्म। विऽस्थितम्। तावती। वाक्॥ ८॥

ᵛसहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु ᵛपञ्चदशानि। चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च। तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश। एवं पञ्चदशसंख्याकानि ᵛउक्था उक्थान्युत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु[5] जातेषु। ᵛद्यावापृथिवी॥ षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्°' इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ द्यावापृथिव्योः ᵛयावत् यत्परिमाणमस्ति ᵛतावदित् तत्परिमाणमेवास्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति। यावत्तावच्छब्दयोः[6] 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' (पा. सू. ५. २. ३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः॥ किंच ᵛसहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ᵛसहस्रं ᵛमहिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति। प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः[7]। सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः। ᵛब्रह्म जगत्कारणं वस्तु ᵛयावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा ᵛविष्ठितं विशेषेण स्थितं ᵛवाक् ᵛतावती तत्परिमाणा भवति। एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात्।

---

१. ग२–रमंतेत्रेति। २. ग-त-भ–चतुर्दशलोकाः; मु–चतुर्दशसंख्याका लोकाः। ३. ग-त-भ-मु–'सप्त' नास्ति। ४. ग–श्ना; त१.२.३.६.७.८-भ–च; त४.५–स्ना। ५. ग२-त४.५–इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-भ–उक्थप्राणिदेहेषु। ६. ग-त४.५–यत्तच्छब्दयोः। ७. त-भ१.४.८–°व्यवहारवनिष्पत्तेः; भ२–°व्यवहारत्वनिष्पत्तेः।

अन्यत्रापि श्रूयते—'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' (तै. आ. ३. १२. ७) इति। 'सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति पञ्च हि दशतो भवन्ति' (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिकमारण्यकमत्रानुसंधेयम्॥

कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद।
कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित्॥ ९॥

कः। छन्दसाम्। योगम्। आ। वेद। धीरः। कः। धिष्ण्याम्। प्रति। वाचम्। पपाद।
कम्। ऋत्विजाम्। अष्टमम्। शूरम्। आहुः। हरी इति। इन्द्रस्य। नि। चिकाय। कः। स्वित्॥९॥

धीरः धीमान् कः मानुषः छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् आ वेद आजानाति। कः वा धिष्ण्याम्। धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि[1]। तदर्हां वाचं प्रति पपाद प्रतिपादयति। करोति। किंच ऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् अष्टमम् अष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतन्त्रं कम् आहुः वदन्ति। कः स्वित् कः खलु इन्द्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (तै. सं. ६.५.९.२) इत्याम्नायते। तादृशौ हरी नि चिकाय नितरां पूजयति। जानाति। वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः॥

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः।
श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः॥ १०॥

भूम्याः। अन्तम्। परि। एके। चरन्ति। रथस्य। धूःऽसु। युक्तासः। अस्थुः।
श्रमस्य। दायम्। वि। भजन्ति। एभ्यः। यदा। यमः। भवति। हर्म्ये। हितः॥ १०॥

एके केचन सप्ताश्वाः भूम्याः पृथिव्याः। अनेन द्युलोकोऽप्युपलक्ष्यते। द्युलोकस्य च अन्तं पर्यन्तं परि चरन्ति। तदानीं सर्वत आगच्छन्ति। तदा च तेऽश्वाः रथस्य धूर्षु युगादिभारेषु युक्तासः युक्ताः सन्तः अस्थुः तिष्ठन्ति। एभ्यः अश्वेभ्यः श्रमस्य दायम्॥ 'दो अवखण्डने'। घञ्। 'कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वम्॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं वि भजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति। यदा यस्मिन् काले यमः नियन्ता सूर्यः हर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे हितः निहितः भवति। तदैते भजन्तीत्यर्थः[2]॥ ॥ १७॥

'चित्रः' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम्। उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः। अष्टमी त्रिष्टुप्। नवमी शक्वरी। आदितः सप्त जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'चित्र इन्नव वार्ष्टिहव्य उपस्तुत आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्वर्यन्तम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं[1] चरन्॥ १॥

---

1. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि मार्जारश्च; भ७-स्थानानि मार्जयत। 2. ग-त-भ-भवंतीत्यर्थः।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अत एव तरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः ॥ वक्षेरौणादिकोऽथप्रत्ययः[1] ॥ हविर्वहनं चित्र इत् आश्चर्यभूतमेव यः जातोऽग्निः मातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा धातवे न अप्येति ॥ 'धेट् पाने'। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ स्तनपानायापि न गच्छति ॥ 'इण् गतौ'। लट्युपसर्गेण समासः। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ अनूधाः ॥ नञ्बहुव्रीहिः। समासान्तस्यानङः स्त्रियामिष्टत्वादत्रानङभावः (पा. सू. ५.४.१३१)। प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं यदि जीजनत् अजीजनत् अजनयत्। तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम्। तथा न भवति। किंतु द्यावापृथिव्यौ[2] सर्वेषां कामदुघे खलु। तथापि न याति। तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम्[3]। अध च उत्पत्त्यनन्तरमेव नु अद्य अस्मिन् दिने सद्यः तदानीमेव शीघ्रं महि महत् दूत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म चरन्[4] ववक्ष। देवान् प्रति हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता।
अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते। अन्यथा 'आपः कर्माख्यायाम्' इत्यसुनि कृत आद्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमः अग्निः नाम ॥ तृतीयाया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा धायि यजमानैर्धार्यते खलु। यतः दन् यष्टॄणां धनदाता ॥ 'डुदाञ् दाने'। हेतौ[5] 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुकत्वेन आकारलोपः। अत एव शपोऽसंभवः ॥ यः अग्निः भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दन्तेन च वना[6] वनान्यरण्यानि सं युवते संयुनक्ति। संदहतीति यावत्। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। व्यत्ययेन शः। आत्मनेपदं च। दता। दन्तशब्दस्य 'पद्दन्°' इत्यादिना दद्भावः। 'ऊडिदम्°' इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ किंच अभिप्रमुरा ॥ 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः'। अस्मात् क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारलोपः। 'मुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अभितः समुच्छ्रितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः अदनीये[7] हविषि चरतीति शेषः। तत्र दृष्टान्तः। इनः समर्थः प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः वृषा यवसे न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषदं देवमन्धस इन्दुं प्रोथन्तं प्रवपन्तमर्णवम्।
आसा वह्निं न शोचिषा विरप्शिनं महिव्रतं न सरजन्तमध्वनः ॥ ३ ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-वहेरौणादिको°। २. ग-द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८-म१.४.७-द्यावापृथिव्यौ तु; म२.८-द्यावापृथिव्यौ नु। ३. त-म-'चित्रं' नास्ति। ४. ग-चरन् आचरन्। ५. ग-हेतौ शतरि। ६. त-म-'वना' नास्ति। ७. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.४.७-खादनीये; त६-म८-स्वादनीये।

तम् । वः । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अन्धसः । इन्दुम् । प्रोथन्तम् । प्रऽवपन्तम् । अर्णवम् ।
आसा । वह्निम् । न । शोचिषा । विऽरप्शिनम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः ^वः यूयं ^तम् अग्निमभिष्टुत । कीदृशम् । ^विं ^न पक्षिणमिव ^द्रुषदम् । द्रुर्वृक्षः । अरणिलक्षणे वृक्षे सीदन्तं ^देवं द्योतमानम् ^अन्धसः ^इन्दुं स्तोतॄणामन्नस्य क्लेदयितारं प्रापयितारम् ॥ 'उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १३) इत्युप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ^प्रोथन्तं शब्दायमानं ^प्रवपन्तम् अत्यर्थं वनानां दाहकम् ^अर्णवम् ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' इति मत्वर्थीयो वः ॥ 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण उदकवन्तम् ^आसा ॥ आस्यशब्दस्य 'पद्दन्°' इत्यादिनासन्नादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ आस्येन ^वह्निं[1] हविषां वोढारम् । यद्वा । आसा । अन्तिकनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वह्निं न । 'वह्निर्वा अनड्वान्' (तै. ब्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनड्वाहमिव वहने समर्थं ^शोचिषा स्वदीप्त्या ^विरप्शिनम् । महन्नामैतत् । महान्तं ^महिव्रतं ^न महाकर्माणमादित्यमिव ^अध्वनः ^सरजन्तम् । मार्गान् सह युगपदेव रञ्जयन्तम् । एवंगुणमग्निमभिष्टुत ॥ सरजन्तम् । 'रञ्ज रागे' । रञ्जेः शतरि 'रञ्जेश्च' (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपम् । यद्वा । सरतीति सरः । सरस्योदकस्य जनयितारम् । जनेः तप्रत्यये[2] कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते ज्रयसानस्याजर धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।
आ रण्वासो युयुधयो न सत्वनं त्रितं नशन्त प्र शिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । ज्रयसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः । परि । सन्ति । अच्युताः ।
आ । रण्वासः । युयुधयः । न । सत्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे ^अजर जरारहित अग्ने ^ज्रयसानस्य ॥ ज्रयतिर्गत्यर्थः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः ॥ गमनशीलस्य ^धक्षोः ॥ दहेः सन् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६.१.८.१) इति द्विर्वचनाभावः । तदन्तादुप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः ^यस्य ^ते तव स्वभूताः ^अच्युताः शत्रुभिः अच्यवनीयाः प्रभावाः ^वाता ^न वायव इव ^वि ^परि ^सन्ति सर्वतो विशेषेण वर्तन्ते ॥ सन्ति । अस्तेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ ^युयुधयो ^न ॥ युधेः किन्प्रत्ययः ॥ योद्धार इव ^रण्वासः शीघ्रं गन्तारः शब्दायमाना वा ऋत्विजः ^इष्टये यागाय ^प्र ^शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः ^सत्वनं बलवन्तं ^त्रितं[3] त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वाम् ^आ ^नशन्त । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन्ति । आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा । 'आक्षाण आनट्' इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स इदग्निः कण्वतमः कण्वसखार्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।
अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनग्निर्ददातु तेषामवो नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कण्वऽतमः । कण्वऽसखा । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।
अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् । अग्निः । ददातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥

---

१. ग-त-भ-'वह्निं' नास्ति । २. त-भ-प्रत्यये । ३. त-भ-'त्रितं' नास्ति ।

ᵛकण्वतमः ॥ कणतेः शब्दार्थात् 'अशिप्रुषि°' इत्यादिना क्नप्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव ᵛकण्वसखा ॥ बहुव्रीहित्वात् समासान्तोदात्ताभावः[1] ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः ᵛअर्यः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः ᵛस ᵛइत् स एव ᵛअग्निः ᵛपरस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य ᵛअन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः ᵛतरुषः तारयिता विनाशयिता भवति। सः ᵛअग्निः ᵛगृणतः स्तोतॄन् अस्मान् ᵛपातु रक्षतु ॥ 'गॄ शब्दे'। क्र्यादिकः। 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा ᵛसूरीन्। 'षू प्रेरणे'। हविषां प्रेरयितॄनस्मान् रक्षतु। किंच ᵛतेषाम् एषां ᵛनः अस्माकम् ᵛअवः रक्षणमन्नं वा ᵛअग्निर्ददातु प्रयच्छतु[2] ॥ ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सह्यसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे।
अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय। सह्यसे। सुऽपित्र्य। तृषु। च्यवानः। अनु। जातऽवेदसे।
अनुद्रे। चित्। यः। धृषता। वरम्। सते। महिन्ऽतमाय। धन्वना। इत्। अविष्यते ॥ ६ ॥

हे ᵛसुपित्र्य। पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'पितुर्यच्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने ᵛवाजिन्तमाय अतिशयेनान्नवते अत्यन्तं[3] बलवते वा ॥ 'नाद्घस्य' इति नुडागमः ॥ ᵛसह्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे ᵛजातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं[4] त्वां[4] स्तोतुं ᵛतृषु क्षिप्रम् ᵛअनु ᵛच्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी। सह्यसे। सहस्विन्शब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः[5] ॥ ᵛअनुद्रे ᵛचित् उदकवर्जिते स्थले। आपदीत्यर्थः। शत्रुभिः संजातायामापदि ᵛधृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन ᵛधन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव ᵛअविष्यते पालकाय ᵛसते भूष्णवे ॥ 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ᵛमहिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायाग्नये ᵛयः अहं ᵛवरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाग्निर्मर्तैः सह सूरिभिर्वसुः ष्टवे सहसः सूनरो नृभिः।
मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युम्नैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव। अग्निः। मर्तैः। सह। सूरिऽभिः। वसुः। स्तवे। सहसः। सूनरः। नृऽभिः।
मित्रासः। न। ये। सुऽधिताः। ऋतऽयवः। द्यावः। न। द्युम्नैः। अभि। सन्ति। मानुषान् ॥ ७ ॥

ᵛसहसः बलस्य ᵛसूनरः सुष्ठु प्रेरकः। यद्वा। सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः। सूनरः सूनुः। बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः। ᵛअग्निः ᵛनृभिः कर्मनेतृभिः ᵛमर्तैः मनुष्यैः ᵛसह ᵛसूरिभिः विद्वद्भिः[6] अस्माभिः ᵛवसु धनमभिलक्ष्य ᵛएव एवं ᵛस्तवे स्तूयते। वसु ष्टवे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्°' इति षत्वम् ॥ ᵛमित्रासो ᵛन सुहृद इव ᵛसुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

१. त१.२.६.७–समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८–भ२.५.८–समासातस्य टचो संभवं; ग–समासांतस्य चो संभवः; भ१.४–समासांतस्य स्वो संभवं; भ७–समासांतस्य। २. त१.२.३.६.७. ८–भ–रक्षतु। ३. ग–त–भ–अत्यर्थं। ४. त–भ–त्वां तुभ्यं। ५. ग–त४.५–छांदसः। अनुद्रे चिदनुदकस्थलेपि धृषता धृष्टेन धन्वनेत्। धन्व इत्युदकनाम। उदकेनैव अविष्यते स्तोतॄणां रक्षकाय। यद्वा। ६. त–भ२.८–'विद्वद्भिः' नास्ति।

वसुधित०' (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः। 'सुधितार्थोस्तृप्त्यर्थाः' इति काशिकाया-मुक्तम् ॥ ᵛऋतायवः यज्ञं कामयमानाः॥ 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घेत्वयोः प्रतिषेधः॥ ईदृशाः ᵛये सूरयः ᵛद्यावो ᵛन द्योतमाना[1] इव[2] ᵛद्युम्नैः। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५. ५) इति यास्कः। अग्निप्रदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा ᵛमानुषान् शत्रुवान् जनान्[2] ᵛअभि ᵛसन्ति अभिभवन्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

ऊर्जो नपात्सहसावन्निति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक्।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥ ८॥

ऊर्जः। नपात्। सहसाऽवन्। इति। त्वा। उपऽस्तुतस्य। वन्दते। वृषा। वाक्।
त्वाम्। स्तोषाम। त्वया। सुऽवीराः। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरम्। दधानाः॥ ८॥

ᵛऊर्जो ᵛनपात्। नपादित्यपत्यनाम। अन्नस्य पुत्र। 'अन्नं वा आज्यम्' इति श्रवणात्तेन प्रवृध्यमानत्वात्। बलस्य वा पुत्र॥ 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इत्यूर्ज इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्॥ हे ᵛसहसावन् सहस्विन्नग्ने ᵛत्वा त्वाम् ᵛइति एवम् ᵛउपस्तुतस्य एतन्नामकस्यर्षेर्मम ᵛवृषा हविषां वर्षयित्री तैः सहिता ᵛवाक् स्तुतिः ᵛवन्दते स्तौति॥ वृषा। 'इगुपधज्ञा०' इति कः। अजाद्यतष्टाप्॥ किंच वयं ᵛत्वां ᵛस्तोषाम स्तवाम। स्तौतेर्लेट्यडागमः। ततः ᵛत्वया ᵛसुवीराः शोभनपुत्राः स्याम। ᵛद्राघीयः दीर्घतमम् ᵛआयुः जीवनं ᵛप्रतरम् अत्यर्थं ᵛदधानाः धारयन्तो भवेम॥

इति त्वाग्ने वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन्।
तांश्च पाहि गृणतश्च सूरीन् वषड्वषळित्यूर्ध्वासो
अनक्षन्नमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन्॥ ९॥

इति। त्वा। अग्ने। वृष्टिऽहव्यस्य। पुत्राः। उपऽस्तुतासः। ऋषयः। अवोचन्।
तान्। च। पाहि। गृणतः। च। सूरीन्। वषट्। वषट्। इति। ऊर्ध्वासः। अनक्षन्।
नमः। नमः। इति। ऊर्ध्वासः। अनक्षन्॥ ९॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वा त्वाम् ᵛइति एवमुक्तप्रकारेण ᵛवृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यर्षेः ᵛपुत्राः ᵛउपस्तुतासः उपस्तुता एतदभिधानाः ᵛऋषयः सूक्तद्रष्टारः ᵛअवोचन् अभ्यष्टुवन्। ᵛतान् ऋषीन् ᵛच त्वं ᵛपाहि रक्ष॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः॥ तथा ᵛगृणतः स्तोतॄन् ᵛसूरीन् विदुषः ᵛच पाहि। ᵛवषट् ᵛवषडिति मन्त्रेण ᵛऊर्ध्वासः हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः ᵛअनक्षन् व्याप्नुवन्[3]। नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। ᵛनमो ᵛनम ᵛइति एवम् ᵛऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः ᵛअनक्षन्। ये उक्तगुणाः तानुभयविधान् यष्टॄन् स्तोतॄन् पालय॥ ॥ १९॥

'पिब' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। स्थूरनाम्नः पुत्रोऽग्नियुताख्य ऋषिरग्नियूपाख्यो वा। तथा चानुक्रम्यते—'पिब स्थौरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वा' इति। गतो विनियोगः॥

---

१. ग-द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-म-'द्योतमानाः' नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा।
२. त१.२.३.६.७.८-म-'इव...जनान्' नास्ति। ३. ग-भ-त्वां व्याप्नुवन्।

पिबा सोमं महत इन्द्रियाय पिबा वृत्राय हन्तवे शविष्ठ ।
पिब राये शवसे हूयमानः पिब मध्वस्तृपदिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय । हन्तवे । शविष्ठ ।
पिब । राये । शवसे । हूयमानः । पिब । मध्वः । तृपत् । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं ᵛमहते प्रभूताय ᵛइन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय ᵛसोमम् अस्माभिर्दीयमानं[1] ᵛपिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग°' (पा. सू. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे ᵛशविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध ᵛवृत्राय ᵛहन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं ᵛपिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा ᵛहूयमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं ᵛराये धनाय ॥ 'ऊडिदम्°' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ᵛशवसे अन्नाय[2] । धनान्नयोः प्रदानाय सोमं ᵛपिब । ᵛमध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् ᵛपिब ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे ᵛइन्द्र ᵛतृपत् तृप्तो भवन् ᵛआ ᵛवृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च[3] । ददस्व ॥ तृपत् । 'तृम्प तृप्तौ' । तौदादिकः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

अस्य पिब क्षुमतः प्रस्थितस्येन्द्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।
स्वस्तिदा मनसा मादयस्वार्वाचीनो रेवते सौभगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुऽमतः । प्रऽस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य । वरम् । आ । सुतस्य ।
स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛक्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः ᵛप्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛअस्य ᵛसोमस्य ᵛवरं वरणीयं त्वदीयं भागम् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛपिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ततः ᵛस्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं ᵛमनसा अन्तःकरणेन ᵛमादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । ᵛरेवते धनवते ᵛसौभगाय[4] सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् ᵛअर्वाचीनः अभिमुखाञ्चनो भव ॥ 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । रयिशब्दात् मतुपः 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य 'हृद्भग°' इति वृद्धिर्नेष्यते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इन्द्र ममत्तु यः सूयते पार्थिवेषु ।
ममत्तु येन वरिवश्चकर्थ ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः । सूयते । पार्थिवेषु ।
ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थ । ममत्तु । येन । निऽरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

---

१. त-भ-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-भ२.८-अस्मदभिलषितानासिंच; त४.५-अस्मदभिमतानासिंच, भ१.४.७-अस्मदभिलक्षितानासिंच । ४. त-भ-'सौभगाय' नास्ति ।

हे इन्द्र त्वा त्वां दिव्यः दिवि भवः सोमः ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेर्लोटि व्यत्ययेन श्नुः । 'भीह्री°' (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ तथा पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु यः सोमोऽस्माभिः सूयते अभिषूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ममत्तु त्वां हर्षयतु । येन सोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि स च ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योगादनिघाते लित्स्वरः ॥ किंच येन शत्रून् निरिणासि निर्गमयसि[1] सोऽपि ममत्तु त्वां मादयतु ॥ रिणासि । 'री गतिरेषणयोः' । क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्वत्वम् ॥

आ द्विबर्हा अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः ।
गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽबर्हाः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः ।
गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सत्रा । खेदाम् । अरुशऽहा । आ । वृषस्व ॥४॥

द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः ॥ बृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ अमिनः । अमतेर्गत्यर्थादौणादिक इनच् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव वृषा अभिलषितानां वर्षकः इन्द्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सिक्तम् अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सह आ यातु आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र अरुशहा । अरुशाः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अर्तेरौणादिक उशन् । 'बहुलं छन्दसि' इति हन्तेः क्विप् ॥ सत्रा । सप्तम्या डादेशः । अस्मदीये सत्रे यज्ञे गवि आनडुहे चर्मणि सुतस्य अभिषुतस्य प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहृतस्य । हृग्रहोर्भः । ईदृशस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्खित्तये आभिमुख्येन वृषस्व वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्विप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । खेदाम् । 'खिद दैन्ये' । कर्मणि घञन्तस्यामि नुडभावश्छान्दसः ॥

नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् ।
उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् ।
उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

हे इन्द्र भ्राश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां भ्राशयन् प्रकाशयन् । 'भ्राशृ दीप्तौ' । स त्वं यातुजूनाम् ॥ जु इति सौत्रो धातुः । 'भ्राजभास°' इत्यत्र जवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७७. १) । 'क्विप् च' इति क्विप् । दीर्घस्यामि नुडागमश्छान्दसः ॥ यातुधानानां स्थिरा[2] स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अव तनुहि । अवस्तात्तनुभूतान् पातय । उग्राय उद्गूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविः ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः विगदेषु[3] । विविधं गदन्ति शब्दायन्ते[4] ॥ गदेः 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः ॥ शत्रून् प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा वृश्च तांश्छिन्धि ॥ 'ओव्रश्चू छेदने' । तौदादिकस्य लोट् ॥ ॥२०॥

---

१. ग-स्वस्थानान्निर्गमयसि । २. त-म-'स्थिरा' नास्ति । ३. ग-विगदेषु संग्रामेषु । ४. ग-शब्दायंतेत्रेति ।

व्य१र्य इन्द्र तनुहि श्रवांस्योजः स्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानः सहोभिरनिभृष्टस्तन्वं वावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्यः । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽइव । धन्वनः । अभिऽमातीः ।
अस्मद्र्यक् । ववृधानः । सहःऽभिः । अनिऽभृष्टः । तन्वम् । ववृधस्व ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं वि तनुहि विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेर्लोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा अभिमातीः । अभितो मातिर्मानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति ओजः आत्मीयं वीर्यं स्थिरेव स्थिराण्येव धन्वनः धनूंषि च विस्तारय । तैः शत्रूञ्जहीत्यर्थः । अपि च अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखाञ्चनः ॥ 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ°' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ सहोभिः आत्मीयैर्बलैः वावृधानः प्रवृद्धः अत एव अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं तन्वम् आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय[1] । यद्वा । तन्वम् । तन्यत[2] इति तनूर्यज्ञः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं हविर्मघवन् तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वो३ऽद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मघऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सम्ऽराट् । अहृणानः । गृभाय ।
तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । पक्वः । अद्धि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन् सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातम् अस्माभिर्दत्तं हविः हे इन्द्र तुभ्यम् अहृणानः अक्रुध्यन् प्रति गृभाय प्रतिगृहाण ॥ ग्रहेर्लोटि श्नाप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । हृग्रहोर्भः । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् ॥ हे मघवन् तुभ्यम् एव अयं सोमः सुतः ॥ 'ङयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः पक्वः । हे इन्द्र तं पुरोडाशम् अद्धि भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः । दधिष्व । पचता । उत । सोमम् ।
पयस्वन्तः । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि । उभयत्र डादेशः । हवींषि अद्धीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । चनः । चन इत्यन्ननाम । तत्[3] दधिष्व[4] धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

---

१. ग-त-भ-प्रवर्धय । २. ग-त४.५-तायते । ३. त१.२.३.७.-भ-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८-तव दधिष्व; भ१-नघा दधिष्व; भ२-तथा दधिष्व; भ४-तत्रा दधिष्व; भ७-तधा दधिष्व; भ८-तत्रा दधिष्व ।

दधातेर्लोटि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः ॥ पचता पचतानि[1] मवनीय-पुरोडाशादीनि च[2] धारय ॥ पचेः ‘ भूमृदशि° ’ इत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ उत अपि च सोमं पिब । ततः प्रयस्वन्तः । प्रीणयतीति प्रयोऽन्नम् । तेन तद्वन्तः सन्तः त्वा त्वां प्रति हर्यामसि हर्यामः । कामयामहे धनादीनि ॥ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । इदन्तो मसिः ॥ तस्मात् यजमानस्य यागं कुर्वाणस्य कामाः धनादिविषया अभिलाषाः सत्याः यथार्थाः सन्तु ॥ ‘ पूङ्यजोः शानन् ’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियर्मि सिन्धाविव प्रेरयं नावमर्कैः ।
अर्याइव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निऽभ्याम् । सुऽवचस्याम् । इयर्मि । सिन्धौऽइव । प्र । ईरयम् । नावम् । अर्कैः ।
अर्याःऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनऽदाः । उत्ऽभिदः । च ॥९॥

इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्याम् । ‘ छन्दसि च ’ इति यत्प्रत्ययः । सुवचनार्हां स्तुतिमहं प्र इयर्मि प्रेरयामि ॥ ‘ ऋ गतौ ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इतीन्द्राग्न्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ° ’ इति प्रतिषेधः ॥ सिन्धाविव सिन्धौ नद्यां यथा नावं प्रेरयन्ति[3] तद्वत् अर्कैः अर्चनीयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं प्रेरयं प्रावादिषम् ॥ ‘ ईर गतौ ’ । ण्यन्तस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते देवाः अयाइव । अयन्ति कर्मकरणार्थं गच्छन्तीत्यया ऋत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत् परि चरन्ति । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । ये देवाः अस्मभ्यं धनदाः धनस्य दातारः उद्भिदः अस्मच्छत्रूणामुद्भेत्तारः च ये सन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘ न वा ’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्दैवत्यमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ न वा उ भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसाद्ये जगत्यौ ’ इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।
उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत । आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पृणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥१॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । देवाः[4] वै[4] देवाः खलु सर्वेषां क्षुधं न ददुः न प्रायच्छन् । किंतु वधम् इत् वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः शमयति स दाता खलु । उ इति पूरणः । योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तम् आशितं भुञ्जानं पुरुषमपि मृत्यवः मरणानि उप गच्छन्ति समीपे यान्ति ॥ ‘ आशितः कर्ता ’ (पा. सू. ६. १. २०७) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ क्षुधार्त्तानां भोक्तॄणां च मरणं समानम् । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह[5] । उतो । उतशब्दोऽप्यर्थे[6] । पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिः धनं नोप दस्यति नोपक्षीयते ।

---

१. ग२–पचतानि पक्वानि । २. त–वा । ३. ग–त१.२.३.६.७.८–म–प्रेरयति । ४. त–म–‘ देवाः वै ’ नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८–म–आहुः । ६. त१.२.३.६.७–उतशब्दस्त्वप्यर्थे; त४.५–उत-शब्दश्चार्थे; म–उतशब्दास्त्वर्थे ।

'दसु उपक्षये'। दैवादिकः। 'पृण दाने'। तौदादिकः। तस्य शत्रन्तस्य 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति। vअपृणन् अप्रयच्छन् पुरुषस्तु vमर्डितारम् आत्मनः सुखयितारं vन vविन्दते। न[1] कुत्रापि लभते। इह बन्धवोऽप्रदानान्न[2] सुखयन्ति देवा अपि हविष्प्रदानाभावात् ॥

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे ।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्डितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् । रफिताय । उपऽजग्मुषे ।
स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

vयः पुरुषः स्वयम् vअन्नवान् vसन् अपि vआध्राय। आधार्यतेऽसावित्याध्रो[3] दुर्बलः। तस्मै vपित्वः पितूनन्नानि vचकमानाय कामयमानाय। चकमानः कान्तिकर्मा। vरफिताय। रफतिर्हिंसार्थः। दारिद्र्येण हिंसिताय vउपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिथये vमनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने vस्थिरं vकृणुते कुरुते। मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। 'धिन्विकृण्व्योरच्च' इत्युप्रत्ययः। करोतेर्वा व्यत्ययेन श्नुः। 'विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसार्वधातुकस्वरः। न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु vपुरा तस्य पुरस्तादेव vसेवते भोगान्। vसः अपि vमर्डितारम् आत्मनः सुखयितारं vन vविन्दते। न कुत्रापि लभते ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नऽकामाय । चरते । कृशाय ।
अरम् । अस्मै । भवति । यामऽहूतौ । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति। vस vइत् स एव vभोजः दाता खलु vयो vगृहवे ॥ ग्रहेर्मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे vअन्नकामाय अन्नं याचमानाय vचरते गृहमागतवते vकृशाय दारिद्र्येण एतादृशायातिथयेऽन्नं vददाति प्रयच्छति ॥ 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ vयामहूतौ। यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र यातेः 'अर्तिस्तुसुहुसृ॰' (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयन्तेऽत्रेति यामहूतिर्यज्ञः। तस्मिन् vअस्मै दात्रे फलम् vअरम् अलं पर्याप्तं vभवति। कामप्रदानं[4] भवतीत्यर्थः। vउत अपि च, vअपरीषु ॥ 'केवलमामक॰' (पा. सू. ४.१.३०) इति ङीप् ॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु vसखायं vकृणुते[5]। तद्वदाचरतीत्यर्थः। तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

---

१. त१.२.३.७.म१—न तेन। २. ग२—बंधुभ्योप्रदानात्ते न; त१.२.३.६.७—बहुभ्योदानेन न; त४—बंधवोऽप्रदानात्ते न; म१.४.७—बंधुभ्योप्रदानेन न। ३. त१-मु—आध्रीयते॰; त२.३.७—आध्रियते॰। ४. ग-त४.५—कामप्रदं। ५. त४.५—कृणुते कुरुते।

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे । सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति ।
पृणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । ᵛसः पुरुषः ᵛसखा ᵛन भवति ᵛयः पुरुषः ᵛसचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय ᵛसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय ᵛसख्ये सखिजनाय[1] ᵛपित्वः पितूनन्नानि ᵛन ᵛददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । ᵛअस्मात् अदातुः सख्युः सः ᵛअप ᵛप्रेयात् अपगच्छेत् । यथेनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गतौ' । लिङि यासुट् ॥ तर्हि ᵛतदोकः निवासः[2] सदनं[2] ᵛन ᵛअस्ति न भवति । सदनं हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः ᵛपृणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् ᵛअन्यमरणं ᵛचित् अर्थं स्वामिनमेव ᵛइच्छेत् कामयेत ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।
ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत । पन्थाम् ।
ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यम्ऽअन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । ᵛतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः ᵛनाधमानाय याचमानायातिथये ᵛपृणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पॄ पालनपूरणयोः' । क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् ᵛद्राघीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना द्राघीत्यादेशः॥ दीर्घतमं ᵛपन्थां पन्थानं सुकृतमार्गम् ᵛअनु ᵛपश्येत अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । ᵛरायः धनानि ᵛओ ᵛहि[3] । आ उ । आ ᵛवर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛरथ्येव यथा रथ्यानि ॥ 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि ᵛचक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । ᵛअन्यमन्यं पुरुषं धनानि ᵛउप ᵛतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति[4] । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरण°' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।
न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । ᵛअप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो[5] मनो यस्य न भवति ᵛसः ᵛमोघं व्यर्थमेव ᵛअन्नं ᵛविन्दते लभते ॥ 'विदॢ लाभे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

---

१. त-म-जनाय । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-सद्म; त४.५-मु-निवासः । ३. त-म-'हि' नास्ति । ४. त-भवंति उक्तवंति । ५. ग-त१.२.३.६.७.८.म-'चेतो' नास्ति ।

इदं ᵛसत्यं यथार्थमेवेति ᵛब्रवीमि। ऋषिरहं वदामि। न केवलं व्यर्थं किंतु ᵛतस्य पुरुषस्य ᵛसः ᵛवध ᵛइत् वध एवान्नं परामृशतः॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुँल्लिङ्गता। यथा 'णेरणौ॰' (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः ᵛअर्यमणम्। उपलक्षणमिदम्। सर्वान् देवानर्यमादीन् ᵛन ᵛपुष्यति हविष्प्रदानेन न[1] पोषयति ᵛनो नापि ᵛसखायं समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति॥ 'पुष पुष्टौ'। दैवादिकः। यच्छब्दाध्याहारादनिघातः॥ अत एव ᵛकेवलादी॥ अदेः 'सुप्यजातौ॰' (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः। अत उपधालक्षणा वृद्धिः॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सः ᵛकेवलाघो ᵛभवति। केवलपापवान् भवति। अघमेव केवलं तस्य शिष्यते। नैहिकं नामुष्मिकमिति। तस्माद्यथाकथंचिद्दातव्यमित्यभिप्रायः॥

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः।
वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात्॥ ७॥

कृषन्। इत्। फालः। आशितम्। कृणोति। यन्। अध्वानम्। अप। वृङ्क्ते। चरित्रैः।
वदन्। ब्रह्मा। अवदतः। वनीयान्। पृणन्। आपिः। अपृणन्तम्। अभि। स्यात्॥ ७॥

ᵛकृषन् कृषिं कुर्वन् ᵛफालः ᵛआशितं[2] कर्षकं भोक्तारं ᵛकृणोति करोति। तथा ᵛअध्वानं मार्गं ᵛयन्॥ इणः शतरि नुमागमः॥ गच्छन् पुरुषः ᵛचरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः ᵛअप ᵛवृङ्क्ते। स्वामिनो धनमावर्जयति॥ 'वृजी वर्जने'। आदादिकः। अनुदात्तेत्॥ ᵛवदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणः ᵛब्रह्मा ब्राह्मणः ᵛअवदतः शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात् ᵛवनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरो भवति[3]॥ वनतेस्तृजन्तस्येयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः। ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा ᵛपृणन् दाता पुरुषः ᵛअपृणन्तम् अदातारं जनम् ᵛअभि अभिलक्ष्य ᵛआपिः ᵛस्यात् बन्धुर्भवेत्॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात्।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः॥ ८॥

एकऽपात्। भूयः। द्विऽपदः। वि। चक्रमे। द्विऽपात्। त्रिऽपादम्। अभि। एति। पश्चात्।
चतुःऽपात्। एति। द्विऽपदाम्। अभिऽस्वरे। सम्ऽपश्यन्। पङ्क्तीः। उपऽतिष्ठमानः॥ ८॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः। ᵛएकपात् एकभागधनः पुरुषः ᵛद्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं ᵛभूयः। तृतीयायाः सुः। भूयसा कालेन ᵛवि ᵛचक्रमे विविधं गच्छति॥ 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम्॥ तथा ᵛद्विपात् पुरुषः ᵛत्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं ᵛपश्चात् ᵛअभ्येति अभिगच्छति। ᵛचतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु ᵛद्विपदाम्। बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते। एकपादधनादीनां ᵛपङ्क्तीः ᵛअभिस्वरे अभिगमने ᵛसंपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन् ᵛउपतिष्ठमानः ᵛएति गच्छमानो भवति। अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः। तस्मात्त्वम् अहमेव धनवानिति न मन्येः[4] किंत्वतिथिभ्यो[5] धनानि ददस्वेत्यर्थः॥

---

१. ग-त१.२.३.६.८-म-'न' नास्ति। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-य आशितं। ३. ग-त४.५-म-न भवति। ४. ग-भ-मन्यस्व। ५. त४-५-किंत्वर्थिभ्यो।

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरा चिन्न समं दुहाते।
यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ। चित्। हस्तौ। न। समम्। विविष्टः। सम्ऽमातरा। चित्। न। समम्। दुहाते इति। यमयोः। चित्। न। समा। वीर्याणि। ज्ञाती इति। चित्। सन्तौ। न। समम्। पृणीतः ॥९॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह। "समौ "चिद्धस्तौ समावपि "समं समानं "न "विविष्टः कार्यं न व्याप्नुतः ॥ 'विष्लृ व्याप्तौ'। जौहोत्यादिकः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा "संमातरा[1] वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि "समं समानं पयः "न "दुहाते। "यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि "समा समानि "वीर्याणि "न सन्ति। तस्मात् "ज्ञाती "चित् एकस्मिन् कुले "सन्तौ जातावपि "समं "न "पृणीतः न प्रयच्छतः। तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तममहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्षं गायत्रम्। रक्षोहाग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु' इति। मथ्यमानेऽग्नावजायमान इदमनुवक्तव्यम्। सूत्रितं च—'अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। दशमेऽहनि धिष्ण्याङ्गारामिविहरण आद्या जप्या। सूत्रितं च—'परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्य१त्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्वा। स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने। हंसि। नि। अत्रिणम्। दीद्यत्। मर्त्येषु। आ। स्वे। क्षये। शुचिऽव्रत ॥ १ ॥

हे "शुचिव्रत पूतकर्मन्[2] दीप्यमानतेजस्क वा हे "अग्ने "अत्रिणम् अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नितरां "हंसि विनाशय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ किं कुर्वन्। "मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेष्वाभिमुख्येन "दीद्यत् कर्मसिद्ध्यर्थं प्रकाशमानः। दीदेतिर्दीप्तिकर्मा। तथा "स्वे आत्मीये "क्षये[3] निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे। यत्त्वा स्रुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत्। तिष्ठसि। सुऽआहुतः। घृतानि। प्रति। मोदसे। यत्। त्वा। स्रुचः। सम्ऽअस्थिरन् ॥२॥

हे अग्ने "स्वाहुतः अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् "उत्तिष्ठसि। अरणीभ्यामुद्गतो भव ॥ ऊर्ध्वंकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्गत्य च "घृतानि घृतसहितान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि "प्रति "मोदसे हृष्टो भव ॥ 'मुद हर्षे'। भौवादिकः। अनुदात्तेत् ॥ "यत् यदा "त्वा त्वां "स्रुचः जुह्वादीनि पात्राणि "समस्थिरन् संगतान्यभवन् ॥ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १. ३. २२) इति लुङ्यात्मनेपदम्। 'स्थाघ्वोरिच्च' (पा. सू. १. २. २७) इति सिचः कित्त्वमिकारश्चान्तादेशः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। व्यत्ययेन झस्य रन्। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

---

१. त-भ-मातरा। २. त४.५-सुकर्मन्। ३. त-भ-मु-'क्षये' नास्ति।

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा। स्रुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः। आऽहुतः। वि। रोचते। अग्निः। ईळेन्यः। गिरा। स्रुचा। प्रतीकम्। अज्यते ॥ ३॥

ᵛआहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ ᵛगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ᵛईळेन्यः स्तोतव्यः ᵛसः ᵛअग्निः ᵛवि ᵛरोचते अत्यर्थं दीप्यते। तथा ᵛप्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव ᵛस्रुचा घृतसहितया ᵛअज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः। रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन। अग्निः। सम्। अज्यते। मधुऽप्रतीकः। आऽहुतः। रोचमानः। विभाऽवसुः ॥ ४॥

ᵛअग्निः ᵛघृतेन हविषा ᵛसमज्यते सम्यक् सिक्तो भवति। कीदृशः। ᵛमधुप्रतीकः घृतप्रयुक्तावयवः ᵛआहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ᵛरोचमानः दीप्यमानः ᵛविभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन्। यद्वा। दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये 'जरमाणः समिध्यसे' इत्यनुरूपस्तृचः। सूत्रितं च—'जराबोध तद्विविड्ढि जरमाणः समिध्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन। तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः। सम्। इध्यसे। देवेभ्यः। हव्यऽवाहन। तम्। त्वा। हवन्त। मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे ᵛहव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति ञ्युट् ॥ ᵛजरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः। जरतिः स्तुतिकर्मा। स त्वं ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛसमिध्यसे हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे। ᵛतं तादृशं ᵛत्वा त्वां ᵛमर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः ᵛहवन्त आह्वयन्ति ॥ ह्वयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं सपर्यत। अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम्। मर्ताः। अमर्त्यम्। घृतेन। अग्निम्। सपर्यत। अदाभ्यम्। गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे ᵛमर्ताः ऋत्विजः ᵛअमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् ᵛअग्निं ᵛघृतेन हविषा ᵛसपर्यत परिचरत ॥ सपरशब्दः कण्ड्वादिः ॥ कीदृशम्। ᵛअदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यम् ॥ 'दभेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ ᵛगृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह। गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन। शोचिषा। अग्ने। रक्षः। त्वम्। दह। गोपाः। ऋतस्य। दीदिहि ॥ ७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वम् ᵛअदाभ्येन अहिंस्येन ᵛशोचिषा तेजसा ᵛरक्षः। जातावेकवचनम्। सर्वान् राक्षसान् ᵛदह विनाशय। किंच ᵛऋतस्य यज्ञस्य[1] ᵛगोपाः[1] गोपायिता सन् ᵛदीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः। उरुक्षयेषु दीद्यत् ॥ ८ ॥

सः। त्वम्। अग्ने। प्रतीकेन। प्रति। ओष। यातुऽधान्यः। उरुऽक्षयेषु। दीद्यत् ॥ ८ ॥

---

१. त-म-'यज्ञस्य गोपाः' नास्ति।

हे ᵛअग्ने ᵛस ᵛत्वं ᵛप्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा ᵛयातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः ᵛप्रत्योष प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे'। भौवादिकः। लोटि हेर्लुक्। 'जातेरस्त्रीविषयात्०' (पा. सू. ४. १. ६३) इति यातुधानशब्दस्य ङीष्[1]। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितत्वम्॥ किं कुर्वन्। ᵛउरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु ᵛदीद्यत् दीप्यमानः॥

तं त्वा गीर्भिरुरुक्षया हव्यवाहं समीधिरे। यजिष्ठं मानुषे जने॥ ९॥

तम्। त्वा। गीःऽभिः। उरुऽक्षयाः। हव्यऽवाहम्। सम्। ईधिरे। यजिष्ठम्। मानुषे। जने॥९॥

हे अग्ने ᵛउरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः ᵛहव्यवाहं हविषां वोढारं ᵛमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि ᵛजने जनमध्ये ᵛयजिष्ठं यष्टृतमं ᵛतं ᵛत्वा त्वां ᵛगीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः ᵛसमीधिरे सम्यगदीदिपन्[2]॥ इन्धेर्लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च[3]' (पा.सू.१.२. ६) इति कित्त्वे नलोपः॥ ॥२५॥

'इति वै' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम्। इन्द्रो लबरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानीमृषिभिः दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत्। अतो लबरूपापन्न इन्द्र ऋषिः। स एव देवता। तथा चानुक्रम्यते—'इति वै सप्तोनैन्द्रो लब आत्मानं तुष्टाव' इति। गतो विनियोगः॥

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति। कुवित्सोमस्यापामिति॥ १॥

इति। वै। इति। मे। मनः। गाम्। अश्वम्। सनुयाम्। इति। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥१॥

ᵛइति ᵛवै इति खलु ᵛइति एवंप्रकारेण ᵛमे मदीयं ᵛमनः वर्तते। तं प्रकारं दर्शयति। ᵛगामश्वं च ᵛसनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि ᵛइति। 'षणु दाने'। तानादिकः। इतिशब्दो हेतौ। यस्मात् ᵛकुवित् बहुवारं ᵛसोमस्य सोमम् ᵛअपां पीतवानस्मि॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्०' इति षष्ठी। 'पा पाने'। लुङि 'गातिस्था०' इति सिचो लुक्। कुवियोगादनिघातः॥

प्र वाताइव दोधत उन्मा पीता अयंसत। कुवित्सोमस्यापामिति॥ २॥

प्र। वाताःऽइव। दोधतः। उत्। मा। पीताः। अयंसत। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥२॥

ᵛदोधतः भृशं कम्पयमानाः ᵛवाताइव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत् ᵛपीताः सोमाः ᵛमा मां प्रकर्षेण ᵛउत् ᵛअयंसत उद्यच्छन्ते॥ यमेर्लुङि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १. ३. ७५) इत्यात्मनेपदम्॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् ᵛअपाम्॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाशवः। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ३॥

उत्। मा। पीताः। अयंसत। रथम्। अश्वाःऽइव। आशवः। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥३॥

ᵛपीताः सोमाः माम् ᵛउत् ᵛअयंसत उद्यच्छन्ते। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरथमश्वाइव यथा ᵛआशवः क्षिप्रगामिनो गमनेन व्याप्ता वाश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत्॥

उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रमिव प्रियम्। कुवित्सोमस्यापामिति॥ ४॥

उप। मा। मतिः। अस्थित। वाश्रा। पुत्रम्ऽइव। प्रियम्। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति॥४॥

---

१. त-म-मु-ङीप्। २. ग-सम्यगदीपयन्। ३. ग-त-म१.२.४.८-'च' नास्ति।

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः मा माम् उप अस्थित संयोजयति ॥ ‘उपाद्देवपूजासंगतिकरण’’ (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम्। कथमिव। वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमाना धेनुः प्रियं पुत्रं[1] वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम्। कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम्। तष्टाऽइव। वन्धुरम्। परि। अचामि। हृदा। मतिम्। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति ॥५॥

तष्टेव तक्षा यथा वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम्। तद्वान् वोपलक्ष्यते। तत्स्थानं रथं वा साधुकरोति तद्वत् अहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेन मनसा पर्यचामि। साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्त्सुः पञ्च कृष्टयः। कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि। मे। अक्षिऽपत्। चन। अच्छान्त्सुः। पञ्च। कृष्टयः। कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति ॥६॥

चन इति निपातसमुदायोऽप्यर्थे। पञ्च कृष्टयः अपि निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्च जनाः। यद्वा। देवमनुष्यादयः। मे मदीयम् अक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नहि अच्छान्त्सुः न ह्यपवृण्वन्ति[2]। ‘न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते’ (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः। ‘छदि अपवारणे’। ‘चुरादीनाम्’ इति वा ण्यन्तत्वादत्र ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं[3] सोमम् अपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति। कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि। मे। रोदसी इति। उभे इति। अन्यम्। पक्षम्। चन। प्रति।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति ॥ ७ ॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रति समाने न भवतः॥

अभि द्यां महिना भुवमभी३मां पृथिवीं महीम्। कुवित्सोमस्यापामिति ॥८॥

अभि। द्याम्। महिना। भुवम्। अभि। इमाम्। पृथिवीम्। महीम्।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति। महिना महिम्नात्मीयेन द्यां द्युलोकम् अभि भुवम् अभिभवामि। तथा महीं महतीम् इमां पृथिवीं स्वमहिम्ना अभि भवामि ॥ भवतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक्। ‘भूसुवोस्तिङि’ (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिषिद्ध उवङादेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा। कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त। अहम्। पृथिवीम्। इमाम्। नि। दधानि। इह। वा। इह। वा।
कुवित्। सोमस्य। अपाम्। इति ॥ ९ ॥

हन्त इति संभावनायामनुज्ञायां वा। संभावयाम्येतदनुजानामि वा। किं तत्। अहम् इमां पृथिवीम् इह वा अन्तरिक्षे नि दधानि। इह वा द्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति ॥ दधातेर्लोटि[4] मेर्निः ॥

---

१. त४.५–पुत्रमिव। २. त१.२.३.६.७.८–म२.४.८–ह्यपावृण्वंति; त४.५–ह्यपिवृण्वंति। ३. ग–त१.२.३.४.५.६.८–म–यस्माद्बहु। ४. त–म–‘दधातेर्लोटि’ नास्ति।

ओषमित्पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

ᵛअहं ᵛपृथिवीम् अभिलक्ष्य ᵛओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् ᵛइह ᵛवा अन्तरिक्षे ᵛइह ᵛवा द्युलोके ᵛजङ्घनानि भृशं यापयानि[1] । ᵛइत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि इयो लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षो३ऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

ᵛमे मदीयः ᵛअन्यः ᵛपक्षः ᵛदिवि द्युलोके स्थापितः । ᵛअधः ॥ 'पूर्वाधरावराणामसि' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् ᵛअन्यं पक्षम् ᵛअचीकृषम् अकार्क्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ८) इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

ᵛअभिनभ्यं नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १. २) इति यत्प्रत्ययः । तत्रैव पाठान्नभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४) इत्यव्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि ᵛउदीषितः उद्गतः सूर्यात्मा ᵛअहं ᵛमहामहः ᵛअस्मि । महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महतः°' (पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

ᵛगृहः हविषां ग्रहीता ᵛअरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं ᵛदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः[2] ᵛहव्यवाहनः हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन् ᵛयामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'या प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽनन्तःपादम्' इति वहेर्ञ्युट् । ञित्वादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ᵛइति यस्मात् ᵛकुवित् बहुवारं ᵛसोमस्य सोमम् ᵛअपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१. ग-त४.५-प्रापयानि । २. ग-अन्येभ्यः; त१.२.३.६.७.८-भ-अवेभ्यः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । 'तदित्' इति नवर्चमष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्दिवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तदिन्नवाथर्वणो बृहद्दिवः' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । व्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चशारदीयेष्वप्येकाहेष्विदमेव निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'राशिमराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदि॑दा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒नन॑ु॒ यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमाः॑ ॥ १ ॥

तत् । इत् । आ॒स॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ः । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒षऽनृ॑म्णः ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । नि । रि॒णा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यम् । विश्वे॑ । मद॑न्ति । ऊमाः॑ ॥ १ ॥

ᵛतत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छब्दोऽवधारणे । ᵛभुवनेषु ॥ 'भू सत्तायाम्' ॥ सत्सु[1] पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ᵛज्येष्ठं प्रशस्ततमम् ᵛआस बभूव । तस्य परमार्थत्वात्[2] तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च[3] । यद्वा । ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेर्लिटि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'अस्तेर्भूः' (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावाभावः । यद्वा । वृद्धं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । अस्माल्लिटि रूपम् । ᵛयतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः ᵛउग्रः उद्गूर्णः ᵛत्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः ᵛजज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि—'चक्षोः सूर्यो अजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. १३) इति । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी । जनेर्लिटि 'गमहन॰' इत्यादिना उपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च ᵛजज्ञानः जायमान एव ᵛसद्यः शीघ्रं ᵛशत्रून् शातयितॄन् मन्देहादीन् राक्षसान् ᵛनि ᵛरिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—'सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहत' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ॥ जज्ञान इति जनेर्लिटि[4] कानचि रूपमेतत् । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' । क्र्यादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ᵛविश्वे सर्वे ᵛऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः । अवतेरौणादिको मन्प्रत्ययः । 'ज्वरत्वर॰' इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊठ् ॥ सर्वे प्राणिनः ᵛयं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति ᵛमदन्ति हृष्यन्ति ॥ 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा च

---

१. त-म-असत्सु । २. ग-त-म-परमार्थसत्वात् । ३. ग-म-व्यावहारिकसत्वाच्च; त-व्यावह्नारिकमत्वाच्च । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-जनेर्लिटः ।

ब्राह्मणं—‘भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदन्त्युदगादुदगादिति’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति। तैत्तिरीयकं च—‘तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति। यद्वा। यं स्तुत्यादिभिर्मांद्यन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति॥ ‘अनुर्लक्षणे’ (पा. सू. १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया॥ स इन्द्रो जज्ञ इत्यन्वयः॥

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु॥ २॥

ववृधानः। शवसा। भूरिऽओजाः। शत्रुः। दासाय। भियसम्। दधाति।
अविऽअनत्। च। विऽअनत्। च। सस्नि। सम्। ते। नवन्त। प्रऽभृता। मदेषु॥ २॥

vशवसा बलेन vववृधानः वर्धमानः अत एव vभूर्योजाः बहुबलः vशत्रुः शातयितेन्द्रः vदासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे vभियसं भीतिं vदधाति विदधाति। करोति। vअव्यनत्। विविध-मनिति श्वसितीति vव्यनत्[1] प्राणवज्जङ्गमम्। तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम्। तदुभयमपि vसस्नि संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति॥ स्नातेः ‘आदृगमहन°’ इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः॥ यद्वा अन्तर्णीतण्यर्थात् कर्तर्येव किन्। वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति॥ ‘न लोकाव्यय°’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः। हे इन्द्र vते तव vमदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु[2] सत्सु vप्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि vसं vनवन्त संगच्छन्ते। स्तोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः। नवतिर्गतिकर्मा॥ प्रभृता[3]। बिभर्तेः कर्मणि निष्ठा। ‘शेश्छन्दसि बहुलम्’ इति शेर्लोपः। ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः।
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः॥ ३॥

त्वे इति। क्रतुम्। अपि। वृञ्जन्ति। विश्वे। द्विः। यत्। एते। त्रिः। भवन्ति। ऊमाः।
स्वादोः। स्वादीयः। स्वादुना। सृज। सम्। अदः। सु। मधु। मधुना। अभि। योधीः॥ ३॥

हे इन्द्र vत्वे त्वयि॥ ‘सुपां सुलुक्°’ इति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः॥ vविश्वे सर्वे यजमानाः vक्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म vवृञ्जन्ति समापयन्ति। अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः। सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च व्याप्ते त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं—‘त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृञ्जन्तीत्येव तदाह’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति। vयत् यस्मात् vएते vऊमाः तर्पकाः॥ अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्प्रत्ययः। ‘ज्वरत्वर°’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ्॥ ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् vद्विः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं vत्रिः त्रिवारं जन्मभाजः vभवन्ति। एक एवात्मा स्त्रीपुंसरूपेण जायते। ‘अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी’ (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः। पुत्रोऽप्यात्मैव। ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा.

१. त-भ—व्यनत्स। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म—जन्येषु। ३. त१.२.६.८-भ१.४—प्रसूर्वात्; त३.४.५.७-भ२—प्रपूर्वात्।

१४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः। यत एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति। तथा च ब्राह्मणं—'द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्यै' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति। हे इन्द्र त्वं[1] स्वादोः प्रियात् गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन सं सृज संयोजय। यद्वा। स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय। एतदेवाह। अदः तदपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण[2] वा सु[3] सुष्ठु अभि योधीः अभियोधय। अभितः क्रीडय॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते॥ 'मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु' (ऐ. आ. १.३.४) इत्यादि ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम्॥

इति॑ चि॒द्धि त्वा॒ धना॒ जय॑न्तं॒ मदे॑मदे अनु॒मद॑न्ति॒ विप्राः॑।
ओजी॑यो धृष्णो स्थि॒रमा त॑नुष्व॒ मा त्वा॑ दभन्यातु॒धाना॑ दु॒रेवाः॑॥ ४॥

इति॑। चि॒त्। हि। त्वा॒। धना॑। जय॑न्तम्। मदे॑ऽमदे। अ॒नु॒ऽमद॑न्ति। विप्राः॑।
ओजी॑यः। धृ॒ष्णो॒ इति॑। स्थि॒रम्। आ। त॒नु॒ष्व॒।
मा। त्वा॒। द॒भ॒न्। या॒तु॒ऽधाना॑ः। दुः॒ऽएवाः॑॥ ४॥

इति चिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं त्वाम् अनु पश्चात्। लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति। यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति। मदतिः स्तुतिकर्मा। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः। हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः'। ओजीयः[4]। ओजस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। 'टेः' इति टिलोपः। बलवत्तरम् अत एव स्थिरं दृढं धनम् आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय। त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसन्तु दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः॥

त्वया॑ व॒यं शा॑शद्म॒हे रणे॑षु प्र॒पश्य॑न्तो यु॒धेन्या॑नि॒ भूरि॑।
चो॒दया॑मि त॒ आयु॑धा॒ वचो॑भिः॒ सं ते॑ शिशामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वयां॑सि॥ ५॥

त्वया॑। व॒यम्। शा॒श॒द्म॒हे। रणे॑षु। प्र॒ऽपश्य॑न्तः। यु॒धेन्या॑नि। भूरि॑।
चो॒दया॑मि। ते॒। आयु॑धा। वचः॑ऽभिः। सम्। ते॒। शि॒शा॒मि॒। ब्रह्म॑णा। वयां॑सि॥ ५॥

हे इन्द्र त्वया अनुगृहीताः वयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे भृशं शत्रून् शातयामः॥ 'शद्लृ शातने'। अस्माद्यङन्तात् मद्दिङः 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ॥ किं कुर्वन्तः। युधेन्यानि योधनार्हाणि॥ 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति युधेरर्हार्थे केन्यप्रत्ययः[5]। भूरि बहूनि बलानि॥ 'सुपां सुलुक्' इति शसो लुक्। प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः। अपि च ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि। ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि॥ अन्ननामैतत्। हविर्लक्षणान्यन्नानि सं शिशामि सम्यक्श्रिश्यामि। संस्करोमीत्यर्थः॥ 'शो तनूकरणे'। छान्दसो विकरणस्य श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्॥॥१॥

१. ग-त-म२.४-त्वं च। २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-'पौत्रेण' नास्ति। ३. त-भ-'सु' नास्ति। ४. ग-त४.५-ओजीयः ओजस्वितरं। ५. त-म-केन्प्रत्ययः।

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुऽवर्पसम् । ऋभ्वम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।
आ । दर्षते । शवसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिऽमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । 'स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि' (उ. सू. ३. ९९) इत्यौणादिकः क्सेय्य-प्रत्ययः । पुरुवर्पसं बहुरूपम् ऋभ्वम् उरु भासमानमुरुभूतं वा इनतमम् अतिशयेनेश्वरम् आप्त्यानाम् आप्तव्यानां मध्ये आप्त्यम् आप्तव्यमेवंभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः । य इन्द्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् वृत्रनमुचिकुयवादीन् आ दर्षते आदृणाति हिनस्ति ॥ 'दॄ विदारणे'। अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः[१] । 'सिब्बहुलम्' इति सिप् ॥ तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि प्र साक्षते य इन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति । 'साक्षतिराप्नोतिकर्मा' (निरु. ११. २१) इति यास्कः ॥ 'षह अभिभवे'। लेट्यडागमः[२] । 'सिब्बहुलम्०' इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तद्दधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।
आ मातरा स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।
आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे अवरम् अल्पं भौमं धनं परम् उत्कृष्टं दिवि भवं धनं च हे इन्द्र त्वं नि दधिषे निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा । अन्ननामैतत् । तर्पकेणान्नेन हविर्लक्षणेन आविथ अवसि तृप्यसि ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम्[३] । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघात-प्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आ स्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्चल्येन यथावतिष्ठेते तथा करोषीत्यर्थः । 'विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम्' (ऋ. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् । हे इन्द्र अतः कारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोषि प्राप्नोषि ॥ 'इण् गतौ'। व्यत्ययेन श्नुः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् । अग्रियः । स्वःऽसाः ।
महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

१. त-म—इत्याडागमः । २. त-म१.२.४.८—लेट्याडागमः । ३. त-म—'सस्येत्वं ।

^v^बृहद्दिवः ऋषिः ^v^इमा इमानि ^v^ब्रह्म ब्रह्माणि[1] ^v^इन्द्राय ^v^शूषं सुखं यथा भवति तथा ^v^विवक्ति। प्रब्रवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः। 'वच परिभाषणे'। आदादिकः। छान्दसः शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। ऋषिर्विशेष्यते। ^v^अग्रियः अग्रेभवः। ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः॥ 'वच्छौ च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाद्भवार्थे घच्। ^v^स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता। यद्वा। स्वरादित्य इन्द्रः। 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं.५.७,१.३) इति श्रुत्यन्तरात्। तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः। 'वन षण संभक्तौ'। जनसनखनक्रमगमो विट्। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्। 'सनोतेरनः' इति षत्वम्। य इन्द्रः ^v^महः महतः ^v^गोत्रस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य ^v^स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ईदृशं पर्वतं ^v^क्षयति अपगमयति। 'क्षि क्षये'। भौवादिकः। यद्वा। गोशब्दात् समूहार्थे 'इनित्रकट्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः। गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईष्टे। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सत्सूद्विष॰' इति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ^v^दुरश्च बिलद्वाराणि च ^v^विश्वाः सर्वाः ^v^स्वाः वलासुरस्य स्वभूताः ^v^अप ^v^अवृणोत् अपगतावरणा अकरोत्। उद्घाटितवानित्यर्थः। यद्वा। दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः। एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्तीत्यन्वयः॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वावोचत्स्वां तन्व१मिन्द्रमेव।
स्वसारो मातरिभ्वरीररिप्रा हिन्वन्ति च शवसा वर्धयन्ति च॥ ९॥

एव। महान्। बृहत्ऽदिवः। अथर्वा। अवोचत्। स्वाम्। तन्वम्। इन्द्रम्। एव।
स्वसारः। मातरिभ्वरीः। अरिप्राः। हिन्वन्ति। च। शवसा। वर्धयन्ति। च॥ ९॥

^v^महान् गुणैरधिकः ^v^अथर्वा। उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः। अथर्वणः पुत्रो बृहद्दिवाख्य[2] ऋषिर्देवेषु मध्ये ^v^इन्द्रमेव प्रति ^v^स्वाम् आत्मीयां ^v^तन्वं विस्तृतां स्तुतिम् एवम्[3] ^v^अवोचत् प्रोक्तवान्। वचेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति॰' इत्यादिना च्लेरङादेशः। 'वच उम्' इत्युमागमः। पादादित्वान्न निहन्यते। अपि चैनमेव ^v^इन्द्रं ^v^मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः। भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्। 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः। ^v^अरिप्राः अपापाः ^v^स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः ^v^हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति। हिविः प्रीणनार्थः। भौवादिकः। व्यत्ययेन शः। इदित्वात् नुम्। यद्वा। 'हि गतौ वृद्धौ च'। स्वादिभ्यः श्नुः। वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति। गत्वा च ^v^शवसा यागजन्येन बलेन तं ^v^वर्धयन्ति ^v^च॥ ॥२॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभम्। कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व श्रौ. २. १७) इति॥

१. ग-त४.५-ब्रह्माणि स्तोत्राणि। २. त-भ-बृहद्दिवा। ३. ग२-एवा एवं।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।
सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

vहिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं— 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय ' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । vअग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् vसमवर्तत । मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च vजातः जातमात्र एव vएकः अद्वितीयः सन् vभूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः vपतिः ईश्वरः vआसीत् । न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि vसः हिरण्यगर्भः vपृथिवीं विस्तीर्णां vद्यां दिवम् vउत अपि च vइमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च vदाधार धारयति ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ vकस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः । कमेर्डप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत् ' (ऐ. ब्रा. ३.२१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः°' इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण°' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं vदेवाय देवं दानादिगुणयुक्तं vहविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन[1] पुरोडाशेन वा vविधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।
यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

vयः प्रजापतिः vआत्मदाः[2] आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'दैप् शोधने' । 'आतो मनिन्°' इति विच् । vबलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । vयस्य च vप्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां vविश्वे सर्वे प्राणिनः vउपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शास इत्°' (पा. सू. ६.४.३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता । तथा vदेवाः अपि vयस्य प्रशासनमुपासते । अपि च vअमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

---

१. त४.५–°कपालाख्येन । २. त१.२.३.६.७.८-म–' आत्मदाः ' नास्ति ।

यद्वा। अमृतम्। मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा। बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तदपि ᵛयस्य प्रजापतेः ᵛछाया छायेव वर्ति भवति। ᵛमृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति। तस्मै ᵛकस्मै ᵛदेवाय इत्यादि समानं पूर्वेण ᵛहविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ३॥

यः। प्राणतः। निऽमिषतः। महिऽत्वा। एकः। इत्। राजा। जगतः। बभूव।
यः। ईशे। अस्य। द्विऽपदः। चतुःऽपदः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ ३॥

ᵛयः हिरण्यगर्भः ᵛप्राणतः प्रश्वसतः[1]॥ 'अन प्राणने'। आदादिकः। 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ᵛनिमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता॥ ᵛजगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य ᵛमहित्वा महत्त्वेन॥ 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया आकारः॥ माहात्म्येन ᵛएक ᵛइत् अद्वितीय एव सन् ᵛराजा ᵛबभूव ईश्वरो भवति॥ भवतेर्णलि 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्॥ ᵛअस्य परिदृश्यमानस्य ᵛद्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः ᵛचतुष्पदः गवाश्वादेश्च ᵛयः प्रजापतिः ᵛईशे ईष्टे॥ 'ईश ऐश्वर्ये'। आदादिकोऽनुदात्तेत्। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अस्य। 'ऊडिदम्०' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोपः समासान्तः। भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०) इति पद्भावः। 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्०' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पूर्वपदस्य 'त्रेः संख्यायाः' (फि. सू.२.५) इत्याद्युदात्तत्वम्। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि सुबोधं ᵛहविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ४॥

यस्य। इमे। हिमऽवन्तः। महिऽत्वा। यस्य। समुद्रम्। रसया। सह। आहुः।
यस्य। इमाः। प्रऽदिशः। यस्य। बाहू इति। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ ४॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन[2] बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते। यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। ᵛहिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः ᵛइमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः ᵛयस्य प्रजापतेः ᵛमहित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति ᵛआहुः। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा ᵛरसया। रसो जलम्। तद्वती रसा नदी॥ अर्शआदित्वादच्॥ जातावेकवचनम्। रसाभिर्नदीभिः ᵛसह ᵛसमुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् ᵛयस्य महाभाग्यमिति ᵛआहुः कथयन्ति सृष्टयभिज्ञाः। ᵛयस्य च ᵛइमाः ᵛप्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। तथा ᵛबाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः। भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च ᵛयस्य स्वभूताः। तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण॥

---

१. म७—श्वसतः। २. ग-म—तेन च।

येन॒ द्यौरु॒ग्रा पृ॑थि॒वी च॑ दृ॒ळ्हा येन॒ स्वः॑ स्तभि॒तं येन॒ नाकः॑ ।
यो अ॒न्तरि॑क्षे॒ रज॑सो वि॒मानः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ५ ॥

येन॑ । द्यौः । उ॒ग्रा । पृ॒थि॒वी । च॒ । दृ॒ळ्हा । येन॑ । स्व१॒॑रिति॒ स्वः॑ । स्त॒भि॒तम् । येन॑ । नाकः॑ ।
यः । अ॒न्तरि॑क्षे । रज॑सः । वि॒ऽमानः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ५ ॥

ᵛयेन प्रजापतिना ᵛद्यौः अन्तरिक्षम् ᵛउग्रा उद्गूर्णं विशेषागाहनकर्त्रं वा । ᵛपृथिवी भूमिः ᵛच ᵛदृळ्हा येन स्थिरीकृता । ᵛस्वः स्वर्गश्च ᵛयेन ᵛस्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितस्तभित०' इति निपात्यते ॥ तथा ᵛनाकः आदित्यश्च ᵛयेन अन्तरिक्षे स्तभितः[1] । ᵛयः च ᵛअन्तरिक्षे ᵛरजसः उदकस्य ᵛविमानः निर्माता । तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि गतम् ॥ ॥ ३ ॥

यं क्रन्द॑सी॒ अव॑सा तस्तभा॒ने अ॒भ्यैक्षे॑तां॒ मन॑सा॒ रेज॑माने ।
यत्राधि॒ सूर॒ उदि॑तो वि॒भाति॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्द॑सी॒ इति॑ । अव॑सा । त॒स्त॒भा॒ने इति॑ । अ॒भि । ऐक्षे॑ताम् । मन॑सा । रेज॑माने॒ इति॑ ।
यत्र॑ । अधि॑ । सूरः॑ । उत्ऽइ॑तः । वि॒ऽभाति॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति ᵛक्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यद्रोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते ᵛअवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं ᵛतस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे[2] लब्धस्थैर्ये सत्यौ ᵛयं प्रजापतिं ᵛमनसा बुद्ध्या ᵛअभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् ॥ 'ईक्ष दर्शने' । लङि अडादित्वादाद्युदात्तः[3] ॥ कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । ᵛरेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य[4] व्यत्ययेनैत्वम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛयत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ ᵛसूरः सूर्यः ᵛउदितः उदयं प्राप्तः सन् ᵛविभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒न् गर्भं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम् ।
ततो॑ दे॒वानां॒ सम॑वर्तता॒सुरेकः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ७ ॥

आपः॑ । ह॒ । यत् । बृ॒ह॒तीः । विश्व॑म् । आय॑न् । गर्भ॑म् । दधा॑नाः । ज॒नय॑न्तीः । अ॒ग्निम् ।
ततः॑ । दे॒वाना॑म् । सम् । अ॒व॒र्त॒त॒ । असुः॑ । एकः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥ ७ ॥

ᵛबृहतीः बृहत्यो महत्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् ॥ ᵛअग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादि-

१. ग-त१.२.३.६.८मु—स्तंभितः । २. ग-म५—स्तब्धे । ३. त-म—अजादित्वादाद्युदात्तः । ४. त-म—अकारस्य ।

भूतजातं ᵛजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं ᵛगर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं ᵛदधानाः धारयन्त्यः ᵛआपो ᵛह आप एव ᵛविश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् ᵛयत्[1] यस्मात् ᵛततः तस्माद्धेतोः ᵛदेवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् ᵛअसुः प्राणभूतः ᵛएकः प्रजापतिः ᵛसमवर्तत समजायत। यद्वा[1]। यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत। अथवा। यत्। लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः। उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः[2] ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम। तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि गतम्॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ८॥

यः। चित्। आपः। महिना। परिऽअपश्यत्। दक्षम्। दधानाः। जनयन्तीः। यज्ञम्।
यः। देवेषु। अधि। देवः। एकः। आसीत्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ ८॥

ᵛयज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं ᵛजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं ᵛदक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि ᵛदधानाः धारयित्रीः॥ दधातेर्हेतौ शानच्। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्॥ ईदृशीः ᵛआपः। व्यत्ययेन प्रथमा। अपः प्रलयकालीनाः ᵛमहिना महिम्ना। छान्दसो मलोपः। स्वमाहात्म्येन ᵛयश्चित् यश्च प्रजापतिः ᵛपर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् ᵛयः च ᵛदेवेष्वधि देवेषु मध्ये ᵛदेवः तेषामपीश्वरः सन् ᵛएकः अद्वितीयः ᵛआसीत् भवति॥ अस्तेश्छान्दसो लङ्। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः॥ तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि गतम्॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ९॥

मा। नः। हिंसीत्। जनिता। यः। पृथिव्याः। यः। वा। दिवम्। सत्यऽधर्मा। जजान।
यः। च। अपः। चन्द्राः। बृहतीः। जजान। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥ ९॥

स प्रजापतिः ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛहिंसीत् मा बाधताम्। ᵛयः ᵛपृथिव्याः भूमेः ᵛजनिता जनयिता स्रष्टा॥ 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ᵛयो ᵛवा यश्च ᵛसत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः ᵛदिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् ᵛजजान जनयामास॥ 'जनी प्रादुर्भावे'। णिचि वृद्धौ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जः°' इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। ततो लिटि '°अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्॥ ᵛयश्च ᵛबृहतीः महतीः ᵛचन्द्राः आह्लादिनीः ᵛअपः उदकानि ᵛजजान जनयामास॥ 'ऊडिदम्°' इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम्॥ तस्मै ᵛकस्मै इत्यादि गतम्॥

इळादधाख्य इष्टययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च— 'प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितं च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'

१. त-म१.४.७–'यत्...यद्वा' नास्ति। २. त-मु–स्थितास्ताः।

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितं च—'तेषां पुरस्तात्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥ १०॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥ १०॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि॥ 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः॥ जातानि प्रथमविकारभाञ्जि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति। न व्याप्नोति। त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः। परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः। वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु। तथा वयं च रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम्॥ ॥ ४॥

'वसुं न' इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस आर्षमाग्नेयम्। आद्यारश्वमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आग्नेयं जागतमाद्यां पञ्चमीं चर्ते' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यम्।
स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम्॥ १॥

वसुम्। न। चित्रऽमहसम्। गृणीषे। वामम्। शेवम्। अतिथिम्। अद्विषेण्यम्।
सः। रासते। शुरुधः। विश्वऽधायसः। अग्निः। होता। गृहऽपतिः। सुऽवीर्यम्॥ १॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं गृणीषे गृणे स्तौमि॥ 'गॄ शब्दे'। क्रैयादिकः। पुरुषव्यत्ययः। प्वादित्वाद्ध्रस्वः॥ यद्वा। चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया। न इति संप्रत्यर्थे। संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि। कीदृशम्। वामं वननीयं शेवं सुखकरम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् अद्विषेण्यं द्वेष्यरहितम्॥ द्विषेः[1] 'कृत्यार्थे तवैकेन्°' इति केन्यप्रत्ययः। नञा 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ सः अग्निः शुरुधः[2] शोकस्य रोधयित्रीर्निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति॥ 'रा दाने'। अस्माल्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्°' इति सिप्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। विश्वशब्दोपपदाद्धधातेः 'वहिहाधाञ्भ्यः°' इत्यसुन्। 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक्चिण्°' (पा. सू. ७.३.३३) इति युक्। मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्॥ कीदृशोऽग्निः। होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिः यजमानगृहाणा-

१. त-भ-'द्विषेः' नास्ति। २. ग-त४.५-म२-शुरुधः शुचः।

मीश्वरः ॥ ‘गेहे कः’ (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः। ‘ग्रहिज्या°’ (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम्। ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः ।
विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं ᵛमे मम ᵛवचः वचनं स्तोत्रं ᵛप्रति ᵛहर्य कामयस्व। ‘हर्य गतिकान्त्योः’। तथा हे ᵛसुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛवयुनानि। ज्ञाननामैतत् इह[1] ज्ञातव्ये वर्तते। ज्ञातव्यान्यर्थजातानि ᵛविद्वान् जानन् वर्तसे। हेतौ शतृप्रत्ययः। यतो जानासि ततो हतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः। हे ᵛघृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमान पुष्यमाण-शरीर। ‘णिजिर् शौचपोषणयोः’। यद्वा। निर्णिगिति रूपनाम। दीप्तरूपाग्ने ᵛब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय ᵛगातुं गातव्यं ज्ञातव्यं[2] वा यज्ञम् ᵛएरय आगमय। ᵛतव ᵛव्रतं त्वदीयं यज्ञकर्म ᵛअनु पश्चात् ᵛदेवाः इन्द्रादयः सर्वे ᵛअजनयन्। यजमानाय फलानि जनयन्ति। अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया। जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसो लङ्। ‘जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ इति मित्त्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्दाशुषे सुकृते मामहस्व ।
सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।
सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । तम् । जुषस्व ॥३॥

हे अग्ने ᵛसप्त सप्तसंख्याकानि ᵛधामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि ᵛपरियन् परितो गच्छन् ᵛअमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि[3] हवींषि ᵛदाशत् प्रयच्छति तस्मै ᵛदाशुषे दत्तवते ᵛसुकृते सुष्ठु यागं कृतवते ᵛमामहस्व। अपेक्षितं धनं ददस्व। महतिर्दानकर्मा ॥ ‘सुकर्मपाप°’ (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृञो भूते काले क्विप् ॥ ᵛयः च यजमानः ᵛसमिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन हे ᵛअग्ने ᵛते त्वाम् ᵛआनट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा। अस्माच्छान्दसो लङ्। ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक्। ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्याडागमः। अश्नोतेर्वा व्यत्ययेन श्नम् ॥ ᵛतं यजमानं ᵛसुवीरेण। शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन ᵛस्वाभुवा सुष्ठु आ समन्ताद्भूष्णुना वर्धिष्णुना[4] ᵛरयिणा धनेन दातव्येन सार्धं ᵛजुषस्व[5] ॥

---

१. ग-त४.५-भ२-इह तु। २. ग-त-भ-‘ज्ञातव्यं’ नास्ति। ३. ग-त४.५-भ२-चरुपुरोडाशादीनि। ४. त१.२.३.६.७.८-भ-‘वर्धिष्णुना’ नास्ति। ५. ग-त४.५-भ२-जुषस्व सेवस्व।

यज्ञस्य॑ के॒तुं प्र॑थ॒मं पु॒रोहि॑तं ह॒विष्म॑न्त ईळते स॒प्त वा॒जिन॑म् ।
शृ॒ण्वन्त॑म॒ग्निं घृ॒तपृ॑ष्ठमु॒क्षणं॑ पृ॒णन्तं॑ दे॒वं पृ॑ण॒ते सु॒वीर्य॑म् ॥ ४ ॥

य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रःऽहि॑तम् । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळ॒ते॒ । स॒प्त । वा॒जिन॑म् ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । अ॒ग्निम् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । उ॒क्षण॑म् । पृ॒णन्त॑म् । दे॒वम् । पृ॒ण॒ते । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ ४ ॥

^v^यज्ञस्य यागस्य ^v^केतुं प्रज्ञापकं ^v^प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा ^v^पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ ‘ पूर्वाधरा॰’’ (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । ‘ तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः ’ (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां ‘ पुरोऽव्ययम् ’ (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाञः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे ‘ गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ^v^वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा ^v^शृण्वन्तम् अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं ^v^घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् ^v^उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं ^v^पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ ‘ पृण प्रीणने ’ । तौदादिकः । ‘ शतुरनुमः॰’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं ^v^पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति-र्दानकर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । ^v^सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ^v^देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम् ^v^अग्निं ^v^हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः ^v^सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ^v^ईळते स्तुवन्ति ॥ ‘ ईड स्तुतौ ’ । आदादिकः ॥

त्वं दू॒तः प्र॑थ॒मो वरे॑ण्यः॒ स हू॒यमा॑नो अ॒मृता॑य मत्स्व ।
त्वां म॑र्जयन्म॒रुतो॑ दा॒शुषो॑ गृ॒हे त्वां स्तोमे॑भि॒र्भृग॑वो॒ वि रु॑रुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दू॒तः । प्र॒थ॒मः । वरे॑ण्यः । सः । हू॒यमा॑नः । अ॒मृता॑य । म॒त्स्व॒ ।
त्वाम् । म॒र्ज॒य॒न् । म॒रुतः॑ । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । त्वाम् । स्तोमे॑भिः । भृग॑वः । वि । रु॒रु॒चुः॒ ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^v^त्वं ^v^दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः ^v^प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा ^v^वरेण्यः संभजनीयश्चासि । ^v^सः त्वम् ^v^अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः ^v^हूयमानः हविषा तर्प्यमाणो वा सन् ^v^मत्स्व तृप्यस्व ॥ ‘ मदी हर्षे ’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च ^v^त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं ^v^मरुतः तत्रत्या देवगणाः ^v^मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा ^v^दाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य ^v^गृहे ^v^स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ^v^भृगवः भृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां ^v^वि ^v^रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य ‘ अत्रिभृगुकुत्स॰ ’ (पा. सू. २.४.६५) इत्यादिना बहुषु लुक् । रुरुचुः[1] । ‘ रुच दीप्तौ ’’ । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ॥ ५ ॥

इषं॑ दु॒हन्त्सु॒दुघां॑ वि॒श्वधा॑यसं यज्ञ॒प्रिये॒ यज॑मानाय सुक्रतो ।
अग्ने॑ घृ॒तस्नु॒स्त्रिरृ॒तानि॒ दीद्य॑द्व॒र्तिर्य॒ज्ञं प॑रि॒यन्त्सु॑क्रतूयसे ॥ ६ ॥

इष॑म् । दु॒हन् । सु॒ऽदुघा॑म् । वि॒श्वऽधा॑यसम् । य॒ज्ञ॒ऽप्रिये॑ । यज॑मानाय । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ।
अग्ने॑ । घृ॒तऽस्नुः॑ । त्रिः । ऋ॒तानि॑ । दीद्य॑त् । व॒र्तिः । य॒ज्ञम् । प॒रि॒ऽयन् । सु॒क्र॒तु॒ऽय॒से॒ ॥ ६ ॥

---

१. ग-त-भ१.२.४.८–‘ रुरुचुः । रुच दीप्तौ ’ नास्ति ।

हे ᵛसुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा ᵛअग्ने ᵛयज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयित्रे ᵛयजमानाय ᵛविश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं ᵛसुदुघां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गाम् ᵛइषम् इष्यमाणं यागफलरूपं पयः ᵛदुहन् क्षारयन् तथा ᵛघृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः॥ यद्वा। घृतो[1] दीप्तः[1] स्नुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ईदृशस्त्वं ᵛत्रिः त्रिवारमावृत्तानि ᵛऋतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि। यद्वा[2] गार्हपत्यादीनि स्थानानि[2] ᵛदीद्यत् दीपयन् ᵛवर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च ᵛपरियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् ᵛसुक्रतूयसे। शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन इच्छसि। यद्वा। शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः। स इवाचरसि। स यथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः॥

त्वामिदुस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः।
त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे॥ ७॥

त्वाम्। इत्। अस्याः। उषसः। विऽउष्टिषु। दूतम्। कृण्वानाः। अयजन्त। मानुषाः।
त्वाम्। देवाः। महयाय्याय। ववृधुः। आज्यम्। अग्ने। निऽमृजन्तः। अध्वरे॥ ७॥

ᵛअस्याः इदानीं दृश्यमानायाः ᵛउषसः ᵛव्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हे ᵛअग्ने ᵛत्वामित् त्वामेव देवानां ᵛदूतं ᵛकृण्वानाः कुर्वाणाः ᵛमानुषाः मनुष्याः ᵛअयजन्त यजन्ति। सर्वदेवात्मकं त्वामेव यजन्तीत्यर्थः। तथा ᵛदेवाः अपि ᵛत्वां ᵛमहयाय्याय पूजायै॥ 'मह पूजायाम्'। अस्मादौणादिको भाव आय्यप्रत्ययः॥ आत्मनः पूजार्थं ᵛवावृधुः वर्धयन्ति। किं कुर्वन्तः। ᵛअध्वरे। ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः। तद्रहिते यागे ᵛआज्यम्। उपलक्षणमेतत्। आज्योपलक्षितं सर्वं हविः ᵛनिमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः। प्रक्षिपन्त इत्यर्थः॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः।
रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ८॥

नि। त्वा। वसिष्ठाः। अह्वन्त। वाजिनम्। गृणन्तः। अग्ने। विदथेषु। वेधसः।
रायः। पोषम्। यजमानेषु। धारय। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ८॥

हे ᵛअग्ने ᵛविदथेषु। विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथो यज्ञः। तेषु ᵛवेधसः कर्मणां विधातारः ᵛगृणन्तः स्तुवन्तः ᵛवसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा ऋषयः ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा त्वां[3] ᵛनि ᵛअह्वन्त नितरामाह्वयन्। अस्ताविषुर्वा॥ ह्वेञो लुङि 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३. ३०) इत्यात्मनेपदम्। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति च्लेरङादेशः। वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्स॰' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक्॥ स त्वं ᵛयजमानेषु अस्मासु ᵛरायः धनस्य ᵛपोषं पुष्टं ᵛधारय अवस्थापय॥ 'ऊडिदम्॰' इत्यादिना रैशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम्। 'षष्ठ्याः पतिपुत्र॰' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्॥ गतमन्यत्। एकस्मिन्नप्यग्नौ पूजार्थं बहुवचनम्॥ ॥ ६॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-भ८-घृतदीप्तः; भ१.२.७-घृतवद्दीप्तः। २. ग-त-भ१.४.७.८-'यद्वा... स्थानानि' नास्ति। ३. भ७-त्वा त्वां।

'अयं वेनः' इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभम्। वेनो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अयं वेनो वैन्यम्' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या। सूत्रितं च—'स्रक्के द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति। वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'तक्षत्प्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति॥ १॥

अयम्। वेनः। चोदयत्। पृश्निऽगर्भाः। ज्योतिःऽजरायुः। रजसः। विऽमाने।
इमम्। अपाम्। सम्ऽगमे। सूर्यस्य। शिशुम्। न। विप्राः। मतिऽभिः। रिहन्ति॥१॥

^v^वेनः कान्त एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवः ^v^ज्योतिर्जरायुः। ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः। उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायु। तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः। मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः। ^v^विमाने। विमीयन्ते[1] निर्मीयन्ते[1] अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम्। ^v^रजसः उदकस्य निर्मातर्यन्तरिक्षे स्थितः सन् ^v^अयं वेनः ^v^पृश्निगर्भाः। पृश्निरादित्यः। तस्य गर्भभूताः। यद्वा। पृश्नयः सप्तोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः ^v^चोदयत्। पृथिवीं प्रति प्रेरयति। ^v^अपाम् उदकानामान्तरिक्ष्याणां ^v^सूर्यस्य च ^v^संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् ^v^इमं वेनं ^v^विप्राः मेधाविनः स्तोतारः ^v^मतिभिः स्तुतिभिः ^v^रिहन्ति। रिहतिरर्चतिकर्मा। अर्चन्ति। पूजयन्ति। स्तुवन्तीत्यर्थः। ^v^शिशुं ^v^न। यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत्॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे 'समुद्रादूर्मिम्' इत्येषा। सूत्र्यते हि—'समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि।
ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः॥ २॥

समुद्रात्। ऊर्मिम्। उत्। इयर्ति। वेनः। नभःऽजाः। पृष्ठम्। हर्यतस्य। दर्शि।
ऋतस्य। सानौ। अधि। विष्टपि। भ्राट्। समानम्। योनिम्। अभि। अनूषत। व्राः॥२॥

समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम्। तस्मात् ^v^ऊर्मिं जलसमूहम् अयं ^v^वेनः ^v^उदियर्ति उद्गमयति। अधः पातयतीत्यर्थः। कीदृशः। ^v^नभोजाः। नभस्याकाशे – – –। इमं वेनमभि शब्दायन्ते॥ 'नु स्तुतौ'। कुटादिः। छान्दसो लुङ्॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीळाः।
ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः॥ ३॥

समानम्। पूर्वीः। अभि। वावशानाः। तिष्ठन्। वत्सस्य। मातरः। सऽनीळाः।
ऋतस्य। सानौ। अधि। चक्रमाणाः। रिहन्ति। मध्वः। अमृतस्य। वाणीः॥ ३॥

१. त-भ-विमायंते निर्मायंते।

ᵛपूर्वीः बह्व्यः ᵛसमानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य ᵛअभि ᵛवावशानाः अभितः शब्दायमानाः। यद्वा। तमेव वेनमभिकामयमानाः। ᵛवत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः ᵛमातरः मातृभूताः ᵛसनीळाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः ᵛतिष्ठन् तिष्ठन्ति। अपि च ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛसानावधि सानौ[1] समुच्छ्रितेऽन्तरिक्षस्थाने ᵛचक्रमाणाः प्रवर्तमानाः ᵛमध्वः मधुरस्य ᵛअमृतस्य उदकस्य ᵛवाणीः वाण्यः शब्दाः ᵛरिहन्ति इमं वेनमर्चन्ति। अलंकुर्वन्तीत्यर्थः॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि ग्मन्।
ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विदद्गन्धर्वो अमृतानि नाम॥ ४॥

जानन्तः। रूपम्। अकृपन्त। विप्राः। मृगस्य। घोषम्। महिषस्य। हि। ग्मन्।
ऋतेन। यन्तः। अधि। सिन्धुम्। अस्थुः। विदत्। गन्धर्वः। अमृतानि। नाम॥ ४॥

ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य ᵛरूपं ᵛजानन्तः ᵛअकृपन्त स्तुवन्ति। कृपतिः स्तुतिकर्मा। कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह। ᵛमृगस्य अन्वेषणीयस्य ᵛमहिषस्य। महन्नामैतत्। महतो वेनस्य ᵛघोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं ᵛहि यस्मात् ᵛग्मन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः॥ गमेश्छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'गमहन°' इत्युपधालोपः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडभावः। अपि च ᵛऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा ᵛयन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः ᵛसिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् ᵛअधि ᵛअस्थुः अधितिष्ठन्ति। तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः। तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं ᵛगन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता वेनः ᵛअमृतानि अमरणहेतुभूतानि ᵛनाम। उदकनामैतत्। नमनशीलानि उदकानि ᵛविदत् वेद जानाति। तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः। अतस्तद्भक्तानां वृष्टिः सुलभा॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन्।
चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः॥ ५॥

अप्सराः। जारम्। उपऽसिष्मियाणा। योषा। बिभर्ति। परमे। विऽओमन्।
चरत्। प्रियस्य। योनिषु। प्रियः। सन्। सीदत्। पक्षे। हिरण्यये। सः। वेनः॥ ५॥

ᵛअप्सराः अपां सारयित्र्यप्सु क्रीडार्थं सरन्ती वा ᵛउपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्येषद्धसन्ती॥ 'स्मिङ् ईषद्धसने'। छान्दसो लिट्। तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच्॥ ईदृशी ᵛयोषा स्त्री विद्युद्रूपा ᵛजारम् अपां जरयितारम्। यद्वा। जार उपपतिः। स इव प्रियम्। इमं वेनं ᵛपरमे उत्कृष्टे ᵛव्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे ᵛबिभर्ति पोषयति। धारयति वा। यथा काचिद्रूपवती योषिज्जारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्णाति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रमत इत्यर्थः। ᵛप्रियस्य अस्य वेनस्य ᵛयोनिषु स्थानेषु ᵛचरत्। विद्युद्रूपा योषिच्चरति गच्छति। अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति। ᵛसः च ᵛवेनः ᵛप्रियः अस्या अनुकूलतमः ᵛसन् ᵛहिरण्यये हिरण्मये हिरण्मयवद्भास्वरे हितरमणीयरूपे वा ᵛपक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे ᵛसीदत् सीदति। तथा सहोपविशति॥ ॥ ७॥

अभिष्टवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

---

1. ग-त४.५-म२-'सानौ' नास्ति।

नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभि । अचक्षत । त्वा ।
हिरण्यऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन ᵛत्वा त्वां ᵛहृदा हृदयेन मनसा ᵛवेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः ᵛनाके अन्तरिक्षे ᵛयत्[1] यदा[1] ᵛअभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् ᵛउप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । ᵛसुपर्णं शोभनपतनं ᵛपतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं ᵛहिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं ᵛवरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य ᵛदूतं चारं[2] ᵛयमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः ᵛयोनौ स्थानेऽन्तरिक्षे ᵛशकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं ᵛभुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् ॥ 'भुरण धारणपोषणयोः'। कण्ड्वादिः । अस्मादौणादिक उप्रत्ययः ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्व१र्ण नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।
वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ᵛऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः ᵛगन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता ॥ 'गवि गन् धृञो वः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृञ् धारणे' इत्यस्माद्वप्रत्ययः उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः ᵛप्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यञ्चनोऽभिमुखः सन् ᵛनाके ᵛअधि अन्तरिक्षे ᵛअस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । ᵛअस्य आत्मनः स्वभूतानि ᵛचित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा ᵛआयुधानि ᵛबिभ्रत् धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्प्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तथा ᵛसुरभिं शोभनम् ᵛअत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं ᵛवसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् । ᵛदृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विख्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ ᵛकम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛस्वर्ण । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं ᵛनाम नामानि नमनशीलान्युदकानि ᵛप्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि ᵛजनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विऽधर्मन् ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीये । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

---

१. ग-त-'यद्यदा' नास्ति । २. ग-चामरं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-चारपरं ।

ᵛविधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः ᵛद्रप्सः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकबिन्दवः । तद्वान् ॥ अर्शआदिरवाद्च् । ᵛगृध्रस्य गृधो रसानभिकाङ्क्षतः सूर्यस्य ᵛचक्षसा तेजसा ᵛपश्यन् प्रकाशमानो वेनः ᵛयत् यदा ᵛसमुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् ᵛअभि ᵛजिगाति अभिगच्छति तदानीं ᵛभानुः सूर्यः ᵛशुक्रेण शुभ्रेण ᵛशोचिषा तेजसा ᵛतृतीये ᵛरजसि लोके ᵛचकानः दीप्यमानः ᵛप्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि ᵛचक्रे करोति ॥ ॥८॥

'इमं नो अग्ने' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम्। द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरग्निर्ऋषिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत्। अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च। शिष्टाभिरग्निवरुणसोमा अस्तुवन्। अतस्तासां षण्णां त ऋषयः। आद्याग्नेयी। नवमीन्द्रदेवत्या। शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'इमं नो नवैन्द्र्युत्तमा निहवोऽग्निवरुणसोमानामाद्याग्नेयी तिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती' इति। गतो विनियोगः ॥

इ॒मं नो॑ अग्न॒ उप॑ य॒ज्ञमेहि॒ पञ्च॑यामं त्रि॒वृतं॑ स॒प्ततं॑न्तुम् ।
असो॑ हव्य॒वाळु॒त नः॑ पुरो॒गा ज्योगे॒व दी॒र्घं तम॒ आश॑यिष्ठाः ॥ १ ॥

इ॒मम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । उप॑ । य॒ज्ञम् । आ । इ॒हि॒ । पञ्च॑ऽयामम् । त्रि॒ऽवृत॑म् । स॒प्तऽत॑न्तुम् ।
अस॑ः । ह॒व्य॒ऽवाट् । उ॒त । नः॒ । पु॒रः॒ऽगाः । ज्योक् । ए॒व । दी॒र्घम् । तम॑ः । आ । अ॒श॒यि॒ष्ठाः॒ ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमन्याद्याः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन्। हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्माकम् ᵛइमं ᵛयज्ञम् ᵛउप ᵛएहि उपागच्छ। प्राप्नुहि। मा पलायिष्ठाः। कीदृशम्। ᵛपञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋत्विग्भिर्नियमितम्। यद्वा। धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम्। ᵛत्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं ᵛसप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य। यद्वा। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोळशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणम्[1]। ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं ᵛनः अस्माकं ᵛहव्यवाट् हव्यानां हविषां वोढा ᵛअसः भव ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛपुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट्। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् ॥ ᵛज्योक् चिरकालम् ᵛएव अस्मान् परित्यज्य ᵛदीर्घं ᵛतमः महदन्धकारं गुहायाम् ᵛआशयिष्ठाः। आस्थाय[2] शयनमकार्षीः। इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मानागच्छेत्यर्थः ॥

अदे॑वाद्दे॒वः प्र॒चता॒ गुहा॒ यन् प्र॒पश्य॑मानो अमृत॒त्वमे॑मि ।
शि॒वं यत्सन्त॒मशि॑वो जहा॑मि॒ स्वात्स॒ख्याद॑रणीं॒ नाभि॑मेमि ॥ २ ॥

अदे॑वात् । दे॒वः । प्र॒ऽचता॑ । गुहा॑ । यन् । प्र॒ऽपश्य॑मानः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । ए॒मि॒ ।
शि॒वम् । यत् । सन्त॑म् । अशि॑वः । जहा॑मि । स्वात् । स॒ख्यात् । अर॑णीम् । नाभि॑म् । ए॒मि॒ ॥ २ ॥

ᵛअदेवात् अदेवनशीलात् ᵛगुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या लुक् ॥ ᵛप्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना ᵛयन् निर्गच्छन् ᵛदेवः देवनशीलोऽहं ᵛप्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् ᵛअमृतत्वमेमि। मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ दृशेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ हविर्वहनाद्भीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु

1. म-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-विस्तार्यमाणं। 2. त१.२.३.७-म१.२.४.८-आस्थापय।

निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्दत्तेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ^vशिवं शोभनं ^vसन्तं भवन्तं यज्ञम् ^vअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ^vयत् यस्मिन् समाप्तिकाले ^vजहामि परित्यजामि तदानीं ^vनाभिं नहनशीलां बन्धनशीलाम् ^vअरणीम् अश्वत्थमेव ^vस्वात्सख्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिरकालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ^vएमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयाया ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।
शंसामि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।
शंसामि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ^vअन्यस्याः ^vवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनम् ^vअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ^vपश्यन्[1] जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ^vऋतस्य यज्ञस्य ^vधाम धामानि शरीराणि ^vपुरूणि बहूनि ^vवि ^vमिमे निर्मिमे निष्पादयामि। ततः ^vपित्रे पितृभूताय द्युलोकवर्तिने देवजनाय ^vअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ^vशेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वा अहं उक्थानि ^vशंसामि । यत एवं तस्मात्कारणात् ^vअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशान्निर्गत्य ^vयज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणं वा ^vएमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादर्हार्थे 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घप्रत्ययः ॥

बह्वीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।
अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्ट्रं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

बह्वीः । समाः । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।
अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त् । राष्ट्रम् । तत् । अवामि । आऽयन् ॥ ४ ॥

^vअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ^vबह्वीः ^vसमाः बहून् संवत्सरान् ^vअकरम् अकार्षम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ^vइन्द्रं ^vवृणानः संभजमानः ^vपितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं ^vजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ^vते देवाः ^vअग्निः ^vसोमो ^vवरुणः च ^vच्यवन्ते । राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोढृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ^vआयन्[2] पुनरागच्छन्नहं यद्राष्ट्रमसुरैरपहृतं ^vपर्यावर्त् पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं ^vतत् ^vराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ^vअवामि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त् । उपसृष्टाद्वृतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्ये असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।
ऋतेन राजन्ननृतं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म२.४.८—संपश्यन् । २. त१.३.६.७.८-म१.२.४.५.८—आयन् पुरागत्य ।

निःऽमायाः । ऊँ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् । मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥५॥

ᐯत्ये ते ᐯअसुराः मय्यग्नावागते सति ᐯनिर्मायाः मायारहिताः ᐯअभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे ᐯवरुण ᐯत्वं ᐯच ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चण्विगति निपातान्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निघातप्रतिषेधः॥ हे वरुण त्वं चेत् ᐯमा ᐯकामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे ᐯराजन् ईश्वर ᐯऋतेन सत्येनास्मदीयेन कर्मणा ᐯअनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं ᐯविविञ्चन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन् ᐯमम ᐯराष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्य ᐯअधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् ᐯएहि प्राप्नुहि ॥ ॥९॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्व१न्तरिक्षम् ।
हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ट्वा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वः । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम । हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगग्नेर्वरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम ᐯइदं ᐯस्वः अयं द्युलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः ᐯइदमित् इदमेव ᐯवामं वननीयम् ᐯआस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । ᐯअयं च ᐯप्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः ᐯउरु विस्तीर्णमिदम् ᐯअन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं[1] पश्य । अत एव अस्मिन्समय[2] आवां ᐯवृत्रं ᐯहनाव हिनसाव[3] । तदर्थं ᐯनिरेहि निष्क्रम्यागच्छ । ᐯहविः ᐯसन्तं लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां ᐯहविषा चरुपुरोडाशादिना वयं ᐯयजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।
क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

ᐯकविः क्रान्तदर्शी मित्रः ᐯकवित्वा कवित्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयाया आकारः ॥ क्रान्तदर्शनेन ᐯदिवि द्युलोके ᐯरूपम् आत्मीयं तेजः ᐯआसजत् आसक्तं करोति ॥ 'षञ्ज संगे' । अस्माल्लङि शपि 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ ᐯअप्रभूती अप्रभूत्या ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूष्णुना[4] अल्पेनैव यत्नेन ᐯवरुणः मेघात् ᐯअपः ᐯनिः ᐯसृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः ᐯसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो भूत्वा ᐯजनयो ᐯन जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा ᐯक्षेमं कुर्वाणा जगतो रक्षणं कुर्वाणाः ᐯशुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा ᐯअस्य वरुणस्य ᐯवर्णं शुक्लं भास्वररूपं ᐯभरिभ्रति । भृशं बिभ्रति धारयन्ति ॥ दाधर्त्यादिसूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) 'भरिभ्रत्' इति निपातनाद्बिभर्तेः यङ्लुक्यभ्यासस्य जश्त्वाभावः[5] ॥

---

१. त-म१.२.४.८–एतत्सोमं । २. ग-त-भ१.२.८–एतस्मिन् समय; भ७–एतत्समय । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८–हिनवाव । ४. त-म–अप्रभूणा । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८–जश्त्वादेशः ।

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मदन्तीः ।
ता ईं विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ताः । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मदन्तीः ।
ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥८॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः अस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृद्धतमम् इन्द्रियं वीर्यं सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । 'आपो वरुणस्य पत्नय आसन्' (तै. सं. ५.५.४.१) इति श्रुतेः । स्वधया । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणेनान्नेन मदन्तीः माद्यन्तीः । यद्वा । व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । ताः अपः ईम् अयं वरुणः आ क्षेति अभिगच्छति ॥ 'क्षि निवासगत्योः'। छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ताः च ईम् एनं वरुणं विशो न विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजन्ते तथा वृणानाः संभजमानाः बीभत्सुवः भयेन कम्पमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् वृत्रात् अप अतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठन्ते ॥ 'बध बन्धने' इत्यस्माद्धातोः[1] 'मान्बधदान्शान्भ्यः' (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । 'सनाशंसभिक्ष उः' (पा. सू. ३. २. १६८) इत्युप्रत्ययः । जसि छान्दस उवङादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।
अनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः कवयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सऽयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।
अनुऽस्तुभम् । अनु । चर्चूर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानाम् । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं सयुजं सखायम् आहुः । ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह । दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् अपां सख्ये सखित्वे[2] चरन्तं वर्तमानम् । अनुष्टुभम् अनुष्टोभनीयं[3] स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छन्दसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य चर्चूर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तम् ॥ चरतेर्यङि 'उत्परस्यातः' (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्वम् । 'चरफलोश्च' (पा. सू. ७. ४. ८७) इति नुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य रुगागमः ॥ एवंगुणविशिष्टम् इन्द्रं कवयः क्रान्तदर्शिन ऋषयः मनीषा मनीषया स्तुत्या नि चिक्युः पूजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः जानन्ति ॥ मनीषाशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्०' इति लुक् । 'चायृ पूजानिशामनयोः' इत्यस्माच्छान्दसे लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १.३५) इति प्रकृतेः कीभावः । 'एरनेकाचः०' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥१०॥

'अहम्' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं[4] भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. ग-त-भ-इत्यस्मात् । २. त१.२.३.६.७.८-भ-सखित्वं । ३. ग-त-भ-मु-अनुस्तोभनीयं । ४. ग-त४.५-भ-'सर्वं' नास्ति ।

सप्त त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—‘अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती’ इति। गतो विनियोगः॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा॥ १॥

अहम्। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। चरामि। अहम्। आदित्यैः। उत। विश्वऽदेवैः।
अहम्। मित्रावरुणा। उभा। बिभर्मि। अहम्। इन्द्राग्नी इति। अहम्। अश्विना। उभा॥ १॥

^अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती ^रुद्रेभिः रुद्रैरेकादशभिः। इत्थंभावे तृतीया। तदात्मना ^चरामि। एवं ^वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्[1]। तथा ^मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च॥ ‘सुपां सुलुक्°’ इति द्वितीयाया आकारः॥ ^उभा उभौ ^अहम् एव ब्रह्मीभूता ^बिभर्मि धारयामि। ^इन्द्राग्नी अपि ^अहम् एव धारयामि। ^उभा उभौ ^अश्विना अश्विनावपि ^अहम् एव धारयामि। मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते॥ २॥

अहम्। सोमम्। आहनसम्। बिभर्मि। अहम्। त्वष्टारम्। उत। पूषणम्। भगम्।
अहम्। दधामि। द्रविणम्। हविष्मते। सुप्रऽअव्ये। यजमानाय। सुन्वते॥ २॥

^आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं ^सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् ^अहम् एव ^बिभर्मि। तथा ^त्वष्टारम् ^उत अपि च ^पूषणं ^भगं च ^अहम् एव बिभर्मि। तथा ^हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय ^सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे॥ अवतेस्तर्पणार्थात् ‘अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः। चतुर्थ्येकवचने यणि ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुपः स्वरितत्वम्॥ ^सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते॥ ‘शतुरनुमः°’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्॥ ईदृशाय ^यजमानाय ^द्रविणं धनं यागफलरूपम् ^अहम् एव ^दधामि धारयामि। एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम्॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्॥ ३॥

अहम्। राष्ट्री। सम्ऽगमनी। वसूनाम्। चिकितुषी। प्रथमा। यज्ञियानाम्।
ताम्। मा। देवाः। वि। अदधुः। पुरुऽत्रा। भूरिऽस्थात्राम्। भूरि। आऽवेशयन्तीम्॥ ३॥

^अहं ^राष्ट्री। ईश्वरनामैतत्। सर्वस्य जगत ईश्वरी। तथा ^वसूनां धनानां ^संगमनी संगमयित्र्युपासकानां प्रापयित्री। ^चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

1. त४.५—योज्यं। उतापि च आदित्यैः समं चरामि। उतापि च विश्वदेवैश्च।

साक्षात्कृतवती। अत एव ᵛयज्ञियानां यज्ञार्हाणां ᵛप्रथमा मुख्या। या एवंगुणविशिष्टाहं ᵛतां मां ᵛभूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां ᵛभूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि ᵛआवेशयन्तीं जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛव्यदधुः ᵛदेवाः विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्[1]। यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि॥ ४॥

मया। सः। अन्नम्। अत्ति। यः। विऽपश्यति। यः। प्राणिति। यः। ईम्। शृणोति। उक्तम्।
अमन्तवः। माम्। ते। उप। क्षियन्ति। श्रुधि। श्रुत। श्रद्धिऽवम्। ते। वदामि॥ ४॥

ᵛयः ᵛअन्नमत्ति ᵛसः भोक्तृशक्तिरूपया ᵛमया एवान्नमत्ति। ᵛयः च ᵛविपश्यति। आलोकयतीत्यर्थः। ᵛयः च ᵛप्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव। यश्च ᵛउक्तं ᵛशृणोति॥ ‘श्रु श्रवणे’। ‘श्रुवः शृ च’ इति श्नुप्रत्ययः। धातोः शृभावः॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां ᵛमां न जानन्ति ᵛते[2] ᵛअमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः ᵛउप ᵛक्षियन्ति। उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति॥ मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः। नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। यद्वा। भावे तुप्रत्ययः। ततो बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। माममन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः॥ हे ᵛश्रुत विश्रुत सखे ᵛश्रुधि। मया वक्ष्यमाणं शृणु॥ छान्दसो विकरणस्य लुक्। ‘श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः०’ इति हेर्धिभावः॥ किं तच्छ्रोतव्यम्। ᵛश्रद्धिवम्। श्रद्धिः श्रद्धा। तया युक्तम्। श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः। श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते (पा.सू. १.४.५७.२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्तमानत्वात् ‘उपसर्गे घोः किः’ इति किप्रत्ययः। मत्वर्थीयो वः॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ᵛते तुभ्यं ᵛवदामि उपदिशामि॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥ ५॥

अहम्। एव। स्वयम्। इदम्। वदामि। जुष्टम्। देवेभिः। उत। मानुषेभिः।
यम्। कामये। तम्ऽतम्। उग्रम्। कृणोमि। तम्। ब्रह्माणम्। तम्। ऋषिम्। तम्। सुऽमेधाम्॥ ५॥

ᵛअहं ᵛस्वयम् ᵛएव ᵛइदं वस्तु ब्रह्मात्मकं ᵛवदामि उपदिशामि। ᵛदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि ᵛजुष्टं सेवितम्। ᵛउत अपि च ᵛमानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं ᵛयं ᵛकामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि ᵛतंतं पुरुषम् ᵛउग्रं ᵛकृणोमि। सर्वेभ्योऽधिकं करोमि। ᵛतम् एव ᵛब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि। ᵛतम् एव ᵛऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। ᵛतम् एव ᵛसुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि॥ ॥ ११॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश॥ ६॥

अहम्। रुद्राय। धनुः। आ। तनोमि। ब्रह्मऽद्विषे। शरवे। हन्तवै। ऊँ इति।
अहम्। जनाय। सऽमदम्। कृणोमि। अहम्। द्यावापृथिवी इति। आ। विवेश॥ ६॥

---

१. त-मु-विश्वरूपेणावस्थानात्। २. त१.२.३.६.७-भ-ते मां।

पुरा त्रिपुरविजयसमये ᵛरुद्राय रुद्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। महादेवस्य ᵛधनुः चापम् ᵛअहम् ᵛआ ᵛतनोमि। ज्ययाततं करोमि। किमर्थम्। ᵛब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं ᵛशरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं ᵛहन्तवै हन्तुं हिंसितुम्॥ हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्०' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः। 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि०' इत्यादिना उप्रत्ययः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाचतुर्थी॥ उशब्दः पूरकः। ᵛअहम् एव ᵛसमदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः। स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव ᵛकृणोमि करोमि। तथा ᵛद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं चान्तर्यामितया ᵛअहम् एव ᵛआ ᵛविवेश प्रविष्टवती॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्व१न्तः समुद्रे।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि॥ ७॥

अहम्। सुवे। पितरम्। अस्य। मूर्धन्। मम। योनिः। अप्ऽसु। अन्तरिति। समुद्रे। ततः। वि। तिष्ठे। भुवना। अनु। विश्वा। उत। अमूम्। द्याम्। वर्ष्मणा। उप। स्पृशामि॥७॥

'द्यौः[१] पिता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४) इति श्रुतेः पिता द्यौः। ᵛपितरं दिवम् ᵛअहं ᵛसुवे प्रसुवे जनयामि। 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः। कुत्रेति तदाह। ᵛअस्य परमात्मनः ᵛमूर्धन् मूर्धन्युपरि[२]। कारणभूते[२] तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट इव। ᵛमम च ᵛयोनिः कारणं ᵛसमुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन् ᵛअप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु ᵛअन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत ईदृग्भूता अहमस्मि ᵛततः हेतोः ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि ᵛअनु प्रविश्य ᵛवि ᵛतिष्ठे। विविधं व्याप्य तिष्ठामि॥ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम्॥ ᵛउत अपि च ᵛअमूं ᵛद्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं ᵛवर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन ᵛउप ᵛस्पृशामि। यद्वा। अस्य भूलोकस्य[३] मूर्धन् मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे। समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा। समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत्समानम्॥

अहमेव वातइव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव॥ ८॥

अहम्। एव। वातःऽइव। प्र। वामि। आऽरभमाणा। भुवनानि। विश्वा। परः। दिवा। परः। एना। पृथिव्या। एतावती। महिना। सम्। बभूव॥ ८॥

ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛभुवनानि भूतजातानि कार्याणि ᵛआरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती ᵛअहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव ᵛप्र ᵛवामि प्रवर्ते। ᵛवातइव यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत्। उक्तं सर्वं निगमयति। ᵛपरो ᵛदिवा। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथा अध इत्यधस्तादर्थे। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। दिव आकाशस्य परस्तात्। ᵛएना

---

१. त०—द्यौर्वः। २. भ०—मूर्धनि परमकारणभूते। ३. भ०—भूतस्य।

ᵛपृथिव्या ॥ 'द्वितीयाटौःस्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः[1]। अस्याः पृथिव्याः ᵛपरः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्[2] परस्ताद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं ᵛमहिना महिम्ना ᵛएतावती ᵛसं ᵛबभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः ॥ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे०' (पा. सू. ५. २. ३९) इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः (पा.सू.६.३.९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥ महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः। ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोपः ॥ ॥१२॥

'न तम्' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्यांहोमुङ्नाम्नो वा। वैश्वदेवम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्बृहत्यः। त्र्यष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्बृहती। 'अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम्। तथा चानुक्रान्तं—'न तं शैलूषः[3] कुल्मलबर्हिषो[4] वामदेव्यो वांहोमुग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्बार्हतमन्त्या त्रिष्टुप्' इति। गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम्।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न। तम्। अंहः। न। दुःऽइतम्। देवासः। अष्ट। मर्त्यम्।
सऽजोषसः। यम्। अर्यमा। मित्रः। नयन्ति। वरुणः। अति। द्विषः ॥ १ ॥

हे ᵛदेवासः देवाः ॥ आज्जसेरसुक् ॥ ᵛतं ᵛमर्त्यं मनुष्यम् ᵛअंहः पापं ᵛदुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनं च ᵛन ᵛअष्ट न प्राप्नोति ॥ अशेश्छान्दसे लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। अडभावश्छान्दसः ॥ अरीन्नियच्छतीति ᵛअर्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवः ᵛमित्रः पापानां निवारयिता देवः ᵛवरुणः। एते त्रयो देवाः ᵛसजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणा वा भवन्तः ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूनतिक्रम्य ᵛयं स्तोतारं ᵛनयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन्।
येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत्। हि। वयम्। वृणीमहे। वरुण। मित्र। अर्यमन्।
येन। निः। अंहसः। यूयम्। पाथ। नेथ। च। मर्त्यम्। अति। द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे। ᵛतद्धि तदेव रक्षणं ᵛवयं ᵛवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र हे ᵛअर्यमन् ᵛयेन रक्षणेन ᵛमर्त्यं स्तोतारम् ᵛअंहसः पापात् ᵛयूयं ᵛनिः ᵛपाथ निःशेषेण रक्षथ ॥ 'पा रक्षणे'। आदादिकः। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च[5] रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं ᵛद्विषः ᵛअति ᵛनेथ अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमह इत्यन्वयः ॥ नयतेश्छान्दसः शपो लुक् ॥

---

१. त१.२.६.७-म२-एनादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः। २. त४.५-भूतजातात्। ३. त७-अनु-शैलूषिः। ४. अनु-कुल्मुल°। ५. त१.२.३.६.७.८-म-'च' नास्ति।

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

ᵛअयं ᵛवरुणो ᵛमित्रः च ᵛअर्यमा च देवाः ᵛनः अस्माकम् ᵛऊतये रक्षणाय ᵛनूनम् अवश्यं भवन्तु । ᵛनेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं ᵛनः अस्मान् ᵛनयिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । ᵛपर्षणि पारयितव्ये विषये ᵛनः अस्मान् ᵛद्विषः ᵛअति ᵛपर्षिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नयिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।
युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः ᵛयूयं ᵛविश्वं सर्वं जगत् ᵛपरि ᵛपाथ परितो रक्षथ । हे ᵛसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः ᵛयुष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते ᵛप्रिये अनुकूले वेद्ये ᵛशर्मणि सुखे वयं ᵛस्याम भवेम । ᵛद्विषः द्वेष्टॄंश्च ᵛअति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति स्रिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
उग्रं मरुद्भी रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः ᵛस्रिधः हिंसकान् शत्रूनस्मान् ᵛअति नयन्तु । ᵛमरुद्भिः पुत्रैः सहितम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णतेजसं[1] ᵛरुद्रम् ᵛइन्द्रमग्निं च ᵛस्वस्तये क्षेमाय ᵛहुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्वयतेराशीर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् ᵛअति नयन्तु ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

ᵛनेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः ᵛनः अस्माकं पापानि ᵛसु[2] सुष्ठु ᵛतिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । ᵛउ इति पूरणः । ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां ᵛराजानः

---

१. ग-उद्गूर्णतेजस्कं । २. त-म१.२.४.८-'सु' नास्ति ।

स्वामिनो वरुणादयो देवाः ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् ᵛअति नयन्तु। ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूंश्च ᵛअति नयन्तु॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्षणिशब्दात्परस्य नाम उदात्तत्वम्॥

शुनमस्मभ्यमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा।
शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः॥ ७॥

शुनम्। अस्मभ्यम्। ऊतये। वरुणः। मित्रः। अर्यमा।
शर्म। यच्छन्तु। सऽप्रथः। आदित्यासः। यत्। ईमहे। अति। द्विषः॥ ७॥

वरुणादयो देवाः ᵛऊतये रक्षायै ᵛशुनं सुखम् ᵛअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु। तथा ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते ᵛसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ᵛशर्म सुखं[1] च ᵛयच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु। ᵛयत् शर्म वयम् ᵛईमहे याचामहे। ᵛद्विषः च ᵛअति नयन्तु॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः।
एवो ष्व१स्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः॥ ८॥

यथा। ह। त्यत्। वसवः। गौर्यम्। चित्। पदि। सिताम्। अमुञ्चत। यजत्राः।
एवो इति। सु। अस्मत्। मुञ्चत। वि। अंहः। प्र। तारि। अग्ने। प्रऽतरम्। नः। आयुः॥८॥

हे ᵛवसवः वासकाः हे ᵛयजत्राः यागार्हा मित्रादयो देवाः॥ 'अमिनक्षि°' (उ. सू. ३. १०५) इत्यादिना यजेरत्रन्प्रत्ययः॥ ᵛत्यत् ते प्रसिद्धा यूयम्॥ 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेर्लुक्॥ ᵛयथा ᵛह यथा खलु ᵛपदि पादे ᵛसितां बद्धाम्। 'पद्दन्°' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः। 'ऊडिदंपदादि°' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम्। 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मान्निष्ठा॥ ईदृशीं ᵛगौर्यं[2] गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गाम्॥ 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१) इति ङीष्। 'अमि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६) इत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण्। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्॥ ईदृशीं गाम् ᵛअमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वान्मोचितवन्तः ᵛएवो एवमेव ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛअंहः पापं सुष्ठु ᵛवि ᵛमुञ्चत विश्लेषयत। हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्माकम् ᵛआयुः जीवनं ᵛप्रतरं ᵛप्र ᵛतारि। प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धताम्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः॥ प्रशब्दात्तरपि 'अमु च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः॥ ॥ १३॥

'रात्री' इत्यष्टर्चं पञ्चदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षम्। यद्वा। भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्यर्षिका। गायत्रं रात्रिदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं–'रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति। दुःस्वप्नदर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम्। तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम्। तथा चारण्यके श्रूयते–'स यद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा' (ऐ. आ. ३. २. ४) इति॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्य१क्षभिः। विश्वा अधि श्रियोऽधित॥ १॥

रात्री। वि। अख्यत्। आऽयती। पुरुऽत्रा। देवी। अक्षऽभिः।
विश्वाः। अधि। श्रियः। अधित॥ १॥

१. गर-गृह्णं। २. ग-त४.५-भर-गौर्य चित्।

ᵛआयती आगच्छन्ती ॥ आङ्पूर्वादेतेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । ' इणो यण् ' (पा. सू. ६. ४.८१) इति यणादेशः । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । ' शतुरनुमः° ' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ ᵛअक्षभिः[1] अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यक्षिशब्दस्यानङादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरक्षैः तेजोभिः[2] । ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛदेवी देवनशीला ॥ ' देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः° ' इत्यादिना पुरुशब्दात्सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ ᵛरात्री इयं रात्रिदेवता ᵛव्यख्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ ' रात्रेश्चाजसौ ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ख्यातेश्छान्दसे लुङि ' अस्यतिवक्ति° ' इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ अपि चैषा ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛश्रियः शोभाः ᵛअधि ᵛअधित अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि[3] ' स्थाघ्वोरिच्च ' इतीत्वम् । सिचः कित्त्वम् । ' ह्रस्वादङ्गात् ' इति सिचो लोपः ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

ᵛअमर्त्या मरणरहिता ᵛदेवी देवनशीला रात्रिः ᵛउरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ᵛआ ᵛअप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ ' प्रा पूरणे ' । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा ᵛनिवतः नीचीनाँल्लतागुल्मादीन् ᵛउद्वतः उच्छ्रितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति[4] । तदनन्तरं तत् ᵛतमः अन्धकारं ᵛज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा ᵛबाधते पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी । आऽयती ।
अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

ᵛआयती आगच्छन्ती ᵛदेवी देवनशीला रात्रिः ᵛस्वसारं भगिनीम् ᵛउषसं ᵛनिः ᵛअकृत निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं ᵛतमः ᵛअपेत् ᵛहासते अपैव गच्छति ॥ ' ओहाङ् गतौ ' । लेट्यडागमः । ' सिब्बहुलम् ' इति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि । वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्ष्महि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् काले ᵛनः अस्माकं ᵛसा रात्रिदेवता प्रसीदतु ᵛयस्याः रात्रेः ᵛयामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां ᵛवयं ᵛनि ᵛअविक्ष्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेर्लुङि ' नेर्विशः ' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛवयः पक्षिणः ᵛवृक्षे ᵛन यथा वृक्षे नीडाश्रये ᵛवसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

ᵛग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः ᵛनि ᵛअविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वाद्विशतेश्छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

१. त१.२.३.६.८-म-अक्षिभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-तथा दधातेर्लुङि । ४. ग-तमसावृणोति ।

'शल इगुपधादनिटः क्सः' (पा. सू. ३. १. ४५), 'क्सस्याचि' (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकारलोपः ॥ तथा ᵛपद्वन्तः पादयुक्ता गवाश्वादयश्च निविशन्ते । तथा ᵛपक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते । ᵛअर्थिनः । अर्तेरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । ᵛश्येनासश्चित् श्येना[1] अपि तस्यां राज्यां निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि[2] संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं१ वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥ ६ ॥

हे ᵛऊर्म्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे ᵛवृक्यं वृकस्य स्त्रियं ᵛवृकं चास्मान् हिंसन्तं ᵛयवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । अस्मान् बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । ᵛस्तेनं तस्करं च ᵛयवय । अस्मत्तो वियोजय । ᵛअथ अनन्तरं ᵛनः अस्माकं ᵛसुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी ᵛभव ॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥७॥

ᵛपेपिशत् भृशं पिंशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं ᵛतमः अन्धकारं ᵛकृष्णं कृष्णवर्णं ᵛव्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्याञ्जकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशं तमो माम् ᵛउप ᵛअस्थित उपागच्छत् ॥ संगतकरण आत्मनेपदम् ॥ हे ᵛउषः उषोदेवते त्वम् ᵛऋणेव ऋणानीव तत्तमो ᵛयातय अपगमय । स्तोतृणामृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उप ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाःऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥८॥

हे ᵛरात्रि रात्रिदेवते ᵛते त्वां ᵛगाइव पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य ᵛआकरं स्तुतिभिरभिमुखीकरोमि ॥ करोतेश्छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः°' इति च्लेरङादेशः ॥ ᵛदिवः ᵛदुहितः द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ 'परमपि च्छन्दसि' (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य षष्ठयन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् ᵛजिग्युषे शत्रून् जिग्युषो[3] मम ᵛस्तोमं ᵛन स्तोत्रमिव हविरपि ᵛवृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिटः क्वसुः । 'सन्‌लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

'ममाग्ने' इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—'ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यन्तम्' इति । संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—'ममाग्ने वर्चं इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेव निविदो दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ६.६) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिष्णासुना प्रत्यृचं समिदाधातव्या । सूत्रितं च—'ममाग्ने वर्चं इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात्' (आश्व. गृ.३.९.२) इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

---

१. ग-त४.५-भर-श्येना गृध्राः । २. त१.२.३.६.७.८-भ-भूतान्यहनि । ३. ग-जितवतो ।

ममं । अग्ने । वर्चः । विऽहवेषु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम । मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अधिऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम ॥ १ ॥

हे ^v^अग्ने । विविधमाहूयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा आहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२) इत्यधिकरणेऽप् संप्रसारणं च । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा ^v^वर्चः दीप्तिः त्वदनुग्रहात् ^v^मम ^v^अस्तु भवतु । ^v^वयं च ^v^त्वा त्वाम् ^v^इन्धानाः समिद्भिर्दीपयन्तः ^v^तन्वं तव शरीरं ^v^पुषेम हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि श्नसोरल्लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं[1] पुषेम ॥ पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च ^v^मह्यं मदर्थम् । 'ङयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्यस्मद आद्युदात्तत्वम् ॥ ^v^चतस्रः ^v^प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । ^v^नमन्तां स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्°' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ^v^त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ^v^अध्यक्षेण ईश्वरेण सता ^v^पृतनाः शत्रुसेनाः ^v^जयेम अभिभवेम ॥

मम॑ दे॒वा वि॑ह॒वे स॑न्तु॒ सर्व॒ इन्द्र॑वन्तो म॒रुतो॒ विष्णु॑र॒ग्निः ।
ममा॒न्तरि॑क्षमु॒रुलो॑कमस्तु॒ मह्यं॒ वातः॑ पवतां॒ कामे॑ अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

मम॑ । दे॒वाः । वि॒ऽह॒वे । स॒न्तु॒ । सर्वे॑ । इन्द्र॑ऽवन्तः । म॒रुतः॑ । विष्णुः॑ । अ॒ग्निः । मम॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रुऽलो॑कम् । अ॒स्तु॒ । मह्य॑म् । वातः॑ । प॒व॒ताम् । कामे॑ । अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

^v^सर्वे ^v^देवाः ^v^विहवे संग्रामे यज्ञे वा ^v^मम ^v^सन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते । ^v^इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ^v^मरुतो ^v^विष्णुरग्निः च । तथा ^v^अन्तरिक्षं ^v^मम ^v^उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकम् ^v^अस्तु ॥ 'लोकृ दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुर्लोको यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ^v^अस्मिन् ^v^कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति ^v^वातः वायुः ^v^पवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पूङ् पवने' । भौवादिकः । 'ऊडिदम्°' इत्यादिना इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि॑ दे॒वा द्रवि॑ण॒मा य॑जन्तां॒ मय्या॒शीर॑स्तु॒ मयि॑ दे॒वहू॑तिः ।
दैव्या॒ होता॑रो वनुषन्त॒ पूर्वेऽरि॑ष्टाः स्याम त॒न्वा॑ सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

मयि॑ । दे॒वाः । द्रवि॑णम् । आ । य॒ज॒न्ता॒म् । मयि॑ । आ॒ऽशीः । अ॒स्तु॒ । मयि॑ । दे॒वऽहू॑तिः । दैव्याः॑ । होता॑रः । व॒नु॒ष॒न्त॒ । पूर्वे॑ । अरि॑ष्टाः । स्या॒म॒ । त॒न्वा॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ ३ ॥

^v^देवाः सर्वे ^v^द्रविणं धनं ^v^मयि स्तोतरि ^v^आ ^v^यजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददत्वित्यर्थः । तथा ^v^आशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च ^v^मयि एव ^v^अस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति ^v^देवहूतिः यज्ञः । स च ^v^मयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ^v^दैव्याः । 'देवाद्यञञौ' इति यञ् । तादृशाः ^v^होतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ^v^पूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः ^v^वनुषन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेश्छान्दसे लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा उप्रत्ययः सिप्शपौ च । अडभावश्छान्दसः ॥ वयं च ^v^तन्वा शरीरेण ^v^अरिष्टाः अहिंसिताः ^v^सुवीराः सुपुत्राश्च ^v^स्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

---

१. त-भ-प्राप्ते ।

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥
मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।
एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥४॥

"मह्यं मदर्थं "यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । "मम स्वभूतानि हव्यानि "यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा "मे "मनसः "आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं "सत्या यथार्थम्[1] "अस्तु । अपि च "अहं "कतमच्चन किमपि "एनः पापं "मा "नि "गां मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कार्षमित्यर्थः ॥ एतेर्माङि लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे "विश्वे सर्वे "देवासः देवाः यूयं "नः अस्माकम् "अधि "वोचत विवादपदेषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ वक्तेर्लोटि व्यत्ययेनाङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः ॥

देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥
देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।
मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे "षट् "उर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः । एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—'षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' इति । ईदृश्यो हे "देवीः देव्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षळुर्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् "उरु विस्तीर्णं धनं "नः अस्माकं "कृणोत कुरुत ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः ॥ हे "विश्वे सर्वे "देवासः देवाः यूयं च "इह अस्मिन् धने प्राप्तव्ये विषये "वीरयध्वं विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च "प्रजया पुत्रादिरूपया "मा "हास्महि वयं मा परित्यज्येमहि[2] । "मा च "तनूभिः शरीरैस्त्यज्येमहि[3] । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मात् कर्मणि लुङि चिण्वद्भावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे "राजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे "सोम "द्विषते अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः "मा "रधाम मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननार्हा मा भूम ॥ 'रध हिंसासंराद्ध्योः' । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङि लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने मन्युं प्रतिनुदन् परेषामदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्ते३मैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् ॥ ६ ॥

---

१. ग-त-भ-मु–यथार्था । २. त-भ–परित्यजेमहि । ३. त-भ–°स्त्यजेमहि ।

अग्ने । मन्युम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । अदब्धः । गोपाः । परि । पाहि । नः । त्वम् ।
प्रत्यञ्चः । यन्तु । निऽगुतः । पुनरिति । ते । अमा । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि । नेशत् ॥६॥

हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपाः गोपायिता ॥ 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् क्विपि वेरपृक्तस्य लोपात् पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः त्वं नः अस्मान् परि पाहि परितः सर्वतो रक्ष । ते शत्रवः प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः निगुतः ॥ 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे' । अस्मात् क्विपि तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः पुनः यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि च प्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् एषां[1] शत्रूणां[1] चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगपदेव वि नेशत् विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'णश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । 'नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा.सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धाता धातॄणां भुवनस्य यस्पतिर्देवं त्रातारमभिमातिषाहम् ।
इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात् ॥ ७ ॥

धाता । धातॄणाम् । भुवनस्य । यः । पतिः । देवम् । त्रातारम् । अभिमातिऽसहम् ।
इमम् । यज्ञम् । अश्विना । उभा । बृहस्पतिः । देवाः । पान्तु । यजमानम् । निऽअर्थात् ॥७॥

धातॄणां स्रष्टॄणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य यः इन्द्रः सविता वा पतिः पालयिता तं देवं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिभवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥ 'षह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ उभा उभावश्विनौ बृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे देवाः इमं यज्ञम् अनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात् निकृष्टादर्थात् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थम् । तस्मात् पान्तु रक्षन्तु सफलं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ 'नेरनिधाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यंसदस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः ।
स नः प्रजायै हर्यश्व मृळयेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे । पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः ।
सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय । इन्द्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥८॥

उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः महिषः महान् पूज्यो वा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १) इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्द्यमानः[2] स्तूयमानः ॥ पूर्ववत् डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि क्विपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः अस्मिन् हवे यज्ञे । हूयन्ते अस्मिन् हवींषीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽप् ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः ॥

---

१. ग–अजानतामेषां गुरूणां; त४.५-म२–जानतामेतेषां शत्रूणां । २. त४.५–शंस्यमानः ।

यमेर्लेव्यडागमः। 'सिब्बहुलम्' इति सिप्॥ हे ^v^हर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे ^v^इन्द्र ^v^सः त्वं ^v^नः अस्माकं ^v^प्रजायै। द्वितीयार्थे चतुर्थी। प्रजां पुत्रपौत्रादिकां ^v^मृळय सुखय। ^v^नः अस्मान् ^v^मा ^v^रीरिषः मा हिंसीः। ^v^मा च ^v^परा ^v^दाः। परादानं परित्यागः। मा परित्याक्षीरित्यर्थः॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान्।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन्॥ ९॥

ये। नः। सऽपत्नाः। अप। ते। भवन्तु। इन्द्राग्निऽभ्याम्। अव। बाधामहे। तान्।
वसवः। रुद्राः। आदित्याः। उपरिऽस्पृशम्। मा। उग्रम्। चेत्तारम्। अधिऽराजम्। अक्रन्॥९॥

^v^नः अस्माकं ^v^ये ^v^सपत्नाः शत्रवः ^v^ते ^v^अप ^v^भवन्तु अपगता भवन्तु। स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवन्तु। ^v^तान् सपत्नान् ^v^इन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् ^v^अव ^v^बाधामहे निकृष्टतरं विनाशयामः। अपि च ^v^वसवो ^v^रुद्रा ^v^आदित्याः च ^v^मा माम् ^v^उपरिस्पृशम् उन्नतपदस्य संस्प्रष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ^v^अक्रन् कुर्वन्तु। तथा ^v^उग्रम् उद्गूर्णबलं ^v^चेत्तारं चेतितारम्॥ छान्दस इडभावः॥ सर्वस्य ज्ञातारम् ^v^अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु॥ करोतेश्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस॰' इत्यादिना च्लेर्लुक्॥ ॥ १६॥ ॥ १०॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः। वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां[1] कर्ता परमात्मा देवता। तथा चानुक्रान्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति। गतो विनियोगः॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥ १॥

न। असत्। आसीत्। नो इति। सत्। आसीत्। तदानीम्।
न। आसीत्। रजः। नो इति। विऽओम। परः। यत्।
किम्। आ। अवरीवरिति। कुह। कस्य। शर्मन्। अम्भः। किम्। आसीत्। गहनम्। गभीरम्॥१॥

'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते। अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। ^v^तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् ^v^असत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं ^v^न ^v^आसीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति। तथा ^v^नो ^v^सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ^v^आसीत्। यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि[2] संभवति। कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः। तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः। अथोच्येत। न[3]। आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति। एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

१. त१.२.३.६.७.८-भ-एषां। २. ग-त-भर.५-सद्भावावस्थानमपि। ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-'न' नास्ति।

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्[1]। अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां[2] विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह। ᵛनासीद्रज इत्यादि। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम्। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः। तथा ᵛव्योम अन्तरिक्षं तदपि ᵛनो नैवासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते। परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः। ᵛपरः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं ᵛयत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन[3] पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। ᵛकिम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् ᵛआवरीवः। अत्यन्तमावृणुयात्। आवार्याभावात् तदावरकमपि[4] नासीदित्यर्थः॥ वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्॥ यद्वा। किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। आव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्तत्त्वं ᵛकुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः॥ किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः कादेशः॥ ᵛकस्य ᵛशर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि[5] सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना[6] इति कस्य[7] कश्चिदपि भोक्ता[7] न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति॥ किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः॰' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य[8] 'न गोश्वन्साववर्ण॰' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुक्॰' इति शर्मणः सप्तम्या लुक्॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि[9] निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत। तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति। ᵛगहनं दुष्प्रवेशं ᵛगभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् ᵛअम्भः ᵛकिमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास॥ २॥

न। मृत्युः। आसीत्। अमृतम्। न। तर्हि। न। रात्र्याः। अह्नः। आसीत्। प्रऽकेतः।
आनीत्। अवातम्। स्वधया। तत्। एकम्।
तस्मात्। ह। अन्यत्। न। परः। किम्। चन। आस॥ २॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह ᵛन ᵛमृत्युरासीत् इति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् ᵛअमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

---

१. त–॰सत्त्वाभावात् इति तु न प्रलयदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि तत्सत्वेन तदबाधात्। २. त१.३–भावानां तदामि; त७-भावानां तदपि। ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ–तदावरणत्वेन; त४.५–तदावरत्वेन। ४. त२.७-भ२.४.८–तद्रक्षकमपि; त३.८-भ५–तत्रक्षकमपि; त६–ततक्षकमपि। ५. त१.३.७-भ२.८-मु–शर्मणि सुखे। ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु–प्रविलीना। ७. ग–कस्यचिदपि भागो; त१.७-भ२.४.७.८–कस्यचिदपि भोगो; त२.३.६.८–कांस्यंचिदपि भोगो। ८. ग-त४.५-भ२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-मु–प्राप्तस्य। ९. त१.२.६.७-भ२.८–॰मप्तत्वमपि; त४–॰मद्दत्वमपि; त५–॰मामासत्वमपि; त८-भ२–॰मतत्वमपि; भ४.७–॰मसत्वमपि।

स्यात् तत्राह। ^{V}अमृतं ^{V}न ^{V}तर्हि इति। तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते। तथैव स मृत्युः[1] सर्वं जगत् संहरत[2] इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते–'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (क. उ. २. २५) इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न राज्या इति। ^{V}राज्याः ^{V}अह्नः च ^{V}प्रकेतः प्रज्ञानं ^{V}न ^{V}आसीत्। तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। ^{V}तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् ^{V}आनीत् प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तृजीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना[3] जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम्। तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते[4] तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं[5] नो सदिति निषेधः। तत्राह ^{V}स्वधया इति। स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया। तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा. सू. २.३.१९) इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना°' (पा. सू. १. २. ६५) इति निपातनाल्लिङ्गात्। अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते। यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम्। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। मैवम्। अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि[6] युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम्। ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्रजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति। ^{V}तस्माद्ध तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः ^{V}अन्यत् ^{V}किं ^{V}चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् ^{V}न ^{V}आस न बभूव॥ 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वानिषेधो न शङ्क्यः। असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न[7] निषेधापर्याग इत्यत आह पर इति। ^{V}परः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः। अन्यथा उक्तरीत्या[8] क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः॥

१. त१.२.३.४.५.६.८-भ२.८-मृत्युत्वं; भ४-मृत्यकं; भ७-मृत्युदकं। २. १.२.३.६.७.८-भ-संह्रियते; त४.५-संहृत। ३. भ२-यथा दध्ना। ४. त-भ-विधीयते वा। ५. त२.३.६.७.८-भ ४.५.७.८-किं। ६. त१७-भ२.५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; त२.३.६.८-भ८-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभावेपि; त४.५-अयुक्तिवत् दृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; भ७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्याभावेपि। ७. त४.५-एव प्रेरकत्वान्न। ८. त-भ-उक्तनीत्या।

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम्।
तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒ यदासी॒त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैक॑म् ॥ ३ ॥

तम॑ः । आ॒सी॒त् । तम॑सा । गू॒ळ्हम् । अग्रे॑ । अ॒प्र॒ऽके॒तम् । स॒लि॒लम् । सर्व॑म् । आः॒ । इ॒दम् ।
तु॒च्छ्येन॑ । आ॒भु । अपि॑ऽहितम् । यत् । आसी॑त् ।
तप॑सः । तत् । म॒हि॒ना । अ॒जा॒य॒त । एक॑म् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म। जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते[1]। कथं तस्य जन्म। अत आह तमसा गूळ्हमग्रे इति। ^v^अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् ^v^तमसा ^v^गूळ्हम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः। ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादिनिषेधः[2]। तत्राह ^v^तम ^v^आसीत् इति। तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम्। तद्रूपता तदात्मनाम्। यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वाज्जगत्कर्म। कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम्। तत्राह अप्रकेतमिति। ^v^अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम्। अयमर्थः। यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम्॥ अत एव मनुना स्मर्यते—'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु. १. ५) इति। कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह। ^v^सलिलम्। 'षल गतौ'। औणादिक इलच्। ^v^इदं दृश्यमानं ^v^सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ^v^आः आसीत्। अस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा. सू. ८. २. ७३) इति पर्युदासाद्दकाराभावः। यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः। ननु विविधविचित्ररूपभूयसः[3] प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छ्येन इति। आ समन्ताद्भवतीति ^v^आभु ^v^तुच्छ्येन। छान्दसो यकारोपजनः। तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन ^v^अपिहितं छादितम् ^v^आसीत्। दधातेः कर्मणि निष्ठा। दधातेर्हि। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ^v^एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं ^v^तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य[4] ^v^महिना माहात्म्येन ^v^अजायत उत्पन्नम्। तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं[4] चान्यत्राम्नायते—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु. उ. १. १. ९) इति॥

१. त–इत्युच्येत। २. त४.५.भ२–इत्यादिना तन्निषेधः। ३. त-भ२.४.८–विविधविचित्रभूयसः। ४. त१.२.६.७-भ५–यत्पर्यालोचनरूपत्वं परमेश्वरस्य तपः तस्य महिना महिम्ना महत्वेन। छांदसो वर्णलोपः। अजायत तस्मात्तमोरूपात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत्। परमेश्वरस्य तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं; त३.४.५.८-भ२.४.८–यत् पर्यालोचनरूपत्वं।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव[1] किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । ᵛअग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि ᵛकामः ᵛसमवर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति । ᵛमनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं ᵛरेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं ᵛप्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं[2] कर्म ᵛयत् यतः कारणात् सृष्टिसमये ᵛआसीत् अभवत् । भूष्णु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत्तो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—' सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच ' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतिः । आत्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । ᵛसतः सत्त्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः ᵛबन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं ᵛकवयः क्रान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः ᵛहृदि हृदये निरुद्धया ᵛमनीषा मनीषया बुद्ध्या । ' सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया लुक् । ᵛप्रतीष्य विचार्य । ' अन्येषामपि° ' इति सांहितिको दीर्घः । ᵛअसति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे ᵛनिरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ।
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते । येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म ᵛएषाम् अविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां ᵛरश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः ᵛविततः विस्तृतः ᵛआसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ' विचार्यमाणानाम् ' (पा. सू. ८. २. ९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । ᵛस्वित् इति वितर्के । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं ᵛतिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा ᵛअधः अधस्तात् ᵛआसीत् । आहोस्वित् ᵛउपरि उपरिष्टात् किमासीत् । ' उपरि स्विदासीदिति च ' (पा. सू. ८. २. १०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । ' आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ' (तै. आ. ८. १) इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्

१. त-भ-तदेव वा । २. भ२-पुण्यापुण्यात्मकं ।

सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन[1] तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते। एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः। एतदेव विभजते। सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः ᵛरेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः ᵛआसन् अन्ये भावाः ᵛमहिमानः। स्वार्थिक इमनिच्। महान्तो वियदादयो भोग्याः ᵛआसन्। एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये ᵛस्वधा। अन्ननामैतत्। भोग्यप्रपञ्चः ᵛअवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत्। ᵛप्रयतिः प्रयतिता भोक्ता ᵛपरस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत्। भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः। 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः। अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑च॒त्कुत॒ आजा॑ता॒ कुत॑ इ॒यं वि॒सृ॑ष्टिः।
अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सर्ज॑ने॒नाथा॒ को वे॑द॒ यत॑ आब॒भूव॑॥ ६॥

कः। अ॒द्धा। वे॒द॒। कः। इ॒ह। प्र। वो॒च॒त्। कुतः॑। आऽजा॑ता। कुतः॑। इ॒यम्। विऽसृ॑ष्टिः।
अ॒र्वाक्। दे॒वाः। अ॒स्य। वि॒ऽसर्ज॑नेन। अथ॑। कः। वे॒द॒। यतः॑। आ॒ऽब॒भूव॑॥ ६॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता। 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद'(श. ब्रा. १..४.२ १३) इतिवत्। अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति। ᵛकः पुरुषः ᵛअद्धा पारमार्थ्येन ᵛवेद जानाति। ᵛकः वा ᵛइह अस्मिँल्लोके ᵛप्र ᵛवोचत् प्रब्रूयात्। ᵛइयं दृश्यमाना ᵛविसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः ᵛकुतः कस्मादुपादानकारणात्। ᵛकुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् ᵛआजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता। एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः। ननु देवाः अजानन्तः। सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत[2] आह अर्वागिति। ᵛदेवाः च ᵛअस्य जगतो ᵛविसर्जनेन ᵛवियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन ᵛअर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः। भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः। तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः। अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः। उक्तं दुर्विज्ञानत्वं[3] निगमयति। ᵛअथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल[4]। तद्व्यतिरिक्तः ᵛकः नाम मनुष्यादिः ᵛवेद तज्जगत्कारणं जानाति ᵛयतः कारणात् कृत्स्नं जगत् ᵛआबभूव अजायत[5]॥

इ॒यं वि॒सृ॑ष्टि॒र्यत॑ आब॒भूव॒ यदि॑ वा द॒धे यदि॑ वा॒ न।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑म॒न्त्सो अ॒ङ्ग वे॑द॒ यदि॑ वा॒ न वेद॑॥ ७॥

इ॒यम्। विऽसृ॑ष्टिः। यतः॑। आ॒ऽब॒भूव॑। यदि॑। वा॒। द॒धे। यदि॑। वा॒। न।
यः। अ॒स्य। अधि॑ऽअक्षः। प॒र॒मे। विऽओ॑मन्। सः। अ॒ङ्ग। वे॒द॒। यदि॑। वा॒। न। वेद॑॥ ७॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति। ᵛयतः[6] उपादानभूतात् परमात्मनः ᵛइयं ᵛविसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः

१. त४.५-भ७-शीघ्रव्यापने। २. ग-भ-शक्ष्यंतीत्यत। ३. ग-त१.२.३.६.७.८भ-दुर्ज्ञानत्वं। ४. त१.२.३.६.७.८-भ-'किल' नास्ति। ५. ग-त२.३.६.७.८-आजायत। ६. त-भ-'यतः' नास्ति।

ᵛआबभूव आजाता सोऽपि किल ᵛयदि ᵛवा ᵛदधे धारयति ᵛयदि ᵛवा ᵛन धारयति। एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात्। यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः। एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति। तथा च पारमार्षं सूत्रं—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (वे. सू. १. ४.२३) इति। यद्वा। अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति। को वेदेत्यनुवर्तते। इयं विविधा सृष्टिः यत[1] आबभूव आ समन्तादजायतेति को वेद। न कोऽपि। नास्त्येव जगतो[2] जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि। यतः। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १.४.३०) इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल्। यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव[3] तं परमात्मानं को वेद। न कोऽपि। प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः। तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज। असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा। स एव विदधे। नं को वेद। अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो[4] विधानमजानन्तोऽपि[4]। स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद। न कोऽपि। उपादानादन्यः तटस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः। देवा अपि यन्न जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः। यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति। ᵛअस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः ᵛयः ᵛअध्यक्षः ईश्वरः ᵛपरमे उत्कृष्टे सत्यभूते ᵛव्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे। यद्वा॥ अवतेस्तर्पणार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः। 'ज्वरत्वर०' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट्। सप्तम्या लुक्। 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः॥ व्योमनि विशेषेण तृप्ते[5]। निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः। यद्वा। अवतिर्गत्यर्थः। व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते। देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः। अथवा। अवतिर्ज्ञानार्थः। व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि। ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः। श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा. उ. ७.२४.१) इति। ईदृशो यः परमेश्वरः ᵛसो ᵛअङ्ग। अङ्गेति प्रसिद्धौ। सोऽपि नाम ᵛवेद जानाति। ᵛयदि ᵛवा ᵛन ᵛवेद न जानाति। को नाम अन्यो जानीयात्। सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः॥ ॥ १७ ॥

'यो यज्ञः' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षम्। आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते। अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता। तत्कर्ता[6] प्रजापतिरेव देवता। तथा चानुक्रान्तं—'यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्या' इति। गतो विनियोगः॥

यो य॒ज्ञो वि॒श्वत॒स्तन्तु॑भिस्त॒त एक॑शतं देवक॒र्मेभि॒राय॑तः।
इ॒मे व॑यन्ति पि॒तरो॒ य आ॑य॒युः प्र व॒याप॑ व॒येत्या॑सते त॒ते॥ १ ॥

यः। य॒ज्ञः। वि॒श्वतः॑। तन्तु॑ऽभिः। त॒तः। एक॑ऽशतम्। दे॒व॒ऽक॒र्मेभिः॑। आऽय॑तः।
इ॒मे। व॒य॒न्ति॒। पि॒तरः॑। ये। आ॒ऽय॒युः। प्र। व॒य॒। अप॑। व॒य॒। इति॑। आ॒स॒ते॒। त॒ते॥१॥

---

१. ग-त-भ-'यतः' नास्ति। २. त-भ-'जगतो' नास्ति। ३. त-भ-उपादानाद्बभूव। ४. त१. २.३.६.७.८-भ२.४.८-विदधानोपि विदधानं तं जानतोपि; त४.५-विदधतोपि दधानं जानंतोपि; भ७-विदधेतं जातं जानंतोपि। ५. ग-भ२.४.८-तृप्ते नित्यतृप्ते। ६. ग-त१.२.३.६.८-भ२.४.८-तद्वत् कर्ता।

ᵛतन्तुभिः तनितृभिर्विस्तारयितृभिर्वियदादिभूतैः ᵛयः सर्गात्मकः ᵛयज्ञः ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛततः विस्तृतः । तथा ᵛएकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येषु आत्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या[1] । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य आत्मैकशतः' (तै. ब्रा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं ᵛदेवकर्मभिः देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिः ᵛआयतः दीर्घीभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् ᵛइमे ᵛपितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः ᵛवयन्ति निर्मिमते । ᵛये देवाः ᵛआययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च ᵛप्र ᵛवयाप ᵛवयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । 'वेञ् तन्तुसंताने' । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३. ४. ३) इति लोट् । तस्य '°लोटो हिस्वौ°' इत्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । शबूगुणायादेशाः । 'अतो हेः' इति लुक् । प्र वयाप वयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः ᵛतते विस्तृते सत्यलोके ᵛआसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंरूपकत्वेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः ।' तथैकशतम् । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन[2] युक्तैः देवकर्मभिः[3] गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा आयतो दीर्घीभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र[4] वय[4] त्वं कुरु अप वय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुञ्जाना आसते नियुञ्जन्ति[5]॥ एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाके अस्मिन् ।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने । अधि । नाके । अस्मिन् ।
इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

ᵛपुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः ᵛएनं यज्ञं ᵛतनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं — 'स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत' (ऐ. ब्रा. ५.३२) इति 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्' (ऐ. ब्रा. ७.१९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम् ᵛउत्कृणत्ति उद्वेष्टयति । 'कृती वेष्टने' । रौधादिकः । स एव ᵛपुमान् प्रजापतिः ᵛअस्मिन् भूलोके ᵛनाके । अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । 'नभ्राण्नपात्°' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । तत्र च ᵛवि ᵛतत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतेर्लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । ᵛमयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाः ᵛइमे विश्वसृजो देवाः ᵛसदः सदनं देवयजनस्थानम् ᵛउप ᵛसेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च ᵛसामानि रथन्तरादीनि ᵛओतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं[6] ᵛतसराणि तिर्यक्सराणि[7] तिरश्चीनसूत्राणि ᵛचक्रुः[8] ॥

---

१. त३.४.५.८-भ२.४.७.८-शतपालकाः । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-एकविधेनाग्निचयनेन । ३. ग-देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः; त३.७-भ२.८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-भ२.४.८-'प्र यव' नास्ति । ५. ग-निषीदंति । ६. त-भ-वस्त्रं वातुं । ७. ग-त४.५-तिर्यक्सरणानि । ८. ग२-चक्रुः कृतवंतः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।
छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।
आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।
छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । ᵛयत् यदा ᵛविश्वे सर्वे साध्याः ᵛदेवाः ᵛदेवं प्रजापतिम् ᵛअयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य ᵛप्रमा प्रमाणम् इयत्ता ᵛका कथंभूता ᵛआसीत् । तथा ᵛप्रतिमा । हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता । सा च[1] तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा ᵛनिदानम् आदिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं ᵛकिम् आसीत् । तथा ᵛआज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य ᵛकिमासीत् । तथा ᵛपरिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः । परिपूर्वात् दधातेः 'उपसर्गे घोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं ᵛछन्दः ᵛकिमासीत् । तथा ᵛप्रउगम् ᵛउक्थम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं द्व्चेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान्बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्वा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।
अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

ᵛसयुग्वा सहयुक्ता ᵛअग्नेः सहायभूता ᵛगायत्र्यभवत् । यष्टव्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । ᵛउष्णिहया[2] उष्णिक्छन्दसा सह ᵛसविता देवः ᵛसं ᵛबभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । 'टापं[3] चापि[3] हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहशब्दात् टाप् । तथा[4] ᵛमहस्वान् तेजस्वी ᵛसोमः ᵛउक्थैः स्तुतशस्त्रैः ᵛअनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा ᵛबृहस्पतेः देवस्य ᵛवाचं वाक्यं ᵛबृहती छन्दः ᵛआवत् अरक्षत् अगच्छद्वा । बृहत्या[5] सार्धं[5] बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञ इत्यर्थः ॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः ।
विश्वान्देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-भ-मु-त्रा । २. ग-भ२-तथाष्णिहया । ३. त४.५-भ७-आर्प चैव । ४. त१.२.३.६.७-तथा त्र । ५. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-'बृहत्या सार्धं' नास्ति ।

विऽराट् । मित्रावरुणयोः । अभिऽश्रीः । इन्द्रस्य । त्रिऽस्तुप् । इह । भागः । अह्नः । विश्वान् । देवान् । जगती । आ । विवेश । तेन । चाक्लृप्रे । ऋषयः । मनुष्याः ॥ ५ ॥

अपि च ᵛमित्रावरुणयोः देवयोः ᵛविराट् छन्दः ᵛअभिश्रीः अभिश्रिता आश्रितासीत् । विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛअह्नः सवनत्रयरूपस्य ᵛभागः मध्यंदिनसवनाख्यः अंशः ᵛत्रिष्टुप् छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयौ आस्ताम् । ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम' (तै. सं. ७.१.१.४) इति । तथा ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛदेवान् ᵛजगती छन्दः ᵛआ ᵛविवेश प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—'तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम' (तै. सं. ७. १. १. ५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र इहैवमाम्नायते—'देवा यज्ञमतन्वत वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः' 'सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः' (ऋ. सं. १०. ९०. ६; १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोत्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिभी[1] रसैः सार्धं तादृशो वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत् । शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः[2] । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुस्तस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधस्त्रयः परिधयश्चासन् । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं 'पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासत' इति 'एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाम्नायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा[3] विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—'अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः' (पि. सू. ३.६३) इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः । ᵛतेन यज्ञेन ᵛऋषयः ᵛमनुष्याः च ᵛचाक्लृप्रे चक्लृपिरे । क्लृप्ताः सृष्टा आसन् ॥ कृपेः कर्मणि लिटि 'इरयोः॰' इति रेआदेशः । 'कृपो रो लः' (पा. सू. ८.२.१८) इति लत्वम् । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः ॥

चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे ।
पश्यन् मन्ये मनसा चक्षसा तान् य इमं यज्ञमयजन्त पूर्वे ॥ ६ ॥

चाक्लृप्रे । तेन । ऋषयः । मनुष्याः । यज्ञे । जाते । पितरः । नः । पुराणे । पश्यन् । मन्ये । मनसा । चक्षसा । तान् । ये । इमम् । यज्ञम् । अयजन्त । पूर्वे ॥ ६ ॥

ᵛपुराणे चिरंतने अस्मिन्[4] ᵛयज्ञे ᵛजाते विश्वसृड्भिर्देवैः सम्यगनुष्ठिते सति ᵛतेन यज्ञेन ᵛऋषयो ᵛमनुष्याः ᵛनः अस्माकं ᵛपितरः पूर्वपुरुषाश्च ᵛचाक्लृप्रे अकल्प्यन्त । असृज्यन्त । ᵛइमम्

१. त४.५–ओषध्यादिभिः । २. म-त४.५-भ२.८–ग्रीष्मर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-भ–यद्वा । ४. त१. २.३.६.७.८-म–तस्मिन् ।

ईदृशं ᵛयज्ञं ᵛये ᵛपूर्वे साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः ᵛअयजन्त अन्वतिष्ठन् ᵛतान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् ᵛचक्षसा दर्शनहेतुना ᵛमनसा ᵛपश्यन् जानन् ᵛमन्ये। तानेव विश्वस्त्रष्टॄन्[1] देवान् स्तौमि। मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः।
पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो३ न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहऽस्तोमाः। सहऽछन्दसः। आऽवृतः। सहऽप्रमाः। ऋषयः। सप्त। दैव्याः।
पूर्वेषाम्। पन्थाम्। अनुऽदृश्य। धीराः। अनुऽआलेभिरे। रथ्यः। न। रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः ᵛसहस्तोमाः ᵛसहछन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः सह वर्तमानाः ᵛआवृतः आवर्तमानाः ᵛसहप्रमाः। प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम्। तेन सह वर्तमानाः ᵛदैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः ᵛऋषयः द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षण्याः। यद्वा। मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो[2] वा। एवंविधा एते ᵛपूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा ᵛपन्थां पन्थानमनुष्ठानमार्गम् ᵛअनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा ᵛधीराः धीमन्तः सन्तः ᵛअन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः। यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः। ᵛरथ्यो ᵛन यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूताः ᵛरश्मीन् अश्वनियोजनार्थान्[3] प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते। अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ॥१८॥

'अप प्राचः' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तेरार्षम्। चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। चतुर्थीपञ्चम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'अप प्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्यौ' इति। षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य 'अप प्राचः' इत्येषारम्भणीया कद्वत्प्रगाथानन्तरं शंसनीया। सूत्रितं च—'कद्वन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रान्' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति। अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरम्भणीया। सूत्रितं च—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ.७.१) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व।
अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप। प्राचः। इन्द्र। विश्वान्। अमित्रान्। अप। अपाचः। अभिऽभूते। नुदस्व।
अप। उदीचः। अप। शूर। अधराचः। उरौ। यथा। तव। शर्मन्। मदेम ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛप्राचः प्रमुखमञ्चतः प्राग्देशे वर्तमानान्। अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः। प्रपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्°' इत्यादिना क्विन्। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। शसि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम्। 'अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये' (पा. सू. ६.२ ५२) इति गतेः

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-विश्वस्य स्त्रष्टॄन्। २. त-भ१.२.४.८—वषट्कारो। ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-रथे अश्वनियोजनार्थान्।

प्रकृतिस्वरत्वम्। तादृशान् ^vविश्वान् सर्वान् ^vअमित्रान् शत्रून् ^vअप ^vनुदस्व अस्मत्तोऽपगमय। तथा हे ^vअभिभूते शत्रूणामभिभवितरिन्द्र ^vअपाचः अपमुखमञ्चतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान् शत्रून् अप नुदस्व। अपि च ^vउदीचः ऊर्ध्वमञ्चतः उपरिवर्तमानान्। उत्पूर्वादञ्चतेः पूर्ववत् क्विनि 'उद ईत्' इत्यञ्चतेरकारस्येकारः। पूर्ववत्स्वरः। तथाविधानपि शत्रून् ^vअप नुदस्व। तथा हे ^vशूर शौर्यवन्निन्द्र ^vअधराचः अधरदेशमधोभागमञ्चतश्च अधस्तनानपि शत्रून् ^vअप नुदस्व। अधरशब्दोपपदादञ्चतेः शसि पूर्ववत् प्रक्रिया। 'चौ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तः। ^vउरौ विस्तीर्णे ^vतव संबन्धिनि त्वया दत्ते ^vशर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा ^vयथा वयं ^vमदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित्। अङ्ग। यवऽमन्तः। यवम्। चित्। यथा। दान्ति। अनुऽपूर्वम्। विऽयूय।
इहऽइह। एषाम्। कृणुहि। भोजनानि। ये। बर्हिषः। नमःऽवृक्तिम्। न। जग्मुः ॥ २ ॥

^vअङ्ग हे इन्द्र ^vयवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः ^vयवं ^vचित्। उपलक्षणमेतत्। यवगोधूमादीन् ^vअनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण ^vवियूय पृथक्कृत्य ^vयथा ^vकुवित् बहुलं ^vदान्ति लुनन्ति। 'दाप् लवने'। आदादिकः। विपूर्वात् यौतेर्ल्यपि 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः। एवम् ^vइहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् ^vएषां यजमानानां ^vभोजनानि। धननामैतत्। भोगसाधनानि धनानि ^vकृणुहि कुरु। यस्मिन्[1] यस्मिन् देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६.४.१०६.१) इति हेर्लुगभावः। एषामित्युक्तं के पुनरिमे इत्यत आह। ^vये यजमानाः ^vबर्हिषः यज्ञस्य ^vनमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं ^vन ^vजग्मुः न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च। एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु।
गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि। स्थूरि। ऋतुऽथा। यातम्। अस्ति। न। उत। श्रवः। विविदे। सम्ऽगमेषु।
गव्यन्तः। इन्द्रम्। सख्याय। विप्राः। अश्वऽयन्तः। वृषणम्। वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते। ^vऋतुथा ऋतौ यद्यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले ^vस्थूरि ^vअनः ^vयातं तं देशं प्राप्तं ^vनहि ^vअस्ति न हि भवति। एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः। ^vउत अपि च ^vसंगमेषु संग्रामेषु[2] ^vश्रवः अन्नं यशो वा ^vन ^vविविदे न लभते। इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः। ^vवृषणं वर्षितारं तम् ^vइन्द्रं ^vगव्यन्तः गा इच्छन्तः ^vविप्राः मेधाविनो वयं ^vसख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः। कथंभूताः। ^vअश्वायन्तः अश्वानप्यात्मन इच्छन्तः ^vवाजयन्तः अन्नकामा[3] बलकामाश्च[3] ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या 'युवम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

---

१. त-म२.४.८-मु-यस्य। २. त२.६.७-संगमनेषु। ३. त७-अन्नकामाश्च।

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम्। सुरामम्। अश्विना। नमुचौ। आसुरे। सचा।
विऽपिपाना। शुभः। पती इति। इन्द्रम्। कर्मऽसु। आवतम् ॥ ४ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ हे ᵛशुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ ᵛसुरामं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ᵛविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ᵛयुवं युवां ᵛसचा सन्तौ संगतौ ᵛआसुरे असुरपुत्रे ᵛनमुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति ᵛकर्मसु योधनकर्मसु ᵛइन्द्रम् ᵛआवतम् अरक्षतम् ॥ विपिपाना। 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच्। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। शुभस्पती इति 'सुबामन्त्रिते°' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या। सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः।
यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव। पितरौ। अश्विना। उभा। इन्द्र। आवथुः। काव्यैः। दंसनाभिः।
यत्। सुरामम्। वि। अपिबः। शचीभिः। सरस्वती। त्वा। मघऽवन्। अभिष्णक् ॥५॥

हे ᵛइन्द्र त्वां ᵛपितरौ मातापितरौ ᵛपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति पितुः शेषः। ᵛउभा उभौ अश्विनौ ᵛकाव्यैः प्रशस्यैः ᵛदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ᵛआवथुः। मध्यमो व्यत्ययेन। आवतुः ररक्षतुः। त्वं च ᵛसुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः ᵛयत् यदा ᵛशचीभिः शक्तिभिः सार्धं ᵛव्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛसरस्वती देवी ᵛत्वा त्वाम् ᵛअभिष्णक् उपासेवत। भिष्णक् उपसेवायाम्। कण्ड्वादिः। छान्दसो यगभावः। लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'हल्ङ्याब्भ्यः°' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः। सुऽत्रामा। स्वऽवान्। अवःऽभिः। सुऽमृळीकः। भवतु। विश्वऽवेदाः।
बाधताम्। द्वेषः। अभयम्। कृणोतु। सुऽवीर्यस्य। पतयः। स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥

तस्य। वयम्। सुऽमतौ। यज्ञियस्य। अपि। भद्रे। सौमनसे। स्याम।
सः। सुऽत्रामा। स्वऽवान्। इन्द्रः। अस्मे इति। आरात्। चित्। द्वेषः। सनुतः। युयोतु ॥७॥

'त्रातारमिन्द्रम्' इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (ऋ. सं. ६.४७.१२–१३)। अक्षरार्थस्तु। सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकम्। अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम। सुष्ठु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टॄनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

'ईंजानम्' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्षं मित्रावरुणदेवताकम्। आद्या तु लिङ्गोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकव्यष्टकवती । द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकव्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः। तथा चानुक्रान्तम्—'ईंजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या[1] महासतोबृहत्युपाद्योपान्त्ये[1] प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराड्रूपाः' इति। गतो विनियोगः ॥

ईंजानमिद् द्यौर्गूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि।
ईंजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईंजानम्। इत्। द्यौः। गूर्तऽवसुः। ईंजानम्। भूमिः। अभि। प्रऽभूषणि।
ईंजानम्। देवौ। अश्विनौ। अभि। सुम्नैः। अवर्धताम् ॥ १ ॥

^v^गूर्तवसुः। गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ 'गुरी उद्यमने'। निष्ठा। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः। 'नसत्तनिषत्त॰' इत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः। 'अन्येषामपि॰' इति सांहितिको दीर्घः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ईदृशी ^v^द्यौः द्युलोकाभिमानिनी देवता ^v^ईंजानम् ^v^इत् यज्ञैः इष्टवन्तमेव पुरुषमभिवर्धयति। यजेर्लिटः कानच्। 'वचिस्वपि॰' इति संप्रसारणे द्विर्वचनम्। तथा ^v^भूमिः च ^v^प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्टभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ^v^ईंजानम् अभिवर्धयति। अपि च ^v^देवौ दानादिगुणयुक्तौ ^v^अश्विनौ ^v^ईंजानम् इष्टवन्तं पुरुषं ^v^सुम्नैः धनैः ^v^अभि ^v^अवर्धताम् अभिवर्धयतः। वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लङ् ॥

ता वां मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितत्वता यजामसि।
युवोः क्राणाय सख्यैरभि ष्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता। वाम्। मित्रावरुणा। धारयत्क्षिती इति धारयत्ऽक्षिती। सुऽसुम्ना। इषितत्वता। यजामसि।
युवोः। क्राणाय। सख्यैः। अभि। स्याम। रक्षसः ॥ २ ॥

हे ^v^मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ^v^धारयत्क्षिती ध्रियमाणभूमिकौ। यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम। हवींषि धारयन्तः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ। ^v^सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधनौ[2] सुसुखौ वा ^v^ता तौ ^v^वां युवाम् ^v^इषितत्वता इषितत्वेन। तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः। यद्वा। भावप्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत्। इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन। हेतौ तृतीया। यतो

१. अनु.–मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या। २. त१.२.३.६.८–म१.४.७.८–॰द्योपान्त्ये च। ३. ग२–त४.५–म२–शोभनधनौ; त१.२.३.७–म१.४.७.८–'सुधनौ' नास्ति।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः ᵛयजामसि हविर्भिर्यजामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च ᵛयुवोः युवयोः ᵛसख्यैः सखित्वैः । सख्युर्यः । ᵛक्राणाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्ये चतुर्थी । यजमानार्थं ᵛरक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् ᵛअभि ᵛष्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्॰' (पा. सू. ८. ३. ८७) इत्यस्तेः सकारस्य षत्वम् ॥

अधा चिन्नु यद्दिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।
दद्वाँ वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्वारन्नकिरस्य मघानि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।
दद्वान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥३॥

हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवाभ्यां युवयोरर्थे ᵛयत् यदा ᵛदिधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिष शब्दे' । वां युवां स्तुमहे । ᵛअधा ᵛचित् अनन्तरमेव ᵛनु क्षिप्रं ᵛप्रियम् अभीष्टं ᵛरेक्णः । धननामैतत् । धनम् ᵛअभि ᵛपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्नुवन्तो भवामः । ᵛदद्वान् ददिवान् । ददातेर्लिटः क्वसुः । 'छन्दस्युभयथा' इति वसोः सार्वधातुकत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । वाशब्दश्चार्थे । हवींषि दत्तवांश्च ᵛयत् यो यजमानः ᵛरेक्णः धनं ᵛपुष्यति वर्धयति ᵛअस्य दत्तवतो यजमानस्य ᵛमघानि धनानि ᵛनकिः ᵛसम् ᵛआरन् नैवापगच्छन्ति । किंतु तमेव सर्वदा भजन्ते । समित्येतत् अपेत्येतस्यार्थे । ᵛउ इति पूरणः । अर्तेश्छान्दसे लुङि 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४.१६)॥

असावन्यो असुर सूयत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।
मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । सूयत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।
मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकऽध्रुक् ॥ ४ ॥

हे ᵛअसुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणाः । तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र ᵛद्यौः द्युलोको देवनशीलादितिर्वा ᵛअन्यः । 'सुपां सुलुक्॰' इति द्वितीयायाः स्वादेशः । वरुणापेक्षया अन्यम् ᵛअसौ अमुं नभसि दृश्यमानं त्वां ᵛसूयत असूत ॥ 'षूङ् प्राणिप्रसवे' । छान्दसोऽडभावः ॥ हे ᵛवरुण ᵛत्वं च ᵛविश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां ᵛराजा ᵛअसि ईश्वरो भवसि। तादृशयोर्युवयोः ᵛरथस्य ᵛमूर्धा शिरः ᵛचाकन् अस्मद्यज्ञं कामयते। यद्वा। रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धेव प्रधानः सोमश्चाकन् युवां कामयते ॥ 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु'। अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसो लङ्॥ यत एवमतः कारणात् ᵛअन्तकध्रुक् अन्तकस्य हननशीलस्य राक्षसादेर्यमस्यैव वा द्रोग्धा। 'द्रुह जिघांसायाम्'। 'सत्सूद्विष॰' इत्यादिना क्विप्। 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति घत्वम्। भष्भावः। ईदृशः स यज्ञः ᵛएतावता ᵛएनसा इयत्परिमाणेनापि पापलेशेनापि ᵛन युज्यते ॥

अस्मिन्त्स्वे३तच्छकपूत एनो हिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान् ।
अवोर्वा यद्धात्तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्ववी ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शर्कऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः ᵛअस्मिन् ᵛशकपूते स्थितम् ᵛएतत् ᵛएनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा ᵛमित्रे देवे ᵛहिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति ᵛनिगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान् ᵛवीरान् शत्रोः पुत्रादीन् ᵛसु[1] सुष्ठु ᵛहन्ति हिनस्ति। अस्मिन्नृषौ समवेतं[2] यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः। निगतान्। निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा। ' गतिरनन्तरः[2] ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। कदेत्यत आह। ᵛअवोः हविर्भिस्तर्पयितुः। अवतेरौणादिक उप्रत्ययः। तस्य यजमानस्य ᵛयज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु ᵛतनूषु शरीरेषु ᵛअर्वा अभिगन्ता मित्रो वरुणो वा ᵛयत् यदा[3] ᵛअवः रक्षणं ᵛधात् दधाति निदधाति स्थापयति। यद्वा। यदा[4] अर्वा अभिगन्ता स ऋषिः अवितुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो हविर्लक्षणमन्नं धात् धारयति। तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पयसा पुपूतनि ।
अव प्रिया दिदिष्टन सूरो निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पयसा । पुपूतनि ।
अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः । निनिक्त । रश्मिऽभिः ॥ ६ ॥

हे ᵛविचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ ᵛयुवोर्हि युवयोः खलु ᵛमाता जननी ᵛअदितिः अदीना अखण्डनीया वा भवति। सैव भूमिः। ' इयं वा अदितिः' (तै. सं. २.२.६.१) इति श्रुतेः। ᵛद्यौर्न यथा द्युलोकः ᵛपयसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेषा[5] सा ᵛभूमिः पयसा आत्मीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन ᵛपुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः॥ पूतशब्दादाचारे क्विबन्तादौणादिकः कनिप्रत्ययः[6]। छान्दसं द्विर्वचनम्। तौ युवामतिदिश्य यूयं ᵛप्रिया प्रियाणि धनानि ᵛअव ᵛदिदिष्टन अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त॥ ' दिश अतिसर्जने '। अस्माल्लोटि छान्दसः शपः श्लुः। ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः॥ अपि च ᵛसूरः सूर्यस्य ᵛरश्मिभिः किरणैः ᵛनिनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा। ' णिजिर् शौचपोषणयोः'। जौहोत्यादिकः। ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' इति ' निजां त्रयाणां° ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।
ता नः कणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अप्नऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धूःऽसदम् । वनऽसदम् ।
ताः । नः । कणुकऽयन्तीः । नृऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛयुवं ᵛहि युवां खलु ᵛअप्नराजौ अप्नसा कर्मणा, प्रवर्षणप्रकाशनादिना राजमानौ दीप्यमानौ सन्तौ ᵛअसीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे॥ अप्न इति कर्मनाम। ' आपः

१. त-भ-' सु ' नास्ति। २. त१.२.३.६.७.८-म१.४,७.८-' समवेतं...गतिरनंतरः ' नास्ति। ३. त-म-यद्वा। ४. त-भ-' यदा ' नास्ति। ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-एवमेव। ६. ग-त४.५-भ२.७-कनिन्प्रत्ययः।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्याप्नोतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च। तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सत्सूद्विष॰' इत्यादिना क्विप्। 'पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यप्नसः सकारलोपः॥ तौ मित्रावरुणौ कणूकयन्तीः। कणतिः शब्दार्थः। कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः ताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभिभवितुम्। न संप्रत्यर्थे। संप्रति रथं तिष्ठत् अभितिष्ठताम्। तिष्ठतेर्लेट्यडागमः। 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः। प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम्। कीदृशं रथम्। धूर्षदं धुर्ययोरश्वयोर्वहनदेशे सीदन्तं वनर्षदं[1] वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम्[1]। यद्वा। वनमित्युदकनाम। समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति। वने समुद्रोदके निषीदन्तम्। उभयत्रापि पूर्ववत् क्विप्। वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिको रेफोपजनः। हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधः मम पिता अंहसः पापात् तत्रे ररक्षे रक्षितो बभूव। 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट्। यद्वा उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः। नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि। सुमेधः अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः अंहसः पापात् तत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत। 'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा॥ ॥२०॥

'प्रो षु' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम्। आद्यस्तृचः शाक्करः। षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी। द्वितीयस्तृचो महापाङ्क्तः। षळष्टका महापङ्क्तिः। सप्तमी त्रिष्टुप्। तथा चानुक्रान्तं—'प्रो षु सुदाः पैजवनः शाक्करमहापाङ्क्तावाद्यौ तृचावन्त्या[2] त्रिष्टुप्[2]' इति। षोळशिशस्त्र आद्यस्तृचः शंसनीयः। सूत्रितं च—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति। महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः[3]' (ऐ. आ. ५. १. १) इति॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत।
अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु॥ १॥

प्रो इति। सु। अस्मै। पुरःऽरथम्। इन्द्राय। शूषम्। अर्चत।
अभीके। चित्। ऊँ इति। लोकऽकृत्। सम्ऽगे। समत्ऽसु। वृत्रऽहा।
अस्माकम्। बोधि। चोदिता। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥१॥

अस्मै इन्द्राय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः। 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वाद्गतिसमासः। रथस्याग्रतो वर्तमानं शूषं बलं सु प्रो अर्चत। हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत। प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति। 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम्। इन्द्रो विशेष्यते। समत्सु। समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः। औणादिकोऽधिकरणे क्विप्। 'समानस्य च्छन्दसि॰' इति सभावः। समत्सु संग्रामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले। 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेर्डः। अभीके चित् अभ्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थायामपि लोककृत् स्थितिकृन्न पलायिता[4] स्थित्वा च वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता धनानां प्रेरिता सन् बोधि। अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम्।

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.७.८-'वनर्षदं...निषीदन्तं' नास्ति। २.अनु.-तृचौ त्रिष्टुबन्त्या। ३. त१.२.३.७-भ१.२.८-'मित्यनुरूपः। ४. ग१-त४.५-भ७.८-पालयिता।

बुधेश्छान्दसे लुङि 'दीपजनबुध°' इत्यादिना कर्तरि च्लेश्चिणादेशः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। अपि च $^{\text{v}}$अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् $^{\text{v}}$अधि[1] $^{\text{v}}$धन्वसु धनुःष्वधिरोपिता $^{\text{v}}$ज्याकाः कुत्सिता ज्या $^{\text{v}}$नभन्तां हिंस्यन्तां नश्यन्तु। ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४)। 'नभ तुभ हिंसायाम्'। क्रैयादिकः। व्यत्ययेन शप्॥

त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम्।
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु॥२॥

त्वम्। सिन्धून्। अव। असृजः। अधराचः। अहन्। अहिम्।
अशत्रुः। इन्द्र। जज्ञिषे। विश्वम्। पुष्यसि। वार्यम्। तम्। त्वा। परि। स्वजामहे।
नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥२॥

हे $^{\text{v}}$इन्द्र $^{\text{v}}$त्वं $^{\text{v}}$सिन्धून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् $^{\text{v}}$अधराचः अधरमधोमुखमञ्चतो गन्तॄन् $^{\text{v}}$अवासृजः मेघान्निरगमयः। यतस्त्वम् $^{\text{v}}$अहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् $^{\text{v}}$अहन् हतवानसि। यद्वा। अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृत्रमसुरमहन् हतवानसि। अतो हे $^{\text{v}}$इन्द्र त्वम् $^{\text{v}}$अशत्रुः शत्रुरहितः $^{\text{v}}$जज्ञिषे जायसे। न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। जनेर्लिटि 'गमहन°' इत्यादिनोपधालोपः। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम्। तथा $^{\text{v}}$विश्वं सर्वं $^{\text{v}}$वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं $^{\text{v}}$पुष्यसि वर्धयसि। 'वृङ् संभक्तौ'। ऋहलोर्ण्यत्। 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम्। $^{\text{v}}$तं तादृशं $^{\text{v}}$त्वा त्वां $^{\text{v}}$परि $^{\text{v}}$ष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः। वशीकुर्म इत्यर्थः। 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे'। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः। गतमन्यत्॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः।
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु॥३॥

वि। सु। विश्वाः। अरातयः। अर्यः। नशन्त। नः। धियः।
अस्ता। असि। शत्रवे। वधम्। यः। नः। इन्द्र। जिघांसति। या। ते। रातिः। ददिः। वसु।
नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥३॥

$^{\text{v}}$विश्वाः सर्वाः $^{\text{v}}$अरातयः अदात्र्यः $^{\text{v}}$अर्यः अभिगन्त्र्यः $^{\text{v}}$नः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः $^{\text{v}}$सु[2] सुष्ठु $^{\text{v}}$वि $^{\text{v}}$नशन्त विनश्यन्तु। हे इन्द्र त्वदर्थं $^{\text{v}}$धियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम्। हे $^{\text{v}}$इन्द्र $^{\text{v}}$यः $^{\text{v}}$नः अस्मान् $^{\text{v}}$जिघांसति हन्तुमिच्छति। हन्तेः सनि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। तस्मै $^{\text{v}}$शत्रवे $^{\text{v}}$वधं हननसाधनमायुधम् $^{\text{v}}$अस्तासि क्षेप्ता भवसि। 'असु क्षेपणे'। ताच्छीलिकस्तृन्। $^{\text{v}}$ते तव $^{\text{v}}$या $^{\text{v}}$रातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः। 'रा दाने'। करणे क्तिन्।

१. त-म-'अधि' नास्ति। २. त-म-'सु' नास्ति।

'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति क्तिन उदात्तत्वम्। सा रातिः ᵛवसु धनं ᵛददिः अस्मभ्यं दाता भवतु। 'आदृगमहन°' इति ददातेः किप्रत्ययः। 'न लोकाव्यय°' इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः। सिद्धमन्यत्॥

यो न॑ इन्द्राभितो जनो॑ वृकायुरादिदे॑शति ।
अधस्पदं तमीं॑ कृधि विबाधो अ॑सि सासहिर्नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु ॥४॥

यः। नः। इन्द्र। अभितः। जनः। वृकऽयुः। आऽदिदेशति।
अधःऽपदम्। तम्। ईम्। कृधि। विऽबाधः। असि। ससहिः।
नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥ ४॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयः ᵛजनः ᵛवृकायुः। वृको हिंसकोऽरण्यश्वा स्तेनो वा। स इवाचरन् ᵛनः अस्मान् ᵛअभितः सर्वतः ᵛआदिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति। दिशतेर्लेट्यडागमः। छान्दसः शपः श्लुः। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। ᵛतमीं तमिमं जनम् ᵛअधस्पदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं ᵛकृधि कुरु। करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः' इति हेर्धिः। यतस्त्वं ᵛविबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां ᵛसासहिः ᵛअभिभविता च ᵛअसि[1]। सिद्धः शेषः॥

यो न॑ इन्द्राभिदास॑ति सना॑भिर्यश्च निष्ट्यः॑ ।
अव तस्य बलं॑ तिर महीव द्यौरध त्मना नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु ॥५॥

यः। नः। इन्द्र। अभिऽदासति। सऽनाभिः। यः। च। निष्ट्यः।
अव। तस्य। बलम्। तिर। महीऽइव। द्यौः। अध। त्मना।
नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥ ५॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयः[2] ᵛसनाभिः समानजन्मा शत्रुः ᵛनः अस्मान् ᵛअभिदासति उपक्षयति ᵛयश्च ᵛनिष्ट्यः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्त्यप् (पा. सू. ४. २. १०४)। 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम्॥ ᵛअध अनन्तरमेव ᵛमहीव ᵛद्यौः महती द्यौरिव विस्तृतं ᵛतस्य शत्रोः ᵛबलं ᵛत्मना आत्मना। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। स्वयमेव ᵛअव[3] ᵛतिर जहि[3]। अवतिरतिर्वधकर्मा। गतमन्यत्॥

वयमिन्द्र त्वायवः॑ सखित्वमा र॑भामहे ।
ऋतस्य॑ नः पथा नयाति विश्वा॑नि दुरिता नभ॑न्तामन्यकेषां॑ ज्याका अधि धन्व॑सु॥६॥

वयम्। इन्द्र। त्वाऽयवः। सखिऽत्वम्। आ। रभामहे॥ ऋतस्य। नः। पथा। नय।
अति। विश्वानि। दुःऽइता। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥ ६॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वायवः त्वामात्मन इच्छन्तः ᵛवयं ᵛसखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् ᵛआ ᵛरभामहे उपक्रमामहे। ᵛऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ᵛपथा मार्गेण। भस्य टेर्लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया

---

१. ग–असि भवसि। २. त-भ–'यः' नास्ति। ३. त-भ–अवति रक्षति।

उदात्तत्वम्। ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च ᵛनः अस्मान् ᵛअति ᵛनय अतिपारय। गतमन्यत्॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे।
अच्छिद्रोध्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पयसा मही गौः॥ ७॥

अस्मभ्यम्। सु। त्वम्। इन्द्र। ताम्। शिक्ष। या। दोहते। प्रति। वरम्। जरित्रे।
अच्छिद्रऽऊध्नी। पीपयत्। यथा। नः। सहस्रऽधारा। पयसा। मही। गौः॥ ७॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛतां गाम् ᵛअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ᵛसु ᵛशिक्ष प्रदेहि। शिक्षतिर्दानकर्मा। ᵛया गौः ᵛजरित्रे स्तोत्रे ᵛवरं वरणीयं पयः ᵛप्रति ᵛदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे॥ दुहेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वरः शिष्यते। वरम्। 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति कर्मण्यप्॥ सा प्रत्ता ᵛगौः ᵛअच्छिद्रोध्नी निबिडोधस्का अत एव ᵛसहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता ᵛमही महती सती ᵛयथा ᵛनः अस्मान् ᵛपयसा क्षीरेण ᵛपीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः॥ 'ओप्यायी वृद्धौ'। ण्यन्ताच्छान्दसो लुङ्। व्यत्ययेन धातोः पीभावः। अडभावश्छान्दसः॥ ॥२१॥

'उभे यत्' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम्। 'पूर्वेण[1]' इत्यर्धर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। सप्तमी पङ्क्तिः। शिष्टाः षळष्टका महापङ्क्तयः। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'उभे यन्मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्त्या तामध्यर्धां गोधापश्यत्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'उभे यदिन्द्र रोदसी अव यत्त्वं शतक्रतो' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति॥

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाइव।
महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥ १॥

उभे इति। यत्। इन्द्र। रोदसी इति। आऽपप्राथ। उषाःऽइव।
महान्तम्। त्वा। महीनाम्। सम्ऽराजम्। चर्षणीनाम्।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत्॥ १॥

हे ᵛइन्द्र ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛयत् यस्त्वम् ᵛआपप्राथ तेजसाप्रासि आपूरयसि। 'प्रा पूरणे'। आदादिकः। छान्दसो लिट्। ᵛउषाइव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत्। तं ᵛमहीनां महतां देवानामपि ᵛमहान्तम् अधिकं ᵛचर्षणीनां मनुष्याणामपि ᵛसम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं ᵛत्वा त्वां ᵛदेवी देवनशीला ᵛजनित्री साधु जनयित्री अदितिः ᵛअजीजनत् अजनयत्। जनेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपमेतत्। यस्मादेषा ᵛजनित्री ईदृशं पुत्रम् ᵛअजीजनत् अतः कारणात् सा[2] ᵛभद्रा कल्याणी प्रशस्ता जाता। जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि तृन्। 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो[3] निपात्यते। 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्॥

---

१. ग-म१.७-ऋतस्य; त-स२.४.८-ऋतस्य न। २. भ७-असौ। ३. त-भ-णिनिलोपो।

अव॑ स्म दु॒र्हणा॒य॒तो मर्त॑स्य तनु॒हि स्थि॒रम् ।
अ॒ध॒स्प॒दं तमीं॑ कृधि॒ यो अ॒स्माँ आ॒दिदे॑शति
दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव॑ । स्म॒ । दुः॒ऽह॒ना॒यतः॑ । मर्त॑स्य । त॒नु॒हि॒ । स्थि॒रम् ।
अ॒धः॒ऽप॒दम् । तम् । ई॒म् । कृ॒धि॒ । यः । अ॒स्मान् । आ॒ऽदिदे॑शति ।
दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ २ ॥

vदुर्हणायतः दुःखप्रदं हननमाचरतः vमर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः vस्थिरं दृढं बलम् vअव vतनुहि । अवततं[1] नीचीनं कुरु । vस्म इति पूरकः । vतं शत्रुम् vईम् एनम् vअधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं vकृधि कुरु । vयः शत्रुः vअस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव॒ त्या बृ॑ह॒तीरिषो॑ वि॒श्वश्च॑न्द्रा अमित्रहन् ।
शची॑भिः शक्र धूनु॒हीन्द्र॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॑र्दे॒वी
जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव॑ । त्याः । बृ॒ह॒तीः । इषः॑ । वि॒श्वऽच॑न्द्राः । अ॒मि॒त्र॒ऽह॒न् ।
शची॑भिः । श॒क्र॒ । धू॒नु॒हि॒ । इन्द्र॑ । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ ।
दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ३ ॥

हे vअमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हे vशक्र vइन्द्र vशचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः आत्मीयैः कर्मभिर्वा vत्याः ताः प्रसिद्धाः vबृहतीः महतीः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् । vविश्वश्चन्द्राः । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवंभूताः vइषः अन्नानि vविश्वाभिः सर्वाभिः vऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् vअव vधूनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं कम्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्य 'अव यत्त्वम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रं तु सूक्तादावुदाहृतम् ॥

अव॒ यत्त्वं श॑तक्रत॒विन्द्र॒ विश्वा॑नि धूनु॒षे ।
र॒यिं न सु॑न्व॒ते सचा॑ सह॒स्रिणी॑भिरू॒तिभि॑र्दे॒वी
जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव॑ । यत् । त्वम् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । इन्द्र॑ । विश्वा॑नि । धू॒नु॒षे ।
र॒यिम् । न । सु॒न्व॒ते । सचा॑ । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ ।
दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ४ ॥

---

१. त-भ-अवतं ।

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते। सुनोतेर्लटः शतृ। 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यण्। 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। ईदृशाय यजमानाय यत् यदा त्वं विश्वानि व्याप्तान्यन्नानि धनानि वा अव धूनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः। तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सचा सह प्रदेहि। गतमन्यत् ॥

अव॒ स्वेदा॑इवा॒भितो॒ विष्व॑क्पतन्तु दि॒द्यव॑: ।
दू॒र्वाया॑इव॒ तन्त॑वो॒ व्य१॒॑स्मदे॑तु दु॒र्मति॒र्दे॑वी जनि॒त्र्य॑जीजनद्भ॒द्रा जनि॒त्र्य॑जीजनत् ॥५॥

अव॑ । स्वेदा॑:ऽइव । अ॒भित॑: । विष्व॑क् । प॒त॒न्तु॒ । दि॒द्यव॑: ।
दू॒र्वाया॑:ऽइव । तन्त॑व: । वि । अ॒स्मत् । ए॒तु॒ । दु॒:ऽम॒ति: ।
दे॒वी । ज॒नि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । ज॒नि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ५ ॥

स्वेदाइव गात्रात्[1] स्वेदबिन्दव इव अभितः सर्वतः दिद्यवः द्योतमानान्यायुधानीन्द्रस्य दीप्तयो वा विष्वक् नानामुखाः अव पतन्तु निपतन्तु। दूर्वायाइव तन्तवः। यथा दूर्वाकाण्डा बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता दृश्यन्ते। दुर्मतिः दुष्टाभिसंधिः शत्रुः अस्मत् अस्मत्तः वि एतु वियुत्य गच्छतु। गतमन्यत् ॥

दी॒र्घं ह्य॑ङ्कु॒शं य॑था॒ शक्तिं॒ बिभ॑र्षि मन्तुमः ।
पूर्वे॑ण मघवन्प॒दाजो व॒यां यथा॑ य॒मो दे॒वी जनि॒त्र्य॑जीजनद्भ॒द्रा जनि॒त्र्य॑जीजनत् ॥६॥

दी॒र्घम् । हि । अ॒ङ्कु॒शम् । य॒था । शक्ति॑म् । बिभ॑र्षि । म॒न्तु॒ऽम॒: ।
पूर्वे॑ण । म॒घ॒ऽव॒न् । प॒दा । अ॒ज: । व॒याम् । यथा॑ । य॒म: ।
दे॒वी । ज॒नि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । ज॒नि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ६ ॥

दीर्घम् आयतम् अङ्कुशं सृणिं यथा बिभर्षि एवमायतां शक्तिं हे मन्तुमः[2]। मन्तुर्ज्ञानम्। तद्वन्। 'मतुवसो रुः' इति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम्। ईदृशेन्द्र बिभर्षि धारयसि। 'डुभृञ् धारण-पोषणयोः'। जौहोत्यादिकः। श्लौ 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम्। हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेन अजः छागः वयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्याकृष्य यमः शत्रून् नियच्छसि। यमेर्लेट्यडागमः। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। गतमन्यत् ॥

नकि॑र्देवा मिनीमसि॒ नकि॒रा यो॑पयामसि मन्त्रश्रु॒त्यं॑ चरामसि ।
प॒क्षेभि॑रपिक॒क्षेभि॒रत्रा॒भि सं र॑भामहे ॥ ७ ॥

नकि॑: । दे॒वा॒: । मि॒नी॒म॒सि॒ । नकि॑: । आ । यो॒प॒या॒म॒सि॒ । म॒न्त्र॒ऽश्रु॒त्य॑म् । च॒रा॒म॒सि॒ ।
प॒क्षेभि॑: । अ॒पि॒ऽक॒क्षेभि॑: । अत्र॑ । अ॒भि । सम् । र॒भा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः युष्मद्विषये नकिः मिनीमसि न किमपि हिंस्मः। 'मीङ् हिंसायाम्'। क्रैयादिकः। 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः। इदन्तो मसिः। आकारः समुच्चये। नकिः[3] न किंच[3]

---

१. ग—वक्त्रात्। २. त२.३.७-म१.२.४.८—'मंतुमः' नास्ति। ३. त१.२.३.७-म१.४.८—नकिराव; म२.७—नकिरा।

vयोपयामसि योपयामः। अननुष्ठानेन विमोहयामः। 'युप विमोहने'। किं तर्हि। vमन्त्रश्रुत्यं मन्त्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत् vचरामसि आचरामः। अनुतिष्ठामः। अपि च vपक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशस्त्रैः vअपिकक्षेभिः। अपिकक्षो नाम बाह्वोर्मध्यभागः। यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः vअत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान् vसं vरभामहे सम्यगवलम्बामहे ॥ ॥ २२ ॥

'यस्मिन्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षमानुष्टुभं यमदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं—'यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु[1]' इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन्। वृक्षे। सुऽपलाशे। देवैः। सम्ऽपिबते। यमः।
अत्र। नः। विश्पतिः। पिता। पुराणान्। अनु। वेनति ॥ १ ॥

vवृक्षे। लुप्तोपममेतत्। वृक्षवत् vसुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते। यद्वा। शोभनपर्णोपेते वृक्षे। तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे vयस्मिन् स्थाने vदेवैः परिजनभूतैः vयमः नियन्ता वैवस्वतः vसंपिबते सह भुङ्क्ते[2]। पिबतीत्यर्थः। vविश्पतिः विशां प्रजानामधिपतिः vपिता vनः। व्यत्ययेन बहुवचनम्। मम नचिकेतसो[2] जनको वाजश्रवसः vअत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने vपुराणान् पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितॄन् vअनु तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति vवेनति मां कामयते। नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम। अयमर्थ इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते। यद्वा। कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदृषिः। यच्छतीति यम आदित्यः। तमनेन सूक्तेन तुष्टाव। सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः[3]। दीव्यन्तीति देवा रश्मयः। तैः संपिबते संगच्छते। उपसर्गवशात् पिबतिरत्र[4] गत्यर्थः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विश्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता[4] प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् स्तोतॄन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते। यद्वा। अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते॥

पुराणाँ अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया।
असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान्। अनुऽवेनन्तम्। चरन्तम्। पापया। अमुया।
असूयन्। अभि। अचाकशम्। तस्मै। अस्पृहयम्। पुनरिति ॥ २ ॥

vपुराणान् पुरातनान् पितॄन् vअनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानम् vअमुया अनया vपापया निकृष्टया बुद्ध्या सह vचरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम् vअसूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम् vअभ्यचाकशम्। अयं पश्यतिकर्मा। अभ्य-

१. अनु.-हि। २. त१.२.३.६.७.८-म-'भुङ्क्ते...नचिकेतसः' नास्ति। ३. त-भ-'देवैः' नास्ति। ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-'पिबतिरत्र ...... पालयिता' नास्ति।

पश्यम्। 'असुज् मानस उपतापे'। कण्ड्वादिः। ᵛपुनः पश्चात् ᵛतस्मा ᵛअस्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्तुमैच्छम्। 'स्पृह ईप्सायाम्'। चुरादिरदन्तः। 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी। यद्वा। पुराणान् चिरंतनान् स्तोतॄन् पूर्वपुरुषान् पितॄन् वा अनुवेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयन्। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्यचाकशम्। अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यम्। इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन्[1] तस्मा अस्पृहयम्। तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छम्[2]॥

यं कु॑मार॒ नवं॒ रथ॑मच॒क्रं मन॒साकृ॑णोः।
एके॑षं वि॒श्वत॑ः प्राञ्च॒मप॑श्य॒न्नधि॑ तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम्। कु॒मा॒र॒। नव॑म्। रथ॑म्। अ॒च॒क्रम्। मन॑सा। अकृ॑णोः।
एक॑ऽईषम्। वि॒श्वत॑ः। प्राञ्च॑म्। अप॑श्यन्। अधि॑। ति॒ष्ठ॒सि॒ ॥ ३ ॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति[3]। हे ᵛकुमार ᵛनवम् अभिनवमितः पूर्वमदृष्टम्। अभिनवत्वमेव व्यनक्ति। ᵛअचक्रं चक्ररहितं तम्[4] ᵛएकेषम्[4] एकेषा यस्य तादृशं तथापि ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛप्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं ᵛयं ᵛरथं ᵛमनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा[5] च ᵛअपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्[6] ᵛअधि ᵛतिष्ठसि रथमारोहसि। यद्वा। स्तोतारं कुमाराख्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति। हे कुमार ऋषे चक्ररहितम् एकेषम्। एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य। ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः। संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते[7]। सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म[8] क्रियते। तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम्। तं शरीरात्मकं[8] रथमपश्यन्नजानन्। 'लक्षणहेत्वोः'[9] (पा. सू. ३.२.१२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः। मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि। भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि॥

यं कु॑मार॒ प्राव॑र्तयो॒ रथं॒ विप्रे॑भ्य॒स्परि॑।
तं सामानु॒ प्राव॑र्तत॒ सम॒ितो ना॒व्याहि॑तम् ॥ ४ ॥

यम्। कु॒मा॒र॒। प्र। अ॒व॒र्तयः॒। रथ॑म्। विप्रे॑भ्यः। परि॑।
तम्। साम॑। अनु॑। प्र। अ॒व॒र्त॒त॒। सम्। इ॒तः। ना॒वि। आऽहि॑तम् ॥ ४ ॥

हे ᵛकुमार नचिकेतः ᵛयं पूर्वोक्तमधिष्ठितं ᵛरथं ᵛप्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः ᵛविप्रेभ्यः मेधाविभ्यः ᵛपरि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्टात्। अन्तरिक्ष इत्यर्थः। 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। ᵛतं रथं ᵛसाम पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम् ᵛअनु ᵛप्रावर्तत। ᵛइतः अस्माल्लोकादन्वगच्छत्। कथंभूतम्। ᵛनावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ ᵛसम् ᵛआहितं सम्यग्धृतम्। यद्वा।

---

१. त४.५–जानन्नहं। २. ग-त२.३.६.७.८-भ–आप्तुमैच्छं। ३. त४.५–प्रचोदयति। ४. त-भ–'तमेकेषं' नास्ति। ५. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८–कृत्वा वा। ६. त-भ–कर्तव्यविभाग°। ७. त-भ–जन्यते। ८. त-भ–'कर्म ... ... शरीरात्मकं' नास्ति।

हे कुमार ऋषे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम। उपलक्षणमेतत्। ऋक्सामादिमाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयित्र्यां वाचि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्माल्लोकात्[1] प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत्। इत्थमात्मस्वरूपापरिज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन[2] कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम्। अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं[3] न संभवतीत्यभिप्रायः॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत्।
कः स्वित्तदद्य नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत्॥ ५॥

कः। कुमारम्। अजनयत्। रथम्। कः। निः। अवर्तयत्।
कः। स्वित्। तत्। अद्य। नः। ब्रूयात्। अनुऽदेयी। यथा। अभवत्॥ ५॥

vकः पुरुषः इमं vकुमारमजनयत्। अधिक्षेपे किंशब्दः। ईदृशं[4] बालं यमसमीपं प्रहिण्वन् कथं पिता समीचीनः स्यात्। तत्तावदास्ताम्। vकः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय तं vरथं vनिरवर्तयत् निर्वर्तितवान्[5]। सोऽपि मूर्ख इत्यर्थः। vयथा येन प्रकारेणायं कुमारः vअनुदेयी अनुदातव्यः vअभवत् भवति vतत् तदनुगुणं वचनमुपायकथनम् vअद्य अस्मिन् काले vनः अस्माकं vकः vस्वित् को नाम vब्रूयात् अभिदध्यात्। प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गमनोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः। अथवा। कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सार्वात्म्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति। कुमारं मां कः पिताजनयत्। न कोऽपि। 'अजो नित्यः शाश्वतः' (क. उ. २.१८) इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि। कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तयति। मद्व्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च। अद्य अस्मिन् काले सार्वात्म्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्वित् को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण अनुदेयी अनुदातव्या मद्व्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति। स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत।
पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम्॥ ६॥

यथा। अभवत्। अनुऽदेयी। ततः। अग्रम्। अजायत।
पुरस्तात्। बुध्नः। आऽततः। पश्चात्। निःऽअयनम्। कृतम्॥ ६॥

vअनुदेयी अनुदातव्यः vयथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारो यमेन दत्तः vअभवत् भवति तथा vततः तस्माद्राजश्रवसात् पितुः vअग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं 'तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच' (तै. ब्रा. ३.११.८.२) इत्यादिकं ब्राह्मणान्तरोक्तम् vअजायत प्रादुरभवत्। पितोपदिष्टवानित्यर्थः। vपुरस्तात् ततः पूर्वं vबुध्नः उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् vआततः अतिविस्तृतमासीत्। अतः तदशक्यपरिहारमिति vपश्चात् क्रोधं परित्यज्य vनिरयणं तस्माद्यमान्निर्गमनोपायं vकृतं पित्राचरितम्। यद्वा। अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं

१. ग-त-भ-अस्मिन् लोके। २. त-भ-च तेन। ३. ग त१.२.३.५.६.७.८-भ-तस्योक्तं; त४-तदस्योक्तं। ४. त-भ-कीदृशं। ५. त-भ-निवर्तितवान्।

ततस्तस्मान्माया विशिष्टादात्मनोऽग्रे स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत। पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः। आ समन्तात् ततं विस्तृतमासीत्। पश्चात्तमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्गतानां कार्याणां तस्मात् कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपालम्भनं[1] कृतम्। ब्रह्मणा निर्मितम्। तथा मृद्विकारो घटादिर्मृदोऽन्यो न भवति। आदित्यानुग्रहात् ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदन्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य[2] पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते।
इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीर्भिः परिष्कृतः॥ ७॥

इदम्। यमस्य। सदनम्। देवऽमानम्। यत्। उच्यते।
इयम्। अस्य। धम्यते। नाळीः। अयम्। गीःऽभिः। परिऽकृतः॥ ७॥

इदं यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सदनं स्थानम्। छान्दसः सांहितिको दीर्घः। यत् सदनं देवमानं देवैर्निर्मितमिति उच्यते सर्वत्र अभिधीयते। यद्वा। देवानां रश्मीनां निर्माणसाधनमिति गीयते। अस्य यमस्य प्रीणनाय इयं नाळीः वाद्यविशेषो[3] वेणुः धम्यते वाद्यते। यद्वा। नाळीति वाङ्नाम। इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते। एवं सति अयं यमः गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः अलंकृतोऽभूत्। 'संपर्युपेभ्यः°' इति सुडागमः। 'परिनिविभ्यः°' इति षत्वम्। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ ॥ २३॥

'केशी' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमग्निसूर्यवायुदेवताकम्[4]। वातरशनपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्यृचं क्रमेणर्षयः। तथा चानुक्रान्तं—'केशी मुनयो वातरशना जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकः करिक्रत एतश ऋष्यशृङ्गश्चैकर्चाः कैशिनम्' इति। गतो विनियोगः॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते॥ १॥

केशी। अग्निम्। केशी। विषम्। केशी। बिभर्ति। रोदसी इति।
केशी। विश्वम्। स्वः। दृशे। केशी। इदम्। ज्योतिः। उच्यते॥ १॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः। तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च। एते त्रयः स्तूयन्ते। केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः अग्निं बिभर्ति। हविर्भिः पोषयति धारयति वा। कालविशेषे ह्यग्नेः पोषणाय होमः। स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते। तथा विषम्। उदकनामैतत्। उदकं रश्मिभिर्घर्मसमय आहृतमयमेव केशी बिभर्ति विसृष्टुम्। तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपि अयमेव बिभर्ति। अपि च विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगत् दृशे दर्शनाय अयमेव केशी करोति। प्रकाशयतीत्यर्थः। इत्थंमहानुभावः केशी को नामेत्यत आह। इदं दृश्यमानं मण्डलस्थं यत् ज्योतिः इदम् एव केशी इति उच्यते। नान्य इत्यर्थः॥

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत॥ २॥

१. त-भ—रूपलंभनं। २. ग—मद्व्यतिरिक्तस्य। ३. त-भ—विद्याविशेषो। ४. त४.५—सूक्तमनुष्टुभमग्नि°।

मुनयः । वातऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मला ।
वातस्य । अनु । ध्राजिम् । यन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

वातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति । 'वस आच्छादने'। आदादिकः । ईडशास्ते यत् यदा देवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः सन्तः अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तदा ते वातस्य वायोः ध्राजिं गतिम् अनु यन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनेयेन वातॉ आ तस्थिमा वयम् ।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्ऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् ।
शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन[1] उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । वयं वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानान् आ तस्थिम आस्थितवन्तः । हे मर्तासः मनुष्याः अस्माकं शरीरेत् शरीराण्येव यूयं केवलम् अभि पश्यथ । नास्मान्[2] । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।
मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवऽचाकशत् ।
मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

मुनिः अस्यर्चो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् अन्तरिक्षेण आकाशेन पतति गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातानि अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा देवस्यदेवस्य । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अत एव सौकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्वो वायोः सखाथो देवेषितो मुनिः ।
उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

---

१. त-भ-लौकिकस्य सर्व° । २. त-भ-मु-नोस्मान् ।

वातस्य वायोर्गतिरिव अश्वः व्याप्तः। यद्वा। वायोः अशिता भोक्ता। वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः। अत एव वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपि च देवेषितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा इषितः प्राप्तः[1]। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ईदृशो मुनिः करिक्रतास्य ऋषिरुक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् उभौ समुद्रौ उदधी आ क्षेति अभिगच्छति। 'क्षि निवासगत्योः'। छान्दसो विकरणस्य लुक्। कौ तौ समुद्रौ। यश्च पूर्वः समुद्रः। उतशब्दश्चार्थे। यश्च अपरः समुद्रः॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन्।
केशी केतस्य विद्वान्त्सखा स्वादुर्मदिन्तमः॥ ६॥

अप्सरसाम्। गन्धर्वाणाम्। मृगाणाम्। चरणे। चरन्।
केशी। केतस्य। विद्वान्। सखा। स्वादुः। मदिन्ऽतमः॥ ६॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गन्धर्वाणां चरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा मृगाणां सिंहादीनां संचारस्थले पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन् केशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा केतस्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्यर्षेरेतशस्य सखा विद्वान् अविशेषात् सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता[2] रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव मदिन्तमः मादयितृतमो भवति। 'नाद्घस्य' इति नुडागमः॥

वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनंनमा।
केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह॥ ७॥

वायुः। अस्मै। उप। अमन्थत्। पिनष्टि। स्म। कुनंनमा।
केशी। विषस्य। पात्रेण। यत्। रुद्रेण। अपिबत्। सह॥ ७॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन। यद्वा। 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. सं. ५.४.३.१) इति श्रवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः। तेन सह वर्तमानो विषस्य। उदकनामैतत्। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यत् यदा[3] अपिबत् पिबति तदा अस्मै केशिने वायुः उपामन्थत्। भूगतं सर्वं रसमुपमथ्नाति। यद्वा। यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरुपमथ्नाति। मन्थनेन वैद्युताग्निनालोडयति। तथा कुनंनमा कुत्सितमपि भृशं नमयित्री स्वयं नमयितुमशक्या स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् पिनष्टि स्म। यथाधस्तात् स्रवति तथा चूर्णीकरोति। स्मेति प्रसिद्धौ। कुपूर्वान्नमयतेः पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक्। थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ ॥ २४॥

'उत देवाः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः। तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तर्षय एकर्चा वैश्वदेवम्' इति। गतो विनियोगः॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः। उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः॥ १॥

१. त४.५—व्याप्तः। २. ग—स्वदयिता। ३. त-म-मु—'यदा' नास्ति।

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत् । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।
चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

हे उत[1] अपि च हे देवाः अवहितम् उन्नयथ[1]। उत अपि च हे देवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत। हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चात् जीवयथ चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।
दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः ।
दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आ सिन्धोः आ समुद्रात्। मर्यादायामाकारः। यद्वा आ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः। 'वा गतिगन्धनयोः'। आदादिकः। तयोर्वातयोः अन्यः एको हे स्तोतः ते तव दक्षं बलम् आ वातु आगमयतु। अन्यः च त्वदीयं यद्रपः पापं तत् परा वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।
त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।
त्वम् । हि । विश्वऽभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईयसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आ वाहि आगमय। हे वात यद्रपः अस्मदीयं पापं तत् वि वाहि विगमय। अस्मत्तो विश्लेषय। त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः। विश्वानि भेषजानि यस्मिन्। 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। ईदृशश्च सन् ईयसे सततं गच्छसि ॥ 'ईङ् गतौ'। दैवादिकः। श्यनो नित्त्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।
दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिऽभिः । अथो इति । अरिष्टतातिऽभिः ।
दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

---

१. ग–उतापि च हे देवाः अवहितमधोनिहितं पुनश्चोन्नयथ दारिद्र्यपीडितमाढ्यं कुरुथ; त१.३.४.५.६.८–'उत ... ... उन्नयथ' नास्ति; त७–उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां पश्यतेति शेषः। हे देवाः मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उन्नयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ–उतापि च हे देवा अवहितं।

हे स्तोतः ᵛत्वा त्वां ᵛशंतातिभिः सुखकरैः ᵛअथो अपि च ᵛअरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च रक्षणैः ᵛआ ᵛअगमम् आगतवानस्मि। 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इत्युभयत्र तातिल्प्रत्ययः। 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। अपि च ᵛभद्रं कल्याणं ᵛते तव ᵛदक्षं बलम् ᵛआभार्षम् आहार्षं वायुसकाशादानैषम्। तथा ᵛते तव ᵛयक्ष्मं रोगं च[1] ᵛपरा ᵛसुवामि विनाशयामि॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः।
त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत्॥ ५॥

त्रायन्ताम्। इह। देवाः। त्रायताम्। मरुताम्। गणः।
त्रायन्ताम्। विश्वा। भूतानि। यथा। अयम्। अरपाः। असत्॥ ५॥

ᵛइह अस्मिन् देशे सर्वे ᵛदेवाः ᵛत्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम्। तथा ᵛमरुतां ᵛगणः संघः स ᵛत्रायताम्। ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च ᵛभूतानि भूतजातानि ᵛत्रायन्ताम् अस्मान् रक्षन्तु। ᵛयथायम् अस्मदीयः शरीरादिः ᵛअरपाः ᵛअसत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः। रप इति पापनाम। नञा बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अस्तेर्लेट्यडागमः। 'यावद्यथाभ्याम्' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः॥

आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः।
आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्॥ ६॥

आपः। इत्। वै। ऊँ इति। भेषजीः। आपः। अमीवऽचातनीः।
आपः। सर्वस्य। भेषजीः। ताः। ते। कृण्वन्तु। भेषजम्॥ ६॥

ᵛआप ᵛइद्वै आप एव खलु ᵛभेषजीः भेषजभूताः। स्नानपानादिना सुखहेतवः। यद्वा। ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति। 'केवलमामक॰' (पा. सू. ४. १. ३०) इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। यत एवमतः कारणात् ᵛआपः ᵛअमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्यो भवन्ति। चातयतिर्वधकर्मा। किंच ᵛआपः ᵛसर्वस्य प्राणिजातस्य ᵛभेषजीः भेषजभूता भवन्ति न कतिपयस्य। ᵛताः तथाविधा आपः ᵛते तव ᵛभेषजं ᵛकृण्वन्तु कुर्वन्तु॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी।
अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि॥ ७॥

हस्ताभ्याम्। दशऽशाखाभ्याम्। जिह्वा। वाचः। पुरःऽगवी।
अनामयित्नुऽभ्याम्। त्वा। ताभ्याम्। त्वा। उप। स्पृशामसि॥ ७॥

ᵛदशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेः ᵛहस्ताभ्यां सृज्यमाना ᵛजिह्वा रसना ᵛवाचः शब्दस्य ᵛपुरोगवी पुरतो गन्त्री जाता। यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

१. त१.२.३.६.७-भ१.४-चा।

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । अनामयित्नुभ्यां[1] सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां हस्ताभ्यां हे स्तोतः त्वा त्वाम् उप स्पृशामसि उपस्पृशामः । इदन्तो मसिः । त्वा इति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ ॥ २५ ॥

'तव त्ये' इति षडृचं दशमं सूक्तमुरुनाम्नः पुत्रस्याङ्गाख्यस्यार्षं जागतमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तव त्ये षळङ्ग औरवो जागतम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तव॒ त्य इ॑न्द्र स॒ख्येषु॒ वह्न॑य ऋ॒तं म॑न्वा॒ना व्य॑दर्दिरुर्व॒लम् ।
यत्रा॑ दश॒स्यन्नु॒षसो॑ रि॒णन्न॒पः कुत्सा॑य॒ मन्म॑न्न॒ह्य॑श्च दं॒सयः॑ ॥ १ ॥

तव॑ । त्ये । इ॒न्द्र॒ । स॒ख्ये॑षु । वह्न॑यः । ऋ॒तम् । म॒न्वा॒नाः । वि । अ॒द॒र्दि॒रुः॒ । व॒लम् ।
यत्र॑ । द॒श॒स्यन् । उ॒षसः॑ । रि॒णन् । अ॒पः । कुत्सा॑य । मन्म॑न् । अ॒ह्यः॑ । च॒ । दं॒सयः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव सख्येषु सखित्वेषु सत्सु त्ये ते प्रसिद्धाः वह्नयः वोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः वलं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् । 'दॄ विदारणे' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि 'सिजभ्यस्त°' इति झेर्जुः । 'जुसि च' इति गुणः । व्यत्ययेनेत्वम् । अपि च यत्र यस्मिन् काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उषसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्प्रायांस्तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे । 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वत्वम् । तदानीम् अह्यः अहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवा॑सृजः प्र॒स्वः॑ श्व॒ञ्चयो॑ गि॒रीनुदा॑ज उ॒स्रा अपि॑बो॒ मधु॑ प्रि॒यम् ।
अव॑र्धयो व॒निनो॑ अस्य॒ दंस॑सा शुशो॒च सूर्य॑ ऋ॒तजा॑तया गि॒रा ॥ २ ॥

अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । प्र॒ऽस्वः॑ । श्व॒ञ्चयः॑ । गि॒रीन् । उत् । आ॒जः॒ । उ॒स्राः । अपि॑बः । मधु॑ । प्रि॒यम् ।
अव॑र्धयः । व॒निनः॑ । अ॒स्य॒ । दंस॑सा । शु॒शो॒च॒ । सूर्यः॑ । ऋ॒तऽजा॑तया । गि॒रा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपः अवासृजः । आवरकान्मेघादधः पातितवानसि । तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् श्वञ्चयः अगमयः । अभैत्सीरित्यर्थः । 'श्वचि गतौ' । अस्माण्ण्यन्ताल्लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । 'समानवाक्ये[2] निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः[2] । तथा वलासुरेण बिले निहिता उस्राः गाः पर्वतभेदनानन्तरम् उदाजः उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियम् अनुकूलं मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि । यद्वा । श्रयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिबः पिबसि । तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । तद्युक्तान् समुद्रान् । अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । ऋतजातया । ऋतं यज्ञम् । तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य अस्य इन्द्रस्य दंससा कर्मणा

---

१. भ२–अनामयित्नुभ्यां अनामयहेतुभ्यां । २. त१.२.३.६.७.८–भ१.४.७.८–'समानवाक्ये …… निघाताभावः' नास्ति ।

आवृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच नभसि प्रदिदीपे। यद्वा। ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणम्। त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः। 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमन्त्रानुसंधेयम्॥ शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेऽपि पादादित्वादपादादाविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः।
दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्वना॥ ३॥

वि। सूर्यः। मध्ये। अमुचत्। रथम्। दिवः। विदत्। दासाय। प्रतिऽमानम्। आर्यः।
दृळ्हानि। पिप्रोः। असुरस्य। मायिनः। इन्द्रः। वि। आस्यत्। चकृऽवान्। ऋजिश्वना॥३॥

दिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय वि अमुचत् विमुक्तवान्। मुचेर्लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः। कदेति चेत् उच्यते। यदा आर्यः अभिज्ञः इन्द्रः दासाय उपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति। अलभत वा। अपि च मायिनः मायाविनः॥ मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः॥ पिप्रोः एतन्नाम्नः असुरस्य दृळ्हानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्वना राजर्षिणा चकृवान् सख्यं कुर्वन् इन्द्रः व्यास्यत् व्यक्षिपत्। विविधमाक्षिप्तवान्। व्यनीनशदित्यर्थः। 'असु क्षेपणे'॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीँरदेवाँ अमृणदयास्यः।
मासेव सूर्यो वसु पुर्यमा ददे गृणानः शत्रूँरशृणाद्विरुक्मता॥ ४॥

अनाधृष्टानि। धृषितः। वि। आस्यत्। निऽधीन्। अदेवान्। अमृणत्। अयास्यः।
मासाऽइव। सूर्यः। वसु। पुर्यम्। आ। ददे। गृणानः। शत्रून्। अशृणात्। विरुक्मता॥४॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः अनाधृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टानि अबाधितान्यसुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान्। तथा अयास्यः अयासनीयश्चालयितुमशक्यः। यद्वा। अयास्योऽङ्गिराः। स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते। अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः निधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान्। यद्वा। निधातॄन्नितरां बलानां धारयितॄन् अदेवान् देवविरोधिनोऽसुरान् अमृणत् अहिंसीत्। 'मृण हिंसायाम्'। तौदादिकः। अपि च सूर्यः मासेव मासेनेव। 'पद्दन्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः। स यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा पुर्यम् असुराणां पुरि भवम्। 'भवे छन्दसि' इति यत्। 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छुराम्' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। ईदृशं वसु धनम् आ ददे आदत्ते स्म॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम्। तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन्॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥ शत्रून् शातयितॄनसुरान् विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत्॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दाशद्वृत्रहा तुज्यानि तेजते।
इन्द्रस्य वज्रादबिभेदभिश्नथः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषा अनः॥ ५॥

अयुद्धऽसेनः। विऽभ्वा। विऽभिन्दता। दाशत्। वृत्रऽहा। तुज्यानि। तेजते।
इन्द्रस्य। वज्रात्। अबिभेत्। अभिऽश्नथः। प्र। अक्रामत्। शुन्ध्यूः। अजहात्। उषाः। अनः॥५॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अप्रहतसेनः। यद्वा। विभ्वा विभुर्व्याप्तो विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण। वृत्रहा वृत्रं हतवान् एवंविध इन्द्रः दाशत् दाशति। स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छति। 'दाशृ दाने'। लेट्यडागमः। तथा तुज्यानि प्रेर्याणि शत्रुबलानि तेजते तनूकरोति अल्पीकरोति। 'तिज निशाने'। यद्वा। शत्रून् प्रति प्रेर्याण्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति। ईदृशस्य इन्द्रस्य अभिश्नथः अभितो हिंसकात् वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत्। एवमसुरेष्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्यूः शोधयितादित्यः प्राक्रामत् जगत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान्। उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथम् अजहात् गन्तुं पर्यत्यजत्। 'ओहाक् त्यागे'॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम्।
मासां विधानमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता ॥ ६ ॥

एता। त्या। ते। श्रुत्यानि। केवला। यत्। एकः। एकम्। अकृणोः। अयज्ञम्।
मासाम्। विऽधानम्। अदधाः। अधि। द्यवि। त्वया। विऽभिन्नम्। भरति। प्रऽधिम्। पिता॥ ६॥

हे इन्द्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि[1]। नान्यदीयानि। कानि पुनस्तानि। एकः असहायस्त्वम् एकं[2] प्रधानभूतम् अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। अत्र हिंसार्थः। इदित्त्वान्नुम्। 'धिन्विकृण्व्योरच्च' इत्युप्रत्ययोऽकारान्तादेशश्च। तस्य[3] लोपे[3] सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः॥ तथा मासां मासानाम्॥ 'पद्दन्॰' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः। 'ऊडिदम्॰' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यम् अधि द्यवि द्युलोक उपरि अदधाः अधारयः॥ विपूर्वात् दधातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट्॥ इदमपरं कर्म। तथा पिता पालको द्युलोकः विभिन्नं विदारितं वृत्राद्विभक्तं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वम्। पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्येते। ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्यैर्धारयितुमशक्यं त्वया एव भरति धारयति। इदमपरं कर्म। एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः॥ ॥ २६ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति षडृचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम्। विश्वावसुर्नाम गन्धर्व ऋषिः। स च पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम्। अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः। तथा चानुक्रान्तं—'सूर्यरश्मिर्देवगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे[4] सवितारम्' इति। गतो विनियोगः॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम्।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यऽरश्मिः। हरिऽकेशः। पुरस्तात्। सविता। ज्योतिः। उत्। अयान्। अजस्रम्।
तस्य। पूषा। प्रऽसवे। याति। विद्वान्। सम्ऽपश्यन्। विश्वा। भुवनानि। गोपाः॥ १ ॥

---

१. त-भ-स्तुत्याहार्णि। २. त-भ१.२.४.८-एवं। ३. ग-त४.५-तस्यातो लोपे; त१.२.३.६.७.८-भ२.८-तस्य योगे; भ१-तस्यायोपे; भ४-तस्याद्योपे। ४. अनु.-पूर्वार्धे।

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते । ^v^सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः ^v^हरिकेशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः ^v^सविता सर्वस्य प्रेरको देवः ^v^पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ^v^अजस्रम्[1] अनवरतं ^v^ज्योतिः तेजः ^v^उदयान् उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥ ^v^तस्य सवितुः ^v^प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां ^v^विद्वान् जानन् ^v^गोपाः गोपायिता रक्षिता ^v^पूषा पोषको देव आदित्यः ^v^याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । ^v^विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^v^भुवनानि भूतजातानि ^v^संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

^v^नृचक्षाः नॄन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्नेतृभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः ^v^एषः सविता ^v^दिवः[2] द्युलोकस्य ^v^मध्ये ^v^आस्ते निषीदति । किं कुर्वन् । ^v^रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^v^अन्तरिक्षं च ^v^आपप्रिवान् स्वतेजसा आपूरयन् ॥ 'प्रा पूरणे'। अस्माच्छान्दसो लिट् । 'क्वसुश्च' इति तस्य क्वसुरादेशः । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः ॥ ^v^सः देवः ^v^विश्वाचीः विश्वमञ्चन्तीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशः ^v^अभि ^v^चष्टे प्रकाशयति । तथा ^v^घृताचीः घृतं दीप्तं रूपमञ्चन्तीः आग्नेय्यादिविदिशश्च प्रकाशयति ॥ अञ्चतेः क्विन्नन्तात् 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते 'चौ' इति पूर्वस्याच उदात्तत्वम् ॥ तथा ^v^पूर्वं पूर्वभागं ^v^केतुं प्रज्ञापनीयम् ^v^अपरं पृष्ठभागं ^v^च ^v^अन्तरा अन्तरालं च अभि चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।
देवइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।
देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

^v^रायः धनस्य ^v^बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ 'ऊडिदम्°' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा ^v^वसूनां धनानां ^v^संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता ^v^शचीभिः दीप्तिभिः ^v^विश्वा ^v^रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि ^v^अभि ^v^चष्टे अभिपश्यति । प्रकाशयति । अपि च ^v^देवइव अयं ^v^सविता सावको देवः ^v^सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा ^v^इन्द्रो ^v^न इन्द्र इव ^v^धनानां ^v^समरे संग्रामे सम्यक् प्रापणे ^v^तस्थौ । अयं सविता उद्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

---

१. त-म१.२.४.८-अजस्रं जस्रं । २. त१.२.३.६.७-देवः ।

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् ।
तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीँरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।
तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे ᵛसोम त्वया सहितं ᵛगन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं ᵛविश्वावसुम् एतत्संज्ञं माम् । उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत् ᵛआपः वसतीवर्याख्याः ᵛददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशेर्लिटः क्वसुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ᵛतत् तदानीम् ᵛऋतेन यज्ञेन हेतुना ᵛव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः । ᵛतत् गमनम् ᵛआसाम् अपां ᵛररहाणः गमयिता ᵛइन्द्रः ᵛअन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति ᵛसूर्यस्य ᵛपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् ᵛपरि ᵛअपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।
यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म ।
धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

ᵛविश्वावसुः ᵛगन्धर्वः ᵛनः अस्माकं ᵛतत् ᵛअभि ᵛगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु ॥ 'गॄ शब्दे' । क्रैयादिकः । प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ कीदृशः । ᵛदिव्यः दिवि भवः तथा ᵛरजसः उदकस्य ᵛविमानः निर्माता । किं पुनस्तत् । ᵛयद्वा ᵛघ यच्च खलु ᵛसत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम् । उतशब्दश्चार्थे । ᵛयत् च ᵛन ᵛविद्म न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ 'ऋचि तुनुघ°' इत्यादिना घशब्दस्य सांहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ᵛधियः कर्माणि ᵛहिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् ᵛनः अस्माकं ᵛधिय ᵛइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा ᵛअव्याः रक्ष ॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम् ।
प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सस्निम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।
प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

ᵛसस्निम् अद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'ष्णा शौचे' । 'आदृगमहन°' इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम् । ᵛनदीनां[1] शब्दकारिणीनामपां ᵛचरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे ᵛअविन्दत् । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च ᵛअश्मव्रजानाम् । अश्मा व्याप्तो मेघः । तत्र व्रजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम् । अपां

१. ग-भ१.२.८–नदीनां नदनानां; भ७–नदीनां नदमानानां ।

दुरः द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशान् अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्निं मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा आसां नदीनाम् अमृतानि अमरणसाधकानि[1] उदकानि गन्धर्वः गोर्वज्रस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानः इन्द्रः प्र वोचत् प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा दक्षम् । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् अहीनां मेघानां मध्ये परि जानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा अवबोधने'। लेट्याडागमः । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥ ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । शुद्धाग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्यः 'अयुजौ जागतौ' (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्टाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपङ्क्तिस्तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिः' इति । महाव्रत आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।
बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयः अन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते दीप्यन्ते । 'भ्राजृ दीप्तौ'। अनुदात्तेत् । भौवादिकः । हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रान्तदर्शिन्नग्ने एवंमहानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतम् उक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं वाजम् अन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।
पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसी उभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।
पुत्रः । मातरा । विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि । 'ऋ सृ गतौ'। जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते[2] अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजयसि । हविषा द्युलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'पृची संपर्के'। रौधादिकः[2] ॥

---

१. ग-भर२-°साधनानि । २. ग—द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि तेजसा पूरयसि । धूमेनामुं लोकं पूरयति वृष्ट्येमं इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।
त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।
त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिऽवर्पसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ᵛऊर्जो ᵛनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे ᵛजातवेदः जातानां वेदितरग्ने ᵛसुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः ᵛमन्दस्व मोदस्व । तथा ᵛधीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः ᵛहितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च ᵛभूरिवर्पसः । वर्प इति रूपनाम । बहुविधरूपाः ᵛचित्रोतयः चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः ᵛवामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीः ᵛइषः अन्नानि हविर्लक्षणानि ᵛत्वे त्वय्येव ᵛसं ᵛदधुः संदधति । सम्यग्जुह्वति यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्पस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यम् ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।
सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛजन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह ᵛइरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । 'इरज् ईर्ष्यायाम्' । कण्ड्वादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे ᵛअमर्त्य मरणरहित ᵛअग्ने ᵛअस्मे अस्माकम् । 'सुपां सुलुक्°' इति षष्ठ्याः शेआदेशः । ᵛरायः धनानि ᵛप्रथयस्व विस्तारय । रयिशब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेन 'ऊडिदम्°' इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । ᵛसः त्वं ᵛदर्शतस्य दर्शनीयस्य ᵛवपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य ᵛवि ᵛराजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा । राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे । अत एव ᵛसानसिं संभजनीयं ᵛक्रतुं कर्म ᵛपृणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।
रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

ᵛइष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं ᵛप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं ᵛमहः महतः ᵛराधसः धनस्य ᵛक्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ᵛवामस्य वननीयस्य धनस्य ᵛरातिं दातारम् । रातेः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः । स त्वं ᵛसुभगां सौभाग्योपेतां ᵛमहीं महतीम् ᵛइषम् अन्नं ᵛसानसिं संभक्तव्यं ᵛरयिं धनं च ᵛदधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

^v^ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । ^v^महिषं महान्तं पूज्यं वा ^v^विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् ^v^अग्निं ^v^सुम्नाय सुखार्थं ^v^जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः ^v^पुरः ^v^दधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने ^v^श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं ^v^सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं ^v^दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबन्धिनम् ईदृशं ^v^त्वा त्वां ^v^मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि ^v^युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि ^v^गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

'अग्ने' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्नेऽच्छाग्निस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हि' इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।
प्र नो यच्छ विशस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।
प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे ^v^अग्ने ^v^इह अस्मिन् देशे ^v^नः अस्मान् ^v^अच्छ ^v^वद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा ^v^प्रत्यङ् ^v^नः[1] अस्मान् प्रत्यञ्चन् ^v^सुमनाः शोभनमनस्को ^v^भव । हे ^v^विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः ^v^नः अस्मभ्यं ^v^प्र ^v^यच्छ धनानि प्रदेहि यतः ^v^त्वं ^v^नः अस्माकं ^v^धनदाः ^v^असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।
प्र । देवाः । प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

^v^अर्यमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतत्संज्ञो देवः ^v^नः अस्मभ्यं ^v^प्र ^v^यच्छतु धनम् । तथा ^v^भगः एतत्संज्ञको देवश्च ^v^प्र यच्छतु । ^v^बृहस्पतिः च ^v^प्र यच्छतु । सर्वे ^v^देवाः च ^v^प्र यच्छन्तु । ^v^उत अपि च ^v^सूनृता प्रियसत्यवाग्रूपा ^v^देवी देवनशीला सरस्वती ^v^रायः धनानि ^v^नः अस्मभ्यं ^v^प्र ^v^ददातु ॥ 'ऊडिदम्°' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

1. त-म-मु-'नः' नास्ति ।

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

ᵛराजानं राजमानमीश्वरं वा ᵛसोमम् ᵛअग्निं च ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛअवसे रक्षणार्थं ᵛहवामहे आह्वयामहे । तथा ᵛआदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् ᵛविष्णुं ᵛसूर्यं ᵛब्रह्माणं प्रजापतिं ᵛबृहस्पतिं ᵛच रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।
यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुऽहवा । इह । हवामहे ।
यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च ᵛइन्द्रवायू । 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १) इत्यानङः प्रतिषेधः । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ᵛबृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकम् । 'तद्बृहतोः करपत्योः०' (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुट्तलोपौ । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ᵛसुहवा सुहवौ सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च ᵛइह अस्मिन् कर्मणि ᵛहवामहे आह्वयामहे । ᵛयथा ᵛनः अस्माकं ᵛसर्वः ᵛइत् सर्व एव ᵛजनः ᵛसंगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ ᵛसुमनाः ᵛअसत् शोभनमनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेर्लेट्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।
वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् ᵛदानाय धनप्रदानाय ᵛचोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा ᵛवातं वायुं ᵛविष्णुं ᵛसरस्वतीं ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा ᵛसवितारं ᵛच दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।
त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।
त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वम् ᵛअग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं ᵛनः अस्माकं ᵛब्रह्म स्तोत्रं ᵛयज्ञं ᵛच ᵛवर्धय । तथा ᵛत्वं ᵛनः अस्माकं ᵛदेवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं ᵛरायः धनस्य ᵛदानाय प्रदानाय ᵛचोदय दातॄन् प्रेरय ॥ ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम्। शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या। शार्ङ्गजातयो जरितृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां द्वृचानां क्रमेण द्रष्टारः। आदितो द्वे जगत्यौ। अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः। ततो द्वे अनुष्टुभौ। तथा चानुक्रान्तम्—‘अयमष्टौ द्वृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिसृक्वः स्तम्बमित्रश्चाग्नेयमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति। गतो विनियोगः॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यम्।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि॥ १॥

अयम्। अग्ने। जरिता। त्वे इति। अभूत्। अपि।
सहसः। सूनो इति। नहि। अन्यत्। अस्ति। आप्यम्।
भद्रम्। हि। शर्म। त्रिऽवरूथम्। अस्ति। ते।
आरे। हिंसानाम्। अप। दिद्युम्। आ। कृधि॥ १॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वे त्वयि। ‘सुपां सुलुक्°’ इति सप्तम्याः शेआदेशः। ᵛअयम् ऋषिः ᵛजरिता स्तोता ᵛअभूदपि। अपिशब्दः संभावनायाम्। इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते। तत्र कारणमाह। हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र त्वत्तः ᵛअन्यत् ᵛआप्यम् आप्तव्यं ᵛनहि ᵛअस्ति न खलु विद्यते। अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि। ᵛभद्रं कल्याणं ᵛत्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं ᵛशर्म सुखं ᵛहि यस्मात् ᵛते तव ᵛअस्ति विद्यते। अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि। अतः ᵛहिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् ᵛआरे दूरे ᵛदिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् ᵛअप ᵛआ ᵛकृधि अपाकुरु निवारय। करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक्। ‘श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः°’ इति हेर्धिभावः॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे।
प्र सप्तयः प्र सनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना॥ २॥

प्रऽवत्। ते। अग्ने। जनिम। पितुऽयतः। साचीऽइव। विश्वा। भुवना। नि। ऋञ्जसे।
प्र। सप्तयः। प्र। सनिषन्त। नः। धियः। पुरः। चरन्ति। पशुपाःऽइव। त्मना॥ २॥

हे ᵛअग्ने ᵛपितूयतः पितुमन्नं भक्ष्यमिच्छतः ᵛते तव ᵛजनिम जन्म प्रादुर्भवनं[1] ᵛप्रवत् प्रकृष्टमुत्कृष्टं भवति। ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वतिः। स त्वं ᵛसाचीव सचिव इव ᵛविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि ᵛन्यृञ्जसे[2] प्रसाधयसि। वशीकरोषीत्यर्थः। ᵛसप्तयः सर्पणशीलाः ᵛनः अस्माकं ᵛधियः स्तुतयः तादृशं त्वां ᵛप्र ᵛसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते। एकः प्रशब्दः पूरकः। यद्वा। सप्तयः। लुप्तोपममेतत्। सर्पणशीला अश्वा यथाजिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः। अनन्तरं ᵛपुरः तव पुरस्तात् ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛचरन्ति व्याप्य वर्तन्ते। ᵛपशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत्॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्बहोरग्न उलपस्य स्वधावः।
उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेतिं तविषीं चुक्रुधाम॥ ३॥

---

१. त१.३.६.७.८–प्रादुर्भवेत्; त४.५–भ४–प्रादुर्भवत्; भ१.२.४.७–प्रादुर्भवन्। २. त-भ–ऋंजसे।

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः ।
उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

हे ᵛस्वधावः दीप्तिमन् ᵛअग्ने ᵛबप्सत् दहन् । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । जौहोत्यादिकः । शतरि 'घसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः प्रतिषेधः । ᵛबहोः बहुलस्य ᵛउलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् ᵛउत ᵛवै अपि खलु ᵛपरि ᵛवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । ᵛउ इति पूरकः । ᵛउत अपि च ᵛउर्वराणाम् । सस्याढ्या भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशाः ᵛखिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः ᵛभवन्ति । त्वया दग्धा इति शेषः । ᵛतविषीं महतीं ᵛते तव ᵛहेतिं हननहेतुभूतां ज्वालां ᵛमा ᵛचुक्रुधाम मा क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ 'ऊतियूति॰' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः' इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ।
यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनीऽइव । सेना ।
यदा । ते । वातः । अनुऽवाति । शोचिः । वप्ताऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

ᵛयत् यदा ᵛउद्वतः उद्गतानुच्छ्रितान् ᵛनिवतः नीचीनांस्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने ᵛबप्सत् दहन् ᵛयासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः ᵛपृथक् विभिन्नः[1] सन् ᵛएषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ᵛप्रगर्धिनीव ᵛसेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं[2] गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभिकाङ्क्षमाणा इतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । ᵛवातः वायुश्च ᵛते तव ᵛशोचिः दीप्तिं ᵛयदा यस्मिन् काले ᵛअनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ᵛश्मश्रु । श्म शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं ᵛवप्तेव यथा वप्ता नापितो वपति मुण्डयति तथा ᵛभूम भूमिं ᵛप्र ᵛवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।
बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ्ङुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।
बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

ᵛअस्य अग्नेर्दहतः ᵛश्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः ᵛप्रति ᵛददृश्रे प्रतिदृश्यन्ते । - - - तद्वत् । अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे ᵛअग्ने ᵛबाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः ᵛअनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजञ्शोधयन् । दहन्नित्यर्थः । ᵛन्यङ् न्यञ्चन् प्रह्वीभवन् ᵛउत्तानाम् ऊर्ध्वाभिमुखां ᵛभूमिं ᵛयत् यदा ᵛअन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददृश्र इत्यन्वयः ॥

---

१. त१.२,३.६.७.८–विभिन्नाभिः । २. भ२–यथा परराष्ट्रं ।

उत्ते शुष्मा जिहतामुत्ते अर्चिरुत्ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।
उच्छ्वञ्चस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।
उत् । श्वञ्चस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥६॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषका ज्वालाः उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु । तथा ते तव अर्चिः दीप्तिश्च उद्गच्छतु । शशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । 'शश प्लुतगतौ'। अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकस्वराभावात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव वाजाः वेगा[1] हे अग्ने उज्जिहताम् । स त्वं वर्धमानः सन् उच्छ्वञ्चस्व वन उद्गच्छस्व ॥ 'श्वचि गतौ'। भौवादिकः । इदित्वान्नुम् ॥ तथा नि नम प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः । ईदृशं त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले विश्वे सर्वे वसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा आ सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु । सदेर्व्यत्ययेन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन अब्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशाँ अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।
अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुवुः । इदानीं च[2] स्तम्बमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्नेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । इदम् अस्मदीयं निवासस्थानम् अपाम् उदकानां न्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं ह्रदः । तथा समुद्रस्य उदधेश्च निवेशनं गृहम् । यथा ह्रदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् अन्यं[3] पन्थां[3] पन्थानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व । तेन पथा वशानन्तु यथाकामं याहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।
ह्रदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।
ह्रदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ते तव आयने आगमने परायणे परागमने वा सति अस्यां[4] निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यो दूर्वाः रोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८–खगा । २. त१.२.३.६.७-म१.२.८–च तु; त४.५–चतुर्थी; म२–चतुर्थ; म७–चस्तु । ३. त१.२.३.७–अत्यंतं; म१.७–यं तं पंथां; म२–अन्यं तं पंथां; म४–अन्यंतं; म८–अन्यंतं पंथां । ४. त१.२.३.६.७.८-म–अस्मिन् ।

ᵛह्रदाः अशोष्योदका जलाशयाः ᵛच भवन्तु ᵛपुण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु ह्रदेषु जायन्ताम्। किं बहुना। ᵛसमुद्रस्य जलधेः ᵛइमे अस्मिन्निवासप्रदेशे[1] ᵛगृहाः आश्रयभूता भवन्तु। यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं ह्रदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुण्डरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्येतत्सर्वं प्रतिपाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डल एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याकृतानि। 'त्यं चित्' इति षड्ऋचं पञ्चदशं सूक्तं सांख्यपुत्रस्यात्रेरार्षमानुष्टुभमश्विदेवताकम्[2]। तथा चानुक्रान्तं—'त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्विनम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे।
कक्षीवन्तं यदी पुना रथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

त्यम्। चित्। अत्रिम्। ऋतऽजुरम्। अर्थम्। अश्वम्। न। यातवे।
कक्षीवन्तम्। यदि। पुनरिति। रथम्। न। कृणुथः। नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽसुरैः प्रक्षिप्तो बद्धाङ्गो योऽत्रिरस्ति ᵛत्यं ᵛचित् तमपि ᵛअत्रिम् ᵛऋतजुरम्। ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा। तेन जीर्यन्तम्। सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः॥ जीर्यतेः क्विपि 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम्॥ यद्वा। ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णम्॥ 'ज्वर रोगे'। 'ज्वरत्वर०' इत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थान ऊठ्। 'जूरी हिंसागत्योः' इत्यस्माद्वा क्विप्। अनयोः पक्षयोश्छान्दसो ह्रस्वः॥ ईदृशं तमत्रिम् ᵛअर्थम् अर्थनीयं प्राप्तव्यं ᵛयातवे गन्तुं युवां कृतवन्तौ। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअश्वं ᵛन। यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमयमपि युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः॥ 'या प्रापणे' इत्यस्मात् 'तुमर्थे सेसेन्०' (पा. सू. ३. ४. ९) इति तवेन्प्रत्ययः॥ ᵛयदि[3]। अपि च इत्यर्थः। ᵛकक्षीवन्तम्। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य। तद्वन्तम्॥ 'आसन्दीवदष्ठीवत्' (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ निपातनात् संप्रसारणम्॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिक्प्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां ᵛपुनः ᵛनवं पुनरभिनवप्रज्ञं ᵛकृणुथः अकृणुतम् अकुरुतम्। ᵛरथं ᵛन। यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं

१. त१.२.३-म१.२.४.८–'प्रदेशा; त७-म७-'प्रदेशाः। २. त-भ–सांख्यपुत्रस्या'। ३. त१.२.३.६.७.८-भ–यदि वा।

करोति तद्वत् ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च'। इदित्त्वान्नुम्। लङर्थे व्यत्ययेन लट्। 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेनाकारान्तादेशश्च। तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते। 'निपातैर्यद्यदिहन्त॰' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत।
दृळ्हं ग्रन्थिं न वि ष्यतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम्। चित्। अश्वम्। न। वाजिनम्। अरेणवः। यम्। अत्नत।
दृळ्हम्। ग्रन्थिम्। न। वि। स्यतम्। अत्रिम्। यविष्ठम्। आ। रजः ॥ २ ॥

"अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रबला असुराः "वाजिनं वेगवन्तम् "अश्वं "न अश्वमिव "यम् अत्रिम् "अत्नत अतन्वत बद्धमकुर्वत ॥ तनोतेर्लुङि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः। "त्यं "चित् तं च "अत्रिं "यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितृतमं वा "रजः। रजन्त्यस्मिन् जना इति रजो भूलोकः। रज इमं लोकम् "आ अभि हे अश्विनौ "वि "ष्यतं व्यमुञ्चतम्। दृढं स्थिरतरं "ग्रन्थिं "न ग्रन्थिमिव। यथा कश्चित् तादृशं ग्रन्थिमयत्नेन विमुञ्चति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्बन्धनात् मोचितवन्तावित्यर्थः ॥ स्यतमिति 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माल्लङि श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे रूपम्। छान्दसोऽडभावः ॥ यद्वा। अत्रिं मां बन्धाद्वि ष्यतं विमुञ्चतमित्यृषिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः।
अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा। दंसिष्ठौ। अत्रये। शुभ्रा। सिसासतम्। धियः।
अथ। हि। वाम्। दिवः। नरा। पुनरिति। स्तोमः। न। विऽशसे ॥ ३ ॥

हे "नरा नरौ नेतारौ "दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ "शुभ्रा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ "अत्रये ऋषये मह्यं "धियः कर्माणि बुद्धीर्वा "सिषासतं दातुमिच्छतम्। 'षणु दाने'। यद्वा। अत्रये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतम्। सेवेथामित्यर्थः ॥ 'वन षण संभक्तौ'। अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि 'सनीवन्तर्ध॰' इति विकल्पनादिडभावे 'जनसनखनाम्॰' इत्यात्वम्। शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ "अथा[1] "हि अनन्तरमेव "दिवः। दीव्यतीति स्तौतीति द्यौः स्तोता। तस्य मम "स्तोमो "न। नशब्दश्चार्थे। स्तोत्रं च हे "नरा नेतारावश्विनौ "वां युवां "पुनः "विशसे। पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना।
आ यन्नः सदने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-तथा।

चिते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥ ४ ॥

हे ^v^सुराधसा शोभनदानौ[1] ^v^अश्विना हे अश्विनौ ^v^सुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया ^v^रातिः हविर्दानं च ^v^तत् तस्मात्कारणात् ^v^वां युवयोः ^v^चिते ज्ञानाय भवति ॥ 'चिती संज्ञाने'। अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। 'सावेकाचः॰' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ^v^यत् यस्मात्कारणात् ^v^सदने यज्ञगृहे[2] ^v^पृथौ विस्तीर्णे ^v^समने[2] यज्ञे ^v^नः अस्मान् हे ^v^नरा नेतारौ ^v^आ ^v^पर्षथः आपूरयथः अभितो रक्षथो[3] वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्माल्लेटि 'सिब्बहुलम्॰' इति सिप्। ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।
यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् ।
यातम् । अच्छ । पतत्रिऽभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^v^युवं युवां ^v^समुद्रे उदधौ निमग्नं ^v^रजसः उदकस्य ^v^पारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे ^v^ईङ्खितं डोलायितम् एवंभूतं ^v^भुज्युं तुग्रपुत्रम् ^v^अच्छ अभि ^v^पतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह ^v^आ ^v^यातम् आगतवन्तौ स्थः। आगत्य च हे ^v^नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ ^v^सातये युवयोः संभजनाय समर्थं ^v^कृतं पुनर्युवामकुरुतम् ॥ करोतेर्लङि[4] छान्दसो विकरणस्य लुक्। अडभावश्च[5]। लुङि वा 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक्[5] ॥

आ वां सुम्नैः शंयूइव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।
समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुम्नैः । शंयूइवेति शंयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । इषः ॥ ६ ॥

हे ^v^विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे ^v^नरा नेतारौ ^v^वां युवां ^v^शंयूइव सुखयुक्तौ राजानाविव ^v^मंहिष्ठा[6] दातृतमावतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ ^v^सुम्नैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् ^v^आ। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। आगच्छतम्। यद्वा। उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः। मंहिष्ठेत्यपि संबोधनम्। हे मंहिष्ठा दातृतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुम्नैः सार्धं शंयूइव ^v^अस्मे अस्मान् सम्यक् आ ^v^भूषतम् अभिप्राप्नुतम् ॥ 'भू प्राप्तौ'। अस्माल्लोटि व्यत्ययेन सिप्शपौ। यद्वा। 'भूष अलंकारे' ॥ आ[7] समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम्। ^v^पिप्युषीः प्रवृद्धानि ^v^इषः इष्यमाणानि पयांसि ^v^उत्सं ^v^न गोरूध इव। यथा बहुभिः पयोभिः ऊधः अलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानप्येवं बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः क्वसुः। 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः। जसि

१. त४.५–शोभनधनौ। २. त१.२.३.६.७.८–भ१.४.७.८–'यज्ञगृहे ... समने' नास्ति। ३. त-भ–रक्षको। ४. त४–करोतेर्लेटि। ५. त४.५–'अडभावश्च......च्लेर्लुक्' नास्ति। ६. त४.५–मंहिष्ठा मंहिष्ठौ। ७. त-भ–'आ' नास्ति। ८. त-भ–प्रवृद्धाः।

'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। यद्वा। उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीः वृद्धानीषोऽन्नान्यलंकरोति[1] तद्वत्॥ ॥ १ ॥

'अयं हि' इति षडृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्षं यमगोत्रस्योर्ध्वकृशनस्य वा। आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विर्द्वादशाष्टकवती। अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अयं हि तार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशनो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्तिः' इति। गतो[2] विनियोगः[2]॥

अयं हि ते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते। दक्षो विश्वायुर्वेधसे॥ १॥

अयम्। हि। ते। अमर्त्यः। इन्दुः। अत्यः। न। पत्यते। दक्षः। विश्वऽआयुः। वेधसे॥ १॥

हे इन्द्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थम् अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः अयं हि अयं खलु इन्दुः सोमः अत्यो न सततगाम्यश्व इव पत्यते गच्छति। यद्वा। पत्यतिरैश्वर्यकर्मा। तव स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्य करणायेष्टे। कीदृश इन्दुः। दक्षः प्रवृद्धो बलहेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः। यद्वा। विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः। अथवा। आयुरित्यन्ननाम। सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्भिरुपेतः॥

अयमस्मासु काव्य ऋभुर्वज्रो दास्वते।
अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदमृभुर्न कृत्व्यं मदम्॥ २॥

अयम्। अस्मासु। काव्यः। ऋभुः। वज्रः। दास्वते।
अयम्। बिभर्ति। ऊर्ध्वऽकृशनम्। मदम्। ऋभुः। न। कृत्व्यम्। मदम्॥ २॥

अस्मासु स्तोतृषु काव्यः स्तुत्यः अयम् इन्द्रः ऋभुः दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति। यद्वा। दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति। अपि च अयम् ऊर्ध्वकृशनम् उद्गततैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति। तथा ऋभुर्न सौधन्वनः। पुत्राणामाद्य ऋभुः। स इव कृत्व्यं कर्मणां कर्तारम् अत एव मदं मोदयितारं[3] यजमानं च बिभर्ति॥

घृषुः श्येनाय कृत्वन आसु स्वासु वंसगः। अव दीधेदहीशुवः॥ ३॥

घृषुः। श्येनाय। कृत्वने। आसु। स्वासु। वंसगः। अव। दीधेत्। अहीशुवः॥ ३॥

घृषुः घर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयासु आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीयगतिः एवंभूत इन्द्रः कृत्वने कर्मणां कर्त्रे॥ करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्॥ श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय मह्यमृषये अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन् अव दीधेत् दीपयतु॥ 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः'। अस्माच्छान्दसे लिङि[4] व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ यद्वा। हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृष्ट्यादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम्॥

---

१. त-म—वृद्धा इषो°। २. त-भ१.२.४.८—'गतो विनियोगः' नास्ति। ३. त४.५-भ२—मादयितारं। ४. त-म—लङि।

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽह्यो वर्तनिः ॥ ४ ॥

यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।
शतऽचक्रम् । यः । अह्यः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

√श्येनस्य तार्क्ष्यस्य √पुत्रः तनयः √सुपर्णः √यं सोमं √परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकात् √आभरत् आहरत् । कीदृशम्[1] । √शतचक्रम् । शतमिति बहुनाम । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २)॥ यद्वा । शतकरणसाधनम् । बहुयागनिष्पादनमित्यर्थः ॥ 'घञर्थे कविधानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । 'कृञादीनां के' (का. ६.१.१२.१) इति द्विर्वचनम् । √यः सोमः √अह्यः अहेर्वृत्रस्य √वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता । यद्वा । 'अह गतौ' । अह्यो गन्तव्यो वर्तनिर्मार्गभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।
एना वयो वि तार्यायुर्जीवस एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धसः ।
एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र √ते तुभ्यं त्वदर्थं √श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् √यं सोमं √पदा । वचनव्यत्ययः। पद्भ्याम्[2] √आभरत् द्युलोकादाहरत् । 'दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्' (ऋ. सं. ८. १००. ८) इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । √चारुं शोभनम् √अवृकं बाधकरहितम्[3] √अरुणम् आरोचमानमरुणवर्णं वा √अन्धसः अन्नस्य √मानं यागद्वारा निर्मातारम् । √एना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन √वयः अन्नं √जीवसे जीवनाय √आयुः जीवितं च √वि √तारि प्रादायि । तथा √एना एनेनैव सोमेन √बन्धुता बन्धुसमूहः √जागार जजागार जाग्रत्प्रबुद्धः सन् वर्तते ॥ जागर्तेर्लिटि 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विर्वचनाभावः ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।
क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥

√एव एवमुक्तेन[4] प्रकारेण √तत् तेन √इन्दुना सोमेन तृप्यन् √इन्द्रः √देवेषु √चित् देवेष्वस्मासु च √महि महत् √त्यजः तेजो दुःखस्य वर्जयितृ रक्षणं वा √धारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्षकृतः । हे √सुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र √क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया √वयः अन्नम् √आयुः जीवनं च √वि √तारि अस्मभ्यं प्रादायि । यः √अयम् इन्दुः √क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

१. त१.२.३.६.७.८-भ५-कीदृशं तं । २. त४.५-भ२-पद्भ्यां पादाभ्यां । ३. त४.५-बाधरहितं । ४. त१.२.३.६.७-मु-एवमनेन ।

वा ᵛअस्मत् अस्माभिः ᵛआ ᵛसुतः अभिषुतः। यद्वा। अस्मत् अस्मत्तस्त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः। तेनेन्दुनेत्यन्वयः॥ ॥ २ ॥

'इमाम्' इति षडृचं सप्तदशं सूक्तमिन्द्राण्या आर्षम्। षष्ठी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः। अनेन सूक्तेन सपत्न्या बाधनं प्रतिपाद्यते। अत एतत्सूक्तजपादिना सपत्न्या विनाशो भवति। अतस्त-द्देवताकमिदम्। तथा चानुक्रान्तम्—'इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम्' इति। अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीघ्नप्रयोगविशेषे[1] दर्शितः— 'त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामीति। श्वोभूत उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां[2] हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया। वश्यो भवति। सपत्नीबाधनं च' (आप. गृ. ९. ५. ८) इति। अयमर्थः। आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या। ततस्तिसृभिरोषधेरभि-मन्त्रणम्। षष्ठ्याबद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम्।
यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम्॥ १॥

इमाम्। खनामि। ओषधिम्। वीरुधम्। बलवत्ऽतमाम्।
यया। सऽपत्नीम्। बाधते। यया। सम्ऽविन्दते। पतिम्॥ १॥

ᵛइमामोषधिं पाठाख्यां ᵛवीरुधं लतारूपां ᵛबलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं ᵛखनामि उन्मूलयामि। ᵛयया ओषध्या ᵛसपत्नीम्। समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। तामेषा वधूः ᵛबाधते हिनस्ति। ᵛयया च ᵛपतिं भर्तारं ᵛसंविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति।
सपत्नीं मे परा धम पतिं मे केवलं कुरु॥ २॥

उत्तानऽपर्णे। सुऽभगे। देवऽजूते। सहस्वति।
सऽपत्नीम्। मे। परा। धम। पतिम्। मे। केवलम्। कुरु॥ २॥

हे ᵛउत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे ᵛसुभगे सौभाग्य-हेतुभूते हे ᵛदेवजूते देवेन स्रष्ट्रा प्रेरिते हे ᵛसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे पाठे ᵛमे मम ᵛसपत्नीं स्त्रियं ᵛपरा ᵛधम परागमय। धमतिर्गतिकर्मा। ᵛपतिं च ᵛमे ममैव ᵛकेवलम् असाधारणं ᵛकुरु॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः। अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः॥ ३॥

उत्ऽतरा। अहम्। उत्ऽतरे। उत्ऽतरा। इत्। उत्ऽतराभ्यः।
अथ। सऽपत्नी। या। मम। अधरा। सा। अधराभ्यः॥ ३॥

हे ᵛउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे ᵛअहम् ᵛउत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम्। ᵛउत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योऽप्यहम् ᵛउत्तरा उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयम्। ᵛअथ अनन्तरं ᵛमम ᵛया ᵛसपत्नी ᵛसा ᵛअधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि ᵛअधरा निकृष्टतरा भवतु॥

---

१. तन्म१.२.४.८-मु-सपत्नीघ्ने प्रयोगविशेषे; भ७-सपत्नीप्रयोगविशेषे। २. भ५-अभिच्छन्नां।

नह्यस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन्रमते जने ।
परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।
पराम् । एव । पराऽवतम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नाम संज्ञामपि नहि गृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । नो न खलु काचित् अस्मिन् जने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति । अपि च तां सपत्नीं परां परावतम् एव अतिशयेन दूरदेशमेव गमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भर्त्रा वियोजयाम इत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।
उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि अहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । अथ अपि च त्वम् अपि सासहिः असि तस्या अभिभवित्री भवसि । आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।
माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिम् उप अधाम् । शिरस उपाधानं करोमि । सहीयसा अभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वाम् अभि अधाम् अभितो धारयामि । ते तव भर्तुः मनः माम् अनुलक्ष्य प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

'अरण्यानि' इति षडृचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षम् । महदरण्यमरण्यानी । तद्देवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।
कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽइव । विन्दती३ ॥ १ ॥

हे ᵛअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महत्त्वे ङीषं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ᵛअरण्यानि कान्ताराणि प्रति ᵛया ᵛअसौ त्वं ᵛप्रेव ᵛनश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन श्यन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वान्नष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं ᵛकथा कथं ᵛग्रामं ᵛन ᵛपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ᵛत्वा त्वां ᵛभीः भयं ᵛन ᵛविन्दति न लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्— 'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे वा' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।
आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।
आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

ᵛवृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्ल्याख्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दवानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय ᵛवदते चीचीशब्दं कुर्वते ᵛचिच्चिकः चीचीशब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः ᵛयत् यदा ᵛउपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ᵛआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः ᵛधावयन् निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन् गायक इव । तदा ᵛअरण्यानिः सा अरण्यानी[1] ᵛमहीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण°' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीष् । तत्संनियोगेनानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गाव इवादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।
उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।
उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

ᵛउत अपि च ᵛगावइव गवयाद्या मृगा अस्यामरण्यान्याम् ᵛअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । ᵛउत अपि च लतागुल्मादिकं ᵛवेश्मेव गृहमिव ᵛदृश्यते । ᵛउतो अपि च ᵛअरण्यानिः इयमरण्यानी ᵛसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति ᵛशकटीः शकटान्[2] दार्वाद्याहरणायागतान् ᵛसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामङ्गैष आ ह्वयति दार्वङ्गैषो अपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

---

१. त-भ२.८–अरण्यानिः । २. त१.२.३.६.७.–शकटानिव ।

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अङ्ग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः गाम्[1] आ ह्वयति[2]। एषः[3] चान्यः दारु काष्ठम् अपावधीत् अपहन्ति[3]। तथा सायं[4] सायंकाले रात्रौ अरण्यान्यां[5] महारण्ये[5] निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत् कश्चित्तस्करादि-राक्रोशति इति भीतः सन् मन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।
स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

न वै न खलु अरण्यानिः अरण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यदि अन्यः व्याघ्र-चौरादिः नाभिगच्छति । तर्हि स्वादोः रसवत आम्रादेः फलस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं नि पद्यते निगच्छति वर्तते ॥ क्त्वाप्रत्यये 'अदो-जग्धिर्ल्यप्ति किति ' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्यादेशः । 'क्त्वो यक् ' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यक् ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् ।
प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशी । 'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव सुरभिं सौरभ्योपेतां बह्वन्नां बहुभिरन्नैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेताम् अकृषीवलाम् । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः । ' रजःकृषि° ' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वलच् । ' वले ' (पा. सू. ६. ३. ११८) इति दीर्घः । तैर्वियुक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीम् अरण्यानिम् अरण्यानीम् अहं प्र अशंसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'श्रत्ते' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'श्रत्ते पञ्च सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबन्तम् ' इति । तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च – ' श्रत्ते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-त्वां । २. ग–ह्वयति नष्टा गामन्विच्छ चैब्रूते; त४.५–ह्वयति निष्ठां गामन्विद्धन् त्वदीयं तमोच्यते; भ२–ह्वयति नष्टां गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोच्चैर्ब्रूते । ३. त१.२.३.६.७. ८-भ–' एषः......अपहन्ति ' नास्ति । ४. त-भ–' सायं ' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-भ८–अरण्ये ।

श्रत्ते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नर्यं विवेरपः ।
उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥ १ ॥

श्रत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛमन्यवे कोपाय तेजसे वा ᵛप्रथमाय मुख्याय ᵛश्रत् ᵛदधामि । श्रद्धा नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । ᵛयत् येन मन्युना त्वं ᵛवृत्रम् आवरकमसुरं मेघं वा ᵛनर्यं नेतव्यम् ᵛअहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः ᵛअपः उदकानि च ᵛविवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः । तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । ᵛयत् यदा ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛत्वा त्वामनुसृत्य ᵛभवतः वर्तेते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं ᵛपृथिवी ᵛचित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛशुष्मात् त्वदीयाद्बलात् ᵛरेजते कम्पते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे ᵛअनवद्य अवद्यरहित प्रशस्येन्द्र ᵛत्वं ᵛमायिनं मायाविनं ᵛवृत्रं ᵛमायाभिः वञ्चनाभिर्बुद्धिविशेषैर्वा ᵛश्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वेच्छता ᵛमनसा[1] ᵛअर्दयः अहिंसीः । अपि च ᵛनरः नेतारोऽङ्गिरसः ᵛत्वामित् त्वामेव ᵛगविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु ᵛवृणते संभजन्ते । तथा ᵛविश्वासु सर्वासु ᵛहव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु ᵛइष्टिषु यागक्रियासु ᵛत्वाम् एव ᵛवृणते[2] ॥

ऐषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानशुर्मघम् ।
अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमह्रये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुऽहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनम् । अह्रये । धने ॥ ३ ॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛएषु ᵛसूरिषु स्तोतृषु ᵛआ ᵛचाकन्धि अत्यर्थमभिदीप्यस्व अभिकामयस्व वा ॥ 'कनी[3] दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माच्चर्करीतमेतत् ॥ हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛये सूरयः ᵛवृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः ᵛमघं धनम् ᵛआनशुः प्राप्नुवन्ति[4] । अपि च ᵛमेधसाता मेधसातौ यज्ञे ᵛवाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं[5] वेजनवन्तं वा त्वां ये ᵛअर्चन्ति पूजयन्ति ᵛतोके पुत्रे ᵛतनये तत्पुत्रे ᵛपरिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेषु ᵛअह्रये अलज्जाकरे ᵛधने च । एतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

---

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मनसा च । २. त१.२.३.६.७-वृणुते । ३. भ१.४.७-कन ।
४. त१.२.३.६.७.८-भ५.८-मु-आप्नुवंति । ५. त१.२.३.७-भ१.४.७.८-बलवंतं ।

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंह्यं चिकेतति ।
त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मक्षू स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनत् । मदम् । यः । अस्य । रंह्यम् । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

ᵛस ᵛइत् स एव स्तोता ᵛसुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य ᵛरायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी। ईदृशं धनं ᵛनु क्षिप्रं ᵛचाकनत् कामयते । लभत इत्यर्थः। ᵛरंह्यम् । रंहो वेगः । तदर्हम् ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛमदं सोमपानजन्यं हर्षं ᵛयः स्तोता ᵛचिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति। हे ᵛमघवन् ᵛत्वावृधः त्वया वर्धितः ᵛदाश्वध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः ᵛनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्भृत्यैर्वा ᵛधना धनानि ᵛवाजम् अन्नं च ᵛमक्षु शीघ्रं ᵛभरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छग्धि रायः ।
त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛमहिना महता स्तोत्रेण ᵛगृणानः स्तूयमानः सन् ᵛशर्धाय शर्धं बलम् ᵛउरु ᵛकृधि विस्तीर्णं कुरु। हे ᵛमघवन् ᵛरायः धनानि च ᵛशग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ। हे ᵛदस्म दर्शनीयेन्द्र ᵛविभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता ᵛत्वं ᵛमित्रो ᵛवरुणो ᵛन मित्रवद्वरुणवच्च ᵛमायी प्रज्ञायुक्तः सन् ᵛनः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति ᵛपित्वः अन्नानि ᵛदयसे प्रयच्छसि ॥ ॥ ५ ॥

‘ सुष्वाणासः ’ इति पञ्चर्चं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं ‘ सुष्वाणासः पृथुर्वैन्यः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।
आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्त्मना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवांसः । च । तुविऽनृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । त्मना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां ᵛस्तुमसि स्तुमः । हे ᵛतुविनृम्ण बहुबल बहुधन वा ᵛवाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ᵛससवांसः संभक्तवन्तः ᵛच वयं त्वां स्तुमः । यत एवमतो हेतोः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛसुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं[1] शोभनं धनम्[2] ᵛआ ᵛभर आहर प्रयच्छ । ᵛयस्य यद्धनमतिप्रियत्वेन ᵛचाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः। वयं च ᵛत्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः ᵛतना[2]। धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि ᵛत्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव ᵛसनुयाम तव प्रसादाल्लभेमहि ॥

---

१. त१.२.३.६.८-भ१.४.७.८—व्याप्तव्यं। २. भ-‘ धनं......तना ’ नास्ति।

ऋष्वस्त्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सह्याः ।
गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु बिभृमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ।
गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । बिभृमसि । प्रऽस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे ᵛशूर शौर्यवन् ᵛइन्द्र ᵛऋष्वः महान् दर्शनीयो वा ᵛत्वं ᵛजातः जातमात्र एव ᵛदासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः ᵛविशः प्रजाः ᵛसूर्येण सूर्यात्मना ᵛसह्याः अभ्यभवः । तथा ᵛगुहा गुहायां ᵛहितं निहितमत एव ᵛगुह्यम् अदृश्यं वलाख्यमसुरम् ᵛअप्सु उदकेषु ᵛगूढं निगूढं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि ᵛप्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति ᵛसोमं ᵛबिभृमसि त्वदर्थं बिभृमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।
ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुऽमतिम् । चकानः ।
ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथऽओळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

ᵛविप्रः मेधावी ᵛऋषीणां मन्त्रदर्शिनां ᵛसुमतिं सुष्टुतिं[1] ᵛचकानः कामयमानः ᵛविद्वान् जानन् ᵛअर्यो ᵛवा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशस्त्वं ᵛगिरः स्तोतॄन् स्तुतीर्वा ᵛअभ्यर्च । सम्यक्स्तुतमित्यभिपूजय । अपि च ᵛते वयं ᵛस्याम सर्वदा भवेम ᵛये ᵛसोमैः त्वां ᵛरणयन्त रमयन्ति । ᵛउत अपि च हे ᵛरथोळ्ह रथैरभ्युह्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । 'ओमाङोश्च' (पा. सू. ६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ ईदृशेन्द्र ᵛभक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् ᵛएना इमानि स्तोत्राणि ᵛतुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृऽभ्यः । नृणाम् । शूर । शवः ।
तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वदर्थम् ᵛइमा इमानि पुरोवर्तीनि ᵛब्रह्म[2] ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ᵛशंसि अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेश्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे ᵛशूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं ᵛनृणां मनुष्याणां मध्ये ᵛनृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः[3] ᵛशवः बलं ᵛदाः देहि । अपि च ᵛतेभिः तैः ᵛसक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा ᵛभव ᵛयेषु स्तोतृषु ᵛचाकन् हविरादि[4] कामयसे ॥ 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कर्मैर्वा पूर्ववत् । सिपि 'मो नो धातोः' इति नत्वम् ॥ ᵛउत अपि च ᵛगृणतः स्तोतॄन् ᵛत्रायस्व पालय । ᵛउत अपि च ᵛस्तीन् । स्त्यायतेरेतद्रूपम् । संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

---

१. त१.२.३.७-भ१.४.७.८–'सुष्टुतिं' नास्ति। २. त१.२.३.७-भ१.४.७.८–'ब्रह्म' नास्ति। ३. ग-त४.५-भ२–नेतृभ्यो जनेभ्यः। ४. ग-त४.५-भ२–हविरादिकं।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्यार्कैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्वाः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अर्कैः ।
आ । यः । ते । योनिम् । घृतऽवन्तम् । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्वाः ॥५॥

हे ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛपृथ्याः पृथोर्राजर्षेर्मम ᵛहवम् आह्वानं ᵛश्रुधि शृणु । ᵛउत अपि च ᵛवेन्यस्य वेनपुत्रस्य मम ᵛअर्कैः मन्त्रैः ᵛस्तवसे स्तूयसे । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । ᵛयः स्तोता ᵛघृतवन्तम् उदकवन्तं ᵛते तव ᵛयोनिं निवासभूमिम् ᵛआ ᵛअस्वाः अभ्यस्वार्षीत् अभ्यष्टौत् ॥ 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। अस्माल्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्ङ्यादिलोपे च 'रात्सस्य' इति सलोपः[1]॥ यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिम् । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति तस्य वेन्यस्य अर्कैरित्यन्वयः । अपि च ᵛवक्वाः वक्वानः ॥ वचेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । जसि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः ᵛनिम्नैः प्रवणैर्मार्गैः ᵛऊर्मिर्न उदकसंघ इव ᵛद्रवयन्त । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ॥६॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चत आर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवत्यम् । अनुक्रान्तं च—'सविताऽर्चन्[2] हैरण्यस्तूपः सावित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदृंहत् ।
अश्वम्ऽइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

ᵛसविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं ᵛयन्त्रैः यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादिभिरुपायैर्वायवीयैः पाशैर्वा ᵛपृथिवीं प्रथितां भूमिम् ᵛअरम्णात् अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा स एव ᵛसविता ᵛअस्कम्भने । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्रहिते स्थले ᵛद्यां द्युलोकमपि ᵛअदृंहत् दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथात्मीयैरेवोपायैरवस्थापितवानित्यर्थः । ᵛअश्वमिव ᵛधुनिं कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा ᵛअन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् ᵛअतूर्ते केनाप्यहिंसितेऽत्वरमाणे वा नभसि वायवीयैः पाशैः ᵛबद्धं ᵛसमुद्रं[3] मेघमयमेव[4] ᵛसविता ᵛअधुक्षत् उदकानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽन्तरिक्षे बद्धं[4] समुदितारं धुनिं कम्पनीयं मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'धुक्ष धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु'। यथा शिक्षकः सादी अश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः[5] । अत्र निरुक्तं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णं इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८–'सलोपः......वेन्यस्य' नास्ति । २. ग-त८-म–सविताचंतो; त४-५–सवितार्चतो । ३. त४.५–समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८–'मेघमयमेव...बद्धं' नास्ति । ५. ग–क्लेदयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।
अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपाम् । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।
अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥२॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे समुद्रः समुन्दनशीलो मेघः स्कभितः स्तम्भितो वायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने'। अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां नपात् मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णेऽप्यभूताम् ॥

पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।
सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पश्चा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।
सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥३॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् । 'पश्च पश्चा च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितृप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्टव्यम् अभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य[1] स्वर्गाख्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन । स्वर्गं उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्याहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो[2] गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्म धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गावइव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान्वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना ।
पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावःऽइव । ग्रामम् । युयुधिःऽइव । अश्वान् । वाश्राऽइव । वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।
पतिःऽइव । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥४॥

गावइव यथारण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । युयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । 'युध संप्रहारे' । 'आदृगमहनजन°' इत्यत्र 'उत्सर्गश्छन्दसि°' (पा. सू. ३.२.१७१.२) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । छान्दसं सांहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

१. त१.३.६.७.८-म१.२.४.८-भूलोकस्य । २. ग-स सुपर्णो ।

शोभनमनस्का ^vदुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का ^vवाश्रेव हम्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथात्मीयं ^vवत्सम् अभिगच्छति । ^vपतिरिव यथा भर्ता ^vजायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव ^vसविता ^vनः अस्मान् ^vनि ^vअभि ^vएतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ^vदिवः द्युलोकस्य ^vधर्ता धारयिता अवस्थापयिता वा अत एव ^vविश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिर॑ण्यस्तूपः सवितर्यथा॑ त्वाङ्गि॒र॒सो जु॒ह्वे वाजे॑ अ॒स्मिन् ।
ए॒वा त्वार्च॒न्नव॑से वन्द॑मान॒ः सोम॑स्येवां॒शुं प्रति॑ जाग॒राहम् ॥ ५ ॥

हिर॑ण्यऽस्तूपः । स॒वि॒त॒रिति॑ । यथा॑ । त्वा॒ । आ॒ङ्गि॒र॒सः । जु॒ह्वे । वाजे॑ । अ॒स्मिन् ।
ए॒व । त्वा॒ । अर्च॑न् । अव॑से । वन्द॑मानः । सोम॑स्यऽइव । अं॒शुम् । प्रति॑ । जा॒ग॒र॒ । अ॒हम् ॥ ५ ॥

हे ^vसवितः प्रेरक ^vत्वा त्वाम् ^vआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ^vहिरण्यस्तूपः मम पिता ^vअस्मिन् ^vवाजे अन्ने निमित्तभूते सति[1] ^vयथा ^vजुह्वे आहूतवान् ^vएव[2] एवम् ^vअर्चन्[2] एतत्संज्ञोऽहं ^vत्वा त्वाम् ^vअवसे अवनाय रक्षणार्थं ^vवन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आहूय च ^vसोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तद्रक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा ^vअहं त्वत्परिचर्यां ^vप्रति ^vजागर जागर्मि । जागर्तेर्णल्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—'हिरण्यस्तूपो हिरण्मयस्तूपो[3] हिरण्मयः स्तूपोऽस्येति[3] वा[4] । स्तूपः स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे[5] वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं[6] त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम्' (निरु. १०. ३३) इति ॥ ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इति पञ्चर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षमाग्नेयम् । चतुर्थीपञ्चम्यावुपरिष्टाज्ज्योतिषी त्रिद्वादशाष्टकवत्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्धो मृळीको[7] वासिष्ठ[7] आग्नेयं बार्हतमन्त्ये उपरिष्टाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्या वा' इति । गतो विनियोगः ॥

समि॑द्धश्चि॒त्समि॑ध्यसे दे॒वेभ्यो॑ हव्यवाहन ।
आ॒दि॒त्यै रु॒द्रैर्वसु॑भिर्न॒ आ ग॑हि मृळी॒काय॑ न॒ आ ग॑हि ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । चि॒त् । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ।
आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः । वसु॑ऽभिः । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । मृ॒ळी॒काय॑ । न॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥ १ ॥

हे ^vहव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरग्ने ^vसमिद्धश्चित् संदीप्तोऽपि ^vदेवेभ्यः यागार्थं ^vसमिध्यसे । पुनरप्यृत्विग्भिः समिद्भिः संदीप्यसे । स त्वम् ^vआदित्यैः आदित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः सार्धं ^vनः अस्मान् ^vआ ^vगहि आगच्छ । तथा ^vनः अस्माकं ^vमृळीकाय सुखाय तदर्थमपि ^vआ ^vगहि । यद्वा । मृळीकायैतत्संज्ञाय नो मह्यमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इ॒मं य॒ज्ञमि॒दं वचो॑ जुजुषा॒ण उ॒पाग॑हि ।
मर्ता॑सस्त्वा समिधान हवामहे मृळी॒काय॑ हवामहे ॥ २ ॥

---

१. ग-त-भ-सति त्वा त्वां । २. त१.२.३.६.७.८-भ-'एवैवमर्चन्' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६.८-भ-'हिरण्मयस्तूपोस्येति । ४. त१.२.३-भ-'वा' नास्ति । ५. ग-जुह्वे ह्वयत्; त१.२.३.६.८-भ-जुह्वे ह्वयत । ६. त-भ-वाजेन्ने एवं । ७. अनु.-वासिष्ठो मृळीकः ।

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । सम्ऽइधान । हवामहे । मृळीकाय । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने ᵛइमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं ᵛयज्ञमिदं ᵛवचः स्तोत्रं च ᵛजुजुषाणः सेवमानः ᵛउपागहि उपागच्छ । हे ᵛसमिधान समिध्यमान ᵛमर्तासः मर्ता मनुष्याः ᵛत्वा त्वां ᵛहवामहे आह्वयामहे । ᵛमृळीकाय सुखायैतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।
अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकाय प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।
अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकाय । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं ᵛजातवेदसं ᵛजातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा ᵛत्वामु त्वामेव ᵛधिया स्तुत्या ᵛगृणे स्तौमि । 'गॄ शब्दे'। क्रैयादिकः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः । ᵛप्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् ᵛदेवान् ᵛनः अस्मदर्थम् ᵛआ ᵛवह ᵛआनय । अस्मद्यज्ञं प्रापय । ᵛमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ᵛप्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्या३ ऋषयः समीधिरे ।
अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधिरे ।
अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तः ᵛअग्निः ᵛदेवानाम् अन्येषां ᵛपुरोहितः पुरस्ताद्धृतः ᵛअभवत् । यद्वा पुरोहितवद्धितकार्यभवत् । यत एवमतः कारणात् तमेव ᵛअग्निम् ᵛऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो ᵛमनुष्याः मानवा यजमानाः ᵛसमीधिरे संदीपयन्ति । अपि च तम् ᵛअग्निं ᵛमहः महतः ᵛधनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभूते ᵛअहं ᵛहुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः । यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । ᵛधनसातये धनलाभार्थं ᵛमृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।
अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकाय पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवाजम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।
अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृळीकाय । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥

ᵛअत्रिं ᵛभरद्वाजं ᵛगविष्ठिरं ᵛकण्वं ᵛत्रसदस्युं च ᵛनः अस्मान् ᵛआहवे संग्रामे अयम् ᵛअग्निः ᵛप्रावत् प्ररक्षतु । ᵛपुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी[1] मम पिता ᵛवसिष्ठः ऋषिः ᵛअग्निं ᵛहवते स्तुतिभिराह्वयति । स चाहूतः ᵛमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ᵛपुरोहितः पुरोधा[2] देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

१. त-म-पुरोहितकारी । २. गर-त४.५-मर-पुरोधाता ।

'श्रद्धया' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवत्यम्। कामगोत्रजा श्रद्धा नामर्षिका। तथा चानुक्रम्यते—'श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं तु' इति। लैङ्गिको विनियोगः॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि॥ १॥

श्रद्धया। अग्निः। सम्। इध्यते। श्रद्धया। हूयते। हविः।
श्रद्धाम्। भगस्य। मूर्धनि। वचसा। आ। वेदयामसि॥ १॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा। तया श्रद्धया अग्निः गार्हपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते। यदा हि[1] पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा। श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते। आहवनीये प्रक्षिप्यते। यद्वा। अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्या श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते[2]। श्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आ वेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः। इदन्तो मसिः॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि॥ २॥

प्रियम्। श्रद्धे। ददतः। प्रियम्। श्रद्धे। दिदासतः।
प्रियम्। भोजेषु। यज्वऽसु। इदम्। मे। उदितम्। कृधि॥ २॥

हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियम् अभीष्टफलं कुरु। दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु। मे मम संबन्धिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च इदम् उदितम् उक्तं प्रियं कृधि कुरु॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि॥ ३॥

यथा। देवाः। असुरेषु। श्रद्धाम्। उग्रेषु। चक्रिरे।
एवम्। भोजेषु। यज्वऽसु। अस्माकम्। उदितम्। कृधि॥ ३॥

देवाः इन्द्रादयः असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृषु अस्माकम् अस्मत्संबन्धिषु तेषु उदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि कुरु॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते।
श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु॥ ४॥

श्रद्धाम्। देवाः। यजमानाः। वायुऽगोपाः। उप। आसते।
श्रद्धाम्। हृदय्यया। आऽकूत्या। श्रद्धया। विन्दते। वसु॥ ४॥

---

१. त-भ१.२.४.८-च। २. ग-समिध्यते हविश्च हूयते।

ᵛदेवा ᵛयजमानाः मनुष्याश्च ᵛवायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते[1] तादृशाः सन्तः ᵛश्रद्धां देवीम् ᵛउपासते प्रार्थयन्ते । ᵛहृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधया ᵛआकूत्या संकल्परूपया क्रियया ᵛश्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् ᵛश्रद्धया हेतुभूतया ᵛवसु धनं ᵛविन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

ᵛश्रद्धां देवीं ᵛप्रातः पूर्वाह्णे ᵛहवामहे[2] । तथा ᵛमध्यंदिनं ᵛपरि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां ᵛश्रद्धाम् आह्वयामहे । ᵛसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ᵛनिम्रुचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव ᵛश्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे ᵛश्रद्धे ᵛनः अस्मान् ᵛइह[3] लोके कर्मणि वा ᵛश्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ॥९॥ ॥११॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र 'शास इत्था' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न आर्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'शासः शासो भारद्वाजः' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्था महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

ᵛशासः एतत्संज्ञोऽहम् ᵛइत्था इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं ᵛमहाँ ᵛअसि सर्वेभ्योऽधिको भवसि । ᵛअमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां[4] खादिता विनाशयिता अत एव ᵛअद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛसखा मित्रभूतः पुरुषः ᵛकदा ᵛचन कदाचिदपि ᵛन ᵛहन्यते न हिंस्यते ᵛन ᵛजीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महाँ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयम्ऽकरः ॥ २ ॥

---

१. ग-त-भर.७.८-'ते' नास्ति; भ१.४-ता । २. भर-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहास्मिन् । ४. ग-शत्रूणां खादः ।

ᐯस्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता ᐯविशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता ᐯवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ᐯविमृधः संग्रामकारी ᐯवशी[1] वशीकर्ता ᐯवृषा वर्षिता कामानां ᐯसोमपाः सोमस्य पाता एवंविधः ᐯइन्द्रः ᐯअभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन् ᐯनः अस्माकं ᐯपुर ᐯएतु पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।
वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।
वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अमित्रस्य । अभिऽदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ᐯरक्षः राक्षसजातं ᐯवि ᐯजहि विनाशय । ᐯमृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च ᐯवि जहि । ᐯवृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य ᐯहनू कपोलप्रान्तौ ᐯवि ᐯरुज विशेषेण भग्नौ कुरु । हे ᐯवृत्रहन् ᐯइन्द्र ᐯअभिदासतः अस्मानुपक्षयतः ᐯअमित्रस्य शत्रोः ᐯमन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

'वि न इन्द्र' इति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।
यः । अस्मान् । अभिऽदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे ᐯइन्द्र ᐯनः अस्माकं ᐯमृधः संग्रामकारिणः शत्रून् ᐯवि ᐯजहि विनाशय । तथा ᐯपृतन्यतः पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि ᐯनीचा ᐯयच्छ । नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ । गमय । ᐯयः शत्रुः ᐯअस्मान् ᐯअभिदासति अभित उपक्षपयति तम् ᐯअधरं निकृष्टं ᐯतमः अन्धकारं मरणलक्षणं ᐯगमय प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।
वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।
वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे ᐯइन्द्र ᐯद्विषतः द्वेष्टुः शत्रोः ᐯमनः ᐯअप जहि । ᐯजिज्यासतः[2] अस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च ᐯवधं हननसाधनमायुधं च ᐯअप जहि । ᐯमन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाच्चास्मान् रक्ष[3] । ᐯवरीयः उरुतरं ᐯशर्म सुखं विशेषेण ᐯयच्छ देहि । ᐯवधं शत्रुकृतं हननं च ᐯयवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥१०॥

---

१. त-भ-'वशी' नास्ति । २. त४.५-अपजिज्यासतो । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-रक्षन् ।

'ईङ्खयन्तीः' इति पञ्चर्चं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम्। देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नामर्षिकाः। तथा चानुक्रान्तम्—'ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्' इति। द्वितीये पर्याये प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'ईङ्खयन्तीरहं दां पाता सुतम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तम्[1] ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते। भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः। अपस्युवः। इन्द्रम्। जातम्। उप। आसते। भेजानासः। सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवत्यः अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यः जातं प्रादुर्भूतम् इन्द्रम् उपासते परिचरन्ति। सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं च भेजानासः। तस्मादिन्द्रात् संभक्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः। त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम्। इन्द्र। बलात्। अधि। सहसः। जातः। ओजसः।

त्वम्। वृषन्। वृषा। इत्। असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधि जातः असि। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः। वृत्रादिवधहेतुभूताद्बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः। अपि च ओजसः। ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्। तस्मादपि त्वं जातोऽसि। हे वृषन् वर्षितः त्वं वृषेदसि कामानां वर्षितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः। उद् द्यामस्तभ्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम्। इन्द्र। असि। वृत्रऽहा। वि। अन्तरिक्षम्। अतिरः।

उत्। द्याम्। अस्तभ्नाः। ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्रहा असि। शत्रूणां हन्ता भवसि। अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च वि अतिरः। आवरकापनोदनेन प्रावर्धयः। द्यां द्युलोकं च ओजसा बलेन उत् अस्तभ्नाः। ऊर्ध्वमस्तम्भीः। यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः। वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम्। इन्द्र। सऽजोषसम्। अर्कम्। बिभर्षि। बाह्वोः। वज्रम्। शिशानः। ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणम् अर्कं स्तुत्यं वज्रम् आत्मीयमायुधम् ओजसा बलेन शिशानः निश्यंस्तीक्ष्णीकुर्वन् बाह्वोः हस्तयोः बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा। स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम्। इन्द्र। अभिऽभूः। असि। विश्वा। जातानि। ओजसा।

सः। विश्वाः। भुवः। आ। अभवः ॥ ५ ॥

१. ग१.२–एतत्सूक्तं। सूत्रितं च ईंखयंतीरपस्युव इति ब्राह्मणाच्छंस्यावपेत (ऐ. आ. ५. १. १) इति; त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८–सूत्रितं च; त४.५-म२–एतत्सूक्तं सूत्रितं च।

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतानि ओजसा बलेन अभिभूरसि अभिभविता भवसि। तथा सः तादृशस्त्वं विश्वा भुवः सर्वां भूमीः प्राप्तव्यानि सर्वाण्यपि स्थानानि आभवः अभितः प्राप्नोः। 'भू प्राप्तौ'॥ ॥११॥

'सोमः' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम्। विवस्वतो दुहिता यम्यृषिः। म्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते। अतस्तद्देवताकमिदम्। तथा चानुक्रान्तं—'सोमो यमी भाववृत्तमानुष्टुभं तु' इति। प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'सोम एकेभ्य उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति॥

सोम॒ एके॑भ्यः पवते घृ॒तमेक॒ उपा॑सते।
येभ्यो॒ मधु॑ प्र॒धाव॑ति॒ ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात्॥ १ ॥

सोम॑ः। एके॑भ्यः। प॒व॒ते॒। घृ॒तम्। एके॑। उप॑। आ॒स॒ते॒।
येभ्य॑ः। मधु॑। प्र॒ऽधाव॑ति। तान्। चि॒त्। ए॒व। अपि॑। ग॒च्छ॒ता॒त्॥ १ ॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते। उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति। एषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते। श्रूयते हि—'यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. १०) इति। एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति। उपभुञ्जत इत्यर्थः। एषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते। श्रुतिश्च भवति—'यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या' इति। येभ्यः पितृभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थी। उपभोगार्थं मधु क्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति। य आथर्वणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या[1] प्रवहति। तथा चाम्नायते—'यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या' इति। तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं अपि गच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि॥

तप॑सा॒ ये अ॑नाधृ॒ष्यास्तप॑सा॒ ये स्व॑र्य॒युः।
तपो॒ ये च॑क्रि॒रे मह॒स्ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात्॥ २ ॥

तप॑सा। ये। अ॒ना॒धृ॒ष्याः। तप॑सा। ये। स्व॑ः। य॒युः।
तप॑ः। ये। च॒क्रि॒रे। मह॑ः। तान्। चि॒त्। ए॒व। अपि॑। ग॒च्छ॒ता॒त्॥ २ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति। ये च तपसा यागादिरूपेण[2] साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति। ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते[3] तेषु लोकेषु। तांश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ॥

ये यु॒ध्यन्ते॑ प्र॒धने॑षु॒ शूरा॑सो॒ ये त॑नू॒त्यजः॑।
ये वा॑ स॒हस्र॑दक्षिणा॒स्ताँश्चि॑दे॒वापि॑ गच्छतात्॥ ३ ॥

ये। यु॒ध्य॑न्ते। प्र॒ऽधने॑षु। शूरा॑सः। ये। त॒नू॒ऽत्यजः॑।
ये। वा॒। स॒हस्र॑ऽदक्षिणाः। तान्। चि॒त्। ए॒व। अपि॑। ग॒च्छ॒ता॒त्॥ ३ ॥

---

१. ग-त४-प्रति बहुकुल्या; भ२-प्रति मधुकुल्या। २. त४-नियमादिरूपेण। ३. त४-लोकेषु वर्तते; भ-लोकेषु प्रवर्तंते।

ᵛप्रधनेषु। प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः। तेषु ᵛशूरासः शौर्यवन्तः ᵛये ᵛयुध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति। ᵛये च ᵛतनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति। ᵛये ᵛवा ये च ᵛसहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः। ᵛतान् सर्वान् ᵛएव त्वमपिगच्छ। येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः॥

ये चित्पूर्वं ऋतसाप ऋतावान ऋतावृधः।
पितॄन्तपस्वतो यम ताँश्चिदेवापि गच्छतात्॥ ४॥

ये। चित्। पूर्वे। ऋतऽसापः। ऋतऽवानः। ऋतऽवृधः।
पितॄन्। तपस्वतः। यम। तान्। चित्। एव। अपि। गच्छतात्॥ ४॥

ᵛये ᵛचित् ये च ᵛपूर्वे पूर्वपुरुषाः ᵛऋतसापः ऋतं सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अत एव ᵛऋतावानः ऋतेन युक्ताः ᵛऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति ᵛतपस्वतः तपसा युक्तान् ᵛतान्[1] ᵛएव ᵛपितॄन्[1] हे ᵛयम नियत त्वमपिगच्छ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम्।
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात्॥ ५॥

सहस्रऽनीथाः। कवयः। ये। गोपायन्ति। सूर्यम्।
ऋषीन्। तपस्वतः। यम। तपःऽजान्। अपि। गच्छतात्॥ ५॥

ᵛसहस्रनीथाः सहस्रनयनाः ᵛकवयः क्रान्तदर्शिनः ᵛये ᵛसूर्यम् अमुमादित्यं ᵛगोपायन्ति रक्षन्ति ᵛतपस्वतः तपसा युक्तान् ᵛतपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ᵛऋषीन् हे ᵛयम नियत त्वमपिगच्छ॥ ॥१२॥

'अरायि' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यार्षमानुष्टुभम्। जपहोमादिभिरिदं सूक्तमश्रीनाशकरम्। तत्राद्योपान्त्ययोस्तादृशोऽर्थ एव देवता। द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये। पञ्चमी वैश्वदेवी। अनुक्रम्यते हि—'अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये अन्त्या वैश्वदेवी' इति। गतो विनियोगः॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि॥ १॥

अरायि। काणे। विऽकटे। गिरिम्। गच्छ। सदान्वे।
शिरिम्बिठस्य। सत्वऽभिः। तेभिः। त्वा। चातयामसि॥ १॥

हे ᵛअरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे ᵛकाणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे ᵛविकटे विकृतगमने विकृताङ्गि वा हे ᵛसदान्वे सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते ᵛगिरिं पर्वतं निर्जनं देशं ᵛगच्छ। अस्मान् मा बाधिष्ठाः। ᵛशिरिम्बिठस्य। बिठमन्तरिक्षम्। शीर्यते

---

१. त४.५–तान्

बिठेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिठो मेघः। तस्य ᵛसत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः ᵛतेभिः तैः ᵛत्वा त्वां ᵛचातयामसि चातयामः विनाशयामः। यद्वा। शिरिम्बिठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः अनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्ष्मि त्वां विनाशयामः। इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी।
अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि॥ २॥

चत्तो इति। इतः। चत्ता। अमुतः। सर्वा। भ्रूणानि। आरुषी।
अराय्यम्। ब्रह्मणः। पते। तीक्ष्णऽशृङ्ग। उत्ऽऋषन्। इहि॥ २॥

सालक्ष्मीः ᵛइतः अस्माल्लोकात् ᵛचत्तः चत्तैवास्माभिर्नाशितैव ᵛअमुतः अमुष्मादपि[1] लोकात् ᵛचत्ता हिंसिता भवतु। यालक्ष्मीः ᵛसर्वा सर्वाणि ᵛभ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधीनामङ्कुराणि या दुर्भिक्षाधिदेवता ᵛआरुषी आहन्त्री भवति ᵛअराय्यम् अदात्रीं दानविरोधिनीं तां हे ᵛब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे ᵛतीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क ᵛउदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन् ᵛइहि गच्छ॥

अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्।
तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम्॥ ३॥

अदः। यत्। दारु। प्लवते। सिन्धोः। पारे। अपुरुषम्।
तत्। आ। रभस्व। दुर्हनो इति दुःऽहनो। तेन। गच्छ। परःऽतरम्॥ ३॥

ᵛअदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् ᵛअपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं ᵛयद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरं ᵛसिन्धोः ᵛपारे समुद्रतीरे ᵛप्लवते जलस्योपरि वर्तते ᵛतत् दारु हे ᵛदुर्हणो दुःखेन हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः ᵛआ ᵛरभस्व आलम्बस्व। उपास्स्वेत्यर्थः। ᵛतेन दारुमयेण देवेनोपास्यमानेन ᵛपरस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं ᵛगच्छ। अपर आह। हे दुर्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्ष्मि सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्तमदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौः प्लवते तद्दारु आ रभस्व परिगृहाण। गृहीत्वा च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'यद्ध प्राचीः' इत्येषा। सूत्रितं च—'कपृन्नरो यद्ध प्राचीरजगन्तेति चैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति॥

यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः।
हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः॥ ४॥

यत्। ह। प्राचीः। अजगन्त। उरः। मण्डूरऽधाणिकीः।
हताः। इन्द्रस्य। शत्रवः। सर्वे। बुद्बुदऽयाशवः॥ ४॥

हे ᵛमण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्[2] कुत्सितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य धनस्य धारयित्र्यो वालक्ष्म्यः ᵛउरः॥ उर्वी हिंसार्थः। अस्मात्क्विपि 'राल्लोपः' इति वलोपः। ततो जसि रूपमेतत्॥ हिंसित्र्यो

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८—अस्मादपि। २. त५—मंडूकवत्।

यूयं ᵛप्राचीः प्रकर्षेणाञ्चन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो ᵛयद्ध यदा खलु ᵛअजगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव ᵛसर्वे ᵛइन्द्रस्य ᵛशत्रवः ᵛबुद्बुदयाशवः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अश्नुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुद्बुदवद्यातारो व्यापनशीलाश्च सन्तः ᵛहताः नष्टा आसन् ॥

परी॑मे गाम॑नेषत॒ पर्य॒ग्निम॑हृषत । दे॒वेष्व॑क्रत॒ श्रव॒: क इ॒माँ आ द॑धर्षति ॥ ५ ॥

परि॑ । इ॒मे । गाम् । अ॒ने॒ष॒त॒ । परि॑ । अ॒ग्निम् । अ॒हृ॒ष॒त॒ ।
दे॒वेषु॑ । अ॒क्र॒त॒ । श्रवः॑ । कः । इ॒मान् । आ । द॒ध॒र्ष॒ति॒ ॥ ५ ॥

ᵛइमे विश्वे देवाः ᵛगाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः ᵛपरि ᵛअनेषत पर्यनयन् । यष्टॄनङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः ᵛअग्निं च ᵛपरि ᵛअहृषत परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा ᵛदेवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु ᵛश्रवः अन्नम् ᵛअक्रत अकृषत । ᵛकः शत्रुरसुरादिः ᵛइमान् विश्वान् देवान् ᵛआ ᵛदधर्षति अभिभवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं शस्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राग्नये वाचमिति सूक्ते' (आश्व.श्रौ.४.१३) इति ॥

अ॒ग्निं हि॑न्वन्तु नो॒ धिय॒: सप्ति॑मा॒शुमि॑वा॒जिषु॑ । तेन॑ जेष्म॒ धनं॑धनम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । हि॒न्व॒न्तु॒ । नः॒ । धियः॑ । सप्ति॑म् । आ॒शुम्ऽइ॑व । आ॒जिषु॑ ।
तेन॑ । जे॒ष्म॒ । धन॑म्ऽधनम् ॥ १ ॥

ᵛनः अस्माकं ᵛधियः कर्माणि स्तुतयो[१] वा ᵛअग्निं ᵛहिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तत्र दृष्टान्तः । ᵛआजिषु संग्रामेषु ᵛआशुमिव यथा आशुं शीघ्रगामिनं ᵛसप्तिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । ᵛतेन अग्निना ᵛधनंधनं सर्वं धनं ᵛजेष्म वयं जयेम ॥

यया॒ गा आ॒करा॑महे॒ सेन॑याग्ने॒ तवो॒त्या । तां नो॑ हिन्व म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

यया॑ । गाः । आ॒ऽकरा॑महे । सेन॑या । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒त्या । ताम् । नः॒ । हि॒न्व॒ । म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा ᵛयया ᵛतव ᵛऊत्या रक्षया ᵛगाः ᵛआकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे । लभामह इत्यर्थः । ᵛताम् ऊतिं ᵛनः अस्मान् ᵛहिन्व गमय । किमर्थम् । ᵛमघत्तये धनस्य दानार्थम्[२] । अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे 'आग्ने स्थूरम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूरं रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आग्ने॑ स्थू॒रं र॒यिं भ॑र पृ॒थुं गोम॑न्तम॒श्विन॑म् । अ॒ङ्धि खं व॒र्तया॑ प॒णिम् ॥ ३ ॥

---

१. त४.५–बुद्धयो । २. त४-५–लाभार्थं ।

आ । अग्ने । स्थूरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
अङ्धि । खम् । वर्तय । पणिम् ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛस्थूरं स्थूलं वृद्धं ᵛपृथुं विस्तीर्णं ᵛगोमन्तं गोभिर्युक्तम् ᵛअश्विनम् अश्वैश्चोपेतं ᵛरयिं धनम् ᵛआ ᵛभर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । ᵛखम् अन्तरिक्षम् ᵛअङ्धि वृष्ट्युदकैः सिञ्च । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यञ्जय प्रकाशय । ᵛपणिं वणिजमदातारमसुरं वा ᵛवर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥४॥

हे ᵛअग्ने ᵛनक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । ‘ नक्षि गतौ ’ । ‘ अमिनक्षि° ’ इत्यादिनात्रन्प्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् ᵛअजरं जरारहितं ᵛसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛआ ᵛरोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । ᵛजनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ᵛज्योतिः प्रकाशं ᵛदधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो[1] भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् । बोध । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛविशां प्रजानां यजमानानां ᵛकेतुः केतयिता ᵛअसि ज्ञापयिता भवसि । अत एव ᵛप्रेष्ठः प्रियतमः ᵛश्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् ᵛउपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् ᵛबोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । ᵛस्तोत्रे स्तुवते जनाय ᵛवयः अन्नं ᵛदधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ॥१४॥

‘ इमा नु कम् ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमप्त्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं[2] भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इमा नु कं भुवन आप्त्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम् ’ इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘ आ याहि वनसेमा नु कं बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि ’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन[3] उक्थ्यशस्त्र[3] आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—‘ ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पञ्च ’ (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

ᵛइमा इमानि प्रदृश्यमानानि ᵛभुवना भुवनानि ᵛनु क्षिप्रं ᵛसीषधाम साधयामः वशीकुर्मः । ᵛकम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयन्तु । पुरुषव्यत्ययः । ᵛइन्द्रश्च ᵛविश्वे सर्वे अन्ये ᵛदेवाः ᵛच स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

---

१. त४.५–प्रकाशको । २. ग-त४.५–भुवनाख्यस्यार्षं । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८–ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे उक्थे (? °कथ्ये)।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीक्लृपाति ॥२॥

ᵛनः अस्माकं ᵛयज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं ᵛतन्वं शरीरं ᵛच ᵛप्रजां पुत्रादिकां[1] ᵛच ᵛआदित्यैः अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः ᵛसह वर्तमानः ᵛइन्द्रः ᵛचीक्लृपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्ववि॒ता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

ᵛआदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः ᵛमरुद्भिः च ᵛसगणः सहितः ᵛइन्द्रः ᵛअस्माकं ᵛतनूनां शरीराणां तनयानां वा ᵛअविता ᵛभूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥४॥

ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛअसुरान् क्षेप्तॄन् वृत्रादीन् ᵛहत्वाय हत्वा विनाश्य ᵛयत् यदा ᵛआयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं ते ᵛदेवाः ᵛदेवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् ᵛअभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥५॥

ᵛशचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धम् ᵛअर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं ᵛप्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन् प्रत्यञ्चत्[2] ᵛअनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛइषिरां गमनशीलं[3] ᵛस्वधां वृष्ट्युदकं ᵛपर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ ॥ १५ ॥

'सूर्यः' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्यं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले[4] सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे 'सूर्यो नः' इत्येषा[5] । सूत्रितं च—'सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वातः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

ᵛसूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः ᵛदिवः द्युलोकात् द्युलोकवर्तिनो जनात् ᵛनः अस्मान् ᵛपातु रक्षतु । ᵛवातः वायुश्च ᵛअन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्बाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः ᵛअग्निः च ᵛपार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः ᵛनः अस्मान् रक्षतु ॥

---

१. ग-त४.५-भ४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-प्रत्यंचतं; त४-भ७-प्रत्यंचंतं; त५-प्रत्यंचं । ३. त-भ-मु-गमनशीलां । ४. ग-भ१.२.४.५.८-मु-°दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-भ७-°दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-भ-इत्येषा जप्या ।

जोषा॑ सवित॒र्यस्य॑ ते॒ हरः॑ श॒तं स॒वाँ अर्ह॑ति । पा॒हि नो॑ दि॒द्युतः॒ पत॑न्त्याः ॥२॥

जोषं॑ । स॒वि॒त॒रिति॑ । यस्य॑ । ते॒ । हरः॑ । श॒तम् । स॒वान् । अर्ह॑ति ।

पा॒हि । नः॒ । दि॒द्युतः॑ । पत॑न्त्याः ॥ २ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य जोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व। यस्य ते तव हरः रसहरणशीलं[1] तेजः शतं सवान् बहून् यज्ञान् प्रति अर्हति योग्यं भवति। यद्वा। प्रकाशनादिद्वारा पूजयति। स त्वं नः अस्मान् पतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः। वज्रनामैतत्। द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् पाहि रक्ष ॥

चक्षु॑र्नो दे॒वः स॑वि॒ता चक्षु॑र्न उ॒त पर्व॑तः । चक्षु॑र्धा॒ता द॑धातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः॑ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । चक्षुः॑ । नः॒ । उ॒त । पर्व॑तः । चक्षुः॑ । धा॒ता । द॒धा॒तु॒ । नः॒ ॥३॥

सविता प्रेरकः देवः नः अस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा दधातु। उत अपि च पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः नः अस्माकं चक्षुः विदधातु। धाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च नः अस्माकं चक्षुः विदधातु ॥

चक्षु॑र्नो धेहि॒ चक्षु॑षे॒ चक्षु॑र्वि॒ख्यै त॒नूभ्यः॑ । सं चे॒दं वि च॑ पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः॑ । नः॒ । धे॒हि॒ । चक्षु॑षे । चक्षुः॑ । वि॒ऽख्यै । त॒नूभ्यः॑ ।

सम् । च॒ । इ॒दम् । वि । च॒ । प॒श्ये॒म ॥ ४ ॥

नः अस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय[2] चक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य धेहि विधेहि कुरु। यद्वा। न इति व्यत्ययेन बहुवचनम्। चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ। तनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि। यत एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयं च इदं सर्वं जगत् सं पश्येम। सम्यग्द्रष्टारो भवेम। वि पश्येम च। विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सु॒सं॒दृशं॑ त्वा व॒यं प्रति॑ पश्येम सूर्य । वि प॑श्येम नृ॒चक्ष॑सः ॥ ५ ॥

सु॒ऽसं॒दृश॑म् । त्वा॒ । व॒यम् । प्रति॑ । प॒श्ये॒म॒ । सू॒र्य॒ । वि । प॒श्ये॒म॒ । नृ॒ऽचक्ष॑सः ॥ ५ ॥

हे सूर्य सुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रति पश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म। तथा नृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् वि पश्येम विद्रष्टारो भवेम। यद्वा। नृचक्षसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

'उदसौ' इति षडृचमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम्। पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत्। अतः सैवर्षिः सैव देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभम्' इति। विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः। आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान्। सूत्र्यते हि—'एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते' (आप. गृ. ९. ९) इति। अत्र एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-हरणशीलं; त४-संहरणशीलं। २. ग-°करणाये°।

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।
अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।
अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्यः उत् अगात् उदयं प्राप्तवान् । मामकः मदीयः भगः भजनीयः अयम् इन्द्रश्च सूर्यात्मनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती अहं विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री सती अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमप्यभ्यभूवम् । यथा मय्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते[1] तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।
मम । इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री[2] भवामि । अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । अहम् उग्रा उद्गूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्र्याः ममेत् ममैव क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्ता उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्यासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहनः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।
उत । अहम् । अस्मि । सम्ऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽतमः ॥ ३ ॥

मम एव पुत्राः तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां[3] हन्तारो भवन्ति । अथो अपि च मे मदीया दुहिता पुत्री विराट् विशेषेण राजमाना भवति । उत अपि च अहं संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनाम् अस्मि । ता[4] अभिभवामि । अतो हेतोः पत्यौ भर्तरीन्द्रे मे मम श्लोकः उपश्लोकनीयं यशः उत्तमः उद्गततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्न्युत्तमः ।
इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः ।
इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

---

१. मर.५-वर्तेत । २. त१.२.३.६.७.८-भ-राज्ञी । ३. त-मु-सपत्नीनां । ४. त-भ-'ता' नास्ति ।

ᵛयेन ᵛहविषा ᵛइन्द्रः मम भर्ता ᵛकृत्वी कर्मणां कर्ता ᵛअभवत् भवति । तथा ᵛद्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं यशोऽन्नं वा । तद्वान् ᵛउत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे ᵛदेवाः स्तोतार ऋत्विजः ᵛतत् ᵛइदं हविः ᵛअक्रि अकारि । जयार्थिभिर्भवद्भिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टव्या देवाः तदिदं हविरक्र्यहमपि । करोतेर्लुङीटि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक् । अत एव कारणादहम् ᵛअसपत्ना ᵛकिल शत्रुरहिता खलु ᵛअभुवम्[1] अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।
आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नऽघ्नी । जयन्ती । अभिऽभूवरी ।
आ । अवृक्षम् । अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

ᵛअसपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । ᵛसपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव ᵛजयन्ती जयं प्राप्नुवती[2] ᵛअभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ ॥ ईदृश्यहम् ᵛअन्यासां सपत्नीनां ᵛवर्चः तेजः ᵛराधः धनं च ᵛआवृक्षम् आ समन्तादवृक्षम् । अवृश्चिषम् । अच्छिदम् ॥ व्रश्चेर्लुङि ऊदित्वादिडभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛअस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन[3] वृश्च्यते तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना स्थादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।
यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सऽपत्नीः । अभिऽभूवरी ।
यथा । अहम् । अस्य । वीरस्य । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

ᵛअभिभूवरी अभिभवित्री ᵛअहम् ᵛइमाः ᵛसपत्नीः ᵛसमजैषं सम्यगभ्यभूवम् । ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛअहमस्य ᵛवीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य ᵛच ᵛविराजानि विशेषेण राजमाना भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— 'तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'क स्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुञ्च ।
इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

---

१. त२.४.५.६.८-म१.४.७-'अभुवं' नास्ति । २. त२.३.६.७-म४.७-प्राप्नुवंती । ३. त४. ५-स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य अभिवयसः । वय इत्यन्ननाम । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्य अस्य सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशं सोमं हे इन्द्र पाहि पिब । पिबतेश्छान्दसः शपो लुक् । तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ हरी अश्वौ इह अस्मिन् यज्ञगृहे वि मुञ्च रथाद्विसृज । हे इन्द्र अस्मत्तः अन्ये यजमानासः यजमानाः त्वा त्वां मा नि रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुता अभिषुताः इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्य सवनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥२॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुताः अभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वासः इतःपरमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्°' इति त्वन्प्रत्ययः । श्वात्र्याः शु आशु शीघ्रमतन्त्यः प्रवर्तमानाः गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च त्वाम् एव आ ह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे इन्द्र अद्य अस्मिन् काले इदं सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानः विश्वस्य सर्वस्य विद्वान् ज्ञाता त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे सोमं पाहि पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।
न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥३॥

य[1] उशता कामयमानेन सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता मनसा अस्मै इन्द्राय देवकामः देवमिन्द्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति । इन्द्रस्तस्य यजमानस्य गाः न परा ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । अस्मै यजमानाय चारुं शोभनमत एव प्रशस्तम् । इत् इत्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।
निररत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
निः । अरत्नौ । मघऽवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

---

१. त१.२.३.७-म२.७.८-'य' नास्ति ।

ᐯअस्य यजमानस्य ᐯएषः इन्द्रः ᐯअनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति ᐯयः ᐯरेवान् धनवान् ᐯअस्मै इन्द्राय ᐯसोमं ᐯसुनोति अभिषुणोति । ᐯमघवा धनोपेत इन्द्रः ᐯतं यजमानम् ᐯअरत्नौ हस्ते ᐯनिः ᐯदधाति भयान्निष्कृष्य धारयति रक्षिता सन् भूत्वा च ᐯअननुदिष्टः तेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन् ᐯब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् शत्रून् ᐯहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि 'इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्' इत्यस्य 'अश्वायन्तः' इत्येषा याज्या। इन्द्रो वा शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—'अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।
आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वऽयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपऽगन्तवै । ऊँ इति ।
आऽभूषन्तः । ते । सुऽमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

ᐯअश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः ॥ क्यचि 'अश्वाघस्यात्' (पा. सू.७.४.३७) इत्यात्वम् ॥ ᐯगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः ॥ 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इत्यवादेशः ॥ ᐯवाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ 'वा गतिगन्धनयोः'। णिचि 'वो विधूनने°' (पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे[1] शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे[2] ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमन्नमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहाभावस्वरौ[3] छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् ᐯउपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं ᐯहवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः 'तुमर्थे सेसेन्°' इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे 'तवै चान्तश्च युगपत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ ᐯउ इति पूरकः । हे ᐯइन्द्र ᐯते तव ᐯनवायाम् अभिनवायां प्रशस्तायां ᐯसुमतौ शोभनबुद्धौ[4] ᐯआभूषन्तः आ समन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः । यद्वा । आ समन्ताद्भूषयन्तोऽलंकुर्वन्तस्तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ᐯवयं ᐯशुनं सुखकरं त्वां ᐯहुवेम आह्वयेम ॥ ॥१८॥

'मुञ्चामि' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षम् । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनादेशे त्विन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो राजयक्ष्मघ्नमन्त्यानुष्टुप्' इति । हृदयरोगप्रमुखस्य[5] व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूत्र्यते हि—'व्याधितस्यातुरस्य[6] यक्ष्मगृहीतस्य वा षळाहुतिश्चरुर्मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन' (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञातऽयक्ष्मात् । उत । राजऽयक्ष्मात् ।
ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।
तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ-°नुदात्ते; त४.५-°नुदात्तं । २. त-भ-मु-°दनुदात्तत्वं । ३. त-भ-इदानीम° । ४. ग-भ२-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. ग-त४.५-क्षयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-भ-व्याधितस्याधितस्य ।

हे यक्ष्माभिभूत ^vहविषा अनेन चरुणा साधनेन[1] होमेन[1] ^vत्वा त्वाम् ^vअज्ञातयक्ष्मात्। अयमेतत्संज्ञ[2] इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः। तादृशाद्रोगात् ^vमुञ्चामि विश्लेषयामि। किमर्थम्। ^vजीवनाय ^vकं जीवनार्थम्। इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः। कमिति पूरकः। ^vउत अपि च ^vराजयक्ष्मात्। यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः। राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१)। तस्मादपि त्वां मुञ्चामि। ^vयदि ^vवा यदि च ^vएतत् एतस्मिन् समये ^vएनं व्याधितं पुरुषं ^vग्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता ^vजग्राह गृहीतवती ^vतस्याः देवतायाः सकाशाद्धे ^vइन्द्राग्नी ^vएनं ^vप्र ^vमुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नीत॑ ए॒व ।
तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॒दस्पा॑र्षमेनं श॒तशा॑रदाय ॥ २ ॥

यदि॑ । क्षि॒तऽआ॑युः । यदि॑ । वा॒ । परा॑ऽइतः । यदि॑ । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् । निऽइ॑तः । ए॒व ।
तम् । आ । ह॒रा॒मि॒ । निः॒ऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् । अस्पा॑र्षम् । ए॒न॒म् । श॒तऽशा॑रदाय ॥२॥

^vयदि स रोगग्रस्तः ^vक्षितायुः क्षीणायुर्भवति ^vयदि ^vवा ^vपरेतः अस्माल्लोकात् परागतो भवति ^vयदि च ^vमृत्योः वैवस्वतस्य ^vअन्तिकं निकटं ^vनीतः नितरां प्राप्तः ^vएव भवति एवंभूतमपि ^vतं पुरुषं ^vनिर्ऋतेः पापदेवताया आयुषः[3] क्षयकारिण्याः ^vउपस्थात् उपस्थानात्[4] ^vआ ^vहरामि आनाययामि आवर्तयामि। आहृत्य च ^vएनं ^vशतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् ^vअस्पार्षं प्रबलं करोमि। 'स्पृ प्रीतिबलनयोः'॥

स॒ह॒स्रा॒क्षेण॑ श॒तशा॑रदेन श॒तायु॑षा ह॒विषाहा॑र्षमेनम् ।
श॒तं यथे॒मं श॒रदो॒ नया॒तीन्द्रो॒ विश्व॑स्य दुरि॒तस्य॑ पा॒रम् ॥ ३ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षेण॑ । श॒तऽशा॑रदेन । श॒तऽआ॑युषा । ह॒विषा॑ । आ । अ॒हा॒र्ष॒म् । ए॒न॒म् ।
श॒तम् । यथा॑ । इ॒मम् । श॒रदः॑ । नया॑ति । इन्द्रः॑ । विश्व॑स्य । दुः॒ऽइ॒तस्य॑ । पा॒रम् ॥ ३ ॥

^vसहस्राक्षेण। सहस्रमिति बहुनाम। सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत् सहस्राक्षम्॥ 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः। शरदः संबन्धी शारदः संवत्सरः। शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अत एव ^vशतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन[5] ^vहविषा। यद्वा। सहस्राक्ष इन्द्रः। तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबन्धिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन। ^vएनं यक्ष्मगृहीतम् ^vआहार्षं रोगादनैषम्[6]। ^vयथा येन प्रकारेण ^vइमं पुरुषं ^vशतं ^vशरदः संवत्सरान्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। एतावन्तं कालम् ^vइन्द्रो ^vविश्वस्य सर्वस्य ^vदुरितस्य दुःखस्य ^vपारम् अवसानं दुःखराहित्यं ^vनयाति नयेत् तथाहार्षमित्यर्थः॥

श॒तं जी॑व श॒रदो॒ वर्ध॑मानः श॒तं हे॑म॒न्ताञ्छ॒तमु॑ वस॒न्तान् ।
श॒तमि॑न्द्रा॒ग्नी स॑वि॒ता बृह॒स्पतिः॑ श॒तायु॑षा ह॒विषे॒मं पुन॑र्दुः ॥ ४ ॥

---

१. त-म१.२.४.८–साधनहोमेन। २. त-म१.२.४.८–अनेन तत्संज्ञ। ३. त१.२.३.७-म१.२.४.८–मानुषः; म७–मनुष्य। ४. ग-त४.५-म२–उपस्थानात् समीपात्। ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म–तादृशेनानेन; त४.५–तादृशमनेन। ६. ग-त४.५-म२–रोगादनैषं; त१.२.३.६.७–रोगादानैषं।

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥४॥

हे यक्ष्माद्विमुक्त ᵛवर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवंस्त्वं ᵛशतं ᵛशरदः शतसंख्याकान् शरदृतून् ᵛजीव प्राणान् धारय। पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ᵛशतं ᵛहेमन्तान् हेमन्तर्तूंश्च जीव ᵛशतं ᵛवसन्तान् च । उशब्दः समुच्चये । अपि च ᵛइन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च ᵛसविता प्रेरको देवश्च ᵛबृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च ᵛशतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन ᵛहविषा तर्प्यमाणाः सन्तः ᵛइमं जनं ᵛपुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।
सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनव ।
सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीत ᵛत्वा त्वाम् ᵛआहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव ᵛत्वा त्वाम् ᵛअविदम् अलप्सि। हे ᵛपुनर्नव पुनरभिनव[1] ᵛपुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे ᵛसर्वाङ्ग सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेत ᵛते तव ᵛसर्वं ᵛचक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् ᵛअविदं लब्धवानस्मि । ᵛते तव ᵛआयुः जीवनं ᵛच ᵛसर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

'ब्रह्मणाग्निः' इति षडृचमेकादशं सूक्तमानुष्टुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसवसमाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य[2] प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकमिदम् । अनुक्रान्तं च—'ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो रक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि' इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।
अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

ᵛब्रह्मणा मन्त्रेण सह ᵛसंविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः ᵛरक्षोहा रक्षसां हन्ता ᵛअग्निः ᵛइतः अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं ᵛबाधतां हिनस्तु । ᵛयः राक्षसः ᵛअमीवा रोगरूपः सन् ᵛते तव ᵛगर्भम् ᵛआशये आशेते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । ᵛदुर्नामा अर्शआख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव ᵛयोनिं रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते[3] तं बाधतामित्यन्वयः॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

---

१. ग-त१.६-पुनरभिनवमुत्पन्न; त२.३-पुनरभिवमुत्पन्न; त७-पुनरभिषमुत्पन्न; भ१.४.८-पुनरभिभवमुत्पन्न; भ२-पुनरभिभवमुत्पन्न । २. त४.५-गर्भलक्षणस्य । ३. त४.५-गर्भस्यायतनमाशेते ।

मसः पूर्वोऽर्धर्चः । vतं vक्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं vब्रह्मणा सहितः vअग्निः निःशेषेण vअनीनशत्[1] नाशयतु ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् vते तव गर्भाशये vपतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र vनिषत्स्नुं निषीदन्तं च गर्भं vयः राक्षसादिः vहन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं vसरीसृपं सर्पणशीलं च गर्भं vयः[2] हन्ति vजातं[2] दशसु मासेषूत्पन्नं vते तव शिशुं vयः राक्षसादिः vजिघांसति हन्तुमिच्छति vतमितः स्थानात् vनाशयामसि नाशयामः[3] ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दंपती शये ।
योनिं यो अन्तरारेळ्हि तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्ऽपती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेळ्हि । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् vते तव vऊरू पादमूलौ vयः राक्षसादिः vविहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति vदंपती vअन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च vशये शेते vयः च vयोनिम् vअन्तः प्रविश्य vआरेळ्हि निषिक्तं रेतो जिह्वया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । 'लिह आस्वादने'। आदादिकः । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५॥

हे योषित् vयः राक्षसः vभ्राता भ्रातृरूपो vभूत्वा vपतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां vनिपद्यते अभिगच्छति । अथवा vजारः उपपतिरूपो वा vभूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः vयः राक्षसादिः vते तव vप्रजां vजिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

---

१. त-म-अनीनशत् नाशयत् । २. त४.५-योनिजातं । ३. त-म-नाशयाम ।

हे योषित् ᵛयः राक्षसादिः ᵛस्वप्नेन स्वप्नावस्थया[1] ᵛतमसा निद्रया[2] ᵛत्वा त्वां ᵛमोहयित्वा मूढतां प्रापय्य ᵛनिपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २० ॥

'अक्षीभ्याम्' इति षडृचं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं कृत्स्नं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मघ्नम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ᵛते तव ᵛअक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं ᵛवि ᵛवृहामि उद्धारयामि । विश्लेषयामीत्यर्थः ॥ 'ई च द्विवचने' (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः । स चोदात्तः ॥ तथा ᵛनासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च ᵛकर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च ᵛछुबुकात् चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाच्च । अधिरनर्थकः[3] । अपि च ᵛशीर्षण्यम् । शिरसि[4] भवो रोगः शीर्षण्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'ये च तद्धिते' (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षन्नादेशः । 'ये चाभावकर्मणोः' (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं ᵛयक्ष्मं रोगं ᵛते तव ᵛमस्तिष्कात् । शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् ᵛजिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद्वि वृहामि उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः । 'वृहू उद्यमने' इति धातुः ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुऽभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत ᵛउष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य उरस्नाताभ्यो[5] वा स्नायुभ्यः ᵛग्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः ᵛते तव ᵛयक्ष्मं ᵛवि ᵛवृहामि । तथा ᵛकीकसाभ्यः अस्थिभ्यः ᵛअनूक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि । 'उच समवाये' । अनूच्यते समवेयत इत्यस्थ्नः संधिरनूक्यः । ऋहलोर्ण्यत् । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । तित्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं ᵛदोषण्यम् । पूर्ववद्यति 'पद्दन्°' इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि[6] यक्ष्मं रोगं ᵛते तव ᵛअंसाभ्यां ᵛबाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागावंसावधोभागौ बाहू ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

---

१. त१.२.६.८-भ१-स्वप्नावस्थाया; त४.५.७-भ४-मु-स्वप्नावस्थायां । २. त४.५-निद्रायां । ३. त-भ-मु-अधिर्निरर्थकः । ४. त-भ-शिरसो । ५. त४.५-उत । ६. त-भ-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः। ते। गुदाभ्यः। वनिष्ठोः। हृदयात्। अधि।
यक्ष्मम्। मतस्नाभ्याम्। यक्नः। प्लाशिऽभ्यः। वि। वृहामि। ते॥ ३॥

हे यक्ष्माभिभूत ते तव[1] आन्त्रेभ्यः। आन्त्रं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतम्[2]। तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि वृहामि। तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् हृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि। अपि च ते तव मतस्नाभ्याम्। मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानावाम्रफलाकृती वृक्कौ। ताभ्यां यक्नः। हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत्। तस्माच्च। 'पद्दन्०' इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः। प्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं वि वृहामि उत्क्षिपामि॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्।
यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो वि वृहामि ते॥ ४॥

ऊरुऽभ्याम्। ते। अष्ठीवत्ऽभ्याम्। पार्ष्णिऽभ्याम्। प्रऽपदाभ्याम्।
यक्ष्मम्। श्रोणिऽभ्याम्। भासदात्। भंससः। वि। वृहामि। ते॥ ४॥

हे रुग्ण ते तव ऊरुभ्याम् अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। तथा पार्ष्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। अपि च श्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। तथा भासदात्। भसत् कटिप्रदेशः। तत्संबन्धात् भंससः भासमानात् पायोः ते तव यक्ष्मं वि वृहामि॥

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते॥ ५॥

मेहनात्। वनम्ऽकरणात्। लोमऽभ्यः। ते। नखेभ्यः।
यक्ष्मम्। सर्वस्मात्। आत्मनः। तम्। इदम्। वि। वृहामि। ते॥ ५॥

वनंकरणात्। वनमुदकं शारीरम्[3]। तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम्। तस्मात् मेहनात् मेढ्रात् ते तव लोमभ्यः नखेभ्यः च यक्ष्मं वि वृहामि। किं बहुना। इदम् इदानीं तं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव ते तव शरीरात् वि वृहामि॥

अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नो जातं पर्वणिपर्वणि।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते॥ ६॥

अङ्गात्ऽअङ्गात्। लोम्नःऽलोम्नः। जातम्। पर्वणिऽपर्वणि।
यक्ष्मम्। सर्वस्मात्। आत्मनः। तम्। इदम्। वि। वृहामि। ते॥ ६॥

अङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः लोम्नोलोम्नः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ[4] जातम् उत्पन्नं यक्ष्मं वि वृहामि। अन्यद्गतम्॥ ॥२१॥

---

१. त१.२.३.७-म१.२.८-तव त्वं। २. त१.२.३.६.७-°राधारभूतं। ३. त-भ-मु-शरीरं। ४. भ२-संधौ संधौ।

'अपेहि' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षम्। तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः। दुःस्वप्ननाशनं देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नघ्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुम्मध्यम्' इति। लैङ्गिको विनियोगः॥

अपेहि मनसस्पतेऽप क्राम परश्चर।
परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः॥ १॥

अप। इहि। मनसः। पते। अप। क्राम। परः। चर।
परः। निःऽऋत्यै। आ। चक्ष्व। बहुधा। जीवतः। मनः॥ १॥

हे "मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव "अपेहि अपगच्छ। स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ। निर्गत्य च "अप "क्राम। देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप। दूरदेशं गच्छेत्यर्थः। अपक्रम्य च "परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे "चर यथेच्छं वर्तस्व। अपि च "निर्ऋत्यै पापदेवतायै "परः परस्ताद्वर्तमानायै "आ "चक्ष्व। वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि। "जीवतः मम "मनः "बहुधा बहुप्रकारं भवति। भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषूत्सुकं सत् वर्तते। अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम्।
भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः॥ २॥

भद्रम्। वै। वरम्। वृणते। भद्रम्। युञ्जन्ति। दक्षिणम्।
भद्रम्। वैवस्वते। चक्षुः। बहुऽत्रा। जीवतः। मनः॥ २॥

"भद्रं "वै शोभनमेव "वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं "वृणते सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते। "दक्षिणं प्रवृद्धं "भद्रं शोभनं तत्फलं "युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च। "वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये "भद्रं शोभनमेव "चक्षुः दर्शनमहं प्रार्थये। दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम्। भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः। "बहुत्रा बहुषु हि विषयेषु "जीवतः मम "मनः वर्तते॥

यदाशसा निःशसाभिशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः।
अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्दधातु॥ ३॥

यत्। आऽशसा। निःऽशसा। अभिऽशसा। उपऽआरिम। जाग्रतः। यत्। स्वपन्तः।
अग्निः। विश्वानि। अप। दुःऽकृतानि। अजुष्टानि। आरे। अस्मत्। दधातु॥ ३॥

"यत् दुष्कृतम् "आशसा आशंसनेनाभिलाषेण "जाग्रतः जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम् "उपारिम उपगतवन्तः स्म "यत् च "स्वपन्तः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म। तथा "निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण "अभिशसा अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यद्दुष्कृतमुपागच्छेम[1]। तानि "विश्वानि सर्वाणि "अजुष्टानि असेव्यान्यप्रियाणि वा "दुष्कृतानि दुष्कर्माणि "अग्निः "अस्मत् "आरे अस्मत्तो दूरदेशे "अप "दधातु अपकृष्य स्थापयतु॥

१. त१.२.३.७-भ१.२.८-°मुपागच्छाम; भ७-°मुपगच्छेम।

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पात्वंहसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र हे ब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यत् अभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च आङ्गिरसः अङ्गिरोभिः स्तोतृभिः सबान्धवः[1] प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च द्विषतां द्वेष्टॄणाम् अंहसः तत्कर्तृकादस्मद्विषयात्पापात् नः अस्मान् पातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासनाम चाभूमानागसो वयम् ।
जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।

जाग्रत्ऽस्वप्नः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

अद्य अस्मिन् काले अजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनन्तरम् असनाम च संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा वयम् अनागसः अनपराधाश्च अभूम । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी पापः पापफलरूपः सः संकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः यं शत्रुं वयं द्विष्मः तम् ऋच्छतु प्राप्नोतु । यः च नः अस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्राप्नोतु ॥॥२२॥

'देवाः' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—'देवा नैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं[2] वैश्वदेवम्' इति । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदानेन सूक्तेन होतव्यम् । सूत्र्यते हि—'कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा' (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।
तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृणवाम । निःऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हे देवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतः अनुचरः कपोतः यत् बाधनम् इच्छन् अभिलषन् इदम् अस्मदीयं गृहम् आजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थम् अर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः निष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृणवाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः नः अस्माकं द्विपदे पुत्राय[3] शं सुखम् अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥

१. त१.२.३.७-म१.२.४.८-संबंधः; म७-संबंधवः । २. अनु.-प्रायश्चित्तमिदं । ३. ग-त४,५-पुत्रादये ।

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।
अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः मेधावी अग्निः नः अस्माकं हविः युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मत्प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नः अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्र्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निऽधाने ।
शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु
मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दभाति न हिनस्तु । आष्ट्र्यां व्याप्तायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निर्निधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा[1] । अश्नन्त्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं[2] कृणुते करोति । तद्धेतुको बाधो नोऽस्माकं न भवत्वित्यर्थः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । युष्मदनुग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।
यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।
यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत् मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै[3] नाम[4] मृत्यवे मारयित्रे यमाय[5] एतत्[6] नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

---

१. त-भ-'यद्वा' नास्ति । २. त-भ-पदा निधानं । ३. त-भ-तस्य । ४. ग२-यमाय । ५. ग-त४. ५-'यमाय' नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-एतन्नामकाय; त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।
संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।
सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥५॥

हे देवाः ᵛऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं ᵛप्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं ᵛकपोतं पक्षिणं ᵛनुदत अस्माद्गृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा ᵛमदन्तः अस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्तः ᵛइषम् अन्नं ᵛगां च ᵛपरि ᵛणयध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛदुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि ᵛसंयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च ᵛपतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः[1] कपोतः ᵛनः अस्माकम् ᵛऊर्जम् अन्नं ᵛहित्वा परित्यज्य ᵛप्र ᵛपतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥२३॥

'ऋषभम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाक्करस्य वर्षभाख्यस्यार्षं पञ्चमी षडष्टका महापङ्क्तिः[2] । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ऋषभमृषभो वैराजः शाक्करो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापङ्क्त्यन्तम्' इति । प्रयाणसमये जपेत् । सूत्रितं च—'ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्' (आश्व. गृ. २. ६. १३) इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।
हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सऽपत्नानाम् । विऽससहिम् ।
हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्निन्द्र[3] ᵛमा मां ᵛसमानानां सदृशानामस्मत्कुलीनानां मध्ये ᵛऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्तं ᵛकृधि कुरु । तथा ᵛसपत्नानां शत्रूणां ᵛविषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च ᵛशत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितॄणां वैरिणां ᵛहन्तारं[4] हिंसितारं ᵛकृधि कुरु । तथा ᵛविराजं विशेषेण राजमानं ᵛगोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वासामित्याह ᵛगवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रइवारिष्टो अक्षतः ।
अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रःऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।
अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

---

१. त-भ२.४.८—शीघ्रोत्पादनः; भ१—शीघ्रोत्पादकः । २. भ७—महापंक्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८—सपत्नाभिमानिन्निंद्र । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ४.५—हंतारं मां; भ२.८—हंतारं मा ।

ᵛअहं ᵛसपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता ᵛअस्मि भवामि। ᵛइन्द्रइव इन्द्रो यथा केनाप्यहिंसितो भवति तथाहमपि ᵛअरिष्टः अहिंसितः ᵛअक्षतः अव्रणश्च भवामि। ᵛइमे दृश्यमानाः ᵛसर्वे ᵛसपत्नाः ᵛमे मम ᵛपदोः पादयोः ᵛअधः अधस्तात् ᵛअभिष्ठिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नीइव ज्यया।
वाचस्पते नि षेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र। एव। वः। अपि। नह्यामि। उभे इति। आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव। ज्यया।
वाचः। पते। नि। सेध। इमान्। यथा। मत्। अधरम्। वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ ᵛअत्रैव अस्मिन्नेव देशे ᵛवः युष्मान् ᵛअपि ᵛनह्यामि अपिनद्धान् पाशैर्बद्धान् करोमि ᵛज्यया मौर्व्या ᵛउभे ᵛआर्त्नीइव। यथा द्वे धनुषः कोटी दृढं बध्येते तथेत्यर्थः। हे ᵛवाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ᵛइमान् सपत्नान् ᵛनि ᵛषेध प्रतिषेध। ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛमत् मत्तः ᵛअधरं निकृष्टतरं ᵛवदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना।
आ वश्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः। अहम्। आ। अगमम्। विश्वऽकर्मेण। धाम्ना।
आ। वः। चित्तम्। आ। वः। व्रतम्। आ। वः। अहम्। सम्ऽइतिम्। ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः ᵛअभिभूः अभिभविता ᵛअहं ᵛविश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण ᵛधाम्ना धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धम् ᵛआगमम् आगतवानस्मि। अतः ᵛवः युष्माकं ᵛचित्तं मनः ᵛआ ᵛददे गृह्णामि। मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः। ᵛवः युष्माकं ᵛव्रतं कर्म चाहम् ᵛआ ददे। ᵛवः युष्मदीयः यः समितिः संग्रामः तं च ᵛअहम् ᵛआ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम्।
अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकाइवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम्। वः। आऽदाय। अहम्। भूयासम्। उत्ऽतमः। आ। वः। मूर्धानम्। अक्रमीम्।
अधःऽपदात्। मे। उत्। वदत। मण्डूकाःऽइव। उदकात्। मण्डूकाः। उदकात्ऽइव ॥५॥

हे सपत्नाः ᵛवः युष्माकं ᵛयोगक्षेमम्। अप्राप्तस्य धनस्य[1] प्राप्तिर्योगः। प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः। तदुभयम् ᵛआदाय युष्मत्तो गृहीत्वा ᵛअहम् ᵛउत्तमः श्रेष्ठः ᵛभूयासम्। ततः ᵛवः युष्माकं ᵛमूर्धानं शिरः ᵛआ ᵛअक्रमीम् आक्रमिषम्। पादेनाधितिष्ठामि॥ क्रमेर्लुङि अमो मश् (पा. सू. ७.१.४०)। 'इट ईटि' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः॥ अनन्तरं ᵛमे मम ᵛअधस्पदात् पादस्याधस्ताद्वर्तमाना यूयम् ᵛउद्वदत उच्चैराक्रोशत। ᵛउदकात् वृष्टाजलादधःप्रदेशे वर्तमानाः ᵛमण्डूकाइव। यथा ते भृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः। ᵛमण्डूका ᵛउदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥२४॥

१. त१.२.३.६.७.८-म२.४.५-'धनस्य' नास्ति।

'तुभ्येदम्' इति चतुरृचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रम्। 'सोमस्य राज्ञः' इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातृसोमबृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका। तथा चानुक्रान्तं— 'तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा[1]' इति। पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः। गतो विनियोगः॥

तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि।
त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः॥ १॥

तुभ्य। इदम्। इन्द्र। परि। सिच्यते। मधु। त्वम्। सुतस्य। कलशस्य। राजसि।
त्वम्। रयिम्। पुरुऽवीराम्। ऊँ इति। नः। कृधि।
त्वम्। तपः। परिऽतप्य। अजयः। स्व१रिति स्वः॥ १॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि षिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते। त्वम् एव सुतस्य अभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिषे। राजतिरैश्वर्यकर्मा। सः त्वं नः अस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रं[2] रयिं धनं कृधि कुरु। उशब्दः पूरकः। यद्वा अवधारणे। बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः। तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुताँ उप।
इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे॥ २॥

स्वःऽजितम्। महि। मन्दानम्। अन्धसः। हवामहे। परि। शक्रम्। सुतान्। उप।
इमम्। नः। यज्ञम्। इह। बोधि। आ। गहि। स्पृधः। जयन्तम्। मघऽवानम्। ईमहे॥ २॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अन्नस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिषुतान् सोमान् प्रति परि हवामहे। परित आह्वयामहे। हे इन्द्र इत्थमाहूयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व। बुद्ध्वा च आ गहि आगच्छ। स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे। अपेक्षितानि धनानि याचामहे॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम्॥ ३॥

सोमस्य। राज्ञः। वरुणस्य। धर्मणि। बृहस्पतेः। अनुऽमत्याः। ऊँ इति। शर्मणि।
तव। अहम्। अद्य। मघऽवन्। उपऽस्तुतौ।
धातः। विधातरिति विऽधातः। कलशान्। अभक्षयम्॥ ३॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च[3] संबन्धिनि[3] धर्मणि[4] धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उप-

१. अनु.-'वा' नास्ति। २. त-भ-मु-बहुपुत्रां। ३. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-तत्संबंधिनि। ४. त१. २.३.६.७.८-भ१.४.५. ८-मु-कर्मणि।

स्तुतौ स्तोत्रे ^v^अद्य इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि। हे ^v^धातः हे एतत्संज्ञक देव हे ^v^विधातः एतत्संज्ञक देव युवाभ्यामनुज्ञातः ^v^कलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् ^v^अभक्षयं भक्षितवानस्मि ॥

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे।
सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रऽसूतः। भक्षम्। अकरम्। चरौ। अपि। स्तोमम्। च। इमम्। प्रथमः। सूरिः। उत्। मृजे।
सुते। सातेन। यदि। आ। अगमम्। वाम्। प्रति। विश्वामित्रजमदग्नी इति। दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^v^प्रसूतः त्वया प्रेरितोऽहं ^v^चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे ^v^भक्षम् ^v^अपि भक्षणीयं चर्वादि हविश्च ^v^अकरं त्वदर्थमकार्षम्। ^v^प्रथमः मुख्यः ^v^सूरिः स्तोताहम् ^v^इमं ^v^स्तोमं स्तोत्रं ^v^च त्वदर्थम् ^v^उन्मृजे उन्मार्ज्मि संस्करोमि। उच्चारयामीत्यर्थः। इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते। हे ^v^विश्वामित्रजमदग्नी ^v^वां युवां ^v^प्रति ^v^दमे यज्ञगृहे ^v^सुते अभिषुते सोमे सति ^v^सातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं ^v^यदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् ^v^आगमम् आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

'वातस्य' इति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्' इति। गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य। नु। महिमानम्। रथस्य। रुजन्। एति। स्तनयन्। अस्य। घोषः।
दिविऽस्पृक्। याति। अरुणानि। कृण्वन्। उतो इति। एति। पृथिव्या। रेणुम्। अस्यन् ॥ १ ॥

^v^वातस्य वायोः ^v^रथस्य रंहणशीलस्य ^v^महिमानं माहात्म्यं ^v^नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। ^v^अस्य वायोः ^v^घोषः शब्दः ^v^स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् ^v^रुजन् सर्वं स्थावरजङ्गमजातं भञ्जन् ^v^एति गच्छति। स च वायुः ^v^दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् ^v^अरुणानि अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि ^v^कृण्वन् कुर्वन् ^v^याति प्राप्नोति। ^v^उतो अपि च ^v^पृथिव्या भूमेः ^v^रेणुं पांसुम् ^v^अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् ^v^एति गच्छति। अत एव अरुणानि कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम्। प्र। ईरते। अनु। वातस्य। विऽस्थाः। आ। एनम्। गच्छन्ति। समनम्। न। योषाः।
ताभिः। सऽयुक्। सऽरथम्। देवः। ईयते। अस्य। विश्वस्य। भुवनस्य। राजा ॥ २ ॥

^v^विष्ठाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः ^v^वातस्य वायोरनुगुणं ^v^सं ^v^प्रेरते संप्रगच्छन्ति। यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः। ^v^समनं ^v^न संग्राममिव ^v^एनं वायुं ^v^योषाः अश्वयोषितो वडवाः ^v^आ ^v^गच्छन्ति। ^v^ताभिः वडवाभिः ^v^स्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं ^v^सरथं समान-

मेकं रथमारुह्य देवः दीप्यमानः वायुः ईयते गच्छति । 'ईङ् गतौ' । अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं घृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहरिति ।
अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । क्व । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिः मार्गैः ईयमानः गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं न नि विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । 'नेर्विशः' (पा. सू. १.३.१७) इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपाम् उदकानां सखा । 'वायुर्वै वृष्ट्या ईशे[1]' (तै. सं. २.४.९.१) इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः क्व स्वित् कुत्र खलु देशे जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशान्निष्क्रम्य आ बभूव इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति । देवः । एषः ।
घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः देवानाम् इन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् भुवनस्य अपि भूतजातस्य गर्भः गर्भवत्प्राणरूपेणान्तर्वर्तमानः एषः ईदृशः देवः यथावशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रामति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषा इत् शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

'मयोभूः' इति चतुर्ऋचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्गोत्रस्य शबरस्यार्षं त्रैष्टुभं गोदेवत्यम् । अनुक्रान्तं च—'मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यम्' इति । घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च—'गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति द्वाभ्याम्' (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृळ ॥ १ ॥

मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय । पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-ईशते ।

वातः वायुः मयोभूः सुखस्य भावयिता सन् उस्राः गाः अभि वातु अभिगच्छतु। ताश्च गावः ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीः बलवन्ति[1] तृणानि आ रिशन्ताम् अभितः स्वादयन्तु। तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धाः जीवधन्याः जीवानां प्रीणयित्रीरपश्च पिबन्तु। हे रुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेक्षणेन संहर्तर्देव पद्वते पादयुक्ताय अवसाय अन्नाय गोरूपाय मृळ उपदयां कुरु। मा बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्टया नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्टया । नामानि । वेद ।
याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

याः गावः सरूपाः समानरूपा याश्च विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च[2] एकरूपाः एकेनैव वर्णेनोपेताः[2] यासां च गवां नामानि ईडे रन्तेऽदित इत्यादीनि इष्टया यागेन हेतुना अग्निः वेद जानाति याः च गाः अङ्गिरसः ऋषयः तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन इह अस्मिँल्लोके चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे पर्जन्य महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रदेहि ॥

'या देवेषु' इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेत[3]। सूत्र्यते हि—'या देवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम्। आगावीयमेके' (आश्व. गृ. २. १०. ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्व१मैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरीहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।
ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरीहि ॥ ३ ॥

याः गावः देवेषु यष्टव्येषु तन्वम् आत्मीयं शरीरम् ऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति यासां च गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि सोमः वेद जानाति अस्मभ्यम् अस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमानाः वर्धमाना अत एव प्रजावतीः प्रजाभिर्वत्सैरुपेताः ताः गाः हे इन्द्र गोष्ठे अस्मदीये[4] रिरीहि गमय ॥ 'री गतिरेषणयोः'। छान्दसो विकरणस्य श्लुः ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरित्यकः ।
तासाम् । वयम् । प्रऽजया । सम् । सदेम ॥ ४ ॥

---

१. त-भ-'बलवन्ति' नास्ति। २. त१.२.३.६.७.८-भ-एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५-अनेकरूपेणोपेताः। ३. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अनुमंत्रयितव्याः; त४.५-अनुमंत्रयीत। ४. त४.५-भर२-अस्मदीये व्रजे।

ᐯप्रजापतिः विधाता ᐯमह्यं स्तोत्रे ᐯएताः गाः ᐯरराणः प्रयच्छन् ॥ रातेर्व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᐯविश्वैः सर्वैः ᐯदेवैः ᐯपितृभिः च ᐯसंविदानः ऐकमत्यं गतः सन् ᐯशिवाः ᐯसतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः ᐯनः अस्माकं ᐯगोष्ठं व्रजम् ᐯउप गोष्ठसमीपे ᐯअकः करोतु । ᐯतासां गवां ᐯप्रजया संतानेन ᐯवयं ᐯसं ᐯसदेम संगच्छेमहि ॥ सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ॥ २७ ॥

'विभ्राट्' इति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्षं सूर्यदेवत्यम् । आद्यौ तिस्रो जगत्यः । द्व्यष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—'विभ्राड्विभ्राट् सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम्' इति । विषुवति निष्केवल्य आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्य विभ्राडित्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यते हि—'विभ्राड्-बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानाम्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतम् ।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविऽहुतम् ।
वातऽजूतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

ᐯविभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः ᐯबृहत् महत्[1] परिवृढं ᐯसोम्यं सोममयं ᐯमधु ᐯपिबतु । किं कुर्वन् । ᐯयज्ञपतौ यजमाने ᐯअविहुतम् अकुटिलम् ᐯआयुः ᐯदधत् कुर्वन् । ᐯयः सूर्यः ᐯवातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् ᐯत्मना आत्मना स्वयमेव ᐯअभिरक्षति सर्वं जगदभिपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः ᐯप्रजाः ᐯपुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति ᐯपुरुधा बहुधा ᐯवि ᐯराजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

ᐯविभ्राट् विभ्राजमानं ᐯबृहत् प्रौढं ᐯसुभृतं सुपुष्टं ᐯवाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं ᐯधर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये ᐯदिवः द्युलोकस्य ᐯधरुणे धारके सूर्यमण्डले ᐯअर्पितं निक्षिप्तं ᐯसत्यम् अविनश्वरम् ᐯअमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तृ ᐯवृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ ᐯदस्युहन्तमं दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तृतमम् ᐯअसुरहा असुराणां क्षेप्तॄणां घातकं ᐯसपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं ᐯज्योतिः सौरं तेजः ᐯजज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-'महत्' नास्ति ।

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्ऽतमम् । विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥३॥

ᵛइदं सौरं तेजः ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यतमं ᵛज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ᵛज्योतिः प्रकाशकमत एव ᵛउत्तमम् उत्कृष्टं ᵛविश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ ᵛधनजित् धनस्य च जेतृ ᵛबृहत् प्रभूतम् ᵛउच्यते। एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते। अपि च ᵛविश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता ᵛभ्राजः भ्राजमानः ᵛमहि महान् ᵛसूर्यः ᵛदृशे दर्शनाय ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛसहः तमसोऽभिभवितृ ᵛअच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् ᵛओजः तेजोरूपं बलं ᵛपप्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः ।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वऽकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥

हे सूर्य ᵛज्योतिषा तेजसा ᵛस्वः सर्वं जगत् ᵛविभ्राजन् विभ्राजयन् ᵛदिवः संबन्धि ᵛरोचनं रोचमानं स्थानम् ᵛअगच्छः प्राप्नोः। ᵛविश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना ᵛविश्वदेव्यावता। विश्वेषां देवानां हितो यागादिर्विश्वदेव्यः। तद्वता ᵛयेन सौरेण तेजसा ᵛइमा इमानि परिदृश्यमानानि ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभुवनानि उदकानि भौमानि ᵛआभृता घर्मकाल आभृतानि भवन्ति। यद्वा। सर्वाणि भूतजातान्याभृता समन्तादाभृतानि पोषितानि भवन्ति। तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

'त्वं त्यम्' इति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येटस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम्। अनुक्रान्तं च— 'त्वं त्यमिटो भार्गवो गायत्रम्' इति। गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इटतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतऽवतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥१॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसुतावतः[1] सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य ᵛइटतः इटस्य। 'सुपां सुलुक्' इति ङसस्तस्। एतत्संज्ञस्यर्षेः ᵛत्यं तं प्रसिद्धं ᵛरथं ᵛप्रावः प्रारक्षः। ᵛसोमिनः सोमयुक्तस्य मम ᵛहवम् आह्वानम् ᵛअशृणोः शृणु ॥

त्वं मखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥२॥

त्वम् । मखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛमखस्य यज्ञस्य ᵛदोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य ᵛशिरः प्रवर्ग्यरूपं ᵛत्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् ᵛअव ᵛभरः। अवयुत्य पृथक्कृत्य हृतवानसि। देवेभ्यो निष्क्रान्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वम्रिरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद। तदभिप्रायेणेदमुक्तम्। श्रूयते हि—'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनद्रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष स प्रवर्ग्योऽभवत्' (तै. आ. १. ५. २) इति। स त्वं ᵛसोमिनः सोमवतो मम ᵛगृहम् ᵛअगच्छः आगच्छ ॥

---

१. ग-भ७—त्वं सुतावतः।

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम्। मुहुः श्रथ्ना मनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम्। त्यम्। इन्द्र। मर्त्यम्। आस्त्रऽबुध्नाय। वेन्यम्। मुहुः। श्रथ्नाः। मनस्यवे॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् आस्त्रबुध्नाय। अस्त्रबुध्नो नाम कश्चित्। तस्य पुत्राय मनस्यवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते मुहुः शश्वत् श्रथ्नाः अहिंसीः[1]। वशमनय[2] इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि। देवानां चित्तिरो वशम् ॥४॥

त्वम्। त्यम्। इन्द्र। सूर्यम्। पश्चा। सन्तम्। पुरः। कृधि। देवानाम्। चित्। तिरः। वशम्॥४॥

हे इन्द्र त्वं त्यं[3] सूर्यं सायंसमये पश्चा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेद्युः प्रातःकाले पुरस्तात् कृधि करोषि। लकारव्यत्ययः। कीदृशम्। देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं तैरपि क्व गत इति दुर्विज्ञातं वशं कान्तम्॥ ॥ २९ ॥

'आ याहि' इति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य संवर्तस्यार्षमुषोदेवताकम्। चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः। तथा चानुक्रान्तम्—'आ याहि संवर्त उषस्यं द्वैपदम्' इति। प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं बभ्रुरेक इति द्विपदा-सूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाताः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनिं यदूधभिः ॥ १ ॥

आ। याहि। वनसा। सह। गावः। सचन्त। वर्तनिम्। यत्। ऊधऽभिः॥ १ ॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् आ याहि आगच्छ। गावः उषसो वाहनभूताः वर्तनिं रथं सचन्त सेवन्ते। अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः। यत् या गावः ऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः। पीना इत्यर्थः। ता गाव इति संबन्धः॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ। याहि। वस्व्या। धिया। मंहिष्ठः। जारयत्ऽमखः। सुदानुऽभिः॥ २ ॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् आ याहि आगच्छ। स चोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैर्यातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठः धनानां दातृतमः अत एव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति॥

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः। न। तन्तुम्। इत्। सुऽदानवः। प्रति। दध्मः। यजामसि॥ ३ ॥

पितुभृतो न अन्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तन्तुमित् तन्तुं[4] विस्तीर्णमेव[5] प्रति दध्मः। उषसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः। तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि॥

---

१. त-भ-अहिंसीत्। २. त१,२.३.६.८-भ२-वशमानय। ३. त७-त्वं तं। ४. ग-त-भ१.४. ८-तत्तं; भ२-तं तं। ५. ग-विस्तीर्णं यज्ञमेव।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ ‘उषो भद्रेभिः’ इत्यस्याः स्थाने ‘उषा अप स्वसुः’ इत्येषा[1]। सूत्रितं च—‘उषा अप स्वसुस्तम इति[1] पच्छो द्विपदां त्रिरुषस्ये’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुऽजातता ॥ ४ ॥

इयम् ᵛउषाः ᵛस्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि ᵛतमः अन्धकारम् ᵛअप ᵛसं ᵛवर्तयति। आत्मीयेन तेजसापगमयति। ᵛसुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च ᵛवर्तनिं रथं प्रापयति॥॥३०॥

‘आ त्वा’ इति षडृचं द्वाविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्षमानुष्टुभम्। अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—‘आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिरूवानुष्टुभं तु’ इति। राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम्। सूत्रितं च—‘आ त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय’ (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहार्षमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।
विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛअहार्षम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम्। स त्वम् ᵛअन्तः अस्मासु मध्ये ᵛएधि स्वामी भव। ᵛध्रुवः नित्यः सन् ᵛअविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित[2] एव[2] सन् ᵛतिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ। ᵛसर्वाः च ᵛविशः प्रजाः ᵛत्वा त्वां ᵛवाञ्छन्तु। अयमेव अस्माकं[3] राजास्त्विति कामयन्तु। ‘वाछि इच्छायाम्’। ᵛत्वत् त्वत्तः सकाशात् ᵛराष्ट्रं राज्यं ᵛमा ᵛअधि ᵛभ्रशत् मा भ्रश्यतु। मा वियुक्तं भवतु। ‘भ्रन्शु अधःपतने’ ॥

इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वतइवाविचाचलिः ।
इन्द्रइवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतःऽइव । अविऽचाचलिः ।
इन्द्रःऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् ᵛइह अस्मिन् ᵛएव राज्ये[4] ᵛएधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव। ᵛमाप ᵛच्योष्ठाः अपच्युतो मा भूः। मापगमः[5]। ᵛपर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवम् ᵛअविचाचलिः चलनरहितो भव। ᵛइन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवम् ᵛइह लोके त्वं ᵛध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव। ᵛराष्ट्रमु राष्ट्रं च ᵛइह लोके ᵛधारय। स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८—इति। २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ—चलनरहितश्च। ३. ग२—सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८—सर्वास्माकं। ४. भ७—राष्ट्रे। ५. त-भ१.२.४.८—मापगमयः।

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।
तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।
तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

ᵛइमम् अभिषिक्तं ᵛध्रुवेण स्थिरेण ᵛहविषा तर्प्यमाणः ᵛइन्द्रः ᵛध्रुवं स्थिरम् ᵛअदीधरत् धारयतु । ᵛसोमः च ᵛतस्मै राज्ञे ᵛअधि ᵛब्रवत् अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । ᵛतस्मा ᵛउ तस्मा एव ᵛब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे । ऋ. VI-88-1 C
ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।
ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

ᵛद्यौः ᵛध्रुवा स्थिरा भवति । ᵛपृथिवी च ᵛध्रुवा स्थिरा भवति । ᵛइमे दृश्यमानाः ᵛपर्वताः महीधराश्च ᵛध्रुवासः स्थिराः । ᵛइदं ᵛविश्वं सर्वं ᵛजगत् ᵛध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव ᵛअयं ᵛविशां प्रजानां ᵛराजा स्वामी सन् ᵛध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः । ऋ. VI-88-2
ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।
ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ᵛते तव राष्ट्रं ᵛराजा राजमानः ᵛवरुणः ᵛध्रुवं स्थिरं धारयतु । ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तः ᵛबृहस्पतिः ᵛध्रुवं धारयतु । ᵛइन्द्रश्च ᵛअग्निश्च उभावपि ᵛते तव ᵛराष्ट्रं ᵛध्रुवं स्थिरं ᵛधारयताम् । इन्द्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।
अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।
अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥

ᵛध्रुवेण स्थिरेण ᵛहविषा पुरोडाशादिना[1] युक्तं ᵛध्रुवं स्थिरं ᵛसोमम् ᵛअभि ᵛमृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । ᵛअथो अथानन्तरमेव ᵛइन्द्रः ᵛविशः प्रजाः ᵛते तवैव ᵛकेवलीः असाधारणाः सतीः ᵛबलिहृतः करस्य[2] प्रदात्रीः ᵛकरत् करोतु ॥ ॥ ३१ ॥

१. त१.२.३.६.७—चरुपुरोडाशादि; त४.५.८-म१.२.४.८—पुरोडाशादि । २. त१.२.३.७-म१.२.४.८—कारस्य ।

'अभीवर्तेन' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्ताख्यस्यार्षमानुष्टुभम्। पूर्ववद्राजस्तुतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः' इति। पुरोहित इदं सूक्तं राजानं युद्धाय कृतसंनाहं वाचयीत। सूत्र्यते हि—'अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयति[1]' (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति[1] ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते ।
तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

अभीवर्तेन। अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः॥ करणे घञ्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः॥ ईदृशेन येन हविषा साधनेन इन्द्रः अभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषेष्टवतः अस्मान् हे ब्रह्मणस्पते राष्ट्राय राज्यं प्राप्तुम् अभि वर्तय अभिगमय॥

अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः ।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।
अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभितो गमयित्वा नः अस्माकं याः अरातयः अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि अभि तिष्ठ अभिभव। पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन इच्छन्तं युयुत्सुं च अभि तिष्ठ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्य°' इत्यन्तलोपः॥ यः च नः अस्मभ्यम् इरस्यति ईर्ष्यति। इरस् तिरस् ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः। तमपि अभि तिष्ठ। यद्वा। प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥ ३ ॥

हे राजन् देवः दानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वाम् अभि अवीवृतत् अभिवर्तयतु। अभिगमयतु राष्ट्रम्। सोमः च अभि वर्तयतु। विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वाम् अभि वर्तयन्तु। यथा येन प्रकारेण त्वम् अभीवर्तः अससि अभितः सर्वत्र वर्तमानो भवसि॥ अस्तेश्छान्दसः शपो लुगभावः॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्न्युत्तमः ।
इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

१. त१.२.३.७–वाचयीत; भ२.४.८–वाचयीत इति।

येन॑ । इन्द्रः॑ । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अभ॑वत् । द्यु॒म्नी । उ॒त्ऽत॒मः ।
इ॒दम् । तत् । अ॒क्रि । दे॒वाः॒ । अ॒स॒प॒त्नः । किल॑ । अ॒भु॒व॒म् ॥ ४ ॥

ᵛयेन ᵛहविषा अस्माभिर्दत्तेन माद्यन् ᵛइन्द्रः ᵛकृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता ᵛअभवत् ᵛद्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । तद्वान् अत एव ᵛउत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् ᵛतत् ᵛइदं हविः हे ᵛदेवाः ᵛअक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्षम् । अत एवाहम् ᵛअसपत्नः ᵛकिल ᵛअभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवं[1] खलु ॥

अ॒स॒प॒त्नः स॑पत्न॒हाभि॒रा॑ष्ट्रो विषास॒हिः ।
यथा॒हमे॒षां भू॒ताना॒ं वि॒राजा॑नि॒ जन॑स्य च ॥ ५ ॥

अ॒स॒प॒त्नः । स॒प॒त्न॒ऽहा । अ॒भि॒ऽरा॒ष्ट्रः । वि॒ऽस॒स॒हिः ।
यथा॑ । अ॒हम् । ए॒षाम् । भू॒ताना॑म् । वि॒ऽराजा॑नि । जन॑स्य । च॒ ॥ ५ ॥

ᵛसपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव ᵛअसपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । ᵛअभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् ᵛविषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवम् । ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛअहमेषां[2] दृश्यमानानां सर्वेषां ᵛभूतानां प्राणिनां ᵛजनस्य ᵛच सेवकस्यामात्यादेश्च ᵛविराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

'प्र वः' इति चतुर्ऋचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पर्षेः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राव्णोऽस्तौद्गायत्रम्' इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूत्र्यते हि—'प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पणम्' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो॒ ग्रावा॑णः सवि॒ता दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा । धू॒र्षु यु॑ज्यध्वं सुनु॒त ॥ १ ॥

प्र । व॒ः । ग्रा॒वा॒णः॒ । स॒वि॒ता । दे॒वः । सु॒व॒तु॒ । धर्म॑णा । धूः॒ऽसु । यु॒ज्य॒ध्व॒म् । सु॒नु॒त ॥ १ ॥

हे ᵛग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः ᵛवः युष्मान् ᵛसविता प्रेरकः ᵛदेवः ᵛधर्मणा आत्मीयेन धारणेन कर्मणा ᵛप्र ᵛसुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । 'षू प्रेरणे' । तौदादिकः । यूयं च ᵛधूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु ᵛयुज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं ᵛसुनुत अभिषुणुत सोमम् ॥

ग्रावा॑णो॒ अप॑ दुच्छु॒नामप॑ सेधत दु॒र्मतिम् । उ॒स्राः क॑र्तन भेष॒जम् ॥ २ ॥

ग्रावा॑णः । अप॑ । दु॒च्छु॒नाम् । अप॑ । से॒ध॒त॒ । दुः॒ऽम॒तिम् । उ॒स्राः । क॒र्त॒न॒ । भे॒ष॒जम् ॥ २ ॥

हे ᵛग्रावाणः ᵛदुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् ᵛअप ᵛसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । 'षिधु गत्याम्' । तथा ᵛदुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च ᵛअप सेधत । ᵛभेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा ᵛउस्राः गाः ᵛकर्तन कुरुत ॥ करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः ॥

ग्रावा॑ण॒ उप॑रे॒ष्वा म॑ही॒यन्ते॑ स॒जोष॑सः । वृष्णो॑ द॒ध॑तो॒ वृष्ण्य॑म् ॥ ३ ॥

ग्रावा॑णः । उप॑रेषु । आ । म॒ही॒यन्ते॑ । स॒ऽजोष॑सः । वृष्णे॑ । द॒ध॑तः । वृ॒ष्ण्य॑म् ॥ ३ ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-'शत्रुरहितोऽप्यभवं' नास्ति । २. त-भ-एषामहं ।

ग्रावाणः दिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तो वा उपरेषु। उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां ग्राव्णां मध्ये स्थापितो विस्तृतः पाषाणः। प्रदेशापेक्षं बहुवचनम्। उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते। आकारः पूरणः। किं कुर्वन्तः। वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं दधतः प्रयच्छन्तः॥

ग्रावा॑णः सवि॒ता नु वो॑ दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा। यज॑मानाय सु॒न्व॒ते॥ ४॥

ग्रावा॑णः। स॒वि॒ता। नु। व॒ः। दे॒वः। सु॒व॒तु॒। धर्म॑णा। यज॑मानाय। सु॒न्व॒ते॥ ४॥

देवः दानादिगुणयुक्तः सविता हे ग्रावाणः वः युष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु। किमर्थम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम्। तस्य यागनिष्पत्त्य इत्यर्थः॥ ॥ ३३॥

'प्र सूनवः' इति चतुरृचं पञ्चविंशं सूक्तम्। ऋभुपुत्रः सूनुर्नामर्षिः। द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः। आद्यर्भुदेवत्या शिष्टा आग्नेय्यः। तथा चानुक्रान्तं—'प्र सूनवः सूनुरार्भव आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवी' इति। गतो विनियोगः॥

प्र सू॒नव॑ ऋभू॒णां बृ॒हन्न॑वन्त वृ॒जना॑।
क्षामा॒ ये वि॒श्वधा॑यसोऽश्न॑न् धे॒नुं न मा॒तर॑म्॥ १॥

प्र। सू॒नव॑ः। ऋ॒भू॒णाम्। बृ॒हत्। न॒व॒न्त॒। वृ॒जना॑।
क्षाम॑। ये। वि॒श्वऽधा॑यसः। अश्न॑न्। धे॒नुम्। न। मा॒तर॑म्॥ १॥

सूनवः एतत्संज्ञाः ऋभूणाम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः। तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना। संग्रामनामैतत्। वृजनं संग्रामं प्र नवन्त। नवतिर्गतिकर्मा। प्रगच्छन्ति। प्रकर्षेण गच्छन्ति। प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते। तत्र शत्रूञ्जयन्तीत्यर्थः। सूनुर्नामर्षिरात्मानमेव परोक्षेण निरदिशत्। एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम्। ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिम् अश्नन् व्याप्नुवन्[1]। 'अशू व्याप्तौ'। व्यत्ययेन श्ना। धेनुं न। धेनुः प्रीणयित्री गौः। तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः। यद्वा। सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते। य उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः[2] पिबन्तः[3]। यद्वा। वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः। एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिमश्नन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन्। तत्र दृष्टान्तः। मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा। य ऋभवोऽश्नन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः॥

अग्निप्रणयने 'प्र देवम्' इति तृचोऽनुवक्तव्यः। सूत्रितं च—'प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति॥

प्र दे॒वं दे॒व्या धि॒या भर॑ता जा॒तवे॑दसम्। ह॒व्या नो॑ वक्ष॒दा॒नु॒षक्॥ २॥

प्र। दे॒वम्। दे॒व्या। धि॒या। भर॑त। जा॒तऽवे॑दसम्। ह॒व्या। न॒ः। व॒क्ष॒त्। आ॒नु॒षक्॥ २॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्र भरत प्रकर्षेण हरत। यद्वा। प्राञ्चं नयत। केन साधनेनेति तदाह। देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा वा। यद्वा। एषा सहयोगे तृतीया। देव्या धिया युक्तम्। किं प्रयो-

---

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-'व्याप्नुवन्' नास्ति। २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-धयंत्यः। ३. त६-पिबंत्यः; म७-पिबंति।

जनमिति चेत्। ᵛनः अस्माकं ᵛहव्या हव्यानि हवींषि ᵛआनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण ᵛवक्षत्। अयमग्निर्वहेत्। देवान् प्रापयेत्॥ वहेर्लेटि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप्॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते।
रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना॥ ३॥

अयम्। ऊँ इति। स्यः। प्र। देवऽयुः। होता। यज्ञाय। नीयते।
रथः। न। योः। अभिऽवृतः। घृणिऽवान्। चेतति। त्मना॥ ३॥

ᵛअयमु अयमेव ᵛस्यः सोऽग्निः ᵛदेवयुः[1] देवान् यष्टुमिच्छन् भवति॥ देवशब्दात्क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य°' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः॥ अयमेव ᵛहोता देवानामाह्वाता। अयमेव ᵛयज्ञाय यागार्थं ᵛप्र ᵛणीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते। अपि च ᵛरथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान् वा॥ छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः॥ स यथा ᵛघृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः ᵛयोः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता॥ यौतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्॥ ᵛअभीवृतः ऋत्विग्यजमानैरावेष्टितः॥ वृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि°' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ एवंभूतोऽग्निः ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛचेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति॥ 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः। सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः॥४॥

अयम्। अग्निः। उरुष्यति। अमृतात्ऽइव। जन्मनः।
सहसः। चित्। सहीयान्। देवः। जीवातवे। कृतः॥ ४॥

ᵛअयमग्निः ᵛअमृतात् अमरणाद्देवाद्देवनिमित्ताद्भयादिव[2] ᵛजन्मनः जायमानात् मनुष्यात् मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि ᵛउरुष्यति तस्माद्रक्षति॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः। भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। 'भीत्रार्थानाम्°' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यपादानसंज्ञा॥ अपि चायं ᵛदेवः ᵛसहसश्चित्॥ सह इति बलनाम। तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक्॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थे। सहस्वतो बलवतोऽपि ᵛसहीयान् बलवत्तरः॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः°' इति विनो लुक्। 'टेः' इति टिलोपः॥ एवंभूतो देवः ᵛजीवातवे जीवनहेतवे यागाय ᵛकृतः ब्रह्मणा सृष्टः॥ ॥ ३४॥

'पतङ्गम्' इति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्षम्। आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ। मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवत्यमिदं सूक्तम्। अनुक्रान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो मायाभेदं जगत्यादि' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ। सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः सनुत्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः।
समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः॥ १॥

पतङ्गम्। अक्तम्। असुरस्य। मायया। हृदा। पश्यन्ति। मनसा। विपःऽचितः।
समुद्रे। अन्तरिति। कवयः। वि। चक्षते। मरीचीनाम्। पदम्। इच्छन्ति। वेधसः॥१॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-यो देवयुः। २. त-भ-°द्भयादेव।

असुरस्य असनकुशलस्य[1] सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या मायया त्रिगुणात्मिकया अक्तं व्यक्तमभिव्यक्तम्। यद्वा। मायेति प्रज्ञानाम। प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतङ्गम्। पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः। तं विपश्चितः विद्वांसः हृदा हृत्स्थेन। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यन्ति जानन्ति। कवयः क्रान्तदर्शिनस्ते समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमण्डलम्। तस्मिन् अन्तः मध्ये वि चक्षते विपश्यन्ति। मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः। य एवं वेधसः विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारस्ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमण्डलम् इच्छन्ति अभिलषन्ति। तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यद्वा। माययाक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृत्स्थेनान्तर्मुखेन मनसा पतङ्गम्। पतति व्याप्नोतीति पतङ्गः परमात्मा। तं पश्यन्ति। उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः। अपि च ते कवयः क्रान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चक्षते विपश्यन्तीति। अतो दृग्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वेधसो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति। तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥

वाग्देवत्ये पशौ 'पतङ्गो वाचम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—'यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः। वाचम्। मनसा। बिभर्ति। ताम्। गन्धर्वः। अवदत्। गर्भे। अन्तरिति।
ताम्। द्योतमानाम्। स्वर्यम्। मनीषाम्। ऋतस्य। पदे। कवयः। नि। पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः सूर्यः वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति धारयति। श्रूयते हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा.३.१२.९.१) इति। ताम् एव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानः गन्धर्वः। गाः शब्दान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः। अन्तः मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति। 'मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पा. शि. ७) इति स्मरणात्। द्योतमानां स्वर्यं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनस ईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचम् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयः मेधाविन ऋषयः नि पान्ति। अध्यापनेन नितरां रक्षन्ति। यद्वा। पतङ्गः सर्वोपाधिशून्यो व्याप्तः परमात्मा। स[2] सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति। कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः। स्मर्यते हि—'वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः' इति। गर्भे हिरण्मये ब्रह्माण्डेऽन्तर्वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान्। द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पान्ति निभृतं रक्षन्ति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'अपश्यं गोपाम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्वक्के द्रप्सस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

---

१. त१.२.३-म–असुरनकुलस्य; त७–असुरकुलस्य। २. त१.२.३.६.८–'स' नास्ति।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरन्तम् ।
सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते (ऋ. सं. १. १६४. ३१) । गोपां गोपायितारमादित्यम् अपश्यम् अज्ञासिषम् । एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् । अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पद्यते । पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वाह्णे आ चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ । सः सूर्यः सध्रीचीः सहाञ्चन्तीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथगञ्चन्तीः स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः । वसानः स्वभासाच्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेषु अन्तः मध्ये आ वरीवर्ति । पुनःपुनरुद्यन् अस्तं गच्छंश्चावर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपन्नमा[1] च परा चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्तं[2] शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यम्[3] अहमदर्शम् ॥ ॥३५॥

'त्यमू षु' इति तृचं सप्तविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तार्क्ष्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'त्यमू ष्वरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यम्' इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रे निष्केवल्यसूक्तानाम्' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'त्यमू ष्वितीह तार्क्ष्यमन्ततः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवऽजूतम् । सहऽवानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।
अरिष्टऽनेमिम् । पृतनाजम् । आशुम् । स्वस्तये । तार्क्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ तृक्षाद्यञ् । गर्गादिः ॥ स्वस्तये क्षेमाय इह अस्मिन् कर्मणि हुवेम भृशमाह्वयेमहि[4] ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति ह्वयतेः संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा देवजूतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह[5] यास्कः—'जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा' (निरु. १०. २८) इति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तमभिभवनवन्तं वा अत एव रथानाम् अन्यदीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारम्[6] । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-भ-°विनाशिनमा । २. भ७-°मार्गैरंतश्चरंतं । ३. त१.२.३.६.७ ८-भ१. ४.७.८-अपश्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-भृशमाह्वयेमहीति । ५. त१.२.३.७-मु-तदाह । ६. त१. २.३.६.७.८-भ७-नेतारं; त४.५-तारं; भ१.२.४.५-नेतारं; भ८-नतारं ।

इमे लोका रथाः। तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारम्[1]। श्रूयते हि—'एष हीमाँल्लोकान्सद्य-स्तरति' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इति॥ तरतेस्तृचि 'ग्रसितस्कभित°' इत्यादावुडागमो निपात्यते (पा. सू. ७. २. ३४)॥ ^vअरिष्टनेमिम् अहिंसितरथम्। यद्वा। नेमिर्नमनशीलमायुधम्। अहिंसितायुधम्। अथवा। उपचाराज्जनके जन्यशब्दः। अरिष्टनेमेर्मम जनकम्। ^vपृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा। 'अज गतिक्षेपणयोः'। अस्मात्क्विप्। 'वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते' (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः। जयतेर्वा डप्रत्ययः। ^vआशुं शीघ्रगामिनम्॥

इन्द्र॑स्येव रा॒तिमा॒जोहु॑वानाः स्व॒स्तये॒ नाव॑मि॒वा रु॑हेम।
उ॒र्वी न पृथ्वी॒ बहु॑ले॒ गभी॑रे॒ मा वा॒मेतौ॒ मा परे॑तौ रिषाम॥ २॥

इन्द्र॑स्यऽइव। रा॒तिम्। आ॒ऽजोहु॑वानाः। स्व॒स्तये॑। नाव॑म्ऽइव। आ। रु॒हे॒म।
उ॒र्वी इति॑। न। पृथ्वी॒ इति॑। बहु॑ले॒ इति॑। गभी॑रे॒ इति॑।
मा। वा॒म्। आऽई॑तौ। मा। परा॑ऽइतौ। रि॒षा॒म॥ २॥

^vइन्द्रस्येव तार्क्ष्यस्य ^vरातिं दानम् ^vआजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयन्तो वयं ^vस्वस्तये अविनाशाय ^vनावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम् ^vआ ^vरुहेम आरूढा भूयास्म॥ रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्॥ हे ^vउर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे हे ^vपृथ्वी पृथिवी प्रथिते विख्याते हे ^vबहुले अनन्ते ^vगभीरे गाम्भीर्योपेते ईदृश्यौ हे द्यावापृथिव्यौ। नशब्दः संप्रत्यर्थे। संप्रति ^vवां युवयोः संबन्धिनि ^vएतौ तार्क्ष्यस्यागमे ^vपरेतौ परागमने च वयं ^vमा ^vरिषाम हिंसिता मा भूम॥ आङ्पराभ्यामुत्तरस्येणो भावे क्तिन्। 'तादौ च निति°' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

स॒द्यश्चि॒द्यः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः सूर्य॑ इव॒ ज्योति॑षा॒पस्त॒तान॑।
स॒ह॒स्र॒साः श॑त॒सा अ॑स्य॒ रंहि॒र्न स्मा॑ वरन्ते युव॒तिं न शर्या॑म्॥ ३॥

स॒द्यः। चि॒त्। यः। शव॑सा। पञ्च॑। कृ॒ष्टीः। सूर्यः॑ऽइव। ज्योति॑षा। अ॒पः। त॒तान॑।
स॒ह॒स्र॒ऽसाः। श॒त॒ऽसाः। अ॒स्य॒। रंहिः॑। न। स्म॒। व॒र॒न्ते॒। यु॒व॒तिम्। न। शर्या॑म्॥ ३॥

^vयः ^vचित् योऽपि तार्क्ष्यः ^vसद्यः शीघ्रं ^vशवसा आत्मीयेन बलेन ^vअपः उदकानि अमृतलक्षणानि ^vततान विस्तारितवान् ^vसूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ^vज्योतिषा आत्मीयेन तेजसा वर्षितॄरपो विस्तारयति तद्वत्। कृष्टयो मनुष्याः। ^vपञ्च ^vकृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान् प्रति। निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णानित्यर्थः। ^vअस्य तार्क्ष्यस्य ^vरंहिः गतिः ^vसहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति। तथा ^vशतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति॥ सनतेः सनोतेर्वा 'जनसनखन°' इति विट्। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्। ^vन ^vस्म न खल्वीदृशीं तार्क्ष्यस्य ते गतिं ^vवरन्ते के चन वारयन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ^vशर्यां शरकाण्डमयीमिषुं धनुषो मुक्तां ^vयुवतिं ^vन लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव। सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः। अत्र निरुक्तं—'सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्यइव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्' (निरु. १० २९) इति॥ ॥ ३६॥

---

१. ग२-त४.५-म१.४.७-तरितारं; त१.२.३.६.७-नेतारं। २. त-भ-मु-संबंधि।

'उत्तिष्ठत' इति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम्। आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ। उशीनरपुत्रः शिबिर्नाम राजा प्रथमाया ऋषिः। काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः। रोहिदश्वपुत्रो वसुमना नाम तृतीयायाः। तथा चानुक्रान्तम्—'उत्तिष्ठतैकर्चाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदश्वो वसुमना आद्यानुष्टुप्' इति। दधिघर्म आद्या वक्तव्या। सूत्रितं च—'होतर्वदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव पश्यतेत्याह' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

उत्तिष्ठताव॑ पश्यतेन्द्र॑स्य भा॒गमृ॒त्वियम्।
यदि॑ श्रा॒तो जु॒होत॑न॒ यद्यश्रा॑तो मम॒त्तन॑॥ १॥

उत्। ति॒ष्ठ॒त॒। अव॑। प॒श्य॒त॒। इन्द्र॑स्य। भा॒गम्। ऋ॒त्विय॑म्।
यदि॑। श्रा॒तः। जु॒होत॑न। यदि॑। अश्रा॑तः। म॒म॒त्तन॑॥ १॥

हे ऋत्विजः ᵛउत्तिष्ठत। आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत। नोपविशत। ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४)। उत्थाय ᵛऋत्वियम् ऋतौ वसन्तादिकाले भवम् ᵛइन्द्रस्य ᵛभागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानम् ᵛअव ᵛपश्यत निरीक्षध्वम्॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे छन्दसि घस्। 'सिति च' (पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधाद्गुणाभावः। भजेः कर्मणि घञन्तो भागशब्दः। 'कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वम्॥ ᵛयदि स भागः ᵛश्रातः पक्वस्तर्हि ᵛजुहोतन। इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत। 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः। 'भीह्री०' (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। ᵛयद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ᵛममत्तन माद्यत। यद्वा। स्तुतिभिर्मादयत॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः॥

तस्यैव दधिघर्मस्य 'श्रातं हविः' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं हविरित्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

श्रा॒तं ह॒विरो॒ ष्विन्द्र॒ प्र या॑हि ज॒गाम॒ सूरो॒ अध्व॑नो॒ विम॑ध्यम्।
परि॑ त्वासते नि॒धिभि॒ः सखा॑यः कुल॒पा न व्रा॒जप॑तिं॒ चर॑न्तम्॥ २॥

श्रा॒तम्। ह॒विः। ओ इति॑। सु। इन्द्र॒। प्र। या॒हि॒। ज॒गाम॑। सूरः॑। अध्व॑नः। वि॒ऽम॑ध्यम्।
परि॑। त्वा॒। आ॒स॒ते॒। नि॒धि॒ऽभिः॑। सखा॑यः। कु॒ल॒ऽपाः। न। व्रा॒जऽप॑तिम्। चर॑न्तम्॥२॥

हे ᵛइन्द्र ᵛहविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं[1] ᵛश्रातं पक्वम्॥ 'श्रीञ् पाके' इत्यस्मान्निष्ठायाम् 'अपस्पृधेथाम्०' इत्यादौ श्राभावो निपात्यते। ᵛओ आ उ ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र ᵛयाहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ। ᵛसूरः सूर्यः ᵛअध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य ᵛविमध्यं विकलमध्यमीषदूनं मध्यभागं ᵛजगाम गतवान्। तव यागार्थं मध्याह्नो जात इत्यर्थः। ᵛसखायः समानख्याना ऋत्विजश्च ᵛनिधिभिः निहितैः अभिन्यासादितैः[2] सोमैः[2] सार्धं ᵛत्वा त्वां ᵛपरि ᵛआसते पर्युपासते। तत्र दृष्टान्तः। ᵛकुलपा ᵛन कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ᵛव्राजपतिम्। व्राजा गन्तव्या गृहाः। तेषां पतिं ᵛचरन्तं गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः॥ 'व्रज गतौ'। अस्मात्कर्मणि घञ्। 'अजिव्रज्योश्च' (पा. सू. ७. ३. ६०) इति कुत्वनिषेधः। 'कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वे 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

तस्यैव दधिघर्मस्य 'श्रातं मन्ये' इत्येषा याज्या। सूत्र्यते हि—'श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नाविति यजति' (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति॥

१. त-भ-मु-तदीयं। २. त४.५-अभिष्टुत्या

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृज्जुषाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊधनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । दध्नः । पिब । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥

ᵛऊधनि गोरूधस्येतद्दधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण ᵛश्रातं पक्वमिति ᵛमन्ये जाने। पुनश्च दुग्धं पयः ᵛअग्नौ अपि ᵛश्रातं पक्वम्। इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते। अतः ᵛसुश्रातं सुपक्वमिति ᵛमन्ये जाने। अत एतद्धविः[1] ᵛऋतं सत्यभूतं ᵛनवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति। हे ᵛवज्रिन् वज्रवन् हे ᵛपुरुकृत् बहुकर्मकृत् ᵛइन्द्र ᵛजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं ᵛमाध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य ᵛसवनस्य सोमस्य संबन्धिनः ᵛदध्नः। कर्मणि षष्ठी। दधिघर्माख्यं हविः[2] ᵛपिब ॥ ॥ ३७ ॥

'प्र ससाहिषे' इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र ससाहिषे जय ऐन्द्रः' इति। गतः सूक्तविनियोगः। दर्शे इन्द्रस्य हविषः 'प्र ससाहिषे' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् महाँ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. १.६) इति। एकादशिन ऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या। सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति। देवसुवां हविःषु इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या। सूत्रितं च—'प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛशत्रून् वैरिणः ᵛप्र ᵛससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि। ᵛते तव ᵛशुष्मः शोषकं बलं ᵛज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति। ᵛइह अस्मिन् कर्मणि ᵛरातिः तव दानम् ᵛअस्तु अस्मभ्यं भवतु। तदर्थं हे ᵛइन्द्र ᵛदक्षिणेन हस्तेन ᵛवसूनि धनानि ᵛआ ᵛभर आहर आनय। त्वं ᵛरेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां ᵛसिन्धूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां ᵛपतिः ᵛअसि स्वामी भवसि॥ रयिशब्दान्मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम्। 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम्। 'रैशब्दाच्च°' (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैमृधस्य हविषः 'मृगो न' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।
सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळ्हि वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्याः ।
सृकम् । सम्ऽशाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळ्हि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

---

१. त–एव हविः। २. त१.२.३.६.७.८–भ–दधि हविः।

"कुचरः कुत्सितचरणः "गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी "मृगो "न सिंह इव हे इन्द्र त्वं "भीमः भयंकरोऽसि। स त्वं "परस्याः "परावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् "आ "जगन्थ आगच्छ ॥ गमेश्छान्दसे लिटि[1] क्रादिनियमप्राप्तस्येटः ' उपदेशेऽत्वतः ' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥ आगत्य च "सृकं सरणशीलं "तिग्मं तीक्ष्णं "पविं वज्रं "संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य "शत्रून् अस्मदीयान् वैरिणो हे "इन्द्र तेन वज्रेण "वि "ताळिह विशेषेण ताडय। विनाशयेत्यर्थः ॥ ' तड आघाते '। अस्माल्लोटि ण्यन्ताद्रूपमेतत् ॥ तथा "मृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सूनन्यानपि "वि "नुदस्व विशेषेण[2] तिरस्कुरु ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम्।
अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्रं। क्षत्रम्। अभि। वामम्। ओजः। अजायथाः। वृषभ। चर्षणीनाम्।
अप। अनुदः। जनम्। अमित्रऽयन्तम्। उरुम्। देवेभ्यः। अकृणोः। ऊँ इति। लोकम् ॥ ३ ॥

हे "इन्द्र "क्षत्रं क्षतात्त्रायकं "वामं वननीयं "ओजः बलमभिलक्ष्य "अजायथाः उत्पन्नोऽसि। हे "वृषभ कामानां वर्षितः "चर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ "अमित्रयन्तम्। अमित्रः शत्रुः। स इवाचरन्तं "जनम् "अपानुदः अपागमयः। "देवेभ्यः च "उरुं विस्तीर्णं "लोकं स्वर्गाख्यम् "अकृणोः अकार्षीः। उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

' प्रथः ' इति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम्। वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः। भारद्वाजः सप्रथाख्य ऋषिर्द्वितीयायाः। सूर्यपुत्रो घर्म ऋषिस्तृतीयायाः। तथा चानुक्रान्तं—' प्रथश्चैकर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवम् ' इति। प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च— ' गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णो रथंतरमा जभारा वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः। च। यस्य। सऽप्रथः। च। नाम। आनुऽस्तुभस्य। हविषः। हविः। यत्।
धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च। विष्णोः। रथम्ऽतरम्। आ। जभार। वसिष्ठः ॥ १ ॥

"यस्य वसिष्ठस्य "प्रथः "नाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य "सप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये "वसिष्ठः "आनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य "हविषः घर्माख्यस्य "यत् "हविः हविष्ट्वापादकं "रथन्तरम्। रथरंहःसाधनं साम तद्रथन्तरम्। "धातुः धातृसंज्ञाद्देवात् "द्युतानात् द्योतमानात् "सवितुश्च "विष्णोः च "आ "जभार आजहार। हृतवान् ॥ ' हृग्रहोर्भः ' इति भत्वम्। रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां ' भृतॄवृजि° ' इति खच्। ' अरुर्द्विषदजन्तस्य ' इति मुमागमः ॥

अविन्दन् ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन्। ते। अतिऽहितम्। यत्। आसीत्। यज्ञस्य। धाम। परमम्। गुहा। यत्।
धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च। विष्णोः। भरत्ऽवाजः। बृहत्। आ। चक्रे। अग्नेः ॥ २ ॥

---

१. त४-लिटि थलि। २. त४.५-विशेषेण प्रेरय।

ᵛते धात्रादयः तत् ᵛअविन्दन् अलभन्त ᵛयत् बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकम् ᵛअतिहितं तिरोहितम् ᵛआसीत्। ᵛयत् च बृहत्साम ᵛयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ᵛपरमम् उत्कृष्टं ᵛधाम धारकं शरीरभूतं वा ᵛगुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त। तेभ्यः ᵛअग्नेः ᵛच सकाशात्तत् ᵛबृहत् साम ᵛभरद्वाजः ऋषिः ᵛआ ᵛचक्रे आभिमुख्येन कृतवान्। आहृतवानित्यर्थः॥

तेऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः ष्कन्नं प्रथमं देवयानम्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् घर्ममेते॥ ३॥

ते। अविन्दन्। मनसा। दीध्यानाः। यजुः। स्कन्नम्। प्रथमम्। देवऽयानम्।
धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च। विष्णोः। आ। सूर्यात्। अभरन्। घर्मम्। एते॥ ३॥

ᵛते धात्रादयः ᵛदीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः ᵛमनसा बुद्धया ᵛअविन्दन् अलभन्त। किं तत्। ᵛयजुः यागसाधनं ᵛस्कन्नं स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृञ्जनसाधनं ᵛप्रथमं मुख्यं ᵛदेवयानं देवानां प्राप्तिसाधनं ᵛघर्मम्। एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं ᵛधातुः द्योतमानात् ᵛसवितुः ᵛविष्णोः ᵛसूर्यात् ᵛच ᵛएते ऋत्विजः ᵛआ ᵛअभरन् आहरन्। आनीतवन्त इत्यर्थः॥　　॥ ३९ ॥

'बृहस्पतिः' इति तृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यं त्रैष्टुभम्। बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः। तथा चानुक्रान्तं—'बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्' इति। गतो विनियोगः॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदघशंसाय मन्म।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः॥ १॥

बृहस्पतिः। नयतु। दुःऽगहा। तिरः। पुनः। नेषत्। अघऽशंसाय। मन्म।
क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः॥ १॥

ᵛबृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता॥ 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (पा. म. ६. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च। 'उभे वनस्पत्यादिषु॰' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्॥ ᵛदुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः ᵛतिरः ᵛनयतु तिरस्कर्तव्यानि पापान्यपसारयतु। ᵛअघशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय ᵛमन्म। मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो मन्म। दीप्तमायुधं ᵛपुनर्नेषत् नयतु। नयतेर्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्' इति सिप्। अपि च ᵛअशस्तिम् अयशस्विनं शत्रुं ᵛक्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु। ᵛदुर्मतिं दुर्बुद्धिं च ᵛअप ᵛहन् अपहन्तु। ᵛअथ अनन्तरं ᵛशं रोगाणां शमनं ᵛयोः भयानां यावनं च ᵛकरत्॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः॥ २॥

नराशंसः। नः। अवतु। प्रऽयाजे। शम्। नः। अस्तु। अनुऽयाजः। हवेषु।
क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः॥२॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः। तस्मिन् ᵛप्रयाजे देवताभूतः ᵛनराशंसः नरैः शंसनीयोऽग्निः ᵛनः अस्मान् ᵛअवतु रक्षतु। ᵛहवेषु आह्वानेषु सत्सु ᵛअनुयाजः। त्रयोऽनुयाजाः। द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः। तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च ᵛनः अस्माकं ᵛशं सुखकरः ᵛअस्तु। बृहस्पतिश्च ᵛअशस्तिं ᵛक्षिपत् इत्यादि पूर्ववत्॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।
क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥३॥

ᐯतपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः ᐯरक्षसः ᐯये ᐯब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् ᐯतपतु तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ᐯशरवे शरुं हिंसकं रक्षसामधिपतिं ᐯहन्तवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । 'शॄ[1] हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि°' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्°' इति तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ॥ ४० ॥

'अपश्यम्' इति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावान्नामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतॄणामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषः' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।
इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।
इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान ᐯत्वा त्वां ᐯमनसा बुद्ध्या ᐯअपश्यम् अदर्शम् । कीदृशम् । ᐯचेकितानं कर्माणि भृशं जानन्तं ᐯतपसः दीक्षारूपाद्व्रतात्[2] ᐯजातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं ᐯतपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोः ᐯविभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे ᐯपुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् ᐯइह अस्मिँल्लोके ᐯप्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां ᐯरराणः रमयन् ᐯरयिं धनम्[3] ᐯइह अस्मिँल्लोके रमयन् ᐯप्रजया प्रजनेन ᐯप्र ᐯजायस्व[4] पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व[5] । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम् ।
उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्व्ये । नाधमानाम् ।
उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि[6] ᐯदीध्यानां दीप्यमानां ᐯस्वायाम् आत्मीयायां ᐯतनू तन्वां शरीरे ᐯऋत्व्ये । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्वियम् । तस्मिन्निमित्तभूते ᐯनाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां ᐯत्वा त्वां ᐯमनसा ᐯअपश्यम् अद्राक्षम् । हे ᐯपुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने ᐯमाम् ᐯउप मत्समीपं

१. त१.२.३.६.७–शरवे शॄ; त८–किमर्थं शरवे शॄ । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८–ईक्षारूपा° । ३. त४.५–धनं च । ४. त१.२.३.६.७.८-म–जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५–जायस्व प्रजा उत्पादयस्व । ५. त१.२.६.८-म१.४.७–°णोत्पाद्यस्व । ६. त४.५–युवति ।

प्राप्य सा त्वम् vउच्चा उच्चैर्भृशं vयुवतिः तरुणी vबभूयाः भूयाः। 'छन्दस्युभयथा' इत्याशीर्लिङः सार्वधातुकत्वाच्छप्। तस्य छान्दसः श्लुः। अलिट्यपि व्यत्ययेन 'भवतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७३) इत्यभ्यासस्यात्वम्। युवतिर्भूत्वा च vप्रजया प्रजनेन vप्र vजायस्व पुत्रान् प्रसूष्व। 'जनी प्रादुर्भावे'। श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः।
अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम्। गर्भम्। अदधाम्। ओषधीषु। अहम्। विश्वेषु। भुवनेषु। अन्तरिति।
अहम्। प्रऽजाः। अजनयम्। पृथिव्याम्। अहम्। जनिऽभ्यः। अपरीषु। पुत्रान् ॥ ३ ॥

vअहं होता vओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं vगर्भमदधां धारयामि। vविश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि vभुवनेषु भूतजातेषु vअन्तः मध्ये vअहम् एव गर्भं धारयामि। तथा vपृथिव्यां भूम्यां vप्रजाः सर्वान् मनुष्यान् vअहम् vअजनयं जनयामि। vजनिभ्यः जायाभ्यः vअपरीषु अन्यास्वपि[1] स्त्रीषु vपुत्रान् vअहम् अजनयं जनयामि। मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभम्। गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा। लिङ्गोक्ता विष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः। तथा चानुक्रान्तं—'विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भार्थाशीर्लिङ्गोक्तदैवतमानुष्टुभम्' इति। लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः। योनिम्। कल्पयतु। त्वष्टा। रूपाणि। पिंशतु।
आ। सिञ्चतु। प्रजाऽपतिः। धाता। गर्भम्। दधातु। ते ॥ १ ॥

vविष्णुः व्यापको देवः vयोनिं गर्भाधानस्थानं vकल्पयतु करोतु। vत्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको देवश्च vरूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि vपिंशतु अवयवीकरोतु॥ 'पिश अवयवे'। मुचादित्वान्नुम्॥ एवं प्रक्लृप्तायां योन्यां vप्रजापतिः रेतः vआ vसिञ्चतु निषिञ्चतु। विसृजत्वित्यर्थः। vधाता धारको देवो हे जाये vते तव vगर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः vदधातु। तत्रैव धारयतु। स्रावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति।
गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम्। धेहि। सिनीवालि। गर्भम्। धेहि। सरस्वति।
गर्भम्। ते। अश्विनौ। देवौ। आ। धत्ताम्। पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

हे vसिनीवालि एतत्संज्ञे देवि vगर्भं vधेहि। निषिक्तं गर्भं धारय। हे[2] vसरस्वति त्वं च निषिक्तं vगर्भं धारय[2]। हे जाये vपुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणौ vअश्विनौ vदेवौ vते तव vगर्भम् vआ vधत्तां प्रक्षिपताम्। कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

---

१. त४.५–अपरास्वपि। २. त१.२.३.६.७.८–म२.४.५.८–'हे सरस्वति......धारय' नास्ति

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्थतः । अश्विना ।
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

ᵛहिरण्ययी हिरण्मय्यौ ᵛअरणी ᵛयं गर्भमुद्दिश्य ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ ᵛनिर्मन्थतः निर्मथितवन्तौ हे जाये ᵛते तुभ्यं त्वदर्थं ᵛतं ᵛगर्भं ᵛहवामहे आह्वयामहे । ᵛदशमे ᵛमासि ᵛसूतवे प्रसोतुम् ॥ ‘पद्दन्॰’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । सूतेः ‘तुमर्थे सेसेन्॰’ इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

‘महि’ इति तृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वा’ इति । धनलिप्सया प्रवसन्तं शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—‘महि त्रीणामित्यनुमन्त्र्यैवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते’ (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥
महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

ᵛत्रीणां त्रयाणां ᵛमित्रस्य ᵛअर्यम्णः ᵛवरुणस्य च ᵛद्युक्षं दीप्तमत एव ᵛदुराधर्षम् अन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं ᵛमहि महत् ᵛअवः रक्षणमस्माकम् ᵛअस्तु । ‘त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते’ (का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः ॥ २ ॥
नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वऽसु । वारणेषु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । ᵛअमा ᵛचन गृहेष्वपि ᵛतेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणां वा ᵛअघशंसः अघमनर्थमाशंसमानः ᵛरिपुः शत्रुः ᵛनहि ᵛईशे न[1] खलु[1] हिंसितुमीष्टे ॥ ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते[2] ॥ तथा ᵛअध्वसु मार्गेषु ᵛवारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं ᵛन ईष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३ ॥
यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३ ॥

ᵛअदितेः अदीनाया देवमातुः ᵛपुत्रासः पुत्रा मित्रादयः ᵛयस्मै ᵛमर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे ᵛअजस्रम् अविच्छिन्नं ᵛज्योतिः तेजः ᵛजीवसे जीवितुं ᵛप्र ᵛयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

‘वातः’ इति तृचं पञ्चत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘वातो वातायन उलो वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १ ॥
वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्ऽभु । मयःऽभु । नः । हृदे ।
प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १ ॥

ᵛवातः वायुः ᵛनः अस्माकं ᵛहृदे हृदयाय ᵛभेषजम् औषधमुदकं वा ᵛआ ᵛवातु आगमयतु । कीदृग्भूतम्[3] । ᵛशंभु रोगशमनस्य भावयितृ ᵛमयोभु सुखस्य च भावयितृ । अपि च ᵛनः अस्माकम् ᵛआयूंषि ᵛप्र ᵛतारिषत् प्रवर्धयतु ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-न हि त्वा खलु । २. त१.२.३.६.७.८-म-‘शिष्यते’ नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-म-मु-ईदृग्भूतं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा ।
सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

ᵛउत अपि च हे ᵛवात त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛपिता ᵛअसि उत्पादको भवसि । ᵛउत अपि च ᵛभ्राता भवसि[1] । ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛसखा समानख्यानो मित्रभूतश्च भवसि । ᵛसः त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛजीवातवे जीवनहेतवे यागाय ᵛकृधि कुरु ॥ करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यः०' इति हेर्धिः ॥

यदुदो वात ते गृहे३ऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निऽधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥

हे ᵛवात वायो ᵛते तव ᵛगृहे स्थाने ᵛयददः योऽसौ ᵛअमृतस्य अमरणस्य ᵛनिधिः निक्षेपः ᵛहितः स्थापितो वर्तते ᵛततः तस्मान्निधेराहृत्यामृतत्वं ᵛजीवसे ᵛनः अस्माकं जीवनाय ᵛदेहि प्रयच्छ ॥ ॥ ४४ ॥

'प्राग्नये' इति पञ्चर्चं षट्त्रिंशं सूक्तमग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं —'प्राग्नये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'प्राग्नये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्ने समिधम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुत इदं जातवेदसं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्राग्नये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनाम् । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे स्तोतः ᵛअग्नये स्तुतिरूपां ᵛवाचं ᵛप्र ᵛईरय उच्चारय । कथंभूताय । ᵛक्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्रे । किं प्रयोजनमिति चेत् । ᵛसः अग्निः ᵛनः अस्मान् ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् ᵛअति ᵛपर्षत् अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । पराऽवतः । तिरः । धन्व । अतिऽरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

ᵛयः अग्निः ᵛपरस्याः ᵛपरावतः अतिशयितादूरदेशात् ᵛतिरः । प्राप्तनामैतत् । प्राप्तसंबन्धं ᵛधन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् ᵛअतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्व अन्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वत्यग्निस्तिग्मेन शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निऽजूर्वति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

ᵛवृषा वर्षिता ᵛयः अग्निः ᵛशुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा ᵛशोचिषा तेजसा ᵛरक्षांसि यज्ञस्य हन्तॄणि ᵛनिजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वी हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

---

१. भ-असि ।

यः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते। प्रकाशयतीत्यर्थः। भुवना भुवनानि भूतजातानि सं पश्यति च सम्यग्जानाति च। अन्यत्सिद्धम्[1] ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत। स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः। अस्य। पारे। रजसः। शुक्रः। अग्निः। अजायत। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः॥५॥

अस्य रजसः[2] लोकस्यान्तरिक्षस्य पारे उपरिदेशे[3] शुक्रः शुभ्रवर्णः यः अग्निः विद्युदात्मना[4] सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अति पर्षत् अतिपारयतु ॥ ॥ ४५ ॥

'प्र नूनम्' इति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्षं गायत्रम्। जातवेदोगुणकोऽग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—'प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्यम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम्। इदं नो बर्हिरासदे ॥ १ ॥

प्र। नूनम्। जातऽवेदसम्। अश्वम्। हिनोत। वाजिनम्। इदम्। नः। बर्हिः। आऽसदे ॥१॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिर्व्याप्नुवन्तं वाजिनम् अन्नवन्तं हे ऋत्विग्यजमानाः नूनम् अवश्यं प्र हिनोत प्रवर्धयत। यद्वा। अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत। 'हि गतौ वृद्धौ च'। अस्माल्लोटि तशब्दस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः। किमर्थम्। नः अस्माकम् इदं बर्हिः आस्तीर्णम् आसदे आसत्तुं प्राप्तुम्। बर्हिरासीदत्वित्यर्थः॥ सदेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्॰' इति केन्प्रत्ययः॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळ्हुषः। महीमियर्मि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य। प्र। जातऽवेदसः। विप्रऽवीरस्य। मीळ्हुषः। महीम्। इयर्मि। सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य। विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य। तादृशस्य मीळ्हुषः सेक्तुः अस्य अग्नेः महीं[5] महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्र इयर्मि प्रेरयामि॥ 'ऋ गतौ'। जौहोत्यादिकः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम्॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः। ताभिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः। रुचः। जातऽवेदसः। देवऽत्रा। हव्यऽवाहनीः। ताभिः। नः। यज्ञम्। इन्वतु ॥३॥

जातवेदसः अग्नेः याः रुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः देवत्रा देवान् प्रति॥ 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः॰' (पा.सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः॥ हव्यवाहनीः[6] हव्यानां हविषां वोढ्र्यः प्रापयित्र्यो भवन्ति॥ 'वा छन्दसि' इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ताभिः जिह्वाभिः नः अस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान्[7] प्रापयतु[7]। 'इवि व्याप्तौ'। इदित्त्वान्नुम्॥ ॥ ४६ ॥

'आयं गौः' इति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम्। सार्पराज्ञी नामर्षिका। सैव देवता सूर्यो वेति। तथा चानुक्रान्तम्—'आयं गौः सार्पराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वा' इति। अविवाक्येऽहनि मानसग्रह

---

१. त१.२.३.६.७.८-भ-'अन्यत्सिद्धं' नास्ति। २. त४.५-'रजसः' नास्ति। ३. त४.५-उपरिदेशे रजसः रक्तवर्णः। ४. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-वैद्युतात्मना। ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८-'महीं' नास्ति; भ७-महि। ६. त-भ-'हव्यवाहनीः' नास्ति। ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-'देवान् प्रापयतु' नास्ति।

एतत्सूक्तं शंसनीयम्। सूत्रितं च—'आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्वा' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ। अयम्। गौः। पृश्निः। अक्रमीत्। असदत्। मातरम्। पुरः। पितरम्। च। प्रऽयन्। स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

Vगौः गमनशीलः Vपृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्ततेजाः Vअयं सूर्यः Vआ Vअक्रमीत् आक्रान्तवान्। उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः। आक्रम्य च Vपुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि Vमातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीम् Vअसदत् आसीदति प्राप्नोति। सदेश्छान्दसो लुङ्। लृदित्वाच्च्लेरङादेशः। ततः Vपितरं पालकं द्युलोकं[1] चशब्दादन्तरिक्षं च Vप्रयन्[2] प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् Vस्वः स्वरणः शोभनगमनो भवति। यद्वा। पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति। चरति। रोचना। अस्य। प्राणात्। अपऽअनती। वि। अख्यत्। महिषः। दिवम् ॥ २ ॥

Vअस्य सूर्यस्य Vरोचना रोचमाना दीप्तिः Vअन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना Vचरति वर्तते। किं कुर्वती। Vप्राणादपानती। मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः। तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायोर्निर्गमनम्। तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती। अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम्। तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादनितेर्लटः शतृ। अदादित्वाच्छपो लुक्। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'शतुरनुमः°' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा। अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति गच्छति ॥ 'रुच दीप्तौ'। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती। प्राणात्प्राणनादुदयानन्तरमपानती सायंसमयेऽस्तं गच्छन्ती। ईदृश्या दीप्त्या युक्तः। अत एव Vमहिषः महान् सूर्यो Vदिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये Vव्यख्यत् विचष्टे। प्रकाशयति ॥ महेः 'अविमह्योष्टिषच्' (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिषच्प्रत्ययः। चक्षिङः ख्याञ्। छान्दसे लुङि 'अस्यतिवक्ति°' इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते। प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत्। धाम। वि। राजति। वाक्। पतङ्गाय। धीयते। प्रति। वस्तोः। अह। द्युऽभिः ॥ ३ ॥

Vत्रिंशद्धाम[3] धामानि स्थानानि। वचनव्यत्ययः। Vवस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि। अहशब्दोऽवधारणे। Vद्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव Vवि Vराजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते। व्यत्ययेनैकवचनम्। मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते। पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाह्नः। Vपतङ्गाय। पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः। तस्मै[4] स्तुतिरूपा Vवाक् Vप्रति Vधीयते प्रतिमुखं[5] स्तोतृभ्यः[5] क्रियते[6]। यद्वा। वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि। घटिकाभिप्रायमेतत्। त्रिंशद्घटिकाः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। एतावन्तं कालं Vद्युभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति। विशेषेण दीप्यते। तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय[7] पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते। सूर्यं सेवत इत्यर्थः। श्रूयते हि—'ऋग्भिः

१. त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८—भूलोकं। २. त१.२.३.६.७.८—प्रयच्छति; म१.२.४.८—प्रयच्छन्। ३. त१.२.३,७-म२.४.८—त्रिंशत्। ४. त४.५—तस्मै सूर्याय। ५. त१.२.३.६.७.८-म—'प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः' नास्ति। ६. त४.५—अभिधीयते। ७. त१.२.३.६.७.८-म—'सूर्यरूपाय' नास्ति।

पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा त्विदं सूक्तं सार्पराज्ञ्या आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ॥ ४७ ॥

'ऋतम्' इति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभम्। रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृग्रूप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु' इति । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च॑ स॒त्यं चा॒भी॑द्धा॒त्तप॒सोऽध्य॑जायत । ततो॒ रात्र्य॑जायत॒ तत॑ः समु॒द्रो अ॑र्ण॒वः ॥ १ ॥

ऋतं च॑ स॒त्यं चा॒भी॑द्धा॒त्तप॒सोऽध्य॑जायत । ततो॒ रात्र्य॑जायत॒ तत॑ः समु॒द्रो अ॑र्ण॒वः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते । तत्सर्वमभीद्धादभितस्त्राद्ब्रह्मणा पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्तपसोऽधि । अध्युपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपद्यत । 'तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणम् । 'यस्य[1] ज्ञानमयं तपः' (मु. उ. १. १. ९) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (पा. सू. ७. २. १४) इतीट्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्धादभितः प्रकाशमानात्[2] परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतादृतं सत्यं[3] चाजायत[3] ॥ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्रात्री । उपलक्षणमेतदह्नोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ 'रात्रेश्चाजसौ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽर्णसोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते । 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

स॒मु॒द्राद॑र्ण॒वादधि॑ संवत्स॒रो अ॑जायत । अ॒हो॒रा॒त्राणि॑ वि॒दध॒द्विश्व॑स्य मिष॒तो व॒शी ॥ २ ॥

स॒मु॒द्राद॑र्ण॒वादधि॑ संवत्स॒रो अ॑जायत । अ॒हो॒रा॒त्राणि॑ वि॒दध॒द्विश्व॑स्य मिष॒तो व॒शी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्सृष्टादध्यूर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि— 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च' (तै. आ. १०. १. २) इति । स चेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो[4] निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते[4] ॥

सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसौ॑ धा॒ता य॑थापू॒र्वम॑कल्पयत् । दिवं॑ च पृथि॒वीं चा॒न्तरि॑क्ष॒मथो॒ स्वः॑ ॥ ३ ॥

सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसौ॑ धा॒ता य॑थापू॒र्वम॑कल्पयत् । दिवं॑ च पृथि॒वीं चा॒न्तरि॑क्ष॒मथो॒ स्वः॑ ॥ ३ ॥

---

१. त१.२.३.७-म२.४.८–'यस्य' नास्ति । २. त४.५–प्रकाशमानात् स्वप्रकाशात् । ३. त४.५–च सत्यं वाजायत । ४. त३.४.५.८-म४.५.७.८–'मिषतो ... वर्तते' नास्ति; म२–विश्वस्य त्रैलोक्यस्य मिषतः जायमानः वशी स्वामी; त१.२.६.७–स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादिलोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् । दिवं चेत्युपात्तत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्र ऋचो दर्शयति । तैत्रीउपनिषदे बृहन्नारायणे माधवीव्याख्यापंक्तिः; त३.४.५.८-म४.५.८–पुस्तकेषु तृतीयमंत्रस्य भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ[1] दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः। स्वः-शब्दः सुखवाची। दिवो विशेषणम्। सुखरूपां दिवम्। तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्वस्मिन् कल्पे अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ४८ ॥

'संसम्' इति चतुर्ऋचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्षम्। 'समानो मन्त्रः' इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः। प्रथमाया अग्निर्देवता[2]। शिष्टानां संज्ञानम्। अनुक्रम्यते च—'संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्[3]' इति[3]। 'आनुष्टुभं तु' इति पूर्वमुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम्। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ। इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर॥१॥

सम्ऽसम्। इत्। युवसे। वृषन्। अग्ने। विश्वानि। अर्यः। आ।
इळः। पदे। सम्। इध्यसे। सः। नः। वसूनि। आ। भर॥ १॥

हे ᵛवृषन् कामानां वर्षितः ᵛअग्ने ᵛअर्यः ईश्वरस्त्वम्। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा. सू. ३. १. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः। 'अर्यः स्वाम्याख्यायाम्' (फि. सू. १. १८) इत्यन्तोदात्तत्वम्। स त्वं ᵛविश्वानि सर्वाणि भूतजातानि ᵛसंसम्। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इति समो द्विर्वचनम्। इच्छब्दोऽवधारणे। ᵛआ समन्तात् सं ᵛयुवसे मिश्रयसि। देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि[4]। नान्य इत्यर्थः। किंच ᵛइळः इडायाः पृथिव्याः ᵛपदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे[5]। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १.२८) इति ब्राह्मणम्। तत्र त्वं ᵛसमिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे। ᵛसः[6] तादृशस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛवसूनि धनानि ᵛआ ᵛभर आहर॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते॥ २॥

सम्। गच्छध्वम्। सम्। वदध्वम्। सम्। वः। मनांसि। जानताम्।
देवाः। भागम्। यथा। पूर्वे। सम्ऽजानानाः। उपऽआसते॥ २॥

हे स्तोतारः यूयं ᵛसं ᵛगच्छध्वम्। संगताः[7] संभूता भवत[7]॥ 'समो गम्यृच्छि॰' इत्यादिना गमेरात्मनेपदम्॥ तथा ᵛसं ᵛवदध्वं सह वदत। परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत्। 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम्। ᵛवः युष्माकं ᵛमनांसि ᵛसं ᵛजानताम्। समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु॥ 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' (पा. सू. १. ३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम्॥ ᵛयथा ᵛपूर्वे पुरातनाः ᵛदेवाः ᵛसंजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता हविर्भागम् ᵛउपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ ३॥

---

१. भ२–ध्वजभूतौ स्यातां। २. त१.२.३.६.७.८-भ–अग्निदेवता। ३. त७–त्रिष्टुबिति तदेतत्सूक्तसहस्रं ससप्तदशकं सपादाधिकमृग्वेदे पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमःशौनकाय नमः शौनकायेति इति सर्वानुक्रमसमाप्तः। ४. त-भ–त्वमेव व्याप्नोषि। ५. त-भ–वेदिलक्षणे। ६. त१.२.३.६.७.८-भ–'सः' नास्ति। ७. त१.२.३.६.७.८-भ-संगता अभवन्; त४.५–संगताः संभूता भवत।

सुमानः । मन्त्रः । सम्ऽइतिः । सुमानी । सुमानम् । मनः । सुह । चित्तम् । एषाम् ।
सुमानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । सुमानेन । वः । हुविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । ᵛएषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां स्तोतॄणां वा ᵛमन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा ᵛसमानः एकविधोऽस्तु । तथा ᵛसमितिः प्राप्तिरपि ᵛसमानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमामक°' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तथा[1] ᵛमनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां ᵛसमानम् एकविधमप्यस्तु । ᵛचित्तं विचारजं ज्ञानं तथा[2] ᵛसह सहितं परस्परस्यैकार्थैनैकीभूतमस्तु । अहं च ᵛवः युष्माकं ᵛसमानम्[3] एकविधं ᵛमन्त्रम् ᵛअभि ᵛमन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा ᵛवः युष्माकं स्वभूतेन ᵛसमानेन साधारणेन ᵛहविषा चरुपुरोडाशादिना अहं ᵛजुहोमि ॥ 'तृतीया च होश्छन्दसि' (पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

सुमानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
सुमानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

सुमानी । वः । आऽकूतिः । सुमाना । हृदयानि । वः ।
सुमानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुऽसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ᵛवः युष्माकम् ᵛआकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः ᵛसमानी एकविधोऽस्तु । तथा ᵛवः युष्माकं ᵛहृदयानि ᵛसमाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा ᵛवः युष्माकं ᵛमनः अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि ᵛसमानमस्तु । ᵛयथा ᵛवः युष्माकं ᵛसुसह शोभनं साहित्यम् ᵛअसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥ ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

---

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. त४.५-तथा चित्तं । ३. त१.२.३.७-म२.८-'समानं' नास्ति

खिलानि

(KHILĀNI)

PREFACE

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caraṇavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five[1] recensions: Śākala, Bāṣkala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana[2] and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Müller has published at the end of his great edition[3] of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition[4] of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition[5] of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśastri Bodas and Śivaramaśastri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Purorucas, Kuntāpas etc. under the title ***Pariśiṣṭāni***. The Nirnayasagar edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.
2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.
3. Second edition, Oxford 1890-2.
4. Second edition, Bonn 1877.
5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.[1] In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr. H. Wenzel and the transcript was examined by Max Müller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of Bṛhaddevatā (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "Apokryphen des Ṛgveda." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring 10¼" by 9½". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in Śāradā characters and the handwriting is bold, legible and correct.[2] The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेदे शाकलके शाखायां दशममंडले ऋग्वेदः खिलसहितस्संहितारण्यसाहितश्च संपूर्णस्समाप्तं। सं ५१ भा शु ति १३ लिखितं ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पौत्रस्संपादितं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥. Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of Śāṅkhāyana Saṁhitā of Ṛgveda which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yajñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh Ṛgveda, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II. 1; IV. 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,[1] these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [सप्तर्षि] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1–176 Ṛgveda Saṁhitā is written along with the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Saṁhitā, the whole Ṛgveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Maṇḍala division, but the Aṣṭaka division is totally absent. At the end of each Maṇḍala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Maṇḍala. There is no division of the Anuvākas nor that of the Sūktas; the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the Ṛgveda Saṁhitā, the Sarvānukramaṇī is also divided into Adhyāyas and the Anukramaṇī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Maṇḍala X and at the end of the whole MS.

The Khila Portion :—The Khila portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.[2] All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramaṇī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilaṇukramaṇī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilāṇukramaṇī. The information of the Khilānukramaṇī agrees with that in the Brāhmaṇas, Ṛkprātiśākhya, Bṛhaddevatā, Ṛgvidhāna, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras. The MS. quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next Ṛgvedic verse before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

The copyist of this MS. did not write the Saṁhitā or the Khilas by mere memory; he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the Aitareyāraṇyaka (folios 189B–191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third Āraṇyaka. The third Adhyāya giving *Saṁhitāraṇyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.[1] The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudātta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udātta and primary Svarita are marked. The Udātta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udātta is also found in the Maitrāyaṇī Saṃhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign ͨ. This sign occurs twice in the Khila portion (I. 11. 4; 12. 7). In Kāṭhaka Saṁhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṁhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, ibid.). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by '३' (*Trikampa*) even though the preceding syllable is short. This '३' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udātta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of Ṛgveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Saṁwat 1754–5 and the accents were marked in red ink in Saṁwat 1755–8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुदि ५ बुधे श्रीजीर्णदुर्गनिवासीय आभ्यंतरनागरज्ञातीय पंडा श्री ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुदि २ बुधे पं। श्री ॥ भवानीदाससुत रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṁwat 1894–5 and the accents were marked in red in Saṁwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष शुदि ११ प्रारंभः सं। १८९५ ना कार्तिक शुक्ल १२ भोमे अद्य श्रीनवानगरवास्तव्यं आभ्यंतरवृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवांनसुत् गोविंदजियेन पंड्या श्री ५ जगजीवंनसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरांमने कृष्णार्पण लिखिदत्वा......

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation जुना, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudātta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47–8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudātta is marked as usual.[1] This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Ṛgveda Saṁhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883–84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caraṇavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vālakhilya hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after ṚV. X. 88. 18 *as a Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS. with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

(1) The Khila सूक्तान्ते तृणान्यग्नावरण्ये comes in Alwar MS. after ṚV. V. 49; in the Junagadh MS. it comes after ṚV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasaṁkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19; 20; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :

(*a*) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.

(*b*) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.

(*c*) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirnayasagar edition of Ṛgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma '१' instead of '२' in three places (Vāl. I. 3; VI. 7; VII. 1) in the Vālakhilya hymns.

of the Saṁhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Śāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा मघवन् विदा, both the MSS. have अग्निर्देवेद्धः विदा मघवन्विदों. The text of the Khilas in the Junagadh MS. is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13 ; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यच्च कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यद्चित्तं. In two Khilas, III. 19 ; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS. = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M_1 and M_2 respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Purorucas and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasaṁkalpopaniṣad coming after ṚV. X. 166. In the Kashmir MS. it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published[1] the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.[2] This larger version of Śivasaṁkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7^a the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word गृह्यं.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study[1] of Khilas V. 1-4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.[2] Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published[3] the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.[4] of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.[5] containing four other Khilas[6] also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āśvalāyana Mantra Saṁhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1970] and 379 [781]) have recently been described[7] in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50-68.

2. The *Saṁjñāna* hymn is found in the following MSS.:—(1) Bodleian MS. Wilson 429-32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No. 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvarāṇām*. The *Mahānāmnyaḥ* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add. 5351, (3) India Office No. 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG 1921, Band 75, pp. 37-50.

4. Nos. 329-36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 supple.; II. 14 with supple.; IV. 7 supple.; V. 1. 5; Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I. p. 201.

7. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938-39, Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the Ṛgveda Mantras cited by their *Pratīkas* in the Gṛhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana...... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des Ṛgveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमंसं[1] and आश्वमंसं[2] respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमंसं.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of Ṛgveda (Saṁhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])[1] which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानीः स्वस्त्ययनीः (III. 10 with supple.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविधवा भव वर्षाणि (III. 17 with supple.). It also probably contains the Khila येनेदं भूतं (IV. 11 with supple.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्जुष्टो धनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas: (1) संज्ञानमुशना, (2) नैहस्त्यं सेनादरणं, (3) प्राध्वराणां पते and (4) विद्मा मघवन् विद्मा,, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapāṭha of Aṣṭaka VI written in Saṁwat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the Ṛgveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4; 6; III. 1-8; 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.[2]

There is a commentary of Vidyāraṇya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Śastri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp. 116 ff.

the Śrīsūkta in his Ṛgveda edition. I have collated over a dozen MSS.[1] of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāraṇya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandārkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted[2] by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places[3] on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us.[4] I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.[5] As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831; B. O. R. I. Poona No. 3 (1872-3); Panjab Univ. Lib. No. 281; T. M. S. S. M. Tanjore No. 652–3; G. O. MSS. Lib.. Tirupati No. D 23, D 24, D 17501, R 1979; Adyar Lib. No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII R 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd supple.), II. 13, IV. 2.

3. Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3. 1–2, III. 1. 8–10, III. 10. 3–6; III. 11; III. 22. 5–10; IV. 5. 19–21; IV. 6. 1–3; IV. 7. 2; IV. 11. 9; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7–9; 11; 12; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunæ*[1] in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text[2] especially in the Sauparṇa hymns. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases[3] I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases[4] I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review[5] of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the Ṛgveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Khilānukramaṇī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,[6] if any.

(2) Place in the Ṛgveda Saṁhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15. 14; 22–27; 29; III. 20; IV. 9. 2; 3.
2. Comp. Khila I. 2. 3; 6; 7; 13; I. 3. 5; I. 4. 8; I. 5. 10; I. 9. 2; I. 12. 4.
3. Comp. Khila II. 13. 5; III. 3. 1; III. 13; III. 18. 1; III. 19; IV. 12; V. 3. 4; V. 4. 5; V. 22. 10 etc.
4. Comp. Khila I. 2. 4b; III. 15. 20b; III. 16. 5b.
5. JRAS 1907, pp. 224–29.
6. Macdonell in his Bṛhaddevatā Part II has sometimes quoted the Khilānukramaṇī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Saṁhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Saṁhitā :— The term *Khila* first occurs in the Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Saṁhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in Sarvānukramaṇī, Anuvākānukramaṇī etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e.g. *Purorucas*, *Nivids*, *Praiṣas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e.g. *Mahānāmnī*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period ; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subheṣaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Saṁhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.[1] Thus, for example,

1. With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇḍukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the Padapāṭha......... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Saṁhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRAS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheṣajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.[1] The Khilānukramaṇī describes these hymns more closely; it gives their Ṛṣis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.[2]

Śākalya, who redacted the Ṛgveda Saṁhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneya period; he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Saṁhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.[3] Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Ṛgveda: VII. 59.12; X. 20.1; 121. 10; 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Ṛgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Ṛgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Ṛgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakīya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Purorucas, Nivids and Praiṣas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Ṛgveda,

1. Ṛgvi. I 108; Bṛhad. III. 119; Āśva. Gṛ. III. 12. 14; ABr. VIII. 10. 4; VI 25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of Suparṇa hymns in Ṛgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192–203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Ṛgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older Ṛgveda period.[1] The Nivids form the oldest prose preserved from the Ṛgvedic time. They are certainly older than certain Ṛgveda hymns.[2] Many Ṛgveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word Nivid comes already in the Ṛgveda as the term for these prose texts. The Praiṣas were considered as an appendix to the Ṛgveda in very old time.[3] The Purorucas also belong to the same period as that of Nivids and Praiṣas.[4] According to Scheftelowitz, the character of Nivids, Purorucas and Praiṣas lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The Saṁhitā was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients; on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the Saṁhitā in order to be inserted in the ritual.[5] Several old verses which belong to certain Ṛgveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, but have come down as *Khilāni*. That all Khilas which have not found admission to Ṛgveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old Khilas (i. e. Suparṇa, Vālakhilya, Kuntāpa, Nakula, Mahānāmnī) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the Brāhmaṇas, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras, but are used in the ritual only secondarily. The Khilas composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the Khilas leads to the conclusion that they were really admitted to some lost śākhā. This is proved by our information of the Bāṣkala śākhā. The Anuvākānukramaṇī (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the Bāṣkala śākhā. Thus in it the Kutsa hymns (ṚV. I. 94–115) stood after the Parucchepa hymns (I 127–139), then it enumerated eight hymns more than the Śākala recension of 1017 hymns. The modern commentator of Caraṇavyūha, mentions these eight hymns: The Bāṣkala śākhā placed the first two Vālakhilya hymns at the very place where we read them today. The next five Vālakhilyas followed ṚV. VIII. 94. At the end of the whole Saṁhitā, after X 191, followed the *Saṁjñāna* hymn of 15 verses in the Bāṣkala śākhā. That the *Saṁjñāna* hymn of the Bāṣkala

---

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; SB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of Nivids and Praiṣas see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30-51.

3. See Ṛkprāti. I. 57; Bṛhad. VIII. 103; Nir. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of Purorucas, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204-7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (Hymnen des Ṛgveda I, pp. 519 ff). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, Atharvaveda, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Saṁjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchaṁyorāvṛṇīmahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni*. Now a good number of Khilas are as old as the Vālakhilyas and the *Saṁjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Ṛcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Ṛcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Ṛkprāti. III. 14 and Aitareyāraṇyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,[1] there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.[2] The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Saṁhitā is evident from the fact that certain Khilas (e. g. II. 15, III. 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

---

1. Devi Purāṇa says :— शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कमाण्डकाः. Comp. Weber, Ind. Stu. III. p. 253.

2. According to the Caraṇavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āraṇyaka and Prātiśākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I. pp. 490–91).

According to the commentary on Caraṇavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII. 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Saṁhitā procured by Pandit Satavalekar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Caraṇavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Saṁhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchaṁyor* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (Sāmaveda xxviii) and Weber and holds that originally Sāmaveda arose from the same material from which the Ṛgveda was compiled. This is supported by the fact that in Sāmaveda there are 71 verses which are not in the Ṛgveda, some of which are preserved as Khilas to the Ṛgveda. It is also argued that Sāmaveda contains the Ṛgvedic verses in an older form since the variants in the Sāmaveda are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in Ṛgveda in their places. Then following Hillebrandt[1] he argues that many hymns composed in the Ṛgvedic period are preserved in Atharvaveda or Yajurveda and they cannot be considered as later because they are found in Atharvaveda or Yajurveda. It is, therefore, quite natural that several Khilas are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of Sāmaveda are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the Sāmaveda are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.[2]

In the codification of Ṛgveda Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns; on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful Ṛcas (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his Saṁhitā, but did not analyse it in the Padapāṭha, like RV. VII. 59. 12; X. 20. 1; 120. 10; 190. On the other hand, another recension (like the Bāṣkala śākhā) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the Saṁhitā, and again another śākhā (like the Māṇḍūkeya) might have accepted the whole old Khila portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the Śākala śākhā even though it denied them equal rights with the Ṛgveda hymns, as is evident from its descendants in the Śrauta and Gṛhya sūtras as well as Śaunaka. The Bāṣkala śākhā has also preserved the texts not recognised by it, for Bṛhad. VIII. 85 states that the Bāṣkala śākhā considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the Khila collection. Thus the Khilas were treated by the Bāṣkalas with the same accuracy as the Ṛgveda hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term Khila in the oldest time but were always regarded as Ṛcas. Although at the time of the compilation of the Āraṇyakas all the Khilas mentioned in the Khilānukramaṇī already existed, and although many citations from them are found in the Āraṇyakas, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889. p. 406.
2. Cf. Winternitz, History of Indian Literature, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, JRAS 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.[1]

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yāska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.[2] In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.[3] Bṛhaddevatā and Ṛgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Ṛgvedic deities Bṛhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.[4] A good many Khilas from the Khila collection are treated in Bṛhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.[5] The Ṛgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.[6] From the absence of many Khilas in Ṛgvidhāna or in Bṛhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Ṛkprātiśākhya and in Bṛhaddevatā the Vālakhilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Ṛgvidhāna; on the other hand the hymn *Saṁvatīḥ* (II. 13) is not mentioned in Bṛhaddevatā while it is treated in Ṛgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.[7]

1. In this connection Keith observes that " it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, ibid. p. 226 ff.: " Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Saṁhitā. "

3. Comp. A. B. Keith, ibid.—" In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing exept what is admitted, viz., that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Niṣad* and *Upaniṣad* (II. 82); comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Bṛhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Sauparṇa* hymns (I. 2-12), *Śrīsūkta* (II. 6), *Agniretu* (II. 11), *Saṁvatīḥ* (II. 13), *Uttudainam* (III. 16), *Yāṁ Kalpayanti* (IV. 5), *Āyuṣyam* (IV. 6), *Medhāṁ Mahyam* (IV. 8), *Yenedam* (IV. 11), *Nejameṣa* (IV. 13), *Saṁjñānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānāmnyaḥ* (V. 4).

7. "The evidence of the Bṛhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Ṛgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Bṛhaddevatā or the Ṛgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, ibid. pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,[1] they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.[2] Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila. The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmaśāstra.[3] Ṣaḍguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.[4] The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6; 12; 14; III. 10; 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Pariśiṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogaratna.

Acknowledgments:—I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des Ṛgveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.
2. Ārṣānu. X. 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Bṛhaddevatā, Part I, Preface, p. xxiii; Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.
3. Comp. Manu. III. 232.
4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृग्वेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते। चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलबाष्कलाश्वलायनशाङ्खायनमाण्डूकायना इति। केषांचिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते। शाङ्खायनशाखा कौषीतकिशाखा चेत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत्। किंत्वधुना कौषीतकिशाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम्। मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः कौषीतकिगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राद्भिन्नमधुनैव मुद्रापितं वर्तते। कौषीतकिश्रौतसूत्रं कौषीतकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणाभ्यां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्घोषितम्। तयोर्मुद्रणानन्तरमृग्वेदसंहितायाः कौषीतकिशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुशकं भवेदित्याशास्यते।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा। इतरासां शाकलशाखायाः कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम्। तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधिकानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकेषूपलब्धा मुद्रापिताश्च। एवं मॅक्समुल्लरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि। आउफ्रेख्ट्महाशयै रोमनलिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचित् मॅक्समुल्लरखिलेभ्यो भिन्नानि। मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निविन्प्रैषपुरोरुक्कुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति। एवं निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भावितानि। पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता। तत्र कानिचित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते। औन्धनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैरधुनैव प्रकाशिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि। खिलानां 'परिशिष्टम्' इति संज्ञा केषुचिदर्वाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुल्हरमहाशयैः संपादितम्। तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते। पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कन कॉलेज-ग्रंथालयार्थं संपादितमेतल्लिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति। एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिरुपोद्घातेन च संयोज्य शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः १९०६ खिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि। पूर्वतनान् सर्वान् खिलसंग्रहानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते। अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रापणमुचितं मन्ये।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम्। एतत् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुल्हरमहाशयानां मतम्। तस्य १९१ पत्राणि सन्ति। १७६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीयसर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति। तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम्। चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता। अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति। अध्यायेषु वर्गाः परिगणिताः। प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता। ऋग्वेदसंहितान्ते १७६–१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः। स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः। खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते। अध्यायादौ च तस्य तस्याध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः। अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता। तेन खिलस्याद्यन्तयोर्ज्ञानं सुशकं भवति। ब्राह्मणकल्पसूत्रबृहद्देवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये यल्लिखितं तदनुकूलमेव खिलानुक्रमणीवचनम्। खिलान्ते ऋङ्मन्त्रस्य प्रतीकमुद्धृतम्। ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तत्खिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तज्ज्ञापकम्। यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्त्यखिलान्ते ऋङ्मन्त्रप्रतीकमुद्धृतम्।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतल्लिपिबद्धं कृतं किंतु किंचित् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति तद्गताशुद्धिभ्यो ज्ञायते। अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्नयुतानि। किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते। प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरिचिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम्। अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ। उदात्तः उपरिस्थितरेखया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च ᪶ अनेन चिह्नेन। खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४;१२.७)। परं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरस्त्रिकम्पेनैव दर्शितः। स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकम्प एव लिखितः। तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम्। इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति शेफ्टेलोविझ्महाशयानां मतम्। तैः स्वकीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता। मयाप्यत्र सैव स्वीकृता। काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केषुचित् सूक्तेष्वेतद्रीत्यैवोदात्तस्वरो दर्शितः। मया तावदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखितपुस्तकानां चैकमत्यं नास्ति। मॅक्समुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समवलोकितास्तेषां मध्ये औंधनगरस्थ–पण्डितसातवळेकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देशमर्हति। तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखितमपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति। उभयोश्चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता। अष्टकानि न परिगणितानि। मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः। स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः। नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ। जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनुदात्तवदेव किंतु अक्षरं मध्ये भित्त्वा दर्शितः। पीटर्सन्महाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि। तत्रस्थ एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नमेतद्रीत्या दत्तमिति तैर्लिखितम्। जुनागड-नवानगरपुस्तकयोः पाठसाम्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च। अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति। अलवरनगरस्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटर्सन्महाशयानां मतम्। तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति। किंतु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोकप्रसिद्धिमादृत्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम्। एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलत्वेनैव वा तेषां तत्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम्। पुस्तकेषु तावत् खिलानि प्रत्यध्यायं वर्गेष्वन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम्। चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्य दर्शितं तद्यथा—'यमृत्विजो' इति दशमं वालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८.५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०.८८.१८ अनन्तरं ('कत्यग्नयः कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्यानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयाविति। एतदनुसारेण जुनागडपुस्तके दशमं वालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तत्स्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कत्यग्नयः' इत्यस्यानन्तरं लिखितौ। अलवरपुस्तक इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते। पीटर्सन्महाशयानां कृतायां सूच्यां तन्न दर्शितम्। आउफ्रेक्ट्महाशयमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटर्सन्महाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च। आउफ्रेक्ट्पुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तन्ते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव। अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्बहिर्न नेयानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान्। तत्रस्थपुस्तकानां पीटर्सन्महाशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम्।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) 'यस्तृणैरध्ययनम्' इति खिलं अलवरपुस्तके ऋ. सं. ५. ४९ अनन्तरं वर्तते। जुनागडपुस्तके तु ऋ. सं. ६. ४८ अनन्तरम्।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति। जुनागडपुस्तके विद्यते।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति। जुनागडपुस्तके विद्यते।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते। अलवरपुस्तके तेषामभावो दृश्यते।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके तृचं अलवरपुस्तके द्वृचम्। २. १३ खिले तृतीयमन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः। ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम्।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्यत्सर्वं समानम्। एतस्माद्भेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणितान्यासन्निति। केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावदपरो विषयः। 'विदा मघवन् विदा' इत्युभयोः पुस्तकयोरन्त्यं खिलम्। तदनन्तरं 'अग्निर्देवेद्धः विदा मघवन्विदों' इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव। उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः। जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः। उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्वैशिष्ट्यं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव।

शार्मण्यदेशे म्युनिक्नगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्कयुतं) वर्तते। तयोः केवलं निविरपुरोरुक्प्रैषकुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति। तत्स्थाः पाठभेदाः शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः। तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्यान्न ते मयोद्धृताः। ये विशिष्टाः पाठभेदाः क्वचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते। लण्डननगरे ब्रिटिश म्युझीअम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति। शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः। जुनागडपुस्तके तत्समान एव पाठः। पं. सातवळेकरमहोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् क्वचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण च मुद्रिता।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम्। प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारतवर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते। श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्गताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति। अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते। श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्रक्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते। शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्गताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः। तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावान्न मया तेऽत्रोद्धृताः। श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालयस्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि। परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तल्लिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्याकलयामि। ये केचन विशिष्टाः पाठ-

भेदास्तेषूपलब्धास्ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः। श्रीसूक्तस्यादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विद्यारण्यस्वामिनो भाष्यं विद्यते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तक एतन्मुद्रापितम्। मयापि श्रीसूक्तभाष्यस्य बहूनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशोधितं श्रीसूक्तस्याधस्तान्मुद्रापितं च। तत्पाठभेदोद्धरणमनावश्यकं मन्ये।

रात्रिसूक्तस्य कानिचिल्लिखितपुस्तकानि अन्येषामपि केषांचन चतुर्णां खिलानामेकं पुस्तकं तञ्जौरनगरस्थसरस्वतीमहालग्रन्थालयस्थं मया समवलोकितम्। परं तत्रस्थखिलेषु पाठभेदानां विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः।

लण्डननगरे इण्डिया-ऑफिसग्रन्थालये आश्वलायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (३७८, ३७९ क्रमाङ्कितं) अस्ति। आश्वलायनश्रौतसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋङ्मन्त्राः प्रतीकत्वेनोद्धृतास्तेऽस्मिन् संगृहीताः। तेषूद्धृतानां खिलसूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः क्वचिद्भिन्नाः। इयमाश्वलायनमन्त्रसंहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्निबन्धे सविस्तरमुपवर्णिता। तद्वर्णनमनुसृत्य तत्पुस्तकस्थाः खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः। तत्र ३७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य "आश्वमंसं[१]" इति संज्ञा मया दत्ता ३७९–तमस्य पुस्तकस्य च "आश्वमंसं[२]" इति। यत्रोभयोः पाठः समानस्तत्र केवलं "आश्वमंसं" इति संज्ञा।

कलिकातानगरस्थ–रॉयल एशियाटिक सोसायटी–ग्रन्थालये ऋग्वेदस्य पुस्तकद्वयं (संहिता क्रमाङ्कः १२० [६६०७] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते। तस्मिन् खिलान्यन्तर्भूतानि दृश्यन्ते। तत्पुस्तकद्वयसंपादनार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारभिया देशान्तरे प्रेषितत्वात्तदुपलब्धुं नाशक्नवम्। तस्य ग्रन्थालयस्य सूचीपत्रे एतयोः पुस्तकयोर्यद्वैशिष्ट्यं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थखिलविषये विचारयामि। संहितापुस्तके सप्तमाष्टकमष्टादशख्रिस्तशताब्दे नागरीलिप्यां लिखितमस्ति। तस्मिन् 'पावमानीः स्वस्त्ययनीः' इति खिलं मॅक्समुल्लरपाठानुसारि लिखितम्। तत्रैवाष्टमाष्टकं पञ्चदशख्रिस्तशताब्दे लिखितमस्ति। तस्मिन् 'अविधवा भव वर्षाणि' इति खिलं (३.१७) लिखितं वर्तते। तथा च 'येनेदं भूतम्' इत्याद्या शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४.११) २८ मन्त्रात्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः 'गोभिर्जुष्टो धनेन' इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् विद्यत इति सूचीपत्राज्ज्ञायते। एवमेव 'संज्ञानमुशना' 'नैर्हस्त्यं सेनादरणं' 'प्राध्वराणां पते' 'विदा मघवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि। पदपुस्तके षष्ठाष्टकस्य पदपाठः संवत् १६५३ मध्ये लिखितोऽस्ति। चतुर्थाध्याये एतत्पुस्तकापेक्षया एकं सूक्तं मॅक्समुल्लरपुस्तकेऽधिकमस्तीति सूचीपत्रकारैर्लिखितम्। कस्यचित् (नूनं दशमस्य) वालखिल्यसूक्तस्याधिक्यं तेषामभिप्रेतमिति प्रतिभाति।

औन्धपुस्तके कियांश्चित् खिलभाग इतरपुस्तकापेक्षयाधिको वर्तते। तस्य पाठादिवैशिष्ट्यं मया टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव। खिलद्वये (४. ५; ४. ११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानस्त्रुटितो भाग औन्धपुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः। ३. २० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः जुनागडपुस्तकाधारेण परिपूरिता। अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके त्रुटयो विद्यन्ते किंतु तासां पूरणं लिखितपुस्तकाभावान्मुद्रितपुस्तकाभावाच्चाशक्यम्।

एकादश वालखिल्यसूक्तानि यद्यपि परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तथापि काश्मीरपुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेशादत्रापि तानि यथास्थलं (१. ४; ६; ३. १-८; १८) मुद्रापितानि। काश्मीरपुस्तके वालखिल्यसूक्तेषु पाठभेदा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः।

काश्मीरखिलग्रन्थे क्वचन अशुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते। एतादृशेषु स्थलेषु शेफ्टेलोविट्झ्महाशयैः समानवैदिकपाठाधारेण अभ्यूहेन वा शुद्धाः पाठाः स्वीकृताः पुस्तकस्था अशुद्धाः पाठाः टिप्पणीषु समुल्लिखिताश्च। पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितखिलपुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तत्स्थाः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः।ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूरणं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शेफ्टेलोविित्झमहाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र क्वचित् पाठविषय आशङ्कासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्टस्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चितिं वर्जयित्वान्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीष्वागतास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्ध्यर्थं कानिचिच्चिह्नानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदयं क्रमः स्वीकृतः—

(१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदा अप्यत्रैव निर्दिष्टाः।

(२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।

(३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।

(४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागतं तेषां नामादिनिर्देशः।

(५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिदर्शनम्। स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधारभूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारश्चाल्पः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्त्वान्निर्देशो न कृत इति मन्तव्यम्।

(६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।

(७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहितया बाष्कलादिशाखाभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शेफ्टेलोवित्झमहाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्ग्लभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामुद्धृतः।

शेफ्टेलोवित्झमहाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवादवितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादार्हाः। औन्धनगरस्थाः पंडित-सातवलेकरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशाङ्खायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मामुपकृतवन्तोऽतस्ते विशेषतो धन्यवादार्हाः। तथा च तञ्जौर-तिरुपती-अड्यार-इत्यादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितीर्यन्ते। आङ्ग्ल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादार्हाः। अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्यप्रकारेण वा साहाय्यमाचरितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्वशंवदः
चिं. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता

अन्त्ये = अन्त्येष्ट्यर्कः (मुम्बापुरीमुद्रितः)

अल = पीटर्सनमहोदयेन प्रकाशितानि अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरिशिष्टानि[१]।

आउ = आउफ्रेख्ट्महोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता

आचं = आह्निकचन्द्रिका

आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठः

आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

आर्षानु = आर्षानुक्रमणी (बिब्लिओथिका इंडिका सेरिज् , कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

आश्वमंसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता[२]

आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

आसू = आह्निकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)

ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे पं. जगदीशशास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)

ऋप्रा = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (डॉ. मंगलदेवशास्त्रिभिः संपादितम्)

ऋब्र = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां मुद्रितः)

ऋमं = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णयसागरयन्त्रालये १८९१ खिस्ताब्दे मुद्रितः)

ऋसं = ऋग्वेदसंहिता

ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्

ऐब्रा = ऐतरेयब्राह्मणम्

औंध = औंधनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैः मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता

का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो खिलग्रन्थः[३]

कासं = काठकसंहिता

= कौशिकगृह्यसूत्रम्

क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबादनगरे प्रकाशितः)

खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्

खिलानु = खिलानुक्रमणी

गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्

गोब्रा = गोपथब्राह्मणम्

जुना = जुनागडलिखितपुस्तकम्[४]

तं = तञ्जौरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्

तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्

तैब्रा = तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तैसं = तैत्तिरीयसंहिता

तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने १८९९ खिस्ताब्दे मुद्रितम्)

धपंशां = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः(मुम्बापुरीमुद्रिता)

धसिं = धर्मसिन्धुः

निरु = निरुक्तं यास्काचार्यकृतं

नृताउ = नृसिंहतापनीयोपनिषत्

पंब्रा = पञ्चविंशब्राह्मणम्

पञ्चामृ = पञ्चामृताद्यभिषेकसूक्तम् (मुम्बापुरीमुद्रितं शके १८०७)

पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्

पैप्प. अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लवपुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)

प्रर = प्रयोगरत्नं नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां मुद्रितं शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Offfce Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमंसं[१] = MS. No. 378 ; आश्वमंसं[२] = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Ṛgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बौधसू = बौधायनधर्मसूत्रम्
बृहदे = बृहद्देवता (हार्वर्ड ओरिएण्टल् सेरीज्)
मॅ = मॅक्समुल्लरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
मनाउ = महानारायणोपनिषद्
मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
मंब्रा = मन्त्रब्राह्मणम्
मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
मामंसं = माध्यंदिनमन्त्रसंहिता
माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
मैसं = मैत्रायणीसंहिता
म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअम्मध्ये वर्तमानमृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्[1]
वासं = वाजसनेयिसंहिता
विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्यां १८८६ खिस्ताब्दे मुद्रिता)
वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
शब्रा = शतपथब्राह्मणम्
शांआ = शाङ्खायनारण्यकम्
शांक = शांतिकमलाकरः
शांगृ = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
शांब्रा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
शांम = शान्तिमयूखः (मुम्बापुर्यां १८०१ शके मुद्रापितः)
शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
शांसा = शांतिसारः (मुम्बापुर्यां १७८३ शके मुद्रितः)
श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्यां खिस्ताब्दे १८६१ मुद्रितः)
संभास = संध्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने १८९९ खिस्ताब्दे मुद्रितः)
साम = सामवेदसंहिता
सामविब्रा = सामविधानब्राह्मणम्
सुप = सुपर्णाध्यायः
हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
हिसंध्या = हिरण्यकेशित्रिकालसंध्या (मुम्बापुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

= समानम् [identical with]

= अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]

= द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो मन्त्रस्य अर्धसंख्यां बोधयति ।

1. No. Add 5351, Comp. Khila IV. 11.

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे। अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं .... शतर्च्यादीनामधिदैवता लक्षणानि च। छन्दसां चाधिक्यं च। कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिरित्यशीत्यक्षरादीनि,[1] चतुरुत्तराण्येव[2] यजूंषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रमनादेशे, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निवित् पुरोरुचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजूंषि

सं तृचं शश्वत् षळूना तार्क्ष्यः सुपर्णं आश्विनं वै तत् सप्तम्याग्नेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि[1] विराड्रूपाश्चतस्रो[1] जगत्य उरोबृहती प्र सप्त ब्राह्मयो निषदुपनिषदौ द्वितीया जगती षष्ठी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्माँ षष्ठयाद्या लिङ्गोक्तदेवतामानुष्टुम्नवम्यन्त्ये च कृश एकादशाश्विनः कृश आद्याः षड् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमानि सप्तापुनर्दोष ऐन्द्रावरुणं जागतमयं षड् रेतागाङ्ग्यो यदा तृचं यामुनिः प्रणेता यं षड् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्कं गौरीवीतिरिदमष्टौ चक्षुषी आश्विनापदोषः षष्ठी जगत्यत्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमी विराड्रूपा चतस्रो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा। अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥

उद्यन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा। दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥

उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियम्० ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम्।

मॅ१–आउ१–औंध।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस–का; शनैश्चित्सूर्येण–मॅ-आउ; शनैश्चिदद्य सूर्येण–औंध. **विश्वा रूपाण्या**–का; विद्यारूपाण्या–मॅ-आउ; विद्यारूपमुपा–औंध। **२.** ≡ तैब्रा ३.७.६.२२; २[२] ≡ खिल १.५.५[२]; **धेहि**–का; देहि–तैब्रा-मॅ-आउ। ३[१]. ≐ ऋसं १.५०.११; तैब्रा ३.७.६.२२. ३[२] ≡ ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैआ ४.४२.५; मागृ १.२२.११[२]; हिगृ १.७.१०; पागृ १.११.९; मंत्रा २.५.१३-१४. ३ ≡ खिल १.५.६;→ऋसं १०.३७.७-८।

२

शश्वन्नासत्या युवयोर्महित्वं गावो अर्चन्ति सदमित्पुरुक्षू।
यदूहथुरश्विना भुज्युमस्तमनारम्भणे अध्वनि तौग्र्यमस्तम् ॥ १ ॥
यदश्वं श्वेतं दधतो अभिघ्नन्नासत्या भुज्यू सुमताय पेरवे।
तां वां रतिं विदथेषु विप्रा रेभन्तो दस्रावगमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यू सवनं जुषेथामा वां हंसाः सुयुजो वहन्तु ।
युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उशन्तो दस्रा वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
आ नो यातं त्रिवृता सोमपेयं रथेन द्युक्षा सवनं मदाय ।
स्तीर्णं वां बर्हिः सुषुता मधूनि युक्ता होतारो रथिराः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
वासात्यौ चित्रौ जगतो निधानौ द्यावाभूमी श्रृणुतं रोदसी मे ।
तावश्विना रासभाश्वा हवं मे शुभस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
प्रैषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
एवं तथा युवत्यश्विनौ बाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
अग्ने मन्दन्तु यतयः स्तोमाः प्र णु त्यं दिवं यान्ति घर्मम् ।
चतुर्दशं त्रिदिवं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
हरिं हिनोमि दयमानो अंशुं पुरुमीळ्हं ऋषभं जयान् ।
हर्यश्वं हरितः सप्ताश्वं युक्तनेमिं त्रिनाभिं वरुणं प्रगाथः स्वस्तये ॥ ८ ॥
सोमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्टमाङ्गिरसंमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
इहैह वो मघवन्निं दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्तं बृहस्पतिम् ।
संते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मश्चित्तप्तः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुकं वायसं विश्वभुजः पथिरक्षी नृचक्षसो ।
इयं हि त्वा दयमानं पृचद्भिर्मा वायसो दोषाद्दयमानो अबूबुधत् ॥ ११ ॥
तमेकनेमिं त्रिवृतं षोळशारं शतावारं विंशतिं प्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
संदं संदमेकमेकं तस्थुषः पञ्चत्रिंशाद्दशापरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टषष्ठं विदत् ॥ १३ ॥
अतिष्ठद्वज्रं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवाँ हरिमिन्द्रकेशम् ।
आयाँ इन्द्रः षोळशीं शर्म यच्छतु षड्वर्मिणमेकं ध्रुवन्ति साकम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा चात्र बृहद्देवता (३.११८-११९)–' शश्वद्धि वामिति धनानीमानीति इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । सौपर्णे...

मायुरनन्धताम् '[2] ॥

१. → ऋसं १.११६.५ : यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तम् । २[1]. ' यदश्वं श्वेतं दधतुरहिघ्नन्नासत्या भुज्यू सुमताय पेदवे ' इति शुद्धं स्यात् । ३[2]. **सचन्ते**; सचेन्ते-का → ऋसं १.११६.६; ११७.९; ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०; ७.७१.५. ४. **आ नो यातं** → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५. **रथिराः**; रथिनाः इति का-पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.३ द्रष्टव्यम्[3] । ५. ≡ तैआ १.१०.२. **वासात्यौ**–का-तैआ; → निरु १२.२. **श्रृणुतं रोदसी मे**–का; चरथः सं

सखायौ–तैआ। ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पेर्षः–का. ऊर्जं दुहतु–का; → ऋसं ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्दन्तु; मद्न्तु–का. ओजो मिमातु–का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्यं → ऋसं ७.८२.६। ८. अंशु–का; अंशुं ? → हरिरंशुः–ऋसं९.९२.१. हरितः–का; हरितं ? युक्तानेमिं–का; युक्तनेमिं ? प्रगाथः इति पदं सर्वथानावश्यकम्। ९¹. प्रीणयन्ति–का; 'प्रीणन्ति' इति मूलपाठः स्यात्. ९². → ऋसं ३.६०.३: इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे। सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२: शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः। १०. इहेह–का; इहेह ? घर्मश्चित्ततः प्रवृजे ≡ ऋसं ५.३०.१५. ११². इयं 'इ' धातो रूपं;→ इयाम्–ऋसं ७.८६.४. पृचद्भिः–का; पृञ्चद्भिः पृदद्भिः इति वा स्यात्। अबूबुधत्; अबुबुधत्–का; → खिल ५.११.१. १२. ≡ श्वेउ १.४. षोळशारं शतावारं–का; षोडशान्तं शताधारं–श्वेउ → मभाआदि. १.३.६४: एकां नाभिं सप्तशता अराः। १३². सदमेकमेकं; सदमेकमकं–का. दश°–का; 'दशं' इत्यपि संभवेत्। १४¹. दधन्वं देवाँ → ऋसं ८.१९.१. १४². → वासं २६.१०; तैसं १.४.४१: महाँ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु।

1. Cf, Bṛhaddevatā, Part II. pp. 112–13.

2. For the Ṛgvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the Ṛgvidhāna. By *Sauparṇāni* he means RV. I. 74–84! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यदविन्दतं सूरी उस्रियायाम्।
मित्रावरुणौ भुवनस्य कारू ता मे अश्विना जुषतां सवना ॥ १ ॥
सुखं रथं शतयावानमाशुं प्रातर्यावाणं सुषदं हिरण्ययम्।
आ तिष्ठथत्र दुहिता विवस्वतस्तमेवावीश्चमवसे करामहे ॥ २ ॥
ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातध्राजिनः सुयुजो घृतश्चुतः।
येभिर्याथ उप सूर्यां वरेयं तेभिर्नो दस्रा वर्धतं समत्सु ॥ ३ ॥
यद्वां रेतो अश्विना पोषयित्नु यद्वासभो वध्रिमत्यैः सुदानू।
यस्माज्जज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं भिषजावभिद्युं ॥ ४ ॥
यन्नासत्या भेषजं चित्रभानू येनावथुस्तोककामामु नु घोषाम्।
तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्वै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
वषड् वां दस्रावस्मिन्सुते नासत्या होता कृणोतु वेधाः।
सिस्रतां नार्यृतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
एवा निषचोपनिषच्च विप्रा युवां रेभत्यौ सयुजा सुपर्ण्यौ।
ब्रह्माण्यक्रतुर्विदथेषु शक्रा धत्तं तयोस्तनयं तोकमग्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वगृ ३.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम्; ऐब्रा ६.२५.७; ८.१०.४ सायणभाष्येः–'प्र धारा यन्तु मधुन इति सौपर्णसूक्तम्'।

२[२]. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे । ३[१]. **वातध्राजिषः** → तैआ १.११.७ : वातध्राजिगति. ३[२]. **याथ उप सूर्यां वरेयं** → ऋसं १०.८५.१५ ≡ अथर्व १४.१.१५ : अयातं ......वरेयं सूर्यामुप । ६[१]. ≡ अथर्व १.११.१[१]: वषट् ते पूषन्नस्मिन्त्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः । ६[२]. ≡ अथर्व १.११.१[२]।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्यै ॥ १ ॥
युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सवनं पिबाथः ॥ २ ॥
युवां देवास्त्रय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं सवनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यग्नी ॥ ३ ॥
पनाय्यं तदश्विनाकृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्टौ सर्वाँ इत्ताँ उप यातं पिबध्यै ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वांसमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यग्नी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यद्दूतो अभवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विभ्यामुषसा सजूस्तमूर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठा याह्यग्ने मधुमत्तमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीध्यानो अच्छा कोशं जनयित्वाव्रतो भुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः सोमो देवेष्वा यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. ≡ ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २–५. ≡ ऋसं ८.५७.१–४ (वालखिल्य ९). ४. ≡ अथर्व २०.१४३.९; आश्वश्रौ ९.११. १[१]. **भूरिमायं**–का; भूरिवारं–ऋसं. । ३. **सत्या**–का; सत्याः–ऋसं. **दाधिरे**–का; ददृशे–ऋसं । ४[२]. **गविष्टौ**–का; गविष्टौ–ऋसं–अथर्व. **यातं**–का; याता–ऋसं । ५[२]. °**मश्विना**–का; °मस्मे–ऋसं । ६[१]. ≐ तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानम्. ६[२]. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तम्. **मा हिंसीः** ≡ अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् । ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; १३.९; ऋसं १.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा यद्दूतो अभवद्विवस्वतः. **अश्विभ्यामुषसा सजूः** ≡ ऋसं १.४४.१४. **ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र** ≡ ऋसं ६.१७.१ । ८. **मधुमत्तमः सुतः** ≡ ऋसं ९.१०५.३. **सोमस्य मा तवसो** ≡ ऋसं ३.१.१; मैसं ४.११.२; कासं २.१५. **दीध्यानो**; दीध्याना–का. **अच्छा कोशं** ≡ ऋसं ९.१०७.१२ । ९. **अग्निः**

पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः ≐ अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिः–वासं १०.२९. **सोमो देवेष्वा यमत्** ≡ ऋसं ९.४४.५. १०. ≡ वासं ३१.२१; तैआ ३.१३.२. **ब्राह्मयं**–का; ब्राह्मं–वासं-तैआ. **यदब्रुवन्**–का; तदब्रुवन्–वासं-तैआ. **यस्त्वेदं**–का; यस्त्वैवं–वासं–तैआ।

५

कृशस्त्वं भुवनस्पते पाति देवानामद्भुतः। अश्विना पातमस्मयू नासत्या तिरोअह्न्यम् ॥ १ ॥
त्वं तं सुपर्ण आभर दिवस्पुत्रा नि षेदिरे। अग्निः प्रजानामभवज्जातवेदो विचर्षणे ॥२॥
अग्निर्होता विभूर्वसुर्देवानामुत्तमं यशः। पुनरग्निः प्रजापतिर्वैश्वानरो हिरण्ययः ॥ ३ ॥
अग्निस्त्राता शिवो भवद्वरूथ्यो विश्वदेव्योः। द्रविणं पाहि विश्वतः सोमपा अभयंकरः ॥ ४ ॥
अग्ने निजहि मर्माण्यरातीनां च मर्मगाम्। दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥५॥
उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥६॥
कृशं च्यवानमृषिमन्धमश्विना जुजुर्वांसं कृणुथः कर्वरेभिः।
अक्षण्वन्तं स्थूलवपुष्कमुग्रां पुनर्युवानं पतिमित्कनीनाम् ॥ ७ ॥
यो वां सोमैर्हविषा यो घृतेन वेदेन यो मनसा वाशे शक्रा।
स धत्ते रत्नं द्युमदिन्द्रवन्तं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ॥ ८ ॥
प्र वां नरा सप्तवध्रिर्मनीषा गिरं हिन्वत्प्रतित्राभ्यामिदानीम्।
वृक्षा समुद्धमुशना युवानमथ तं कृणुत मा विरप्शिनम् ॥ ९ ॥
अजोहवीत्सप्तवध्रिः सुहस्तो द्रुणि बद्धोऽयंसमानः ककुद्मान्।
अरूरुजतं युवमस्य वृक्षमद्रिं न वज्री सुवृषायमाणः ॥ १० ॥
एवा कृशश्चकमानमना....: सुहवा रातिसूरः।
ब्रह्मचक्रे युवयोर्वर्धनानि धत्तं तस्मै सदमरातिदब्धिम् ॥ ११ ॥

१. **भुवनस्पते**–का;→भुवनस्य पते–ऋसं ९.३१.६; प्रायः 'भुवनपते' इति प्रयोगः→वासं २.२; तैसं २.६.६.३; तैब्रा ३.७.६.१; शांश्रौ ४.२०.१; आश्वश्रौ १.४. **पातमस्मयू**→ऋसं १.१३५.५. **नासत्या तिरोअह्न्यं**–ऋसं ३.५८.७. **२. दिवस्पुत्रा** ≡ ऋसं ४.२.१५. **जातवेदो विचर्षणे** ≡ ऋसं १.७८.१; ६.१६.२९; ३६; ८.४३.२. **३[१]. विभू (?)**–का;→ऋसं १०.९१.१: होता विभूः। **४[१].**→ऋसं ५.२४.१: अग्ने त्वं......त्राता शिवो भव वरूथ्यः. **विश्वदेव्योः**–का; 'विश्वदेव्यः' इति शुद्धम्। **५[१]. मर्माणि**–का; वर्माणि? →ऋसं ६.७५.१८: मर्माणि ते वर्मणा छादयामि. **५[२]–६.** ≡ खिल १.१.२[२]-३;→ऋसं १०.३७.७-८। **७.**→ऋसं १०.३९.३[२]-४[१]: अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित्। युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः;→ऋसं १.११७.१३: युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः;→तांब्रा १४.६.१०. **ऋषिमन्धमाश्विना** ≡ खिल १.१२.७. **पतिमित्कनीनां**→ऋसं १.११६.१०: इत्पतिमकृणुतं कनीनाम्। **८. वाशा**–का; वाशे (= वा + आशे)?। **९[१].** ≐ ऋसं ८.७३.९. **वृक्षा**–का; वृक्षे? **समुद्ध°**–का; संबद्धं? → ऋसं ६.७८.६। **१०[१]. सुहस्तो**; सुहस्त-का. **१०[२].**→ ऋसं ५.७८.५; ६. **सुवृषायमाणः**→ऋसं १.३२.३। **११[२]. ब्रह्मचक्रे** ≡ षेउ १.६.

६

इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।
यज्ञे यज्ञे हि सवना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥
निष्षिध्वरीरोषधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
या तस्थतू रजसस्पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।
ताभिर्दाश्वांसमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।
या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुता ताभिर्दक्षं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
अवोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
अस्मान्स्विन्द्रावरुणा घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमधत्तमग्रे ।
तानि च्छंदांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यन् ॥ ६ ॥
इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (वालखिल्य ११); ऐब्रा ६.२५ (सायणभाष्यं); शांश्रौ ९.२०.१४ (भाष्यं); बृहद्दे ३.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्णं सूक्तमिति । आश्वश्रौ.८.२; शांश्रौ १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१[२]. **हि**–का; ह–ऋसं । २. **निष्षिध्वरीरोषधीराप** = ऋसं ३.५५.२२. **आभ्यामि॰**–का; आस्तामि॰–ऋसं. **महिमानमाशत** = ऋसं १.८५.२. **तस्थतू रजसस्पारे**–का; सिस्रतू रजसः पारे –ऋसं। ३[१]. **घृतश्चुतं**–का; कृशस्य वां–ऋसं। ४[२]. **दक्षं**–का; धत्तं–ऋसं। ५[२]. **घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभि॰**–का; घृतश्चुतस्त्रिभिः साप्तेभि॰–ऋसं। ६. **मनीषा**–का; मनीषां–ऋसं. **॰मधत्तमग्रे**–का; ॰मदत्तमग्रे–ऋसं. **तानि च्छन्दांस्य॰**–का; यानि स्थानान्य॰–ऋसं. **॰पश्यन्**–का; ॰पश्यं–ऋसं । ७[२]. **रयिमस्मासु**–का; भूतिमस्मासु–ऋसं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मतिभिरुक्थशस्तः ।
गोभिः श्रीतो मत्सरः सामगीतो मक्षू पर्वते परि वां सुशिप्रा ॥ १ ॥
अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वरेष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
तावश्विना जठरमा पृणेथामथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
एह यातं तन्वा३ शाशदाना मधूनि नक्षमाणौ नु मेधा ।
वि स्वां मन्द्रां पुरुरेजमाना युवायती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
सुखं नासत्या रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठतं युवम् ।
यं वां वहन्ति हरितो वहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेनं तागच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।
अबीभयुः सधमादं चकानश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥
आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्चं रयिं वहतं सुवीरम् ।
शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ ६ ॥

१[१]. गोभिः श्रीतो ≡ ऋसं ८.८२.५ । २[२]. जठरमा पृणेथां ≡ ऋसं ६.६९.७. अथा मनो वसुधेयाय ≡ अथर्व ३.४.४ : अधा° । ३[१]. तन्वा३शाशदाना ≡ ऋसं·१.१२४.६ । ४. ≐ अथर्व १३.२.७ । ५[१]. → ऋसं १.११२.१६; १७; शब्रा ४.१.५.२; ऐब्रा ४.३२ । ६. ≡ ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युञ्जाथे मघवानमाशुं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।
स्वश्वं दस्रा रथमा हवेषु तदा युतीर्येति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥
मन्दिष्ठा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न ग्रथिता तुर्वशासः ।
वाचं हिन्वानाः पुरुपेशसं वा हविष्मती सवने मन्दयध्यै ॥ २ ॥
श्रुतं हवं तर्पयतं मखस्युं काममेषामा वहथो हवींषि ।
अध स्तोतॄन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अभीके ॥ ३ ॥

१. पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरं ≡ खिल १.५.८[१]. रसं तनूनां ≡ ऋसं ७.१०४.१० । २. ग्रथिता–का; ग्रथिताः ? ३[१]. तर्पयतं...काममेषां ≐ ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।
स पुष्यत्यन्नं शतमाविरुक्थ्य३र्मना पिबन् प्रयतमादयित्नु ॥ १ ॥
या दंसांसि जरिता दुष्टरा वां या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।
यानीह पुष्यन्तु विधा जनेषु यैरश्नुथो विदथे सोमपेयम् ॥ २ ॥
यदुशन्ता वृषणा या दधीचे शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां मती मधुना तं युवाना वषट्कृतं भसथो मन्दसाना ॥ ३ ॥
मा वोच आथर्वण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरतरैरचित्तम् ।
यदन्वशासन् मघवा दधीचं तद्वामवक्षच्छिरसा हयस्य ॥ ४ ॥
यदा गच्छाद्वीळितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृभ्या मधु नो दधीचा ।
आ तिरेयं दुश्श्रुतं मा वदेति यदा वदत्सा युवयोः सुकीर्तिः ॥ ५ ॥
याभिः शचीभिर्वृषणा दधीचं याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।
याभिर्धियं जिन्वथाके निपाना ताभिर्नोऽवतं विदथे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्नुथो; येरश्नथो–का । ३[१]. दधीचे शिरो ≐ ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्व्यं शिरः → ऋसं १.११६.१२; शब्रा १४.१.१.१८-२५ । ४[२]. → ऋसं १.११६.१२[२]: यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य

शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच;→ऋसं १.११७.२२। ५. **पितृभ्यां**–का; पितृभ्यो? **दुश्श्रुते मा वदेति**–का; दुःश्रुता मा वदाति? ६. **याभिः शचीभिर्वृषणा** ≡ ऋसं १.११२.८. **तुरं कावषेयं**→शब्रा ९.५.२.१५; १०.६.५.९; ऐब्रा ४.२७; ७.३४; ८.२१; बृउ ६.५.४।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधा हृदिस्पृग् याति धिषणां मियानः ।
स्वादिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूत्नो वां स्तोमो अश्विनाहमेमि ॥ १ ॥
प्र वां मही मन्दते देवकामा ययैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्ती ऋषिहिता महतं विश्वधेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमानश्ववान् सूनृतावान् पुरुश्चन्द्रः स्पार्हो स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोहवीमि रथिरो गविष्ठौ तमह्वे रथमा विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्रथो वां वृषणा सुवह्निः पुरुस्पृहो वसुविद्यो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीराननुरुश्रियः शुरुधोऽश्वांश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२[१]. **ययैरयासो**–का; ययेरयासो? **वयुनानि विश्वा** ≡ ऋसं ६.१५.१०; ७५.१४। ४[१]. **सुवृद्रथो** ≡ ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाशिरे हृषिता यज्ञियासः ।
एष स्य घर्मः परिपूत ऋग्भिस्तं बप्सथो रथिरा विद्रवन्ता ॥ १ ॥
वृक्णं शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां नरः सरिरं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अघ्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवन्नमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरा विशीर्ष्णो विदथेन देवा नावाशिषोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजाना बह्वीरु समा यदास्य शिरो दत्तं समधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्रथानव्यथेयं सरण्यूः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीथं प्रत्नमश्विना मयोभु ॥ ५ ॥
युवं त्रिभिश्चितयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शक्करीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सर्तवे सृजतं वि सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारघेभिर्युवं भेषजा स्थो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरै स्थ उग्रा सुमङ्गलावमीवचातनेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनाभिख्याय वि धवाम शक्रं दुर्हणाद्वामश्विना शूरसातौ ॥ ८ ॥

२¹. → ऋसं १०.१७१.२; खिल १.९.३¹। ३². **शिरसा हयस्य** ≡ खिल १.९.४²। ४¹. → शब्रा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋसं १.११६.१२. **बह्वीरु समा** ≡ ऋसं १०.१२४.४। ५¹. **सरण्यूः** ≡ ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६². **सर्तवे सृजतं वि सिन्धून्** → ऋसं १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना वहतं पीवरीः स्वधाश्वावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।
युवोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पयांसि रुरुचिरे सुशुक्रा ॥ १ ॥
यद्रेभं दस्रा विनिगूळ्हमप्सु युवायन्तं वाजयन्तमृबीसात् ।
उन्निन्यथुरश्विना वध्रिमाशुं तद्वां व्रतं महयन्त्युक्थशासः ॥ २ ॥
या वां नु सरिरे या पृथिव्यां या वीरुत्सु ग्रावसु यान्तरिक्षे ।
या वीरेषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥
यो वां भरित्रा स्तुवतो मघानि प्रयन्त्रीणि द्विषतो बर्हणानि ।
त्रात्रीणि शश्वतां सातपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशस्तिस्त्रिवन्धुरः केतुमान् वातरंहाः ।
योगे यस्य वि तनोत्यभीशुं विभावरीः सद्यो यन्मयोभु ॥ ५ ॥
युवमूहथुर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्रताम् ।
युवमायुषा तारयतं प्र बन्धनमत्रिममुक्तं युवमंहसो वि ॥ ६ ॥
हवन्तं मेषान् वृक्ये शिवायै पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।
तस्मिन्नृज्राश्वे चक्षुषी अधत्तमाविष्कृणुतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्यथो भुवनान्यमर्त्याः ।
तन्मे दत्तं चक्षुषी देवबन्धू नमस्यां विन्देथ पुरुधा चकानाम् ॥ ८ ॥

उपप्रयन्तो अध्वरम्० ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

'उपप्रयन्तो अध्वरम्' (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन ज्ञायते यद्द्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्येकादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१¹. **वहतं पीवरीः** ≡ ऋसं ८.५.२०. **नादितेयो**-का; नादितेया ? २¹. ≐ ऋसं १०.३९.९ युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं......। युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. **रेभं** → ऋसं १.११६.२४; ११७.४; ११८.६। ३. **ताभिः**-का; तेभिः ? ४. **यो**-का; या ? **त्रात्रीणि शश्वतां** ≡ खिल ४.७.२²। ६. **युवमूहथुर्विमदाय जायां** ≐ ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः. **शयवे धेनुं** ≡ ऋसं १०.३९.१३; ≐ ऋसं १.११८.८. **आयुषा तारयतं प्र बन्धनं** ≐ ऋसं १.११९.६ : प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा. **अत्रिममुक्तं युवमंहसो** ≐ ऋसं १.११७.३ : अंहसः..... अत्रिं मुञ्चथो। ७. **पिता चकार ऋषिमन्धं** ≐ ऋसं १.११६.१६ : मेषान् वृक्ये......पितान्धं चकार; मेषान् वृक्ये-ऋसं १.११७.१७. **ऋज्राश्वे चक्षुषी** ≡ ऋसं १.११७.१७²। ८. **सुपर्णो**-का; सुपर्णौ ? **अमर्त्याः**-का; अमर्त्या ? **विन्देथ**-का; विन्देथे ?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जागर्थ्येका जातवेदस्यं स्वस्त्ययनं द्वे वर्षन्त्वेका हिरण्यवर्णामेकोना श्रीर्भार्गवी श्रीरलक्ष्मीघ्नं श्रैय्यमानुष्टुभं वै शक्रयन्तं हिंसाघ्नेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिस्त्रिष्टुभौ पञ्चदश्युपरिष्टाद्बृहती श्रीः[1] पुत्राः[1] परे षट् चिक्लीतः पञ्चानन्दकर्दमौ वैश्वदेवं मयि श्लेषः श्लेषो जातवेदस्यं बृहत्यादि सं स्रवन्त्विति संस्रवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजावान् गर्भार्थाशीस्तुतिः[2] प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरग्निः पञ्च जीवपुत्र आग्निवारुणमतिजगत्यानुष्टुप्[3] त्रिष्टुबन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शंवतीः षट् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्यौ स्वप्नेका यस्योपानुष्टुप्[4] वालखिल्याः परेऽष्टौ[5] ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधु;→बृहद्दे ५.९१.

२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्धं.

३. आग्निवारुण°–Macdonell, Bṛhad. Part II, p. 190; अग्निवारुण°–Scheftelowitz

४. उप (प्र वद) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति निरु. ९.७

५. 'वालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं समन्वैति

१

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।
घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम् । ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति मु ।

मॅ२–मु–आउ२–अल–जुना–ऋमं–ऋब्र (शान्तिपाठ)–पञ्चामृ–आश्वमंसं–औंध ।

१. मा बिभेर्न मरिष्यसि ≡ अथर्व ५.३०.८ । १[२]. ≡ अथर्व १०.४.९. **अहिं**–का–मु–अथर्व; अहं–मॅ–आउ–अल–ऋमं–ऋब्र–पञ्चामृ ।

मॅ–आउ–अल–ऋमं–ऋब्र–पञ्चामृ–पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अस्मिन्सूक्तेऽधिकत्वेनोपलभ्यन्ते पाठवैषम्येण । ऋमं–पाठोऽधो दीयते–

आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुबलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥
गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ३ ॥
गगनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।
देवता भयभीताश्च मारुतो न प्लवायति मारुतो न प्लवायत्यों नमः ॥ ४ ॥
भो सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥
अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ ७ ॥
नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥
यो जरत्कारुणा जातो जरत्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।
तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ–पुस्तके १–६ मन्त्राः । मु–पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल–पञ्चामृ–पुस्तकयोः केवलं १-४ मन्त्राः ।

२. विष्णोर्बाहु°–ऋमं–ऋब्र–पश्चामृ; विष्णुबाहु°–मॅ–मु–आउ–अल. निपातेन भूर्मिं; भातेन भूर्मीं-अल. महायशाः; महाविषः–अल। ३-४[१] ≡ सुप २.१-२. ३[१]. जातमात्रेण–मॅ–मु–आउ–ऋमं–ऋब्र–पश्चामृ; जातमात्रस्य–अल–सुप; पातमात्रेण–औंध। ४[१]. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतींषि चकासति–सुप। ४[२]. अल–सुप–पाठौ भिन्नौ। अल-देवता भयवित्रस्ता मारुतो नष्टचेतनाः; सुप–देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मारुतः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता–आउ। ५. भो–का; भोः–इतरेषु. महायशाः; महाविष–आउ–औंध. जनमेजयस्य–ऋमं–मॅ–मु; जन्मेजयस्य–आउ–ऋब्र–पश्चामृ। ५-६ ≡ मभा १. ५३. २२ (टिप्पणी)। ७. ≡ मॅ ९. अगस्त्यो माधवः–ऋब्र; अगस्त्यं माधवं–ऋमं–पश्चामृ; अगस्तिर्माधवः–मॅ. मुचुकुन्दो; मुचकुंदं–पश्चामृ. ७[२]. = तं : श्वफल्कमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्निशि पंचैतानि स्मरेन्निश्यों नमः। ८. = मॅ १०। ९. = मॅ ७. जरत्कन्यां; जरत्कार्वां–औंध. सर्पोऽपि–ऋमं–ऋब्र; सर्पाप–मॅ; सर्पापि–मु; स्मराभि–औंध. दूरं; भूमिं–मॅ. महायशाः; महाविष–औंध। ९[३]. (केवलं ऋमं–मध्य एव वर्तते) ≡ खिल २. १४. ८[२].

अधोलिखितः मॅ ८ मन्त्रः ऋमं–पुस्तके नास्ति—

असितिं चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत्।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत्॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औंधपुस्तके—

कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम॥ १॥
कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः श‍ृणोतु।
सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातु॥ २॥
अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः॥ ३॥
अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि। क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषत्॥ ४॥
धाता दधातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः। स नः पूर्णेन वावनत्॥ ५॥
धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीळ्हुषे दुरोणे।
तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः॥ ६॥
धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम्। वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः॥ ७॥
धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान।
धाता कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोत॥ ८॥

एतस्मिन् विषये बृहद्देवतावचनम् (४. ८७-८८)—'तत्पूर्वे द्वे ऋचौ कुह्वाः कुहूमहमिति स्मृते। तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्मृते। धातुश्चतस्रस्तत्रादौ धाता ददातु नो रयिम्॥' एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिसूक्तगताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते। प्रथमं ५-८ इति धातृदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ८, ७, ६ इति क्रमेण वर्तन्ते। अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२.४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तेते। समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५)। किंत्वयं सार्धश्लोकात्मकोंऽशो बृहद्देवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति। अतः तस्य मूलपाठत्वं शङ्कास्पदम्[1]। काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति। औंधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं-क्रमाद्भिन्न एव। इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

---

1. Cf. Scheftelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥
भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥
भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्टान्नो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥
असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥
यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥ ५ ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मॅ–मु–औंध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मॅ–औंध-पुस्तकयोः खिलान्ते 'आवदंस्त्वम्' (ऋसं २.४३.३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमंसं¹–पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रे पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्ग्रन्थकर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमंसं²–मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, ३² + ४¹, ४² + ५¹, ५², ऋसं. २. ४३. ३.

मॅ३–मु–आउ३–ऋमं–ऋब्र–औंध–आश्वमंसं–अल–जुना ।

१. ≡ निरु ९. ५. **कपिञ्जल**; कपिंजर–ऋब्र. **१. २. ५.** → कौसू ४६. ५४. । **२².** **अस्माकं**; अस्माकं नो–मु–ऋब्र. **अभयं वद**; अभयं कृधि–ऋब्र । **३². आ वद**; आ भर–ऋब्र । **४¹. असपत्नं**; असपत्नः–मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।
इदं हविः श्रद्दधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैः० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५.४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ४–आउ४–मु–ऋमं–आश्वमंसं–अल–जुना ।

१². तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ≡ ऋसं ५. ३. ३.

मॅ५–मु–अल–औंध–अनुसारेण ऋसं ५. ४९ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्–

सूक्तान्ते तृणान्यग्नावरण्ये वोदकेऽपि वा । यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाग्निं गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं–पाठेन सम्यक्तया न समन्वैति । औन्धपुस्तक इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रेणैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वश्रौ१.१०; ४.१२; ६.१४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. ≐ अथर्व ७. ४७. १,२. **३-४.** ≐ अथर्व ७. २०. १,२; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. ≐ अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृतं; सुभगां–तैसं. **पितृणां**; पितृणां–तैसं. **तस्यै ते**; तस्यास्ते–तैसं । **२. हविषः शृणोतु**; हविषश्चिकेतु–तैसं. **यजमाने**; चिकितुषे–तैसं । **३. भवतं**; भवतां–तैसं । **४. नस्कृधि**; नः कृधि–तैसं. **तारिषत्**; तारिषः–तैसं । **५. दधातु**; ददातु–तैसं । **७. दाशुषे**; नो रयिं–तैसं. **वाजिनीवतः**; सत्यराधसः । **८. प्रजानामुत**; प्रजाया उत–तैसं. तैसं–मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते–धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ।

अनुभा ५. ४९; ऋविव २. २२. ३ द्रष्टव्यम्। १[1]. सूक्तान्ते तृणावम्रावरण्ये वोदके पिबा–अल; सूक्तान्तेऽस्येत्तृणान्यम्नाविरिणे वोदकेऽपि वा–औंध. १[2]. यस्तृणै°–अल; यदस्तृणैरधीतं तत्तृणानि भवति ध्रुवं–औंध। २. 'अग्नि गच्छ स्वाहा' मु–पुस्तके नास्ति।

४

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम्।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवा रुहेम॥ १॥
अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तार्क्ष्यम्।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पद्ये स्वस्ति संबाधेष्वभयं नो अस्तु॥ २॥
प्र श्यावाश्व धृष्णुया० ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम्। आश्वगृ ३. ११. २ भाष्यमपि द्रष्टव्यम्।

मॅ६–मु–आउ५–ऋमं–ऋव्र (शान्तिपाठ)–औंध–आश्वमंसं–अल–जुना–सुप१०. ५-६।

१. **स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं**; स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः–नृताउ १. १; प्रर (पुण्याह)· **महद्भूतं**; महाद्भुतं–आउ. **नावमिवा रुहेम** = ऋसं १०.१७८.२। २[2]. **नो अस्तु**; च नो अस्तु–आउ.

५

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः। रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि॥ १॥
प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरम्० ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम्।

मॅ७–आउ६–मु–आश्वमंसं–औंध–अल–जुना। पद्मामृ–पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशतितममन्त्रत्वेनागतः।

१. = ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः।

६

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो मम वह॥ १॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम्। यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम्॥२॥

हे जातवेदः। जातानि वेद जातप्रज्ञो वा। जाते जाते विद्यत इति वा। हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वद्वर्णो यस्यास्ताम्। हरिणीं हरितवर्णाम्। हरिणीरूपधरां वा। श्रीर्भूत्वा हरिणीरूपमरण्ये संचचार हेति देवीपुराणाच्च। सुवर्णरजतस्रजाम्। सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम्। स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते। पुष्पसादृश्यात् पुष्पे फले लुक्। आपं चैव हलन्तानामित्याप्। यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम्। सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सुवर्णं यद्रजतं तत्पुष्पस्रजाम्। तद्विकृतशृङ्खलां वा। चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानाम्। तद्रूपेणावस्थितां वा। हिरण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम्। हिरण्यविग्रहां वा। लक्ष्मीं लक्षणवतीम्। 'लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु. ४. १०) इत्यादिनिरुक्तात्। एवंरूपां श्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह। आह्वय। अग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः। 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः॥ १॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम्। अनपायिनीमित्यर्थः। तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं मे मह्यमा वह। आह्वय। यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम्॥ २॥

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥
कांस्यस्मि तां हिरण्यप्रावारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।
पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥
चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मनेमिं शरणं प्र पद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥
आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥
उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वाः पूर्वे पुरोगा यस्यास्ताम् । अथवाश्वपूर्णामश्वैः पूर्णाम् । परिपूर्णामिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन बृंहितेन गजपुष्करतूर्यनादेन वा प्रबोधिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयाम् । सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां वाङ्मनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्गतं स्मितं हास्यं तद्युक्ताम् । उपान्त्यलोपश्छान्दसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यप्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आर्द्रां क्लिन्नां क्षीरोदधेरुत्पन्नत्वात् । रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽत्रामूर्धन्यस्वरादिः । आर्द्रया रुद्र इत्यादौ तथा दर्शनात् । अन्यद्बाहुलकम् । ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्य इत्यस्यानन्तरमहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासाम् । प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आर्षं चैवेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके स्वर्लोके देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (निरु. १. ९) इति यास्कवचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्ये प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन स्वीकुर्वे ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः । 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो द्रुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । 'कात्यायन्याः शमी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति वामनपुराणात् । अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्वशलाटुकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरिन्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु अपनुदन्तु । निवारयन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता । कुबेरकोशशाला वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपैतु उपगच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मह्यं ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥
कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
आपः स्रवन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
पद्मां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
य आनन्दं समाविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्व चिक्लीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
कर्दमेन प्रजा स्रष्टा संभूतिं गमयामसि । अदधादुपागाद्येषां कामान् ससृज्महे ॥ १७ ॥

क्षुत्पिपासामलामशनतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नामित्यर्थः । अलक्ष्मीम-श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वामसमृद्धिं च अनभिवृद्धिमपि मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षां केनापि धर्षयितुमशक्यां नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्वादि-बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकूतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् । पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अन्नस्य अदनीयस्य यवव्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभे-महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्' (निरु. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥११॥

आपः अबभिमानिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु । अपां स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्लीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गां पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तदिग्गजशुण्डाग्राम् । पुष्करशब्दो गजशुण्डाग्रवाचकः । पद्म-मालिनीं पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णाम् । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गाम् । यःकरिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपश्छान्दसः । दण्डकारिणीं वा । दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपाम् । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शसर्थे जस् । इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १८ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १९॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानीति का–पुस्तकादवगम्यते । बृहद्दे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम्[1] । आश्वमसं–अनुसारेणेदं ऋसं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्भाष्यैर्युतमिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशर्चम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋग्वि २. ९३ (≡ मॅ–पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख–शान्तिकमलाकर–प्रयोगरत्नाह्निकचन्द्रिका–संस्कारकौस्तुभ–ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशर्चत्वं दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । मॅ–पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रास्तथापि भाष्यं १५ मन्त्राणामेव । ऋमं–पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋब्र–आचं–मु–पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिप्रसं–आउ–जुना–पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ–पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मॅ१–२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अबद्धाश्च । का–पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतरपुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च[2] । अल–पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (४१. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ ≡ मागृ २. १३. ६; ७[२] ≡ मागृ २. १३. ६; ८ ≡ तैआ १०. ६६; ९ ≡ तैआ १०.१; मागृ २. १३. ६; मनाउ ४. ८; मामंसं; अन्त्ये; शांम; प्रर; १० ≡ वासं ३९. ४; तैब्रा २. ४. ६. ६; १८[२] ≡ तैसं ३. १. ४. ३; मंब्रा २. २. ११; शांश्रौ ४. १७. १२; → आश्वश्रौ २. ७; १९ ≡ ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. **स्रजां**; स्रजं–आउ. **ममा**–ऋमं–आउ–जुना–प्रर–पञ्चामृ–आसू ; म आ–मॅ–मु–आचं–ऋब्र–क्रिप्रसं । २. **°लक्ष्मीमनप°**; °लक्ष्मीमलप°–आसू–प्रर–जुना. **गामश्वं**; गामश्वान्–आउ । ३. **अश्व-**

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramaṇī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Bṛhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Bṛhaddevatā (Apokryphen des Ṛgveda p. 75). The verse in the Bṛhaddevatā runs thus :

श्रीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।
तस्याद्वालक्ष्म्यपनुदमग्निस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus : "die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Bṛhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently : "The following six are connected with fortune and sons". To this Macdonell adds the following note :—"This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the Khilas ......". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गर्भो and अग्निरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ । नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः). पराणि षट् means "the following six" (hymns), not "the last six" (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिलानुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Bṛhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Bṛhaddevatā.

पूर्वा-मॅ-मु-आचं-क्रिप्रसं; अश्वपूर्णा-ऋग्वि-आउ-जुना-प्रर-ऋमं-आसू-मागृ. **प्रमोदिनीं**-आउ-जुना-मागृ-आसू-पद्मामृ-प्रर; प्रबोधिनीं-ऋमं-मॅ-ऋब्र-आचं-मु-क्रिप्रसं. **देवी**; देवीः-प्रर-आचं-पद्मामृ। ४. **कांस्यस्मि तां**-का; कांसोस्मितां-मॅ-मु-ऋमं-आचं-पद्मामृ-आसू-ऋब्र-क्रिप्रसं-आउ-जुना-प्रर. **°प्रावारां**-का; °प्राकारां-मॅ-मु-आउ-जुना। ५. **पद्मनेमि**-आउ-जुना-प्रर; पद्मनेमीं-ऋमं-आसू; पद्मिनीमीं-मॅ-मु-ऋब्र-क्रिप्रसं-आचं-पद्मामृ. **प्र**-मॅ-मु-आउ-आचं-क्रिप्रसं; अहं प्र-ऋमं-ऋब्र-आसू-पद्मामृ-प्रर. **अलक्ष्मी°**-ऋमं-मु-आउ-जुना-आसू-पद्मामृ; ऽलक्ष्मी°-ऋब्र-आचं-प्रर-मॅ. **वृणोमि**-ऋमं-मॅ-मु-आउ-जुना-आसू-क्रिप्रसं; वृणे-ऋब्र-मु-पद्मामृ-आचं। ६. **तस्य**; यस्य-आसू. **मायान्तरा**-ऋमं-ऋब्र-आसू-आचं-पद्मामृ-क्रिप्रसं-जुना-प्रर; या अन्तरा-मॅ-आउ; ममान्तरा-मु। ७. **स्मि राष्ट्रे**-मॅ-आउ-जुना-आचं-पद्मामृ; सुराष्ट्रे-ऋमं-ऋब्र-मु-क्रिप्रसं-प्रर-आसू. **कीर्तिं वृद्धिं ददातु**-आउ-जुना-प्रर-आसू-क्रिप्रसं; कीर्तिमृद्धिं ददातु-मॅ-मु-ऋमं-ऋब्र-आचं; श्रीः श्रद्धां दधातु-मागृ। ८. **°मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं**-का-मु; °मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं-मॅ-ऋब्र-आचं; °मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीर्-क्रिप्रसं; °मला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्-ऋमं-आउ-जुना-प्रर-आसू-पद्मामृ; °मलं ज्येष्ठा-मलक्ष्मीर्°-तैआ. **गृहात्**; पाप्मानं-तैआ। १०. **°माकूर्ति**; °माकूतं-मु. **अन्नस्य**; अन्नं च-क्रिप्रसं; अन्यस्य-प्रर। ११. **भव**-ऋमं-मॅ-मु-ऋब्र-आचं; भ्रम-आउ-जुना-प्रर-आसू-पद्मामृ-क्रिप्रसं. **कुले**; गृहे-आउ-क्रिप्रसं-जुना। १२. **स्रवन्तु**-का; सृजन्तु-ऋमं-मॅ-मु-आउ-जुना-क्रिप्रसं;स्रजन्तु-ऋब्र-आसू-आचं-पद्मामृ-प्रर। १३. **पद्मां**-का; आर्द्रां-इतरेषु. **पुष्टां**-का; पुष्टिं-ऋमं-मॅ-मु-आचं-प्रर; पुष्टीं-जुना-क्रिप्रसं-पद्मामृ; यष्टिं-ऋब्र; यष्टीं-आउ. **पिङ्गलां पद्ममालिनीं**; सुवर्णां हेममालिनीं-ऋब्र-आउ-जुना-आसू-पद्मामृ. **सूर्यां**-ऋब्र-प्रर-आसू-जुना-पद्मामृ; चन्द्रां-इतरेषु. **ममा**-आउ-जुना-प्रर-आसू-पद्मामृ; म आ-ऋमं-ऋब्र-मॅ-मु-आचं-क्रिप्रसं. ऋमं-आउ-क्रिप्रसं-पुस्तकेषु त्रयोदशचतुर्दशमन्त्रयोर्व्यत्यासः। १४. **पुष्करिणीं**-आउ-जुना; यःकरिणीं-मॅ-मु-ऋमं-ऋब्र-आसू-पद्मामृ-आचं; यष्करिणीं-क्रिप्रसं-प्रर. **यष्टीं**; यष्टिं-मॅ-मु-प्रर-आचं; पुष्टीं-आउ-जुना; पुष्टिं-ऋब्र. **सुवर्णां हेममालिनीं**; पिंगलां पद्ममालिनीं-आउ-जुना-ऋब्र-प्रर-आसू-पद्मामृ. **१४**[२]=१[२]. **चन्द्रां**-ऋब्र-प्रर-जुना-पद्मामृ-आसू; सूर्यां-इतरेषु. **ममा**-आउ-जुना-प्रर-आसू-पद्मामृ; म आ-ऋमं-मॅ-मु-ऋब्र-आचं-क्रिप्रसं. १५[१] = २[१]. १५[२] = २[२]. **प्रभूतं**; प्रभूतिं-ऋमं-प्रर-आचं-आसू. **विन्देयं**-का; अश्वान् विन्देयं-इतरेषु. खिलानुक्रमण्यनुसारेणेयमुपरिष्टाद्बृहती (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति। इतरपुस्तकानुसारेणेयं प्रस्तारपङ्क्तिः। १६[२]. **चिक्लीत वस मे गृहे** = १२[१]। १७[१]. = ११[१]. १७[२]. **येषां**; यस्मै ? १८[१]. **जातवेदः पुनीहि मा** = ऋसं ९. ६७. २७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव। इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्चदशोत्तरा मन्त्रा अत्रोद्ध्रियन्ते। ऋमं-मॅ-पुस्तकयोर्मन्त्राणां पौर्वापर्यं विभिन्नम्। ऋमं-पुस्तकस्थः पाठः क्रमश्चात्र दीयते। ऋब्र२० = आचं २० = ऋमं १९; ऋब्र १९ = आचं १९ = ऋमं २७; आचं २१-२४ = ऋमं २०-२३; आचं-२७ = ऋमं २४. ऋमं २८ आचं-मध्ये नास्ति. आउ-क्रिप्रसं २२ = ऋमं १६; आउ-क्रिप्रसं २१ = ऋमं १७; आउ-क्रिप्रसं १६ = ऋमं १८; आउ-क्रिप्रसं १९ = ऋमं २१. ऋमं २३, २५-२८ मन्त्राः आउ-क्रिप्रसं-मध्ये न सन्ति. मॅ २८=ऋमं २४; मॅ २४-२७ = ऋमं २५-२८. मॅ २९ मन्त्रः केवलं औंध-पुस्तके दत्तः। ऋब्र-मु २७ = ऋमं २४; मु १७ = ऋमं २७. ऋमं २८ मु-ऋब्र-आचं-पुस्तकेषु नास्ति. आश्वमंसं[१] मॅ-पुस्तकमनुसरति; २६ मन्त्रः १७ मन्त्रात्पूर्वमागच्छतीति तु विशेषः. आश्वमंसं[२]-पुस्तके मॅ-पुस्तकस्थाः १-२३,२६,२८ मन्त्राः। एते सर्वेऽधिका मन्त्रा अर्वाचीना इति २२[२] मन्त्रात् स्पष्टं ज्ञायते।

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम्। सूक्तं पञ्चदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत्॥ १६॥
पद्मानने पद्मऊरू पद्माक्षी पद्मसंभवे। तन्मे भजसि पद्माक्षी येन सौख्यं लभाम्यहम्॥ १७॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्नुते ॥ २० ॥
वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥२२॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।
भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥
श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।
धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥
विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥
महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥
पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।
विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि सं नि धत्स्व ॥ २७ ॥
आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिक्लीत इव विश्रितः ।
ऋषयः श्रियः पुत्राश्च श्रीर्देवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः; स–ऋविव. सूक्तं–ऋमं–मु–आर्चं–क्रिप्रसं; श्रियः–ऋविव–आसू–पञ्चामृ–ऋब्र–मॅ–आउ–जुना। १७. पद्मानने; पद्मासने. पद्मऊरू–ऋमं–ऋब्र–आउ–जुना–मु–आर्चं; पद्मऊरु–मॅ; पद्मरूपे–क्रिप्रसं. पद्माक्षी–ऋमं–ऋब्र–जुना–मु–आर्चं; पद्माक्षि–मॅ–आउ–क्रिप्रसं. तन्मे; यन्मां–पञ्चामृ; त्वं मां. भजसि; भजस्व. पद्माक्षी–ऋमं–जुना–आर्चं; पद्माक्षि–मॅ–आउ–मु–ऋब्र–क्रिप्रसं–पञ्चामृ। १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै–ऋमं–ऋब्र–आर्चं; अश्वदायी गोदायी धनदायी–मॅ–जुना; अश्वदायी गोदायी धनदायि–मु–आउ; अश्वदायि गोदायि धनदायि–क्रिप्रसं–पञ्चामृ. जुषतां; लभतां–ऋब्र. देवि–मॅ–मु–ऋब्र–क्रिप्रसं–आर्चं–पञ्चामृ; देवी–आउ; देवीं–ऋमं–जुना. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्थसिद्धये–पञ्चामृ। १९. पुत्रपौत्रं–ऋमं–जुना. पुत्रपौत्र–मॅ–मु–आउ–ऋब्र–क्रिप्रसं–पञ्चामृ–आर्चं. °श्वादिगवे रथं–ऋमं–मॅ–मु–ऋब्र–पञ्चामृ–आर्चं; °श्वाश्वतरै रथैः–आउ–जुना–क्रिप्रसं; °श्वाश्वतरीरथं–औंध; °श्वाजाविगोरथं. भवसि–ऋमं–जुना–क्रिप्रसं; भवसी–मॅ–मु–आउ–ऋब्र–आर्चं; भजसि–पञ्चामृ; भवतु. मे; मां–आउ–पञ्चामृ–जुना। २०. वरुणं–मॅ–मु–ऋमं–ऋब्र–जुना–पञ्चामृ–आर्चं; वरुणो–आउ–क्रिप्रसं. उत्सृजे–ऋमं; अश्नुते–मॅ–पञ्चामृ; उच्यते–क्रिप्रसं–जुना; अस्तु मे–मु; अस्तु ते–ऋब्र–आर्चं; अश्विना–आउ। २१. सोमिनो मह्यं; सोमिनः सोमं–क्रिप्रसं; सोमिनो मिहं–जुना. सोमिनः; सोमिनि। २२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्; भक्त्या श्रीसूक्तजापिनां–औंध. जपेत्; जपेत् सदा। २३. °शुकगन्ध°–मु–ऋब्र–औंध–आर्चं; °शुभगन्ध°–इतरेषु. °माल्यशोभे–ऋब्र–औंध; °माल्यशुभे–मु. °भूतिकरि; भूतिकरी–मु। २४. श्री°; श्रीर्°–क्रिप्रसं. °वर्चस्वं–ऋमं–मॅ–मु–जुना–क्रिप्रसं–आर्चं; °वर्चस्यं–इतरेषु. °विधाच्छुभमानं–ऋमं; °विधाच्छोभमानं–मु–ऋब्र–आर्चं; °विधात्पवमानं–मॅ–आउ–जुना–क्रिप्रसं; °युधात्पवमानं–पञ्चामृ. धान्यं धनं; धनं धान्यं–मु. बहुपुत्र°; पुत्र°–आउ; पशुपुत्र°–जुना। २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं–ऋमं–ऋब्र–आर्चं; लक्ष्मी प्रियसखी–मु; विष्णोः प्रियसखीं–मॅ. देवीं; भूमिं–औंध। २६. महालक्ष्मी–ऋमं–मॅ–ऋब्र–आर्चं; महादेव्यै–मु. विष्णुपत्नी–ऋमं–मॅ–ऋब्र–आर्चं; विष्णुपत्न्यै–मु। २७. पद्मिनि; पद्मवि–ऋब्र–आर्चं; पद्मनि–मु. पद्मप्रिये; पद्मालये. विश्वमनो°; विष्णुमनो°–औंध. हृदि; मयि–मु–ऋब्र। २८.

श्रीत°-ऋमं; श्रीद°. **विश्रितः**-ऋमं; विश्रुतः-मॅ; (इति) विश्रुताः-औंध. **श्रियः पुत्राश्च**-ऋमं; श्रियपुत्राश्च-मॅ. **देवी देवदेवता**-ऋमं; देवीर्देवताः श्रिया-मॅ; श्रीर्देवीर्देवता मताः-औंध.

ऋमं-पुस्तकेऽविद्यमानो मॅ २९ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुदपमृत्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

औंधपुस्तके-ऋणरोगादिदारिद्र्य°.... भयशोक°....

पश्चाम्-पुस्तके केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते-

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्याग्निवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥२३॥

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।
विश्वप्रिये विष्णुमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सं नि धत्स्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।
गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥
लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-
र्नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं
दासीभूतसमस्तदेववनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।
श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां
त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम्[1] ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीर्मोक्षलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।
श्रीर्लक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।
बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं; श्रियमैश्वरीं. °**वर्णाभां**; संकाशां; सर्वाभां. **महालक्ष्मी**°; श्रीमहालक्ष्मी°; श्रियं लक्ष्मी° । **२४.** = खिल २. ५ । **२५.** = ऋमं २७ । **२६.** °**नमिता**; °णमिता । **२८. प्रसन्ना मम सर्वदा**; प्रसन्नवरदा भव । **२९. वराङ्कुशा**°; वराङ्कुशौ. °**मभीतिमुद्रां**; °मुपैतिमुद्रां. °**प्रतिभां**; °प्रतिमां. **भजेऽहमाद्यां**; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मॅ-पुस्तके श्रीसूक्तानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मॅ ९, मॅ १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥

हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वात्मन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

मृत्युंजयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किंचन ॥ ४ ॥

तथा च—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥

एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

---

1. Scheftelowitz does not give this verse and counts verse 26 as two (26 and 27) verses.

७

चिक्लीतो यस्य नाम तद्दिवा नक्तं च सुक्रतो ।
अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥
पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभृता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥३॥
ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अच्छा यदस्तुतं रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥५॥

१[२]-२[१] ≐ ऋसं ९. ६७. २७[१]; तैब्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९ । **२.** ≡ मंदी (पृष्ठं १७ मन्त्रः २१)। **३[१].** ≡ ऋसं ९. ६७. २७[२] । **४[१].** ≡ ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैब्रा २. ४. २. ८; खागृ १. ४. ४; गोगृ २. ३. १२; मंब्रा १. ३. ७. **रायस्पोषं च धारय** ≡ खिल २. ६. १८.

८

मयि श्लेषो मा वधीः प्र सम्राजं च सुक्रतो ।
अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥
मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्था न नीनशत् । दविध्वतो विभावसो जागारमुत ते धियम् ॥२॥
अनमीवा भवन्त्वघ्न्या सु सं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये केचित्सूरयश्चाभि मज्मना ॥३॥
रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उस्रा भवन्तु नो मयो बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥
अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१[२]. ≐ खिल २. ७. १[२] । **२. अधिरस्था;** अधरस्था ? **४[१].** → खिल २. ६. १८[१]. **बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः** → खिल ४. १२. १[२] । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋसं ६. २. ११; १४.६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः समश्वाः समु पूरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥
एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वायुर्येषां सहचारं जुजोष ।
त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिंस्तांल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥
इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।
सिनीवाली नयत्वग्र एषामाजग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥
सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।
संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आ हरामि गवां क्षीरमा हरामि धान्यं३ रसम्।
आहृता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम्। १ = अथर्व ३; २ = अथर्व १; ३ = अथर्व २ एवं मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः। 'नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहद्दे (५. ९२)। कौशिकसूत्रं (१९. १४) द्रष्टव्यम्।

१. सं स्रवन्तु–का; सं सं स्रवन्तु–अथर्व; सं स्रवन्ति–बृहद्दे. **मरुतः**–का; पशवः–अथर्व। **२. यन्ति**–का; यन्तु–अथर्व. **वेदास्मिस्ताँल्लोके**–का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे–अथर्व. **सविताभि रक्षतु**–का; सविता नि यच्छतु–अथर्व। **३. नयत्यग्र**–का; नयत्वाग्रे–अथर्व. **ऽनुमते**–का; अनुमते–अथर्व। **४. गावः सन्तु**–का; गावो मयि–अथर्व। **५. हरामि धान्यं३**–का; हार्षं धान्यं१–अथर्व।

१०

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम्। आ वीरो ऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥१॥
करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमेतु ते।
अनूनः पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥
पुमांस्ते पुत्रो जायतां पुमाननु जायताम्। यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ॥३॥
तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु ते। तैस्त्वं पुत्रं जनयेः स जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥४॥
यो वशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्तं नि दधे वनस्पतौ।
तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव ॥ ५ ॥
सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं ततोऽसत्।
सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्ज्म्यविमोचनाय ॥ ६ ॥
कामः समृध्यतां मह्यमपराजितमेव मे। यं कामं कामये देव तं मे वायो समर्धय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुक्रमण्यामुक्तम्। 'अग्निरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहेदं गर्भकर्मणि विनियुक्तम्। 'प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहद्दे (५. ९२)। आश्वगृ १.१३.६ द्रष्टव्यम्। एते प्रजावज्जीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवलोभने विनियुक्ते इति प्रर–ऋब्र–मतम्। एतत्सूक्तं ऋमं–प्रर–संकौ–ऋब्र–आपमं (१. १२. ९)–पुस्तकेषु ४², ५¹, ६ मन्त्रान् वर्जयित्वोद्धृतम्।

१. = अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शांगृ १. १९. ६. **आ ते गर्भो योनिमेतु**–ऋमं–आपमं–हिगृ; आ ते योनिं गर्भ एतु–अथर्व–शांगृ; आ ते गर्भो योनिमैतु–ऋब्र–प्रर–संकौ. **अत्र**–शांगृ–हिगृ; ऽत्र–अथर्व; ऋमं–ऋब्र–संकौ–प्रर–आपमं–पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति। **२.** = हिगृ. १. २५. १; **२¹.** = अथर्व ३. २३. ५¹. **प्राजापत्यमा**; प्राजापत्येषा–संकौ. **एतु**–ऋमं–अथर्व–आपमं–हिगृ; ऐतु–ऋब्र–प्रर–संकौ. **अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः**–का; अनन्धोश्लोणोपिशाचधीरः–हिगृ; अश्लोणो-पिशाचधीतः–ऋमं–ऋब्र–आपमं–संकौ–प्रर। **३¹** = अथर्व ३. २३. ३¹; शांगृ १. १९. ६. **३².** = शांगृ १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४¹. **पुमांस्ते पुत्रो जायतां**–का; पुमांस्ते पुत्रो नारि तं –ऋमं–आपमं–संकौ–ऋब्र–प्रर. पुमांसं पुत्रं जनय तं –अथर्व–शांगृ. **यानि**–का–अथर्व–आपमं–संकौ–शांगृ; तानि–ऋमं–ऋब्र–प्रर. **ऋषभा**; पुरुषा–शांगृ. **जनयन्ति नः**–का–आपमं–शांगृ; जनयन्ति च–अथर्व; जनयन्तु नौ–ऋमं–प्रर–संकौ; जनयन्ति नौ–औध; जनयन्तु ते–ऋब्र। **४.** = हिगृ १. २५. १. **तानि**–का–आपमं; यानि–ऋमं–ऋब्र–संकौ–प्रर–हिगृ. **जनयन्तु ते**–का; जनयन्तु नः–ऋमं–हिगृ; जनयन्ति

नः-ऋब्र-प्रर-संकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. **तैस्त्वं पुत्रान् जनयेः**-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-हिगृ। ५. ≡ हिगृ १. २५. १. ५² ≡ अथर्व ३. २३. ४²; शांगृ १. १९. ६. **योऽपि**-का; यश्च-हिगृ. **पुत्रान्**; पुत्रं-अथर्व.हिगृ-शांगृ-मध्ये ५²-पाठो विभिन्नः। हिगृ-तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्रासूर्धेनुगा भव. शांगृ-तेभिष्ट्वं पुत्रं जनय सुप्रसूर्धेनुका भव। **६¹. सं वो मनांसि** ≡ ऋसं १०. १९१. ३;अथर्व ६. ६४. १. ६² ≡ हिगृ १. २४. ४.। ७. **कामः समृध्यतां**-का-ऋमं-प्रर-संकौ; कामप्रमृध्यतां-आपमं. **तं मे**-ऋमं-आपमं-संकौ; तन्मे-प्रर.

११

अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् ॥ १ ॥
इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।
अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि वि बुध्यतामियम् ॥ २ ॥
मा ते गृहे निशि घोरं उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः सं विशन्तु ।
मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोके वि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥३॥
अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मानमुत वाघम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥४॥
देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान् ।
क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि। इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यार्षमित्यनुक्रमण्यामुक्तम्। ऋमं-ऋब्र-प्रर-संकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्राख्यं सूक्तम्' इत्युक्त्वेदं समुद्धृतम्। हिगृ-मध्ये एको मन्त्रोऽन्तेऽधिकः। इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोगृ २. १. २४; खागृ १. ३. ११ (: अग्निरैतु प्रथम इति षड्भिश्च पाणिग्रहणे)। मंब्रा १.१.१०; आपमं १.४. ७ मध्ये केवलं पूर्वे चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्य एको मन्त्रोऽधिकः। प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पागृ १.५.११; मंदी ५४-५५ मध्ये उपलभ्येते। 'अग्निरैत्विति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋग्वि २. ११०। बृहद्दे ५. ९२ द्रष्टव्यम्।

१. **एतु**-खिलानु-मंब्रा-खागृ-का; ऐतु-इतरेषु. १¹ ≐ अथर्व ४. १४. ५ : अग्ने प्रेहि प्रथमो देवतानाम्. **देवतानां**; देवताभ्यः-मंब्रा. **सोऽस्याः**; सोऽस्यै-ऋब्र-पागृ-संकौ-प्रर-औंध। **२. तिरतु दीर्घमायुः**-का; नयतु दीर्घमायुः-ऋमं-ऋब्र-संकौ-पागृ-हिगृ-प्रर-आपमं-मंदी; जरदष्टिं कृणोतु-मंब्रा. **जीवतामस्तु**-का; जीवतु-ऋब्र. **अभि वि**-का-मंब्रा-मंदी-पागृ; अभि प्र-हिगृ-प्रर-ऋब्र-संकौ-आपमं। **३. गृहे निशि घोर**-का; गृहे निशि घोष-ऋमं-प्रर-हिगृ-संकौ-ऋब्र-आपमं; गृहेषु निशि घोष-मंब्रा. **उत्थाद्**; उत्पाद्-प्रर. **रुदत्यः**-का-ऋब्र-हिगृ-संकौ-आपमं-मंब्रा; रुदन्त्यः-ऋमं-प्रर. **विकेश्युर**-का-ऋमं-हिगृ-आपमं; बिकेश्युर-प्रर-संकौ; विकेश्युरव-ऋब्र; रुदत्युर-मंब्रा. **जीवपुत्रा**-का; जीवपत्नी-इतरेषु. **प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना**-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना-ऋमं-ऋब्र-प्रर-संकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां-आपमं-मंब्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानां-हिगृ। **४. अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं**-मंब्रा; अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं-ऋमं-प्रर-संकौ-हिगृ-आपमं; अप्रजास्त्वां पुत्रं मृत्युं-ऋब्र. **वाघं**; वा अघं-मंब्रा; वाघं-संकौ. **प्रजामिवोन्मुच्यस्व**-का; शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य-ऋब्र-मंब्रा-हिगृ-ऋमं-संकौ-प्रर-आपमं. **पाशान्**-का; पाशं-ऋमं-ऋब्र-संकौ-प्रर-आपमं-मंब्रा-हिगृ। ५. **पातयामि**-का-ऋमं-प्रर-संकौ; पादयामि-हिगृ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम्।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गाविदं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्॥ १॥

यं आनयत्परावतः० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम्। बृहद्दे ५. १०८ एतदेव दर्शयति। इदमेकर्चं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६.४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम्। मॅ(११)-मु-आउ(८)-जुना-औंध-पुस्तकेष्विदं तृचं सूक्तम्। अल-पुस्तक इदं द्वृचम्।

१[१]. → तैब्रा २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाचं मनसि संभृताम्; तैउ १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. १[२]. **दशयन्त्रमुत्सम्** ≡ ऋसं ६. ४४. २४. °**वेदं**-का; °वेतं-मॅ-मु-आउ-औंध-जुना। उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च करौ च बाहू जङ्घे चोरू उदरं शिरश्च।
रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम्॥ २॥
भ्रुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ छुबुकस्तथा च।
ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं मुखरत्नकोशम्॥ ३॥

२. **पुरश्च**; उरश्च; जुना-आउ; नखश्च-औंध. **पृष्ठश्च**; पृष्ठिश्च-मु. **रोमाणि**; लोमानि-जुना. ३. **छुबुकः**; चिबुकः-जुना. **मे तच्छरीरं**; एतत्सुशुभ्रं-आउ; एतच्छरीरं-जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं मॅ-औंध-जुना-पुस्तकेषु विद्यते। मॅ-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव। वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा॥ १॥
सूक्तान्ते स्तृणान्यग्नौ॥ २॥

औंध-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्येत्तृणान्यग्नाविरिणे वोदकेऽपि वा।
यदस्तृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम्॥ १॥
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा]॥ २॥

जुनागड-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं स्तृणानि तृणते तृण। समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या।

१३

शंवतीः पारयन्त्येतेदं पृच्छस्व वचो यथा। अभ्यारं तं समाकेतं य एवेदमिति ब्रवत्॥ १॥
जायाकेतं परिप्लुतं भारती ब्रह्मवादिनी। संजानानां महीं जातां य एवेदमिति ब्रवत्॥ २॥
इन्द्रस्तं किं विभुं प्रभुं भानुना यं जुजोषति। तेन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे॥ ३॥
जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेध्यातिथिम्। मा त्वा सोमस्य बर्बृहत् सुतस्य मधुमत्तमः॥ ४॥
त्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः। आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत॥५॥
शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभि वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्ताम्।
शं नो द्यावापृथिवी शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे॥ ६॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः० ॥ ऋ. सं. ७.३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमंसं²–मतमपि तथैव । मॅ--मु--औंध–अनुसारेणेदं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ१३--मु--आउ९–ऋमं–अल–जुना--ऋब्र(शान्ति)–अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९)– 'शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते सततं जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ' इति ॥

१. एतेदं पृच्छस्व वचो यथा--का; तं पृच्छन्ति वचो यथा–आउ–जुना; एतं छंति वचो युजा–अल; एते तं पृच्छन्ति वचो युजा--मॅ–मु. **अभ्यारं तं समाकेतं**–का; अभ्यायन्तं समायन्तं–आउ; अभ्यारेतं यमाकेतं–अल; अभ्यानंतं यमाकेतं–जुना; अभ्यारं तं यमाकेतुं–ऋमं–ऋब्र–मॅ--मु. **ब्रवत्**; ब्रुवत्–अल; ब्रवन्–मु--ऋब्र। **२. जायाकेतं**–का–जुना; जायाकेतुं–आउ; भासाकेतुं--ऋमं--मु–मॅ--ऋब्र. **परिस्रुतं**–ऋमं–मु; पुरुस्पृहं–मॅ–आउ–जुना. **भारती ब्रह्मवादिनी**–का; भारतीर्ब्रह्मवर्धनीः–ऋमं–ऋब्र–मॅ--मु; भारतीं ब्रह्मवर्धनीं–आउ; भारती ब्रह्मवर्धनी–जुना. **जाता**--का; माता--ऋमं--ऋब्र--मॅ--मु--आउ--जुना. **ब्रवत्** ; ब्रवन्--ऋब्र। **३. इन्द्रः**; इन्द्रं--अल. **किं**; कर्–आउ. **भानुना यं**--अल; भानुनेयं--ऋमं--ऋब्र–मॅ--मु--आउ; भानुमेयं--जुना. **जुजोषति**--का; सरस्वती--मॅ--आउ–जुना; सरस्वतीं ऋमं–ऋब्र--मु--अल. **तेन**--का; येन--ऋमं--ऋब्र--मॅ--मु--आउ--अल–जुना । **४. बर्बृहत्सुतस्य**; बर्बृहन्सुतासो--आउ; वर्बृहत्सुतासो--अल. **मधुमत्तमः**; मधुमत्तमाः--आउ । **५. त्वं**--ऋमं–मॅ--मु--आउ; त्वां--का--अल. **अङ्गिरस्तम**--अल--जुना; अङ्गिरस्तमः--आउ; अङ्गिरः--ऋमं--मॅ--मु. **शंतमाभिरभिष्टिभिः**; शंतमाभिष्टिभिः--अल. **शान्तिं**; शान्तिः--मु; शान्ति--अल । **६. वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां**–का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां--आउ; अवर्षत्योषधयः प्रतिधीमतां--अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां--जुना; वर्षतु--ऋमं–मॅ--मु. **शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे** = खिल ५. १. ५². **नो अस्तु**--का; न एधि–मॅ--मु ।

जुनागडलिखितपुस्तक इदं नवर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीयन्ते–

शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।
शं वः प्रजाभ्यः शमयन्तु पापं शं वः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥
शं व इन्द्रः शंताता शं वो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्विना शम् ॥
शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।
शं वो भवतु भुवनस्य यस्पतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं नि ष्वापया जनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वापयाव्युषं जागृयामहम् ॥ १ ॥
के ईं व्यक्ता नरः सनीळा० ॥ ऋ. सं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अयं मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मॅ--पुस्तक एतदेकादशर्चं, पञ्चामृ--पुस्तके दशर्चम् । ऋब्र(शान्तिपाठः)–आश्वमंसं--जुना--पुस्तकेष्वष्टौ, ऋमं--आउ--मु--पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ--पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मॅ--पुस्तके नास्ति । मु १-८ = ऋमं–मॅ--पञ्चामृ १-८; मु ९ = पञ्चामृ ९ = मॅ १०; ऋमं ९ = आउ ६; पञ्चामृ १० = मॅ ९; आउ ७ = मॅ८; आउ ८ = मॅ ६; आउ ९ = मॅ ७. अल-पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना--पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाभिकरणेन–अथर्व. **जनं**–अथर्व–मॅ--मु--आउ; जरां–पञ्चामृ; जिनं–ऋमं–ऋब्र. **आ सूर्यं**; ओत्सूर्यं–अथर्व. → मैसं ४. २. १: आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्. **अन्यान्**–का--आउ; अन्यान्त्–ऋमं–मॅ--मु–अथर्व; अन्यत्–पञ्चामृ. **स्वापयाव्युषं**--अथर्व; स्वापयद्व्युषं–जुना–आउ; स्वाप-

यद्व्यूळहं--ऋमं--ऋब्र--मॅ--मु--पञ्चामृ. **जागृयाम्यहं**--का; जागृयादहं--ऋमं--मॅ--पञ्चामृ; जाग्रियादहं--ऋब्र--मु--आउ; जाग्र्यादहं--जुना; जागृतान्--अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं--पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते--

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।
तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबळः । यमुनह्रदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाद्भयम् ।
जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः ॥ ५ ॥
आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुहुर्मातुळस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ ६ ॥
यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।
संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

कर्कोटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति कालिकरौद्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी कालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनु स्मरम् ॥९॥

२. तस्मिन् हि--ऋमं--मु--पञ्चामृ--ऋब्र--मॅ; तस्मिन्नु--आउ--जुना। **३. तस्य**--ऋमं--मु--पञ्चामृ; यस्य--मॅ--आउ. **सर्पात्**--ऋमं--मु; शुष्कात्--मॅ--आउ--पञ्चामृ. **गाधमशीमहि** = ऋसं ५. ४७. ७ । **४. नाम**; नाग--पञ्चामृ. °**बळः**; °फणः--पञ्चामृ. **ह सो**; ऽसौ--आउ । **५. भयं**--मॅ--आउ--पञ्चामृ; भयात्--ऋमं--ऋब्र--मु. **जन्मभूमिमतिक्रान्तो**--ऋमं--ऋब्र--मॅ--मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो--आउ--पञ्चामृ; जन्मभूमिरतिक्रांतो--जुना । ६. = निरु १४. ३१. **तृप्तां**--ऋमं--ऋब्र--पञ्चामृ--मॅ--मु--निरु; तृप्ता--आउ. **जुहुः**--मॅ--आउ--निरु; जहुः--ऋमं--ऋब्र--मॅ--पञ्चामृ--जुना. °**नागाश्वपति... सततं**; °नागाश्वपतिं नराणां सुपर्णं तं विदतं--जुना । ८[२]. = खिल २.१. ९[३] । **९. विष्णुः सौम्येन**--आउ; विष्णु सौम्येन--ऋमं. **भाविना**--आउ--जुना; भामिनि--ऋमं. **ते**--ऋमं; तेन--आउ; **स्मरं**--आउ; स्मरन्--ऋमं; स्वरं--जुना । मॅ--पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्--

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रमतिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो मिच्छमानाः ।
ये देवा असुरान् पराभवन् तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥ ११ ॥

९-१०. = तैसं ४. २. ८. ३ (व्यत्यासेन). **९. दिवो**; दिवि--पञ्चामृ; **तेषां**--मु; येषां--तैसं--पञ्चामृ. **सदस्कृतं**--मॅ; सदःकृतं--तैसं--पञ्चामृ । **१०.** = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७. १५; हिगृ २. १६. ७; मागृ २. ७. ३; ११. १०; १६. ३; माश्रौ ६. १. ७; आसू; मंदी; शांम; मांमसं. **अस्तु**--मॅ; स्तु--इतरेषु । **११. देवा असुरान्**--देवानसुराः--औध. औधपुस्तक एते त्रयोऽपि मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः—

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।
यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्याः० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम्। बृहद्दे ६. १९ तदेव दर्शयति। इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनियोज्यमिति वैसू ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनियोज्यमिति शांश्रौ ६. ११. ८; आश्वश्रौ ३. ८।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मॅ१५-आउ११-आश्वमंसं[१]-औंध--जुना-अल एतेषु सर्वेषु '**यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः**' इति प्रथमार्धः। **जोहवीमि**-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतरेषु।

१६

उप॑ प्र व॑द मण्डूकि व॒र्षमा॑ वद तादुरि। मध्ये॑ ह्र॒दस्य॑ प्लव॒स्व नि॒गृह्य॑ च॒तुरः॑ प॒दः॥ १॥

इन्द्रा॑सोमा॒ तप॑तं॒ रक्ष॑ उ॒ब्जत॑म्० ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले द्वितीयोऽध्यायः॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम्।

अथर्व ४. १५. १४; निरु. ९. ७; ऋमं-मॅ१६-आउ१२-मु-आश्वमंसं-औंध-अल-जुना।

उप प्र वद्-का-अथर्व; उपप्लवद-ऋमं-मॅ-मु-आउ; उपप्लवत-औंध. **प्लवस्व**-का-जुना-अथर्व-निरु-मॅ-आउ; प्लवस्य-ऋमं-मु. **निगृह्य** का-ऋमं-मु-मॅ; विगृह्य-अथर्व-निरु-आउ-जुना. **पदः**--का-अथर्व-निरु-मॅ-आउ-जुना; परः-ऋमं-मु।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अभि दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तु[१] प्र पुष्टिगुर्यथा श्रुष्टिगुर्यथा आयुरुपममष्टौ मेध्य एतत्ते मातरिश्वा द्वितीयः[२] प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषध्रस्य[३] दानस्तुतिस्तु[४] गायत्रं तु तृतीयापञ्चम्यावनुष्टुभौ प्रति पृषध्रः पाङ्क्त्यन्तं[५] सलिङ्गोक्ता देवता त्वमेका पावमानीः मन्त्याद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इळैव द्वे बृहद्दिवो यत्र तिस्रः सस्रुषीरेकैहि मम द्वात्रिंशत्प्राजापत्यो हयो वैश्वदेवं तु विवाहार्थाशीस्त्वानुष्टुभं त्वाद्या त्रिष्टुप् तृतीयाविंशीपञ्चविंश्यः पङ्क्तयो दशमी पुरउष्णिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहत्येकोनत्रिंशी त्रिष्टुब्जगतीवोदष्टौ परागदासो ध्रुव एका बको द्वे उदेका यञ्चासौ द्वे ब्रह्म दश वामदेव्यो नकुलः सौरी घर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या साविश्यष्टिर्घर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमसश्च शेषा जगत्यः॥

१. **तु**-का; तत्-अनु. २. **द्वितीयः प्रगाथो वैश्वदेवो**-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः-अनु. ३. **पृषध्रस्य**-का; प्रस्कण्वस्य-अनु. ४. **तु**-का; अनुक्रमण्यां नास्ति. ५. **पाङ्क्त्यन्तं सलिङ्गोक्ता देवता**-का; अन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अ॒भि प्र वः॑ सु॒राध॑स॒मिन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे। यो ज॑रि॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ पुरू॒वसुः॑ स॒हस्रे॑णेव॒ शिक्ष॑ति॥ १॥
श॒तानी॑केव॒ प्र जि॑गाति धृष्णु॒या हन्ति॑ वृ॒त्राणि॑ दा॒शुषे॑।
गि॒रेरि॑व॒ प्र रसा॑ अस्य पिन्विरे॒ दत्रा॑णि पुरु॒भोज॑सः॥ २॥
आ त्वा॑ सु॒तास॒ इन्द॑वो॒ मदा॒ य इ॑न्द्र गिर्वणः।
आपो॒ न व॑ज्रि॒न्नन्वो॒क्यं३ सरः॑ पृ॒णन्ति॑ शूर॒ राध॑से॥ ३॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥
आ नः स्तोममुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥
उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥
यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥७॥
अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥
एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः । यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥९॥
यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ४९ वालखिल्यम् [१]। शांश्रौ ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये ऐब्रा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम्। बृहद्दे ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम्। **१.** ≡ साम १. ३. १. ५. ३; २. २. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । **२.** ≡ साम २.२.१.१३.२; अथर्व २०. ५१.२ । **३. य**–का; ये–मॅ; → ऋप्रा २. २८ । ७. **ऋष्वेभिः**–का; उग्रेभिः–मॅ-मु । **९**[२] = ऋसं ८. ५०. ९[२].

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥१॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥
यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।
आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषे ॥ ३ ॥
अनेहसं वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥
आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
यं ते स्वधावन् स्वदयन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥
प्र वीरमुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥
यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि । युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥७॥
रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥
यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२]। शांश्रौ ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । ऐब्रा ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । **२. शतानीका हेतयो अस्य** → ऋप्रा २. ५०. **शिनिर्न**-का; गिरिर्न-मॅ-मु । ५. **स्वधावन् स्वधयन्ति**-का; स्वदावन्स्वदन्ति-मॅ-मु । ७. **उग्र**-का; ऋघ्व-मॅ-मु । ९[२] = ऋसं ८. ४९. ९[२] । **१०. दीर्घनीथे दमूनसि** → ऋप्रा ५. ४८.

३

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥
पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
सहस्राण्यासिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥
य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।
स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥
यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥५॥
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते॥७॥
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः । तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः॥९॥
तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्चुतो विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३]। **१. सांवरणौ**-मॅ-मु; सांवरणं-का[1]. । **२. आसिषासत्**-का; असिषासत्-मॅ-मु । **३. अविष्यन्तं**-का; अरिष्यन्तं-मॅ-मु । **१०. मधुमन्तो घृतश्चुतो**-का; मधुमन्तं घृतश्चुतं-मॅ-मु.

1. Scheftelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते च्छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥
य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषतापिबत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥
यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥
यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥
कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि ॥७॥
यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥
अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥
समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम् [४] । **२. दशशिप्रे दशोण्ये**→ऋप्रा २. ७१. °**वृजीनासि**-का; °वृजूनसि-मॅ-मु । **३. धृषतापिबत्**-का; धृषितापिबत्-मॅ-मु । ४[२]. → ऋसं १. ४. १ : सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्य सबर्दुघां हुवे गायत्रवेपसम् इन्द्रं धेनुं सुदुघां. **गोदुहे**-का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो-मॅ-मु. **श्रवःसु च**-का → ऋसं ३. ३७. ७; श्रवस्यवः-मॅ-मु । **५. दाति**-का; दातु-मॅ-मु । ६[२] ≡ ऋसं ८. ६१. १०[२] । ७ ≡ वासं ८. ३; तैसं १. ४. २२. **सवनं**-का; हवनं-मॅ-मु ।

५

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् । पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥१॥
य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।
तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥
आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥३॥
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।
शीर्ष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसि ॥ ४ ॥
इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः॥५॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥
यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो विशृण्विरे ॥७॥
अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८.५३ वालखिल्यम् [५] । ३. **सिश्चन्त्य°**–का; सिश्चन्त्व°–मॅ-मु । ४. **सुन्वन्त्वा–** (→ ऋसं १०. ७६.४ : आ नो रयिं सुनोतन)–का; सन्वन्त्वा–मॅ-मु. **शीष्टेषु**–का; शीष्टेषु–मॅ-मु । ६. **प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः** → ऋप्रा ८. ४; ३०. । ७. **वीतिहोत्राभिः**–का; वयं होत्राभिः–मॅ-मु. **विशृण्विरे**–का; मनामहे–मॅ-मु । ८. **मतीनां**–का; मथीनां–मॅ-मु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं पप्रासो नक्षन्धीतिभिः ॥१॥
नक्षन्त इन्द्रमवसे षुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥
आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥
यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम । तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥५॥
आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ६ ॥
सन्ति ह्य३र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → बृहद्दे ६. ८४ । १. **पप्रासो**–का; पौरासो–मॅ-मु । २. **षुकृत्यया**–का; सुकृत्यया–मॅ-मु । ६. **भक्षि**–का; वक्षि–मॅ–मु. **वयं**–का; वीती–मॅ-मु. **देवहूतिभिः**–का; देववीतिभिः–मॅ-मु. **मनामहे**–का; वि शृण्विरे–मॅ–मु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं३ व्यख्यमभ्यायति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥
शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्ना दिवं न तस्तभुः ॥ २ ॥
शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि । शतं मे बल्बजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥३॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्षमत ॥ ४ ॥
आदित्सातस्य चर्किरन्नानूनं च महि श्रवः । श्यावीरतिध्वसन् पथश्चक्षुषा चन सन्नशे ॥५॥

= ऋसं ८. ५५ वालखिल्यम् [७]। **१. अभ्याजति**–का; अभ्यायति–मॅ-मु। **४. सुदेवाः स्थ काण्वायना** → ऋप्रा ८. २०. **काण्वायना**–मॅ-मु; कण्वायना–का. **चङ्क्षमत**–का; चङ्क्रमत–मॅ-मु। ५. **आनूनं च**–का; आनूनस्य–मॅ-मु।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्रयम्। द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥
दश मह्यं पूतक्रतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥
शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम्। शतं दासाँ अधि स्रजः ॥ ३ ॥
तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायी व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्यम् ॥ ४ ॥
अचेत्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।
अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अग्न आ याह्यग्निभिः० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ वालखिल्यम् [८]। एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १-८ = ऋसं ८. ४९-५६) 'अग्न आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तात्पूर्वं पठनीयानि। एतानि बृहद्दे ६. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि।

१[२]. ≡ ऋसं १. ८. ५। **२. पूतक्रतुः**–का; पूतक्रतः–मॅ; पौतक्रतः–मु-जुना। **३. अधि**–का; अति–मॅ-मु। **४. पूतक्रतायी**–का; पूतक्रतायै–मॅ-मु. **यूथ्यं**–का; यूथ्यां-मॅ-मु। ५[१]. ≡ साम १. ५. २. २. १. **चिकितिः**–का–साम; चिकितुः–मॅ-मु. ५[२]. **बृहत्सूर्यो**–का–खिल ४. ९. ७; बृहत्सूरो–मॅ-मु।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवन्नंशुमत्याः ।
प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्र तानि ते पुरुकृत् सहांसि ॥ १ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानः० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम्। **सनिता धनानि** ≡ ऋसं १. १००. ९; ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥१॥
पावमानीर्दिशन्तु न इमँल्लोकमथो अमुम्। कामान्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाहृताः ॥ २ ॥
येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम्। तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥
इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।
यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीयाभिर्गच्छति नान्दनम्। पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति॥६॥

प्र देवमच्छा मधुमन्त० ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम्।

ऋब्र-मॅ१७-मु-अल-जुना-आउ१३-ऋब्र-पुस्तकेष्विदं विंशर्चम्। आद्याः पञ्चर्चो मॅ-मु-आउ-ऋब्र(पवमान)-पुस्तकेष्वादितो वर्तन्ते। षष्ठी मॅ-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चदशी। हिरण्यकेशि-त्रिकालसंध्यायां धर्मसिन्धौ चेदं षड्टचम्। आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः। औंधपुस्तक इदमेकविंशर्चम्। १-५ ≡ तैब्रा १. ४. ८. ५-६. १-३, ६ ≡ साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ ≡ निरु ५. ६; बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१[१], ३२[१]: ऋषिभिः संभृतं रसम्। **२. दिशन्तु**; दधन्तु-साम. **कामान् समर्धयन्तु**; कामाः स्पर्धयन्तु-अल. **देवैर्देवीः**; देवीर्देवैः-का-साम-धसिं-तैब्रा; देवैर्देवी-अल. **समाहृताः**—का-साम; समाहिताः-ऋब्र-मॅ-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल; समाभृताः-तैब्रा-ऋब्र-धसिं। **३. पावमान्यः पुनन्तु मा**-तैब्रा-आउ-धसिं; पवमानः पुनातु मा-अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः-साम; पावमान्यः पुनन्तु मां-मॅ-मु-ऋब्र। **४. हिरण्मयं**—तैब्रा-ऋब्र-मॅ-मु-धसिं; हिरण्ययं-आउ; हिरञ्ञयं-अल. **पुनीमहे**-तैब्रा-ऋब्र-धसिं-मॅ-मु-आउ; पुनातु मा-अल-जुना। **५. सुनीती**—का; पुनीही-मु; पुनीती-ऋब्र-औंध. **मा**; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. **मोर्जयन्त्या**—तैब्रा-मॅ-धसिं; मूर्जयन्त्या-मु-ऋब्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति-'इन्द्रः सुदीर्तिं सुहवा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः सुनीत्या। यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मूर्जयन्त्या पुनातु'। अल-पुस्तके क्वचिदशुद्धम्। **६. स्वस्त्ययनीयाभिः**; स्वस्त्ययनीस्ताभिः-साम। शिष्टानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यभेदश्च। १६ ≡ बृहद्दे ६. १४५; १७ ≡ बृहद्दे ६. १४१; १९ ≡ ऋग्वि ३. ३. २; २० ≡ ऋग्वि ४. २५. १ ≡ बृहद्दे ६.१४४. अल-जुना-पुस्तकपाठोऽधो दीयते। तत्र मन्त्राणां क्रमस्त्वेवम् :- अल १-९ = मॅ-मु-आउ ७-१५ (आउ-पुस्तक-क्रमेण); अल १० = मॅ-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मॅ-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = मॅ-मु-आउ १६-१७; अल १७ = मॅ-मु-आउ६; अल १८ = मॅ-मु-आउ १९; अल १९ = मॅ-मु-आउ २०; अल २० = मॅ-मु-आउ १८. ऋब्र-आश्वमंसं[१]-पुस्तकयोः क्रमः मॅक्समुल्लरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो मन्त्रः ऋब्र-आश्वमंसं[१]-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति। १७[२]-१८[१] आश्वमंसं[१] मध्ये नास्ति।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं यज्जायमानस्य च किं चिदन्यत्।
जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥
मातापित्रोर्यन्न कृतं वचो मे यत्स्थावरं जङ्गममाबभूव।
विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥
क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षाद्भोज्यात्प्रतिग्रहात्।
असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥
गोघ्नात्तस्करत्वात्स्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषम्।
पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥
ब्रह्मवधात्सुरापानात्सुवर्णस्तेयाद्वृषलीमिथुनसंगमात्।
गुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥
बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात्।
दारेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥
अमन्त्रमन्नं यत्किंचिद्धूयते च हुताशने। संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यच्चाज्ञानतोकृतम् ।
अयाजिताश्चासंयाज्यास्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥
ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम सर्वा देवेभ्यः पुण्यगन्धाः ।
ता न आपः प्रवहन्तु पापं श्रद्धा गच्छामि सुकृतासु लोकं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११ – १४ = का १–४

१५ = का ६

पावमानीं पितॄन्देवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितॄंस्तस्योप तिष्ठेत क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ १६ ॥
ऋषयस्तु तपस्तेपुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपसस्तपसोऽग्र्यं तु पावमानीर्ऋचो जपेत् ॥ १७ ॥
पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ १८ ॥
दशोत्तराण्यृचां चैतत्पावमानीः शतानि षट् । एतज्जुह्वञ्जपंश्चैव घोरं मृत्युभयं जयेत् ॥ १९ ॥
पावमानं परं ब्रह्म शुक्रं ज्योतिः सनातनम् । ऋषींस्तस्योप तिष्ठेत क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २० ॥

२. **यत्**–अल-जुना; तत्–मॅ-मु-ऋब्र-आउ । ५. **सुवर्ण°**—अल–जुना; स्वर्ण–ऋब्र–मॅ–मु–आउ. **वृषलीमिथुन°**–अल; वृषलिमिथुन°–जुना; वृषलीगमनमैथुन°–मॅ–आउ; वृषलिगमनमैथुन°–मु–ऋब्र. **दाराभि°**–मॅ-अल–जुना–आउ; दाराधि°–मु; दाराद्धि°–ऋब्र । ६. **°मिथुन°**–अल–जुना; °मैथुन°–मॅ–मु–आउ–ऋब्र. **°संगमात्**; °संभवात्–आउ. **प्रहरन्ति**–अल–जुना; प्रहरति–मॅ–मु–आउ–ऋब्र । ८. **°ज्ञानतोकृतं**–अल–जुना; °ज्ञानतः कृतं–आउ । ९. **सर्वा**–अल–जुना; विश्वा–मॅ–मु–आउ–ऋब्र. **पुण्यगन्धाः**–मॅ–मु–आउ–ऋब्र–जुना; पुण्यगन्धा–अल. **श्रद्धा**–अल; शुद्धा–मॅ–मु–आउ–जुना–ऋब्र. **गच्छामि**–जुना–अल; यचामि–आउ । **१६. पावमानीं पितॄन्**–मु; पावमानी पितॄं–अल; पावमानीः पितॄन्–ऋब्र; पावमानं पितॄन्–बृहद्दे–मॅ–आउ–जुना. **ध्यायेद्यश्च**–मु–बृहद्दे–मॅ–आउ; ध्यायेभ्यश्च–अल–जुना–ऋब्र. **पितॄंस्तस्योप°**–ऋब्र–अल–जुना–मु–बृहद्दे; ऋषींस्तस्योप°–मॅ–आउ. **तिष्ठेत**–अल–जुना; वर्तेत–बृहद्दे–औंध; वर्ते तत्–ऋब्र–मॅ–मु–आउ । **१७. ऋषयस्तु**–अल–जुना; अथ ते वै–बृहद्दे. **तेपुः**–मॅ–मु–आउ; तेपे–अल–जुना. **स्वर्गजिगीषवः**; सर्वजिगीषमाः–अल; सर्वजिगीषिताः–जुना. **तपसस्तपसोऽग्र्यं तु**–अल–जुना; ततस्ते तपसोग्रेण–बृहद्दे; तपन्तस्तपसोऽग्रेण–औंध. **जपेत्**–अल–जुना; ऽब्रवीत्–मॅ–मु–आउ–ऋब्र; ऽब्रुवत्–बृहद्दे–औंध । **१८. सप्तजन्म**–अल-जुना–ऋब्र–आउ–मु; सप्तजन्मा–मॅ. **वेदपारगः**–अल–जुना–आउ; वेदपारगाः–ऋब्र–मॅ–मु । **१९. ऋचां चैतत्**–अल; ऋचां श्चैतत्–जुना; ऋचांश्चैव–ऋग्वि–ऋब्र–मु–आउ; ऋचश्चैव–मॅ. **जपंश्चैव**–अल–ऋग्वि; जपांश्चैव–जुना; जपेन्मन्त्रं–मॅ–मु–आउ–ऋब्र. **घोरं**; घोर–मु. **जयेत्**–जुना–अल–ऋग्वि; हरेत्–ऋब्र–मॅ–मु–आउ । **२०. पावमानं**–जुना–अल; पावमान्यः–बृहद्दे. **शुक्रं ज्योतिः**–ऋब्र–मॅ–मु–आउ–जुना–बृहद्दे; शुक्रज्योतिः–अल. **ऋषींस्**–मु–जुना–ऋब्र; पितॄंश्च–मॅ; पितॄंस्–आउ; ऋषींश्च–अल. **तिष्ठेत**–अल; तिष्ठे तत्–मॅ–मु–ऋब्र–आउ. २०[२] बृहद्देवतायां विभिन्नः ।

औंधपुस्तके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा–

एतत्पुण्यं पापहरं रोगमृत्युभयापहम् । पठतां शृण्वतां चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इळैव वामनु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
घृतपदी शक्वरी सोमपृष्ठोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।
तया मदन्तः सधमाध्येषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥
प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ१८–औंध ।

१. ≡ अथर्व ७. २७. **इळैव वां**–मॅ; इडैवास्माँ–अथर्व. **घृतेन**–मॅ; व्रतेन–अथर्व । **२[१]. तन्वो वीतपृष्ठाः** ≡ अथर्व ६. ६२. २[१]. **२[२]** ≡ अथर्व ६. ६२. २[२]. **मदन्तः**–का–मॅ; गृणन्तः–अथर्व. **सधमाध्येषु**–का; सधमादेषु–मॅ–अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।
तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥
यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्गणाः ।
ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥
यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मॅ–मु–औंध–पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् । आउ–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोरिदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मॅ१९–मु–आउ१४–औंध–ऋमं–आश्वमंसं–अल–जुना ।

ऋमं–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं[२]–पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य केवलमन्त्या ऋगस्ति । मॅ–मु–आउ–अल–जुना–पुस्तकेष्वेतत्पञ्चर्चम् । १–२ = मॅ–मु–आउ ३–४; ३ = मॅ–मु–आउ १ । औंधपुस्तके षड्ऋचम् । मॅ–मु–आउ–अनुसारेण पञ्च, ऋमं–पुस्तके या चतुर्थी सा चात्र षष्ठी । **१. लोक्याः**—का; लोकाः–ऋमं–मॅ–मु–आउ–जुना. **तनुत्यजाः**—का–आउ; तनूत्यजाः–ऋमं–मॅ–मु–जुना. **ब्रह्म**; ब्रह्मा–ऋमं–जुना; ' तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ' इत्यंशो ऋसं ९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । **२. महात्मनः**–का; महात्मानः–इतरेषु. **सेन्द्राः स**°–का; सेन्द्राश्च–मॅ–मु–आउ; °श्चेंद्राश्च–जुना । ऋमं–आश्वमंसं[१]–पुस्तकयोश्चतुर्थो (औंधपुस्तके षष्ठो) मन्त्रोऽधो दीयते–

यत्र तद्विष्णुर्महीयते नराणां च नराधिपम् ।
यत्र शङ्खचक्रगदाधरः स्मरणं मुक्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

ताद्विष्णु°; विष्णु°–आश्वमंसं. **च नराधिपं**; नराधिपतिं–आश्वमंसं. °**गदाधरः**; °गदा°–आश्वमंसं; °गदाधर°–औंध. मॅ–मु–आउ–औंध–पुस्तकस्थौ द्वितीयपञ्चममन्त्रौ—

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।
भावभावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥
यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋमं–पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते ' यत्र तत्परमं पदम् ' इत्यनेन सह । एतौ अल–जुना–पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । **परमाव्यं**; परमाप्यं–औंध. °**माधिपतिः**; °मधिपतिं–ऋमं–आउ–जुना–औंध;

°मधिपति–आउ. **भावभावी**; भावभागी–ऋमं. **च यो गीश्च**; वयो गीश्च–आउ; च योगीश्च–औंध; च योगी च–ऋमं. **यमुना**; यमुना च–मु–जुना।

१३

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओं चित्सखायं सख्या ववृत्याम्० ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम्।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; मॅ २०–आउ १५–आश्वमंसं–आचं–संभा–औंध–अल–जुना।

°क्रतु°–का–अथर्व; °क्रतू°–मॅ–आउ–जुना–आचं–संभा. **°रवसे**–मॅ–आउ–जुना–उद्गीथ–आचं–संभा; °रवसा–का. **आ देवीरवसे हुवे**; अपो देवीरुप ह्वये–अथर्व।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलब्धमस्ति। ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये उद्धृतादुद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते। ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे इदं सूक्तं 'खैलिक्या सह दशर्चम्' इत्युक्त्वा 'सस्रुषीः' इत्यादिको मन्त्रस्तैरुद्धृत्य व्याख्यातः। तद्व्याख्यानं शोधयित्वात्रोद्ध्रियते–'अब्देवत्या खैलिक्येषा। सस्रुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः। दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च सस्रुषीः। वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा'।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः। तथा च 'भद्रं नो' इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते। उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत् 'भद्रं नो' इत्येकर्चं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः) समाप्तः 'अग्निमीळे भुजाम्' इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निममेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते। तच्च 'जुषद्धव्या' इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं त्रुटितम्। अनन्तरं 'कुह श्रुत इन्द्रः' इति द्वाविंशं सूक्तमागतम्। उद्गीथभाष्यगतोऽयं गणनाभेदः किंमूल इत्यन्वेषणीयम्।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सोममपिबन्मदाय।
हृत्सु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सोममिमं पिब० ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम्। **हृत्सु पीत्वा** → ऋसं ८. ४८. १२ : हृत्सु पीतो.

मॅ२१–मु–आउ१६–अल–जुना–आश्वमंसं–औंध–ऋमं–पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं पठनीयमेकर्चं परिशिष्टं दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति।
ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे–मॅ–मु–औंध–ऋमं–आउ; संगते–मॅक्समुल्लरमहाशयानां केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु।
मम वाचमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मह्यम् ॥ १ ॥
धाता त्वा मह्यमददन्मह्यं धाता दधातु त्वा। प्र धाता त्वा मह्यं प्रा यच्छन्मह्यं त्वानुमतिर्ददौ ॥२॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।
मह्यमेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥
आ हरयत्ते हृदयं तदस्तु हृदयं मम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥
हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥
आकूतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तया बध्नामि ते मनः ॥ ६ ॥
अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि सत्यग्रन्थिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥
आवर्तनं निवर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नी अश्विनोभा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ॥ ८ ॥
येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्न आ भर मह्यं दासाय राध्यः ॥९॥
अनुवनं सुवनमुद्वनं वनम् । घर्मस्य पश्य रूपाणि तेन बध्नामि ते मनः ॥ १० ॥
सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा॥११॥
अन्तरं च नेदीयश्च मनो देवा उपासते ।
अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥
सभा समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ सचेतसौ ।
संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥
[...] य पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥
अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण सन आ वर्तयामि ते ॥१५॥
हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥
सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैवं पश्य सूर्यं च मा तृतीयं कदा चन ॥१७॥
स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥१८॥
समुद्रमिव सरितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽवं प्र दीपयामसि ॥१९॥
एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।
मया ते दह्यमानस्याग्निर्दासेन तृप्यतु भूमिर्दासेन तृप्यतु ॥ २० ॥
चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समश्नुते॥२१॥
आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥
॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [ ] मनः ॥ २६ ॥
चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । हव्य ऋषिरजायत दे [ ] ॥२७॥
तदेवैष्वदधुर्हृदयेष्वर्यदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं स नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [　　　] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुर्हृदयस्य कर्म।
तेषामहं भागधेयं जुहोमि तां मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥
भृगूणामङ्गिरसां तपसो गृणं संयतम्। कुशिकाभ्यवराणां च मन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥
यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम्। तत्त आ वर्तयामस्यग्निश्चाहश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥
यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत्। तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम्। खिलानुक्रमण्यनुसारेणेदं हृद्यसूक्तम्। 'सुहृद्भूत्वा-सुहृद्यस्य देयं संवननं स्मृतम्। एकैकमभिरूपं तु हृद्यसूक्तादतः पुनः' इति ऋग्वि ३. २१. २-३। बृहद्दे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम्[1]। १ ≡ पागृ १. ८. ८; २. २. १६; मागृ १. १०. १३; २२. १०; आश्वगृ १. २१. ७; शांगृ २. ४. १; मंब्रा १. २. १५;→ मंदी; ऋमं; संकौ (उपनयन); हिगृ १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. ९४. २. **हृदयं ते**–का–ऋमं–शांगृ–संकौ; ते हृदयं–इतरेषु. **दधामि**– का–शांगृ–आश्वगृ–पागृ–संकौ–ऋमं–मंदी; दधातु–मागृ–मंब्रा. **एकव्रता**–का; एकव्रतो–ऋमं–संकौ; एकमना–इतरेषु. **बृहस्पतिः**–का–ऋमं–मंब्रा–शांगृ–संकौ; प्रजापतिः–मागृ–पागृ–आश्वगृ–मंदी। **३. अनुमतेऽनु मन्यस्व**→ गोगृ १. ३. २; खागृ १. २. १८; आपगृ १. २. ३; हिगृ १. २. ९. **४.** → मंब्रा १. ३. ९: यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम। यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव। **७.** ≡ मंब्रा १. ३. ८; गोगृ २. ३. २१. **अन्नमयेन**–का; अन्नप्राशेन–मंब्रा–गोगृ. **हृदयं च मनश्च**–का; मनश्च हृदयं च–मंब्रा। **८.** → तैसं ३. ३. १०. १: आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र। **९. अग्न**; अत्र ? **१३**[१]. ≡ अथर्व ७. १२. १: सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने। **१८**[२]. = ३१[१]. **२०. दांसेन**[2]; दांसेन न–का। **२९**[२] ≡ बृउ ६. ३. १. **तेषां**; तेभ्यो–बृउ. **तां मा देवाः**; ते मा तृप्ताः–बृउ. **तर्पयन्तां**; तर्पयन्तु–बृउ। **३०**[१]. **गृण**–का; उग्रेण ? → बृहद्दे ६. १४१: तपसोग्रेण; खिल ३. १०. १७: तपसोऽग्र्यं। **३२.** = खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान)।

१६

उत्तुदैनं गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि। ग्रीवां गृहीत्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥
उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुद्रमतो दधि। ऋत्वार्यमग्निर्दहतु क्रत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥
कामशय्यार्थेऽभितप्तां यथा स्त्रियं शोषयसि। एवं शोषय नोऽरातीर्दिवा नक्तं दशस्यतम् ॥ ३ ॥
इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम्। दत्वा पीत्वाग्रतः कृत्वा यथास्यां देवशो वशे ॥ ४ ॥
परान्कृणुष्व दासान् देवीर्वशानन्ववायिनः। अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वयांच्छश्वतीः समाः ॥ ५ ॥
ऋतुभिष्ट्वार्तवेभिरायुषा सह वर्चसा। संवत्सरस्य तेजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥
अनेन ब्रह्मणाग्ने त्वमयं चेन्द्रो न ईळितः। सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥
अग्ने नि जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि। खादिरं हृदि शङ्कून्नो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥
सत्येनोत्तभिता भूमिः० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम्। इदं परागदासस्यार्षमिति खिलानुक्रमणी। ऋग्वि ३. ११२-११४; बृहद्दे[3] ७. ११८ मध्ये पराकदास इत्यस्यर्षेर्नाम [बृहद्दे–'पराकदास आग्नेयं यदुदित्यष्टकं परम्।

---

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281
2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225
3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

मैत्रावरुण्यृक्तत्रास्ति चतुर्थ्यैन्द्राग्न्युपोत्तमा '॥ ऋग्वि–' पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः। स्त्रीणां संवननं चैतत्पुंसामपि विधीयते॥ द्वेष्यं तु ज्ञातिनामेव जयश्चैव सदा युधि। खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत्। कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्वाथवा तुषैः। इषुमप्यनुमन्त्र्यैव संग्रामं संप्रकल्पयेत् '॥] अस्य सूक्तस्य पञ्चममन्त्रस्य प्रथमपादादृषेर्नामेदं संपन्नं दृश्यते। चतुर्थो मन्त्रो मित्रावरुणौ स्तौति सप्तमश्चेन्द्रमिति यत् बृहद्देवतायामुक्तं तत्सत्यमेव।

१. **शयनात्** → अथर्व ३. २५. १: उत्तुदस्त्वोत्तुदतु मा धृथाः शयने स्वे। २. **समुद्रं**; समुद्रां–का। ६. ≡ अथर्व ५. २८. १३; हिगृ. १. ११.२. °**ष्ट्वार्तवैरायुषा सह वर्चसा**–का; °ष्ट्वार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा–अथर्व–हिगृ (हिगृ–मध्ये ' त्वा ' नास्ति). **तेजस्त**–का; धायसा–हिगृ. **तेन मा सह शुन्धत** ≡ ऋसं १०. १७. १४; तेन संहनु कृण्मसि–अथर्व; तेन सन्ननुगृह्णासि–हिगृ। ८. **खादिरं** → ऋग्वि. ३. २१: खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत्। ५. **शश्वतीः समाः**; शाश्वतीः समाः–का[1]।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिः। मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम्॥१॥
वि हि सोतोरसृक्षत॰ ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अनन्तरं पठनीयम्। अथर्व १४. १. ५२; शांगृ १. १७; पागृ १. ८. १९; आपमं १. ८. ९; ऋमं–मंदी–विप–मॅ२२–मु–आउ१७–आश्वमंसं–अल.

ऋमं–मॅ–मु–आउ–अल–जुना–आश्वमंसं–पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः। बृहद्दे ७. १३७ अनुसारेणायं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ सूक्तस्यान्तिमः [→ ' आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्री चान्त्या बृहस्पतेः '।]। स च बृहस्पतिं स्तौति[2]।

ध्रुवैधि; ममेयमस्तु–अथर्व. **मयि**; अथर्ववेदे नास्ति. **पोष्या**–अथर्व–आपमं–ऋमं–विप–मॅ–मु–आउ; पोष्ये–पागृ–मंदी. **प्रजावती**; प्रजावति–अथर्व।

ऋमं–मॅ–मु–आउ–आश्वमंसं–पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा अधो दीयन्ते—

अविधवा भव वर्षाणि शतं साग्रं तु सुव्रता। तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता॥ १॥
जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्क्वचित्। भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः॥ २॥
अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता। भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातुर्हृदयानन्दिनी सदा॥ ३॥
इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया। शंकरस्य यथा गौरी तद्भर्तुरपि भर्तरि॥ ४॥
अत्रेर्यथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुन्धती। कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि॥ ५॥

२ **लभेत्**; लभेः–ऋमं।

१८

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः।
एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकैवा इदं वि बभूव सर्वम्॥ १॥
यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति।
यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते का स्वित्तत्र यजमानस्य संवित्॥ २॥
यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम्॰ ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

1. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225
2. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 287

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम्। शांश्रौ १६. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति। ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाग्निः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये। शाङ्खायनशाखायां दशमं वालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरणव्यूहभाष्ये लिखितम्। एवं जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वालखिल्यं नास्ति 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ। १. = वालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). **प्रभूतः**-मॅ-मु-आउ-जुना; प्रभूत-का. **एकैवा**-का-जुना; एकं वा-मॅ-मु-आउ। २. = वालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). **आस्ते**-का; आसीत्-मॅ-मु-आउ।

१९

उदपप्ताम वसतेर्वयो यथा रिणन्त्वा भृगवो मन्यमानाः।
पुरूरवः पुनरस्तं परेह्या मे मनो देवजना अयान्त्स्युः ॥ १ ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम्। जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते।

१[1] ≐ ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६: उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्. १[2]. ≡ ऋसं १०. ९५. २. **उदपप्ताम**-जुना; उदपप्तम-का. **रिणन्त्वा**-का; रणंत्वा-जुना. **परेह्या मे**-जुना; परेहि यामे-का. **अयान्त्स्युः**-जुना; अयात्स्वः-का।

२०

[यच्च कृतं] यदकृतं यदेनश्चकृमा वयम्। ओषधयस्तस्मात्पान्तु दुरितादेनसस्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम्। जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते। **यच्च कृतं**-जुनागडलिखितपुस्तके। च्चं इति स्वरितं कृ इत्यनुदात्तं च। का-पुस्तकेऽत्र त्रुटिर्वर्तते। 'यद्' इति खिलानुक्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेफ्टेलोविट्झ्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदाचित्तं)।

यदेनश्चकृमा वयं ≡ वासं ३. ४५; लाश्रौ २०. १२. १२।

२१

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना।
तां गूहत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥
अन्धा अमित्रा भवताशीर्षाणोऽहय इव। तेषां वो अग्निदग्धानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम्[1]।

१. ≡ साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदी। २. ≡ साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमृग्द्वयं मॅ २३-मु-आउ१८-अल-जुना-ऋब्र(शान्तिपाठः)-औंध-ऋमं-आश्वमंसं-पुस्तकेषूपलभ्यते। १[1]. **अभ्यैति न ओजसा**-का-वासं-ऋमं-मॅ-मु-आउ-जुना-आसू-मंदी-ऋब्र; अभ्येति न ओजसा-साम; अस्मानैत्यभ्योजसा-अथर्व. १[2]. ≐ ऋसं ५. ४०. ६: गूळ्हं सूर्यं तमसापव्रतेन. **गूहत**-का; विध्यत-अथर्व. **यथामीषा**-का-मॅ-आउ-जुना; यथामीषा-

1. Cf. Bṛhaddevatā, Part II, p. 297

ऋमं-ऋब्र-मु; यथामी-वासं-आसू-मंदी; यथैतेषां-साम; यथैषां-अथर्व. **जानात्**-का-साम-अथर्व-ऋमं-मॅ-मु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आसू-मंदी. २. = ऋसं १०. १०३. १२[२]. **अन्धा अमित्रा भवता**; मूढा अमित्राश्चरता-अथर्व. °**शीर्षाणोऽहय**-का-साम; °शीर्षाणा अहय-ऋमं-मॅ-मु-आउ-जुना-ऋब्र; °शीर्षाण इवाहयः-अथर्व. **अग्निदग्धानां**-का-जुना; अग्निमूढानां-अथर्व; अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानां-ऋमं-मॅ-मु-आउ-ऋब्र; अभितुन्नानां-साम. **वरंवरं**; वरंवनम्-ऋब्र ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥ १ ॥
इयं पित्रे राष्ट्र्येत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्ठाः ।
तस्मा एतं सुरुचं ह्वारमह्यं घर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धास्यै ॥ २ ॥
महान्मही अस्तभायद्विजातो द्यां पिता सद्म पार्थिवं च रजः ।
स बुध्न्यादाष्ट जनुषाभ्युग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभिप्रियं मतिं कविम् ।
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ ४ ॥
ता सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
उभावन्तौ परि यात अर्म्या दिवो न रश्मींस्तनुतो व्यर्णवे ।
उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
पती द्युमद्विश्वविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या ता नोऽवतं मतिमन्ता महिव्रता ॥ ७ ॥
विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता सुवर्विदा दृशये भूरिरश्मी ।
सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शता मनस्विनो भानु चरतो नु सं दिवम् ॥ ८ ॥
अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।
अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ ९ ॥
पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १० ॥
असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यम्० ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्षम् । निरुक्तटीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि 'वि सीमतः सुरुचो वेन आवः' (निरु १. ७) 'ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि' (निरु ६. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तादुद्धृताविति ब्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्–' एकादशैव च्छन्दसि पादा ये षोळशाक्षराः। सर्वे त्रिकद्रुकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः '॥ तथा चात्र बृहद्देवता[1] (८. १४-१६[3])—' चतुर्थी बार्हस्पत्या स्यान्नाकुले च महानिति। द्वृचस्तु मारुतः प्रेतेत्यैन्द्री वा ब्रह्म यत्परम्॥ तत्रानिरुक्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति। घर्मपराश्चतस्रस्तु सवितारमभीति या॥ सूक्तशेषस्य षळृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह '।

' असौ या सेना ' इति मरुद्देवताकं द्वृचं सूक्तं ऋसं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति ' द्वृचस्तु मारुतः ' इत्यनेन सिद्धम्। तेनैव सह ' ब्रह्म जज्ञानम् ' इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहद्देवतायामुक्तं तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते। अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहद्देवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च प्रायः समानत्वं दृश्यते। ' ...... सौरी घर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्घर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमसयश्च शेषा जगत्यः ' इति खिलानुक्रमणी। अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति (' तत्रानिरुक्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति ')। अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निरुक्ते (१. ७) चेयमृगादित्यं स्तौतीत्येवोक्तम्। ' ब्रह्म जज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता ' इति तु संकौ। द्वितीया ' इयं पित्रे ' इत्याद्या घर्मस्तुतिपरेति खिलानुक्रमणीवचनम्। घर्मशब्दस्य साक्षान्निर्देशोऽपि तस्यामृच्युपलभ्यते। बृहद्देवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते। ' घर्मपराः ' इत्यस्य स्थाने ' घर्मं परा ' इति बृहद्देवताया एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वियात्। परा (= द्वितीया) घर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत्। तृतीया ' महान् ' इति बृहस्पतिं स्तौति (' नाकुले च महानिति ')। ' अभि त्यम् ' इति चतुर्थी सवितृदेवताका (' सवितारमभीति या ')। एताश्चतस्र ऋचः प्रवर्ग्ये विनियुक्ताः (' घर्मपराश्चतस्रस्तु ') → ऐब्रा १. १९; आश्वश्रौ ४. ६; शांश्रौ ५. ९। शिष्टाः षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति[2] (' सूक्तशेषस्य षळृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह ')।

१–४ ≡ आश्वश्रौ ४. ६; ऐब्रा १. १९. **१, २, ४** ≡ शांश्रौ ५. ९. **१–३** ≡ अथर्व ४. १. १, २, ५. **५–१०** ≡ तैब्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं ४. २. ८. २; ५. २. ७. १; वासं १३. ३; साम १. ४. १. ३. ९; सामविब्रा १. ६. ४. ८; तैब्रा २. ८. ८. ८.; ३. १२. १. १; शांब्रा ८. ४; तैआ १. १३. ३; कौसू ९. १; १५. २; १८. २५; १९. १; २५. १५; ३८. २३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौधसू २. १८. ७; वैसू १४. १; शांश्रौ १५. ३. ६; १८. १. २; आचं; मंदी; पञ्चामृ; ऋब्र(यज्ञोपवीत); प्रर; ऋमं; संकौ; शांक; मामंसं; शांम; धपंशां; धसिं। **२.** → शांश्रौ १५. ३. ६ भाष्यं; वैसू १४. १। **३.** → तैसं २. ३. १४. ६. **४.** → साम १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५; कासं २. ६; २४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६; तैसं १. २. ६. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शब्रा १३. ५. १. ११; शांब्रा २३. ८; २७. २; ऋप्रा १७. ४४; वैसू १३. ७; धपंशां; ऋब्र। **९.** ≡ ऋसं १. १०२. २। **१०.** ≡ ऋसं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैब्रा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १; १३. २. ११; १४. १. २३.

१[1]. ≐ अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे। **२. पित्रे**–का–आश्वश्रौ–शांश्रौ–ऐब्रा; पित्र्या–अथर्व–वैसू. **पत्यग्रे**–का–ऐब्रा–आश्वश्रौ–शांश्रौ; एत्वग्रे–अथर्व. **भूमनेष्ठाः**–आश्वश्रौ–शांश्रौ; भुवनेष्ठाः–अथर्व. **श्रीणन्ति**–का–आश्वश्रौ–शांश्रौ; श्रीणन्तु–अथर्व. **प्रथमाय**–का–

1. Comp. Bṛhaddevatā part II, pp 296 ff.
2. Cf. also Oldenberg, Hymnen des Ṛgveda I, 363 ff.

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वश्रौ-शांश्रौ. धासे-का-आश्वश्रौ-शांश्रौ; धास्यवे-अथर्व । ३. **अस्तभायत्**-ऐब्रा-तैसं-आश्वश्रौ; अस्कभायत्-अथर्व. **पिता**; तैसं-मध्ये नास्ति. **बुध्न्यात्**-का-अथर्व; बुध्नात्-तैसं-आश्वश्रौ. **आष्ट्र**-का; आष्ट्र-अथर्व. **जनुषाभ्युग्रं**-का-आश्वश्रौ; जनुषाभ्यग्रं-तैसं; जनुषोऽभ्यग्रं-अथर्व. **तस्य**-का; यस्य-तैसं । ४. **ओण्योः**; ऊण्योः-तैसं. **कविं**; तैसं-ऋसं-मैसं-अथर्वपुस्तकेषु नास्ति. **कृपा**; कृपात्-अथर्व । ५. **गातुवित्तमा**-का; विश्वभृत्तमा-तैब्रा. **भ्राजतो**-का; राजतो-तैब्रा. **सामात्मना**-का; सामात्माना-तैब्रा. **वसे**-का; मणे-तैब्रा । ९. **वितर्तुरं**-का-ऋसं; विचर्तुरं-तैब्रा । १०. **अध्वरं**-का; ऽर्णवं-अथर्व. **विश्वान्यन्यो**-का; विश्वान्यो-अथर्व. **भुवनाभिचष्ट**-का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे-तैब्रा; भुवना विचष्ट-अथर्व-मैसं. **जायते पुनः**-का; जायसे नवः-अथर्व ।

मॅ(२४)-मु-अल-जुना-औंधपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकर्चं सूक्तं पठनीयम्-

हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥

निरु १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । **नरकं**; नरके-औंध ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्यर्वाक्त्रमेका त्रिष्टुन्नमस्ते चतुष्कमश्माखानो वैद्युतमन्त्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशीः पाङ्क्त्यन्तमायुष्यं दश दाक्षायणायैकर्चाः[1] सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुश्रीः सुवाक् सर्वो हिरण्यात्मस्तुतिः पञ्चम्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः सप्तमी शक्करी भूमिः सप्त प्राजापत्या लाक्षा लाक्षास्तवो मेधां नव मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्महाबृहती पङ्क्तिर्विराड्जगती गायत्री त्रिष्टुबा सूः सप्ताथर्वणः सुभेषज आग्नेयं[2] प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिर्वेनस्तृचं वेनो भाववृत्तं तु येन सप्तोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुप्पङ्क्ती नेजमेष तृचं प्राजापत्यो नेजमेषोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Bṛhaddevatā, part II, p. 305

२. आग्नेयं Macdonell, ibid.; आग्नेयः-का.

१

आ य॑स्मिन् दे॒ववी॑तये पु॒त्रासो॒ यन्तु सं॒यतः॑ । अ॒नाधृ॒ष्टं विप॒न्य॑या प्रति॒ श्रु॒ताय॑ वो धृ॒ष॑त् ॥ १ ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तरं[1] पठनीयम् ।

अनाधृष्टं विपन्यया = शांश्रौ १८. ३. २

२

आ रा॑त्रि पार्थि॑वं॒ रजः॑ पि॒तुर॑प्रायि॒ धाम॑भिः ।

दि॒वः सदां॑सि बृह॒ती वि ति॑ष्ठस॒ आ त्वे॒षं व॑र्तते॒ तमः॑ ॥ १ ॥

---

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
रात्रीं प्र पद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रे पारमशीमहि ॥ ४ ॥
ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम्[1] । ऋमं-मॅ२५-मु-आउ१९-औंध-ऋब्र(शांतिपाठः)-आश्व-मंसं[१]-पञ्चामृ-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागड-पुस्तक इदं सप्तदशर्चम् । अल-आश्वमंसं[२]-पुस्तकयोरिदं पञ्चदशर्चम् । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋमं ९; ६ = ऋमं १०. शिष्टाः ऋमं-पाठात् सर्वथा भिन्नाः । ऋमं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकर्चं सूक्तं संपद्यते । चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋवि ४. २८ अस्मादुद्धृतः । द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केषुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. ≡ वासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. **पितुरप्रायि धामभिः**; पितरः प्रायुधामभिः—मु-ऋब्र; पितरः प्रयुधामभिः—पैप्प. अथर्व. **बृहती वि**; बृहतीव—पैप्प. अथर्व । **२.** ≡ अथर्व १९. ४७. ३; → पैप्प. अथर्व ६. २०. **ये ते रात्रि**; एते रात्रे—पैप्प. अथर्व. **युक्तासो**; द्दष्टारो—पैप्प. अथर्व; द्रष्टारो—अथर्व. **नवतिर्नव**—मॅ-मु-आउ-अल-जुना-ऋब्र; नवतीर्नव—का. **सन्त्वष्टा**; सन्त्यष्टा—अथर्व; सन्त्वाष्टा—पैप्प. अथर्व. **सप्ततिः**; सप्ततीः—मु-ऋब्र । **३. निशां**—का- ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-मॅ-मु-आउ; दिशां—पञ्चामृ । **४. संवेशनीं**—जुना; संवेशिनीं—अल. **संयमनीं**—जुना; संयमिनीं—मु-अल. **ग्रह**°—का-ऋब्र-मॅ-आउ-अल-जुना; गृह°—ऋमं-पञ्चामृ. ' भद्रे पारमशीमह्यों नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋमं—आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋब्र-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वृचप्रियाम् ।
सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥
शान्त्यर्थं तद्द्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।
ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥
ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।
अविद्या बहुविद्या वा स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥
ये अग्निवर्णां शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।
तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ८ ॥
दुर्गेषु विषमे घोरे संग्रामे रिपुसंकटे ।
अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणि दुष्टग्रहनिवारण्यों नमः ॥ ९ ॥
दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।
मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वों नमः ॥ १० ॥
केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।
सा मां समां दिशां देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षत्वों नमः ॥ ११ ॥
तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।
दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 304

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।
य इमं-दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठेत् ॥ १३ ॥
रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।
रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. **तद्द्विजाती°**-ऋब्र; तद्विजाती°-ऋमं-मॅ-मु-पश्चामृ; त्वं द्विजाती°-आउ. **समुपाश्रिताः**; सोमपाश्रिताः-ऋमं-ऋब्र-पश्चामृ-मॅ-मु-आउ; सोमपैः श्रिता-आउ. **समुत्पन्नारा°**; समुत्पन्नामरा°-मु-पश्चामृ । ७. **देवि**; देवीं-पश्चामृ. **प्रपद्यन्ति**; प्रपद्यन्ते-आउ. **स**; सा-मॅ । ८. **ये अग्नि°**-ऋमं-ऋब्र-पश्चामृ-मु; अग्नि°-मॅ-आउ. **तान् तार°**; तांस्तार°-आउ । ९[२]. **अग्निचोर...... नमः**-ऋब्र; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यों नमः-ऋमं; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यों नमः-आउ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिणि सर्वग्रहनिवारिण्यों नमः-मॅ; अग्निचौरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यों नमः-अल; अग्निचौरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे-जुना; अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यों नमः-मु; अग्निचोरनिपाते न सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यों नमः-पश्चामृ. ९[२]-१०[१] आश्वमंसं[१]-पुस्तके नास्ति । १०[२]. **मोहयित्वा**; नमस्कृत्वा-अल-जुना. **कुरु**; कृणु-मॅ. **कुर्वों**; कृण्वों-मॅ. **तेषां मे**; तेषां नो-अल-जुना । ११. **केशिनीं**; 'केशिनी' इति साधु. **समां दिशां**-ऋब्र; समादिशा-ऋमं-मु; समां विशां-पश्चामृ; समा निशा-मॅ-आउ-औंध; समाहिषा-जुना. **देवी**; देवीं-पश्चामृ. **सर्वतः** (२); विश्वतः-जुना । १२. ≡ तैआ १०. १. ६५; मनाउ ६. ३. **कर्मफलेषु**; कर्मफलेन-पश्चामृ । १३. **य इमं**; इमं-पश्चामृ । १४. **रात्रिः**; रात्री-अनु. **कुशिकः सौभरो**-अनु-मॅ-मु-आउ; कुशिकः सोभरो-ऋब्र; कुशिकसौभरो-पश्चामृ; कुशिकसोभरो-ऋमं. **रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्**-अनु-मु-ऋब्र-पश्चामृ; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋमं; रात्रिस्तवो गायत्री-मॅ-आउ. **रात्रसूक्तं**; रात्रिसूक्तं-मु. **जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते**; जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते-ऋखि; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औंध ।

अल-आश्वमंसं[२]-पुस्तकयोः[1] का१-४; ऋमं ९-१० अनन्तरं वर्तमाना नव मन्त्रा अधो दीयन्ते । औंधपुस्तके ऋमं-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेते नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्दनेनानुलेपिता । बैल्वपत्रकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥
सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभयेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥
ऋग्वेदे स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । जातवेदप्रभा गौरी जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ९ ॥
सुरासुरैर्द्विजवरैः पिशाचासुरराक्षसैः । अरातीभयमुत्पन्नमरातीयतो निदहाति वेदः ॥ १० ॥
राजद्वारे पथे घोरे संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ११ ॥
महद्भये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १२ ॥
य इमं स्तवं दुर्गायाः पठन्ति च शृणोति च । त्रिषु लोकेषु विख्यातं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥
अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचक्षुर्लभते चक्षुर्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १४ ॥
व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति नारायणि नमोऽस्तु ते ।
कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. **स्नापिता**; स्नपिता-आश्वमंसं-जुना. **चन्दनेनानुलेपिता**; चन्दनेन विलेपिता-औंध. **बैल्वपत्रकृता माला**; बिल्वपत्रकृतापीडा-औंध । ८. **'भयेभ्यो माभिरक्षता**; उभयेभ्योऽभिरक्ष मां-

1. Dr. V. M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheftelowitz." In fact the Rātrī-sūkta of ĀMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औध । ९. **ऋग्वेदे स्तुतया**; या ऋग्वेदे स्तुता-औध. **काश्यपेन**; कश्यपेन-आश्वमंसं । १०. **पिशाचासुरराक्षसैः**; पिशाचोरगराक्षसैः-औध. **अरातीभयमुत्पन्नं**; अरातीभय उत्पन्ने-औध । ११. **राजद्वारे पथे**; गजद्वारेऽपथे-औध. **गौतमी**; गौतमीं-जुना. **दुरितं**; दुरिता-जुना । १२. **महद्भये**; महाभये-औध । १३. **य इमं स्तवं दुर्गायाः**; य इमं दुर्गास्तवं-औध; परमं स्तव दुर्गायाः (?)-आश्वमंसं. **पठन्ति च शृणोति च**; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औध । १५. **अरोगी**; आरोगी-जुना. **सर्वकामित्वं ददाति**; ददाति कामितं सर्वं-औध; सर्वकाममित्वं ददाति (?)-आश्वमंसं. नारायणि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमंसं-पुस्तके ऋसं १३ मन्त्रोऽन्ते विनिवेशितः । औध-पुस्तके च ऋसं १०.४.२२; १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागडलिखितपुस्तके सप्तदशर्चं रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोकिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तीम् ।
दैवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशो मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्था मन्त्राः ।

३

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः ।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुर्मो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि[1] । तैसं ४. ७. १४. ४; तैब्रा २. ४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६; ऋमं-ऋब्र(सांवत्स, श्राद्ध)-मॅ२६-मु-आउ २०-अल-जुना-आश्वमंसं-प्र (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औध. **जुषस्वेह**-का; जुषस्वास्म-औध; जुषस्वास्य-इतरेषु. **कुर्मो**-तैसं-तैब्रा; कुल्मो-ऋमं-ऋब्र-मु-आउ-अल-जुना-प्र. **वेदिनं**-का; मेदिनं-इतरेषु. ' इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्माकमभूर्हर्यश्व मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते अस्त्वश्मने यो मा दूणाशो अस्यसि ॥ १ ॥
नमस्ते प्रवतो नपाद्यतस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनूभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥
प्रवतो नपान्नम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृण्मः ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नासि ॥ ३ ॥
यां त्वा देवा अजनिष्ट धिष्व धियं कृण्वाना असनाय वाजम् ।
सा नो मृळ विदथे गृणाना तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्[2] । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्तमाशीर्वादः परं तु यत् ' इति बृहद्दे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहद्दे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१[१]. = वासं ३६. २१; पैप्प. अथर्व; मंदी; कौसू ३८.८. **यो मा दूणाशो**-का; येना दूडाशे-अथर्व । **२. ऽभयं नः पशुभ्यः**-का; मयस्तोकेभ्यः कृधि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मंदी : शं नः

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 304.
2. Ibid.

कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ।. ३. विद्मा ते नाम परमं गुहा = ऋसं १०. ४५. २. नाम–का; धाम–अथर्व. °पि न्नासि–का; °सि नाभिः–अथर्व । ४. अजानिष्ट–का; असृजन्त–अथर्व; ' अजनिषत ' इति युक्तम् । धिष्व धियं–का; विश्व इषुं–अथर्व. वाजं–का; धृष्णु–अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वधूमिव । तां ब्रह्मणा परि निञ्मः प्रत्यक्कर्तारमृच्छतु ॥१॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयंकरीम् । यः प्राहिणोमि हार्व त्वा वि तत्त्वं योजयाशुभि ॥२॥
येन चित्तेन वदसि प्रतिकूलमघायूनि । तमेवं ते नि कृत्ये ह मास्माँ ऋष्यो अनागसः ॥३॥
अभि वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरोजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥४॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्यां नाशय सर्वांश्च यातुधान्यः ॥५॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कर्तुरेव गृहान्प्रति । पशूंश्चैवास्य नाशय वीरांश्चास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विद्वाँ अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुष्यसः ॥७॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्णवमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा रिप्रहा चाज एकपात् ॥८॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वे भृगवश्चाप सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परूंषि संदधौ रथस्येव ऋभुर्धिया । तं गच्छ तत्र ते जनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥
[यो नः कश्चिद्रणस्थो वा] कश्चिद्वान्योऽभि हिंसति ।
तस्य त्वं द्रोरिवेन्द्रोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळितः ॥ ११ ॥
भ [वाशर्वा देवहेळिम]स्य ते पापकृत्वने । हरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नोच्छिषस्तस्य किंचन ॥१२॥
ये नो शिवासः पन्थानः परायान्ति परावतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गमयस्त्वा नि वर्तय॥१३॥
यो नः कश्चिद्द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति ।
दूरस्थो वान्तिकस्थो वा तस्य हृदयमसृक् पिब ॥ १४ ॥
येनासि कृत्ये प्रहिता दूढ्येनास्मज्जिघांसया । तस्य व्यनचान्यनच्च हिनस्तु शरदाशनिः ॥१५॥
यद्यु वैषि द्विपद्यस्मान् यदि वैषि चतुष्पदी । निरस्तातोऽत्रतास्माभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥१६॥
यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत आ मूलादनु शुष्यतु ॥१७॥
यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्ट्यघायुर्यश्च नः शपात् । शुने पेष्ट्रमिवात्रक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥१८॥
यश्च सापत्नः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यत्क्रुद्धः शपात् सर्वं तत् कृध्यधस्पदम् ॥१९॥
सबन्धुश्चासबन्धुश्च यो अस्माँ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्ध्यधिष्ठाय पदा विष्पूर्यते शिरः ॥२०॥
अभि प्रेहि सहस्राक्षं युक्त्वाशुं [illegible]

[illegible] वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवाशनिः ॥२२॥
शत्रून्मे प्रोष्ट शपथान् कृत्याश्च सुहृदो हृद्याः । जिह्माः श्लक्ष्णांश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥२३॥
असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥
परेहि कृत्ये मा तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निकर्तुमर्हसि ॥२५॥

अघ्न्यास्ये घोररूपे वैरूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृभ्णीष्व स्वयमादायाद्भुतम् ॥ २६ ॥
त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥२७॥
आवर्तध्वं निवर्तध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । अत्याहत्य पशून् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥२९॥
अभ्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वं नो दुरितं जहि ।
जानीथाश्चैव कृत्यानां कर्तॄन्नून् पापचेतसः ॥ ३० ॥
यथा हन्ति पूर्वासिनं तयैवैष्वाशुकृज्जनः। तथा त्वया युजा वयं तस्य निकृणम स्वास्नु जङ्गमम् ॥३१॥
उत्तिष्ठैव परेहितोऽघ्न्यास्ये किमिहेच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कर्त्स्यामि निर्द्रव॥३२॥
स्वायसा सन्ति नोऽसयो विद्मश्चैव परूंषि ते । तैः स्थ निकृणम स्थान्युग्रे यदि नो जीवयस्व ईम् ॥३३॥
मास्योच्छिषो द्विपदं मा च किंचिच्चतुष्पदम् । मा ज्ञातीरनुजास्त्वन्वा मा वेशं प्रतिवेशिना॥३४॥
शत्रूयता प्रहितामिमां येनाभि यथायथा । ततस्तथा त्वानुदतु योऽयमन्तर्मयि श्रितः ॥३५॥
एवं त्वं निकृतास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेव नो जहि ॥३६॥
यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥३७॥
यथा विद्युद्धतो वृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
यथा प्रतिहिता भूत्वा तामेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥३९॥
कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।
ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं घर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्। 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूयानाशनमात्मनः' इति बृहद्दे[1] ८. ४५। 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः। नैनं कृत्या निहिंसन्ति क्रुद्धाभिचरितानि च' इति ऋग्वि ४. ३०। ऋग्वि ४. ४१ अत्रेदं कृत्यासूक्तमित्युक्तम्। अथर्व १०.१ प्रायोऽनेन समानम्। पैप्प. अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम्।

१. **ब्रह्मणा परि निङ्मः**; ब्रह्मणाप निर्णुद्मः-औंध। २[२]. यः प्राहिणोदिहाद्य त्वां वि तं त्वं योजयासुभिः-औंध। ३[२]. = तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनागसः-अथर्व १०. १. ७. येन दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमघायिनि। तमेवेतो निवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-औंध। **४.वर्तस्व**; कृन्तस्व-औंध। ५. **कृत्यां**; कृत्ये-औंध. **नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः** = अथर्व १९. ३९. ८। ६. **पशूं-श्चावास्य**; पशूंश्चिवास्य-औंध। ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोंऽशः का-पुस्तके वर्तते। शिष्टं त्रुटितम्। एते त्रयो मन्त्रा औंधपुस्तकादुद्धृताः। उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितमुपरिष्टा-चिह्नाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम्। 'प्र जिगाति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति औंध। १०. = अथर्व १०. १. ८. **रथस्येव ऋभुर्धिया**; रक्षस्येव विभुर्धिया-औंध. **गृच्छ**-का; गच्छ-अथर्व-औंध. **ते जनं**-का; **तेऽयनं**-अथर्व-औंध। **११.** प्रथमपादः का-पुस्तके त्रुटितः औंध-पुस्तकादुद्धृतः। कश्चिद्वान्योऽभि-औंध; कश्चिद्वा न्यभि-का। **तनुः पृच्छस्व हेळितः**; तनू मृच्छस्व हेळिता-औंध। **१२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते**; भवा शर्वा देवहेळिमस्यत-औंध; भ......स्य

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, pp. 304-5

ते–का; शिष्टं औंधपुस्तकानुसारेण पूरितम्। **हरस्वतीस्त्वं**; हरस्वती त्वं–औंध. **नोच्छिष**:; मोच्छिषः–औंध. १३. = १५ औंध. **ये नो**–का; ये नः–औंध. **परायान्ति**; परायन्ति–औंध. **तैर्द्व्यरातीः**–का; तैर्देवि राज्याः–औंध. **गमयस्वा नि वर्तय**–का; गमयस्वानुकृत्तये–औंध। **१४.** = १३ औंध. **द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति**–का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति–औंध। **१५.** = १४ औंध. **व्यनच्चाव्यनच्च**–का ≡ ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. २; व्यानच्चाव्यानच्च–औंध. **शरदाशनिः**–का; हरसाशनिः–औंध। **१६. यद्यु**–का; यदि–औंध. **निरस्तातोऽव्रतास्माभिः**–का; निरस्तेतो व्रजास्माभिः–औंध. **गृहम्**–का; गृहान्–औंध। **१७**[१]. ≡ तैब्रा ३. ७. ६. २३; तैआ २. ५. ११; आपश्रौ ४. १५. १. **यो नः... शपात्**–का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्–अथर्व ७. ५९.१; ६. ३७. ३. **१७**[२]. ≡ अथर्व ७.५९.१. **वृक्ष इव...शुष्यतु**–का; वृक्षमिव विद्युदाशुतमा मूलादनु शोषय–औंध। **१८**[१]. ≐ अथर्व १६. ६. ४ : यं द्विष्मो यच्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद्गमयामः. **१८**[२]. ≡ अथर्व ६. ३७. ३[२]. **पेष्ट्रामिवावक्षामं**; पिष्टमिव क्षामं–औंध. **तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे**; तं प्रत्यस्य स्वमृत्यवे–औंध. **१९.** ≐ अथर्व २. ७. २. **यश्च जाम्याः शपथः**; यश्च यामी शपाति नः–औंध. ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात्सर्वं तन्नो अधस्पदम्–अथर्व। **२०**[१]. ≡ अथर्व ६. १५. २[१]; ५४. ३[१]. **°सबन्धुश्च**–का; °प्यबन्धुश्च–औंध. **विष्पूर्यते शिरः**–का; विस्फूर्य तच्छिरः–औंध। **२१.** ≐ अथर्व ६. ३७. १. उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्–अथर्व. **युक्त्वाशुं शपथ रथं**; युक्त्वा तु शपथं रथे–औंध. शप्तारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहम्–अथर्व. **शत्रूँरन्विच्छती**–का; शत्रूनन्विच्छती–औंध. **वृकीवाविवृतो**–का; वृकीवाविमतो–औंध। **२२.** ≐ अथर्व ६. ३७. २. परि णो वृङ्धि शपथ ह्रदमग्निरिवा दहन्–अथर्व. **व्रजं**–का; ह्रदं–औंध. शप्तारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः–अथर्व. **शत्रूँरेवा वि नो**–का; शत्रूनेवाभितो–औंध। **२३. प्रोष्ठ**–का; प्रोथ–औंध. **सुहृदो हृद्याः**–का; सुहृदोऽसुहृत्–औंध। **२४.** = खिल २. २. ४. **असपत्नं पुरस्तात्** ≡ अथर्व १९. १६. १; २७. १४. **दक्षिणतस्कृधि**–का; दक्षिणतः कृधि–औंध। २५. ≐ अथर्व १०. १. २६. **तिष्ठ**–का–औंध; तिष्ठो–अथर्व. **वृद्धस्येव**–का; विद्धस्येव–अथर्व–औंध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति–अथर्व. **मृगारिस्त्वं ... °मर्हसि**–का; मृगारिप्रो न त्वा नीकर्तुमर्हति–औंध। **२६.** ≐ अभ्न्यास्येव घोररूपे विषुरूपेऽविनाशिनि। जृम्भिता प्रति गृभ्णीष्व स्वयमादाय चाद्भुतम्–औंध। **२७. °मापो अग्नि°**–का; °मापोऽग्नि°–औंध. **ब्रह्मा**–का; त्वं ब्रह्मा–औंध. **२८. दिशः प्रदिशः** ≡ अथर्व ९. २. २१; १९. ४५. ३। **२९.** ≐ त्वं यमं वरुणं सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम्। अत्राहृत्य पशूँश्चैवमुत्पादयसि चाद्भुतम्–औंध. **३०.** ≐ अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि। जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम्. औंधपुस्तके त्रिंशो मन्त्रो विभिन्नो वर्तते स यथा–'ये मे दमे दारुगर्भे शयानं धिया सहितं पुरुषं निजघ्नुः। कुम्भीपाकं नरकं ग्रीवबद्धं हुता एवं पुरुषासो यमस्य॥' त्रिंशो मन्त्रश्चैकत्रिंशत्वेनागतः। 'अभ्यक्ताक्ता स्वलंकृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्धः। **३१.** ≐ अथर्व १०. १. २७ = ३२ औंध. **पूर्वासिनं ... ... °ज्ञनः**–का; पुरासीनं तथैवेष्वा सुकृन्नरः–औंध. **त्वया युजा वयं** ≡ ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३२. १. **तस्य**; औंधपुस्तके नास्ति. **स्थास्तु**–औंध; स्यास्तु–का। **३२**[१]. ≡ अथर्व १०. १. २०[२]. **°दन्यास्ये**–का; ऽज्ञाते–अथर्व–औंध. **३२**[२]. ≡ अथर्व १०. १. २१[१]. **३२** = ३३ औंध. **पदा**–का; पादौ–अथर्व–औंध. **चापि**–का–अथर्व; चाभि–औंध. **निर्द्रव**–का–अथर्व. विद्रव–औंध। **३३**[१]. ≐ अथर्व १०. १. २०[१] : स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्मा ते कृत्ये यतिधा परूंषि. **३३** = ३४ औंध. **स्वायसा**–का; स्वायसाः–औंध. **विद्मश्चैव**–का; विद्म चैव–औंध. **तैः स्थ ... ... ईम्**–का; तैस्ते निकृण्मस्तान्युग्रे यदि नो जीवयस्वरीन्–औंध. **३४** = ३५ औंध. **मो च**–का; मोत–औंध. **ज्ञातीरनुजास्त्वन्वा**–का; 'ज्ञातीननुजसूत्वा' इति पाठं शेफ्टेलोविट्झमहाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीननुजान् पूर्वान्–औंध. **वेशं प्रति**-

वेशिना–का; वेशि प्रतिवेशिनौ–औंध. ३५ = ३६ औंध. **शत्रूयता ... ... यथायथा**–का; शत्रूयता प्रहितासि दूढ्येनाभि यथायतः–औंध. ३६ = ३७ औंध. **एवं त्वं ..... सर्वशः**–का; यथेतमाश्रिता गत्वा पापधीनिव नो जहि–औंध। ३७. ≡ साम २. ९. ३. ८. ३; ऋसं ६. ७५. १९; अथर्व १. १९. ३[१], ४[२]; आश्वगृ ३. ५. ७ = ४० औंध। **३९. प्रतिहिता**–का; प्रतिशुको–औंध. **तामेव**–का; तमेव–औंध. **तमेव**–का; तमेवं–औंध। ४०. ≐ ४२ औंध: कुबेर ते मुखं रौद्रं नन्दिन्ना-नन्दमावह। ज्वरमृत्युभयं घोरं विश नाशय मे ज्वरम्।

औंधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽधो दीयन्ते—

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः। अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ४१ ॥
यो मे करोति प्रद्वारे यो गृहे यो निवेशने। यो मे केशनखे कुर्यादञ्जने दन्तधावने ॥ ४३ ॥
प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितुर्गृहान्। मूर्धानमेषां स्फोटय पदमेषां कुले कृधि ॥ ४४ ॥
ये नो रयिं दुश्चरितासो अग्ने जहुर्मर्तासो अनृतं वदन्तः।
तेषां वपूंष्यर्चिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ४५ ॥
कृष्णवर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महद्भये। देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ४६ ॥
खट् फट् जहि महाकृत्ये विधूमाग्निसमप्रभे। जहि शत्रूंस्त्रिशूलेन कुध्यस्व पिब शोणितम् ॥४७॥
ये द्रुह्युर्ऋजवे मह्यमग्ने कदाधियो दुर्मदा अश्मनासः।
आबध्यैतान् शोचिषा विध्य तन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम्। इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायां विशतादु माम् ॥ १ ॥
उच्चैर्वाजि पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयम्। सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्त्समाहृताः ॥२॥
शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्नामेव जग्रभ। तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥
सम्राजं च विराजं चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा। लक्ष्मीं राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥४॥
अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु।
य एनद्वेद स इदेनदर्हति जरामृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥
यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती। इन्द्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥
न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्।
यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥
यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः।
तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ॥ ८ ॥
घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु।
ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥ ९ ॥
प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु। प्रियं विश्वेषु गोप्त्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥१०॥
नासदासीन्नो सदासीत्० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्। अस्मिन्नेवार्थे बृहद्देवता[1] (८. ४५):–'हिरण्यस्तुतिरा ष्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः'। ऋग्विधानमपि (४.४३)–'आयुष्यमायुर्वर्चस्यं

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 305

सूक्तं दाक्षायणं महत्' इति। शांगृ ३. १; आश्वगृ ३. ८. २१; शांक एतेष्विदमुद्धृतम्। ऋमं-ऋब्र-मॅ२७-आउ२०-मु-अल-जुना-आश्वमंसं-प्र(समावर्तन)-संकौ(समावर्तन)-पुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते। एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः। ऋब्र-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगा अपि कथिताः-'आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः। हिरण्यं देवता। आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः पञ्चमी त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्करी अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुबेकादशी पङ्क्तिः। कण्ठे मणिधारणे विनियोगः'। संकौ अपि द्रष्टव्यम्।

१-४ ≡ हिगृ १. १०. ६; ११. १ ≐ आपमं २. ८. १-३, ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्त्ये. ५ ≡ अथर्व १९. २६. १. ६ ≡ अथर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अथर्व १. ३५. २; वासं ३४. ५१. ८ ≡ वासं ३४. ५२; अथर्व १. ३५. १. ९ ≡ अथर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २; ४६. ६. १० ≐ अथर्व १९. ६२; तैसं ५. ७. ६. ४; मैसं ३. ४. ८; हिगृ १. १०. ६; आपमं २. ८. ४.

१. वर्चस्यं; वर्चस्यं सुवीर्यं-आपमं. **वर्चस्वज्जैत्राया**-हिगृ-मॅ-आउ-अल; वर्चस्व जैत्राया-मु-ऋब्र-वासं-संकौ-प्र-ऋमं; वर्चस्वज्जैत्र्यायाा-आपमं. **विशतादु मां**-वासं-मॅ-आउ-प्र; विशतादिमां-ऋमं-ऋब्र-जुना-मु-संकौ; विशतादिमं-अल; विशतान्मां-आपमं-हिगृ। **२. वाजि**; वादि-आपमं. **सभासाहं**; सत्रासाहं-आपमं. **समग्रा**; समग्र-अल; समृद्धीः-आपमं. **समाहृताः**-का; समाभृताः-हिगृ; समाहिताः-इतरेषु। **३. हिरण्यस्व॰**-का-ऋमं-मु-जुना-संकौ; हिरण्ये स्व॰-अल; हिरण्यस्य-इतरेषु. **नामेव**-का-ऋमं-आउ-मॅ-प्र; मानेव-ऋब्र-मु-जुना-अल-संकौ; नामाग्रभिषं-हिगृ; नामाग्रभैषं-आपमं. **पुरुषप्रियं**-का; पूरुषु प्रियं-मॅ-मु-अल-आउ-ऋब्र-संकौ-प्र; पुरुषु प्रियं-ऋमं; पूरिषु प्रियं-जुना; हिगृ-आपमं-पुस्तकयोरुत्तरार्धोऽन्यथा वर्तते-'तं मा हिरण्यवर्चसं करोतु पूरुषु (पुरुषु-हिगृ) प्रियम्। **४. सम्राजं च विराजं**; विराजं च सम्राजं-हिगृ. **चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा**-का-ऋमं-ऋब्र-मॅ-मु-आउ-प्र-संकौ; चाभिष्टिर्यातवे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-हिगृ; चाभिश्रीर्या च नो गृहे-आपमं. **या**; मा-अल. **मामिन्द्र सं सृज**; मा सं सृजामसि-हिगृ-आपमं; मामिन्द्र संमृज-प्र। **५. प्रजातं**; प्रयातं-अल-जुना-संकौ. **जज्ञे**-का-ऋब्र-आउ; दध्रे-अथर्व; यज्ञे-इतरेषु. **इदेनदर्हति**-का-ऋब्र-आउ-प्र; इदेनमर्हति-ऋमं-अथर्व-मॅ-मु-जुना-संकौ; त्रिवेदमर्हति-अल. **यो**-का; ये-अल। **६. यद् वृत्रहा**; यजंपुहा-अल. **वर्चस**; वर्चस्य-अल। **७. ॰स्तरन्ति**-का-वासं-अल; सहन्ते-अथर्व; ॰श्चरन्ति-इतरेषु. **प्रथमजं**; प्रथमं-अल. **दाक्षायणा**; दाक्षायणं-अथर्व-वासं-प्र. **देवेषु**; जीवेषु-अथर्व। **८. यदाबध्नन्**-वासं-ऋमं-अथर्व-मॅ-आउ-संकौ; यदाबध्नं-का-ऋब्र-प्र-मु-अल-जुना. **सुमनस्यमानाः**-वासं-अथर्व-मॅ-आउ; सुमनस्यमाना-ऋमं-ऋब्र-मु-अल-जुना-प्र-संकौ. **यथासत्**; यथासन्-अल; यथासं-आउ. **तन्म आ**-का-वासं; तत्ते-अथर्व; तन्न आ-मॅ-मु-अल-जुना-ऋब्र-संकौ-प्र; तदा-आउ. तत्ते बध्नाम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय शतशारदाय-अथर्व. **९. घृतादुल्लुप्तं**-का-अथर्व-मॅ-आउ; घृतादुलुक्तं-प्र; घृतादुर्लुप्तं-अल-जुना-मु-ऋमं-ऋब्र-प्र-संकौ. **सुवर्णं**; सुपर्णं-का-अल. **ऋणक्**; वृणक्-प्र. **सपत्नान्**-का-अथर्व; स्वपत्नाद्-अल; सपत्नाद्-इतरेषु. **कृणवदा**; कृण्वमा-अल; कृण्वन्ना-जुना। **१०. राजसु**; राजस-अल. **गोप्त्रेषु**-का-ऋमं-मु; गोप्तृषु-जुना; गोत्रेषु-इतरेषु।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति।
विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु॥

विराड्येन-मॅ-आउ-अल-जुना-प्र-संकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋब्र-मु. **समिधं**; समिधा-अल-जुना; समदं-प्र।

७

भूमिर्माता नभः पितार्यमा ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा॥१॥
यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शश्वतामसि शश्वतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
यद्दण्डेन यदिषुणा यद्वारुर्हरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सानो निष्कृत्य ओषधीः ॥३॥
वृक्षंवृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥४॥
भद्रात् प्लक्षे निस्तिष्ठाश्वत्थे खदिरे धवे । भद्रात्पर्णे न्यग्रोधे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पर्णमभि तिष्ठसि । सरत्पतत्यर्णसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
हिरण्यपर्णे सुभगे सोक्ष्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लाक्षे वातो ह्यात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
तव त्यं इन्द्र सख्येषु वह्नयः० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता[1] (८. ५१)-' भूमिर्लाक्षं परं सूक्तं तवैन्द्रं सूक्तमुत्तरम् ' । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहद्दे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । क्वचित् मन्त्राणां व्यत्यासः । पैप्प. अथर्व ६.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. ≐ अथर्व १. **भूमिर्माता**-का-बृहद्दे; रात्री माता-अथर्व. → अथर्व १२. १. १२;६३. **घृताची**-का; सिलाची-अथर्व । २ ≐ अथर्व २ । ३. ≐ अथर्व ४. **इषुणा**-का; इष्वा-अथर्व. **सानो निष्कृत्य ओषधीः**-का; सेमं निष्कृधि पूरुषं-अथर्व । ४. ≐ अथर्व ३. **सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना**-का; आ रोहसि वृषण्यन्तीव कन्यला-अथर्व. **संजेया**-का; स्परणी-अथर्व । ५. ≐ अथर्व ५ : भद्रात्प्लक्षान्निस्तिष्ठस्यश्वत्थात्खदिराद्धवात् । भद्रान्न्यग्रोधात्पर्णात्सा न एह्यरुन्धति । ६. ≐ अथर्व ९ : अश्वस्यास्नः संपतिता सा वृक्षाँ अभि सिष्यदे । सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यरुन्धति. **अर्णसि**-का; ' अर्णसी ' इति स्यादिति शेफ्टेलोवित्झमहाशयाः । ७. ≐ अथर्व ७. **हिरण्यपर्णे**-का; हिरण्यवर्णे-अथर्व. **सोक्ष्मे**-का; शुष्मे-अथर्व.

अधो दीयमानं ' हिमस्य त्वा ' इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । मु-मते तु ' आ रात्रि पार्थिवं ' इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मॅ२८-मु-आउ२१-ऋमं-आश्वमंसं[2]-अल-जुना-औंध-पञ्चाम्र-पुस्तकेष्पलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ ≡ अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्ययामसि ।
उत ह्रदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ।
शीतह्रदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमजनयद्दुर्वारः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते ॥ २ ॥
विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभौ तव ॥ ३ ॥
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण नमोऽस्तु ते । अस्मान्नि बर्हरस्योर्नं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ४ ॥
इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि षिञ्चतु । शत्रवो निधनं यान्तु जय त्वं ब्रह्मतेजसा ॥ ५ ॥
कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतम् ।
वरुणं च वशाम्यग्रे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वों नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आयुष्यं वर्चस्वं and not यां कल्पयन्ति as stated by Macdonell.

साग्रं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजांश्चैव प्रजां च पशु पालय ॥ ७ ॥
यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः प्लवायति तावज्जीव तया सह ॥ ८ ॥
येन केन प्रकारेण को वीनामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥
न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।
यस्यापमृत्युर्न च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. **द्विमस्य**; यमस्य–ऋमं. **जरायुणा शाले**–मु-आउ-अल-जुना-अथर्व-ऋमं; जरायुणाग्ने–तैसं. **भुवो**; धियो–औंध. **शीतह्रदो**–मु-अल-जुना; शिशीतह्रदो–ऋमं; शीतह्रदा–अथर्व-आउ. **भुवोऽग्निर्ददातु**–ऋमं-आउ-अल-जुना; भियोऽग्निर्ददातु–मु; भुवोऽग्निष्कृणोतु–अथर्व; धियोऽग्निर्ददातु–औंध । २. **अजनयद्दुर्वारः**–आउ; अजय ुर्वादः–मु; अजनयद्दु दिः–मॅ; अजनदूर्वादः–अल-जुना; अजरदूर्वासः–ऋमं. **शिशुरागमत्**–मॅ-अल-आउ; शिशुलागमत्–ऋमं-मु; शशहागमत्–औंध. **दूयते**–मॅ-मु-आउ; ह्रूयते–जुना-ऋमं; दूयेत–अल । ३. **चर**; चरत–ऋमं; तव–मु. **वनं**; घनं–मु. **मां च**–आउ-मु-ऋमं; मांश्च–अल. °**मुभौ तव**–अल-जुना; °मभूत्तव । ४. **अस्मान्नि बर्ह रस्योनं**–मु; अस्यां निबर्हणः स्योनां–ऋमं; अस्मान्वि वर्जय स्थानं–आउ; अस्माद्वि बर्ह स्योनां–मॅ; अस्मांद्विबर्हज स्योनां–अल-जुना; अस्मान्निबर्हरस्येनां–औंध; अस्माद्वि बर्हरस्येनां । ५. **इन्द्रः**–मॅ-आउ-अल-जुना; इन्द्र–ऋमं-मु. **वरुणमभि**; वरुणस्त्वमभि–अल. **शत्रवो**; शत्रवस्ते–अल-जुना. **यान्तु**; यातु–ऋमं. **जय त्वं**–आउ-जुना; जप त्वं–अल; जयस्त्वं–मॅ-मु-ऋमं । ६. °**जटीं**; °जटिं–अल. **वशाम्यग्रे**; वशाह्यग्नि–अल. वशाह्यग्ने–जुना. **रक्षतु**; रक्षति–अल-जुना. 'मम पुत्रांश्च रक्षत्वों नमः' अल–जुना–पुस्तकयोः नास्ति । ७. **दुःखितांश्च**–मॅ-आउ; दुःखितान्त–ऋमं; दुःखितां न–मु । अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति । ८. **वायुः**; वातः–जुना. **प्लवायति**–जुना; प्रवायति–अल. **तया सह**–जुना; जया जय–इतरेषु. अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमंसं-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकशा...स्तिनोद्देशेन(°नोद्देशेन–आश्वमंसं) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुञ्जस्येकच्छत्रेण दण्डेन ॥

९. **वीनामनु**; नेहनाको न–अल; मेहनाको न–जुना; हि नाम न–मु; हि नाम नु–औंध; हीनमनु–आउ; विनामनु. **परेषामुपकारार्थं**; यदेषामपकाराणां–अल-जुना. **वैश्वानरीं सर्वदेव**–मॅ-मु; वैश्वानरं सर्वदेव–ऋमं; वैश्वानर सर्वदेव–आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्–औंध; वैश्वानरं सर्वदेवं । मु–पुस्तके 'एतां वैश्वानरीं' इत्यादिभागो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. **स सर्वं लभते स सर्वं जयते**–मॅ-मु; सर्वं लभते सर्वं जयते–ऋमं. दशमो मन्त्रः आउ-अल–पुस्तकयोर्नास्ति । दशममन्त्रानन्तरं आश्वमंसं–पुस्तके ऋसं १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

८

मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां सप्तर्षयो ददुः । मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु मे ॥ १ ॥
मेधां मे वरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥२॥
या मेधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मनः । दैवी या मानुषी मेधा सा मामा विशतादिह ॥ ३ ॥
यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शकेयं यदनुब्रुवे ।
निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥
शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमद्दुहे ।
अवृधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणीः स्थ। श्रुतं मे मा प्र हासीः ॥ ५ ॥

मेधां देवीं मनसा रेजमानां गन्धर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।
मह्यं मेधां वद मह्यं श्रियं वद मेधावी भूयासमजिराचरिष्णुः ॥ ६ ॥
सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥ ७ ॥
मेधाव्यहं सुमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशेवः ।
महायशा धारयिष्णुः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥
यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता (८. ५८)–'आग्नेयं श्रद्धया श्राद्धं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूरेतु' इति । ऋग्विधानमपि (४. ७१-७२)–'श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च' इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)–'पुरा स्तनप्रदानात्तं श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवैनं पिष्टं व्रीहिमयं चरुम् । मधुमिश्रं जातरूपं मेधावी तन जायते' इति । ऋमं–मॅ२९–आउ२२–ऋब्र–अल–जुना–मु–आश्वमंसं–प्रर–औंधपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. ≡ आपमं २. ४. ५; अन्त्ये. **१**[२]. ≡ वासं ३२. १५. **मेधां**; मेधा–मु. **सप्तर्षयो**–का–ऋब्र–आपमं; सप्त ऋषयो–इतरेषु. **अग्निश्च**; वायुश्च–वासं–अन्त्ये. **दधातु**–का–अल; ददातु–इतरेषु. **मे**–का–ऋब्र–अल–आउ–अन्त्ये; ते–इतरेषु । **२.** ≡ तैआ १०. ४०; आपमं २. १२. २; आश्वगृ १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंब्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोगृ २. ७. २१; मंदी; मामंपा. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. **मे**–का–ऋब्र–वासं–तैआ–पागृ–हिगृ; ते–इतरेषु. **वरुणो राजा**–का–ऋमं–ऋब्र–अल–आउ–मु–प्रर–मॅ; देवः सविता–वासं–आश्वगृ–पागृ–आपमं; इन्द्रो ददातु–तैआ–हिगृ. **मे**–का–वासं–तैआ–हिगृ–मामंपा–आउ–अल; ते–इतरेषु. **धत्तां**–मॅ–मु–अल–जुना–तैआ–आश्वगृ–पागृ–ऋब्र–प्रर–आउ–आपमं; धत्त–का. **पुष्करस्रजा**–का–प्रर–ऋमं–मॅ–मु–अल; पुष्करस्रजौ–इतरेषु । **३.** ≡ तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. **मेधाप्सरस्सु**–का–ऋमं; मेधा अप्सरस्सु–प्रर; मेधाप्सरासु–इतरेषु. तैआ–आपमं–हिगृमध्ये 'अप्सरासु च या मेधा' इति पाठः. **यन्मनः**–का–तैआ–प्रर–मॅ–मु–आउ–ऋमं–हिगृ; यन्मम–अल; यद्यशः–आपमं. **दैवी या मानुषी मेधा**–का; दैवी मेधा मनुष्यजा–हिगृ. **मामा**–का–आपमं–मु–आउ; माया–ऋमं–मॅ–प्रर–अल–जुना; मेधा–आउ. 'मां मेधा सुरभिर्जुषताम्' इति तैआ–हिगृ–पुस्तकयोरन्तिमः पादः. **इह**–का–आपमं; इमां–मु–अल–जुना–मॅ–ऋब्र–प्रर; उ मां–आउ । **४. मेऽनूक्तं**–का; मेनोक्तं–इतरेषु. **तद्रमतां**–का–प्रर–मॅ–आउ; तद्रवतां–मु–जुना; प्रद्रवतां–अल. **शकेयं यदनुब्रुवे**–का; शके अन्यदनुब्रुवे–अल–जुना. **निशामितं**–का; निशामतं–ऋमं–प्रर–मॅ–मु–ऋब्र–अल–जुना; निशामनं–आउ. **शामये**–का; शामयि–ऋमं–प्रर–मु; शामहै–मॅ–ऋब्र–आउ–अल–जुना. **मयि**–का; महि–अल–जुना. **श्रुतं**–का; व्रतं–इतरेषु. **व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा**–का; व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा–ऋमं–ऋब्र–प्रर; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा–मु–आउ–अल–जुना; ब्रह्मणा–मॅ । **५**[१]. ≡ तैआ ७. ४. १. **विचक्षण**; विचक्षणं–ऋमं–ऋब्र–अल–जुना–आउ–प्रर; विचर्षण–तैआ. **मधुमद्दुहे**–का; मधुमद्दुहां–मॅ–ऋमं–मु–आउ–प्रर; मधुमत्तमा–तैआ–पागृ; मधुमद्दुहा–ऋब्र; मधुमद्दुहा–अल–जुना. **अवृधं**–का; अवृद्धं–मॅ–आउ–ऋब्र–ऋमं–मु–प्रर–अल–जुना. **ब्रह्मण आणीः**–का; ब्रह्मण आणी–प्रर; ब्रह्मणानी–इतरेषु. **स्थ**–का–मॅ–आउ; स्थः–ऋमं–मु–अल–जुना–ऋब्र–प्रर. **हासीः**–का–प्रर–मॅ–मु–आउ; हासीत्–जुना–अल. → वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्य एधि वेदस्य म आणी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीरनेनाधीतेन–ऐआ. । **६. देवीं**; देवी–का. **मनसा**; समनसां–मु.

→ वाग्देवी मनसा-शांगृ १. २४. **अजिराचरिष्णुः**-का; अजिराजरिष्णुः-अल-जुना. अजराजरिष्णुः-प्रर-मॅ-ऋमं-आउ; अजराजरिष्णु-ऋब्र-मु। ७. ≡ तैआ १०. १; वासं ३२. १३; ऋसं १.१८.६. ८.= ९ मॅ-मु-आउ-प्रर-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-औंध. **मेधाव्यहं सुमनाः**-ऋमं-जुना-आउ-मॅ-ऋब्र-प्रर; मेधाव्यं सुमनः-मु; मेधाव्यहं समनाः-अल. **श्रद्धामनाः**-मॅ-मु-आउ-जुना-ऋमं-ऋब्र-प्रर; श्रद्धामयाः-अल. **सत्यमतिः**-का-मॅ-मु-ऋमं-प्रर; सत्यमनाः-आउ; सत्यमुपः-अल-जुना. **धारयिष्णुः**; धारयिष्णु-मु. **प्रवक्ता**; प्रयुक्ता-ऋमं-प्रर; प्रविक्ता-अल-जुना. → तद्वक्तारमवतु-ऐआ. **अस्येश्वरया**-का; अस्ये स्वधया-मु-ऋब्र; अस्यै स्वधया-ऋमं; अर्ये स्वधया-मॅ-अल-जुना; अस्य स्वधया-आउ; अये स्वधया-प्रर; अस्मै शरया-औंध। ९. = इतरपुस्तकेष्वष्टमी. → वासं ३२. १४. ९[२]. ≡ अथर्व ६. १०८. ४. **चोपासते**; चोप आसते-प्रर. **तया मामद्य मेधयाग्ने**; तया मा मेधया मे-ऋमं-ऋब्र-मु. **कुरु**; कृणु-अथर्व.

मु-औंधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

नाशयित्री पलाशस्यारुषसौ पथिकामसु। अथोत तस्य यक्ष्माणां पापरोगनाशिनी॥

औंधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः-अथो ततस्य यक्ष्माणमपापा रोगनाशिनी. औंधपुस्तके पुनरेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

ब्रह्मवृक्ष पलाश त्वं श्रद्धां मेधां च देहि मे। वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अत्र त्वं संनिधौ भव॥

९

आ सूरेतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसुः। अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः पृथिव्यामध्याभर।
यमागत्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूनुते। आक्रम्या वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम्।
सैनां जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम्॥१॥
ध्रुवमग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाड् देवाँ आ वक्षदध्वरे।
विप्रो दूतः परिष्कृतो यज्ञश्च यज्ञियः कविः।
अभवानवदौर्ववद्भृगुवज्जमदग्निवत्

॥२॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाळग्निर्नो दूतो रोदसी
उतोत्तरेण दुहिता जुहोता मधुमत्तममग्नये जातवेदसे।
प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिंसन्तमङ्गिरस्वत्।
उदस्थादूर्ध्वं ईयते द्युमन्तो दीद्यतो बृहच्छुक्राः शोचन्तो अर्चयः॥३॥
महिषी वो अग्निर्धूमकेतुरुषर्बुधो वैश्वानरं उषसामग्रमख्य-
दत्यक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सु लोकं सुकृतः पृथिव्याम्
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि
नाके अस्मिन्नधा पोषस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि॥४॥
न वै देवान् पीवरो संयतात्मा रोरूयमाणः ककुभामचोदतेऽग्ने उ मन्य
त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा वहोप यज्ञं हविश्च नः।

व्रतानि बिभ्रद्व्रतपा अदब्धो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः ।
दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥
देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी
होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड् याँ अपिप्रेयै
ते होत्रे अमत्सत तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि
देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्निर्होताभूद्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ६ ॥
सर्वं वहन्तु दुष्कृतमग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ।
घृतैर्हव्येभिराहुतं द्युमत्सूर्यो न रोचन् तेऽग्नौ हव्यानि धत्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरे ।
सश्वतो दाशुषो गृहमेवा त्वामग्ने सहोभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ७ ॥

शास इत्था महाँ असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे बृहद्देवता[1] (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुभेषज-स्यार्षम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्यं[2] (१६. ८८–९०)–' उत्तरास्तु सुभेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-कृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विन-वतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ' ॥ गोपथब्राह्मणे (५.२३) सौभेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. = मैसं २. ७. १; वासं ११. ११: अग्निं(अग्नेः-वासं) ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्; तैसं ४. १. १. ४: तया ज्योतिरजस्रमिदग्निं खात्वी न आ भरा. **आगत्य वाज्य°... रुचा त्वं** = वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २; १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२. ६. **२.** कियांश्चिद्भागः का-पुस्तके त्रुटितः । ' जमदग्निवत् ' इत्यस्यानन्तरं ' च्यवनवत् ' इति स्यात् यत एते पञ्चर्षयः प्रायेण समसुल्लिख्यन्ते; → आपश्रौ २४. ५. १२; आश्वश्रौ १२. १०. ४. **उषसामग्र-मख्यत्** = ऋसं ४. १३. १. शिष्टं वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७. २; कासं. १६. २ एतैः समानम्. **अत्यक्रमीत्**–का; उदक्रमीत्–इतरेषु. **अर्वाकः सु°**–वासं-मैसं; अर्वाकः स°–तैसं. **सुकृतः पृथिव्या**–का; सुकृतं पृथिव्याः–इतरेषु. **अस्मिन्**–का; उत्तमं–वासं; उत्तमे–तैसं । ५. **ककुभामचोदते** = ऋसं ५. ४४. २. **उ मन्य**; तमन्य इति शेफ्टेलोवित्झमहा-शया अभ्यूहन्ति. **त्वमग्ने व्रत°...जीवसे जातवेदः** = मैसं ४. ११. ४; तैब्रा २. ४.१.११; ऐब्रा ७. ८; शांश्रौ ३. ५. ९; आपश्रौ ९. ४. १४; आश्वश्रौ ३. १२; शांगृ २. १३. **व्रतानि**–का-आश्वश्रौ-शांश्रौ-ऐब्रा; व्रता नु-तैब्रा-मैसं-आपश्रौ. **अदब्धो**–का-मैसं-आश्वश्रौ; अदाभ्यो-इतरेषु. **यजा नो**; भवा नो-शांश्रौ. **देवाँ**–का-तैब्रा-ऐब्रा-शांश्रौ-आपश्रौ-आश्वश्रौ; देवो-मैसं; दूतो-शांगृ. **सुमृळीको**–का-मैसं-आश्वश्रौ-शांश्रौ; सुविदानो-इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१ अत्रायं मन्त्रः पुनरागतः । ७. **अग्निः शुक्रेण ... ... अरोचत** = खिल ८. ५[२]. **गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत्** = ऋसं ८. ८. १५.

औंधपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १६१ अनन्तरमधो दीयमानमेकर्चं सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-संपादकैरिदं केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvaṭa, the commentator of Ṛk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

ऊर्ध्वरेखा प्र दहन्ते विष्णुरिममिन्द्राग्नी अमृतं जुषेथाम् ।
मह्यं दधाना उप दीर्घमायुरस्मे धत्तं पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीळम् ।
इदं धेनुरदुहज्जायमाना स्वर्विदमभ्यनूषत व्राः ॥ १ ॥
प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा यत् ।
त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुष्पितासत् ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां° ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहद्देवता (८ ६६)-'वैन्यं तु वेनस्तत्पश्यदक्षीभ्याम्' इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे इदं विनियुक्तं (→ शांश्रौ १५. ३) । विज्ञानकर्मणीदं विनियोज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३[1] + ५[2] अत्रोपलभ्यते । पैप्प. अथर्व २. ६ अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२.८-१०; तैआ १०.१.३; मनाउ २.३; अन्त्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि विद्वान्-तैआ; परमं गुहा यत्-अथर्व; निहितं गुहा सद्-वासं. **भुवत्येक°**-का-अन्त्ये; भवत्येक°-इतरेषु. **°नीळं**-का-वासं-अन्त्ये-तैआ; °रूपं-अथर्व. वासं-तैआ-अन्त्ये-पुस्तकेषूत्तरार्धः सर्वथा भिन्नः. **°धेनुः**-का; पृश्निः-अथर्व. **जायमाना**-का; जायमानाः-अथर्व. **स्वर्विदं**-का; स्वर्विदो-अथर्व । **२. अमृतं नु**; अमृतस्य-अथर्व. **नाम**-का-तैआ (→ ऋसं १०.४५.२ : विद्मा ते नाम परमं गुहा यत्); धाम-इतरेषु. **निहितं**-का-तैआ; विभृतं-वासं. **गुहा यत्**-का-अथर्व; गुहा सत्-वासं-अन्त्ये; गुहासु-तैआ । **३. सतो**-का; स नो-वासं-अथर्व-अन्त्ये-तैआ. **बन्धुर्जनिता स विधाता**-का-वासं-तैआ-अन्त्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः-अथर्व. **तृतीये धामन्**-का-वासं-अन्त्ये; तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनौ-अथर्व. **अभ्यै°**-का-तैआ; अध्यै°-इतरेषु ।

११

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
यदत्र षष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
दश पञ्च त्रिंशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
ते यज्ञचित्तेष्टकात्तं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
[तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
यस्यान्वितमनु सं यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
येन द्यौरुग्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
येनेदं जगद्व्याप्तं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
तदिवाग्निस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहद्देवतापि[1] (८. ६९)–' ऋषभं मा (= १०. १६६) सपत्नघ्नं येनेदमिति मानसम् ' इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च–' येनेदमिति[2] वै नित्यं जपेत नियतव्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ' इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणी । ' खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ' इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२)। शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१)। तथा चाग्निपुराणे–' शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ' (२६०. ७४) ' येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ' (२५९. ९३)।

१-६ ≡ वासं ३४. १-६; ऋमं; आसू; ऋब्र; अन्ये; प्र (गर्भाधान); आश्वमंसं. का-वासं-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का–औंधपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औंधपुस्तके नास्ति । **२. यक्ष**; यक्ष्म°. **४. तथैवेति**–का; तथैवेति-औंध. **ज्योतिरेकं** ≡ ऋसं १. ९३. ४ । **६. जविष्ठं**–का; यविष्ठं–ऋब्र-जुना-प्र-औंध । आश्वमंसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । **७. नवनाभमाद्यं**–का; नवनावमाद्यं-म्यु । **गुह्यं**–म्यु; ' गु ' इत्यक्षरं का–पुस्तके नष्टम् । **८. पञ्चपञ्चा दशतं**–का; पञ्च पञ्चाशतः-औंध. **न्यर्बुदं**–का; चार्बुदं–औंध. **°ष्टकात्तं**–का; °ष्टकाटं-औंध. ' °ष्टकास्तच्छरीरं ' इति शुद्धमिति शेफ्टेलोविट्झमहाशयाः । ९[1]. ≡ वासं ३१. १८;

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 312.

2. The editior of Lahore edition of Ṛgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने(? तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति. The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I. 2.

तैआ ३. १२. ७; ३. १९. १; श्वेउ ३. ८. ९² ≡ वासं ३१. १९. **तमसः परस्तात्**–का; तमसस्तु पारे-तैआ. **तस्य योनिं परिपश्यन्ति**–म्यु-औंध; का-पुस्तके एतत्सुभ्रिम्। **१०. प्रचरन्ति**–का; प्रतिरन्ति-प्रर-म्यु. **विप्रा**–का-औंध; यतो–प्रर-म्यु. **कर्मणा च**–का; कर्मणा वा-औंध; तानि हन्ति–प्रर-म्यु. **यस्यान्वितमनु**–म्यु; यस्यां त्वितमनु-प्रर; संविदमनु का; यस्त्वा दिशमनु-औंध. **११. ये**–का; ये गे–औंध. **अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति**–का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औंध; दिव्या आपो यः सूर्यरश्मिः–म्यु. **श्रोत्रं**–का; श्रोत्रं च-औंध. **संचरन्ति**–का-औंध; संचरन्ते-म्यु। **१२.** → ऋसं १०. १२१. ५; वासं ३२. ६. **ये**–का; यः-जुना; येन-औंध. यत्पर्वताः पृथिवी चान्तरिक्षे यत्पर्वताः प्रदिशो दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्वार्धः। **येनेदं**–का; येनेदं सर्वं-औंध. **जगद्व्यात्तं**–औंध; जगत्यात्तं-का. **प्रजानां**–का; प्रजानत्-औंध. **१३. बभूवुर्ये देवा अपि**–का; बभूव तदेवापि–म्यु; बभूव यदेवा अपि-औंध. **तद्विवाग्निस्**–का; तदेवाग्निं-जुना; यदेवाग्र्यं-औंध. **ज्योतिरेकं** ≡ ऋसं १. ९३. ४. **जातवेदाः**; जातवेदः इति स्यादिति शेफ्टेलोविट्झमहाशयाः।

लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूझिअममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351) अस्ति। तत्र १०. १६६ सूक्तानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति। शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः सा टिप्पण्या जर्मनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति[1]। तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमाना मन्त्रा अत्र दीयन्ते। अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता। उपरि दत्ताश्चत्वारिंश मन्त्रा अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते। तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः। तथापि का-पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्थः क्रमो भिन्नः स यथा–का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ = म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३; का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पसूक्तमुपलभ्यते तत्त म्यु-पाठेन समानमेव। जुनागड-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव। यत्र जुनागड–पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तत्स्थः पाठो म्यु-समान एवेति मन्तव्यम्। औंधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति। तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव। औंध-पुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमोऽपि का-पुस्तकाद्भिन्नः। अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते–का १, २ = औंध १, २; का ३ = औंध ४; का ४ = औंध ३; का ५, ६ = औंध ५, ६; का ७ औंधमध्ये नास्ति; का ८ = औंध ७; का ९ = औंध ८; का १० = औंध ९; का ११ = औंध १०. औंधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा–

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवयो ब्रह्माणमेतं त्वावृणत इन्दुम्।
स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औंध १२; का १३ = औंध १६। म्यु-पुस्तकस्था अधिका मन्त्रा अधुनोद्ध्रियन्ते–

अचिन्त्यं चाप्रमेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत्।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥
अस्ति विनाशयित्वा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव दृष्टं ध्रुवम्।
अस्ति नास्ति हितं मध्यमं पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥
अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम्।
अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥
परात्परतरं यच्च तत्पराच्चैव यत्परम्।
तत्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

1. ZDMG 1921, Band. 75. pp. 201-12.

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।
तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥
गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।
प्रजया पशुभिः पुष्कलाद्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥
प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।
ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥
यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।
तद्विरुक्तं तथाद्वैश्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥
यो वै वेद महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।
यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥
योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।
अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥
कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।
देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥
कैलासशिखराभासा हिमवद्गिरिसंस्थिताः ।
नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
उत्पातितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥
य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।
ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औंध-पुस्तकस्थः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्भिन्नः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते–म्यु १४ = औंध १३; म्यु १५ = औंध २५; म्यु १६ = औंध २६; म्यु १७ औंधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औंध २३; म्यु १९ = औंध १७; म्यु २० ≐ औंध २१, २०; म्यु २१ = औंध १९; म्यु २२ ≐ औंध २०, २१; म्यु २३ = औंध १८; म्यु २४ = औंध १४; म्यु २५, २६ औंधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औंध २४; म्यु २८ औंध मध्ये नास्ति । तथा च औंधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा–

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।
शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥
ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।
सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

औंधपुस्तकस्थाः पाठभेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते–

१४. अचिन्त्यं–म्यु; अव्यक्तं–औंध. **च यत्**–म्यु; शिवं–औंध. **१५. विनाशयित्वा**–म्यु; नास्ति शयित्वा–औंध. **तथैव**–जुना–औंध; तथैवा–म्यु. **१६. प्रवादो**–औंध; प्रवाहो–म्यु. **सर्वं वा इदं गुह्यं**–म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं–औंध. **१७. यश्च**–जुना; यस्य–म्यु. **यत्परं**–जुना; तत्परं–म्यु. **परतो**–म्यु; परतरो–जुना. **१८. परात्परतरो**–म्यु; तत्परात्परतो–औंध. **ब्रह्मा**–औंध; ब्रह्म–म्यु. **तत्परात्परतो ह्येष**–म्यु; परात्परतरं ज्ञानं–औंध. **१९. पुष्कलाद्यं**–म्यु; पुष्करार्धं–औंध. **२१. वै**–म्यु; औंधपुस्तके नास्ति. **सर्वव्यापिमहेश्वरात्**–म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः–औंध. **तद्विरुक्तं**

तथाद्वैश्यं–जुना; यद्भिरुक्तं तथाद्वयैश्यं–म्यु; तदुक्तं च सदा श्रेयं–औध. २३. **पठते ह्यज**–म्यु; पठ्यतेऽनद–औंध. **अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा**–जुना; अकायो निगुर्णो ध्यात्मा–म्यु; अकायो निर्गुणो ह्यात्मा–औंध. २४. **शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति**–जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति–म्यु; गृहालयं देवतास्तत्प्रमोदन्ते–औंध. २५. **हिमवद्गिरि**°; हि मवद्गिरि°–म्यु. २७. **इमं**–म्यु; इदं–औंध. **सदा ध्यायन्ति**–म्यु; सदाधीयन्ति–औंध. **परं मोक्षं गमिष्यन्ति**–जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति–म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति–औंध. २८ ≡ ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ १ ॥

उपमैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः ।

दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्रावुपदृष्टौ ।

१ ≡ आपश्रौ ७. १७. १; शांगृ ३. ९. ३. **बह्वीः**–का–आश्वगृ–शांगृ; **अस्मिन्**–आपश्रौ. **घृताच्यः**–का–आश्वगृ–शांगृ; वयोवृधः–आपश्रौ । २. **मयोभुव**–जुना–आश्वगृ; मयोभुवे–का. **बिभ्रतीः**–जुना–आश्वगृ; → शांगृ ३. ७ : ऊर्जं बिभ्रतः; पिप्रतः–का. **अक्षितं**–जुना–आश्वगृ; अक्षितिं–का. **मयि**–जुना–आश्वगृ; मम–का. **गोष्ठे**–जुना–आश्वगृ; गोष्ठे–का. **निवर्तध्वं**–जुना; निविशध्वं–का–आश्वगृ. **भवान्युत्तमः**–जुना; भवाम्युत्तमः–का–आश्वगृ ।

१३

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥

यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥

विष्णोः श्रैष्ठ्येन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहद्देवतापि[1] (८. ८२–८३)–' यद्विष्णुरिति (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगर्भार्थमृषिराशास्त आशिषः । परं तु नेजमेषेति गर्भार्थं वा तदुच्यते ' इति । ऋग्वि ४. ११९; आर्षानु १०. ९६ अपि द्रष्टव्यम् । मागृ २. १८. ४; आश्वगृ १. १४. ३; शांगृ १. २२; आपमं १. १२. ७, ४, ६; संकौ; प्रर; ऋब्र; आश्वमंसं; घसिं; मॅ ३०; आउ २३; अल; जुना; मु; औंध एतेष्विदमुपलभ्यते ।

१[२] ≡ बृहद्दे ८. ८४. **गर्भमा**–का–आपमं–बृहद्दे–ऋमं–मॅ–मु–आउ; पुनरा–मागृ । २[१] ≡ अथर्व ५. २५. २[१]. **उत्ताना**–ऋमं–मॅ–मु–आउ; मह्यमुत्ताना–मागृ; भूतानां–अथर्व; तिष्ठन्ती–आपमं. २[२]. **तं**–का; त्वं–आपमं. **धेहि**; धत्स्व–आपमं । ३ ≡ अथर्व ५. २५. १०, १३. **श्रैष्ठ्येन**–का; श्रेष्ठेन–इतरेषु. **नार्यां**–का–आपमं–ऋमं–मॅ–मु–आउ; नार्या–अथर्व–मागृ. **पुत्रं**–का–अथर्व–मागृ; पुत्रान्–ऋमं–ऋब्र–प्रर–मॅ–मु–आउ; गर्भं–आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वगृ १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, pp 316-17.

१४

अ॒नी॒कव॑न्तमू॒तये॒ऽग्निं गी॒र्भिर्ह॑वामहे । स न॑ः पर्ष॒दति॒ द्विष॑ः ॥ १ ॥

प्र नू॒नं जा॒तवे॑दसं० ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्यृग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति मु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वश्रौ २. १८; आश्वमंसं[२]; मै३१; आउ २४; अल; जुना; मु एतेष्विदमुपलभ्यते ।

'स नः पर्षदति द्विषः' इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्तिमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः शंयुरुत्तमा साशीः शक्वरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं[1] सेनादरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा शंयुराद्याग्नेयी गायत्री द्वितीयोपोत्तमाशीः पाङ्क्तं[2] तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चमी सौरी विदा दश पादाश्च पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरैन्द्रं पावमानमानुष्टुभं[3] पुरीषपदान्याग्नेयवैष्णवैन्द्रपौष्णदैवानि वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यावुष्णिहौ[4] चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्त्ये पङ्क्ती अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजूंषि वायुः सप्त प्रउगेणोक्तदैवतं गायत्रं षष्ठी शक्वरी याजुषाणि पञ्च होता द्वादश वसिष्ठो वा[5] प्रैषसूक्तान्याद्यमाप्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयज्ञोक्तदेवतमन्यत्प्रोक्तमजैदेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं तृचं वसिष्ठवामदेवौ कुन्तापौ द्विबृहत्यावनुष्टुब्वच्यस्वरानुष्टुबन्तं[7] राजश्चतुष्कामिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं[8] यः पञ्च यः षड् यत्पञ्च एता द्व्यूनतशो मुनिः षष्ठ्यष्टम्यावुष्णिहावन्त्या द्विपदा यजूंषि वा चत्वारि विततौ षडानुष्टुभमिहेत्था चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निचृद्गामेऽनुष्टुबादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुबुपरिष्टाद्बृहती पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुर्वा त्वं तृचमानुष्टुभं तु यद्दश होतृप्रतिगरित्रोः संवादो नाकपृष्ठ्यु जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं Macdonell, Bṛhaddevatā part II. p. 320; निर्हस्त्यसपत्नघ्नं का; → ऋखि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid; पाङ्क्त्यं–का

३. पावमानं ibid; पावनं–का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रौ वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोरुचां निविदां प्रैषाणां च विश्वामित्र ऋषिरिति शांश्रौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आद्ये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (?).

७. 'वच्यस्व त्रिरानुष्टुबन्तम्' इति शुद्धम् । Scheftelowitz suggests वच्यस्वानु°.

८. 'उप वो नर एमसि इति चतुर्दशी सेयं पङ्क्तिः' इति आश्वश्रौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमुशना [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ऋ. १०. ७९.

[illegible]

1. According to the commentary on the [illegible] of the Bāṣkalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only [illegible] verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the [illegible] India Office MS. No. 2131, the Bombay edition of Ṛgveda [illegible] and also in the [illegible] edition these three hymns are given together. That these were [illegible] is clear from their different contents. The fact that these three hymns were [illegible] together at the end of the Ṛgveda Saṃhitā and that the verse *Tacchaṃyor* [illegible] with which the Bāṣkala śākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn [illegible] to look upon the *Tacchaṃyor* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the Khilānukramaṇī but the Bṛhaddevatā (VIII, [illegible]) also says that these three are independent hymns. Ṛgvidhāna IV, [illegible] also points to the same. [illegible] the conception that the *Saṃjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the [illegible] edition of Ṛgveda the first *Tacchaṃyor* which originally formed the end of the [illegible] hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Śāṅkh. Śr. III. 6. 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, *Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, Vol. I, pp. 50-7, 1922].

२

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible]

३

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] नः [illegible]ऽभ्यः ।

[illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ([illegible] १०. १९१. १) [illegible]

[illegible]

१. [illegible] ८. १८. १०. [illegible] । २. प्रजाकामेन ([illegible]) [illegible] भूतं भविष्यत्

1. Cf Bṛhaddevatā, Part II, p. 320.

≡ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. **महद्**-का-ऋमं; मह्॰-अल-जुना; सह्-मु-औंध। ३. ≡ तैआ १. ९. ६. **भूतकृतो**-का-ऋमं-अल-जुना; भूतकृतं-तैआ-मु-औंध. **जमदग्निमकुर्वत**-का-तैआ-ऋमं-अल; जमदग्निरकुर्वतं-मु-औंध। ४. ≡ तैआ १. ९. ६; ∸ अथर्व ८. ९. १९: सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराणि. **प्यायते**-का; प्यायसे. **चतुरुत्तरैः**; चतुरक्षरैः-ऋमं. **राज्ञः**-तैआ-अल-जुना; राज्ञा-का-ऋमं; राजा-मु-औंध. **भक्षेण**-का-अल-जुना-मु-औंध; दक्षेण-ऋमं; तृप्तासः-तैआ. **वीर्यावता**-तैआ-ऋमं-औंध-जुना; वीर्याता-अल. वीर्यावतां-मु; वीर्यवतां-का. ऋमं-मु-अल-जुना-औंधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. **ददृशे**-का-ऋमं-अल-जुना; ददृश्रे-मु-औंध. **परोगुहा**-मु-अल-जुना-औंध; पुरोगुहा-ऋमं. **तदृषिः**-का-ऋमं-अल-जुना; यदृषिः-मु-औंध. **कश्यपः**-मु-औंध; कश्यप-का-अल-जुना-ऋमं. ६. ≡ वासं ३. ६२; शांगृ १. २८; हिगृ १. ९. ६; खागृ २. ३. २१; मागृ १. १. २४; पागृ १. १६. ७; २. १. १५; मंब्रा १. ६. ८; ऋब्र; आपमं; मंदी; आसू. ६[1] ≡ अथर्व ५. २८. ७. **देवानां**; देवेषु-वासं. **तन्नो**-का-वासं; तन्मे-ऋमं-मु-आपमं-अल-औंध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु-औंधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकं ऋमं-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। ऋमं-पुस्तके षष्ठमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एवं-

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च।
यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः॥

७. **दैवी**; दैवीः-मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति लिखितं निविदध्यायश्चानन्तरं मुद्रितः।

४

विदा मघवन् विदा गातुमनु शंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो॥ १॥
आभिष्टमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय। इन्द्र द्युम्नाय न इषं एवा हि शक्रः॥ २॥
राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे। मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आ याहि पिब मत्स्व॥ ३॥
विदा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु। मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम्॥४॥
यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वाँ अभि नो नय। इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः॥ ५॥
तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम्। स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत्॥ ६॥
इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम्। स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्रिधः॥७॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्नं आ धेहि नो वसो। पूर्तिः शविष्ठ शश्वत ईशे हि शक्रः॥ ८॥
नूनं तं नव्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन्।
समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः॥ ९॥
एवा ह्येवैवा ह्यग्ना३इ एवा ह्येवैवा हि विष्णा३उ।
एवा ह्येवैवा हीन्द्र। एवा ह्येवैवा हि पूषन्। एवा ह्येवैवा हि देवाः॥ १०॥
एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु।
आयो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वथ॥ ११॥

1. For the composition of Khila V. 1-2 in later Vedic period and for the German translation of Khila V. 1-3, see Scheftelowitz, Zeitschr. Ind. Irani. I.pp. 50-7.

अस्य सूक्तस्यादितो नव मन्त्राः 'महानाम्न्यः[1]' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. १०; ऐआ ४. १. १ भाष्यं; शांश्रौ १०. ६. १८ भाष्यं; षब्रा ३. ११; शांब्रा २३. २ द्रष्टव्यम्)। अन्त्यौ द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्येते (आश्वश्रौ ७. १२. ११; ८. १४. १६; तांब्रा १३. ४.१२, १३; लाट्याश्रौ ४. १०. १८ भाष्यं इत्यादि द्रष्टव्यम्)। ऐआ ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वार्चिकान्ते चैतदुपलभ्यते। एतत्सूक्तं 'तच्छंयोरा' इति पूर्वसूक्तस्यान्त्यं मन्त्रमनुवर्तत इति बृहद्दे ८. ९८-१०२; ऋग्वि ४. १२७-१२८ एताभ्यां स्पष्टम्। अल-जुना-पुस्तकयोरेतदुपलभ्यते।

१. **शंसिषो**-का; शासिषो; शसिषो। २. °**भिष्टिभिः**; °भिष्टिभिः स्वार्शांशुः-साम. **प्रचेतन**-का; प्रचेतनः-जुना। ४. **राये**-का-साम-अल-जुना; रायः-ऐआ. **भुवो**; भवो-साम। ५. **मघोनां**; मघोनां अंशुर्न शोचिः-साम. **चिकित्वाँ**-अल-जुना; चिकित्वो. **तमु**-का; तमुप. **स्तुषे वशी**-का-ऐआ-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम। ६. **जेतारमपराजितं** = ऋसं १.११.२. **स नः पर्षदति** = ऋसं १०.१८७.१. **पर्षद्**; स्वर्षद्-साम. **ऋतुश्छन्द्**; ऋतुच्छन्द-अल। ७. **इन्द्रं धनस्य सातये** = ऋसं ८. ३. ५. **पर्षदति**; स्वर्षदति-साम. **स्त्रिधः**; द्विषः-साम। ८. **अद्रिवः**; अद्रिवोंऽशुर्मदाय-साम. **शश्वत**-का-अल; शस्यते-साम-ऐआ. **ईशे**-का-ऐआ-अल; वशी-साम. **पूर्तिः**; पूर्द्धि-अल। ९. **मन्यसे**-का; संन्यसे-साम-ऐआ; सन्यसे-अल-जुना; सन्यस्ये. **समन्येषु ब्रवावहै** = ऋसं १. ३०. ६; समर्येषु ब्रवावहै-साम; समन्येषु ब्रवावहे-अल; समन्येषु ब्रवामहै. **सखा सुशेवो अद्वयाः** = ऋसं १. १८७. ३. **अद्वयाः**-ऐआ-अल-जुना; अद्वयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुस्तकयोर्नास्ति किंतु बृहद्दे ८. १०२ तत्र प्रमाणम्। जुनागडपुस्तके दशमो मन्त्र एवं वर्तते-'एवा ह्येव। एवा ह्यग्ने। एवा हीन्द्र। एवा हि पूषन्। एवा हि देवाः।' ११. सामवेदे नास्ति. अस्य केचनांशाः पूर्वमन्त्रेभ्य उद्धृताः. **एवा हि शक्रो** ≐ २[२]; **वशी हि शक्रो** ≐ ५[२]; **वशाँ अनु** ≐ ४[१]. १०[२], ११[१]→ आश्वश्रौ ६. २. १२ : एवा ह्येवैवा हीन्द्रं; एवा हि शक्रो वशी हि शक्र. **विश्वथ**-का-अल; विश्वध-ऐआ।

५

निविदध्यायः

अग्निर्देवेद्धः। अग्निर्मन्विद्धः। अग्निः सुषमित्। होता देववृतः। होता मनुवृतः। प्रणीर्यज्ञानाम्। रथीरध्वराणाम्। अतूर्तो होता। तूर्णिर्हव्यवाट्। आ देवो देवान् वक्षत्। यक्षदग्निर्देवो देवान्। सो अध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु। मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः। मरुत्सखा मरुद्वृधः। घ्नन् वृत्रा सृजदपः। मरुतामोजसा सह। य ईमेनं देवा अन्वमदन्। अतूर्ये वृत्रतूर्ये। शम्बर-

1. The *Mahānāmnyaḥ* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old Ṛgveda hymns; Cf. VS. XXIII. 35; TS. V. 2. 11. 1; MS. III. 12. 21; KS. V. 10. 5; AV. XI. 7. 6. From AV. XI. 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mahānāmnyaḥ* were as popular as the *Pāvamānī* and *Revatī* verses of Ṛgveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Upākaraṇa ceremonial in Baudhayana we find *Mahānāmnyaḥ* after the 10th Maṇḍala of Ṛgveda so mentioned as if they formed a regular part of the Saṁhitā coordinated with the Maṇḍalas. (Cf. Oldenberg, Hymnen des Ṛgveda, Band I. pp. 509-10). The statement in the Khilānukramaṇī that Indra or Prajāpati composed this hymn is also referred to in AB. V. 7. 2-4. [See, Scheftelowitz, Zeit. Indo. Iran. I. 58-68].

हत्ये गविष्ठौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अनाधृष्टान्योजसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वाँ इह श्रवदिह सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। २ ।।

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हर्योः स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता । पुरां दर्मा । अपां स्रष्टा । अपां नेता । सत्वनां नेता । निजघ्निर्दूरेश्रवाः । उपमाजिकृद्दंसनावान् । इहोशन् देवो बभूवान् । इन्द्रो देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। ३ ।।

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन् सत्यसवनः । यत्प्रासुवद्वसुधिती उभे जोष्ट्री सधीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं धेनुम् । वोळ्हारमनड्वाहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्ठाम् । पुरंधिं योषाम् । सभेयं युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ।। ४ ।।

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च ऋषभश्च । धन्या च धिषणा च । सुरेताश्च सुदुघा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् । चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ।। ५ ।।

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्ट्वी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः । शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामरक्षन् । अरक्षन् धेनुरभवद्विश्वरूपी । अयुञ्जत हरी । अयुर्देवाँ उप । अबुध्रन् सं कनीनामदन्तः । संवत्सरे स्वपसो यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ।। ६ ।।

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः । तकान्मा नेमधितीवानः । आस्काः पचतवाहसः । वात आत्मानो अग्निजूताः । ये द्यां च पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्तरिक्षम् । ये स्थ त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिंशाच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । तावतीः पत्नीः । तावतीर्ग्राः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उषसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाधृष्टरथाः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रभानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिरस्तमांसि दर्शतः । घृताहवन ईड्यः । बहुलवर्त्मास्तृतयज्वा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः । अग्ने जातवेदोऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व । तुशो अतुशः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीर्द्विशो अस्तभ्नात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्द्यामस्तभ्नादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपिताँ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्याँ इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ निविदः मु; शांश्रौ ७. ९. ३; ८. १६-२५ अत्रोपलभ्यन्ते। तथा च १ = ऐब्रा २. ३४; शब्रा १. ४. २. ५; तैसं २. ५. ९; आश्वश्रौ १. ३; ५. ९. अलपुस्तके 'अग्निर्देवेद्धः'

एतावदेव। 'द्वादशपदा वा एषा निविद्' इति ऐब्रा २. ३३. ६. ४. → ऐब्रा ३. २९ सायणभाष्यम्. ७. → शब्रा १४. ६. ९. २; बृउ ३. ९. १ (वैश्वदेवस्य निविद्); निरु ७. २४ दुर्गभाष्यम्। ९. → ऋसं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → शब्रा १३. ५. १. १२. ११. ≡ ऐब्रा ४. १; शांब्रा १७. ३; षोडशीशस्त्र इयमुत्तमा निविद् (आश्वश्रौ. ६. २; शांश्रौ ८. ७. ४)।

१. प्रणीर्यज्ञानां → ऋसं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. **रथीरध्वराणां** ≡ ऋसं १. ४४. २; ८. ११. २. **२.** शांश्रौमध्ये केषांचन पादानां व्यत्यासः। **मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः** ≡ ऋसं ४. १८. ७ सायणभाष्यं. **य ईमेनं देवा ... गविष्टौ** → ऋसं ३. ४७. ४. **गविष्टौ**; गविष्टौमु–शांश्रौ. 'परमस्यां परावति' इत्यस्यानन्तरं शांश्रौमध्ये 'वधीद्वृत्रं सृजदपः। मरुतामोजसा सह' इत्यधिकम्. 'घ्नन्वृत्रा सृजदपः। मरुतामोजसा सह' इति शांश्रौमध्ये नास्ति. 'प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्' इति ऐब्रा ३. ११. ९ मध्ये निवित्पादत्वेनोद्धृतम्। अस्या निविदो विषये ऋसं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम्। **३. सृष्टा**; स्रष्टा–मु. **भूरिजानां**; भूरिदानं–मु. **हर्योः स्थाता ... ... पुरां दर्मा अपां सृष्टा** → ऋसं ३. ४५. २. **पुरां भेत्ता** ≡ साम. १. २७५. **अपां नेता** ≡ ऋसं २. १२. ७. **उपमाजिकृत्**–का; उपमातिकृत्–इतरेषु. **सोमं पिबतु**; सोमस्य पिबतु–मु। **४. पिबतु**; मत्सत्–शांश्रौ. **सविता ... सुजिह्वः** → ऋसं ३. ५४. ११. **यत्प्रासु°**; यः प्रासु°–शांश्रौ–मु. **वसुधितीशांश्रौ** → खिल ५. ७. ३[४]; वसुधीती–का–मु. **आसुवन्**; आसुवं–शांश्रौ–मु. **जिष्णुं रथेष्ठां पुरंधिं योषां**–का–शांश्रौ; पुरंधिं योषां जिष्णुं रथेष्ठां–मु. **गमतां**; गमन्तां–मु। ६. **शच्या शचिष्ठाः** ≡ ऋसं ४. २०. ९. **अरक्षन्। अरक्षन् धनुः**–का–मु → ऋसं ४. ३३. ४; अतक्षन्। अतक्षन् धेनुः–शांश्रौ. **धनुरभव°**; धेनुमभव°–शांश्रौ–मु. **अबुध्नन्**; अबुध्नन्–मु. **श्रवन्**; श्रवत्–मु। ७. **विश्वे विश्वमहसः**–का; विश्वे हि विश्वमहसः–मु. **तक्वाना**–का–मु; पक्वाना–शांश्रौ. **नेमधितीवानः**–का; नेमतिथीवानः–इतरेषु. **आस्क्राः**–का; अस्काः–मु. **वात आत्मानो**–का; वातात्मानो–इतरेषु. **अग्निजूताः**–का; अग्निदूताः–शांश्रौ–मु; अग्निहुताः. **अतिशसा मा परिशसा विक्षि**–का; अपिशसा मा परिशसा वृक्षि–मु; अविशसा मा विशसायुरा वृक्षि–शांश्रौ। **८. उषसामनीके ... भात्या** ≐ ऋसं ५. ७६. १ : आ भात्यग्निरुषसामनीकं. **दीदेत्**–का; अदीदेत्–मु. **भात्या**–का; भात्यां–मु. **उर्वन्तरिक्षं**–का; ओर्वन्तरिक्षं–शांश्रौ–मु. **यज्ञाय**–का; यज्ञियाय–शांश्रौ। **९. श्रवन्**–का; श्रवत्–मु। **१०. बहुलवर्मा**–का; बहुलवर्मा–इतरेषु. **प्रतीत्या शत्रून्** ≡ ऋसं १०. ११६. ५. **तुशो अप्तुशः**–मु; स्तुशो अस्तुशः–शांश्रौ. **समिद्धारं**–का; समेद्धारं–इतरेषु। **११. अस्य मदे ...** → ऋसं ७. ८२. ३. **°पिन्वदजितः**–का; °पिन्वदपितः–मु. **दासीद्विशो**–का; दासीद्विशो–मु; दासं वर्णं–शांश्रौ. **अस्तभ्नात्**; अहन्–शांश्रौ. **उद्द्यामस्तभ्नात्** ≡ ऋसं २. १२. २. **दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत्**; व्यन्तरिक्षमतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत्–शांश्रौ. **व्यन्तरिक्षमतिरत्** ≡ ऋसं ८. १४. ७. **समुद्रान् प्रकुपितां अरम्णात्**–का; समुद्रं प्रकुपितं अरम्णात्–मु. **पर्वतान् प्रकुपितां अरम्णात्** ≡ ऋसं २. १२. २. **ऋश्यां**–का; ऋष्यां–शांश्रौ–मु.

मु–पुस्तके निविदां परिगणनं कृतं तद्यथा–

अग्निर्द्वादश। इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विंशतिः। द्यावापृथिवी पञ्चदश। ऋभवो देवाः सप्तदश। विश्वे देवास्त्रिंशत्। अग्निर्वैश्वानरः पञ्चदश। मरुतो देवाश्चतुर्दश। अग्निर्जातवेदा अस्य मदे पृथक् षोळश। इति निविदध्यायः॥

६

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन् मनसा यज्ञम्। शिवो नियुद्भिः शिवाभिः १॥

हिरण्यवर्तनी नरा देवा पती अभिष्टये। वायुश्चेन्द्रश्च सुमखा॥ २॥

काव्या राजाना क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्थ आ ॥ ३ ॥
दैव्या अध्वर्यू आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥
इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥
विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । त इमं यज्ञमा गमन् देवासो दैव्या धिया ॥
जुषाणा अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सोमपीतये ॥ ६ ॥
वाचा महीं देवीं वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसम् । सरस्वतीं हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोरुचः' शांश्रौ ७. १०. ९–१६; मु–पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्चन अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांब्रा १४. ४; आश्वश्रौ २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३. ७२–७३. ६. शांब्रा १४. ५; आश्वश्रौ ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेणेयं शक्वरी सा च का–मु–पुस्तकानुसारिणी । शांब्रा–शांश्रौ–पुस्तकयोस्तु सा महापङ्क्तिः 'जुषाणा अध्वरे सदो' इत्यंशस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा–का; सुमखौ–शांश्रौ; सुसुखः–मु । **३. काव्या राजाना**–का–मु; काव्ययोराजानेषु–वासं–शांश्रौ । **४. दैव्या अध्वर्यू**–का; दैव्यावध्वर्यू–वासं–शांश्रौ । **६. सुपेशसः**; सजोषसः–शांश्रौ । ७. ≐ अथर्व ५. ७. ४ : सरस्वतीं ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु. **वाचा महीं**–का; वाचामहं–शांश्रौ; वाचमहं–मु. **वाचमस्मिन्**; वाचास्मिन्–मु. **सुपेशसं**; सुपेशसा –मु । मु–पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

(अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।
वर्ष्मन् दिव इळस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(आ) होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नॄँः प्रणेत्रम् ।
गोभिर्वपावान् स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्निमीळ ईळितो देवो देवाँ आ वक्षद्दूतो हव्यवाळमूरः ।
उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(ए) होता यक्षद्बर्हिः सुष्टरीमोर्णम्रदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।
एमेनदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(ऐ) होता यक्षद्दुर ऋष्वाः कवष्यो कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(ओ) होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसा नॄँः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने ।
संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षद्दैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां
वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥

(अं) होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(अः) होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुवीरो वी रैं वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव स्रक्षद्धियो जोष्टारं शशमन्नरः ।
स्वदात्स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाड् वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥

(ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥

७ [२]

(अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानो धेनाभिः
कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरन्नुपप्रेष होतर्हव्या देवेभ्यः ॥

(आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः
पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतर्यज ॥

(ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

(औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य
हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयो-
श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्ये-
वोपावस्रक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

(अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां च्छागं सूपस्थाद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां च्छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्षत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [३]

(अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान् राया बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(आ) देवीर्द्वारः संघाते विड्वीर्यामञ्छिथिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

(इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(उ) देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

(ओ) देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिळा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेळया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

(औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षळक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् द्यामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(अः) देवं बर्हिर्वारितीनां निवेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पार्हं यशस्वदेना बर्हिषाण्या बर्हींष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

(क) देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड् यॉं अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सत । तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज ॥

७ [४]

(अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो मित्रावरुणयोः पयस्या प्रातःसावस्य पुरोळाशाँ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशाँ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशाँ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतर्यज ॥

(ए) होता यक्षद्वायुमग्रेगामग्रेयावानमग्रे सोमस्य पातारं करदेवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता श्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोर्नियुतो गोअग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिबतां सोमं होतर्यज ॥

(ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादसा नि चिन्मिषन्ता निचिरा निचय्याँसाक्ष्णश्चिद्वातुवितरांनुल्बणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रावरुणा जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षदश्विना नासत्या दीद्यग्नी रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिषं ऊर्जं आवहतं सुवीराः सनुतरेणा नरुषो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

(अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्यार्वावतो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्थादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्चुतः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमागन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य वृधमोभा कुक्षी पृणतां वार्त्रघ्नं च माघोनं चेमे अस्मै शुक्रामन्थिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनाग्मत सं माध्यंदिनाः समिदातनास्तेषां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्वायूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रप्रुथ्या शिप्रे निष्पृथ्य ऋजीषिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाञ्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः स्वसरस्य पतीनुरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमवोचत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करन्नेवमादित्या जुषन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतर्यज ॥

(घ) होता यक्षद्देवं सवितारं परामीवां साविषत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविषत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करद्देवं देवः सविता जुषतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥

(ङ) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नये च्छागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं भृज्ज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये च्छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्था मदा व्यश्रोद्विमदाँ आनळवीवृधताङ्गूषैस्त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन्यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

(च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्षणे सिञ्चस्व यत्त्वा पृच्छाद्विषं पत्नीः क्रामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः । सुष्टुं सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उदचं यद्यदचीकमतोत्तत्तथा-भूद्धोतर्यज ॥

(छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्वो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वस्सुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ ॥

(ज) होता यक्षदश्विना सोमानां तिरो अह्न्यानां त्रिरा वर्तिर्यातां त्रिरह मानयेथामुतो तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्नी रोहिदश्वो घृतस्नुः । सजूरुषा अरु-षेभिः । सजूः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना जुषेतां मन्देतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

७ [५]

(अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्यज ॥

(आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्का ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्यज ॥

(इ) होता यक्षद्ग्रावो नेष्ट्रात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥

(उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्राद्दतुना सोमं पिबत्वग्नीद्यज ॥

(एँ) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादृतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥

(ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यज ॥

(ओ) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां होत्राद्दतुभिः सोमं पिबतु होतर्यज ॥

(औ) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां पोत्राद्दतुभिः सोमं पिबतु पोतर्यज ॥

(अं) होता यक्षद्देवं द्रविणोदां नेष्ट्राद्दतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥

(अः) होता यक्षद्देवं द्रविणोदामपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपान्नेष्ट्रात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र-पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । स्वयमायूयाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम-भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥

(क) होता यक्षदश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबेतामध्वर्यू यजताम् ॥

(ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-गृहपतिस्त्वमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादृतुना सोमं पिबतु गृह-पते यज ॥

[१] एते प्रैषा मु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते। तथा च १ = मैसं ४. १३. २; कासं १५. १३; तैब्रा ३. ६. २; → ऐब्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. ≐ ऋसं ३. ५. ९; → ऋप्रा १. ५७. **नाभा पृथिव्या**ः = ऋसं १. १४३. ४।

इ. **नराशंसं नृशस्तं नॄः प्रणेत्रं** = ऋप्रा ४. ७८. **नृशस्तं**; नृशंस्रं-मु।

ए. **सदन्तु**; स्वदन्तु-मैसं।

ऐ. **कवष्यो कोषधावनीः** = ऋप्रा २. ४१. **यक्षद्दूर**; यक्षद्दुर-मु. '**रुद्राताभि**°; '**रुद्राताभि**°-मु. **श्रयन्ता**; श्रयतां-मु. **सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ता** = निरु ४.१८ (नि.४.१)

ओ. **नॄः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने** = ऋप्रा ४. ७८.

औ. **स्विष्टमद्यान्यः करत्** = ऋप्रा ४. ५१. **स्वतवसेमं**-कासं; सतवसेमं-का-तैब्रा-मु।

अः. **अचिष्टं**-मु; अचिष्टुं-का-कासं-तैब्रा।

ख. = आश्वश्रौ ३. ४; शांश्रौ ५. १८. २. **जुषाणा ... व्यन्तु** ≐ ऐब्रा १. १७. ६ (सभाष्यं): जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः मु-पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं मुद्रितः। 'इति प्रयाजप्रैषः' इति च तत्राधिकम्।

[२] शांश्रौ ५. १६. ९; मैसं ४. १३. ५; कासं १६. २१; तैब्रा ३. ६. ५-१५; ऐब्रा २. ५. ७; मु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते। 'उपप्रैषाः' इति तेषां नाम।

अ. **उपप्रेष**; उपप्रेष्य-तैब्रा-मु।

आ-इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्वश्रौ ३. ४. ८ भाष्यम्।

उ. = शांश्रौ ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. १. **अग्नीषोमौ**-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैब्रा।

ए. = शांश्रौ ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. २. **अग्नीषोमौ**-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैब्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज' इत्यधिकम्।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११. १; शांश्रौ ५. १९. १५; निरु ४. ३; → वासं २१. ४३. **अग्नीषोमौ**-मु; अग्नी-मैसं-कासं; इन्द्राग्नी-तैब्रा. **हविषा**; हविष-मु. **अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां** = ऋप्रा २. ७३. **पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः** = निरु ४. ३. **उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां** = ऋप्रा २. ४१. **एवाग्नीषोमौ**-मु; एवेन्द्राग्नी-इतरेषु।

ओ. = निरु ८. ९; मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११; शांश्रौ ५. १९.१८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११; शांश्रौ ५. १९. १९. → वासं २१. ४६. **वहा**; वह-मु. **दधिषो**; दिधिषो-मु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. १२; निरु ८. २०; शांश्रौ ५. १९. २०; ऋप्रा ७. ९. **वनस्पत रशनया नियूय** = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; शांश्रौ ५. १९. २२; → वासं २१. ४७; तैब्रा ३. ६. ११. ४; शांश्रौ १. ९. २. **अग्नीषोमयोश्छागस्य**-मु; अग्न्योश्छागस्य-मैसं; अश्विनोश्छागस्य-कासं; अग्निरिन्द्राग्निभ्योश्छागस्य-तैब्रा. **अध्वरा**; अध्वरान्-कासं. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाशुकप्रैषाः। अथानुयाजप्रैषाः' इति मु-पुस्तके।

क. ≐ मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; शांश्रौ ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८.४६. **अग्नीषोमाभ्यां**-मु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैब्रा. **सूपस्थाद्य**-का; सूपस्था अद्य-मु; → तैसं १. २. २. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. **छागेनाघस्तां**-का; छागेनाघत्तं-वासं २८. ४६; शांश्रौ ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघस्तां-तैब्रा-मैसं; छागेनाद्यस्तं-मु. → शांश्रौ ६. १. १०;११ (सभाष्यं). **संगतेभ्यः**

सगथेभ्यः–मु. ' वसु ' मु–पुस्तके नास्ति। मु–पुस्तके ' क ' इत्ययं प्रैषः ' सूक्तवाकप्रैषः ' इति संज्ञया ७ [३] अनन्तरं वर्तते।

[३] अ. ≡ मैसं ४.१३.८; तैब्रा ३.६.१३; शांश्रौ ५.२०. १; → वासं २१.४८; २८.१२.

आ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. **मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्** → ऋसं ८. २८. ४ : न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते. **प्रणग्**–मैसं; पृणग्–तैब्रा–मु. **°स्तरुणा**; °स्तरुण–तैब्रा–मु. **नवजातो**; वनजाता–मु।

इ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. **व्यास्मिन्**–का; °द्यास्मिन्–मैसं–तैब्रा–मु. **प्रायाशिष्टां**; प्रायाशिष्टां–तैब्रा।

उ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४२; → वासं २१. ५१; २८. १५. **यूयवदा°**; युयवदा°–मु।

ए. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. **दयमानाः**–मैसं; दयमाना–तैब्रा–मु।

ऐ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. **हताघशंसौ**–तैब्रा–मु; हताघशंसा–मैसं।

ओ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५४; २८.१८.

औ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १६; शांश्रौ १. १३. २; → वासं २१.५५; २८. १९.

अं. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८. २०. **°मुपरेणा°**; °मपरेणा°–मु।

अः. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५७; २८. २१. **यशस्वदेना**; यशस्विदेना–मु।

क. = खिल ४. ९. ६; मैसं ४. १०. ३; तैब्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋप्रा ४. ७३; आश्वश्रौ १. ८; शांश्रौ १. १३. ३–४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ३. मु–पुस्तके अस्मात्पूर्वं किंचिदधिकं विद्यते तद्यथा–' अथ सुत्यायां सवनीयप्रैषाः। होता यक्षदग्निं च्छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज '। **इन्द्रं हरिवाँ ... इन्द्रस्यापूपो** ≡ ऐब्रा २. २४. ५. **प्रातःसावस्य**; प्रातः प्रातःसावस्य–मु। मु–पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः। ७ [५] अन्ते ' होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज ' इति प्रैषो मुद्रितः। तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं कियांश्चिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च छ ज इति प्रैषाणां स्थानम्। मध्ये वर्तमानो मु–पुस्तकस्थोऽधिको भागोऽत्र दीयते–

होता यक्षदग्निं छागस्य हविष आदद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः॥ घसन्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवाग्निर्जुषतां हविर्होतर्यज [→ प्रैष ७ [२] ऐ]॥ (**होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टयारशनयाधित॥ यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यज** [= प्रैष ७ [२] औ]॥ **होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नेश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाट्**

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्याऽइष कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतर्यज) [= प्रैष ७ [२] अः]

उ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ७

ए. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शांश्रौ ७. २. ३. **अवसा गमत्** ≡ ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शांश्रौ ७. २. ३. **अर्हन्ता रिहाणा**-का; अर्हन्तार्हाणा-मु. **गोअग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्**-का; गोअग्रा.वीरोपशाश्वपुरस्त्याः-मु. **आस्तिकविमोचनं**-का; अस्तिवहविमोचनं-मु ।

ओ. ≡ शांश्रौ ७. २. ६; आश्वश्रौ ५. ५. **नि चिम्मिषन्ता ... चक्षसा** ≐ ऋसं ८. २५. ९ : अक्षणश्चिद्गातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः। **निचय्याँसा°**-का; निचियाँसा°-मु. **चक्षसा**-का; चक्षस-मु. **पिबेतां**-का; पिबतां-मु ।

औ. ≡ शांश्रौ ७. २. ९; आश्वश्रौ ५. ५. **च वामीः**-का; वामीः-मु. **ऊर्जं आवहतं**-का; ऊर्जावहतं-मु. **°आ नरुषो**-का; °आररुषो-मु. **मधुकशयेम यज्ञं युवाना मिमिक्षतां** ≡ पंब्रा २१. १०. १२; काश्रौ २३. ३. १. **पिबेतां**-का; पिबतां मु.

अं. ≡ शांश्रौ ७. ४. २; आश्वश्रौ ५. ५. **ओरोरन्तरिक्षात्** ≡ ऋसं ३. ४६. ३. **स्वात्सधस्थात्** ≡ ऋसं ६. १७. ५.

अः. ≡ शांश्रौ ७. १७. ४; आश्वश्रौ ५. ५. **मन्थिनः**-का; मधुश्चुतः-मु.

क. ≡ शांश्रौ ८. २. ४. **प्रातस्तनागमत**-का; मातस्तना अग्मत-मु. **वृषायस्वायूया बाहुभ्यां** ≡ ऋप्रा ९. ५२. **प्रप्रुथ्या शिप्रे** ≡ ऋसं ३. ३२. १. **ऋजीषिन्**-का; ऋजीर्षि-मु. **निष्पृथ्य**-का; निष्पृथ्य-मु ।

ख. ≡ शांश्रौ ७. १९. ३.

ग. ≡ शांश्रौ ८. १. ५; आश्वश्रौ ५. १७. **प्रियधाम्नः...पतीनुरोः** ≡ ऋप्रा ४. ७३. **स्वादित्यमवोचत तत्**-का; स्वादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दन्तु' मु-मध्ये नास्ति।

घ. ≡ शांश्रौ ८. ३. ३; आश्वश्रौ ५. १८. **सुसावित्रमसाविषत्** ≡ ऋप्रा ५. २७. **मन्दतां**-का; मदतां-मु ।

ङ. ≡ शांश्रौ ५. २०. ६ (भाष्यं) → मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९; २८. २३; प्रैष [२] क. **भृज्ज**-का; भृंजन्-मु. **तीव्रान्तं बहुरमध्यं** ≡ ऐब्रा २. २०. १५. **मदा व्यश्रोत्**-का; मदाश्रौत्-मु. **संगतेभ्यः**-का; संगथेभ्यः-मु ।

च. ≡ शांश्रौ ८. ८. २; निरु ५. १२ (सभाष्यं). **धानासोमानां**-का-मु; धानाः सोमानां -शांश्रौ-निरु(भाष्यं). **यत्त्वा**-का-निरु; यत्वा-मु. **विषं पत्नीः**-का-मु; वृषन् पत्नी-निरु (भाष्यं). **अरास्थाः**-का-निरु; अरात्थाः-मु. **उद्दशं**; उद्दुचं-निरु(भाष्यं). **यद्यद्चीक°**-का; यद्यद्चीक°-मु. **अचीकमतोत्तत्तथा**-का; अचीकमतां तत्तथा-निरु (भाष्यं) ।

छ. ≡ शांश्रौ १०. १. ११. मु-मध्ये एतन्नास्ति. **ते भ्यो**-का; तेभ्यो-शांश्रौ(भाष्यं). **वसुमतो...विश्वदेव्यावतः** ≐ ऐब्रा २. २०. १४ : वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमत विभुमते वाजवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; प्रैष [४] क.

ज. ≡ आश्वश्रौ ६. ५. **आ वर्तिः**-का; वर्तिः-मु. **यातां**-का; यातं-मु. **अह**-का; इह-मु. **मानयेथां**-का; मादयेथां-मु. **देवाः**-का; धेनुः-मु. **अरुषेभिः**-का; अरुणीभिः-मु. **एतशेभिः**-का; एतशेन-मु. **सजोषसावश्विना**-का; सजोषावश्विना-मु. **मन्देतां**-का; मदेतां-मु. **पिबेतां**-का; पिबतां-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुप्रैषाः ऐब्रा ५. ९; मु अत्रोपलभ्यन्ते।

अ. ≡ शांश्रौ ७. ८. २. दिवा–का; दिव आ–मु।

आ. पिबन्तु–का; पिबतु–मु।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं–का; इन्द्रो ब्रह्मा–मु. ब्रह्मणा°–का; ब्राह्मणा°–मु. प्रशास्तर्यज ≡ ऋप्रा १. १०२; माश्रौ २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज ≡ ऋप्रा १. १०१; माश्रौ २. ४. १. २८.

अः → ऋसं २. ३७. ४. 'पिबतु' मु–मध्ये नास्ति।

क. पिबेतामध्वर्यू यजताम्–का; पिबतामध्वर्यू यजतं–मु।

ख. त्वयाग्ने–का; त्वयाग्ने–मु. ≐ त्वयाग्नेऽयं सुन्वन्यजमानस्य–ऋप्रा २. ४२; मु.

काश्मीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन प्रैषाः सूत्रेषु ऋक्प्रातिशाख्ये च निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र संगृह्यन्ते—

१

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज।

≡ वासं २१. ४२; तैब्रा २. ६. ११. १०; शांश्रौ १५. १५. ९; मैसं ३. ११. ४; कासं ३८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋप्रा २. ४८. तानश्विना सरस्वतीन्द्रः → ऋप्रा ४. ७३. अश्विना–तैब्रा–शांश्रौ; अश्विनौ–इतरेषु. सुत्रामाणं–वासं–तैब्रा–शांश्रौ; मैसं–कासं मध्य एतन्नास्ति. परिष्कृताः–वासं–तैब्रा; परिस्रुता–मैसं. सदा; मदा–तैब्रा. मधुश्चुतः–वासं–तैब्रा; मधुश्च्युतः–मैसं. सुत्रामा वृत्रहा–वासं–तैब्रा; मैसंमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु–वासं; मदन्तां व्यन्तु–मैसं; मदन्तु वियन्तु सोमं–तैब्रा.

२

पिता मातरिश्वाच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविन्नीथानि नेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत्।

आज्यशस्त्रात्पूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐब्रा २. ३८; आश्वश्रौ ५. ९; शांश्रौ ७. ९. १; तैसं ५. ६. ८. ६. अत्रोपलभ्यते। बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ≡ ऋप्रा ९. ९. धा अच्छिद्रोक्था; धादच्छिद्रोक्था–आश्वश्रौ. अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविन्नीथानि; अच्छिद्रा उशिजः पदा नु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता–तैसं; पदोशिगसीयानुतक्षिषत्सोमो नीथविन्नीथानि–शांश्रौ.

३

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्। प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः। उदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम्। एकधास्य त्वचमाच्छ्यतात्पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्। श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्रेकपर्णाष्ठीवन्ता षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयताद्गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात्। अस्ना रक्षः संसृजतात्। वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरुकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः। अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगा३उ॥

तैब्रा ३. ६. ६. १ भाष्ये अध्रिगुप्रैष इत्यस्य संज्ञा। ऐब्रा २. ६; शांब्रा १०. ४; आश्वश्रौ ३.३; शांश्रौ ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैब्रा ३. ६. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्यं एतेष्विदं दृश्यते। → शब्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम्; उदीचीनाँ-निरुक्तभाष्यं. **सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**-ऋप्रा २. ४१. **अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमाध्रिगो**-निरु ५. ११. **माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**-वासं ६. ९. **आरभध्वमुत मनुष्या**-ऐब्रा-आश्वश्रौ; उत मनुष्या आरभध्वं-इतरेषु. **मेधपतिभ्यां**; मेधपतये-मैसं. **स्तृणीत बर्हिः** ≡ ऋसं १. १३. ५. **अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं**-ऐब्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं-तैब्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं-मैसं. **वारयध्वात्**-ऐब्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; वारयतात्-तैब्रा-मैसं. **रवरुह्मितारः**-ऐब्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ-तैब्रा; रवद्-मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वश्रौ-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्ध्रियन्ते-

आश्वश्रौ ३. ९; कासं १७. १९; मु-

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराम्णां जुषन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराम्णो होतर्यज।

आश्वश्रौ ३. ५; शांश्रौ ५. १९; मैसं ४. १३. ५; मु-

होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज।

आश्वश्रौ १०. ९; शांश्रौ १६. ७. २; वासं २३. ६४; मु-

होता यक्षत्प्रजापतिं महिम्नो जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंस स्तविष्यते। षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ रुशमेषु दद्महे ॥१॥
उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो द्विर्दश। वष्मा रथस्य नि जिहीळते दिव ईषमाणा उपस्पृशः ॥२॥
एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः। त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३ ॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि। तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंस्यः' उच्यन्ते। अथर्व २०. १२७. १-३; शांश्रौ १२. १४. १-३ अत्रापि ता उपलभ्यन्ते। ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम्।

१. ≡ आश्वश्रौ ८. ३. **जना उपश्रुतं**-का; जना उपश्रुत-इतरेषु. **नराशंस**-का-शांश्रौ-आश्वश्रौ-मु; नाराशंस-अथर्व. **कौरव**-का-शांश्रौ; कौरम-इतरेषु। २. **प्रवाहिणो**; प्रवाहणो-अथर्व-मु। ३. **इषाय**-का-अथर्व-शांश्रौ; इयाय-मु।

९

वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः। नैष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव ॥१॥
प्र रेभासो मनीषया वृषा गाव इवेरते। अमोतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥
प्र रेभ धियं भरस्व गोविदं वसुविदम्। देवत्रेमां वाचं श्रीणीहीषुर्नां वीरास्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रैभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शांश्रौ १२. १५. १; १२. १४. ४-५; मु अत्रोपलभ्यन्ते।

१. निष्टे-का; नष्टे-अथर्व-शांश्रौ-मु. क्षुरो न भुरिजोरिव = ऋसं ८. ४. १६. २. मनीषया-का-मु; मनीषा-अथर्व-शांश्रौ. एषामु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते -अथर्व-शांश्रौ; अमोतका इवासते-मु । ३. धियं-का; धीं-अथर्व. श्रृणीहीषुः-मु-शांश्रौ; श्रीणीहीषुः- अथर्व. वीरास्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शांश्रौ; न वीरमस्तारं-मु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यां अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षिन्नः क्षेममकरत्तम आसनमा सरम् । अराय्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥२॥
कतरत्त आ हराणि दधि मन्था३ परिस्रुतम् । जाया पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥३॥
अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पथो बिलम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥४॥

एताः 'पारिक्षित्यः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शांश्रौ १२. १७. १. १-४; मु अत्रापि दृश्यन्ते । शांश्रौ १२. १६. २; आश्वश्रौ ८. ३; ऐब्रा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

१. सुनोता-का-मु-अथर्व; श्रृणोता-शांश्रौ. परिक्षितः-का; परिक्षितिः-मु । २. परिक्षिन्नः -का; परिक्लिन्नः-मु; परिच्छिन्नः-अथर्व. क्षेममकरत्-का-मु; क्षेममकरुत्तम-शांश्रौ; क्षेममकरोत्- अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासुनुमा-मु. सरम्-का-मु; चरन्-अथर्व-शांश्रौ. अराय्यं- का; मरायं-मु; कुलायं-अथर्व-शांश्रौ. कुर्वन्-का-मु; कृण्वन्-अथर्व-शांश्रौ । ३. मन्था-मु-शांश्रौ; मन्थं-अथर्व. परिस्रुतं-शांश्रौ; परि श्रुतं-अथर्व; परिस्रुतां-मु. जाया-का; जायाः-अथर्व । ४. अभीव स्वः प्र जिहीते-का; अभीवर्ष्म प्र जिहाते-मु. भद्रमेधते-का; भद्रमैधत्त-मु; भद्रमेधति-शांश्रौ ।

११

इन्द्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठ वि चरा चरन् । ममेदुग्रस्य चर्क्रतिः सर्व इत्ते पृणादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्त्राता नि षीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आसां गोपती रिषत् । मासाममित्रयुर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥३॥
उप वो नर एमसि सूक्तेन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।
वनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः 'कारव्यः' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शांश्रौ १२. १५. २-४. २ = ऐब्रा ८. ११; आपमं १. ९. १.

१. चरन्-का; जरन्-शांश्रौ; जनं-अथर्व-मु. चर्क्रतिः-का; चर्कृधि-अथर्व-शांश्रौ-मु. सर्व इत्त पृणादरिः-का; सर्वां इत्ते पृणादुरिः-मु। २. वीरस्त्राता-का-मु; ऽपि पूषा-अथर्व-शांश्रौ । षीदतु-का; षीदति-अथर्व । ३. नेमा-का-अथर्व-मु; मेमा-शांश्रौ. गोपती रिषत्-का-शांश्रौ; गोप रीरिषत्-अथर्व। ४. वो नर एमसि-का-मु; नो न रमसि-अथर्व. वनो-का; वना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिर्ध्व नो-मु; दधिध्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नोऽगिरो-मु ।

१२

यः सभेयो विदथ्य३ः सुत्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चामू रिशादसं तद्देवाः प्रागकल्पयन् ॥१॥
यो जाम्या३ः प्रत्यमदद्यः सखायं निनित्सति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥
यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः । तद्विप्रो अब्रवीदुदगन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरभुजिष्यो३ यश्च रेवाँ अदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्ताथो ये च परादद्दुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो वि रप्शते ॥ ५ ॥

'दिशां क्लृप्तयः'—नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; मु अत्र वर्तते। १ = शांश्रौ १२. २०. २. १. २ = शांश्रौ १२. २०. २. ३. ३ = शांश्रौ १२. २०. २. २. ४-५ = शांश्रौ १२. २०. २. ४. ऐब्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम्।

१. **रिशादसं**-का; रिशादसः-शांश्रौ-अथर्व. **तद्देवाः**-का; तं देवाः-मु। २. **जाम्याः प्रत्यमदत्**-का; जाम्या अप्रत्तमदत्-मु; जाम्या अप्रथयत्तत्-शांश्रौ; जाम्या अप्रथयः-अथर्व. **यः**-का-मु; यत्-अथर्व-शांश्रौ. **निनिरसाति**-का-मु; दुधूर्षति-अथर्व-शांश्रौ. **यदप्रचे**°-का; यदि प्रचे°-मु। ३. **उदग्**; उ तत्-अथर्व-शांश्रौ. **कार्य्यं**-का; कार्य्यं-मु। ४. **पणिरभुजिष्यो**; पणि रघुजिष्ठ्यो-अथर्व. **अहं**-का-अथर्व-मु; अह-शांश्रौ. **शुश्रव**-का; शुश्रुम-अथर्व-शांश्रौ-मु। ५. **देवा**; देवाँ-अथर्व. **परादद्दुः**-का; परादद्दिः-अथर्व-मु. **गत्वाय**-का; गत्वा-मु. **मघवानो**-का; मघवा नो-अथर्व।

१३

योऽनाक्ताक्ष्यो अनभ्यक्तो३मणिवो अहिरण्यवः। अब्रह्माब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता॥१॥
य आक्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः। सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥२॥
अप्रपाणा च वेशन्ता रेवाँ अप्रचतिश्चयः। अयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥३॥
सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवाँ सुप्रचतिश्चयः। सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥४॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिंगमः । श्वाशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥५॥
वावाता च महिष्वणिस्या च युधिंगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥६॥

एताः जनकल्पाभिधा ऋचः अथर्व २०.१२८.६-११; शांश्रौ १२. २१.२.१-६; मु अत्रापि द्रष्टव्याः।

१. °**नाक्ताक्ष्यो**-का; °नाक्ताक्षो-अथर्व-शांश्रौ-मु. **मणिवो**-का-मु; अमणिवो-अथर्व-शांश्रौ. °**ब्रह्मणः पुत्र**°-का; °ब्रह्मणस्पुत्र-मु। **पुत्रस्तो ता**-का; पुत्रस्तोता-अथर्व. **संमिता**-का; संमितः-मु। २. **आक्ताक्ष्यः**-का; आक्ताक्षः-इतरेषु. **स्वभ्यक्तः**-का; सुभ्यक्तः-अथर्व. **ब्रह्मणः पुत्र**°-का; ब्रह्मणस्पुत्र°-मु. **संमिता**-का; संमितः-मु । ३. **वेशन्ता**; येशान्ता-मु. **अप्रचातिश्चयः**-का; अप्रदद्दिश्च यः-शांश्रौ-मु; अप्रतिदिश्ययः-अथर्व. **अयभ्या**; अयभ्रा-मु. **त्वो ता**-का; तोता-अथर्व-शांश्रौ-मु. **संमिता**-का; संमितः-मु। ४. **वेशन्ता**; येशान्ता-मु. **सुप्रचतिश्चयः**-का; सुप्रदद्दिश्च यः-शांश्रौ-मु; सुप्रतिदिश्ययः-अथर्व. **सुयभ्या**; सुयभ्रा-मु. **त्वो**-का; तो-अथर्व-मु-शांश्रौ. **संमिता**-का; संमितः-मु। ५. **परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या**-का-अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या-शांश्रौ; वावाता च महिष्यनस्ता-मु. **च युधिंगमः**-का; चायुधिंगमः-शांश्रौ. **श्वाशुरश्च आयामी त्वो**-का; अनाशुरश्च आयामी-मु; अनाशुरश्चायामी तो-शांश्रौ; अनाशुरश्चायामी-अथर्व. **संमिता**-का; संमितः-मु। ६. **वावाता**; परिवृक्ता-मु. **महिष्वणिस्या**-का; महिषी स्वस्त्या-अथर्व-शांश्रौ; महिषी विष्वस्त्या-मु. **अनाशुरश्च आयामी**-का; श्वाशुरश्चायामी-अथर्व; श्वाशुरश्च आयामी-मु; श्वाशुरश्चायामी-शांश्रौ. **त्वो**-का; तो-अथर्व-शांश्रौ-मु. **संमिता**-का; संमितः-मु।

१४

यदिन्द्रादो दाशराज्ञेऽमानुषं विगाहथाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सह यक्षाय वञ्चते ॥ १ ॥
त्वं विगाक्षं मघवन्नम्रं पर्याकरोरभि । त्वं रौहिणं व्यास्यस्त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ २ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद्यो अपो व्यगाहथाः । यो वृत्रं वृत्रहन्नहन् तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥३॥
प्रष्टिं धावन्तं हर्योरौच्चैःश्रवसमब्रवम् । स्वस्त्यश्व जैत्रायेन्द्रमा वहतो रथम् ॥ ४ ॥
यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हर्योर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्वं देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥५॥

एताः 'इन्द्रगाथाः' अथर्व २०. १२८. १२-१६; मु--पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ ≡ शांश्रौ १२. १५. ५. २ ≡ शांश्रौ १२. १६. १. १. ४ ≡ शांश्रौ १२. १६. १. २.

१. **यदिन्द्रादो**--अथर्व--शांश्रौ; यदिन्द्रो--मु. **ऽमानुषं**; मानुषं--अथर्व. **विगाहथाः**--अथर्व--शांश्रौ; व्यगाहथाः--मु. **सदृगक्षाय वञ्चते**--मु; सह यक्षाय कल्पते--अथर्व; स ह यक्ष्माय पत्यते--शांश्रौ। **२. विषाक्षं**--मु; वृषाक्षं--अथर्व--शांश्रौ. **पर्याकरोः**--मु; मर्याकरोः--शांश्रौ; मर्याकरो--अथर्व. **अभि**--का--मु; अपि--शांश्रौ; रविः--अथर्व. **व्यास्यस्त्वं**--का--मु; व्यास्यो वि--अथर्व--शांश्रौ। **३. यो वृत्रं वृत्रहन्नहन्**; यो वृत्रो वृत्रहन्नहन्--मु; इन्द्रो यो वृत्रहान्महं--अथर्व. **तस्मा इन्द्र**--का; तस्मादिन्द्र--अथर्व। **४. प्राष्टिं**--का; पृष्ठं--अथर्व. **अब्रवं**--का--मु; अब्रुवन्--अथर्व--शांश्रौ. **वहतो रथं**--का; वह सुस्रजं--अथर्व--शांश्रौ--मु। **५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं**; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं--मु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो-- अथर्व. **हर्यो°**--का--मु; हार्यो--अथर्व. मूर्धानमश्वं--का--मु; पूर्वा नमस्य--अथर्व. **महीयते**--का; महीयसे--मु. **बिभ्रदिन्द्रं**--का; बिभ्रदिन्द्र--अथर्व।

१५

एता अश्वा आ प्लवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामेका हरिक्किका । हरिक्किके किमिच्छसि ॥१॥
साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । क्वाह तं परास्यः । यत्रामूस्तिस्रः शिंशपाः । परि त्रयः पृदाकवः ॥२॥
शृङ्गं धमन्त आसते । अयं वहाते अवहि । स इत्थ कं स एव कम् । स घा घ ते संघा घ मे ॥ ३ ॥
गोमी घ गोमिनीरभि । पुमां भूम्ने निनित्ससि । बल्बबथो इति । बल्बबो अथो इति ॥४॥
अजकोऽरकोऽविका । अश्वस्य वारो गोः शफः । केशिनी श्येनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥५॥
कौ अम्ब हुलमायुनि । कौ अर्जुन्याः पयः । कौ असिक्न्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥६॥
कुहा कं पक्कं पृच्छ । यं आयन्ति श्वभिष्कुभि । अब्जन्तः कुमार्यवः । आमनको मनस्थकः ॥७॥
देवत्तः प्रतिजूर्यः । पिनष्टि पर्तिका हविः । प्र बुद्बुदो मथायति । शुङ्ग उत्पत ॥ ८ ॥
मा त्वाति सखा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । ईरा चैन्द्रममन्दत । इयन्नियन्निति ॥९॥
अथो इयन्निति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शलाकका । आ मिनोति नि भज्यते॥१०॥
तस्या अनुनिभञ्जनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययीः ॥११॥
शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तकः । आयवनेन तेजनी । शफेन पीव ओहते ॥१२॥
वनिष्ठुनोप नृत्यति । इमं मह्यमदुरिति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाकवलिः शकवलिः ॥१३॥
अश्वत्थः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हत इव पापपूरुषः । अदोहमित्पीयूषकम् ॥१४॥
द्वौ च हस्तिनो दती । अध्यर्धं च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥ १५ ॥
कर्करिको निखातकः । तद्वात उन्मथायति । कुलायं करवा इति । उग्रं वल्वदाततम् ॥१६॥
न वल्वदेनाततम् । क एषां कर्करिं लिखत् । क एषां दुन्दुभिं हनत् । यदीं हनत्कथं हनत् ॥१७॥
हनत्कथं हनत् । पर्याकारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

एतानि सप्ततिपदानि 'ऐतशप्रलापाः' इतिसंज्ञकानि अथर्व २०. १२९-१३२ मु--पुस्तके च द्रष्टव्यानि। १-३, १२, १५-१८ ≡ शांश्रौ १२. १८. ऐब्रा ६. ३३; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. २०; गोब्रा २. ६. १३ अपि द्रष्टव्यम्।

१. प्रातिसत्वनं-का--ऐब्रा--मु; प्राति सुत्वनं--अथर्व--शांश्रौ. **हरिक्निका हरिक्निके**-शांश्रौ--मु; हरिक्निका हरिक्निके--अथर्व। **२. त**-अथर्व--शांश्रौ; कं--मु। **३. वहाते**-का; महान्ते-मु; महा ते-अथव. **अवहि**-मु; अर्वाहः-अथर्व. **स इत्थ कं स एव कं**-का-मु; स इच्छकं सघाघते-अथर्व. **सघा घ ते सघा घ मे**-का; सघा घ ते सघा ग मे--मु; सघाघते--अथर्व। **४. गोमी घ गोमिनीरभि**-का; गोमी घ मोमिनीराभि--मु; गोमीघा गोगतीरिति--अथर्व. **पुमां भूम्ने निनित्ससि**--का; पुमां कुस्ते-निमिच्छसि--अथर्व; पुमान् भूम्ने निजित्सति--मु. **बलबबथो इति**-का; बद्बबथो इति--मु; पल्प बद्ध वयो इति--अथर्व. **बलबबो अथो**-का; बद्बबो अथो--मु; बद्ववो अघा--अथर्व। **५. अजकोऽरकोऽविका**-मु; अजागारकेविका--अथर्व. **वारो गोः शफः**-का; वारो गोशपद्यके--अथर्व; वालो गोशफः--मु. **केशिनी श्येनी एनीव**-का; श्येनीपती सा--अथर्व; केशिनी श्येनी एनीवा--मु। **६. अम्ब हुलमायुनि**-का; अंब कुलिमायुनि--मु; अयं बहुलिमा इषूनि--अथर्व. **असिक्न्याः**-का; असिद्याः--अथर्व। **७. य आयन्ति श्वाभिष्कुभिः**--का; यवानो यति स्वभिः कुभिः--अथर्व. **अकुञ्जन्तः कुभायवः**-का; अकुभ्यन्तः कुभायवः--मु; अकुप्यन्तः कुपायकुः--अथर्व. **आमनको मनस्थकः**-का; आमणको मणत्थकः--मु; आमणको मणत्सकः--अथर्व। **८. देवत्तः प्रति जूर्यः**-का; देवत्तः प्रतिहूर्यः--मु; देव त्वप्रति सूर्य--अथर्व. **पिनष्टि पर्तिका**--का; पिनष्टि पतिका--मु; एनश्चिपङ्क्तिका--अथर्व. **प्र बुद्बुदो मथायति**-का--मु; प्र दुद्रुदो मघाप्रति--अथर्व. **शृङ्ग उत्पत**--का-मु; शृंग उत्पन्न-अथर्व। **९. त्वाति**-का; त्वाभि--अथर्व; त्वाबि--मु. **नो वदत्**-का; नो विदन्--अथर्व; नाविदन्--मु. **आयन् तं**-का; आयान्तं--मु; आ यन्ति--अथर्व. **वेन्द्रममन्दते**-का--मु; वेदुमर्यदत--अथर्व। **१०. इयन्निति**; इयंनिति--मु; इयमिति--अथर्व. **ज्यायस्तरो भुवत्**-का-मु; ऽश्वा अस्थिरो भवन्-अथर्व. **इयं यका**-का-मु; उयं यका शलोलका--अथर्व. **मिनोति**-का; मिणोति--मु; आमिनोनिति भद्यते--अथर्व। **११. तस्या अनुनिभञ्जनं**-का--मु; तस्य अनु निभंजनं--अथर्व. **बभ्रुभिः**--का--मु; वस्वभिः--अथर्व. **शतं बभ्रोरभीशुभिः**-का; शतं वा भारती शवः--अथर्व; शतं बभ्रोरभीशवः--मु. **बभ्रोः**-का--मु; **वायोः**-अथर्व. **कशा हिरण्ययीः**-मु; कुथा हिरण्यया:--अथर्व। **१२. रथा**-का; रथ्या--अथर्व. **आहलकुः शवर्तकः**-का; आहलकुः शवर्तकुः--मु; अहल कुश वर्तक--अथर्व. **तेजनी**-का; तेदनी--शांश्रौ; तीजनी--अथर्व; तेजनिः--मु. **ओहते**-का; ओहति--मु. **पीव**-का; इव--अथर्व। **१३. वनिष्ठुनोप**-का-मु; वनिष्ठा नाव--अथर्व. **नृत्यति**-का--मु; गृह्यन्ति--अथर्व. **इमं**-का--मु; इदं--अथर्व. **अदुरिति**-का-मु; मदूरिति--अथर्व. **तिष्ठन्ति**-का; तिष्ठति--अथर्व. **पाकबलिः शकबलिः**-का--मु; पाक बलिः शक बलिः-अथर्व। **१४. शये**-का; शयो-अथर्व. **खादिरो**-का; खबुरो-मु. **अरदुः परमः**-का-मु; अरदु-परम-अथर्व. **पापपूरुषः**-का-मु; व्याप पूरुषः-अथर्व. **अदोहमित्पीयूषकं**-का-मु। अदूहमित्यां पूषकं-अथर्व. **१५. द्वौ च**-का; दौव-अथर्व. **हस्तिनो दृती**-का; हस्तिनौ दृती-मु; हस्तिनो दृती-अथर्व. **अध्यर्धं च**-का-मु; अत्यर्धर्च-अथर्व. **१६. तद्वात**-का-मु; कद्वात-शांश्रौ. **उन्मथायति**-का; उन्मथा इति-मु. **करवाँ**-का-मु; कृणवाद्-अथर्व-शांश्रौ. **वलषद्**-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ। **१७. वलषद्**-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ. **कर्करिं**-का; कर्करी-अथर्व; कर्करी (रिखत)-मु. **यदीं हनत् कथं हनत्** ≡ आश्वश्रौ ८. ३. १७. **यदीं**; यदीयं-अथर्व। **१८.** 'अन्त्या (अष्टादशी) द्विपदा' इति खिलानुक्रमणी। **दैलीं**-का-मु; लेलिं-शांश्रौ; देवी-अथर्व. **कथं**-का-मु-शांश्रौ; कु-अथर्व. **पर्याकारं पुनःपुनः** ≡ आश्वश्रौ. ८. ३. १७. **पर्याकारं**-का-मु-आश्वश्रौ; पर्यागारं-अथर्व-शांश्रौ।

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते-

श्रीण्युष्ट्रस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ।

द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

विततौ कि॒रणौ॒ द्वौ ताव॑ा पिनष्टि॒ पूरु॑षः । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ १ ॥

मातु॑ष्टे किर॒णौ द्वौ नीवी॒तः पु॑रुषादृ॑ते । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ २ ॥

निगृ॑ह्य कर्ण॒कौ द्वौ निराय॑च्छसि मध्यमम् । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ ३ ॥

उत्ता॒नायै॑ शयाना॒यै॑ तिष्ठ॑न्तेवाव गूहसि । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ ४ ॥

श्लक्ष्णा॒यां श्ल॑क्ष्णिकायां श्लक्ष्ण॑मेवाव गूहसि । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥५॥

अव॑ श्लक्ष्ण॑मवभ्रशदन्तर्लो॒म॑वति ह्र॒दे । न॑ वै कु॒मारि॒ तत्तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवह्लिकाः' अथर्व २०. १३३; शांश्रौ १२. २२; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते। आश्वश्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)-मु; निवृत्तः-अथर्व-शांश्रौ. **पुरुषादृते**-मु; पुरुषादतिः-शांश्रौ; पुरुषानृते-अथर्व । **३. मध्यमं**-का; मध्यमां-मु; मध्यमे-शांश्रौ-अथर्व. **कर्णकौ**; कर्तकौ-मु । **४. तिष्ठन्तेवाव**-का; तिष्ठन्तीवाव-अथर्व । **५. गूहसि**-गूहति-अथर्व । **६. अवभ्रशद्**-का-मु; इव भ्रंशद्-अथर्व-शांश्रौ. **लोमवति**-का-शांश्रौ; लोममति-अथर्व ।

१७

इहेत्था प्रागपागुदगधरागरा॑ला उदभर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराग्वत्साः प्रुषन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराक्स्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांश्रौ १२. २३. १; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते। सर्वास्वृक्षु 'इहेत्था' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्थ' इति अथर्व-शांश्रौ-आश्वश्रौ-मु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वासं ६. ३६. **अराला**-का-मु; अरालाग्-अथर्व-शांश्रौ. **उदभर्त्सत**-शांश्रौ; उदभार्सथ-अथर्व; उदभन्थते-मु । **२. प्रुषन्त**-का; पुरुषन्त-अथर्व । **३. स्थालीपाको वि लीयते**-का-शांश्रौ-अथर्व; सर्वापुत्सीलिलीशये-मु । **४. सिलीपुच्छो वि लीयते**-का; स्थालीपाको वि लीयते-मु; च्छिलीपु च्छिलीषते-शांश्रौ; स वै पृथु लीयते-अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराध्यः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांश्रौ १२. २३. २; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्रापि दृश्यन्ते।

शरिति-मु; शलिति-अथर्व-शांश्रौ. **अभिष्ठितः**-का-मु; अपक्रान्तः-अथर्व-शांश्रौ. **अपक्रान्तः**-का-मु; अभिष्ठितः-अथर्व-शांश्रौ ।

१९

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्यो: क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्गवामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् ' अतिवादः ' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्रौ १२. २३. ४; आश्वश्रौ ८. ३; मु अत्रापि द्रष्टव्यः ।

अध्वर्यो:-का; अध्वर्यो-शांश्रौ-अथर्व-मु. **सुशस्ति**:-मु; सुसत्यं-शांश्रौ-अथर्व. **अस्यति प्रखिदसो महत्**-का; अस्यति प्राकृखिदसो महे-मु; अस्यसि प्रखुदसि-शांश्रौ-अथर्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।
तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥
तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।
अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥
उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु मानं पिपर्ति ॥ ३ ॥
आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृभ्णीह्यङ्गिरः ।
इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥
तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीथाभिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐब्रा ६. ३५; शांश्रौ १२. १९. १-४; मु एतेषूपलभ्यन्ते । ऐब्रा-आश्वश्रौ (८. ३) मध्ये ' सप्तदश पदानि ' इति तासां संज्ञा ।

१. दक्षिणां; ऽश्वं दक्षिणां-शांश्रौ. **जरितर्न**-का; जरितः-अथर्व । **२. जरितर्न**-का; जरितर्नः-अथर्व. **जरितः**-का; जरितर्नः-अथर्व. **प्रत्यगृभ्णन्**-का; प्रत्यगृभ्यः-अथर्व. **नेत**-का; देत-शांश्रौ. **जज्ञा**-का; यज्ञा-शांश्रौ. **नेत**-का; देत-शांश्रौ. अहानेतरसं न वि चेतनानि यज्ञानेतरसं न पुरोगवामः-अथर्व । **३. जविष्ठः**-का; यविष्ठः-अथर्व-शांश्रौ. **आशुपत्वा उतो**-का; आशुपत्वोतो-शांश्रौ. **उतेमाशु**-का-मु; उतो आशु-शांश्रौ । **४. त्वेळते**-मु-ऐब्रा; त्वेनुत-अथर्व; त्वेलत-शांश्रौ. **इदं राधो बृहत्**-मु-ऐब्रा-आश्वश्रौ; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. **ददत्वा वरं**-का; ददत्वासुरं-अथर्व; ददतु यद्वरं-शांश्रौ. **युष्मे**-का; युष्माँ-अथर्व । **५. सुचेतनं**-का; सजोषणं-शांश्रौ. **प्रत्येव**-का; प्रत्वेव-शांश्रौ ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मन्नरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिच्छ्रवसे वहः ॥ १ ॥
त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पक्वं विरुज वारस्मा अकृणोर्बहु ॥ २ ॥
आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया । इरामु ह प्र शंसत्यनिरामप सेधत ॥ ३ ॥

एताः ' भूतेच्छदः ' अथर्व २०.१३५. ११-१३; शांश्रौ १२.१६.४,५,३; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते ।

१. शर्मन्नरिणा-का; शर्मरिणा-इतरेषु. **पारावतेभ्यः**-का; परावतेभ्यः-मु. **वसु ऋजुरिच्छ्रवसे वहः**-का; वसूनि जुरश्रवसे महे-मु; वसुवर्नि दुरश्रवसे वह-अथर्व; वसु नि दूरश्रवसे वहः-शांश्रौ । **२. वि रुज**-का; पीलु च-मु-अथर्व-शांश्रौ. **अकृणोः**-अथर्व-शांश्रौ; अकृणोद्-का-मु । **३. आरङ्गरो**-का-मु; अरंगरो-इतरेषु. **वरत्रया**:-का; वरत्रया-इतरेषु. **उ ह**; अह-अथर्व. **शंसत्यनिरा॰**-का; शंसत्वनिरा॰-मु. **सेधत**-का; सेधति-अथर्व-शांश्रौ; बाधतां-मु ।

२२

यदस्या अंहुभेद्याः पृथु स्थूरमुपातसत् । मुष्कौ इदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ १ ॥
यदा स्थूरेण पससा अणू मुष्का उपावधीत् । विश्वञ्चावस्यार्दतः सिकतास्विव गर्दभौ ॥२॥
यदल्पिका स्वल्पिका कर्कन्धुकेव पच्यते । वासन्तिकमिव तेजनं यभ्यमाना वि नम्यते ॥३॥
यद्देवासो ललाबुकं प्र विष्टीमिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षीभगो यथा ॥४॥
महानग्न्युप ब्रूतेऽश्वस्या वेशितं पसः । ईदंकफलस्य वृक्षस्य शूर्पे शूर्पं भजेमहि ॥ ५ ॥
महानग्न्यदसं हि सोऽक्रन्ददस्तमासदत् । शक्नुकामना भुव मशकं संक्थ्युद्यतम् ॥ ६ ॥
महानग्न्युलूखलमति क्रामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पतेऽपि घ्नन्ति तथैव मे ॥ ७ ॥
महानग्नी कृकवाकुं शम्यया परिधावति । इदं न विद्म तेजनं शीर्ष्णी भवति धानिका ॥८॥
महानग्नी महानग्नं धावन्तमनु धावति । इमास्तदस्य गा रक्ष यभ मामद्ध्योदनम् ॥ ९ ॥
महान् वै भद्रो बिल्वो महान् पक्व उदुम्बरः । महाँ अभिक्तु बाधते महतः साधु खोदनम् ॥१०॥
कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ ११ ॥
यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥ १२ ॥
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १३ ॥

इत्यृग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐब्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमणीमते चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिशास्त्र आहनस्यानन्तरं 'कपृन्नरः' 'यद्ध प्राची॰' इति तृचौ 'दधिक्राव्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र ऋच आहनस्याभिः संलग्नाः । शांब्रा ३०. ७-८; शांश्रौ १२.२४.२; १२.२५. १; आश्वश्रौ ८.३.→ 'होतृप्रतिगरित्रोः संवादः' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आहनस्याः' इतिसंज्ञकाः । ऐब्रा ६.३६. भाष्यं; शांब्रा ३०.६; गोब्रा २. ६. १५; शांश्रौ १२. २४. १; आश्वश्रौ ८.३; वैसू ३२.३१ द्रष्टव्यम् । अश्वमेधे 'यदस्या अंहुभेद्याः' इत्यनयोद्गाता परिवृक्तां महिषीमभिमेथति → शांश्रौ १६. ४. मु-पुस्तके अष्टमीं नवमीं च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाहनस्याः ।

१-४ ≡ अथर्व २०. १३६. १-४. **१** ≡ वासं २३. २८; शांश्रौ १२. २४. २. २; १६. ४. ३. **२** ≡ शांश्रौ १२. २४. २. ३. **४** ≡ वासं २३. २९; शांश्रौ १२. २४. २. १; १६. ४. ६. **५** ≡ अथर्व २०. १३६. ९; शांश्रौ १२. २४. २. ६. **६** ≡ अथर्व २०. १३६. ५. **७.** ≡ अथर्व २०. १३६. ६; शांश्रौ १२. २४. २. ७. **८** ≡ अथर्व २०. १३६. १०; शांश्रौ १२. २४. २. ५. **९** ≡ अथर्व २०. १३६. ११; शांश्रौ १२. २४. २. ४. **१०** ≡ अथर्व २०. १३६. १५; शांश्रौ १२. २४. २. ८. **११** ≡ ऋसं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. **१२** ≡ ऋसं १०. १५५. ४; अथर्व २०. १३७. १. **१३** ≡ ऋसं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृधु-अथर्व-वासं-शांश्रौ. **स्थूरं**-का-मु; स्थूलं-अथर्व-वासं-शांश्रौ. **मुष्का इदस्या**-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. **एजतो**-का; एजते-मु. **गोशफे** → खिल ५. १५. ५[१]. **२. स्थूरेण**-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांश्रौ. **पससा अणू**-का; पससा अनू-मु; पससाणौ-अथर्व-शांश्रौ.

अर्द्दतः–का; वर्धतः–अथर्व–शांश्रौ; अर्दते–मु. **सिकतास्विव**–का; सिकतास्वेव–अथर्व. **गर्दभौ**–का; गर्दभः–मु। ३. **कर्कन्धुकेव**–मु; कर्कन्धूकेव–अथर्व. **पद्यते**–का–मु; °षद्यते–अथर्व. **तेजनं**–का–अथर्व; तेजनो–मु. **यभ्यमाना वि नश्यते**–का; यभ्यमाना वि तन्वते–मु; यन्त्य वाताय वितथति –अथर्व। ४. **ललाबुकं**–का; ललामगुं–अथर्व–वासं–शांश्रौ; ललागमुं–मु. **विष्टीमिन**°–वासं–अथर्व–शांश्रौ; पिष्टीपिन°–मु. °**माविषुः**–का; °मापिषुः–मु. **सक्थना**–मु–वासं–शांश्रौ; सकुला–अथर्व. **ते दृश्यते**–का; देदृश्यते–मु; देदिश्यते–वासं–अथर्व–शांश्रौ. **नारी**–का; नरः–मु. **सत्यस्याक्षीभगो यथा**–का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा–मु; सत्यस्याक्षिभुवो यथा–अथर्व–वासं–शांश्रौ। ५. **महानग्न्युप** –का; महाणग्न्युप–मु. **ऽश्वस्या**–का; अश्वस्या–मु; स्वसा–अथर्व; स्वस्त्या–शांश्रौ. **ईदृक्**–का–मु; इत्थं अथर्व–शांश्रौ. **शूर्पशूर्पे**–का; शूर्पेशूर्पे–अथर्व। ६. **महान**°–का–अथर्व; महाण°–मु. **अदृप्तं**–का–मु; अदृपत्–शांश्रौ। अतृप्रद्–अथर्व. **हि सो**–का–मु; वि मो–अथर्व. **अस्तमासदत्**–का; अस्तमासरत्–मु; अस्थानासरन्–अथर्व. **शक्नु**–मु; शक्ति–अथर्व. **कामनाभुव**–का; कानना शका–मु; कानना स्वच–अथर्व. **सक्थ्युद्यतं**–का; सक्थ्युद्यमत्–मु; सक्तु पद्यम–अथर्व। ७. **महान**°–का–अथर्व; महाण°–मु. **यथैव ते**–का–मु; यथा तव–अथर्व–शांश्रौ. **ऽपि घ्नन्ति**–का–मु; निरघ्नन्ति–अथर्व; निघ्नन्ति–शांश्रौ. **तथैव मे**–का–मु; तथैवति–अथर्व; तथा मम–शांश्रौ। ८. **इदं**–का; अयं–अथर्व; वयं–शांश्रौ. तेजनं–का; यो मृगः–अथर्व–शांश्रौ। **भवति धानिका**–का; हरति धाणिकां–अथर्व–शांश्रौ। ९. **तदस्य**–अथर्व; तु तस्य–शांश्रौ। १०. **बिल्वो**–अथर्व; बिल्बो–का. **पक्क**–का–मु; भद्र–अथर्व–शांश्रौ. **अभिङ्गु**–का–मु शांश्रौ; अभिक्त–अथर्व।

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.		अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२	प	रक्षःऽहा	रक्षःऽहा
,,	११	२	सं	देवाय	देवाय
,,	७७	२	सं	वेविंजान	वेविंजान
,,	७९	४	सं	त्वच्य१प्सु	त्वच्य१प्सु
,,	९३	४	सं	°रस्मद्र१गा	°रस्मद्र१गा
,,	९४	५	सं	°भ्य१र्षाश्वं	°भ्य१र्षाश्वं
,,	९७	३९	सं	नः	नः
,,	,,	५४	सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
,,	,,	,,	प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
,,	९८	७	सं	इत्परि	इत्परि
,,	१०४	३	सं	दक्षसाधनं	दक्षसाधनं
,,	१०७	१	सं	अप्स्व१न्तरा	अप्स्व१न्तरा
,,	,,	२	सं	स्ववादब्धः	स्ववादब्धः
,,	१०८	३	सं	ह्य१ङ्ग	ह्य१ङ्ग
१०	२	७	सं	य	यं
,,	१०	७	सं	यम्यं१	यम्यं१
,,	,,	१२	सं	पपृच्यां	पपृच्यां
,,	२९	३	सं	अभ्यु१ग्रो	अभ्यु१ग्रो
,,	३४	५	प	सखिभ्यः	सखिऽभ्यः
,,	३५	११	प	सर्वतातये	सर्वऽतातये
,,	३६	१०	प	रयिमत्	रयिऽमत्
,,	४४	३	प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
,,	४५	१०	सं	सौश्रवसेष्वग्न	सौश्रवसेष्वग्न
,,	८५	२६	प	त्वम्	त्वम्
,,	८८	१६	प	सम्ऽईची	सम्ऽईची
,,	९०	९	प	छन्दांसि	छन्दांसि
,,	१०२	७	सं	°मघ्न्याना०	°मघ्न्याना०

सं = संहितापाठे; प = पदपाठे

म.	सू.	म.		अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५	सं	मित्रेवं	मित्रेवं
,,	,,	११	सं	शो	यशो
,,	,,	,,	प	ऋध्याम	ऋध्यामं
,,	१०९	४	सं	ब्राह्मणस्योपं०	ब्राह्मणस्योपं०
,,	,,	५	सं	जुह्वं१	जुह्वं१
,,	११२	५	सं	इन्द्र	इन्द्र
,,	११३	८	सं	°सोमंव्रत्या	°सोमंवत्या
,,	११५	४	प	त्रयसानस्यं	त्रयसानस्यं
,,	११६	७	प	पक्तः	पक्तः
,,	,,	८	प	उत	उत
,,	,,	,,	प	पर्यस्वन्तः	प्रयस्वन्तः
,,	११७	९	प	समौ	समौ
,,	१२१	४	प		आहुः
,,	१३०	१	प	इमे	इमे
,,	१३८	४	प	अयार्स्यः	अयार्स्यः
,,	१४२	५	सं	न्यङ्कुत्तानामन्वेषि	न्यङ्कुत्तानामन्वेषि
,,	१४६	१	सं	विन्दती३	विन्दती३ँ
,,	१४९	३	सं	°यजंत्र°	°यजंत्र°
,,	१५७	४	सं	यदायन्	°यदायन्°
,,	१७३	६	सं	ध्रवेर्ण	ध्रुवेर्ण

भाष्यशुद्धपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६३		म. ९. अ. २. सू. ४७]	म. ९. अ. २. सू. ४६
१०५	११	√ऊर्जम्	√ऊर्जम्
१३१	२६	√अनुप्वधं	√अनुष्वधं
१७९	३	ोमोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	९	कर्मांथ	कर्मार्थे
१८३	३	हभ्यं	तुभ्यं
१९५	१०	°पुत्रस	°पुत्रस्य
,,	११	°दवोदासिः	°दैवोदासिः
२०७	२१	पवित्र	पवित्रे
२११	९	°मश्र°	°मश्रु°
२२१	७	वषणनमने	वर्षणनमने
३२३	१४	स्त्रीपुंसा°	स्त्रीपुंसा°
३३६	३०	विराट°	विराट्°
३६५	७	द्रन	द्रुन
३७२	१	वा यो	वायो
४३६	४	द्विता°	द्विता°
४३९	६	°मदत्वा	°मदत्वा
४६५	१८	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६६	१	असुस्त्वं	असुरत्वं
५२५	६	सूक्तंवऽयश्च°	सूक्तं वऽयश्च०
५४३	५	लोकेसुप्तं	लोके सुप्तं
५९०	२६	क्रुद्दा०	क्रुद्धा०
६७३	२५	वत	वर्ते
,,	,,	ह	हे
७५३	५	उद्गूर्ग विशेवागहनरूपं वा	उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा
७६६	१९	°यंक्ताय	°युंक्ताय
७६७	११	श्रुप्रत्ययः	श्रुप्रत्ययः
७८६	१६	°तु स्य	°तुस्तस्य
८२७	१२	पष्ठी	षष्ठी
८२९	१४	√त्व	√त्वं